

सहृदयप्राज्ञप्रवर ! अद्य समुपतिष्ठे नाम स्वयकष्टापमानमपि शुद्धतममंधसाहाय्याभावात्कष्ट-
भायमानममु श्रीमद्राजयार्तिकं यथामति सपाद्य श्रीमता पुरस्तात् । इदं च भगवदुमास्वामि (उमास्वाति)
मुखविनिर्गतस्वार्हत्सिद्धांतक्षीरार्णयमयनसमुद्भूतधृतकल्पस्य श्रीमोक्षशास्त्रस्य श्रुतिरिच्युतमार्थप्रति-
पादिका महती टीका । न केवलं दिग्बरजैनसमाज एव मोक्षशास्त्रस्य (तत्त्वार्थसूत्रस्य) गरीयसी समाह-
तिरिच्युतिश्च पर सहयोगिनोऽपि श्वेतपटप्रभृतयः सामानाति तद्वहलतमया निष्ठया । सूत्राणां वृद्धिहासपरि-
मार्जनपक्षमयलंघ्य सशेरते कतिपये, भगवदुक्त मूलभूतं किमिति ! तदन्यत्

तत्त्वार्थराजयार्तिकं

दिग्बरसमाजे टीकैषा विशेषतया राजयार्तिकनाम्ना निरूप्यते । मंधप्रणेत्रा तु भगवदकलंकदेवेन-

प्रणम्य सर्वविज्ञानमहास्पदमुकश्रियं ।

निर्धोतकलमयं वीर वक्ष्ये तत्त्वार्थयार्तिकं ॥ १ ॥

पचेनामुना तत्त्वार्थयार्तिकामिथया व्यभ्रावि, तत्र कारणमिदं निर्णीयते श्रीमद्भद्रकलंकविरचित-
यार्तिकणां श्रुतिप्रतिपत्त्योक्तैः प्रमितैश्चाक्षरै दुष्प्रतिपाद्यतमस्य त्रिपयस्य प्रतिपादमधीली सरलामनु-
भाव्य समादाय च नामैकदेशपक्ष भक्तिस्रोतोऽतःपतिततया केनापि विदुषा भवेत्प्रदत्त यार्तिकणां
प्रभायस्फोरणाय राजयार्तिकमिति तदीय नाम ।

मोक्षशास्त्रस्य प्रफुटतत्त्वार्थप्रतिपादकायात् तत्त्वार्थसूत्रनाम्नापि जागर्ति विभ्रुतिः । तस्योपरिष्ठादेश
यार्तिकस्यास्य विरचितत्वात्, यार्तिकमिदं मान्यस्य विज्ञायीति प्रफुटप्रतिपत्तये च, देवस्तु तत्त्वार्थयार्तिकनाम्ना
टीकामिमां व्याजोहार । ततो मधनामनि मा कश्चित्तद्विष्टेयस्माभिस्तदीयं नाम तत्त्वार्थराजयार्तिकमिति
समुदबोधि । अथैव यार्तिकस्य तत्त्वार्थयार्तिककालकारः, राजयार्तिककालकारश्चेति द्वे नामनी अपि स्तः

तत्त्वस्वरूपस्य परमनिश्चयज्ञानोपयोगित्वाच्छास्त्रेऽस्मिन् प्रामुख्येन मोक्षस्वरूपमेव भगवान् ध्ये-
क्षीत् । तत्र यद्यपि केचित् सुप्रतिभा पार्श्वितितत्त्वानि म्याजहः, अन्ये च सप्ततरानि पदतरानि
वा, अपरे पडाधिकदशतत्त्वानि, एक तत्त्वं च परे । किंत्वाहृतनये मूले जीवार्जवधितत्त्वद्वयपेवोच्यमाने,
आस्रवणधर्मैः ससारोत्पत्तिप्रधानहेतुव्येन सवरनिर्जरयोश्च परमानिग्रयसपरमकारणत्वेन जीवाजीवास्त्रयं
सवरनिर्जरामोक्षेति तत्त्वसप्तक समुपवर्णितं, पराभिमततत्त्वानामर्थवार्त्तावधिभावनाम् तथा च सूत्रित—

जीवाजीवास्रवणधर्मसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वं ॥४॥

नच तत्त्वस्वरूपस्य परमानिग्रयसज्ञानोपयोगित्वमसिद्ध सर्वमोक्षान्मुपगतुमिच्छत्त्वानां साक्षात्पर-
या वा साकारणत्वेनोद्दिष्टत्वात् तद्यथा—

धर्मविशेषप्रसूतद्रव्यगुणधर्मसाधन्यविशेषममवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
तत्त्वज्ञानान्निःशेषसाधिगम इति काणादाः प्रमाणममेयसंशयमयोजनदृष्टांतसिद्धान्तावयववर्क
निर्णयबादजल्पवितदाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःशेषसाधिगम इति
गौतमीयाः प्रकृतिपुरुषविवेको मोक्ष इति काण्डिः । 'आनन्दं धम्मणोरूपं तच्च मोक्षेऽभिगम्यत्यते'
इत्यागमप्रामाण्यान् आनन्दरूपो मोक्ष इति वेदातिन । एतन्मयेऽवास्तिकमन्याः तत्त्वधर्मस्य परमनि-

भेषजज्ञानानुकूलत्वमभिमन्यते । अर्हता अपि क्षायिकसम्यग्दर्शनादित्यस्वभावाभिप्रेत्यक्तिमार्गेऽप्यभिमन्यमाना मोक्षकारणत्वेन तत्स्वरूप समुद्दिशति ततश्च तत्स्वरूपस्यावश्य प्रतिपाद्यत्वेन शास्त्रेऽस्मिन् तत्स्वरूपोपवर्णनं नापार्थक्यम् ।

अर्हतनये 'सन्मात्रं तत्त्वमिति' तत्त्वलक्षणं न्यदर्शितं, सच्च उत्पादव्ययभ्रौव्यात्मकं उत्पादव्ययव्य-
ध्ययुक्तं सदित्यनुशासनात् । नचैतद्वृक्षलक्षणमपि लक्ष्यमात्रे सत्त्वात् । नाप्यतिव्याप्त अलक्ष्यवृत्तिः। तस्मात्
नाप्यसमवि, अवाधवोपतया लक्ष्ये सत्त्वात् अत्र कश्चित्—

नन्यस्तु घटकटादीनामुत्पादविनाशशालित्वं न त्वात्मनः नित्यत्वादित्युत्पाद्य कालादिवत्, यदात्मन
उत्पादविनाशशालित्वं स्वान्मान्यत्र कालाकाशादौ दृढवारितं स्यात् घटादिवदात्मनोऽपि तन्निमित्तसंगत-
त्वात् कालाकाशस्य च पश्चात्तर्भावविभावेनात् तथाहि—

यथा घटोत्पत्तौ प्राच्यस्य मृत्तिकायाः पर्यायरूपस्य पिंडस्य विनोदः, घटपर्यायस्य च समुत्पादः
मृत्तिकायाः पर्यायद्वयेऽपि तदवस्थत्वात् ध्रुवता तथा पर्यायपर्यायिणोऽभेदात् पर्यायनाशे द्रव्यनाशस्यापि
समवात् आत्मनोऽपि पूर्वपर्यायेण विनाश उत्तरपर्यायेण प्रादुर्भावः, आत्मत्वेन ध्रुवता । एव कालाकाशा-
दिव्यपि, पूर्वोत्तरपर्याययोर्विनाशोत्पादाम्भौ—उत्पादव्ययभ्रौव्यात्मकत्वस्यानिवार्यत्वात् । एव सुवर्णपर्यायेषु
कटकादिव पयःपर्यायेषु दम्पादिव बोत्पादव्ययभ्रौव्यात्मकत्व परिभाषनीयम् । एतेनैव भावः पुरस्त्वस्यं
समुपवर्णयामिरे भगवत्समतमद्रष्टाभिः ।

घटमौलिमुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्यं ।

शोकप्रमोदमाप्यस्य जनो याति सहेतुकं ॥

पयोप्रतो न दम्पाति न पयोति दधिप्रतः ।

अगोरसप्रतं नोभे तस्मात्तत्त्वं त्रपात्मकं ॥

ततश्च द्रव्यार्थिकनयमनलस्य द्रव्यस्य विनाशाभावात् पर्यायार्थिकनयमवलम्ब्य पर्यायाणां विनाशो-
त्पादात्कथंचिन्नित्यत्वमनुसंधेयमात्मनः, कूटस्थानित्यत्वे, अर्धक्रियाया अभावात् । अर्धक्रियायाश्चाभावे
तत्त्वस्यापि व्याहृत्यमानत्वात् ।

विभुत्वं च परपरिकल्पितमात्मनो नो युक्तियुक्तमवतिष्ठते प्रत्यक्षादिप्रमाणवाधात् शरीरावच्छिन्नात्म-
न एवाहंप्रत्ययविषयत्वेन तदितरत्रात्मनोऽननुमत्वात् । न च यश्चमध्यमपरिमाणवत्तत्तत्कृतक यथा घटादिति
प्याप्या घटादिवदात्मनोऽनित्यत्वापत्तिः । तथाविधायां व्याप्तौ प्रमाणाभावात् घटादीनामपि सर्वथाऽनित्य-
त्वान्म्युपगमेनात्मवदेव कथंचिन्नित्यत्वानित्यत्वस्वीकाराद् दृष्टान्तस्यानुकूलत्वात् । दूषणमिदं सर्वथा नित्यत्ववा-
दिन एवाधिश्चिपति नास्मान् । एतेन सकोचविकाराद्यालित्वाद्य आत्मनि यस्मादिवदनित्यत्वैकांतदूषणमची-
कलपत् तदपि निरस्तं यत्रेऽपि कथंचिन्नित्यत्वानित्यत्वमप्यस्यानभिदर्शनस्यानुकूलत्वात् ।

मन्वत्त्वात्मनो मध्यमपरिमाणवत्त्वं न नो क्षतिः परं नित्यत्वानित्य-
त्वादिविद्वद्भर्मोपधिरणः स इति
न युक्तमुत्पत्त्ययमः न हि रजन्यहनी पुत्तराग्रीत्वे च युगदेकत्र समवस्थिते दृश्यते ? न एकत्र वातुनि
नित्यत्वानित्यत्वादिधर्माणामपेक्षया विद्यमानत्वे दोषाभावात् । न व्ययमन्यनुजानीमहे यदपेक्षया नियच
तदपेक्षयैवानित्यत्व, किं तु द्रव्यार्थिकनयापेक्षया नित्यत्व पर्यायार्थिकनयापेक्षया चानित्यत्व । यथा एक एव
पुमान् पुत्रापेक्षया पिता पित्रपेक्षया पुत्रः, भागिनेयापेक्षया मातुल, मातुलापेक्षया भागिनप इति । नचै-
कत्र पुत्रत्वभागिनेयत्वादधिधर्माणामुपलभादविद्वद्भर्ममेवेति वाच्यम् । अपेक्षासराणिशरणत्वेनैव तत्राविद्व-
त्वप्रतिभासया नियत्यादायापि तथान्म्युपगमे नरपतिनिदेशाभावात् । एव च एकत्रैव घटे परत्वापरत्वजा-
तिमत्त्वमपि सार्धैकोपवृत्तिरुत्पादनीयपदेतं नाप्यथा अपेक्षान्म्युपगमे तत्रापि प्रोक्तदूषणानुगन्तम् । तथा

एकस्मिन्नेव वृक्षेऽपेक्षामरुल्लभ्य विरुक्षानामपि कर्तृत्वादधर्माणां समावेशो दृश्यते तद्यथा—वृक्षस्तिष्ठतीत्यत्र वृक्षस्य पारतज्याभावात् कर्तृत्वं। वृक्षं पश्यतीत्यत्र दर्शनेनाप्तुमिष्यमाणतमत्वात्कर्मत्वम्। वृक्षेण चर्मस्य विशेष्यतीत्यत्र ज्ञापकस्य साधकतमत्वाद् वृक्षस्य करणत्वम्। वृक्षायोदकमासिचर्तात्यासिष्यमानेनादकेन वृक्षमभिप्रेतीति सप्रदानम्। वृक्षादण्यं पततीति ध्रुमपायेऽप्यादानमित्यप्यादानम्। वृक्षे यवामीत्याधारेऽधिकरणमिति। एवमात्मन्यपि, यदापलब्धिनिर्णयस्तदात्मा प्रमेय यदा चोपलब्धिमाधनं तदा प्रमाणमिति प्रमेयत्वप्रमाणत्व-तिरिक्त्वधर्मसमावेशो नापेक्षामादाय विरुध्यते। एव चापेक्षाप्रपणे। प्रमेयता च तुल्यतामाप्यवदिति, आत्म-मिदिक शास्त्रमपि सगच्छेत नान्यथा ततश्च वस्तुनो याथात्म्यपरिपालनाय नियतमपेक्षा समादिष्य—

यच्च निदर्शनं दार्शितं रजन्यहनी छात्वपुस्त्ये इति तदपि न नो विरुद्धं रजन्यहोरप्येकस्यैराधिकरणस्य सत्त्वात् येनैव्यवहितसौरभरुक्षाशानिलक्षणसंयोगो वासरः। तदमात्रश्च रजनी तयोश्चेक एवाधारः। स्त्रीत्वपुस्त्ये अप्येकाधिकरणं तिसृष्टपुस्त्यपर्यायस्यात्मन एवाशुभोदकान्मृतस्य स्त्रीत्वपर्यायेण परिणतत्वात्।

तथा चाम्युपगम्यमानायामपेक्षायां—

स्यान्नित्यं आत्मा १ स्यादनित्यः २ स्यान्नित्यश्चानित्यश्च ३ स्यादवक्तव्यः ४ स्यादस्ति चावक्तव्यः ५ स्यान्नास्ति चावक्तव्यः ६ स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति, नित्यत्वानित्यत्वधर्ममरुल्लभ्य सत्तमस्यपि समवतिष्ठते एवमास्तित्वास्तित्वादिषु प्रत्येकस्येयं सप्तभंगी योजनीया ततश्च सिद्धयतीदं, कथंचिन्नित्यो-विमुखात्मा।

अत्राह ननु प्रतिपादितेयं सप्तभंगी न युक्तियुक्ता संशयादीनामधिकरणत्वेनाप्रामाण्यात् तद्यथा—

आत्मा केन स्वरूपेण नित्यः केन चानित्यः १ इति सशयः १। यत्रानित्यत्वं तत्र नित्यत्वस्य विरो-धो यत्र चानित्यत्वं तत्र नित्यत्वस्य विरोध इति विरोधः २ तथा नित्यत्वस्याधिकरणं द्रव्यमानित्यत्वस्य चा-धारः पर्याया इति धैप्यधिकरणम्। तथैकतित्यं नित्यत्वमकरोऽनित्यत्वाभावः, अनित्यत्वमकरो नित्यत्वाभाव इत्युपपदोऽयः। तथा येन स्वभावेनात्मनो नित्यत्व तेनैवानित्यत्वप्रसंगः येन चानित्यत्व तेन निरप्यत्वमपीति सत्प्रसंगः ३ तथा येन स्वभावेनानित्यत्व तेन नित्यत्वमपि प्राप्नोति येन च नित्यत्व तेनानित्यत्वमपीति सत्प्रतिकरः ७ तथा येन रूपेण कथंचिन्नित्यत्व तेन कथंचिदनित्यत्वमपि येन च कथंचिदनित्यत्वं तेन कथंचिन्नित्यत्वमपर्यायेनवरथा ८ इति न, अनवबोधात्— तथाहि—

संशयो हि—एकस्तुविशेष्यकीविरुद्धनानार्थमप्रकारकं ज्ञानं स च सामान्यप्रत्यक्षादिशेषाप्रत्यक्षा-दिशेषस्तुतेश्च जायते यथा स्थाणुनां पुरुषो वेत्यत्रोद्भूतामार्त्रं सामान्यप्रत्यक्षं। विशेषाप्रत्यक्षं च स्थाणुगतानां कर्तृकोटरपतात्रिनीवादीनां, शिर पाण्यादीनां च पुरुषाधिकरणानां। उभयगतानां च वक्रकोटरशिर पाण्या-दीनां स्मरणमिति तत्र संशयः। न ह्यनेकातवादे संशयावकाशः स्वरूपपररूपादीनां नित्यत्वानित्यत्वादि-धर्माणां प्रत्यक्षमुपलम्भादिशेषोपलब्धेरप्रतिवृत्त्यात्। नाप्यनेकातवादे विरोधगतिः विरोधस्यानुपलम्भसाध्य-त्वात्। न हि यदा स्वरूपेण वस्तुनि नित्यत्वमुपलभ्यते तदैव पररूपेण तदनित्यत्वानुपलम्भः। एकस्मिन्नेव काले स्वरूपादिभिः सत्तस्यैव पररूपादिभिरसत्त्वस्यापि विद्यमानत्वात्। किंच वक्ष्यमातक—सहानवस्थान-प्रतिवक्ष्यप्रतिवक्ष्यकरूपेण त्रिभिधो विरोधः तत्र नायः स चैकत्रैकदा विद्यमानयोः संयोगे सति भवति यथा मयूरोरगधोः, अनलसलिलयोश्च। नचैकत्रैकदा नित्यत्वानित्यत्वादीनां समाम्युपगम्यते सत्ता प्रतिवादिना। अम्युपगम्यमानायां स्वेकत्र वृक्षो नित्यत्वानित्यत्वादीनां तुल्यरुल्लभ्य तत्र विरोधावकाशः। नापि द्वितीयः एकत्र मातृलिंगे श्यामतापीतते इव एकधिकरणे कालभेदेन वर्तमानानां तदम्युपगमात्। न चैकत्र नित्यत्वा-नित्यत्वे कालभेदेन वर्तते विषया युगपदेवाम्युपगमात्। नापि तृतीयः—यथा शीताशुभम्युपास्थितौ दाहा-भावादाहप्रतिवधको माणिर्नैवमास्थितसत्ते नस्तित्वाभावाभावास्तित्यप्रतिवधको भवितुमर्हतिस्ति च सती

भेदसंज्ञानानुकूलत्वमभिमन्यते । आर्हता अपि क्षायिकसम्बन्धदर्शनादिस्वस्वभावाभिमन्यक्तिमोक्षेऽस्माभिमन्यमाना मोक्षकारणत्वेन तत्त्वस्वरूप समुल्लिखति ततश्च तत्त्वस्वरूपस्यावश्य प्रतिपाद्यत्वेन शास्त्रेऽस्मिन् तत्त्वस्वरूपोपवर्णनं नापार्थक्यम् ।

आर्हतनये 'सन्मात्रं तत्त्वमिति' तत्त्वलक्षणं न्यदर्शितं, सच्च उत्पादव्ययघ्नोऽव्यात्मकं उत्पादव्ययव्यययुक्तं सदित्यनुशासनात् । नचैतल्लक्षणमव्यापि लक्ष्यमात्रे सत्त्वात् । नाप्यतिव्याप्त अलक्ष्यश्रुतिः स्वामावात् नाप्यसमवि, अवाधवोपतया लक्ष्ये सत्त्वात् अत्र कश्चित्—

ननुस्तु घटकटादीनामुत्पादविनाशशालित्वं न त्वात्मनः नित्यत्वाद्विमुक्ताच्च कालादिवत्, यथात्मन उत्पादविनाशशालित्वं स्यान्नान्यत्र फालाकाशस्य दृढवारित स्यात् घटादिवदात्मनोऽपि तत्त्रितयसंगतत्वात् फालाकाशस्य च पश्चात्तर्गावविभावनात् तथाहि—

यथा घटोत्तरौ प्राच्यस्य मृत्तिकायाः पर्यायरूपस्य पिंडस्य विनाशः, घटपर्यायस्य च समुत्पादः मृत्तिकायाः पर्यायद्वयेऽपि तदवस्थत्वात् ध्रुवता तथा पर्यायपर्यायिणोऽभेदात् पर्यायनाशे द्रव्यनाशस्यापि संभवात् आत्मनोऽपि पूर्वपर्यायेण विनाश उत्तरपर्यायेण प्रादुर्भावः, आत्मत्वेन ध्रुवता । एव कालाकाश-दिव्यपि, पूर्वोत्तरपर्याययोर्विनाशोत्पादार्था—उत्पादव्ययघ्नोऽव्यात्मकत्वस्यानिवार्यत्वात् । एव सुवर्णपर्यायेषु फटकादिषु पयःपर्यायेषु दध्यादिषु चोत्पादव्ययघ्नोऽव्यात्मकत्व परिभाषनीयम् । एनेनैव भावः पुरस्कृत्य समुपवर्णयार्चक्रे भगवत्समतभद्रस्वामिनः ।

घटमौलिमुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्य ।

शोकप्रमोदमाप्स्य जनो याति सहेतुकम् ॥

पयोप्रतो न दध्याति न पयोत्ति दधिघृतम् ।

अगोरसव्रतं नोभे तस्मात्तत्त्व त्रयात्मकम् ॥

ततश्च द्रव्यार्थिकनयमवलम्ब्य द्रव्यस्य विनाशमात्रात् पर्यायार्थिकनयमवलम्ब्य पर्यायाणां विनाशोत्पादात्कपचिन्नित्यानिस्त्वमनुसंधेयमात्मनः, कूटस्थानित्यत्वे, अर्थकिपाया अभावात् । अर्थकिपायाश्चाभावे तत्त्वस्यापि व्याहृत्यमानत्वात् ।

विभुत्वं च परपरिकल्पितमात्मनो नो युक्तियुक्तमवतिष्ठते प्रत्यक्षादिप्रमाणवाचात् शरीरावच्छिन्नात्मन एवाहमस्यपरिपश्यत्वेन तदितरत्रात्मनोऽननुभवात् । न च यद्यन्मध्यमपरिमाणवत्तत्कृतकं यथा घटादीति व्याख्या घटादिवदात्मनोऽनित्यत्वापत्तिः । तथाविधायां व्याप्ती प्रमाणाभावात् घटादीनामपि सर्वथाऽनित्यत्वात् पुनर्गमनात्मवदेव कथंचिन्नित्यत्वानित्यत्वस्वीकाराद् दृष्टातस्यानुकूलत्वात् । दूषणमिदं सर्वथा नित्यत्ववादिन एवाधिक्षिपति नास्मान् । एतेन सकोयविकाशशालित्वाच्च आत्मनि वस्त्रादिवदमित्यत्वैकातदूषणमचीकृत्यत् तदपि निरस्तं वस्त्रेऽपि कथंचिन्नित्यत्वानित्यत्वव्यवस्थानाभिदर्शनस्यानुकूलत्वात् ।

नवस्वामिनो मध्यमपरिमाणवत्त्वं न नो क्षतिः परं नित्यत्वानित्यत्वादिविरुद्धधर्माधिकरणः स इति तु न युक्तमुत्तरायामः । न हि रजन्महनी पुत्स्वस्त्रीत्वे च युगदेकत्र समस्थिते इत्येते न एकत्र वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वादिधर्माणामपेक्षया विद्यमानत्वे दोषाभावात् । न वयमभ्यनुजानीमहे यदपेक्षया नित्यं तदपेक्षयैवानित्यत्वं, किं तु द्रव्यार्थिकनयापेक्षया नित्यत्वं पर्यायार्थिकनयापेक्षया चानित्यत्वं । यथा एक एव पुमान् पुत्रापेक्षया पिता पित्रापेक्षया पुत्रः, भागिनेयापेक्षया मातुलः, मातुलपेक्षया भागिनय इति । नचैकत्र पुत्रत्वभागिनेयत्वादिधर्माणामुपलभादविरुद्धत्वमेवेति वाच्यम् । अपेक्षासराणिसरणत्वेनैव तत्राविद्वद्वत्प्रतिभागया नित्यत्वादायि तथानुपगमे नरपतिनिदेशाभावात् । एव च एवमेव घटे परस्परपरत्वजातिमयमपि तार्किकोपकल्पितमापनीयपदे नान्यथा अपेक्षानुपगमे तत्रापि प्रोक्तदूषणानुपगमात् । तथा

एकस्मिन्नेन वृक्षेऽपेक्षामवलम्ब्य विरुद्धानामपि कर्तृत्वादिधर्माणां समावेशो द्रश्यते तद्यथा—वृक्षस्तिष्ठतांत्वञ्च वृक्षस्य पारतन्त्र्याभावात् कर्तृत्वम् । वृक्षं पश्यतीत्यत्र दर्शनेनाप्तुमिष्यमाणतमत्वात्कर्मत्वम् । वृक्षेण चद्रमस विज्ञो-
घयतीत्यत्र ज्ञापकस्य साधकतमत्वाद् वृक्षस्य करणत्वम् । वृक्षापोदकमाभिचर्तास्यासिध्यमानेनांदकेन वृक्षमभि-
प्रेतीति सप्रदानम् । वृक्षात्पणं पततीति घ्रुमपायेऽप्रादानमिच्छादानम् । वृक्षे वयोमीत्याधारेऽधिकरणमिति ।
एवमात्मन्यपि, यदोपलब्धिप्रियवस्तदात्मा प्रमेयं यदा चोपलब्धिमाप्नोति तदा प्रमाणमिति प्रमेयत्वप्रमाणत्व-
तिरिक्त्वधर्मसमावेशो नापेक्षामादाय विरुध्यते । एव चापेक्षाश्रयणे । प्रमेयत्वाच्च तुल्यधामाण्यवदिति, आत-
मिदिक शास्त्रमपि सगच्छेत नान्यथा तत्तथ वस्तुने याथात्म्यपरिपालनाय नियतमपेक्षा समादेशः—

यच्च निदर्शनं दर्शितं रजन्यहनीं छात्त्वपुस्तके इति तदपि न नो निरुद्धं रजन्यहोत्प्रेक्षस्यधिकरणस्य
सत्त्वात् मेवंव्यवहितसौत्तर्यज्ञानिलक्षणसंयोगो वासरः । तदमात्रञ्च रजनीं तयोश्चैव एवाधारः । ईदृशत्वपुस्तके
कल्पेकाधिकरणं निरुद्धपुस्तकपर्यायस्यास्मिन् एवाशुभोदयान्मृतस्य स्त्रीत्यपर्यायणं परिणतत्वात् ।

तथा चाम्बुपगम्यमानायामपेक्षायां—

स्यान्निज आत्मा १ स्यादन्वित्यः २ स्यान्नित्यत्वान्नित्यत्वं ३ स्यादवक्तव्यः ४ स्यादस्ति चावक्तव्य-
५ स्यान्नास्ति चावक्तव्यः ६ स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति, नित्यत्वाग्निरपत्त्वधर्ममवलम्ब्य सत्तम्यपि
समवतिष्ठते एवमास्तिरनास्तिवादिषु प्रत्येकस्येय सत्तम्यं योजनीया ततश्च सिद्ध्यतीदं, कथंचिन्नित्यो-
विमुक्षत्वात् ।

अत्राह ननु प्रतिपादितेयं सत्तम्यं न युक्तियुक्ता संशयादीनामधिकरणत्वेनाप्राप्त्यात् तद्यथा—

आत्मा केन स्वरूपेण नित्यं केन चानित्यः १ इति सशयः १ । यत्रानित्यत्वं तत्र नित्यत्वस्य विरो-
धो यत्र चानित्यत्वं तत्र नित्यत्वस्य विरोध इति विरोधः २ तथा नित्यत्वस्याधिकरणं द्वयमानित्यत्वस्य आ-
धारः पर्याया इति वैयर्थ्यधिकरण्यं । तथैकतिन नित्यात्मकरोऽनित्यत्वाभावः, अनित्यात्मकस्य च नित्यत्वाभाव
इत्युभयदोषः । तथा येन स्वभावेनात्मनो नित्यत्वं तेनैवानित्यत्वप्रसङ्गः येन चानित्यत्वे तेन निरपत्त्वमपीति
सकैरप्रसङ्गः ३ तथा येन स्वभावेनानित्यत्वं तेन नित्यत्वमपि प्राप्नोति येन च नित्यत्वं तेनानित्यत्वमपीति
व्यतिकरः ७ तथा येन रूपेण कथंचिन्नित्यत्वत्वेन कथंचिदनित्यत्वमपि येन च कथंचिदनित्यत्वं तेन
कथंचिन्नित्यत्वमपीदंनवस्था ८ इति न, अन्वयसोधात्— तयाहि—

संशयो हि—एकस्तुविशेष्यकविरुद्धानाधर्मप्रकारक ज्ञानं स च सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षा-
द्विशेषमृतेष्वेव जायते यथा स्थाणुनां पुरुषो वेत्यात्रोद्भूतामात्रं सामान्यप्रत्यक्षं । विशेषाप्रत्यक्षं च स्थाणुगतानां
वक्रकोटरपतत्रिनीकादीनां, सिर.पाण्यादीनां च पुरुषाधिकरणानां । उभयगतानां च वक्रकोटरादिर पाण्या-
दीनां स्मरणमिति तत्र संशयः । न ह्यनेकात्मदे संशयानकाशः स्वरूपपररूपादीनां नित्यत्वानित्यत्वादि-
धर्माणां प्रत्यक्षमुपलभाद्विशेषोपलब्धेरप्रतिहतत्वात् । नाप्येकात्मवादे विरोधगतिः विरोधस्यानुपलभ्यसाध्य-
त्वात् । न हि यदा स्वरूपेण वस्तुनि नित्यत्वमुपलभ्यते तदैव पररूपेण तदनित्यत्वानुपलभः । एकस्मिन्नेव
काले स्वरूपादिभिः सत्त्वस्यैव पररूपादिभिरसत्त्वस्यापि विद्यमानत्वात् । किञ्च बन्धकगतक—सहानवस्थान-
प्रतिबन्धप्रतिबन्धकरूपेण त्रिभिधो विरोधः तत्र नायः स चैकैकदा विद्यमानयोः सयोगे सति भवति यथा
मयूरेरगणोः, अन्तलसल्लिपोश्च । नचैकैकदा नित्यत्वानित्यत्वादीनां समभ्युपगम्यते सत्ता प्रतिवादिना ।
अभ्युपगम्यमानायां स्वेकत्र वृक्षो नित्यत्वानित्यत्वादीनां तुल्यमल्लम्ब्य तत्र विरोधावकाशः । नापि द्वितीयः
एकत्र मातुलिगे इयामतापीतते इव एवशधिकरणं कालभेदेन वर्तमानानां तदभ्युपगमात् । न चैकत्र नित्यत्वा-
नित्यत्वे कालभेदेन वर्तते निषेधाय युगपदेवाभ्युपगमात् । नापि तृतीयः—यथा शीताशुभमभ्युपस्थितौ दाहा-
भावादाहप्रतिबन्धको माग्निर्नैवमास्तिवसत्त्वे नस्तिशामावात्रास्तिप्रतिबन्धको भवितुमर्हतिस्त्वित्वं ततो

4

स्थलेषु संपादितसाहाय्यमभूत् ततोऽस्म्यहमनुग्रहामत्रं प्रोक्तमहानुभावाना ।

परिश्रम्य संकल्प्य बहूनि स्वल्पितानि प्रेषितान्यस्मत्पार्श्वे ततो मन्यामहे वयं परमसौहार्दं तेषां ।

मद्गद्गाकलंकजीवनचरितमत्र केपुचित्सलेषु समन्य विलिखितं ततोऽस्म्यहमुपकार्यक्षेपा ।

विदुषामनुचरः—

श्रीगजाधरलाल जैन:

परिचितिः श्रीमद्भट्टकलंकस्थ ।

सुभावितमेतत्प्रत्यक्षतया यः किल युनक्ति नामात्मनीनजीवनस्य निरर्थकमपि तात्कालिकं कृतममंशं यदा परार्थं, लभते सोऽपि नियतमयानसम्मानामत्रतां भुवि निरवच्छिन्न, तदा यो जन्मत एव—आपात-
रमणीयमपि किंवांकलंकस्थ वैषयिकसुखमुपेक्षमाणः, अनभिदधानश्च जननीरमणीप्रभृतिः समभ्य-
र्णतमस्यापि विग्रहस्य विलेपनादिसंस्करणं निदीनजनपरिकरनिरवप्रहोपग्रहमनाः, स कियान् समादरणीयः
स्यादिति समभिधान—अपारपारावारीणावसानीनभूरुहराजिकुसुमसौरभव्यावर्णनमिव दुर्घट

सुचतुरचेतनिकर ! अयं समुद्युजामहे नाम तथाविधमहार्मनीनमेव किमपि चाक्षुषप्रत्यक्षागोचरत्वे-
ऽपि श्रुत्यैव तत्साक्षादर्शनमिव परमतोपकरं समुल्लेखयितुं । समुल्लेखविषयमाणोयं महात्मा न केवलं पीयूषा-
यमाणात्मवाणीपरिकरैव समयुगीनाञ्जनान् तुतोप पर गायनयत्रचूडिकास्थिव स्वानघवचनानि तालपत्रादिषु
संक्रम्य आ अवसर्पिणीकाळे भववर्तिनः प्राणिनः समाह्लादयांचकारेति परमतोपस्थानं ।

यद्यपि समजनिपत नैके सूरयो दिग्भरजैनसमाजे तथापि तर्कादिविविधविषयासाधारणवैदुष्यपरिपूर्णं
प्रतिभत्वात्स्यामिसमंतमद्रक्षागमिनोनन्यसाधारणा प्रख्यातिर्जगति विराजते । संतुष्टुश्च गुणगरिमाणमिमं
प्रभुमेनेके सूरयो भिन्नभिन्नागमप्रणेताः । तद्यथा—

नमः समंतमद्राय महते कविबेधसे यद्वचोब्रजपातेन निर्भिन्नाः कुमतादयः ।

कवीनां गमकानां च वादिनां वाग्मिनामपि यशः सामतभद्राय मूर्ध्नि चूडामणीयते ॥

अमोघवर्षगुरुः, महापुरुषकर्ता भगवजिनसेनाचार्यः

सरस्वतीसैरविहारभूमयः समंतभद्रप्रमुखा मुनीश्वराः ।

जयति वाग्वज्रनिपातपाटितप्रतीपराक्षांतमहोदधकोटयः ॥

महाकाव्यीवादीमासिंहः

लक्ष्मीभूत्यरम निश्क्तिनिरतं निर्वाणसौख्यप्रदं कुञ्जानातपवारणाय विभूतं छत्रं यथा भासुरं ।

सज्जनैर्नययुक्तिमैक्तिकरसैः संशोभमानं परं वदे तद्वत्कालदोषममलं सामतभद्रं मतं ॥

श्रीवसुनंदिचैदितिकचक्रवर्ती

समतभद्रादिकवीद्रभास्वता स्फुरति यत्रामलसूक्तिरमयः ।

भजन्ति खद्योतवदेव हास्यतां न तत्र किं ज्ञानलवोदता जनाः ॥

श्रीशुभचंद्राचार्यः

शुणान्विता निर्मलवृत्तमैक्तिका नरोत्तमैः कंठविभूषणीकृताः ।

न हारयष्टिः परमेव दुर्लभाः समतभद्रादिभवा च भारती ॥

महाकविश्रीवादीराजद

परंतु श्रीसमतभद्रभगवतोऽनंतरं विधातुः किलैतेदृग्ग्रन्थस्य श्रीमद्भट्टकलंकस्थैव समवर्तिष्ठं सुवि-
गरीयसी विश्रुतिः । प्रस्मर्यते च सर्वतः प्राक् तस्यैव देवस्य नाम । न केवलं कृतिरेव तदीया तन्महत्त्व-
जननी समजनि किंतु स्वसामयिकाधिष्ठसु तस्य भवलदिग्गजयित्वात् तादात्विकार्हतधर्मततिस्तज्जीवन-
महती प्रभाववती सती व्यचोतिष्ठ । तदा—आर्हतपथानुवर्तिषु नूतनजीवनसमारंभः प्रादुरभूत ।
तस्यैवायं जीवनप्रभावा यत्—माणिक्यनंदि—प्रभाचंद्र—विद्यानंद—वादिर्सिंह—कुमारसेनप्रभृतयोऽने-
के सूरयः कर्णाटकदेशे समुदपादिपतः । विरलुब्ध सुगतादिप्रखरपरवादिभ्यः पावनं जैनधर्मं । भट्टकलंक-
देवस्य ग्रंथनिर्माणवैदुष्यतोऽपि वाग्मिन्त्वे वक्तृत्वे वादित्वे च प्रबला प्रख्यातिरजायत । तदीया वक्तृत्वशक्तिः
सभाभोहनशक्तिश्च तदानीमुपनीयतेस्म । महाकविश्रीवादीराजप्रशंसायां—

सैदसि यदकलक कीर्तन धर्मकीर्ति-

यचसि सुरपुराधा न्यायवादेऽक्षपाद ।

इति समयगुरूणामेकत सगतानां

प्रतिनिधिरिव देवा राजत वादिराज ॥

अमुना पद्येन श्रीद्वन्द्वेन समुपमितो वादिराज कवि । विद्वसु विश्रुत वादेव — भट्टकलकाभिधयः
व्यग्रीणीत् । तदात्ये भट्ट इत्युपाधिरेवासीत् । कैवील्युपाधिरपि तमभूयत् । कैवील्युपाधिलता महनीय समादर-
नीयधापाधिरासीत् — तदैत प्राप्नोति प्रसिद्धोत्तमलखकानामव भाग्य जागर्तिस्म । लघुसमतमभद्रविद्यानदाम्यार्थं
च महाभाय सकलतार्किकचूडामणिविशेषणेनास्मारि । अकलकचन्द्रोऽपि तन्नामासीत् ।

केचिद्वदति भट्टकलक-जिनदासाभिधजैनब्राह्मणस्य जिनमतो ब्राह्मण्या समुत्पन्न पुत्र आसीत् । केचि-
पश्चावत्या लब्धजन्मा पुरुषात्तममत्रिण पुत्र आसीदिति ब्रुवते । परंतु कथाप्रसारकैः देवस्य मातापितृ-
नामानि कल्पनागोचरीभूतानि विधीयते । तस्य राजपुत्रत्वात् । स्वविरचितेऽस्मिन् राजवार्तिकप्रभे-
प्रथमाध्यायस्य ।

जीयाश्चिरमकलंकप्रह्ला लघुहव्यनृपातिवरतनय ।

अनवरतनिखिलविद्वज्जननुतविच प्रसस्तजनद्वय ॥१॥

अलेनामुना पद्येन देव, स्वयमात्मान लघुहव्यनृपातिजमान समन्यधत् । नैह्यसन्नयस्यापि कस्य-
चिदवकाशः ।

देवस्य जन्मभूमि कासीदिग्गजनिर्णीताविषय एव सर्वथा । आराधनाकथाकोपकर्त्रा जन्मभूमिस्त-
दीया मायस्वेतनगरो न्यदर्शि । पर न तद्युक्तियुक्त मान्यखेटनगरीयनरपतीना शृङ्खलावद्धनाभावस्या कचि-
द्रपि लघुहव्यनृपतेरनुल्लेखः । समाख्यमेत मायखेट परतो भवेत्कश्चि माडलिकराजा लघुहव्य । देव खल्ल
समानगामैकदा नरपतिसाहस्रतुगस्य (शुभतुगस्य वा) राजधान्या मान्यखेट, इति समुपलभ्यते समुल्लेख ।
अनुमानमिदं तमेव समुल्लेख समाश्रित्य आराधनाकथाकोपकृता भवेत् प्रदर्शित मान्यखेट इति जन्मस्थान
देवस्य । कथाकोपकार राजपुत्रमपीम नो व्यञ्जासीत् ततः सभवाय मत्रिपुत्रमेव देव विज्ञाय तदीय मान्य-
खेट इति जन्मस्थान तेन विलिखित भवेत् । राजावलीकथे प्रथे देवस्य जन्मस्थान काशी (काजीवर)
अथाकोधि । भवेत्तदेव समनसमिति सभावना ।

‘राजावलीकथे’ इति नामधेय कन्नडभाषायां कथिदूप्रथ । प्रथेऽस्मिन्नैतिहासिककथानामेष समुल्लेख ।
सौष्टेकोनविंशतितम (१९) शतान्दस्य प्रारम्भे व्यरचि चाय प्रथो देवचन्द्रकथिना कस्य चिन्मैसूरराजवशी-
देवीरंभनामकरमण्यर्थ । एनेमेव प्रथ समवलम्ब्य राहसमहोदयेन — अकलकदेव शुभापुरे दशीयगणस्या
चार्यपदे सप्रतितस्थो । शुभापुरस्थान च उत्तरकनाराया निगते — अथराऽपि तत्र स्तोत्र इति सहस्रम्
विश्रुतो नगर एव प्राचीन शुभापुरमिति, स्वरचिते इन्स्क्रिपशन्स पट्ट अखण्डेलगोलाभिधे पुस्तके व्यल्लि ।
तेनैव राहसमहोदयेन विल्लरानमहोदयविरचित — मेरंजीह्मेकानपुस्त कीयप्रस्तावना समाधार्येदमपि
व्यर्थापि — पोन्नतगनगरस्य बौद्धमहाविद्यालये देव शिक्षामादत्तवान् स्थानमिदं च टिचट्टरनिकटस्थ श्रूयते ।

यानि यायादयानानुपलभ्यते देवविषयाणि तैरिदमेव निस्तार्यते भट्टकलकदेव जन्मत एव प्रसन्नचर्य
समाराधितवान् । प्राप्तविद्यथ दिगवराचार्योपाधिना चक्रमे । विद्याप्राप्तिकाल च स गरीयस्यो यातना सुभोज ।
कास्मिन्दिग्गजमहाविद्यालये ताथागतगमम यगाष्ट । सममूच नदिसप्ताचार्य । उपरिष्टायदेवचन्द्रेण देशी

१ Vide IDs No 39 Nagat taluy by Mr Rice

२ डा मोदरकरस्य १८८३-८४ तमप्रव वरलिखितप्रथमकृत्य १९२ तम पूगे कवशब्दस्क परिभाषा दर्शनीया ।
न्यायमुकुटचन्द्रादयप्रवना भट्टरकप्रम अष्टाद्वि कस्यविदिय काव्यप्रथयस्वाग्रणीतत्तद्वि कथो-मुपाधना विभूतेत आशोच ।

३ भट्टरकाद्वि कथिदककननाप्रा सुव समुल्लेखवान् विद्युति ।

यगणाचार्यत्वेन समभिदधे देवः, भवेदनुमानतः स देवसंघात पात्येव गणः । परं न तत्र किमपि परिचायकं
 चलयद्भक्तं यतो नाविर्भाषयामास देव कापि सधमात्मनीन । गुरुमपि स्वीय नोत्प्रेत्यवाचकार कापि,
 विदूर भारता तदीयगुरुपराल्लेखः । कनिष्करमगराजेन १३५५ तमशकाब्दे विलिखितः कश्चिच्छिला
 लेखः, तमरलम्प्य विज्ञायते नदिसघप्रभृतपक्षत्वारः सचा देवस्य पश्चादेव प्रादुरभाविषत । अकलकदेवा-
 श्पाङ्कालवर्तिनः—भयगत्याराधना पञ्चपुराण—समंतभद्ररुक्मजिनशतकप्रभृतयो ये प्रथा सप्रति समुप-
 लम्प्यते तेषु, तथा देवसमकालीनविभुविद्यानन्द—प्रभाचन्द्र—माणिक्यनंदिप्रभृतिविरचितप्रथेध्वपि न कापि
 सघचतुष्टयमिदमुपरर्णित ततो देवकालीनो न कतमोऽपि तेषु सघः समजनिष्ट । अकलकदेवश्च न तदालं-
 कस्य चित्सघस्याचार्यः समभूक्तिं समस्तदिगंबरजैनसघस्याचार्य इति मगराजकविवचन सर्वथा सुप्रतीत
 मेशभाति । परमेवविधमपि कनिष्करमगराजकथन बलवत्प्रमाणानि पुरस्कृत्य सर्वथा परीक्षणायमेव यतः
 श्रुतावतारकथायां—भट्टदेवाहूहलकालपूर्व निकमप्रथमशताब्दिसमम्पर्ण, आचार्यः श्रीमदहंल्लिः सघच-
 त्तुष्टयमिद सस्थापयाचकारेति तद्विरोधी समुल्लेखोऽप्यास्ते । अन्वत्रापि धर्वाति समुल्लेखोयमिति ।

• भट्टदेवः प्रखरतार्किकचूडामणिर्दाशंनिकचूडामणिश्चासीत् । स हि अनन्यजेयात्मनीनर्वदुष्यपाटवेन
 प्रबलबौद्धवादिनः पराभूय जैनधर्मं प्रत्यतिष्ठपदिति तदीयप्रनलकार्यं समचीकरत्तदीया भुवि गरीयसीं
 विश्रुतिं । अभूत्कदाचिदेस्य निनादो नरपतिहिमशीतलपरिपदि । हिमशीतलश्च पल्लयशीयनरपतिरासीत्
 राजधानी च तदीया काष्ठा सच धौद्धोऽजायतत्यत्र न कश्चित्संशयायकाशः । देवेन समे वादो दिवससप्त
 कमभूदिति केषां चिन्मत । आराधनाकथाकारश्च यण्मासपर्यंतमभूदित्याह पर नात्र सशीतिः सर्वजनचेतरसु
 तदा जैनधर्मस्य गरीयान् प्रभावः प्रापसत् । हिमशीतलनृपनिदेशेन च प्रायः सर्वे बौद्धा शीलोनदेशयिकौडी
 नगरं निरसुः । बौद्धाः कौडीनगर निवासिता इति समुल्लेखो विलसममहोदयैरपि कृतः । वर्तते च धौद्धैः
 सह वादस्य जिनधर्मविजयस्य च समुल्लेखः अत्रणधेलगोलाप्रशस्त्याविरथ ।

सारा येन विनिर्जिता घटकुटीगूढावतारा सम

बौद्धैर्धृतपीडपीडितकुण्डदेवार्थसेवाजलिः ।

प्रायश्चित्तमियाप्रियास्त्रिजज्ञानं च यस्याचर

दोषाणां सुगतः स कस्य विषयो देवाकलकः कृती ॥

चूणिः—यस्येदमात्मनोऽनन्यसामान्यनिरवयविमत्रोपनर्णनसादृश्यते—

राजन् साहसतुग । संति बहवः श्वेतातपत्रा नृपाः

किंतु त्वत्तदृशो रणे विजयिनस्यागोक्षता दुर्लभाः ।

तद्वत्सति बुधा न सति कनपो वाणीश्वरा वाम्मिनो

नानाशास्त्रविचारचातुराधियः काले कलौ सद्भिधाः ॥

राजन् सर्वातिर्दयप्रविदलनपदुस्त्व यथात्र प्रसिद्ध-

सद्वत्स्यातोहमस्या भुवि निखिलमदोत्पाटने पडितानां ।

ततः परं शास्त्रविदां मुनीनामप्रसङ्गाभूदकलकदेवः ।

मिथ्याधकारस्थापिताखलाया प्रकाशिता यस्य वचोमयूयैः ॥ १८ ॥

तस्मिन् गते स्वर्गभुव महर्षौ दिव पति नर्म्ममिव प्रहृष्टाः ।

तद-नयोद्भूतमुर्व शराणां समुत्प्रेत्य भुवि संजग्मेदा ॥ १९ ॥

स योगिसघधत्तुर प्रमदानासाद्य भूयानविहृद्वत्तान् ।

वभावय श्रीभगवाजिभद्वत्तुमुंछानीव मियः समानि ॥ २० ॥

देवनेदिधिहससघभेदवर्तिना देशभेदतः प्रबोवभाभिदेवयोगिनां ।

इततः समस्ततो विहृदधर्मवेतिना मध्यतः प्रोभिद्ध एव नादस्य इत्यभूत् ॥ २१ ॥

जो चेदपोहमेते तव सदसि सदा सति सतो महातो
 वक्तु यस्यास्ति शक्तिः स वदतु विदिताशेषशास्त्रो यदि स्यात् ॥
 नाहकारवशीकृतेन मनसा न द्वेपिणा केवल
 नैरात्म्य प्रतिपद्य नश्यति जने कारुण्यबुद्ध्या मया ।
 राज्ञः श्रीहिमशतितलस्य सदसि प्रायो विदग्धात्मनो
 बौद्धैषान् सकलान्विजित्य सुगतं पादेन विस्फोटितः ॥

समयविचारः ।

यद्यपि न कापि देवेन स्ववचनेन स्वसमयो विज्ञापितस्तथापि दृढतरैरनेकैः प्रमाणैः स कृतनिर्णयः—
 १ । उपरिष्ठाप्रतिपादितमह्विषेणप्रशस्तिपद्यैः स्फुटमिदं निर्णयते यस्मिन्पतस्यौ कदाचिदेवोऽकलंकः
 साहसतुगनरपतिसदसि । साहसतुगश्च राष्ट्रकुट (राठोर) वशीय राजासीत् स च शुभतुंग कृष्णराज्ञे
 नामभ्यामपि भुनि व्यभूषीत् । यदा समभूद्विनिर्माणं जिनसेनहरिवशपुराणस्य ८४० तमे वैक्रमशताब्दे
 (७०९ शकशताब्दे) तदा नरपतिकृष्णराजात्मजः—इद्रायुधो द्वितीयगोविंदो राज्यमचीकरत् ततोऽमु-
 नापि प्रमाणेन नियतं विज्ञायते कृष्णराजस्यैतस्मात्प्राक् राज्यकाल आसीत् । अनेन कृष्णराजनरपतिना
 ८१० तमविक्रमसंवत्सरान् ८२८ तमसंवत्सरपर्यंतं राज्यं समपादीति डां. भांडारकरमहोदयैरपि स्वनिर्मित-
 दक्षिणैतिहासे प्रकटीकृतं ततोपि निःशङ्कं निर्धार्यते देवः श्रीमदकलकः ८१० तमसंवत्सरात् ८२९ तम-
 संवत्सरपर्यंतं कस्मिंश्चित्काले मुम्यजीवीत् ।

२ । हरिवंशपुराणो व्यरचि ८४० तमे वैक्रमसंवत्सरे श्रीमज्जिनसेनैः । तस्मिंश्च जिनसेनैः कुमारसेनः
 समुल्लिखितः । कुमारसेनसाहाय्यमासाद्य मामकानोय—अष्टसहस्रपभिषो ग्रथं प्राप दृढिमिति विद्यानदि
 विभुरपि कुमारसेनं समुल्लिखितवान् । विद्यानदविभुना च अष्टसतीमाध्यमधिकृत्य—अष्टसहस्रीं विरचिता
 तथाच प्रमाणेनामुनापि नियतं निश्चीयते भट्टकलकदेवः ८४० तमसंवत्सरात्प्रागेव समुदपपद्य हरिवंश-
 पुराणरचनाकाले न भवेत्तदस्तित्वमित्यत्रापि न चित्र ।

३ । अष्टसहस्रानां नैकत्र प्रसिद्धमीमांसककुमारिलभट्टविदुषो भट्टनाम्ना कृतः समुल्लेखः । भट्टसमयश्च
 ७९७ तमवैक्रमसंवत्सरात् ८१७ वैक्रमसंवत्सरपर्यंतं कृतनिर्णयः । अतश्च त्रिपुरनरविद्यानदो भट्टसम-
 युगीनः किंचित्तत्समपानतरोद्भवश्च भवेदित्यनवयं निर्णयः । भट्टकलकश्च विद्यानदितः प्राक्काळीनस्ततश्च
 भट्टदेवास्तित्वसमयेन वैक्रमशताब्देऽधुनैवपादो नयमशताब्देश्च प्रारंभश्चेति भवितव्यं ।

४ । डा. सतीशचन्द्रविद्याभूषणप्रमृतिभिर्विद्वद्भिश्च विद्वान् भट्टकलकदेवः ७९० तमे सौष्टाब्दे,
 अर्थात् ८०७ तमविक्रमसंवत्सरसमम्यणं वभूवेति निर्णीतं ।

५ । अत्र कै. घौ. पाठकमहोदयानामतिमसिद्धांतः ६७९-तमे शताब्दे महाराष्ट्रकणौटकदेशयोः शासकः
 दंतिदुर्गाभिः कश्चिदशनिपाठः समजायत । तस्य च साहसतुंग इति विरुद्ध आसीत् । तत्समयुगीनश्च वभूव
 भट्टकलकदेवः । राज्ञः श्रीदन्तिदुर्गस्य पश्चात् शुभतुंगाभिष्यस्तत्पितृव्यो राज्यमचीकरत् । अस्यापि च साहस-
 तुंग इति विरुद्ध आसीत् तत्समकालीनोऽपि देव आसीत् । ततश्च कथाकोपकृता 'देवः शुभतुंगसमयुगीनः
 समभूदिति प्रकटीकृतं यत्, तत्सर्था निरवयमेव पूर्वोक्तनरपतिद्वयस्यापि समयं देवास्तित्वस्य निश्चांसय
 सिद्धस्यादिति ।

देवसमकाळीना विद्वांसोऽस्तेवासिनश्च ।

श्रीमदेवसमये मूपसो भुजु जैनविदुषोऽपि गरीयान् संदोह आसीन् । यावत्तः किञ्च तदात्वे समजी-
 जनन् विद्वांसो-विशेतया तार्किकविद्वांसो न तावत्तः समपातरे । प्राचीनग्रंथानां शिलालेखानां च दर्श-
 नान् तादात्म्यकानेकविदुषो नामानि समयतरति दर्शनपथं ।

क' प्रातिष्ठ श्रीमदेताना गुरुरित्यानिर्णतविय एव सर्वथा पर निष्ठापितमस्माभि पुरा श्रीमत्पुष्पसेन-
सूरिर्भूत देवाना सतीर्थ सहपाठी वा श्रीमल्लिवेणप्रशस्तिभामाण्यात्-तद्यथा—

श्रीपुष्पसेनमुनिरेव पद महिम्ना

देवै स यस्य समभूत भगवत्सधर्मा ।

श्रीविश्वमस्य भवन ननु पद्ममेव

पुष्पपु मित्रमिह यस्य सहस्रधामा ॥ १ ॥

अमुना पद्येन विवाध्यते श्रीपुष्पसेनसूरिर्गौरायान्विद्वान्, कश्चिजगत्परातरदिति ।

माणिक्यनदि-विद्यानद-प्रभाचद्राख्येति त्रयोऽपि सूरयो भगवद्वत्समकालीना एव बभूवुः । इतरै
विरचितन्यापकुमुदचन्द्रोदयस्य प्रथमाध्याये श्रीमत्प्रभाचद्रप्रभुस्तु 'श्रीमदकलकगुरुचरणसमन्वर्णं समस्त-
विवय बोधं प्राप, इति निम्नलिखितं पद्येन प्रकटयामास तद्यथा—

बोध कोप्यसम समस्तविवय प्राप्याकलक पद

जातस्तेने समस्तवस्तुविषय व्याख्यायते तत्पदं ।

किं न श्रीमाणिक्यजिनेन्द्रपदत प्राप्तप्रभाव स्वय

व्याख्यात्यप्रतिम वचो जिनपते सर्वार्थमवाप्तामयं ॥ १ ॥

प्रभुप्रभाचद्रेण भगवान् माणिक्यनदरि स्वरिरचिते प्रमेयकमलमार्तेड समस्मारि तद्यथा—

गुरु श्रीनदिमाणिक्यो नदितांशेऽसज्जन ।

नदताडुरितेकातरजो जैनमताण्व ॥ १ ॥

माणिक्यनदिन नमस्तु रता प्रखरनिद्रुपानतवीर्येणापि प्रमेयरत्नमालावृत्तिप्रारम्भे दर्शितमिदं—

अकलकवचोऽभोधेहृद्रे येन धीमता ।

न्यायविद्यामृत तस्मै नमो माणिक्यनदिने ॥

अमुना प्रमाणेन निर्धार्यत भगवान् माणिक्यनदी देवसमकालीन एव समभूत् । 'अकलकचरण-
सन्निधे निखिलविवय बोध प्राप्नुमहमिति, प्रतिपादकेन भट्टारकप्रभाचद्रेण भगवान् माणिक्यनदी गुर उत
सम्भूतस्ततो माणिक्यनदी देवाः प्राक् समुद्रपादीति नार्हमि प्रतिपादयितु ।

प्रभाचद्रेण प्रमेयकमलमार्तेडे दधेन सम भगवान् विद्यानदीऽपि समस्मारि ततो भगवान् विद्या
मद्यपि देवसमकालमेव भुज वामवाचकार तद्यथा—

सिद्ध सर्वजनप्रबोधजनने सद्योऽकलकाश्रय

विद्यानदसमतभद्रगुणतो नित्य भनेनदर्न ।

निर्दोष परमागमार्थविषय श्रोक्त प्रमालक्षण

युक्त्या चतसि चितवतु मुधिय श्रीवर्धमान जिन ॥ १ ॥

विद्यानदिरिमुना च देवनिर्मिताष्टश युपर्येव गूढगभीरतात्पर्यप्रतिपादक' अष्टसहस्रपन्निधो पन्धो निर्ममे-
सत्र प्रमाण—

आमद्वलकसशशरविहृतां समतभद्रोक्तिमत्र सक्षेपात् ।

परमागमार्थविषयामष्टसहस्रीं प्रकाशयति ॥

अतश्च-अकलकदेवप्रभृतीना सूरिणाममुना प्रकारेण क्रम सघट्यते-अकलकदेव, माणिक्य-
नदी, विद्यानद, प्रभाचद्र इति । आचार्यचतुष्टयेऽप्यस्मिन् भगवान् भट्टाकलकदेव एव पूज्यपदाश्रितः ।
भगवान् माणिक्यनदी नोऽलिखितवान् कतमेऽपि स्वकरलालितमये विद्यानदिनं । नापि प्रभाचद्राविमु क्वापि
विद्यानद गुरुत्वेन समन्वयात्ततः प्रमाणेनामुना प्राक्कालीनत्वमत्र विद्यानदतो भगवतो माणिक्यनदिन ।

कुमारसेनवादीभसिंहौ सूरौ अपि देवकालीनविवाजायता । विमुर्खिद्यानदी-अष्टसहस्रयते 'कुमार-
सेनभट्टारकसाहाय्यतः सर्ववृधे मगवीनोऽयं ग्रथ' इति कुमारसेन ससृष्टवान् । हरिवंशपुराणनिर्माता
विद्वद्भरजिन्सेनापि कुमारसेनप्रशंसायामिदं समष्ट्यकयत्

आकूपार यशोलेके प्रभाचन्द्रोदयोज्वल ।

शुरो कुमारसेनस्य विचरत्साजितामक ॥ ३८ ॥

महिषेणप्रशस्तिकारश्च बहुलप्रभात्रयेन कुमारसेनमुनिं समभ्यष्टौत्—तथा हि—

उदेत्य सम्यग्दिशि दक्षिणस्या कुमारसेनो मुनिरस्तमाप ।

तत्रैव चित्रं जगदेकभानोस्तिष्ठत्यसौ तस्य तथा प्रकाशः ॥

कधिरत्नादीभसिंहस्य 'श्रीमता वादीभसिंहनोपलब्धितामाप्तमीमासा' अमुना वाक्येन—अष्टसह-
स्रयुग्मनिष्ठाया कृतं समुल्लेखो विराजते । अमुमं महात्मानं वादीभसिंहं, जिनसेनस्वामीं वादिसिंह-
नाम्ना समुदलेखयत् तद्यथा—

कक्षित्वस्य परा सीमा वाग्मि वस्य परं पद ।

गमक वस्य पर्यंतो वादिसिंहाऽर्च्यते न कैः ॥

वीरसेनस्वामी महापुराणकर्तुर्भगवज्जिनसेनाचार्यस्य गुरुरासीत् यद्यपि तदीया बलवती विभुतिः
सिद्धास्तेवेतृत्वं एव तथापि स पायनात्मा प्रबलन्यायापारकूपारो नैयायिकः समभूत्—अष्टसहस्रपते भग-
वान् विद्यानदस्तार्किकरूपेणैषामु सन्तुतवात् । उत्तरपुराणनिर्मात्राप्ययं प्राप्तुतामुनापद्येन—

तत्र विनासिताशेषप्रज्ञादिमदधारण ।

वीरसेनाग्रणीर्वीरसेनभट्टारको बभौ ॥

तदात्र परवादिमल्लदेवनाम्ना कश्चिदपरोऽपि तार्किकविद्वान् भुवि विद्युत् सोऽपि कृष्णराज (साह-
सतुग) समक्षं कदाचित्समुपातिष्ठदिति समुपलभ्यते समुल्लेखो महिषेणप्रशस्तौ । तद्यथा—

घटबादघटाकोटिकोविदः कोविदाः प्रजाक् ।

परवादिमल्लदेवो देव एव न सत्तय ॥

येनेयमात्मनामधेयिगृह्णित्वा नामप्रष्टवत कृष्णराज प्रति—

गृहीतपक्षादितरं परं श्यात्तद्वादिनस्ते परवादिनः स्तु । *

तेषां हि मल्लः परनादिमल्लस्तन्नाम सन्नाम वदति संतं ॥

कक्षित्—श्रीपालनाम्नापि तदानीं विद्युत्विद्वान् बभूव तच्च जिनसेनस्वामी महाकलकविद्यान-
दाभ्यां समं समुल्लिखितवान् । जयधनलसिद्धातस्य वीरसेनीया महती टीका त्रिदुषा श्रीपालनैव समपादि ।
तस्मिन्नेव समये कुमारनदिभट्टारकोऽपि कक्षित्समुपाळमे भुवि जयं तदीयप्रथस्य कक्षिचूलाक-
विमुर्खिद्यानदी समुद्रं कक्षित्वमाणपराक्षायां स्वकरकलिताया । अनया प्रमाणपरिपाद्या जिनधर्मनिके-
तनस्तत्रायमानैर्भूयाभिर्विद्वद्भिर्निष्कलतया प्राप्तामिषत जैनमार्गं, न कक्षिदपि तदानीं पावनार्हमसाभि-
धाताय समुद्यद्भावं पुमान् प्रादुरासीद्धुनि ।

ग्रथनिर्माण ।

अष्टशती—प्रणीतं यपि भूयस्सु गूढगभिरानवद्यतात्पर्यप्रतिपादकेषु ग्रंथेषु श्रीमद्वल्लकदेवानां
सर्वतो विस्तृतोयं ग्रंथः । स्वामिसंगतमद्भिरिचितगद्यहस्तिमहाभाष्यमगलाचरणस्य देवागमस्तोत्रस्य भाष्य-
भूतथाय ।

राजपति—टीकेषां श्रीमद्भगवदुमास्वाभिर्निचिततत्त्वार्थसूत्रस्योपरिष्ठात् । श्लोकसंख्या चैतस्य
१६००० सहस्रपरिमिता ।

न्यायविनिश्चय — प्रामाणिकप्रबलतर्कप्रयोऽयं देवस्य । विराजते चायं ग्रथ — आरासिद्धांतभग्नने
कविररादिराजनिर्मितवृत्तिविभूषित । मूलग्रथा न्यायविनिश्चय पद्यात्मक ।

लघीयपद्यो—भट्टारकप्रभाचंद्रविरचितो न्यायकुमुदचंद्रोदयः, अस्यैव ग्रथस्य प्रितुत भाष्यमिदं ।

वृहत्त्रयी—(वृहत्त्रयी) लघीयलघी वृहत्त्रयी द्वावपीमौ ग्रथौ निरुक्ते, इत्युपनामविभूषितानां
पठितफलपामरमापामहोदयानां सन्निधौ काल्दापुरे वर्तते ।

न्यायचूल्हिका — अयमपि ग्रथो दत्तस्येति गण्यते समुल्लेखः ।

अकलकस्तोत्र — (अकलकाष्टक) देवस्यैव निर्मितमिदं स्तोत्रं परं तन्निर्मितदत्ते सशीतिभूयसा ।

अकलकप्रत्यश्चित्त — अकलकप्रतिष्ठापाठश्च दत्तनैव निर्मिताविति वर्तते भुवि विश्रुतिः परं श्रुति
रेवेयं महती तद्ग्रन्थयानिस्सारत्वात् युक्तिरहिभूतवाचः । एवमिदं युक्तिशून्यग्रन्थयोः प्रणेता देवः सम-
जनीति फलकीकरणं देवधेदुष्यस्य । स्वरूपसंशोधनाभिवृत्त्याय कश्चिद्ग्रन्थ इति प्रादुरभावि डा.
सतीशचन्द्रप्रियाभूषणमहोदयैः, परं नावसीयते ग्रन्थं प्राप्याऽप्राप्यो वायः ।

कथाग्रन्थेषु यद्यपि देवस्य जीवनवृत्तमपि समुपलभ्यत परं विवादास्पदत्वात्तस्य नोद्देश्यमिदं प्रमादयते—

श्रीमदुमास्वामी

मूलग्रन्थः किलैतस्य तत्त्वार्थराजयार्तिकस्य तत्त्वार्थसूत्रापरनामधेयो मोक्षशास्त्राभिधः । मोक्षशास्त्र-
प्रणेता भगवान् उमास्वामी—उमास्वामितीर्षा । कदायं पावनत्वा विभूषयामासामनीनपीननेन भारतभूमे-
मिति निर्णयाय न पारयामो वयमस्वलिततया । महात्माय दिक्पटसमाजे भगवदुमास्वाम्यायभिधया
भिहितः । सद्यधिनस्तु श्वेतपटा इममव भगवत—उमास्वामीत्यभिधयति । भगवत्पुनर्विभूषितेषु दिक्पटा-
भिधयेषु सूत्रेष्वपि परिशुद्धिं परावृत्तिरूपोयस्ता च इत्यरो, ततश्च भगवानव दिग्वराचार्यं श्वेतावरसूरिर्वा-
चमूवति महीपत्नी सशीतिरपि तदीयकालादिनिर्णयमतिबधिता । एवमिदं प्रसन्नप्रतिभस्य भगवता जीयने
तिहासोद्यममुल्लेखार्हं इति तदीयजीवनरिद्वत्तमाभिर्भावयितुं समुद्युजाना अपि वयं न शक्निमः सामग्र्यमभा-
दिति परिहृत्यते नक्षेत्रोऽनलोकितपाराकूपारातरालगतपोतकोटसमुपनिष्पतत्रिणं इव । परं नात्र सशयं
भगवज्जीवनानिर्भाषाय समारम्भमाणे ग्रन्थे यदि तत्त्वार्थं त्रिकतार्यनिदर्शकं श्लोकवार्तिकालङ्कारं प्रका-
शपदवीमुपानेष्यत् नियत पाठकसदाहस्त्य तद्वद्व्यदिति तत् क्षमा प्रार्थयमाना वयमत्रैव विरमामः —

अत्र विदुषामप्रेसरा के वी पाठकमहादया

भगवदुमास्वामिविरचितं माक्षशास्त्रमुभयोरपि दिक्पटश्चेतपटयोः समादरणीयः । समनुमीयते निर्निर्माणं
किलैतं मोक्षशास्त्रस्य दिक्पटश्चेतपटप्रभेदाज्जाग्रा अर्थात् सिद्धीयसत्त्वतरा प्रागेव सममूदिति प्रतिपादयति ।

विनीतो

गजाधरलालः ।

राजवार्तिकीयसूत्राणामकाराद्यनुक्रमः ।

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
अगार्यनगार्यश्च	२८०	आ	
अजीवकाया धर्माधर्मकाशापुह्लाः	१८७	आ आकाशादेकद्रव्याणि	१९८
अणवस्कंधाश्च	२३५	आकाशस्थानताः	२०९
अणुव्रतोऽगारी	२८१	आकाशस्याग्राहः	२१४
अतोऽन्यत्पाप	२१९	आचार्योपाध्यायतपस्विशिक्षगण-	
अदत्तादान स्तेयं	२७७	कुलसघसाधुमनोज्ञाना	१४६
अधिकरण जीवाजीवाः	२५२	आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयायधर्म्य	३५२
अनशानामोदयैश्चुतिपरिसङ्ख्यान-		आदितस्त्रिषु पीतासलेऽद्याः	१५०
रसपरिव्यागविविक्तशस्यासनकाय-		आदितस्तिष्ठानामतरायस्य च त्रिशरसागरो-	
क्रेता बाध तपः	१४२	पमकोटीकोट्यः परा रियतिः	३११
अनादिसंभवे च	१०९	आय सरमसमारमारभयोगकृतकारितानु-	
अनिव्याशरणससारैकत्वान्मत्वाशुप्यायव-		मतकथायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिधनुश्चैकशः	२९३
संवरनिर्जालोक्तबोधिदुर्लभधर्म-		आयं परोक्षं	३७
स्वाध्यातत्त्वानुचितनमनुमेक्षाः	३२६	आयो ज्ञानदर्शानावरणवेदनीय-	
अनुश्रेणि गतिः	९६	मोहनीयायुर्नमनोत्रांतरायाः	१९९
अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दान	२९२	आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपा-	
अनेतगुणे परे	१०४	नुपातपुद्गलक्षणाः	२८९
अन्यत्र केवलसम्यक्स्वज्ञानदर्शनासिद्धत्वेभ्य	३६२	आरणाप्युनादूर्पमेकैकेन नवमुपैवे-	
अपरा पक्षोपममधिक	१७७	यक्यु रिजयैःनपतजयतापरा-	
अपरा द्वादशमुहूर्ता येदनीयस्य	३१२	जितेषु सर्वायंसिद्धौ च	१७७
अप्रतीपाते	१०९	आर्तममनोज्ञस्य सप्रयोगे तद्वि-	
अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसस्तरो-		प्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः	३५१
पक्रमणानादररघुत्पनुपरधानानि	२९०	आर्या भेदछाद्य	१४२
अर्पस्य	४६	आर्तौदधम्यनुक्रानि	३९०
अर्पितानर्पितसिद्धेः	२४०	आलोचनप्रतिष्मणतदुभयविवेक-	
अस्वारभपरिमहत्वं मानुषस्य	२६३	भ्युन्मर्गतपण्डेदपारिहारोपस्थापना	३४४
अवमहेहाबापधारणाः	४२	आविष्टकुलालचक्रगल्पपगतलेपाद्य-	
अविग्रहा जीवस्य	९६	नूतदेरदबीजवदग्निशितावच	३६४
अपीचारं द्वितीय	३९९	आद्यगनिरोधः खवरः	३१९
असदभिधानमनृतं	२७६	इ	
असङ्केपाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानां	१०१	इदसामानिकत्रापक्षिरापपरिर्पदा-	
संक्षेपेयमग्नादिषु जीवानां	२०८	मरुत्तुल्यकालानां च प्रवर्णनाभि-	

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
योग्यकल्पविकारकश-	१५१
हृदियकपायामतक्रिया पच चतु पच	
पचविंशतिसंस्थाः पूर्वस्य भेदाः	२४९
ईर्ष्यामायैपणादाननिक्षेपास्तर्गा.समितयः	३२१
उदैनौ वैश्व	३१०
उत्तमश्रमामार्दया र्जवशीचसत्यसंय-	
मतपस्यागाकिंचनब्रह्मचर्याणि भर्म	३२३
उत्तमसहननस्येकामप्रचिंतानिरोधो	
ध्यानमातर्म हूतत्	३४८
उत्पादव्ययधौव्ययुक्त सत्	२३८
उत्तरा दक्षिणतुल्या.	१३५
उपयोगो लक्षणं	८२
उपपुंषिरे	१५९
ऊर्ध्वार्धस्तिर्यग्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यंतरा-	
धनानि	१८८
ऊर्ध्व	
ऊर्ध्वनिपुलकती मन.पर्ययः	९७
ए	
एकद्वित्रिपुण्योपमस्थितयो हेमवतक-	
हारिवर्षकदैवकुठनकाः	१३६
एकप्रदेशादिपु भाग्य- पुत्रलामां	२०७
एक समयाभिप्रहा	९७
एकादश जिने	१३८
एकादयो भाग्या युगपदेकस्मिन्नैकोनविंशति	३३९
एकादीनि भाग्यानि युगपदेक-	
स्मिन्नाचतुर्म्यः	६२
एकाग्रये सदितर्कवीचारे पूर्वे	३५५
एक द्वौ त्रीन्वानाहारकः	९७
औ	
औदारिकवैक्रियिकाहारकतैज-	
सकार्माणानि शरीराणि	१०२
औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योभ्यः	१७५
औपपादिक वैक्रियिक	१०७
औपपादिकचरमोत्तमदेहा-	
संख्येयवर्षाद्युपोऽनपवर्षाद्युप	१११

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
औपशमिकज्ञापिकौ भावी मिश्रश्च	
जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च	६९
औपशमिकादिभग्नरसाना च	३६२
क	
कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च	१५९
कपायोदपातीत्रपरिणामधारित्रनोहस्य	२६२
कदर्यकौटुकुम्भमोखर्यासर्मादयाधिक-	
रणभोगोपभोगपरिमाणानर्थक्यानि	२८९
कायवाह्मनःकर्मयोग	२४५
कायप्रयीचारा आ देशानात्	१५२
कालश्च	२४३
कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्या-	
दीनामेकैकवृद्धानि	९४
केयलिद्युतसघदेवावर्णनदो दर्शनमोहस्य	२११
क्रोधलोमभीरुनहास्यप्रत्याख्या-	
नान्यतुर्गीचिभाषण च पच	२७१
क्षयोपशमनिमित्त पङ्क्तिरूप शेषाणां	५५
क्षुत्पिपासाशोतोष्णक्षामक्षकनाम्न्या-	
रतिस्त्रीचर्यानिपचाशप्याक्रोश-	
वधपाचनालाभरोगतृणस्पर्श-	
मलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानदर्शनानि	३३३
क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्य	
दासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः	२८८
क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्ये-	
कमुद्रनोधितज्ञानायगाहनांत-	
रसख्याल्पबहुत्वत साध्या.	३६५
ग	
गतिकपायलिङ्गमिध्यादर्शनाज्ञानासयता-	
सिद्धेभ्यःशतशतसुखैकैकैकपद्भेदा	७५
गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः	१६८
गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकार	२१०
गतिजातिशरीरागोपागनिर्माणवधन-	
सघातसंस्थानसहननस्पर्शरस-	
गधवर्णानुपूर्व्यागुरुलघूपघाता-	
तपोयोतोच्छ्वासविहायोगतय -	
प्रत्येकशरीरत्रसमुगमुत्तरशु-	
भसुह्मपर्यासिस्त्रिदेयवश-	
स्वीर्तिसंतराणि तीर्थकार्य च	३०६

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
गर्मसमूर्धनजमायं	१०६	तत्प्रमाणे	३९
गुणसाम्ये सदृशानां	२४१	तत्प्रदोषनिह्वयमात्सर्ग्यतरायासाद-	
गुणपर्ययग्रह्यं	२४३	नोपघाताज्ञानदर्शनावरणयोः	२५६
गंगासिंधुरोहिताहितास्थाहीरेद्विरकांता-		त्रयस्त्रिंशत्सगारोपमाण्यायुषः	३१२
सीतासीतोदानरीनरकांतासुवर्णरूप्य		प्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या न्यतरज्योतिष्काः	१५१
कूटारक्तारक्तोदासरितस्तन्मध्यगाः	१३२	त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपचदश-	
च		भिरधिकानि तु	१७६
चक्षुरक्षभुरशधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्रा		त्र्येकयोगकाययोगायोगानां	३९९
प्रचलाप्रचलाप्रचलारस्थानगृह्यश्च	३०२	तत्स्वैर्यर्थ भाषणाः पंच पच	१७१
चतुर्दशानदीसहस्रपरिवृष्टा-		तद्योचरा	१३६
गंगासिंधवादयो नद्यः	१३४	तदष्टमागोऽपरा	१७८
चारित्र्यमोहे नाग्न्यारत्निस्त्रीनिपद्याक्रो		तदनतभागे मनःपर्ययस्य	६१
शयाचनासाकारपुरस्काराः	३३९	तद्विरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानां	३५१
ज		तदगत्तरमूर्च्छं गच्छत्यालोकातात्	३६४
जगत्कायस्वभावौ वा सवेगवैराग्यार्थ	१७४	तदादीनि भाग्यानि युगपदेकास्मिन्नाचतुर्म्यः	१०६
जैम्बूदीपलवणोदादयः शुभनामानो		तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं	४२
क्षीपसमुद्राः	११९	तन्निर्गमादधिगमाद्वा	१६
जरायुर्जाडजपोतानां गर्भेः	१००	तन्निर्वासिन्यो देव्यः श्रीहृषीकृतिर्कीर्ति-	
जीवभग्न्यामभ्यपर्यानि च	७६	बुद्धिलक्ष्यः पन्थोपमस्थितयः-	
जीवाश्च	१९५	सत्सामानिकपारिषत्काः	१३२
जीवाजीवास्त्वबन्धसंवरनिर्जराभोक्तास्तत्त्वं	१७	तपसा निर्जरा च	३२०
जीवितमरणांशसामिन्नानुरागमुखा-		तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतस-	
नुयधनिदानानि	२९२	हस्रविष्कम्भो जवूद्धीपः	१२०
ज्योतिष्काणां च	१७८	तन्मध्ये योजनं पुष्करं	१३१
ज्योतिष्काः सूर्याचद्रमतौ ग्रहनक्षत्र-		तद्विभाजिनः पूर्वोपरायताहिमवन्महा-	
प्रकीर्णकतारकाश्च	१५५	हिमवन्निपथनीलरुक्मिशिख-	
झ		रिणो वर्षधरपर्यता	१२८
ज्ञानदर्शनदानलामभोगोपभोगवीर्याणि च	७३	तद्दिगुणादिगुणा द्वाः पुष्कराणि च	१३१
ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचारः	३४५	तद्दिगुणादिगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा	
ज्ञानाज्ञानलब्धयस्तुल्लिखिपचभेदः		निदेहांताः	१३५
सम्यक्त्वचारित्र्यसयमासयमाश्च	७३	तद्विपर्ययो नीचैर्हृत्पनु सेकै चोत्तरस्य	२६७
ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने	३३८	तद्भावान्वय नित्यं	२३९
त		तद्भावः परिणामः	२४४
ततश्च निर्जरा	३१३	तद्विपरीतं शुभस्य	२६५
तत्कृतः कालविभागः	१५८	ताम्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः	१३६
तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्पददर्शनं	१३	तासु त्रिंशत्पचविंशतिपंचदशदश-	
		त्रिपचोनेकनरकशतसहस्राणि	
		पच चैव यथाक्रमं	११३

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
तिर्यग्योनिजाना ॥	१४९	द्विर्द्विर्विष्कम्भा पूर्णपूर्वपरिक्षेपिणो-	
सीमदज्ञाताज्ञातभात्राधिकरण-		बलयाकृतय.	११९
वीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः	२५१	द्वौद्रियादयस्त्रिसा	८९
तेष्वेकान्निसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रय-		द्वित्रिधानि	९०
स्त्रिशस्तागरोपमा सत्त्वाना परा स्थिति	११७	द्वयाद्वयो पूर्वा पूर्वगाः	१३२
सैजसमपि	१०७	द्विर्धातकी खडे	१३८
द		घ	
दर्शचमोहातराययोर्दर्शमालाभौ	३३९	धर्मास्तिकायाभावान्	१६५
दर्शनविशुद्धिर्विनयसपन्नताशीलप्रतैष्वन-		धर्माधर्मयो. कृत्स्ने	२०७
तिचारोऽभीक्षणज्ञानोपयोगसवगौ श-		म	
क्तिरत्वागतपत्सा साधुसमाधिवैया-		न चक्षुरनिद्रियाम्या	४७
दृश्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचन		न जघन्यशुणानां	२४१
भक्तिरावश्यकापरिहाणिमार्गप्रभा-		न देवा	११०
यनाप्रवचनवत्सलस्वमितितीर्थकरत्वस्य २६५		नवचतुर्दशपचद्विभेद यथाक्रम प्रागप्यानात्	३४३
दर्शनचारित्रमोहनीपाकवायकपाववेदनी-		नाणो.	२०५
यास्त्रिद्विनवपौडशभेदा. सम्यक्त्व-		नामप्रत्यया सर्वतोयोगविशेषास्सूक्ष्मैकक्षे-	
मिध्यास्वतदुभयान्यकयायकपायौ-		त्रावगाहस्थिता. सर्वात्मप्रदेशेष्वन-	
हात्परस्परतिशोकमयजुगुप्सास्त्री-		स्तानतप्रदेशा	३१४
पुनपुसकवेदा अनतानुब्रज्यप्रत्या-		नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्व्यासः	२०
ख्यानप्रत्याख्यानसञ्चलनविक-		नामगोत्रयोरष्टौ	३१२
स्पाक्षैकश क्रोधमानमाबालोभाः	३०४	नारकतेर्यग्योनमानुषदैवानि	३०५
दशवर्षसहस्राणि प्रथमाया	१७८	नारकसंमूर्त्तौ नपुसकानि	११०
दशयोजनावगाहः	१३१	नारका भित्ताशुभतरलेष्ट्यापरि-	
दशाष्टपचद्वादशविकल्पा. कृत्योपपन्नपर्यता	१५०	णामदेहवेदनाविक्रिया.	११५
दानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च	३१०	नारकाणा च द्वितीयादिषु	१७८
दिग्देशानर्धदण्डविरसिसामाधिकप्रोपधो-		निदशत्या व्रती	२७५
पनासोपभोगपरिभोगपरिमाणासिथि-		निदान च	३५१
संनिभागव्रतसपन्नश्च	२८१	नित्याश्रितान्यरूपाणि	१९६
दु खमेव वा	२७२	निरुपभोगमशं	१०६
दु.खशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेव-		निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणपरिमितनिधानत.	२७
नान्या मपरोभयस्थानान्वसद्वेद्यस्य	२५८	निर्वर्तनानिक्षेपसयोगानिसर्गा	
देवांश्चतुर्जिकाया.	१५०	द्विचतुर्द्वित्रिभेदा पर	२५४
देशसर्वतोऽणुमहती	२७१	निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रिय	९०
देवनारकाणामुपपादः	१०१	निर्दालम्रतित्व च सर्वेषां	२६४
द्रव्याणि	१९१	निष्क्रियाणि च	१९९
द्रव्याथवा निर्गुणा गुणाः	२४४	नृस्थिती परापरं त्रिपत्योपममांतर्मुद्भूतं	१४६
दिनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रम	७१	नैगमसप्रहव्यवहाररुजुसूत्र-	
अधिकारिगुणानां द्वा .	२४१	शब्दसमभिरुद्धवभूता नया.	६५

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
पद्ममहापद्मतिगच्छकेसरिमहामुडरीक-		बहुबहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणां४४	
पुडरीकहृदास्तेषामुर्पर	१३०	नहारभपरिमहत्त्व नारकस्यायुषः	२६३
परविवाहकरणःवरिकापरिमृहीतापरिमृहीता-		बधहेत्वभावानिर्जराभ्या कृत्स्नकर्म-	
गमनानगक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशाः	२८८	विप्रमोक्षो मोक्षः	३६१
परतः परतः पूर्वा पूर्वानतरा	१७७	बधवधच्छेदातिभारारोपणात्रपाननिर्दोषाः	२८६
परस्वरोपग्रहो जीवाना	२२३	बधेऽपि पारिणामिकौ च	२४२
परस्वरोदीरितदुःखाः	११६	बाह्याभ्यन्तरोपभ्याः	३४७
परा पत्योपममाधिक	१७८	अस्त्रलोकाख्या औकांतिकाः	१७३
परात्मनिदाप्रशसे सदसद्गुण-		भ	
च्छादनोद्भावेन च नीचैर्गोत्रस्य	२६७	भरतस्य विष्कंभोजंबुद्धीपत्यनवतिशतभागः१३७	
पर पर सूक्ष्म	१०३	भरतैरावतयोर्वृद्धिहासो पदसमपा-	
परेऽप्रवीचाराः	१९३	भ्यामुत्सर्पिष्यवसर्पिणीभ्यां	१३५
परे मोक्षहेतू	३५०	भरतैर्भवसहस्रिदेहकरभ्यकहैरण्यव-	
परे केषलिनः	३५५	तैरावतवर्षाः क्षेत्राणि	१३०
पीतपद्मशृङ्गलेश्या द्वित्रिशेषेषु	१७०	भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयो-	
पुलांकवकुशकुशीलनिर्मथत्वातका निर्मथाः	३५८	ऽन्यत्र देवकुलसत्तकुलभ्यः	१४५
पुष्करार्धे च	१३९	भरतः पञ्चिंशतिपञ्चपेज्जनशतविस्तारा	
पूर्वप्रयोगादसंगत्याद्वंधच्छेदात्तथा		पद चैकोनविंशतिभागा योजनस्य	१३५
गतिपरिणामाच्च	३६४	भवनवासिनोऽसुरमागविशुत्तुपर्णाग्नि-	
पूर्वयोर्द्धाद्राः	३५३	वातस्तनितोदधिर्द्धापादिवकुमाराः	३५३
पृथक्त्वैकध्ववितर्कसूक्ष्मक्रिया-		भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणां	५४
प्रतिपातिव्युत्पत्तिरक्रियानिवर्तानि	३५५	भवनेषु च	१७८
पृथिव्यतेजोवायुतवनस्पतयः स्थावराः	८८	भूतव्रत्यनुकपादानसरागसंक्षमादि-	
एचननक्षत्राविंशतिचतुर्द्धि-		योगः क्षातिः शीचमिति सङ्केपस्य	२१०
चत्वारिंशद्विंशत्पञ्चभेदा यथाक्रम	३०१	भेदसघाताभ्यां चक्षुषः	२३७
पञ्चद्विपाणि	९०	भेदसघातेभ्य उत्पद्यते	२३७
प्रकृतिस्विन्यनुभागप्रदेशास्तद्विधयः	२९८	भेदादणुः	२३७
प्रत्यक्षमन्यत्	३८		
प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कंभो हृदः१३०		मणिविचित्रपार्था उपरिमूले च तुल्यविस्ताराः१३०	
प्रदेशसहस्राविसर्पार्थ्यां प्रदीपवत्	२०९	मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च	६३
प्रदेशतोऽसंख्येयगुण प्राक्तैजसात्	१०४	मतिश्रुतयोर्निबधो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु	६०
प्रमत्तयोगाःप्राणव्यपरोपण हिंसा	२७४	मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानां	३०१
प्रमाणनयैरधिगमः	२४	मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानं	३१
प्राग् प्रैवेयकभ्यः कल्पाः	१७२	मतिः स्मृतिः सत्ता चिंताभिनिबोधइत्यनर्थातर ४॥	
प्राह्मानुयोत्तरान्मनुष्याः	१४०	मनोज्ञमनोर्ज्ञेन्द्रियविपरगङ्गेयवर्जनानि पञ्च२७२	
प्रायश्चित्तविनयवैपाश्चत्यस्वा-		माया तैर्ग्योनस्य	२६३
प्रायश्चित्तमर्मध्यानान्युत्तर	३४३	माराणातिकीं सल्लेखनां ज्ञोपिता	२८४

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
मार्गाच्यवननिर्जराधं परिसोढव्या परीपहा ३३३		विदेहेषु सत्येयकाला १३६	
मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगावधहतव २९४		विषिद्रव्यदानृपात्रविशेषभ्यस्तद्विशेष २९२	
मिथ्योपदेशरहाभ्यारयानकूटलेखाक्रिया		विपरीत मनोज्ञस्य ३११	
न्यासापहारसात्कारमन्त्रभेदा २८७		विपाकोऽनुमन ३ २	
भूर्छा परिमह २७९		विंशतिर्नामगोत्रया ३१०	
मरुपदाक्षिणा नित्यगतयो नृलोके १५६		विशुद्धिश्चत्वारिंशद्विषयभ्योऽनधिमत पर्ययो ५९	
मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च		विशुद्धप्रतिपाताभ्या तद्विशेष ५९	
सत्तुगुणाधिकक्षिप्र्यमानाधिनयेषु २७३		वीचाराऽयव्यजनयोगसक्रांति ३५६	
मैथुनमन्त्रहा २७७		वेदनायाश्च ३५१	
मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणात्तरायक्षबाष्प ३६०		वेदनाये शेषा ३६९	
कवल		वैमानिका १५९	
य		व्रतशालेषु पच पच यथाक्रम २८६	
योगयक्रताविसवादन चाशुभस्य नाम्न २१५		व्यजनस्यावग्रह ४७	
योगदु प्रणिधाना यनादरस्मृत्यनुपस्थानानि २९०		व्यतरा किमरकिंपुरुषमहोरगगर्भ १५४	
र		यक्षराक्षसभूतपिशाचा १७८	
रत्नशर्कराबालकापकधूमतमोमहातमप्रभा-		य	
भूमयो घनाबुधाताकाशप्रतिष्ठा सताधोष ११२		शब्दबधसौक्ष्म्यस्थैल्यसत्पानभेदत-	
रूपिष्यनये १०		मन्त्रायातपोद्योतवतश्च २३०	
रूपिण पुद्गला १९७		शरीरवाक्मन प्राणापाना पुद्गलाना २१७	
छ		शुद्ध चाच पूर्वविद ३५४	
छन्धिप्रत्यय च १०७		शुभ विशुद्धमभ्याधातिचाहारक १०७	
छन्धुपयोगी भावेद्विय ९१		प्रमत्तसयतस्यैव २४७	
छोकाकाशऽनगाह २०५		शून्यागारिभोचितावासपरापरोधा २७३	
छोकातिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेश १७९		करणभैक्ष्यशुद्धितद्व्यवसिनादा पच १०१	
च		शेषाणां समर्जन ३१९	
चनस्पत्यतानामेक ९४		शेषाणामतर्मुज्जर्ता १५२	
चर्तनापरिणामक्रियापरस्वापरत्वे च कालस्य २२३		शेषास्वपरगा १३२	
चहिरवास्थिता १९८		शेषास्त्रिभेदा ११०	
चाङ्मनोगुसीर्यादाननिक्षेपणसमि		शकाकांक्षाविचिकित्सायद्यपिप्रशसा-	
त्यालोकितापानभोजनानि पच २७१		सस्तवा सम्यग्दृष्टेर्तीचारा २८५	
चाक्षानापृच्छनानुप्रक्षान्नायधर्मोपदेशा ३४७		श्रुत मतिपूर्व छानकद्वादशभेद ४९	
चादरसापराये सर्वे ३३८		श्रुतमनिर्दिश्य ९३	
विमहगतौ कर्मयोग ९५		स	
विमहवती च सत्तारिण प्राक्चतुर्भ्य ९६		सकपायाकपाययो सापरयिकेर्पापययो २४८	
विम्रकरणमतरायस्य २६८		सकपायत्वाजीव कर्मणो योग्या	
विजयादिषु द्विचरमा १७४			
विरतर्क श्रुत ३५५			

सूत्राणि	शृङ्खलसंख्या	सूत्राणि	शृङ्खलसंख्या
नृपुद्गलानादत्ते स वध	२९७	व्यानाधारिश्वाश्व	१७३
सचिचत्तनप्रसमिध्याभियन्तु पक्काहार	२९१	सुखदुःखजीवितमरणोग्रमहाश्व	२२२
सचिचत्तनक्षेपापिधानपरव्यपदेशमा-		सूक्ष्मसापरायलभ्यवीतरागयोश्चतुर्दश	३३७
स्तर्ककालातिक्रमा	२९१	सोऽनतसमय	२४३
सचिचत्तनीतसवृत्ता सेतरा मिश्राश्च-		सौधर्मेशानयो सागरोपमेऽधिके	१७६
कशस्तयोनय	२९	सौधर्मेशानसानकुमारमाहेन्द्रमन्त्रज्ञात्तरला-	
सगुप्तिसमितिधर्मोनुप्रेक्षापरीषद्वजयन्चारित्रै	३१९	तयकापिष्टशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारे	
सात्त्विकपाक्षेत्रस्पर्शनकालातरभाषाल्पबहुत्वैश्च	२९	ज्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्मवसु	
सदसत्तोरनिशेषाद्यच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत्	६४	प्रैवेयकेषु विजयैजयतजयतापरा	
सदसद्वेये	३०४	जितेषु सर्वार्थसिद्धौ च	१६०
सद्वृक्षलक्षण	२३८	सक्रियसुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्व्यां	११६
स द्विनिधोऽष्टचतुर्भेद	८९	सख्येयासद्वेयाश्च पुद्गलाना	२०४
सद्वेयशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्य	३१५	सज्जन. समनस्का	९५
सप्ततिर्मोहनीयस्य	३११	समूर्च्छनगर्भोपपादा जन्म	९८
समनस्काऽमनस्का	८७	ससारिणस्त्रसस्थावरा,	८८
सम्यक्त्वं च	२६४	ससारिणो मुक्ताश्च	८९
सम्यक्त्वचारित्रे	७२	स्तेनप्रयोगतदाद्वितादानविरुद्धराग्यासिक्कमही-	
सम्यग्योगनिग्रहो गुप्ति	३२१	नाधिकमानान्मानप्रतिरूपकव्यवहारा	२८५
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणिमोक्षमार्गः	३	स्त्रीरागकथाश्रयणत मनाहृतागनिरीक्षण-	
सम्यग्दृष्टिश्चावकविरतानतविषाजक-		वृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारव्यागा पच	२७२
दर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशत		जिग्धरूक्ष राद्वध	२४०
माहक्षपकक्षीणमाहजिना क्रमसो		स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणा	
ऽसद्वेयगुणनिर्जरा	३९७	सागरापमन्त्रिरूपमार्थहीनमिता	१७६
स यथानाम	३१३	दिवतिप्रभावसुखशुतिलेइयानिशुद्धौ	
सयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिंगलेश्यो-		द्विधा सधेनिपयतोऽधिके	१६८
पपादस्थानविकल्पत साध्या	३९८	स्पर्शरसगन्धवर्णवत, पुद्गला	२२२
सरागसयमसयमासयमाकामनिर्जरा-		स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दरसतदर्थी,	९२
बालतपासि दैवस्य	२६४	स्पर्शन(सनप्राणचक्षु श्रोत्राणि	९१
सर्गद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य	६१	स्वभावमार्दव त्र	२६३
सर्गरस्य	१०५		
सानन्कुमारम हेंद्रयो सप्त	१७६		
सामयिकल्लेहोपस्थापनापरिहारविशुद्धि-			
सूक्ष्मसापराययथाऽद्यातमिति चारित्र	३४०		
सारस्वतादिस्य गृह्यरुणर्गदतोयतुष्टिता			

इति सूत्रसूची समाप्ता ।

श्री तत्त्वार्थराजवार्तिकस्य विषयानुक्रमणिका ।

प्रथमोऽध्यायः ।

विषयः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयः	पृ.सं.	पं.सं.
१ मंगलाचरणं	१	१	१८ ज्ञानादेव मोक्षमभ्युपगच्छतां		
२ मोक्षमार्गयोगार्गसंयथ			मतपरिहारः	१०	१५
कथं सूत्रकृता कृतं हिंसा-			१९ युगपद्व्युत्तिपक्षमभ्युपगम्य		
इत्यत्र युक्तिप्रदर्शने	१	७	ज्ञानदर्शनयोरेकत्वव्यवस्थापमतो-		
३ मोक्षास्तिस्वाख्यायान्	२	१	ऽभिमतपरिहृतिः	११	११
४ बंधकारणनिर्देशपूर्वकं			२० ज्ञानचारित्र्योः कालाभेदं प्रकृत्य		
मोक्षकारणोपदर्शनमयुक्त-			संयारेकत्वनिरूपयितुः		
मित्यत्र विचारः	॥	२५	सिद्धांतपरिहारः	१२	१
५ मोक्षमार्गस्वरूपोपाख्यानं	३	२	२१ सम्यग्दर्शनादीनां लक्षणभेदादेक-		
६ सम्यग्दर्शनस्वरूपोपाख्यानं	॥	७	मार्गानुपपत्तिं प्रदर्शयतो मत-		
७ सम्यग्ज्ञानस्वरूपोपाख्यानं	॥	१७	निराकरणं	॥	२०
८ सम्यक्चारित्र्यस्वरूपोपाख्यानं	॥	२२	२२ सम्यग्दर्शनज्ञानयोर्ज्ञानचारित्र्यो		
९ सम्यग्ज्ञानादीनां कर्त्रादि-			श्चाविनाभावप्रदर्शनं तत्रत्यप्रति-		
व्युत्पत्तिप्रदर्शने	॥	३१	याद्युपन्यस्तपूर्वपक्षनिराकरणं च	॥	३१
१० आत्मज्ञानादीनामिफतिमं			२३ सूत्रकृतिर्दिष्टसम्यग्दर्शनलक्षणं	१३	१६
भेदाभेदपक्षं निरस्य युक्तिपुरस्सरं			२४ सम्यक्शब्दार्थविवेकः	॥	२७
कथंचिद्भेदाभेदपक्षस्थापनं	॥	३५	२५ दर्शनशब्दार्थनिरूपणं	॥	३४
११ समवायसत्त्वध्विप्रतिषेधः	१	६	२६ तत्त्वशब्दार्थनिरूपणं सम्यग्-		
१२ नयानां साहाय्यात् पर्याय-			दर्शनस्याऽनपेरिणामत्वप्रदर्शनं च	१४	५
पर्यायिणोः कथंचिद्भेदा			२७ तत्त्वार्थशब्दयोः ग्रहणामग्रह-		
भेदप्रकरणं	६	१	कृतोर्ध्ववर्कः	१५	६
१३ ज्ञानादीनां पौर्वापर्यप्रतिपादने			२८ तत्त्वार्थश्रद्धानाशब्दार्थनिरूपणं	॥	२४
युक्तिप्रतिपादनं	७	१६	२९ श्रद्धानस्य इच्छार्थत्वं दूषणं	॥	३३
१४ ज्ञानादीनां प्रत्येकं सम्यग्विशे-			३० सम्यक्त्वप्रभेदपूर्वकं तल्लक्षण-		
षणमिति कथनं	८	१	प्रदर्शनं	१६	४
१५ मोक्षस्वरूपनिर्देशः	॥	९	३१ निसर्गजाधिगमजभेदेन सूत्रक-		
१६ मार्गशब्दपरीक्षणं	॥	११	तिर्दिष्टसम्यग्दर्शनभेदप्रदर्शनं	॥	१२
१७ कपिलकणादगौतमतयागता			३२ निसर्गजाधिगमजसम्यग्-		
भिमतमोक्षकारणान्युपन्यस्य			दर्शनस्वीकारे प्रतिवाद्युपन्यस्ता		
तन्निराकरणपूर्वकमर्थप्रतिपादित-			क्षेपाणां परीहारः	॥	१७
सम्यग्दर्शनादित्रितयस्य मोक्ष			३३ सूत्रस्थतच्छब्दग्रहणप्रयोगो		
कारणत्वनिरूपणं	॥	२२	जनोपदर्शनं	१७	१

विषयः	पृ.स.	पं.स.	विषयः	पृ.स.	पं.स.
३४ सूत्रकृतसंभेदप्ररूपण	"	२६	५४ सूत्रकृतिर्दिष्टनिर्देशाद्यधिगम-		
३५ तत्त्वभेदस्य मध्यमत्वेनाभिधान			हेतूपदर्शनं	२७	१५
प्रयोजन	"	२८	५५ याथाक्रम्येण निर्देशाद्यभिधान-		
३६ जीवाजीवातर्गतत्वेऽप्याख्यादीना			प्रयोजन	"	२१
पूर्वपक्षपुरस्सर पृथगुद्देश्यप्रयोजन	१८	१	५६ जीव पुरस्कृत्य नयद्वय चावलम्ब्य		
३७ जीवादीना निर्वाचनप्ररूपण	"	२४	निर्देशादिसघटन	"	२५
३८ जीवादीना वार्तिकाभिमतलक्षण-			५७ सूत्रकृतिर्दिष्टसदादीनामधिगम		
प्रदर्शन	१९	३	हेतुत्वप्रदर्शन	२९	१२
३९ जीवादीना याथाक्रम्यनिर्दर्शन-			५८ सच्चन्द्रार्थप्ररूपण	"	१४
फलं	"	३१	५९ युक्तिपूर्वक सूत्ररूपसदादिपौर्वा-		
४० ज्ञानशब्दस्य जीवादिभिः			पर्यनिरूपण	"	३८
समानाधिकरणत्वप्रकार-			६० सदादिषु प्रतिवाद्युपन्यस्तविप्रति		
प्रदर्शनफल	२०	१२	पक्षिपरिहारः	३०	२९
४१ सूत्रकृतिर्दिष्टजीवादिष्व्यवहारस्य			६१ सूत्रकृतिर्दिष्टज्ञानभेदप्ररूपण	३१	३०
नामादिकारणप्रदर्शन	"	२०	६२ मत्यादिशब्दानां सूत्रनिर्दिष्टानां		
४२ नामादीनां लक्षणाख्याय			निर्वाचनाभिधान	"	१२
नामस्थापनयोरेकत्वशक्यायां			६३ आर्हतमतातिरिक्तमते ज्ञानस्य		
परिहार	२१	२०	करणत्वाद्युपपत्तिरिति निरूपण	३२	२६
४३ द्रव्यभावयोरेकत्वशक्यायां परिहारः	"	२४	६४ मत्यादीनां पौर्वापर्यक्रमनिरूपण	३४	५
४४ नामादीनां युक्तिपूर्वकं सप्रयोजनं			६५ प्रतिवाद्यक्षिप्तमतिश्रुतयो-		
पौर्वापर्याख्याय	"	२८	रेकरस्य निराकरण	"	२०
४५ नामादिचतुष्टयाभिधाने			६६ श्रुतशब्दार्थस्पष्टीकरण	३५	६
विरोधमनकस्य, आक्षेप			६७ सूत्रेण ज्ञानानां प्रमाणान्वय-		
प्ररूपणे निराकरण	२२	६	वस्थापन	"	२०
४६ द्रव्यार्थिकपौर्वापर्यज्ञात -			६८ प्रमाणशब्दस्य निर्वाचनपूर्वक		
पाणिनामादीनां पीनरुतपाट्टयो			स्वरानभासकरसमर्थन		
परिहार	२३	१९	६९ सन्निकर्षस्य प्रामाण्य-		
४७ सूत्रनिर्दिष्टतत्त्वसाम्यं	"	२६	प्रत्याख्यानं	३६	३०
४८ सूत्रकृतिर्दिष्टाधिगमकारण			७० सूत्रेण मनिश्रुतज्ञानयोरान्ययो.		
निरूपण	२४	४	परोक्षत्वस्य परिगति.	३७	२४
४९ सूत्रे प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिर्वाचनं			७१ मतिश्रुतयो कथमाद्यमभित्यत्र		
युक्तिप्रदर्शनं	"	७	प्रतिवाद्युपन्यस्तद्रूपणपरिहार		
५० अधिगमहेतुभेदप्रदर्शन	"	१३	परोक्षस्य प्रामाण्यस्य स्थापन च	"	२८
५१ सप्तमंग्या लक्षणपुरस्सर			७२ सूत्रे अवध्यादिज्ञानानां		
तत्स्वरूपप्रदर्शन	"	१६	प्रत्यक्षप्रतिपादन	३८	९
५२ अनेकातसप्तमंग्याः प्ररूपण	२५	३३	७३ प्रत्यक्षलक्षणकथन		
५३ सप्तमंग्यां प्रतिवाद्युपन्यस्त-			तन्निर्वाचन	"	११
दृष्टादिदोषपरिहार.	२६	७			

विषयः	पृ.स.	प.सं.	विषयः	पृ.स.	प.सं.
७४ प्रतिवाचभिमताम्यक्षर- क्षस्वरूपनिराकरणं, प्रतिवाचिद्योगिनामतीन्द्रिय प्रत्यक्षासभरप्रदर्शनं च	"	३०	९० अंगप्रविष्टाणां साहाना स्वस्य- निदर्शनपुरस्सरं विशेषनिवृत्तिः ११	९	
७२ सूत्रेण मतिशब्दस्य नामांतरप्रदर्शनं	४१	१	९१ देवनारकाणामन्वेषेण प्रत्ययत्वसमर्थनं सूत्रेण १४	२४	
७१ मायादिनामांतराणां मति शब्दादनामतीतरत्वप्रदर्शन- पूर्वकं तत्र प्रतिवाच्युपन्यस्त दूषणपरिहारः	"	१०	९२ सूत्रस्थशब्दानामर्थप्रतिपादनं तत्रावयविशदपरिहारश्च	"	२६
७३ सूत्रेण मतिज्ञानस्य कारणर- प्रदर्शनं	४२	१२	९३ देवनारकशेषाणामन्वेषः क्षयोपशमनिमित्तत्वप्रदर्शनं भेदाख्यानं च सूत्रेण १५	२६	
७८ इन्द्रियनिन्द्रियशब्दानामर्थ- प्रतिपादनं	"	१५	९४ सूत्रतात्पर्यं जिनमतपथग्रहि- ष्टानां विप्रतिपत्तिनिराकरणं १६	२६	
७९ सूत्रेण मतिज्ञानस्यावग्रहादि भेदचतुष्टयप्रदर्शनं	"	३०	९५ अनुगाव्यादिषष्ठिपञ्चमदर्शनं मन्त्रेः	"	१२
८० अवग्रहादीनां लक्षणप्रतिपादनं	"	३१	९६ अवधेर्देशावस्थादिभेदेन च त्रिविधत्वप्रदर्शनं देशावस्थादिभेदे- न्यादिभेदेन तत्तत्त्वनिर्लक्षणं च,,	२१	
८१ अवग्रहेहृदयोरप्रामाण्यपरीहारः ४३	६		९७ सूत्रेण मनःपर्यवभेदाख्यानं १७	२९	
८२ मतिज्ञानस्यावग्रहादिभेद- भेदवहादिप्रदर्शनं	४४	२०	९८ अत्रादीनां लक्षणस्य मनः पर्यवर्त्यस्य च प्रदर्शनं निराकरणं च मनःपर्यवज्ञान मतिज्ञानमेवेति निप्रतिपत्ते १८	१	
८३ महादिशब्दानां युक्तिपूर्वक मर्थप्रतिपादनं	"	२	९९ श्रुतमतेर्विपुलमतेश्च भेदप्रदर्शनं,,	२८	
८४ महावहविधादीनां शब्दानां परस्पर भेदप्रदर्शनं	४६	१	१०० सूत्रेण श्रुतिविपुलमायोर्भेद- प्रदर्शनं सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्यनिर्लक्षणं च १९	९	
८५ महादयो भेदा द्रव्यस्य न तु गुणादीनामिति परिहारार्थं, 'अर्थत्वेति' सूत्रेणापादानं प्रतिवाच्युपन्यस्तसूत्रस्थविप्रति- पत्तिपरिहारश्च	"	३४	१०१ अवधिमतं पर्यवयोर्विशेषाख्यानं विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वकं सूत्रशब्दानां तात्पर्यनिर्लक्षणं च,,	२५	
८६ केषां भवत्यवग्रहो न केषां चेति प्ररूपणाय व्यजनस्यावग्रह,, इत्यादि सूत्रद्वयोपादानं, सञ्चल्य- विप्रतिपत्तिपरिहृतिश्च ४७	"	२१	१०२ मतिश्रुतयोर्विपवनिर्लक्षणं सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्यं प्ररूपणं च ६०	८	
८७ मनसोऽनिन्द्रियाननिन्द्रियत्वे विवादस्यापरिहृतिश्च ४८	३३		१०३ अवधेर्विषयप्रदर्शनं	"	२८
८८ सूत्रेण मतिज्ञानभेदप्रदर्शनं ४९	२९		१०४ मनःपर्यवविषयप्रदर्शनं ६१	८	
८९ श्रुतस्य मतिपूर्वकत्वे प्रतिवा- च्युपन्यस्तोपनिराकरणं	"	३१	१०५ केवलावग्रहप्रदर्शनं सूत्रस्थ शब्दानामर्थविधानं वैशद्येन ,,	११	
			१०६ एकस्मिन्नात्मनि मत्यादि- ज्ञानानां स्थितिमर्यादाप्रदर्शनं १२	१९	
			१०७ सूत्रस्थायादिशब्दानां तात्पर्यं		

विषया	पृ.स.	प.म.	विषया	पृ.स.	प.स.
प्रतिपादन ज्ञानसनाधिनिर्देश			ख्यान प्रत्येकभेदस्य लक्षणो		
विवरण च	"	२१	पादान च	"	८
१०८ मत्यादिज्ञानत्रयस्य सूत्रेण			१० मिश्रभावस्य भेदप्ररूपण	"	३३
वैपरीत्याख्यान	६३	२२	११ सूत्रस्थज्ञानानां परस्पर		
१०९ निदर्शनपूर्वक विपर्यया-			वृत्तिप्रदर्शन	"	३४
दिशब्दार्थभिधान	"	२५	१२ क्षयापशमस्वरूपोपादान	७४	६
११० मत्यादिज्ञानत्रयस्य वैपरीत्य			१३ स्पर्धकस्य लक्षण	"	१२
प्रकारप्रदर्शन सूत्रेण	६४	५	१४ क्षायोपशमिकभेदानां ज्ञानादीनां		
१११ प्रतिवाद्यभिमतकारणादि			भेदप्रदर्शन	"	२४
वैपरीत्याख्यान	"	२५	१५ औदयिकभावस्य भेदप्रदर्शन	७५	१४
११२ सूत्रेण नयानां भेदप्रदर्शन	६५	१८	१६ औदयिकभेदानां गत्यादीनां		
११३ नयलक्षणप्रतिपादन	"	२१	स्वरूपनिर्दर्शन	"	१७
११४ सप्तानामपि नयानां विस्तृति-			१७ पारिणामिकभावस्य भेद-		
पूर्वक लक्षणकथन	"	३७	प्रतिपादन	७६	३१
इति प्रथमोऽध्यायः ।			१८ जीवत्वादीनां पारिणामि-		
			कत्वसमर्थन	"	३२
अथ द्वितीयोऽध्यायः ।			१९ जीवत्वादिषु परवादिप्रति-		
१ जीवस्यौपशमिकादिभानानां			पत्तिनिर्हरण जीवत्वादित्वरूप-		
सूत्रेण नाम्ना प्रतिपादन	६९	१	प्रतिपादनं च	७७	१
२ उपशमादिशब्दानां लक्षण			२० सूत्रस्थचशब्दसाकस्य-		
प्रतिपादन	"	९	प्रदर्शन	"	३३
३ औपशमिकादीनां पौर्वापर्य			२१ प्रतिवादिसमुपन्यस्तसामि-		
क्रमप्रदर्शन युक्त्या	"	२८	पातिकभावनिराकरण		
४ औपशमिकादीनां द्वयादि			सामिपातिकभावस्य मिश्र-		
शब्देभेदप्रदर्शन सूत्रेण	७१	१८	तर्भोगपूर्वकमात्रोक्त		
५ सूत्रस्थज्ञादिशब्दानां			भेदोपदर्शन	"	१५
भेदशब्देन वृत्तिनिरूपण,			२३ औपशमिकादीनामा म-		
ज्ञादिपदानां परस्पर			तत्त्वव्यवस्थाने युक्तिप्रदर्शन	८१	१५
विप्रतिपातिनिराकरणपूर्वक			२३ सूत्रेण जीवस्योपयोगलक्षण		
वृत्तिसमर्थन च	"	२०	प्रतिपादन, उपयामलक्षण-		
६ आचार्योपशमिकस्य सम्पत्त्य-			योश्च लक्षणप्रतिपादन	८२	११
चारिप्रतिभेदाख्यान	७२	१०	२४ जीवस्योपयोगस्य लक्षण		
७ औपशमिकसम्पत्त्यलक्षण	७३	१२	स्वालक्षणस्ये विप्रतिपत्ति-		
८ सप्तप्रकृत्युपशमकारणकथन			परिहार	८२	१६
औपशमिकचारित्र्यस्वरूप-			२५ गुणगुणिनोस्तादात्म्ये चोपयोग		
निरूपण, सम्पत्त्यचारित्र्यो-			लक्षणासमवपरिहार	८३	९
पौर्वापर्योपनिपाते युक्तिप्रदर्शन च,,		१	२६ आमाभावे प्रदर्शितयुक्तीनां		
९ सूत्रेण क्षाधिकभावस्य भेद			परिहार	८४	१३

विषयः	पृ.सं.	प.सं.	विषयः	पृ.सं.	प.सं.
२७ उपयोगभेदतद्भेदयोः प्रदर्शनं ८६		९	४४ प्रतीन्द्रियनामव्युत्पत्तिं नि-		
२८ उपयोगभेदानामुल्लेखः			रूप्य तेषां क्रमप्रतिपादने		
सूत्रस्यपदानां पौर्वापर्य-			युक्तिप्रदर्शनं		१६
क्रमप्रदर्शनं च	"	११	४५ इन्द्रियाणां विषयनामाख्यानं ९२		१३
२९ संसारिमुक्तभेदेन जीव-			४६ प्रतिस्पर्शादिन्युत्पत्तिं निरूप्य		
भेदप्रदर्शनं	"	२२	सूत्रस्थशब्दानां व्युत्पत्तिभेद-		
३० सूत्रस्यपदानामर्थप्रतिपादनं			शनपूर्वकं पौर्वापर्यप्रतिपादने		
वृत्तिसमर्पणं, चशब्दस्य			युक्तप्राख्यानं स्वतस्तद्गतश्च तेषां		
साफल्यप्रदर्शनं च	"	२५	कथंचिदेकत्वपृथक्त्वप्रदर्शनं च,,		२४
३१ समनस्कामनस्कभेदेन संसारि-			४८ मनसो विषयप्रतिपादनं		
जीवभेदप्रदर्शनं	८७	१५	सूत्रशब्दार्थप्रतिपादनं	९३	३१
३२ सूत्रगतशब्दानां तात्पर्यप्रतिपादनं,			४९ वनस्पत्येतानां जीवानां		
समनस्कामनस्कयोः केन संबन्ध			भेकैन्द्रियप्रतिपादनं सूत्रस्थ		
द्वयप्र प्रतिवापुष्यस्त			पदानां वैशद्येन तात्पर्य-		
विप्रतिपत्तिपरिहारं	"	१६	निरूपणं च	९४	४
३३ असंस्वारभेदेन संसारिणां			५० क्रियादि जीवानामेकैकद्व-		
भेदोपाख्यानं	८८	९	द्विषलेनैन्द्रियप्रतिपादनं	९४	२०
३४ असंशब्दार्थप्रतिपादनं तत्रस्थ			सूत्रेण समनस्कशब्दार्थप्रति-		
विप्रतिपत्तिपरिहारश्च	"	११	पादनं	९५	१
३५ स्वावरशब्दार्थप्रतिपादनं			५१ सूत्रस्यसंज्ञाशब्दार्थप्रतिपा-		
तत्रस्थविप्रतिपत्तिपरिहारः			दनपूर्वकं तत्रलघुविप्रति-		
असंस्वारयोः पौर्वापर्यक्रमे			पत्तिपरिहारः	"	५
युक्तिनिरूपणं च	"	१७	५२ विग्रहगती जीवस्य कर्म-		
३६ स्वावरभेदोपाख्यानं	"	२९	योगप्रतिपादनं,		
३७ सूत्रस्यपृथिव्यादिशब्दानां			५३ सूत्रगतानां विग्रहादिपदानां		
तात्पर्याख्यानं प्राप्यपौरुषस्य			प्रस्कृततया तात्पर्यप्रति		
प्रतिपादने युक्तिप्रदर्शनं च	"	२०	पादनं च	"	१७
३८ के प्रसाः ? इति प्रतिपादनं ८९		२२	५४ जीवगतिस्थाननिरूपणं		
३९ सूत्रस्यपदानां विप्रतिप-			सूत्रस्थतात्पर्यं प्रतिवापु-		
त्तिपरिहारपूर्वकं तात्पर्य-			पन्यस्त विप्रतिनिराकरणं च ९६		१
त्रिवचनं	"	२३	५५ मुक्तजीवस्य गतिनिरूपणं	"	२०
४० इन्द्रियसंख्याप्रतिपादनं	९०	१	५६ समयमवधीकृत्य संसारिजीवानां		
४१ इन्द्रियशब्दार्थप्रतिपादनं,			विग्रहकया गत्याः प्रतिपादनं,		
परामिमतैन्द्रियनिराकरणं	"	४	अविग्रहगतैर्निरूपणं च ९७		१४
४२ इन्द्रियाणां मूलभेदप्रतिपादनं			५७ समयमवधीकृत्यानां हारफल		
सूत्रस्यपदानां प्रस्कृततया			प्रतिपादनं	"	२६
तात्पर्यप्रदर्शनं च	"	२१	५८ आहारशब्दार्थप्ररूपणं	"	३४
४३ इन्द्रियनामाख्यानं	९१	१५	५९ जन्मभेदोपाख्यानं	९८	१३

विषयः	पृ.स.	पं.स.	विषयः	पृ.स.	पं.स.
१० समुत्थनादिशब्दार्थं निरूप्य तेषां पौर्वापर्यप्रतिपादने युक्तिप्रदर्शन	"	१४	सूत्रस्थपदानां वैज्ञयेन तात्पर्यं प्रतिपादनं च	१०४	१
११ जन्मन सचिच्छादियोगि प्रदर्शनं	९९	१	८० उत्तरयोः शरीरयोरनतशुण- त्वं यस्यापन तत्रत्यैक्याने कत्वयोर्विप्रतिपत्तिपरिहरण	"	१८
१२ सचिच्छादिशब्दानां तात्पर्यं प्रतिपादनं च	"	२	८१ उत्तरयोः शरीरयोरप्रति- पातिव्यसमर्थन	१०५	५
१३ चतुष्टयशब्दयोः साफल्य प्रदर्शनं	"	१०	८२ उत्तरयोः शरीरयोरनादि संबन्धस्य व्यसथापन	"	१४
१४ योगिजन्मनोरभेदविप्रतिपत्तौ युक्तिप्ररूपण	"	२९	८३ अनादिसंबन्धप्रतिपादन सर्वधाद्यनादित्वे दापनि- रूपणं च	"	१९
१५ सचिच्छादीनां पौर्वापर्य- निरूपणे युक्तिप्रदर्शनं	"	३०	८६ उत्तरशरीरं केषां भवत इति निरूपणं	"	१२
१६ अचित्तयोगिकादयः के ? इति प्रतिपादनं	१००	६	८७ एकस्मिन्नात्मनि योगपद्येन किंप्रति शरीराणि भवितुमर्ह- तीति प्रतिपादनं, सूत्रस्थ पदानां तात्पर्यस्फोरणं च	१०६	३
१७ जरायुजादिगर्भभेदनिरूपणं	१००	३१	८८ अंत्यशरीरस्य निरुपमोगत्व- प्रतिपादनं विभातिपत्तिपरि- हारपूर्वकमुपभोगशब्दार्थ- निरूपणं	"	२०
१८ जरायुजादिशब्दानां तात्पर्यप्ररूपणं	"	३२	८९ औदारिकशरीरस्य गर्भसमू- हं न जन्माद्यन	"	३३
१९ जरायुजादीनां पौर्वापर्य क्रमे युक्तिप्रदान	१०१	९	९० वैकल्पिकशरीरस्योपपादजस्य छन्धिजत्वप्रतिपादन	१०७	१
७० उपपादजन्मनिरूपण	"	२५	९१ सर्वशरीराणां वैकल्पिकत्वा- क्षेपे युक्तिप्रदर्शनं	"	१३
७१ समुत्थनजन्मप्रतिपादन	"	३१	९२ तेजसशरीरस्य लब्धिजत्व प्रतिपादन	"	२३
७२ शरीरभेदारब्धानां	१०२	८	९३ आहारकशरीरस्य रूपवर्णमं सूत्रस्थपदानां तात्पर्यप्ररूपणं च	"	२७
७३ शरीरशब्दार्थनिरूपणं	"	९	९४ सत्त्वानां शरीराणां परस्पर- रतः सहादिभिर्भेदाद्यन	१०८	१०
७४ औदारिकादिशब्दानां व्युत्पत्ति- निर्दर्शनपूर्वकं सारार्थप्रतिपादनं	"	१९	९५ जीवविशेषाणां नपुंसकत्व- प्रतिपादनं सूत्रस्थपदानां तात्पर्यनिरूपणं च	११०	६
७५ सर्वेषामौदारिकादीनां कर्म- ण्यवसंगसंज्ञासंज्ञानान्भूतत्वा	"	२८			
७६ संप्रामाण्यस्योप- पत्तयविप्रतिपत्ति परिहार कर्मगतशरीरस्य कारणतश्च शरीरस्य वा प्रतिपादनं च	१०३	५			
७७ औदारिकादीनां पौर्वापर्यक्रमे युक्तिप्रदर्शनं	"	२०			
७८ औदारिकादिशरीराणां पर- परं सूत्रस्थपदानां	"	२१			
७९ सत्त्वसंप्रामाण्यानां शरीराणां- संज्ञेयगुणत्वप्रतिपादनं					

विषयः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयः	पृ.सं.	पं.सं.
९७ देवानां नपुंसकत्वाभाव			संवाख्यानं	"	११
प्रतिपादनं	"	२०	१३ रत्नप्रभादिषु प्रतिप्रस्तारं		
९८ नारकाद्यतिरिक्तजीवानां			जघन्या स्थितिः	११८	१
शिवेद्वरप्रतिपादनं	"	२४	१४ द्वीपसमुद्राणां नामाख्यानं	११९	१३
९९ शेषजीवानां वेदव्यपसिद्धौ			१५ जंबूद्वीपशब्दार्थः	"	१०
वाचोयुक्तिः	"	२६	१६ लवणोदशब्दार्थः	"	२३
११० औपपादिकचरमोत्तमदेहानां			१७ द्वीपसमुद्राणां विष्कंभ-		
सख्येयवर्षायुष्मानपवर्षायुष्म-			स्थितिप्रकाराख्यानं	"	३१
प्रतिपादनं	१११	१	१८ सूत्रस्थद्विर्द्विविष्कंभादीनां		
१०१ सूत्रस्थौपपादिकादिपदानां			पदानां साफल्यप्रदर्शनं	"	३२
विप्रतिपत्तिपरिहारपूर्वकं			१९ जंबूद्वीपरूपवर्णनं	१३०	८
निरवधार्यप्ररूपणं	"	२	२० क्षेत्राणां नामाख्यानं	"	२२
इति द्वितीयोऽध्यायः ।			भरतशब्दार्थप्रतिपादनं,		
			तत्स्थाननिरूपणं च	"	२४
अथ तृतीयोऽध्यायः ।			२१ विजयार्धरजतादिवर्णनं	"	३२
१ आलंबनस्थितिप्रकारपूर्वकं			२२ हिमवतादिशब्दानामर्थप्रति-		
सप्तानां नरकभूमीनामुल्लेखः	११२	९	पादनं तत्स्थाननिरूपणं च	१२१	२५
२ सूत्रस्थपदानां संपटनपूर्वकं			२३ विदेहक्षेत्रभेदाख्यानं प्रत्येकं		
प्रतिपदसाफल्यप्रदर्शनं	"	११	तेषां स्वरूपनिरूपणं च	१२२	१०
३ सप्तानां भूमिषु नरकसंख्या			२४ क्षेत्रविभाजिनां हिमवदादि-		
प्रतिपादनं	"	१३	पर्वतानां नामाख्यानं	१२८	२३
४ रत्नप्रभादिषु नियतप्रदेशे			हिमवदादिशब्दानामर्थ-		
नरकनिदर्शनं	११३	१०	प्रतिपादनं स्थितिक्षेत्र-		
५ नारकाणां स्वभावप्ररूपणं	११४	४	२५ निरूपणं वर्णनं च तेषां	"	२७
६ सूत्रस्थशब्दानां वैशद्येन			२६ हिमवदादिगिरीणां हेमादिव-		
तात्पर्यप्ररूपणं	"	१२	र्णमयत्वप्रतिपादनं	१३०	१३
७ नारकाणां परस्परोद्दीरित-			२७ हिमवदादिमहीधराणां मणि-		
द्वुःखत्वप्रदर्शनं	११६	३	विचित्रपार्श्वत्वतुल्यविस्तार-		
८ चतुर्थ्यां प्राच्यां भूमिषु			त्वयोर्वर्णनं	"	१९
संक्रियासुरोद्दीरितद्वुःख			२८ पर्वतानामुपरि याथाक्रम्येण		
प्रदर्शनं	११६	११	पण्णां सरसा नामाख्यानं	"	२४
९ सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्यनिरूपणं			२९ प्रथमसरसो विष्कंभाबगाह-		
चशब्दसाफल्यं, उद्दीरित			योर्वर्णनं	"	२८
शब्दमहणप्रहणकृत-			३० तन्मध्यस्थपुष्करस्य परिमा-		
१० विप्रतिपत्तिपरिहारश्च	"	२३	णाख्यानं	"	३
११ याथाक्रम्येण नरकेषु जीवानां			३१ प्रथमहृदातिरिक्तहृदानां वि-		
मुक्तस्थित्युपवर्णनं	११७	८	ष्कमादिनिरूपणं तन्मध्य-		
१२ सूत्रस्थपदानां परस्पर			स्थानां पुष्कराणां च परि-		

विषयः	पृ.सं.	प.सं.	विषयः	पृ.सं.	प.सं.
माणनिरूपणं	१११	१३	हैमवतकादीनां स्थितिसाम्य-		
३२ सूत्रस्थानां प्रत्येकपदस्य			प्रदर्शनं	"	३२
साफल्यप्रदर्शनं	"	१५	४८ वैदेहिकानां जनानां स्थिति-		
३३ हृदस्थानां देवीनां नामाख्यानं			प्ररूपणं	"	३५
सूत्रस्थपदानां साफल्य-			४९ प्रकाशान्तरेण भरतक्षेत्रस्य		
प्रदर्शनं	१३२	४	विष्कम्भोपवर्णनं	१३७	३
३४ आर्हतमताभिमतनदीनां			५० छवणसमुद्रोपवर्णनं	"	१०
नामाख्यानं	"	१६	५१ घातकीखड्गस्यवर्षादीनां परि-		
३५ प्रतिपमलादिनदीनां पूर्वसमुद्र-			माणादिप्रदर्शनं	१३८	१८
गमनप्रतिपादनं सूत्रस्थप्रति-			५२ घातकीखड्गस्यभरतस्याभ्यं-		
पदसार्धक्यप्रदर्शनं च	"	२१	सरविष्कम्भादिप्रतिपादनं	"	२६
३६ प्रतियुगलांन्यनदीनामपरस-			५३ भरतातिरिक्तक्षेत्राणां विष्कं-		
मुद्रगमनत्वप्रतिपादनं	"	२९	भवर्णनं	"	३३
३७ गंगासिन्ध्यादिनदीनां पश्चादि-			५४ वर्षादीनामवगाहप्रदर्शनं	१३९	४
हृदोत्पत्तिनिरूपणं विस्तरेण			५५ पुष्करार्धस्यक्षेत्रादीनां वि-		
वर्णनं च तासां	"	३१	ष्कम्भादिवर्णनं	"	२२
३८ गंगासिन्ध्यादिनदीनां परिवा-			५६ पुष्करार्धसंज्ञाया अभिधेयनि-		
राख्यानं सूत्रस्थपदानां विप्र-			रूपणं	१४०	९
तिपत्तिपरिहारपूर्वकं साफ-			५७ मानुषोत्तरपर्वताद्वाहिर्मनुष्या-		
ल्यप्रदर्शनं	१३४	३०	सत्त्वप्रतिपादनं	"	२७
३९ भरतक्षेत्रस्य परिमाणनि-			५८ नदीश्वरद्वोपवर्णनं	"	३२
रूपणं	१३५	९	९ मानुषोत्तरासमावर्तिनां मनुष्या-		
४० विदेहांतवर्षाधरवर्षाणां परि-			णामार्यम्भेऽतिभेदप्रतिपादनं	१४२	२८
माणनिरूपणं सूत्रस्थपदानां			६० आर्याणां भेदाख्यानं	"	२९
साफल्यप्रदर्शनं च	"	१४	अष्टदिप्रासार्थाणां भेदप्रभेदाख्यानं		
४१ उत्तरीरावतादीनां दक्षिणै-			६१ ऋद्धिप्रासार्थाणां भेदप्रभेदा-		
स्तौल्यप्रदर्शनं	"	२७	ख्यानं	१४३	१४
४२ उत्तरार्पण्यवसर्पिणीभ्यां पट-			६२ म्लेच्छानां भेदप्रतिपादनं	१४५	१४
सप्रयाभ्या भरतैरावतयोर्ह-			६३ कर्मभूभत्व केषां क्षेत्राणां		
द्विहासोपवर्णनं	"	३०	मिति प्रतिपादनं	"	२६
४३ द्द्विहासनिमित्तप्रदर्शनं	१३६	२	६४ कर्मभूमित्वव्यपदेशसमर्थनं	"	३०
४४ अवसर्पिण्यादीनां उच्छण-			६५ मनुष्याणामुच्छानुमुच्छरिय-		
प्रतिपादनं	"	७	स्युपवर्णनं	१४६	८
४५ भरतैरावतापरभूमीनामव-			६६ प्रमाणभेदाख्यानं	"	१२
स्थितत्वप्रतिपादनं	"	१९	६७ लौकिकप्रमाणस्य भेदाख्यानं	"	१४
४६ हैमवतकंहारिवर्षकदेवकुर्व-			६८ अलौकिकप्रमाणस्य भेदाख्यानं	"	२६
काणां स्थितिरूपणं	"	२२	६९ ह्यप्रमाणभेदप्रतिपादनं	"	३१
४७ दक्षिणहैमवतकादिभिरुत्तर-			७० संख्याप्रमाणभेदाख्यानं	"	३३

विषयाः	पृ.सं.	प.सं.	विषयाः	पृ.सं.	प.सं.
७१ सत्त्वैयप्रमाणादीनां वर्णन	"	३४	१० सूत्रस्यशेषपदार्थसाफल्यप्रति-		
७२ उपमानप्रमाणस्य भेदा	१४७	३५	पादन, सूत्रस्यतात्पर्यविमनि-		
७३ पल्पभेदास्तेषां वर्णन	१४२	३६	पतिपरिहारश्च	"	३२
७४ क्षेत्रप्रमाणभेदास्तेषां प्रत्येक-			११ कल्पातीतदेवानाममोचार-त्व-		
स्य वर्णन	"	३२	प्रतिपादन	१५३	२३
७५ भावप्रमाणभेदाख्यान	१४९	९	१२ भवनवासिदेवानां भेदाख्यान	"	२०
७६ तिर्यग्योनिजानां स्थिति-			१३ असुरादिदेवानामसुरत्वादि-		
प्ररूपण	"	१०	संज्ञासु हेतुप्रतिपादन	"	३४
७७ तिर्यग्योनिशब्दार्थ	"	१२	असुरकुमारशब्दयोर्निप्रतिपत्ति		
७८ तिरक्षा भेदास्तेषां प्रत्येकस्यो-			१४ पुरस्सर तात्पर्यप्रतिपादन	"	१५
रकृष्टस्थित्युपवर्णन च	"	१५	१५ असुरादिकुमाराणां सख्यापूर्वक		
७८ तिरक्षा भवस्थितिकायस्थि-			मवनप्रतिपादन	१५४	११
तिप्ररूपण, उभयोर्विशेषप्र-			१६ व्यतरदेवभेदाख्यान	"	१२
तिपादन च	"	३१	व्यतरशब्दार्थप्रतिपादनपूर्वक		
इति तृतीयोऽध्यायः ।			किन्नरादीनां किन्नरत्वादि-		
अथ चतुर्थोऽध्यायः ।			१७ सङ्घासु हेतुप्रदर्शन	"	३६
१ देवानां भेदप्रतिपादन सूत्रस्य-			१८ ज्योतिष्कदेवानां भेदप्रति-		
पदानां तात्पर्याख्यान च	१५०	१	पादन	१५५	१९
२ भवनवासिव्यतरज्योतिष्कनि-			१९ ज्योतिष्कादिशब्दानामर्थप्रति		
कायेषु पीतातलेष्व्याचतुष्टुप्र-			पादन, सूर्यादीनां पूर्वापर-		
तिपादन	"	१५	त्वोपनिपाते युक्तिप्रदर्शन	"	२०
३ भवनवास्यादिकयायानामत-			२० ज्योतिष्काणां गतिविशेष-		
र्विकल्पप्रतिपादन	"	२४	प्रतिपात्तिनिरूपण	१५६	३३
४ ईशादिभेदेन देवानां विशेष			२१ सूत्रस्यपदानां युक्तिपूर्वक		
प्रतिपादन	१५१	३	तात्पर्यप्ररूपणीकरणं	"	३४
५ ईशादिशब्दानां प्रस्फुटतया			२२ गतिमज्ज्योति सर्वत्रैव व्यव-		
तात्पर्यप्रतिपादन	"	५	हारकाळप्रतिपादन	१५८	१४
६ व्यतरज्योतिष्काणां प्रायस्त्रि-			२३ बालासङ्गृह एव फाल इति		
शल्लोकपालौ वर्जयित्वा, इत-			सिद्धातस्थ प्रत्याख्यान	"	२६
राष्ट्रविकल्पप्रतिपादन	"	३१	२४ ज्योतिष्कदेवानां धर्तिरवस्थि-		
७ भवनवासिव्यतरयोर्द्वैतत्वप्र-			तत्त्वप्रतिपादन	"	३३
तिपादन	१५२	१	२५ चतुर्थनिकायस्य नामाख्यान		
८ ईशानातत्त्वार्थस्यदेवानां प्रवी-			२६ वैमानिकशब्दार्थविमानभेद-		
चारोपदेशः, सूत्रस्यपदानाम-			योश्च प्रतिपादन	१५९	६
भिधेयप्ररूपणीकरण च	"	२०	२७ वैमानिकदेवभेदप्रतिपादन	"	१३
९ ईशानातत्त्वार्थसिद्धिस्त्वर्णिणां			२८ वैमानिकानामवस्थितिविशेष		
प्रवीचारप्रतिपादन	"	२०	प्ररूपण	"	१८
			२९ वैमानिकदेवानां सौधर्मादि		

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
स्थाननामाख्यानं	१९०	१	४६ औपपादिकमनुष्येभ्यः		
३० सौधर्मादिशब्दानां तात्पर्य-			शेषाणां तिर्यग्योनत्वं		
प्रतिपादनं	"	५	प्रतिपादनं	१७५	२२
३१ सर्वार्थसिद्ध्यादिसूत्रस्थपदानां			४७ सूत्रस्थपदानां तात्पर्य-		
पृथग्ग्रहणे तात्पर्यप्रदर्शनं	"	२५	निदर्शनं च	"	२६
३२ सौधर्मादिस्वर्गाणां स्थानानां			४८ भवनवासिनामुत्कृष्टस्थि-		
विमानप्रस्ताराणां तत्प्रत्यदे-			त्युपवर्णनं	१७६	९
वपरिपदां देवानामायुषां च-			४९ सौधर्मेशानदेवानामुत्कृष्ट-		
व्यादीनां विस्तरेण वर्णनं	१६१	८	स्थित्युपवर्णनं	"	१५
३३ स्थितिप्रभावादिभिरुत्तरोत्तर-			५० सनत्कुमारमाहेंद्रयोश्चोत्कृष्ट-		
देवानां विशेषप्रतिपादनं	१६८	३	स्थितिनिर्देशः	"	२०
३४ स्थित्वादिशब्दानां तात्पर्य-			५१ मल्लोकाद्यप्युत्ततिपूकृष्ट		
निरूपणं	"	४	स्थिरस्याप्युत्ततिपूकृष्ट	"	२४
३५ गत्यादिभिर्देवानां हीनत्व-			५२ अष्ट्युत्तदादूर्ध्वविमानाना-		
प्रतिपादनं गत्यादिशब्दार्थं			मुत्कृष्टस्थित्युपवर्णनं	१७७	१
निरूपणं च	"	२७	५३ सौधर्मेशानदेवानामुत्कृष्ट		
३६ गत्यादिशब्दानां पौर्वापर्यक्रमे			स्थिर्युपवर्णनं	"	१७
युक्तिप्रतिपादनं	१६९	३	५४ सौधर्मेशानातिरिक्तविमा-		
३७ देवानामुत्तरोत्तरमभिमानहा-			नानां जघन्यस्थिति-		
निस्त्वे युक्तिनिरूपणं	"	१९	प्रतिपादनं	"	२१
३८ सौधर्मादिषु कल्पेषु केष्या-			५५ सूत्रस्थपदानां तात्पर्य-		
प्रतिपादनं	१७०	१	विवेचनं	"	२४
३९ केष्याया निर्देशवर्णपरिणा-			५६ प्रथमनरकस्योत्कृष्ट-		
मादिकारणनिरूपणं विस्त-			स्थितेर्द्वितीयादिनरकाणां		
रेण	१७१	३६	जघन्योत्कृष्टस्थित्योश्च		
४० त्रैवेयकेभ्यः प्राच्यानां विमा-			प्रतिपादनं	१७८	१
नाना कल्पत्वप्रतिपादनं	१७२	३३	५७ प्रथमनरकस्य जघन्य-		
४१ लौकांतिकदेवानां स्थानवि-			स्थित्युपवर्णनं	"	७
निर्णयः	१७३	१९	५८ भवनवासिनां जघन्य-		
४२ लौकांतिकदेवानां भेद-			स्थित्युपवर्णनं	"	९
प्ररूपणं	१७४	२७	५९ व्यतराणां जघन्य-		
४३ सारस्वतादित्याद्यतरालवर्तिनां			स्थित्युपदेशः	"	१२
देवानां नामाख्यानं विस्तरेण			६० व्यतराणामुत्कृष्ट-		
तेषां वर्णनं च	"	४	स्थितिनिर्देशः	"	१८
४४ विजयाद्यनुदिशविमानस्थदेवानां			६१ ज्योतिष्काणांमुत्कृष्ट		
द्विचरमत्वप्रतिपादनं	"	२९	स्थित्युपदेशः	"	२१
४५ द्विचरमशब्दस्य विप्रतिपादि			६२ ज्योतिष्काणां जघन्य-		
निरसनपूर्वकं तात्पर्याख्यानं	"	३५	स्थित्युपपादनं	"	२४

विषयः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयः	पृ.सं.	पं.सं.
११ लोकातिकानां स्थित्युपदर्शनं	१७९	५	८ धर्मादीनां पौर्वापर्यक्रमप्राप्तिपादने हेतुमिधानं	१९०	२१
१४ जीवस्यैकानेकात्मकत्वोपवर्णनं	"	१०	९ अजीवादीनि द्रव्याणीति प्रतिपादनं	१९१	२०
१५ आत्मनोनेकात्म्यप्रतिपादने युक्तिप्रदर्शनं	"	१२	१० द्रव्यशब्दार्थनिरूपण	"	२१
११ अनेकात्मकस्यैकस्य जीवस्याभिधानप्रकारोपवर्णनं	१८०	३६	११ द्रव्यस्वयोगादद्रव्यमित्यभिधादिनां सिद्धावतिराकरणं	१९२	९
१७ क्रमयोगपदाभिधानं युक्तिप्रदर्शनं	१८१	१	१२ गुणसद्भावो द्रव्यमिति सिद्धावतिराकरणं	१९४	१
१८ सकलविकलदेशयोः स्वरूपप्रतिपादनं	"	५	१३ सूत्रस्थवहुवचनं धर्मावतिरिक्तद्रव्यनिराकरणार्थं	१९५	१३
१९ सत्तमंग्या नामाख्यापनार्थसंघटनपूर्वकं स्वरूपोपवर्णनं च	१८२	१४	१४ अजीव्याभिधानानन्तरं जीव्याभिधानं	"	१९
७० कलादीनां भेदनिरूपण	१८४	१२	१५ जीवरयोगाज्जीव इति वदतां सिद्धावतिराकरणं	"	२१
७१ विकलदेशे सत्तमंग्युपाख्यान	१८६	१७	१६ सूत्रस्थवहुवचनप्रतिपादनप्रयोजन	१९६	१६
७२ सत्तमंग्या प्रतिपाद्यपन्यस्तविरोधपरिहारः	१८७	५	१७ द्रव्याणि, जीवाश्चेति सूत्रस्यैकीकरणे दोषाभिधानं	"	२१
इति अत्रुपयोग्याः ।			१८ धर्माधर्मादिद्रव्याणां विशेषप्रतिपादनं	"	२१
अथ पंचमोऽध्यायः ।			१९ विप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वकं सूत्रस्थनित्यादिपदानां तात्पर्यप्रतिपादनं	"	३४
१ अजीवपदार्थभेदाख्यापन	"	२६	२० पुद्गलानां स्वरूपप्रतिपादनं	१९७	२८
२ विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वकमजीवकायशब्दस्य	"	२६	२१ सूत्रस्थपदानां तत्पर्यस्य बहुवचनफलस्य च प्रतिपादनं	१९८	२९
३ सामानाधिकरण्येन वृत्तिसमर्थन	"	२७	२२ आकाशावधिद्रव्याणां प्रत्येकमेकत्वप्रतिपादनं	"	१८
४ प्रतिवापुष्यवस्तुजीवशब्दे विप्रतिपत्तिपरिहारः	१८८	२१	२३ सूत्रस्थपदानां प्रतिवापुष्यवस्तुविप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वकं तात्पर्यप्रतिपादनं	"	१९
५ कायशब्दार्थनिरूपणपूर्वकं तत्साफल्यप्रदर्शनं	"	२८	२४ आकाशातद्रव्याणां निश्चयत्वप्रतिपादनं	१९९	३
६ धर्मादिसंज्ञानां हेतुप्रदर्शनं	१८९	२३	२५ क्रियालक्षणं तद्वृत्तिप्रदर्शनं च,	"	४
७ धर्मादीनां संक्षेपेण विप्रतिपत्तिनिवृत्तिपूर्वकं स्वरूपवर्णनं	"	२६	इति विप्रतिपत्तेनिरसन	"	१२

विषयः	पृ.सं.	प.स.	विषयः	पृ.सं.	प.सं.
सूत्रस्य च शब्दसाकल्यप्रदर्शन, आत्मा सर्वगतः कश्चिद्विषयः			यत्वे युतसिद्धिप्रसंग इति प्रतिवाच्यव्यस्तविप्रतिपत्ति		
२१ क्रियाहेतुगुणसद्भावपरम प्रियाहेतुरितिसिद्धांतनिरा- करण	"	२१	४२ परिहारः	"	१८
२७ पुद्गलानां क्रियाभेदप्रति- पादन	२००	३४	४३ लोकशब्दार्थप्रकरण	"	२६
२८ त्रियायोगादात्मनः क्रियावत्त- नस्य स्वरूपत इति सिद्धांत- परिहरण	२०१	४	४४ धर्माधर्मयोः कृत्स्नलोककाशो- ऽवगाहप्रदर्शन	२०७	१५
२९ धर्माधर्मैकजातानामसंख्येय- प्रदेशत्वप्रतिपादन	"	३२	४५ एकप्रदेशादिषु पुद्गलाना- मवगाहप्रदर्शन	"	२५
विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वकमसंख्येय प्रदेशशब्दयोः सूत्रस्यो			४६ पुद्गलादीनामेकप्रदेशे युक्ति- पूर्वकमवस्थानप्रतिपादन	"	३६
३० ह्याप्यर्थप्रदर्शन	"	३३	४७ जीवानामसंख्येयमागादि- पञ्चगाहप्रतिपादन	२०८	१३
३१ उपचारतः प्रदेशात्परिहार- निरूपण	२०२	१०	४८ असंख्येयमागादिषु जीवाना- मवगाहत्वे प्रसिवाच्यव्यस्त विप्रतिपत्तिनिराकरण	"	२५
३२ घटवदामादीनां प्रदेशावय- निराकरण	२०३	१	४९ जीवात्मनां स्वशरीरप्रमाणत्वं व्यवस्थापन	२०९	४
३३ आकाशस्यानन्तप्रदेशावय- प्रतिपादन	२०४	४	५० आत्मनः शरीरपरिमाणवे समुपगम्यते प्रदीपदृष्टाते प्रदीपवदात्मनोऽनित्य- त्वविचारणत्वप्रसंग इति वि- प्रतिपत्तिनिरासः	"	१२
३४ असंख्येयानन्तशब्दयोर्भेदप्रदर्शन	"	७	५१ विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वक- मात्मनः प्रतिप्रदेशे गुणाधि- नोपाभावाप्रतिपादन	"	३०
३५ पुद्गलानां प्रदेशासंख्येयप्रतिपादन	"	२७	५२ धर्माधर्मद्रव्ययोरुपकार- प्रदर्शन	२१०	२२
असंख्येयप्रदेशे लोके कथम- नन्तदेशानामवस्थानाभिरवय- युक्तिप्रतिपादन	"	२१	५३ सूत्रस्थगत्यादिशब्दानां सारस्यप्रतिपादन	"	३०
परमाणोः प्रदेशान्तामवय- प्रतिपादनं युक्तिपूर्वकं	२०५	१२	५४ गतिस्थिपुपप्रहाविति सूत्रस्थपदस्य स्पष्टया वृत्तिनिरूपण	"	३४
३७ स्वप्रदेशादमात्र परमाणोः त्वादिति निमित्तिवाच्यपरिहरण	"	२१	५५ उपग्रहवत्तन्तात्पर्यप्रदर्शन	२११	३३
३८ युक्तिप्रकरणं	"	२१	५६ आकाशस्थित्व गतिस्थिपुप- प्रवृत्तमभिमन्यानां नाशो धर्माधर्माभ्यामिति विप्रति- पत्तिपरिहार	११२	१९
३९ लोकाकाशे धर्मादीनामवगाह- प्रदर्शन	"	२८	५७ धर्माधर्मद्रव्ययोः स्वरूपवि- चार		
४० आकाशास्य त्वप्रतिष्ठित- प्रतिपादनं	"	३३			
परमार्थनवाधारधेयाभावा- प्रतिपादनमाकाशादीनां	२०६	४			
४१ आकाशाधर्मादीनामाधाराधे-					

विषयः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयः	पृ.सं.	पं.सं.
परस्परविरोधोपवर्णनं	२१३	११	७१ कालकृतवर्तनाद्यु		
५८ धर्माधर्मयोरस्तिरस्यप्रतिपादनं			पकारवर्णनं	"	२०
तत्रत्यविप्रतिपत्तिनिरासश्च	"	३४	७६ वर्तनादीनां विप्रतिपत्ति-		
५९ आकाशस्योपकारप्रदर्शनं	२१५	२१	निराकरणपूर्वकं स्वरूपाभिधानं	"	११
६० अयुतसिद्धयेऽप्याकाशादीनामा			७७ परत्वापरत्वयोः साफल्यस्य		
धाराधेयत्वसमर्थनं	"	३१	वर्तनादीनां याथाक्रमस्य च		
६१ एकत्र स्थितानां धर्मादीनां			७८ प्रतिपादनं	२२९	२४
परस्परोपघाताभावे युक्ति			७९ पुद्गलस्वरूपाभिधानं	"	२०
प्रदर्शनं, आकाशस्यावगाहन			८० स्पर्शादीनां पौर्वापर्याभिधाने		
सामर्थ्यप्रदर्शनं प्रतिषाद्यभि-			युक्तिप्रदर्शनं तत्रत्यविप्रति-		
६२ मत्ताकाशस्वरूपनिराकरणं च	२१६	११	पत्तिपरिहारश्च	"	११
६३ पुद्गलानां शरीराद्यु			८१ स्पर्शादीनां भेदाख्यायनं	२३०	१३
पकारोपवर्णनं	२१७	१४	८२ शब्दादिभेदेन पुद्गलानां स्व-		
६४ विप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वकं			रूपप्रतिपादनं च	"	२०
शरीरादीनां याथाक्रम्ये			८३ शब्दस्य भेदभेदनिर्देशपूर्वकं		
हेतुप्रदर्शनं	"	१५	स्वरूपाख्यायनं	"	११
६५ शरीरादीनां पुद्गलस्योपकारत्व			८४ यंस्य भेदनिर्देशपूर्वकं		
प्रदर्शनपूर्वकं तदुपदेश-			स्वरूपाभिधानं	२३२	९
साफल्यप्रदर्शनं	२१८	७	८५ सौक्ष्मादीनां भेदनिर्देश-		
वाचः स्वरूपनिर्देशनपूर्वकं			पुरस्तरं स्वरूपाभिधानं	२३३	१६
भेदाख्यायनं	"	१३	८६ क्रियाभेदोपवर्णनं	२३४	२०
६६ मनसो भेदनिर्देशपूर्वकं स्वरूप-			८७ शब्दादीनां पुद्गलैरन्यायान-		
वर्णनं प्रतिषाद्यभिमत-			न्यायाद्येकांतस्यप्रदर्शनं	"	२९
६७ मनःस्वरूपस्य विस्तारेण			८८ पुद्गलानां मूलभेदाख्यायनं	२३५	१६
निराकरणं	२१९	१८	८९ अक्षुरूपानामर्थस्य तत्रत्य-		
६८ प्राणापानस्वरूपवर्णनं	२२१	१७	यचननिर्देशतात्पर्यस्य		
६९ पुद्गलानां सुखाद्युपका-			निरूपणं	"	१७
रंतरवर्णनं	२२२	८	९० अप्रत्यादीनां स्वरूपे प्रति-		
७० सुखादीनां स्वरूपाख्यायनं	"	९	याद्युपन्यस्तविशदपरिहारः	"	११
७१ सुखादीनां याथाक्रम्ये			९१ स्कंधानामुत्पत्तिप्रकारोप		
युक्तिप्रदर्शनं	"	१७	वर्णनं	२३७	१५
७२ सूत्रस्योपग्रहशब्दसाफल्यस्य			९२ अप्रत्याक्षिवर्णनं	"	२०
पुद्गलकृतमाणस्वरूपोपग्रहत्वस्य			९३ भेदसंघातेऽप्य उदयसंते, इति		
धामनः समर्थनं	"	२६	सूत्रे भेदसंघातपदसाफल्य-		
७३ सूत्रप्रविशदपरिहारप्रदर्शनं	२२३	१	कथनं	"	१६
७४ जीवानामुपग्रहत्वप्रदर्शनं सूत्रस्य			९४ सदितिद्रव्यलक्षणप्रति		
पदानां साफल्यकथनं	२२३	१३	पादनं	२३८	४

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
९५ सत्पदार्थनिरूपणं	"	८	११५ परिणामभेदप्रतिपादनं	"	११
९६ सूत्रस्यापवादप्रदानां तात्पर्यप्रतिपादनं	"	१२	इति पञ्चमोऽध्यायः ।		
९७ द्रव्याणामुत्पादाद्यात्मकत्वा- नेकांतसमर्थनं	"	१८	षष्ठोऽध्यायः ।		
९८ सच्छब्दार्थप्ररूपणं, एकत्रो- त्पादादिद्रव्याणामविरोध- प्रतिपादनं	"	२४	१ योगशब्दार्थनिरूपणं	२४५	८
९९ सूत्रेण निरूप्यशब्दार्थनिरूपणं	२४९	२८	२ कर्मशब्दार्थनिरूपणं	"	१४
१०० व्योत्पादयोः सूत्रेण विरोधपरिहारः	२४०	४	३ कर्मयोगशब्दयोः कर्त्रीदिभ्यु- त्पत्तिनिरूपणं	"	२७
१०१ बंधकारणोपदर्शनं	"	२०	४ आत्मपरिणामत्वाद्योगशब्दस्य त्रैविण्यानुपपत्तिरिति विप्रति- पत्तिपरिहारः	२४१	१२
१०२ सूत्ररूपक्षिणादिशब्दानां तात्पर्याख्यानं किम्यादीनां प्रतीतिप्रदर्शनं च	"	२१	५ योगशब्दार्थस्य विप्रतिपत्ति- परिहारपूर्वकं प्रतिपादनं	"	२१
१०३ जघन्यगुणानां बंधाभाव- निरूपणं	२४१	१	६ आत्मवशब्दार्थनिरूपणं	"	३१
१०४ गुणसाम्ये सदृशानां बंधा- भावनिरूपणं	"	१५	७ पूर्वोत्तरसूत्रयोरैक्यसंबंधिविप्र- तिपत्तिनिरासः	"	३२
१०५ अधिकादिगुणानां बंध- प्रतिपादनं सूत्ररूपप्रदानां तात्पर्यनिरूपणं च	"	२९	८ आत्मवसंज्ञायां श्रुतिप्रदर्शनं	२४७	१२
१०६ बंधेऽधिकयोर्गुणयोः पारि- णामिकत्वप्रतिपादनं	२४२	१५	९ पुण्यपापभेदेन कर्मद्वैविध्य- प्ररूपणं	"	१९
१०७ द्रव्यस्य गुणपर्यवस्य समर्थनं	२४३	१	१० शुभादिसूत्रप्रदानां तात्पर्य- निरूपणं	"	२०
१०८ गुणपदार्थसमर्थनं तत्रत्य- विप्रतिपत्तिपरिहारश्च	"	६	११ पुण्यपापयोरैक्यपरिहारः	"	२५
१०९ गुणपर्यवस्यदिति वाक्य- समर्थनं	"	२०	१२ सकपायाकपायप्राणिनोरास्व- वविशेषाख्यानं	२४८	२०
११० कालस्य द्रव्यत्वसमर्थनं	"	२६	१३ सूत्रस्यकपायादिशब्दानां तात्पर्यनिरूपणं	"	२३
१११ कालस्यानंतसमवाय- प्रतिपादनं	"	३५	१४ तांपरायिकास्त्रवस्य भेदाख्यानं	२४९	१
११२ गुणलक्षणप्रतिपादनं	२४४	६	१५ इन्द्रियादीनामात्मनो भेदाभे- दयोरनेकांतसमर्थनं	"	१६
११३ गुणानां विप्रतिपत्तिपरिहार- पूर्वकं निर्गुणत्वविशेषणसमर्थनं,	"	१०	१६ पञ्चविंशतिक्रियाणां विस्तारेण लक्षणनिर्देशपूर्वकं विवरणं	"	२२
११४ परिणामशब्दार्थप्ररूपणं	"	२३	१७ इन्द्रियकपायाप्रदानां त्रिपास्व- भावव्याभार्य उद्देश्येनेति विप्रति- पत्तिनिराकरणं	२५०	१५
			१८ इन्द्रियमहणमेव सूत्रेऽस्तित्या- दिविप्रतिपत्तिपरिहारणं	२५१	१
			१९ तीर्थादिभेदनाशवविशेषा-		

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
मिधानं	"	२०	या तात्पर्येणैषवर्णनं	"	२
२० सूत्रस्यतीव्रादिपदानां ता- त्पर्यनिरूपणं	"	२१	४१ असद्वेशशब्दार्थनिरूपणं	२५९	१२
२१ सूत्रस्य भावशब्दस्य तीव्रादिपि- देषणत्वे विप्रतिपत्तिपरिहारः	"	३५	४२ दुःखशब्दस्य प्राथम्याभिधाने युक्तिप्रदर्शनं शोकादिशब्द- स्योपलक्षणत्वप्रतिपादनं च	"	१८
२२ वीर्यादिः पृथग्ग्रहणसमर्थनं	२५२	१२	४३ दुःखादिषु प्रातिगोप्यव्यस्तफ- टाश्रयपरिहारः	"	२६
२३ आस्रवाधिकरणनिरूपणं	"	२५	४४ सद्देशस्याश्रयकारणप्रतिपादनं	२६०	१२
२४ जीवाधिकरणस्य भेदाख्यानं	२५३	५	४५ सूत्रस्यभूतवृत्त्यनुकंपादीनां पदानां तात्पर्यनिरूपणं	"	१४
२५ सूत्रस्यसंरम्भादिपदानां तात्प- र्याख्यानं	"	१०	४६ वृत्तौ, इतिप्रतिशब्दयोश्च ग्रहणे प्रतिगोप्यव्यस्तदोपसमाहिः	२६१	८
२६ संरम्भादीनां पौर्वापर्यक्रमे- युक्तिनिर्दर्शनं	२५४	८	४७ दर्शनमोहस्य आस्रवकारण- प्रतिपादनं	"	२३
२७ चशब्दसाफल्यनिर्देशपूर्वकं संरम्भादीनामास्रवत्वसमर्थनं	"	२६	४८ सूत्रस्यकौन्त्यादिपदानां ता- त्पर्यनिरूपणं	"	२४
२८ अजीवाधिकरणभेदनिरूपणं	"	३३	४९ केवल्यादिषु विभिन्नव्यवस्था- वर्णनादस्यरूपकथनं	२६२	५
२९ सूत्रस्यपदानां वृत्तिप्रदर्शनं	२५५	१	५० चारित्र्यमोहस्यास्रवकारणनि- रूपणं	"	१८
३० सूत्रस्यपरशब्दस्य विस्तरेण साफल्यप्रदर्शनं	"	८	५१ सूत्रस्यशब्दानां तात्पर्यनि- रूपणं	"	१९
३१ निवर्तनीयानां भेदप्रतिपादनं	"	२०	कथाबोधयानिमित्तस्तीव्रपरिणाम- श्चारित्र्यमोहस्यास्रवः कित्सरूपः ?		
३२ ज्ञानदर्शनावरणयोरास्रवका- रणप्रतिपादनं	२५६	५	५२ इति प्रातिपादनं	"	२६
३३ सूत्रस्यप्रदोपादिशब्दानां ता- त्पर्यप्रतिपादनं गृहीततच्छब्द- साफल्यं च	"	६	५३ आश्रयस्य आस्रवकारण- निरूपणं सूत्रस्यपदानां तात्प- र्यप्रतिपादनं च	२६३	५
३४ प्रतिगोप्यव्यस्तज्ञानदर्शनाव- रणयोरेकत्वसंस्पर्शाद्विहारः	"	२९	५४ तिर्यगायुष आस्रवकारण- निरूपणं	"	२१
३५ केवलं ज्ञानदर्शनमोर्गो- प्यस्य तादिसरेषु क्रमिकस्वर- स्य च प्रतिपादनं	२५७	१	५५ मानुषायुष आस्रवकारण- निरूपणं	"	२८
३६ अतीतपदार्थेष्वपि केवलं ज्ञाना- मवधिज्ञानिनां च दर्शनशक्ति- प्रतिपादनं	"	६	५६ सकलजगत् आस्रवकारण- निरूपणं	२६४	५
३७ मनःपर्यवदर्शननियेयवर्णनं	"	२१	५७ देवायुष आस्रवकारण- प्रतिपादनं	"	१९
३८ सूत्रस्यतात्पर्यविशेषवर्णनं	"	३०	५८ अशुभनाश्र आस्रवकार- णनिरूपणं	२६५	५
३९ असद्वेशस्य शोकाश्रयकार- णनिरूपणं	२५८	१			
४० सूत्रस्यशोकादिपदानां वि- प्रतिपत्तिपरिहारपूर्वकं स्पष्टतः					

विषय	पृ.स.	प.स.	विषय	पृ.स.	प.स.
४९ ज्ञानावरणदर्शनाभ्यांतराया- शवाशिष्टपचकर्मणा			ईयादीना पार्थक्येन		
जघन्यस्थितिः	"	२२	लक्षणप्रतिपादन	"	२५
५० विपाकशब्दार्थनिरूपण	"	२६	१३ जावस्थाननामानि	"	३२
५१ अनुभवभेदनिरूपण	"	३१	१४ गुणिसमिद्धोभेदनिरूपण	३२२	१८
५२ कर्मणा तदनुसार्यनुभव- प्ररूपण	३१३	१	१५ गुनीनां युक्तिपूर्वक पात्र ग्रहणानिषेध	"	२३
५३ अनुभूतकमान्तर- दशाप्रतिपादन	"	६	१६ धर्माणां नामाख्यान	३२३	१
५४ निर्जरालक्षणनिरूपण- पूर्वक तद्भेदनिरूपण	"	८	१७ धर्मशब्दसाफल्यनिरूपण	"	४
५५ निर्जरापदोल्लखप्रयोजन	"	२१	१८ क्षमाशब्दार्थनिरूपण	"	७
५६ प्रदेशवधस्य हेतुस्वभाव- निर्देशपूर्वक विवरण	३१४	११	१९ मारुद्वार्जवयो स्वरूपनिरूपण	"	१०
५७ सूत्रस्थपदानां तात्पर्य- निरूपण	"	१४	२० शौचलक्षणकथन	"	१३
५८ पुण्यप्रकृतिपरिगणन	३१५	३	२१ शौचस्य गुतेराकिंचन्या- द्भेदप्रतिपादन	"	१५
५९ पापप्रकृतिपरिगणन	"	१३	२२ शौचभेदनिरूपण	"	२१
इत्यष्टमोऽध्यायः			२३ सत्यशब्दार्थनिरूपण तस्य भाषासमितिभेदश्च	"	२४
अथ नवमोऽध्यायः ।			२४ विप्रतिपात्तिनिश्चित्यपूर्वक समयशब्दार्थप्ररूपण	"	३२
१ सवरस्वरूपप्रतिपादन	"	२५	२५ समयभेदप्रतिपादन	३२४	९
२ आलम्बननिरोधादिसूत्रार्थ- पदानां तात्पर्यप्रतिपादन	३१६	१	२६ अपहृतसमप्रतिपादनार्थ- शुद्धयष्टकापदेशः	"	१४
३ सत्त्वभेदनिरूपण			२७ तपस्स्यागयो स्वरूपनिर्देश	३२५	६
गुणस्थाननामानिप्रत्येकस्यतेषां	"	१७	२८ उत्सर्गतपत्त्यागधर्माभ्या- स्यागस्य पार्थक्यसमर्पण	"	९
४ स्रुततया स्वरूपनिर्देशश्च	"	२४	२९ आकिंचन्यब्रह्मचर्ययो स्वरूपाख्यान	"	१७
५ सवरन्यवस्थाप्रतिपादन	३१८	३१	३० सूत्रस्यासमशब्दतात्पर्य- निरूपण	"	१०
६ सवरकारणनिरूपण	३१९	१८	३१ उत्तमक्षयादीनां सर्वेषां समय- हेतुत्वाप्रतिपादन	"	३३
७ सूत्रस्यगुण्यादिपदानां तात्पर्यनिरूपण	"	२९	३२ अनित्यत्वादिभावनानां नामाख्यान	३२६	३४
८ सवरगुण्यादीनां कथचिद्भेद- प्रतिपादन	३२०	१०	३३ अनित्यत्वभावनावर्णनं	"	३६
९ सवरस्य तपोऽपि कारण निर्जरायाश्चेति निर्देश	"	२०	३४ अशरणभावना	३२७	५
१० सूत्रेण गुणिशब्दार्थनिरूपण	३२१	४	३५ ससारभावना	"	१७
११ समितीनां सद्धान	"	२३	३६ एकत्वभावना	३२८	१
१२ समितिशब्दार्थनिरूपण,			३७ अन्यत्वभावना	"	१०
			३८ अशुचित्वभावना	"	१८

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
३९ तत्त्वस्य आत्म्यादीनां भावनानां			७० सत्कारपुरस्कारपरीषदः	३३	३२
४० पार्थिव्यप्रतिपादनतात्पर्यनिरूपण	३१		७१ प्रज्ञाविजयः	३३७	१
४० आत्म्यभावनास्वरूपनिरूपण	३४		७२ अज्ञानपरीषयजयः	३४	४
४१ संवहारानुप्रेक्षा	३२२	७१	७३ अदर्शनपरीषदः	३५	८
४२ निजर्जानुप्रेक्षा	३२२	७१	७४ अधिकपरीषदोपसङ्ख्यान-		
४३ लोकानुप्रेक्षा	३२२	७१	प्रतिषेधः	३५	१३
४४ बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा	३२२	७१	७५ सूक्ष्मसापरायस्यस्यपरीषद-		
४५ गन्धादीन्नादिशब्दमाह्वयार्णा			मयोः परीषद्व्युत्पत्तिप्रतिपादनं	३५	३०
भेदनिर्देशपूर्वक विस्तारेण			७६ जिनेन्द्रह्येकादशपरीषदोप-		
स्वरूपप्रतिपादन	३१		पादन	३३८	९
४६ सूत्रस्थस्यस्यतानुप्रेक्षाशब्द-			७७ वादरतापराये सर्वपरीषद-		
योर्विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वकं			ग्रहणप्रतिपादनं	३३८	२४
न्युत्पत्तिनिर्देशन	३३२	१९	७८ वादरतापरायशब्दार्थ-		
४७ परीषदाणां सहने हेतुप्रदर्शन	३३३	२१	निरूपणं	३३८	२४
४८ परीषदाणां नामाख्यानं	३३३	२१	७९ ज्ञानावरणप्रकृतिकार्यनिरूपणं	३३८	३३
४९ क्षुधापरीषदोपवर्णनं	३३३	२१	८० दर्शनमोहादतराययोः		
५० पिपासापरीषदोपवर्णनं	३३३	२१	कार्यनिरूपणं	३३८	७
५१ क्षुत्पिपासयोर्भेदसमर्थनं	३३३	२१	८१ चारित्रमोहस्य कार्यनिरूपणं	३३८	१३
५२ शीतपरीषदजयोपाख्यानं	३३४	२१	८२ वेदनीयकार्यनिरूपणं	३३८	१९
५३ उष्णपरीषदः	३३४	२१	८३ एकस्मिन्नात्मनि यौगपद्येन		
५४ दग्धपरीषदोपवर्णनं	३३४	२१	परीषदस्यैवप्रतिपादनं	३३८	२७
५५ दशमशक्तेतिशब्दद्वयस्य			८४ परीषदाणां न्यूनाधिक-		
पार्थिव्यप्रयोजन	३३४	२०	विवादपरीषदः	३३८	३३
५६ नाग्यपरीषदः	३३४	२१	८५ चारित्राणां नामाख्यानं	३३८	२१
५७ अरतिपरीषदः	३३४	२१	८६ गुण्यादिभ्यः सामायिकस्य		
५८ अरतिपरीषदस्य वृथगुपादान-			व्यवच्छिन्तिप्रतिपादनं	३३८	२९
प्रयोजन	३३४	२१	८७ सूत्रस्थछेदोपस्थापनादिपदानां		
५९ क्षीपरीषदजयनिरूपण	३३५	२१	तात्पर्यनिरूपणं	३३९	५
६० चर्यापरीषदजयः	३३५	२१	८८ गुप्तिसमितिभ्यां सूक्ष्मसापरा-		
६१ निपचातितीक्षा	३३५	२१	यचारित्रस्य भेदसमर्थनं	३३९	१७
६२ शय्यापरीषदः	३३५	२१	८९ सूत्रस्थेतिशब्दसाफल्यप्रदर्शनं	३३९	२६
६३ आक्रोशपरीषदः	३३५	२१	९० सामायिकादीनां पौर्वापर्यं		
६४ वधपरीषदः	३३५	२१	शक्तिप्रदर्शनं	३३९	२९
६५ याचनापरीषदः	३३६	२१	९१ बाह्यतपसा नामोल्लेखः	३३९	१
६६ अलाभपरीषदः	३३६	२१	९२ भेदनिर्देशपूर्वकमनघनतपः-		
६७ रोगपरीषदः	३३६	२१	स्वरूपवर्णनं	३३९	१
६८ तृणस्यपरीषदः	३३६	२१	९३ अवमोदयश्चित्तिपरिसङ्ख्यानर-		
६९ मलपरीषदः	३३६	२१	सपरित्यागतपसां स्वरूपकथनं	३३९	८

विषयः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयः	पृ.सं.	पं.सं.
९४ प्रतिवाद्युपन्यस्ताविरुद्धरसपरि त्यागशब्दार्थपरिहारः	"	१५	११६ पात्रकालनिर्देशपूर्वकं ध्यान- स्वरूपकथनं	"	१५
९५ वृत्तिपरिसंख्यानान्ननाशनाश मोदर्यरसपारिभाषाणां	"	२३	११७ सूत्रस्थपदानां तात्पर्यनिरूपणं	"	१६
भेदप्रतिपादनं	"	२३	११८ सूत्रस्थोत्तमसंज्ञननादिशब्दानां तात्पर्यनिरूपणं	३४९	९
९६ विविक्षाभ्यासस्तस्य ग्रहणं	"	३२	११९ अभावस्य वस्तुत्वसमर्थनं	"	२०
९७ भेदनिर्देशपुरस्सरं कायके- शप्रयोजनं	३४३	१	१२० प्रतिवादिप्रकल्पितध्यानस्व- रूपनिराकरणं	३५०	३
९८ परंपराहजयकायकेशस्य भेदप्रतिपादनं	"	६	१२१ गुण्यादिप्रकरणस्य विप्रतिप- त्तिनिराकरणपूर्वकं ध्यानोपा- यनिरूपणं	"	८
९९ अन्नशब्दादितपसां कायगत- पसवसमर्थनं	"	१२	१२२ ध्यानभेदानिरूपणं प्रत्येक- भेदस्य स्वरूपनिरूपणं	"	२०
१०० अंतरंगतपसां नामाख्यानं	"	२१	१२३ धर्मशुद्धयोर्मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनं	"	२८
१०१ प्रायश्चित्ताद्यंतरंगतपसां प्रत्ये- कस्य भेदसंख्यानं	"	२७	१२४ आर्तध्यानस्य लक्षणं भेदानां निर्देशश्च	३५१	५
१०२ प्रायश्चित्ततपसः प्रकारप्रति- पादनं	३४४	४	१२५ आर्तध्यानस्य स्वामिनिरूपणं	"	३०
१०३ आलोचनातपसः स्वरूप- प्रतिपादनं	"	१२	१२६ स्वभावस्वाभ्यादिनिर्देशपूर्वकं रौद्रध्यानस्वरूपनिर्देशः	३५२	१
१०४ आलोचनदोषाणां निरूपणं	"	१५	१२७ संयतस्य रौद्रध्यानप्रतिषेधः	"	९
१०५ प्रतिक्रमणादीनां स्वरूपप्र- तिपादनं	"	३०	१२८ प्रकारनिर्देशपूर्वकं रौद्रध्यान- स्वरूपनिरूपणं	"	१६
१०६ विनयतपसः प्रकारनिरूपणं	३४५	२१	१२९ विषयशब्दार्थनिरूपणपूर्वकं तत्समन्वयनिरूपणं	"	१७
१०७ ज्ञानविनयादीनां स्वरूपप्रति- पादनं	"	२४	१३० आह्वाविषयस्वरूपनिर्देशः	"	२४
१०८ वैपाट्टस्यतपसः प्रकारप्र- काशनं	३४६	७	१३१ अपायविषयलक्षणं	"	२१
१०९ सूत्रस्थाचार्यादिशब्दानां तात्पर्यप्रतिपादनं	"	१०	१३२ विस्तरेण विपाकाविषय- स्वरूपनिर्देशनं	३५३	४
११० वैपाट्टस्यफलनिर्देशनं	"	३३	१३३ संख्यानविषयस्वरूपप्रतिपादनं	३५४	१३
१११ स्वाभ्यासतपसः प्रकारनिर्देशः	३४७	६	१३४ अनुप्राप्तातो धर्म्यस्य पाथक्यसमर्थनं	"	१७
११२ धाचनादिस्वाभ्यासतपसां स्व- रूपनिर्देशनं	"	७	१३५ अग्रमतस्य धर्म्यप्रतिषेध- प्रतिपादनं	"	२१
११३ व्युत्सर्गतपसोभेदप्रतिपादनं	"	२२	१३६ उपशांतस्त्रीयाकथाययोधर्म्य प्रतिषेधनिरूपणं	"	२४
११४ व्युत्सर्गतपसो धाध्याम्यंतरभेद- योर्विस्तरेण स्वरूपोपादानं	"	२३	१३७ पृथक्त्वविषयकं क्त्ववितर्कंति शुद्धध्यानप्रकारद्वयस्य स्वाभ्याख्यानं	"	३१
११५ धर्मादिभ्यो व्युत्सर्गस्य भेद- निरूपणं	३४८	१			

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
१३८ सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युप- रतक्रियानिवर्तीतिशुद्धप्रका- रद्वयस्य स्वाभिन्निरूपणं	३५५	५
१३९ शुद्धध्यानस्य प्रकारनिरूपणं	"	११
१४० शुद्धध्यानस्थालवननिरूपणं	"	१४
१४१ पृथक्त्ववितर्काख्यशुद्धध्या- नस्य विशेषस्वरूपनिरूपणं	"	२०
१४२ एकत्ववितर्काख्यशुद्धध्यानस्य विशेषस्वरूपनिरूपण	"	२८
१४३ वितर्कशब्दार्थनिरूपणं	"	३२
१४४ दीप्तारशब्दार्थनिरूपणं	३५६	२
१४५ ध्यानप्रकारनिरूपण	"	१०
१४६ सम्पद्यन्तीना निर्जरातारतम्य- प्रतिपादनं	३५७	६
१४७ निर्जराया उत्तरोत्तरक्रमस्य किञ्चित्स्वरूपप्रतिपादनं	"	८
१४८ क्षपकस्य साधुत्वनिरूपणं	"	२९
१४९ पुलाकादीना निर्मथत्व- प्रतिपादनं	३५८	१
१५० पुलाकादीना प्रत्येकस्य विभविपत्तिनिरासपूर्वकं स्वरूपोपादनं	"	२
१५१ पुलाकादीना निर्मथत्वसाधन अप्रवृत्तत्वेऽपि निर्मथत्वसाधन	"	१६
१५२ पुलाकादीना सपमादितो विशेषनिरूपणं	"	३२
१५३ संयमादिषु पुलाकानां साध्यस्थप्रदर्शन	१५९	६

इति नयमोच्यते ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

१	केवलज्ञानोत्पात्तिकारण- निरूपणं	३६०	६
२	मोहादीना क्षयप्रकारप्रति- पादन	"	१८
३	कारणनिर्देशपूर्वक मोक्षस्व- रूपाख्यानं	३६१	७
४	कर्मातत्वनिरूपणं	"	१३

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
५	कर्माभावस्य द्वैविध्यनिरूपण	" २८
६	औपशमिकादिभावकर्मणा क्षयादपि मोक्ष इति निरूपण	३६२ १०
७	भगवत्प्रवृत्तस्य प्रयोजनप्र- तिपादन	" १२
८	केवलसम्पत्त्वादीनां मोक्षे सङ्गावनिरूपण	" २०
९	अनतवीर्यादीनामपि मोक्षे सत्त्वप्रतिपादनं	" २६
१०	सकलकर्मणि विनष्टे पुनस्त- द्वधाभावनिरूपणं	" ३०
११	स्थानवरंऽपि मुक्तात्मनां पातप्रतिषेधनिरूपण	३६३ ४
१२	सिद्धानां परस्पररोध- प्रतिषेधः	" ९
१३	सिद्धानां मुखस्य निरतिशय- त्वप्रतिपादनं	" १३
१४	सिद्धात्मनां निराकारत्व- प्रतिषेधः	" २०
१५	सिद्धात्मनां विसर्पणाभाव- निरूपणं	" २२
१६	प्रदीपवत् सर्वधामावो मोक्षः, यत्रैव कर्मविप्रमोक्षस्तत्रैव अवस्थानमिति विप्रतिपत्तिद्व- यनिरासः	३६४ ३
१७	निरस्तकर्मभारपुरुषस्य स्वरूपप्रतिपादनं	" १६
१८	मुक्त्योर्ध्वगमने दृष्टतत्र- दर्शनं	" २१
१९	दृष्टातानां दार्ढ्ये मुक्तात्मनि विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वक समन्वयप्रदर्शन	" २६
२०	मुक्तात्मनामलोकाकाशे कथं न गतिरित्यत्र हेतूपदर्शनं	३६५ १५
२१	व्यवहारनयेन क्षेत्रादिभिः सिद्धानां भेदप्रतिपादन	" २४
२२	क्षेत्रभेदास्तिद्वभेदप्रदर्शनं	" २९
२३	कालभेदास्तिद्वभेदप्रदर्शनं	" ३३

विषयः	पृ. सं.	प. सं.	विषयः	पृ. सं.	प. सं.
२४ गतिभेदास्तिद्वभेदवर्णन	३६६	२	२८ भेदनिर्देशपूर्वकमवगाहनभे		
२५ लिङ्गभेदाद्वेदनिरूपण			दास्तिद्वभेदप्रतिपादन	"	२०
सिद्धात्मना	"	५	२९ अतरभेदास्तिद्वभेद	"	२५
२६ भेदनिर्देशपूर्वक तीर्थास्तिदानां			३० अल्पबहुत्वास्तिद्वभेदप्ररूपण	"	३१
भेदाख्यान	"	९	३१ कियतां चित्तत्वार्थसारीय		
२७ प्रत्येकचुद्धबोधितबोधास्तिद्व-			पद्याना निरूपण	३६८	१
भेदाख्यान	"	१५	- इति दशमोऽध्यायः ।		

समाप्तोऽर्थः विषयानुक्रमः श्रीराजवार्तिकस्य ।

प्रकरणसूचिका ।

तत्त्वनामानि	पृष्ठादिः	पृष्ठांतः	तत्त्वनामानि	पृष्ठादिः	पृष्ठांतः
जीवतत्त्वनिरूपण	१	१८७	सर्वनिर्जरातत्त्वनिरूपण	३१५	३५९
अजीवतत्त्वनिरूपण	१८७	२४५	मोक्षतत्त्वनिरूपण	३५९	३९७
आकाशतत्त्वनिरूपण	२४५	२९३	क्रियतिचित्पदानि	०	३९८
बंधतत्त्वनिरूपण	२९३	३१५			

इति प्रकरणसूचिका समाप्ता ।

नमः सिद्धेभ्यः ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

४.

श्रीमद्भट्टकलंकदेवविरचितं

तत्त्वार्थराजवार्तिकं ।

प्रणम्य सर्वविज्ञानमहास्पदमुरुश्रियं ।

निर्द्वौतकल्मषं वीरं वक्ष्ये तत्त्वार्थवार्तिकं ॥१॥

श्रेयोमार्गप्रतिपित्तात्मद्रव्यमसिद्धेः ॥ १ ॥ उपयोगस्त्रभावस्यात्मनः श्रेयसा योक्ष्यमाणस्य प्रसिद्धौ सत्यां तन्मार्गप्रतिपित्तोत्पद्यते ।

कार्यं चिकित्साविशेषमद्वचिवत् ॥ २ ॥ यथा व्याधिनिवृत्तिजफलश्रेयसा योक्ष्यमाणस्य चिकित्सस्य प्रसिद्धौ चिकित्सामार्गविशेषप्रतिपित्तोत्पद्यते तथात्मद्रव्यप्रसिद्धौ श्रेयोमार्गप्रतिपित्तेति । तस्मात्साधी-यसी मोक्षमार्गव्याख्या स्वायम्बीति किं च ।

सर्वार्थप्रधानत्वाद् ॥ ३ ॥ संसारिणः पुरुषस्य सर्वेष्वर्थेषु मोक्षः प्रधानं, प्रधाने च कृतो यत्नः प्रलब्धान् भवति तस्मात्तन्मार्गोपदेशः कार्यः, तदर्थत्वात् ।

मोक्षोपदेशः पुरुषार्थप्रधानत्वादिति चेन्न जिज्ञासमानार्थिप्रश्नापेक्षिप्रतिवचनसद्भावात् ॥४॥ आह मोक्षोपदेश एव कार्यो न मार्गोपदेशः कस्मात्पुरुषार्थप्रधानत्वात् सर्वश्रेयोभ्यः पुंसो मोक्ष एव परं श्रेयः आत्यक्तिकानुपमश्रेयस्त्वादिति तत्र जिज्ञासमानार्थिप्रश्नापेक्षिप्रतिवचनसद्भावात्, योसौ मोक्षेणार्थि जिज्ञासमानः स मार्गमेव पृष्ठवान् न मोक्षमतस्तन्मार्गोपदेश एव न्याय्यः ।

मोक्षमेव कस्मान्नाप्राप्सीदिति चेन्न कार्यविशेषसंप्रतिपत्तेः ॥ ५ ॥ स्यादेतदयं पृष्टा मोक्षमेव कस्मान्न पृष्ठवान् कैमर्थक्यान्मार्गं पृष्ठवानिति तत्र कार्यविशेषसंप्रतिपत्तेः । मोक्षकार्यं प्रति सर्वेषां सद्भादिनां संप्रतिपत्तिर्न कारणं प्रति ।

कारणं तु प्रति विप्रतिपत्तिः पाटलिपुत्रमार्गविप्रतिपत्तिवत् ॥ ६ ॥ यथा केचित्पुरुषा नानादिगूभागापेक्षिषु मार्गेषु विप्रतिपद्यन्ते न पाटलिपुत्रे प्राप्तव्ये । तथा मोक्षकार्यं प्रतिपद्य तदर्थमाहताः सर्वे सद्भादिनस्तत्कारणेषु विप्रतिपद्यन्ते । तद्यथा केचित्तावदाहुः ज्ञानादेव मोक्ष इति । अपर आहुः ज्ञानवै-राम्याम्यामिति । पदार्थावबोधो ज्ञानं । विषयसुखानभिष्वङ्गलक्षणं वैराग्यमिति । अपर आहुः क्रियात् एव मोक्ष इति “नित्यकर्महेतुकं निर्वाणमिति-वचनात्” किं च ।

पराभिप्रायनिवृत्त्यशक्यत्वात् ॥ ७ ॥ न च परस्य पृष्टुः प्रश्नाभिप्रायोऽस्मदादिभिः शक्यो निव-र्तयितुः । माप्राश्नीमार्गं मोक्षं वृन्देति चेन्न भिन्नमचित्वाह्योक्तस्य ।

कल्पनाभेदात्तद्विप्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मविप्रमोक्षसामान्यात् ॥ ८ ॥ आह न मोक्ष
प्रतिप्रतिपत्तिरस्ति किंतु विप्रतिपत्तिरेव कस्मात् ? कल्पनाभेदात् अन्येऽन्यथा लक्षण मोक्ष परिकल्पयति
रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानपचकस्त्वनिरोधादभासो मोक्ष इति । गुणपुरुषातरोपलब्धौ प्रतिस्वप्रलुप्तविवे-
कज्ञानवदनभिव्यक्तचैतन्यस्वरूपानस्या मोक्ष इत्यपरे । बुद्धिमुखदु खेच्छाद्वेषप्रवृत्तधर्माधर्मसत्कारनवात्म-
गुणान्यतोच्छेदो मोक्ष इत्यन्ये । तस्मात्कल्पनाभेदान्मोक्ष प्रति विप्रतिपत्तिरिति तत्र कर्मविप्रमोक्षसामान्या-
त्सर्पेणा हि प्रवादिना यां तामनस्यां प्राप्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्ष एव मोक्षोभिप्रेत इति आस्माकीनसमया-
विरोधा मोक्षकार्यं प्रति सप्रतिपत्तिः ॥

कार्यविशेषोपलंभात्कारणान्वेषणप्रवृत्तिरिति चेन्न अनुमानतस्तत्सिद्धेर्घटीयंत्रभाति-
निवृत्तिवत् ॥ ९ ॥ आह कार्यविशेषमुपलभ्य लौकिका कारणात्वेपण प्रति आद्रियते यथा ज्वरादिदोग-
दर्शनात्तत्कारणान्वेषणे भिषक् प्रवर्तते चिकि साप्रसिद्धयर्थं । तथा मोक्षदर्शनात्तत्कारणान्वेषण न्याय्य,
न चासौ दृश्यते तस्मा मोक्षकारणान्वेषणाभावे इति तत्र अनुमानतस्तत्सिद्धे । प्रत्यक्षतोन्युपलभ्यमानस्यापि
मोक्षकार्यस्यानुमानत उपलब्धौ मोक्षकारणान्वेषण युक्त घटीयंत्रभातिनिवृत्तिवत् । यथा बलीवर्दपरिभ्रम-
णापादितारगतर्भाति घटीयंत्रभातिजनिका बलीवर्दपरिभ्रमणाभावे चारगतर्भावाभावाद्घटीयंत्रभातिनिवृ-
त्ति च प्रत्यक्षत उपलभ्य सामान्यतोद्घादनुमानाद्बलीवर्दतुल्यकर्मोदयापादितां चतुर्गत्तरगतर्भाति शरीर-
मानसविनिषेधेदनाघटीयंत्रभातिजनिका प्रत्यक्षत उपलभ्य ज्ञानदर्शनचारिजातिर्दिग्धस्य कर्मण उदयाभावे
चतुर्गत्तरगतर्भात्यभ्यासात्ससारघटीयंत्रभातिनिवृत्त्या भवितव्यमित्यनुमीयते । यासौ ससारघटीयंत्रभाति
निवृत्ति स एव मोक्ष इति तस्मादनुमानतो मोक्षकार्यसिद्धेरप्यवस्थामो मोक्षकारणान्वेषण न्याय्यमिति किं च ।

सर्वशिष्टसप्रतिपत्तेः ॥ १० ॥ सर्वे शिष्टा प्रत्यक्षतोन्युपलभ्यमानस्यापि मोक्षकार्यस्यानुमानाद-
स्ति त्वमभ्युपेत्य प्रतिनियतमोक्षकारणेषु प्रपतते किंच ।

आगमादप्रतिपत्तेः ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षतोन्युपलभ्यमानोपि मोक्ष आगमादस्तीति निर्धीयते यथ ।

सूर्याचद्रमसंग्रहणवत् ॥ १२ ॥ यथा सूर्याचद्रमतोग्रहणममुष्यां यत्नयाममुना वर्णेनानुनादि-
ग्भागेन सूर्यप्राप्ति नरेत्येवमादि सायत्तरैरप्रत्यक्षमभ्यागमाङ्ग्रायते तथा मोक्षोपीति किं च ।

स्वसमयविरोधः ॥ १३ ॥ अप्रत्यक्षत्वात्मोक्षो नास्तीति यस्य मत तस्य स्वसमयविरोधो भवति ।
सर्गे हि समयरादिनो मोक्षादीनर्यानप्रत्यक्षानभिगच्छति ।

बधकारणानिर्देशादयुक्तमिति चेन्न मिथ्यादर्शनादिवचनात् ॥ १४ ॥ स्यादेतदन्यत्र बधका-
रणनिर्देश कृत विपर्ययाद्बध इत्यादि । इह तु न कृतस्ततो माक्षकारणनिर्देशस्यायुक्तिरिति तत्र मिथ्याद-
र्शनादिवचनात् । वक्ष्यते एत "मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकयायवागा बधहेतव" इति ।

बधपूर्वकत्वान्मोक्षस्य, माह तत्कारणानिर्देश इति चेन्न आश्वासनार्थत्वात् ॥ १५ ॥
स्यादरेका माहमोक्षकारणानिर्देशाद्बधकारणनिर्देशो न्याय्य । यथा बधपूर्वको मोक्ष इति तत्र आश्वासना-
र्थनायक्य ।

बंधनवद्वत् ॥ १६ ॥ यथा काराबधनवद प्राणी बधकारणध्वजनादिभेति । मोक्षकारणध्वज-
णादाश्रयसिद्धि तथा अनादि ससारकारावरुद आमा प्रथममेव बधकारणध्वजना माभिया मोक्षकारणध्वजनाथ
कथमाश्वास यायादिति प्रथम बधकारणमनुक्त, माक्षकारणापदस कृत किंच ।

मिथ्यावादिमणीतमोक्षकारणनिराकरणार्थं वा ॥ १७ ॥ मिथ्यावादिप्रणीतैकदिमोक्षकारण
निराकरणार्थोपमार्हतो मोक्षकारणनिर्देश आदौ कृत, प्रथमवत् सगत माक्षमार्गो नैवशो दिता येति । अतो
विपर्ययमात्रप्रभवा ससारप्रक्रियां परिकल्प्य ज्ञानविरोधात्तद्विनिवृत्तिरिति ।

एवमाद्यनेकमिष्यादादिप्रणीतमतनिवृत्तये त्रिविध्यानुभूतमोक्षकारणप्रदर्शनार्थमाह—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः (इति) ॥१॥

अपरे आरातोयपुरुषशमन्यपेक्षत्वात्सिद्धांतप्रक्रियाऽऽविष्करणार्थं मोक्षकारणनिर्देशसंबन्धेन शास्त्रा-
नुगुणं रचयितुमन्विच्छन्निदमरोचदिति आचक्षते । नात्र शिष्याचार्यसंबन्धोविशिक्षतः । किंतु संसारसागर-
निगमनेकप्रणिगणायुजिहीषां प्रत्यागूर्णोऽतरेण मोक्षमार्गोपदेशं, हितोपदेशो द्रुःप्राप इति निश्चित्य मोक्षमार्गं
व्याचिख्यामुरिदमाह ।

प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापारं तत्त्वार्थप्रदानं सम्यग्दर्शनं ॥ १ ॥ प्रणिधा-
नमुपयोगः परिणाम इत्यनर्थांतरं । येनार्थोऽर्थोतरादिदोष्यते योराऽर्थोतरगततात्पर्यायाद्विशिष्यते स विशेषः ।
विशिष्टिर्था विशेषः । प्रणिधानमेव विशेषः प्रणिधानविशेषः प्रणिधानस्य वा विशेषः प्रणिधानविशेषः ।
आहितमात्रमसा कृतं परिगृहीतमित्यनर्थांतरं । विधयुक्तगतप्रकारः समानार्थाः । निसर्गाधिगमभेदाद् द्वौ वि-
धानस्येति द्विविधं द्विविधस्य भावः कर्म वा द्वैविध्यं । प्रणिधानविशेषेणाहितं प्रणिधानविशेषाहितं द्वैवि-
ध्यमस्य प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यं । जनितः भादुर्भावितः व्यापृतिन्यापारः कार्यप्रापणसमर्थः क्रिया-
प्रयोगः जनितोव्यापारोऽस्य जनितव्यापारं कथास्य व्यापारः इहातर्दर्शनमोहोपशमक्षयक्षयोपशमदर्शयपरि-
णामाद्वाह्यपरिणामप्रकरणप्रदाितादात्म्यो जीवादपिदार्थं विचारविपयोधिगमे निसर्गाध्व्यापारः । प्रणिधान-
विशेषाहितद्वैविध्यमेव जनितव्यापारं प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापारं तत्त्वार्थप्रदानं सम्यग्दर्शनं ।
कस्यार्थं उत्तरं यक्ष्यते ।

नयप्रमाणविकल्पपूर्वकौ जीवाद्यर्थपायात्स्वभावगमः सम्यग्ज्ञानं ॥ २ ॥ नयौ च प्रमाणे च
नयप्रमाणानि तेषां विकल्पाः नयप्रमाणविकल्पाः । द्वौ नयौ द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । द्वे प्रमाणे प्रत्यक्षं
परोक्षं च । तेषां विकल्पा नैगमादयो मत्वादयश्च यक्ष्यते । पूर्वशब्दभूतप्रकरणवाची । नयप्रमाणविकल्पपूर्-
वकौ नयप्रमाणविकल्पहेतुक इत्यर्थः । येन येन प्रकारेण जीवादयः पदार्था अवस्थिताः तेन तेनानगमः
जीवाद्यर्थपायात्स्वभावगमः सम्यग्ज्ञानं । मोहसंशयविपर्ययनिवृत्त्यर्थं सम्यग्निर्देशणं ।

संसारकारणविनिवृत्तिं प्रत्यागूर्णस्य ज्ञानवतो बाधाभ्यन्तरक्रियाविशेषोपरमः सम्यक्
चारित्र्यं ॥ ३ ॥ संसारः पंचविधः द्रव्यश्रेयकाउभयमानपरिवर्तनभेदात् । तस्य कारणं कर्माद्यविधं तस्य
विशेषेणाव्यतिथिं निवृत्तिः संसारकारणविनिवृत्तिः । तां प्रत्यागूर्णस्योपगतस्य ज्ञानवत इति प्रशंसायां मनुः । य-
था रूपशानिति प्रशंसायुक्तस्य सत्ता कथ्यते । नहि कस्यचिद्रूप नास्ति प्रशस्तं तु नास्ति । तथा ज्ञानमस्यास्तांति
ज्ञानयानिति प्रशंसायुक्तस्य सत्ता कथ्यते । न कस्यचिज्ज्ञानं नास्ति सर्व एवमा ज्ञानयथैतन्यान्मिष्यादर्श-
नोदये विपरीतार्थमहिष्यान्मिष्यादृष्टिरुक्तदभावे याथाभ्येनार्थविभाजनात्सम्यग्दृष्टिः प्रशस्तज्ञानः, तस्य ज्ञान-
यतः । क्रिया क्रियांतरादिशिष्यते येन ॥ विशेषः । विशिष्टिर्था विशेषः । स द्वितीया बाधा आभ्यन्तरक्षेति ।
बाधो वाचिकः कापिकश्च बाधोऽपिप्रत्यक्षत्वात् । आभ्यन्तरोमानसः उपप्रत्यागम्यक्षत्वात् । तस्योपरमः
सम्यक्चारित्र्यमुच्यते । स पुनः परमोच्छेदो भवति वीतरागेऽथवास्यातचारित्र्यसंज्ञकः । आरातीयेषु संयता-
संयत्नादिषु रूपांशुपरायितरं तु प्रकर्षप्रकर्षयोगी भवति ।

ज्ञानदर्शनयोः करणसाधनत्वं कर्मसाधनधारित्रयस्य ॥ ४ ॥ ज्ञानं दर्शनमिति करण-
साधनोक्ते शब्दाः । “करणधिकरणयो” रिति युक्तो मिथानात् । कर्मसाधनधारित्रयस्यः “भूयदिगृह्योऽपि
श्रेयश्च इति कर्मणि मिथानात् । ज्ञानदर्शनसक्तिविशेषाद्विद्वत्सिद्धिने जीमादीनर्योनाम्न जानाति पश्यति
या येन तज्ज्ञानं दर्शनं च । चारित्र्यमोहोपशमक्षयक्षयोपशमसद्भावे चर्यते तदिति चारित्र्यं ।

कर्तृकरणयोरन्यत्वादप्यत्वमात्मज्ञानादीनां परस्वादिवदिति चेन्न तत् परिणामाद्-
मिबन् ॥५॥ स्वाशरेक ज्ञानदर्शनयोराभेदादप्यत्वं, कस्यात् ! इष्टत्वादेवदत्तपरशुमदिति तत्र किं कारणं !
तपरिणामादस्मिन् । यथा बाह्यद्रव्यादिपंचतपहेतुमन्निधने सति आभ्यन्तरपरिणामवशात्तैजस्कापिक ।

नामकर्मोदयाविर्भावितौष्ण्यपर्याय आत्मा तत्परिणामादग्निव्यपदेशभाग्यवति । स एवंभूतनयवक्तव्यतयोष्ण-
पर्यायादनन्यः । तथैवंभूतनयवक्तव्यतावशाज्ज्ञानदर्शनपर्यायपरिणत आत्मेन ज्ञानं च दर्शनं तत्त्वाभाव्यात् ।

अतस्त्वाभाव्येऽनवधारणप्रसंगोऽभिवृत् ॥ ६ ॥ यथाग्निरुष्णपर्यायेणान्यद्रव्यासाधारणेनावधार्य
तेऽयमग्निरिति । स चेत्तत्त्वभावो न भवेत्प्रतिविशिष्टासाधारणपर्यायाभावादग्नेरनवधारणप्रसंगः । तथात्मनोपि
ज्ञानादन्यत्वेऽनवधारणं यतोयमन्यद्रव्यासाधारणज्ञानपर्यायस्तत्त्वभावात्ततोऽनन्यो द्रव्यार्थदिशात् । स चेन्न
ज्ञानत्वभावः सत्येवमज्ञः स्यात्तत्त्वस्यानवधारणप्रसंगः ।

अर्थातरास्तप्रत्यय इति चेन्नोभयासत्त्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदन्यत्वे सत्यपि नानवधारणं कुतः ?
यस्मादर्थोतरास्तप्रत्ययः ।

नीलीद्रव्यसंबंधाच्छाटीपटकंबलादिषु नीलसंप्रत्ययवत् ॥ ८ ॥ यथायांतरभूतेन नीलीद्रव्येण
संबंधत्वाच्छाटीपटकंबलादिषु नीलसंप्रत्ययः । तथार्थांतरभूतोष्णगुणसमवायादुष्णोष्णिः । आत्मा धार्थांतरभूत
ज्ञानगुणसमवायात् इति । तच्च किं कारणं ? उभयासत्त्वात् ।

दंडदंडिवत् ॥ ९ ॥ यथा दंडसंबंधात्प्रादंडी जात्यादिभिर्लक्षणैः स्वतः सिद्धत्वात् । स दंडोपि
प्रादंडिसंबंधाद्भूतद्राधिमादिना लक्षणेन स्वतः सिद्धत्वात् । सतो दंडयोगादंडीत्येतन्न्याय्यं । तथा नीलद्रव्ययो
गाच्छाट्यादि नीलमित्येतन्न्याय्यं । तथोष्णगुणयोगाच्च प्राग्नेरन्यद्विशेषलक्षणं तद्भाषस्य प्रख्यापकमस्तीति
असन्नग्निरिति । उष्णस्यापि प्राग्नेरयोगादसत्त्वं निराश्रयगुणाभावात् । न चासतोः संबन्धो दृष्ट इष्टो वा । आत्मनोपि
ज्ञानगुणयोगात्प्रागसत्त्वं विशेषलक्षणाभावात् । ज्ञानस्याप्यात्मद्रव्यसंबंधात्प्रागसत्त्वं निराश्रयगुणाभावात् । नचा-
सतोः संबन्धो दृष्ट इष्टो वा । तस्मादुभयासत्त्वान्नार्थातरास्तप्रत्ययः किं च ।

उभययाप्यसद्भावात् ॥ १० ॥ कथं—

सर्वासद्भादिवत् ॥ ११ ॥ इदमस्तित्वं प्रष्टव्य उष्णगुणयोगात्प्रागग्नौ उष्ण इति ज्ञानं स्याद्वा
न वेति । यदि प्रागुष्णगुणयोगादग्रावुष्ण इति ज्ञानं कैमर्यक्यादुष्णगुणयोगः प्रार्थ्यते । अथ नास्त्यतोऽप्युष्ण
ज्ञानाभावादनुष्णत्वभावात्प्राग्नेरुष्णगुणयोगादुष्ण इति व्यपदेशाभावात् किंच ।

अनवस्थाप्रतिज्ञाहानिदोषप्रसंगात् ॥ १२ ॥ कथं—

सर्वसत्प्रतिपक्षवादिवत् ॥ १३ ॥ यथा यदुष्णगुणयोगादग्निरुष्ण अथोष्णगुणः केन योगादुष्णः
स्वभावादिति चेदग्नौ कोऽपरितोषः । उष्णत्वादुष्णगुणस्योष्णत्वं, कुतः स्वत एवेति चेदग्नौ कोऽपरितोषः ।
अथाग्नेरुष्णत्वं स्वत एव मासिधदिति उष्णत्वस्याप्यन्यदुष्णत्वमस्ति तस्याप्यन्यदित्यनवस्था माभूदिति स्वत
एवोष्णत्वस्योष्णत्वं । ननु प्रतिज्ञाहानिरर्थातरास्तप्रत्यय इति । तथा यदि ज्ञानगुणयोगादात्मा ज्ञ, अथ ज्ञानगुणः
केन योगात्, स्वभावादिति चेदात्मनि कोऽपरितोषः । ज्ञानत्वाज्ज्ञानगुणस्य ज्ञानव्यपदेश इति चेज्ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वं
कुतः स्वत एवेति चेदात्मनि कोऽपरितोषः । अथात्मनो ज्ञत्वं स्वत एव मासिधदिति ज्ञानत्वस्याप्यन्यज्ज्ञानत्व-
मस्ति तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । अयानवस्था मामूदिति स्वत एव ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वमिदं ननु प्रतिज्ञाहानि
रर्थातरास्तप्रत्यय इति । किं च ।

तत्परिणामाभावात् ॥ १४ ॥ यथा दंडसंबन्धेपि दंडिनो न दंडपरिणामः दंडीव्यपदेशमात्रप्रतिष्ठं
भात्, तथोष्णगुणस्योष्णत्वसामान्यविशेषसंबन्धेनोष्णत्वं । गुणसामान्यविशेषपदार्थभेदादत उष्णत्ववानुष्णगुण
इत्यासक्तं न तूष्ण इति । तथोष्णगुणसंबन्धेप्यग्नेरुष्णत्वं द्रव्यगुणपदार्थभेदादत उष्णज्ञानप्रित्यासक्तं नतु
स्वयमुष्ण इति ।

समवायादिति चेन्न प्रतिनियमाभावात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतं समवाये नामायुतसिद्धलक्षणः संप्रत्य-
इहेदं मुख्यभिधानप्रवृत्तेरुत्तेनैकत्वमिवातीतानां व्यपदेशो भवति उष्णत्वसमवायादुष्णो गुण उष्णगुणस-

मवायाचाग्निरुष्ण इति । तन्न कुतः ? प्रतिनियमाभावादुष्णलोष्णगुणयोरग्न्युष्णयोश्चान्यत्वे कोयं प्रतियोगि-
शिथो नियमो यदुष्णगुणस्याग्नौवैव समवायो नाप्सु । शीतगुणस्य चाप्सेवैव समवायो नाग्नौ । लेष्णत्वस्य चोष्ण-
गुणेनैव समवायो न शीतादिगुणांतरेणेति । तस्माद्येनविशेषेणायं प्रतिनियम इष्यते न तं पश्याम अत एव
द्रव्यपरिणाम एवौष्ण्यमिति सिद्धं । नान्यस्तत्प्रतिनियमहेतुरस्ति स्वभावोहेतुरिति चेत्तत एव तत्परिणामसिद्धिः
किं च ।

समवायाभावो वृत्त्यंतराभावात् ॥ १६ ॥ नास्ति तत्परिकल्पितः समवायः कुतः वृत्त्यंतराभा-
वाद्यथा गुणानां पदार्थानां द्रव्येण समवायसंबंधाद्वृत्तिरिति तथा समवायः पदार्थांतरं भूत्वा केन संबंधेन
द्रव्यादिषु वर्त्यते समवायांतराभावादेक एव हि समवायस्तत्संबन्धेन व्याख्यातमिति वचनात् । न च
संयोगेन वृत्तिर्युतसिद्धयभावात्, युतसिद्धानामप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः । न चान्यसंबन्धः संयोगसमवाय
विलक्षणोस्ति येन समवायस्य द्रव्यादिषु वृत्तिः स्यादतः समवायिभिरनभिसंबंधान्नास्ति खरविषाणवत्समवायः ।

प्राप्तित्वात्प्राप्त्यंतराभाव इति चेन्न व्यभिचारात् ॥ १७ ॥ स्यान्मतं द्रव्यादीनि प्राप्तिमिति
अतस्तेन यथा कयाचित्प्राप्त्या भवितव्यं । समवायस्तु प्राप्तिर्न प्राप्तिमानतः प्राप्त्यंतराभावेऽपि स्वत एव
प्राप्नोतीति । तच्च न, कस्मात् व्यभिचाराद्यथा संयोगः प्राप्तिरपि सन् प्राप्त्यंतरेण समवायेन वर्तते तथा
समवायस्यापि स्यादिति ।

प्रदीपवदिति चेन्न तत्परिणामादनन्यत्वसिद्धेः ॥ १८ ॥ स्यादेतच्चया प्रदीपः प्रदीपांतर
मनपेक्षमाण आत्मानं प्रकाशयति घटादींश्च । तथा समवायसंबंधांतरापेक्षामंतरेणामनध्वं द्रव्यादिषु वृत्ति
हेतुर्द्रव्यादीनां च परस्पर इति । तन्न कुतस्तत्परिणामादनन्यत्वसिद्धेः यथा प्रदीपः स्वयं प्रकाशपरिणामा-
त्प्रकाशत्वमनोनन्यः प्रकाशांतरं नापेक्षते अन्यथा प्रकाशत्वमनोनन्यत्वे प्रदीपस्याप्रदीपत्वप्रसंगो यतो न प्रका-
शात्मानं प्रोक्षान्यः प्रदीपोस्ति । तथा न द्रव्यादन्ये गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायास्तस्ति द्रव्यत्वैवोभय-
परिणामकारणापेक्षस्य गुणः कर्म सामान्यं विशेषः समवाय इत्येवमादिपर्यायांतरेण परिणामः । यथा
प्रदीपः स्वलक्षणप्रसिद्धो घटादिभ्योन्यो नैवं समवायः स्वलक्षणप्रसिद्धः द्रव्यादन्योस्ति द्रव्यैवैव गुणादि-
पर्यायपरिणामात्तस्मात् प्रदीपवत्समवायसिद्धिः । अन्यथा च द्रव्यादन्यत्वे गुणादीनां द्रव्यत्वाद्द्रव्यत्वप्रसंगो
यतो न गुणादिपर्यायान् प्रोक्षान्यद्रव्यमस्ति । यदि वा गुणादीन् प्रोक्ष द्रव्यं केनचिदन्येन स्वविशेषेण प्रसिद्धं
यद्गुणादिभिः संबध्यते स विशेष उच्यतां यतो न गुणादिपरिसंगेनान्यो द्रव्यस्य विशेषः स्वतः प्रसिद्धोस्ति ।
अतो द्रव्यपरिणामा एव गुणादय इति प्रसिद्धं किंच ।

विशेषपरिज्ञानाभावात् ॥ १९ ॥ यस्य युतायुतसिद्धार्थप्राहकं विज्ञानमेकमस्ति तस्यायुतसिद्धानां
समवायः युतसिद्धानां संयोग इति स्याद्विशेषविज्ञानं । भवतस्तु क्षणिकैकार्थविषयत्वाज्ज्ञानानां तद्विशेषवि-
ज्ञानाभावस्तदभावात्तद्विवेकाभावः ।

संस्कारादिति चेन्न तस्यापि तादात्म्यात् ॥ २० ॥ स्यादेतत् ज्ञानजोज्ञानहेतुश्च संस्कारोस्ति
तस्यादः सामर्थ्यमिति तन्न कुतस्तस्यापि तादात्म्यात् । एकार्थप्राहिज्ञानस्य संस्कारस्य चैकार्थप्राहिज्ञानहेतु-
त्वादेनेकार्थप्राहिज्ञानाभावानेकार्थप्राहिज्ञानसंस्काराभावस्तस्मात्पूर्वोक्तोदोपस्तदवस्य एव । अथवायमर्थः
कर्तृकरणयोरन्यत्वादन्त्यत्वमाभ्रज्ञानादीनां परस्मादिवदिति चेन्न तत्परिणामादभिवदिति यथाग्निरग्निस्वभावा-
दन्यो दहनं दाहक्रियायाः कर्ता । किं करणो दहति तत्परिणामादन्यात्तत्र करणं तथातमा ज्ञस्वभाववाज्ज्ञा-
नादन्यस्तत्परिणामादर्थान् जानन् ज्ञानक्रियायाः कर्ता किंकरणो जानाति तत्परिणामात्तदेव ज्ञानं करणयेन
विवक्ष्यते । अन्यथा वाऽतत्त्वभावन्येऽनवधारणप्रसंगोभिवदित्वेवमादिवत्कार्यविवरणं दहनस्वभावापेक्षया-
प्येवं किंच ।

अनेकांतात्पर्यायपर्यायिणोर्यतरभावस्य घटादिवत् ॥ २१ ॥ यथा घटकपालशकलशर्करादीनां नष्टद्रव्यार्पणभेदात्स्यादेकत्वं स्यादन्यत्वं कथं ? इह पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्पर्यायार्थानर्पणात्तृद्वयद्रव्याजानुपयोगादिद्रव्यार्थार्पणात्स्यादेकत्वं यतो घटकपालादयो मृदूपद्रव्यार्थं न जहति । तेषामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्याद्द्रव्यार्थानर्पणात्कारणविशेषापादितभेदपर्यायार्थार्पणात्स्यादन्यत्वं यतोऽन्ये घटपर्यायोऽन्ये च कपालादिपर्यायस्तथा मृदो घटादिपर्यायाणां च स्यादेकत्वं स्यादन्यत्वं कथं सत्परिणामात्स्यादेकत्वं यतो मृदूपमेव । उभयपरिणामकारणवशाद् घटकपालादिपर्यायपरिणतं तद्व्यपदेशभाग्भवति नान्या मृत् नान्ये घटादयो मृदूपव्यतिरिक्तधरादिपर्यायाभावात् । पर्यायिपर्यायभेदाच्च स्यादन्यत्वं यत् पर्यायि मृद्वस्य पर्याया घटादयः । तथाऽत्मनोऽपि ज्ञानादिपर्यायाणां च स्यादेकत्वं स्यान्नानात्वं कथं ? पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्पर्यायार्थानर्पणादनादिपारिणामिकचैतन्यजातद्रव्यार्थार्पणात्स्यादेकत्वं यतो ज्ञानादयोऽनादिपारिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यादिद्रव्यार्थं न जहति । तेषामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्याद्द्रव्यार्थानर्पणात्कारणविशेषापादितभेदपर्यायार्थार्पणात्स्यादन्यत्वं यतोऽन्ये ज्ञानपर्यायोऽन्ये च दर्शनादिपर्याया तथाऽत्मनो ज्ञानादिपर्यायाणां च स्यादेकत्वं स्यादन्यत्वं कथं ? तत्परिणामादेशात्स्यादेकत्वं यत् आत्मैवोभयपरिणामकारणवशाज्ज्ञानादिपर्यायपरिणतो ज्ञानादिव्यपदेशभाग्भवति नान्य आत्मा नान्ये ज्ञानादयः आत्मद्रव्यव्यतिरिक्तज्ञानादिपर्यायाभावात् । पर्यायिपर्यायभेदाच्च स्यादन्यत्वं, यत् पर्यायी आत्मा पर्याया ज्ञानादयस्तस्मादेकत्वान्यत्वं प्रत्यनेकातोपपत्ते तत्परिणामत्वेऽपि करणभाजोयुक्तः ।

इतरथा हि एकार्थपर्यायादन्यत्वं नास्ति इति ॥ २२ ॥ यत्स्यैकप्रति कर्तृकरणयोरन्यत्वं तस्यैकार्थपर्यायादन्यत्वं प्राप्तं कथं ? वृक्षनृपाया प्रासादं करोति परश्चादिभिरन्यत्र कर्तृकरणयोरन्यत्वं । तथा भज्यते वृक्षं शाखाभारेणैकस्य वृक्षस्य शाखाभारार्थपर्यायादन्यत्वं प्राप्तं । नचादोस्ति यतो न शाखाभाराद्वृक्षेऽन्योऽन्यो न च शाखाभारादन्योऽन्यो न भवतीति भज्यते वृक्षं शाखाभारेणेति एकार्थपर्यायात्मकं करणनिर्देशो न भवतीति । तथा नामद्रव्याद्वृक्षेऽन्यज्ज्ञानं न चात्मद्रव्याद्वृक्षे नान्यज्ज्ञानमिति जानात्यनेनार्थानात्मैकार्थपर्यायात्मकं करणं न भवति । किं च

करणस्योभयधोपपत्तौ द्वयस्य मूर्तिमदमूर्तिभेदवत् ॥ २३ ॥ यथा द्रव्यस्य मूर्तिमदमूर्तिभेदादेकांतपरिग्रहो नास्ति । पुद्गलद्रव्यं मूर्तिमत्, धर्माधर्माकाशकालाश्चमूर्तय आत्मा चामूर्ति । द्रव्यार्थादेशात्तत्पर्यायार्थादेशात्तत्स्यानादिकारमाणशरीरसंबधान् । तथा करणं द्वेधा विभक्ताविभक्तकर्तृकभेदात्, कर्तुरन्यविभक्तकर्तृक यथा परशुना छिनत्ति देवदत्त इति । कर्तुरन्यदविभक्तकर्तृक यथाग्निरिव न दहत्यौष्ण्येनेति । तथाऽत्मा ज्ञानेनार्थान् जानातीत्यविभक्तकर्तृकं करणं । किं च

दृष्टांताच्च कुशूलस्वातन्त्र्यवत् ॥ २४ ॥ यथा भिनत्ति कुशूलं देवदत्त इत्यत्र कुशूले यदा भिद्विधायाम् सुकरतया स्वातन्त्र्येण निरभितं “स्वयमेवमानं भिनत्तीति” तदा किकरणोऽसात्मानं भिनत्तीति विनक्षायां कुशूलात्मनः करणत्वेनोपादीयते । तथाऽत्मनः ज्ञाता करणत्वं भवति किंच ।

एकार्थपर्यायविशेषोपपत्तेरिन्द्रियादिव्यपदेशवत् ॥ २५ ॥ इहैकस्याप्येतानेकपर्यायविशेषोपपत्तिर्दृष्टा न चास्य तेऽन्ये पर्यायेऽन्ये न कथं ? इन्द्रादिव्यपदेशवत् । यथैकस्य देवराजार्थस्यैव देवराजपुरंदराद्यनेकजनपर्यायविशेषोपपत्तिः । नच देवराजस्यैव देवराजपुरंदरादिपर्यायेऽन्यत्वं न चानन्यत्वाद्येनायमिन्द्रस्तेनैव शक्यं पुरंदरो वा येन वा शक्यस्तेनैव पुरंदरो वा येन वा पुरंदरस्तेनैव शक्यं शत्रोरा कथमिह यत् इन्द्रादीनां प्रतिनियतव्यजनपर्यायोपपत्तिः । इन्द्रादिदेव शक्यनाच्छक्यं पुरंदराणां पुरंदर इति नचैव देवराजपुरंदराव्यजनपर्यायभेदाच्च देवराज इन्द्र शक्यं पुरंदरो वा न भवति । अन्येव । सधेकस्य आत्मनो ज्ञानादिपर्यायविशेषोपपत्तिस्तस्मादेकार्थपर्यायविशेषोपपत्तेर्नान्यत्वं नाम द्रव्यादेकांतेन ज्ञानादीनां ।

कर्तृसाधनत्वाद्वा दोषाभावः ॥ २६ ॥ अथना नेमौ ज्ञानदर्शनशब्दौ करणसाधनौ किं तर्हि कर्तृसाधनौ तथा चास्त्रिशब्दोऽपि न कर्मसाधनं किं तर्हि कर्तृसाधनं कथमेव भूतनयवशात् । ज्ञानदर्शनचा-

रिगणि आमेवैष्ट अतस्तपरिणामाग्नानादिपरिणत आमेव जानातीति ज्ञान पश्यतीति दर्शनं चरतीति चारित्रमतो य उक्तं कर्तृकरणयोरन्यत्वादन्यत्वमामग्नानादीनामिति दोषः स न भवति ।

लक्षणभात्र इति चेन्न बाहुलकात् ॥ २७ ॥ स्यादेतन्न लक्षणमस्ति कर्तरि युटो मिधायकमिति तन्न कुतो बाहुलकात् “युट्यावबुलमिति” कर्तरि युट् गिञश्च यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते व्याभारकर्मणो विहिता करणादिष्वपि भवति । स्वात्मनेन खानीपदचूर्णो ददात्यस्यै इति दानीयोतिथिः समावर्तते तस्मादिति समावर्तनीयो गुरु । करणाधिकरणयोर्युट् कर्मोदिष्वपि दृश्यते निरदति तदिति निरदनं प्रसक्तमिति तस्मादिति प्रसक्तन ।

अथवा भावसाधना ज्ञानादिशब्दास्तत्त्वकथनाच्छात्रस्य करणव्यपदेशवत् ॥ २८ ॥ यथौदासीत्येनावस्थितमच्छिदसृणादिदात्र करणमिति व्यपदिश्यते । तथौदासीत्येनावस्थितानि ज्ञानदर्शनचारित्राणि प्रतिनियतज्ञानदर्शनचरणक्रियान्यापार प्रतिनिष्टचौ सुक्यानि कथ्यत कोऽसौ माक्षमार्गः ज्ञानदर्शनचारित्राणि । ज्ञातिर्ज्ञानं छिददर्शनं चरणं चारित्रमिति क्रियान्यापृतानां तु ज्ञानीदाना कर्त्रादिकारकव्यपहारः ।

व्यक्तिभेदादयुक्तमिति चेन्नैकार्ये शब्दान्यत्वाव्यक्तिभेदगतेः ॥ २९ ॥ स्यादेतज्ज्ञानमानेन व्ययुक्तकस्माद्व्यक्तिभेदात् अभिधेयवर्तिगसत्ये भवतोऽभिधानस्येति ज्ञान आमेति प्रामोतीति तन्न किं कारणं ? पक्षार्थशब्दान्यत्वाद्व्यक्तिभेदगतेरेकस्मिन्नप्यर्थे शब्दभेदाद्व्यक्तिभेदा दृश्यते । यथा गेहं कुटीं मठं पुण्यं तारकां नक्षत्रमित्येव ज्ञानमामेत्वपि स्यात् ।

ज्ञानग्रहणमादौ न्याय्यं तत्पूर्वकतद्दर्शनस्य ॥ ३० ॥ आहेह ज्ञानग्रहणमादौ न्याय्यं कुतस्तत्पूर्वकवादर्शनस्य यतः पदार्थतत्त्वोपलब्धिपूर्वकं श्रद्धान् ।

अल्पाचूतरत्वाच्च दर्शनात् ॥ ३१ ॥ ज्ञानमल्पाचूतरमतश्च पूर्वकं वाच्यं ।

नोभयोर्गुणपरमवृत्ते प्रतापप्रकाशवत् ॥ ३२ ॥ नैष दोषः कुत उभयोर्युगपद्वृत्ते कथं प्रकाशप्रतापपदयोः सन्निवृत्तपटलवरणविगमे प्रतापप्रकाशवृत्तिर्गुणपद्वत्ति । तथा ज्ञानदर्शनयोर्युगपदान्नामं तद्यथा यदा दर्शनमोहस्योपशमाक्षयोपशमाक्षयाक्षमा तस्य दर्शनपर्यायेणाविर्भवति तदैव तस्य मल्यज्ञानश्रुताऽज्ञाननिवृत्तिपूर्वकं मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं चाविर्भवति ।

दर्शनस्यैवाभ्यर्हितत्वात् ॥ ३३ ॥ यदयुक्तमल्पाचूतरत्वाज्ञानस्य पूर्वेतिपात इति तदसत् कस्मात् ? दर्शनस्यैव अभ्यर्हितत्वाग्नानादर्शनमेवाभ्यर्हितं दर्शनसन्निधाने तस्य ज्ञानस्यापि ज्ञानभावात् । ज्ञानाभ्यासश्च धतस्तदभावात् ।

मध्ये ज्ञानवचनं ज्ञानपूर्वकत्वाच्छात्रिणस्य ॥ ३४ ॥ यतो जीवादिपदार्थतत्त्वज्ञानसन्निधाने सति चारित्रमोहोपशमाक्षयोपशमाक्षयाक्षमा कर्मादानहेतुक्रियाविशेषोपरमश्चारित्रपरिणामो भवति । ततश्चारित्रस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानं पूर्वं प्रयुक्तम् ।

इतरेतरयोगे द्वौ मार्गौ प्रति परस्परपेक्षाणां प्राधान्यात् ॥ ३५ ॥ अयमितरेतरयोगे द्वौ दर्शनं च ज्ञानं च चारित्रं च दर्शनज्ञानचारित्राणीति कुतो मार्गौ प्रति परस्परपेक्षाणां प्राधान्यात् ।

यथा पुस्तकप्रोपल्लाभा इति ॥ ३६ ॥ अस्यादिसमानकालक्रियाणां पक्षादीनां परस्परापेक्षाणामितरेतरयोगे द्वौ सर्वपदार्थप्रधानत्वात् बहुवचनात् तथा दर्शनज्ञानचारित्राणामस्यादिसमानकालक्रियाणां परस्परापेक्षाणामितरेतरयोगे द्वौ सर्वपदार्थप्रधानत्वाद्वहुवचनात् । यतश्च प्राणामपि दर्शनादीनां सहतानां परस्परापेक्षाणां मोक्षमार्गत्वं प्रति प्राधान्यं नैकस्य न द्वयोः ।

प्रत्येकं सम्पत्तिवशेषणपरिसमाप्तिर्भुजिबन्तः ॥ ३७ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोग्यता-
मिति भुजिः प्रत्येकं परिसमाप्यते । तथा - प्रशंसावचनस्य सम्पत्तिशब्दस्य प्रत्येकमभिसंबन्धो दर्शनादिभिः,
सम्पददर्शनं सम्पदज्ञानं सम्पदव्यवहारमिति ।

पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्तद्व्यक्तिवचनप्रसंग इति चेन्न मोक्षोपायस्यात्मप्रधानत्वात् ॥ ३८ ॥
स्यादेतददर्शनादिभिः सामानाधिकरण्यात्तद्व्यक्तिवचने मोक्षमार्गस्य प्राप्नुत इति, तन्न किंकारणं मोक्षोपायस्या-
त्मप्रधानत्वात् यो मोक्षमार्गो मोक्षापायस्तस्यात्मा स्वभावः येनात्मीयेन स्वभावेन स मोक्षमार्ग उच्यते । स
दर्शनज्ञानचारित्र्याणां सर्वेषामवशिष्ट एकः पुण्ड्रिगश्च तस्य प्राधान्यात्सत्यपि सामानाधिकरण्ये न तद्व्यक्ति-
वचनप्राप्तिः । यथा साधवः प्रमाणमिति ।

आत्यंतिकः सर्वकर्मनिक्षेपो मोक्षः ॥ ३९ ॥ मोक्षं असने इत्येतस्य घञ् भावसाधनो मोक्षार्ण
मोक्षः असनं क्षेपणमित्यर्थः स आत्यंतिकः सर्वकर्मनिक्षेपो मोक्ष इत्युच्यते ।

भुजेः भुजिर्द्विकर्मणो मार्ग इवार्थाभ्यन्तरीकरणत्वात् ॥ ४० ॥ भृष्टः शुद्धोपाविति मार्गः मार्ग इव
मार्गः कृत्तपमार्गो यथा स्वाणुकंठकोपलसर्करादिदोषरहितेन मार्गेण मार्गगाः सुखमभिप्रेतस्थानं गच्छति ।
तथा मिथ्यादर्शनाऽसंप्रमादिदोषरहितेन धर्म्येन त्रेयोमार्गेण सुखं मोक्षं गच्छति ।

अन्वेषणक्रियस्य वा करणत्वोपपत्तेः ॥ ४१ ॥ अथवा मार्गं अन्वेषणे इत्यस्य मार्गः सिध्यति
कृतः सम्पददर्शनादीनां करणत्वोपपत्तेः, मोक्षो येन मार्ग्यते स मोक्षमार्ग इति ।

युक्त्यनभिधानादमार्ग इति चेन्न मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयमानां प्रत्यनीकत्वादौपधवत् ॥ ४२ ॥
स्यादेतन्नात्र युक्तिरक्ता सम्पददर्शनादित्रयमिदं मोक्षमार्ग इति अतोऽस्य मार्गत्वं नोपपद्यते इति । तन्न किं
कारणं मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयमानां प्रत्यनीकत्वात्कथमौपधवत् । यथा वातादिविकारोद्भूतरोगाणां निदान-
प्रत्यनीकं क्षिप्ररूक्षाधीपथमुच्छेदकारणं । तथा मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयमादीनां निदानप्रत्यनीकं सम्प-
ददर्शनाधीपथमुच्छेदकारणं ।

इति तत्त्वार्थवार्तिकं व्याख्यानार्थकारे प्रथमेऽध्याये प्रथममाह्निकं ॥ २ ॥

विपर्ययाद्बन्धस्यात्मलाभे सति ज्ञानदेव तद्दिनिवृत्तेस्त्वानुपपत्तिः ॥ १ ॥ अत्र क-
भिदाह—विपर्ययाद्बन्धस्यात्मलाभो भवति तदभावात्तत्त्वज्ञाने सति बन्धनिवृत्तिर्भवति । कारणमावाद्धि कार्य-
मार्ग इति । बन्धनिवृत्तिरेव च मोक्षः अतोमोक्षमार्गस्य त्रित्वं नोपपद्यते ।

प्रतिज्ञामात्रमिति चेन्न सर्वेषामविसंवादात् ॥ २ ॥ स्यादेतज्जिज्ञासात्रमेतद्विपर्ययाद्बन्धो भवतीति
तन्न किंकारणं सर्वेषामविसंवादात्मात्र प्रतिज्ञादिनो विसंनन्दते तद्यथा ।

धर्मेण गमनमूर्ध्वमित्यादिवचनमेकेषां ॥ ३ ॥ धर्मेण गमनमूर्ध्वं भवति अष्टसु ब्राह्मणसौम्यप्रा-
जापत्यैर्द्रागैर्वैयश्वराक्षसपिशाचेषु गमनं । अधस्ताद्भवति अधर्मेण खलु पदसु श्वानेषु मानुषपशुमृगमत्स्य-
सरीसृपसावरेषु गमनं । ज्ञानेन चापरागो यदास्य रजस्तमसोर्गुणभावात्सत्त्वस्य प्राधान्यात्प्रकृतिपुरुषातर-
परिज्ञानमाविर्भवति तेनापरागः । विपर्ययादिष्यते बन्धो योऽस्यावक्तव्यमहदहंकारतन्मात्रसंज्ञास्वप्नासु प्रकृति-
ध्वनात्मीयात्वाहंकारिकेषु वैकारिकेषु चन्द्रियेष्वात्मत्वाभिमानः स विपर्ययस्तस्माद्बन्ध इत्येकेषां वचनं ।

तथाऽनात्मीयेष्वात्म्याभिमानविपर्ययाच्चस्य शब्दाद्युपलब्धिरादिः गुणपुरुषांतरोप-
स्थितः ॥ ४ ॥ यावदस्याविभक्तप्रलयः श्रोत्रादीन्निवृत्तिषु श्रवणादिष्वहं श्रोतेत्येवमादिः प्राञ्चमौक्तिके-
च शिरः पाण्योदिसमूहे शरीरेऽहं पुरुष इति प्रत्ययो भवति । तावदप्रतिबुद्धत्वात्सत्त्वो गुणपुरुषांतरोप-

अन्धिरतः । यदा पुरुषवर्जैः सर्वं प्रकृतिरुत त्रिगुणमचेतनं भोग्यमिति जानाति । भोक्तारमकर्तारं चेतनं च पुरुषमन्य प्रधानादवैति अचेतनांश्च गुणास्तदा तस्य गुणपुरुषांतरोपलब्धिरतः ससारस्येति ज्ञानान्मोक्षो विपर्ययाद्वय इत्येकेषां ।

इच्छाद्वेषाभ्यामपरेषां ॥ ५ ॥ इच्छाद्वेषपूर्विका धर्मो धर्मप्रवृत्तिस्ताभ्यां सुखदुःखं, तत् इच्छाद्वेषौ । न च विमोहस्य तौ मिथ्यादर्शनाभावात् । मोहश्चाज्ञानं । विमोहस्य यतः पदपदार्थतत्त्वज्ञस्य वैराग्यवतः सुखदुःखे-
च्छाद्वेषाभाव इच्छाद्वेषाभावाद्गर्भधर्मोभावस्तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च । स मोक्षस्तयोर्धर्मो धर्मयोरभावे भवत्येवमर्थः । कथं प्रदीपोपरमे प्रकाशाभाववत् । पक्षि यद्गर्वं प्रतीत्यात्मनः प्रतिलम्बते तत्तस्योपरमात्तिरोभाव-
माति । तद्यथा प्रदीपोपरमात्प्रकाशाभावः । दधधर्मादृष्टाद्वेषति, कथमधर्मसत्त्वाददृष्टादज्ञानं भवत्युज्जानाच्च मोहो मोहवत् इच्छाद्वेषौ जायेते इच्छाद्वेषोभ्यां धर्मधर्मौ स एव बंधः अतः ससारस्य प्रसूतिः । तस्माद्भवत्यदृष्टाभावे संयोगाभावः कतरस्य संयोगस्याभावः जीवनसन्निकस्य, धर्मधर्मपक्षः सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो जीवनं, तस्य धर्माधर्मयोरभावादभावोऽप्रादुर्भावश्च प्रत्यप्रशरीरस्याव्ययतामात्रं स मोक्षः । कथमभावो धर्मो धर्मयोरनाग-
तात्पत्तिसंचितनिरोधाभ्यां, अनागतानुत्पत्तिः संचितनिरोधश्च द्विविधाऽभावः । अज्ञानागतानुत्पत्तिस्तत्त्वावधर्म-
धर्मयोः । शरीरं द्रियमनोऽप्यतिरिक्तात्मदर्शनादकुतलस्याधर्मस्यानुत्पत्तिः । तत्साधनानां परिवर्जनात् धर्मस्यापि, तत्साधनानामनभिसंबधात् । नाभिसहितं कर्म यस्मात्तीति संचितनिरोधोपि । तदुद्वेगपरिखेदफलादधर्मनाश-
स्मात्ससारोद्वेगः । शरीरतत्त्वावलोकाच्छातोष्णशोकादिनिमित्तं शरीरपरिखेदं प्रदायाधर्मोतिरिच्यते भोगदोष दर्शनात् । पण्णा च पदार्थानां तत्त्वविनिर्णयप्रीतिमारम्य धर्मस्य विनाशो तो मोक्ष इत्यपरेषां दर्शनं ।

दुःखादिनिवृत्तिरित्यन्येषां ॥ ६ ॥ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिव्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापयि तदन्तरो भावमिभ्रेयसाधिगम इत्यन्येषां दर्शने । पाठं प्रत्युत्तरं मिथ्याज्ञानं । सर्वेषामुत्तरस्य तत्त्वज्ञानाविवृत्तौ यस्तदन-
तरोर्यस्तस्य निवृत्तिः । कथासीं दोषः, स हि मिथ्याज्ञानादनंतरस्तत्कार्यत्वात् संचोत्तरं प्रवृत्तेः, प्रवृत्तिस्थानतरो तत्कार्यत्वात्, ततो दोषाभावे प्रवृत्त्यभावे प्रवृत्तिरप्युत्तरा जन्मन, प्रवृत्तेरभावाच्च माभावस्तात्कार्यत्वात्, जन्मो-
त्तरं दुःखात्, अतो जन्माभावाद् दुःखनिवृत्तिस्तनिवृत्तौ य आत्यंतिकः सुखदुःखानुपभोगोनिभ्रेयसमिति ।

अविद्याप्रत्यया संस्कारा इत्यादिवचनं केषांचित् ॥ ७ ॥ विद्याविपर्ययात्मिका सर्वभावेष्वा नित्यानात्मकाश्चिदुःखेपु नित्यसामकश्चिदुःखानिभमानरूपास्तप्रत्यया संस्कारा इत्यादिवचनं केषांचित् ।
के पुनस्ते संस्कारा रगादयस्ते च त्रिधा पुण्यापुण्यानेज्यसंस्कारा, तत्र पुण्योपगाना संस्काराणां पुण्योपगमे च विज्ञानं भवति, यत इदमुच्यते अविद्याप्रत्यया संस्कारा वस्तुप्रतिविज्ञतिर्विज्ञानमिति । अपुण्योपगानां संस्काराणामपुण्योपगमे च विज्ञानं भवति यत इदमुच्यते संस्कारप्रत्यय विज्ञानं । विज्ञानसमूहाश्चत्वारः स्कधानाम् चत्वारि महाभूतानि रूपं नाम च रूपनाम च धामरूपमिति । अनेज्योपगानां संस्काराणामने-
ज्योपगमे च विज्ञानं भवति यत इदमुच्यते विज्ञानप्रत्यय नामरूप नामरूपसंनिहितानां त्रिधापि षडायतनमिति नामरूपद्वयसा वदभिरायतनद्वारं कृत्य क्रिया च प्रजायते इति नामरूपप्रत्यय षडायतनमुच्यते । त्रयाणां धर्माणां सन्निपातः स्पर्शः । केषां त्रयाणां ? त्रिपर्येद्रियविज्ञानानां, सगति स्पर्शः । षड्मय आयतनेभ्यः षट्-
स्पर्शकाया प्रवर्तत इति षडायतनप्रत्ययः स्पर्शः । स्पर्शानुभवनं वेदना यज्जातीय स्पर्शो भवति तज्जातीया, वेदना प्रवर्तत इतीदमुच्यते स्पर्शप्रत्यया वेदनेति । वेदनाप्यवसाना तृष्णा यतस्तान् वेदनाविशेषानां स्वादय-
नभिनदयान्मप्यन्यस्यति तृष्यतीति सा वेदनाप्रत्यया तृष्णोच्यते । तृष्णावैपुल्यमुपादानं, सा मे प्रिया साधुरा-
नेति भवेन्नित्यमपरिवर्तमाना भूयोभूयश्च प्रार्थना तदुच्यते तृष्णाप्रत्ययमुपादानमिति । उपादाननिमित्तं पुनर्भ-
वजनकं कर्म भव, एव प्रार्थयमानं पुनर्भवजनकं कर्म समुत्थापयति कायेन मनसा वाचा । तद्वत्तु कं स्कध प्रादुर्भावो जातिर्जातिस्कधपरिपाकः, जराजालमिनिवृत्तानां स्कधानामपचयः परिपाकः, परिपाकाद्विनाशो भवति तन्मरणं तदेव जातिप्रत्ययजराभरणमुच्यते । एवमथ द्वादशोऽंशं प्रतीत्य समुपादोऽन्योग्यहेतुकस्तत्र सर्वभावेष्वाविपरीतदर्शनं त्रिधा । पत्सर्वभावेष्वा नित्यानात्मकाश्चिदुःखदर्शनं सा विद्या ततो मोक्षः कथं ।

अविद्याया विद्यातो निवृत्तिरविद्यानिवृत्तेः संस्कारनिरोधः संस्कारनिरोधाद्विज्ञाननिरोधः । एवमुच्चरेष्यपीति तदेवमविद्यातो बंधो भवति विद्यातश्च मोक्ष इति ।

मिथ्यादर्शनादिरिति मतं भवतां ॥ ८ ॥ “मिथ्यादर्शनाविरितिप्रमादकपाययोगो बंधहेतव” इति भवतामार्हतांमपि मतं । पदार्थविपरीताभिनिवेशश्रद्धानं मिथ्यादर्शनं विपरीताभिनिवेशश्च मोहात् मोहश्चाज्ञानमित्यज्ञानाद्बन्धः । अतो मिथ्यादर्शनमादिवैधस्य सामायिकमात्रप्रतिपत्तेश्च “अनंताः सामायिकमात्रसिद्धा” इति यत्रनात् सामायिकं च ज्ञानमतः आर्हतामपि ज्ञानान्मोक्ष इत्यविसंवादात् त्रितयमोक्षमार्गकल्पना न युक्ता किंच ।

दृष्टोत्सामध्याद्विनिष् स्वमियैकपुत्रवत् ॥ ९ ॥ यथा वणिक् स्वप्रियैकपुत्रसदृशविग्रहं गजेनाव-

दृशत्सुहृदि

स्य स्वपुत्र-

नवान्तरिपिपक्त्वाद्रसायनवत् ॥ १० ॥ न वा एष दोषः किं कारणं जातरीयकत्वान्नहि त्रितयमन्तरेण मोक्षं प्राप्तिरेस्ति कथं रसायनवत् । यथा न रसायनज्ञानादेव रसायनफलनाभिसंबन्धः रसायनं श्रद्धान् क्रियाभावात्, यदिवा रसायनज्ञानामात्रादेव रसायनफलसंबन्धः कस्यचिद्दृष्टः सोभिधीयतां न चासावस्ति । न च रसायनक्रियामात्रादेव, ज्ञानश्रद्धानाभावात् । न च रसायनश्रद्धानमात्रादेव, रसायनज्ञानपूर्वक्रियासंबन्धाभावात् । अतो रसायनज्ञानश्रद्धान्क्रियासंबन्धोपेतस्य तत्फलनाभिसंबन्ध इति निःप्रतिबद्धमेतत् । अथा न

उक्तं च—

हृष्टं ज्ञानं क्रियाहीनं हता चाद्यानिनां क्रिया ।

भावन् किलाधको दग्धः पश्यन्नपि च पंगुलः ॥ १ ॥

संयोगमनेह यदेति तुग्धा न दौकचकेण रथः प्रयाति ।

अंधश्च पंगुश्च वने प्रविष्टौ तौ संप्रपुक्ता नगरं प्रविष्टौ ॥ २ ॥ इति ॥

ज्ञानादेव मोक्ष इति चेदनवस्थानादुपदेशाभावः ॥ ११ ॥ यस्य ज्ञानादेव मोक्षस्तस्यानुवस्थानादुपदेशाभावः यथा नदीस्य तमोऽतिष्ठितुं नाश्रयं तस्मिन्नुद्धृतमार्यतमोऽवातिष्ठते भवति प्राप्तिप्रदायिक्त्वा नाम उच्यते तमश्चापतिष्ठति इति । तथात्मत्वस्वरूपबोधोपायिर्मीथानंतरमेवातस्य मोक्षः स्यात्, नदीतनुक्तिमतः ज्ञानं च नाम मोक्षस्य कारणमीति न च मोक्ष इति । ततो ज्ञानंतरमेवातस्य शरीरद्विपनिवृत्तेः प्रवचनोपदेशाभावः ॥

संस्काराक्षयादेवस्थानादुपदेश इति चेन्न प्रतिज्ञातविरोधात् ॥ १२ ॥ स्यादेतच्चावदस्य संस्काराः

उभयादपोपपत्तेः ॥ १३ ॥ इदमिह संप्रधार्य संस्कारक्षयस्य ज्ञानं वा हेतुः स्यादन्योवेति । यदि ज्ञानं ननु ज्ञानादेव संस्कारनिरोध इति प्रवचनोपदेशाभावः, अथान्यः स कोन्यो भवितुमर्हति अन्यतथा-स्त्रिादिति पुनरपि प्रतिज्ञातविरोध इति किंच ।

महृष्याद्यनुष्ठानाभावप्रसंगश्च ॥ १४ ॥ यदि ज्ञानादेव मोक्षः, ननु ज्ञान एव यतः कार्यः तिरमुमुक्षुर्नकारापांनरधारणादिलक्षणप्रवृत्त्यापमानिजमभावनापभासप्रसंगः स्यात् ।

ज्ञानवैराग्यरूपनायामपि ॥ १६ ॥ किमनस्थानाभावादुपदेशाभावाद् इत्यादिप्रकारेण विज्ञाने सति निषयानभिष्यगच्छन्नेव वैराग्य आसत्स्य तच्छण एव मोक्षोपपत्ते किं च ।

नित्यनित्यैकांतावधारणे तत्कारणासंभवः ॥ १७ ॥ नित्या एवार्थी अनित्या एव वस्तुवैकांतावधारणे तत्कारणासंभवः, तत्कारणस्य ज्ञानवैराग्यस्यासंभवनः । तदथा नित्यैकांतेऽपि विक्रियाभावाद् ज्ञानवैराग्याभावाद्, विक्रिया द्वित्रिधा ज्ञानादिविपरिणामलक्षणा देवोत्तरसकमरूपाः । येषां निय एवमात्रा सर्वगत-
येति दर्शनं तेषामुभयपि सा नास्ति ततश्चतुष्टयस्य द्वयसन्निर्गमविज्ञानाभावाद् वैराग्यपरिणामाभावाच्च पूर्वापरकाष्ठानुव्यवृत्तेराप्यन आकाशस्येव मोक्षाभावात् । समवायादिति चेन्न तस्य प्रत्याख्यातत्वात् । धर्णि वैरति-
प्यवस्थानामायाज्ञानवैराग्यभावनामांवा येषां मत "क्षिणस्त मरुतस्कास" इति तेषामप्युपपन्नतर विनाशे सति ज्ञानादीनामनस्थान नास्ति । नच तैम्योऽन्यदवस्थास्तु यस्तु विद्यते अतस्तदभावात् ज्ञानवैराग्यभावनानाभावात् । तत एवोत्पन्नतर निरन्यपरिनाशान्युपगमात्परस्पर सद्भावात् निमित्तनैमित्तिकाभ्यवहरावप्रवादविद्याप्रत्ययाः सत्कारा इत्येवमादि विरुध्यते सत्तानादिकल्पनाया वाप्यन्त्यानये श्वोरनेकदोषानुपगमः ।

विपर्ययाभावः प्रागनुपलब्धेरुपलब्धौ वा वैधाभावात् ॥ १७ ॥ इह लोके प्रागनुभूतस्याशु-
पुराविशेषस्य प्रकाशाभावादभिमतात्करणभेदाद्वा विशेषानुपलब्धौ विपर्ययो दृष्टः । नचानित्यलक्षणं सप्रभूतस्य प्रागप्रतीततदतरस्य विपर्ययप्रत्ययो भवति । नच तथानादी ससारेऽनभिच्यतशक्तेः पुरास्य गुणगुण्योरोप-
लब्धिरस्ति अतः प्रागनुपलब्धेर्नास्ति विपर्ययः, तथा सर्वभावेनित्यानामस्तुचिद्वदु रोपु नित्यसा मरुतुचि-
मुखरूपेण विपर्ययो नास्ति । प्रागनुभूत विशेषात् । यदि वा षचिदप्रतिज्ञामायाविशेषस्य पश्यचिद्वि-
पर्ययो दृष्टः संनिधीयते । नचोप्यतेऽतो विपर्ययाभावादुभावास्तत्र यदुक्त विपर्ययाद्वध इति तदव्याहृतं ।
अथ प्रागनुभूतविशेषोपलब्धिरन्युपगम्यते ननु तदेव तद्वैतुकेन मोक्षेण भवितव्यमिति धर्माभावात् स्यात्किं च ।

मत्पर्ययवशवर्त्तित्वाच्च ॥ १८ ॥ विपर्ययाभाव इत्यनुवर्तते येषां दर्शनं प्रत्यक्षमनोवर्त्तते विज्ञानमिति तेनां पुराविशेष विज्ञानं न स्वाशुभमगृह्णाति । स्वाशुविशेष च यद्विज्ञानं न तत्पुरुषमनुपप्यते । अतः परस्परविषयसकगमाभावात् सप्तयो न विपर्ययस्तथा-संवेपु पदार्थेन्यनकार्यपक्षेणैतद्विज्ञानाभावादसति विपर्यये धर्माभावास्तत एव पश्यविशेषानुपलब्धेर्मोक्षाभावात् । नक्षेकार्यमहि विज्ञानं तदतरमनुवर्त्तते ।

ज्ञानदर्शनयोर्गुणपदमहत्तेरेकत्वमिति चेन्न तत्त्वावायध्रद्वा नभेदात्तापमकांशवत् ॥ १९ ॥
त्वादितद् ज्ञानदर्शनयोरेकत्व, पुनः । युगपदनुवर्त्तते, तन्न किञ्चिन्ना तत्त्वारायध्रद्वा नभेदात् । कथं ताप-
प्रकाशवत् । यथा तापप्रकाशयोर्गुणपदमहत्तेरेकत्वमिति दाहयोतनसामर्थ्यभेदात्तत्त्वं । तथा ज्ञानदर्शनयोस्त-
त्त्वावायध्रद्वा नभेदात्तत्त्वं । तदनुप-
धरणमो ज्ञानं, ध्रद्वा न दर्शनमिति ।

दृष्टविरतिश्च ॥ २० ॥ यस्य मा युगपदनुवर्त्तते एवमेवेति तस्य दृष्टविरतिरप्यप्यते ।
दृष्ट हि गोविताणादीनां युगपदनुवर्त्तमानानामपि गानात् ।

उभयनयसंज्ञावेनपरस्याश्रितत्वाद्वा रूपादिपरिणामात् ॥ २१ ॥ उभयनयसंज्ञावेनपरस्याश्रितत्वाद्वा रूपादिपरिणामात् । यथा परमण्यादिपुनः पुनः पुनः बाह्याभ्यन्तरपरिणामकारणादिते युगपदरूपादिपरिणामे न रूपादीनामनत्वं तथा ज्ञानदर्शनयोरेपि । अथवा उभयनयम-
ज्ञावेनस्याश्रितत्वात्, तथा रूपादिपरिणामानां द्रव्यार्थिकैरार्थार्थिकयोरेकत्वतः गुणप्रधानमात्रापरिणामादेकत्व एवास्मान्तर । कार्यमह पर्यायार्थिकयुगभावे द्रव्यार्थिकप्रधान्यापरापर्यायान्वयप्रादेनादिति
णमिरुपुद्गाद्रव्यार्थीदेशादनेकत्वं । यथा रूपपर्यय पुनः पुनः । तथा रसादयोऽपि द्रव्यार्थादेशात् पुनः पुनः ।
तेषामेव द्रव्यार्थिकयुगभावे पर्यायार्थिकप्रधानाद्रव्यार्थान्वयप्रतिनियतत्वादिपर्यायार्थान्वयप्रादेनादिति
यतोऽप्यो रूपपर्ययः । अथ च रसादयः । तथा ज्ञानदर्शनयोरेकत्वेन त्रिभिर्नादनादिपारिणामिना चैव न्यद-
द्रव्यार्थादेशात् रसादयः यतो द्रव्यार्थादेशात् तत्र ज्ञानपर्याय आनन्दस्य तथा दर्शनमपि । ततोऽपि
तत्त्वज्ञानदर्शनयोरेकत्वात् तदनुवर्त्तमानां ज्ञानपर्यायान्वयस्य दर्शनपर्यायः ।

ज्ञानचारित्र्योरकारणभेदादेकत्वमगम्यावबोधवदितिवेत्ताभूत्वचौसूक्ष्मकास्माप्रतिषेधोक्तप
रूपप्रशतव्यधनवत् ॥ २९ ॥ स्यादेतज्ज्ञानचारित्र्योरेकत्वं, कस्मादकारणभेदात् । कथमगम्यावबोधवत् ।
यथा . केनचिन्मोहोदयापादिताऽन्यांगनाभिसरणोत्सुकमतिना . पुंसा मेघोदयोदूतबहलांशकारायां राज्ञी
धीष्यन्तराळे मातृपुण्डरी स्वाभिलषितेति स्पृष्टा, तदैव विधुता च विचोतितं तेन मातेयमिति तस्य
ज्ञानं यदोत्पन्नं तदैवाऽगम्यावबोधोदगम्यागमननिवृत्तिः . नागम्यावबोधोदगम्यागमननिवृत्त्याः कालभेदोस्ति ।
तथा यदैव ज्ञानावरणक्षयोपशमाज्जलेषु ज्ञानं जीया इत्याविर्भवति, तदैव ते न हिंसा इति ज्ञेये
हिंसाप्रत्ययस्य निवृत्तिः, निवृत्तिश्च चारित्र्यं, नच जीयज्ञानहिंसानिवृत्त्योः कालभेदोस्तीति । तन्न किं कारणमा
हृत्पक्षौ सूक्ष्मकालाप्रतिपक्षे, तत्राप्यत्येव कालभेदः सूक्ष्मात् न प्रतीयते, कथमुत्पलपत्रशतव्यधनवत् ।
यथोत्पलपत्रशतव्यधनक्रम असंख्येयसमयिक-सर्गप्रत्यक्षोतिसूक्ष्मेस्ति नतु विभाष्यते छप्रत्येयतो यावदे-
कमुत्पलपत्रमसिद्धिरा द्वितीयं छिनत्ति तावदसंख्येयाः समया अतीता इति कालसूक्ष्मोपदेशस्तथाऽन्यौ-
गम्यावबोधकालः, अन्यश्च निवृत्तिकालः ।

अर्थभेदाच्च ॥ २३ ॥ किं ! नैकत्वमिति वर्तते ज्ञानस्य तत्त्वारबोधोर्थः चारित्र्यस्य कर्मादान
हेतुक्रियानिरोपपन्नोऽर्थ इत्यतो नामात्यं ।

कालभेदाभावां नार्याभेदहेतुर्गतिजात्यादिबत् ॥ २३ ॥ न कालभेदाभावाभाभिदहेतुर्नार्याः
कथं गतिजात्यादिबत् यथा यदैव देवदत्तजन्म तदैव मनुष्यगतिपचैश्वर्यजतिशरीरवर्णगंधादीनां
जन्म । नाप्यो देवदत्तजन्मकालः, अन्यश्च मनुष्य गत्यादिप्राप्यजन्मकालः । नचैककालाब्धानुष्यगत्यादी-
नामेकत्वं । यस्य पुनः कालभेदाभावा एकात्वेहेतुरित्येतस्य अनुष्यगत्यादिपर्यायाणामेकत्वंप्रसंगो नचेत्प्यतेऽ
सौ न कालभेदाभावाज्ज्ञानचारित्र्योरेकत्वं ।

सक्तं च ॥ २५ ॥ किमुक्त उभयनयसद्भावात्स्यदेकत्वे स्यान्नानात्वमिति ।

संज्ञणभेदात्तेषामेकमार्गानुपपत्तिरितिचेन्न परस्परसंसर्गे सत्येकरत्वं प्रदीपवत् ॥ २६ ॥
स्यादेतत्तेषां सम्प्रदर्शनादीनामेकमार्गत्व नोपपत्ते, पुतो लक्षणभेदात्, नहि भिन्नलक्षणानामेकत्वं युज्यते तत्त
स्वयोमी मोक्षमार्गः प्रसक्ता इति । किन्नारण परस्परसंसर्गे सत्येकत्वं, कथं ! प्रदीपवत्, यथा
परस्परविलक्षणवर्तित्वेहानलार्पणानां बाष्पाभ्यतरपरिणामकारणापादितसंयोगपर्यायानां समुदये भवत्येक
प्रदीपो न त्रयः । तथा परस्परविलक्षणसम्प्रदर्शनादित्रयसमुदये भवत्येको मोक्षमार्गो न त्रयः ।

सर्वेषामविसंबादात् ॥ २७ ॥ विलक्षणानामेकमार्गात् प्रतिपादिनो नित्यवदते केचित्तरादाहुः
प्रसादलाघवतोऽनपावरणसादनादिभिन्नलक्षणानां सत्त्वरजस्तप्रसां साम्ये प्रधानमेक, न तेषां त्रिगुणप्र-
धानस्य त्रैविध्यमिति । अपर आहुः बाक्यदेतादीनां चतुर्णां भूतानां भौतिकानां च वर्णादीनां विलक्ष-
णानां समुदये एको रूपपरमाणुः न तेषां भेदापरमाणोरनेकत्वं । तथा रसादीनां धर्माणां प्रमाणप्रमेया-
धिगमरूपाणां च विलक्षणानां समुदये एकं विज्ञानं न तेषां भेदाद्विज्ञानभेद इति । इतर आहुः धित्राणां
सत्तनां समुदयेक्षित्राद एको न तेषां भेदापदस्य भेद इति तद्वदिहापि सम्प्रदर्शनादीनां भिन्नलक्ष-
णानां समुदये एको मोक्षमार्ग इति को विरोधः ।

एषां पूर्वस्य छात्रे भजनीयमुत्तरं ॥ २८ ॥ एषां सम्प्रदर्शनादीनां पूर्वस्य छात्रे भजनीय
मुत्तरं वेदितव्यं ।

उत्तरलाभे तु निपतः पूर्वलाभः ॥ २९ ॥ उत्तरस्य तु छात्रे निपतः पूर्वलाभो दृष्टव्यः सम्प्र-
दर्शनमज्ञानचारित्र्यानां पाठ प्रति पूर्वमुत्तरत्वं च । पूर्वस्य सम्प्रदर्शनस्य छात्रे ज्ञानमुत्तरं भजनीयं
उत्तरज्ञानमभे ॥ निपतः पूर्वसम्प्रदर्शनलाभः । तथा पूर्वज्ञानलाभे उत्तरचारित्र्यं भजनीयं, उत्तर
चारित्र्यमभे तु निपतः सम्प्रदर्शनज्ञानलाभः ।

तदनुपपत्तिरज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगात् ॥ ३० ॥ पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरमित्येतस्या-
ऽनुपपत्तिः कुतोऽज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगात् । यदि पूर्वसम्यग्दर्शनलाभे उत्तरज्ञानलाभो भजनीयः, ननु
ज्ञानाभावादज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगः । किं च—

अनुपलब्धस्वतत्त्वर्थे श्रद्धानानुपपत्तिरविज्ञातफलरसोपयोगवत् ॥ ३१ ॥ यथा नावि-
ज्ञाते फले तदसोपयोगोऽमुष्य फलस्य रस संपादयतेति श्रद्धानमस्ति तथा नाविज्ञातेषु जीवादेषु श्रद्धान-
मस्तीति श्रद्धानामात्रः स्यात् । किं च—

आत्मस्वरूपाभावप्रसंगात् ॥ ३२ ॥ यदि सम्यग्दर्शनलाभे ज्ञानं भजनीयत्वादसद्विरोधा-
न्मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ सम्यग्ज्ञानस्य चाभावाज्ज्ञानोपयोगाभाव आत्मनः प्रसक्तः । ततश्च लक्षणाभावाल्लक्ष्य-
स्यात्मनोऽप्यभावः स्यात्तदभावाच्च मोक्षमार्गपरीक्षा व्यर्थेति ।

न वा यावति ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते तावतोऽसंभवाभ्यापेक्षं वचनं ॥ ३३ ॥ न वा
एष दोषः, किं कारणं यावति, ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते तावतोऽसंभवाभ्यापेक्षमिदं वचनं भजनीयमुत्तर
मिति । कचन ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते श्रुतकेवलव्योपेतः श्रुतकेवलज्ञानमाहौ शब्दनयः श्रुतकेवले एवैच्छति
नान्यज्ज्ञानमपरिपूर्णत्वादिति तदपेक्षं संपूर्णद्वादशांगचतुर्दशपूर्वलक्षणं श्रुतं केवलं च भजनीयमुक्तं । तथा पूर्व
सम्यग्दर्शनलाभे देशचारित्र, संयतासंयतस्य सर्वचारित्रं, प्रमत्तादारम्यं सूक्ष्मसापरापातानां यच्च यावच्च
नियमादखि संपूर्णयथाव्याप्तचारित्र तु भजनीयं ॥

पूर्वसम्यग्दर्शनज्ञानलाभे भजनीयमुत्तरमिति चेन्न निर्देशस्याऽगमकत्वात् ॥ ३४ ॥
स्यादेतन्नाज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगोऽस्ति कुतः पूर्वसम्यग्दर्शनज्ञानलाभे चारित्रमुत्तर भजनीयमित्य
भिरस्यधादिति । तन्न, किं कारणं निर्देशस्यागमकत्वाद्युक्त्येवमर्थो ननु तस्य निर्देशो गमकः पूर्वस्य लाभ
इति पूर्वयोरिति हि वक्तव्यं स्यात् । अथ सामान्यनिर्देशादुभयगतिः कल्प्यते नैव शक्यं व्यवस्थाविशेषस्य
विशक्षितत्वात्, इतरथा हि उत्तरेपि तथा प्रकृत्यौ तदोपानतिवृत्तिः स्यात्तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थो नयापेक्ष
वचनमिति । अथवा क्षापिकसम्यग्दर्शनलाभे क्षापिक सम्यग्ज्ञान भजनीयं, अथवा युगपदात्मलाभे साह-
चर्यादुभयोरपि पूर्त्वं । यथा साहचर्यात्पर्वतनारदयोः । पर्वतग्रहणेन नारदस्य ग्रहणं नारदग्रहणेन पर्वतस्य
ग्रहणं । तथा सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानस्यान्यतरस्यात्मलाभे चारित्रमुत्तर भजनीयं ॥

इति तत्त्वार्थवार्तिककण्ठावधानालंकारे प्रथमेऽध्याये द्वितीयमाह्निकं ॥ १ ॥

अमीषां मोक्षकारणसामान्ये सत्यविशिष्टानां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमाह—

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं ॥ २ ॥

सम्यगितिकोयं शब्दः—सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातः कर्तव्यो वा ॥ १ ॥ सम्यगित्ययं
निपातः प्रशंसार्थो वेदितव्यः सर्वेषां प्रशस्तरूपगतिजातिकुल्ययुर्विज्ञानदीनामप्युदयिकानां मोक्षस्य च
प्रधानकारणत्वात् प्रशस्तं दर्शनं सम्यग्दर्शनं । ननु च “सम्यगिष्टार्थतत्त्वयोरिति” वचनात् प्रशंसार्थाभाव
इति तन्नाऽनेकार्थत्वा निपातानां । अथवा सम्यगिति तत्त्वार्थो निपातस्तत्त्वं दर्शनं सम्यग्दर्शनमविपरी-
तार्थविषय तत्त्वमित्युच्यते । अथवा कर्तव्योयं शब्दः समकसीति सम्यक्, यथार्थो व्यवस्थितस्तार्थान्वगच्छ
तत्त्वर्थः । अथ किमिदं दर्शनमिति ।

करणादिसार्धनो दर्शनशब्दः वक्तुः ॥ २ ॥ दशैः करणादिसम्यग्दर्शने श्रुति दर्शनशब्दो व्याख्यातः ।

दशैरालोकार्यत्वादभिप्रेतार्थासंप्रत्यय इति चेन्नानेकार्यत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्दशैरियमालोकार्यं
वर्तते आलोकाशब्देनानेकार्यप्रतीतिः, नचसाविहामिप्रेतः, श्रद्धानमिदं, न तत्त्वार्थस्य संप्रत्ययोस्तीति ।

ज्ञानचारित्र्योरकालभेदादेकत्वमगम्यावबोधवदितिवेत्ताश्चत्तीसूक्ष्मकालाप्रतिपक्षेरुत्प
 ष्टपत्रशतव्ययधनवत् ॥ २१ ॥ स्यादेतज्ज्ञानचारित्र्योरेकत्वं, कस्मादकालभेदात् । कथमगम्यावबोधवत् ।
 यथा केनचिन्मोहोदयापादिताऽन्यांगनाभिसरणोत्सुकमतिना पुसा भवोदयोद्भूतप्रह्लाधकारायां राज्ञी
 शिष्यन्तराले मातृपुत्रद्वयी स्वाभिलषितेति स्पृष्टा, तदेव विद्युता च विद्योतित तेन मातेयमिति तस्य
 ज्ञानं यदोत्पन्नं तदेवाऽगम्यावबोधदगम्यागमननिवृत्तिः । नागम्यावबोधगम्यागमननिवृत्त्यो कालभेदोस्ति ।
 तथा यदेव ज्ञानावरणक्षयोपशमाज्जीविषु ज्ञानं जीया इत्यादिर्भवति, तदेव ते न हिंस्या इति जीये
 हिंसाप्रत्ययस्य निवृत्तिः, निवृत्तिश्च चारित्र्यं, नच जीवज्ञानहिंसानिवृत्त्यो कालभेदोस्तीति । तत्र किं कारणमा
 शास्त्रेण सूक्ष्मकालाप्रतिपक्षे, तत्राप्यस्यैव कालभेदः सौक्ष्म्यात् न प्रतीयते, कथमुत्पलपत्रशतव्ययधनवत् ।
 यथोत्पलपत्रशतव्ययधनकम असङ्ख्येयसमयिक-सर्वज्ञप्रत्यक्षोत्तिस्सूक्ष्मोस्ति ननु विभाव्यते छत्रस्यैततो पावदे-
 कमुत्पलपत्रमसिद्धिना द्वितीयं छिनत्ति तावदसङ्ख्येयाः समया अतीता इति कालसूक्ष्मोपदेशस्यैवाऽन्यो-
 गम्यावबोधकालः, अन्यच्च निवृत्तिकालः ।

अर्थभेदाच्च ॥ २२ ॥ किं नैकत्वमिति वर्तते ज्ञानस्य तत्त्वावबोधोर्ध्वं चारित्र्यस्य कर्मादानं
 हेतुक्रियाविशेषोपरमोऽर्थ इत्यतो नानात्वं ।

कालभेदाभावा नार्थाभेदहेतुर्गतिजात्यादिवत् ॥ २३ ॥ न कालभेदाभावाभावेदहेतुर्न्याय्यः
 कथं गतिजात्यादिवत् यथा यदेव देवदत्तजन्म तदेव मनुष्यगतिपथेन्द्रियजातिशरीरवर्णगंधादीनां
 जन्म [नान्यो देवदत्तजन्मकालः, अन्यच्च मनुष्य गत्यादिपर्यायजन्मकालः] नचैककालत्वान्मनुष्यगत्यादी-
 नानैकत्वं । यस्य पुनः कालभेदाभाव एकत्वेहेतुरित्यस्तस्य मनुष्यगत्यादिपर्यायाणामेकत्वं प्रसङ्गो न चेष्ट्यतेऽ
 तो न कालभेदाभावाज्ज्ञानचारित्र्योरेकत्वं ।

सक्तं च ॥ २४ ॥ विमुक्त उभयनयसद्भावात् स्यादेकत्वं स्यान्नानात्वमिति ।

वृक्षजभेदात्तेषामेकमार्गानुपपत्तिरिति चेन्न परस्परसंसर्गे सत्येकत्वं प्रदीपवत् ॥ २५ ॥
 स्यादेतत्तेषां सम्पददर्शनादीनामेकमार्गत्वं नोपपत्तेः, कुतो लक्षणभेदात्, नहि भिन्नलक्षणानामेकत्वं युज्यते तत
 ह्ययोमी मोक्षमार्गो प्रसक्त इति । तत्र किं कारणं परस्परसंसर्गे सत्येकत्वं, कथं 'प्रदीपवत्, यथा
 परस्परविलक्षणवर्तित्वेहानलार्थानां बाह्याभ्यन्तरपरिणामकारणापादितसयोगपर्यायाणां समुदये भवत्येकं
 प्रदीपो न त्रय । तथा परस्परविलक्षणसम्पददर्शनादित्रयसमुदये भवत्येको मोक्षमार्गो न त्रय ।

सर्वेषामविसंवादात् ॥ २६ ॥ विलक्षणानामेकत्वावाप्तौ प्रतिपादनौ विसयदत्ते केचित्साधकाः
 प्रसादलाघनशोभतापावरणसादनादिभिन्नलक्षणानां सत्त्वरजस्तमसां सम्पदे प्रधानमेकं, न तेषां त्रित्वा प्र-
 धानस्य त्रैविध्यमिति । अपर आहुः काक्यडतादीनां चतुर्णां भूतानां भौतिकानां च वर्णादीनां विलक्ष-

स्यादेतत्तन्म्यदर्शनस्यात्मपरिणामयेत्यत्र ह्यन्वयकल्पनाविरोध इति । तन्न किं कारणं ? उपशमाद्यपेक्षस्य
सन्म्यदर्शनस्यपर्ययः तदुपपत्तेः । सर्वेषु स्तोका उपशमसम्पद्यद्वयः संसारिणः । क्षयिकसम्पद्यद्वयोऽ
संश्लेष्यगुणाः । क्षयोपशमिकसम्पद्यद्वयोऽसंश्लेष्यगुणाः । सिद्धाः क्षयिकसम्पद्यद्वयोऽनंतगुणा इति । तस्मा-
त्सम्पद्यदर्शनमात्मपरिणामं श्रेयोभिमुत्तमप्यवस्थायः ।

तत्त्वग्रहणमर्थश्रद्धानमित्यस्तु छुट्वात् ॥१७॥ कश्चिदाह तत्त्वग्रहणमनर्थकं । अर्थश्रद्धान्,
मित्येवास्तु, कुतो उपपत्तादिति ।

न सर्वार्थमसंगात् ॥ १८ ॥ नैतदुक्तं कुतः सर्वार्थमसंगात्तत्त्वग्रहणाद्वैतेमिष्यायादिप्रणीतेषु सर्वार्थेषु
श्रद्धानं सम्पद्यदर्शनं प्राप्नोति ।

संदेहाद्यर्थसन्देहाऽनेकार्थत्वात् ॥१९॥ अर्थसन्देहोयमनेकार्थः कचिद् द्रव्यगुणकर्मसु वर्ततेऽर्थ
इति "द्रव्यगुणकर्मस्त्रिति" श्रवणात् । कचिदप्रयोजने वर्तते "किमर्थमिहात्मानं मयः किं प्रयोजनमिति"
कचिद्वैते वर्तते "अर्थवानयं देशद्वयोधनरानिति" । कचिदादिधेये वर्तते "सन्देहसंबन्ध" इति । एवमर्थसन्दे-
हस्यानेकार्थमिधायित्वे संदेहः कस्यार्थस्य श्रद्धानं सम्पद्यदर्शनमिति ।

सर्वानुग्रहाद्दोष इति चेन्नाऽसदर्थविषयत्वात् ॥ २० ॥ स्यादेतन्नायं दोषः सर्वार्थमसंग इति,
अस्तु सर्वार्थविषयं श्रद्धानं सम्पद्यदर्शनं तथा सति सर्वानुग्रहः कृतो भवति । कश्चिदानीं भवतां मत्सरः सपौ-
छोकोऽभ्युदये न युज्यतामिति, तन्न किं कारणं ? असदर्थविषयत्वात्, न गच्छ कश्चिन्नो मत्सरः । असदर्थ-
विषयं हि तत्त्वग्रहणं संसारकारणमिति । अतः सर्वानुग्रहाधमेव तत्त्वेन विनिश्च्यते ।

अर्थग्रहणादेव तत्तिसद्विरिति चेन्न विपरीतग्रहणदर्शनात् ॥ २१ ॥ स्यादेतदयं इत्यर्थो
निर्धायत इत्यर्थः । नच मिष्यायादिप्रणीता अर्थाः, अतश्चात् । सत्त्वग्रहणादेव तत्त्वसंप्रययान्नाय-
स्तत्त्वग्रहणेनेति, तन्न किं कारणं निपरीतग्रहणदर्शनात् । यथा पितोदयावुद्धितकरणः पुमान् मधुरसं-
केतुर्कं मन्यते । तथाऽमा मिष्याकर्मोदयोपादस्ति बन्नास्ति च नित्यत्वाऽनित्यत्वाऽन्यत्वाऽन्यत्वापाद्येकांतरूपेण
मिष्याऽप्यवस्थति । अतस्तस्मिन्नाकारणार्थं तत्त्वग्रहणमिति । अर्थग्रहणं किमर्थं ? ननु तत्त्वान्येवार्थ इत्यर्थानां
तत्त्वसामानाधिकरण्यात्तत्त्वग्रहणेनैव संग्रहयः सिद्धः । उच्यते—

अर्थग्रहणमव्यभिचारार्थं ॥ २२ ॥ अर्थग्रहणं कियते अव्यभिचारार्थं ।

तत्त्वमिति श्रद्धानमिति चेदेकांतनिश्चितेति मत्संगः ॥२३॥ यदि तत्त्वमिति श्रद्धानं तत्त्व
श्रद्धानमिष्यते एकांतनिश्चितेति प्राप्नोति । एकांततादिना पि हि नाम्येतेनैवमद्वैतत्वमिति श्रद्दयति ।

तत्त्वस्य श्रद्धानमिति चेद्वाच्यमात्रमसंगः ॥२४॥ यदि तत्त्वस्य श्रद्धानं तत्त्वश्रद्धानमिष्यते
भाष्यमात्रमसंगः स्यात् । तत्त्वं भाष्यसामान्यमिति केचित् कथयन्ति, द्रव्यगुणत्वकर्मत्वादिगामान्यं द्रव्यादिद्रव्यो-
ऽप्येतारं तस्य श्रद्धानं सम्पद्यदर्शनं प्राप्नोति । न हि द्रव्यादिद्रव्योऽन्यसामान्यं युक्तिमिति परीक्षितमनन् ।
अथवा तत्त्वमेतत्त्वमिष्यतेः पुरुष एवेदं सर्वमिष्यादि । तस्य श्रद्धानं सम्पद्यदर्शनं प्राप्नोति, नचादो युक्तं
क्रियाकारकभेदगोचरमिष्यादिति ।

तत्त्वेन श्रद्धानमिति चेत्कस्य कस्मिन्नेति मन्त्रानिष्टुतिः ॥२५॥ यदि तत्त्वेन श्रद्धानमिष्यते
कस्य कस्मिन्नेति मन्त्रो न निनिवर्तते । तस्मान्नूनमर्थग्रहणमव्यभिचारार्थमिति ।

इत्याश्रद्धानमित्यपरे वर्णयन्ति ॥ २६ ॥

तदुक्तं मिष्याहृष्टेति मत्संगात् ॥ २७ ॥ यत्र मिष्याहृष्टेति वाङ्मयमभिचारविषयाऽऽद्वैत-
माश्रित्विनीयवाच्यं तन्मन्त्रमर्थं । तत्त्वग्रहणं तत्त्वग्रहणमव्यभिचारार्थमिति सम्पद्यदर्शनं प्राप्नोति । युक्तमुक्त-
मिष्याश्रद्धानमिति ।

केवलिनि सम्यक्त्वाभावप्रसंगाच्च ॥२८॥ यदि चेच्छासम्यक्त्वं, इच्छा च लोभपर्यायः न च क्षीणमोहकेवलिनि लोभोस्ति तदभावादिच्छाभावा इति सम्यक्त्वाभावः स्यात् । तस्माद्यद्भावाद्यथाभूतमर्थं गृह्णात्यात्मा तत्सम्यग्दर्शनमिति प्रत्येतव्यं ।

तद् द्विविधं सरागवीतरागविकल्पात् ॥२९॥ एतत्सम्यग्दर्शनं द्विविधं कुतः सरागवीतराग-
विकल्पात् ।

प्रशमसंवेगानुत्पत्तिरूपविषयकलक्षणं प्रथमं ॥ ३० ॥ रागादीनामनुद्रेकः प्रशमः ससारी
द्धीरता संवेगः । सर्वप्राणिषु भैत्री अनुत्पत्तिः । जीवादयोऽर्था यथास्वभावेः सतीति मतिरास्तिक्यः । एतैरु-
भिव्यक्तलक्षणं प्रथमं सरागसम्यक्त्वमित्युच्यते ।

आत्मविशुद्धिमात्रमितरत् ॥ ३१ ॥ सत्तानां कर्मप्रकृतीनां आत्यंतिकेऽपगमे सत्यात्मविशुद्धि-
मात्रमितरद्वीतरागसम्यक्त्वमित्युच्यते । पूर्व साधनं भवति उत्तरं साधनं साध्यं च ॥ अथैतत्सम्यग्दर्शनं
जीवादिपदार्थविषयं कथमुत्पद्यत इत्यत आह ।

तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

निसर्ग इति कौयं शब्दः । निपूर्वात्तुभेर्भावसाधनौ धम् । निसर्जनं निसर्गः स्वभाव इत्यर्थः । अधा-
धिगम इति कः । अधिपूर्वाद्भवेर्भावसाधनौऽच् । अधिगमनं अधिगमस्तयोर्हेतुत्वेन निर्देशो निसर्गादधिगमादिति
कस्य । क्रियायां, का च क्रिया । उत्पद्यत इत्यप्याह्रियते, सोपस्कारत्वात्संज्ञायां । तदेतत्सम्यग्दर्शनं
निसर्गादधिगमाद्वा उत्पद्यत इति । कश्चिदुह—

सम्यग्दर्शनमैविध्यकल्पनानुपपत्तिरनुपपन्नत्वस्यैव श्रद्धानाभावात् रसायनवत् ॥३२॥
द्विविधं सम्यग्दर्शनमिति कल्पना नोपपद्यते । कुतः अनुपपन्नत्वस्यैव श्रद्धानाभावात्, कथं रसायनवत् ।
यथाऽत्यतपरोक्षरसायनतत्त्वफलस्य न रसायने श्रद्धानं दृष्टं । तथाऽनधिगतजीवादितत्त्वस्य न तत्र श्रद्धानं
मिति नैसर्गिकसम्यग्दर्शनाभावात् ।

शूद्रबद्धभक्तिवदिति चेन्न वैषम्यात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्यथा शूद्रस्याऽनधिगतवेदार्थस्य वेदार्थ-
आत्यंतिकभक्तिस्तथापुलब्धजीवादितत्त्वस्य श्रद्धानमिति । तन्न किं कारणं वैषम्यात्, पुन्यते शूद्रस्य
भारतादिश्रवणात्तज्ज्ञरचनानुकूलादिभिक्ष वेदार्थभक्तिः । नासौ नैसर्गिकी । इह तु नैसर्गिकी रक्षिरिष्टेति
वैषम्यं । अथवा सम्यक्त्वाधिकाराजीवादिपदार्थतत्त्वोपलब्धिपूर्वकेण सम्यग्दर्शनेन मोक्षकारणेनैव अवितव्यं
न च शूद्रस्य तादृशं श्रद्धानमिति वैषम्यं ।

मणिग्रहणवदिति चेन्न प्रत्यक्षेणोपलब्धिसद्भावात् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्यथाऽनधिगतमणिविशे-
पस्यापि पुंसो मणिग्रहणं भवति तस्य च फलं दृष्टं तथाऽनधिगतजीवादितत्त्वस्यापि तत्त्वग्रहणं भवति
तस्य च फलं भवतीति तन्नैसर्गिकं दर्शनमिति । तन्न किं कारणं प्रत्यक्षोपलब्धिसद्भावात् । नात्यतपरोक्ष-
मणिं गृह्णाति किन्तु प्रत्यक्षतः उपलब्धं गृह्णाति विपर्ययविशेषं तु न प्रतिपद्यते । अतोऽस्याऽनुपलब्धमणि-
विशेषस्यापि प्रत्यक्षदर्शनादग्रहणं न्याय्यं । अत्यतपरोक्षे तु जीवादितत्त्वे कथमस्य निसर्गजसम्यग्दर्शनसिद्धिः ।
शामान्याधिगमे तु अधिगमसम्यग्दर्शनमेवेति ।

सापप्रकाशवद्युगपदुत्पत्तिरभ्युपगमाच्च ॥ ४ ॥ किं निसर्गजसम्यग्दर्शनाभावात् इत्यनुवर्तते
यदास्य सम्यग्दर्शनमुपपद्यते तदैव प्राक्तनं प्रत्यक्षानं श्रुताज्ञानं च सम्यक्त्वेन परणमतीत्यधिगमजमेव ।
तद्वदिति । यस्य ज्ञाना प्राग्दर्शनं स्यात्तस्य नैसर्गिकं स्यात्किञ्चाऽनियममिति । उच्यते ।

अथयत्र तुल्येऽंतरंगहेतौ बाह्योपदेशापेक्षानपेक्षभेदाद्भेदः ॥ ५ ॥ अथयत्र दर्शनंऽंतरंगा-
हेतुस्तुल्यः । दर्शनमोहस्योपशमः क्षयः क्षयोपशमो वा । तस्मिन् सति यद्बाह्योपदेशादने प्रादुर्भवति तन्नैस-
र्गिकं । यत्परोपदेशपूर्वकं जीवाद्यधिगमनिर्गमं तदुत्तरमित्यनयोपपत्तिर्भेदः ।

अपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्रायो लोकवत् ॥ ६ ॥ यथा लोके हरिशार्दूलवृक्षमुजगादयो निसर्गतः क्रौर्यशौर्याशार्पाहारादिसप्रतिपत्तो वर्तत इत्युच्यते । नचासावाकस्मिकी कर्मनिमित्तत्वात् अनाकस्मिक्यपि सती नैसर्गिकी भवति परोपदेशाभावात् । तथेहाप्यपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्रायः । अपर आह—

भव्यस्य कालेन नि-श्रेयसोपपत्तेराधिगमसम्यक्त्वाभावः ॥ ७ ॥ यद्यबधूतमोक्षकालाभ्यामधिगमसम्यक्त्ववला मोक्षः स्यात्, स्यादधिगमसम्यग्दर्शनस्य साफल्यः । नचादोस्ति । अतः कालेन योस्य मोक्षोत्तौ स निसर्गजसम्यक्त्वादव सिद्ध इति ॥

न विवक्षितापरिज्ञानात् ॥ ८ ॥ नैतद्युक्तं कुत ? विवक्षिताऽपरिज्ञानात् । सम्यग्दर्शनादित्रया मोक्ष उक्तं, तत्र यत्प्रथमं तत्कुत उत्पद्यत, इत्युक्ते निसर्गादधिगमाद्वैल्ययमर्थोऽत्र विवक्षितः । यदि सम्यग्दर्शनादिर केनञाभिसर्गाजदधिगमजाह्ला ज्ञानचारित्र्यरहितानमोक्ष इष्टं स्यात्, तत इदं युक्तं स्यात् “ भव्यस्य कालेन नि-श्रेयसोपपत्तेरिति ” । नचायमर्थोऽत्र विवक्षितः । अथवा यथा कुरुक्षेत्रे कश्चित्कनक बाह्वै रूपेयप्रयत्नाभ्यामाजयते । तथा बाह्यपुरुषोपदेशपूर्वकजीवाधधिगममन्तरेण यज्जायते तन्निसर्गजः । यथा कनकादम निष्पुपायक्षपुरुषप्रयोगापेक्ष कनकभावमापद्यते । तथा यत्सम्यग्दर्शनं निष्पुपायक्षमनुष्यसंपर्कोऽजीवादिपदार्थतत्त्वाधिगमापेक्षमुत्पद्यते तदधिगमजसम्यग्दर्शनमित्ययमर्थो विवक्षितः । नचान्यतरस्याभावा इति ।

कालानियमाच्च निर्देशायाः ॥ ९ ॥ यतो न भव्यानां कृत्स्नकर्मनिर्जरापूर्वकमोक्षकालस्य नियमोस्ति । केचिद्भव्या सङ्ख्येयं कालेन सेत्स्यति, केचिदसङ्ख्येयं, केचिदमतेन । अपरोऽनन्तानन्तेनापि न सेत्स्यति इति । ततश्च न युक्तं “ भव्यस्य कालेन नि-श्रेयसोपपत्तेरिति ” ।

चोदनाश्रुपत्तेश्च ॥ १० ॥ सर्वस्य चोदना नोपपद्यते । ज्ञानक्रियायाद्वयात् ? त्रितयाच्च मोक्षमाचक्ष्णाणस्य सर्वस्य नेदं युक्तं “ भव्यस्य कालेन मोक्ष ” इति । यदि हि सर्वस्य कालो हेतुरिष्टं स्यात्, बाह्याभ्यन्तरकारणनियमस्य दृष्ट्येष्टस्य वा विरोधः स्यात् ।

तद्वित्यनन्तरनिर्देशार्थः ॥ ११ ॥ तद्वित्येतदनन्तरस्य सम्यग्दर्शनस्य निर्देशार्थं क्रियते । ननु सत्पञ्चतमन्तरेणापि तद्वचनं सिद्धं—

इतरथा हि मार्गमैवं प्रसंगः ॥ १२ ॥ अक्रियमाणे हि तद्वचने मोक्षमार्गोऽपि प्रकृतः तेनाभिसम्बन्धः प्रसज्येत । ततो निसर्गमात्रेणापि मोक्षमार्गलाभः उक्तः स्यात् । बाहुश्रुत्यप्रचिख्यापयिषया च मोक्षमार्गाधिगममात्रादेव मिथ्यादृष्टानामपि मोक्षः स्यात् । ननु च “ अनन्तरस्य वा विधिर्ना भवति प्रतिषेधोवा, ” इत्यनन्तरत्वात्सम्यग्दर्शननैव संबधो न्याय्यः । “ प्रयासत्ते प्रधानं बलीयः ” इति मार्ग एव संबध्येत । तस्मात्तद्वचनं क्रियते निरुपार्थम् ।

इति तत्त्वार्थवार्तिकं व्याख्यानालङ्कारे प्रथमेऽध्याये तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

तत्त्वार्थश्रद्धान् सम्यग्दर्शनमित्युक्तः । अथ किं तत्त्वमित्यत इदमाह ॥

जीवाजीवासवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वं ॥ ४ ॥

किमर्थेनामुपादानं ? ननु द्रव्यमित्येव वक्तव्यं तद्वेदा हि सर्वं पदार्थो भवतीति । अत उत्तरं पठति—
एकाद्यनतविकल्पोऽपचौ विनेयाश्रयवशान्मध्यमाभिधानं ॥ १ ॥ एको द्वौ त्रयः सङ्ख्येया असङ्ख्येया अनन्ता इति पदार्था भिद्यते । तत्रैकं, पदार्थो भवति “ एकद्रव्यमनतपर्यायमिति वचनात् ” । द्वौ पदार्था, जीवाजीवभेदात् । त्रयः पदार्था अर्थ्याभिधानप्रत्ययभेदात् । एवमुच्यते च वचनविकल्पापेक्षयाऽसङ्ख्येया अनन्ताश्च भवति । तत्र विनेयाश्रयवशात्पदार्थनिरूपणाभेदः इति मध्यमेन क्रमेणाभियानं कृतम् । अति संक्षेपे सुमनसा मेव प्रतिपत्तिः स्यादतिप्रपञ्चे चानि चरेण सप्ततिपत्तिर्न स्यादिति । कश्चिदाह—

जीवाजीवयोरन्यतरत्रैवातर्भावादास्तवादीनामनुपदेश ॥ २ ॥ आस्तवो हि, जीवो वा स्यादजीनो वा । यदि जीन, जीनेतर्भवति । अथवाऽजीवः, अजीवे । एव सवरादयोपि । तस्मादेषामनुपदेश । अनर्थक उपदेशोऽनुपदेश ।

/ न वा परस्परोपश्लेषे संसारप्रवृत्तितदुपरमप्रधानकारणप्रतिपादनार्थत्वात् ॥ ३ ॥ न वाऽनर्थक उपदेश, कुत । जीवाजीवयो परस्परोपश्लेषे सति संसारप्रवृत्तितदुपरमप्रधानकारणप्रतिपादनार्थत्वात् । इह मोक्षमार्गं प्रकृतं, तस्य फलमवश्य मोक्षो निर्देष्टव्यः स कस्येति । जीव उपात्त । स च संसारपूर्वकः । स च सत्यजीवे जीवस्य भवति, इयं जीव उपात्त । तयोश्च परस्परोपश्लेषे संसार । तत्प्रधानहेतुः, आस्तवो बधश्चेत्युपात्तः । तदुपरमस्य मोक्षस्य प्रधानहेतुः सारनिर्जरे इत्युपादानं तयोः । एवमेवा निर्जने सति प्राण्यस्य मोक्षस्य निर्जने भवतीति । दृष्यते सामान्येतरभूतस्यापि विशेषस्य पृथगुपादानं प्रयोजनार्थं, क्षुरिया आयाता सूरवर्मापीति ।

बभयथापि चोदनानुपात्ते ॥ ४ ॥ यो जीवाजीवयोरतर्भावादास्तवादीनामनुपदेश चोदयति, तस्योभयथापि चोदना नोपपद्यते । कथं । आस्तवादीनि जीवाजीवाम्ना पृथगुपलभ्य वा चोदयेदनुपलभ्य वा । यदि पृथगुपलभ्य, अत एव ततोर्थोत्तरत्य सिद्धं । अथानुपलभ्य, अनुपलभादेव चोदनाभावः । किं च जीवाजीवाम्ना, पृथक् सिद्धान्ता चोदयेदसिद्धान्ता । यदि सिद्धाश्चोदयेदत एवाऽर्थोत्तरभावः । अथाऽसिद्धाश्चोदयति, कथमत्रातर्भावाच्चोदयते । न हि खरविपाणादीनामतर्भावादात्तर्भावात् ।

अनेकांताच्च ॥ ५ ॥ चोदनानुपपत्तिरिति वर्तते । कथं । द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोगुणप्रधानभावेनाऽर्पणानर्पणभेदाज्जीवाजीवयोरान्तरादीनां स्यादतर्भावः स्यादनतर्भावः । पर्यायार्थिकगुणभावे, द्रव्यार्थिकप्रधानत्वात्, आस्तवादिप्रतिनियतपर्यायार्थानर्पणादनदिपारिणामिकचैतन्याचैतन्यादिद्रव्यार्थार्पणादास्तवादीनां स्याज्जीवेऽजीने वातर्भावः । तथा द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्रधानत्वादास्तवादिप्रतिनियतपर्यायार्थार्पणादनादिपारिणामिकचैतन्याचैतन्यादिद्रव्यार्थाऽनर्पणादास्तवादीनां जीवाजीनयोः स्यादनतर्भावः । तदपक्षया स्यादुपदेशोऽर्थान् ।

तेषां निर्वचनलक्षणक्रमहेत्वभिधानं ॥ ६ ॥ तेषां जीवादीनां पृथगुपदेशे प्रयोजनमुक्तं । इदानीं निर्वचनलक्षणक्रमहेत्वभिधानं कर्तव्यं । तदुच्यते—

त्रिकालविषयजीवनानुभवनाज्जीव ॥ ७ ॥ दशसु प्राणेषु ययोपात्तप्राणपर्यायेण त्रिषु कालेषु जीवनानुभवनाज्जीवत्वज्जीविष्यतीति वा जीव । तथा सति, सिद्धानामपि जीनत्व सिद्धं जीवितपूर्वत्वात् । सप्रति न जीवति सिद्धा भूतपूर्वगत्या जीनत्वमेवा, इत्युपचारिकत्वं स्यात्, मुख्यं चेत्पते । नैव दोषः । मानप्राणज्ञानदर्शनानुभवनसाप्रतिक्रमपि जीनत्वमस्ति । अथवा रूढिशब्दाय । रूढौ च क्रिया व्युत्पत्त्यर्थेति कादाचिक जीवनमपेक्ष्य सर्वदा वर्तते, गोशब्दवत् ॥

तद्विपर्ययोऽजीवः ॥ ८ ॥ यस्य जीवनमुक्तलक्षणं नास्त्यसी तद्विपर्ययादजीन इत्युच्यते ॥ आस्तवत्त्यनेनाऽऽस्तवणमात्रं वाऽऽस्तवः ॥ ९ ॥ येन कर्मास्त्रयति यस्त्रात्रणमात्रमास्तवः ॥ बध्यतेऽनेन बंधनमात्रं वा बंधः ॥ १० ॥ बध्यते येनऽस्वतन्त्रीक्रियते येन अस्वतन्त्रीकरणमात्रं वा बधः ॥

संघ्रियतेऽनेन संवरणमात्रं वा संवरः ॥ ११ ॥ येन सत्रियते येन सरुच्यते सरोधनमात्रं वा संवरः ॥

निर्जीयते यया निर्जरणमात्रं वा निर्जरा ॥ १२ ॥ निर्जीयते निरस्यते यया निरसनमात्रं वा निर्जरा ॥

मोक्ष्यते येन मोक्षणमात्रं वा मोक्ष ॥ १३ ॥ मोक्ष्यतेऽस्यते येनाऽसनमात्रं वा मोक्ष ।
एतेषामितरेतरयोगे द्वय । उक्तं निर्वचनमिदानीं लक्षणमुच्यते—

चेतनास्वभावत्वाच्चद्विकल्पलक्षणो जीवः ॥ १४ ॥ जीवस्वभावश्चेतना, यत् इतरेभ्यो द्रव्येभ्यो
भियते । तद्विकल्पा ज्ञानादयः, यस्तन्निधानादात्मा ज्ञाता दृष्टा कर्ता भोक्ता च भवति तल्लक्षणो जीवः ।

तद्विपरीतत्वादजीवस्तदभावलक्षण ॥ १५ ॥ तद्विपरीतत्वादचेतनस्वभावत्वाज्ज्ञानादीनामभावक
यस्य लक्षणं सोऽजीवः । कथमभावो निरुपाख्यो वस्तुनो लक्षणं भवति । अभावोऽपि वस्तुधर्मो हेत्वगत्वादे-
र्भाववत् । अतोऽसौ लक्षणं युज्यते । स हि यदि वस्तुनो लक्षणं न स्यात्सर्वशकरं स्यात्, यदेव वनस्पत्यादी
नामजीवत्वं प्राप्नोति तदभावात्, ज्ञानादीनां हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्न च तेषां तत्पूर्विका प्रवृत्तिरस्ति हिता-
हितप्राप्तिपरिजनेनाभावात् । उक्तं च—

सुद्धिपूर्वां क्रियां दृष्ट्वा स्वदेहेऽन्यत्र तदुपलब्धम् ।

मन्यते सुद्धिसद्धानं सा न येषु न तेषु धीरिति ॥

नैष दोषः तेषामपि ज्ञानादयः सन्ति, सर्वज्ञप्रत्यक्षा, इतरेषामागमगम्याः । आहारलाभालाभयो पुष्टि-
श्लान्यादिदर्शनेन युक्तिगम्याश्च । अङ्गभस्ममूर्तितादिषु सत्यपि जीवत्वे, तत्पूर्वकप्रवृत्त्यभावाद्देतुव्यभिचारः ।

पुण्यपापागमद्वारलक्षण आस्रवः ॥ १६ ॥ पुण्यपापलक्षणस्य कर्मणः आगमद्वारमास्रव इत्यु-
च्यते । आस्रव इवास्रवः क उपमाधः, यथा महोदधेः सलिलमापगामुत्तरहरहरापूर्वते । तथा मिष्यादर्शना-
दिद्वारानुप्रविष्टे कर्मभिरनिष्टमात्मा समापूर्यत इति मिष्यादर्शनादिद्वारमास्रवः ।

आत्मकर्मणोरन्योन्यप्रदेशानुपवेशलक्षणो बन्धः ॥ १७ ॥ मिष्यादर्शनादिप्रत्ययोऽपनीतानां
कर्मप्रदेशानात्मप्रदेशानां च परस्परानुपवेशलक्षणो बन्धः । बन्ध इव बन्धः क उपमार्थः, यथा निगडादि-
द्रव्यनवनबद्धो देवदत्तोऽस्यतरुणादभिप्रेतप्रदेशगमनाद्यभावादतिदुःखी भवति । तथाऽपि कर्मनवनबद्धः,
पारतन्त्र्याच्छरीरमानसद्वृत्त्याम्यदिर्तो भवति ॥

आस्रवनिरोधलक्षणः संवरः ॥ १८ ॥ पूर्वोक्तनामास्रवद्वाराणां शुभपरिणामप्रशाभिरोधः संवरः ।
संवर इव संवरः, क उपमार्थः, यथा सुगुप्तसुतसङ्गतद्वारकपाठः पुरं सुरक्षितः दुरासदमरातिभिर्मिर्वति । तथा
सुगुप्तसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीपहजयचारित्रात्मनः सुसङ्गतेन्द्रियकपाययोगस्याभिनयकर्मगमद्वारसंवरणात्संवरः ।

एकदेशकर्मसंक्षयलक्षणा निर्जरा ॥ १९ ॥ उपात्तस्य कर्मणस्तपोविशेषसन्निधाने सत्येकदेश-
संक्षयलक्षणा निर्जरा । निर्जैव निर्जरा क उपमार्थः, यथा मन्त्रीपचबलाभिर्जीर्णैर्वीर्यविपाकं विषं न दोष-
प्रदः । तथा सनिपाकाऽनिपाकनिर्जराप्रत्ययतपोविशेषेण निर्जीर्णरसः कर्म न सत्तरफलप्रदः ॥

कृत्स्नकर्मवियोगलक्षणो मोक्षः ॥ २० ॥ सम्यग्दर्शनादिहेतुप्रयोगप्रकर्षे सति कृत्स्नस्य
कर्मणश्चतुर्विधवियोगो मोक्षः । मोक्ष इव मोक्षः क उपमार्थः, यथा निगडादिद्रव्यमोक्षात्सति स्वातन्त्र्ये-
ऽभिप्रेतप्रदेशगमनादेः पुमान् सुखी भवति । तथा कृत्स्नकर्मवियोगे सति स्वाधीनात्यंतिकज्ञानदर्शनानुपम-
सुखमात्माऽनुभवति । लक्षणमुक्तमिदानीं क्रमहेतुरुच्यते—

तादर्थ्यात्परिस्पन्दस्यादौ जीवग्रहणं ॥ २१ ॥ योयं मोक्षमार्गतत्त्वविष्करणरीरस्पन्दः स
आत्मार्थः, तस्य मोक्षपर्यायपरिणामात् यो वा जीवाद्युपदेशपरिस्पन्दः स आत्मार्थः, तस्योपयोगत्वाभावे सति
प्राहकत्वात्, अत आदौ जीवग्रहणः ।

तदनुग्रहार्थत्वाच्चदनंतरमजीवाभिधानं ॥ २२ ॥ यत् शरीरवाङ्मनः प्राणायानादिनोप-
कारेणाऽजिव आत्मानमनुगृह्णाति । अतस्तदनंतरमजीवाभिधानं ।

तदुभयाधीनत्वाच्चतसरीपे, आस्रवग्रहणं ॥ २३ ॥ यत् आत्मकर्मणो परस्परालेपे सत्यास्रव

प्रसिद्धिर्भवति । अतस्तस्मिन्ने आस्रवग्रहण ।

तत्पूर्वकत्वाद्धंधस्य तत् परं वधवचनं ॥ २४ ॥ यत् आस्रवपूर्वको वधस्तत् परं वचनं तस्य क्रियते ।

सवृतस्य वंधाभावाच्चत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं संवरवचनं ॥ २५ ॥ यत् सवृतस्थामनो वधो नास्ति तत्तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं तदनन्तरं संवरवचनं ।

संवरे सति निर्जरोपपत्तेस्तद्वन्तरे निर्जरावचनं ॥ २६ ॥ यत् संवरपूर्विका निर्जरा तत्-
स्तदतिके निर्जरावचनं ।

अंतं प्राप्तत्वात्मोक्तस्यांते वचनं ॥ २७ ॥ निर्जीर्णं कर्मस्वते मोक्षं प्राप्यत इत्यन्ते वचनं ॥

पुण्यपापपदार्थोपसंख्यानमिति चेन्नाऽऽस्रवे बंधे बांस्तर्भावात् ॥ २८ ॥ स्यादेतत्पुण्यपाप-
पदार्थयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं, अन्यैरप्युक्तनादिति । तत्र किं कारणं ? आस्रवे वधे वातर्भावात्, यत् आस्रवो
वधश्च पुण्यपापामकः ।

तत्त्वशब्दस्य भाववाचित्वाज्जीवादिभिः सामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः ॥ २९ ॥ तत्त्व
शब्दो भावनाचीति व्याख्यातमेतत् । अतस्तस्य जीवादिभिर्द्रव्यरचनेः सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते ।

न वाऽव्यतिरेकात्तद्भावासिद्धेः ॥ ३० ॥ न वा एष दोषः, किं कारणं ? अव्यतिरेकात्तद्भावासिद्धेः ।
न हि द्रव्यादव्यतिरेको भावोस्ति अतस्तद्भावेनाऽप्यारोप्यते । यथा ज्ञानमेवमिति ।

यदि तद्वानोऽप्यारोप्यते तल्लिङ्गसंख्यानवृत्तिं प्राप्नोति—

तल्लिङ्गसंख्यानवृत्तौ चोक्तं ॥ ३१ ॥ किमुक्तं नोपात्तव्यक्तिवचनत्वादिति ॥

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यालकारे प्रथमेऽध्याये चतुर्थमाह्निक ॥ ४ ॥

एव सङ्गात्वालक्षण्यादिभिरुद्दिष्टानां जीवादीनां सव्यवहारविशेषव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तद्व्यासः ॥ ५ ॥

नीयते गम्यतेऽनेनार्थः, नमति वाऽर्थमभिमुखीकरोतीति नाम । स्थाप्यते प्रतिनिर्धायतेसाविति स्था-
पना । द्रव्यपते गम्यते गुणैर्द्रव्यपति गमिष्यति गुणानिति वा द्रव्यं । भयनं भयतीति वा भावः । नामादीना-
मितिरेतरयोगलक्षणो द्रव्यः । नामस्थापनाद्रव्यभावेनामस्थापनाद्रव्यभावनं आयादित्वात्, दृश्यतेऽन्यतोर्पाति
वा तसि । न्यसत न्यसत इति वा न्यासो निक्षेप इत्यर्थस्तेषां न्यासस्तन्व्यासः । एतेषां नामादीनां किं
लक्षणमित्यत्रोच्यते—

निमित्तांतरानपेक्ष संज्ञाकर्म नाम ॥ १ ॥ निमित्तादन्यज्जिमेचातरं तदनपेक्षं क्रियमाणां सङ्गा-
नामेयुष्यते । यथा परमेश्वर्यलक्षणेनक्रियानिमित्तांतरानपेक्षं कस्यचिर्दिदं इति नाम । तथा जीवनक्रिया
नपेक्षं श्रद्धानक्रियानपेक्षं वा कस्यचिर्जीवं सम्यग्दर्शनमिति वा नाम ।

सोऽयमित्यभिसंबंधत्वेनाऽन्यस्य व्यवस्थापनामात्रं स्थापना ॥ २ ॥ यथा परमेश्वर्यलक्ष-
णो न शचीपतिर्दिदं, सोयमित्यन्यतरुप्रतिनिर्धायमानं स्थापना भवति । एव जीवं इति वा सम्यग्दर्शनं
मित्यक्षानिक्षेपादिषु सोऽयमिति व्यवस्थापनामात्रं स्थापना ।

अनागतपरिणामविशेषं प्रति गृहीताभिमुख्यं द्रव्यं ॥ ३ ॥ यद्भाविपरिणामप्राप्तिं प्रति
योग्यतामादधानं तद्रव्यमित्युच्यते ।

अतद्भवं वा ॥ ४ ॥ अथनाऽतज्ञान वा द्रव्यमित्युच्यते । यथैवार्थमानीत काष्ठमिदमस्ति-
मापर्यायप्राप्तिं प्रत्यभिमुखमिदं इत्युच्यते । तथा जीनसम्पद्दर्शनपर्यायप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्य
द्रव्यजीनो द्रव्यसम्पद्दर्शनमिति चोच्यते । युक्तं तानत् सम्पद्दर्शनप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्यमिति ।
अतपरिणामस्य जीवस्यासम्भवात्, इदम्युक्तं जीनपर्यायप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्यमिति, कुतः सदा तपरि-
णामो यदि न स्यात्प्रागजीनं प्राप्नोति ? नैप दोषः मनुष्यजीनादिनिष्पत्तापक्षया स व्यपदेशो वेदितव्यः ।

तद्विधिविधमगमनोभागमभेदात् ॥ ५ ॥ तदेतद्द्रव्यं द्विविधं, कुतः ? आगमनोऽआगमभेदात् ।
आगमद्रव्यजीनं नोआगमद्रव्यजीनं । आगमद्रव्यसम्पद्दर्शनं नोआगमद्रव्यसम्पद्दर्शनमिति च ।

अनुपयुक्तः माभूतज्ञायात्मागमः ॥ ६ ॥ अनुपयुक्तः प्राप्तज्ञायागमद्रव्यमित्युच्यते ।

इतरत् त्रिविधं ज्ञायकशरीरभावितद्रव्यतिरिक्तभेदात् ॥ ७ ॥ इतरन्नोआगमद्रव्यं त्रैवि-
ध्यमास्कदति, कुतः ? ज्ञायकशरीरभावितद्रव्यतिरिक्तभेदात् । ज्ञातुर्वच्छरीरं त्रिकालगोचरं तज्ज्ञायकशरीरं ।
जीनसम्पद्दर्शनपरिणामप्राप्तिं प्रत्यभिमुखं द्रव्यं भावीत्युच्यते । तद्रव्यतिरिक्तं कर्मणोऽकर्मणिकस्य ।

वर्तमानतत्पर्यायोपलक्षितं द्रव्यं यावः ॥ ८ ॥ वर्तमानेन तेन तेन जीवनसम्पद्दर्शनपर्याय-
योगोपलक्षितं द्रव्यं भावजीवो भावसम्पद्दर्शनमिति चोच्यते । यथैवनामकर्मोदयापादितेऽनक्रियापर्याय-
परिणतं आमा भावेदं ।

स द्विविधः पूर्ववत् ॥ ९ ॥ स एष भावो द्विविधो वेदितव्यः पूर्वजदागमनोभागमभेदात् ॥

तन्माभूतविषयोपयोगाविष्ट आत्मागमः ॥ १० ॥ जीवादिमाभूतविषयोपयोगेनाविष्ट आ-
त्मागमतो भावजीवो भावसम्पद्दर्शनमिति चोच्यते ।

जीवनादिपर्यायाविष्टोऽन्यः ॥ ११ ॥ जवनादिपर्यायेणाऽऽविष्ट आमाऽन्यो नोआगमतो भाव-
इत्युच्यते ।

नामस्थापनयोरेकत्वं सज्ञाकर्माऽविशेषादिति चेन्नादरानुग्रहाकाक्षित्वास्थापनायां ॥ १२ ॥

स्यामतः, नामस्थापनयोरेकत्वं, कुतः सज्ञाकर्मान्विश्रयात् । यतो नाम्नि स्थापनाया च सज्ञाकरणं समानं, नञ्-
कृते नाम्नि स्थाप्यत इति । तच्च न कुतः ? आदरानुग्रहाकाक्षित्वात् स्थापनाया । यथाऽर्हदिदंस्वदेवरादिप्रतिमा
स्वादरानुग्रहाकाक्षित्वं जनस्य, न तथा परिभाषिते वर्तते ततोऽन्यथमनयो ।

द्रव्यभावयोरेकत्वमव्यतिरेकादिति चेन्न कथंचित्संज्ञास्वालक्षणादिभेदात्तद्वेदसिद्धे ॥ १३ ॥

स्यादारका द्रव्यभावनयोरेकत्वं प्रसज्यते कुतस्तदव्यतिरेकात्, नहि द्रव्यव्यतिरेकेण भाव उप-
लभ्यते भावव्यतिरेकेण वा द्रव्यं, अतोऽन्ययोरेकत्वमिति । तच्च न कुतः ? सज्ञास्वालक्षणादिभेदात्तद्वेद-
सिद्धे । इह ययो सज्ञास्वालक्षणादिकृतो भेदस्तयोर्नान्वयमुपलभ्यते तथा द्रव्यभावयोरपीति । कश्चिदाह

द्रव्यस्यादौवचनं न्याय्यतः पूर्वकत्वाच्चाभादीनां ॥ १४ ॥ द्रव्यस्यादौ वचनं न्याय्यं कुत-
स्तत्पूर्वकत्वान्नामादीनां । सतो हि सञ्ज्ञिनो नामादिभिर्मवितव्यमिति, नैप दोषः ।

सव्यवहारहेतुत्वात्सज्ञाया पूर्ववचनं ॥ १५ ॥ सव्यवहारहेतुत्वात्सज्ञाया पूर्ववचनं क्रियते ।
सर्वो हि लोकसव्यवहारं सज्ञापूर्वकस्तदामकत्वात्, तदनात्मकत्वे वस्तुव्यवहारविच्छेदः । तदामकत्वाच्च
स्तुतिनिर्दयोरागद्वेषप्रशुचिः सिद्धः ।

ततः स्थापनावचनमाहितनामकस्य स्थापनोपपत्तेः ॥ १६ ॥ ततः परं स्थापना वि-
धीयते कुतः ? आहितनामकस्य स्थापनोपपत्तेः । आहितनामकस्य सोपमिति किंचिप्रतिनिधीयते ।

द्रव्यभावयोः पूर्वोक्त-यासः पूर्वोक्तकालवृत्तित्वात् ॥ १७ ॥ द्रव्यभावयोः पूर्वोक्तपरन्यास

क्रियते, किं कारणं ? पूर्वोत्तरकालवृत्तिनात् । पूर्वकालत्रियस्य हि द्रव्यं । उत्तरकालभावी भाव इति ।

तत्रप्रत्यासत्तिप्रकर्षाऽप्रकर्षभेदाद्वा तत्त्वमः ॥ १८ ॥ अथवा तत्त्वप्रत्यासत्ते प्रकर्षाप्रकर्षभेदात्तेषां नामादीनामुद्दिष्ट क्रमो वेदितव्यः । तत्त्व भाव प्रधान तदर्थान्यीतराणि, तत्र प्रत्यासत्तेस्तस्मात् द्रव्यं प्रयुक्तं तद्भावापत्ते । ततः पूर्वं स्थापनोपादानमतद्वात्रेपि तद्भाव प्रति प्रधानहेतुवाच्यत पूर्व नामोपादान भाव प्रति निप्रकृष्टत्वात् ।

नामादिचतुष्टयाभावो विरोधात् ॥ १९ ॥ अत्राह नामादिचतुष्टयस्याभावः, कुतो ? निरोधात् । एकस्य शब्दार्थस्य नामादिचतुष्टय विरुध्यते । यथा नामैकं नामैव, न स्थापना । अथ नाम स्थापना इष्यते न नामेदे नाम । स्थापना, तर्हि नचैव स्थापना नामेद । अतो नामार्थ एको, विरोधान्न स्थापना । तथैकस्य जीरादेरर्थस्य सम्यग्दर्शनादेर्वा विरोधान्नानामाभाव इति ।

न वा सर्वेषां संव्यवहार प्रत्यविरोधात् ॥ २० ॥ न वैषदोषः, किं कारणं ? सर्वेषां संव्यवहार प्रत्यविरोधात् । लोके हि सर्वानामादिभिर्दृष्ट संव्यवहारः । इदो देवदत्त इति नाम । प्रतिमादिषु चैव इति स्थापना । इदार्थे च काष्ठे द्रव्ये इद्रसंव्यवहारः "इद्र आनीत" इति वचनात् । अनागतपरिणामे वार्थे द्रव्यसंव्यवहारो लोके दृष्टः, द्रव्यमय माणसकः, आचार्यः श्रेष्ठी वैयाकरणो राजा वा भविष्यतीति व्यवहारदर्शनात् । शचीपती च भावे इद्र इति न च विरोधः । किं च-

अभिहितानवबोधात् ॥ २१ ॥ यथा नामैकं नामैवैष्यते न स्थापनेयाचक्षणेन त्वयाऽभिहितानवबोधः प्रकटीक्रियते । यतो नैवमाचक्ष्महे नामैव स्थापनेति, किंत्वेकस्यार्थस्य नामस्थापना-द्रव्यभावैर्व्याप्त इत्याचक्ष्महे ।

अनेकांताच्च ॥ २२ ॥ नैतदेकातेन प्रतिजानीमहे नामैव स्थापना भवतीति । न वा स्थापना वा नाम भवति नेति च । कथं-

मनुष्यब्राह्मणवत् ॥ २३ ॥ यथा ब्राह्मणः स्यात्मनुष्यो ब्राह्मणस्य मनुष्यजात्यामकत्वात् । मनुष्यस्तु ब्राह्मणः स्यान्नरा, मनुष्यस्य ब्राह्मणजात्यादिपर्यायामकत्वदर्शनाच्च । तथा स्थापना स्यान्नामाऽकृतान्न स्थापनानुपपत्ते । नाम तु स्थापना स्यान्नरा, उभयथा दर्शनात् । तथा द्रव्यस्याद्वा न भावद्रव्याधीदिशात् । न भाव पर्यायार्थदिशाद्रव्यं । भावस्तु द्रव्य स्यान्नरा, उभयथा दर्शनात् । किं च-

अतस्तत्सिद्धे ॥ २४ ॥ यत एव नामादिचतुष्टयस्य विरोधः भवानाचष्टे अत एव नाभावाः । कथमिह योय सहानवस्थानलक्षणो विरोधो वण्यघातकथञ्च सतामर्थानां भवति नाऽस्तत्तां । काकोष्णक वच्छायातपवत् । न काकदत्तखरविषाणयोर्विरोधाऽस्तवात् । किं च-

नामाद्यात्मकत्वानात्मकत्वे विरोधस्याऽविरोधकत्वात् ॥ २५ ॥ यो नामादिचतुष्टयस्य विरोधः स नामाद्यात्मको वा स्यान्न वा, उभयथा च विरोधाभावः । यदि नामाद्यात्मको नासी विरोधको नामाद्यात्मनः । अथ तदात्मकोपि विरोधो नामादीनां विरोधकः, नामाद्यात्मोपि विरोधकः स्यात् । ततो नामादीनामभावाद्विरोध एव न स्यात् । अथ न नामाद्यात्मकः, एवमपि नामादीनां नासी विरोधकोऽधीतरत्वात् । अधीतरभावेपि विरोधकत्वमिष्यते : सर्वेषां पदार्थानां परस्परतो नित्य विरोधः स्यात् । न चासावस्तीति । अतो विरोधाभावात् ।

ताद्गुण्याद्भावस्य प्रामाण्यमिति चेत्तेतरव्यवहारनिवृत्ते ॥ २६ ॥ स्यादेतत्ताद्गुण्याद्वा न एव प्रमाणं न नामादि । स जीवनादिगुणो यस्य स तद्गुणः, तस्य भावस्ताद्गुण्यः । अतो भाव एव प्रमाणं न नामादिस्ताद्गुण्याभावादिति । तन्न किं कारणं ? इतरव्यवहारनिवृत्ते । एव हि सति नामायाऽश्रयो व्यवहारो निवर्तते । ॥ चास्ति । इत्यतो न भावस्येव प्रमाण्यः ।

उपचारादिति चेन्न तद्गुण्याभावात् ॥ २७ ॥ स्यादेतत्, यद्यपि भावस्येव प्रामाण्यं तथापि

नामादिव्यवहारो न निरर्तते कुत । उपचारात्, माणयके सिंहसन्दव्यवहारवदिति । तन्न किं कारण ? तद्गुणाभावात् । मुख्यते माणयके सिंहसन्दव्यवहार भौर्यशौर्यादिगुणैकदशयोगात् । इह तु नामादिषु जीवनादिगुणैकदेशो न कश्चिदप्यस्तीत्युपचाराभावाद् व्यवहारनिवृत्तिः स्यादव ।

मुख्यसंप्रत्ययप्रसंगाच्च ॥ २८ ॥ यदुपचारात्नामादिव्यवहार स्यात्, "गौणमुख्ययोर्मुख्ये सप्रत्यय" इति मुख्यस्यैव सप्रत्ययः स्यान्न नामादीना । यतस्त्वर्थप्रकरणादिविशेषलिङ्गाभावे सर्वत्र सप्रत्यय आविशिष्ट कृतसंगतेर्भन्त्यतो न नामादिषूपचाराद्व्यवहार ।

। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवतीति लोके ॥ २९ ॥ तद्यथा गोपालकमानय कटे-जकमानयेति, यस्या सज्ञा भवति स आनीयते । न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः । एवमिहापि यस्या जीवादिरिति सज्ञा कृता तस्यैव सप्रत्ययः स्यान्नेतरेषामिति । तन्न किं कारण ? उभयगतिदर्शनात् । लोके ह्यर्थाप्रकरणाद्वा कृत्रिमे सप्रत्ययः स्यात् अर्थोऽस्यैव सज्ञके न भवति, प्रकृत वा तत्र भवति इदमत्र सज्ञके न कर्तव्यमिति । अतश्चार्थाप्रकरणाद्वा लोके सप्रत्ययो भवति । अगहि भवान् प्राम्य पाशुल लुर पादकमकरणह्ममागत ग्रीतु-गोपालकमानय कटेजकमानयेति उभयगतिस्तस्य भविष्यति । किंच—

अनेकांतात् ॥ ३० ॥ नापेक्षात् कृत्रिममेवेद, न कृत्रिममेवेति किं तर्हि ? अनेकांतो नाम सागान्यापेक्षया स्यादकृत्रिम विशेषापेक्षया कृत्रिम । एव स्यापनादयश्चेति । ततः किं "कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सप्रत्यय" इत्यस्याभावात् । किं च—

। नयद्वयविषयत्वात् ॥ ३१ ॥ हेतु नचैव ब्रह्मार्थिक पर्यायार्थिकश्च । तयोर्विषयो नामादिन्यासस्तत्र नामस्थापनाद्रव्याणि, प्राप्यस्य, सामान्यात्मकत्वात् । पाश्चात्यस्य भावः, परिणतिप्रधानत्वात् । ततः किं "गौणमुख्ययोर्मुख्ये सप्रत्यय" "कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सप्रत्यय" इति च न भवति, प्रतिनिपय नयभेदात् ।

ब्रह्मार्थिकपर्यायार्थिकार्थोभावात्नामादीनां तयोश्च नयद्वयाभिधेयत्वात्पौनरुक्त्यसंग ३२ यतो नामस्थापनाद्रव्याणि ब्रह्मार्थिकश्च भावः पर्यायार्थिकस्येत्युक्तः । ततो नामादीनां नयात्तर्भावात्तयविकल्पानां च वक्ष्यमाणान्यापौनरुक्त्यप्रामोति ।

न वा विनियमतिभेदाधीनत्वाद् आदिनयविकल्पनिरूपणस्य ॥ ३३ ॥ न वा एष दोषः, किं कारण ? विनियमतिभेदाधीनत्वाद् आदिनयविकल्पनिरूपणस्य । ये भुमेधसो विनयास्तेषां ब्रह्मामेव ब्रह्मार्थिकपर्यायार्थिकाम्नां सर्वनयवक्तव्यार्थप्रतिपत्तिस्तदर्थभावात् । यत्वेतो मदनेभस्तस्तेषां आदिनयविकल्पनिरूपणमतो विशेषोपपत्तेर्नामादीनामपुनरुक्तः ।

तच्छब्दाऽग्रहणः प्रकृतत्वात् ॥ ३४ ॥ सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्रकृतत्वादेव नामादिन्यासाभिसंबन्धः । ततस्तच्छब्दस्य ग्रहणमनर्थकः ।

प्रत्यासन्नत्वाज्जीवादिषु प्रसंग इति चेन्न सम्यग्दर्शनविषयत्वात् ॥ ३५ ॥ स्यादेतत्तच्छब्दादिना प्रत्यासन्ना जीवादयस्तेषामेव न्यासाभिसंबन्धो भवेन्न सम्यग्दर्शनादीनां, कुत ? "अनंतरस्य विधिर्वाभवति प्रतिषेधोवेति" । तन्न किं कारण ? सम्यग्दर्शनविषयत्वात् सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्राधान्येनापदेशस्तदर्थत्वाच्छास्त्रारभस्य । सम्यग्दर्शनादिविषयत्वेन तु जीवादीनां गुणभूतत्वेनोपदेशः । अतस्तच्छब्दादृतेऽपि सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्राधान्यान्नामादिन्यासेनाभिसंबन्धो युक्तः ।

निशेषानिदिष्टत्वाच्च ॥ ३६ ॥ जीवादयः सम्यग्दर्शनविषयत्वेन विशेषणानिदिष्टा, प्रकृत सम्यग्दर्शनादित्रय न बाधियते "विशेषानिदिष्टा प्रकृत न बाधत" इति ।

सर्वभावाधिगमार्थं तु ॥ ३७ ॥ सर्वेषां भावानां जीवाजीवादीनामप्रधानानां प्रधानानां च सम्यग्दर्शनादीनामधिगमार्थं तर्हि तच्छब्दग्रहणः । इतरथा हि प्रधानाभिसंबन्ध एव स्यात् । एवमजीवादिषु

तस्मिन् प्रागुक्तविषये रूपादिममुदये परस्परोपकारवर्तिनि पृथुबुभायाकारः स्वात्मा । इतरः परात्मा । तेन पृथुबुभायाकारेण स घटोक्तिः । नेतरेण । घटव्यवहारस्य तद्भावे भागात्तदभावेऽभावात् । यदि हि पृथुबुभायाम-
नापि घटो न स्यात् एव न स्यात् । अथेतत्त्वनापि घटः स्यात्तदाकारशून्येपि घटव्यवहारः प्रान्त्यात् । अथवा
रूपादिसंनिवेशः संस्थान । तत्र चक्षुषा घटो गृह्यते, इत्यस्मिन् व्यवहारे रूपमुत्वेन घटो गृह्यत इति, रूपं
स्वात्मा । रसादिः परात्मा । स घटो रूपेणास्ति । नेतरेण रसादिना, प्रतिनियतकरणप्राप्त्यात् । अथ हि
चक्षुषा घटो गृह्यत इत्यत्र, रसादिरपि घट इति गृह्येत । सर्वेषां रूपत्वप्रसंगः । ततश्च करणात्करणत्वाऽन-
र्थिका । यदि वा रसादिवद्रूपमपि घट इति न गृह्येत, चक्षुर्नियताऽस्य न स्यात्, अथवा शब्दभेदे ध्वनौर्ध-
भेद इति घटकुटादितत्त्वानामप्यर्थभेदः । घटनाद् घटः फोटित्याकुट इति तत्क्रियापरिणतिगुण एव
तस्य शब्दस्य वृत्तिरुक्ता । तत्र घटनक्रियाविषयककर्तृभावः स्वात्मा । इतरः परात्मा । तत्रायेन घटः । नेत-
रेण, तत्त्वार्थसंगमिरोहणम् । यदि च घटनक्रियापरणतिमुखेनाप्यघटः स्यात् । तद्व्यवहारनिवृत्तिः स्यात् । यदि
चेतनव्यपेक्षयापि घटः स्यात्, पटादिव्यपि तत्क्रियानिरहितेऽप्युत्पत्तिः स्यात्, एकशब्दव्याप्यत्व वा यस्तुनः ।
अथवा घटशब्दप्रयोगानन्तरमुपयमान उपयोगाकारः स्वात्मा, अहेतुत्वादतरंगत्वाच्च । यादौ घटाकारः
परात्मा, तदभावेपि घटव्यवहारदर्शनात् । स घट उपयोगाकारेणास्ति । नान्येन । यदि उपयोगाकारात्मना
प्यघटः स्यात् वृक्षश्रृंगतृणकलभूतोपयोगघटाकाराभागात्तदधीनो व्यवहारो विनाशमानुयात् । इतरोऽस-
न्निहितोपि यदि घटः स्यात्पटादीनामपि स्याद् घटत्वप्रसंगः । अथवा चैतन्यशक्तैर्ज्ञायाकारो ज्ञानाकारो ज्ञेया
कारश्च, अनुपयुक्तप्रतिविद्याकारादर्शतत्त्वज्ञानाकारः । प्रतिनिवाकारपरिणतादर्शतत्त्वज्ञेयाकारः । तत्र
ज्ञेयाकारः स्वात्मा, तन्मूलत्वाद् घटव्यवहारस्य । ज्ञानाकारः परात्मा सर्वसाधारणत्वात् । स घटो ज्ञेयाकारे-
णास्ति । नान्यथा । यदि ज्ञेयाकारेणाप्यघटः स्यात्तदाश्रयेपि कस्तर्क्यतानिरासः स्यात् । अथ हि ज्ञानाकारेणापि
घटः स्यात्पटादिज्ञानाकारेपि तत्सन्निधानाद् घटव्यवहारवृत्तिः प्रसज्येत । उक्तैः प्रकारैरपि तद्व्यवहारम-
हत्त्वं च परस्परतो न भिन्न । यदि भिद्येत सामानाधिकरण्येन तद्व्यवहारमभिधानवृत्तिर्न स्याद् घटपटवत् ।
ततश्चेतरेतराविनामाने उभयोरप्यभागात्तदाश्रयव्यवहारपटवत् कृत स्यात् । अतस्तदुभयात्मनोऽसौ क्रमेण
तच्छब्दव्याप्यतामास्फटन् स्याद् घटश्चापटश्चेत्युच्यते । यदि तदुभयात्मकं सत् घट इत्येवोच्येत, इतरात्मासम्प्र-
हादतत्त्वमेव स्यात् । अथापट एवेत्युच्येत घटमानुपादानादनुत्तमेन स्यान्न सत्तु ताददेवेति । नचान्यः
शब्दस्तदुभयाभावस्वतन्त्राभिधायी नियतऽतोऽसौ घटो येननगोचरातीत्यात्मात्वादवक्तव्य इत्युच्यते ।
पटात्मापिणामुत्वेनोक्तावक्तव्यस्वरूपनिरूपणेन आदिश्यमान स एवार्थ इति स्याद् घटश्चावक्तव्यश्च ।
निरूपिताऽपटभंगसंगेन प्रदर्शितावक्तव्यवर्त्मना चापदेयः स एवार्थ इति स्यादपटश्चावक्तव्यश्च । तदु-
भयाभिधानकमाक्रमार्पणावशादभिभूततद्व्यवपदेशः स एवार्थः स्याद् घटश्चापटश्चावक्तव्यश्च भवति ।
एवमपि सप्तभंगी जीवादियु सम्प्रदर्शनादियु च द्रव्यार्थिकार्थार्थार्थिकनवार्पणाभेदाद्योजयिष्या । तत्र
द्रव्यार्थिकार्थार्थार्थानिधिततत्त्व, अतत्तदेवमवधारणादुन्मत्तवत् । पर्यायार्थिकार्थार्थार्थेपि तथेवाऽतद्वत् तदेवेत्यव-
धारणादुन्मत्तवत्, स्यादादौ निमित्तार्थोऽपेक्षितयापातव्यस्तुगादिवादन्यवत्तत्त्वचनवत् । अपतत्त्वार्थार्थो-
पपत्तादः स्ववचनविरोधात् तदा गौनवृत्तिकवत् । अश्रुयार्थः स्यादवक्तव्यपदो वक्तव्यावक्तव्यवादिवा
त्तन्नेतरवचनविरोधमादयत् ।

अनेकांति तदभावाद् व्याप्तिरिति चेद्य तत्रापि तदुपपत्तेः ॥ ६ ॥ स्यादेतदनेकांति सा विधि
प्रतिषेधविकल्पना नास्ति । यदि स्यादाऽनेकांतो न भवति, तदेकांतोऽपानुमंगो भवेत् । अनवरथाप्रसंगश्च ।
ततस्तत्रानेकांतचमेव, इति सा सप्तभंगी व्याप्तिमती न भवतीति । तत्र किं कारणं । तत्रापि तदुपपत्तेः स्यादे-
कांतः स्यादनेकांतः स्यादुभयः स्यादवक्तव्यः स्यादेकांतश्चावक्तव्यश्च स्यादनेकांतश्चावक्तव्यश्च स्यादेकांतश्चा-
वक्तव्यश्चावक्तव्यश्चेति । तत्कथमिति चेदुच्यते—

प्रमाणन्यवर्णनाभेदादेकांतो द्विविधः सम्प्रयोगेकांतो मिथ्येकांत इति । अनेकांतो द्विविधः तद्व्यवने-
कांतो मिथ्यानेकांत इति । तत्र सम्प्रयोगेकांतो हेतुविरोधसामर्थ्यादिवत् । प्रमाणप्रसूतिर्वाचकदेशादेशः ।

एकात्माधारणेन अन्यशेषनिराकरणप्रवणप्रणिधिभिर्नैकातः । एकत्र सप्रतिपक्षानेकधर्मस्वरूपनिरूपणो युक्तागमाभ्यामविरुद्धः सम्यग्नेकातः । तदतस्त्वभावस्तु गूढं परिकल्पितानेकात्मकं केवलं धात्रिज्ञानं मिथ्यानेकातः । तत्र सम्यग्नेकातो नय इत्युच्यते । सम्यग्नेकातः प्रमाणं । नयार्पणादेकातो भवत्येकनिश्चयप्रपञ्चत्वात् । प्रमाणार्पणादनेकातो भवत्येकनिश्चयाधिकरणत्वात् । यद्यनेकातोऽनेकात एव स्यान्नेकातो भवेत्, एकाताभावात्तत्समूहात्मकस्य तस्याप्यभावः स्यात्, शास्त्राद्यभावे श्रद्धाद्यभाववत् । तदविनाभाविविशेषनिराकरणादात्मलोपे सर्वलोपः स्यात् । एवमुच्यते च भंगा योजयितव्या ।

छलमात्रमनेकात इति चेन्न छललक्षणाभावात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं तदेवास्ति तदेव नास्ति, तदेव नित्यं, तदेवानित्यमिति चानेकातप्रसूषणं छलमात्रमिति । तत्र कुतः ? छललक्षणाभावात् । छलस्य हि लक्षणमुक्तं “ यच्चनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलमिति ” यथा नव कंवलोयमित्यविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थांतरकल्पनं, नवास्य कंवला न चत्वार इति नवो यास्य कंवलो न पुराण इति नवकंवलः । न तथानेकातवादः । यत उभयगुणप्रधानभावापादिपार्ष्णिकानिर्णयव्यवहारसिद्धिविशेषबलमभ्यपितयुक्तिपृथक्कार्योऽनेकातवादः ।

संशयहेतुरिति चेन्न विशेषलक्षणोपलब्धेः ॥ ८ ॥ स्यान्मतं संशयहेतुरनेकातवादः, कथं ? एकात्राधारे विरोधिनेनेकस्यासंभवात् । आगमश्चैवं प्रवृत्तः—“ एकं द्रव्यमनतपर्यपमिति ” । किमागमप्रामाण्यादस्ति वा नास्ति वा नित्यं वाऽनित्यं चेति ? । तच्च न कस्माद्विशेषलक्षणोपलब्धेः । इह सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषोपलब्धेः संशयः । सद्यथा स्यानुपपद्योचिते देशे नातिप्रकाशाधिकारकद्रुपायां वेलायामूर्ध्वत्वमात्र साक्ष्यं पश्यतो वक्रकोटरीशेषोपपत्तिरित्यप्यनादीन् स्यानुपगतान् विशेषान् । वज्रसंसयनशिरःकंदूयनशिखाबंधनादीन् पुरुषगतांश्चाऽनुपलभमानस्य तेषां च स्मरतः संशय उत्पद्यते । नच तददनेकातवादे विशेषानुपलब्धिर्यतः स्वपरायादेशवर्जाहता विशेषा उक्ता व्यक्ताः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । ततो विशेषोपलब्धेर्न संशयहेतुरिति यदगदिभ्य तात्सम्यगप्रैवैष्य । एवमपि सत्तायः, कथमिदं तावदस्ति प्रष्टव्यः ? एषामस्तित्यादीनां धर्माणां साधकाः प्रतिनियता हेतवः संति न वा । यदि न संति विप्रतिपन्नप्रतिपादनासंभवः अथ संशयकत्र निरुद्धसाधनहेतुसामिधाने राति भवितव्यं संशयेनेत्युच्यते—

विरोधाभावात्संशयाभावः ॥ ९ ॥ यदि विरोधोऽभिव्यक्तसंशयोऽजनिष्यत् । नच विरोधो नयोपनीतानां धर्माणामस्ति कुतः—

अर्पणाभेदाद्विरोधः पितृपुत्रादिसंबन्धवत् ॥ १० ॥ उक्तादर्पणाभेदादेकाऽविरोधेनावरोधो धर्माणां, पितृपुत्रादिसंबन्धवत् । तद्यथा—एकस्य देवदत्तस्य जातिमुक्तुरूपतंज्ञान्यपदेशविशिष्टस्य पिता-पुत्रो भ्राता भागिनेय इत्येवं प्रकाराः संज्ञा जन्यजनरूपादिशक्त्यर्पणाभेदात् विरुध्यते । नक्षेकोपक्षया पितेति, शेषोपक्षयापि पिता भवति । शेषोपक्षया वा पुत्रादिव्यपदेशाहं इत्युक्तोपक्षयापि पुत्रादिव्यपदेशभाक् न च पिता, पुत्रादिरतः संबन्धवद्देवदत्तस्यैकत्वे न विरुध्यते । तद्वदस्तिचादयो न यति विरोधमेकत्र ।

सपक्षासपक्षापेक्षोपलक्षितसत्त्वासत्त्वादिभेदापचितैकधर्मवद्वा ॥ ११ ॥ अपया सपक्षा-सपक्षापेक्षोपलक्षितानां सत्तामत्त्वादीनां भेदानामाधारेण पक्षधर्मैकेन तुल्यं सर्वद्रव्य निरपेक्षयोर्धर्मकत्रयादिप्रतिपादप्रयोगापेक्षया संशय उत्कः, इतरथा हि पक्षधर्मैपि सत्तायः कथ्येत ।

एकस्य हेतोः साधकद्रूपकताचिंसंवादवद्वा ॥ १२ ॥ अथैकमुपपत्त्या विरोधे प्रतिपादितेपि मिथ्यादर्शनाभिनिर्वासात्त्वं न प्रतिपद्यते यत्नं प्रति सार्गलौकिकहेतुवादमाश्रित्योच्यते—इह सपक्षमर्षादानतिक्रमेण न्यायधर्ममनुपालयता यादिनाऽभिप्रेतप्रतिपक्षार्थसिद्धिमाशसता हेतुपददेशे सर्वाभिलषितार्थसिद्धिः प्रतिगमात्तदेव माप्राप्तदिति । अतिप्रसंगदोऽनिरुचये यो हेतुरपदिश्यते स साधको दूषकश्च । स्वपक्षं साधयति परपक्षं दुपयति न तौ साधनदूषणार्थौ हेतोरन्यौ भवतः । नचानन्यत्रमस्तीतिह वा येन

साधकस्तेन दूषको येन वा दूषकस्तेन साधकः । न तयोः सकरो विरोधो वा । एवं सर्वेथेषु विरोधदोषमनुहति विसर्पत्यनेकातप्रक्रियेति ।

सर्वप्रवाद्यविप्रतिपक्षे ॥ १३ ॥ नात्र प्रतिवादिनो विसवदते, एकमनेकात्मकमिति । केचि-
त्पाददाहुः—सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रधानमिति तेषां प्रसादलाघवशोपतापावरणसादनादिभिन्न-
स्वभावानां प्रधानात्मना मिथश्च न विरोधः । अथ मन्येथाः न प्रधानं नामेकं गुणेष्वेधांतरभूतमस्ति, किंतु
त एव गुणाः साम्यमापन्नाः प्रधानाख्या लभंत इति । यद्येव भूमा प्रधानस्य स्यात्, स्यादेतत्तेषां समुदायः
प्रधानमेकमिति । अत एवाविरोधः सिद्धः गुणानामवयवानां समुदायस्य च । अपरे मन्यते—अनुवृत्तिविनि-
वृत्तिबुद्ध्यभिधानलक्षणः सामान्यविशेष इति । तेषां च सामान्यमेव विशेषः सामान्यविशेष इति । एकस्यात्मन
उभयात्मकं न विरुध्यते ।

अपर आहुः—वर्णादिपरमाणुसमुदायरूपपरमाणुरिति । तेषां कानूतद्वत्वादिभिन्नलक्षणानां रूपात्मनां
मिथश्च न विरोधः । अथ मतं न परमाणुनामैकोस्ति बाधः, किन्तु विज्ञानमेव तदाकारपरिणतं परमाणुव्यप-
देशार्हमित्युच्यते । अत्रापि ग्राह्यविषयाभाससवित्तिशक्तिरपाकाराधिकरणस्यैकस्याभ्युपगमाच्च विरोधः । किंच
सर्वेषामेव तेषां पूर्वोत्तरकालभाव्यवस्थाविशेषार्पणाभेदादेकस्य कार्यकारणशक्तिसमन्वयो न विरोधस्यास्पद-
मित्यविरोधः सिद्धः ॥ एव प्रमाणनयैरधिगतानां जीवादीनां पुनरप्यधिगमोपायातरप्रदर्शनार्थमाह—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥

के पुनरिमे निर्देशादयः ? निर्देशोऽर्थात्मानधारणः । स्वामित्वमाधियतः । साधनं कारणं । अधिकरणं
प्रतिष्ठा । स्थितिः कालकृताव्यवस्था । विधानं प्रकारः । अधिगम इत्यनुवर्तत एतैरेतेभ्योवाऽधिगमः पूर्ववत्तसि ।
केयमधिगमः ? जीवादीनां, सम्यग्दर्शनादीनां च । स तर्हि तथा निर्देशं कर्तव्यं ? न कर्तव्योऽर्थनशाद्विभक्ति-
परिणामो भवति । तद्यथा—उच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामन्नप्रत्ययैव देवदत्तमिति गम्यते । अथ किमर्थ-
मादौ निर्देश उच्यते—

अवधृतार्थस्य धर्मविकल्पप्रतिपक्षेरादौ निर्देशवचनं ॥ १ ॥ स्वरूपेणावधृतार्थस्य धर्म-
विकल्पप्रतिपक्षिर्भवति । अतोस्य निर्देशस्यादौ वचनं क्रियते ।

इतरेषां मश्वशत्कमः ॥ २ ॥ इतरेषां स्वामित्वादीनां मश्वशत्कमो वेदितव्यः । यद्येव स एक
तावदुच्यते को जीव इति ?

औपशमिकादिभावपर्यायो जीवः पर्यायादेशात् ॥ ३ ॥ वक्ष्यमाण औपशमिकादिभावनपर्यायो
जीव इत्युच्यते पर्यायादेशात् ।

द्रव्यार्थादेशाक्षामादिः ॥ ४ ॥ जीव इत्युच्यते ।

तदुभयसंग्रहः प्रमाणं ॥ ५ ॥ तस्योभयस्य संग्रहः प्रमाणनिर्देश इत्युच्यते । कस्य, जीनः स्वामी ?

तत्परिणामस्य भेदादग्रेगोच्यवत् ॥ ६ ॥ स परिणामो यस्य सोऽयं तत्परिणामस्तस्यासौ
व्यपदिश्यते, कुतः ? कथंचिन्नेदात्परिणामपरिणामिनोर्भेदकल्पनासङ्गात्वात् अग्रेगोच्यवत् । तद्यथा—
ओष्ण्यात्मकस्याभेदेहनपचनस्त्रेदनादिक्रियासामर्थ्यगोच्य भेदेनोच्यते ।

व्यवहारनयवशात्सर्वेषां ॥ ७ ॥ जीवादीनां सर्वेषां पदार्थानां व्यवहारनयवशाजीवः स्वामी ।
किंसाधनो जीवः ?

परिणामिकभावसाधनो निश्चयतः ॥ ८ ॥ योसौ जीवामपरिणामिकस्तत्साधनो जीवो निश्च-
यनयेन, तेन ह्यसावात्मानं सर्वकालं लभत इति ।

पर्यायादेशात्सादनादिरनिधनस्याभ्युपगमात् । अभ्यासा च केयाचित्येऽनतेनापि कालेन न सेत्स्यति । ज्ञानावरणादिकर्मोत्पादविनाशात्सात्सादि सनिधन । विधान, बध. सामान्यादेशात्सादेकः द्विविध शुभाशुभभेदात् । त्रिधा द्रव्यभावोभयविकल्पात् । चतुर्धा प्रकृतिस्थित्यनुभागाप्रदेशभेदात् । पञ्चधा मिथ्यादर्शनादिहेतुभेदात् । षोढा नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावे । सप्तधा तैरेव भागाधिकै । अष्टधा ज्ञानावरणादिमूलप्रकृतिभेदात् । एव सत्त्वैया असत्त्वैया अनन्तरिकल्पाच्च भवति हेतुफलभेदात् । सप्तरीर्देश आश्रयनिरोधः, नामादिर्वा जीवोस्य स्वामी, कर्म वा निरुध्यमानरिपयत्वात् । निरोधस्य साधन, गुप्तिसमितिधर्मादय । स्वामिसंबन्धार्हमेवाधिकरणमित्युक्त । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्ता । उत्कृष्टा पूर्वकोटीदेशोना । विधानमेकादिरष्टोत्तरशतत्रिंशत्त उत्तरस्य सत्त्वैयादिरिकल्पो निरोधनिरोधकभेदाद्वेदितव्य । तत्राष्टोत्तरशतत्रिंश उच्यते तिस्रो गुप्तय । पञ्च समितय । धर्मो दशत्रिंश अनुपेक्षा द्वादशः । परीपहा द्वात्रिंशतिः । तपो द्वादशत्रिंश । प्रायश्चित्त नवविध । विनयचतुर्विध । वैद्यावृत्तदशविध । स्वाध्याय पञ्चविध । न्युत्सर्गो द्विविध । धर्मध्यान दशविध । शुद्धध्यान चतुर्विधमिति । निर्जरा निर्देशो यथाविपाकात्तप्तो वा, उपमुक्तवीर्यं कर्म निर्जरा, नामादिर्वा, सा आत्मनः कर्मणो वा द्रव्यभावभेदात् । साधन, तपो यथाकर्मविपाकश्च । अधिकरणमात्मा निर्जराभैव वा । विधान, सामान्यादेका निर्जरा । द्विविधा यथाकालभ्रमकर्मभेदात् । अष्टधा मूलकर्मप्रकृतिभेदात् । एव सत्त्वैयासत्त्वैयानन्तरिकल्पा भवति कर्मसनिर्हरणभेदात् । मोक्षानिर्देश कृत्स्नकर्मसंज्ञयो मोक्ष, नामादिर्वा तस्य स्वामी परमात्मा मोक्षालम्ब्य वा । साधन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि । स्वामिसंबन्धार्हमेवाधिकरण तद्विषयत्वात् । स्थितिस्तस्य सादिरनिधना । विधान, सामान्यादेकोमोक्ष । द्रव्यभावमोक्तव्यभेदादनेकः । सम्यग्दर्शननिर्देश तत्त्वार्थश्रद्धान् सम्यग्दर्शन । नामादिर्वा । तत्पुनरात्मन स्वस्यैव वा । दर्शनमोहोपशमादिसाधन, बाह्यं चोपदेशादि, स्वात्मा वा । स्वामिसंबन्धभागेवाधिकरण । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्ता उत्कर्षेण पदपष्ठिसागरोपमाणि सात्तिरेकाणि । अथवा सादि सनिधनमौपशमिकक्षायोपशमिक, साधननिधन क्षायिक । विधान सामान्यादेक द्विधा निसर्गजाधिगजभेदात् । त्रिधौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकविकल्पात् । एव सत्त्वैयासत्त्वैयानन्तरिकल्पं च भवत्यप्यवसानभेदात् । ज्ञाननिर्देश, जीवादितत्त्वप्रकाशन ज्ञान । नामादिर्वा । तदात्मनः स्वाकारस्य वा । ज्ञानावरणादिकर्मक्षयोपशमादि साधन । स्वामिर्भावशक्तिर्वा । अधिकरणमात्मा स्वाकारो वा तत्र प्रतिष्ठानात् । स्थिति, सादिसनिधन क्षायोपशमिक ज्ञान चतुर्विकल्प । साधननिधन क्षायिक । विधान सामान्यादेक ज्ञान । प्रत्यक्षपरोक्षभेदाद् द्विधा । द्रव्यगुणपर्यायविषयभेदात् त्रिधा । नामादिविकल्पाच्चतुर्धा । मत्यादिभेदात्पञ्चधा । इत्येव सत्त्वैयासत्त्वैयानन्तरिकल्पं च भवति ज्ञेयाकारपरिणामिभेदात् । चारित्रानिर्देशः, कर्मोदानकारणनिवृत्तिश्चारित्र । नामादिर्वा । तत्पुनरात्मनः स्वरूपस्य वा । चारित्रबोहोपशमादि साधन, स्वशक्तिर्वा । स्वामिसंबन्धभागेवाधिकरण । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्ता उत्कर्षेण पूर्वकोटीदेशोना । अथवा सादि सपर्यवसान औपशमिकक्षायोपशमिक साधनपर्यवसान क्षायिक । शुद्धिव्यक्त्यपेक्षया साधननिधन । विधान सामान्यादेक । द्विधा बाह्यान्तरनिवृत्तिभेदात् । त्रिधौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकविकल्पात् । चतुर्धा चतुर्थभेदात् । पञ्चधा सामान्यादिविकल्पात् । इत्येव सत्त्वैयासत्त्वैयानन्तरिकल्पं च भवति परिणामभेदात् । किमेतैरेव जीवादीनामधिगमो भवति उतान्योप्यधिगमोपायोस्ति इति, परिपृष्ट, अस्तीत्याह-

सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालांतरभावात्यवहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

अधिगम इत्यनुवर्तते ।

प्रशंसादिषु सच्छब्दचरिच्छातः सद्भावग्रहणं ॥ १ ॥ सच्छब्दः प्रशंसादिषु वर्तते तद्यथा-प्रशंसायां तावत् “सत्पुरुषः सद्व्यथेति” । कचिदस्तित्वे “सद्वत् सत्पट” इति । कचिदप्रतिज्ञायमाने “प्रव्रजितः सन् कथमनृत ब्रूयात्, प्रव्रजित इति प्रतिज्ञायमान इत्यर्थः” । कचिदादरे “सत्कृत्यातिथीन् भोजयतीति” आदौत्यर्थः । तत्रेहेच्छातः सद्भावो गृह्यते ।

अन्यमिचारात्सर्वमूलत्वाच्च तस्यादौ वचनं ॥ २ ॥ सत्त्वं अन्यमिचारि सर्वपदार्थविययत्वात्,

नहि काश्चित्पदार्थः सत्तां व्यभिचरति, यदि व्यभिचरेद्वाग्विज्ञानगोचरातीत स्यात् । गुणास्तु रूपादयो ज्ञानादपथ्य केषु चित्ताति केषुचित्र संति । क्रिया च परित्यदात्मिका जीवपुद्गलेष्वस्ति नेतरेष्विति न व्याप्ति मती । सर्वेषां च विचारार्हणामस्तित्व मूल । तेन हि निश्चितस्य वस्तुन उत्तरा चिन्ता युज्यते अतस्तस्यादौ वचनं क्रियते ।

सतः परिणामोपलब्धेः संख्योपदेशः ॥ ३ ॥ सतो हि वस्तुनः संख्यात्मासंख्याताऽनतपरि-
णामोपलब्धेः संख्याताद्यन्यतमपरिणामावधारणार्थं संख्या भेदलक्षणोपदिश्यते ।

निर्ज्ञातसंख्यस्य निवासविप्रतिपत्तेः क्षेत्राभिधानं ॥ ४ ॥ निश्चयेन ज्ञातसंख्यस्यार्थस्यो-
र्ध्वाधस्तिर्यग्निवासविप्रतिपत्तेरुर्ध्वाद्यन्यतमनिवासनिश्चयार्थं क्षेत्राभिधानं ।

अवस्थाविशेषस्य वैचित्र्यात्त्रिकालविषयोपश्लेषनिश्चयार्थं स्पर्शनं ॥ ५ ॥ अवस्थाविशेषो-
पचित्रस्यैकचतुरस्रादिस्तस्य त्रिकालविषयमुपश्लेषणं स्पर्शनं । कस्य चित्तक्षेत्रमेव स्पर्शनं कस्यचिद्व्यप्यमेव
कस्यचिद्रज्ज्वं पड्यै वेति । एकसर्वजीवसन्निधौ तन्निश्चयार्थं तदुच्यते,—

स्थितिमतोऽवधिपरिच्छेदार्थं काळोपादानं ॥ ६ ॥ स्थितिमतोर्पस्यावधिपरिच्छेत्तस्य इति
काळोपादनं क्रियते ।

अंतरशब्दस्यानेकार्थदृष्टेदिदमध्यविरहेष्वन्यतमग्रहणं ॥ ७ ॥ बहुष्वर्थेषु दृष्टः प्रयोगः
कचिच्छेदे वर्तते 'सातर काष्ठ सडिद्रमिति' । कचिदन्यत्वे 'द्रव्याणि द्रव्यांतरमारमत' इति कचिन्मप्ये हिमम्
स्तागरांतर इति । कचिन्तामाम्ये 'स्फाटिकस्य शुद्धरत्नाद्यंतरस्यस्य तद्वर्णतेति शुद्धरत्नसमीपस्यत्येति गम्यते ।
कचिद्विशेषे' ।

"याजिबारण्डोहानां फाष्ठपायाणकासतां । नारीपुरुषतोयानामंतरं महदंतरं" इति ।

महान् विशेष इत्यर्थः । कचिद्विधयोगे 'ग्रामस्यांतरे कूपा' इति कचिदुपसंख्यानं 'अतरे शादका',
इति । कचिद्विरेहोऽनभिप्रेतश्रोतुजनातरे मन्त्र मन्त्रयते । तद्विरेह मन्त्रयत इत्यर्थः । तत्रेह उिदमप्यविरहेष्वन्य-
तमो वेदितव्यः ।

अनुपहतवीर्यस्य न्यग्भावे शुनरुद्धतिदर्शनाच्छदचनं ॥ ८ ॥ अनुपहतवीर्यस्य द्रव्यस्य
निमित्तनशान्तस्य चिपर्यायस्य न्यग्भावे सति पुनर्निमित्तातरात्तस्यैवाविर्भावदर्शनात्तदतरमित्युच्यते ॥

परिणामप्रकारनिर्णयार्थं भाववचनं ॥ ९ ॥ औपशमिकादिः परिणामप्रकारो निर्णेतव्य
इति भाववचनं क्रियते ।

संख्याताद्यन्यतमनिश्चयेष्वन्योन्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनं ॥ १० ॥ संख्याता-
दिष्वन्यतमेन परिणामेन निश्चितानामन्योन्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनं क्रियते । इमे एवोऽस्या
इमे बहव इति । आह—

निर्देशवचनात्सत्त्वमिदं सद्ग्रहणं ॥ ११ ॥ निर्देशवचनादेव सत्त्व सिद्धं न कसतो निर्देश
इति तस्मादसद्ग्रहणं । अनर्थकं सद्ग्रहणमसद्ग्रहणं ।

न वा कास्ति क नास्तीति चतुर्दशमार्गणाम्यानविशेषणार्थन्वाद् ॥ १२ ॥ नैवैव दोष,
किं कारण नानेन सम्पददर्शनादेः सामायेन सत्यमुच्यते किन्तु गतीन्द्रियकष्यादिषु चतुर्दशसु मार्गणा-
स्यानेषु कास्ति सम्पददर्शनादि, क नास्तीत्येव विशेषणार्थं सद्ग्रहणं ।

सर्वभावाभिगमहेतुन्वाच्च ॥ १३ ॥ अविज्ञानात् सम्पददर्शनादीनां जीवादीनां च निर्देशवचने
नास्तिनमभिगत स्यात्, येनविज्ञाना जीवपर्याया क्षेत्रादयो ये वाऽजीवर्याया वर्णादयो यथादपथ्य तेनाम-
स्तिनाभिगमार्थं पुनर्वचनं ।

अनधिकृतत्वादिति चेन्न सामर्थ्यात् ॥ १४ ॥ स्यादेतदनधिकृतास्ते ततो न पुनरुक्तमेयां ग्रहणमिति । तत्र किं कारणं सामर्थ्यात् तेषामपि ग्रहणं भवति ।

विधानग्रहणात् संख्यासिद्धिरिति चेन्न भेदगणनार्थत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादेतत् विधानग्रहणादेव संख्यासिद्धिरिति । तत्र किं कारणं भेदगणनार्थत्वात् । प्रकारगणनं हि तत् । भेदगणनार्थमिदमुच्यते । उपशमसम्यग्दृष्टय इत्यतः । क्षापिकसम्यग्दृष्टय एतावत इति ।

क्षेत्राधिकरणयोरभेद इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतद्यदेवाधिकरणं तदेव क्षेत्रं, अतएतयोर्भेदात्पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति । तत्र किं कारणं उक्तार्थत्वादुक्तमेतत् सर्वभावाधिगमार्थत्वादिति ।

क्षेत्रे सति स्पर्शनोपलब्धेरनुपपत्त्यग्रहणं ॥ १७ ॥ यथेह सति घटे क्षेत्रेऽनुनोयस्थानात्तन्निष्पन्नमिदं स्पर्शनं, न ह्येतदस्ति घटेन अतिष्ठते, न च घटं स्पृशतीति । तथाकाशक्षेत्रे जीवावस्थानां नियमादकाशे स्पर्शनमिति क्षेत्राभिधानेनैव स्पर्शनस्यार्थगृहीतत्वात्पृथग्ग्रहणमनर्थकं ।

न च विषयवाचित्वात् ॥ १८ ॥ नैव दोषः किं कारणं विषयवाचित्वात् । विषयवाची क्षेत्रशब्दः । यथा राजा जनपदक्षेत्रेऽवतिष्ठते, न च कृत्स्नं जनपदं स्पृशति । स्पर्शनं तु कृत्स्ननिषेधमिति ।

त्रैकाल्यमोचरत्वाच्च ॥ १९ ॥ यथा साम्प्रतिकेनावुना साम्प्रतिकं घटक्षेत्रे स्पृष्टं, नातीतानागतं । नैवमात्मनः साम्प्रतिकक्षेत्रस्पर्शने स्पर्शनाभिप्रायः । स्पर्शनस्य त्रिकालमोचरत्वात् ।

स्थितिकालयोरर्थतरत्वाभाव इति चेन्न मुख्यकालास्तित्वसंप्रत्ययार्थं ॥ २० ॥ स्यादेतत् स्थितिरिव कालः काल एव स्थितिरित्यतो नास्त्यनयोरर्थोत्तरभाव इति । तत्र किं कारणं मुख्यकालास्तित्वसंप्रत्ययार्थं पुनः कालग्रहणं । द्विविधो हि कालो मुख्यो व्यावहारिकश्चेति । तत्र मुख्यो निश्चयकालः । पर्यायिपर्यायावधिपरिच्छेदो व्यावहारिकस्तयोरुत्तरत्र निर्णयो वक्ष्यते । उक्तं च किमुक्तं सर्वभावाधिगमहेतुत्वादिति ।

नामादिषु भावग्रहणात्पुनर्भावाग्रहणमिति चेन्नौपशमिकाद्यपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥ स्यादेतन्नामादिषु भावग्रहणं कृतं तेनैव सिद्धत्वात्पुनर्भावाग्रहणमनर्थकमिति तत्र किं कारणं औपशमिकाद्यपेक्षत्वात् । पूर्वं भावग्रहणं द्रव्यं न भवतीत्येव परं । इदं त्वौपशमिकादिवक्ष्यमाणभावापेक्षं किं सम्यग्दर्शनमौपशमिकं, क्षापिकमिवलादि ।

विनेयाशयवशो वा तत्त्वाधिगमहेतुविकल्पः ॥ २२ ॥ अथवा सर्वेषामेव परिहारं विनेयाशयवशो हि तत्त्वाधिगमहेतुविकल्पो वेदितव्यः । केचित्तत्क्षेपेण प्रतिपाद्या केचिद्विस्तरेण, इतरथा हि प्रमाणग्रहणादेव सिद्धिरितरेषामधिगमोपायानां ग्रहणमनर्थकं स्यादिति ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके प्रथमेऽध्याये पञ्चममाह्निकं समाप्तं ॥ ५ ॥

एव सम्यग्दर्शनस्यादाहुदृष्टस्य लक्षणोपपत्तिस्वामिविषयन्यासाधिगमोपाया निर्दिष्टास्तसमयेन च जीवादीनां सज्ञापरिणामादि निर्दिष्टं तदनन्तरमिदानीं सम्यग्ज्ञानविचारार्हमिलाह—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानं ॥ १ ॥

मत्वादय इति क एते शब्दाः ।

मतिशब्दो भावकर्तृकरणसाधनः ॥ १ ॥ अयं मतिशब्दो भावकर्तृकरणेऽन्यतमसाधनो वेदितव्यः । मनेर्भावासाधने किं । तदावरणकर्मक्षयोपशमे सतीन्द्रियानिन्द्रियापेक्षमर्त्यं मननं मतिः । औदासीन्येन तत्त्वकथनाद्बहुलापेक्षया कर्तृसाधनं, करणसाधनो वा, मनुतेर्यामन्यतेनेनेति वा मतिः भेदाभेदविषयोपपत्तेः ।

श्रुतशब्द कर्मसाधनश्च ॥ २ ॥ किं च पूर्वोक्तविषयसाधनश्चेति वर्तते । श्रुतावरणक्षयोपशमा-
द्यतरगवहिरगहेतुसन्निधाने सति श्रूयतेस्मेति श्रुत । कर्तरि श्रुतपारिणत आत्मैव शृणोतीति श्रुत । भेदविव-
क्षाया श्रूयतेनेनेति श्रुते श्रवणमात्रं वा ।

अवपूर्वस्य दधानेः कर्मादिसाधनः किं ॥ ३ ॥ कर्मादिषु साधनेष्वन्यतमे किरण वेदितव्य ।
अवधिज्ञानारणक्षपोपशमाशुभयहेतुसन्निधाने सत्यवधीयतेऽवाम्दहात्यन्गम्यानमात्रं वावधि । अवधि-
शब्दोऽथ पर्यायवचनं, यथाऽथ क्षेपणमनक्षेपण, इत्यधोगतभूयोद्रव्यविषयोह्यवधि । अथ वावधिर्मर्यादा,
अवधिना प्रतिरुद्धं ज्ञानमवधिज्ञान । तथाहि-वक्ष्यते रूपिष्ववधेरिति । सर्वेषां प्रसंग इति चेन्न । रूढिवशादव्यव-
स्थोपपत्तेर्गौसन्दर्भवृत्तिवत् ।

मन प्रतीत्य प्रतिसंघाय वा ज्ञानं मन पर्ययः ॥ ४ ॥ तदावरणकर्मक्षयोपशमादिद्वितय-
निमित्तवशात्परकीयमनोमतार्थज्ञानं मन पर्ययः । भावादिसाधनत्वं पूर्ववद्भेदितव्य । कथं मन प्रतीत्य
प्रतिसंघाय वा ज्ञानमित्यत्राप्येते-परकीयमनसि गतोर्थो मन इत्युच्यते तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमिति । स च क-
मनोगतोर्थो भावघटादिस्तमर्थं समतादेव्यालम्ब्य वा प्रसाक्षादामनो ज्ञानं मन पर्ययः ।

मतिज्ञानप्रसंग इति चेन्नापेक्षामात्रत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतन्मनःपर्ययज्ञानं मतिज्ञानं प्राप्तं
कुनो मनोनिमित्तत्वादेव ह्यर्थां प्रक्रिया मनसा मनः सपरिचिन्सेति । तत्र किं कारणमपेक्षामात्रत्वात् स्व-
परमनोपेक्षामात्रं तत्र क्रियते यथाऽन्ने चद्रमसं पश्येति । न तत्कार्यं मतिज्ञानवत् । आत्मशुद्धिनिमित्तत्वादे-
तस्येति ।

वाङ्माभ्यन्तरक्रियाविशेषात् यदर्थं केवले तत्केवलं ॥ ६ ॥ तप क्रियाविशेषात् वाङ्-
मानसकार्याश्रयात् वाङ्मानस्यतराश्च यदर्थमर्थिनः केवले सेवते तत्केवलं ।

अव्युत्पन्नावाऽसहायार्थः केवलशब्दः ॥ ७ ॥ यथा केवलमत्र भुक्ते देवदत्त इति । अस-
हायं व्यजनरहितं भुक्ते इति गम्यते । तथा क्षायोपशमिकज्ञानासृक्तं असहायं केवलमित्यव्युत्पन्नोप-
पद्यते ।

करणादिसाधनो ज्ञानशब्दो व्याख्यातः ॥ ८ ॥ अयं ज्ञानशब्दः करणादिसाधन इति
व्याख्यातः पुरस्तान् ।

इतरेषां तदभावाः ॥ ९ ॥ इतरेषामेकातनादिना तस्य ज्ञानस्य करणादिसाधनत्वं नोपपद्यते ।
तत्कथमिति चेदुच्यते—

आत्माभावे ज्ञानस्य करणादित्वानुपपत्तिः कर्तुरभावात् ॥ १० ॥ येषामामा न विद्यते
तेषां ज्ञानस्य करणादित्वं नोपपद्यते, कुलं कर्तुरभावात् । सति हि देवदत्ते छेत्रि परशो करणत्वं दृष्टं ।
तथा चामम्यसति नास्य करणत्वं । तत एव भावसाधनत्वमपि नोपपद्यते, ज्ञातिर्ज्ञानमिति । न ह्यसति भाव-
यति भाव इति । स्यादेतज्ज्ञानातीति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्वं, इति तत्र निरीह्यत्वात् । न हि निरीहको
भावः कर्तृत्वमाह्वयति निरीहकाश्च सर्वे भावाः । किंच-पूर्वोत्तरापेक्षस्य लोके कर्तृत्वं दृष्टं । न च तस्य
ज्ञानस्य पूर्वोत्तरापेक्षासि सणिक्त्वादतो निरपेक्षस्य कर्तृत्वाभावात् । किंच-करणव्यापारापेक्षस्य लोके कर्तृ-
त्वं दृष्टं । न च ज्ञानस्यान्यत्करणमस्ति । अतोस्य कर्तृत्वमपि नोपपद्यते । स्वशक्तिरेव करणमिति चेन्न । शक्ति-
शक्तिमद्भेदाभ्युपगमे आभासित्वसिद्धे, अभेदे च स दोषस्तदवश्य एवेति । सतानापेक्षया कर्तृकरणभेदोपचार-
इति चेन्न । परमार्थनिर्परीतत्वे शृणवादीपपत्तेः, भेदाभेदविकल्पनपौनरुक्तदोषप्रसङ्गाच्च । मनश्चेद्विषय चास्य
करणमिति चेन्न । तस्य तच्छब्दव्यभावात् । मनस्तान्न करणं निनष्टत्वात् यन्नामनतरातीत्यर्थं विज्ञानं यद्वि-
स्तमन इति वचनात्तद्विषयमप्यतीतं तत एव । नाप्युपजायमानस्य करणत्वं । नहि सत्यविषयं युगपदुप-
जायमानमितरस्य विषयस्य करणं भवति । किंच-प्रकृत्यर्थद्वयस्याभावात् ह्य इत्यस्यां प्रकृतेरवबोधन-
मर्थो न तस्मादम्पः कश्चिदर्थोस्ति । कर्तृत्वमनुभवेदतोस्य कर्तृत्वाभावः । किंच-एकक्षणविषयं यत्क-

कृतं, तदनेकक्षणगोधरोच्चारणलब्धजन्मना कर्तृशब्देन कथमुच्यते । कथं वाऽयमेकक्षणे तन्वाचकः स्यात् । संज्ञानाथस्यानाङ्ग्यवैचक्यभावसंबन्ध इति चेन्न । तस्य प्रतिविहितत्वात् । अथ मतेमतत्-सात्पतिता नो रक्ष-
दृष्टिः, अवश्यमेव हि तत्त्वगिष्यते । अन्यापारेण हि सर्वधर्मेषु वाच्यवद्भावे नास्तेवेति, तदपि नोपपद्यते ।
स्ववचनविरोधात्, तत्त्वप्रतिपत्त्युपायापन्हवप्रसंगाच्च । किं च-ज्ञानातीति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्वं नोपपद्यते ।
कुतः ? विशेषानुपलब्धेः । येन हि कर्तृसाधनत्वमवगतं । करणादिसाधनत्वं, च तेनैवं युज्यते वक्तुं कर्तृसाधन-
मिदं न करणादिसाधनमिति । नच क्षणिकवादिनः प्रत्यर्थवशवर्तिज्ञानविकल्पनायामनवधारितोभयस्व-
भावस्य तद्विशेषोपलब्धिर्नस्ति । न हि शुद्धेतरविशेषानभिज्ञस्य शुद्धमिदं न नीलादीति विशेषणमुपपद्यते ।

अस्तित्वेऽप्यविक्रियस्य तदभावो न भिसंबन्धात् ॥ ११ ॥ आत्मनः अस्तित्वेऽपि ज्ञानस्य करणा-
द्यभावः, कुतः ? अनभिसंबन्धात् । यस्य मतमात्मनो ज्ञानाख्यो गुणस्तस्माद्याद्यंतरभूतः, 'आत्मेन्द्रियमनोर्य-
सन्निकर्षात् यन्निष्पद्यते तदन्यदिति वचनादिति' तस्य ज्ञानं कारणं न भवितुमर्हति । कुतः ?—

पृथगात्मकोऽर्थाभावात् ॥ १२ ॥ इष्टो हि लोके, छेत्तुर्देवदत्तादर्थान्तरभूतस्य परतोऽसौक्ष्म्यगौरवका-
ठिन्यादिविशेषलक्षणोपेतस्य संतः कारणभावः । नच तथा ज्ञानस्य स्वरूपं पृथगुपलभामहे । किं च—

अपेक्षाभावात् ॥ १३ ॥ इष्टो हि परतोर्देवदत्ताधिष्ठितोद्यमननिपतनापेक्षस्य कारणभावः । न च
तथा ज्ञानेन किंचित्कर्तृसाध्यं क्रियांतरं समपेक्ष्यमस्ति । किं च—

तत्परिणामाभावात् ॥ १४ ॥ छेदनक्रियापरिणतेन हि देवदत्तेन तत्क्रियायाः साचिव्ये, निरुज्य-
मानः परशुः कारणमिवेत्युक्तं । न च तथाऽऽत्मा ज्ञानक्रियापरिणतः ।

अर्थांतरत्वे तस्यास्तत्त्वात् ॥ १५ ॥ इह पञ्जानादन्यद्भवति तदङ्गं, दृष्टं । यथा घटादिद्रव्यं । तथा च
ज्ञानादन्य आत्मा, इत्यस्तत्त्वप्रसंगः । ज्ञानयोगान्तरत्वं, दृष्टत्वात् दण्डवदिति चेन्न । तत्त्वभावाभावे सवधनियमा-
नुपपत्तिरिन्द्रियमनौत्वात् । स्तत्त्वभावाभावे सत्यात्मन्येव योगो, न मनसिन्द्रियेण वेति नियमाभावः । युतसिद्ध-
बोध दण्डदण्डिनोः संबन्धः, दण्डस्य च प्रसिद्धस्य सतो विशेषणमात्रत्वेनोपादानात्, आत्मनश्च तदुत्पत्तौ हिता-
हितविचारणोविक्रियोपपत्तेरसाम्यं । उभयोर्धातयोः संबन्धेऽस्तत्त्वप्रसंगो दृष्टत्वात्, जात्यधयोः सन्धेर्दर्शन-
काल्यभाववत् । किं च—इन्द्रियमनःप्रसंगाद्यदि ज्ञायतेनेन ज्ञानमिति कारणमन्युपगम्यते, तैर्नेन्द्रियाणां
मनसश्च ज्ञानत्वप्रसंगः, विशेषार्थावतैरपि ज्ञायत इति । किं च—उभयोर्निष्क्रियत्वात्, सर्वगतस्य तार्क्यात्मनः
क्रिया नास्ति । नापि ज्ञानस्य क्रियात्वं । द्रव्यत्वेन लक्षणमिति वचनात् । ततः क्रियाविरहितस्य कथं कर्तृत्वं
करणत्वं वा स्यात् । यस्यापि मतमन्यत, गुणव्यतिरेकाच्छुद्धः पुरुषो नित्यश्च निर्विकारत्वादिति । तस्य ज्ञानं कारणं
न भवितुमर्हति । कुतः ? अनभिसंबन्धात् । या शुद्धिरिन्द्रियमनोर्हकारमहद्व्युत्पत्तीनां, लोचनसंफलामिमानाप्य-
वसायकृपा, सा प्रकृतिः । पुरुषः पुनरविक्रियः, शुद्धश्च । तस्य सा कारणं कथं स्यात् ? । क्रियापरिणतस्य हि
देवदत्तस्य लोके कारणसंप्रयोगो दृष्टः । इत्येवमादि योग्यं । नापि कर्तृसाधनत्वं युज्यते । लोके हि करणत्वेन
प्रसिद्धस्यासौ, तत्प्रसंसापरायामभिधानप्रवृत्तौ समीक्षितायां, तद्व्यगौरवकाठिन्यादिविशेषोपेक्षेयमेव, छिन्ना-
तीति कर्तृधर्माप्यारोपः क्रियते । न च तथा ज्ञानं कारणत्वेन प्रसिद्धमस्ति, पूर्वोद्योपपत्तेः, अतोऽस्य कर्तृत्वम-
युक्तं । नच भावसाधनत्वमुपपत्तिप्रत, अविक्रियस्य तत्परिणामाभावात् । विक्रियास्यभावस्य हि वस्तुनस्तदुद्भादे-
विक्रेदादिदर्शनात्; पचनं पाक इत्येवमादि भावभिर्देशो युक्तः, नाकाशश्चेति । किं च—फलाभावात् । ज्ञानं हि
प्रमाणमिदं, प्रमाणेन च फलवत्ता भवितव्यं; नचावबोधनमंतरेण फलमन्यदुपलभ्यते । तस्मादन्येन ज्ञानेन
भवितव्यं, यस्मिन् सति सा ज्ञातिरेवबोधः फलमात्मनो भवति, तच्च नास्त्यतो न भावसाधनत्वं । अधिगमश्चात्र
न भावांतरमिति, फले प्रामाण्योपचार, इति चाऽयुक्तं मुख्यमाभावात् । आकारभेदात् फलप्रमाणपरिकल्पना वा
युक्ता । आकाराकारवतीर्भेदाभेदयोरेककदोषोपपत्तेः । निर्विकल्पकत्वाच्च तत्त्वस्वाकारकल्पनाभावः । बाह्यस्वा-
कारापोहेऽन्तराकारानुपपत्तिश्चेति । जैनेन्द्राणां तु परमर्षिसर्वज्ञप्रणीतनयमर्मगहनंमपंचविपक्षितां स्याद्वा-
प्रकाशोन्मीलितज्ञानचक्षुषामेकास्मिन्नप्यर्थेऽनेकपर्यायसंभवादुपपद्यते इति विग्रहार्थमेव तत् ।

मत्यादीनां ज्ञानशब्देन प्रत्येकमभिसंबन्धो भुजिवत् ॥ १६ ॥ यथा देवरत्नजिनंदत्तगुरु-
दत्ता भोग्यतामिति, देवदत्तादीनां, भुजिना प्रत्येकमभिसंबन्धो भवति । एवमिहापि प्रत्येकमभिसंबन्धः, मतिज्ञान-
धृतज्ञानमरधिज्ञानं मन पर्ययज्ञानं केवलज्ञानमिति । सत्यपि तत्सामानाधिकरण्ये उपात्तालिंगसङ्गत्वात्-
हिंस्रसङ्ख्योपादानं नास्तीत्युक्तं पुरस्तात् ।

श्रुतत्वादुत्पाद्यतरत्वादल्पविषयत्वाच्च मतिग्रहणभादौ ॥ १७ ॥ मतिरित्येतत् पदं श्रुतम-
ल्पाक्षरं च, अवध्यादिभ्यो विषयश्चास्यास्य, चक्षुरादीनां प्रतिनियतविषयत्वात् । तस्मादस्यादौ ग्रहणं क्रियते ।

तदनंतरं ध्रुतं ॥ १८ ॥ तत्पूर्वं हि ध्रुतमिति वक्ष्यते । तत्तत्तदनंतरं श्रुतं क्रियते । इत्यर्थः—
विषयनिबन्धनतुल्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ 'मतिध्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्विति' वक्ष्यते । अत-
स्तुल्यत्वाच्च तदनंतरं श्रुतं ।

तत्सहायत्वाच्च ॥ २० ॥ यथा नारदपर्वतयोः सहायत्वाच्च नारदस्तत्र पर्वतः, यत्र पर्वतस्तत्र
नारदः, परस्परपरित्यागात् । तथा मतिध्रुतयोः परस्परपरित्यागः । यत्र मतिस्तत्र ध्रुतं यत्र ध्रुतं तत्र मतिरिति ।

प्रत्यक्षत्रयस्यादाववधिवचनं विशुद्ध्यभावात् ॥ २१ ॥ सत्यपि मतिध्रुताभ्यां प्रत्यक्षात्वाद्भि-
न्नत्वेऽवधेरोपदिष्टं प्रत्यक्षज्ञानमपेक्षयावधिर्न विशुद्धस्ततोऽस्य मागुपन्यासः ।

ततो विशुद्धतरत्वाभ्यामनपर्ययग्रहणं ॥ २२ ॥ ततोऽवधेर्मनःपर्ययज्ञानं विशुद्धतरं । किं कृतोऽस्य
विशुद्धिप्रकर्षः । संप्रमोक्षणसंज्ञिधानकृतः । अतोऽस्य तदनंतरं ग्रहणं ।

अंते केवलग्रहणं ततः परं ज्ञानप्रकर्षाभावात् ॥ २३ ॥ सर्वेषां ज्ञानानां परिच्छेदने केवलज्ञानं-
मर्त्यात्, अस्य चान्येन ज्ञानेनाऽपरिच्छेद्यत्वात्ततोऽन्यत्प्रकृतं ज्ञानमस्तीति, ततः परं ज्ञानप्रकर्षाभावः ।

तेनैव सह निर्वाणाच्च ॥ २४ ॥ यतश्च केयलेनैव सह निर्वाणं न क्षायोपशमज्ञानैः सह, अतोऽति-
केवलग्रहणं । कश्चिदाह—

मतिध्रुतयोरेकत्वं साहचर्यादेकप्रावस्थानाच्चाऽविशेषात् ॥ २५ ॥ मतिध्रुतयोरेकत्वं प्राप्नो-
ति ध्रुतः साहचर्यादेकप्रावस्थानाच्चाऽविशेषात् ।

नातस्तत्तिष्ठेः ॥ २६ ॥ नाविशेषः । कुत, अतस्तत्तिष्ठेः । यत एव मतिध्रुतयोः साहचर्यमेकना-
स्त्यानं चोच्यते । अत एव विशेषः सिद्धः । प्रतिनियतनिशेषसिद्धयोर्हि साहचर्यमेकप्रावस्थानं च युज्यते ।
नान्यथेति ।

तत्पूर्वकत्वाच्च ॥ २७ ॥ 'मतिध्रुतं ध्रुतमिति' वक्ष्यते । तत्तत्तदनंतरं योर्विशेषः । यत्पूर्वं यच्च मक्षात्तयोः
कूपमनिशेषः ।

तत एवाविशेषः, कारणसदृशत्वाद्युगपद्वृत्तेरिति चेत्तत्राह, एव नानात्वात् ॥ २८ ॥ स्यादेत-
च्चतो मतिपूर्वकत्वमत एवाविशेषः । कुत, कारणसदृशत्वात् कार्यस्य । कथं, तदुपपत्त्यात् । यथा शुद्धादितत्तु-
कार्यं पदद्वयं, शुद्धादिगुणमेव । तथा मति कार्यत्वाच्चतस्यापि मन्यात्मकत्वं । युगपद्वृत्तेः । यथाप्राची-
ष्णुपप्रकाशनयोर्गुणपद्वृत्तेरन्यामकत्वं । तथा सम्यग्दर्शनाविर्भावादतदनंतरं युगपमतिध्रुतयोर्ज्ञानव्यपदेश-
इति । तत्र किं कारणं ? अत एव नानात्वात् । यत एव कारणसदृशत्वं युगपद्वृत्तिश्च चोच्यते । अत एव नाना-
त्वं, सिद्धं । द्वयोः हि सादृश्यं युगपद्वृत्तिरिति ।

विषयाविशेषादिति चेन्न ग्रहणभेदात् ॥ २९ ॥ स्यादेतद्विषयाविशेषात्, मतिध्रुतयोर्निबन्धो
द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्विति । तत्र किं कारणं ग्रहणभेदात् । अन्यथा हि मन्या गृह्यते अन्यथा धृतेन । यो हि
मन्यते निषयाभेदादविशेष इति । तस्यैकपदविषयदर्शनसंज्ञाननिशेषः स्यात् ।

उभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादिति चेन्न असिद्धत्वात् ॥ ३० ॥ स्यादेतदुभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादिकल्पः । मतिज्ञानं तावदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति प्रतीतं । श्रुतमपि वक्तृश्रोतृजिह्वाश्रयणनिमित्तत्वाच्च तदुभयनिमित्तमिति । तच्च किं कारणमसिद्धत्वात् । जिह्वा हि शब्दोच्चारित्रियाया निमित्तं, न ज्ञानस्य । श्रवणमपि स्वनिषयमतिज्ञाननिमित्तं, न श्रुतस्येत्युभयनिमित्तत्वमसिद्धं । सिद्धो हेतुः साध्यमर्थसाधयेनासिद्धः । किं निमित्तं तर्हि भुतं ?

अनिन्द्रियनिमित्तोपावगमः श्रुतं ॥ ३१ ॥ इन्द्रियानिन्द्रियवलाधानात्सुमुपलब्ध्ये मोहद्विप्रधान्यायदुत्पद्यते ज्ञानं तत्, श्रुतं ।

इहादिप्रसंग इति चेन्नावप्रहीतमात्रविषयत्वात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतदीहादीनामपि श्रुतव्यपदेशः प्राप्तः, तेष्वनिन्द्रियनिमित्ता इति । तच्च किं कारणं अवप्रहीतमात्रविषयत्वात्, इन्द्रियेणवप्रहीतोऽर्थस्तन्मात्रविषया ईहादयः । श्रुतं पुनर्न तद्विषयं । तर्हि ? श्रुतमश्रुविषयं, एकं घटमिन्द्रियानिन्द्रियाम्यां निखिलाऽयं घट इति तज्ज्ञातीयमन्यमनेकोदृशकालरूपेणादिविलक्षणमपूर्वमधिगच्छति यत्तच्छ्रुतं । नानाप्रकारार्थप्ररूपणपरं यत्तच्च श्रुतं । अथवा इन्द्रियानिन्द्रियाम्यामेकं जीवमजीवं चोपलभ्य तत्र सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनफलांतरमायात्पबहुत्वादिभिः प्रकारैरर्थप्ररूपणे कर्तव्ये यत्तमर्थं तच्छ्रुतं ।

श्रुत्वावधानाच्छ्रुतमिति चेन्न मतिज्ञानप्रसंगात् ॥ ३३ ॥ श्रुत्या यदवधाययति तच्छ्रुतमिति केचित्मन्यते । तन्न युक्तं । कुतः ? मतिज्ञानप्रसंगात् । तदपि शब्दं श्रुत्या गोशब्दोपमिति प्रतिपद्यतेऽसाधारणेन नाम लक्षणेन भवितव्यं । श्रुतं पुनस्तस्मिन्निन्द्रियानिन्द्रियगृहीतागृहीतवर्षायासमूहात्मनि शब्दे तदभिधेये च श्रोत्रेन्द्रियव्यापारमंतरेण जीवादी नयादिभिरधिगमोपार्थवधात्वेनाऽऽवबोधः ।

प्रमाणनयैरधिगम इत्युक्तं । प्रमाण केवाचिग्नानमभिमतं केवाचित्सन्निकर्ष इत्यतोऽधिष्ठितानामेव मत्वादीनां प्रमाणत्वं व्यापनार्थमाह—

तत्प्रमाणे ॥ ३० ॥

प्रमाणशब्दस्य कार्यः ? भावकर्तृकरणत्वोपपत्तेः प्रमाणशब्दस्येच्छातोर्थाध्यवसायः ॥ १ ॥ अयं प्रमाणशब्दः, भावे कर्तरि करणे च वर्तते । तत्र भावे, तत्त्वप्रमेयार्थं प्रति निरुक्तव्यापारस्य तात्पकयनान् प्रमाणमिति । कर्तरि प्रमेयार्थं प्रति प्रमातृत्वसत्तपरिणतस्याश्रितत्वात् तत् प्रमिणोति प्रमेयमिति प्रमाणं । करणे प्रमातृप्रमेययोः प्रमाणप्रमेययोर्यच्च स्यादन्यत्वात् प्रमिणोत्यनेनेति प्रमाणं ।

अनवस्थेति चेन्न दृष्टत्वात्प्रदीपवत् ॥ २ ॥ स्यान्मतमिदमिह संप्रधार्यैः प्रमाणसिद्धिः परतः वा स्यात्स्वोत् एव वेति ? यदि यथा प्रमेयसिद्धिः प्रमाणधीना एवं प्रमाणसिद्धिरपि प्रमाणातराधीनेति, तस्यान्यन्यत् तस्यान्यन्यदिसनप्रसया । अथ स्वत एव सिद्धिः । एवमपि यथा प्रमाणस्य स्वत एव सिद्धिस्तथा प्रमेयस्यापि प्रमेयात्मेनैव सिद्धिरिति, प्रमाणव्यवस्थाकल्पनां न घटते । इच्छामात्रविशेषहेतुवर्जनं चेति । तत्र किं कारणं दृष्टत्वात्प्रदीपवत् । दृष्टो हि प्रदीपो, घटादीनां प्रकाशकः एवैव च । तथा प्रमाणमपि इति । अथ सयमंशोर्यः यदि भावकर्तृपरिणानांमन्यतप्रसाधनः प्रमाणशब्दः, अनन्यथा प्रामोति चेन्न तस्मिन्नर्थमपि विरुद्धान्त्यवस्थानामिति । तच्च किं कारणं ? दृष्टत्वात्, प्रदीपवत् । ययैकस्य प्रदीपस्य, प्रदीपने, प्रदीपयनि, प्रदीप्यतेनेनेति यां, भावादिशब्दपरिरोधः । तथा प्रमाणस्यापि, इति ।

इनरया हि प्रमाणव्यपदेशाभावः ॥ ३ ॥ यदि प्रमाणं स्वस्याप्रकाशक स्यात्, परमेदद्यात्, एवम् प्रमाणव्यपदेशो न स्यात् ।

विषयज्ञानतद्विज्ञानयोरविशेषः ॥ ४ ॥ विषयाकारपरिच्छेदामनि ज्ञाने, यदि साधारणपरिच्छेदो न स्यात्, तद्विषये विज्ञाने विज्ञानकाररूपतैवेति तयोरप्येत्यर्थः स्यात् ।

असन्निकृष्टे, न तत्फलमवबोधः प्रवर्तते । अतः सर्वज्ञाभावः स्यात् । तत एव द्वयसंनिकर्षोऽपि न भवति ।

सर्वगतत्वादात्मनः सकलेनार्येण संनिकर्ष इति चेन्न तस्य परीक्षायामनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

यदि हि सर्वगतः आत्मा स्यात्, तस्य क्रियामागस्युपपाप्यो. कर्तृत्वामावे तत्पूर्वकसत्सारस्तदुपरीतिरूपध-
मोक्षो न योक्ष्यते इति । अरण्यप्रामस्य ससार इति चेन्न तस्य चेतनत्वात्, तस्यैव मोक्षप्रसक्तेश्च ।

सर्वेन्द्रियसंनिकर्षाभावश्च चक्षुर्धनसोः प्राप्यकारित्वाभावात् ॥ १८ ॥ सर्वेन्द्रियविषयः

संनिकर्षोऽन्येन सम्भवति । प्राप्यकारित्वामान्यथापरिच्छिद्यते ।

सर्वयोऽग्रहणप्रसंगश्च सर्वात्मना संनिकृष्टत्वात् ॥ १९ ॥ यन्तीन्द्रियाणि प्राप्यकाराणि, तैरपि

सर्वयोऽग्रहणं प्राप्नोति कुतः सर्वात्मना संनिकृष्टत्वात् ।

तत्फलस्य साधारणत्वप्रसंगः स्त्रीपुरुषसंयोगवत् ॥ २० ॥ तस्य संनिकर्षस्य प्रमाणस्य,
अतः फलमवबोधनं, तेन च साधारणेन भवितव्यं । कथं ? स्त्रीपुरुषसंयोगवत् । यथा स्त्रीपुरुषसंयोगेन सुखमु-
भयोरपि साधारणं । तथेन्द्रियाणां मनसोरप्यस्य भावबोधनं प्राप्नोति ।

अथवावदिति चेन्नाचेतनत्वात् ॥ २१ ॥ स्यान्मतं यथा शय्यादीनां, पुरुषस्य च, सर्वेण साधा-
रणेपि, तत्फलं सुखं न शय्यादीनां भवति । किं तर्हि पुरुषस्यैवेति । तथेहापीति । तत्र किं कारणं अचेतन-
त्वात्, अचेतनानां शय्यादीनां सत्यपि संयोगे, सुखं न भवति ।

इहापि तत् एवेति चेन्नाविशेषात् ॥ २२ ॥ स्यादेतन्मनः प्रभृतीनां, सत्यपि संनिकर्षे, न तत्फ-
लमवबोधनं भवति कुतः । अचेतनत्वादेवेति । तत्र किं कारणमविशेषात्, अज्ञत्वभावात् तावत्सर्वेषामात्मा
दीनामाविशिष्टः, तत्र किं कृत्योऽविशेषः । सनिकर्षफलमवबोधनमर्थान्तरभूतमपि, सदात्मनैव संबध्यते ।
मनःप्रभृतिभिरिति । इत्यत्राकले चामनः प्रतिज्ञाहानि ।

समवायादिति चेन्नाविशेषात् ॥ २३ ॥ स्यादेतत्समवायो नामाद्युत्तसिद्धिलक्षणः, संबधेति ।
तत्कृत्योऽविशेषः इति तत्र । किं कारणं ? अविशेषात् । समवायो हि सर्वगतः, ज्ञाभावशून्यत्वेऽपि समानेपि,
आत्मनैव ज्ञानं योजयति, न मनः प्रभृतिभिरिति वचनं, च विप्रक्षिन्मनः प्रीतिकरं । एवमिन्द्रियेपि योऽयं
अनुमानौपम्ययोरनुमानागमयोरनुमानप्रत्यक्षयोरप्यप्रत्यक्षयोरप्यनुमानागमयोरप्यप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षपरो
क्षयोश्च विपर्ययप्रसंगे मूल्यादीनामविशेषेण प्रमाणद्वयास्तत्त्वेष्वप्यनुमानार्थग्राह-
आद्ये परोक्षं ॥ २४ ॥

आदिशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वे विवक्षातः प्राथम्यार्थसंग्रहः ॥ १ ॥ अयमादिशब्देनैकार्थ-
वृत्तिः, कचिदप्राथम्ये वर्तते । अकारादयो वर्णाः, अपभास्यस्तीर्थकराः, इति । कचित्प्रकारे 'शृङ्गादयः परिह-
तेत्याः, इति । कचिद्व्यनस्यायाः, सर्वोदि' सर्वनामेति । कचित्तामीये 'नयदादीनि क्षेत्राणीति । कचिदवयवे
'विदादिरिति' । तत्रेहादिशब्दस्य विवक्षातः प्राथम्यार्थो वेदितव्यः । आद्यौ भवन्नाय, किं पुनस्तत् ? मतिः श्रुतं च
श्रुताग्रहणमप्रथमत्वात् ॥ २ ॥ श्रुतस्य ग्रहणं न प्राप्नोति । कुतः ? अप्रथमत्वात्, नहि सूत्रे श्रुतं प्रथ-
मं चर्चापक्षयादित्वमिति चेन्नाविप्रमंगात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं अत्राप्युत्तरमप्यस्य, श्रुतस्यादि-
त्वमिति । तन्न किं कारणं ? अतिप्रसंगात् । उत्तरमपेक्ष्य, यथादित्वं कल्प्यते, केवलं व्युदस्य, सर्वस्यां
दित्वं प्राप्नोति ।

द्विष्वन्निर्देशादिति चेन्न तदवस्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतद् द्विष्वन्निर्देशेन, सर्वग्रहणं न भवति
अतो नातिप्रसंग इति । तन्न किं कारणं ? तदवस्थत्वात्, एवमन्यतिप्रसंग एव भवति । कयोर्द्वयोः ग्रहणमिति
न वा प्रत्यासत्तेः श्रुतग्रहणं ॥ ५ ॥ न नैपदोऽयः किं कारणं ? प्रत्यस्ततेः श्रुतग्रहणं भवति । द्विष्व-
न्निर्देशाद्ग्रहमाणं यदायस्य प्रत्यामन्नं, तदेव गृह्यते । तस्य हि सामान्याद्यौपचारिकं प्राथम्यमस्तीति, तथा
सामान्यश्रुतेरर्थः ।

उपात्तानुपात्तपरमाधान्वादवगमः परोक्षः ॥ ६ ॥ उपात्तानीन्द्रियाणि, मनश्च । अनुपात्तं प्रकाशोपदेशादि, तत्प्राधान्यादवगमः परोक्षः । यथा गतिशक्त्योपेतस्यापि स्वयमेव गंतुमसमर्थस्य यस्याद्यलंबनप्राधान्यं गमनं । तथा गतिश्रुतावरणक्षयोपशमे सति ज्ञस्वभावस्यात्मनः स्वयमेवार्थानुपलब्धुमसमर्थस्य पूर्वोक्तप्रत्ययप्रधानं ज्ञानं, परायत्तत्वात्तदुभयं परोक्षमित्युच्यते ।

अत एव प्रमाणत्वाभाव इत्यनुपालम्भः ॥ ७ ॥ अत्राऽन्ये उपालभ्यते । परोक्षं प्रमाणं न भवेति, प्रेमीयतेऽनेनेति हि प्रमाणं, न च परोक्षेण किंचित्प्रेमीयते परोक्षत्वादेवेति सोऽनुपालम्भः । कुतः ? अत एव स्यात्, परायत्तं परोक्षं इत्युच्यते नानवबोध इति ॥

अभिहितलक्षणापरोक्षादितरस्य सर्वस्य प्रत्यक्षत्वप्रतिपादनार्थमाह-

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

अन्यत्रिविधं प्रत्यक्षमित्युच्यते । किमिदं प्रत्यक्षं नाम ?

इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमतीतव्यभिचारं साकारग्रहणं प्रत्यक्षं ॥ १ ॥ इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पञ्च, अनिन्द्रियं मन्त्रः, तेष्वपेक्षं यस्य न विद्यते । 'अतस्मिन्तदिति ज्ञानं व्यभिचारः' सोऽतीतोस्य । आकारो विकल्पः यत्साकारेण वर्तते तत्प्रत्यक्षमित्युच्यते । इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमिति विशेषणं मतिश्रुतनिवृत्त्यर्थं । अतीतव्यभिचारमित्येतद्विभंगज्ञाननिवृत्त्यर्थं । तद्धि मिथ्यादर्शनोदयादव्यभिचरतीति । साकारग्रहणमित्येतदवधिकेवल्लक्षणमुदासाधार्थं । अनाकारं हि तदिति । किं गतमेतदियं तात्त्व्येण ? आहोस्तिदयं वक्तव्यमिति गतं प्रतिपन्नं कथमिति चेदुच्यते-

असं प्रतिनियतमिति परापेक्षानिवृत्तिः ॥ २ ॥ अक्षोति व्याप्नोति जानातीति, अक्ष आत्मा, प्राप्तेक्षयोपशमः । प्रक्षोणावरणे वा तमेव प्रतिनियतं प्रत्यक्षमिति, विप्रहातपरापेक्षानिवृत्तिः कृता भवति ।

अधिकारादनाकारव्यभिचारव्युदासः ॥ ३ ॥ अधिकृतमेतज्ज्ञानं, सम्यक्, इति च, ततोऽनाकारस्य दर्शनस्य, व्यभिचारिणो ज्ञानस्य, च व्युदासः कृतो भवति ।

करणात्यये ग्रहणाभाव इति चेन्न दृष्टत्वादीशब्दः ॥ ४ ॥ स्वादेतत्करणात्ययेऽर्थस्य ग्रहणं न प्राप्नोति । न च करणस्य कस्यापि ज्ञानं दृष्टमिति । तत्र किं कारणं ? दृष्टत्वात् । कथं ? ईशब्दः । यथा रथस्य कर्ता अनीशः उपकरणपेक्षो रथं करोति । स तदवगच्छे न शक्यः । यः पुनरीशः, स पौरोषिकपरिप्राप्तद्विविशेषः । स भाक्षोपकरणगुणानपेक्षः स्वशक्त्यैव रथं निर्वर्तयन् प्रतीतः । तथा कर्ममयीमस आत्मा, क्षायोपशमिकेन्द्रियानिन्द्रियप्रकाशापुपकरणपेक्षोऽर्थान् संवेत्ति । स एव पुनः क्षयोपशमविशेषे क्षये च सति करणानपेक्षः स्वशक्त्यैवार्थान्वेत्ति । इति को निरोधः ?

ज्ञानदर्शनस्यभावत्वाच्च भास्करादिवत् ॥ ५ ॥ यथा भास्करादयः, प्रकाशस्यभावत्वात्प्रकाशांतरानपेक्षन्, प्रकाशानर्थान्प्रकाशयन्ति । तथा ज्ञानदर्शनस्यभाव आत्मा, तदावरणरूपशयोपशमविशेषे सति, स्वशक्त्यैवार्थानाविष्करोतीति सिद्धं ।

इन्द्रियनिमित्तं ज्ञानं प्रत्यक्षं तद्विपरीतं परोक्षमित्यविवेक्षादिलक्षणमिति चेन्नाप्तस्य प्रत्यक्षभावाप्रसंगात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतमिन्द्रियव्यापारजनितं ज्ञानं प्रत्यक्षं, व्यतीतंन्द्रियविरयव्यापारं परोक्षमित्येतद्विवेक्षादिलक्षणं । तथा चोक्तं ।

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं नाम ज्ञानादियोजना । असाधारणहेतुत्वादक्षैस्तद्व्यपदिश्यते ॥

इन्द्रियार्थसंनिर्गम्यत्वं ज्ञानमन्यपदेत्यं, अव्यभिचारि व्यवसायात्मकमार्गमिन्द्रियगन्धर्मनिर्गम्यत्वं तदव्यभिचारादिवृत्तिं प्रत्यक्षं । सत्संप्रयोगे पुरुषस्यािन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्यप्रत्यक्षमिति वा । तत्प्रत्यक्षमिति च सर्वेभ्योपगम्यते । अतएव तद्व्यवहारमविवेक्षादि निश्चेतव्यमिति । तत्र किं कारणमाप्तस्य प्रत्यक्षभावाप्रसंगात् ।

यदीन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञानं प्रत्यक्षमिष्यते, एवं सत्यासत्य प्रत्यक्षज्ञानं न स्यात् । न हि तस्यैन्द्रियपूर्वार्थाधिगमः । अथ तस्यापि कारणपूर्वकमेव ज्ञानं कल्प्यते ? तस्यासर्वज्ञत्वं पुरस्तादुक्तं ।

आगमादिति चेन्न तस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदागमादतीन्द्रियार्थाधिगमे व्या-
हृतशक्तेः सर्वार्थावबोध इति । तन्न किं कारणं ? तस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् । आसेन हि क्षीणदोषेण, प्रत्यक्षज्ञानेन
प्रणीत भागमो भवति न सर्वः । यदि सर्वः स्यात् ? अविशेषः स्यात् । स च नास्तीत्यागमस्य प्रमाणाभावः ।

अपौरुषेयादिति चेन्न तदसिद्धेः ॥ ८ ॥ स्यादेतदपौरुषेय आगमोक्तिः, अनादिनिधनोऽस्यंत-
परोक्षेष्वप्यर्थेष्वप्रतिहतगतिस्ततः सर्वार्थाधिगमः इति । तन्न किं कारणं ? तदसिद्धेः । न च कश्चिदागमोऽपौ-
रुषेयः सिद्धोक्तिः, हिंसादिबिधायिनः प्रामाण्यासिद्धेः ।

अतीन्द्रियं योगिप्रत्यक्षमिति चेन्नार्थाभावात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं योगिनोऽतीन्द्रियं प्रत्यक्षं, ज्ञान-
मस्ति आगमविकल्पातीतं । तेनातौ सर्वार्थान् प्रत्यक्षे वेति । उक्तं च—योगिनां गुरुनिर्देशाद्यतिभिन्नार्थमा-
ग्रह्य इति । तन्न किं कारणं ? अर्थभावात् । अक्षमक्षं प्रति वर्तते इति प्रत्यक्षं । नचागमर्थो योगिनि, विद्यते-
अक्षाभावात् । अथवा न संति सर्वे भावाः, स्वपरोमयहेत्वहेतुम्य उत्पत्त्याद्यभावात् । सामान्यविशेषाक्षेकानेकयो-
र्दृष्ट्यसंभवादित्यदोषोपपत्तेः । अतीर्याभावाजिराजब्रनं योगिनो ज्ञानं कथं स्यात् ? । परिकल्पितात्मना न, संति
भावा निर्विकल्पात्मना संतीति चायुक्तं । तदधिगमोपायमाभावात् । न हि निर्विकल्पोऽर्थोऽस्ति । तद्विषयं ज्ञानं चेति
प्रतिपादयितुं शक्यं । लक्षणाभावात् ।

तदभावाच्च ॥ १० ॥ तस्य योगिनोभावाच्च । न हि कश्चित्परिकल्पितो योगी विद्यते विशेषलक्षण-
विरहात्, सर्वविरहाच्च । निर्वाणप्राप्ती तत्रैतत्स्यात्, निर्वाणं द्विविधं, सोपधिविशेष, निरुपधिविशेष, चेति ।
तत्र सोपधिविशेषे निर्वाणे बोद्धव्यमस्तीति । तत्रापि यथा बाह्यस्याभावः कल्प्यते, तथाभ्यन्तरस्यापीति बोद्धव्यमाव-
एव । योगजधर्मानुप्रहादात्मा कारणविरहितोऽप्यवेतीति चेन्न । तस्य निःक्रियस्य नित्यस्य सततक्रियातदनुग्रह-
विकाराभावात् ।

तद्वस्तुपानुपपत्तिश्च स्ववचनव्याघातात् ॥ ११ ॥ तस्य प्रत्यक्षस्योक्तलक्षणमपि नोपपद्यते, कुतः ?
स्ववचनव्याघातात् । अन्यापोहकप्रतिविहितान्यैवाक्षेपप्रमाणलक्षणानि । ततस्तत्र नो नातिरता, प्रसिद्धिधर्मा-
दरः । किंतु तत्प्रमाणलक्षणगुणसंभावनतिरस्कारार्थं किंचिद्वाप्रियामहे । यदुक्तं कल्पनापोढं प्रत्यक्षमिति ।
कल्पना हि जातिद्रव्यगुणक्रियापरिभाषाकृतो वागबुद्धिविकल्पस्ततोऽपोढ । किं तत् ? सर्वधाकल्पनापोढं,
उताहो कथंचिदिति ? यदि सर्वधास्ति प्रमाणं ज्ञानं कल्पनापोढमित्येवमादि कल्पनाभ्योऽप्यपोढमित्यस्यादि-
वचनव्याघातः । अथास्यादिकल्पनाभ्योऽनुपोढमिष्यते सर्वधाकल्पनापोढमिति वचनव्याघातः । अर्थः कथं
विकल्पनापोढं, एकातवाद्द्वयमात्रं पुनरपि स्ववचनव्याघात एव । अथ मतं नास्माकमेतत्ततः कल्पना-
पोढमेवेति । किमर्थं तर्हि विशेषणं, परमतापेक्षं विशेषणं । परमते हि नामजात्यादिभेदोपचारकल्पना प्रोक्त ।
ततोपोढं न स्वविकल्पादिति । उक्तञ्च ।

सवितर्कविज्ञाना हि पंच विज्ञानधातवः । निरूपणानुस्मरणविकल्पनविकल्पका इति
अत्रोच्यते—आलम्बने-वितर्कस्त्वैवानुमर्शनं निचारस्तस्य नामादिभिः प्रकल्पना निरूपणं । पूर्वानुभूता-
नुसारेण विकल्पनमनुस्मरणमिवेते धर्माः । क्षणमात्रावस्थानेष्वधिविषयविज्ञानेषु निरन्वयेषु नोपपद्यते । युगप-
दुत्पत्तेरनवस्थानाच्च, अतो ग्राह्यग्रहणमावाभावश्च स्यात् । रान्येतरगोविषाणनत् । क्रमवृत्तित्वे च तेषां स्वार्था
भावप्रसंगश्चेति । सतनाद्यपेक्षया तदुपपत्तिरिति चेन्न । तत्परिधाद्यमत्यात् । अतः सर्वस्मिन्सति विकल्पे, अयं
विकल्पोऽस्येयं नास्तीति विज्ञानस्य विवेको नोपपद्यते । सर्वविकल्पविरहाच्च नास्तित्वमेवास्य स्वाप्ता अनुस-
रणाद्यनुपपत्तेः नैकस्यानेकलक्षणवर्तिनो बन्तुनोस्तित्वं सिद्धं । अनुस्मरणादि हि स्वयमनुभूतस्यार्थस्य दृष्टं नान-
नुभूतस्य नान्यानुभूतस्येति । तथा गानसमपि प्रत्यक्षं नोपपद्यते । अपि च वृणामनंतरातीतं विशेषं यथे

तन्मनः इत्यतीतमसंकापं विज्ञानस्य कारणं स्यात् । अथ पूर्वोत्तरनाशोत्पत्त्योर्गुणपट्वत्तेः कार्यकारणभावः कल्प्यते । भिन्नसंतानयोरपि विनश्यदुत्पद्यमानयोः कार्यकारणभावः स्यात् । एकसंताने शक्यमुगमाम्युपगमे प्रतिज्ञाहानिश्च स्यात् ।

अपूर्वाधिगमलक्षणानुपपत्तिश्च सर्वस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वोपपत्तेः ॥ १३ ॥ अपूर्वाधिगमलक्षणं प्रमाणमित्येतच्च नोपपद्यते । कुतः ? सर्वस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वोपपत्तेः । प्रमीयतेनेनेति प्रमाणं । सर्वेषु च ज्ञानेन प्रमीयते । यथोधकारोऽवस्थितानामुत्पत्त्यनंतरं प्रकाशकः प्रदीपः, उत्तरकालमपि न व्यपदेशे जहाति, तदवस्थानकारणत्वात् । एवं ज्ञानमुत्पत्त्यनंतरं घटादीनामवभासकं भूत्वा प्रमाणत्वेननुभूयोत्तरकालमपि न व्यपदेशं त्यजति, तदर्थत्वात् । अथ मतं क्षणे क्षणेऽन्यत्त्वोपपत्तेरपूर्वाधिगमलक्षणमविशिष्टमिति । एवं सति ज्ञानमपि सादृगेवेति, क्षणे क्षणेऽन्यत्त्वोपपत्तेरपूर्वाधिगमलक्षणमविशिष्टमिति । तत्र यदुक्तं स्पृतीच्छाद्वेपादिवत् पूर्वाधिगतविषयत्वात् पुनः पुनरभिधानं ज्ञानं प्रमाणमिति तद्व्याहृत्यते ।

स्वैसंबित्तिफलानुपपत्तिश्चाऽर्थोत्तरत्वाभावात् ॥ १३ ॥ प्रमाणं लोके फलवदुपलब्धं । अत्र च प्रमाणस्य केनचित्फलं भवितव्यमिति । कश्चिदाह-द्विषामासं हि ज्ञानमुत्पद्यते, स्वाभासं विप्रेयाभासं च । तस्योभयाभासस्य यासंवेदनं तत्फलमिति । तन्नोपपद्यते, कुतः ? अर्थोत्तरत्वाभावात् । लोके प्रमाणात् फलमर्थोत्तरभूतमुपगम्यते । तद्यथा-छेतुछेतव्यच्छेदेनसन्निधाने द्विधीमानः फलं । नच तथा स्वसंवेदनमर्थात्तरभूतमस्ति । तस्मादस्य फलत्वं नोपपद्यते सत्यमेवमेतत् । अत एव तस्मिन्नधिगमरूपे फले सव्यापारप्रतीततामुपधाय प्रमाणोपचार इति ।

प्रमाणोपचारानुपपत्तिर्गुण्याभावात् ॥ १४ ॥ सति मुख्ये लोके उपचारो दृश्यते । यथा सति सिद्धे विशिष्टतिर्यग्गतपचैद्रियजातिनखदंष्ट्रासटाटोपभाभुरकपिलनयनतारकाचयववर्षिशिष्टेऽन्यत्रकौयशौचौर्दिगुणसाधर्म्यासिंहोपचारः कियते । नच तथैव मुख्यं प्रमाणमस्ति तदभावात्फलं प्रमाणोपचारो न युज्यते ।

आकारभेदाद्देह इति चेन्नैकांतवादव्यागात् ॥ १५ ॥ स्यादेतद्वाहकविप्रेयाभाससंबित्तिशक्ति-श्रयाकारभेदाप्रमाणमेवफलकल्पनाभेद इति । राज किं कारणमेकांतवादव्यागात् । एकमनेकाकारमित्येतज्जिनैन्द्रदर्शनं, तत्कथमेकांतवादे युज्यते ? यदि श्रवणमभ्युपगम्येत, द्रव्ये कोऽपरितोपः ? , रूपधनेकात्मकमेकं प्रमाणद्रव्यं, ज्ञानाद्यनेकात्मकमात्मद्रव्यमिति । अथ द्रव्यसिद्धिर्माभूदिति आकारा एव, न ज्ञानमिति कल्प्यते । एवं सति कस्य ते आकारा ? इति तेयामप्यभावं स्यात् । किंच तेयामाकाराणां यौगपद्येन वा उत्पत्तिरस्यात् । क्रमेण वा । यदि धौगपद्येन, हेतुहेतुमद्भावा विरुध्यते । अथ क्रमेण, क्षणिकस्य विज्ञानस्याकाराणां, कथं क्रमः ? यदि स्यात् ? अधिगमश्चात्र न भावांतरमिति व्याहन्यते । अपि च बाह्यस्य विज्ञेयस्याभवे, अतरंगाकारत्रय-फलप्रेयान्या, प्रमाणप्रमाणाभासौ नोपपद्येते । अंतरंगाकारभेदादसद्वस्तु यस्तदिति कल्पयति, तत्प्रमाणाभासं । असेदेवेति यत्प्रतिपाद्यते तत्प्रमाणं इत्यस्ति विशेष । इति चेत्त्रयमेवद्रव्यव्यवस्थापितप्रमाणद्वयकल्पनान्याघातः । स्थलक्षणविषयं हि प्रत्यक्षं । सामान्यलक्षणविषयमनुमान । स्वलक्षणमेसाधारणोपधर्मः विकल्पातीतत्वादिदं तदित्यन्येददस्यः । तद्विपरीतं सामान्यलक्षणमिति, सर्वस्यासत्त्वे किं कृतोर्थं विशेषः ? असत्त्वं हि न स्वतो भियते संबोधभेदात्सद्भेदः घटस्यासत्त्वं पटस्यासत्त्वमिति, तेषां घटादीनां संबंधिनाममात्रे तद्विशेषाभाव इति । स्यान्मतं खाल्पयिता नो रत्नद्विधिरिष्टमेनाप्रतर्कितमुपस्थितं अत एव सर्वं विज्ञानाभिधानमयथार्थं परिकल्पितार्थं त्वान्विकल्पार्थगोचरमात्मीयमेव विज्ञानप्रमाणमिति । उक्तं च —

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते । अनागमविकल्पा हि स्वयं विद्या प्रवर्तत इति ॥

एतच्चानुपपन्नं तदधिगमोपायमाभावात् । उक्तं च —

प्रयत्नबुद्धिः क्रमते न यत्र तद्विगम्य न तदर्थलिंगं ।

याचो न या तद्विषयेण योगः का तद्वतिः कथमश्रूयतस्ते ॥

इत्याहितोभयप्रकारस्य प्रमाणस्य आदिप्रकारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह —

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोध इत्यनर्थांतरं ॥ १३ ॥

इति शब्दस्यानेकार्थसंभवे विवक्षावशादाद्यर्थसमत्यय ॥ १ ॥ इति शब्देनेकार्थ समव-
ति । कचिद्धेतौ वर्तते, 'हतीति पलायते' 'वर्पतीति धावति' कचिदेवमित्यस्यार्थे वर्तते, इति स्म उपाध्याय । कय-
मत्वेव स्म इति गम्यते । कचिप्रकारे वर्तते, यथा 'गौरश्च शुद्धो नील, चरति प्रवते जिनदत्तो देवदत्त इति' एव
प्रकारा इत्यर्थः । कचिद्वचनार्थाय वर्तते, यथा 'ज्वलितिकसताण, इति । कचिदर्थविपर्यये वर्तते । यथा
'गौरित्ययमाह, गौरिति जानीत इति, । कचित्समासौ वर्तत इति 'प्रथममाहिकमिति' । द्वितीयमाहिकमिति ।
कचिच्छब्दप्रादुर्भावे वर्तते इति, श्रीदत्तमिति सिकतसेनमिति । तत्रेह विवक्षानशादादिशब्दार्थो वेदितव्य ।
मति स्मृति संज्ञा चिन्ताभिनिबोधादय इत्यर्थः । क पुनस्ते प्रतिभाबुद्ध्यपलब्ध्यादय । प्रकारे वा एव प्रकारा',
इति । कथमेवौ शब्दानामनर्थांतरत्वं ।

मतिज्ञानावरणसंशयोपशमनिमित्तार्थोपलब्धिविषयत्वादनर्थांतरत्वं रूढिवशात् ॥ २ ॥
एतेषां मत्यादीनां शब्दानां मतिज्ञानावरणसंशयोपशमनिमित्तार्थोपलब्धौ वृत्तेरनर्थांतरत्वं वेदितव्य ।
कथ पुनर्मनन मन्यत इति वा मति इत्येवमाद्यर्थविषयाणामपामनार्थांतरत्वं, इत्यत आह, रूढिवशादिति ।
यथा गच्छतीति गौरित्यगीकृतमपि गमन न शब्दवृत्तिनिषमकारण रूढिवशात्काचिदेव वर्तते । तथा
मत्यादय शब्दा व्युत्पत्तिकर्मणि सत्यव्यार्थश्रयेण भेदे काचिदेव वर्तत इत्यनर्थांतरत्वमनसीयते ।

शब्दभेदादर्थभेदो गवाश्वादिबदिति चेन्नतः संशयात् ॥ ३ ॥ स्यादेत मत्यादीनां
शब्दानां परस्परतोर्थांतरत्वमस्ति । कुत ' शब्दभेदात्, गवाश्वादिबदिति । तत्र किं कारण अतः संशयात् ।
यत एव मत्यादीनां शब्दभेदादन्यत्वमाह भवान्, अत एव संशयः । कथ २—

इन्द्रादिबत् ॥ ४ ॥ यथैवशक्त्पुरदरादिशब्दभेदेपि नार्थभेद । तथा मत्यादिशब्दभेदेऽप्यर्थभेद इति ।
न हि यत एव संशयस्तत एव निश्चयः । किं च—

शब्दाभेदेऽप्यर्थैकत्वमसंगात् ॥ ५ ॥ यस्य शब्दभेदोर्थभेदे हेतुरिति मतः, तस्य भागादिनवापेक्षु
गोशब्दाभेददर्शनाद्गमाद्यर्थानामेकत्वमस्तु । अथ नैतदिष्ट, न तर्हि शब्दभेदोऽन्यत्वस्य हेतु । किं च—

आदेशवचनात् ॥ ६ ॥ यथैवराश्रीनामेकद्रव्यपर्यायादेशास्त्यादेकव, प्रतिनियतपर्यायापदेशाच्च
स्यादन्यत्व, इदनादिद्र, शकनाच्छक, पूर्दारणात्पुरदर, इति । तथा मत्यादीनामेकद्रव्यपर्यायादेशास्त्यादे-
कत्व । प्रतिनियतार्यपर्यायादेशाच्च स्यान्मानाप । मनन मति । स्मरण स्मृति । संज्ञान संज्ञा । चिन्तन चिन्ता ।
आभिमुख्येन नियत बोधनमभिनिबोध इति ।

पर्यायशब्दो लक्षणं नेति चेन्न ततोऽनन्यत्वात् ॥ ७ ॥ स्यामत् मत्यादय अभिनिबोधपर्याय-
शब्दा नामिनिबोधस्य लक्षणं मनुष्यादिबत् । यथा मनुष्यमर्त्यमनुजमानवादय पर्यायशब्दा मनुष्यस्य
लक्षणं न भवति । तत्र किं कारण ततोऽनन्यत्वात् । इह पर्यायिणोऽनन्यपर्यायशब्दः, ॥ लक्षणं । कथ २

औष्ण्यापिबत् ॥ ८ ॥ यथा पर्यायशब्द, औष्ण्यमग्रे पर्यायिणोऽनन्यत्वादिद्रेष्ठेक्षणं भवति । तथा
पर्यायशब्दा मत्यादय अभिनिबोधिकज्ञानपर्यायिणोनन्यत्वेनाभिनिबोधस्य लक्षणं । अथवा ततोऽनन्य-
त्वात् । यथा मनुष्यमर्त्यमनुजमानवादय असाधारणत्वादन्यघटादिद्रव्यासंबन्धिनो मनुष्यादनन्यत्वात्तस्य
लक्षणं । अन्यथा हि मनुष्यादिपर्यायालक्षणत्वा मनुष्याभागे भवेत्, यतो न मनुष्यादिलक्षणव्यतिरेकेणास्या-
न्यलक्षणमस्तीति । नचाभाव इष्ट, अतः पर्यायशब्दो लक्षणं । तथा मतिस्मृत्यादयोऽसाधारणत्वादन्यज्ञाना-
सम्बन्धिनोऽभिनिबोधादनन्यत्वात्तलक्षणं । इतश्च पर्यायशब्दो लक्षणं । कस्मात् २—

गत्वा प्रत्यागतलक्षणग्रहणात् ॥ ९ ॥ कथ २—

अन्युत्पन्न ॥ १० ॥ यथागिरिति गत्वा ज्ञावा, बुद्धिरूपपर्यायशब्द गच्छति, कोपमग्नि २ य उष्ण

इति । उष्ण इति च गत्वा बुद्धिः प्रत्यागच्छति । कोयमुष्णः, ? योमिरिति । तथा मतिरिति गत्वा बुद्धिः स्मृतिं गच्छति । का मतिः, ? या स्मृतिरिति । ततः स्मृतिरिति, गत्वा बुद्धिः प्रत्यागच्छति का स्मृतिः, ? या मतिरिति । एवमुत्तरेष्वपि । तस्माद्गत्वा प्रत्यागतलक्षणग्रहणात्प्रत्यागतः पर्यायशब्दो लक्षणमिति । किं च—

पर्यायद्वैविध्यादभिवचत् ॥ ११ ॥ यथाग्रेरात्मभूत उष्णपर्यायो लक्षणं, न घूमः, तस्य बाधेभ्यः निमित्तत्वे कादाचित्कत्वान्, तथा आभ्यतरो मन्यादिपर्याय, आनभूतत्वादलक्षणं, नानामभूतो यादो मन्यादि-शब्दः पुद्गलः तत्प्रत्यायनसमर्थः, तस्य बाह्यकरणप्रयोगनिमित्तत्वादिति ।

करणस्य चाभिधेयार्थत्वादयथा ॥ १२ ॥ इति करणोपमभिधेयार्थः प्रयुज्यते । मतिः स्मृतिः सज्ञा चित्ताभिनिबोध इति योर्थोभिधीयते, तन्मतिज्ञानमिति । ततो लक्षणव्यमुपपद्यते ।

श्रुतादीनापेतैरनभिधानात् ॥ १३ ॥ न ह्येतैर्मन्यादिभिः श्रुतादीन्मभिधीयते ।

पर्यमाणलक्षणसद्भावाच्च ॥ १४ ॥ श्रुतादीनां हि लक्षणं वक्ष्यते । ततः, तेषां मन्वप्रसंगः । यदेव लक्षणं मतिज्ञानमाधियते अथास्यामगमे किं निमित्तं ?, इत्यत आह—

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं ॥ १४ ॥

अथयात्मप्रसादाविशेषा सर्वज्ञानानामेकवत्प्रसंगे, निमित्तभेदात्मनात्वं प्रतिपिपादयिष्यन् ब्रवीति । सतापि अमुष्मिन्नविशेषे प्रथमत्वमेवामत्रेवः । पुनः ? यस्मात्तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति । किमिदमिन्द्रियं नाम ?—

इन्द्रस्यात्मनोऽर्घोपलब्धिर्लिंगादिद्रियं ॥ १ ॥ इन्द्र आत्मा, तस्य कर्ममतीतस्य स्वयमर्थान्ग्रहण-मसमर्थस्याऽर्घोपलब्धने यद्विद्य, तदिन्द्रियमियुज्यते । अथ किमिदमिन्द्रियं ?

निर्ज्ञातार्थाऽविस्मृतिर्धारणा ॥ ४ ॥ भाषात्रयोरूपादिविशेषैर्याथाव्ययेन निर्ज्ञातस्य पुरुषस्योत्तरकाल स एवायमित्यविस्मरण यतो भवति । सा, धारणा । त एते मतिज्ञानभेदा । अत्राहेदमानुपूर्व्य किं कृतमेवा ? उच्यते ।

अवग्रहादीनामानुपूर्व्यमुत्पाचिक्रियापेक्षं ॥ ५ ॥ अवग्रहपूर्वकत्वात् इतरेषामादावग्रह क्रियते । तथोत्तरेष्वपि योज्य । अत्राह—

* अवग्रहेहयोरप्रामाण्य तत्सद्भावेपि सशयदर्शनाच्चक्षुर्वत् ॥ ६ ॥ यथा चक्षुषि न निर्णय, सत्येव तस्मिन् किमप्यस्याणुराहोस्त्रिपुरुष इति सशयदर्शनात् । तथाग्रहेपि सति न निर्णय, ईहादर्शनात्, ईहाया च न निर्णय, यतो निर्णयार्थमीहा नर्त्वाहेव निर्णय । यश्च निर्णयो न भवति, स सशयजातीय इत्यप्रामाण्यमनयोरिति ।

अवग्रहवचनादिति चेन्न संशयानतिवृत्तेरालोचनवत् ॥ ७ ॥ स्यादेतन्नावग्रह सशय । कुतोऽनग्रहवचनात् । यत उक्तं पुरुषोऽयमिति अवग्रहस्तस्य भाषात्रयोरूपादिविशेषोपाकाक्षणीहीति । सदापस्यप्रतिपत्तिरेवेति । तन्न किं कारणं ? संशयानतिवृत्ते । कथं ? अलोचनवत् । यथोर्ध्वापलोचने किमप्यूर्ध्वोर्ध्वं स्याणुरत पुरुष इति संशयानतिवृत्ति । तथोर्ध्वोऽयमर्थ इत्यवग्रहे ईहायपेक्षान्वा संशयानतिवृत्ति । उच्यते—

लक्षणभेदादन्यत्त्वमाश्रित्यलवत् ॥ ८ ॥ यथाग्रजलभेदेनप्रकाशनादिद्वयत्वाज्जेहनादिप्रतिनियतलक्षणभेदादन्यत्त्व । तथावग्रहसशययोर्लक्षणभेदादन्यत्त्व । कोसौ लक्षणभेद ? उच्यते—

अनेकार्थानिश्चितापयुदासात्मकः संशयस्तद्विपरीतोऽवग्रहः ॥ ९ ॥ स्याणुपुरुषाद्यनेकार्थालोचनसन्निधानादनेकार्थमकं सशय । एकपुरुषाद्यन्यतमामकोऽवग्रह । स्याणुपुरुषानेकधर्मानिश्चितात्मकं सशय । यतो न स्याणुधर्मान् पुरुषधर्माश्च निश्चिनोति । अवग्रहस्तु पुरुषाद्यन्यतमैकधर्मानिश्चितात्मक । स्याणुपुरुषानेकधर्माऽपयुदासात्मकं सशय । यतो न प्रतिनियतान् स्याणुपुरुषधर्मान् पर्युदस्यति सशय । अवग्रह पुन पर्युदासात्मक । सन्नान्यन् भावादीन् पर्यायान् पयुदस्य, पुरुष इत्येकपर्यायालवन् ।

संशयतुल्यत्वमपयुदासादिति चेन्न निर्णयनिरोधात् सशयस्य ॥ १० ॥ स्यादेतसशयतुल्योऽनग्रह, कुत ? अपयुदासात् । यथा सशय स्याणुपुरुषविशेषापयुदासात्मक । तथावग्रहोपि पुरुष इति भाषात्रयोरूपाद्यपयुदासात्मक । अतश्चेतदेव यदुत्तरकाल तद्विशेषार्थमीहामारभत इति । तन्न किं कारणं ? निर्णयनिरोधात्, सशयस्य । सशयो हि निर्णयनिरोधी, नत्वग्रहः ।

निर्णयदर्शनादीनाम् तत्प्रसंग इति चेन्नार्थादानात् ॥ ११ ॥ स्यादेतच्च निर्णयाविरोध्यवग्रह इति न सशय । ननु ईहामा निर्णयनिरोधित्वा संशयानप्रसंग इति । तन्न किं कारणं ? अर्थादानात्, अनग्रहार्थं तद्विशेषाल्पव्यर्थमर्थादानमीहा । सशय पुनर्नार्थविशेषालवन् ।

संशयपूर्वकत्वाच्च ॥ १२ ॥ सशयो हि पूर्वमुपजायते ईहाया, कथं ? इह पुरुषमवगृह्य, किमप्यदाक्षिणात्य उत औदाच्य ? इत्येवमाद्यप्रतिपत्तौ सशय, एव सशय । तस्योत्तरकाल विशेषोपप्लिप्ता भूति यन्महीति, सशयादर्थांतरत्य ।

अत एव संशयावचनमर्थशृङ्गीते ॥ १३ ॥ अत एव सूत्रे सशयो नोक्तः । कुत, अर्थगृहीते । सति सशये ईहाया प्रवृत्तिर्नास्तीति । आह—विषयमपाय उत्तानाय इत्युभयथा न दोषोऽन्यतरवचनेऽन्यतरस्यार्थगृहीतत्वात् । यदा न दक्षिणात्योयमित्यपायं त्याग करोति तदीदीच्य इत्यवायोधिगमोर्गृहीत । यदा औदाच्य इत्यपायं करोति तदा न, दक्षिणात्योयमित्यपायोर्गृहीत । कथिदाह—यदुक्तं भवता नियमविषयिसन्निपाते दर्शनं भवति, तदनतरमाग्रह इति । तदयुक्तमर्थोच्छ्रयत्वात् । नत्वग्रहोद्विद्धलक्षण दर्शनमस्तीति । अत्रोच्यते-न, वैलक्षण्यत्वात् । कथं इह चक्षुषा चक्षुर्दर्शनावगृहणीयवैधीतरमध्यक्षेपोपसमानोपागनामावग्रहमाद्विभावितविशेषसामर्थ्येन किंचिदेतद्विस्तृत्यालोचनमनाकारं दर्शनमित्युच्यते आलवत् । यथा जातमाश्रय

बालस्य, प्राथमिक उन्मेषोऽसावविभावितरूपद्रव्यविशेषालोचनादर्शन विवक्षित । तथा सर्वेषां । ततो द्वित्र्यादि समप्रभाविभूमेपेषु चक्षुरवग्रहमतिज्ञानावरणनीर्यांतरायक्षयापेक्षमागोपोगनाभावभाद्रूपमिदमिति विभावित विशेषोऽवग्रह । यद्यप्यसमयोन्मेषितस्य बालस्य दर्शनं तद्यवग्रहज्जातीयत्वाज्ञानमिष्ट, तन्मिथ्याज्ञानं वा स्यात् सम्यग्ज्ञानं वा ? मिथ्याज्ञानत्वेऽपि, सशयविपर्ययानध्यवसायामकः स्यात् । तत्र न तावत्सशयः, विपर्ययात्मकं वा चेष्टितस्य सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वात् । प्राथमिकत्वाच्च नास्तीति । नवानध्यवसायरूपः, जात्यध-
रूपधिरूपशब्दवत् वस्तुमात्रप्रतिपत्ते । न सम्यग्ज्ञानमर्याकारावलम्बनाभावात् । किं च—

कारणनानात्वात्कार्यनानात्वसिद्धेः ॥ १४ ॥ यथा मृत्तुकारणभेदात् घटपटकार्यभेदस्तथा दर्शनज्ञानावरणक्षयोपशमकारणभेदात्, तत्कार्यदर्शनज्ञानभेद इति । अस्ति प्राक् अवग्रहादर्शनं । तत् शुक्लकृष्णा-
दिरूपविज्ञानसामर्थ्योपेतस्यात्मनः किं शुक्लमुत कृष्णः ? इत्यादिविशेषाप्रतिपत्तेः सशयः । तत् शुक्लविशेषा-
कांक्षणं प्रतीहन्मीहा । तत् शुक्लभेदे न कृष्णमित्यवायनमवाय । अयेतस्यार्थस्याविस्मरणं धारणा । एष
ओत्रादिषु मनस्यपि योग्यः, तदावरणकर्मक्षयोपशमविकल्पात्प्रत्येकमवग्रहादिज्ञानावरणभेद इष्यते । कथं ?
ज्ञानावरणमूलप्रकृते पञ्चोत्तरप्रकृतयस्तासामप्युत्तरोत्तरा प्रकृतिविशेषा सति । 'ज्ञानावरणस्योत्तरप्रकृतय
असङ्ख्येयलोका इति वचनात् । आह—ईहादीनाममतिज्ञानप्रसंगः । कुत ? परस्परकार्यत्वात् । अवग्रहः कारणः,
ईहा कार्यः । ईहा कारणः, अवायः कार्यः । अवायः कारणः धारणा कार्यः । नचेहीदानीमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वम-
स्तीति । नैष दोषः ईहादीनामिन्द्रियनिमित्तत्वान्मतिज्ञानव्यपदेशः । यथैव श्रुतस्यापि प्राप्नोति इन्द्रियगृहीतविषय-
त्वात् । ईहादीनामिन्द्रियनिमित्तत्वमप्युपचर्यते । न तु श्रुतस्यापि विधिरस्ति तस्यानिन्द्रियविषयत्वादिति श्रुतस्या-
प्रसंगः । यथैव चक्षुरिन्द्रियेहादिन्यपदेशाभावः इति चेन्नैन्द्रियशक्तिपरिणतस्य जीवस्य भावेन्द्रियत्वे तद्व्यापारका-
र्यत्वात् । इन्द्रियभावपरिणतो हि जीवो भावेन्द्रियमिष्यते तस्य विषयाकारपरिणामा ईहादय इति चक्षुरिन्द्रियेहादि-
न्यपदेश इति । इमेऽवग्रहादयो मतिज्ञानप्रभेदाऽतस्तस्ते ज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्ता केवा भवति ? । इत्युच्यते

बहुबहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणां ॥ १६ ॥

संख्यावैपुल्यवाचिनो बहुशब्दस्य ग्रहणमविशेषात् ॥ १ ॥ बहुशब्दो हि वैपुल्यवाची सङ्ख्यावा-
ची च । तस्योभयस्यापि ग्रहणं कस्मात् विशेषात् । सङ्ख्यायामको द्वौ बहव इति । वैपुल्ये बहुरादयो बहु सूप इति ।

बहुवग्रहाद्यभावः प्रत्यर्थवशवर्तिरिति चेन्न सर्वदैकप्रत्ययप्रसंगात् ॥ २ ॥ स्यादेतप्र-
त्यर्थवशवर्ति विज्ञानं नानेकमर्थं गृहीतमलमतो बहुवग्रहादीनामभावः इति । तन्न किं कारणं ? सर्वदैकप्रत्यय
प्रसंगात् । यथाऽरण्याटव्या कश्चिदेकमेव पुरुषमवलोकयन्नानेक इत्येति । मिथ्याज्ञानमन्यथा स्यात् एकत्रानेक
भुक्तिर्यदि भवेत् । तथा नगरवनस्कधानारावगाहिनोपि तस्यैकप्रत्ययः स्यात्सार्वकालिकः । अतश्चानेकार्थप्राप्ति-
विज्ञानस्यात्यन्तसम्भवात्नगरवनस्कधानाराप्रत्ययनिवृत्तिः । नैता सङ्गा होऽर्थनिवेशिन्यस्तस्माद्वैकल्यव-
हारनिवृत्तिः । किं च नानात्वप्रत्ययामावायस्यैकार्थमेव नियमाज्ञानं, तस्य पूर्वज्ञाननिवृत्तात्तुत्तरज्ञानोपात्ति-
स्यादिनिवृत्तौ बोधयया च दोषः । यदि पूर्वमुत्तरज्ञानोपात्तिकालेस्ति । यदुक्तं 'एकार्थमेकमनन्त्यात्', इत्यदो विरु-
ध्यते । यथैक मनोऽनेकप्रत्ययारम्भकं तथैकप्रत्ययानेकार्थो भविष्यति, अनेकस्य प्रत्ययस्यैककालसम्भवात्
नन्वेकार्थोपलब्धिरुपपत्स्यते, तत्र यदमिमतमेव, एकस्य ज्ञानमेकं चार्थमुपलभते इत्यमुष्य व्याघातः । अथ पुन
निवृत्ते पूर्वस्मिन्मुत्तरज्ञानोपात्तिः प्रतिज्ञायते, ननु सर्वैकार्थमेकमेव ज्ञानमित्यत इदमस्मादन्यदित्येव व्यग्रहो
न स्यात्, अस्ति च स, तस्मान्न किंचिदेतत् । किं च—

आपेक्षिकसंख्यवहारनिवृत्ते ॥ १ ॥ यस्यैकज्ञानमनेकार्थनिरूपं न विद्यते, तस्य मध्यमप्रदे-
शिन्योऽर्युगपदनुपलभात्तद्विषयदीर्घइत्यव्यवहारो विनिवर्तते । आपेक्षिकोद्यतो न वापेक्षस्ति । किं च—

संशयाभावप्रसंगात् ॥ ४ ॥ एकार्थविषयवर्तिनि विज्ञाने स्याणौ पुरुषे वा प्राग्प्रत्ययजं न स्यात्
भोमयोः, प्रतिज्ञातविरोधात् । यदि स्याणौ पुरुषाभावात्स्याणुष्यापुत्रत्वं संशयाभावः स्यात् । अथ पुरुषे
तथा स्याद्रव्यानपेक्षत्वासंशयो न स्यात्, तत्पूर्ववत् । नत्वभाव इष्टः, अतो नैकार्थप्राप्तिविज्ञानकल्पना श्रेयसीति ।

किं च—ईप्सितनिष्पत्तिः, अनियमात्, विज्ञानस्यैकार्यावलम्बित्वे चित्रकर्मणि निष्णातस्य चैत्रस्य पूर्णकलशमा-
लिखत तत्क्रियाकलशतत्प्रकारग्रहणविज्ञानभेदादितरेतरविषयसकृमाभावात् अनेकविज्ञानोत्पादनिरोधकमे-
सत्यनियमेन निष्पत्तिः स्यात् । इद्य तु सा नियमेन सा चैकार्यप्राप्तिरिति विज्ञाने विरुध्यते । तस्मान्नानार्योपि
प्रत्ययोऽभ्युपेयः ।

द्विध्यादिप्रत्ययानामावाच ॥ ५ ॥ एकार्थरूपवर्तितनि विज्ञाने द्वाविधौ इमे त्रय इत्यादि प्रत्ययस्याभावः ।
यतो नैक विज्ञान द्विध्यावर्थानां ग्राहकमस्ति ।

संतानसंस्कारकल्पनायां च विकल्पानुपपत्तिः ॥ ६ ॥ सताने सत्कारे च कल्पमाने विक-
ल्पोरनुपपत्तिः । स सतान्, सत्कारश्च ज्ञानजातीयो वा स्यादज्ञानजातीयो वा ? यद्यज्ञानजातीयो न तत-
किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । ज्ञानजातीयत्वेऽपि एकार्यप्राप्तिरिति स्यादनेकार्यप्राप्तिरिति वा ? यदेकार्यप्राप्तिरिति दोषविधि-
स्तदवश्यम् । अथानेकार्यप्राप्तिरिति, प्रतिज्ञा नि प्रसज्यते ।

विषग्रहण प्रकारार्थः ॥ ७ ॥ विषयुक्तगतप्रकारः समानार्थः इति प्रकारार्थो विधिशब्दः । बहुविध
बहुप्रकारमित्यर्थः ।

क्षिप्रग्रहणमविरतिपक्षार्थः ॥ ८ ॥ अविरतिपत्तिः कथं स्यात् इति ? क्षिप्रग्रहणं क्रियते ।

अनि.सृतग्रहणमसकलपुद्गलोद्गमार्थः ॥ ९ ॥ अनि.सृतग्रहणं क्रियते, असकलपुद्गलोद्गमार्थः ।

अनुक्तमभिप्रायेण प्रतिपत्ते ॥ १० ॥ अभिप्रायेण प्रतिपत्तिरस्ति, इत्यनुक्तग्रहणं क्रियते ।

ध्रुव यथार्थग्रहणात् ॥ ११ ॥ ध्रुवग्रहणं क्रियते, यथार्थग्रहणमस्तीति ।

सेतरग्रहणाद्विपर्ययावरोधः ॥ १२ ॥ अल्पमल्पविधं चिरं नि.सृतमुक्तमध्रुवमित्येतेषामवरोधो
भवति, सेतरग्रहणात् ।

अवग्रहादिसंस्कारकर्मनिर्देशः ॥ १३ ॥ ब्रह्मादीनामिति कर्मनिर्देशोऽयमवग्रहापेक्षो वेदितव्यः ।

ब्रह्मादीनामादौ वचनं विशुद्धिप्रकर्षयोगात् ॥ १४ ॥ ज्ञानावरणक्षयोपशमविशुद्धिप्रकर्षयोगे
सति ब्रह्मादीनामवग्रहादयो भवति, इति तेषां ग्रहणमादौ क्रियते ।

ते च मल्येकमिन्द्रियानिन्द्रियेषु द्वादशविकल्पा नैयाः ॥ १५ ॥ तद्यथा प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरण-
धीर्यातराक्षयोपशमगोपागनामोषप्रमात्सामेन्द्रियातान्यो वा युगपत्तत्तविततधनसुरपिरादिशब्दश्रवणाद्बुधशब्द-
मन्मृच्छति । अक्षयश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणाम आत्मा, स्वरशब्दादीनामन्यतममल्प शब्दमन्मृच्छति ।
प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिसन्निधाने सति, तत्तादिशब्दविकल्पस्य प्रत्येकमेकविचित्रितु सख्येयासख्ये-
यान्तमुणस्यावग्राहकत्वात् बहुविधमन्मृच्छति । अल्पविशुद्धिश्रोत्रेन्द्रियादिपरिणामकारण आत्मा तत्तादि-
शब्दानामेकविधावग्रहणादेकविधमन्मृच्छति । प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामित्वात् क्षिप्रं शब्द-
मवगृह्णाति । अल्पश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामिकत्वाचिरेण शब्दमन्मृच्छति । सुविशुद्धिश्रोत्रादिपरिणा-
मात्साकल्येनानुच्चारितस्य ग्रहणादनिः सृतमवगृह्णाति । नि.सृतं प्रतीतं । प्रकृष्टविशुद्धिश्रोत्रेन्द्रियादिपरिणा-
मकारणादेकवर्णनिर्गमेऽपि अग्निप्रायेणैवानुच्चारितं शब्दमन्मृच्छति । इमं मन्वान् शब्दं वक्ष्यतीति । अथवा स्वर-
सचारणाप्राक्तत्रीद्वयान्तोयाचामर्शेनैव वादितमनुक्तमेव शब्दमभिप्रायेणावगृह्णात्तच्छब्दं भगानिम शब्द-
वादयिष्यति इति । उक्तं प्रतीतं । सकृदपरिणामनिरुक्तस्य यथानुरूपश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामका-
रणावस्थितत्वात् यथा प्राथमिकं शब्दग्रहणं, तथावस्थितमेव शब्दमन्मृच्छति । नोनं नाम्यधिकं । पौनः पुन्येन
सकृदविशुद्धिपरिणामकारणपेक्षस्यात्मनो यथानुरूपपरिणामोपात्तश्रोत्रेन्द्रियादिसन्निध्येऽपि तदावरणक्षयेऽपीददा-
विर्माणात्पौनः पुनिकं प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणादिक्षयोपशमपरिणामत्वात्तदध्रुवमवगृह्णाति । शब्दं कचिद्बहु
कचिदल्पं कचिद्बहुविधं कचिदेकविधं कचित् क्षिप्रं कचिच्चिरं कचिदनि.सृतं कचिद्वि.सृतं कचिदुक्तं कचिदनुक्तं ।

आह—बहुबहुविधयो क प्रतिविशेषो यावतोभयत्रापि ततादिशब्दग्रहणमविशिष्टमस्ति २ उच्यते, न, विशेषदर्शनात् । यथा कश्चित्, बहूनि शास्त्राणि मौनेन सामान्यार्थेनाविशेषितेन व्याचष्टे न तु बहुभिर्विशेषितार्थे । कश्चिच्च तेषामेव बहूना शास्त्राणां बहुभिरर्थै परस्परातिशययुक्तैर्बहुकल्पैर्व्याख्यानं करोति । तथा ततादिशब्दग्रहणाविशेषेपि यत्रत्येकं ततादिशब्दानामेकद्वित्रिचतु सरयेयाऽसह्येयाऽनतगुणपरिणतानां ग्रहणं तद्वहुविधग्रहणं । यत्ततादीनां सामान्यग्रहणं तद्वहुग्रहणं ।

आह—उक्तनि सूतयो क प्रतिविशेष २ । यत् सकलशब्दनि सरणानि सूतमुक्तमप्येवविधमेव । उच्यते अन्योपदेशपूर्वकं शब्दग्रहणं, उक्तं । गोशब्दोयमिति । स्वत एव ग्रहणं नि सूतं । चक्षुषा तु विशुद्धचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्छुक्लवर्णरक्तनीलपीतारूपपर्यायं बहुमनगृह्णाति । अस्य पूर्ववत् । प्रकृष्टविशुद्धिचक्षुरिन्द्रियादिक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्छुक्लादिपचतयरूपगुणस्य प्रत्येकमेकद्वित्रिचतु सह्येयासह्येयानतगुणपरिणामिनोऽनग्राहकत्वं सामर्थ्याद्बहुविधरूपमनगृह्णाति, एकविधं पूर्ववत् । क्षिप्रचिरयोरप्युक्त एव क्रमः । पचर्णवज्रकबलचित्रपटादीनां सकृदेकदेशविषयपचर्णग्रहणात्कृत्स्नपचर्णेष्वष्टेष्वपि सूतेष्वपि तद्वर्णाविष्करणसामर्थ्यादनि सूतमवगृह्णाति । अथवा देशांतरस्य पचवर्णपरिणतैकयस्त्रादिकथनात्साकल्येनाऽकथितस्याप्येकदेशकथनेनैव तत्कृत्स्नपचवर्णग्रहणादनि सूतं । नि सूतं प्रतीतं । सुविशुद्धिचक्षुरिन्द्रियादिक्षयोपशम आत्मा शुक्लवर्णादिषर्णमिश्रीकरणदर्शनात्परेणाकथितमपि वर्णमभिप्रायेणैव प्रतिपद्यत । भवानिम वर्णमेतद्वर्णद्वयमिश्रणात्करिष्यतीत्येव ग्रहणादनुक्तं रूपमवगृह्णाति । अथवा देशांतरस्थपचर्णैकद्रव्यकथने तात्वादिकरणसंश्लेषात्प्राक् सकृदप्यकथितमेव द्रव्यमाचष्टे भवानेव विधमस्माकं पचवर्णं व्यतिकरिष्यतीत्यनुक्तं रूपमनगृह्णाति । परकीयाभिप्रायानपेक्षमासीयचक्षुरिन्द्रियपरिणामसामर्थ्यादेवोक्तं रूपमवगृह्णाति । सक्लेशपरिणामनिरसुकस्य ययानुरूपं चक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणावस्थितत्वाद्यया प्राथमिक रूपग्रहणं तथावस्थितमेव रूपमवगृह्णाति । नोन नाम्यधिकं । पौन पुन्येन सक्लेशविशुद्धिपरिणामापेक्षस्याऽऽमनो यथा नुरूपपरिणामोपात्तचक्षुरिन्द्रियसामर्थ्येपि तदावरणस्येपीदमाविभावात् पौन पुनिकं प्रकृष्टवज्रकृष्टचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्चाधुनमवगृह्णाति रूपं । कचिद्बहु कचिदस्प कचिद्बहुविध, कचिदेकविध, कचित् क्षिप्र, कचिच्चिरेण, कचिदनि सूत, कचिन्नि सूत, कचिदनुक्तं । कचिदुक्तं, एव प्राणाद्यवप्रहेष्वपि योग्यं । तथेहावायधारणा अपि बह्नादिभिः । सेतरैरवसेत्या । कश्चिदाह—श्रोत्रप्राणस्पर्शनरसनचतुष्टयस्य प्राप्यकारित्वादिनि सूतानुक्तशब्दाद्यवग्रहेहावायधारणा न युक्ता । इत्युच्यते—अप्राप्तत्वात् । कथं ? पिपीलिकादिवत् । यथा पिपीलिकादीनां प्राणरसनदेशप्राप्तेषु गुहादिद्वये गधरसज्ञानं, तच्च यैश्च यावन्निश्चास्मदाद्यप्रत्यक्षसूक्ष्मगुडावयवै पिपीलिकादिप्राणरसनेन्द्रिययो परस्परानपेक्षावृत्तितो न दोषः ।

अस्मदादीनां तदभाव इति चेन्न श्रुतापेक्षत्वात् ॥ १६ ॥ यथा भूगृहसवधितोषितस्य पुसश्चक्षुरादिभिर्ब्रह्मासितेश्वरपि घटादिषु घटोप रूपमिदमित्यादि यद्विशेषपरिज्ञानं तच्छ्रुतापेक्षं परोपदेशापेक्षत्वात् । तथास्मदादीनामप्यनि सूतानुक्तमपि ज्ञाननिकल्पशब्दाद्यवग्रहादिज्ञानं तच्छ्रुतापेक्षं । किं च—

लब्धयस्तरत्वात् ॥ १७ ॥ श्रुतज्ञानप्रभेदप्ररूपणाया लब्धयस्तरश्रुतकथनं पौढा प्रविभक्तं । तद्यथा—चक्षुश्च श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनमनोलब्धयस्तरमित्यर्थ उपदेशः । अतश्चक्षुश्च श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनेन्द्रियमनोलब्धयस्तरसांनिध्यादेतस्मिंश्चित्, अनि सूतानुक्तानामपि शब्दानां अवग्रहं दिज्ञानं । यद्यनग्रहादयो बह्नादीनां कर्मणामाक्षेसारो बह्नादीनि पुनर्विशेषणानि इत्यं २, इत्यत आह—

अर्थस्य ॥ १७ ॥

चक्षुरादिनिपयोर्यस्तस्य बह्नादिविशेषणविशिष्टस्याऽवग्रहादयो भवति ।

इयति पर्यायानर्थे वा तैरित्यर्थो द्वयं ॥ १ ॥ प्रत्यागसवधिन पर्यायानुभयानिमित्तवशाद्भूतसिप्रत्यागूर्णानियतिं गच्छत्यर्थे गम्यते वा तैरित्यर्थः क । पुनरसौ २ द्वयं । किमर्थमिदमुच्यते—

अर्थवचन गुणग्रहणानिवृत्त्यर्थ ॥ २ ॥ केचिद्रूपादयो गुणा एवेन्द्रियैः सनिवृत्त्यते । ततसाद्ग्रहणमिति मन्यते । तमतनिवृत्त्यर्थमर्थस्येयुयते । न हि ते रूपादयो गुणा अमूर्ता इन्द्रियसन्निकर्षमापद्यते इति । तत्प्रचयविशेषे सति सन्निकर्षसमर्थः । इति चञ्च, गुणादीनां प्रचयानुपपत्तः । सत्यपि वा प्रचयऽर्थोत्तरप्रादुर्भावाभावात् सूक्ष्मावस्थानतिक्रमाद्ग्रहणमवैया स्यात् । न तर्हीदानीमिदं भवति रूपं मया दृष्टं गमो वा प्राप्तः ? इति । भवति च । अर्थग्रहणात् तदन्यत्तिरेकाच्चेपामपि ग्रहणापपत्तेः ।

तेषु सत्सु मतिज्ञानात्मलाभात्सप्तमीप्रसंगः ॥ ३ ॥ यतो नियमेषु सत्सु मतिज्ञानमाविर्भवति अतीर्थे इति वाच्यः । न, अनेकातात् । नायमेकातास्ति सत्यर्थे मतिज्ञानं भवतीति । यतः सत्यप्यर्थेऽनितलमवधनं सभूतस्य कुमारस्योत्तीर्णमात्रस्य घटरूपादिमतिज्ञानाभावात् । अथवा नायमेकातात्त्यधिकरणस्य सत्वात्सप्तमीप्रसंगः इति । कस्मात्तस्यानिवृत्तित्वान् । निवृत्तावशाद्धि कारकाणि भवति ।

क्रियाकारकसवधस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥ अयमहादयः क्रियाविशेषा लक्षास्तोपामवश्यं केन चित् कर्मणा भवितव्यमिति बह्वादिविकल्पस्यार्थस्येयुयतः ।

बह्वादिसामानाधिकरण्याद्बहुत्वमसंगः ॥ ५ ॥ यतो बह्वादिरेवार्थः नातोऽन्यस्ततो बह्वादिसामानाधिकरण्यादर्थानामिति बहुत्वं प्राप्नोति ।

न वानभिसवधात् ॥ ६ ॥ न वैयं दोषः । किं कारणं ? अनभिसवधात् । नह्यस्य बहुवादिभिरभिसवधः क्रियते । केन तर्ही ?

अवग्रहणादिभिः ॥ ७ ॥ कस्येयुक्तेऽर्थस्येतीह सबध्यते । तद्विशेषणं बह्वादिसंग्रहणं ।

सर्वस्य वाऽर्थ्यमाणत्वात् ॥ ८ ॥ अथवा सर्वस्यार्थ्यमाणस्यार्थ्यवन्तो जातिप्रधानवान्निर्देशस्यार्थ्यत्वेत्येकत्वनिर्देशा युक्तः ।

प्रत्येकमभिसवधाद्वा ॥ ९ ॥ अथवा प्रत्येकमभिसवधः क्रियते । बहोर्दर्थस्य बहुविधस्यार्थस्येति । किममी अवग्रहादयः सर्वस्येन्द्रियानिन्द्रियार्थस्य भवत्युत कश्चिद्विषयविशेषास्ति ? इत्यत आह—

व्यंजनस्यावग्रहः ॥ १० ॥

व्यंजनमव्यक्तं शब्दादिजातः । तस्यावग्रहो भवति किमर्थमिदं ? नियमार्थः । अवग्रह एव नेहादय इति । तत्सर्वोपकारं कर्तव्यं ।

न वा सामर्थ्याद्व्यवधारणमतीतेरभक्षवत् ॥ ११ ॥ न वा कर्तव्यं । किं कारणं ? समर्थ्यादवधारणं प्रतीतिः । कथं ? अवमक्षवत् । यथा न कश्चिदपि न भक्षयतीति सामर्थ्यादवधारणं प्रतीयते, अप एव भक्षयतीति । तथा सर्वेषामवग्रहमादीनां प्रसिद्धौ अवग्रहवचनमवधारणार्थं निज्ञायते ।

तयोरपेक्षो ग्रहणाविशेषादिति चेन्न व्यक्तव्यक्तभेदाद्भिनवशराववत् ॥ १२ ॥ स्यादेतत्तयोरपेक्षवत्तदव्यंजनमवग्रहयोर्मास्तिभेदः, ग्रहणाविशेषात् । न हि शब्दादिग्रहणं प्रति निशयोस्तीति । तन्न किं कारणं ? व्यक्तव्यक्तभेदात् । व्यक्तग्रहणमर्थ्याग्रहः । अव्यक्तग्रहणं व्यंजनावग्रहः । कथं ? अभिनवशराववत् । यथा सूक्ष्मजलकणद्वित्रिसिक्तः शरावाभिनवो नादी भवति । स एव पुनः पुनः सिध्यमानः शनैस्तिम्यति । तथा मनः शब्दादीनां व्यक्तग्रहणाप्राक् व्यंजनावग्रहः । व्यक्तग्रहणमर्थ्याग्रहः ।

सर्वेन्द्रियाणामविशेषेण व्यंजनावग्रहप्रसंगे यत्रासमवस्तुदर्थं प्रतिषेधमाह—

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां ॥ ११ ॥

चक्षुरा अनिन्द्रियेण च व्यंजनावग्रहो न भवति । कुतः ?

व्यंजनावग्रहाभावश्चक्षुर्यनसोरप्राप्त्यकारित्वात् ॥ १२ ॥ यतोऽप्राप्त्यर्थमविदिकं युक्तं सन्निकर्षविषयेऽनस्यित्वाद्यप्रकाशमव्यक्तमुपलभते । चक्षुर्नन्वाऽप्राप्तः, ततो नान्यथाव्यंजनावग्रहास्ति ।

इच्छामात्रमिति चेन्न सामर्थ्यात् ॥ २ ॥ स्यादेतदिच्छामात्रमिदमाप्तार्थवमाहि चक्षुरिति, तत्र किं कारणं ? सामर्थ्यात् । कथं सामर्थ्यं ?

आगतो युक्तितश्च ॥ ३ ॥ आगतस्तावत्—गाथा

पुष्टं सुणोदि सद अपुष्टं पुणवि पस्तदे रूच । गध रस च पास पुष्टं पुष्टं विजाणादि ॥ इति

युक्तितोपि अप्राप्यकारि चक्षुः स्पृष्टानवग्रहात् । यदि प्राप्यकारि स्यात्, त्वर्गिन्द्रियवत्स्पृष्टमजन गृह्णीयात् । न च गृह्णात्यतो मनोवदप्राप्यकारीत्यवसेय । अत्र केचिदाहुः, प्राप्यकारि चक्षुरावृत्तानवग्रहात् त्वर्गिन्द्रियवदिति । अत्रोच्यते—काचाभस्फटिकावृत्तार्थवग्रहे सत्यव्यापकत्वादसिद्धो हेतुः । वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत् । तथा सशयहेतुः, अप्राप्यकारिण्यस्कातोपले साध्यविपक्षेपि दर्शनादिति । भौतिकत्वात्प्राप्यकारि चक्षुरभिधेयवदिति चेन्न । अयस्कातेनैव प्रत्युक्तत्वात् । बाह्येन्द्रियत्वात्प्राप्यकारि चक्षुरिति चेन्न । द्रव्येन्द्रियोपकरणस्य भावेन्द्रियस्य प्राधान्यात् । अप्राप्यकारित्वे व्यवहितातिविप्रकृष्टग्रहणप्रसङ्गः । इति चेन्न अयस्कातेनैव प्रत्युक्तत्वात् । अयस्कातोपलम्बप्राप्य लोहमाकर्ष्यदपि न व्यवहितमाकर्षति नातिविप्रकृष्टमिति । सशयावस्यमेतदित्यप्राप्यकारित्वे सशयविपर्यभाव इति चेत्, तत्प्राप्यकारित्वेपि, तदविशेषात् । कश्चिदाह—रश्मियश्चक्षुः, तैजसत्वात्तस्मात्प्राप्यकारीत्यभिधेयत्वेतच्चायुक्तमनभ्युपगमात् । न हि वयमभ्युपगच्छामस्तैजसं चक्षुरिति । तेजोऽक्षगमौष्यमिति कृत्वा चक्षुरिन्द्रियस्थानमुष्णं स्यात् । न च तद्देशस्पर्शेन्द्रियमुष्णस्पर्शोपलब्धि इष्टमिति । इतश्चातैजसं चक्षुर्भासुरत्वानुपलब्धे । अष्टग्रहशादनुष्णभासुरत्वमिति चेन्नाष्टग्रहं गुणत्वात्, अक्रियस्य भावस्य भावनिग्रहासामर्थ्यात् । नक्तचररश्मिदर्शनाद्रश्मिवश्चक्षुरिति चेन्नातैजसोपि पुन्रलद्रव्यस्य भासुरत्वपरिणामोपपत्तेरिति । किं च—गतिमद्वैधर्म्यादिह यन्त्रतिमद्भवति न तत्सन्निकृष्टविप्रकृष्टावभिन्नकाष्ठं प्राप्नोति । न च तथा चक्षुः । चक्षुर्हि शाखाचद्रमसामभिन्नकालमुपलभते, यावता कालेन शाखां प्राप्नोति तावता चद्रमसमिति स्पष्टं गतिमद्वैधर्म्यं तस्मान्न गतिमश्चक्षुरिति । यदि च प्राप्यकारि चक्षुः स्यात्तमिदं शाखां रात्रौ दूरेणैव प्रपद्यति समीपगतद्रव्योपलम्बनं भवति कुतोनातरालगतद्रव्यालोचनं । प्रकाशाभावादिति चेन्न तैजसत्वादाभ्यादिषत् सहापातरापेक्षत्वप्रसङ्गः । किं च यदि प्राप्यकारि चक्षुः स्यात्सातराधिकग्रहणं न प्राप्नोति । नहीन्द्रियाणां निरतरे विषये गन्धादौ सांतरग्रहणं दृष्टं । नाप्यधिकग्रहणं । अथ मतं बहिरधिष्ठानाद्भूतिरिन्द्रियस्य अत उपपन्नं तद्विषयस्य सातराधिकग्रहणमिति तदयुक्तं—यस्मान्न बहिरधिष्ठानादिन्द्रियं तत्र चिकित्सादिदर्शनादन्यथाधिष्ठानविधानेपि ग्रहणप्रसङ्गो मनसश्चावहिर्भावात् । मनसाधिष्ठितं हि इन्द्रियं स्वविषये व्याप्यते न च मनोबहिरधिष्ठानमस्ति तदभावादग्रहणप्रसङ्गः । अनुवृत्तौ च संभवाभावादिप्रकीर्णः । चक्षुरस्मिन्मूहः, कथमशुमनोधिष्ठित्येति । कश्चिदाह—श्रोत्रमप्राप्यकारि निष्कृष्टविषयग्रहणादिति । एतच्चायुक्तं असिद्धत्वात् । साध्यं तावदेतद्विप्रकृष्टं शब्दं गृह्णीति श्रोत्रं ? उतप्राणैन्द्रियवदवगाढं स्वविषयभावपरिणतं पुन्रलद्रव्यं गृह्णातीति ? विप्रकृष्टशब्दग्रहणे च स्वकर्णतातीर्णगतमशकशब्दो नोपलभ्यते नहीन्द्रियं किञ्चिदेकं दूरस्थद्विषयमाहि दृष्टमिति । आकाशगुणत्वाच्छब्दस्य स्पर्शवदगुणत्वाभाव इति चेन्नाऽर्म्भतगुणस्यात्मगुणवदिन्द्रियविषयावादर्शनादिति । प्राप्तावग्रहे श्रोत्रस्य दिग्देशभेदविशिष्टविषयग्रहणाभाव इति चेन्न शब्दपरिणतविषयपरपुन्रलद्रव्येण तत्ति विशेषस्य तथाभावापत्तेः । सूक्ष्मत्वाप्रतिपातात्समततः प्रवेशाच्च । सिद्धमेतच्चक्षुर्मेनसी वर्जयित्वा शेषाणामिन्द्रियाणां व्यजनावग्रहः । सर्वेषामिन्द्रियाणामर्थवग्रह इति ।

मनसोऽर्निन्द्रियव्यपदेशाभावः स्वविषयग्रहणे करणांतरानपेक्षत्वाच्चक्षुर्वत् ॥ ४ ॥ यथा चक्षुरूपग्रहणे करणांतरं नापेक्षत इति इन्द्रियव्यपदेश लभते तथा मनोपि गुणदोषविचारादिस्वम्यापरे करणांतरं नापेक्षत इतीन्द्रियं प्राप्नोति नानिन्द्रियमिति ।

न वाप्रत्यक्षत्वात् ॥ ५ ॥ नैव दोषः किं कारणं ? अप्रत्यक्षत्वात् । यथा चक्षुरादिपरस्परस्येन्द्रियकत्वात्प्रत्यक्षं न तथा मन-रेन्द्रियकं । कुतः ? सूक्ष्मद्रव्यपरिणामात्तस्मादनिन्द्रियमियुष्यते । अत्राह—कथमवगम्यते प्रत्यक्षं तदस्तीति ?

अनुमानात्तस्याधिगम ॥ ६ ॥ अप्रत्यक्षाणामप्यर्थानां लोकेऽनुमानादधिगतिर्दृष्टा, यथा, आदित्यस्य गति । वनस्पतीनां च वृद्धिहासौ । तथा मनसोऽप्यस्ति यमनुमानादवगम्यते । कोसावनुमानः ।

युगपज्ज्ञानक्रियानुत्पत्तिर्वनसो हेतु ॥ ७ ॥ सन्तु चक्षुरादिकरणेषु शक्तिमसु च बाह्येषु रूपादिषु सति चनेकस्मिन् प्रयोजने, यतो ज्ञानानां क्रियाणां च युगपदनुपपत्तिः, तदस्ति मन इत्यनुमीयते ।

अनुस्मरणदर्शनाच्च ॥ ८ ॥ यत् सङ्गृह्य धृतं वानुस्मर्यते । अतस्तद्दर्शनात्तदस्तित्वमवसेय । अत्राह—एकस्यामनं कुतः करणभेदः ?

इत्थभावस्यापि करणभेदोऽनेककलाकुञ्जलदेवदत्तवत् ॥ ९ ॥ यथा अनेकज्ञानक्रियाशक्ति-युक्तस्यापि देवदत्तस्य करणभेदो दृश्यते । चित्रकर्मणि वर्तमानस्य वर्तिकां लेखनीकूर्चिकाद्युपकरणापेक्षा । काष्ठकर्मणि वर्तमानस्य आसीघटमुखहृष्टादानादिकरणापेक्षा । तथा मनोऽपि क्षयोपशमभेदात् ज्ञानक्रिया परिणामशक्तियुक्तस्य चक्षुराद्यनेककरणापेक्षा न विरुध्यते ।

स नामकर्मसामर्थ्यात् ॥ १० ॥ स एव करणभेदः नामकर्मसामर्थ्याद्विदितव्यः । कथं इह यदेतच्छरीरनामकर्मोदयाद्यापादितं यवनालिकासस्थानं श्रोत्रेन्द्रियं, एतदेव शब्दोपलब्धिसिद्ध्यु नेतराणि । तथा यदेतद् घ्राणेन्द्रियं अतिमुक्तकचद्रकसस्थानं, एतदेव गन्धवगमसमर्थं नेतराणि । तथा यदेतज्जिह्वेन्द्रियं क्षुरमाकृतिः, एतदेव रसावगमे नान्यानि । तथा यदेतत्स्पर्शनेन्द्रियमनेकाकृतिं तदेव स्पर्शोपलभने नेतराणि । तथा यदेतच्चक्षुरिन्द्रियं मस्त्रिकाकारं कृष्णताराधिष्ठानं, तदेव रूपाविष्कारणेऽलं नेतराणि । इत्येवमाभिनिर्बोधिकद्रव्यक्षेत्रकालभविष्यवसेयः । द्रव्यतो मतिज्ञानौ सर्वद्रव्याण्यसर्वपर्यायानुपपदेशेन जानाति । क्षेत्रत उपपदेशेन सर्वक्षेत्राणि जानाति । अथवा क्षेत्रविषयः । चक्षुषः क्षेत्रं सप्तचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि त्रिषष्ठ्यधिकं च द्वे योजनशते योजनस्य चैकविंशतिपट्टिभागाः । श्रोत्रस्य क्षेत्रं द्वादशयोजनानि । घ्राणरसनस्पर्शनानां नवयोजनानि । कालत उपपदेशेन सर्वकालं जानाति । भावत उपपदेशेन जीवादीनामौदयिकादीन् भावान् जानाति । तस्मान्मान्यादेकः, इन्द्रियानिन्द्रियभेदाद्विधा, अवग्रहादिभेदाच्चतुर्धा, तैरिन्द्रियगुणितैश्चतुर्विंशतिविधः, तैरेव व्यजनावग्रहाधिकैरष्टाविंशतिविधः । तैरेव मूलभगाधिकैर्द्रव्यादिसहितैर्वा द्वात्रिंशद्विधः । त एते प्रयो-विकल्पा ब्रह्मादिभिः पद्मिरेतरानपेक्षैर्गुणिताश्चतुर्धत्वारिंशच्छतं, अष्टपद्युत्तरं शतं, ज्ञानवत्यधिकं शतमिति च भवति । त एव ब्रह्मादिभिर्द्वादशगुणिता द्वे शते अष्टाशीत्युत्तरे, त्रीणिशतानि धर्द्वात्रिंशानि, चतुरशीत्य-त्रिकानि त्रीणिशतानि च भवति । आह—व्यजनावग्रहं ब्रह्माद्यभावं कल्मात् ? अन्वक्तव्यम् । उच्यते, अवग्रहवत् तत्सिद्धिः । यथाऽव्यक्तग्रहणमवग्रहस्तथा ब्रह्मादिविकल्पोऽव्यक्तरूपेणैव वेदितव्यः । अयानि सूते कथं ? तत्रापि ये च यावत्तच्च पुद्गला सूक्ष्मानि सूता सति, सूक्ष्मास्तु साधारणेन गृह्यते ? तेषामिन्द्रियस्थानावगाहनं अनि सुत व्यजनावग्रहः । परोक्षद्वैविध्ये तस्युपकृतलक्षणविकल्पमतिज्ञानविधर्मिः, यद् द्वितीयमुपदिष्टं तत्किनिमित्तं कतिविधं च ? इत्युच्यते—

श्रुतं मतिपूर्वं धनेकद्वादशभेदं ॥ २० ॥

श्रुतशब्दो जहस्त्वार्यष्टमी रुदिवशात् कुञ्जलशब्दवत् ॥ १ ॥ यथा कुञ्जलशब्दः कुञ्जलवन-क्रियां प्रतीयं व्युत्पादितं तद्विवा सर्वत्र पर्यवदत्ते वर्तते । तथा श्रुतशब्दोऽपि ध्वन्यनुपादाय व्युत्पादितो रुदिवशात् कस्मिंश्चिज्ज्ञानविशेषे वर्तते ।

कार्यप्रतिपादनात् पूरणान्ना पूर्वं कारणं ॥ २ ॥ कार्यं पालयति पूरयतीति वा पूर्वं कारणं लिङ्गनिमित्तमित्यनर्थतरं । मतिज्ञानं व्याख्यातं तत्पूर्वमस्यति । पूर्वं, मतिकारणकमित्यर्थः ।

मतिपूर्वकत्वे श्रुतस्य तद्वत्तमकत्वप्रसङ्गो घटवत्, अतदात्मकत्वे वा तत्पूर्वकत्वाभावः ॥ ११ ॥ कश्चिदाह मतिपूर्वं श्रुतं तदपि मलामकं प्राप्नोति । कारणगुणानुविधानं हि कार्यं दृष्टं । यथा मृत्निमित्तो घटो मृदामकः । अथाऽतदामकत्वमिष्यते तत्पूर्वकत्वं तर्हि तस्य हीयते इति ।

न घा निमित्तमात्रत्वाद्वादिदत् ॥ ४ ॥ नचैव दोष । किं कारण 'निमित्तमात्रत्वाद्वादिदत् ।

यथा मृद स्वयमतर्घटभवनपरिणामाभिमुख्ये, दडचक्रपौरुषेयप्रयत्नादिनिमित्तमात्र भवति । यत सत्त्वपि दडादिनिमित्तेषु शर्करादिप्रचितो मृत्पिण्ड स्वयमतर्घटभवनपरिणामनिरुमुकत्वात् घटीभवति । अतो मृत्पिण्ड एव बाह्यदडादिनिमित्तापेक्ष आभ्यन्तरपरिणामसामिप्याद् घटो भवति, न दडादय, इति दडादीनां निमित्तमात्रत्व । तथा पर्यायिपर्याययोः स्यादन्यात्वादात्मन, स्वयमत-श्रुतभवनपरिणामाभिमुख्ये मतिज्ञान निमित्तमात्र भवति । यत सत्यापि सम्पद्यष्टे श्रोत्रेन्द्रियबलधाने बाह्याचार्यपदार्थोपदेशसन्निधाने च श्रुत-ज्ञानावरणोदयशीकृतस्य स्वयमत श्रुतभवननिरुमुकत्वादात्मनो न श्रुत भवति । ततो बाह्यमतिज्ञानादि-निमित्तापेक्ष आत्मा, एव, अभ्यन्तरश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमापादितश्रुतभवनपरिणामाभिमुख्याच्छ्रुती भवति । न मतिज्ञानस्य श्रुतभवनमस्ति, तस्य निमित्तमात्रत्वात् ।

अनेकांताश्च ॥ ५ ॥ नायमेकातोक्ति, कारणसदृशमेव कार्यमिति । कुतस्तत्रापि सप्तभगीसभयात्, कथं घटवत् । यथा घट कारणेन मृत्पिण्डेन स्यात्सदृश, स्यान्न सदृश इत्यादि । इति मृद्व्याजीवायुपयोगा-यादेशात्स्यात्सदृश । पिण्डयटसस्यानादिपर्यायादेशात् सदृश । पूर्ववदुत्तरे भगा नेतव्या । यस्यैकातेन कारणानुरूप कार्य, तस्य घटपिण्डशिविकादिपर्याया न उपलभ्यते । किं च—घटेन जलधारणादिभ्यापारो न क्रियेत मृत्पिण्डे तददर्शनात् । अपि च मृत्पिण्डस्य घटत्वेन परिणमपद, घटस्यापि घटत्वेन परिणामः स्यात्, एकांतसदृशत्वात्, नचैव भवति । अतो नैकातेन कारणसदृशत्वं । तथा श्रुत सामान्यादेशा स्यात्कारणस-दृश यतो मतिरपि, ज्ञान, श्रुतमपि । अन्यवहिताभिमुखग्रहणनानाप्रकारार्थप्ररूपणसामर्थ्यादिपर्यायादेशा स्यात् कारणसदृश । पूर्ववदुत्तरे भगा नेतव्या ।

श्रोत्रमतिपूर्वस्यैव श्रुतत्वप्रसंगस्तदर्थत्वादिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतच्छ्रोत्रमतिपूर्-वस्यैव श्रुतत्व प्राप्नोति । कुत 'तदर्थत्वात् । श्रुत्यावधारणादि श्रुतमित्युच्यते । तेन चक्षुरादिमतिपूर्वकस्यैव श्रुतत्व न प्राप्नोति । तत्र किं कारण 'उक्तत्वात् । उक्तमेव श्रुतशब्दोऽयं रुढिशब्द इति । रुढिशब्दाच्च स्योत्पत्तिक्रि-मानपेक्षा प्रवर्तते, इति सर्वमतिपूर्वस्य श्रुतत्वसिद्धिर्भवति ।

आदिमतोऽतवत्वाच्छ्रुतस्याऽनादिनिधनत्वात्तुपपत्तिरिति चेन्न द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धेः ॥ ७ ॥ स्यादेतच्छ्रुतस्याऽऽदिमत्वमनुपगत, मतिपूर्वमिति वचनात् । आदिमतश्च लोकेऽतवत्त्व इष्ट । तत आद्यतसमवादानादिनिधन श्रुतमिति व्याहृत्यते । ततश्च पुनरुक्तित्वाद्प्रामाण्य स्यादिति । नैव दोष । द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धिः । द्रव्यश्रेष्ठकालभावानां विशेषत्वाविवक्षायां श्रुतमनादिनिधनमि-त्युच्यते । न हि केनचिदुपरोक्षेण कचित् कदाचिक्वचिदुपेक्षितमिति । तेषामेव विरापापेक्षया आदिरतश्च समवर्त्ताते मतिपूर्वमित्युच्यते । यथाकुरो बीजपूर्वक । स च सतानापेक्षयानादिनिधन इति । न वा पुरुष-कृतित्वप्रामाण्यकारण चौर्यागुपदेशस्यास्मर्माणकर्तृकस्य प्रामाण्यप्रसगात् । अनित्यस्य च प्रत्यक्षादेः प्रामाण्ये को विरोधः ।

सम्पत्त्वोत्पत्तौ युगपन्मतिश्रुतोत्पत्तेर्मतिपूर्वकत्वाभावे इति चेन्न 'सम्पत्त्वस्य तदपेक्ष-त्वात् ॥ ८ ॥ स्यात्तत मत्रज्ञानश्रुताज्ञानयोः प्रथमसम्पत्त्वोत्पत्तौ युगपन्ज्ञानपरिणामान्मतिपूर्वकत्वं श्रुतस्य नोपपद्यत इति । तत्र किं कारण सम्पत्त्वस्य तदपेक्षत्वात् । तयोर्हि सम्पत्त्व, सम्पददर्शानोत्पत्तौ युगपद्भवति । आत्मलाम्बु क्रमवान्, इति मतिपूर्वकस्य युक्त, पितापुत्रवत् ।

मतिपूर्वकत्वाविशेषाच्छ्रुताविशेष इति चेन्न कारणभेदाच्चज्ञेदसिद्धे ॥ ९ ॥ स्यादेतत्सर्वेनां प्राणिनां श्रुतमविशिष्टं प्राप्नोति । कुत 'कारणाविशेषात् । मतिपूर्वत्वं हि कारणमिष्ट, तच्च सर्वेषामविशिष्टमिति । तत्र किं कारण कारणभेदाच्चज्ञेदसिद्धे । प्रतिपुत्र हि मतिश्रुतावरणक्षयोपशमो बहुधा भिन्नज्ञेदाद्या-भिहितभेदाच्च श्रुतस्य प्रकर्षाप्रकर्षयोगो भवति, मतिपूर्वकत्वाविशेषेऽपि ।

भुताच्छ्रुतमतिपक्षेर्लक्षणाव्याप्तिरिति चेन्न तस्योपचारतो मतिस्त्वसिद्धेः ॥ १० ॥ स्यान्मत,
यदा शब्दपरिणतपुद्गलस्कथादाहितवर्णपदवाक्यादिभावाद्भक्षुरादिविषयाच्चाऽऽवश्रुतविषयभावमापमादविना-
भाविन कृतसगतिर्जनेषां घटाज्जलधारणादिकार्यं सम्बन्धतर प्रतिपद्यते । भूमादेर्वाग्यादिद्रव्य । तदा भुताच्छ्रुत
प्रतिपत्तिरिति कृत्वा मतिपूर्वलक्षणमव्यापीति । तन्न किं कारणं तस्योपचारतो मतिवसिद्धेः । मतिपूर्व हि श्रुत
कचि मतिरित्युपचर्यते । अथवा व्यवहिते पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा पूर्व मधुरायाः पाटलीपुत्रमिति । तत-
राक्षान्मतिपूर्व परपरया वा मतिपूर्वमपि मतिपूर्वग्रहणेन गृह्यते ।

भेदशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्धृतिवत् ॥ ११ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोग्यतामिति
भुजि प्रत्येकं परिसमाप्यते । तथेहापि भेदशब्द प्रत्येकमभिसम्बध्यते । द्विभेदमनेकभेद द्वादशभेद चेति ।

सत्रांगप्रविष्टमंगवाद्यं चेति द्विविधमंगमात्रविष्टमाचारादिद्वादशभेदं शुद्धपतिशयार्थियुक्तगण-
धराभ्युत्पत्तप्रपञ्चनं ॥ १२ ॥ भगवद्दर्शस्वर्गद्विहमवभिर्गतवाग्गाऽर्धविमलसंछिन्नप्रक्षालितात् कारणैर्बुद्ध्य-
तिशयार्थियुक्तैर्गणधैररनुत्पत्तप्रपञ्चनं, आचारादिद्वादशविधमंगप्रतिष्ठमियुज्यते । तद्यथा—आचारः, सूत्रकृत,
स्थान, समवायो, व्याख्याप्रज्ञप्तिः, शास्त्रधर्मकथा, उपासकाध्ययन, अतकृद्दश, अनुत्तरोपपादिकदश,
प्रभञ्ज्याकरण, विपाकसूत्र, दृष्टिवाद, इति । आचारे, चर्याविधानं शुद्धपट्टकपत्रसमितिगुणविकल्प
कल्पते । सूत्रकृते, ज्ञानविनयप्रज्ञापना कल्याणकल्याणक्षेत्रोपस्थापना व्यवहारधर्मक्रिया प्ररूप्यते । स्थाने,
अनेकाश्रयाणामर्थानां निर्णय क्रियते । समवाये, सर्वपदार्थानां समवायश्चिह्नते । स चतुर्विधं द्रव्यक्षे-
त्रकालभावविकल्पे । तत्र धर्माधर्मरित्कायलेकाकाशैकजीवानां तुल्या सध्यैयप्रदेशत्वादेकेन प्रमाणेन
द्रव्याणां समवायनाद् द्रव्यसमवायः । जबूदीपसर्वार्थसिद्धिपर्यप्रतिष्ठाननरकनदीश्वरैकवापीनां तुल्ययोजनशत-
सहस्रविष्कम्भप्रमाणेन क्षेत्रसमवायनात् क्षेत्रसमवायः । उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योस्तुल्यदशसागरोपमकोटाकोटी-
प्रमाणात् कालसमवायनात्कालसमवायः । क्षायकसम्यक्त्वकेवलज्ञानकेवलदर्शनवधाख्यातचारित्राणां योमात्रः
तदनुभवस्य तुल्यान्तप्रमाणान्वाद्ज्ञानसमवायनाद् भावसमवायः । व्याख्याप्रज्ञप्तौ, पठिव्याकरणसहस्राणि, किम-
स्तिजीवः, नृणां इत्येवमादीनि निरूप्यते । शास्त्रधर्मकथाया, आख्यानोपाख्याना बहुप्रकाराणां कथनः ।
उपासकाध्ययने, ध्यानधर्मलक्षण । सत्सारस्यात् कृतो यैस्तैस्तकृत नमिमतगसोमिलरामपुत्रमुदर्शनयमवा-
स्मीकवलीकानिष्कबलपार्लान्दपुत्रा इत्येते दश वर्धमानतार्थिकरतार्थे । एवमृषभादीनां प्रयोविशतेस्तार्थेभ्यन्ये
च दश दशानगारा दारुणानुपसर्गाभिर्जित्य कृतनकर्मक्षयादतकृत दश, अस्या वर्ण्यते इति अतकृद्दश
अथवा, अतकृता दश, अंतकृद्दश तस्यामर्हदाचार्यविधि सिध्यतां च । उपपादो जन्म प्रयोजनं येषां त इमे
औपपादिका, विजयवैजयतजयतापराजितसर्वार्थासिद्धाख्यानि पचानुत्तराणि । अनुत्तरोपपादिका अनुत्तरोप-
पादिका । ऋषिपादस धन्य सुनक्षत्र-कार्तिक नदनदन-शातिमद्र-अभय वारिषेण चिञ्जतपुत्रा इत्येते दश वर्धमा-
नतार्थिकरतार्थे । एवमृषभादीनां प्रयोविशतेस्तार्थेभ्यन्येऽ ये च दश दशानगारा दश दश दारुणानुपसर्गाभिर्जित्य
विजयायनुत्तरोपपन्ना इत्येनमनुत्तरोपपादिका दशास्या वर्ण्यते इत्यनुत्तरोपपादिकदश । अथवानुत्तरोपपादि-
कानां दश अनुत्तरोपपादिकदश तस्यामायुर्वैक्रियिकानुबधविशेष । आक्षेपविक्षेपैर्हेतुनयाभिगाना
प्रभानां व्याकरण, प्रभञ्ज्याकरण तस्मिन्लौकिकवैदिकानामर्थानां निर्णयः । विपाकसूत्रे सुकृतदुष्कृतानां
विपाकक्षिप्यते । द्वादशमंग दृष्टिवाद इति कौत्कलकाडे विद्धि । कौशिक-हरिश्चन्द्र माण्डिक रोमसहारीत
मुद्गाधलायलादीनां क्रियावाददृष्टीनामसीतिहात । मरीच-कुमार-कपिलोत्क-गार्य-व्याप्रभूति-बाहलि-
माठर-मौद्रव्यायनादीनामक्रियावाददृष्टीनां चतुरसीति । शकत्य-वाकल-कुमुसाल्यमुद्दि नारायणकठ-
मार्थ्यदिन मोद पैपलाद-वादरायणांनष्टी-कृदोरिकायन-वसु-जैमिन्यादीनामज्ञानकुदृष्टीनां सत्तपष्टि । वशिष्ठ-
पाराशर-जतुवीर्ण-नाल्मीकि-रोमार्थि-सत्यदत्त व्यासीलापुत्रोपमन्यवैददत्तायस्थूपादीनां वैतथिकदृष्टीनां द्वात्रिंश-
देवा दृष्टिशतानां त्रयाणां त्रिपञ्चत्तराणां प्ररूपण निग्रहश्च दृष्टिवादे क्रियते । स पञ्चविध परिकर्म,
सूत्र प्रथमानुयोग-पूर्वगत-चूलाकाचेति । तत्र पूर्वगत चतुर्दशप्रकार उत्पादपूर्व अप्रायण वार्यप्रवाद अस्ति
नास्तिप्रवाद ज्ञानप्रवाद सत्यप्रवाद आत्मप्रवाद कर्मप्रवाद च प्रत्याख्यानेनामपेय विद्यानुवाद कस्याणनाम-

अधुतति पट् । आलोकासत् । तथा लोकमव्यादधो यावच्छर्कराण्युच्यतस्तत्तावदेका रज्जु । ततोप पृथिवीनां पचानां प्रत्येकमतेऽते रज्जुरेकैका दृष्टा ततोऽधस्तमस्तम प्रभाया आलोकातादेका रज्जु । एव सताधो रज्ज्व । घनोदधिघनानिलतनुगतवलयानि श्रीणि यैरपपरिक्षित सर्व समताल्लोक । प्रपाणामधोलोकदिग्दिक्पार्श्वभाजिनो प्रत्येक वित्तारो विनातिपोजनसहस्राणि । तत् उपरि क्रमतो हानिपरातिर्यग्लोकभावि दिग्विदिक्पार्श्वेष्वष्टासु प्रत्येक श्रीण्यपि वलयानि, पचचतुस्त्रियोजनविस्तीर्णानि । पुनरुपरि दृष्टिवशाद्भ्रमलोके दिग्विदिक्पार्श्वेष्वष्टासु प्रत्येक श्रीण्यपि वलयानि सप्तपचचतुर्योजनविस्तीर्णानि । पुनर्हानिपरालोकाग्रमेऽष्टासु दिग्विदिक्पार्श्वेष्वष्टासु प्रत्येक श्रीण्यपि वलयानि पचचतुस्त्रियोजनविस्तीर्णानि दृढवलयानि पुनरुपरि अधश्च श्रीण्यपि । उपरि लोकाग्रमे घनोदधेर्दिग्विद्वन्मृती, घनानिलस्य क्रोश, तनुगतस्य देशोन क्रोशो वित्तात् । अध कलकलपृथिवीपर्यन्ते घनोदधे सत्, घनानिलस्य पच, तनुगतस्य चत्वारि योजनानि वित्तात् । अध लोकमूले दिग्विदिक्षु विष्कम्भ सत्तरज्ज्व । तिर्यग्लोके रज्जुरेका । मूललोके पच । पुनर्लोकाग्रमे रज्जुरेका लोक मध्यादधोरज्जुमवगाह्य शर्कराते अष्टासु दिग्विदिक्षु विष्कम्भ रज्जुरेका । रज्ज्वाश्च पट्सप्तमागास्ततो रज्जुमवगाह्य बाहुकांते द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्च पचसप्तमागा । ततो रज्जुमवगाह्य पकति तिस्रो रज्ज्व, रज्ज्वाश्च त्वार सप्तमागा । ततो रज्जुमवगाह्य घूर्णते चतस्रो रज्ज्व, रज्ज्वाश्च त्रय सप्तमागा । ततो रज्जुमवगाह्य तम प्रभाति पचरज्ज्व, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तमागौ । ततो रज्जुमवगाह्य तमस्तम प्रभाति पट् रज्ज्व, रज्ज्वा सप्तमागश्चैक । ततो रज्जुमवगाह्य कलकलाते विष्कम्भ सत्तरज्ज्व । यत्रतलादुपरि रज्जुमुक्रम्य विष्कम्भो द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्चैक सप्तमाग । ततो रज्जुमुक्रम्य तिस्रो रज्ज्व, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तमागौ । ततो रज्जुमुक्रम्य चतस्रो रज्ज्व, रज्ज्वाश्च त्रय सप्तमागा । ततोर्ध्वरज्जुमुक्रम्य रज्ज्व पच । ततोर्ध्वरज्जुमुक्रम्य चतस्रो रज्ज्व, रज्ज्वाश्च त्रय सप्तमागा । ततो रज्जुमुक्रम्य तिस्रो रज्ज्व, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तमागौ । ततो रज्जुमुक्रम्य द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्चैक सप्तमाग । ततो रज्जुमुक्रम्य लोकांते रज्जुरेका विष्कम्भ । एव रज्जुविधि ।

हतेर्गमिक्किपात्वास्तभूपात्मभदेशानां च बहिरुद्गमन समुद्घात । स सप्तविध । वेदनापपापगारणाति कने जेनानिक्किपाऽऽहारककैवल्लिविषयभेदात् । तत्र यातिक्कादिरोगविषादिद्रव्यसत्त्वध सतापापादितवेदनादृतो वेदनासमुद्घात । द्वितीयप्रययप्रकर्षोपादितक्रोधादिकृत कपायसमुद्घात । औपक्रमिकानुपक्रमानु क्षयाविधूतमरणांतप्रयोजनो मारणातिकसमुदात । जीवानुमहोपघातप्रवणतेज शरीरनिर्वृतनार्थस्तेजस्त-मुद्घात । एकवपृषकत्वनानाविधविक्रियशरीरवाक्प्रचारप्रहरणादिविक्रियाप्रयोजनो वैज्रियिकसमुद्घात । अधोक्तविधिनाऽऽप्तानपसूत्रमार्धमहणप्रयोजनाऽऽहारकशरीरनिर्वृत्यर्ध आहारकसमुद्घात । वेदनीपस्य बहुत्वादल्पत्वाच्चायुषो नामोद्यपूर्वकमायु समरुणार्थं द्रव्यस्वभावयात् सुराद्रव्यस्य फेनवैगवदुदुशानिर्भाषोप-शामनवहेहस्यामप्रदेशानां बहि समुदातन केरुसमुदात । आहारकमारणातिकसमुद्घातात्तद्विद्धि । यत् आहारकशरीरमाभा निर्वर्तयन् श्रणिगतिवादकदिक्षानामदेशानसरयातानिर्गम्य-आहारकशरीरमरतिमात्र निर्वर्तयति । अन्त्येष्टसमुद्घातकारणाभावात्, यत्रानेन नरकादायुपस्य तत्रैव मरणातिकसमुद्घातेना-ऽऽमप्रदेशा एकदिक् समुद्गम्यते नान्यध्वरे, अतस्तावेकदिक्षौ । देशा पच समुद्घाता पश्चदिक् । यतो वेदनादिसमुद्घातवशाद्दिशिन्सुतानामामप्रदेशानां पूर्वापरदक्षिणात्ततोर्ध्वोपोदिक्षु गमनमिष्ट श्रेणिगति या दामप्रदेशानां । वेदना-कपाय-मारणातिक-तेजावैज्रियिकाऽऽहारकसमुद्घाता पट् सदेयपसमपिका । केवलिसमुद्घात अष्टममदिक । दंड कपाट प्रतर लोकपूरणानि चतुर्षु समयेषु, पुन प्रतर कपाट दृष्ट सशरीरानुमनेराद्युत्तु इति । रुचिशोभप्रहणध्वनारागणानां चोरोपपादगतिविषयकानि शकुलम्वहन, अहंभृदेव-वासुदेव चक्रपारादीनां गर्भानंतरणदिमहाकस्याणानि च यत्रोक्तानि तत्कस्याणनामधेय । पाद-चिकित्सपट्टम आयुर्वेद भूतिकर्मजांशुलिप्रक्रम प्राणापानविभागोपि यत्र विस्तारेण वर्णितस्तप्राणावाय । ऐरादिक् कला, ह्यसततिर्गुणाश्च, चतुर्दशै रज्या, तिस्तानि वायुगुणदोषक्रियाद्यदोरिचितिक्रिया क्रियाकटोपभेदार्थ यत्र व्याख्यातास्तद्विधिविशिष्टे । यत्राद्यै न्यवहारश्चत्वारि बीजानि परिकर्मरुत्ति-क्रियाविभागश्च सर्वभूतसप्तपुष्टिदध तन्वत् लोकविदुस्तार ।

आरातीयाचार्यकृतान्गार्यमत्यासन्नरूपमगवाह ॥१३॥ यद्रूपधराशिष्ये प्रशिष्यैरारातीयैरधिग-
तश्रुतार्थतत्त्वे कालदोषादल्पमेघायुर्वलाना प्राणिनामनुग्रहार्थमुपनिबद्ध सक्षिप्तागार्यवचनविन्यास तदगवाह ।

तदनेकविधं कालिकोत्कालिकादिविकल्पात् ॥१४॥ तदगवाहामनेकविध कालिकमु कालिक
मिलेवमादिविकल्पात् । स्वाध्यायकाले नियतकाल कालिक । अनियतकालमु कालिक । तद्वेदा उत्तराध्ययना
दयोऽनेकविधा । अत्राह—अनुमानादीनां पृथगनुपदेश किमर्थः ।

अनुमानादीनां पृथगनुपदेशः भुतावरोधात् ॥ १५ ॥ यस्यादेतान्यनुमानादीनि श्रुतैर्तर्भवति
तस्यात्तेषां पृथगनुपदेशो न क्रियते । तद्यथा—प्रत्यक्षपूर्वक त्रिविधमनुमान, पूर्वज्ञत्, क्षापनत्, सामा यतोदृष्ट
चेति । तत्र येनाग्नेर्नि सरन् पूर्वं धूम दृष्ट, स प्रसिद्धाग्निधूमसंबन्धाहितसत्स्कार पश्चाद्दूमदर्शनादस्वप्नाग्निरिति
पूर्ववदग्निं गृह्णातीति पूर्ववदनुमान । तथा येन पूर्वविषाणविषाणिनो सबध उपलब्ध, तस्य विषाणरूपदर्शना
द्विषाणिन्यनुमान शेषवत् । तथा देयदत्तस्य देशांतरप्राप्ति गतिपूर्विकां दृष्ट्वा सबध्यसरे सन्नितरे देशांतर
प्राप्तिदर्शनाद्वैतैरत्यंतपरोक्षया अनुमान सामा यतो दृष्ट । तदेतन्नितयमपि स्वप्रतिपत्तिकालेऽनक्षरश्रुत,
परप्रतिपत्तिकालेऽक्षरश्रुत । यथा गौस्तपागवप्य केवल साक्षादहित इत्युपपन्नमपि स्वपरप्रातिपत्तिविप-
र्यवादक्षरानक्षरश्रुतैऽतर्भवति । तथा शब्दमपि प्रमाणं श्रुतमेव । ऐतिहास्य चेतीह स भगवान् क्षपम
इति परपरीणपुरुषागमादगृह्यते इति श्रुतैर्तर्भाव । प्रकृतिपुरयो दिवा न भुक्ते, अथ च जीवतीत्यर्थादापन्न
रात्रौ भुक्ते इत्यर्थापत्तिः । चत्वार प्रत्या आढकमिति सति ज्ञाने आढक दृष्ट्वा समवत्यर्थाढक कुंतुवै वेति
प्रतिपत्तिसम्भव । तृणगुल्मादीनां केहपर्णफलाद्यभाव दृष्टानुमीयते नूनमत्र न दृष्ट पैर्जन्य इत्यभाव ।
एतेषामप्यर्थापत्त्यादीनामनुक्तानामनुमानसमानमिति पूर्ववच्छ्रुतांतर्भाव ।

व्याख्यात परोक्ष प्रत्यक्षमिदानीं वक्तव्य । तद्वेदेधा देशप्रत्यक्ष सर्वप्रत्यक्ष च । देशप्रत्यक्ष, अवधिमान
पर्ययज्ञाने । सर्वप्रत्यक्ष केवल । यथेवमिदमेव तावदवधिज्ञान त्रिप्रकारप्रत्यक्षस्याऽऽद्य व्याक्रियतां । इत्यत्रो-
च्यते—व्याख्यातमस्य लक्षणं । आमप्रसादविशेषे सत्यन्वर्थसंज्ञाकारणादवधीयते तादित्यवधिज्ञानमिति । यथेव
तस्येदानीं भेदो वक्तव्य । उच्यते—द्विविधाऽवधि, त्रैवगुणप्रत्ययभेदात् । दशसर्वानधिभेदाद्वा । यथेव त्रैविध्य
नोपपद्यते, देशावधि परमावधि सर्वावधिकेति । नैष दोष सर्वशब्दस्य निरवशेषवाचिवा सर्वावधिमपेक्ष
परमावधेर्देशावधित्वमेवेति वक्ष्याम । तत्र योतौ भवप्रत्ययस्त प्रतिपादनार्थमाह—

भवप्रत्ययोऽवधिदेवनारकाणां ॥ २१ ॥

भव इत्युच्यते को नाम भवः ।

आयुर्नामकर्मोदयविशेषापवादितपर्यायो भवः ॥ १ ॥ आमनो य पर्याय, आयुषो नाम्नश्चो-
दयविशेषाच्छेपकारणापेक्षादाविर्भवति साधारणलक्षणो भव इत्युच्यते ।

प्रत्ययशब्दस्यानेकार्थसम्भवे विवक्षातो निमित्तार्थगति ॥ २ ॥ अयं प्रत्ययशब्दोनेकार्थः ।
काचिज्ज्ञाने वर्तते 'पर्यायाभिधानप्रत्ययः' इति । कचिच्छब्दे वर्तते यथा परद्रव्यहरणादिषु सानुपात्तमे
प्रत्ययोऽनेन कृत इति । काचिद्वैतो वर्तते, यथाऽविद्याप्रत्यया सत्कारा इति । तत्रह विवक्षातो निमित्तार्थो
वेदितव्य । भवप्रत्ययो भवनिमित्त इति ।

क्षयोपशमाभाव इति चेन्न तस्मिन् सति सञ्ज्ञाशब्दार्त्वे यवत्त्वगतिवत् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्यदि
तत्र भवनिमित्तोवधि कर्मण क्षयोपशमोऽनर्थक इति । तन्न किं कारण । तस्मिन् सति तद्वत् । खे पतवि-
गतिवत् । यथाकाशे सति पक्षिणो गतिर्भवति तथावधिक्षानावरणक्षयापशमोऽंतरग हेतो सत्यवधर्भाव,
भवत्तु बाह्यो हेतु ।

इतरथा क्षविशेषप्रसङ्ग ॥४॥ यदि भव एव हेतु स्या सर्वेषां देवनारकाणांतुल्य इत्यवधेरपिदोष

प्रसग स्यात् । इत्येते च प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वृत्ति । कथं पुनर्भवे हेतु , इति चेद्भूतानियमाद्यभावात् । यथा तिरश्चा मनुष्याणां चाऽहिंसादिव्रतनियमहेतुकोवधिर्न तथा देवानां नारकाणां चाऽहिंसादिव्रतनियमाभिसंधि रस्ति । कुतो भव प्रतीत्य क्रमोदयस्य तस्याभावात् । तस्यात्तत्र भव एव बाह्यसाधनमियुष्यते ।

अविशेषात्सर्वप्रसग इति चेन्न सम्यगधिकारात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् , देवनारकाणामित्यविशेष वचनामिध्यादृष्टीनामप्यत्राधिप्रसग इति । तन्न किं कारणं सम्यगधिकारात् । सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानमिति वर्तते, तत्संबन्धात्सम्यग्दृष्टीनामवधि , मिध्यादृष्टीनां निगमो वेदितव्य । अथवा वक्ष्यमाणामभिसंबन्धानं सर्व प्रसग । वक्ष्यते हि एतमतिश्रुतावधयो निरपेक्षवति । अथवा व्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्ति ।

आगमे मसिद्धेर्नारकशब्दस्य पूर्वनिपात इति चेन्नोभयलक्षणमास्तत्वादेवशब्दस्य ॥ ६ ॥ स्यादेतन्नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्य । कुतः आगमे प्रसिद्धे । आगमे हि जीवस्थानादितदादि ष्वनुयोगद्वारेणाऽऽदेशवचने नारकाणामेवादौ सदादिप्ररूपणा कृता, ततो नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति । तन्न किं कारणं उभयलक्षणमास्तत्वादेवशब्दस्य । देवशब्दो हि अरूपजन्मार्हितश्चेति दृष्टौ पूर्वप्रयोगार्हः । आगमे वाक्यविषयो निर्देश इति नास्ति नियमः । आहोक्तं भवत्येते प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वृत्तिरिति तत्कथं इति चेदुच्यते—देवेषु तावन्नननासिना दशप्रकाराणामपि जघन्योवधि पञ्चविंशति योजनानि । उच्छ्रष्टोऽसुराणामसंख्याता योजनकोटिकोटयोध । ऊर्ध्वभुजुविमानस्योपरि पयसैः । नागादिकुमाराणां नवविधानामप्युच्छ्रष्टोवधि , अवोऽसंख्यातानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्वं मदिरपूठिकाया उपरिपर्यंतस्तिर्यगसंख्यातानि योजनसहस्राणि । व्यतराणामष्टविधानां जघन्योवधि पञ्चविंशतियोजनानि । उच्छ्रष्टोप्यसंख्यातानि योजनसहस्राणि, अथ । ऊर्ध्वं स्वविमानस्योपरिपर्यंतस्तिर्यगसंख्याता योजनकोटीकोटयः । अतोतिपा जघन्योवधिरथ सङ्ख्येयानि योजनानि । उच्छ्रष्टश्चाऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्वमाभीय विमानस्योपरिपर्यंतस्तिर्यगसंख्याता योजनकोटीकोटयः । वैमानिकेषु सौधमैशानीयानां जघन्योवधिर्यो-
तिपासु कृष्ट । रत्नप्रभाया अधश्चरम उच्छ्रष्ट । सानुवुनारमार्हेष्टाया जघन्योवधि रत्नप्रभाया अधश्चरम उच्छ्रष्ट । शर्कराप्रभाया अधश्चरम । मन्त्रप्रज्ञोत्तरलातनकापिष्ठानां जघन्यावधि । शर्कराप्रभाया अधश्चरम उच्छ्रष्ट , बालुकाप्रभाया अधश्चरम । शुक्रमहाशुकसत्तारसहस्राणां जघन्योवधि , बालुकाप्रभाया अधश्चरम , उच्छ्रष्ट । पक्वप्रभाया अधश्चरम ।

आनतप्राणताऽऽरणाऽप्युत्तानां जघन्योवधि पक्वप्रभाया अधश्चरम उच्छ्रष्ट । धूमप्रभाया अधश्चरम । नयानां मैत्रेयिकानां जघन्योवधिर्युगप्रभाया अधश्चरम उच्छ्रष्ट । तमप्रभाया अधश्चरम । नयानामनुदिशानां पञ्चा मुत्तरविमानवासिना च लोकनारिपर्यंतोऽवधि । सीधमादीनामनुत्तरातानामूर्ध्वं स्वविमानस्योपरिपर्यंत , ति-
र्यगसंख्याता योजनकोटीकोटयः । अथवा कालद्रव्यभावेऽपि कोवधिः इत्यत्रोच्यते—योस्य यावत्क्षेत्रावधि स्तस्य तावदाकाशप्रदेशपरिच्छिन्ने कालद्रव्ये भवत । तावन्मु अमयेष्वतीतेष्वनगरेषु च ज्ञानं वर्तते तावद्-
संख्यातमेदेषु अनतप्रदेशेषु पुद्गलस्कन्धेषु जीवेषु च सकर्मकेषु भावत स्वविषयपुद्गलस्कन्धानां रूपादिविक-
ल्पेषु जीवपरिणामेषु चौदधिकौपशमिकदायोपशमिकेषु वर्तते । कुतः पौल्लिङ्गत्वादेया । नारकेषु योजनमर्ध-
गव्यूतहीनभागव्यूतात् । तद्यथा रत्नप्रभायां योजनमवधि , अथ । द्वितीयायामध , अर्धचतुर्थानि गव्यूतानि । तृती-
यायामध त्रीणि गव्यूतानि । चतुर्थ्यामधोऽर्धचतुर्थीयानि गव्यूतानि । पञ्चम्यां द्वे गव्यूते । षष्ठ्यामधोऽर्धाधिक गव्यू-
त सप्तम्यामधो गव्यूत । सर्वान् पृथिवीषु नारकाणामवधिरूपि आभीयनरक्षायासौतस्तिर्यगसंख्याता योजन-
कोटीकोटयः । कालद्रव्यभावपरिमाणं पूर्ववद्वेदितव्य । यदि भवप्रत्ययोवधिर्देवनारकाणामथ क्षयोपशमहे-
तुकं केयं इत्यतः । आह—

क्षयोपशमनिमित्तपक्षविकल्पः शेषाणां ॥ २२ ॥

अवधिज्ञानावरणस्य देशघातिस्पर्धकानामुदये सति सर्वघातिस्पर्धकानामुदयामात्रं क्षयः । तेषा-

मेवाऽनुदयप्राप्ताना सदवस्थोपशम । तौ निमित्तमस्येति क्षयोपशमनिमित्त स शेपाणां वेदितव्य । के पुन शेपा ? मनुष्या स्तिर्येष्व ।

शेषग्रहणादाविशेषमसग इति चेन्न तत्सामर्थ्यविरहात् ॥ १ ॥ स्यादेतदेवेनारकैर्म्योऽन्ये शेपा , ततस्तेषामविशेषात्सर्वेषां तिरश्चा मनुष्याणां वाऽवधि प्रसग । इति । तत्र किं कारण तत्सामर्थ्यविरहात् । न ह्यसंज्ञिनामपर्याप्तकाना तत्सामर्थ्यमस्ति । न संज्ञिना पर्याप्तकाना च सर्वेषां । केपा तर्हि ?

यथोक्तनिमित्तसन्निधाने सति शातक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धे ॥ २ ॥ यथोक्तसम्यग्दर्शनादिनिमित्तसन्निधाने सति शातक्षीणकर्मणा तस्योपलब्धिर्भवति । ननु सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्त , तत्र किमुच्यते क्षयोपशमनिमित्त शेपाणामिति ?

सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वे तद्वचनं नियमार्थं अभ्यस्यत् ॥ ३ ॥ यथा न कश्चिदयो न भक्षयति इत्यवमहण नियमार्थं क्रियते । अप एव भक्षयतीति । तथा सर्वक्षयोपशमनिमित्तत्वे क्षयोपशममहण नियमार्थं । क्षयोपशमनिमित्त एव न भवनिमित्त इति । स एवोपधि पद्विकल्प । कुत ?

अनुगाम्यननुगामिबर्धमानहीयमानाऽवस्थिताऽनवस्थितभेदात्पद्विविधः ॥ ४ ॥ कश्चिदवधि , भास्करप्रकाशवद्गच्छतमनुगच्छति । कश्चिन्नानुगच्छति तत्रैवातिपतति । उ मुखप्रभादेशिकपुरुषवचन वत् । अपरोऽवधि , अरणिनिर्मथनोपनशुष्कपत्रोपचायमानेधननिचयसमिद्धपावकवत् । सम्यग्दर्शनादिगुण विशुद्धिपरिणामसन्निधानाद्यपरिमाण उपनस्ततो वर्धते आऽसख्येयलोकेभ्य । अपरोऽवधि परिच्छिन्नोपादानसतत्यग्निशिखावत्सम्यग्दर्शनादिगुणहानिसंकेतपरिणामविशुद्धियोगाद्यप्रमाण उत्पन्नस्ततो हीयते, आ अगुलस्याऽसख्येयमागात् । इतरोपधि सम्यग्दर्शनादिगुणावस्थानाद्यपरिमाण उत्पन्नस्तपरिमाण एवावतिष्ठते न हीयते नापि वर्धते लिंगवत् । आभवक्षयादाकेवलज्ञानोपरोषा । अन्येवधि सम्यग्दर्शनादिगुणवृद्धिहानियोगाद्यपरिमाण उत्पन्नस्ततो वर्धते यावदनेन वर्धितव्य । हीयते च यावदनेन हातव्य वायु-वेगप्रेरितजलोर्मिवत् । एव पद्विकल्पोपधि भवति ।

पुनरपरोऽवधेऽप्येवमेव देशावधि परमावधि सर्वावधिषेति ॥ ५ ॥ तत्र देशावधिषेधा जघन्य उत्कृष्ट अजघन्योक्तयेति । तथा परमावधिरपि त्रिधा । सर्वावधिरविकल्पत्वादेक एव । उत्तेर्था-गुलासख्येयमागक्षेत्रो देशावधिर्जघन्य । उत्कृष्ट कृच्छ्रलोक । तपोरतराले सख्येयविकल्प , अजघन्या कृष्ट । परमावधिर्जघन्य एकप्रदेशाधिकलोकक्षेत्र । उ कृष्टोऽसख्येयलोकक्षेत्र । अजघन्योत्कृष्टो मध्यमक्षेत्र । उत्कृष्टपरमावधिर्क्षेत्राद्वहिरसख्यातक्षेत्र सर्वावधि । वर्धमानो हीयमान अवस्थित अनवस्थित अनुगामी अननुगामी अप्रतिपाती प्रतिपातीत्येतेऽष्टौ भेदा देशावधेर्भवति । हीयमानप्रतिपातीभेदवर्जा इतरे पद्विभेदा भवति परमावधे । अवस्थितोऽनुगाम्यननुगाम्यप्रतिपातीत्येते चत्वारो भेदा सर्वावधे । तत्र पद्व्या उत्कृष्टक्षणा । प्रतिपातीति विनाशी विद्युतप्रकाशवत् । तद्विपरीतोऽप्रतिपाती । तत्र दशावधे सर्वजघन्यस्य क्षेत्रमु संधागुलस्याऽसख्येयमाग । आवलिकाया असख्येयमाग काल । अगुलस्याऽसख्येयमागक्षेत्रप्रदेश प्रमाण द्वय , स-प्रमाणपरिच्छिन्नेष्वसख्येयेषु स्कधेष्वनन्तप्रदेशेषु ज्ञान वर्तते । स्वविषयस्कधगतानन्तवर्णादिविकल्पो भाव । तस्य वृद्धिरुच्यते-प्रदेशोत्तरक्षेत्रवृद्धिर्नास्त्येकजीवस्य, नानाजीवानां तु प्रदेशोत्तरक्षेत्रे वृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । एकजीवस्य त्वगुलासख्येयमागादूर्ध्व विशुद्धिवशा मद्गुलस्याऽगुलासख्येयमाग क्षेत्रवृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । नानाजीवा अपि प्रदेशोत्तरक्षेत्रा तावद्वर्धयते यावदगुलस्यासख्येयमाग । फालवृद्धिरैकजीवस्य नानाजीवानां वा मालादायलिकासख्येयमागान् कचिदेकसमयोत्तरा कचिद्वहिसमयोत्तरा कचित्सख्येयसमयोत्तरा कचिदसख्येयसमयोत्तरा यावदावलिकाया असख्येयमाग । सेप क्षेत्रफालवृद्धि कया ? वृद्ध्या चतुर्विधया सख्येयमागवृद्ध्यासख्येयमागवृद्ध्या सख्येयगुणवृद्ध्यासख्येयगुणवृद्ध्या वा । एव द्वय मपि वर्धमानचतुर्विधया वृद्ध्या वर्धत । भाववृद्धिं षोढ-अनन्तमागवृद्धि , असख्येयमागवृद्धि-सख्येयमागवृद्धि

सख्येयगुणवृद्धिरसख्येयगुणवृद्धिरनंतगुणवृद्धिरिति । अनया क्षेत्रकालद्रव्यभाववृद्धोक्तया आसर्वलोकात् वृद्धि-
 रवसेया । हानिरपि तथैव । योगुलसख्येयभागक्षेत्रोवधिस्तस्यावलिकायाः सख्येयभागः कालः । अगुलसख्येय-
 भागक्षेत्राकाशप्रदेशप्रमाणं द्रव्यं । भावः पूर्वदिनतो वा स्यादसख्येयो वा स्यात्सख्येयो वा स्यात् । योगुलमात्र
 क्षेत्रोवधिसंस्पृष्टना आवलिका कालः । द्रव्यभावाः पूर्ववत् । योगुलपृथक्त्वक्षेत्रोवधिसंस्पृष्टनाऽऽवलिकालः । द्रव्यभा-
 वाः पूर्ववत् । यो हस्तप्रमाणक्षेत्रोवधिसंस्पृष्टनाऽऽवलिनापृथक्त्व कालः । द्रव्यभावाः पूर्ववत् । यो गव्यूतिमात्रक्षेत्रोवधि-
 स्तस्य साधिकोच्छ्वासः कालः । द्रव्यभावाः पूर्ववत् । यो योजनमात्रक्षेत्रोवधिसंस्पृष्टना भिन्नमुहूर्तः कालः । द्रव्य-
 भावाः पूर्ववत् । यः पचविंशतियोजनप्रमाणक्षेत्रोवधिसंस्पृष्टनाऽऽवलिना दिवसः कालः । द्रव्यभावाः पूर्ववत् । यो
 भरतक्षेत्रमात्रोवधिः, तस्य अर्धमासः कालः । द्रव्यभावाः पूर्ववत् । यो जंबूद्वीपमात्रक्षेत्रोवधिः, तस्य साधिको-
 मासः कालः । द्रव्यभावाः पूर्ववत् । यो मनुष्यलोकप्रमाणक्षेत्रोवधिः, तस्य सप्तस्तरः कालः । द्रव्यभावाः पूर्ववत् ।
 यो कचकांतप्रमाणक्षेत्रोवधिः, तस्य सप्तस्तरपृथक्त्व कालः । द्रव्यभावाः पूर्ववत् । यः सख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोवधिः,
 तस्य सख्येयाः सप्तस्तराः कालः । द्रव्यभावाः पूर्ववत् । योऽसख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोवधिः तस्याऽसख्येया सप्त-
 स्तराः कालः । द्रव्यभावाः पूर्ववत् । एव जघन्योत्कृष्टस्तिर्वह्नराणां देशावधिरुक्तः । अथ तिरश्चामुत्कृष्टदेशा-
 वधिरुच्यते—क्षेत्रमसख्येया द्वीपसमुद्राः । कालोऽसख्येयाः सप्तस्तराः । तेजशरीरप्रमाणं द्रव्यं कियच्च *
 तदसख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरिच्छिन्नाभिरसख्येयाभिस्तेजःशरीरद्रव्यवर्गणामिर्निर्वर्तितं तावदसख्येयस्क-
 धाननतत्प्रदेशान् जानातीत्यर्थः । भावः पूर्ववत् तिरश्चा । मनुष्याणां च जघन्यो देशावधिर्भवति । तिरश्चा तु
 देशावधिरेव न परमावधिर्नापि सर्वावधिः । अथ मनुष्याणामुत्कृष्टो देशावधिरुच्यते—क्षेत्रमसख्येया द्वीप-
 समुद्राः । कालोऽसख्येयाः सप्तस्तराः । द्रव्यं कार्माणद्रव्यं कियच्च * तदसख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरि-
 छिन्ना असख्येया ज्ञानावरणादिकार्माणद्रव्यवर्गणा । भावः पूर्ववत् । एष देशावधिरुत्कृष्टो मनुष्याणां
 सयताना भवति । परमावधिरुच्यते—जघन्यस्य परमावधे क्षेत्रं, देशाधिको लोकः । कालः प्रदेशाधिक-
 लोकाकाशप्रदेशावधृतप्रमाणा अविभागिनः समयास्तेचाऽसख्येयाः सप्तस्तराः । द्रव्यं प्रदेशाधिकलोका-
 काशप्रदेशानुसृतप्रमाणं । भावः पूर्ववत् । अथ पर क्षेत्रवृद्धिर्नानाजीवैकजीवानामविक्षेपेण विशुद्धिवशादस-
 ख्येया लोकाः । एष तावदसख्येया लोका वृद्धिर्प्रागुत्कृष्टपरमावधिक्षेत्रं । कियत्तच्च ते असख्येयाः, * आव-
 लिकाया असख्येयभागप्रमाणा । कालद्रव्यभावाः पूर्ववत् । उत्कृष्टपरमावधे क्षेत्रं सलोकालोकाप्रमाणा अस्-
 ख्येया लोकाः । कियत्तस्ते * अग्निजीवतुल्या । कालद्रव्यभावाः पूर्ववत् । एष त्रिविधोपि परमावधिरुत्कृष्टचारित्र्य-
 युक्तस्यैव भवति नान्यस्य । वर्धमानो भवति न हीयमानः । अग्रतिपाती न प्रतिपाती । यस्य पावति स लोके
 लोकप्रमाणासख्येयलोकक्षेत्रे जातस्त्वस्य तावन्परास्थानादवस्थितो भवत्यनपस्थितश्च वृद्धिः प्रति न हानिः ।
 ऐहलौकिकदेशातरगमनादनुगामि पारलौकिकदेशातरानुगमनाभावादननुगामि । सर्वावधिरुच्यते—अस-
 ख्येयानामनख्येयैर्भेदादुत्कृष्टपरमावधिक्षेत्रमसख्येयलोकगुणैतमस्य क्षेत्रं । कालद्रव्यभावाः पूर्ववत् । स एष
 न वर्धमानो न हीयमानो नानपस्थितो न प्रतिपाति प्राक्सयतभवक्षयादपस्थितोऽप्रतिपाति भवांतर प्रत्यन-
 नुगामि, देशांतर प्रत्यनुगामि । सर्वशब्दस्य साकल्यत्राचित्वाद्द्रव्यक्षेत्रकालभावै सर्वावधेरतः पातिपरमावधि-
 रतः परमावधिरपि देशावधिरेवेति द्विविध एवावधिः सर्वावधिर्देशावधिश्च । उक्त्या वृद्धौ यदा कालवृद्धि-
 स्तादा चतुर्णामपि वृद्धिर्निवृत्ता । क्षेत्रवृद्धौ कलवृद्धिर्मात्रा स्यात्कालवृद्धिः स्यानेति, द्रव्यभावपोस्तु वृद्धिर्नि-
 वृत्ता । द्रव्यवृद्धौ भाववृद्धिर्निवृत्ता क्षेत्रकालवृद्धिः पुनर्मात्रा स्याद्वा न वेति । भाववृद्धावपि द्रव्यवृद्धिर्निवृत्ता
 क्षेत्रकालवृद्धिर्मात्रा स्याद्वा न वेति स एषोऽवधिज्ञानोपयोगो द्विधा भवति एकक्षेत्रोऽनेकक्षेत्रश्च ।
 श्रीवृषभस्वस्तिकनयवर्तिताद्यन्यतमोपयोगोपकरण एकक्षेत्रः । तदनेकोपकरणोपयोगोऽनेकक्षेत्रः । यद्येन
 पराप्यतत्वात्परोक्षत्वप्रसंगः * न, इन्द्रियेषु परत्वरूढे । इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः पर मनो मनस्तस्य परा
 बुद्धिर्बुद्धेः परतो हि स, इत्येव बह्वधा व्याख्यातमवधिज्ञानं ।

मनः पर्ययस्यैवार्थानामवसरप्राप्तस्य भेदपुरस्सरं लक्षणं व्याचिख्यामुरिदिमाह—

ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥ २३ ॥

मेवाऽनुदयप्राप्तानां सदवस्थोपशम । तौ निमित्तमस्येति क्षयोपशमनिमित्तः स शेषाणां वेदितव्य । के पुन शेषा. ? मनुष्या स्तिर्यचक्ष ।

शेषप्रहणादविशेषप्रसंग इति चेन्न तत्सामर्थ्यविरहात् ॥ १ ॥ स्यादेतदेवेनारकेभ्योऽन्ये-
शेषा, ततस्तेषामविशेषात्सर्वेषा तिरश्चा मनुष्याणां वाऽवधि प्रसंगः । इति । तत्र किं कारणं तत्सामर्थ्य
विरहात् । न ह्यसंज्ञिनामपर्याप्तकानां तत्सामर्थ्यमस्ति । न सञ्ज्ञिनां पर्याप्तकानां च सर्वेषा । केन तर्हि ?

यथोक्तनिमित्तसंनिधाने सति श्रांतक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धेः ॥ २ ॥ यथोक्तसम्य-
दर्शनादिनिमित्तसंनिधाने सति श्रांतक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धिर्भवति । ननु सर्वस्य क्षयोपशमनिमि-
त्तः, तत्र किमुच्यते क्षयोपशमनिमित्तः शेषाणामिति ?

सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वे तद्वचनं नियमार्थं अब्यक्षवत् ॥ ३ ॥ यथा न कश्चिदपि न
भक्षयति इत्यवग्रहणं नियमार्थं क्रियते । अप एव भक्षयतीति । तथा सर्वक्षयोपशमनिमित्तत्वे क्षयोपशममग्रहणं
नियमार्थं । क्षयोपशमनिमित्त एव न भवनिमित्त इति । स एवोवधिः पङ्क्तिरूपः । कुत ?

अनुगाम्यननुगामिवर्धमानहीयमानाऽवस्थिताऽनवस्थितभेदात्पञ्चविधः ॥ ४ ॥ कश्चिद-
वधिः, भास्करप्रकाशरद्गच्छतमनुगच्छति । कश्चिन्ननुगच्छति तत्रैवातिपतति । उन्मुखप्रभादेशिकपुरुषवचन-
वत् । अपरोऽवधिः, अरणिनिर्मथनेत्पन्नशुष्कपत्रोपचैपमानेधननिचयसमिद्धपावकवत्, सम्यग्दर्शनादिगुण-
विशुद्धिपरिणामसंनिधानात्परिमाणं उत्पन्नस्ततो वर्धते आऽसंख्येयलोकेभ्यः । अपरोऽवधिः परिच्छिन्नोपा-
दानसतत्यग्निशिखावत्सम्यग्दर्शनादिगुणहानिसंक्षेपपरिणामविशुद्धियोगाद्यत्प्रमाणं उत्पन्नस्ततो हीयते, आ
अगुलस्याऽसंख्येयभागात् । इतरोऽपि सम्यग्दर्शनादिगुणावस्थानाद्यत्परिमाणं उत्पन्नस्तत्परिमाणं एवाव-
तिष्ठते न हीयते नापि वर्धते लिंगवत् । आमवक्ष्यादाकेवलज्ञानोत्पत्तेर्वा । अन्योवधिः सम्यग्दर्शनादि-
गुणवृद्धिहानियोगाद्यत्परिमाणं उत्पन्नस्ततो वर्धते यावदनेन वर्धितव्य । हीयते च यावदनेन हातव्यं वापु-
वेगप्रेरितजलोर्मिरवत् । एव पङ्क्तिरूपोवधिः भवति ।

पुनरपरोऽवधेः पञ्चभेदा देशावधिः परमावधिः सर्वावधिश्चेति ॥ ५ ॥ तत्र देशावधिलेखा
जघन्य उत्कृष्टः अजघन्योत्कृष्टश्चेति । तथा परमावधिरपि त्रिधा । सर्वावधिरविकल्पात्पादैक एव । उत्तैर्धा-
गुलासंख्येयभागक्षेत्रो देशावधिर्जघन्यः । उत्कृष्टः कृजलोकः । तयोः तत्राले संख्येयविकल्पः, अजघन्योत्कृष्टः ।
परमावधिर्जघन्यः एकप्रदेशाधिकलोकक्षेत्रः । उत्कृष्टोऽसंख्येयलोकक्षेत्रः । अजघन्योत्कृष्टो मध्यमक्षेत्रः । उत्कृ-
ष्टपरमावधिक्षेत्राद्वहिरसंख्यातक्षेत्रः सर्वावधिः । वर्धमानोः हीयमान अवस्थितः अनवस्थितः अनुगामी
अननुगामी अप्रतिपाती प्रतिपातीत्येतेऽष्टौ भेदा देशावधेर्भवति । हीयमानप्रतिपातीभेदवर्जा इतरे पञ्चभेदा
भवति परमावधेः । अवस्थितोऽनुगाम्यननुगाम्यप्रतिपातीत्येते चत्वारो भेदाः सर्वानधेः । तत्र पञ्चाष्टौ
उत्कृष्टक्षणाः । प्रतिपातीति विनाशी विद्युत्प्रकाशवत् । तद्विपरीतोऽप्रतिपाती । तत्र देशावधेः सर्वजघन्यस्य
क्षेत्रमुत्तैर्धागुलस्याऽसंख्येयभागः । आगलिकाया असंख्येयभागः कालः । अगुलस्याऽसंख्येयभागक्षेत्रप्रदेश-
प्रमाणं द्रव्यं, तत्प्रमाणपरिच्छिन्नेष्वसंख्येयेषु स्फुटेष्वनतप्रदेशेषु ज्ञानं वर्तते । स्वविषयस्कधगतानतवर्णादि-
विरूपो भावः । तस्य वृद्धिरुच्यते-प्रदेशोत्तरक्षेत्रवृद्धिर्नास्त्येकजीवस्य, नानाजीवानां तु प्रदेशोत्तरक्षेत्रे
वृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । एकजीवस्य त्वगुलसंख्येयभागोऽर्च्यं विशुद्धिविज्ञानमृद्ध्याऽगुलसंख्येयभाग-
क्षेत्रवृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । नानाजीवा अपि प्रदेशोत्तरक्षेत्रात्तावद्वर्धयते यावदगुलस्यासंख्येयभागः ।
कालवृद्धिरेकाजीवस्य नानाजीवानां वा मीळादावलिक्कालसंख्येयभागान् कश्चिदेकसमयोत्तरा कश्चिद्विदिसमयोत्तरा
कश्चित्संख्येयसमयोत्तरा कश्चिदसंख्येयसमयोत्तरा यावदावलिक्काया असंख्येयभागः । सेप क्षेत्रकालवृद्धिः
कया । वृद्ध्या चतुर्विधया संख्येयभागवृद्ध्यासंख्येयभागवृद्ध्या संख्येयगुणवृद्ध्यासंख्येयगुणवृद्ध्या वा । एव द्रव्य
मपि वर्धमानचतुर्विधया वृद्ध्या वर्धत । माधववृद्धिः बोदा-अनंतमागवृद्धिः, असंख्येयभागवृद्धिः संख्येयभागवृद्धिः

सख्येयगुणशुद्धिरसख्येयगुणशुद्धिरनतगुणशुद्धिरिति । अनया क्षेत्रकालद्रव्यभाववृद्धयोक्तया आसर्वलोकात् वृद्धि-
रवसेया । हानिरपि तथैव । यौगुलसख्येयभागक्षेत्रोपधिस्तस्यावलिकायाः सख्येयभागः कालः । अगुलसख्येय-
भागक्षेत्राकाशप्रदेशप्रमाणं द्रव्यं । भावः पूर्वोदितो वा स्यादसख्येयो वा स्यात्सख्येयो वा स्यात् । यौगुलमात्र
क्षेत्रोपधित्वस्यैव दूना आलिका कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । यौगुलपृथक्त्वक्षेत्रोपधित्वस्याऽऽलिकालः । द्रव्यभा-
वात् पूर्ववत् । यो हस्तप्रमाणक्षेत्रोपधित्वस्याऽऽलिकापृथक्त्वः कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । यो गव्युतिमात्रक्षेत्रोपधि-
स्तस्य साधिकोऽङ्गुलसः कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । यो योजनमात्रक्षेत्रोपधित्वस्य भिन्नमुहूर्तः कालः । द्रव्य-
भावात् पूर्ववत् । यः पंचविंशतियोजनप्रमाणक्षेत्रोपधित्वस्यैव दूनो दिवसः । कालः, द्रव्यभावात् पूर्ववत् । यो
भरतक्षेत्रमात्रोपधिः, तस्य अर्धमासः कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । यो जम्बूद्वीपमात्रक्षेत्रोपधिः, तस्य साधिको-
मासः कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । यो मनुष्यलोकमात्रक्षेत्रोपधिः, तस्य सप्तसरः कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् ।
यो रक्षकांतप्रमाणक्षेत्रोपधिः, तस्य सप्तसरपृथक्त्वः कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । यः सख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोपधिः,
तस्य सख्येयाः सप्तसराः कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । योऽसख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोपधिः तस्याऽसख्येयाः सप्त-
सराः कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । एव जघन्योत्कृष्टस्त्रिंशन्नराणां देशावधिरुक्तः । अथ तिरश्चासुत्कृष्टदेशा-
वधिरुच्यते—क्षेत्रमसख्येया द्वीपसमुद्राः । कालोऽसख्येयाः सप्तसराः । तेजशरीरप्रमाणं द्रव्यं कियच्च ।
तदसख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरिच्छिन्नाभिरसख्येयाभिस्तेजःशरीरद्रव्यगर्गणाभिर्निर्वर्तितं तावदसख्येयपरक-
धाननतप्रदेशान् जानातीत्यर्थः । भावः पूर्ववत् तिरश्चा । मनुष्याणां च जघन्यो देशाधिर्भवति । तिरश्चा तु
देशावधिरेव न परमाणुधर्माणि सर्वावधिः । अथ मनुष्याणामुत्कृष्टो देशाधिर्रुच्यते—क्षेत्रमसख्येया द्वीप-
समुद्राः । कालोऽसख्येयाः सप्तसराः । द्रव्यं कार्माणद्रव्यं कियच्च । तदसख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरि-
च्छिन्ना असख्येया ज्ञानावरणादिकार्माणद्रव्यगर्गणा । भावः पूर्ववत् । एष देशावधिरुक्तो मनुष्याणां
सप्ततानां भवति । परमावधिरुच्यते—जघन्यस्य परमावधे क्षेत्रं, देशाधिको लोकः । कालः प्रदेशाधिक-
लौकाकाशप्रदेशानुत्तमप्रमाणा अविभागिनः समयास्तेचाऽसकृताः सप्तसराः । द्रव्यं प्रदेशाधिकलौका-
काशप्रदेशानुत्तमप्रमाणं । भावः पूर्ववत् । अतः पर क्षेत्रवृद्धिर्मानजीवैकजीवानामविक्षेपेण तिष्ठद्विवादस-
ख्येया लोकाः । एव तावदसख्येया लोका वृद्धिर्मानुत्कृष्टपरमाणुधिक्षेत्रं । कियत्तच्च ते असख्येयाः, भाव-
लिकाया असख्येयभागप्रमाणा । कालद्रव्यभावात् पूर्ववत् । उत्कृष्टपरमाणुधे क्षेत्रं सलौकालोकप्रमाणा अस-
ख्येया लोकाः । कियत्तस्ते । अग्निजीवतुल्या । कालद्रव्यभावात् पूर्ववत् । एष त्रिविधोऽपि परमावधिरुत्कृष्टाचारित्र-
युक्तस्यैव भवति नान्यस्य । वर्धमानो भवति न हीयमानः । अवतिपाती न प्रतिपाती । यस्य यावति ॥ लोके
लोकप्रमाणासख्येयलोकक्षेत्रे जातस्तस्य तावत्संस्थानादवस्थितो भवत्यनवस्थितश्च वृद्धिं प्रति न हानिं ।
ऐहलौकिकदेशातरगमनादनुगामि पारलौकिकदेशातरानुगमनामासादननुगामि । सर्वावधिरुच्यते—अस-
ख्येयानामसख्येयभेदत्वादुत्कृष्टपरमाणुधिक्षेत्रमसख्येयलोकगुणैतमस्य क्षेत्रं । कालद्रव्यभावात् पूर्ववत् । स एष
न वर्धमानो न हीयमानो नानवस्थितो न प्रतिपाति प्राक्संयतभवक्षयादवस्थितोऽप्रतिपाति भवातर प्रत्यन-
नुगामि, देशातर प्रत्यनुगामि । सर्वशब्दस्य साकल्यनाचिन्ताद्रव्यक्षेत्रकालमात्रैः सर्वावधेरतः पातिपरमाणुधि-
रतः परमाणुधिरपि देशाधिरेवेति द्विविध एवावधिः सर्वावधिरुक्षेत्राधि । उक्ताया वृद्धौ यदा कालवृद्धि-
स्तादा चतुर्णामपि वृद्धिर्निपता । क्षेत्रवृद्धौ कालवृद्धिर्भाज्या स्यात्कालवृद्धिः स्यात्चेति, द्रव्यभावयोस्तु वृद्धिर्नि-
पता । द्रव्यवृद्धौ भाववृद्धिर्निपता क्षेत्रकालवृद्धिः पुनर्भाज्या स्याद्वा न वेति । भाववृद्धावपि द्रव्यवृद्धिर्निपता
क्षेत्रकालवृद्धिर्भाज्या स्याद्वा न वेति स एषोऽधिज्ञानोपयोगो द्विधा भवति एकक्षेत्रोऽनेकक्षेत्रश्च ।
श्रीनृपभस्तिनयनयान्तर्गत्यन्तमोपयोगोपकरण एकक्षेत्रः । तदनेकोपकरणोपयोगोऽनेकक्षेत्रः । यवोऽ
परायत्तत्वात्परोक्षप्रसंगः । न, इदियेषु परत्ववृद्धे । इदियाणि पराण्याहुर्निदियेभ्यः पर मनो मनस्तु परा
बुद्धिर्बुद्धेः परतो हि स, इत्येव बहुधा व्याख्यातमवधिज्ञानं ।

मनः पर्ययस्पर्शानामवसरप्राप्तस्य भेदपुरस्सरलक्षणव्याचिख्यासुदिमाह—

ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥ २३ ॥

ऋज्वी निर्वर्तिता प्रगुणा च ॥ १ ॥ कस्मात् निर्वर्तिता ? वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीयमनोग-
तस्य विज्ञानात् । ऋज्वी मतिर्यस्य सोऽयमृजुमति ।

अनिर्वर्तिता कुटिला च विपुला ॥ २ ॥ कस्मात् अनिर्वर्तिता ? वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीय-
मनोगतस्य विज्ञानात्, विपुला मतिरस्य स विपुलमति । ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च ऋजुविपुलमती । एकस्य
मतिशब्दस्य गतार्थत्वादप्रयोग । अथवा ऋजुश्च विपुला च ऋजुविपुले ऋजुविपुले मती ययोस्तौ ऋजु-
विपुलमती इति । स एष मन पर्ययो द्विधा ऋजुमतिर्विपुलमतिरिति । अत्रोक्तो भेद । लक्षणमस्येदानीं वक्तव्य-
मित्यत्रोच्यते—

मन संवधेन लब्धवृत्तिर्मनःपर्ययः ॥ ३ ॥ वीर्यांतरायमन पर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमांगोपाग
नामलाभोपष्टभादात्मीयपरकीयमन संबधेन लब्धवृत्तिरुपयोगो मन पर्यय ।

मतिज्ञानमसंग इति चेन्नाऽन्यदीयमनोऽपेक्षामात्रत्वाद्भेदे चंद्रव्यपदेशवत् ॥ ४ ॥ स्वात्मत
यथा मनश्चक्षुरादेसबधाच्चक्षुरादिज्ञानमाविर्भवति तन्मतिज्ञान । तथा मन पर्ययापि मन सन्नेधाद्बन्धवृत्तिरिति
मतिज्ञान प्राप्नोतीति । तन्न किं कारण ? अन्यदीयमनोऽपेक्षामात्रत्वात् । कथं ? अत्रे चंद्रव्यपदेशवत् । यथा
ऽत्रे चंद्रमस पश्येति अभ्रमपेक्षाकारणमात्र भवति न च चक्षुरादिविनिर्गतक चंद्रज्ञानस्य । तथाऽन्यदीयमनो
व्यपेक्षाकारणमात्र भवति परकीयमनसि व्यग्रस्थितमर्थं जानाति मनःपर्यय इति । ततो नास्य तदापत्त
प्रभव इति न मतिज्ञानमसंगः ।

स्वमनोदेशे वा तदावरणकर्मसंशयोपशमव्यपदेशाच्चक्षुष्यवाधिज्ञाननिर्देशवत् ॥ ५ ॥ अथवा
चक्षुर्देशस्थानात्मानमप्रदेशानामव्यव्यावरणक्षयोपशमापथा चक्षुष्यवधिज्ञानव्यपदेश इष्ट । मथाऽयमिदमितिर्भवति
तथा मन पर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमात् स्वमनोदेशस्थानात्मानमप्रदेशाना मन पर्ययव्यपदेश, नचास्य मत्तित्व ।

मन प्रतिवधज्ञानादनुमानमसंग इति चेन्न प्रत्यक्षलक्षणाऽविरोधात् ॥ ६ ॥ स्यामत यथा
धूमप्रतिवधान्मनसपृष्ठेऽप्राप्तनुमान तथाऽन्यदीयमन प्रतिवधान्मनसपृष्ठकानर्थान् जानन्मन पर्ययोऽनुमान
मिति । तन्न किं कारण प्रत्यक्षलक्षणाऽविरोधात् । यत्प्रत्यक्षलक्षणमुक्त (इन्द्रियानिन्द्रियानिरेपेक्षमतीतव्यभि-
चार साकारग्रहण प्रत्यक्षमिति) तेनाऽविरोधो न मनःपर्ययोऽनुमान । अनुमान हि तेन विरुध्यते ।

उपदेशपूर्वकत्वाच्चक्षुरादिकरणनिमित्तत्वादानुमानस्य ॥ ७ ॥ उपदेशाद्वि अयमस्मिन् धूम
इत्युपलभ्य पश्चाद्दमदर्शनाद्भावनुमान करोति । चक्षुरादिकरणसंबन्ध । ततोऽस्यैव प्रत्यक्षलक्षण विरुध्यते ।
न च तथा मन पर्यय उपदेशचक्षुरादिकरणसंबन्ध चाऽपेक्षते ।

स द्वेषा द्योक्तविकल्पात् ॥ ८ ॥ न मन पर्ययो द्वेषा । कुत ? सूत्रोक्तविकल्पात् । ऋजुमतिर्वि-
पुलमतिरिति ।

आद्यस्वेष्टार्जुमनोवाक्कायविषयभेदात् ॥ ९ ॥ आद्य ऋजुमतिमन पर्ययत्रेधा । कुत ? ऋजुमनो
वाक्कायविषयभेदात् । ऋजुमनस्कृतार्थं ऋजुवाकृतार्थं ऋजुकायकृतार्थं ज्ञेयं । तथा मनसार्थं व्यक्त
सचिद्य वाच वा धर्मादियुक्तमसकीर्णमुद्यार्थं कायप्रयोग चोभयलोककलनेन्यादुनार्थमनोपांगप्रत्यगनिपा-
सनाकुचनप्रसारणादिलक्षण कृत्वा पुनरनन्तरं समये कालांतरे वा तमवार्थं चित्तितमुक्त कृत वा, निष्कृत
त्वान शक्नोति चित्तयितु । तमेवमिदमर्थं ऋजुमतिमन पर्ययः पृष्टोऽपृष्टो वा जानत्ययमसार्थं अनेन विधिना
त्वया चित्तिता उक्तं कृतो येति । कथमयमर्थोऽलभ्यते ? आगमाविरोधात् । आगमेऽमुक्त मनसा मन परिच्छिद्य
परेषां सज्ञादीन् जानाति इति मनसाऽऽमनेत्यर्थः । परमन समताद्विदित्वा परमनसा चित्तितस्य सचेतने-
तरस्याऽर्थस्य मनस्यस्या मनोव्यपदेश । मयस्याना पुरुषाणां यचव्यपदेशवत् । तस्मादना आमाऽनवु-
प्याऽऽमन परेषां च चित्ता जीवितमरणसुखदुःखलाभाद्यमादीन् विजानाति । व्यक्तमनमा जीवाना-
मर्थं जानाति नाऽन्यक्तमनसां । व्यक्तं स्पृष्टीकृतोऽर्थक्षितया मुनिर्वर्तितो यैस्ते जीवा व्यक्तमनसस्त्वर्थं
चिन्तिन ऋजुमतिर्जानाति नेतरे । बालस्य जपयेन जीवानामामनश्च द्वितीय, उरुयेन समाष्टानि भव-

ग्रहणानि गत्यागत्यादिभिः प्ररूपयति । क्षेत्रतो जघन्येन गत्युत्तिष्ठपञ्चस्याभ्यन्तरं न बहिः । उत्कर्षेण यो-
जनपृथक्चस्याभ्यन्तरं न बहिः ।

द्वितीयः षोडश ऋजुवक्रमनोवाकायविषयभेदात् ॥ १० ॥ द्वितीयो विपुलमतिः षोडश भियते ।
कुतः ! ऋजुवक्रमनोवाकायविषयभेदात् । ऋजुविकल्पाः पूर्वोक्तः यन्त्रविकल्पाश्च तद्विपरीता योग्याः । तथा
ऽऽमनः परेषां च किंवाजीवितमरणमुषद्गुणानामात्मादीन् अन्यक्तमनोभिर्व्यक्तमनोभिश्च चिति-
तान् अचितितान् जानाति विपुलमतिः । कालतो जघन्येन सप्ताष्टानि भयमङ्गानि । उत्कर्षेणाऽसंख्येयानि
गत्यागतिभिः प्ररूपयति । क्षेत्रतो जघन्येन योजनपृथक्च । उत्कर्षेण मानुसंस्तरशेताभ्यन्तरं न बहिः ।
एवं द्विभेदो मनःपर्ययो वर्णितः । तस्य किं परस्परतो विशेषस्तु न नास्ति ! । अत आह—

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥

तदारणरूपमर्थस्योपशये सति आत्मनः प्रसक्तो विशुद्धिः । प्रतिपत्तनं प्रतिपात । उपशान्तकृपायस्य
धारितमोहोद्वेकाप्रत्युत्पन्नमयमक्षितस्य प्रतिपातो भवति । क्षीणकृपायस्य प्रतिपातकारणमागदप्रतिपातः ।
विशुद्धिश्चाऽप्रतिपातश्च विशुद्धप्रतिपातौ ताभ्यां विशुद्धप्रतिपाताभ्यां तयोर्विशेषस्तद्विशेषः । पूर्वमून एव
तयोर्विशेषो निर्ज्ञातः किमर्थे पुनरिदमुच्यते ?

विशेषांतरप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्वचनं ॥ १ ॥ यः पूर्वसूत्रे विशेष उक्तः तारतास्य न परितोप-
स्ततो विशेषांतरप्रतिपत्त्यर्थं पुनरिदमुच्यते ।

य शब्दमसंग इति चेन्न प्राथमकस्तिरुक्तेदामावात् ॥ २ ॥ यथा मनःपर्ययस्य ऋजुविपुल-
मनो भेदौ तथा विशुद्धप्रतिपाताभ्यां तस्यैव भेदौ यदि स्यातां युक्तमसन्दः स्यात् । यन्मनु विशुद्ध-
प्रतिपातौ ऋजुविपुलमन्योर्विशेषो न भेदो, अतश्चसाम्प्रदाऽप्रमगः । तत्र विशुद्धता तावद्विपुलमतेर्विपुलमतिर्द-
व्यक्षेत्रकालभावेर्विशुद्धतरः । कथं ? इह व कार्माणद्वयानतभागोऽन्यः सराभिन्ना ज्ञानस्तस्य पुनरन-
तभागोऽस्तस्य मनःपर्यययोऽनंतभागोऽनंतस्याऽनंतभेदत्वात् । ऋजुमतिकर्मणद्वयानतभागोऽस्तिप्रष्टो-
शोपाननंतभागः । विपुलमतेर्द्वयक्षेत्रकालविशुद्धिर्कृता । भावतेः विशुद्धिः सूत्रमतरद्वयविषयसादेव
वेदितव्या । प्रकृत्युपशमविशुद्धिभाययोगादधीतिपातेनापि विपुलमतिर्विशिष्टा । स्वामिनो प्रवर्धमानचा-
स्त्रोदपत्वात् । ऋजुमतिः पुनः प्रतिपातौ स्वामिनो कथायंदेकाद्वेयमानधारित्रोदपत्वात् । पक्षस्यमनः
द्वयस्य प्रत्यात्मानमप्यं विशेषः अध्यानयोरवगमनःपर्यययोः कुतौ विशेषः ! इत्यत आह—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽधिमानःपर्यययोः ॥ २५ ॥

विशुद्धिः प्रमादः । क्षेत्र यन्मन्यान् भावान् प्रतिपद्यते । स्वामी प्रयोक्तव्य । विषयो क्षेत्रः ।

अवधिज्ञानान्मनःपर्ययस्य विशुद्धरभाशोऽव्यवस्थविषयत्वादिति चेन्न भूयःपर्याय-
ज्ञानात् ॥ १ ॥ स्वान्तमन्यधिज्ञानान्मनःपर्ययो विशुद्धतरः । कुतः ! अन्यद्वयविषयत्वात् । यतः सारा-
वधिरव्यवस्थानतभागो मनःपर्ययद्वयमिति । तस्य किं कारणं भूयःपर्यायज्ञानात् । यथा कथिद्वहृनि
शास्त्राणि व्याचष्टे एतद्वेदेन न सारुन्येन तद्वनपर्ययं शत्रोनि बन्धु, अवरस्तेक शास्त्रं भागुन्येन व्याचष्टे यावन्त
सास्त्रार्थान्तान् सरान् शत्रोनि बन्धुः अप्यं पूर्वस्मादिशुद्धतरविज्ञानो भवति । तथाऽवधिज्ञानविषयानतभाग-
ज्ञेयि मनःपर्ययो विशुद्धतरः । यन्मननंतभागं स्वामिर्भिर्दृष्टिभिः पर्यायैः प्ररूपयति । क्षेत्रमुक्तं । विषयो
वक्ष्यते । स्वामिनं प्रमुच्यते—

विशिष्टसंप्रमाणैर्कार्यतमवायी मनःपर्ययः ॥ २ ॥ विशिष्टः संप्रमाणो यत्र विज्ञे
तथैव वर्तते मनःपर्ययः । तथाचेत्कं मनुष्येन मनःपर्यय आविर्भवति; न देवतारकनैर्यस्योनेषु । मनुष्येषु ।
योग्यमानः गर्भजेनूयते न संमूर्च्छनजेन । गर्भजेनूयमानः कर्मभूमिजेनूयमाने तारमर्भूमिजेन । कर्म-
भूमिजेनूयमानः पर्यायजेनूयमाने तारपर्ययजेन । पर्यायजेनूयमानः सम्यग्दृष्टिजनापने न निष्पा-

तदुपलक्षणार्थत्वाच्चदविनामविरसादिग्रहणं ॥ ३ ॥ तद्रूपद्रव्यस्योपलक्षणत्वेनोपादीयते अतस्तदविनामविनो रसादयोपि गृह्यते । यद्येव तद्वत्तेषु सर्वेष्वनतपर्यायेषु अवधेर्विषयनिबध प्राप्नोतीत्यत आह—
असर्वपर्यायग्रहणानुवृत्तेर्न सर्वगतिः ॥ ४ ॥ असर्वपर्यायेष्वित्येतद्रूपग्रहणमनुवर्तते । यथा-
देवदत्ताय गौर्दीपता, जिनदत्ताय कण्ड इति दीयतामित्याभिसम्बन्धते । एवमिहाप्यसर्वपर्यायेष्वित्यामि
सम्बन्धान् सर्वगतितर्हति । ततो रूपेषु पुद्गलेषु प्रागुक्तद्रव्यादिपरिमाणेषु, जीवपर्यायेषु औदयिकौपश-
मिकदशायोपशमिकेषूपपद्यतेऽगधिज्ञान । रूपद्रव्यसम्बन्धान् ध्यायिकपारिणामकेषु । नापि धर्मास्तिकाया-
दिषु तासम्बन्धाभावात् । अथ मनःपर्यायस्य को विषयनिबध ? इत्यत आह—

तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य ॥ २८ ॥

यद्रूपद्रव्य सर्वावधिज्ञानस्य विषयत्वेन समर्पितं तस्यानन्तभागीकृतस्यैकस्मिन्भागे मनःपर्यायः प्रव-
र्तते । अर्थात् यन्निर्दिष्ट कण्डज्ञानं तस्य को विषयनिबध ? इत्यत आह—

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥

अत्राह—किं द्रव्य ?

स्वपर्यायान् द्रवति द्रव्यते वा तैरिति द्रव्यं ॥ १ ॥ आमन पर्यायान् द्रवति गच्छतीति
द्रव्यं । बहुलपेक्षया कर्तेरिति साधुत्व । द्रव्यते वा तैरिति द्रव्यं ॥

कथंचिन्नेदसिद्धौ तत्कर्तृकर्मव्यपदेशसिद्धिः ॥ २ ॥ द्रव्यस्य पर्यायाणां च कथंचिन्नेदे
सलुक्त कर्तृकर्मव्यपदेश सिद्ध्यति ॥

इतरथा हि तद्व्यतिरेकस्यैवताव्यतिरेकात् ॥ ३ ॥ यद्येकातेनैकत्वमवधार्येत तस्य कर्तृकर्म
व्यपदेशासिद्धिः स्यात् । कुत ? अन्यताव्यतिरेकात् । न हि तदेव निर्विशेषमेकं शक्यतरापेक्षया विना कर्तृ-
कर्म च भवितुमर्हति । अथ कः पर्यायस्तस्य ?

मिथोभवनं प्रतिविरोध्यविरोधिनां धर्माणामुपात्तानुपात्तहेतुकानां शब्दांतरात्मकाभ-
निमित्तत्वादर्पितव्यवहारविषयोऽवस्थाविशेषः पर्यायः ॥ ४ ॥ मिथोभवनं प्रति केचिद्भ-
वाविरोधिनः । केचिदविरोधिनः । तत्र जीवस्य तावदनादिपारिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यमव्याभम्योर्ध्व-
गतित्वमावास्तित्वादिभिरौदयिकादयो भावा यथास्तम्भ युगपद्भावादविरोधिनः । विरोधिनश्च नारकतैर्मयो न
देवमनुष्यजोऽनुपुसकएकद्वित्रिचतुर्पञ्चदशवात्यकौमारकोपप्रसादादयः, सहानवस्थानात् । तथा पै
द्भलिका अनादिपारिणामिका रूपरसगंधस्पर्शशब्दसामान्यास्ति वादयः शुद्धादिपञ्चकतिकादिपञ्चक गंध-
द्रव्यस्पर्शाष्टकशब्दपटङ्कपर्याये प्रत्येकमेकद्वित्रिचतुर्पञ्चादिसंख्ययानतगुणपरिणामिभिर्बिधास्तम्भ युगप-
द्भावादविरोधिनः । विरोधिनश्च शुद्धकृष्णनीलतिक्तकटुकमुरेतरगन्धादयः प्रायोगिका वैश्रस्तिकाश्च
परमाणुषु स्तुकेषु च सहानवस्थानात् । एव धर्मास्तिकायादिष्वप्यमूर्तत्वाऽचेतनत्वाऽसंख्येयप्रदेशत्व
गतिकारणस्वभावाऽस्तित्वादयोऽनन्तभेदागुणलघुगुहानिष्ठद्विविकारे स्वप्रत्यये परप्रत्यये च गतिकारण-
त्वविशेषादिभिरविरोधिनः परस्परविरोधिनश्च ज्ञेयाः । तेषु कचिदुपात्तहेतुका द्रव्यक्षेत्रकालभावनिमित्ता
औदयिकादयः । अनुपात्तहेतुकाश्च त्रिषु कालज्ञानकारिण पारिणामिकाश्चेतन्यादयः । तेषां विरोध्यविरो-
धिना धर्माणामुपात्तानुपात्तहेतुकानां शब्दांतरात्मकाभस्य निमित्तत्वाच्चेतनो नारको बालक इत्यर्पितव्यवहार
विषय इति व्यवहारः ऋजुसूत्रशब्दत्रिविधनयामक, द्रव्यार्थिकानर्पणात्पर्यायार्थिकेनार्पितं, तस्य द्रव्यस्या
ऽवस्थाविशेष पर्याय इत्युच्यते ।

तयोरितरेतरयोगलक्षणो द्वंद्वः ॥ ५ ॥ तयोरितरेतरयोगलक्षणो द्वंद्वो वेदितव्यः । द्रव्याणि च
पर्यायाश्च द्रव्यपर्याया इति ।

द्वेऽन्यत्वं पृक्षन्त्यप्रोधवदिति चेन्न तस्य कथंचिद्भेदेऽपि दर्शनाद्गोत्वगोपिडवत् ॥ ६ ॥
स्यान्मत यदि द्वद्वः १, पृक्षन्त्यप्रोधवदन्यत्वं द्रव्यपर्यायाणां प्राप्नोतीति । तन्न किं कारणं तस्य कथंचिद्भेदेऽपि दर्शनात् । गोत्वगोपिडवत् । यथा गोत्व च गोपिडस्य मोल्यगोपिडानित्यनन्यत्वेऽपि द्वद्वो भवति तथा द्रव्य-
पर्यायेऽपि । ननु सामान्यविशेषयोरेक्यत्वात्साध्यसममेतदिति । नैष दोषः उक्तमेतदनन्यत्वं सामान्य-
विशेषयोः ।

द्रव्यग्रहणं पर्यायविशेषणं चेन्नानर्थक्यात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद् द्रव्याणां पर्याया द्रव्यपर्याया इति
द्रव्यग्रहणं पर्यायविशेषणमिति । तन्न किं कारणं आनर्थक्यात् । एव सति द्रव्यग्रहणमनर्थकं स्यात् । नह्यद्र-
व्यस्य पर्यायाः सतीति ।

द्रव्याज्ञानप्रसंगाच्च ॥ ८ ॥ केनलेन पर्याया एव ज्ञायते न द्रव्याणीति द्रव्याज्ञानं प्राप्नोत्युत्तर-
पदार्थप्रधानत्वात् । अथ मतेमेतत् सर्वेषु पर्यायेषु ज्ञातेषु न किंचिदज्ञातमस्ति ततो व्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्या-
भावात् । यथैव द्रव्यग्रहणमनर्थकमित्युक्तं पुरस्तात् । तस्मात्साधूक्तं द्वद्वोयमिति । ननु च द्वद्वेऽपि द्रव्यग्रहणम-
नर्थकं पर्यायव्यतिरेकेणाऽनुपलब्धेरेति । नैष दोषः संज्ञास्वाच्छब्दोपपत्तेः । अथ सर्वग्रहणं
किमर्थं ननु बहुवचननिर्देशादेव बहुत्वसंप्रत्ययसिद्धेः ।

सर्वग्रहणं निरवशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ९ ॥ ये लोकालोकभेदभिन्नास्त्रिकालविषया द्रव्यपर्याया
अनन्तास्तेषु निरवशेषेषु केनलज्ञानविषयनिबन्ध इति प्रतिपत्त्यर्थं सर्वग्रहणं । यानाह्यलोकालोकस्वभावोऽनन्तः
सायतोऽनन्तानता यद्यपि स्युस्तानपि ज्ञातुमस्य सामर्थ्यमस्तीत्यपरिमितमाहृत्य केनलज्ञानं वेदितव्यं । आह—
निरयनिबन्धोऽवधृतो मत्यादीनां, इदं तु न निर्ज्ञातमेकस्मिन्नात्मनि स्वनिमित्तसन्निधानोपजनितवृत्तीनि ज्ञानानि
योगपद्येन कति भवति ! इत्यत आह—

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ३० ॥

एक इति कोऽयं शब्दः ?

अनेकार्थसंभवे विवक्षातः प्राथम्यवचन एकशब्दः ॥ १ ॥ अयमेकशब्दोऽनेकार्थसंभवे दृष्ट-
प्रयोगः । कचित्संख्यायां वर्तते, एको द्वौ बहव इति । कचिदन्यत्वे, एके आचार्या अन्ये आचार्या इति ।
कचिदसहाये, एकाकिनस्ते विचरति बीरा इति । कचित्प्राथम्ये, एकमागमनं प्रथममागमनमिति । कचित्प्रा-
धान्ये एकहता सेना करोमि प्रधानहता सेना करोमीत्यर्थः । तत्रैव विवक्षातः प्राथम्यवचन एकशब्दो
वेदितव्यः ।

आदिशब्दश्चावयववचनः ॥ २ ॥ आदिशब्दश्चावयववचनसंभवे, विवक्षात इहावयववचनो
वेदितव्यः । कचिद्व्यवस्थायां वर्तते ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा ब्राह्मणव्यवस्थाः ब्राह्मणक्षत्रियविद्वशूद्रा
इत्यर्थः । कचित्प्रकारे भुजगादयः परिहर्तव्याः, भुजगाप्रकाराः विपन्त इत्यर्थः । कचित्सामीप्ये नद्यादीनि
क्षेत्राणि नदीसमीपानीत्यर्थः । कचिदवयवे ऋगादिमधीते ऋगवयवमधीते इत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति एक-
स्यादित्येकादिः प्रथमावयव इति । कस्य ? प्रथमस्य परोक्षस्य । कः पुनरवयव ? मतिज्ञान ।

सामीप्यवचनो वा ॥ ३ ॥ अथवाऽयमादिशब्दः सामीप्यवचनो दृष्टव्यः । तेन प्रथमस्य मतिज्ञानस्य
श्रुत समीपमित्युक्तं भवति ।

मतेर्वहिर्भावप्रसंग इति चेन्नाऽनयोः सदाऽन्यभिचारात् ॥ ४ ॥ स्यादेतदेवं सति मतेर्वहिर्भावः
प्राप्नोतीति । तन्न किं कारणमनयोः सदाऽन्यभिचारात् । एते हि मतिश्रुते सर्वकालमन्यभिचारिणी, नारद-
पर्वतवत् । तस्मादनयोरेक्यतरग्रहणे इतरस्य ग्रहणं सन्निहितं भवति ।

ततोऽन्यपदार्थे वृत्तावेकस्यादिशब्दस्य निवृत्तिरुपप्लवङ्ग ॥ ५ ॥ यथोपस्य मुखमुष्टमुख, उप

मुख्यमुख्यमस्येति वृत्तायेकस्य मुख्यशब्दस्य निवृत्तिः, एवमिहापि एकादिरादिर्येषा तानीगान्येकादीति इत्येक-
स्यादिशब्दस्य निवृत्तिः ।

अवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थः ॥६॥ अवयवेन विग्रहः क्रियते, वृत्त्यर्थः समुदायो भवति ।
तेनैकादीन्यन्यतरीकृत्य भाष्यान्यर्पयितव्यानीत्यर्थः । किं सर्वाणि । नेत्याह आचतुर्थ्यः । कुत एतत् ?—

केवलस्याऽऽसहायत्वादितरेषां च क्षयोपशमनिमित्तत्वाद्यौगपद्यभावः ॥७॥ यतः केवलं ज्ञानं
तदसहाय, इतराणि च ज्ञानानि क्षयोपशमनिमित्तानि, अतो विरोधाद्युगपदसम्बन्धस्तस्मादुच्यते आ चतुर्थ्यः इति ।

मापावोऽभिभूतत्वादहनि न क्षयवदिति चेन्न क्षायिकत्वात् ॥८॥ स्यादेतन्नामान् क्षायोप-
शमिकानां ज्ञानानां केवलानि, किंतु केवलज्ञानेन महताऽभिभूतानि स्वप्रयोजनेन व्याप्रियते । भास्करप्रभाभि-
भिभूतनक्षत्रवदिति । तन्न किं कारणं क्षायिकत्वात् सक्षीणसकलज्ञानावरणे भगवत्यर्हति कथं क्षायोपशमि-
कानां ज्ञानानां सभयः । न हि परिप्राप्तसर्वशुद्धौ पदे प्रवेशाऽऽशुद्धिरस्ति । —

इन्द्रियत्वादिति चेन्नाऽऽर्थाधीनत्वोपात्तः ॥ ९ ॥ स्यादेतदेवमागमः प्रवृत्तः । पञ्चेन्द्रिया असंक्षि-
पञ्चेन्द्रियादारम्य आ अयोगिकेरास्ति इति । अतः इन्द्रियवत्तत्त्वाद्यौगपि ज्ञानेन भवितव्यमिति । तन्न किं
कारणं आर्थाधीनत्वोपात्तः । आर्थे हि सयोग्ययोगिकेरास्तिना पञ्चेन्द्रियत्वं इव्येन्द्रियं प्रयुक्तं न भावेन्द्रिय-
मिति । यदि हि भावेन्द्रियमभविष्यत्, अपि तु तर्हि असक्षीणपक्षलावरणत्वात्सर्वज्ञतास्य न्यवर्तिष्यत् । तस्मा-
देतदुक्तं भवति एकस्मिन्नामनि द्वे मतिश्रुते, कश्चित्प्राणि मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मतिश्रुतमनः पर्ययज्ञानानि वा
कश्चित्त्व्यापि मतिश्रुतावधिमनः पर्ययज्ञानानि, न पञ्चैकस्मिन् युगपदसम्भवति ।

संख्यावचनो वैकशब्दः ॥ १० ॥ अथवा संख्यावचनोऽप्येकशब्दः । एकमादिर्येषा तानीमान्ये-
कादीनि, कथं मतिज्ञानमेकस्मिन्नामनि एकं यदभ्यस्तत इत्यनेकत्वादक्षभेदमुपदेशपूर्वकं तद्वचनीयं स्याद्वा न-
वेति । इतरपूर्ववत् । पर आह—असंख्यासहायप्रधान्यवचने एकशब्दे सति एकादीनि केवलादीनीत्यर्थः ।
एकस्मिन्नामन्येकं केवलज्ञानं क्षायिकत्वात् । द्वे मतिश्रुते इत्यादिपूर्ववत् । अथोक्तानि मन्यादीनि ज्ञानव्यपदेश-
मेन लभत उत्तान्यथापीत्यत आह—

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥३१॥

विपर्ययोऽन्यथा । कुतः । सम्यगधिकारात् । चशब्दः समुच्चयार्थः निपर्ययश्च सम्यक् चेति । कुतः
पुनरेषां विपर्ययः ?

मिथ्यादर्शनपरिग्रहान्मत्यादिविपर्ययः ॥ १ ॥ योसौ दर्शनमोहनीयोदये सति मिथ्यादर्शन-
परिणामः तेन संहकार्यसमन्नामा मत्यादीनां विपर्ययो भवति । ननु च मणिकनकादीनां वर्चोगृहगताना-
मपि स्वभावाविनाशो न भवति तद्वन्मत्यादीमपि स्यात् ? नैष दोषः—

सरजसकटुकार्णाभूतदुग्धवत्स्वगुणविनाशः ॥ २ ॥ यथा सरजसकटुकार्णाभूमाजने निहितं
दुग्धं स्वगुणं परिलज्जति । तथा मत्यादीन्यपि मिथ्यादृष्टिभाजनगतानि दुष्यतीति । आधारस्य दोषादि आधे-
यस्य दोषो जायते । ननु च नायमेका उक्तमेतन्मणिकनकादयो वर्चोगृहगता अपि स्वभावः न त्यजतीति
तत्र कथमेतदवसीयते अलावूदुग्धवदुष्यति मत्यादीनि न पुनर्मण्यादिवज्ज दुष्यतीति ?

पारिणामिकशक्तिविशेषात् ॥ ३ ॥ पारिणामिकस्य हि वस्तुन शक्तिविशेषादन्यथाभावे
भवति । यथा लावूदुग्धं दुग्धं विपरिणामयितुं शक्नोति तथा मिथ्यादर्शनमपि मन्यादीनामन्यथात्वं कर्तुमशक्नु-
तदुदयेऽन्यथानिरूपणदर्शनात् । वर्चोगृहं तु मण्यादीनां विकारो नोत्पादयितुमशक्नुत विपरिणामकद्वय-
संनिधाने तेषामपि भवत्येवान्यथात्वं । यदा तु सम्यग्दर्शनं प्रादुर्भूतं तदा मिथ्यापरिणामदर्शनाभावात्तेषां
मत्यादीनां सम्यक्त्वं अतः सम्यग्दर्शनमिथ्यादर्शनोदयविशेषाच्चेष्टा त्रयाणां द्विधा क्लृप्तिर्भवति । मतिज्ञाने

मत्यज्ञानं श्रुतज्ञानं श्रुताज्ञानं अवधिज्ञानं विभगज्ञानमिति । अत्राह—रूपादि निरूपोपलब्धिष्वभिचाराभावाद् द्विपर्ययाभावात् यथैव मतिज्ञानेन सम्यग्दृष्टयो रूपादीनुपलभते यथा मिथ्यादृष्टयोपि मत्यज्ञानेन । यथैव घटादिषु रूपादीन् श्रुतेन निश्चिन्वत्युपदिशति च परेभ्यस्तथा श्रुताज्ञानेनापि । तथैवावधिना रूपिणोर्यानेनयति तथा विभगेनापीति । तस्मान्नास्ति विपर्यय इत्यत आह—

सदसतोरविशेषापूर्वाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥

सच्छब्दस्यानेकार्थसंभवे विवक्षात् प्रसन्नार्थग्रहण ॥ १ ॥ अप सच्छब्दोनेकार्थ इति व्याख्यात । तस्यह विवक्षात् प्रसन्नार्थस्य ग्रहणं वेदितव्यं प्रसन्नं तत्प्रज्ञमित्यर्थ । असदज्ञानं । तयो सदसतोरविशेषेण यदृच्छोपलब्धेरनिरूप्यो भवति । कथमुन्मत्तवत्, यथा उन्मत्तो दोषोदयादुपहतेन्द्रियमिति निरपरीतप्राही भवति सोऽपि गौरित्यप्यनस्यति । गावाऽश्वः, इति । छोटं सुवर्णं, सुवर्णं छोटमिति । छोटं लोटमिति सुवर्णं सुवर्णमिति तस्यैवमविशेषेणाप्यवस्थतोऽज्ञानमेव भवति । तद्वत् मिथ्यादर्शनेऽपहतेन्द्रियमतेर्मति श्रुतावधयोप्यज्ञानमेव भवतीति ॥

भवत्यर्थग्रहणं वा ॥ २ ॥ अथवा सच्छब्दोऽयं मथत्यर्थे वेदितव्य । सद्विद्यमानमित्यर्थ असदविद्यमानं, तयोराविशेषेण यदृच्छोपलब्धे विपर्ययो भवति कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रतिपद्यते असदपि सदिति । कदाचित्तु सदसदेवाऽसदप्यसदेवेति । कुत ?—

प्रवादिपरिकल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रह ॥ ३ ॥ प्रवादिनां कल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रहो भवति तद्यथा केचित्तावदाहुः—द्रव्यमेव न रूपादय इति । अपर आहुः रूपादय एव न द्रव्यमिति । अपरेषां दर्शनं अन्यद्व्यमन्ये च रूपादय इति । कथमेतां विपर्ययग्रहं सच्यते । यदि द्रव्यमेव न रूपादय, लक्षणाभावाद्द्रव्यानन्वधारणप्रसंगः । किंचोद्वेगेण सनिष्ठव्यमाणं द्रव्यं रूपाद्यभावे सर्वामना सनिष्ठव्यत तत् सर्वामना ग्रहणप्रसंगः । कारणभेदाभावात्प्रसंगः । नचासौ दृष्ट इष्टो वा । अथ रूपादय एव न द्रव्यं, एवमपि निराधारनादभावप्रसंगः । किं च परस्परविरुक्तानां रूपादीनां समुदयेपि सति एकानर्थांतरभावात् समुदस्य सर्वभावात् परस्परतोर्थांतरभूतत्वात् । अथ हान्यद्वयं अन्ये रूपादयः, एवमपि तेषां लक्ष्यलक्षणभावाभावात् परस्परतोर्थांतरत्वात् । दृढिद्वयत् लक्ष्यलक्षणमाय इति चेन्न वैपर्ययात् । पृथक् सतोर्लक्ष्यलक्षणमावो युक्तो नासतीति । किं च रूपादिषु गुणेष्वमूर्तेषु द्रव्यादर्थांतरभूतेषु नैद्विपक्षेनिकयो युक्तस्ततश्च ज्ञानाभावात् । न चार्थांतरभूतं द्रव्यं कारणं भवितुमर्हति । किं च—

मूलकारणविप्रतिपक्षेः ॥ ४ ॥ एषां घटरूपादीनां मूलकारणे प्रवादिनां विप्रतिपक्षि । तद्यथा केचित्ताहुः अव्यक्तामहदहकारतमोर्द्वित्रयमहाभूतमृषिपिडादिनिर्गुणैकमेव घटादेर्निश्चरूपस्य जगत उत्पत्तिः । इति तद्वक्तुं न हि प्रधानस्यापूर्वकारिणस्तस्मिन् निष्क्रियः सत्त्वोद्वेगवान् कानिचान्यकारणप्रत्यक्षत्वादिविशेषोपेतस्य तद्विलक्षणा घटादि कार्थो भवितुमर्हति अदृष्टत्वात् । न वा परमयोग्यस्य प्रधानस्य स्वयमभिप्रायरहितस्याभिप्रायपूर्वकप्रगवक्रमो युक्तः । पुण्यस्तावन्निष्क्रियत्वात् महदादिसर्गार्थं प्रधानं प्रयुक्तं । स्वयं च निष्क्रियत्वात् प्रधानं नामानं महदादिसर्गार्थं प्रयातुमर्हति । न हि स्वयं गतिरित्यत्र पशुराजानमेव घटम्योपाय गच्छदृष्ट । किंचाप्रयोजनस्य प्रधानस्य महदादि सर्गो न युक्तिमात् । पुण्यभोग प्रयाजनमिति चेन्न स्वार्थाभावात् । नित्यस्य विभोरात्मन भोगपरिणामाभावाच्च । किंचाऽऽद्यतनत्वात् । इह एवे वेतनधेय ओदनार्थं म्रियान्माधनञ्च तदर्थेऽग्निमधुशृणादिषु प्रवर्तमानो दृष्टः । न च तथा प्रधानं वेतनमगोऽस्य महदादिविप्रायप्रगवक्रमाभावात् । न च पुण्यस्तस्य क्रमस्य प्रयोजको निश्चियत्वात् । अपर आहुः परमाण्वस्य प्रतिनियतपार्थिव्यादिजातिविनिष्ठेभ्योऽदृष्टादिसन्निधाने सति महत्तेभ्योऽर्गोपरभूतत्वादिपार्थिव्यमष्टम इति तदप्युक्तं—नित्यत्वाद्गुणार्थोपरभूतत्वाभावात् । सति चारभे निश्चयवानि । न चार्थांतरभूतस्य कार्यस्वराभा युक्तं व्यतिरेकानुपपत्त्येवमाहं चाशुमहत्त्वाभावात् । न च जातिप्रतिनियमं स्ति निश्च

जातीयानामप्यारंभदर्शनात् । भिन्नजातीयेषु समुदायमात्रमिति चेत्तस्यजातीयेष्वपि तत्प्रसंगः । न चामनो
घटाद्यारंभे कर्तृत्वमुपपन्नं निष्क्रियत्वाभिल्लात्वाच्च । नाप्यात्ममुणस्यादृष्टादेर्निष्क्रियत्वादेव । न च निष्क्रियोऽ
र्थोत्तरे क्रियाहेतुर्दृष्टः । अन्ये मन्यन्ते वर्णादिपरमाणुसमुदायवत्का रूपपरमाणवोऽतीन्द्रिया समुदिताः संतः
इन्द्रियमाहावमनुभूय घटादिकार्यात्मलाभहेतुत्वं प्रतिपद्यत इति, तदयुक्तं प्रत्येकरूपपरमाणूनामतीन्द्रि-
यत्वात्ततोऽन्यस्य कार्यस्याप्यतीन्द्रियत्वप्रसंगात् ततश्च दृश्यविषयप्रमाणप्रमाणाभासविकल्पाभावः । कार्यो-
भावाच्च तादृशकारणस्याप्यभावः । किं च-क्षुण्णिकत्वाभिष्ट्रियत्वाच्च कार्यारम्भाभावः । विविकृतशक्तीनां
परस्परभिसंबंधाभावश्च । न चान्योर्थश्चेतनरतेषां संबंधस्य कर्त्तास्ति तदभावात्संबंधाभावः । एवमन्येष्वपि
प्रवादेषु सत्यसदिति असत्यपि सदिति विपर्ययो मिथ्यादर्शनादपवशाद्विदितव्यः । पितृदयापुलितरसर्ने-
न्द्रियविपर्ययवत् । ततो यदुक्तं रूपादिविषयोपलब्धिव्यभिचारमात्राच्च मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानत्रयमज्ञानमिति तदस-
म्यक् । व्याख्यातं ज्ञानं लक्षणादिभिः । इदानीं चारित्रं निर्देष्टव्यं तदुल्लंघ्य नया उच्यते कस्मात् । मोक्षविधाने
तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कुतः पुनस्तन्मोक्षविधौ वक्ष्यते ? इति चेन्मोक्षं प्रति प्रधानकारणत्वात् । किं कृतं
प्राधान्यं ? कृत्स्नकर्मैधननिर्देहनकृतं । यत् आत्मा व्युपरतक्रियाप्यानाविर्भूतात्मवत्तः कृत्स्नकर्मैधननिर्देहन
समर्थो भवति । ननु क्षायिकसम्पत्त्यवयवज्ञानोपेतोपि यदि स्यात् क्षायिककैवल्यज्ञानोत्पन्नतरमेव कृत्स्न-
कर्मक्षयः स्यात् । व्युपरतक्रियाप्यानात्पत्त्यनतरमेव भवति तस्योक्तं चारित्रं, 'कर्मोदानहेतुक्रियाव्युपरति-
श्चादिरमिति वचनात्' । यदीह तदुच्यते मोक्षविधानेपि तद्वक्तव्यमिति गौरवं स्यादेवमपि जीवादयो निर्देष्ट-
व्या उच्यन्ते । प्रमाणं व्याख्यातं प्रमाणकदेसा नयाः । 'प्रमाणनयेरधिगमः' इति वचनात् । तदनतरवचना-
हो नयाः । यथेयं के ते नयाः ? इत्यत आह—

नैगमसंग्रहव्यवहारजुस्तूत्रशब्दसमभिरूढेवंभूता नयाः ॥ ३३ ॥

शब्दपेक्षयैकादिसंख्येयविकल्पा नयाः । तत्रातिसंभेदाप्रतिपत्तिः, अतिरिस्तरे चान्यप्रज्ञानामननुग्रह इति
मध्यतया प्रतिपरया सत्तनया अत्रैष्यते । तेषां सामान्यविशेषलक्षण वक्तव्यं । तत्र सामान्यलक्षणमुच्यते—

प्रमाणवकाशितोऽर्थविशेषप्ररूपको नयः ॥ १ ॥ प्रकरणे मान प्रमाण सकलादेश इत्यर्थः, तेन
प्रकाशितानां न प्रमाणाभासरिणुहीतानामित्यर्थः, तेषामर्थानामस्तित्वनास्तित्वनित्यत्वापत्तमानां जीवादी-
नां ये विशेषाः पर्यायास्तेषां प्रकरणे रूपकः प्ररूपकः निरुद्धोपायानुसंगद्वारेणेत्यर्थः, एव लक्षणे
नयस्तस्य द्वौ मूलभेदौ द्रव्यास्तिक पर्यायान्त्रिक इति । द्रव्यमस्तीति मतिरस्य द्रव्यभवनमेव नातोन्वे
भावविकाराः नाप्यमानस्तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति द्रव्यास्तिकः । पर्याय एवास्ति, इति मतिरस्य जन्मादि-
भावविकारमात्रेभ्यः भवनं न ततोऽन्यद्रव्यमस्ति तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति पर्यायास्तिकः । अथवा द्रव्य
मेवायस्य न गुणकर्मणि तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति द्रव्यार्थिकः । पर्याय एवायस्य रूपाणुशेषणादिलक्षणे न
ततोन्वेद्रव्यमिति पर्यायार्थिकः । अथवाऽप्येते गम्यन्ते निष्पाद्यत इत्यर्थः । कार्यं द्रव्येन गच्छतीति द्रव्यं
कारणं । द्रव्यमेतार्थोस्य कारणमेव कार्यं नार्थातरं, न च कार्यकारणयोः कश्चिदुपभेदः तदुभयमेकाकारमेव
परांगुलित्वमिति द्रव्यार्थिकः । परि समंतादायः पर्यायः । पर्याय एवार्थः कार्यमस्य न द्रव्यमनीतानाम-
सर्वोर्निगदानुपलब्धेन व्यवहारमात्रात् स एवैकः कार्यकारणन्यदेशमागमि पयोपार्थिकः । अथवाऽर्धननर्थः
प्रयोजन द्रव्यमेतार्थोस्य प्रत्ययभिधानानुपलब्धेतिगदर्शनस्य निहोतुमशक्यत्वादिति द्रव्यार्थिकः । पर्यायोर्थः
प्रयोजनमस्य वाग्विज्ञानव्यावृत्तिनिवधव्यवहारप्रसिद्धेरिति पर्यायार्थिकः । तद्वेदा नैगमादयः । एषा
विशेषलक्षणमुच्यते—

अर्थसंकल्पमात्रग्राही नैगमः ॥ २ ॥ निगच्छन्त्यस्मिन्निति निगमनमात्रं वा निगमः, निगमे
शुचलो भयो वा नैगमस्तस्य लोके व्यापारः । अर्थसंकल्पमात्रग्रहणं प्रत्येदगृह्यगम्यादिषु । तदथा-कंचि-
द्वगृह्य परतु पुरं गच्छन्तमभिसर्गाद्याह किमर्थं गच्छति मयानिति स तस्मै व्यापष्टे वस्यार्थमिति । एव-

मिंद्राणादावपि तथा कतरोत्र गमीत्युक्ते आचष्टे अहं गमीति सप्रत्यगच्छत्यपि गमीति व्यवहार । एव प्रकाश-
रोन्योपि नैगमनपरस्य विषयः ।

भावेतिज्ञाव्यवहार इति चेन्न भूतद्रव्यासंनिधानात् ॥ ३ ॥ स्यादेतज्ज्ञायं नैगमनपरिणयो
भाविसंज्ञाव्यवहार इति तन्न । किं कारणः । भूतद्रव्यासंनिधानात् । भूतं हि कुमारतदुजादिद्रव्यमाश्रित्य
राजीदनादिका भाविनी सज्ञा प्रवर्तते । न च तथा नैगमनपरिणये किंचित्तद्भूतद्रव्यमस्ति यदाभया भाविनी
सज्ञा विज्ञायेत ।

उपकारानुपपन्नं भातसंबन्धव्यवहारानुपपत्तिरिति चेन्नाप्रतिज्ञानात् ॥ ४ ॥ स्यादेतन्नैगमनपर-
वक्तव्ये उपकारो नोपपद्यते भाविसंज्ञाविषये नु राजादानुपपद्यते ततो नायं युक्त इति तन्न । किं कारण-
व्यप्रतिज्ञानात् नैतदस्माभिः प्रतिज्ञातमुपकारे सति भवितव्यमिति । किं तर्हि अस्य नयस्य विषयः प्रदर्शयते
अपि औपकारं प्रत्यभिमुखत्वादुपकारयानेव ।

स्वजात्यविरोधेनैकत्वोपनपातसमस्तग्रहणं संग्रहः ॥ ५ ॥ मुद्रुपमिधानानुप्रवृत्तिर्लिंग सा-
दृश्ये स्वस्यानुगमो वा जातिः । सा चेतनाचेतनाद्यात्मिका सत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रतिनियमास्वार्थव्यप-
देशभाक् । सा जातिः स्वजातिः । अप्रत्ययवनपरिवेधः, स्वजातेराविरोधः स्वजायविरोधस्तेन स्वजायवि-
रोधेनैकत्वोपनपात् । केनो ? भेदानां समस्तग्रहणं समग्रो यथा सद्रव्यं घट इत्यादि । सदित्युक्ते सत्तासव-
धार्हाणां द्रव्यपर्यायतद्भेदप्रभेदानां द्रव्यजातिविरोधात्तेनैकत्वेन संग्रहः । घट इति चेत्तं नामादिभेदादनुपपत्ति-
कारणमित्याहूर्णसंस्थानादिविकाराच्च भिन्नानां घटशब्दवाच्यानां सदव्यतिरेकादिकत्वेन संग्रहः । एषमितरे-
ष्यपीति । तत्राभिधानप्रत्ययौ सामान्य निराकृतविरोधाभावात् । आह सत्ताययांतरभूतमस्ति तदभिमतस्य
भासदादिद्रव्यपदेन इति तन्न । उभययानुपपत्तेः इदमिह सप्रकार्यं सत्तासत्तयाप्राप्तं द्रव्यादिषु सदित्यभिधाना
प्रत्ययपक्षे स्याद्वा नवेति ? यदि स्यात् ? सत्तासत्तयार्थव्यर्थः । प्रकाशितप्रवासानर्थव्यर्थत्वं सत्ताद्रव्यप्रमगधः ।
एकान्यतरी अपरा बाधोत्पत्तयः समपरिवेधः । सत्तिगानितेयाद्विरोधस्याभावाभावेनो भाव इति । अथ नास्ति
रारत्रिणाद्यादित्यतिप्रसंगः । समवायकणोप विज्ञेय इति चेन्न तस्य प्रतिविद्धत्वात् । किं च सत्तायाः सदिति-
व्यपदेशस्य सत्तातरहेतुत्वत्वाहेतुकत्वयोरनवस्था प्रतिज्ञादानिदोपप्रसंगः । अथ पदार्थसतिप्रतिनियमाद्रव्या-
दिषु सदिति व्यपदेशो निमित्तांतरहेतुकः, सत्तायां स्वत एवेति चेत्सत्तायादन्त्याग इत्यत्रात्रान्यत्रान्यत्रगमः ।
किं च सत्तादेः पदार्थांतरस्य द्रव्यादिषु वृत्तिः संशय्येति वा स्य सोऽयमिति वा ? यदि सोऽस्तीति तर्हि तर्हि यत्र
भवितव्यं सत्तापद्रव्यमिति यथा गोमान् ययमानित्यता मन्त्रस्य भाष्यस्य च निवृत्तिरित्येव । अथ
सोऽयमिति भवितव्येन वृत्तिः सत्ताद्रव्यमिति प्राप्नोति । यथा यद्वि पुरुष इति न सद्रव्यमिति तत्र मन्त्रस्य
निवृत्तिरित्येव । किंच दृष्टताभावाप्रसंगः किंचिदनेकमकथं दृष्टं यदभिगम्यैव सत्तैनाऽऽपेक्षमपि
गम्येत् । नीलीद्रव्यमिति चेन्न तस्यानेकत्वात् । नीलवर्णादिनि चेन्न तस्यासिद्धत्वात् ।

सर्वाधिकालविषयानतिशय्य वर्तमानविषयकालमादत्ते । अतीतानागतयोर्विनेष्टानुपपन्नेन व्यवहाराभावात् समवायमात्रगम्य निर्दिधिक्षित । कषायो भैषज्यमित्यत्र च सजातरस- कषाया भैषज्य न प्राथमिक- कषायोऽस्योऽनभिष्यत्तत्सत्वादस्य विषय । पच्यमान एक पक्षस्तु स्यात्पच्यमान- स्यादुपरतपाक इति । असद्वेतद्विरोधात् । पच्यमान इति वर्तमान एक इत्यतीतस्तयोरैकस्मिन्नवरोधो विरोधीति । नेप दोष पचनस्यादाव विभागसमये कश्चिदशो निर्दृष्टो वा न वा । यदि न निर्दृष्टस्तद्विरोधादिध्वन्यनिर्दृष्टे पाकाभाव- स्यात् । ततो- भिनिर्वृत्तस्तदपेक्षया पच्यमान- एक इतरथा हि समयस्य त्रैविध्यप्रसंग- स एवौदन पच्यमान एक स्यात्पच्यमान इत्युच्यते पञ्चरभिप्रायस्यानिर्दृष्टे । पञ्चर्हि सुविशदसुखिनीदने पकाभिप्राय स्यादुपरतपाक इति चोच्यते । कस्यचित्तुस्तत्तावतैव कृतार्थत्वादेव क्रियमाणकृतमुच्यमानमुक्तवध्यमानरुद्धसिध्यसिद्धादयो योग्याः । तथा प्रतिष्ठतेऽस्मिन्निति प्रत्यय- यदेव मिमीतेऽतीतानागतान्यमानासमवायुभकाराभवात् । शिविकादिपर्यायकरणे तदभिधानाभावात्कुम्पर्यायसमये च स्वावयवेष्व एव निर्दृष्टे । स्थितिप्रश्ने च कुतोऽप्यगच्छतीति न कुतश्चिदित्यत्र गम्यते तत्कालक्रियापरिणामाभावात् । यमेष्टाकाशमयगण्ड समर्थ आत्मपरिणाम वा तत्रैवास्त्य वसति- । न कृष्ण काक उभयोरपि स्वामकत्वात्कृष्ण कृष्णामकौ न का कृतमक- । यदि काकात्मक स्याद् भ्रमरादीनामपि काकत्वप्रसंग- काकश्च काकामकौ न कृष्णामक । यदि कृष्णामक शुक्रकाकाभावात् स्यात् पचवर्णत्वाच्च पित्तास्थिरधिरादीनां पीतशुक्रकाकादिवर्णत्वाच्चक्षितरे- केण काकाभावाच्च । न सामानाधिकरण्यमेकस्य पर्यायेभ्योऽनन्यत्वापर्याया एव विवृत्तशक्तयो द्रव्य नाम न किञ्चिदस्तीति । कृष्णगुणभावाद्यादिति चेत्तास्मिरकादिष्वतिप्रसंगात्कषायमधुरे च मधुनि निराधात् अवश्यमेव चाप्यापमाने सशयोदर्शनात् । कृष्णकाकविरोधेन केचिच्चद्वीपातरनिवासिन्यनुपलब्धकृष्णकाक- विशेषे पुष्टे प्रतिपद्यमाने सशयो जायते किमप्य काकस्य काकर्ष्य- गुणप्राधान्यादाच्चेद्व्यस्येन वा तथा परिणामादित्यतः पलादादिदाहाभावः । प्रसिद्धिश्चकालपरिग्राहस्य न न्यस्याविभागो वर्तमानसमयो विषय । अग्निस्वबधनदीपवनज्वलनदहनान्यसद्वेयसमयातरालानि यतोऽस्य दहनाभाव- । किं च यस्मिन् समये दाह न तस्मिन् पलाज- भस्मताभिनिवृत्ते- यस्मिंश्च पलाज न तस्मिन् दाह इति । यत्पलाज तद्वहतीति चेन्न सावशो- पात् । समुदायाभिधायाया शब्दानामवगमवेषु शृङ्गदर्शनाददोष इति चेन्न तदवस्थत्वात् । एकदशदाहाभावात् स्योक्तवान्निरोपदाहासम्भवादिति चेन्न वचनविरोधात् तदवस्थत्वाच्च । वचनविरोधस्तावदादि निरयशयस्य पलाजस्य दाहस्यसमय इत्येकदेशदाहात्म्यललाहो नादाह । ननु भवद्वचनस्य निरयशयपरपक्षदूषकत्वाभावात् परपक्षैकदेशस्य दूषकत्वमत- , एकदेशदूषकत्वात्कृतमर्याद दूषकमेवेत्यस्य साधकत्वसामर्थ्याभाव इति तदवस्थमन्येकसमयदाहाभाव इत्युक्तत्वादवयवानेकत्वे वचनव्यवदाहात्सर्वत्र दाहोऽन्यवातरदाहात् ननु सर्वदाहाभाव- । अथ दाह सर्वत्र कस्याच्चादाहोऽस्तीति न दाह- । एवं पानभोजनादिव्यवहाराभाव- । न शुक्र कृष्णौ भवयुग्मयोर्भिन्नकालावस्थाप्राप्त्युपपत्तिविषये निश्चितपर्यायाभिसम्बन्धात्सर्वसम्बन्धहाराद्ये- इति चेन्न विषयमात्रप्रदर्शनात् पूर्वनयनक्तव्यात्सव्यवहारसिद्धिर्भवति ।

अपत्यर्थमाहपति प्रत्याययतीति शब्द- ॥ ८ ॥ उच्यते शब्द कृतसंगते पुरुषस्य स्वा-भिधेये प्रत्ययमादधाति इति शब्द इत्युच्यते ।

स च लिंगसंख्यासाधनानादिव्यभिचारनिवृत्तिपरः ॥ ९ ॥ लिंग स्त्रीत्वपुंस्त्वनपुंसकत्वानि । सख्या एकत्वद्विवचनत्वानि । साधनमस्मदादि । एवमादीनां व्यभिचारोन्मन्याय इति तन्निवृत्तिपरोऽयं नय । तथा-लिंगव्यभिचारस्तावत्स्त्रीलिंग पुल्लिंगाभिधानं तावका स्थातिरिति । पुल्लिंगे स्त्र्यभिधानमनगमो-विधेति । स्त्रीवे नपुंसकाभिधानं घीणाऽऽतोषमिति । नपुंसके स्त्र्यभिधानमायुध शक्तिरिति । पुल्लिंगे नपुंसकाभिधानं पटो वस्त्रमिति । नपुंसके पुल्लिंगाभिधानं द्रव्य परशुरिति । सख्याव्यभिचार- , एकवेदित्व- , नक्षत्र पुनर्वसू इति, एकत्वे बहुत्व नक्षत्र शतभिषज इति । द्विवे एकव गोदौ प्राण इति । द्विवे बहुव पुनर्वसू पञ्चतारका इति । बहुत्वे एकवमात्रा वनमिति । बहुत्वे द्विवे देवमनुष्या उभौ राशौ इति । साधनव्यभिचार-एहि मन्ये रयेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पितेति । आदिशब्देन कालादिव्यभिचारो

गृह्यते, विश्वश्चास्य पुत्रो जनिता भावि कृत्यमासीदिति कालव्यभिचार । सतिष्ठते प्रतिष्ठते विरमयुपरम
त्युपग्रहव्यभिचार । एवमादयो व्यभिचारा अयुक्ता, कुतः ? अन्वयार्थस्याऽन्यथेन सवधाभावात् । यदि
स्यात् ? घट पटो मनु पटो प्रासाद इति तस्माद्यथा—स्त्रिय यथासक्य यथास्ताधनादि च व्याप्यमभिधान ।
छोकसमयविरोध इति चेद्विरुध्यता तच्च मीमांस्यते सुदृष्टपचार ।

नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः ॥ १० ॥ यतो नानार्थान् समतीत्येकमर्थमाभिमुख्येन
रूढस्ततः समभिरूढः । कुतः ? वस्तुतस्तत्सकमेण तन्निष्ठत्वात् कथं ? अवितर्कस्थानवत् । यथा तृतीयशुक्र सू-
क्ष्मक्रियमवितर्कमवीचार ध्यानमर्थव्यजनयोगसकाल्यभावा सूक्ष्मकाययोगनिष्ठत्वात् । तथा गौरित्ययं शब्दो
यागादिषु वर्तमानो गव्यभिरूढः । एन शेषव्यपि रूढिशब्दोऽस्य विनयः । अथवार्थगत्यर्थं शब्दप्रयोग
इति तत्रैकत्वार्थस्यैकेन गतत्वात् पर्यायशब्दप्रयोगोऽनर्थकः शब्दभेदक्षेदस्ति अर्थभेदेनाव्यवश्यं भवितव्य-
मिति । नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढ इदनादिद्रव्यं शकनाच्छुक्रं पूर्वार्थणात्पुनरुदर इत्येव सर्वत्र । अथवा
यो यत्राभिरूढः स तत्र समेत्याभिमुख्येनारोहात्समभिरूढः । यथा क भवानास्ते स्वात्मनीति । कुतः ? वस्तुतरे
वृक्षभावात् यद्यन्यस्यान्यत्र वृत्तिः स्याज्ज्ञानादीनां रूपादीनां चाकाशे वृत्तिः स्यात् ।

येनात्मना भूतस्तेनैवाऽव्यवसाययतीत्येवभूतः ॥ ११ ॥ येनात्मना येनाभिधेयेन भूतः शब्द-
स्तेनैवाऽव्यवसाययति । यथैद्रशब्द परमेश्वरचामिधेयः स परिणामो यत्र यदा वर्तते तत्र तदैव युक्तो न
नामस्यापनाद्वयेषु तत्परिणामाभावात् । इत्येवमितरेष्वपि शब्देषु स्वाभिधेयक्रियापरणतिक्षण एव युक्ति-
नान्यदेति । अथवा येनात्मना येन स्वरूपेण भूतार्थस्तेनैवाव्यवसाययति यथा गच्छतीति गौरिति यदैव
गच्छति तदैव गौरिति न स्थितो न शयित इति । पूर्वोत्तरकालयोस्तदर्थभावाद्भेदश्चेत् । एवमितरेष्वपि ।
अथवा येनात्मना येन ज्ञानेन भूतः परिणतस्तेनैवाव्यवसाययति यथैद्राग्निज्ञानपरिणत आग्नेयैद्रोऽग्निक्षे-
द्येवभूतार्थप्रत्यायनाच्छब्द एवभूतः तत्कार्यात्ताच्छब्दसिद्धे ।

दाहकत्वाद्यतिप्रसंग इति चेत्तद्व्यतिरेकादप्रसंग इति ॥ १२ ॥ स्यादेतदन्वयादिव्यपदेशो
यद्यमानि क्रियन्ते दाहकत्वाद्यतिप्रसंग्यते ? इत्युच्यते तदव्यतिरेकादप्रसंगस्तानि नामादीनि येन रूपेण
व्यपदिश्यते ततस्तेषामव्यतिरेकः प्रतिनिपतार्थश्रुतिव्याख्याणां । ततो नो आगमभावात्प्रो वर्तमान दाहकत्व
कथमागमभावात्प्रो वर्तते । उक्ता नैगमादयो नया उत्तरोत्तरसूक्ष्मविवक्षितदेवां कम पूर्वपूर्वहेतुकत्वाच्च ।
एवमेते नया पूर्वपूर्वविरुद्धमहाविषया उत्तरोत्तरानुकूलाव्यविषया इत्यस्यानतशक्ते प्रतिशक्तिमिद्यमाना बहु-
विकल्पा जायते । एते गुणप्रधानतया परस्परतया सम्प्रदर्शनहेतुः पुरुषाधिक्रियासाधनसामर्थ्यात्तथा-
दय इव यथोपाय विनिर्देश्यमाना पटादिसङ्गा स्वतन्त्राश्चाऽसमर्था । तत्त्वादिवदेव निषम उपयासस्तथा-
दयो निरपेक्षा अपि काचिदर्थमात्रां जनयति । भवति हि कश्चित् प्रत्येक तत्तुल्यवृत्तौ समर्थ एकश्च वस्तु-
लो बधने समर्थ । इमे पुनर्नया निरपेक्षा सतः न काचिदपि सम्प्रदर्शनमात्रां प्रादुर्भासयतीति । नैष-
दोषः । अभिहितानवबोधत्वात् अभिहितमर्थमनवबुध्य परेणेदमुपादम्यते । एतदुक्त निरपेक्षिषु तथादिषु पटा-
दिकार्यं नास्तीति यत्तु तेनोपदर्शितं न तपटादिकार्यं किं तर्हि तत्त्वादिकार्यं तत्त्वादिकार्यमपि तत्त्वावयवपथे
निरपेक्षेषु नास्त्येवैवस्मन्प्रशसिद्धिरेव । अथ तत्त्वादिकार्यं शक्यतेऽप्युक्तास्त्यायुष्यते नयेष्वपि निरपेक्षेषु पुनर-
भिधानरूपेषु कारणशरात् सम्प्रदर्शनहेतुः न निगिरिति तस्यैवाच्छब्दस्यामनाऽस्ति वमिति साम्यमेवाप्यन्तास्य ।
ज्ञानदर्शनयोस्तस्य नयानां चैव लक्षणः । ज्ञानस्य च प्रमाणत्वमप्यायेस्मिन्निरूपितमिति ॥

जीयाचिरमवलोकनप्राप्त्युपहृद्यनूतनितरतनय ।

अनवरतनिखिलविभजननुतविद्य प्रशस्तजनहय ॥

इति तत्त्वार्थराजार्तिके व्याख्यानालंकारे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अत्राह मोक्षमार्गव्याख्याप्रसंगेन सम्पद्दर्शनादीन्युपदिश्यते । तेषां च लक्षणोत्पत्तिविषयनिबन्धा । दीनिं व्याख्यातानि तत्र तत्त्वार्थश्रद्धान् सम्पद्दर्शनमुद्दिष्टं तत्त्वार्थश्च जीवादयस्तत्रादाबुद्दिष्टस्य जीवस्य किं श्रद्धातन्वयं यदवधारणपतिपत्त्युपासनादिभ्यस्तन्निष्पद्यते इत्युच्यते तत्त्वमात्मनः स्वभाव-भ्रमेयः । यदेवमुच्यता तदीयं किं तत्त्वमित्यत उत्तरं पठति-

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च

अथवा प्रमाणनया अनन्तरं विनिर्दिष्टः । स्ते च प्रमेयाधिगमरूपा प्रमेयाश्च जीवादयः पदार्था इदानीं निर्देष्टव्या । यदेवमस्यैव तावदाद्युपदिष्टजीवस्य किं तत्त्वमित्यत आह-औपशमिकादीनि ।

कर्मणोऽनुद्भूतस्ववीर्यवृत्तितोपशमोऽवःप्रापितपङ्कवत् ॥ १ ॥ यथा सकलदुःखाभक्त कतकादिद्रव्यसंपर्कादथ प्रापितमलद्रव्यस्य तत्कृतकालुष्याभावात्प्रसाद उपलभ्यते । तथा कर्मणः कारणवशादनुद्भूतस्ववीर्यवृत्तित आत्मनो विशुद्धिरुपशमः ।

क्षयो निवृत्तिरात्यंतिकी ॥ २ ॥ यथा तत्त्वैरामसोद्य शमितपक्षस्य शुचिभाजनातरसकातरस्य प्रसाद आत्यंतिकः, स्तथात्मनोपि कर्मणोऽत्यंतविनिवृत्तौ विशुद्धिरात्यंतिकी क्षय इत्युच्यते ।

उभयात्मको मिश्रः क्षीणाक्षीणमदशक्तिकोऽववत् ॥ ३ ॥ यथा प्रक्षालनविशेषात् क्षीणाक्षीणमदशक्तिकस्य कोद्रवद्रव्यस्य द्विधा वृत्तिः तथा ययोक्तश्रवदेतुसनिधाने सति कर्मण एकदेशस्य क्षयादेकदेशस्य च वीर्योपशमादात्मनो भाव उभयात्मको मिश्र इति व्यपदिश्यते ।

द्रव्यादिनिमित्तवशात् कर्मणः फलप्राप्तिरुदय ॥ ४ ॥ द्रव्यादिनिमित्तं प्रतीत्य कर्मणो विपश्यमानस्य फलोपनिपात उदय इतीमामाख्या लभते ।

द्रव्यात्मलाभमानहेतुक परिणाम ॥ ५ ॥ यस्य द्रव्यात्मलाभमात्रमेव हेतुर्भवति नान्यन्निमित्तमस्ति तत् परिणाम इति परिभाष्यते ।

तत्प्रयोजनत्वाद्भूतिवचनं ॥ ६ ॥ ते उपशमादयः प्रयोजनमस्येति वृत्तिः कियते स उपशमः प्रयोजनमस्यैवौपशमिकः, क्षय प्रयोजनमस्येति क्षायिकः, उदयः प्रयोजनमस्येतौदयिकः परिणाम प्रयोजनमस्येति पारिणामिकः । ते भावा जीवस्य स्वतत्त्व स्व तत्त्व स्वतत्त्व स्यो भावोऽसाधारणो धर्मः ।

व्याप्तेरौदयिकपारिणामिकग्रहणमादाविति चेन्न भव्यजीवधर्मविशेषरूपापनार्थत्वादादावौपशमिकादि भाववचनं ॥ ७ ॥ स्योदेतत्सर्वजीवसाधारणत्वाद्वाप्येतौदयिकपारिणामिकग्रहणमादौ न्याय्यमिति । तत्र किं कारणं भव्यजीवधर्मविशेषरूपापनार्थत्वाद्भव्यस्य योक्षप्रतिपादनार्थो दाय भवति । अतोऽस्य धर्मविशेष औपशमिकादिभाष आदाबुच्यते ।

तत्र चादावौपशमिकवचनं तदादित्वात्सम्पद्दर्शनस्य ॥ ८ ॥ सम्पद्दर्शनस्य हि आदिशै-पशमिको भावस्तत् क्षायोपशमिकस्ततः क्षायिक इत्यत औपशमिकस्यादौ ग्रहणं कियते ।

अल्पत्वाच्च ॥ ९ ॥ अल्पौपशमिको भावः क्षायिकात् क्षायोपशमिकाच्च बुतोल्यत्वः सचय-कालस्याल्पत्वात् तद्यथा-उपशमसम्पद्दर्शनस्य कालोत्तमुद्भूतः सौतमुद्भूतोऽसङ्ख्येया समयः तत्र समये समये नैरतर्येण सचीपमाना उपशमसम्पद्दृष्टय आमतमुद्भूतसमाते. पत्त्योपमाऽसङ्ख्येयभागप्रमाणा इति सर्वेभ्योऽस्ते ।

ततो विशुद्धिप्रकर्षयुक्तत्वात् सायिकः ॥ १० ॥ औपशमिकादि क्षायिकः प्रकृष्टशुद्ध्युपेतो मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वसम्यक्त्वानां साकश्येन संक्षयात् तत औपशमिकात्परं क्षायिकवचनं ।

बहुत्वाच्च ॥ ११ ॥ बहवो हि क्षायिकसम्यग्दृष्टय औपशमिकसम्यक्त्वस्यः । कुतः ? गुणकार-विशेषात् को गुणकारः ? आवल्लिकाया असंख्येयभागः सोऽसंख्येयाः समयाः कुतोऽसंख्येयस्य राशेरसं-ख्येया एव इति । तत आवल्लिकाया असंख्येयभागेन गुणिता उपशमसम्यग्दृष्टयः क्षायिकसम्यग्दृष्टीन्प्रा-प्नुवन्ति । कुतः संचयकालस्य महत्वात् । इह क्षायिकसम्यग्दृष्टेस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि कालस्तस्य प्राथमिकसमयादारभ्य समये समये संचीयमाना आतत्कालपरिसमाप्तेर्वह्नौ भवन्ति ।

तदसंख्येयगुणत्वाच्च नंतरं मिश्रवचनं ॥ १२ ॥ क्षायिकदसंख्येयगुणः क्षायोपशमिकः द्रव्यतो न भावतः क्षायोपशमिकादि क्षायिको भावतोऽनंतगुणः, विशुद्धिप्रकर्षयोगात्, स्माद्द्रव्यतोऽसंख्येय-गुणः क्षायिकाक्षायोपशमिकः । कुतः ? गुणकारविशेषात् । को गुणकारः ? आवल्लिकाया असंख्येयभागः । कुतः संचयकालस्य महत्वात् । इह क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टेः पटपट्टिसागरोपमाणि पूर्णानि कालस्तस्य प्रथम-समयादारभ्य समये समये संचीयमानाः क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टय आतत्कालपरिसमाप्तेर्भूयांसो भवन्ति ।

तदनंतगुणत्वादंते द्वयवचनं ॥ १३ ॥ तेषां सर्वेशमेशानंतगुणा औदयिकाः पारिणामिकाश्च सतोते तेषां वचनं क्रियते ।

तैरेव चारमनः समधिगमात् ॥ १४ ॥ जतीन्द्रियत्वादात्मनो मनुष्यतैर्यग्योनादिभिर्ौदयिकैः पारिणामिकैश्च चैतन्यजीवत्वादिभिः समधिगमो भवति ।

सर्वजीवतुल्यत्वाच्च ॥ १५ ॥ सर्वेषां हि जीवानां तुल्या औदयिकाः पारिणामिकाश्च ततस्तोपा-मंते वचनं न्याय्यं ।

तत्त्वमिति बहुवचनप्रसंग इति चेन्न भावस्यैकत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतदौपशमिकादिपंचतय-भावसामानाधिकरण्यात्तत्त्वस्य बहुवचनं प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं भावस्यैकत्वात्तत्त्वमित्येव एको भावः ।

फलभेदाज्ज्ञानात्वमिति चेन्न स्वात्मभावभेदस्याऽविवक्षितत्वाद्वाच्यमिति यथा ॥ १७ ॥ स्यादेतदौपशमिकादिपंचतयत्वफलभेदाज्ज्ञाननानात्वमिति तन्न । किं कारणं स्वात्मभावभेदस्याऽविवक्षित-त्वाद्यथा गावोघनमिति । धिनोतेर्धनं तच्चैकत्वेन निवक्षितं तथा तरमिति ।

मल्लेकमभिसंबंधाच्च ॥ १८ ॥ एकत्वमुपपद्यते औपशमिको भावः स्वतत्त्वमिमादि ।

ब्रह्मनिर्देशो युक्त इति चेन्नोभयधर्मव्यतिरेकेणाऽन्यभावप्रसंगात् ॥ १९ ॥ स्यान्मतं ब्रह्म-निर्देशोत्र युक्तः, औपशमिकक्षायिकमिथौदयिकपारिणामिका इति । तत्रायमप्यर्थो दिक्ष्यतन्दो न कर्तव्यो भवतीति । तन्न किं कारणमुभयधर्मव्यतिरेकेणान्यभावप्रसंगात् । उभान्यां भावान्यां व्यतिरेकेणान्योभावः प्राप्नोति चरान्दे पुनः सति पूर्वोक्तानुकर्षणार्थो युक्तो भवति ।

क्षायोपशमिकप्रवृत्तिमिति चेन्न गौरवात् ॥ २० ॥ यद्येवं क्षायोपशमिकप्रवृत्तिप्रवृत्ति कर्तव्यमभ्य-भाषनिवृत्त्यर्थं तन्न किं कारणं गौरवात् गौरवं स्यादिति ।

मध्ये मिश्रवचनं क्रियते पूर्वोत्तरापेक्षार्थं ॥ २१ ॥ मध्ये मिश्रवचनं क्रियते पूर्वोत्तरापेक्षार्थं किमपेक्षायां प्रयोजनं ? भन्यानामौपशमिकक्षायिकौ भारी सम्यक्त्वचारित्राख्यौ क्षायोपशमिकाश्च ज्ञान दर्शनचारित्रभाषाः । औदयिकपारिणामिका अभन्यानामपि क्षायोपशमिकाश्चेति । तत्र चाभन्यानां भन्यानां च मिथ्यादृष्टीनां चारित्रादौ क्षायोपशमिका ज्ञानदर्शनविकल्पाः ।

जीवस्येतिवचनमन्यद्वयनिवृत्त्यर्थं ॥ २२ ॥ जीवस्येदं स्वतत्त्वं नान्यस्येति ।

स्वभावपरित्यागापरित्यागयोः शून्यतानिर्माक्षप्रसंग इति चेन्नाऽऽदेशवचनात् ॥ २३ ॥
इदमिह सप्रधार्य आत्मा औपश्रमिकादिभावपरित्यागी वा स्यादपरित्यागी वा । किं चातो यदि तावत्परित्यजति
शून्यता प्राप्नोत्यात्मनः स्वभावाभावाद्नेरौष्यस्वभावपरित्यागेऽभाववत् । अथाऽपरित्यागी क्रोधादित्य-
भावापरित्यागादात्मनोऽनिर्मोक्षः प्राप्नोतीति । तत्र किं कारणं ? आदेशवचनात् । अनादिपारिणामिकचै-
तन्यद्रव्यार्थादेशात् स्यात्स्वभावाऽपरित्यागी आदिमदौदयिकादिपर्यायार्थादेशात् स्यात्स्वभावपरित्यागी
इत्यादि सप्तभगी पूर्ववत् । यस्यैकातेन स्वभावपरित्यागः स्यादपरित्यागो वा तस्य यथोक्तदोष स्यान्नानेकात-
वादिन ।

अमतिज्ञानात् ॥ २४ ॥ नैतत्प्रतिजानीमहे स्वभावपरित्यागादपरित्यागाद्वा मोक्षः किं तर्हि अष्ट-
त्यकर्मपरिणामवशीकृतस्यात्मन द्रव्यादिबाह्यनिमित्तसन्निधाने सत्याभ्यतरसम्पददर्शनादिमोक्षमार्गप्रकर्षावाप्तौ
कृत्स्नकर्मसक्षय्यान्मोक्षो निश्चिनस्ततो न दोषः, न चक्षेत्रूप्यस्वभावपरित्यागेऽप्यभाव कस्माद्द्रव्यार्थावस्थानात्
पुनरुक्तद्रव्यस्य हि पर्याय उष्णभासस्तस्याभावेऽपि सचेतनत्वादिभिरवस्थान । किं च—

कर्मसंनिधाने तदभावे चोभयभावविशेषोपलब्ध्येर्नेषवत् ॥ २५ ॥ यथा नेत्र रूपोपलब्धि-
स्वभाव यदा रूप नोपलभ्यते तदा रूपोपलब्धिस्वभावपरित्यागानास्वभावा यथा वा क्षायोपश्रमिकत्वे रूपो-
पलब्धिस्वभावस्य नेत्रस्य सक्षीणसकलावरणे केवलानि मतिज्ञानाभावाच्चेत्त्रात्मकस्य रूपोपलब्धिस्वभावस्य
परित्यागेऽपि द्रव्यनेत्रावस्थानान्न नेत्राभावास्तथा कर्मनिमित्तानामौदयिकादीनामभावेऽपि क्षायिकभावसंनिधाना-
दामनो नाऽभावो विशेषोपलब्धिपरित्यजः । आह तस्यात्मनो ये भावा औपश्रमिकादयस्ते किं भेदवत् उता-
ऽभेदा इति । अत्रैष्यते भेदवत् यथेव ते उच्यता कतिभेदा इत्यत उत्तर पठति—

दिनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमं ॥ २ ॥

कोय निर्देशः ?

आदीनां कृतद्वंद्वानां भेदशब्देन वृत्तिः ॥ १ ॥ हे च नव चाष्टादश चैकविंशतिश्च त्रयश्च
दिनवाष्टादशैकविंशतित्रय इति द्वे कृते पञ्चाद्वेदशब्देन वृत्तिरियं वेदितव्या । ननु चेतरेतरयोगे द्वय ॥
अ तुल्ययोगो भवति न चात्र तुल्ययोगोक्ति कथं व्यादय शब्दा सख्येयप्रधाना एकविंशतिशब्द सख्याम-
प्रधान इति ? नैव दोषः सख्याशब्दानाममीषा सख्येयप्रधानत्वेऽपि निमित्तानुविधानात् सख्यानेऽपि वृत्तिर्भवति
प्रधानं हि किञ्चिन्निमित्तमपेक्ष्यगुणमनुविधत्ते । यथा प्रधानभूतोऽपि राजा मन्त्रिण गुणमाश्रयते तत्प्रयुक्त-
क्रियाफलावर्धत्वात् तस्य प्राधान्यमप्यनुजानातीति । अस्य तर्काश्रयसमाधि लक्षणशास्त्रेण तु विरुध्यते
एव हि तत्रोक्तमेकादय प्राप्तिरशते सख्येयप्रधाना विंशत्यादयस्तु कदाचित्सख्यामप्रधाना कदाचित्त-
ख्येयप्रधाना इति । यदि व्यादय सख्यानेऽपि वर्तेरन् विंशत्यादिभिस्तुल्या स्यु तत्र को दोषः सत्राधिनां
व्यतिरेकनिमित्तविभक्तिश्रयण स्यात् स्वतश्च सख्यामस्यैकत्वादिकचन श्रूयते विंशतिर्गवामिति यथा । ननु
अ तत्रैव सख्याने वृत्तिरुपलभ्यते द्वेकयोरिति नास्तौ सख्याने प्रयोग किं तद्व्युत्पत्तिर्जनावयवे समुदाये
प्रयोग यथा बहुशक्तिः क्रीटकमिति । सख्याप्रधानत्वेऽपि तद्विषयत्वमेतरेणापि भावप्रत्यय गुणप्रधानो भव-
ति निर्देश इत्येव तर्हि व्यादय शब्दा सख्येयप्रधाना एव । एकविंशतिशब्दोऽपि सख्येयवृत्ति परिगृह्यत
इति तुल्ययोगोपपत्तेरुक्तो द्वयोर्भेदशब्देन किं स्वपदार्थो वृत्तिराहोस्विदप्यपदार्थो स्वपदार्थप्रधाना कथं “विशे-
षण विशेष्येणेति” दिनवाष्टादशैकविंशतित्रय एव भेदा दिनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा इति । ननु च द्वि-
यमुनमित्येवमादिषु पूर्वपदार्थप्रधाना वृत्तिरिति व्यादीनां विशेष्यत्वमुक्तं तेन भेदशब्दस्य विशेषणत्वे सति
पूर्वनिपात प्राप्नोति ? नैपदोष सामान्योपक्रमे विशेषाभिधाने तदुक्तं के द्वे यमुने इति वृत्ते द्विशब्द
प्रयोग एतन्नर्थक इति । इह तु बहुत्वात्सदेहः । भेदा इत्युक्ते कर्त्तव्येति दिनवाष्टादशैकविंशतित्रय इति
चोक्ते के ते इत्यत उभयव्यभिचाराद्विशेषणविशेष्ययोर्व्येष्टत्वात् । व्यादीनां गुणशब्दत्वाच्च विशेषण एव विव

क्षितं । अथ पुनरस्त्वन्यपदार्थां श्रुतिः, दिनवाद्यदशैकविंशतित्रयो भेदा येषां ॥ इमे दिनवाद्यदशैकविंश-
तित्रिभेदाः । इत्यत्र हि सख्याशब्दस्य विशेष्यत्वेऽपि सर्वनामसंख्येयोरुपसंख्यानमिति संख्यायाः पूर्वनि-
पातः । पूर्वस्मिन्नर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इत्यौपशमिकादीनामित्यभिसंबन्ध उत्तरत्र पठितक्रमेणैव ।

भेदशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्हेतुवत् ॥ २ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यंता-
मिति प्रत्येकं मुजिः परिसमाप्यते । एवं भेदशब्दस्यापि प्रत्येकपरिसमाप्तिर्वेदितव्या द्विभेद नवभेद इत्यादि ।

यथा निर्दिष्टौपशमिकादिभावाभिसंबन्धार्थं व्यादिक्रमवचनं ॥ ३ ॥ क्रमः आनुपूर्व्यं यो यः
क्रमो यथाक्रमं यथौपशमिकादयो भावा निर्दिष्टास्तथैव ह्यादिभिरभिसंबन्धः । कथं स्याद् ? इति यथाक्रम-
मित्युच्यते तत्रानिर्णयित सख्येयानां ह्यादीनां संख्याशब्दानां प्रतिविशिष्टाभिधेयनिर्देशं प्राप्तकाले सति
योग्यतासम्भवात् । योऽसावादाबुपदिष्टः औपशमिको भावस्तत्रेदप्रदर्शनार्थमाह—

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

व्याख्यातलक्षणे सम्यक्त्वचारित्रे । औपशमिकत्वं कथमिति चेदुच्यते—

सप्तप्रकृत्युपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वं ॥ १ ॥ अनन्तानुबन्धिनः कथायाः क्रोधमानमाया-
छाभाध्वजारः चारित्रमोहस्य । मिथ्यात्वसम्यक्त्वमिथ्यात्वसम्यक्त्वानि श्रीणि दर्शनमोहस्य । आसां सप्तानां
प्रकृतानामुपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वमिति अनादिमिथ्यादृष्टेर्भ्यस्य कर्मोदयापादिते कालुष्ये सति कुत-
स्तदुपशमः ?

काललब्ध्याद्येक्षया तदुपशमः ॥ २ ॥ काल लब्ध्यादीन्प्रत्ययानपेक्ष्य तासां प्रकृतानामुपशमो
भवति । तत्र काललब्धिस्तावत्—कर्मविष्ट आत्मा भव्यः कालेऽर्धपुद्गलपरिवर्तनाख्येऽवशिष्टे प्रथमसम्यक्त्व-
प्रवृत्तस्य योग्यो भवति नाधिक इतीत्यं काललब्धिरेका । अपरा कर्मरिपतिका काललब्धिरुत्कृष्टस्थितिकेपु
कर्मसु जघन्यस्थितिकेपु प्रथमसम्यक्त्वलाभो न भवति । क तर्हि भवति ? अतः कोटीकोटिसागरोपम
स्थितिकेपु कर्मसु बंधमापद्यमानसु विशुद्धपरिणामनशात् सत्कर्मसु च तत् संख्येयसागरोपम सहस्रोनाया
मेव कोटीकोटिसागरोपमस्थितौ स्थापितेषु प्रथमसम्यक्त्वयोग्यो भवति । तथाऽपरा काललब्धिर्भावापेक्षां
सा वक्ष्यते । आदिशब्देन जातिस्मरणादयः परिगृह्यते । स पुनर्भग्यः पंचेन्द्रियः सङ्गी मिथ्यादृष्टिः पर्याप्तकः
सर्वविशुद्धः प्रथमं सम्यक्त्वमुत्पादयति । उत्पादयन्नसावत्तमुद्भूतमेव यतयति अपरार्थं च मिथ्यात्वकर्म त्रिधा
विभजते सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं सम्यक्त्वमिथ्यात्वं चेति दर्शनमोहनीय कर्मोपशमपन् कोपशमयति चतसृषु
गतिषु । तत्र नारकाः प्रथमसम्यक्त्वमुत्पादयन्तः पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तकाः पर्याप्तकाश्चात्तमुद्भूत-
स्वोपरि उत्पादयति नाभस्तात् । एव सप्तसु पृथिवीषु । तत्रोपरि तिसृषु पृथिवीषु नारकास्त्रिभिः कारणैः
सम्यक्त्वमुपजनयति केचिज्जाति स्मृत्वा केचिद्धर्मं श्रुत्वा केचिद्बेदनाभिभूताः । अभस्तावत्तसृषु पृथिवीषु
द्वाभ्यां कारणभ्यां केचिज्जाति स्मृत्वा अपरे वेदनाभिभूताः । तिर्यक्चत्वात्पादयन्तः पर्याप्तका उत्पादयन्ति
नापर्याप्तकाः पर्याप्तकाश्च दिवसपृथक्त्वस्योपरि नाभस्तादेव सर्वेषु द्वीपसमुद्रेषु तिरिधा त्रिभिः कारणैः सम्य-
क्त्वस्योत्पत्तिः केचिज्जाति स्मृत्वा अपरे धर्मं श्रुत्वा अन्ये जिननिव दृष्टा । मनुष्या उत्पादयन्तः पर्याप्तका
उत्पादयन्ति नापर्याप्तकाः पर्याप्तकाश्चाऽष्टरस्यस्थितेरुत्पत्त्यादयन्ति नाभस्तादेव मर्धतृतीयद्वीपसमुद्रे तेषां
त्रिभिः कारणैः सम्यक्त्वस्योत्पत्तिः । केचिज्जातिस्मरणादपर्याप्तं धर्मश्रवणादप्येषां जिनविषयदर्शनात् ।
देवाः सम्यक्त्वमुत्पादयन्तः पर्याप्तका उत्पादयन्ति नापर्याप्तकाः पर्याप्तकाश्चात्तमुद्भूतस्वोपरि नाभस्तादेवमा
उपरिमैत्रेयकेभ्यः देवा मयनवास्यादय आसहस्रारफलाचतुर्भिः कारणैः प्रथमसम्यक्त्वं लभन्ते केचिज्जा-
तिस्मरणेन इतरे धर्मश्रवणेन अपरे जिनमहिमांशश्रवणेनान्ये देवर्क्षिनिरीधुणेन । आनतप्राणतारणायुतेषु
तेरेव देवर्क्षिनिरीहितैः । नवसु मैत्रेयकेषु द्वाभ्यां कारणभ्यां जातिस्मरणाद्धर्मश्रवणाच्च । उपरि देवा नियमेन
सम्यग्दृष्टयः ।

अष्टाविंशतिमोहविकल्पोपशमादौपञ्चमिकं चारित्र्यं ॥ ३ ॥ अनंतानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्चलनविकल्पा षोडशकपाया हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सा ह्रीपुनपुसकवेदा नम नोकपाया इत्येव चारित्रमोहः पञ्चविंशतिविकल्पः । मिथ्यात्वसम्बन्धमिथ्यात्वसम्बन्धभेदा त्रितयो दर्शनमोहः । एषामष्टाविंशतिमोहविकल्पानामुपशमादौपञ्चमिक चारित्र्यं ।

सम्बन्धवत्त्वाद्यौ वचनं तत्पूर्वकत्वाचारित्र्यस्य ॥ ४ ॥ पूर्वं हि सम्बन्धे पर्यायेणाभिर्भाव आत्मनस्तत क्रमाच्चारित्र्यपर्याय आविर्भवतीति सम्बन्धवत्त्वाद्यौ ग्रहण क्रियते । यः क्षायिको भावो नवाविध उद्दिष्टस्तद्वेदस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

अशब्देन सम्बन्धवत्चारित्र्ये समुच्चयेते ।

ज्ञानदर्शनावरणक्षयात्केवले क्षायिके ॥ १ ॥ ज्ञानावरणस्य कर्मणः दर्शनावरणस्य च कृत्स्नस्य च क्षयात् केवले ज्ञानदर्शने क्षायिके भवतः ।

अनंतप्राणिगणानुग्रहकरं सकलदानांतरायक्षयादभयदानं ॥ २ ॥ दानांतरायस्य कर्मणोऽत्यंतसक्षयादाविर्भूत त्रिकालगोचरानंतप्राणिगणानुग्रहकर क्षायिकमभयदान ।

अशेषलाभांतरायनिरासात् परमशुभपुद्गलानामादानं लाभः ॥ ३ ॥ लाभांतरायस्याशेषनिरासात् परित्यक्तकलहाहारीक्रियाणां केवलिना यतः शरीरबलाधानहेतवोऽन्यमनुजासाधारणाः परमशुभा सूक्ष्मा अनन्ताः प्रतिसमय पुद्गलाः सबन्धमुपयाति स क्षायिको लाभः । तस्मादौदारिकशरीरस्य किंचिन्न्यूनपूर्वकोटिर्बर्धस्थितिः कलहाहारमतरेण कथं सम्भवतीति यद्वचनं तदशिक्षितकृतं विज्ञायते ।

कृत्स्नभोगांतरायतिरोभावात्परमप्रकृष्टो भोगः ॥ ४ ॥ कृत्स्नस्य भोगांतरायस्य तिरोभावादाविर्भूतोऽतिशयवाननतो भोग क्षायिको यत्कृताः पचवर्णसुरभिकुसुमवृष्टिविविधदिग्मगधचरणनिक्षेपस्यानस्तपन्नपक्तिमुगधिधूपसुखशीतमास्तादयो भावाः ।

निरवशेषोपभोगांतरायप्रकृत्यादनंतोपभोगः क्षायिकः ॥ ५ ॥ निरवशेषस्योपभोगांतरायकर्मणः प्रलयात्प्रादुर्भूतोऽनन्त उपभोग क्षायिको यत्कृताः सिंहासनवाद्यव्यजनाशोकपादपञ्चत्रयप्रभामंडलगभीरान्निधस्वरपरिणामदेवदुदुभिप्रभृतयो भावाः ।

वीर्यांतरायात्यंतसक्षयादनंतवीर्यं ॥ ६ ॥ आत्मनः सामर्थ्यस्य प्रतिवधिनो वीर्यांतरायकर्मणोऽत्यंतसक्षयात्प्रादुर्भूतवृत्ति क्षायिकमनंतवीर्यं ।

पूर्वोक्तमोहप्रकृतिनिरवशेषपक्षपात् सम्बन्धवत्चारित्र्ये ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तस्य दर्शनमोहत्रिकल्पचारित्र्यमोहस्य च पञ्चविंशतिविकल्पस्य निरवशेषक्षयात्क्षायिके सम्बन्धवत्चारित्र्ये भवतः । यद्यनन्तदानलब्ध्यादय उक्ता अभयदानादिहेतवो दानांतरायादिसक्षयाद्भवति सिद्धिश्चपि तत्प्रसंगः । नैपदोयः शरीरनाम कर्मोदयाद्यपेक्षत्वात्तेषां तदभावे तदप्रसंगः । परमानतान्यावाधरूपेणैव तेषां च तत्र वृत्तिः केवलज्ञानरूपेणानन्तवीर्यवृत्तिरिति । सिद्धत्वमपि क्षायिकमागमोपादिष्टमस्ति तस्योपसंख्यानमिह कर्तव्यं न कर्तव्यं, विशेषेण निर्दिष्टेषु तद्विषयसामान्यमनुक्तसिद्धेन पूर्वोक्तिर्निर्देशोऽगुलिषिद्धिवत् । सिद्धत्वं हि सर्वेषां क्षायिकाणां भावानां साधारणमिति । य उक्तः क्षायोपशमिको भावोऽष्टादशविकल्पसंज्ञेदन्तिरूपणार्थमाह—

ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः सम्बन्धवत्चारित्र्यसंयमासंयमाश्च ५

चतुरादीनां कृतवृत्तानां भेदशब्देन वृत्तिः ॥ १ ॥ चत्वारश्च त्रयश्च त्रयश्च पच च चतुस्त्रि

पंच ते भेदा यस्मां ताश्चतुस्त्रिंशद्विभेदा इति द्वयगर्मा वृत्तिः । त्रिशन्दस्य द्वंद्वपवाद एकशेषः कस्मान्न भवति ? संख्यया अर्थासंप्रत्ययादस्यापदार्थत्वाच्चेनेकशेषः । पृथगाभिधाने प्रयोजनसद्भावाच्च । यथाक्रमवचनं ज्ञानादिभिरानुपूर्व्यसंबन्धार्थं । इह यथाक्रममिति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं ? चतुर्भेदं ज्ञानमित्यवमाद्यभिसंबन्धार्थं तत्तर्हि वक्तव्यं । न वक्तव्यं यथाक्रममित्यनुवर्तते । क प्रकृतं ? द्विनवाष्टादशकविंशतीत्रिभेदा यथाक्रममिति । कस्य क्षपात्कस्य चोपशमाक्षायोपशमिको भावो भवतीत्युच्यते—

॥ सर्वघातिस्पर्धकानामुदयक्षयाचेपामेव सद्दुपशमादेशयानिस्पर्धकानामुदये क्षायोपशमिको भावः ॥ २ ॥ द्विविध स्पर्धकं देशघातिस्पर्धकं सर्वघातिस्पर्धकं चेति । तत्र यदा सर्वघातिस्पर्धकस्योदयो भवति तदेतदप्यात्मगुणस्याभिव्यक्तिर्नास्ति तस्मात्तदुदयस्याभावः क्षय इत्युच्यते । तस्यैव सर्वघातिस्पर्धकस्यानुदयप्राप्तस्य सदवस्था उपशम इत्युच्यते । अनुद्वत्स्ववीर्यवृत्तित्वादात्मसाद्भावितसर्वघातिस्पर्धकस्योदयक्षये देशघातिस्पर्धकस्य चोदये सति सर्वघात्यभावादुपलभ्यमानो भावः क्षायोपशमिक इत्युच्यते । किमिदं स्पर्धकं नाम ? उच्यते—

॥ अविभागपरिच्छिन्नकर्मप्रदेशरसभागप्रचयपंक्तिक्रमवृद्धि क्रमहानि स्पर्धकं ॥ ३ ॥ उदयप्राप्तस्य कर्मणः प्रदेशा अभव्यानामनतगुणाः सिद्धानामनंतमागप्रमाणाः । तत्र सर्वजघन्यगुणः प्रदेशः परिगृहीतस्तस्यानुभाग प्रहाच्छेदेन तावद्वा (२) परिच्छिन्न यावत्पुनर्विभागो न भवति ते अविभागपरिच्छेदाः सर्वजीवानामनतगुणा एको राशिः कृतः । एव तत्प्रमाणा सर्वे तथैव परिच्छिन्ना पक्तीकृता वर्गाः वर्गणा । अपर एकाविभागपरिच्छेदाधिक प्रदेशः परिगृहीतस्तथैव तस्याविभागपरिच्छेदाः कृता न एको राशिर्वर्गः । तथैव समगुणाः पक्तीकृता वर्गा वर्गणा । एव पक्तयः कृता यावदेकाविभागपरिच्छेदाधिका । तदलाभिनंतरं भवत्येवमेतासां पक्तीनां विशेषहीनानां क्रमवृद्धिक्रमहानियुक्तानां समुदय स्पर्धकमित्युच्यते । तत उपरि द्वित्रिचतु सख्येया सख्येयगुणरसा न लभ्यते अनतगुणरसा एव तत्रैकप्रदेशो जघन्यगुण परिगृहीतस्तस्य चानुभागाविभागपरिच्छेदाः पूर्ववत्कृताः । एव समगुणा वर्गाः समुदिता वर्गणा भवति । एकानिभागपरिच्छेदाधिकाः पूर्ववद्विरलीकृता वर्गा वर्गणाश्च भवति यावदतरं भवति तावदेकस्पर्धकं भवति । एवमनेन क्रमेण त्रिभागे क्रियमाणेऽभव्यानामनतगुणानि सिद्धानामनंतमागप्रमाणानि स्पर्धकानि भवति । तदेतत्समुदितमेकमुदयस्थानं भवति ।

तत्र ज्ञानं चतुर्विधं क्षायोपशमिकमाभिनिबोधितज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं चेति ॥ ४ ॥ धीर्यांतरायमतिश्रुतज्ञानानरणानां सर्वघातिस्पर्धकानामुदयक्षयास्तदुपशमाच्च देशघातिस्पर्धकानामुदये सति मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं च भवति । देशघातिस्पर्धकानां रसस्य प्रकर्षप्रकर्षयोगाद्गुणघातस्यातिशयानतिशयवत्त्वात्तज्ज्ञानभेदो भवति । एवमवधिमनःपर्ययज्ञानयोरपि स्वावरणक्षयोपशमभेदाक्षायोपशमिकत्वं वेदितव्यं ।

अज्ञानं त्रिविधं मत्स्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभंगं चेति ॥ ५ ॥ तेना क्षायोपशमिकत्वं पूर्ववत् । ज्ञानाज्ञानविभागस्तु मिथ्यात्वकर्मादयानुदयापेक्षः ।

दर्शनं त्रिविधं क्षायोपशमिकं चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं चेति ॥ ६ ॥ एतावन्नितयमपि पूर्ववत् स्वावरणक्षयोपशमापेक्ष दृष्टव्यः ।

लब्धयः पंच क्षायोपशमिकाः दानलब्धिर्लाभलब्धिर्मौगलब्धिरुपभोगलब्धिर्वीर्यलब्धिरेति ॥ ७ ॥ दानांतरायादिसर्वघातिस्पर्धकश्रयोपशमे देशघातिस्पर्धकोदयसद्भावे ता पंचलब्धयो भवति । सम्यक्त्वप्रहणेन वेदकसम्यक्त्वमिह परिगृह्यते । अनतानुबन्धिकायचतुष्टयस्य मिथ्यात्वसम्यक्त्वमेध्यात्वयोषोदयक्षयास्तदुपशमाच्च सम्यक्त्वस्य देशघातिस्पर्धकस्योदये सति तत्त्वार्थज्ञानं क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम् । अनतानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानद्वादशकभायोदयक्षयास्तदुपशमाच्च सम्बलनकायचतु-

ष्टयान्यतमदेशघातिसर्पक्षोदये सति नोकपायनवकस्य यथासमोदये च निवृत्तिपरिणाम आत्मनः क्षायोपशमिक चरित्र । अनतानुबध्यप्रत्याख्यानकपावाहकोदयक्षयात्सदुपसमाच्च प्रत्याख्यानकपायोदये संज्वलनकपायस्य देशघातिसर्पक्षोदये नोकपायनवकस्य यथासमोदये च विरताविरतपरिणामः क्षायोपशमिकः सप्रमात्तयम ।

संज्ञित्वसम्बन्धमिध्यात्वयोगोपसंख्यानमिति चेन्न ज्ञानसम्बन्धत्वलब्धिग्रहणेन गृहीतत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् सञ्चित्वसम्बन्धमिध्यात्वयोगोपसंख्यानं कर्तव्यं तेषुपि हि क्षायोपशमिका इति । तन्न, किं कारणं ? ज्ञानसम्बन्धत्वलब्धिग्रहणेन गृहीतत्वात् । सञ्चित्व हि मातृज्ञानेन गृहीत सम्बन्धमिध्यात्वं सम्पत्त्यग्रहणेन । नोद्दिष्टावरणक्षयोपशमापेक्षत्वादुभयात्मकस्य एकात्मपरिमहाश्चोदकव्यामिश्रक्षीरव्यपदेशनयोगश्च वीर्यलब्धिग्रहणेन गृहीत इति । अथवा चशब्देन समुच्चयो वेदितव्यः । अथ पञ्चैन्द्रियत्वे समाने नोद्दिष्टावरणक्षयोपशमः कस्यचिद्भवे भवति कस्यचिन्नेति कुतोऽयं निकल्पः ? उच्यते—संज्ञितानामकर्मविशेषोदये बललाभे सति नोद्दिष्टावरणक्षयोपशमो भवति तदभावे न भवतीत्ययं विशेषः । एकैन्द्रियजातिनामाद्युदयविशेषापेक्षया एकैन्द्रियादिक्षयोपशमभेदवत् । य एकत्रिंशतिविकल्प औदायिको भार उरिष्ठः तस्य भेदसहाकार्तनार्थमिदमारम्यते—

गतिकपायलिङ्गमिध्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्याश्चतुश्चतुः

स्येकैकैकैकपदभेदाः ॥ ६ ॥

गत्यादीनामितरेतरयोगो द्वयः चतुरादीनां च द्वयगर्भाऽन्यपदार्थप्रधाना वृत्तिः पूर्ववदेकशेषाभावः ।

गतिनामकर्मोदयादात्मनस्तद्भावपरिणामाद्गतिरौदयिकी ॥ १ ॥ येन कर्मणा आत्मनो नारकादिभावावतिर्भवति तद्गतिनाम चतुर्विधं नरकगतिनाम तिर्यगगतिनाम मनुष्यगतिनाम देवगतिनाम चेति । तत्र नरकगतिनामकर्मोदयाभारको भावो भवतीति स औदायिकः । एष तिर्यगगतिनामकर्मोदयातिर्यग्भावा औदायिकः । मनुष्यगतिनामकर्मोदयान्मनुष्यभाव औदायिकः । देवगतिनामकर्मोदयादेवभाव औदायिकः ।

चारित्र्यमोहोदयात्कलुषभावः कपाय औदायिकः ॥ २ ॥ चारित्र्यमोहस्य कपायवेदनीयः स्मृतेदयादात्मनः काहुष्य क्रोधादिरूपमुत्पद्यमान कपत्यात्मानं हिनस्तीति काराय इत्युच्यते स औदायिकश्चतुर्विधः, क्रोधो मानो माया लोभश्चेति । तद्वेदा अनतानुबध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाः ।

वेदोदयापादितोभिलाषविशेषो लिङ्गं ॥ ३ ॥ लिङ्गं द्वित्रिषु इव्यलिङ्गं भावश्च । तत्र यद्व्यव्यलिङ्गं नामकर्मोदयापादित तदिह नाधिकृतमात्मपरिणामप्रकरणाद् । भावलिङ्गमात्मपरिणामः स्त्रीपुनपुंसकान्योभ्यामभिलाषलक्षणः स पुनश्चारित्र्यमोहनिकल्पस्य नोकपायस्य स्त्रीपुनपुनपुंसकनेदस्यादयाद्भूतत्वाद्यौदयिकः ।

दर्शनमोहोदयाच्चत्तार्थाश्रद्धानपरिणामो मिध्यादर्शनं ॥ ४ ॥ तत्त्वार्थरचिस्त्वमानस्यात्मनस्तत्प्रतिबन्धकारणस्य दर्शनमोहस्योदयाच्चत्तार्थेषु निरूप्यमाणेष्वपि न श्रद्धानमुत्पत्ते तन्मिध्यादर्शनमौदायिकमित्याख्यायते ।

ज्ञानावरणोदयाद्ज्ञानं ॥ ५ ॥ ज्ञानावरणस्यात्मनस्तदावरणकर्मोदये सति नात्रोपो भवति तदज्ञानमौदायिकः । घनसमूहस्यमितदिनकरो तेजोनिव्यक्तिरन् । तथा—एकैन्द्रियस्य रसनघ्राणश्रोत्रचक्षुषामिन्द्रियाणां प्रतिनियताभिनिबोधिकज्ञानावरणस्य सर्वघातिसर्पक्षोदयाद्रसगन्धशब्दरूपाज्ञानं यत्तौदायिकः । एव द्वित्रिचतुर्दिन्द्रियेषु श्रोत्रेन्द्रियविषयाज्ञानं बाष्प पञ्चैन्द्रियतिर्यक्षु शुकसारिकादिवर्जितेषु मनुष्येषु च केचुदिदक्षरश्रुतावरणस्य सर्वघातिसर्पक्षोदयादक्षरश्रुतनिर्लस्यभावादक्षरश्रुतज्ञानमौदायिकः । नोद्दिष्टावरणस्य सर्वघातिसर्पक्षोदयाद्विज्ञानाहितररीक्षा प्रत्यसागर्थ्यमसञ्चित्वमौदायिकः तदप्यत्रैवातर्भवति ।

एवमवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानावरणोदयात्प्रत्येकमज्ञानमौदयिकं वाच्यमिति ।

चारित्रमोहोदयादनिवृत्तिपरिणामोऽसंयतः ॥ ६ ॥ चारित्रमोहोदयस्य सर्वधातिस्पर्धकस्यो-
दयात्प्राप्नुपघातैर्द्विविषये द्वेपामिलापनिवृत्तिपरिणामरहितोऽसंयत औदयिकः ।

कर्मोदयसामान्यापेक्षोऽसिद्धः ॥ ७ ॥ अनादिकर्मसंबन्धस्तानपरतंत्रस्यात्मनः कर्मोदयसामान्ये
सति असिद्धत्वपर्यायो भवतीत्यौदयिकः स पुनर्मिथ्यादृष्ट्यादिषु सूक्ष्मसंप्रसारयिकतिषु कर्मादिकोदयापेक्षः
शांतक्षीणकषाययोः सप्तकर्मोदयापेक्षः सयोगिकेवल्ययोगिकेवलिनोरघातिकर्मोदयापेक्षः ।

कषायोदयरंजिता योगप्रवृत्तिर्लेश्या ॥ ८ ॥ द्विविधा लेश्या । द्रव्यलेश्या भावलेश्या चेति । तत्र
द्रव्यलेश्या पुद्गलविपाकिकर्मोदयापादितेति सा नेह परिगृह्यत आत्मनो भावप्रकरणात् । भावलेश्या कषायो-
दयरंजिता योगप्रवृत्तिरिति कृत्वा औदयिकीसुष्यते । ननु च योगप्रवृत्तिरत्यप्रदेशपरित्यंदिश्या सा धीर्य-
लब्धिरिति क्षायोपशमिकी व्याख्याता कषायस्यौदयिको व्याख्यातस्ततो लेश्यामर्थीतरभूतेति ! नैपदोपः
कषायोदयतीमनंदावस्थापेक्षाभेदादर्थीतरत्वं । सा पृथ्वि-कृष्णलेश्या नीललेश्या कपोतलेश्या तेजो-
लेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या चेति । तस्यात्मपरिणामस्याऽशुद्धिप्रकर्षपेक्षया कृष्णादिशब्दोपचारः क्रियते ।
ननु चोपशान्तकषाये क्षीणकषाये सयोगकेचलिनि च शुक्ललेश्यास्ति इत्याममस्तत्र कषायानुरजनाभावादौ-
दयिकत्वं नोपपद्यते ! नैपदोपः पूर्वाभाप्रज्ञापनमपेक्षया यासौ योगप्रवृत्तिः कषायानुरंजिता सैवेयमि-
त्युपचारादौदयिकीसुष्यते । तदभावादयोगिकेवल्यलेश्य इति च निश्चीयते । अत्र चोच्यते यथाऽज्ञानमौदयि-
कमेवमदर्शनमपि दर्शनावरणोदयाद्भवतीत्यौदयिकं निद्रानिद्रादयस्यौदयिकाः वेदनीयोदयात् शुल्लदुःखमौद-
यिकं नोकषायाश्च हास्यरत्यादयः पदोदयिकाः आयुरुदयाद्भवधारणं भवत्यौदयिकमुच्चैर्नीचैर्गोत्रकर्मोदयादुच्च-
नीचगोत्रपरिणामो भवतीत्यौदयिको नामकर्मणि च जात्यादय औदयिका एतेषामपरिग्रहान्मयूनं लक्षण-
मिति ! अथ मतमात्मपरिणामस्याधिकृतत्वाच्छरीरादीनामौदयिकत्वेपि पुद्गलविपाकित्वात्तेषामसंग्रह इति । एवमपि
ये जीवविपाकिनस्तेषां ग्रहणं कर्तव्यं जात्यादीनामत उत्तरं पठति—

मिथ्यादर्शने दर्शनावरोधः ॥९॥ मिथ्यादर्शने दर्शनावरोधो भवति निद्रानिद्रादीनामपि दर्शन-
सामान्यावरणत्वाच्चैवातर्भावः । ननु च तत्त्वार्थग्रहणं मिथ्यादर्शनमित्युक्तं सत्यमुक्तं सामान्यनिर्देशो
विशेषातर्भावात् । सोम्येको विशेषोऽयमपरो विशेषोऽदर्शनमप्रतिपत्तिर्मिथ्यादर्शनमिति ।

लिंगग्रहणे हास्यरत्याद्यंतर्भावः सहचारित्वात् ॥ १० ॥ लिंगग्रहणे हास्यरत्यादीनामतर्भावो
भवति कुतः सहचारित्वात् पर्वतग्रहणेन नारदग्रहणवत् ।

गतिग्रहणमपात्युपलक्षणं ॥ ११ ॥ अघातिकर्मोदयापादिता ये माराः तेषां गतिग्रहणमुप-
लक्षणं यथा काकैर्म्यो रक्षतां सर्पिरिति काकग्रहणमुपघातकोपलक्षणं । तेन जात्यादयो भाषा नामकर्मविरो-
धोदयापादिता वेदनीयापुर्गोत्रोदयकृताश्च गृह्यन्ते । इह यथाक्रममिति वक्तव्यं गतिशतुर्भिधेत्येवमाद्यानुपूर्व्य-
संप्रत्ययार्थः । न वक्तव्यं यथाक्रममित्यनुवर्तते । यः पारिणामिको भावस्तिभेद उत्तस्तद्विकल्पस्वरूपप्रति-
पादनार्थमाह—

जीवभन्याभन्यत्वानि च ॥ ७ ॥

अन्यद्रव्यासाधारणास्तपः पारिणामिकाः ॥ १ ॥ जीवणं भन्यन्मभन्यन्मिधेते पारिणामि-
का आत्मनश्चो भाषा अन्यद्रव्यासाधारणा वेदितव्याः । कुतः पुनरेषां पारिणामिकत्वं ?

कर्मोदयस्योपशमस्योपशमानपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ न दोषनिर्धं कर्मास्ति यस्योदयात् क्षयात् क्षायो-
पशमाद्वा जीवो भन्योऽभन्यो वेति चोच्यते । तदभावादनादिद्रव्यभयनसंबन्धपरिणामनिमित्तत्वात्पारिणामिका
इति स्पष्टीकृतं ।

आयुर्द्रव्यापेक्ष जीवत्वं न पारिणामिकमिति चेन्न पुद्गलद्रव्यसंबन्धे सत्यन्यद्रव्यसामर्थ्या-
भावात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदायुर्द्रव्योदयाजीवतीति जीवो नानादिपारिणामिकत्वादिति चेन्न किं कारणं
पुद्गलद्रव्यसमवे सत्यन्यद्रव्यसामर्थ्याभावात् । आयुर्हि पौद्गलिक द्रव्य यदि च तत्संबन्धाजीवत्वं स्यान्नन्वेव-
मन्यद्रव्यस्यापि धर्मादेरायु संबंधाजीवत्वं स्यात् । किं च—

सिद्धस्याजीवत्वप्रसंगात् ॥ ४ ॥ यदायु संबंधापेक्ष जीवत्वं ननु सिद्धस्यायुरभावादजीवत्व
प्रसज्येत । ततस्तदनपेक्षत्वाजीवत्व पारिणामिकमेव ।

जीवे त्रिकालविषयविग्रहदर्शनादिति चेन्न रूढिशब्दस्य निष्पत्त्यर्थत्वात् ॥ ५ ॥ स्यात्त
जीवत्वजीवजीविष्यतीति त्रिकालविषयो विग्रहो दृश्यते तत् प्राणधारणार्थत्वात्कर्मपेक्षत्वेन पारिणामिक-
त्वमिति । तच्च न । कस्माद् रूढिशब्दस्य निष्पत्त्यर्थत्वात् । रूढिशब्देषु हि क्रियोपात्तकाला व्युत्पत्त्यर्थेव
न तत्र यथा गच्छतीति गौरिति ।

चैतन्यमेव वा जीवशब्दस्यार्थः ॥ ६ ॥ अथवा चैतन्य जीवशब्देनाभिधीयते तच्चानादिद्रव्य
भवननिमित्तत्वात् पारिणामिक ।

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यपरिणामेन भविष्यतीति भव्यः ॥ ७ ॥ भव्यादीनां प्रायेण भवि
ष्यत्कालविषयत्वात् सम्यग्दर्शनादिपर्यायेण य आमा भविष्यति स भव्य इतीमं व्यपदेशमास्फुटति ॥

तद्विपरीतोऽभव्यः ॥ ८ ॥ यो न तथा भविष्यत्यसावभव्य इत्युच्यते । किं कृतोऽयं विशेषः
द्रव्यस्वभावकृतोऽतः पारिणामिकत्वमनयो ।

योऽनन्तेनापि कालेन न सेत्स्यत्यसावभव्य एवेति चेन्न भव्यराश्वत्तर्भावात् ॥ ९ ॥
स्यादेतदनन्तकालेनापि यो न सेत्स्यत्यसावभव्यतुल्यत्वादभव्य एव । अथ सेत्स्यति सर्वो भव्यस्तत उच्यते काल
भव्यशून्यं जगत् स्यादिति । तन्न, किं कारणं भव्यराश्वत्तर्भावात् यथा योऽनन्तेनापि कालेन कनकपाषाणो
न कनको भविष्यति न तस्याधपाषाणत्व कनकपाषाणशक्तियोगात् । यथा वाऽऽगमिकालो योऽनन्तेनापि
कालेन नागमिष्यति न तस्यागामित्वं हीयते । तथा भव्यस्यापि स्वशक्तियोगादसत्त्वामपि व्यक्तौ न भव्य
त्वहानि ।

भावस्यैकत्वनिर्देशो युक्त इति चेन्न द्रव्यभेदाद्भावभेदसिद्धेः ॥ १० ॥ स्यादेतज्जीवश्च भ-
व्यश्चाऽभव्यश्च जीवभव्याभव्या इति द्वे कृते तेषां भावे निवृत्तिरिति एकत्वनिर्देशो युक्तो जीवभव्याभव्यानां
भावो जीवभव्याभव्यत्वमिति । तन्न, किं कारणं द्रव्यभेदाद्भावभेदसिद्धेः । नहि भाव एकत्वेन वक्तव्य इति
नियमस्ति । ततो द्रव्यभेदाद्भेदे सति बहुवनिर्देशो युक्तो जीवभव्याभव्यानां भावो जीवभव्याभव्यत्वानीति ।
पुनः प्रत्येकमभिसंबन्धो भवति जीवत्वं भव्यत्वमभव्यत्वमिति ।

द्वितीयगुणग्रहणमार्पोक्तत्वादिति चेन्न तस्य नयापेक्षत्वात् ॥ ११ ॥ अथ मतं द्वितीय
गुणग्रहणमिह कर्तव्यं । कोसौ द्वितीयगुण सासादनसम्यग्दृष्टिः सोऽपि जीवस्य साधारण पारिणामिक एव
द्वार्ये उक्त सासादनसम्यग्दृष्टिरिति । को भावः पारिणामिको भाव इति । न कर्तव्यं कुतस्तस्य नयापेक्ष
त्वात् । मिथ्यात्वकर्मण उदय क्षयमुपशम वा नापेक्षत इत्यर्थे पारिणामिक इह पुनरसावौदयिक इत्येव
गृह्यतेऽनन्तानुबधिकपायोदयात्तत्त्वं निर्हृते । चशब्द किमर्थः ।

अस्तित्वान्यत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वपर्यायवत्त्वाऽसर्वगतत्वाऽनादिंसंततिबंधनवद्धत्वप्रदेश-
वत्त्वारूपत्वानित्यत्वादिसमुच्चयार्थश्चशब्दतः ॥ १२ ॥ अस्तित्वादयोऽपि पारिणामिका भावाः सति
तेषां समुच्चयार्थश्चशब्दः । यदि तेषां पारिणामिका सूत्रे तेषां ग्रहणं कस्मान्न कृतं ।

अन्यद्रव्यसाधारणत्वादसूत्रिता ॥ १३ ॥ अस्तिवादयो हि धर्मा अन्येषामपि द्रव्याणां

साधारणास्ततस्ते न सूत्रिता । तथा-अस्तित्व तावत्साधारण पदद्रव्यविषयत्वात् । तत्कर्मोदयक्षयोपशमानपेक्षापारिणामिक । अन्यत्रमपि साधारण सर्वद्रव्याणां परस्परतोऽन्यत्वात् कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात् तदपि पारिणामिक । कर्तृत्वमपि साधारण क्रियानिष्पत्तौ सर्वेषां स्वातन्त्र्यात् । ननु च जीव-पुद्गलानां क्रियापारिणामयुक्तानां कर्तृत्वं युक्तं धर्मादीनां कथं ? तेषामपि अस्त्यादिक्रियाविशेषविषयकमस्ति कर्तृत्वं कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तत्पारिणामिक । ननु चान्यप्रदेशपरिस्पदस्य योगसङ्गतस्य च कर्तृत्वं न तत्साधारणमिति असाधारणेपूपसंख्येयं न तस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वात् यदस्य पुण्यपापयो कर्तृत्वं तदन्यद्रव्याणामसाधारणमपि सन्नपारिणामिक । कस्माद् ? उदयक्षयोपशमनिमित्तत्वात् । मिथ्यादर्शनं हि दर्शनमो-होदयनिमित्तमविरतिप्रमादकपायाश्चारित्र्यमोहोदयनिमित्तम् । योगाश्च क्षायोपशमिका इत्यन्यद्रव्यासाधारणा-नादिपारिणामिकचेतयसन्निधाने पुण्यपापयो कर्तृत्वमिति पारिणामिकमिति चेन्न सर्वकालिककर्तृत्वप्रसगात् । मुक्त्यनामपि चैतन्यमस्तीति पुण्यपापयो कर्तृत्वं स्यात्ससारिणं चानिश्चितं स्यात् । चैतन्यका-रणस्याभेदाद्भोक्तृत्वमपि साधारण । कुत ? तद्वक्षणेपपत्तेर्वीर्यप्रकर्षात्परद्रव्यवीर्यादानसामर्थ्यं भोक्तृत्वलक्षण-यथात्माहारादेः परद्रव्यस्यापि वीर्यात्मसात्करणोक्ता । तथापि विषयाचेतनस्य वीर्यप्रकर्षात् क्रोद्धवद्रव्या-दिसारसप्रहाद्भोक्तृत्वं । लवणादीनां च वीर्यप्रकर्षात्काष्ठादिद्रव्यलवणकरणोद्भूतं कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणामिक यच्चात्मन द्युभाशुमकर्मफलस्योपभोक्तृत्वं न तसाधारणं न च पारिणामिकं तस्य क्षयोपशमनि-मित्तत्वाद् । वीर्यातरायक्षयोपशमागोपागनामलाभात्प्रभादात्मन द्युभाशुमकर्मफलोपभोगे सामर्थ्यमादिभयति । आहारादिवीर्यात्मसात्करणलक्षणेपभोगश्च भोगातरायक्षयोपशमादुपात्तस्य च जरणं वीर्यातरायक्षयोपशमा-त्कर्मोदयेन निपादीनां कथं भोक्तृत्वमिति चे प्रतिनियतशक्तित्वाद्वद्रव्याणां भास्करप्रतापवत् । पर्यायबाधमपि साधारण सर्वद्रव्याणां प्रतिनियतपर्यायोपपत्तेः कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणामिक । असंरगतत्वमपि साधारण परमाण्वादीनामविमुखाधर्मादीनां च परिमितासङ्ख्यातपदेशात्कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारि-णामिक । यदस्य कर्मोपात्तशरीरधमाणां निषाधित्वं तदसाधारणमपि सन्नपारिणामिक कर्मनिमित्तत्वात् । अनादिसतीतिबधनबद्धत्वमपि साधारण । कस्मान् ? तस्यसर्वद्रव्याणां स्वामीयस्तानबधनबद्धत्वप्रत्यनादिवात् । सर्वाणि द्रव्याणि जीवधर्माधर्माकाशकालपुद्गलाभ्यानि प्रतिनियतानि पारिणामिकचेतन्योपयोगातिरिक्तस्य-वकाशदानवर्तनापारिणामवर्णगधरस्यपश्यादिपर्यायस्तानबधनबद्धानि कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणा-मिक । यदस्यानादिकर्मसतीतिबधनबद्धत्वं तदसाधारणमपि सन्नपारिणामिक कर्मोदयनिमित्तत्वाद्भक्ष्यते हि अनादिसत्त्वे च सर्वस्येति । प्रदेशत्वमपि साधारण सख्येयाऽसख्येयान्तप्रदेशोपेतत्वात्सर्वद्रव्याणां तदपि कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिक । अरूपत्वमपि साधारण जीवधर्मधर्मकालाक्यसत्तां रूपयोगाभावात् तदपि कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिक । नित्यत्वमपि साधारण द्रव्यार्थदेशात्सर्वद्रव्याणां व्यप्योदययोगा-भावात् तच्च कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिक । ऊर्ध्वपतित्वमपि साधारण सर्वद्रव्याणां पतित्वप्राप्तिप्राप्ति-कत्वात् तच्च कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकमेव । अये चामन साधारणा पारिणामिका योग्या ।

अनंतरमूर्तनिर्दिष्टोपसमग्रहार्थश्चसन्द इति चेन्नाऽनिष्टत्वात् ॥ १४ ॥ स्वामतमनतर-सूत्रे निर्दिष्टानां गत्यादीनामुपसमग्रहार्थश्चसन्दो नास्ति गदितमुच्यार्थ इति, तन्न—किं कारणं अनिष्टत्वात् । नहि गत्यादीनां पारिणामिकत्वमिष्यते तद्वक्षणाभावात् ।

त्रिभेदपारिणामिकमावयमनिष्ठानाथ ॥ १५ ॥ यन्धौपसमिकादिमायसङ्ख्याविधायिनि सूत्रे त्रिभेदः पारिणामिक इति प्रतिज्ञातमते न गत्यादिसमुच्यार्थश्चसन्द ।

गत्यादीनामुपसमग्रहार्थं सायोपशमिकमावयदिति चेद्याऽन्वर्थसंज्ञाकरणात् ॥ १६ ॥ अप-मतमेतत् यथा धायोपशमिकमायस्य क्षयोपशमाभेदाद्भयनं तथा गत्यादीनामुपसमग्रहार्थोदयवि-पारिणामिकश्च त्रिभेद इति सिद्धमिति । तन्न, किं कारणं ? अन्वर्थसंज्ञाकरणात् । परिणाम स्वभाव प्रयो-जनमस्येति पारिणामिक इत्यन्वर्थमज्ञा । न चातो स्वभावो गत्यादिषु विद्यते कर्मोदयनिमित्तत्वात् । किं च-

तथानभिधानात् ॥ १७ ॥ यथोभयवत्वाज्ज्ञानादयः क्षायोपशमिका इत्यभिधीयते तथा गत्यादय औदयिकपारिणामिका इत्यभिधीयेरन् । न चाभिधीयते तथानभिधानात् क्षायोपशमिकवद्गत्यादयो नोभयवत् । किं च—

अनिर्माक्षपसंगात् ॥ १८ ॥ गत्यादीनामुभयवत्वात्पारिणामिकत्वे सत्यानिर्माक्षप्रसंगः सात-
स्यावस्थानात् । तस्मात्स्थितमेतदस्तित्वादिसमुच्चयार्थ एव चशब्द इति ।

आदिप्रहणपत्र न्याय्यमिति चेन्न त्रिविधपारिणामिकभावप्रतिज्ञाहानेः ॥ १९ ॥
स्यादेतज्जीवभन्याभन्यत्वानौत्यत्रादिप्रहण न्याय्य । अस्तित्वादीनामपीष्टत्वादिति । तन्न, किं कारणं ?
त्रिविधपारिणामिकभावप्रतिज्ञाहानेः । आदिप्रहणे हि क्रियमाणं जीवभन्याभन्यत्वास्तित्वादीनां पारिणामिक-
भावत्वात्रिविध इति यत्पुरस्तात्प्रतिज्ञास्तस्य हानिः स्यात् ।

समुच्चयार्थेपि चशब्दे तुदपमिति चेन्न प्रधानापेक्षत्वात् ॥ २० ॥ स्यान्नत समुच्चयार्थेपि
चशब्देऽस्तित्वादीनां पारिणामिकत्वेन समुच्चयात्रिभेदप्रतिज्ञाहानिस्तुल्येति । तन्न, किं कारणं ? प्रधानापेक्ष-
त्वात् । कठोक्तानि त्रीणि प्रधानानि सदैवैका त्रिभेदप्रतिज्ञेति नास्ति विरोधः । अस्तित्वादानीं तु साधारणत्वा
वशब्देन द्योतितानीति तेषां गुणभावः । आदिशब्दे हि क्रियमाणेऽस्तित्वादानां प्राधान्यं स्यात् जीवत्वादीना-
मुपलक्षणार्थत्वादप्राधान्यं । तद्गुणसंविज्ञाने चोभयेषां प्राधान्यं प्रसज्येत ।

सान्निपातिकभावोपसंख्यानमिति चेन्नाऽभावात् ॥ २१ ॥ स्यादेतदर्थे सान्निपातिकभाव
उक्तः स इहोपसंख्यातव्य इति । तन्न, किं कारणं ? अभावात्तद्विषयो भावोस्ति ।

मिश्रशब्देनाक्षिप्तत्वाच्च ॥ २२ ॥ यद्यप्यसौ विद्यते मिश्रशब्देनासावाक्षितः । ननु च मिश्रशब्दः
क्षायोपशमिकसमूहाद्यैः न सान्निपातिकमहणार्थ इत्युच्यते—

चशब्दवचनात् ॥ २३ ॥ औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रो जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणा-
मिकौ चेति सिद्धे यन्मिश्रशब्दसमीपे चशब्दकरणेन ज्ञायते मिश्रशब्देनोभयमुच्यते इति । मिश्रश्च कं
क्षायोपशमिको भावः सान्निपातिकश्चेति इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तं ? यद्यस्ति सान्निपातिकानां नोऽभावा-
दिति विवक्ष्यते । अथ नास्ति, कथमर्थे सान्निपातिको भावो नास्तीत्यभावादित्युच्यते सयोगभगापक्षयास्तीत्यर्थं
वचनं । तत्राभावपक्षे आदिस्त्वे पूर्वोक्तानुकर्षणार्थश्चशब्द उक्तो भावपक्षे सान्निपातिकप्रतिपादनार्थश्चशब्द
पूर्वोक्तानुकर्षणपक्षे वा वेदितव्यः । अथार्थोक्त सान्निपातिकभावः कतिविध इत्यत्रोच्यते—

पञ्चशतिविधः पदत्रिंशद्विध एकचत्वारिंशद्विध इत्येवमादिरागमे उक्तः ॥ २४ ॥ तत्र-
हुग तिग चहु पचे वय सजोगा होंति सत्रिगदेसु । दस दस पचय एक्य भावा छन्वीस पिंङ्ग । द्विभा
वसयोगेन दशौदयिक परितृचौपशमिकादिचतुष्टयस्य कैकैकत्यागेन प्रथमे द्विगोदसयोगे चचारो भगा ।
तत्रैक औदयिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातकोषः । द्वितीय औदयिकक्षायिक
सान्निपातिक जीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकपायः । तृतीय औदयिकक्षायोपशमिकसान्निपातिक जीव
भावो नाम मनुष्य पर्वेद्विधः । चतुर्थ औदयिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यो जीवः
द्वितीयद्विभावनयोगे औदयिक परितृचौपशमिकपरिग्रहात् क्षायिकादिभावत्रयस्यैकैकत्यागेन त्रयो भगा ।
तत्रैक औपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातलोभः क्षीणदर्शनमोहत्वात् क्षायिकतस्यगृष्टिः ।
द्वितीय औपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातमान आभिनन्दोपिक ज्ञानी । तृतीय
औपशमिकपरिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उपशातमायो मन्यः । तृतीयद्विभावनयोगे औपशमिक
परितृचय क्षायिकपरिग्रहात्क्षायोपशमिकपरिणामिकयोरेकैकत्यागाद्द्वौ भगौ । तत्रैक क्षायिकक्षायोपशमि-
कसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकतस्यगृष्टिः श्रुतज्ञानी । द्वितीय क्षायिकपरिणामिकसान्निपातिक-
जीवभावो नाम क्षीणकपायो मन्यः । चतुर्थद्विभावनयोगे क्षायिकपरितृचागादेकः क्षायोपशमिकसान्निपातिक

जीवभावो नामाऽयधिशानी जीव । त एते द्विभावसयोगभगा समुदिता दश । प्रथमत्रिभावसयोगे औद-
यिकौपशमिकौ परिगृह्य क्षायिकादिभावत्रयस्यैकैकभावपरिग्रहाभ्यो भगा । तत्रैक औदयिकौपशमिकक्षा-
यिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमोह क्षायिकसम्यग्दृष्टि । द्वितीय औदयिकौपश-
मिकक्षोयापशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातक्रोधो वास्योगी । तृतीय औदयिकौपशमि-
कपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमानो जीव । द्वितीयत्रिभावसयोगे औपशमिक
परित्यग्यौदयिकक्षायिकौ परिगृह्य क्षायोपशमिकपारिणामिकयोरेकैकस्य परिग्रहाद् द्वौ भगौ । तत्रैक औदयि-
कक्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकपाय श्रुतज्ञानी । द्वितीय औदयि-
कक्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणदर्शनमोहो जीव । तृतीयत्रिभावस-
योगे औदयिकपरिग्रहादौपशमिकक्षायिकक्षयागादेक औदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीव
भावो नाम मनुष्यमनोयोगी जीव । चतुर्थत्रिभावसयोगे औदयिक परित्यग्यौपशमिकादिभावचतुष्टय-
स्यैकैकस्याग्रे चत्वारो भगा । तत्रैक औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशा-
तमान क्षीणदर्शनमोह काययोगी । द्वितीय औपशमिकक्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो
नामोपशातवद क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भग्य । तृतीय औपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिक
जीवभावो नामोपशातमानो मतिज्ञानी जीव । चतुर्थ क्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिक-
जीवभावो नाम क्षीणमोह पचेंद्रिय भग्य । त एते त्रिभावसयोगभगा समुदिता दश । चतुर्भावस-
योगेन पचभगा औदयिकादीनामेकैकक्षयागात् । तत्रैक औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिक
सान्निपातिकजीवभावो नामोपशातलोभ क्षीणदर्शनमोह पचेंद्रियो जीव । द्वितीय औदयिकक्षायिक
क्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकपायो मतिज्ञानी भग्य । तृतीय
औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातवेद श्रुतज्ञानी
जीव । चतुर्थ औदयिकौपशमिकक्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातराग
क्षीणदर्शनमोहो जीव । पचम औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य
उपशातमोह क्षायिकसम्यग्दृष्टिरधिज्ञानी । पचभावसयोगनैक औदयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिक
पारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमोह क्षायिकसम्यग्दृष्टि पचेंद्रियो जीव ।
एव षड्विंशतिविध सान्निपातिकभाव ।

षड्विंशति उच्यते—द्वयोर्द्वयिकयो सन्निपातादौदयिकस्यौपशमिकादिभि चतुर्भिरैकश सन्नि-
पातापच भगा । तत्र प्रथम औदयिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्रोधी शांत । द्वितीय
औदयिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातक्रोध । तृतीय औदयिकक्षायिकसान्नि-
पातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकपाय । चतुर्थ औदयिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो
नाम क्रोधी मतिज्ञानी । पचम औदयिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यो भग्य । द्वयो-
रौपशमिकयो सन्निपातादौपशमिकस्यौदयिकादिभिरैकश सन्निपातापच भगा । तत्रैक औपशमिकौ-
पशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशमसम्यग्दृष्टिरुपशातकपाय । द्वितीय औपशमिक औदयिकसान्निपा-
तिकजीवभावो नामोपशातकपायो मनुष्य । तृतीयौपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशा-
तक्रोध क्षायिकसम्यग्दृष्टि । चतुर्थ औपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातकपाय-
अवधिज्ञानी । पचम औपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातदर्शनमोहो जीव । द्वयो
क्षायिकयो सन्निपातात् क्षायिकस्य औदयिकादिभि चतुर्भिरैकश सन्निपातापच भगा । तत्रैक क्षायिकक्ष-
यिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टि क्षीणकपाय । द्वितीय क्षायिकौदयिकसान्निपातिकजी-
वभावो नाम क्षीणकपायो मनुष्य । तृतीय क्षायिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टि-
रुपशातवेद । चतुर्थ क्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकपायो मतिज्ञानी पचम क्षायि-
कपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणमोहो भग्य । द्वयो क्षायोपशमिकयो सन्निपातात्क्षायोपशमि

कस्य चोदयिकादिभिश्चतुर्भिरकश सन्निपातात् पञ्चमगा । तत्रैकः क्षायोपशमिकक्षायोपशमिकसन्निपातिकजा
वभावो नाम सयतोऽवधिज्ञानी । द्वितीयः क्षायोपशमिकौदयिकसन्निपातिकजीवभावो नाम सयतो मनुष्य ।
तृतीयः क्षायोपशमिकौपशमिकसन्निपातिकजीवो नाम सयत उपशातकपाय । चतुर्थः क्षायोपशमिक
क्षायिरुसन्निपातिकजीवभावो नाम सयतासयत क्षायिकसत्यमृदष्टि । पञ्चमः क्षायोपशमिकपारिणामिक
सन्निपातिकजीवभावो नाम अप्रमत्तसयतो जीव । द्वयोः पारिणामिकयोः सन्निपातात् पारिणामिकत्वात्
पारिणामिकस्य चोदयिकादिभिः चतुर्भिरकश सन्निपातात्पञ्च भगा । तत्रैकः पारिणामिकपारिणामिक
सन्निपातिकजीवभावो नाम जीवो भव्य । द्वितीयः पारिणामिकौदयिकसन्निपातिकजीवभावो नाम जीव,
क्षोधी । तृतीयः पारिणामिकौपशमिकसन्निपातिकजीवभावो नाम भव्य उपशातकपायः । चतुर्थः पारि-
णामिकक्षायिकसन्निपातिकजीवभावो नाम भव्य क्षीणकपायः । पञ्चमः पारिणामिकक्षायोपशमिक
सन्निपातिकजीवभावो नाम सयतो भव्यः । ततस्त एते द्वाभ्यामवयवयोगा एचविंशतिविभावस्तयोगभगा
दश पूर्वोक्ताः पञ्चभावसयोगेन चैकः । एते सपिंडिताः पञ्चविंशत्यूर्गन्तचतुर्भावसयोगाःपञ्च पञ्च भगस-
त्वेपादेत एव पञ्चविंशदेकचत्वारिंशद्भगा भवति । एवमादयोऽप्येव च विकल्पा नेतव्या आगमाविरोधेन ॥

औपशमिकाद्यात्मतत्त्वानुपपाचेरतद्भावादिति चेन्न तत्परिणामात् ॥ २५ ॥ स्यान्मर्त य
एत औपशमिकादयो भागा एतेषामात्मतत्त्वव्यपदेशो मोपपद्यते कुतोऽतद्भावात् । सर्वे हि ते पौष्टिकाः
कर्मबोधदयनिर्गोपशब्वादिति । तन्न, किं कारणः तत्परिणामात् । पुद्गलद्रव्यशक्तिविशेषशक्तुत्त आमा
तद्रजन सस्तनिमित्तं यं यं परिणाममास्वदति यदा तदा तमपत्वारलक्षण एव भवति । उक्तं च—परि-
णमदि जेण दब्ब तक्काल तम्मयत्ति पण्णच तस्सा धम्मपरिणदो आदा धम्मो मुणेयव्वो इति ॥ स परिणामो
ऽप्यद्रव्यासाधारणत्वादात्मतत्त्वमित्याख्यायते ॥

अमूर्तत्वादिभवनानुपपत्तिरिति चेन्न तद्विद्विषयसामर्थ्योपलब्धेऽतन्वयत् ॥ २६ ॥
अथ मतमेतदमूर्तिरात्मा कमपुद्गलैर्नाभिभूयते ततस्तत्परिणामभाव इति । तन्न, किं कारणः । तद्विद्विषय
सामर्थ्योपलब्धे । सोत्पानादिकर्मबोधसतानोस्तीति तद्भास्तद्वतो विशेषसामर्थ्यः । यथैतन्वयत् । यथाऽना-
दिपारिणामिकचेतन्यवशीकृत आमा तद्वान् तस्य तद्वतश्चेतन्यवत् नारकादिमत्पादिपर्यायविशेषकृति-
रपि चेतना । तथाऽनादिकारमाणशरीराशक्तत्वाकर्मवत् आत्मनो मूर्तिमत्त्वादित्यदिपर्यायविशेषसामर्थ्यो-
पलब्धिरपि मूर्तिमत्तित्वेव सति नामूर्तिरामा । किं च—

अनेकांतात् ॥ २८ ॥ अनादिकर्मबोधसतानपरतत्रस्यात्मन अमूर्तिं प्रत्यनैयातो बधपर्याय
प्रत्येकत्वात्स्यान्मूर्तिः । तथापि क्षान्नादिस्वल्क्षणपारिणाम्यात्स्यादमूर्तिरियदि पूर्ववत् । सत्येकत्वेनाऽमूर्तिं
देवता भवेत्तस्यापि दोषो नाहृतस्य । किं च—

सुराभिभवदर्शनात् ॥ २८ ॥ मदमोहविभ्रमचरी सुरा पीत्वा नष्टसृतिर्जनः काष्ठवदपरिणपद
उपलम्पते । तथा कर्मेन्द्रियाभिभवादा मा नारिमूर्तस्वल्क्षणो मूर्त इति निश्चयते ।

करणमोहकरं मयमिति चेन्न तद्विविधकल्पनायां दोषोपपत्तेः ॥ २९ ॥ स्यादाकृत चक्षु-
रादीनां करणानां व्यामोहकारणं मयं पृथिव्यादिभूतप्रसादा मकल्पादिदियाणां नामगुणस्यामूर्तित्वादिति ।
तन्न, किं कारणः । तद्विविधकल्पनायां दोषोपपत्तेः । इदमिह सप्रधार्यं तानि करणानि चेतनानि वा स्युचे-
तनानि वा । यद्यचेतनानि, अचेतनत्वात्तेषां न मदकरं मयं यदि स्यात्प्राप्तेः स्वभाजनानां मदकरं स्यात् ।
अथ चेतनानि पृथगनुपलब्धचेतन्यस्वभावाणां पृथिव्यादीनां चेतनाद्रव्यसंबन्धत्वादेव चैतन्यव्यपदेश
इत्यामगुणस्यैव मोहकारणं सिद्धं । अथ मतमेतदपृथिव्यादीनामेव सयोगविशेषे सति पिष्टकिण्वोदकादि
समाहारे मदरातिव्यक्तिवत् मुखदुःखाद्यभिव्यक्तिरिति नैतद्युक्तं रूपादिवैधर्म्यात् । रूपादयो हि पृथिव्या-
दिगुणाः सतो विभक्तेष्वविभक्तेषु च क्रमेणैव हनिमात्सदति । न च तथा शरीरावयवेषु विभक्तेष्वविभक्तेषु

गुणी तथ वाऽऽत्मा गुणानादिगुण इति । तयोश्च लक्षणभेदादन्यत्वमिति १ तन्न, किं कारण १ उक्तत्वात् । उक्तेमत्तत्—अतस्त्वभावेऽनवधारणप्रसंगोऽग्निवदित्यदि ॥

लक्ष्यलक्षणमदादिति चेन्नाऽनवस्थानात् ॥ ३ ॥ अथमतेमतत् लक्ष्यो गुणी गुणो लक्षणं लक्ष्याच्च लक्षणेनार्थांतरभूतेन भिन्नतयमित्यतोऽनपौरन्यत्वमिति १ तन्न, किं कारण १ अनवस्थानात् येन लक्षणेन लक्ष्यं लक्ष्यते तत्सल्लक्षणमलक्षणं वा १ यदि तदलक्षणं मङ्गकशिलङ्गदभावमापेक्षत । असति च तस्मिन् लक्ष्यानन्तरण । अथ सल्लक्षणं तदपि ततेन्यतदपि ततेन्यदित्यनवस्था स्यात् । किंच—

आदेशावचनात् ॥ ४ ॥ लक्ष्यलक्षणयोर्मतिरेकात्स्यादेकत्वं सञ्जादिभेदत्वाच्च स्यान्नानात्वमित्यादेशान्नोदकातदेतानुगमाभावात् ॥ करिचदाह—

नोपयोगलक्षणो जीवस्तदात्मकत्वात् ॥ ५ ॥ इह लोके यद्यदात्मकं न तत्तेनोपयुज्यते यथा क्षीर क्षीरात्मकं न तत्तेनैवात्मनोपयुज्यते । एवमात्मनोपि ज्ञानाद्यात्मकत्वाच्च तेनैवोपयोग इति जीवस्योपयोगाभावः । कुतश्च—

विपर्ययप्रसंगात् ॥ ६ ॥ नति चानन्यत्वे उपयोगमिच्छतांऽनिच्छित्तथ कस्यचिद्विपर्ययं प्राप्नोति कथमविपर्ययवत् । तद्यथा—जीव एव ज्ञानादनन्यत्वे सति ज्ञानात्मनोपयुज्यत इति मन्यते न क्षीरादयः क्षीराद्यात्मभिरेव क्षीरादयः एव क्षीराद्यात्मभिः परिणमेयुः । ननु जीवो ज्ञानात्मना नोपयुज्यतेऽभिष्टे चैतत् १

नातस्तत्सिद्धेः ॥ ७ ॥ नैतद्युक्तं कुतोऽनस्तत्सिद्धेर्यत एवानन्यत्वमत एवोपयोगः सिद्धः । न ह्यत्यतमन्यत्वे उपयोगः सिध्यति आकाशस्य रूपाण्युपयोगाभावात् । ननु चोक्तं यथा क्षीर क्षीरात्मकं न तत्तेनात्मनोपयुज्यत इति नातस्तत्सिद्धेरित्येव । यथा तृणजलदिकारणशब्दात् क्षीरभावाविति प्रत्यभिमुखं क्षीर क्षीरव्यपदेशभावात् तच्छब्दव्यतिरेकात्क्षीरात्मना परिणमति इत्युच्यते । तथात्मापि ज्ञानादिस्वभावशक्तिप्रत्ययशब्दात् घटपटाद्याकारावग्रहरूपेण परिणमतीत्युपयोगः सिद्ध इतरथा ह्यतद्भावे तद्भावाऽभावादुपयोगाभावः स्यात् । किं च—

उभयथापि त्वद्वचनासिद्धेः ॥ ८ ॥ अनेकातवादप्रवणमाहंशन्यापमपिज्ञाय यदुपादितं भवान् यद्यदात्मकं न तस्य तेनैव परिणाम इति नन्वेवमुभयथापि त्वदीयस्य वचसोऽसिद्धिस्तद्यथा तदानेकानुपयोगादेन स्वपक्षम स्वपरपक्षसाधनदूषणामकस्य स्वपक्षपरपक्षयोः साधकवदूषकत्वापरिणामाद्यत्रोपदिष्टं तत्रासाधकस्तेऽयं हेतुर्यथा क्षीरस्य दधित्वेन परिणाम इत्येतं न क्षीरत्वेनैव तत्रैव त्वद्वचसः स्वपक्षसाधनामकस्य तैर्नैव परिणामाद् दूषकत्वेन परिणाम एषितव्यो न साधकत्वेन । अस्त्यत्र च परपक्षदूरकात्मकस्य तैर्नैव परिणामात् साधकत्वेन परिणाम एषितव्यो न दूषकत्वेनातस्तदात्मकत्वेनैव न्यायादिति त्वद्वचनासिद्धिः । अथ त्वद्वचनं स्वपरपक्षसाधकदूषकात्मकमपि सत् रणपरपक्षयोः साधकदूरकरूपार्थाभ्यां परिणमति । नन्वेवमपि यद्वैचित्र्यवास्तव्यमकत्वेनोपयोगाच्च तस्य तेनैव परिणाम इति तदस्तत् । किंच—

स्वसमपक्षिरोच्चात् ॥ ९ ॥ यदि यद्यदात्मकं न तत्तेनैव परिणमतीष्टं व । ननु पृथिव्यतेजोवायुमहाभूतानां रूपाद्यात्मत्वाद्गृहाद्यात्मना विपरिणामः स्यादित्यते च शुक्रादिरूपादिविशेषपरिणामः । अत्र स्वमगपनिरोधः । किं च—

केनचिद्विज्ञानात्मकत्वात् ॥ १० ॥ यस्यकृतेन ज्ञानात्मक आत्मा स्यात्तस्य ज्ञानात्मना परिणामाभावः परिणामत्वादाहृतस्य तु केनचिद्विज्ञानात्मकसत्यर्थ्यादेः शास्त्रं केनचिदन्यामक इतरपर्यायादशादिति कथंचित्तदामकत्वात् केनचिदतदामकत्वात् परिणामासिद्धिः । यदि चकृतेन ज्ञानात्मक एव स्फुरितगमन एव न नद्वारादिनाम स्यादिरामे चतमनोपि गिराम प्रसक्तः । किं च—

तदात्मकस्य तेनैव परिणामदर्शनात् क्षीरवत् ॥ ११ ॥ यथा क्षीरं द्रवमधुरादिक्षीर-
स्वभावमनहदगुडादिद्रव्यसबन्धाद् गुडक्षीरादिपरिणामांतरमास्कदति गवादे स्तनातरनिर्गतमात्रं चोष्णं
पुनः शीतं भवति पुनश्चाग्निद्रव्यसबन्धादुष्णं घनं च भवति तदभावे च शीतमिति क्षीरजाति
मजहदुष्णक्षीरादिद्रव्यपदेशभागिति क्षीरं क्षीरामनैव परिणतम् । यदि क्षीरं क्षीरामना न परिणमेत्तत्र
तत्र क्षीरद्रव्यपदेशाभावात् स्यात् । तथोपयोगात्मक आमा उपयोगस्वभावमजहज्ज्ञानामना परिणाममिष
तीति नास्ति विरोधः ।

अतश्चेतदेवं यदि हि न स्यान्निःपरिणामत्वप्रसंगोऽर्थस्वभावसंकरो वा ॥ १२ ॥
यदि यद्यदात्मकं तस्य तेनापरिणामं स्याद्भ्रान्तानां निष्परिणामत्वप्रसंगस्ततश्च सर्वथा नित्यत्वे क्रिया
कारकव्यवहारलोपः स्यात् । परिणामान्तरे च परात्मना परिणामात्सर्वपदार्थस्वभावसंकरप्रसंगः स्यात् ।
अथैतदुभयेनेष्यते सिद्धं स्वेनात्मना परिणामः । काश्चिदाह—

उपयोगलक्षणानुपपत्तिर्लक्ष्याभावात् ॥ १३ ॥ इह लोके सतो लक्ष्यस्य लक्षणं भवति
यथा सतो देवदत्तस्य दडानि न चासत्त शशविषाणादे किंचित्लक्षणमस्ति । तथा स एवमा लक्ष्यो
दुरुपपदस्तदभावात् कुत उपयोगस्य लक्षणवमिति । तत्र ' इति चेदुच्यते—

तदभावश्चाकारणत्वादिभिः ॥ १४ ॥ तस्य लक्ष्यस्यामनोभावः कुत अकारणत्वादे
महूकशिखडवत् ।

सत्यपि लक्षणत्वानुपपत्तिरनवस्थानात् ॥ १५ ॥ सत्यामनि लक्ष्य उपयोगस्य लक्ष
णं च नोपपद्यते कुतोऽनवस्थानात् । उपयोगो हि ज्ञानदर्शनस्वभावः स चानवस्थितः क्षणिकत्वात्
न चानवस्थितः लक्षणं भवति । तदपाये तदनुपलब्धेर्यथाकतरदेवदत्तस्य गृहमथो यत्रासीत् काक इषु
त्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति तथा ज्ञानादिलक्षणस्यामनस्तदभावेऽभावः प्राप्नोति इत्यत्रोच्यते—

आत्मनिर्बन्धो न युक्तः साधनदोषदर्शनात् ॥ १६ ॥ इहामनो निहयो न युक्तः
कुत साधनदोषदर्शनात् । यत्तावदुक्तं नास्यामा अकारणत्वा महूकशिखडवदिति—

हेतुरपमसिद्धो विरुद्धोऽनैकात्मिकश्च ॥ १७ ॥ कारणवानेवामा इति निश्चयो न नर-
कादिभिरन्यतिरिक्तद्रव्यार्थाभावात्तस्य च मिथ्यादर्शनादिकारणत्वादसिद्धता । अत एव द्रव्यार्थाभावा
त्पर्यायस्य च पर्यायातरानाश्रयत्वादाश्रयाभावादप्यसिद्धताकारणमेव अस्ति सर्वं घटादि तेनायं द्रव्यार्थ-
कस्य विरुद्ध एष सतोऽकारणत्वात् यदस्ति तन्निषेधनैवाकारणेन हि किंचिदस्ति च कारणवच्च यदि
तदस्त्येन, किमस्य अस्त्येन, निश्चयिर्लक्षणं कारणं च तस्य एव स्वार्थोक्तत्वात् कारणमस्ति । विरुद्धार्थता ।
महूकशिखडकादीनामसत्प्रत्ययहेतुवेन परिच्छिन्नसत्त्वानामभ्युपगमात्तेषां च कारणाभावात् । उभय
पक्षवृत्तेरनैकात्मिकत्व । दृष्टातोपि साध्यसाधनोभयधर्मनिकलः कर्मविशेषज्ञानानाजातिसमभ्याप-
न्नवतो जीवतो जीवस्य महूकभवायातौ तद्व्यपदेशमात्रं । पुनर्युक्तिर्जन्यप्राप्तेः यः शिखडकः स
एवायमिष्येकजीवसबन्धत्वा महूकशिखड इत्यस्ति पुद्गलद्रव्यस्याप्यनान्यतपरिणामस्य युवतिमुक्ता-
हारादिकेशभाषपरिणामाच्छिखडनिष्यत्ते कारणत्वमिति नास्तिचाकारणवधर्माभावात् । एव यथा
पुनराशविषाणादिष्वपि यौन्यः । आकाशबुभुक्षे कथं ? तत्रापि यथा धनस्पतिनाम्रकर्मोदयापादित
विशेषस्य वृक्षस्य जीवपुद्गलसमुदायरस्य पुष्पमिति व्यपदिश्यते । अन्यदपि पुद्गलद्रव्यं पुष्पमयं न
परिणतं तेन व्यासत्वादेवमाकाशेनापि व्यासत्वं समानमिति तत्तत्प्राप्तिरिति व्यपदेशः युक्तः । अथ तद्-
तोपकारापेक्षया तस्येयुच्यते आकाशकृतावगाहनोपकारापेक्षया कथं तस्य न स्याद् वृक्षाप्रच्युतमप्या-
कारान्न प्रच्यवते इति नित्यं तत्सबन्धि अर्थांतराभावाच्च न स्यादिति मतं वृक्षस्यापि न स्यात्सर्वत्रै-
वात्र नामापेक्षया सबन्धो योजयितव्यः । बहिरर्गाधारपरिणतविज्ञानविषयतापेक्षया वा दोषो-

ज्ञावनमीहतव्य । यदप्युच्यते नास्त्यात्मा ऽप्रत्यक्षत्वाच्चशश्रुगवदित्यमपि न हेतु । असिद्धविरुद्धानैकाति-
कताप्रच्युते । सकलविषयकेष्वल्लज्ञानप्रत्यक्षत्वाच्छ्रुद्धात्मा प्रत्यक्ष । कर्मनोक्तकर्मवधपरतन्त्रादिदामा च अवधि-
मन पर्यवज्ञानयोरपि प्रत्यक्ष इत्यप्रत्यक्षत्वादित्यसिद्धो हेतु । इन्द्रियप्रत्यक्षनाभावादप्रत्यक्ष इति चेन्न तस्य
परोक्षत्वाभ्युपगमात् । अप्रत्यक्षा घटादयोऽप्राहकनिमित्तप्राह्यत्वाद् धूमाद्यनुमिताग्निवदप्राहकमिन्द्रिय ताद्विगमेपि
गृहीतस्मरणाद्वाक्षवत् । किं च प्रत्यक्षादन्यां प्रत्यक्ष इति पर्युदासो वा स्यात् । प्रत्यक्षो न भर्तात्यप्रत्यक्ष इति
प्रसज्यप्रतिषेधो वा । यदि पर्युदासोऽन्यत्वस्य द्विष्टत्वादस्तुलसिद्धे नास्तित्वविरोध्यस्तित्वसाधनाद्विरुद्ध ।
अथ प्रसज्यप्रतिषेध सति प्रतिषेध्ये प्रतिषेधसिद्धे विधिविषयसिद्धिरिति कथंचित्प्रत्यक्षत्वापपत्त पुनरप्यसिद्धता ।
असति च शशशृगादौ सति च विज्ञानादौ अप्रत्यक्षत्वस्य वृत्तेरनैकातिकता । अथ विज्ञानाद् स्वसवद्यत्वात्,
योगिप्रत्यक्षत्वाच्च हेतोरभाव इति चेदात्मनि कोऽपरितोष । दृष्टातोपि साध्यसाधनोभयधर्मविकल पूरकैक
विधिनाऽप्रत्यक्षत्वस्य नास्तित्वस्य चासिद्धे । किं च सर्वस्य वार्थस्य विधिप्रतिषेधा मकन्यात्, न हि किंचिदस्तु
सर्वनिषेधगम्यमस्ति । अस्तित्वे । तदुभयात्मक यथा शूरवक्ता रक्तुर्वेत्युदासेपि माधर्मा भवति नापि रक्ता एव
वेत्ता एव वा प्रतिपिद्यत्वात् । एव वत्सवि परामना नास्तीति प्रतिषेधेपि स्वामनानास्तौत्यसिद्ध । तथा चोक्त,—
अस्तित्वमुपलब्धिवश्च कथंचिदसत स्युतेर्नास्तितानुपलब्धिवश्च कथंचित्सत एव ते ॥ १ ॥

सर्वधैव सतो नैमौ धर्मौ सर्वात्मदेयत सर्वधैवाऽसतो नैमौ वाचा गोचरताऽभ्ययादिति ॥ २ ॥

नारितत्वाप्रत्यक्षत्वाम्यामपि इहित तदवस्थिति धर्म्यऽसिद्धिवश्च । एवमन्येपि हेतव एकातवादिभिरुपनीत-
दोषवत्तयोपेक्षया । तदस्तित्वं च साध्यते—

ग्रहणविज्ञानासंभविफलदर्शनादृहीतसिद्धिः ॥ १८ ॥ यान्यमूनि ग्रहणानि पूर्वकृतकर्म
निर्वर्तितानि हि । कृतस्वभावसामर्थ्यजनितभेदानि रूपरसगंधस्पर्शशब्दप्राहकाणि चक्षुरसनघ्राणत्वक्षेत्राणि ।
एतानि च ज्ञानानि तत्तनिकर्षननितानि तेष्वसंभविफलमुपलभ्यते । किं पुनस्तदात्मस्वभावस्थानज्ञान विषय
सम्प्रतिपत्ति । तदेतद्ग्रहणाना तानत्र समबलचेतनत्वा अणिकत्वाच्च । विज्ञानाना च न समबलकार्यप्राह्यादुप-
त्पन्नतरनिरोधाच्च । दृश्यते चेदमकत्वाच्च न भवतीति तत्प्रतिपत्तिपटुना सतो व्यतिरिक्तेन केनचिन्नितव्यमिति
गृहीतसिद्धि । किं च—

अस्मदात्मास्तित्वप्रत्ययस्य सर्वविकल्पेष्विष्टसिद्धेः ॥ १९ ॥ योयमस्माकमाभास्तीति
प्रत्यय ः सज्ञायानप्यवसायविपर्ययसम्यक्प्रत्ययेषु य कश्चि स्यात् सर्वेषु विकल्पेष्विष्ट सिध्यति । न तावत्सज्ञाय
निर्णयामक्रत्वात् सत्यपि सज्ञये तदात्मनोत्पत्तिरिति । न हि अवस्तुविषय सज्ञायो भवति । नाप्यनप्यवसायो
जात्यवधिरूपशब्दवत् अनादिसप्रतिपत्ते । स्याद्विपर्यय एवमप्यभास्तित्वसिद्धि । पुरुषे स्याणुप्रतिपत्तौ
स्याणुसिद्धिन्तु स्यात्सम्यक्प्रत्यय । अविगदभेदतामास्तित्वमिति सिद्धो न पक्ष ।

संतानादिति चेन्न तस्य संवृत्तिसत्त्वाद् द्रव्यसत्त्वे वा संज्ञाभेदमात्रं ॥ २० ॥ स्यान्त
सतानो नाम कश्चिदयोस्ति एकोनेकक्षणवृत्ति तदाश्रय ग्रहणविज्ञानात्मकमानस्थानादिसप्रतिपादनमिति ।
तत्र किं कारणं तस्य सवृत्तिसत्त्वात् । स हि सतान सवृत्ति सन् तस्मिन्सति कृतितात्मनि कथं स्याद्वि-
शेषप्रत्यय । अथ द्रव्यसत्त्वमस्यावसीयते । संज्ञाभेदमात्रमासतान इति नार्थविप्रतिपत्ति । यदुक्त सत्यपि
लक्षणत्वानुपपत्तिरनवस्थानादिति । कथंचिदवस्थानादुपयोगस्य लक्षणत्वोपपत्ति । न हि सर्वथा विनाशोऽनवस्थान
नोपयोगस्याभ्युपगम्यते, किं तर्हि कथंचिदिनाश कथंचिदवस्थान च । पर्ययार्थादिशास्त्वोर्थस्यानुपलब्धेर्विनाशो
द्रव्यार्थादिशादवस्थानमिति असकृत्परीक्षित । तस्मादुपयोगस्य लक्षणत्वमुपपद्यते ।

तदुपरमाभावाच्च ॥ २१ ॥ कस्य चिदुपयोगस्योत्पाद कस्यचिदिनाश इत्युपयोगपरपरा नोपर-
मसीति तस्य लक्षणत्वमवसेय ।

सर्वथाविनाशे पुनरनुस्मरणाभावः ॥ २२ ॥ यदि सर्वयोपयोगस्य विनाशः स्यादनुस्मरणं न स्यात् । अनुस्मरणं हीदं स्वयमनुभूतस्मरणस्य दृष्टं नाननुभूतस्य नान्येनानुभूतस्य तदभावात्तन्मूला सर्वलो-
कसन्त्यहरो विनाशमुपगच्छेत् ।

उपयोगसंबन्धो लक्षणमिति चेन्नान्यत्वे संबन्धाभावात् ॥ २३ ॥ स्यामतमुपयोगो
लक्षणमामनो नोपपद्यते कुतोऽन्यत्वात् । किं तर्हि ? तत्संबन्धो लक्षणः । यथा देवदत्तस्य न दडो लक्षणं किं तर्हि
संबन्धः, यदि हि दडो लक्षणमसक्तोऽपि लक्षणं स्यादेव च कृत्वोक्तं क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यलक्षणं
मिति ? तन्न किं कारणमन्यत्वे संबन्धाभावाद् द्रव्याद् गुणोऽर्थांतरभूतो यदि स्यात्तस्य संबन्धाभाव इत्युक्तं
पुरस्तात् । तस्मादात्मभूत उपयोगो लक्षणमिति न कश्चिदोप । य उक्त उपयोगस्तद्वेददर्शनार्थमाह—

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ६ ॥

कथं द्विविधः ?

साकारानाकारभेदाद् द्विविधः ॥ १ ॥ साकार उपयोगोऽनाकार उपयोगश्चेति द्विविधः । साकार
ज्ञानमनाकार दर्शनः ।

अभ्यर्हितत्वाज्ज्ञानग्रहणपादौ ॥ २ ॥ ज्ञानं व्यर्हितमर्थानां विभावकत्वादर्शनमालोचनामात्रं
मतस्तस्मात्पूर्वकालमग्निनोऽपि दर्शनाज्ज्ञानं प्राग्वृक्षते । कथं पुनर्ज्ञाप्यते ज्ञानग्रहणपादौ कियत् इति ?—

सख्याविशेषनिर्देशात्तद्विधयः ॥ ३ ॥ यत् सख्याविशेषनिर्देशः कियतेऽष्टभेदश्चतुर्भेद इति
ततस्तस्य निश्चयो वेदितव्यः । ननु च चतुर्भेदस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यं “सख्याया अल्पीयस्या” इति
वचनात् यथा चतुर्भेदो नैष दोषः उक्तमेतदभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपात इति । तत्र ज्ञानोपयोगोऽष्टविधो मतिज्ञान
भूतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानं मत्तज्ञानं भूताऽज्ञानं विभगज्ञानं चेति । दर्शनोपयोगश्चतुर्विधः
अभ्युद्दर्शनमन्त्रद्वन्द्वदर्शनमवधिदर्शनं केवलदर्शनं चेति । एषां च लक्षणादीनि व्याख्यातानि । अवग्रहज्ञानान्यद्
दर्शनमिति चेद्व्याख्यातमन्यत्वं । छत्रस्थपु तयो क्रमेण वृत्तिर्निराकरणेषु युगपत् । यथाक्तेनानेनाहितपरिणामेन
सर्वमसाधारणेनौपलब्धिता उपयोगिनः ते द्विविधा—

संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

आत्मोपचितकर्मवशादात्मनो भवातरावाप्तिः संसारः ॥ १ ॥ आत्मोपचितं कर्मोऽष्टविधं
प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदाभिन्नं तद्वशादात्मनो भवातरावाप्तिः संसार इत्युच्यते । द्विरात्मग्रहणं किमर्थं ?
आत्मैव कर्मणः कर्ता तत्फलस्य चाऽऽत्मैव भोक्तेत्येतस्य प्रदर्शनार्थः । अन्ये तु त्रैगुण्यं कर्तृ, परमामा भोक्तेति
मन्यन्ते तदनुक्तमवतनस्य पुण्यपापविययकर्तृतानुपपत्तिर्घटादिवत् । परकृतफलभोगे वा निर्मोक्षप्रसंगः स्यात्
कृतप्रणाशश्चेति तस्मात् कर्ता स एव भोक्तृतिर्युक्तः । संसारः पञ्चविधो द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतः भावतः
भवतश्चेति ।

स येषामस्ति ते संसारिणः ॥ २ ॥ निरस्तद्रव्यभाववशा मुक्ताः ॥ ३ ॥ बधो द्विविधो द्रव्यबधो
भावबधश्चेति । तत्र द्रव्यबधः कर्मनोऽकर्मपरिणतः पुद्गलद्रव्यविषयः । तत्कृतं क्रोधादिपरिणामवशीकृतो भावबधः
स उभयोपि निरस्तो यै ते मुक्ताः ।

द्वन्द्वनिर्देशो लघुत्वादिमिति चेन्नान्यत्वात्तत्प्रतीतिः ॥ ४ ॥ स्यामतं द्वन्द्वनिर्देशोऽत्र युक्तः, कुतो लघुत्वात्
इदं हि सति उक्तार्थत्वाच्च शब्दाप्रयोगे लाघवं भवति इति । तन्न किं कारणमर्थांतरप्रतीतिः संसारिणश्च मुक्ताश्चेति ।
इदं सति अस्यास्यत्वाद्द्वन्द्वनिर्देशाच्च मुक्तशब्दस्य पूर्वनिपाते सति मुक्तसंसारिण इति प्राप्नोति । तथा च
तत्पर्यातरप्रतीयेत मुक्तं संसारो येन भावेन मुक्तसंसारस्तद्वत् मुक्तसंसारिण इति तथा सति मुक्तानामेव
उपयोगात्मुक्तं स्यात् संसारिणामतो वाक्यमेव कियते ।

समुच्चयाभिव्यक्त्यर्थं च शब्दोनर्थक इति चेन्नोपयोगस्य गुणभावप्रदर्शनार्थत्वात् ॥५॥
स्यान्मतं च शब्दोनर्थक. कुतः ? अर्थभेदात्समुच्चयसिद्धेः । भिन्ना हि संसारिणो मुक्ताश्च ततो विशेषणविशेष्यत्वा-
नुपपत्तेः समुच्चयः सिद्धः यथा पृथिव्यसंज्ञोवायुरिति । तत्र किं कारणमुपयोगस्य गुणभावप्रदर्शनार्थत्वात् ।
नायं च शब्दः समुच्चये किं तर्ह्यन्वाच्ये । तत्र ह्येकः प्रधानमूत इतरे गुणभूता । यथा मैत्र चर देवदत्तं चानपेति
प्रधानाशिष्टं भैक्षचरणं, देवदत्तानयनप्रधानाशिष्टं । तथा संसारिणः प्राधान्येनोपयोगिनो मुक्ता गुणभावेनेत्ये-
तस्य प्रदर्शनार्थः । कथं संसारिण मुख्य उपयोगः कथं वा मुक्तेषु गौणः ?—

परिणामांतरसंक्रयाभावाद् ध्यानवत् ॥ ६ ॥ यथैकाग्रचित्तानिरोधो ध्यानमिति छत्रस्य ध्यान-
शब्दार्थो मुख्यक्षिताविक्षेपवतः तन्निरोधोपपत्तेः । तदभावात्कालिन्युपचरितः फलदर्शनात् । तथोपयोगशब्दार्थोपि ;
संसारिण मुख्यः परिणामांतरसंक्रमात् । मुक्तेषु तदभावाद्गौण. कल्प्यते उपलब्धिसामान्यात् ।

संसारिग्रहणमादौ बहुविकल्पत्वाच्चत्पूर्वकत्वाच्च स्वसंबन्धत्वाच्च ॥७॥ संसारिग्रहणमादौ
क्रियते बहुविकल्पत्वात् । बहवो हि संसारिणां विकल्पा गत्यादयः । किं च तत्पूर्वकत्वात् । संसारिपूर्वका हि
मुक्ताः, पूर्वाः संसारिण इति । स्वसंबन्धत्वाच्च स्वसंबन्धे हि संसारिणो गत्यादिपरिणामानामनुभूतत्वात् । मुक्ताः
अनुरन्तरोपरोधास्तदनुभवस्याप्राप्तत्वात् । तत्र यदेते शुभाशुभकर्मकलानुभवसंबन्धवर्गाकृतस्वभावा अग्रप्युत-
संसारणाः पूर्वकृतनामकर्मनिमित्तजनितविशेषाः प्राणिनस्ते खलु—

समनस्काऽमनस्काः ॥ ११ ॥

/ मनःसंनिधानासंनिधानापेक्षया द्विविधा संसारिणः । मनो द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्चेति । तत्र पुद्गल-
विषादिकर्मोदयापेक्षं द्रव्यमनो वीर्यातरायनोद्दिष्टावरणक्षयोपशमापेक्षा आत्मनो निश्चिद्भिर्भावमनः । तेन मनसा-
लह वतीति इति समनस्काः । न विद्यते मनो येषां तेऽमनस्का इति द्विविधाः संसारिणो भवति । अत्राह—

द्विविधजीवप्रकरणाद्यथासंख्यप्रसंगः ॥ १ ॥ द्विविधा हि जीवाः प्रकृताः संसारिणो मुक्ताश्च ।
तत्र संसारिणः समनस्काः मुक्ताश्चाऽमनस्का इति यथासंख्यं प्राप्नोति ।

इष्टमिति चेन्न सर्वसंसारिणां समनस्कत्वप्रसंगात् ॥ २ ॥ स्यादेतदिष्टमेवेदं संसारिणः
अमनस्का मुक्ताश्चाऽमनस्का इति ? तन्न किं कारणं ? सर्वसंसारिणां समनस्कत्वप्रसंगात् । एकद्वित्रिचतुरिद्विधा-
णां पंचद्विषेपु च केषाचिन्मनोविषयाविशेषव्यवहारामावात् अमनस्कस्यैव तन्माधातोतः स्यादत्रोच्यते—

मध्ययोगमकमे संसारिसंप्रत्ययः ॥ ३ ॥ यदिदं पृथग्योगकरणं तेन ज्ञायते संसारिणोऽत्र संबन्धत
इति । इतरथाहि एक एव योगः क्रियते संसारिणो मुक्ताश्च 'समनस्काऽमनस्का' इति ।

उपरिष्टसंसारिवचनप्रत्यासत्तेश्च ॥ ४ ॥ उपरिष्टमस्ति संसारिवचनं तस्य प्रायासत्तरेभिसंबन्धोऽप्य
संसारिसंप्रत्ययो भवति ॥

अत्राह तदभिसंबन्धे यथासंख्यप्रसंगः ॥ ५ ॥ यदि तदभिसंबन्धः क्रियते तत्र त्रसस्यावरप्रह-
णमस्ति तेन यथासंख्यं प्राप्नोति समनस्कास्त्रया अमनस्काः स्थावरा इति ।

इष्टमेवेति चेन्न सर्वत्रसानां समनस्कत्वप्रसंगात् ॥ ६ ॥ स्यादेतदिष्टमेवेदं त्रसाः समनस्काः स्या
वरा अमनस्का इति ? तन्न किं कारणं ? सर्वत्रसानां समनस्कत्वप्रसंगात् । द्वित्रिचतुरिद्विधायामसंज्ञिपंचद्वि-
धाणामपि समनस्कत्वं प्रसज्येत । अनिष्टं चैतदत्रोच्यते—नानाभिसंबन्धात् संसारिग्रहणमात्रमत्राभिसंब-
न्धते न त्रसस्यावरप्रहणं । इच्छावत्तेन हि संबन्धो भवति एकयोगाकरणात् । यदि त्रसस्यावरप्रहणेनापि
संबन्ध इष्टस्यादेक एव योगः क्रियते समनस्काऽमनस्काः संसारिणस्त्रयावरा इति नन्वेवं कृतः तेन ज्ञायते
त्रसस्यावरप्रहणं न संबन्धत इति । अथैकयोगाकरणात्मन्यामहोत्ततस्य संसारिमुक्तप्रहणस्य वक्ष्यमाण-
त्वं च त्रसस्यावरप्रहणस्य "समनस्काऽमनस्काः" प्रहणेनाभिसंबन्धे न भवतीति ।

इतरयान्यतरय संसारिग्रहणे सतीष्टार्थत्वादुपरिसंसारिग्रहणमनर्थकं ॥ ७ ॥ इतरेण प्रकारेणेतरेया कथं ! यदि संसारिमुक्तग्रहणेन च त्रसस्थावरग्रहणेन चास्याभिसंबधं स्यादेक एव योग क्रिये त संसारिमुक्ता समनस्कासमनस्कास्त्रसस्थारराधेति । तथा सत्यन्यतरय संसारिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् कान्य-तरत्र समनस्कासमनस्का सूत्रस्थादावते वैव सतीष्टार्थस्य सिद्धत्वात्संसारिण त्रसस्थावर इत्यत्र संसारिग्रहणमन-र्थकं स्यात् ।

आदौ समनस्कग्रहणमभ्यर्हितत्वात् ॥ ८ ॥ आदौ समनस्कग्रहणं क्रियते कुतोऽभ्यर्हितत्वात् । कथमभ्यर्हितत्वं ! तत्र हि समग्राणि करणानीति । य एते स्वरुतवर्मफलपेक्षपरिपूर्णापरिपूर्णकरणप्रामादित-इतिभ्यविशिष्टा कर्मणशरीरप्रणालिकापादितनियन्तास्याविशेषास्ते खलु—

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥

अत्राह के त्रसा के स्थाररा इत्युच्यते—

असनामकर्मोदयापादितवृत्तयस्त्रसाः ॥ १ ॥ असनामकर्मणो जीवविपाकिन उदयापादित वृत्तिविशेषा, त्रसा इति व्यपदिश्यते ।

असेरुद्वेजनक्रियस्य त्रसा इति चेन्न गर्भादिषु तदभावादत्र सत्वमसंगात् ॥ २ ॥ स्यामत असेरुद्वेजनक्रियस्य त्रस्यतीति त्रसा इति । तत्र किं कारणं गर्भादिषु तदभावादत्र सत्वप्रसंगात् । गर्भजमूर्च्छितमुपुतादीनां त्रसानां बाह्यभयनिमित्तोपनिपाते सति चलनाभावादत्र सत्व स्यात् । कथं तर्ह्यस्य निष्पत्तिस्तस्यतीति त्रसा इति । व्युपसिमात्रमेव नार्थं प्राधान्येनाध्रियते गोशब्दप्रवृत्तिवत् ।

स्थावरनामकर्मोदयोपजनितविशेषाः स्थावराः ॥ ३ ॥ स्थावरनामकर्मणो जीवविपाकिन उदयेनोपजनितविशेषा स्थाररा इत्याख्यायते ।

स्थानशीलाः स्थावरा इति चेन्न वाय्वादीनामस्थावरत्वमसंगात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत्तद्वितीत्येवं शीला स्थाररा इति । तत्र किं कारणं वाय्वादीनामस्थावरत्वमसंगात् वायुतेजोभसां हि देशांतरप्राप्ति-दर्शनादस्थाररव स्यात् । कथं तर्ह्यस्य निष्पत्तिः । स्थावरा इत्येव त्रुद्विविशेषवत्त्वभावात् कचिदयं वर्तते ।

इष्टमेवेति चेन्न समपार्यान्वयोधात् ॥ ५ ॥ अथ मतमेतदिष्टमेव वाय्वादीनामस्थावरत्वमिति । तत्र किं कारणं समपार्यान्वयोधात् । एव हि समयोरस्थित सत्प्ररूपणायां कायानुवादे त्रसानां द्वीदियदा रम्य आ अयागिकेशलिनी इति । तस्मान्न चलनाचलनापेक्षं त्रसस्थावरत्व कर्मोदयोपधामनेति स्थित ।

असग्रहणमादावल्पाचतरत्यादभ्यर्हितत्वात् ॥ ६ ॥ असग्रहणमादौ क्रियते कुतः । अस्यास-तरत्यादभ्यर्हितत्वात् सर्वोपयोगसम्भवादभ्यर्हितत्वं । सामान्यविशेषमज्ञादित्येदमात्रविज्ञाने सति विशेषेणाऽनि-र्ज्ञातानां त्रसस्थावराणां निर्ज्ञाने कर्तव्ये एकोदियाणामतिबहुवक्तव्याभावादिभ्यम्यानुपूर्वीस्थावरभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

ऽस्यास्तीति पृथिवीकायिकं तत्कायसंबन्धवशीकृत आत्मा समवायतृथिवीकायिकनामोदय कार्माणकाययोगस्य, यो न तावत्पृथिवी कायत्वेन गृह्णाति स पृथिवीजीव । एवमाप, अप्पाय, अप्पायिक, अप्पजीव । तेजः, तेजस्काय, तेजस्कायिक, तेजोजीव । वायुर्वायुकायो वायुकायिको वायुजीव । वनस्पतिर्वनस्पतिकायो वनस्पतिकायिको वनस्पतिजीव इति योग्य ।

सुखग्रहणहेतुत्वात्स्यूलमूर्तित्वादुपकारभूयस्त्वाच्चादौ पृथिवीग्रहणं ॥ २ ॥ पृथिव्या हि तत्त्वामपां भुभादिभिरनेध शरावादिभिर्वायोध चर्मजटादिभिः मुनेन ग्रहणं कियते । स्यूलमूर्तश्च पृथिवी विमानमवनप्रसारादिमात्रपरिणामात् । अग्न्याद्युपकारादपां, पाकतोऽग्निकारानामुपकाराधामि, वेदस्वेदा-पनोदोपकाराद्य वायोर्भूयानुपकारः पृथिव्या अन्ननोच्छादनरसनदिमानो वनस्पतेः । अवादीनां यक्षोक्त उप-कारः प्रतिनियत इति स तस्य पृथिव्या समयति, इतरथा हि कावस्थितानां स उपकारः स्यादतः पृथिव्या ग्रहणमादौ कियते ।

तदनंतरमपां वचनं भूमितेजसौर्विरोधादाधेयत्वाच्च ॥ ३ ॥ तदनंतरमपां वचनं कियते कुत ? भूमितेजसौर्विरोधादाधेयत्वाच्च । भूमेर्हि तेजो विरुधि, विनाशकत्वादतोऽद्विज्यवधानं कियते । भूरपामा-धार अधेया आप इति च ।

तत्तस्तेजोग्रहणं तत्परिपाकहेतुत्वात् ॥ ४ ॥ पृथिव्या अपां च परिपाकहेतुजलादनंतरं तत्स्य ग्रहणं कियते ।

तेजोऽनंतरं वायुग्रहणं तदुपकारकत्वात् ॥ ५ ॥ वायुर्हि तिर्यक्वचनकर्मा तेजसं प्रेरणे-नोपकरोतीति तदनंतरं गृह्यते ।

अंते वनस्पतिग्रहणं सर्वेषां तत्प्रादुर्भावे निमित्तत्वादनंतगुणत्वाच्च ॥ ६ ॥ वनस्पति-प्रादुर्भावे हि पृथिव्यादयः सर्वे निमित्ततामुपपन्नति । सर्वेषां तेषां वनस्पतिपायिका अनंतगुणान्ततोते वन-स्पतिग्रहणं कियते । एते पञ्चविधः प्राणिनः स्वाररा । कति पुनरप्यप्राणाः ? चत्वारः, स्पर्शनद्विप्राणः कायव-छप्राण उच्छ्वासनिष्वासप्राण आसु प्राणधेति । अथ कः प्रमा ? इत्यत्रोच्यते—

द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥ १४ ॥

आदिशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षातो व्यवस्था ॥ १ ॥ प्रस्तरमानीष्यादिवचनत्वात्तत्र विव-क्षात् इह व्यवस्थायां गृह्यते । आगमि हि ते व्यवस्थिता द्वीन्द्रियस्त्रीन्द्रियधनुरिन्द्रिय पंचेन्द्रियधेति । कोऽस्य विग्रहः ? द्वे इन्द्रिये यस्य सोऽयं द्वीन्द्रियः स आदिर्येषां ते द्वीन्द्रियादय इति । मयेन—

अन्यपदार्थनिर्देशाद्द्वीन्द्रियाग्रहणं ॥ २ ॥ अन्यपदार्थोत्र प्राधान्येनाधित, द्वीन्द्रियग्रहणमुपलक्षणं अतस्तत्प्रहणे द्वीन्द्रियस्य ग्रहणं न प्राप्नोति यथा परंतादीनि क्षेत्राणीति न परंतः क्षेत्रग्रहणेन गृह्यते ।

न वा तद्गुणसंविज्ञानात् ॥ ३ ॥ न वैय दीप, किं कारणं ? तद्गुणसंविज्ञानात् यथा दृष्टासत्त मानयेति तद्गुणमानीयने तथेहापि द्वीन्द्रियस्याप्यतर्भावो भवति ।

अवयवेन विग्रहे सति समुदायस्य गृह्यर्थत्वाद्वा ॥ ४ ॥ अथ वाऽप्येन विग्रहः समुदायो वृषपथ इति द्वीन्द्रियस्योपलक्षणात्प्रागपि प्रसक्तैर्तर्भावः, यथा सर्वादिः सर्वनाम इति । कथं तर्हि परंतादीनि क्षेत्रा-णीति परंतस्य बोधोर्भावः, परंतस्य क्षेत्रवसम्भवाभावाद् व्युत्पन्नः । ते, एते चतुर्विधा प्राणिनश्चत्वारः । कति पुन-रप्यप्राणाः ?— द्वीन्द्रियस्य तत्त्वग्रहणा, स्पर्शनरसनोद्विप्राणौ, वाकायवच्छप्राणौ उच्छ्वासनिष्वासप्राणा आसु प्राणधेति । त्रीन्द्रियस्य सप्त त एव प्राणा प्राणाधिका । चतुर्विन्द्रियस्यष्टौ, त एव चतुर्विधिका । पंचेन्द्रियस्य तिर्य्योऽसत्तिनो नव प्राणान्म ण्य धोऽप्यधिका । मक्तिर्पंचेन्द्रियनिर्बन्धस्युपदेवनास्त्राणां दश प्राणा मनोव-यापिकाश्च एव । आदिशब्देन निर्दिष्टानामिन्द्रियाणामनिर्बन्धमध्यनानियतं च चरणार्थमाह—

पंचेंद्रियाणि ॥ १५ ॥

अथवा स्वां प्रक्रियां, आचिख्यासवः केचित् पंच पदेकादश चेंद्रियाणि इत्यप्यवस्यंति तत्रानिष्टनिवृ-
त्त्यर्थं नियमयन्नाह पंचेंद्रियाणि नाधिकानीति—

इंद्रस्यात्मनो किंमिन्द्रियं ॥ १ ॥ उपभोक्तुरात्मनोऽनिवृत्तकर्मबंधस्यापि परमेश्वरशक्तियोगा-
दिद्रव्यपदेशमर्हतः स्वयमर्थान् गृहीतुमसमर्थस्योपयोगोपकरणं किंमिन्द्रियमित्युच्यते ।

इंद्रेण कर्मणा सृष्टमिति वा ॥ २ ॥ अथवा स्वकृतकर्मविपाकवशादात्मा देवेंद्रादिषु तिथिगादिषु
चेष्टानिष्टमनुभवतीति कर्मैव तत्रेंद्रः, तेन सृष्टमिन्द्रियमित्याख्यायते । तद्भेदाः स्पर्शनादयः पंच वक्ष्यमाणाः ।

मनोर्षाद्रियमिति चेन्नानवस्थानात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत्तं मनोर्षाद्रियमित्युपसंख्येयं, कर्ममलीमत्त-
स्यात्मनोऽसहायस्य स्वयमेनार्थचित्तनं प्रत्यसहिष्णोर्वैलक्षणं भवति मनः, कर्मकृतं चेति ? तन्न । किं कारणं ?
अनवस्थानात् । यथा चक्षुरादीनि प्रतिनियतदेशावस्थानानि न तथा मन इत्यनीन्द्रियं सत् ।

इन्द्रियपरिणामाच्च आप् तस्यापारात् ॥ ४ ॥ चक्षुरादीनां रूपादिविषयोपयोगपरिणामात्माक्
मनसो व्यापारः । कथं ? शुक्लादिरूपं दिदृक्षुः प्रथमं मनसोपयोगं करोति । एवंविधं रूपं पश्यामि रसमास्वाद-
यामि इति तत्तत्सद्वैलक्षणीकृत्य चक्षुरादीनि विषयेषु व्याप्रियंते तत्तत्तस्याऽनिन्द्रियत्वं ।

कर्मेंद्रियोपसंख्यानमिति चेन्नोपयोगप्रकरणात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्कर्मेंद्रियाणि बागादीनि
वचनादिक्रियानिमित्तानि संति तेषामिहोपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारणमुपयोगप्रकरणादुपयो-
गोऽत्र प्रकृतः, तदुपकरणानीहेंद्रियाणि गृह्यते, तेन कर्मेंद्रियाणामप्रसंगः ।

अनिन्द्रियत्वं वा तेषामनवस्थानात् ॥ ६ ॥ न बागादीनामिन्द्रियत्वमस्ति उपयोगसाधनेषु
होन्द्रियव्यपदेशो युक्तो न क्रियासाधनेषु । यदि च क्रियासाधनेष्वपि स्यादनवरथा प्रसज्येत सर्वाणि हंगो
पांगादीनि मूर्धादीनि क्रियासाधनानीति । इष्टानिष्टविषयोपलब्ध्यायानि भोक्तुरात्मनो यान्यमूर्त्ताद्रियाणि तेषामु-
क्तसामर्थ्यविशेषादुपनियतभेदानां प्रत्येकं भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

द्विविधानि ॥ १६ ॥

विधिशब्दस्य प्रकारवाचिनो ग्रहणं ॥ १ ॥ अयं विधिशब्दः प्रकारवाची गृह्यते विधयुक्तगत
प्रकाराः समानार्था इति । द्वौ विधौ येषां तानि द्विविधानि द्विप्रकाराणीत्यर्थः कौ च द्वौ प्रकारौ ? द्रव्येंद्रियं
भावेंद्रियमिति । तत्र द्रव्येंद्रियस्वरूपनिर्णयार्थमाह—

निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येंद्रियं ॥ १७ ॥

निर्वृत्त्येत इति निर्वृत्तिः ॥ १ ॥ कर्मणा वा निर्वृत्त्येत निष्पाद्यते सा निर्वृत्तिरित्युपदिश्यते । सा-
द्वैधा बाह्याभ्यंतरभेदात् ॥ २ ॥ तत्र विशुद्धात्मप्रदेशवृत्तिराभ्यंतरा ॥ ३ ॥ उत्तेधांगु-
लस्याऽसंख्येयभागप्रमितानां विशुद्धानामात्मप्रदेशानां प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियसंस्थानमानावमानावस्थितानां
वृत्तिराभ्यंतरा निर्वृत्तिः ।

तत्र नामकर्मोदयापादितत्वावस्थाविशेषः शुद्धलप्रचयो बाह्या ॥ ४ ॥ तेष्व्वात्मप्रदेशेऽपिद्वि-
धव्यपदेशाभाक् यः प्रतिनियतसंस्थानो नामकर्मोदयापादितत्वावस्थाविशेषः शुद्धलप्रचयः, स बाह्या निर्वृत्तिः ।

उपक्रियतेऽनेनेत्युपकरणं ॥ ५ ॥ येन निर्वृत्तिरूपकारः क्रियते तदुपकरणं—

तद्विधिवं पूर्ववत् ॥ ६ ॥ तदुपकरणं द्विविधं पूर्ववद्बाह्याभ्यंतरभेदात् ।

सप्राभ्यंतरं शुक्लकृष्णमंडलं बाह्यमक्षिपत्रपद्मदयादि ॥ ७ ॥ एवं शेषेष्वपीन्द्रियेषु ज्ञेयं ।
भावेंद्रियमुच्यते—

लब्धयुपयोगो भावेन्द्रियं ॥ १८ ॥

लब्धिरिति 'कोय शब्द', लभो लब्धिः । यदेव पित्वादङ्गप्रामोति 'अनुबधकृतमनित्यमिति न भवति यथा वर्णानुपलब्धौ वा तदर्थगतेरिवेवमादिषु । अथवा खिया कि लभादिभ्यश्चेति किर्मवति, इष्टाद्य लभादय इति । अथ कोऽस्यार्थः ।

इन्द्रियनिर्गृहीतः स्योपपन्नविशेषो लब्धिः ॥ १ ॥ यत्सन्निधानादहम् द्रव्येन्द्रियनिर्गृहीतं प्रति व्याप्रियते स ज्ञानावरणक्षयोपपन्नविशेषो लब्धिरिति विज्ञायते ।

तन्निमित्तः परिणामविशेष उपयोगः ॥ २ ॥ तदुक्तं निमित्तं प्रतीत्य उत्पद्यमान आत्मनः परिणाम उपयोग इत्युपादिश्यते तदुभय भावेन्द्रियमिति ।

उपयोगस्य फलत्वादिन्द्रियव्यपदेशानुपपत्तिरिति चेन्न कारणधर्मस्य कार्यानुवृत्तेः ॥ ३ ॥ स्यान्मतमिन्द्रियफलमुपयोग स कथमिन्द्रियव्यपदेशमापद्यत इति । तत्र किं कारण कारणधर्मस्य कार्यानुवृत्ते । कार्यं हि लोके कारणमनुवर्तमानं दृष्टं यथा घटाकारपरिणतं विज्ञानं घट इति । तथेन्द्रियनिमित्त उपयोग इन्द्रियमिति व्यपदिश्यते ।

शब्दार्थसम्बन्धश्च ॥ ४ ॥ य शब्दार्थ इदस्य लिंगमिदं सृष्टमिति वा स उपयोगे प्राधान्येन विद्यत इतीन्द्रियव्यपदेशो युक्तः । उक्तानां पञ्चानामिन्द्रियाणां सञ्ज्ञानुपूर्व्यविशेषप्रतिपादनाधमाह—

स्पर्शनरसनप्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ १९ ॥

स्पर्शनादीनां करणसाधनत्वं पारतन्त्र्यात् कर्तृसाधनत्वं च स्वातन्त्र्याद्बहुलवचनात् ॥ १ ॥ इमानि स्पर्शनादीनि करणसाधनानि । कुत । पारतन्त्र्यात् इन्द्रियाणां हि लोके पारतन्त्र्येण विवक्षा विद्यते, आत्मन स्वातन्त्र्यविवक्षायां यथानेनाऽऽह्ना सुष्ठु पश्यामि, अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति । ततो वीर्यातरापप्रति नियतैन्द्रियावरणक्षयोपपन्नमागोपांगमनामलाभावप्रभात् स्पर्शयनेनामेति स्पर्शन, रसपत्यनेनामेति रसन, जिघ्रस्यनेनामेति प्राण, चष्टेरेनाकर्थात्तद्वर्शनार्थविवक्षायां चष्टेऽर्थात् पश्यत्यनेनामेति चक्षुः शृणोत्यनेनामेति श्रोत्र । कर्तृसाधनत्वं च भवति स्वातन्त्र्यविवक्षायां, इन्द्रियाणां हि लोके स्वातन्त्र्येण विवक्षा, यथेदं मेऽक्षि सुष्ठु पश्यति, अथ मे कर्णं सुष्ठु शृणोति इति । तेन पूर्वोक्तहेतुसन्निधाने सति सृष्टत्वामेवेति स्पर्शनं 'कथं' कर्तरि युद् बहुलवचनात् । रसपतीति रसन, जिघ्रतीति प्राण, चष्टे इति चक्षुः, शृणोतीति श्रोत्रमिति । अत्रेन्द्रियाणीति केषांचिपाठः नासी युक्तः । कुत ।

अधिकृतत्वादिन्द्रियाणीत्यवचनं ॥ २ ॥ पञ्चेन्द्रियाणीत्यत इन्द्रियग्रहणमनुवर्तते तेनेन्द्रियाणीति वचनमनर्थकं ।

स्पर्शनग्रहणमादौ शरीरव्यापित्वात् ॥ ३ ॥ यतो वितत्य शरीरमवतिष्ठते स्पर्शनमतोऽस्य ग्रहणमादौ क्रियते 'वनस्पत्यनानामेवमिति' । तत्र स्पर्शनस्य ग्रहणार्थमादौ वचनं ।

सर्वसंसारिषूपलम्बेभ्यः ॥ ४ ॥ सर्वेभ्यः संसारिषु स्पर्शनमस्त्यतो नानानीवापेक्षा व्यापित्वाच्चादौ ग्रहणं क्रियते ।

ततो रसनप्राणचक्षुषां क्रमवचनमुत्तरोचराल्पत्वात् ॥ ५ ॥ ततः पञ्चाद्रसननादीनां प्रयाणा क्रमवचनं क्रियते, युत, उत्तरोचराल्पत्वात्, तथा— सर्वतः स्तोकाधस्तु प्रदेशा । श्रोत्रेन्द्रियप्रदेशा सख्येयगुणाः । प्राणोद्वेगं विशेषाधिका जिह्वायामसख्येयगुणा, स्पर्शनेऽननगुणा इति । यद्यप्य चक्षुर्गोत्रे ग्रहणं कर्तव्यं सर्वेभ्योऽर्थाप्यत्वात् । सत्यमेवमेतत् तथापि—

श्रोत्रस्पर्शते वचनं बहुपकारित्वात् ॥ ६ ॥ यतः श्रोत्रलजधानादुपदेशं भुत्वा हिताहितप्राप्तिं परिहारधर्माद्विद्यतेऽतः श्रोत्रं बहुपकारिणं, अतः गृह्यते ।

रसनमपि वक्तृत्वेनेति चेन्नाभ्युपगमात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद्रसनमपि बहुपकारि, कथं ! वक्तृत्वेन यतो रसनमभ्युदयनि श्रेयसार्थोच्चारणाऽव्ययनादिषु प्रमाणमतो रसनमेवति वाच्यमिति ! तन्न किं कारण ! अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्य श्रोत्रस्य बहुपकारित्वं रसनस्यापि बहुपकारित्वं वर्णयता भवता तदभ्युपगतमिति अवसितोभिमतो वादः । अनभ्युपगमे वा ! प्रसगनिवृत्तिः, रसनमपि बहुपकारीति । किं च—

श्रोत्रप्रणालिकापादितोपदेशात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रप्रणालिकयोपदेशमुपभूत्य रसनं वक्तृत्वं प्रति व्याप्तिर्यते श्रोत्रमेव बहुपकारि ।

सर्वज्ञे तदभाव इति चेन्नैन्द्रियाधिकारात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं न हि सर्वज्ञं श्रोत्रेन्द्रियबलाधानात् परतः उपभूत्य वक्तृत्वमास्त्विति किं तु सकलज्ञानावरणसंश्लेषाभिर्भूतातीन्द्रियकेवलज्ञानः रसनाष्टप्रभमात्रोद्देशं वक्तृत्वेन परिणतः सकलान् श्रुतिरिपयानर्यानुपदिश्यति अतो रसनमेव बहुपकारीति ! तन्न किं कारणमिन्द्रियाधिकारोपमतो येष्विन्द्रियकृतो हिताहितोपदेशः साकल्येनास्ति तात्प्रत्येतदुक्तं, न सर्वज्ञं प्रतीति नास्ति दोषः ।

एकैकवृद्धिक्रमज्ञापनार्थं च स्पर्शनादिवचनं ॥ १० ॥ कृमिपिपीलिकाभ्रमरमुष्यादीनामेकैकवृद्धानीति वक्ष्यते तत्र वृद्धिक्रमज्ञापनार्थं च स्पर्शनादीनामानुपूर्व्यं वेदितव्यं ।

एषां च स्वतस्तद्वैकल्यपृथक्त्वं प्रत्यनेकांतः ॥ ११ ॥ एषां च स्पर्शनादीनामिन्द्रियाणां स्वतस्तद्वैकल्यपृथक्त्वं प्रत्यनेकांतो वेदितव्यः । स्यादेकत्र स्यात्पृथक्त्वमित्यादि । तद्यथा स्वतस्तावज्ज्ञानावरणक्षयोपशमशक्तेरभेदविवक्षायां स्पर्शनादीनां स्यादेकत्र, ममुदायन्यतिरेकाभावात् समुदायिनो समुदायस्यैकत्वादवयवानामप्येकत्वमिति वा स्यादेकत्वं । प्रतिनियतक्षयोपशमलब्धिविशेषापेक्षया स्यान्नानात्वं, अवयवभेदविवक्षायां वा स्यान्नानात्वं । इन्द्रियबुद्धयभिधानानुवृत्तिभ्यामवतर्तनार्पणभेदाद्वा स्यादेकत्वं स्यात्पृथक्त्वं च । तद्वतोपि चैतन्यापरिव्यागेनोभयपरिणामकारणोपक्षस्येन्द्रियपर्यायात्मलभे सति निष्ठतापिपिबद्धत्वं तथा परिणामात्तद्व्यतिरेकेणैन्द्रियस्यानुपलब्धिरिति स्यादिन्द्रियेन्द्रियतोरेकत्वं । इतरथैकातान्यत्वेऽनिन्द्रिय आत्मा स्यात् घटवत् स्यान्वतमेन्द्रियनिवृत्तौ तद्वतोवस्थानात् स्यान्नानात्वं । पर्यायिपर्यायभेदाच्च स्यान्नानात्वं । सहाभेदाभेदविनक्षोपपत्तेश्च स्यादेकत्वं स्यान्नानात्वं वाऽवसेय पूर्ववदुत्तरे च भगा नेतव्याः । तेषामिन्द्रियाणां विषयपूर्वदर्शनार्थमाह—

स्पर्शरसगंधवर्णशब्दास्तदर्थाः ॥ २० ॥

स्पर्शादीनां कर्मभावसाधनत्वं द्रव्यपर्यायविवक्षोपपत्तेः ॥ १ ॥ स्पर्शादीनां कर्मभाधनत्वं भावसाधनत्वं च भवति । कुत ? द्रव्यपर्यायविनक्षोपपत्तेः । यदा द्रव्यं प्राधान्येन विवक्षितं तदेन्द्रियेण द्रव्यमेव सनिष्ठमप्यते ततो न व्यतिरिक्ता स्पर्शादयः केचन सतीति । एतस्यां विनक्षायां कर्मसाधनत्वं स्पर्शादीनां भवतीत्यते, स्पृश्यत इति स्पर्शः, रस्यत इति रसः, गन्ध्यत इति गन्धः, वर्ण्यत इति वर्णः, शब्दयत इति शब्दः । यदा तु पर्यायं प्राधान्येन विवक्षितस्तदा भेदोपपत्तेरौदासीन्यावस्थितभावकथनाज्ञानसाधनत्वं स्पर्शादीनां मुच्यते । ततः स्पर्शनं स्पर्शः, रसनं रसः, गन्धनं गन्धः, वर्णनं वर्णः, शब्देन शब्द इति । यद्येन सूक्ष्मेष्टु परमाण्यादिषु स्पर्शादिव्यवहारो न प्राप्नोति ? नैव दोषः सूक्ष्मेष्टुपि ते स्पर्शादयः सति तत्कार्येष्टु स्पृष्टेष्टु दर्शनादनुभवीयमाना । न ह्येत्यतमसतां प्रादुर्गोचोस्तीति । किंविन्द्रियग्रहणयोग्या न भवत्ययंग्यत्वेपि तेषु स्पर्शादिव्यवहारो रुदियशाद्भवति । तदर्थो इति कोय शब्दः ? तेषामर्थोस्तदर्था इति तेषां केषामिन्द्रियाणां । यद्येव—

तदर्था इति वृत्त्यनुपपत्तिरसमर्थत्वात् ॥ २ ॥ तदर्थः इति वृत्तिर्नोपपद्यते कुतोऽसमर्थत्वात् समर्थोपपत्तिरिति वृत्त्या भवति तस्य । नचात्र सामर्थ्यमस्ति कुत ? सापेक्षमसमर्थं भवति । इन्द्रियाणि ह्यारोप्यन्ते ?

१. श्रोत्रप्रणालिकापादितोपदेशात् ।

न वा गमकत्वात्तिस्यसापेक्षेषु संबंधिशब्दवत् ॥ ३ ॥ न वैषदोषः किं कारणं ? गमकत्वाद्गति-
र्भवति । गमकत्वं च नित्यसापेक्षेषु । कथं ? संबंधिशब्दवत् । यथा संबंधिशब्देण देवदत्तस्य गुरुकुलं, देवदत्तस्य
गुरुपुत्र, इत्येवमादिषु वृत्तिर्भवति गुरुशब्दो हि नित्यशिष्यमपेक्षत इति । एवमिहापि तच्छब्दः सामान्यवच-
नोऽविशेषाकांक्षी सन् प्रकृतानीन्द्रियाण्यपेक्षमाणोऽपि वृत्तिं लभते ।

स्पर्शादीनामानुपूर्व्येण निर्देश इन्द्रियक्रमाभिसंबंधार्थः ॥ ४ ॥ स्पर्शश्च रसश्च गंधश्च
वर्णश्च शब्दश्च स्पर्शरसगंधवर्णशब्दा इत्यानुपूर्व्येण निर्देशः स्पर्शनादिभिरिन्द्रियैः क्रमेणाभिसंबंधो यथा स्यात्,
इति एते पुद्गलद्रव्यस्य गुणा अविवेकेण वेदितव्याः । अत्र केचिद्विशिष्य तान् कल्पयन्ति—रूपरसगंधस्पर्श-
वती पृथिवी । रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाश्च । तेजो रूपस्पर्शवत् । वायुः स्पर्शवानिति तदमुक्तं—रूपादि-
मान् वायुः स्पर्शवत्वादटवत् । तेजोऽपि रसगंधवद्रूपवत्वाद्गुडवत् । आपोऽपि गंधवत्यः रसवत्त्वादाप्रफलवत् ।
किंचाऽवादिषु गंधादीनां साक्षादुपलब्धेश्च । पार्थिवपरमाणुसंयोगादुपलब्धिरिति चेन्न विशेषहेत्वभावात् । नात्र
विशेषहेतुरस्ति पार्थिवपरमाणूनामेते गुणाः संसर्गात्तन्त्रोपलभ्यन्ते नन्वादीनामिति । वयं प्रनहे तद्गुणः
तत्रोपलब्धेरिति । यदि हि संयोगादुपलब्धिः कल्प्यते रसाचलपलब्धिरपि संयोगादेव कल्प्यता । नच पृथिव्यादीनां
जातिभेदोऽस्ति पुद्गलजातिमजहंतः परमाणुस्तथविशेषा निमित्तनशाद्विभक्त्युपलब्धतामपचत इति दर्शनात् । दृश्यते
हि पृथिव्याः कारणवशाद्द्रवता । द्रवाणां चापां करकात्मभावेन घनभावो दृष्टः, घनश्च द्रवभावः । तेजसोऽपि
मयीभावः । वायोऽपि दृष्टा रूपादयः । कथं गम्यत इति चेत्परमाणुषु तेषां रूपादीनां कथं गतिः ? तत्कार्येषु
दर्शनादनुमानमिति चेदिहापि तत एव वेदितव्यं ।

तेषां च स्वतस्तद्गतैकत्वं पृथक्त्वं प्रत्यनेकांतः ॥ ५ ॥ तेषां च स्पर्शादीनां स्वतस्तद्गत-
श्चैकत्वपृथक्त्वं प्रत्यनेकांतो वेदितव्यः । स्यादेकत्वं स्यात्पृथक्त्वमित्यादि । अत्रान्ये एकत्वं पृथक्त्वं चैकतिना-
भ्यवस्यन्ति । तदमुक्तं कथं ? भेदेकातेनैकत्वं स्यात्स्पर्शनेन स्पर्शोपलब्धौ रसादीनामनुपलब्धिः स्यात् । तद्वतोऽपि
तेषामनुपलब्धे तदेव वा स्यात् एव वा । तदेव लक्षणमात्रावाह्यभावात्, अथ त एव ? निराधारत्वात्तेषामभ्यभावः ।
भेदेकातेन प्रथक्त्वं, घटरूपोपलब्धौ घटानुरूपानुपलब्धिवत् स्पर्शोपलब्धौ रूपादीनामनुपलब्धेः स्पृष्टो घटोऽय
मिति न ज्ञेयते स्पर्शाद्यनात्मकत्वात् तस्मात्तद्गतोऽप्यत्यंतप्रथक्त्वे !, उभयेषामभावः स्यात् । ग्रहणभेदात्स्पर्शादी-
नामन्यत्वमिति चेन्न । ग्रहणाभेदेऽपि नानात्वोपलब्धेः शुद्धकृष्णादिषु संख्यापरिमाणप्रपञ्चसंयोगविभागा
परत्वापरत्वकर्मसत्तागुणत्वानां रूपसमयावच्छादुपाणां नानात्वोपलब्धेश्च । संज्ञा स्वतत्त्वमिति लक्षणभेदा-
न्नानात्वमिति चेन्न । तदभेदेऽपि द्रव्यगुणकर्मणा नानात्वोपलब्धेः । अनानात्वमिति चेन्न । प्रतिशविरोधात् । यदि द्वैवं
स्यान्महदादिपरिगतानां सत्त्वरजस्तमसां व्यतिरेकेणानुपलब्ध्यमानानामपि प्रतिज्ञातमन्यत्वं हीयते । यदि हि तत्रा
प्यनन्यत्वमेव स्यात् ? व्यक्ताव्यक्तलक्षणभेदकल्पनाऽनर्थिका स्यात्, तस्मात्स्यादेकत्वं स्यात्प्रथक्त्वं चान्युपांतं व्यं
द्रव्यार्पणादेकत्वं पर्यार्पणाज्ज्ञानात्वमिति । अत्राह— यन्मनीनस्थानादिन्द्रियं न भवतीति प्रत्याख्यातं तत्कि-
मुपयोगस्योपकारकमुत नेति ! तदनुपकार्यं तेन विनैन्द्रियाणां विषयेषु स्वप्रयोजनवृत्त्यभावात् । किमस्येषां सह
कारित्वमात्रमेव प्रयोजनमुतान्यदपीत्यत आह—

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २१ ॥

श्रुतज्ञानविषयोऽर्थः श्रुतं स विषयोनिन्द्रियस्य । परिप्राप्तश्रुतज्ञानावरणश्रयोपशमस्यात्मनः श्रुतार्थोनिन्द्रि-
यालंबज्ञानप्रवृत्तेः । अत्रा श्रुतज्ञानं श्रुतं तदनिन्द्रियस्यार्थः प्रयोजनमिति यावत् तत्पूर्वकत्वात्तस्य । इत्ययमनि-
द्रियस्यैन्द्रियव्यापारनिर्मुक्तोऽर्थः ।

श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियस्य विषय इति चेन्न श्रोत्रेन्द्रियग्रहणे श्रुतस्य मतिज्ञानव्यपदेशात् ॥ १ ॥
स्यान्मतं न श्रुतमनिन्द्रियस्य विषयः, कस्य तर्हि ? श्रोत्रेन्द्रियस्येति, तन्न । किं कारणं श्रोत्रेन्द्रियग्रहणात् श्रुतस्य मति-

ज्ञानमिति व्यपदेशात् । यदा हि श्रोत्रेण गृह्यते तदा तन्मतिज्ञानमवग्रहादि व्याख्यातं, तत उत्तरकालं यत्-
पूर्वकं जीवादिपदार्थस्वरूपाविषयं तच्छ्रुतमनिद्रियस्येत्यवसेयं । उक्तानामिन्द्रियाणां प्रतिनियतविषयाणां स्वामि-
त्वनिर्देशे कर्तव्ये यत्प्रथमगृहीतं स्पर्शने तस्य तावत्स्वामित्वावधारणार्थमाह—

वनस्पत्यंतानामेकं ॥ २२ ॥

अंतश्शब्दस्याऽनेकार्थत्वे विवक्षातोवसानगतिः ॥ १ ॥ अयमंतश्शब्दोनेकार्थः, कचिदवयवे, यथा
वृक्षांतो वसनांतः । कचित्सामाप्ये, यथोदकांतं गत उदकसमीपे गत इति । कचिदवसाने वर्तते यथा संसारान्तं
गतः संसारावसानं गत इति । तत्रैव विवक्षातोवसानगतिर्वेदितव्या । वनस्पत्यंतानां, वनस्पत्यवसानानामिति ।

समीप्यवचने हि बाधुत्रसंसंप्रत्ययसंगः ॥ २ ॥ वनस्पत्यंतानां वनस्पतिसमीपाना-
मित्यर्थे गृह्यमाणे बाधुकायिकानां वसनां च संप्रत्ययः प्रसज्येत ।

अंतश्शब्दस्य संबंधिशब्दत्वादादिसंप्रत्ययः ॥ ३ ॥ अयमंतः शब्दः संबंधिशब्दत्वात्
काचित् पूर्वीनपेक्ष्य वर्तते, ततोर्थादादिसंप्रत्ययो भवति । तस्मादयमर्थो गम्यते, पृथिव्यादीनां वनस्पत्यंतानामेक
मिन्द्रियमिति । अत्राह—

अविशिष्टैर्कैन्द्रियमसंगोजविशेषात् ॥ ४ ॥ पृथिव्यादीनां वनस्पत्यंतानां स्पर्शनादिषु चाविशिष्टमैकमि-
न्द्रियं प्राप्नोति । कुतः, अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेषोऽस्त्वनेनैवेकेन भवितव्यमिति । संख्यावाची ह्ययमेकशब्दः ।

न वा प्राथम्यवचने स्पर्शनसंप्रत्ययात् ॥ ५ ॥ न वैपदोपः । किं कारणं ? प्राथम्यवचने स्पर्शनं
संप्रत्ययात् । अयमेकशब्दः प्राथम्यवचनः । सूत्रपाठे च प्राथम्यमाश्रितं, ततः स्पर्शनस्य संप्रत्ययो भवति । अस्ति च
लोके प्राथम्यवचनः, एको गोत्रे प्रथमो गोत्र इति । तस्योत्पत्तिकारणमुच्यते— वीर्यांतरावस्पर्शनेन्द्रियावरण-
क्षयोपशमने शैथिल्यसर्ववातिस्पर्धकोदये च शरीरागोपागलाभोपशमने, एकैन्द्रियज्ञातिनामोदयवशावर्ततायां च
सत्यां, स्पर्शनमेकमिन्द्रियमाविर्भवति । इतरेषामिन्द्रियाणां स्वामित्वप्रदर्शनार्थमाह—

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥ २३ ॥

एकैकमिति वीर्यानिर्देशः ॥ १ ॥ एकैकमिति शब्दो वीर्यायां दृश्यः ।

बहुत्वनिर्देशः सर्वेन्द्रियापेक्षः ॥ २ ॥ सर्वाणामिन्द्रियाण्यपेक्ष्य बहुत्वनिर्देशः कृतः । एकैकवृद्-
धेयं तान्येकैकवृद्धानिति । तत्र किं पूर्वमुच्यते ? इति संदेहः—

असंदिग्धं स्पर्शनसंकेतैरेव वृद्धिमित्यादिविशेषणम् ॥ ३ ॥ स्पर्शनसित्यनुवर्तते तद्वद्व्येके-
केन वृद्धमित्यादि विशेषणम् नास्ति संदेहः । तत्रैव ।

वाक्यांतरोपपन्नत्वात् ॥ ४ ॥ अस्माभिर्वचनस्यानाद्वाक्याद्वाक्यांतराण्युपपन्नते यथा— अक्ष इत्ये-
तस्मादक्षो भवत्यतो, अक्षो मज्ज्यतो, अक्षो हीन्यतामिति वाक्यांतरोपपन्नः कियते । एवमिहापि स्पर्शनं रसनवृद्धं
कृम्यादीनां । स्पर्शनरसने प्राणवृद्धे पिपीलिकादीनां । स्पर्शनरसनप्राणानि चक्षुर्वृद्धानि भ्रमरादीनां । तानि श्रोत्र-
वृद्धानि मनुष्यादीनामिति वाक्यांतराण्युपपन्नते ।

आदिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायां वा वेदितव्यः ॥ ५ ॥ यदागमो नापेक्षितस्तदा प्रकारे कृमि
प्रकाराः कृम्यादय इति । यदा त्वागमोऽपेक्ष्यते तदा व्यवस्थायां, आगमे हि ते व्यवस्थिता इति तेषां निश्चयः
स्पर्शनोत्पत्त्या व्याख्याता, उत्तरोत्तरसर्ववातिस्पर्धकोदयेन । एवमेतेषु संसारिषु द्विभेदविषयभेदात्पंचवि-
धेषु ये पंचेन्द्रियास्तद्वेदस्यानुज्ञास्य प्रतिपत्त्यर्थमाह—

संज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

मनो व्याख्यातं सह तेन ये वर्तते ते संज्ञिनः । अत्र चोच्यते—

समनस्कविशेषणमनर्थकं संज्ञिज्ञानेन गतत्वात् ॥ १ ॥ संज्ञिन इत्यनेनैव विशेषणेन गतत्वात् समनस्का इति विशेषणमनर्थकं । कथमिति चेदुच्यते—

हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्योपाविचारणात्मिका संज्ञा ॥ २ ॥ इदं हितमिदं हितमस्य प्राप्ति परिहारे चायं गुणोऽयं दोष इति च विचारणात्मिका संज्ञेत्युच्यते ।

ब्रीह्यादिपाठादिनि, सिद्धिः ॥ ३ ॥ तस्मात्संज्ञाशब्दाद्रीह्यादिपाठादिनि सति संज्ञिन इति सिध्यति ।

न वा शब्दार्थव्यभिचारात् ॥ ४ ॥ संज्ञाशब्दार्थो हि व्यभिचरति तत्र को दोषः संज्ञानां ! इति चेन्नित्यर्थाभावो (!) यदि संज्ञाशब्दत्वमित्युच्यते सा सर्वेषां प्राणिनां प्रसन्नियतास्तीत्यसाक्षिनामभाषान्वित्याभावाः स्यात् । संज्ञानं संज्ञा ज्ञानमिति चेत्तुच्यः को निवर्त्याभावः !, सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानात्मकत्वात् ।

आहारादि संज्ञेति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतदाहार-भय-मैथुन-परिग्रहवियया संज्ञेति ! तन्न किं कारणमनिष्टत्वात् । सर्वे हि संसारिण आहार-भय-मैथुन-परिग्रह संज्ञासंनिधानात्संज्ञिनः स्युः । अनिष्टं चैतत्तस्मात्समनस्का इति विशेषणमर्थवत् । एवं च कृत्वा गर्भोद-मूर्च्छित-सुषुप्ताद्यवस्थासु हिताहितपरीक्षा-भोक्षेपि मनःसंनिधानात् संज्ञित्वमुपपन्नं भवति । यद्यस्य संसारिणो हिताहितप्राप्तिनिवृत्तिहेतुः परित्यक्तो मनःकारणसंनिधाने सति भवति । अयाभिगणशरीरं प्रत्यागूर्णस्य विशीर्णपूर्वमूर्तं रात्मनो निर्मनस्कस्य मत्कर्म ताकुतः ! इत्यत्रोच्यते—

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

अथवा यदि संप्रधार्य समनस्का प्राणिनः क्रियाः प्रारंभते भिन्नदेहस्याऽसति मनस्युपपादक्षेत्रं प्रत्याभिमुख्येन वा प्रवृत्तिर्विग्रहार्था सा कुतो भवतीत्यत आह विग्रहगतौ कर्मयोग इति—

विग्रहो देहस्तदर्थो गतिर्विग्रहगतिः ॥ १ ॥ औदारिकादिशरीरानामोदयात्तन्निवृत्तिसमर्था-न्विधानं गृह्णाति विग्रहते वासी ससारिणेति विग्रहो देहः, विग्रहाय गतिर्विग्रहगतिः । ननु विकृतिप्रकृत्य-भित्तवधे सति तादार्थ्यं दृष्टिः, इह विकृतिप्रकृत्यसंबंधाभावाद्दृष्टिर्न प्राप्नोति ! नैव दोषः अभ्यासादिवद्दृ-ष्टिर्वेदितव्या तादार्थ्यं चतुर्म्पा नान्ये प्रदर्श्यते ।

विरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघात इति वा ॥ २ ॥ अथवा विरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघातः पुद्ग-लाधाननिरोध इत्यर्थः ।

विग्रहेण गतिर्विग्रहगतिः ॥ ३ ॥ आधाननिरोधेन गतिरित्यर्थः ।

कर्मेति सर्वशरीरप्ररोहणसमयं कर्मणं ॥ ४ ॥ सर्वाणि शरीराणि यतः प्ररोहंति तद्बीजभूतं कर्मणं शरीरं कर्मेत्युच्यते ।

योग आत्मप्रदेशशरीरस्पंदः ॥ ५ ॥ कायादिवर्णणानिमित्त आत्मप्रदेशपरिस्पंदः योग इत्याख्यायते ।

कर्मनिमित्तो योगः कर्मयोगः ॥ ६ ॥ तस्यां विग्रहगतौ कर्मणशरीरकृतो योगो भवति यत्कृतं कर्मादान । यदुपपादिता चाऽमनस्कस्यापि विग्रहार्था गतिः । अयाकाशप्रदेशेषु परमाणुप्रतिष्ठासंबन्धेनोपचरितेष्वधेया जीवपुद्गला देशांतरप्राप्तिं प्रत्यभिमुखाः किं निराकृतप्रदेशकमां ब्रज्यामभिनिर्वर्तयन्ति, उताक्रांतप्रदेशकमामिति विचारे सति तन्निर्धारणार्थमाह—

ज्ञानमिति व्यपदेशात् । यदा हि श्रोत्रेण गृह्यते तदा तन्मतिज्ञानमवग्रहादि व्याख्यातं, तत् उत्तरकालं यत्-
पूर्वकं जीवादिपदार्थस्वरूपाविषय तच्छ्रुतमनिद्रियस्येत्यवसेयं । उक्तानामिन्द्रियाणां प्रतिनियतविषयाणां स्वामि-
त्वनिर्देशे कर्तव्ये यद्यप्रमगृहीत स्पर्शनं तस्य तावत्स्वामित्वावधारणार्थमाह—

वनस्पत्यंतानामेकं ॥ २२ ॥

अंतश्शब्दस्याऽनेकार्थत्वे विवक्षातोवसानगतिः ॥ १ ॥ अयमतश्शब्दोनेकार्थः, कचिदवयवे, यथा
वस्त्रांतो वसनातः । कचित्सामान्ये, यथोदकांतं गत उदकसमीपे गत इति । कचिदवसाने वर्तते यथा संसारांतं
गतः संसारावसानं गत इति । तत्रेह विवक्षातोवसानगतिर्विदितव्या । वनस्पत्यंतानां, वनस्पत्यवसानानामिति ।

सापीप्यवचने हि वायुत्रसंसंप्रत्ययसंगः ॥ १ ॥ वनस्पत्यंतानां वनस्पतिसमीपान्त-
मित्यर्थे गृह्यमाणे वायुकायिकानां व्रसानां च संप्रत्ययः प्रसज्येत ।

अंतश्शब्दस्य संबंधिशब्दत्वादादिसंमत्ययः ॥ ३ ॥ अयमतः शब्दः संबंधिशब्दत्वात्
काश्चित् पूर्वानपेक्ष्य वर्तते, ततोर्थादादिसंप्रत्ययो भवति । तस्मादयमर्थो गम्यते, पृथिव्यादीनां वनस्पत्यंतानामेक
मिन्द्रियमिति । अत्राह—

अविशिष्टैकैन्द्रियसंसंगोऽविवक्षेपात् ॥ ४ ॥ पृथिव्यादीनां वनस्पत्यंतानां स्पर्शनादिषु चाविशिष्टमेकमि-
न्द्रियं प्राप्नोति । कुतः, अत्रिशेषात् । न हि कश्चिद्विशेषोऽस्पर्शनेनैवेकेन भवितव्यमिति । सत्यावाची ह्ययमेकशब्दः ।

न वा प्राथम्यवचने स्पर्शनसंप्रत्ययात् ॥ ५ ॥ न वैपदोषः । किं कारणं ? प्राथम्यवचने स्पर्शन
संप्रत्ययात् । अयमेकशब्दः प्राथम्यवचनः । सूत्रपाठे च प्राथम्यमाश्रितं, तत्, स्पर्शनस्य संप्रत्ययो भवति । अस्ति च
लोके प्राथम्यवचनं, एको गोत्रे प्रथमो गोत्र इति । तस्योत्पत्तिकारणमुच्यते— धीर्वातरायस्पर्शनंन्द्रियावरण-
क्षयोपशमे शेषेन्द्रियसर्ववातिस्पर्शकोदये च शरीरागोपगम्यभोपष्टभे, एकैन्द्रियजातिनामोदयवशावर्तितायां च
सत्यां, स्पर्शनमेकमिन्द्रियमाविर्भवति । इतरैरामिन्द्रियाणां स्वामित्वप्रदर्शनार्थमाह—

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकबृद्धानि ॥ २३ ॥

एकैकमिति बीजानिर्देशः ॥ १ ॥ एकैकमिति शब्दो बीजसाया दृष्टव्यः ।

बहुत्वनिर्देशः सर्वेन्द्रियापेक्षः ॥ २ ॥ सर्वाणीन्द्रियाण्यपेक्ष्य बहुत्वनिर्देशः कृतः । एकैकबृ-
द्धेयां तान्येकेकबृद्धानीति । तत्र किं पूर्वमुत्तरं ? इति सदेहः—

असंदिग्धं स्पर्शनमेकैकेन वृद्धमित्यादिविशेषणात् ॥ ३ ॥ स्पर्शनमित्यनुवर्तते तदारम्भैकै-
केन वृद्धमित्यादि विशेषणात् नास्ति सदेहः । तत्कथं ?

वाक्यांतरोपप्लवात् ॥ ४ ॥ अस्मान्निबंधनस्यानाद्वाक्याद्वाक्यांतराण्युपप्लवते यथा— अक्ष इत्ये-
तस्मादक्षो भक्ष्यता, अक्षो भक्ष्यतां, अक्षो ह्यीव्यतामिति वाक्यांतरोपप्लवः क्रियते । एवमिहापि स्पर्शनं रसनदृष्टं
कृम्यादीनां । स्पर्शनरसने प्राणवृद्धे पिपीलिकादीनां । स्पर्शनरसनघ्राणानि चक्षुर्बृद्धानि भ्रमरादीनां । तानि श्रोत्र-
वृद्धानि मनुष्यादीनामिति वाक्यांतराण्युपप्लवते ।

आदिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायां वा वेदितव्यः ॥ ५ ॥ यदागमो नापेक्षितस्तदा प्रकारे कृमि
प्रकारा कृम्यादय इति । यदा त्वगमोऽपेक्षते तदा व्यवस्थायां, आगमे हि ते व्यवस्थिता इति तेषां निश्चितिः
स्पर्शनोपस्था न्याहृता, उत्तरोत्तरसर्ववातिस्पर्शकोदयेन । एवमेतेषु सत्तारिषु द्विभेदेभिरिन्द्रियभेदात्यंवि-
धेषु ये पंचेन्द्रियास्तद्वेदस्यानुक्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाह—

संज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

मनो व्याख्यातं सह तेन ये वर्तते ते संज्ञिनः । अत्र चोद्यते—

समनस्कविशेषणमनर्थकं संज्ञिशब्देन गतत्वात् ॥ १ ॥ संज्ञिन इत्यनेनैव विशेषणेन गतत्वा-
समनस्का इति विशेषणमनर्थकं । कथमिति चेदुच्यते—

हिताहितप्राप्तिपरिहारयोगुणदोषविचारणात्मिका संज्ञा ॥ १ ॥ इदं हितमिदमहितम-
स्य प्राप्ता परिहारे चायं गुणोऽयं दोष इति च विचारणात्मिका संज्ञेत्युच्यते ।

ब्रीह्यादिपाठादिनि, सिद्धिः ॥ ३ ॥ तस्मात्संज्ञाशब्दाद्रीह्यादिपाठादिनि सति संज्ञिन इति सिध्यति ।

न वा शब्दार्थव्यभिचारात् ॥ ४ ॥ संज्ञाशब्दार्थो हि व्यभिचरति तत्र को दोषः संज्ञानां ? इति
चेन्नित्यर्थाभावे (?) यदि संज्ञाशब्दत्वमित्युच्यते सा सर्वेषां प्राणिनां प्रतिनियतास्तीत्यसाईनामभावाच्चित्यर्थाभावः
स्यात् । संज्ञानं संज्ञा ज्ञानमिति चेत्तुस्यः को नित्यार्थमावः ? , सर्वेषां प्राणिना ज्ञानात्मकत्वात् ।

आहारादिसंज्ञेति चेन्नाजनिष्ठत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतदाहार-भय-मैथुन-परिग्रहवियया संज्ञेति ?
तत्र किं कारणमनिष्ठत्वात् । सर्वे हि संसारिण आहार-भय-मैथुन-परिग्रह संज्ञासंनिधानात्संज्ञिनः स्युः । अनिष्टं
चैतत्तस्मात्समनस्का इति विशेषणमर्थवत् । एवं च कृत्वा गर्भौढ-मूर्च्छित-सुषुप्ताद्यवस्थासु हिताहितपरीक्षा-
भावेपि मनःसंनिधानात् संज्ञित्वमुपपन्नं भवति । यस्य संसारिणो हिताहितप्राप्तिनिवृत्तिहेतुः परित्यक्तो
मनःकारणसंनिधाने सति भवति । अयमिनवशरीरं प्रत्यागूर्णस्य विशीर्णपूर्वमूर्तेरात्मनो निर्मनस्कस्य
यत्कर्म ताकुतः ? इत्यत्रोच्यते—

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

अथवा यदि संप्रधार्य समनस्काः प्राणिनः क्रियाः प्रारभन्ते भिन्नदेहस्याऽसति मनस्युपपादक्षेत्रं प्रत्या-
भिमुख्येन वा प्रवृत्तिर्विग्रहार्था सा कुतो भवतीत्यत आह विग्रहगतौ कर्मयोग इति—

विग्रहो देहस्तदर्थं गतिर्विग्रहगतिः ॥ १ ॥ औदारिकादिशरीरनामोदयाचनिवृत्तिसमर्था-
न्विविधान् गृह्णाति विगृह्यते वासो संसारिणेति विग्रहो देहः, विग्रहाय गतिर्विग्रहगतिः । ननु विकृतिप्रकृत्य-
मिसंबंधे सति तादार्थ्यं वृत्तिः, इह विकृतिप्रकृत्यसंबंधाभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति ? नैव दोषः अन्वयासादिवद्बु-
द्धिर्वेदितव्या तादार्थ्यं चतुर्था वाक्ये प्रदर्श्यते ।

विरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघात इति वा ॥ २ ॥ अथवा विरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघातः पुत्र-
व्याधाननिरोध इत्यर्थः ।

विग्रहेण गतिर्विग्रहगतिः ॥ ३ ॥ आधाननिरोधेन गतिरित्यर्थः ।

कर्मैति सर्वशरीरप्ररोहणसमर्थं कर्मणं ॥ ४ ॥ सर्वाणि शरीराणि यतः प्ररोहन्ति तद्बीजभूतं
कार्मणं शरीरं कर्मेत्युच्यते ।

योग आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः ॥ ५ ॥ कायादिवर्गणानिमित्त आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः योग इत्याख्यायते ।

कर्मनिमित्तो योगः कर्मयोगः ॥ ६ ॥ तस्यां विग्रहगतौ कार्मणशरीरकृतौ योगो भवति
यत्कृतं कर्मादानं । यदुपपादिता चाऽमनस्कस्यापि विग्रहार्थं गतिः । अथाकाशप्रदेशेषु परमाणुप्रतिष्ठासंबन्धेनो-
पचरितेष्वधेया जीवपुद्गला देशांतरप्राप्तिं प्रत्यभिमुखाः किं निराकृतप्रदेशक्रमा-
व्रज्यामभिनिर्वर्तयन्ति, उताकांतप्रदेशक्रममिति विचारे सति तन्निर्धारणार्थमाह—

अनुश्रेणिगतिः ॥ २६ ॥

आकाशप्रदेशपांक्तिः श्रेणिः ॥ १ ॥ लोकमध्यादारम्योर्ध्वमधस्तिर्यक्क्रमाकाशप्रदेशानां (क्रम-
सनिविधानां) पक्तिः श्रेणिरित्युच्यते ।

अनोरानुपूर्व्ये वृत्तिः ॥ २ ॥ अनुशब्दस्यानुपूर्व्ये वृत्तिर्भवति श्रेणिरानुपूर्व्येणानुश्रेणिरिति ।

जीवाधिकारात्पुद्गलासंनत्यय इति चेन्न गतिग्रहणात् ॥ ३ ॥ स्यादेतज्जीवाधिकारात्पुद्ग-
लानामनुश्रेणिगतिसप्रत्यया न भवतीति । तन्न किं कारणं गतिग्रहणात् । यदि हि जीवस्यैव गतिरिहेष्टा स्याद्
गत्यधिकारे पुनर्गतिग्रहणमनर्थकं स्यात्ततो ज्ञायते सर्वेषां गतिमतां गतिर्गुह्यते ।

क्रियांतरे निवृत्त्यर्थं गतिग्रहणमिति चेन्नावस्थानाद्यसंभवाद् ॥ ४ ॥ स्यात्त गतिग्रहणं
क्रियांतरनिवृत्त्यर्थं गतिरेव नान्या क्रियेति । तन्न किं कारणमवस्थानाद्यसंभवात् । न विग्रहगतिमापन्नस्य जतोर्व-
स्थानशयनादयः क्रियाः समवति ।

उत्तरसूत्रे जीवग्रहणाच्च ॥ ५ ॥ “अविग्रहा जीवस्य” इत्युत्तरत्र जीवग्रहणाच्च मन्यामहे इहो-
भयगतिराश्रितेति ।

विश्रेणिगतिदर्शनाभियमायुक्तिरिति चेन्न कालदेशनियमात् ॥ ६ ॥ स्यादेतद्विश्रेणिगति-
रपि दृश्यते चक्रादीनां ज्योतिषां च भेरुप्रदक्षिणगतीनां मण्डलिकायानां विद्याधराणां च भेर्वादिप्रदक्षिण-
काले, ततोऽनुश्रेणिगतिरिति नियमो नोपपद्यते । तन्न किं कारणं कालदेशनियमात् । कालनियमस्तावज्जी-
वानां मरणकाले भवांतरसक्रमे । मुक्तानां चोर्ध्वगमनकालेऽनुश्रेण्येव गतिः । देशनियमोऽपि चोर्ध्वलोकादधोगति-
रधोलोकाद्योर्ध्वगतिस्तिर्यग्ग्लोकाद्याधोगतिरूपं वानुश्रेण्येव । पुद्गलानामपि च या लोकात्प्रापणी सा निय-
मादनुश्रेणिगतिः । यात्वन्या सा भजनीया । ततो भ्रमणरचनादिगतिः सिद्धा । पूर्वभावप्रज्ञापकनपावभासित
व्यवहारमतनीयं रूढिवशाद्वा विनिर्मुक्तकर्मबधनस्यापि जीवत्वमवश्यमेवमुपादिशत्—

अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥

विग्रहो व्याघातः कौटिल्यमित्यनर्थोतरं स यस्यान विद्यतेऽसावविग्रहा गतिः, कस्य जीवस्य । कीदृशस्य ।
मुक्तस्य । कथं गम्यते ?—

उत्तरत्र संसारिग्रहणादिह मुक्तगतिः ॥ १ ॥ उत्तरसूत्रे संसारिग्रहणादिह मुक्तगतिर्विज्ञायते
किमर्थमिदमुच्यते । ननु श्रेण्यंतरसमग्रहो विग्रहस्तस्याभावोऽनुश्रेणिगतिरित्यनेनैव सिद्धः, नार्थोऽनेन । इदं प्रयोजनं
पूर्वं सूत्रे जीवपुद्गलानां कचिद्विश्रेणिरपि गतिर्भवतीत्यतस्य ज्ञापनार्थं । ननु तत्रैवोक्तं कालदेशनियमादनुश्रेणिर्भ-
वति न सर्वत्रेति, न अतस्तत्सिद्धे । यद्यसंगत्या मनोऽप्रतिबन्धेन गतिरालोकात्तादवधृतकाला प्रतिज्ञायते सदेहस्य
पुनर्गतिः किं प्रतिबन्धिन्युत मुक्तात्मवदिति परिश्रेण्ये सतीदमुच्यते—

विग्रहवती च संसारिणः प्राक्चतुर्थ्यः ॥ २८ ॥

कालपरिच्छेदार्थं प्राक्चतुर्थ्य इति वचनं ॥ १ ॥ समयो वक्ष्यते चतुर्थ्यः समयस्य प्राक्
विग्रहवती गतिर्भवतीति कालपरिच्छेदार्थं प्राक्चतुर्थ्यं इत्युच्यते । ऊर्ध्वं कस्मानेति चेत् । विग्रहनिमित्ताभावात् ।
स्योल्हृष्टविग्रहनिमित्तनिष्कटक्षेत्रे उत्पितुः प्राणी निष्कटक्षेत्रानुपूर्व्यं श्रेण्यभावात्, इषुगत्यभावे निष्कट-
क्षेत्रप्रापणनिमित्तां त्रिविग्रहा गतिमारमते नोर्ध्वं तथाविधोपपादक्षेत्राभावात् । तेनैव च कालेनोपपादक्षेत्रप्राप्ते
पटिकायात्मलभत् । यथा पटिकादीनां ब्रीहोणां पटिच्छिन्नकालावधिपरिपाको न म्यूनेन नाम्यधिकेनेह
प्यान्तरभवे कालनियमो वेदितव्यः ।

चशब्दः समुच्चयार्थः ॥ २ ॥ चशब्द उपपादक्षेत्रप्रति ऋज्वी गतिरविग्रहा, कुटिला विग्रहवती ।

आह्रग्रहणं लब्ध्वर्यमिति चेन्नाभिविधिमसंगात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदाह्रग्रहणं कर्तव्यं लब्ध्वर्य-
मिति ? तत्र किं कारणं ? अभिविधिमसंगात् । तेन चतुर्थसमयमभिव्याप्य विग्रहं प्रवर्तते स चानिष्ट ॥

उभयसंभवे व्याख्यानान्मर्यादासंप्रत्यय इति चेन्न प्रतिपत्तेर्गौरवात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत-
मर्यादाभिविध्योराद् तत्र व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति मर्यादासंप्रत्यय इत्याहयपि सति न दोष इति ?
तत्र । किं कारणं ? प्रतिपत्तेर्गौरवात् । एव सति प्रतिपत्तेर्गौरव स्यात्, तस्माद्विस्पष्टार्थं प्राग्ग्रहणं क्रियते ।
आसां चतसृणां गतीनामार्पोक्ता सङ्गा — इषुगति, पाणिमुक्ता, लागलिका, गोमूत्रिका, चेति । तत्राविग्रहा
प्रायमिकी, शेषा निगृह्यन्त्य । इषुगतिरिवेषुगति, क उपमार्थः ? यथेपोर्मतिराहस्यदेशादृज्वी, तथा ससारिणां
सिप्यता च जीवना ऋज्वी गतिरेकसमयिकी । पाणिमुक्तेन पाणिमुक्ता, क उपमार्थः ? यथा पाणिना तिर्यक्
प्रक्षिप्तस्य द्रव्यस्य गतिरेकविग्रहा तथा ससारिणामेकविग्रहा गति पाणिमुक्ता द्वैसमयिकी । लागलमिव
लागलिका, क उपमार्थः ? यथा लागल द्विविहित, तथा द्विविग्रहा गतिर्लागलिका त्रैसमयिकी । गोमूत्रिकेव
गोमूत्रिका, क उपमार्थः ? यथा गोमूत्रिका बहुवृक्ता, तथा त्रिविग्रहा गतिर्गोमूत्रिका चातु स्रमयिकी । यद्यमुष्या
निगृह्यन्त्या क्रियायाश्चातु समयिक्यवस्था निश्चीयते परित्यक्तव्यायाथा पुनर्गति किय काला भवतीत्यत आह—

एकसमयाऽविग्रहा ॥ २६ ॥

अधिकृतगतिसामानाधिकरण्यात् खीलिंगनिर्देशः ॥ १ ॥ गतिरधिकृता तत्त्वामानाधि-
करण्याद्न खीलिंगनिर्देशो दृष्टव्यः, एक समयोऽस्या एकसमया, न विद्यते विग्रहोऽस्याऽविग्रहेति ।
गतिमता हि जीनपुद्गलनागव्याघातैकैकसमयिकी गतिरालोकातादपीति ।

आत्मनोऽक्रियावत्त्वसिद्धेरयुक्तमिति चेन्न क्रियापरिणामहेतुसद्भावालोप्यवत् ॥ २ ॥
स्यादेतत्सर्वगतत्वाच्चिक्रियस्यामन क्रियावत्त्व नास्ति ततो गतिकत्वनमयुक्तमिति ? तत्र । किं कारणं ? क्रिया
परिणामहेतुसद्भावात्, कथं ? लोप्यवत् । यथा लोप्य स्वयं क्रियापरिणामित्वाद्वाह्मन्तरकारणापेक्षो देशात्त-
प्रसितसमर्था क्रियामारममाणो दृष्ट । तथा मा कर्मनशा छरीरपरिणामानुविधायी तद्विधेया क्रियामास्कदति ।
तदभावे च प्रदीपशिखायत् स्वाभानिकीमिति नास्ति दोष । सर्वगतत्वे तु ? ससारभावात् । यदि च सर्वगत
आत्मा स्यात् ? क्रियाभावात्ससारभावात् स्यात् । बधसतर्ति प्रत्यनादौ कर्मोपचयवृत्तिसमयेन चादिमति पचविधेपि
द्रव्यक्षेत्रकाष्ठभवमाने मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययसन्निधाने च सत्युपयोगामकोऽयमात्मा सातत्येन कर्माण्यादधानो
विग्रहगतावप्याहारक प्रसक्तस्ततो नियमार्थमिदमुच्यते—

एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥ ३० ॥

समयसंप्रत्ययः प्रत्यासत्तेः ॥ १ ॥ एकसमया विग्रहा इत्यत्र समयशब्द उक्तस्तेनेह प्रत्यासत्ते-
रभिसम्प्रयो वेदितव्यः । एक समय, द्वौ समयौ, त्रीन्समयान् इति । ननु च तत्र समयशब्द उपसर्जनीयूत
कथमिहाभिसम्प्रत्यये ? अन्यस्यासम्भवात् सामर्थ्यात्सम्भवो दृष्टव्यः ।

वा शब्दोत्र विकल्पार्थो ज्ञेयः ॥ २ ॥ विकल्पश्च यथेच्छातिसर्ग, एक वा द्वौ वा त्रीन्वेति ।

सप्तमीप्रसंग इति चेन्नात्यंतसंयोगस्य विवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदाहरणक्रियाया
अधिकरण काल इति सप्तमी प्राप्नोतीति ? तत्र किं कारणं ? अत्यंतसंयोगस्य विवक्षितत्वात् । अत्यंतसंयोगे
हि तदपवादो द्वितीया विधीयते ॥

त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्याप्तीनां योग्यपुद्गलग्रहणमाहारः ॥ ४ ॥ तैजसकर्मण

शरीरे हि आसंसारान्निवृत्त्यमुपचीयमानस्वयोग्यपुद्गले, अतः शेषाणां त्रयाणां शरीराणामौदारिकवैक्रियिका-
हारकाणामाहाराद्यभिलाषकारणानां पण्णा पर्यासीनां योग्यपुद्गलग्रहणमाहार इत्युच्यते ।

विगृह्यतावसंभवादाहारकशरीरनिवृत्तिः ॥ ५ ॥ अद्विप्रसातानामृषीणामाहारकशरीरमाविर्भवति
इति विगृह्यता तस्यासंभवाच्चिद्वृत्तिः ।

शेषाहाराभावो व्याघातात् ॥ ६ ॥ निग्रहगतौ शेषस्याहारस्याभावात्, कुतश्च ? व्याघातात्, अष्ट-
विधकर्मपुद्गलसूक्ष्मपरिणतोपचितमूर्तिकर्मणशरीरवशात् प्रावृत्तकालपरिणतजल्धरनिर्गतसलिलग्रहणसमर्थ-
निक्षिप्ततप्तायससायकत्वं धृष्टदेहनिवृत्तिसमुदात्तं दुःखोष्णत्वाद्भजनप्याहारकं, यन्नगतिवशादेकं द्वौ त्रीन्वा
समयाननाहारको भवति । तत्रैकसमयिक्यामिषुगतौ उत्तमाहारमनुभजनेव गच्छति । पाणिमुक्तायामेकविप्र-
हाया द्विसमयाया प्रथमसमयेऽनाहारकः । लग्नलिकाया द्विविग्रहाया त्रिसमयाया प्रथमद्वितीयौ समययोरनाहा-
रकस्तृतीयो आहारकः । गोमूत्रिकाया त्रिविग्रहाया चतुःसमयाया चतुर्थसमये आहारक इतरेष्वनाहारकः । तस्य
खलु ससारिणः शुभाशुभफलप्रदकर्मणशरीरानुगृहीतक्रियाविशेषस्यानुश्रेण्यात्कदत पूर्वोपात्तानुभजनं प्रति
कर्मभिरापूर्वमाणस्यानिगृह्यनिगृह्यद्वन्द्वयाक्षिप्तदेशातरस्याभिनवमूर्त्यंतरनिवृत्तिप्रकारप्रतिपादनार्थमिदमाह—

समूर्द्धनगर्भोपपादा जन्म ॥ ३१ ॥

समततो मूर्द्धनं समूर्द्धनं ॥ १ ॥ त्रिषु लोकेष्वर्धमधस्तिर्यक् च देहस्य समततो मूर्द्धनमवयवप्रकल्पन ।

शुक्रशोणितगरणाद्गर्भः ॥ २ ॥ यत्र शुक्रशोणितयोर्गण मिश्रणं भवति स गर्भः ।

मात्रोपपत्ताहारात्मसात्करणाद्वा ॥ ३ ॥ अथवा मात्रोपपत्तस्याहारस्यात्मसात्करणाद्गर्भाद्गर्भः ।

उपैत्युपपद्यतेऽस्मिन्नित्युपपादः ॥ ४ ॥ हल इत्यधिकरणसाधनो घञ् । देवनारकोत्पत्तिस्थान-
विशेषस्य संज्ञेति । एते त्रयः ससारिणां जीवानां जन्मप्रकाराः ।

समूर्द्धनग्रहणमादौ अतिस्थूलत्वात् ॥ ५ ॥ समूर्द्धनजं हि शरीरमतिस्थूलमतोऽस्य ग्रहणमादौ
क्रियते । ननु गर्भजशरीरमपि वैक्रियिकशरीरादतिस्थूलं तयोः कस्यादौ वचनं न्याय्यमित्युच्यते—

अल्पकालजीवित्वात् समूर्द्धनं ॥ ६ ॥ गर्भोपपादिकजीवेभ्यः समूर्द्धनजा प्राणिनोऽल्पकाल-
जीविनस्ततः समूर्द्धनस्यादौ न्याय्यः । किं च—

तत्कार्यकारणप्रत्यक्षत्वात् ॥ ७ ॥ गर्भोपपादजन्मनो कार्यकारणेऽप्रत्यक्षे यत्पुनः समूर्द्धन-
जन्मनः कारणमासादि तत्कार्यं च शरीरं तदुभयलोके प्रत्यक्षं ततश्चास्यादौ ग्रहणं क्रियते ।

तदनन्तरं गर्भग्रहणं कालप्रकर्षनिष्पत्तेः ॥ ८ ॥ गर्भजन्म हि समूर्द्धनजन्मनः कालप्रकर्षेण
निष्पद्यते ततस्तदनन्तरं तस्य ग्रहणं न्याय्यं ।

उपपादग्रहणमन्ते दीर्घजीवित्वात् ॥ ९ ॥ समूर्द्धनजन्मो गर्भजन्मयोपपादिका दीर्घजीविन-
इत्येते गृह्यन्ते । किं कृतोय जन्मविकल्पः ? इत्युच्यते—

अध्यवसायविशेषात्कर्मभेदे तत्कृतो जन्मविकल्पः ॥ १० ॥ अध्यवसायः परिणामः सो-
ऽसह्येयलोकविकल्पः तद्वेदात्तत्कार्यकर्मबन्धविकल्पस्ततस्तत्फलं जन्मविकारो वेदितव्यः । कारणानुरूपं हि
लोके दृश्यते कार्यं । शुभाशुभलक्षणं कर्म तद्रूपमेव जन्म प्रादुर्भास्यति ।

प्रकारभेदाजन्मभेद इति चेन्न तद्विषयसामान्योपादानात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्व्यकारा बहवः
स्तत्सामानाधिकरण्याज्जन्मनोऽपि बहुत्वं प्राप्नोति यथा जीवादयः पदार्था इति ? तन्न । किं कारणं ? तद्विषय-
सामान्योपादानात् तत्प्रकारविषयमिह सामान्यं जन्मशब्देनोपादीयते, ततः एकत्वनिर्देशः, यथा जीवादयस्त-
त्त्वमिति । अथाधिकृतस्य ससारिण्युपगमोगलव्यधिष्ठानप्रपञ्चस्य जन्मो योनिविकल्पो वक्तव्य इत्यत आह—

१ द्वितीयां तमेतत् । २ दुःखोष्णत्वादित्यपि ग. पुस्तके पाठः ।

सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकरास्तद्योनयः ॥ ३२ ॥

आत्मनः परिणामविशेषाधिकं ॥ १ ॥ आत्मनश्चेतन्यस्य परिणामविशेषाधिकं, तेन सह वरांत इति सचिता ।

शीत इति स्पर्शविशेषः ॥ २ ॥ शीत इत्यनेन स्पर्शविशेषो गृह्यते, शुक्रादिबहुभयनचनत्वाच्चयुक्त द्रव्यमप्याह ।

संवृतो दुरुपलक्षः ॥ ३ ॥ सम्यग्वृत सवृत इति दुरुपलक्ष प्रदेश उच्यते ।

सेतराः समप्रतिपक्षाः ॥ ४ ॥ सह इतरैः सेतरा समप्रतिपक्षा इत्यर्थं के पुनरितरे ? अचित्तोभ्यानिवृत्ता ।

मिश्रग्रहणमुभयात्मकसंग्राह्यं ॥ ५ ॥ मिश्रग्रहणं क्रियते उभयात्मकसंग्राह्यं सचित्ताचित्तशीतोष्णसंवृताविवृता इति ।

चशब्द प्रत्येकसमुच्चयार्थः ॥ ६ ॥ मिश्राश्चेति च शब्दं क्रियते प्रत्येकसमुच्चयार्थं । इतरथा हि पूर्वोक्तानामेव विशेषण स्यात् । तेन सचित्त-शीत-संवृता सेतरा यदा मिश्रास्तदा योनयो भवताम्ययमर्थो लभ्येत । चशब्दे पुन सचित्तादयः प्रत्येकं च योनयो भवती मिश्राश्चेत्ययमर्थो लभ्यः । न चोत्तरेणापि तत्प्रतीतेः । नैतत् प्रयोजनमस्ति कुतः ? उत्तरेणापि तत्प्रतीतेरुत्तरेणापि हि चशब्दः समुच्चयार्थं प्रतीयते यथा पृथिव्यास्तेजोनापुरिति । ननु चोक्तमितरथा हि पूर्वोक्तानामेव विशेषण स्यादिति नैष दोषः विशेषणस्य समुच्चयस्य चैव समने समुच्चय इति व्याख्यायते ।

इतरयोनिभेदसमुच्चयार्थस्तु ॥ ७ ॥ सूत्रेऽनुक्तानां योनिभेदानां समुच्चयार्थस्तर्हि चशब्दः । के पुनस्ते ? उत्तरत्र वक्ष्यते ।

एकशो ग्रहणं क्रममिश्रमतिपत्त्यर्थं ॥ ८ ॥ एकैकः, एकश्च इति र्भाष्यापाशब्दः, तस्य ग्रहणं क्रममिश्रप्रतिपत्त्यर्थं । यथैव विज्ञापित सचित्तश्चाऽचित्तश्च शीतश्चोष्णश्च सवृतश्च निवृतश्चेति । तेन निश्चायि सचित्तशीतश्चेत्यादि ।

तद्ग्रहणं क्रियते प्रकृतापेक्षया ॥ ९ ॥ तेषां योनयस्तद्योनयः केरा समूर्णनादीनामिति ।

यूपत इति योनिः ॥ १० ॥ सचितादिद्वे पुंस्त्रयाभावावो भिन्नार्थत्वात् ॥ ११ ॥ योनि शब्दाय स्त्रीलिङ्गस्तदपेक्षास्तचित्तादयः शब्दा स्त्रीलिङ्गास्तेषां द्वे पुंस्त्रयो न प्राप्नोति सचित्ताश्च शीताश्च सवृताश्च सचित्तशीतसंवृता इति । कुत ? भिन्नार्थत्वादपेक्षायां हि पुंस्त्रया उक्तं ।

न वा योनिशब्दस्योभयलिङ्गत्वात् ॥ १२ ॥ न वैषदोषः, किं कारणं ? उभयलिङ्गत्वाद्योनिशब्दस्य, इह पुलिङ्गो वेदितव्यः ।

योनिजन्मनोरविशेष इति चेन्नाऽऽधाराधेयभेदादिज्ञापोषयतेः ॥ १३ ॥ स्यान्मत योनिजन्मनोरविशेषः ? यत आत्मेन देहादिजन्मपर्यायादौपपादिक इत्युच्यते सेतश्च योनिरिति ? तच्च किं कारणं ? आधारधेयविशेषोपपत्तेः । आधारो हि योनिराधेयः जन्म, यत सचित्तादियोन्याधिष्ठान आत्मा समूर्णनादिजन्मना शरीराहारेन्द्रियादियोग्यान् पुद्गलनादत्ते ।

सचित्तग्रहणमादौ चेतनात्मकत्वात् ॥ १४ ॥ सचित्तग्रहणमादौ क्रियते कुतश्चेतनात्मकत्वात्, चेतनात्मको लोके ह्यर्थः प्रमाणः ।

तदनन्तरं शीताभिधानं तदाप्यायनहेतुत्वात् ॥ १५ ॥ तदनन्तरं शीताभिधानं क्रियते कुतस्तदाप्यायनहेतुत्वात् सचेतनस्य धर्मस्य शीतमाप्यायनकारणं भवति ।

अंते संवृतग्रहणं गुप्तरूपत्वात् ॥ १६ ॥ अते संवृतग्रहणं क्रियते, कुतः ? गुप्तरूपत्वात् । गुप्तरूपं हि लोके कर्मप्राप्त्यै भवति ।

एक एव योनिरिति चेन्न प्रत्यात्मं सुखदुःखानुभवनहेतुसद्भावात् ॥ १७ ॥ स्यात्तमेक एव योनिरस्तु सर्वेषां जीवानामिति ? तन्न । किं कारणं ? प्रत्यात्मं सुखदुःखानुभवनसद्भावात् । शुभाशुभपरिणामा हि प्रत्यात्मं भिन्नास्तज्जनितश्च कर्मवधौ निश्चितः, अतस्तेन सुखदुःखानुभवनकारणं बहुविधमारभ्यते ।

तत्राऽचित्तयोनिका देवनारकाः ॥ १८ ॥ देवाश्च नारकाश्चाऽचित्तयोनिकास्तोपा हि योनिरुपपादप्रदेशपुद्गलप्रचयोऽचित्तः ।

गर्भजा मिश्रयोनयः ॥ १९ ॥ गर्भजा ये जीवास्ते मिश्रयोनयो वेदितव्यास्तेषां हि मातुरदरे शुकशोणितमचित्तं, तदामना चित्तमता मिश्रं ।

शेषास्त्रिविकल्पाः ॥ २० ॥ शेषां समूर्जनजास्त्रिविकल्पा भवति । केचित्सचित्तयोनयः, अन्येऽचित्तयोनयः, परे मिश्रयोनय इति । तत्र सचित्तयोनयः साधारणसारीरा । कुतः ? परस्परमध्यत्वात् । इतरेऽचित्तयोनयो मिश्रयोनयश्च ।

शीतौष्णयोनयो देवनारकाः ॥ २१ ॥ देवा नारकाश्च शीतयोनयो भवति । उष्णयोनयश्च, तेषां चोपपादनस्थानानि कानि चिदुष्णानि कानि चिच्छीतानीति ।

उष्णयोनस्तेजस्कायिकः ॥ २२ ॥ अग्निक्वायिको जीव उष्णयोनिर्दृष्टव्यः ।

इतरे त्रिमकाराः ॥ २३ ॥ इतरे जीवास्त्रिमकारयोनयो भवति केचिच्छीतयोनयोऽन्ये, उष्णयोनयः, अपरे मिश्रयोनय इति ।

देवनारकैर्कोद्रियाः संवृतयोनयः ॥ २४ ॥ देवनारका एकोद्रियाश्च संवृतयोनयो भवति ।

विकर्लोद्रिया जीवा विवृतयोनयो वेदितव्याः ॥ २५ ॥

मिश्रयोनयो गर्भजाः ॥ २६ ॥ गर्भजा जीना मिश्रयोनयोऽथगतव्याः ।

तन्नेदाश्च शब्दसमुच्चिताः प्रत्यक्षज्ञानिदृष्टा इतरेषामागमगम्याश्चतुरशीतिशतसहस्रसंख्याः ॥ २७ ॥ तेषां नयानां योनीनां भेदा कर्मभेदजनितविरिक्तवृत्तयः प्रत्यक्षज्ञानिभिर्दिव्येन चक्षुषा दृष्टा, इतरेषां छद्मस्थानामागमेन धृताख्येन गम्याश्चतुरशीतिशतसहस्रसंख्या आख्यायते । तद्यथा— नित्यनिर्गोतानां सप्तशतसहस्राणि, अनित्यनिर्गोतानां च सप्तशतसहस्राणि । ये पुनर्नित्यनिर्गोता ? केचाऽनित्यनिर्गोता ? त्रिव्यपि कालेषु प्रसभावयोग्या येन भवति ते नित्यनिर्गोता प्रसभावमवाप्ता अप्राप्स्यति च ये तेऽनित्यनिर्गोता । पृथिव्यप्तेजोऽय्यूनां सप्तशतसहस्राणि, वनस्पतिप्रायिकानां दसशतसहस्राणि, विषट्कोद्रियाणां पञ्चसहस्राणि, देवनारकपञ्चोद्रियातिरथा प्रत्येकं चत्वारिंशत्सहस्राणि, मनुष्याणां चतुर्दशशतसहस्राणि तान्येतानि समुदितानि चतुरशीतिशतसहस्राणि आख्यायते ॥ उक्तं च— “णिचिदरधादुसचयः सप्तदस विपट्ठिदिण्णु छब्बे मुरणिरयतिरियचउरो चोदसमणुण्णु सदसहससा इति” । एवमेतस्मिन्नवयोनिभेदसकटे त्रिविधे जन्मनि सत्रैराणिमृतामनियमेन प्रसक्तंऽन्धकारणार्थमाह—

जरायुजांढजपोतानां गर्भः ॥ २३ ॥

जालवत्प्राणिपरिवरणं जरायुः ॥ २४ ॥ यज्जालवत्प्राणिपरिवरणं विततमांसशोणितं तज्जरायुरियुष्यते ।

शुक्रशोणितपरिवरणमुपाचकादिन्य नवत्वसदृशं परिमंढल्यमंढं ॥ २५ ॥ यत्र गच्छन् नखं यत्नदृशमुपाचकादिन्यं शुक्रशोणितपरिवरणं मदत् तदंढमिन्द्रियायते ।

संपूर्णाविवरः परिस्पदादिसामर्थ्योपलक्षितः पोतः ॥ ३ ॥ किञ्चित् परिवरणमन्तरेण परि-
पूर्णोऽयमेव योनिनिर्गतमात्र एव परिस्पदादिसामर्थ्योपेत पोत इत्युच्यते । जरायु जाता जरायुजा, अंडे जाता
अंडजा, जरायुजाश्चोऽंडजाश्च पोताश्च जरायुजाडजपोता ।

पोतजा इत्युक्तमर्थभेदाभावात् ॥ ४ ॥ केचि पोतजा इति पठति तदुक्त । कुत ? अर्थभेदाभावात्
न हि पोते कश्चिदन्यो जातास्ति ॥

आत्मा पोतज इति चेन्न तत्परिणामात् ॥ ५ ॥ स्यामत्तमात्मा पोते जात पोतज इत्यर्थ
भेदोऽस्तीति ? तत्र किं कारणं ? तत्परिणामादाभ्यन्तरोपोतपरिणामेन परिणत पोत इत्युच्यते न पृथगात्मन
पोतो नाम कश्चिदस्ति । जरायुज्योतोऽजनिष्ठ पोतज इति चेदर्थविशेषो नास्ति ॥

जरायुजगृहणमादावभ्यर्हितत्वात् ॥ ६ ॥ जरायुजगृहणमादौ क्रियते कुतोऽभ्यर्हितत्वात्
कथमभ्यर्हितत्व ?

क्रियारंभशक्तियोगात् ॥ ७ ॥ अडजपोतासाधारण्यो हि भाषाव्ययनादयः क्रिया जरायुजेषु दृश्यते ।
केषां चिन्महाप्रभावत्वात् ॥ ८ ॥ तत्र हि जाता केचन चक्रधरासु देवादयो महाप्रभावा
भवति । किं न—

मार्गफलाभिसंबंधात् ॥ ९ ॥ सम्यग्दर्शनादिमार्गफलेन मोक्षमुखेनाभिसंबन्धो नाभ्येयमित्यभ्यर्हितत्व ।
तदनन्तरमडजग्रहणं पोतेभ्योभ्यर्हितत्वात् ॥ १० ॥ तदनन्तरमडजग्रहणं क्रियते । कुत ? पो
तेभ्योभ्यर्हितत्वात् । अडजेषु हि केषुचित् शुक्लसारिकादयोऽक्षरोच्चारणादिषु क्रियासु वृशला भरतीत्यभ्य
र्हिता पोतेभ्यः ।

उद्देशवन्निर्देश इति चेन्न गौरवप्रसंगात् ॥ ११ ॥ स्यामत्तगुरेशवनिर्देशेन भवितव्यमिति
समूर्धनजाना प्राग्ग्रहणं कर्तव्यमिति ? तत्र किं कारणं ? गौरवप्रसंगात् । यदि हि समूर्धनजनिर्देश आदेशो
क्रियते शास्त्रगौरव स्यादेकद्वित्रिचतुरिदियाणां पञ्चिदियाणां तिरक्षां मनुष्याणां च केषांचित्समूर्धन, इत्यतो
गर्भजोपपादिकानुक्त्वा शेषाणां समूर्धनमिति लघुनोपायेन निदेश्यामी उद्देशकमोऽतिश्रुतः ।

सिद्धे विश्वरूपधारणार्थः ॥ १२ ॥ जरायुजादीनां सामान्येन सिद्धे गर्भजमसंबन्धे पुनर्विधि-
रारम्भमाणो नियमार्थः, जरायुजाडजपोतानामेव गर्भ एवेति नियमः कस्मान्न मरति ? उत्तरत्र शेषाणामिति वच-
नात् । यद्यमीषा जरायुजाडजपोतानां गर्भावध्रियते, अथापपादः खलु केषां भवतीत्यत आह—

देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

देवादिगत्यत्र एवास्य जन्ममिति च न शरीरनिर्वर्तकपुद्गलाभावात् ॥ १ ॥ स्यामत्त
मनुष्यस्तेर्यग्योतो वा छिन्नायुः कामर्षकाययोगस्थो देवादिगयुदयाद्, देवादिदिव्यपदेशभागिति कृत्वा तदेवास्य
जन्ममिति मतमिति ॥ तत्र । किं कारणं ? शरीरनिर्वर्तकपुद्गलाभावात् । देवादिशरीरनिर्वृत्तौ हि देवादिजमेष्ट
तस्या चावस्थायामनाहारकत्वान्न देवादिशरीरनिर्वृत्तिरस्ति तत उपपादो जन्म युक्तः, तच्च देवभिरुक्तैर्माणामिति
निर्दिष्टजन्मभेदेभ्यो जरायुजादिभ्योऽन्याया किं जन्म ? इत्यत आह—

शेषाणां समूर्धनं ॥ ३५ ॥

उभयत्र नियमः पूर्ववत् ॥ १ ॥ उभयोरपि योग्यो पूर्वजनियमो बोद्धव्यः, देवनारकाणामुप-
पादः, शेषाणामेव समूर्धनं नोक्तानामिति । कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वजमनियमो न जमनियमः इति ?
शेषग्रहणाज्ज्ञायते पूनत्र जमनियमः इति । जरायुजाडजपोतानामेव गर्भो देवनारकाणामुपपाद इत्यवधारणे
गर्भोपपादजमनी नियते, जरायुजादयो न नियतास्तेषां समूर्धनमपि प्राप्तमतः शेषग्रहणं क्रियते । शेषाणामेव

समूर्धेन नोक्तानामित्यवधारणार्थं । यदि हि जन्मप्रता नियम स्याज्जरायुजाडजपोतानां गर्भ एव देवनार-
काणामुपपाद एवेति गर्भोपपादयोरनवधारणात् यत्र समूर्धेन चान्यथास्ति तत्र समूर्धेनमेवेति नियमाच्छेप
ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अहेद सूत्रमनर्थकं कथं ? पूर्वयोर्योगबोद्धव्यतो नियमे सति जरायुजाडानां गर्भोपपाद
योश्चाऽसति व्यभिचारे, शेषाणामेव समूर्धेनमुत्सर्गोऽतिष्ठते इति । उच्यते स एवोभयो नियमो दुर्लभः, पक्षस्यै
कत्वात्, अतोऽन्यतरनियम एवाश्रयितव्यस्तस्मिन् सति सूत्रमिदमारब्धव्यम् । तेषां पुनः ससारिणां त्रिविधजन्मनां
माहितबहुविकल्पनयथोनिभेदानां शुभाशुभनामकर्मनिर्देष्टितानि निबध्नेष्वनुभवनप्राधान्यानि शरीराणि
कानीत्यत आह—

औदारिकवैक्रियिकाहाङ्गुतैजसकर्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥

शीर्यत इति शरीराणि यशानिप्रसंग इति चेन्न नामशब्दनिमित्तत्वाभावात् ॥ १ ॥
यदि शीर्यत इति शरीराणि घटादीनामपि निशरणमस्तीति शरीरत्वमिति प्रसज्येत ? तत्र । किं कारणं ? नाम-
कर्मनिमित्तत्वाभावात् । शरीर नामकर्मोदयाच्छरीरं न च घटादिषु सोऽस्तीति नास्त्यतिप्रसंगः ।

विग्रहाभावा इति चेन्न रुद्धिशब्देऽपि व्युत्पत्तौ क्रियाश्रयात् ॥ २ ॥ स्यामत् यदि
शरीरनामकर्मोदयाच्छरीरव्यपदेशः शीर्यत इति शरीराणांति विग्रहो नोपपद्यते इति ? तत्र । किं कारणं ?
रुद्धिशब्देऽपि व्युत्पत्तौ क्रियाश्रयात् । यथा गच्छतीति गौरिति विगृह्यते, एव शीर्यत इति शरीराणि इति
विग्रहो भवति ।

शरीरत्वादिति चेन्न तदभावात् ॥ ३ ॥ स्यामत् शरीरत्वं नाम सामान्यविशेषोक्तिः । तद्यो-
गाच्छरीरं न नाम कर्मोदयादिति ? तत्र । किं कारणं ? तदभावादतत्त्वभावेऽनवधारणप्रसंगोऽस्ति नित्येनमादि-
नार्थांतरभूतजातिसकथकल्पना प्रतिनिहितेति नास्ति शरीरत्वं ।

उदारारस्थूलवाचिनां भवे प्रयोजने वा ठञ् ॥ ४ ॥ उदारस्थूलमिति यावत्, ततो भवे प्रयो-
जने वा ठञि, औदारिकमिति भवति ।

विक्रियाप्रयोजनं वैक्रियिकं ॥ ५ ॥ अष्टगुणैश्वर्ययोगादेकानेकाणामहच्छरीरनिविष्टकरणं नि-
क्रिया सा प्रयोजनमस्येति वैक्रियिकः ।

अद्विपते तदित्याहारकं ॥ ६ ॥ सूक्ष्मपदार्थनिर्ज्ञानार्थमसयमपरिजिहीर्षया च प्रमत्तसयतेना
द्विपते निर्जलते तदित्याहारकः ।

तैजोनिमित्तत्वात्तैजसं ॥ ७ ॥ तत्तैजोनिमित्तं तत्तैजसमिदं तैजसि भवति तैजसमिदं तैजसात् ॥
कर्मणामिदं कर्मणां समूह इति वा कर्मणं ॥ ८ ॥ कर्मणामिदं कार्यं कर्मणां समूह इति
वा कथंचिद्वेदविशेषपते कर्मणमिति व्यपदिश्यते ।

सर्वेषां कर्मणस्त्वप्रसंग इति चेन्न प्रतिनियतौदारिकादिनिमित्तत्वात् ॥ ९ ॥ स्यामत्
यदि कर्मणामिदं कर्मणां समूह इति वा कर्मणमियुच्यते सप्रसंगमपि तत्तुन्यमित्यौदारिकादीनामपि कर्मणान्
प्रसंग इति ? तत्र । किं कारणं ? प्रतिनियतौदारिकादिनिमित्तत्वात् । औदारिकशरीरानामादीनि हि प्रतिनियताणि
कर्मणि सति तदुभयभेदाद्भेदो भवति ।

तत्कृतत्वेऽप्यन्यत्त्वदर्शनाद्व्यादिशब्दः ॥ १० ॥ यथा मृषिङ्कारणाविशेषेऽपि घटशरादीनां
संज्ञायाश्चक्षुष्यादिभेदाद्भेदस्तथा कर्मवृत्तयामपि औदारिकादीनां संज्ञादिभेदाद्भेदोऽस्ति ।

तदनुपालिष्यन्नाभिमिन्यत्तेः ॥ ११ ॥ कर्मणश्शरीरप्रणालिकया चौदारिकादीनामभिमिन्यति
रत कार्यकारणभेदान्न सत्त्वा कर्मण्यत् । किं च—

विसृतेष्वपचयेन व्यवस्थानात् लिङ्गगुडरेणुरूपवत् ॥ १२ ॥ यथा वैज्ञानिकपरिणामात्
लिङ्गगुडे रेणूनामुपस्तिष्ठानामवस्थान तथा कर्मण्यण्यौदारिकादीना कैवल्यिकोपचयेनावस्थानमिति नानात्वं सिद्धम् ।

कर्मणमसन्निभित्ताभावादिति चेन्न निमित्तनिमित्तिभावात्तस्यैव प्रदीपवत् ॥ १३ ॥
स्यादेतन्न कर्मण नाम शरीरमस्ति कुत ? निमित्ताभावात् । यस्य च निमित्तं नास्ति तदसत् यथा खरनिपायमिति ?
तन्न । किं कारण ? तस्यैव निमित्तनिमित्तिभावात्प्रदीपवत् यथा प्रदीपात्मेनात्मप्रकाशनात्प्रकाश्य प्रकाशकश्च
तथा कर्मणमेवात्मनो निमित्तं निमित्तं चेति सिद्धम् ।

मिथ्यादर्शनादिनिमित्तत्वाच्च ॥ १४ ॥ न कर्मणस्य निमित्तं नास्ति, किं तर्हि निमित्तं ? मि-
थ्यादर्शनादि, ततो ऽसिद्धमेतन्निमित्ताभावादिति ।

इतरथा ह्यनिर्माक्षप्रसङ्गः ॥ १५ ॥ यदि कर्मणमनिमित्तमिति गृह्येत अनिर्माक्षः स्यात्, अहेतुकस्य
निर्माक्षहेतुत्वाभावात् ।

अक्षरीरं विक्षरणाभावादिति चेन्नोपचयापचयधर्मत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतद्यथौदारिका-
दि शीर्यत इति शरीरं न तथा कर्मण शीर्यत इत्यक्षरीरत्वमस्येति ? तन्न । किं कारण उपचयापचयधर्मत्वात् ।
निमित्तपक्षादि कर्मण्यण्यौ सततं स्त इति निरारण्यमस्येव ।

तद्वहणमादायिति चेन्न तदनुमेयत्वात् ॥ १७ ॥ स्यादेतत्कर्मणमवहणमादौ कर्तव्यं कुतस्तद-
धिष्ठानत्वादितरेयामिति ? तन्न । किं कारण ? तदनुमेयत्वात्, यथा घटादिकायांपलब्धे परमाज्वापनुमान
तथौदारिकादिकायांपलब्धे कर्मणानुमान । कार्यलिङ्गं हि कारणमिति ।

तत एव कर्मणो मूर्तिमत्त्वं सिद्धं ॥ १८ ॥ यस्मान्मूर्तिमदस्य कार्यं तत एव कर्मणः कारणस्य
मूर्तिमत्त्वं सिद्धम् । न ह्यमूर्तेनात्मगुणेन निष्क्रियेणाऽदृष्टेन मूर्तिमतं क्रियान्तो द्रव्यस्त्वारभो युक्त इति ।

औदारिकप्रवहणमादावतिस्थूलत्वात् ॥ १९ ॥ अतिस्थूलमिदमौदारिकमिन्द्रियप्राप्तत्वात्ततोस्य
प्रवहणमादौ क्रियते ।

उत्तरेषां क्रमः सूक्ष्मक्रमप्रतिपर्ययः ॥ २० ॥ उत्तरेषा वैक्रियिकादीना पाठक्रम सूक्ष्मक्रम-
प्रतिपर्ययो वेदितव्यः । वक्ष्यते हि परं परं सूक्ष्ममिति । यथौदारिकस्येन्द्रियैरुपलब्धित्तथेत्तरेषा कस्मान्न भव-
तीत्यत आह—

परं परं सूक्ष्मं ॥ ३७ ॥

परशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षातो व्यवस्थार्थगतिः ॥ १ ॥ परशब्दोयमनेकार्थमचनः, क-
चिद्वचसाया वर्तते यथा पूर्वः पर इति । कचिदन्यथे वर्तते यथा परपुत्र परभार्येति अन्यपुत्रेन्यभार्येति
गम्यते । कचिप्राधान्ये वर्तते यथा परमिय कन्याऽस्मिन्नुदुष्ये प्रयानमिति गम्यते । कचिदिष्टार्थे वर्तते यथा
पर धाम गत इष्ट धाम गत इत्यर्थः । तत्रेह विवक्षातो व्यवस्थार्थो गृह्यते ।

पृथग्भूतानां शरीराणां सूक्ष्मगुणेन वीप्सानिर्देशः ॥ २ ॥ सज्ञा-लक्षण-प्रयोजनादिभिः
पृथग्भूतानां शरीराणां सूक्ष्मगुणेन वीप्सानिर्देशः नियते परं परमिति । यदि परं परं सूक्ष्मं प्रदेशतोपि नूनं
परं परं हीनमिति निपरीतप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थमाह—

प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥ ३८ ॥

प्रदेशः परमाणवः ॥ १ ॥ प्रदिश्यते इति प्रदेशाः परमाणवस्ते हि षट्पादिव्यवस्थान्नं प्रदिश्यते, प्रदिश्यते एभिरिति वा प्रदेशास्तेर्हि आकाशादीनां क्षेत्रविभागः प्रदिश्यते ।

प्रदेशेभ्यः प्रदेशतः ॥ २ ॥ अपादाने हीयद्वहविति तसि ।

प्रदेशैर्वा प्रदेशनः ॥ ३ ॥ तसि प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसत्पानमिति तसि ।

संख्यानातोऽसंख्येयः ॥ ४ ॥ संख्यान गणनमतीतो यः सोऽसंख्येयः, असंख्येयो गुणोऽस्य तदिदमसंख्येयगुणः ।

परंपरामित्यनुवृत्तेः प्राक् तैजसादिति वचनं ॥ ५ ॥ परंपरामित्यनुवर्तते तेन आकर्माद्-संख्येयगुणत्वे प्राप्ते भव्यादानिर्णयार्थं प्राक् तैजसादित्युच्यते ।

प्रदेशत इति विशेषणमवगाहक्षेत्रनिवृत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ प्रदेशत परंपरमसंख्येयगुणं नाग्राह-क्षेत्रत इत्येतस्य प्रतिपत्त्यर्थं प्रदेशत इति विशेषणमुपादीयते । तेनैतदुक्तं भवति—औदारिकाद्वैकियिकमसंख्येयगुणप्रदेश वैकियिकादाहारकमसंख्येयगुणप्रदेशमिति । को गुणकारः पत्योपमस्यासंख्येयभागाः ।

उत्तरोत्तरस्य महत्त्वप्रसंग इति चेन्न प्रचयविशेषादयः पिंडतुलनिचयवत् ॥ ७ ॥ स्यामत यद्युत्तरोत्तरमसंख्येयगुणप्रदेश परिमाणमहत्वेनापि भवितव्यमिति । तत्र । किं कारणं प्रचयविशेषादयः पिंडतुलनिचयवत् । यथाऽयःपिंडस्य बहुप्रदेशत्वेपि अल्पपरिमाणत्वं तुलनिचयस्य चान्यप्रदेशत्वेपि महापरिमाणत्वं प्रचयविशेषात् । तथोत्तरस्य शरीरस्यासंख्येयगुणप्रदेशत्वेपि अल्पपरिमाणत्वं यथविशेषाद्-दितव्यं । उक्तं प्राक् तैजसात्पर परमसंख्येयगुणमिति, अथोत्तरयोः किं समप्रदेशत्वमुत्तारि पक्षिदिशेन । अस्तीत्याह—

अनंतगुणे परे ॥ ३६ ॥

प्रदेशत इत्यनुवर्तते तेनैवमभिसम्बन्धः कियते आहारवात्तेजसः प्रदेशतोऽनंतगुण तैजसाः कार्मेण प्रदेश-तोऽनंतगुणमिति । को गुणकारः अभव्यानामनंतगुणं सिद्धानामनंतभागः ।

अनंतगुणत्वादुभयोस्तुल्यमिति चेन्नानंतस्थामंतविकल्पात् ॥ १ ॥ स्यादेतद्वनंतगुणत्वादुभयोस्तैजसकार्मेणस्तुल्यमिति । तत्र । किं कारणमनंतस्थानंतरिकस्यादनतो ह्यनंतरिकस्य संख्येयस्य संख्येयविकल्पात् ।

आहारकादुभयोरनंतगुणत्वमिति चेन्न परं परमित्यभिसंध्यात् ॥ २ ॥ स्यामतमाहा-रकादुभयोरनंतगुण उभेन गम्यते न तैजसाः कार्मेणस्थानंतगुण उभेतस्तयोस्तुल्यप्रदेशस्य प्राप्नोतीति तत्र । किं कारणं परंपरमित्यभिसम्बन्धात्पर परमनंतगुणमिति गम्यते ।

पश्चिमस्तत्पारानांयस्यापरात् परा इति निर्देशः ॥ ३ ॥ पर पार्श्वे तस्मिन् सति तेजसमपरं भवत्यत परा इति निर्देशोऽन्यात् ।

न वा षट्पदियपयथापायात् ॥ ४ ॥ न वैरदोः किं कारणं बुद्धिरपयथापायात् । न संप्रकारेण प्रमेण तेजसकार्मेणोऽपरादेशः किं, तर्हि । बुद्ध्या तेजसकार्मेण निर्दिश्यव्याप्याहारवात् परं इति व्यभिचारात् ।

व्यवहिते वा परादुपपत्त्यात् ॥ ५ ॥ अथवा व्यवहिते परादुपपत्तेर्नो रदयो यथा परा पश्चिमाभ्यामुभे तदाहारकाद्येजसस्य परं तेजसेन व्यभिचर्याति कार्मेण परत्वमिति ।

बहुद्रव्योपचितत्वात्तदुपलब्धिप्रसंग इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतद्बहुद्रव्योपचित-
तत्वात्तैजसकार्मण्योरुपलब्धि प्राप्नोतीति ? तत्र । किं कारणमुक्तमेतत्प्रत्यक्षविशेषात्सूक्ष्मपरिणाम इति । तत्रैत-
त्स्याच्छल्यकदम्बमूर्तिमद्द्रव्योपचितत्वामसारिणो जीवस्याभिप्रेतगतिनिरोधप्रसंग इति तत्र । किं कारण ?
यस्मादुभे अध्येते—

अप्रतीघाते ॥ ४० ॥

प्रतीघातो मृत्युतरेण व्याघातः ॥ १ ॥ मूर्तिगतो मृत्युतरेण व्याघात प्रतीघात इत्युच्यते ।
तदभावः सूक्ष्मपरिणामादयः पिंडं तेजानुपपन्नवत् ॥ २ ॥ यथाऽयं पिंडस्यात सूक्ष्मप-
रिणामाद्येजोनुप्रवेशो दृष्टस्तथा तैजसकार्मण्ययोरपि नास्ति वज्रपटलादियु व्याघात इत्यप्रतिघाते इत्युच्यते ।
वैक्रियिकाहारश्चयोरप्यप्रतिघात इति चेन्न सर्वत्र विवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत वै-
क्रियिकाहारकयोरपि प्रतिघातो नास्ति सूक्ष्मपरिणामादेव, तत्र किमुच्यते तैजसकार्मणे एवाप्रतिघाते इति ?
तत्र । किं कारण ? सर्वत्र विवक्षितत्वात् । आलोकात्तात्सर्वत्र तैजसकार्मण्ययोरनास्ति प्रतिघात इत्ययं विशेषो
विवक्षित । वैक्रियिकाहारकयोस्तु न तथास्ति प्रतिघात । आह किमेनावानेन विशेष आहोस्वित्कश्चिद्रन्योप्य-
स्ति ? इत्यत आह—

अनादिसंबन्धे च ॥ ४१ ॥

अधनानादिवादात्मन शरीरस्यादिमत्वाद्धिकरणस्यादिशरीरसम्बन्ध किं कृत ? इत्यत आह—अनादिस-
बन्धे चेति । च शब्द किमर्थ —

चशब्दो विकल्पार्थः ॥ १ ॥ च शब्दो विकल्पार्थो वेदितव्य, अनादिसंबन्धे सादिसंबन्धे चेति ।
कथमिति चेदुच्यते—

बन्धसंतत्यपेक्षयानादिः संबन्धः सादिश्च विशेषतो बीजवृक्षवत् ॥ २ ॥ यथा वृक्षो बीजा-
दुत्पन्न, तच्च बीजमपरस्माद्वृक्षात्, स चापरस्माद्बीजादिति कार्यकारणसम्बन्धसामान्यापेक्षयाऽनादिसम्बन्ध ।
अस्माद्बीजादयं वृक्षोऽस्माच्च वृक्षादित् बीजमिति विशेषापेक्षया सादि । एव तैजसकार्मण्ययोरपि पौनर्भविक-
निमित्तनैमित्तिकसत्तत्त्वपेक्षयाऽनादिसम्बन्ध, निरोधपेक्षया सादिरिति ।

एकतिनादिमत्त्वेऽभिनवशरीरसंस्थाभावो निर्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥ यस्यैकातेनादिमान्
शरीरसम्बन्धस्तस्य प्रागात्यतिकौ शुद्धिमादधनो जीवस्याभिनवशरीरसम्बन्धो न स्यात् कुत ? निर्निमित्तत्वात् ।

मुक्तात्माभावप्रसंगश्च ॥ ४ ॥ यद्येकातेन सादिसम्बन्धो यथा सादिशरीरमकत्मात्सम्बध्यते एव
मुक्तात्मनोऽप्याकस्मिकशरीरसम्बन्धः स्यादिति मुक्तात्माभावप्रसंगः स्यात् ।

एकतिनानादित्वे चानिर्मोक्षः प्रसंगः ॥ ५ ॥ अयेकातेनानादित्वं कल्प्यते एवमपि यस्या-
नादित्वं तस्यातोपि नास्तीत्याकाशमकार्यकारणसम्बन्धभावात् तत्तत्त्वानिर्माक्ष प्रसजति । ननु चानादेरपि
बीजवृक्षसत्तानस्याभिनवसम्बन्धे सत्यतो दृष्टं न तस्यैकातेनाऽनादित्वाभावात् । बीजवृक्षो हि विशेषापेक्षया-
ऽऽदिमत्ताविति । तस्मात्साधुक्त केनचित्प्रकारेण, अनादिसम्बन्ध केनचिप्रकारेणादिमानिति । ते एते तैज-
सकार्मणे किं कस्याचिदेव भवत उताऽविशेषेणेत्यत आह—

सर्वस्य ॥ ४२ ॥

सर्वशब्दो निरवशेषवाची ॥ १ ॥ निरवशेषस्य ससारिणो जीवस्य ते द्वे अपि शरीरे भवत इत्यर्थ ।

संसरणधर्मसामान्यादेकवचननिर्देशः ॥ २ ॥ संसरणधर्मसामान्ययोगादेकवचननिर्देश-

कदाचिह्लन्धिनिशेषसद्भावज्ञानार्थं, कदाचित्सूक्ष्मपदार्थनिर्धारणार्थं, समयपरिपालनार्थं च भरतेराव्रतेषु केवलिविरेहे जातसशयस्तर्जिर्णयार्थं महाविदेहेषु केवलिसकाश जिगमिप्रौदारिकेण भे महानसयमो भवतीति विद्वानाहारक निर्वर्तयति ।

आहारकमिति प्रागुक्तस्य प्रत्याम्नायः ॥ ५ ॥ एव प्रकारमाहारकमित्येतस्य प्रतिपादनार्थं पुनस्तस्य प्रत्याम्नायं क्रियते ।

प्रमत्तसंयतग्रहणं स्वामिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ यदाहारकशरीर निर्वर्तयितुमारभते तदा प्रमत्तो भवतीति प्रमत्तसंयतस्येत्युच्यते ।

इष्टतोऽवधारणार्थमेवकारोपादानं ॥ ७ ॥ यथैव निज्ञायते प्रमत्तसंयतस्यैवाहारक नान्यस्येति । नैव विज्ञायि प्रमत्तसंयतस्याहारकमेवेति माऽभूदौदारिकादिनिष्ठचिरिति ।

एषां शरीराणां परस्परतः संज्ञास्वालक्षण्यस्वकारणस्वामित्वसामर्थ्यप्रमाणक्षेत्रस्पर्शन-
कालांतरसंख्याप्रदेशभावाल्लक्षणादिवत्त्वादिभिर्विशेषोपसेयः ॥ ८ ॥ उक्तानुक्तार्थसमर्थादिदं वाक्य ।
तत्र सज्ञातोऽन्यत्वमौदारिकादीना घटपटादिवत् । स्वालक्षण्यानानात्व, स्यौत्पलक्षणमौदारिक । विविधविंशु-
ण्युक्तनिकरण वैकियिक, । दुरधिगमसूक्ष्मपदार्थतरुनिर्णयलक्षणमाहारक । श्लक्ष्णबलप्रभालक्षण तैजस ।
तद्विनिध नि सरणामकमितरत्त । औदारिकवैकियिकाहारकदेहाभ्यतरस्य देहस्य दीतिहेतुरनि सरणामक ।
यतेहप्रचारित्रत्यातिक्रुद्धस्य जीवप्रदेशसपृक्त बहिर्निष्क्रम्य दाक्ष परिवृत्तावतिष्ठमान निष्पावकहरितपरिपूर्ण
स्यालीमग्निरिव पचति पक्त्वा च निवर्तते, अथ चिरमवतिष्ठते अम्रिसाहाद्योर्थो भवति तदेतन्नि सरणामक ।
सर्वकर्मशरीरप्ररोहलक्षण कर्मण । स्वकारणतोऽन्यत्व- औदारिकशरीरनामकरणमौदारिक, वैकियिकशरीर
नामकारण वैकियिक, आहारकशरीरनामकरणमाहारक, तैजसशरीरनामकारण तैजस, कर्मणशरीरनामका-
रण कर्मण । स्वामिभेदादन्यत्व- औदारिक तिर्यब्जनुष्याणा, वैकियिक देवनारकाणा, तेजो वायुकायिक, पचै-
द्रियतिर्यब्जनुष्याणा च केचि चित् । आह चैदेक जीनस्याने योगभगे सप्तविधकाययोगश्च तिर्यब्जनुष्याणा,
वैकियिककाययोगो वैकियिकमिश्रकाययोगश्च देवनारकाणामुक्त, इह तिर्यब्जनुष्याणामपीत्युच्यते- तदिद-
मार्थविरुद्ध, इत्यत्रोच्यते न, अन्यत्रोपदेशात् । व्याख्याप्रज्ञसिद्धकेषु शरीरभग वायोरोदारिकवैकियिकतैजसकर्म-
णानि चत्वारि शरीराण्युक्तानि गनुष्याणा च एवमप्यार्थयोस्तयोर्विरोधः, न विरोध आगिप्रायकत्वाजीवस्याने
सर्वदेवनारकाणा सर्वकालवैकियिकदर्शनात् तद्योगविधिरित्यभिप्राय नैव तिर्यब्जनुष्याणां लब्धिप्रत्यय
वैकियिक सर्वेषां सर्वकालमस्ति कादाचित्कत्वाद्वास्याप्रज्ञसिद्धकेष्वस्तिस्वमात्रमभिप्रेत्यात् । आहारक
प्रमत्तसंयतस्य । तैजसकर्मणे सर्वससारिणा । सामर्थ्यतोऽन्यत्व-औदारिकस्य सामर्थ्यं द्वेधा भरणुणप्रत्ययत्वात्,
तिर्यब्जनुष्याणामिहाष्टपदचक्रधरवासुदेवादीनां प्रकृष्टविकृष्टीर्यदर्शनाद्भवप्रत्यय । तपोपलानामृणीणा यच्छरीर
विकरणसामर्थ्यं तद्गुणप्रत्यय । तप सामर्थ्यं तदिति चेन्नौदारिकशरीराद्यते तपस केवलस्य शरीरविकरण-
सामर्थ्याभावाद् । वैकियिकस्य सामर्थ्यं मेरुप्रचलनसकलमहीमडलोद्घर्तनादि । आहारकस्य सामर्थ्यमप्रतिह-
तरीयता । वैकियिकस्याप्यप्रतिहतसामर्थ्यं वज्रपटलादिष्वप्रतिघातदर्शनात् । इति चेन्नैतदसामानिकादीना प्रकर्ष
दर्शनादनतवीर्ययतिना चैर्द्वीर्यस्य प्रतिघातश्रुते सप्रतिघातसामर्थ्यं वैकियिक । सर्वाणि चाहारकशरीराणि
तुल्यवीर्यवादप्रतिहतत्वाच्चाऽप्रतिघातवीर्याणि । तैजसस्य सामर्थ्यं कोपप्रसादापेक्ष दाहानुग्रहरूप । कर्मणस्य
सामर्थ्यं सर्वकर्मावकाशदान । प्रमाणतोऽन्यत्व । सर्वजघन्येनागुलसख्येयमागप्रमाण सूक्ष्मनिगोतोदारिक,
उत्कर्षेण साधिकयोजनसहस्रप्रमाण नदीश्रवापीपक्षौदारिक । वैकियिक मूलशरीरतो जघन्येनारत्तिप्रमाण
सर्वार्थसिद्धिदेवस्य, उत्कर्षेण पचधनु शतप्रमाण, तमस्तम प्रमाया नारकस्य विक्रियितोत्कर्षेण जघ्नीप-
प्रमाण, वैकियिक शरीर विकरोति देव । आहारकमरत्तिप्रमाण । तैजसकर्मणे जघन्येन यदोपात्तौदारिकशरीर

प्रमाणे, उत्कर्षेण केवलिसमुद्भाते सर्वलोकप्रमाणे । क्षेत्रतोऽन्यत्वं— औदारिकवैक्रियिकाहारकाणि लोकस्यासह्येयभागक्षेत्रे । तैजसकर्मणे लोकस्यासह्येयभागेऽऽसह्येयेषु भागेषु सर्गलोके वा प्रतरलोकपूरणयो । स्पर्शनतोऽन्यत्वं— औदारिकादानीमेकजीव प्रति वक्ष्यामः । औदारिकेण तिर्यग्भिः सर्वलोकं स्पृष्टः । मनुष्ये लोकस्यासह्येयभागः । मूलवैक्रियिकशरीरेण लोकस्यासह्येयभागा उत्तरवैक्रियिकेणाऽष्टौ चतुर्दशभागा देशोना, कथं ! सौधर्मदेवा स्वपरप्रधान्यादारणाच्युतविहारत् पद्मरज्जुर्गच्छति स्वप्राधान्यात्, अथ आयातकपृथिव्या द्वे रज्जु इति । आहारकेण लोकस्यासह्येयभागं स्पृशति, तैजसकर्मणाभ्यां सर्वलोकः । कालतोऽन्यत्वं— एक जीव प्रति वक्ष्यामः । मिश्रक वर्जयित्वौदारिकस्य तिर्यग्व्यनुष्ठानाणां जघन्येनातर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण त्रीणि पत्योपमान्यतर्मुहूर्तानि, स चातर्मुहूर्तोऽपर्याप्तकालः । वैक्रियिकस्य देशान्प्रति मूलवैक्रियिकदेहस्य जघन्येन दशवर्षसहस्राण्यपर्याप्तकालातर्मुहूर्तानि, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यपर्याप्तकालातर्मुहूर्तानि, उत्तरवैक्रियिकस्य जघन्य उत्कृष्टाऽतर्मुहूर्तः । तीर्थहरजन्मनदीधराहृदायतनादिपूजास्तु कथमिति चेत् पुन पुनर्विकरणात्सातत्यावच्छेदः । आहारकस्य कालो जघन्यउत्कृष्टाद्यातर्मुहूर्तः, तैजसकर्मणो सतत्त्वविशादभन्यान्प्रत्यनादिरपर्यवसानः कालः । भग्याश्च काचित्प्रति येऽनतेनापि कालेन न सेत्स्यति । ये सेत्स्यति तान् प्रत्यनादि सपर्यवसान एकसमयिकः । निवेकं प्रति तैजसस्य पदपृष्टि सागरोपमाणि । कर्मणस्य कर्मस्थिति सततिसागरोपमकोटिकोव्य । अतरेऽन्यत्वं— औदारिकादानीमेकजीव प्रति वक्ष्यामि— मिश्रक वर्जयित्वौदारिकस्यातर्मुहूर्तांतर जघन्य, कतरौतर्मुहूर्तः औदारिकमिश्रकालौतर्मुहूर्तः । कथं ? इह चातुर्गतिकं तिर्यग्व्यनुष्ठानाणां तर्मुहूर्तमपर्याप्तको मूला पर्याप्तकालं प्राप्यातर्मुहूर्तं जीवित्वा मृतं, पुनर्तिर्यग्व्यनुष्ठानाणां तर्मुहूर्तमपर्याप्तको मूला पर्याप्तको जातः, लब्धमौदारिकात् । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि । कथं ? यो मनुष्यस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुष्येषु देवेषूपय स्थितिक्षये प्रच्युत पुनर्मनुष्येषूपयते तस्य यो पर्याप्तकालस्तेनाधिकानि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि । वैक्रियिकस्य जघन्यमतरतर्मुहूर्तः, कथं ? मनुष्यस्तिर्यग्वा मृतः, दशवर्षसहस्राण्युष्कदेवेषूपय च्युत मनुष्येऽपि तिर्यग्व्यनुष्ठानाणां पर्याप्तकालमनुभूय पुनर्देवायुर्बद्ध उत्पद्यते लब्धमतर, वैक्रियिकस्योत्कर्षेणातरमनतकालः, कथं ? देवत्वाप्युत्तोऽनतकालं तिर्यग्व्यनुष्ठानाणां देवो जातः, अपर्याप्तकालमनुभूय वैक्रियिकशरीरो दृष्टः लब्धमतर, आहारकस्यातर जघन्यमतरतर्मुहूर्तं प्रमत्तसयत आहारक निर्वर्त्यातर्मुहूर्तमाहारकेण स्थितं प्रकृताहारकशरीरकार्यमुपसह्य पुनर्लब्धिसनिधानादतर्मुहूर्तमनस्याय निर्वर्तयतीति लब्धमतर । उत्कर्षेणाधःपुद्गलपरिवर्त अतर्मुहूर्तानि, कथं ? योऽनादिमिथ्यादर्शनमोहमुपशम्योपशमसम्यक्त्व सयमं च पुगपप्रतिपन्न उपशमसम्यक्त्वाप्युत्तो वेदक सम्यक्त्वेनोत्पद्यतर्मुहूर्तस्थितं सन्नप्रमत्तसयतस्थाने आहारकं बध्ना ततः प्रमत्तसयतो निर्गम्य मूलशरीरं प्रविश्य मिथ्यात्वं गतं सोऽर्धपुद्गलपरिवर्तं देशेनमटिवा मनुष्येषूपय पूर्वनिधिना सम्यक्त्वमुत्पाद्याऽनयतसम्यग्दृष्टिसयतसयतोऽन्यतरत्र दर्शनमोहं क्षपयित्वा सयमं प्रतिपद्याप्रमत्तशरीरस्य बध्ना प्रमत्तो निर्गम्यतीति लब्धमतर । अत्र ये क्षयोपशमप्राथमिकाध्वरौतर्मुहूर्तास्ते कतरे ? प्रथमो दर्शनमोहोपशमसम्यक्त्वसमानकालसयमातर्मुहूर्तः । द्वितीयो वेदकसम्यक्त्वातर्मुहूर्तः । तृतीय आहारकबधातर्मुहूर्तः । चतुर्थ आहारकनिर्वृत्यतर्मुहूर्तः । एते च चार आद्या अतर्मुहूर्ता उत्तरकालमाहारकशरीरं निर्वृत्यतर्मुहूर्तं पचमो मूलशरीरं प्रविश्य प्रमत्ताप्रमत्ताभ्यां बह्वन्वाराननुभज्यते बह्वौतर्मुहूर्ता अतोऽपि प्रवृत्त करणानिशुद्ध्या विशुद्धो विश्रातः । अपूर्वकरणानिवृत्तिसूक्ष्मसापरायशीणरूपायसयोग्ययोगिनामेकौऽतर्मुहूर्त इयता कालेन हीनोर्ध्वपुद्गलपरिवर्तः । तैजसकर्मण्योनोऽन्यतर सर्वससारिषु सर्वकालं सनिधानात् । सख्यातोऽन्यत्वं— औदारिकाण्यसह्येया लोका, वैक्रियिकाण्यसह्येया त्रेणयो लोकप्रतरस्यासह्येयभागः, आहारकाणि सह्येयानि चतुः पचाशत्, तैजसकर्मणान्यनतानि अनतानतलोका । प्रदेशतोऽन्यत्वं— औदारिकस्यानता प्रदेशा अभग्यानामनतरुणा सिद्धानामनतभागा । एव शेषाणां चतुर्णामपि शरीराणामनतरुणागतविकल्पत्वाद्दुस्तरौत्तराण्यधिकानि, आधिक्यपरिमाणं प्रागुक्तं । भावतोऽन्यत्वं— औदारिकादित्यशरीर-

नामोदयात्सर्वाण्यौदयिकमात्रा । अल्पगुणत्वतोऽन्यत्व- सर्जत स्तोत्राभ्याहारकाणि, वैक्रियिकाण्यसह्येयगुणानि को गुणकार असह्यता २ श्रेणयः, लोकप्रतरस्यासह्येयभाग, तत औदारिकाणि असह्येयगुणानि । को गुणकारः ३ असह्येया लाका । तज्जसकामर्णानामनतगुणानि को गुणकार सिद्धानामनतगुणा । आत्माधि- श्रितकामर्णनिमित्तविभूतानि शरीराणि विभ्रता ससारिणां चातुर्विध्यतामिन्द्रियसबन्धप्रतिविकल्पभाजां प्रतिप्राणिन किं त्रिलिंगसन्निधानमुतलिंगनियम कश्चिदस्तीत्यत उत्तर पठति—

नारकसंमूर्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥

धर्मार्थकाममोक्षकार्यनरणात्रराः ॥ १ ॥ धर्मार्थकाममोक्षलक्षणानि कार्याणि नृणाति नयतीति नरा ।

नरान् कायतीति नरकाणि ॥ २ ॥ शीतोष्णासेद्वयोदयापादितरेदनया नरान् कायति शब्दा यत इति नरकाणि ।

नृणंतीति वा ॥ ३ ॥ अथवा पापकृत प्राणिन आवृतिक दुःख नृणाति नयतीति नरकाणि । औणादिक कर्तव्यक ।

नरकेषु भवा नारकाः ॥ ४ ॥

संमूर्छनं संमूर्छ सः एषामस्तीति संमूर्छिनः ॥ ५ ॥ नारकाश्च संमूर्छिनश्च नारकसंमूर्छिनः ।

नपुंसकवेदाशुभनामोदयात्तपुंसकानि ॥ ६ ॥ चारित्र्यमोहविकल्पनोक्तपापभेदस्य नपुंसकवेद-

स्याशुभनामोदयात्तपुंसकानि स्त्रियो न पुमास इति नपुंसकानि भवति । नारकसंमूर्छिनो नपुंसकान्येति नियम । तत्र हि स्त्रीपुंसत्रियया मनोवृत्तान्दगधरूपरसस्पर्शसवधनिमित्ताऽस्यापि सुखमात्रा नास्ति । यद्येयमनधिपते- र्धादापन्नमेतदुक्तमन्ये ये ससारिण, तेषां त्रिलिंगत्वमिति । यत्रात्यतनपुंसकलिंगस्याभावस्तत्प्रतिपाद- नार्थमाह—

न देवाः ॥ ५१ ॥

स्त्रीपुंसविषयनिरतिशयसुखानुभवनादेवेषु नपुंसकाभावः ॥ १ ॥ स्त्रौ पौत्र च यनि- रतिशय सुख शुभगतिनामोदयापक्ष तदेवानुभवतीति न तेषु नपुंसकानि सति तच्चोपरि वक्ष्यते । अथेतरे कियल्लिंगा इत्यत आह—

शेषास्त्रिवेदाः ॥ ५२ ॥

अथो वेदा येषां ते त्रिवेदा के पुनस्ते ? स्त्रीत्व पुस्त्व नपुंसकत्वमिति । कथं तेषां सिद्धिः ?

नामकर्मचारित्र्यमोहानोरुपायोदयाद्देवत्रयसिद्धिः ॥ १ ॥ नामकर्मणश्चारित्र्यमाहविकल्पस्य

नोक्तपापस्य चोदयाद्देवत्रयस्य सिद्धिर्भवति । वेद्यत इति वेदो लिंगमिष्यर्ष तल्लिंग द्विमिष द्रव्य लिंग भावलिंग चेति । नामकर्मोदयाद्योनिमेहनादि द्रव्यलिंग भवति । नोक्तपापोदयाद्भावलिंग । तत्र स्त्रीवेदो- दयास्वात्म्यस्या गर्भ इति स्त्री, पुत्रोदयासूते जनयत्यपत्यमिति पुमान्, नपुंसकवेदोदयात्तदुभयशक्ति विभक्त नपुंसक । ऋदिसन्द्रादचैते । ऋदेषु च क्रिया व्युत्पत्त्यर्थे, यथा गच्छतीति गौरिति । इतरथा हि गर्भ- धारणादित्रियाप्राधान्ये बालवृद्धानां तिर्यक्चतुष्टयाणां देवानां कर्मणकार्ययोगस्थानां च तदभावात्स्त्रीरादि- व्यपदेशो न स्यात् । तत्र हि स्त्रीवेदोऽग्रावत् पुत्रेदस्तुणाभिन्नत् इष्टकाभिन्नजपुमस्येदस्त एते त्रयोपि वेदा शेषाणां गर्भजाना भवति । य इमे जन्मयोनिशरीरलिंगमन्त्राहितविशेषा प्राणिने निरदिश्यत देशादयो विचित्रगर्भाधर्मवशांकृताश्चतस्तपु गतिषु शरीराणि धारयत किं यथाबालमुपमुक्तायुषो मृत्यंतराण्याम्यदनि । उतायथाकालमपीत्यत उत्तर पठति—

औपपादिकचरमोत्तमदेहा संख्येयवर्णायुपोऽनपवर्त्यायुषः ॥ ५३ ॥

औपपादिका उक्ता ॥ १ ॥ उक्ता व्याख्याता औपपादिका देवनारका इति ।

चरमशब्दस्यांतवाचित्वाच्चजन्मनि निर्वाणार्हग्रहणं ॥ २ ॥ चरमशब्दोऽत्यपर्यायवाची चरमो देहो येषां त इमे चरमदेहा इति परीतससारास्तज्ज मनोर्निर्वाणार्हं गृह्यते ।

उत्तमशब्दस्योत्कृष्टवाचित्वाच्चक्रधरादिग्रहणं ॥ ३ ॥ अयमुत्तमशब्द उक्तएवाची उत्तमो देहो येषां त इमे उत्तमदेहा इति चक्रधरादिग्रहणं वेदितव्यं ।

उपमाप्रमाणगम्यायुपोऽसंख्येयवर्णायुषः ॥ ४ ॥ अतीतसंख्यानामुपमाप्रमाणेन पस्यादिना गम्यमायुष्येषां त इमेऽसंख्येयवर्णायुपस्तिर्यङ्मनुष्याणामुत्तरकुर्वदिदु प्रसूता ।

बाह्यमत्यपवशादायुषो हासोपवर्तः ॥ ५ ॥ बाह्यस्योपधातनिमित्तस्य निपशब्दादे सति सन्निधाने हासोऽपवर्त इत्युच्यते । अपनर्त्यमायुष्येषां त इमेऽनवर्त्यायुषः, नापवर्त्यायुषोऽनपवर्त्यायुषः, एतौ औपपादिकादप उक्ता अनपनर्त्यायुषो न हि तेषामायुषो बाह्यनिमित्तवशादपवर्तोस्ति ।

अंत्यचक्रधरायुषो देवादीनामायुषोपवर्तदर्शनादव्याप्तिः ॥ ६ ॥ उत्तमदेहाश्चक्रधरादयोऽनपवर्त्यायुष इत्येतत् लक्षणमव्यापि । कुत ? अतस्य चक्रधरस्य प्रसदत्तस्य बासुदेवस्य च कृष्णस्य अन्येषां च तादृशानां बाह्यनिमित्तवशादायुष्यपवर्तदर्शनात् ?

न वा चरमशब्दस्योत्तमविशेषणत्वात् ॥ ७ ॥ न वैपदोष किं कारणं ? चरमशब्दस्योत्तमविशेषणत्वात् । चरम उत्तमो देह एषां तै चरमोत्तमदेहा इति ।

उत्तमग्रहणमेवेति चेन्न तदनिवृत्तेः ॥ ८ ॥ स्वादेतदुत्तमग्रहणमेवास्तु उत्तमदेहा इति ? तन्न किं कारणं ? तदनिवृत्तेः, यो दोष उक्तस्याप्तिरिति स तदवस्य एव तेषामप्युत्तमदेहत्वात् ।

चरमग्रहणमेवेति चेन्न तस्योत्तमस्वमतिपादनार्थत्वात् ॥ ९ ॥ स्थान्त चरमग्रहणमेवास्तु चरमदेहा इति नार्थ उत्तमग्रहणनेति ? तन्न किं कारणं ? तस्योत्तमत्वप्रतिपादनार्थत्वात् । स हि चरमो देह सर्वेषामुत्तम इत्यर्थं प्रतिपाद्यते । चरमदेहा इति केषाचिपाठ एतेषां नियमेनानुरूपवत्त्वमितरेषामनियमः ।

अप्राप्तकालस्य भरणानुपलब्धेरपवर्तभाव इति चेन्न दृष्टत्वादासफलादिवत् ॥ १० ॥ यथावधारितपाककालात् प्राक् सोपायोपक्रमे सत्याघ्रफलादीनां दृष्ट पाकस्तथा परिच्छिन्नभरणकालात् प्राग्दोषाणां प्रत्यय आयुषो भवत्यपवर्तः ।

आयुर्वेदसामर्थ्याच्च ॥ ११ ॥ यथाष्टागायुर्वेदमिद्विषयं प्रयागेतिनिपुणो यथाकालवातायुदया प्राग्यमनविरेचनादिनानुदर्शनमव श्लेष्मादि निराकरोति । अकालमृत्युमुदासार्थं रसायन औषधिशल्यन्यथा रसायनोपदेशस्य वैयर्थ्यं न भावोस्ति ? अत आयुर्वेदसामर्थ्यादित्येकालमृत्युः ।

दुःखप्रतीकारार्थ इति चेन्नोभयथा दर्शनात् ॥ १२ ॥ स्थान्त दुःखप्रतीकारार्थे आयुर्वेदस्येति ? तन्न किं कारणं ? उभयथा दर्शनात् । उपन्येदनयार्हि चिकित्सादर्शनात् ।

कृतप्रणाशप्रसंग इति चेन्न दत्त्वेव फल निवृत्तेः ॥ १३ ॥ स्थान्त यथाकालमृत्युरिति कृतप्रणाश प्रसज्यते इति ? तन्न किं कारणं ? दत्त्वेव फल निवृत्तेर्नाकृतस्य कर्मण फलमुपसृज्यते नच कृतकर्मफलविनाश अनिमासप्रसंगात्, दानादिक्त्तियारमाभानप्रसंगाच्च । किंतु कृत कर्म फलैः फल दत्त्वेन निवर्तते निततार्त्रपटशोपवत् अयथाकालनिवृत्त पाक इत्ययं विशेषः ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ऑनयः सिद्धेभ्यः ।

मोक्षमार्गे त्रिविधे कृते आदावुद्दिष्टस्य सम्यग्दर्शनस्य विषयप्रदर्शनार्थं जीवाद्विपदायां पदेनो
कर्तव्ये जीना निर्दिष्टा । इदानीं तदधिष्ठानव्याख्यानप्रसंगेन लोकविभागो वक्तव्यः स पुनस्त्रि-
विधः अधोलोकस्तिर्यलोक ऊर्ध्वलोक । तत्र क्रमप्राप्तस्याऽधोलोकस्त वर्णनार्थमुच्यते । अथना सवेगेहेतुत्वात्
स नारकी शीतोष्णनिमित्ता सुतीव्रवेदना श्रुत्याऽय कथं सन्निभ स्यादिति प्रथममत्रोलोक उच्यते । अथ-
वा भवप्रत्ययोवर्धितेन नारकाणामित्येवमादिषु नारका श्रुता, ततः पृच्छति केनैव नारका इति तत्प्रतिपादनार्थं
तदधिकारणनिर्देशं कियते—

रत्नशर्करावालुकापंकधूमतमोपहातमःप्रभाभूमयो घनांबुवाता-

काशप्रतिष्ठाः सप्ताधोधः ॥ १ ॥

रत्नादीनामितरेतरयोगे द्वंद्वः ॥ १ ॥ रत्न च शर्करा च बालुका च पक्वधूमाश्च तमश्च
महातमश्च रत्नशर्कराबालुकापक्वधूमतमोमहातमासीति इतरेतरयोगे द्वंद्वो दृश्यः ।

प्रभाशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ २ ॥ यथा देवदत्ताजिनदत्तगृहदत्ता भोग्यता-
मिति प्रत्येकं भुजि परिसमाप्यते । एन प्रभाशब्दस्यापि प्रत्येकं परिसमाप्तिर्देयव्या । रत्नप्रभा शर्कराप्रभा
वाल्मीकाप्रभा पक्वप्रभा धूमप्रभा तम प्रभा महातम प्रभा चेति ।

साहचर्यात्ताच्छ्रमसिद्धिर्यष्टिवत् ॥ ३ ॥ यथा यष्टिसहचरितो देवदत्तो यष्टिरित्युच्यते तथा चित्र-यज्ञ-वैदूर्य-लोहित-क्षमसार-गल्य-गोमेद प्रणाल-ज्योती-रसाजन-मूलकांर-रुटिक-चन्दन-वर्षक-यकुल-शिलासपाख्यपोडशधापरिलिखतरत्नप्रभासहचरितत्वाद्रत्नप्रभा भूमि । शर्कराप्रभासहचरिता शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभासहचरिता वालुकाप्रभा, एकप्रभासहचरिता एकप्रभा, धूमप्रभासहचरिता धूमप्रभा, तम प्रभासहचरिता तम प्रभा, महातम प्रभासहचरिता महातम प्रभेति ।

तमःप्रमेति विरुद्धमिति चेन्न स्वात्ममभोपपत्तेः ॥ ४ ॥ स्वस्मत् तमोपकारः, प्रमा प्रज्ञा इति निरुद्धावेतानर्थौ यदि तमो न प्रमा, अथ प्रमा न तमस्तमप्रमेत्यभिधानमनुपपन्नमिति ? तत्र किं, कारण ? स्वामप्रभोपपत्ते । न दीतिरूपेन प्रमा किं तर्हि द्रव्याणां स्वामेन युजा प्रमा यत्तन्निधाना मनु-
ध्यादीनामय सव्यवहारो भवति जिघ्रकृष्णप्रभमिदं रक्तकृष्णप्रभमिति ततस्तमःप्रमेति ।

भेदे रुद्धिशब्दानामगमकत्वमवयवार्थाभावादिति चेन्न मूलस्य प्रतिपादनोपायत्वात्॥५॥
स्यादेतद्यथेते नैमित्तिका रुद्धिशब्दा भेदे गमकत्वमेषां नास्ति कुतोऽवयवार्थाभावादिति । तत्र किं कारणं
सूत्रस्य प्रतिपादनोपायत्वात् तेषां सङ्गाशब्दानां प्रतिपादनोपायभूतमिदमस्मान्निबन्धनस्यानाप्युद्भातराशुप-
प्रयेत वैरर्था सङ्गायते ।

भूमिग्रहणमधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ यथा स्वर्गशृङ्खलानि भूमिमनाश्रित्याऽश्रितानि
न तथा नारपावासा किं तर्हि ? भूमीश्रित्य न्यश्रिता इत्यधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं भूमिग्रहण ।

घनांश्चादिग्रहणं तदालंबननिर्णयार्थं ॥ ७ ॥ तासां भूमीनामाऽननिर्णयार्थं घनांश्चादिग्रहणं
क्रियते घनमेवैषु घनांषु घनांषु च यादृशयासात् स घनांबुयातायासात् तानि प्रतिष्ठाऽऽश्रये यातां ता
घनांबुयाताकाशप्रतिष्ठा । सर्वा एता भूमय घनोदधिऽऽयप्रतिष्ठा, घनोदधिऽऽय स त्याऽऽयप्रतिष्ठा, घनराज
पल्य तनुगादवस्यप्रतिष्ठा, तनुयातऽऽयमाकाशप्रतिष्ठनाकाशमाऽप्रतिष्ठा, तस्यैवाश्रयत्वे स्यात् । शीघ्रयेनानि

वलयान्यन्वर्थसञ्ज्ञाने प्रत्येक त्रिंशतियोजनसहस्रबाहुल्यानि । तत्र घनीदधयो मुद्गसन्निभाः, घनवाता गोमूत्रवर्णाः, अल्पकृष्णास्तनुवाता । तत्र रत्नप्रभाया बाहुल्यमेकयोजनशतसहस्रमशीतिश्च योजनसहस्राणि । तस्यास्त्रयोभागा खरपृथ्वीभागाः, पक्वबहुल, अव्यबहुलश्चेति । तत्र चित्रादिषोडशप्रकृतसंज्ञित खरपृथ्वीभाग षोडशयोजनसहस्रबहुल । पक्वबहुल चतुरशीतियोजनसहस्रबहुल । अव्यबहुलऽशीतियोजनसहस्रबहुल । तत्र खरपृथ्वीभागभ्योपर्यधश्चैकैक योजनसहस्र परित्यज्य मध्यममाणेषु चतुर्दशसु योजनसहस्रेषु किन्नरकिं पुरुषमहोरगगर्धर्यक्षराक्षसभूतपिशाचानां सप्तानां न्यतराणां, नागानिषु सुपर्णाग्निनातस्तानेतोदधिद्वीपदिक्कुमाराणां नवानां भवनवासिनां चावासा । पक्वबहुलभागेऽसुरराक्षसानामावासा । अव्यबहुलभागे नरकाणि । शर्कराप्रभाया बाहुल्यं द्वात्रिंशद्योजनसहस्राणि ततोवोधस्तानि चतुर्भिश्चतुर्भिर्योजनसहस्रोनानि बाहुल्यानि वेदितव्यानि आपण्ड्या । सप्तम्या अष्टौ योजनसहस्राणि । सर्वासा तासामतराणि तिर्यक् चासह्येया योजनकोटीकोव्य ।

सप्तग्रहणमित्यन्तावधारणार्थं ॥ ८ ॥ यथा गम्येत समैव नरकाधारभूमयो नाष्टौ न पदं चेति सख्यातरनिवृत्त्यर्थं । सति हि केचित्तत्रातरीया अनन्तेषु लोकघातुष्वनता पृथिवीप्रस्तारा इत्यप्यनसिता । कथं तां निवृत्तिं ? त्याद्वादीतिनिरूपितकर्मफलसबधादिभुक्तिस्त्वनानात् । आर्हतस्यागमस्य प्रामाण्यं न शेषाणां तदभानादिति ।

अधोधोवचनं तिर्यक्प्रचयनिवृत्त्यर्थं ॥ ९ ॥ यथा गम्येताधोधो एव सप्तपि भूमयो न तिर्यक्प्रचयेनानस्यता इति प्रतिपत्त्यर्थमधोधोब्रह्मण ।

सामीप्याभावाद् द्वित्वानुपपत्तिरिति चेन्नांतरस्याविवक्षितत्वात् ॥ १० ॥ स्यान्मतप्रत्येक भूमिनामताराण्यसंस्थासंयोजनकोटीकोटिपरिमाणानि ततः सामीप्याभावाद् द्वित्वाभाव इति ? तत्र किं कारणं ? अंतरस्याविरहितत्वात् । कथमनिरुद्धा सतः ? सत्तोष्यविक्षा भवति यथा लौमिकाडका अनुदरा कन्यति ।

तुल्यजातीयेनाव्यवधानं सामीप्यमिति वा ॥ ११ ॥ अथवा यदतर तत्पूर्वोत्तरमागतपातिनात्सामीप्यमिति तद्व्योतनार्थं द्वित्वं ।

पृथुतरा इति केषांचित्पाठः ॥ १२ ॥ केचिदत्र पृथुतरा इति पठति अत्र तरनिर्देशं, कुत ? प्रकर्षाभावात् । द्वयोर्द्वयोर्नाभिसंबन्धे सति महत्त्वविशेषप्रख्यापनार्थस्तरशब्दः । एवमपि रत्नप्रभाया पृथुतराव्यपदेशो नास्ति प्रतिबोध्यमानादपि च शर्कराप्रभावाणां प्रकर्षाभागेऽधोधोहीनपरिमाणत्वात् तस्मादधोधो पृथुतरा इति व्यपदेशो भोपपद्यते । स्यादितदधोलोकस्येधत्रासनसंस्थानस्याधोधो पृथुत्वप्रकर्षात् पृथुतरा इति व्यपदेश इति तच्च न भूमिभ्यां बहिस्तत्पृथुत्वमेव द्युक्तं स्वयभूरमणसमुद्रानादवलंबिता रज्जु सप्तम्याः भूमेरवस्थाने पूर्वादिदिग्भिर्भागाणां ग्राहिकालमहाकालरोरवमहारीरगते पततीति । अथापि कथंचित्स्यात्प्रकर्षं तिर्यक् पृथुतरा इति वक्तव्यं स्यान्नाधोधो इति । अथापि कथंचिदनेन विशेषणेनार्थ एवग्राह्यमधोधो वेदनाप्रकारप्रकर्षयोगादायुषोतिष्ठयाद्वा तन्निमित्तस्य तद्व्यपदेशदर्शनात् तत्संबन्धाद्वा भूम्य पृथुतरा इति व्यपदिश्यते । एवमपि रत्नप्रभाया पृथुतराव्यपदेशो नोपपद्यत एव । अत्राह किं ता भूमयो नरकाणां सर्वत्रावासा आहोस्वित् कचित् कचिदिति ? तन्निर्धारणार्थमाह—

तासु त्रिंशत्पंचविंशतिपंचदशदशत्रिपंचोनेकनरकशतसहस्राणि
पंच चैव यथाक्रमं ॥ २ ॥

तासु रत्नप्रभादिषु भूमिषु नरकाण्यनेन सख्यायते ।

त्रिंशदादीनां परस्पराभिसंबंधे वृत्तिः ॥ १ ॥ त्रिंशदादीनां पदानां परस्पराभिसंबंधे सति वृत्तिर्निर्दिष्टा । पचभिन्नं पचोन पचोन च यदेकं च तत्पचानैकं त्रिंशच्च पचनिंशतिश्च पचदश च दश च त्रयश्च पचोनैकं च त्रिंशत्पचनिंशतिपचदशदशत्रिपचानैकानि, शतानां सहस्राणि शतसहस्राणि नरकाणां शतसहस्राणि नरकशतसहस्राणि, त्रिंशत्पचनिंशतिपचदशदशत्रिपचानैकनरकशतसहस्राणि । यथाक्रमवचनं यथासंख्याभिसंबन्धाय । यो य क्रमा यथाक्रमं, तस्य वचनं रत्नप्रभादिभिः त्रिंशदादीनां यथासंख्यमभिसंबन्धो यथा स्यादिति । तद्यथा— रत्नप्रभाया त्रिंशन्नरकशतसहस्राणि । शर्कराप्रभाया पचनिंशतिनरकशतसहस्राणि । चालुकाप्रभाया पचदशनरकशतसहस्राणि । पक्कप्रभाया दशनरकशतसहस्राणि । धूमप्रभाया त्रीणि नरकशतसहस्राणि । तमप्रभाया पचोनमेकनरकशतसहस्रं । महातमप्रभाया पचनरकाणि । तत्र रत्नप्रभाया अव्युल्लभागे उपर्यधश्चैकैकं योजनसहस्रं वर्जयित्वा मध्ये नरकाणि भवति । तानि त्रिधा वर्ण्यते, इन्द्रकश्रेणिपुष्पप्रकीर्णकनिभागेन । तत्र रत्नप्रभाया त्रयोदशनरकप्रस्तारा, त्रयोदशैन्द्रकनरकाणि-सीमतक निरय-रौरव-उभ्रात-उद्गात-सभ्रात-असभ्रात-निभ्रात-तप्त-व्रस्त-ध्रुवकात-अनकात-विकातनामानि । शर्कराप्रभायामेकादश नरकप्रस्तारा एकादशैन्द्रकनरकाणि, सस्तन-वनक-मनक घाट-सघाट जिह्व-उज्जिह्विन-अलोळ-लोळुक-स्तनलोळुकाख्यानि । चालुकाप्रभाया नन नरकप्रस्तारा ननैन्द्रकनरकाणि तप्त-व्रस्त-तपन-आतपन-निदाघ-ज्वलित-ज्वाज्वलित-सज्वलित-सप्रज्वलितसङ्गकानि । पक्कप्रभायां ससनरकप्रस्तारा सप्तैन्द्रकनरकाणि आर-भार-तार-वर्चस्क-वैमनस्क-खाट-अखाटाल्यानि । धूमप्रभाया पच नरकप्रस्तारा पचैन्द्रकनरकाणि तम-भ्रम-क्षप-अध-तमिभ्राभिधानानि । तमप्रभाया त्रयो नरकप्रस्तारा, त्रीणैन्द्रकनरकाणि हिम, वर्दल, लल्लुकनामधेयानि । महातमप्रभायामेको नरकप्रस्तारः, एनैन्द्रकनरकप्रतिष्ठानाख्यः । तत्र सीमतनरकस्य चतसृषु दिक्षु चतस्रो नरकश्रेण्यो निर्गतास्तथा निर्दिक्ष्वपि । तदतरेषु पुष्पप्रकीर्णकनरकाणि । तत्रैकैकस्या दिङ्गुरकश्रेण्यामेकान्तपचाशदेकोनपचाशन्नरकाणि तथैकैकस्या विदिङ्गुरकश्रेण्यामष्टच वारिंशदष्टचत्वारिंशन्नरकाणि । एष निरयादिष्वप्येकैकं परिहास्य नेतव्यानि— तत्र प्रथमाया पृथिव्या श्रेणीन्द्रकनरकसंख्या चतुर्विंशति शतानि पचनन युत्तराणि । पुष्पप्रकीर्णकानां सख्या चतुर्विंशति शतसहस्राणि ससनरति सहस्राणि त्रीणि शतानि पच च, एतावुभात्रपि राशी संपिडितौ पचनिंशतिनरकशतसहस्राणि । तृतीयाया श्रेणीन्द्रकनरकसंख्या चतुर्दशशतानि पचाशीत्यधिकानि । पुष्पप्रकीर्णकसंख्या चतुर्दशशतसहस्राणि अष्टानवति सहस्राणि पचशतानि पचदशाधिकानि एतावुभात्रपि राशी संपिडितौ पचदशनरकशतसहस्राणि । चतुर्थ्यां श्रेणीन्द्रकनरकसंख्या सप्ताधिकानि सप्तशतानि । पुष्पप्रकीर्णकसंख्या नवनरकशतसहस्राणि नवनरतिश्च सहस्राणि द्वे शते त्रिनन युत्तरे । एतावुभात्रपि राशी संपिडितौ दशनरकशतसहस्राणि । पचम्या श्रेणीन्द्रकनरकसंख्या द्वे नरकशते पचपञ्च्यधिके । पुष्पप्रकीर्णकसंख्या द्वे शतसहस्रे नवनरतिश्च सहस्राणि सप्तशतानि पचत्रिंशतानि च एतावुभात्रपि राशी संपिडितौ त्रीणि नरकशतसहस्राणि । षष्ठ्या श्रेणीन्द्रकनरकसंख्या त्रिपञ्चिनरकाणि, पुष्पप्रकीर्णकसंख्या नवनरतिर्नरकसहस्राणि नवशतानि द्वात्रिंशतानि, एतावुभात्रपि राशी संपिडितौ नवनरतिः सहस्राणि नवशतानि पचनन युत्तराणि । सप्तम्यामिन्द्रकनरकसंख्या नवनरतिश्च नाम श्रेणीन्द्रकाणि चत्वारि । प्राच्या दिशि कालः, प्रतीच्या महाकालः, अपाच्यां रौरवः, उदीच्यां महारौरवः, निर्दिक्षुश्रेणीन्द्रकाणि न सति, तान्येतानि पच सर्वश्रेणीन्द्रकनरकसंख्या षण्णरतिर्नरकशतानि त्रिपचानानि । सर्वपुष्पप्रकीर्णकसंख्या त्र्यशतिर्नरकशतसहस्राणि । तासु सप्तास्वति पृथिव्यां कानि चिन्नरकाणि सख्येयानिस्ताराणि कानि चिदसख्येयानिस्ताराणि । यानि सख्येयानिस्ताराणि तानि सख्येययोजनशतसहस्रविस्ताराणि, यान्यसख्येयानिस्ताराणि तान्यमख्ययोजनशतसहस्रविस्ताराणि । सर्वत्र च नरकाणां पचमो भागः मध्येयानिस्ताराणां चत्वारः भागाः असख्येयानिस्ताराणां बाह्यमुच्यते । क्रेशः प्रथमपृथिव्यां इतरास्तथापि सा क्रमेणैव

सत्वार । सत्तम्या मर्दकनरकबाहुस्य स्रैद्रकबाहुस्य स्वविभागपरिवर्धित तन्त्रेष्वा । श्रेणीद्रकबाहुस्यसहित
ज्ञेय प्रकीर्णकस्य । तान्येतानि नरकाणि उष्णकायशुभसत्स्थानानि शोचनरोदनाक्रुदनायशुभनामानि वेदि-
तन्यानि । अथ तेषु सीमतकादिषु नरकेषु पापकर्मशास्त्रादुद्भवत प्राणिन किञ्चक्षणा । इत्यत आह—

नारका नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

लेश्यादिश वा उक्तार्थाः ॥ १ ॥ लेश्यादय शब्दा उक्तार्था वेदितव्या । लेश्या च परिणामश्च
देहश्च वेदना च विक्रिया च लेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया । लोके प्रतियोग्यतरापेक्षया प्रकर्षो दृष्ट, इहा
ऽशुभतरा इति किमपेक्ष्य प्रकर्षनिर्देश उच्यते—

तिर्यग्व्यपेक्षोऽतिशयनिर्देशः ॥ २ ॥ तिरश्चामप्यशुभा लेश्यादयो नारकाणा च । तत प्रकर्षेण
नारकाणामित्यशुभतरा ।

ऊर्ध्वापेक्षो वाऽभोगतानां ॥ ३ ॥ अथवा ऊर्ध्वनरकाशुभतरलेश्यादयोऽभोगताना
प्रकर्षो दृष्टव्य ।

नित्यप्राणाल्लेश्यायनिवृत्तमसंग इति चेन्नाभीक्ष्ण्यवचनत्वात् नित्यमवहितवत् ॥ ४ ॥
स्यादेतन्नित्यशब्दोऽप्य कूटस्थव्यवच्छिन्नेषु भागेषु दृष्टः, यथा नित्या दौ नित्या पृथिवी नित्यमाकाशमिति तथा
लेश्यादीनामपि व्ययोदयामावाप्तिव्यत्ये सति नरकादप्रप्यन स्यादिति । तत्र किं कारणमाभीक्ष्ण्यवचनान्नि-
त्यमवहितवत् । यथा नित्यमवहिततो देवदत्त इत्युच्यते योऽभीक्ष्ण्य प्रवृत्तसति नच तस्य प्रवृत्तमानिदृष्टिः ।
कारणे सति भानात् । तथा शुभकामादयनिमित्तवशात् लेश्यादयोऽनारत प्रादुर्भवतीति आभीक्ष्ण्यवचनो
नित्यशब्द प्रयुक्त । नित्यमशुभतरा नित्याशुभतरा मुमुषेति वृत्तिर्मयूरव्यसकादित्याद्या । नित्याशुभतरा
लेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया येषां इमे नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया । तत्राशुभतरलेश्या
इति, प्रथमद्वितीययो कापोतलेश्या । तृतीयायामुपरिष्ठाकापोती अधोनील । चतुर्थ्या नील । पचम्यामुपरि नील-
ऽध कृष्णा । षष्ठ्या कृष्णा । सत्तम्या परमकृष्णा । एतेषां नारकाणां स्वाय प्रमाणावधृता द्रव्यलेश्या उक्ता,
भानलेश्यास्तु षडपि प्रथमकर्ममूर्तपरिगतिन्यः । अशुभतरपरिणामा इति स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दपरिणामा क्षेत्र
विशेषनिमित्तवशादतिदु खेतरोऽशुभतरा । अशुभतरदेहा इति तेषां शरीराण्यशुभनामप्रत्ययादशुभा-
गोपागस्पर्शरसगन्धवर्णस्वराणि दुःखसत्स्थानानि दुःखनाड नाराारकृतीनि नरकरणगीभस्तप्रतिभयदर्शनानि, यथेह
श्लेष्ममूत्रपुरीषमलरुचिरसाभेद धूयमनभूतिमासकेनास्थिचमायशुभमौदारिकगत ततोऽप्यशुभान्शुभमव्य वैकि-
यिकशरीरत्वेति । तत्र रत्नप्रभाया नारकशरीरेऽस्तेषु सप्तधनूपि त्रयोहस्ता पद् चतुर्गुण्यः । अधोर्धा द्विगुण-
द्विगुण उत्तरेषु । अशुभतरदेहना इति अम्यतरासद्वेष्टोदये सत्यनादिपारिणामिकशीतोष्णकाहनिमित्तवनि-
ता मुतीत्रदेहना भवति नारकाणा । तत्र ग— निदाघे मण्डोह व्यञ्जे नभसि पटुतपनकिरणसप्तविंशतराले
द्वीवृत्तशीतगते दग्निदाहोद्वाहिव्यसमीरणे रुद्धदेशे सर्वतो दीप्ताग्निनिष्ठापरीतस्य मृष्णातीस्य पित्तज्वर
सतापितशरास्य निष्प्रतीकारस्य यादुगुण्डज दु ख ततोऽप्यनतगुणमुष्णनरकेषु दु ख भवति । माधमासे हि-
मानीपतनव्यासर्गतादिगताराले नभसि, प्रस्पदजलाप्लुतकटर्ममहीतले, रात्रौ शीततातपातप्रस्फुरितगानरुत
दत्तगीणस्य शीतज्वाभिमूततनोर्निस्तप्रयप्रारणस्य यादृक् शीतसमुद्भूत दु ख ततोऽप्यनतगुण कष्ट शीत-
नरकेषु दु ख भवति । अथवा हिमन्यात्रस्ताप्रगिरिस्थनरकेषु यदि निक्षिप्येत क्षिप्रमेव हि द्रवीभवेत् । स
एता द्रवीभूत शीतनरकेषु यदि निक्षिप्येत अधोनिमग्नमात्र एव घन स्यादित्येवमनुमीयमान शीतोष्ण तत्र
वेदितव्य । प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थ्याप्युपदेनान्येन नरकाणि । पचम्यामुपरि उष्णदेहे द्वे नरक-
गतसहस्रे, अथ शीतदेहनानामेक शतसहस्र, षष्ठ्यासप्तम्यो शीतदेहनान्येन सर्वसमुदायेन द्वशीतिनरकशत-
सहस्राणि उष्णदेहनानि, द्वे नरकशतसहस्रे शीतदेहने । अशुभतरविक्रिया इति शुभ करिष्याम इत्यशुभतर-

मेन निरुणति । दु खानिभूतमनसश्च दु खप्रतीकारचिकीर्षया गरीयस एव दु खहेतून् निरुणति । एते भावा
अधोघोऽशुभतराः वेदितव्याः । किमेवा नारकाणां शीताण्यजनितमेव दु खमुत्तमं तथापि भवतः सत्यत आह—

परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

कथं परस्परोदीरितदुःखम् ?

निर्दयत्वात्परस्परदर्शने सति कोपोत्पत्तेः भवन् ॥ १ ॥ यथा श्वान् शस्त्रविक्रयकारणा-
नादिकालप्रवृत्तजातिवृत्तमेवापादितनिर्दयत्वात्परस्परमक्षणेभेदनच्छेदनायाहितदुःखा भवति, तथा नारका अपि
भयप्रत्ययेनावधिज्ञानेन मिथ्यादर्शनेोदयाद्विभगव्यपदेशमात्राच्च दूरादेव दु खहेतून्गम्योत्पन्नदुःखा प्रत्या-
सत्तौ परस्परालोकनाच्च प्रज्वलितकोपाग्नयः स्वनिष्ठतासिवासीपरशुभिडिपात्यदिभिः परस्परदेहताक्षणेभेद-
नच्छेदनपीडनादिभिर्दोरीरितदुःखा भवति । किमेतावानेव दु खोत्पत्तिकारणप्रकार उताग्योपि कश्चिद-
स्तीत्यत आह—

संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ॥ ५ ॥

पूर्वभवमंश्लेशपरिणामोपात्ताशुभकर्मोदयात्सततं क्लिष्टाः संक्लिष्टाः ॥ १ ॥ पूर्वज-
न्मानि भाषितेनातिसङ्केशपरिणामेन यदुपाजितं पापकर्म तस्योदयात्सततमविरतं क्लिष्टाः सङ्क्लिष्टाः ।

असुरनामकर्मोदयादसुराः ॥ २ ॥ देवगतिनामकर्मविकल्पस्यासुरत्वसर्तनस्य कर्मण उ-
दयादस्पतिः परानित्यमुरा ॥

संक्लिष्टविशेषणमन्यासुरनिवृत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ च सर्वेऽसुरा नारकाणां दु खमुपादयति किं
तर्हि ? अजावरीपादय एष कैचनेति प्रदर्शनार्थं सङ्क्लिष्टविशेषण ।

असुराणां गतिविषयनियमप्रदर्शनार्थं प्राक्चतुर्थ्या इति वचनं ॥ ४ ॥ तेषां सङ्क्लिष्टाना-
मसुराणां वेदनेोदीरणकारणानां त्रिषु पृथिवीषु गतिनार्तपरिमिति प्रदर्शनार्थं प्राक्चतुर्थ्या इत्युच्यते ।

आहो ग्रहणं लब्ध्वर्थमिति चेन्न संदेहात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतमाह्वर प्रयोक्तव्यं, एष्वर्थे स एव
मर्यादा गमयतीति ? तन्न किं कारणं ? संदेहादभिधायिनापि आह वर्तते मर्यादायामपि ततः संदेहः स्यात्
किं सह चतुर्थ्या उक्तं ततः प्रागित्यतोऽसंदेहार्थं प्राग्वचनमेव युक्तं ।

च शब्दः पूर्वहेतुसमुच्चयार्थः ॥ ६ ॥ सङ्क्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च पूर्वोक्तहेतूदीरितदुःखा
इवेति समुच्चार्यशब्दशब्द- इतरथा हि तिस्रसु भूमिषु पूर्वोक्तहेतूनाम् अतीत्येते ।

अनंतरत्वादुदीरितग्रहणानर्थक्यमिति चेन्न तस्य वृत्तौ परार्थत्वात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतम-
नंतरमुदीरितग्रहणमस्ति तेनैवाग्राभिसन्नध कर्तव्यं, अनर्थक्यं पुनरुदीरितग्रहणमिति ? तन्न किं कारणं ?
तस्य वृत्तौ परार्थत्वात् । स सुदीरितशब्द वृत्तौ परार्थे सव्यवस्थित इह सवद्व्यवस्थित ।

वाक्यवचनमिति चेन्नोदीरणहेतुप्रकारदर्शनार्थत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादतद्वाक्यमेव वक्तव्यं
परस्परेणोदीरितदुःखाः सङ्क्लिष्टासुरेश्च प्राक् चतुर्थ्या इति ? तन्न किं कारणं ? उदीरणहेतुप्रकारदर्शनार्थ-
त्वात् पुनरुदीरितग्रहणेनोदीरणकारणप्रकारा प्रदर्श्यते तद्यथा— तप्तायोरसपायननिष्ठसायस्तमाटिगन-
कूटशाल्मल्यारोहणावतरणायोधनाभिचातगसिञ्जुरतक्षणञ्जारतप्ततैलवसेचनाय कुभापाकागरीयभर्जनयत्रपीड-
नै शूलशलाकाव्यधनक्रकचपाटनागारधानीगहनसूचीमाह्वलयकर्षणं व्याघ्रशर्द्धाभिषयशालावृत्तकोकमा-
र्जनकुलालसुसर्पायसप्रभृत्कवचवस्त्रेणादिशस्त्रैः तप्तगालुकाचिरणासिपत्रपन्नप्रथेन्नर्तनैतरण्यतारणपर-
स्परचोदनदिभिश्च ते सङ्क्लिष्टासुरा दु खमुदीरयति नारकाणां, किमर्थं त एव दुःखंतीति चेत्
पापकर्माभिरतत्वात्, यथा गौमहिषमेपवराहकुक्कुटवर्तिकायापकान् मृदाश्च युद्धयमानान् परस्परं प्रतश्च

दृष्ट्वा रागद्वेषमोहाभिभूतानां अकुभलानुवापिपुष्पानां नराणां प्रीतिरूपयते । तथा तेषामसुराणां नारकांस्तथा कारयतामन्योन्यं च प्रतः पश्यतां परां प्रीतिरूपयते । तेषां सत्यपि देवत्वे मायानिदानमिध्यादर्शनशक्त्यतीव्रकपायोपहतस्यानालोचितभावदोषस्याप्रत्यक्षशलाकुशलानुबधस्य पुष्पस्य कर्मणस्तपसश्च भावदोषानुकार्पणस्तत्फलं यस्तत्त्वपि अनेकेषु प्रीतिरहितेषु अनुभा एव प्रीतिरहितः इति । एव छेदभेदादिभिः शक्योक्तमूर्तिनामपि तेषां न मरणमकाले विद्यते, कुतः ? औपपादिका अनपत्यंयुष इति वचनात् । तेषां हि जघां न्यमप्यमोक्षप्रभेदभिन्नं यागदायुरवबद्धं तावद्यथाकालमेव विपश्यते नोदीरणाभ्ययनज्ञादपवर्त्यते । यद्येव तदेव तावदुच्यतां नारकाणां कियदायुरित्यत आह—

**तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा
सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥**

सागरोपमेति शेषः शब्दः ? सागर उपमा यस्यां स्य सागरोपमा क उपमार्थः ?

सागरस्योपमात्वं इदं भूयस्त्वात् ॥ १ ॥ यथा सागरो जलसमूहेन भूयतां युक्तस्तथायुक्त्यापि भवधारणपुद्गलद्रव्यसमूहेन महता योगात्सागरेणोपमीयते ।

एकादीनां कृतद्वन्द्वानां सागरोपमाविशेषणत्वं ॥ २ ॥ एकादयः शब्दाः कृतद्वन्द्वा सागरोपमाशब्दस्य विशेषणत्वेन नियुज्यते एका च तिस्रश्च सप्त च दश च सप्तदश च द्वाविंशतिश्च त्रयस्त्रिंशश्च एकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्तत्त्वा एव सागरावपमा । एकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा । कथमेकसप्तदस्य पुनर्द्वाव ननु भिन्नाधिकरणत्वात् प्राप्नोति ? नायं पुनर्द्वाव उत्तरपदिक ह्रस्वत्वं, यथैकक्षीरमिति । अथवा सागर उपमा यस्य तसागरोपममायुक्ते च त्रीणि च सप्त च दश च सप्तदश च द्वाविंशतिश्च त्रयस्त्रिंशश्च एकत्रिसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरावपमायुक्तस्यैकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमिति स्थित्यपेक्षं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

रत्नप्रभादिभिरानुपूर्व्येण संबंधो यथाक्रमानुवृत्तेः ॥ ३ ॥ यथाक्रममित्यनुवर्तते ततो रत्नप्रभादिभिरैकादीनामानुपूर्व्येण संबन्धो वेदितव्यः । रत्नप्रभायामेव सागरोपमा स्थितिः, शर्कराप्रभायां त्रिसागरोपमा स्थितिः, बालुकाप्रभायां सप्तसागरोपमा स्थितिः, पक्वप्रभायां दशसागरोपमा स्थितिः, धूमप्रभायां सप्तदशसागरोपमा स्थितिः, तमप्रभायां द्वाविंशतिसागरोपमा स्थितिः, महातमप्रभायां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा स्थितिरिति ।

नरकप्रसंगस्तेष्विति वचनादिति चेन्न रत्नप्रभाद्युपलक्षितत्वात् ॥४॥ स्यान्मतं तेष्विति वचनात्क्राभिसंबन्धं प्राप्नोति, ततः किं, ? रत्नप्रभायां त्रयोदशैकनरकसंज्ञानि तत्रारादेव सीमतकादिधिद्रव्यनरकेषु स्थितिरियं परिसमाप्येत नेष्यते च तस्मात्तस्यैव वचनमयुक्तमिति । तन्न किं कारणं ? रत्नप्रभाद्युपलक्षितत्वात् यानि रत्नप्रभाद्यविकरणत्वेनोपलक्षितानि त्रिंशच्छतसहस्राद्यवपृतपरिमाणानि तेष्वेकत्रिसागरोपमादिका स्थितिरिति नास्ति दोषः ।

साहचर्याद्वा ताच्छब्दसिद्धिः ॥ ५ ॥ अथवा नरके सहचरिता भूमयोपि नरकाणीत्युच्यतेऽतस्तेषु रत्नप्रभादिषु नरकेषु प्रादुर्भूयतां सत्त्वानामेकसागरोपमादिका स्थितिरित्यभिसंबन्धः, एव च हृत्वा तेष्विति वचनमर्थवत्, इतरथा हि व्यवधानाद् गूढमिभिरनभिसंबन्धः स्यात् ।

नरकस्थितिप्रसंग इति चेन्न सत्त्वानामिति वचनात् ॥६॥ स्यादेतद्यदि पृथिव्युपलक्षितनरकाभिसंबन्धः इष्टः, ननु नरकाणामैकसागरोपमादिस्थितिसंबन्धः प्राप्नोति न नरकाणामिति ? तन्न किं कारणं ? सत्त्वानामिति वचनात्, तेषु नरकेषु सत्त्वानामियं स्थितिर्न नरकाणामिति ।

परोत्कृष्टेति पर्यायौ ॥७॥ परा उत्कृष्टेति पर्यायशब्दाविगौ तेन नरकाणामुक्ता स्थितिरुक्त्या । रत्न-

प्रभादिषु प्रतिग्रन्तारं जघन्यापि स्थितिरुच्यते- सीमतर्कद्वये तच्छ्रेणिषु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या-
 मिनिर्देशपर्यसहस्राण्युक्त्या नरातिर्यसहस्राणि, अजघन्योक्त्या मध्ये समयोत्तरा । निरपेक्षे तच्छ्रेणिषु चाष्टास्त्रपि
 नारकाणां जघन्या नरातिर्यसहस्राणि, “दशपर्यसहस्राणि” इति कापि पाठः” उक्त्या नरातिर्यसहस्राणि अजघ-
 न्योक्त्या मध्ये समयोत्तरा । रोहकैद्वये तच्छ्रेणिषु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या एका पूर्वकोटी, उक्त्या मं-
 द्याताः पूर्वकोट्यः, अजघन्योक्त्या मध्ये समयोत्तरा । भानैद्वये तच्छ्रेणिषु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या अमं-
 द्याताः पूर्वकोट्यः, उक्त्येव सागरोपमस्यैकोदशभागाः, अजघन्योक्त्या मध्ये समयोत्तरा । उक्त्या निद्वये तच्छ्रे-
 णिषु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्यैकोदशभागः, उक्त्या सागरोपमस्य द्वौ दशभागा, अजघन्यो-
 क्त्या मध्ये समयोत्तरा । अश्विनैद्वये तच्छ्रेणिषु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य द्वौ दशभागा उक्त-
 येव सागरोपमस्य त्रयोदशभागाः, अजघन्योक्त्या मध्ये समयोत्तरा, असंज्ञितैद्वये तच्छ्रेणिषु चाष्टास्त्रपि ना-
 रकाणां जघन्या सागरोपमस्य त्रयोदशभागाः, उक्त्या सागरोपमस्य चत्वारो दशभागाः अजघन्योक्त्या मध्ये
 समयोत्तरा । विभातैद्वये तच्छ्रेणिषु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य चत्वारो दशभागाः उक्त्या
 सागरोपमस्य पञ्चदशभागा, अजघन्योक्त्या मध्ये समयोत्तरा । तैद्वये तच्छ्रेणिषु चाष्टास्त्रपि नारकाणां ज-
 घन्या सागरोपमस्य पञ्चदशभागा, उक्त्या सागरोपमस्य षड्दशभागाः, अजघन्योक्त्या मध्ये समयोत्तरा ।
 प्रसैतैद्वये तच्छ्रेणिषु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य षड्दशभागाः, उक्त्या सागरोपमस्य सप्त-
 दशभागा, अजघन्योक्त्या मध्ये समयोत्तरा । मृगशिरातैद्वये तच्छ्रेणिषु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या सा-
 गरोपमस्य सप्तदशभागाः उक्त्या सागरोपमस्याष्टौ दशभागाः अजघन्योक्त्या मध्ये समयोत्तरा । अपक्रातै-
 द्वये तच्छ्रेणिषु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्याष्टौ दशभागाः, उक्त्या सागरोपमस्य नवदशभागाः

अनिष्टविनिवेशाव्याहृत्ययं पूर्वपूर्वपरिक्षेपिवचनं ॥ २ ॥ ग्रामनगरादिवदनिष्टविनिवेशो
मा विज्ञायीति पूर्वपूर्वपरिक्षेपिण इत्युच्यते । तेनोत्तरोत्तरानतर्यसिद्धिर्भवति । पूर्वं पूर्वं परिक्षेपतीत्येव शीला
पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः, अत्राप्यगमकत्वाद् द्वित्व ।

चतुरस्रादिनिरूप्यं वलयाकृतिवचनं ॥ ३ ॥ आकृतिस्तस्यान, वलयस्येनाकृतिर्येषा ते
वलयाकृतयः एतेन चतुरस्रादिसंस्थानातरनिश्चयः कृता भवति । ततो मिथ्यानादिप्रणीतसंस्थानातरप्रति-
कल्पना न तस्य । अत्राह जबूदीपस्य प्रदेशसंस्थानविष्कभा वक्तव्याः, तन्मूलत्वादितराविष्कभादिनिश्चान-
स्येत्यत आह—

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कंभो जंबूद्वीपः ॥ ६ ॥

तच्छब्दः पूर्वद्वीपसमुद्रनिर्देशार्थः ॥ १ ॥ पूर्वोक्तानामसंख्येयानां द्वीपसमुद्राणां निर्देशार्थं
स्तच्छब्दो दृष्टव्यः तेषां मध्ये नाभिरिव नाभि, मेरुनाभिर्त्यस्य भवति मेरुनाभि, दृष्ट आदित्यमण्डलोपमानं श-
ताना सहस्रं शतसहस्रं भोजनानां शतसहस्रं योजनशतसहस्रं विष्कंभो यस्य सौयः योजनशतसहस्रं विष्कंभ
स्तस्य परिक्षेपः । त्रीणि शतसहस्राणि योऽङ्गसहस्राणि द्वे शते, सप्तविंशतिश्च योजनानां, त्रीणि गव्यं तानि
शतं धनुषामष्टाविंशत्युत्तरं, त्रयोदशाङ्गुल्यः अर्धोऽङ्गुलः सातिरेकः तस्य समतात् परिक्षेत्री जगत्स्येकाऽर्धयोज-
नावगाहाऽष्टयोजनोत्सेधा मूलमप्यातेषु द्वादशाष्टचतुर्योजनविष्कंभा वज्रमयमूला वैदूर्यमयाता सर्वरत्ननि-
र्मितमप्या गवाक्षघटामुक्ता हेममणिकिंकिणीकपभरत्नकनकरत्नसर्वरत्नजालैर्नवभिरपर्युपरिस्थितैः प्रत्येकम-
र्धयोजनोच्छ्रयैः पञ्चचतुश्चतविष्कंभजगती समायायै रलकृता । तस्या पूर्वदक्षिणापरोत्तरानु चतसृषु दिक्षु वि-
जयवैजयन्तजयतापराजितसङ्गानि चत्वारि महाद्वाराणि, यथानुक्रमं तानि चतुर्योजनविष्कंभाण्यष्टयाजनों-
त्सेधानि विष्कंभसमप्रवेशानि । तत्र विजयवैजयन्तयोरन्तरमेकोनाशीतिसहस्राणि द्विपचाशयोजनान्यर्धयोजन
योजनचतुर्भागं अर्धगव्यत् गव्यत्चतुर्भागं द्वाविंशच्च धनूयः तिस्रोऽङ्गुलयः अङ्गुलचतुर्भागोऽर्धोऽङ्गुलचतुर्भागश्च
सातिरेकः । एवमितरेषामप्यतराणां प्रमाणं वेदितव्यं । तत्र जबूदीपे पद्मिः कुलपर्यन्तैर्बिम्बकानि सप्तशे-
न्राणि फानि तानीत्यत आह—

भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः चेन्नाणि ॥ १० ॥

भरत इति सङ्गा, कुत ।

भरतसत्रिययोगाद्वर्षो भरतः ॥ १ ॥ विजयार्थस्य दक्षिणतो जलधेरुत्तरं गंगासिन्धोर्येदुमप्य-
देशभागे विनीता नाम नगरी द्वादशयोजनायाया, ननयोजनविस्तारा, तस्यामुपच- सर्वराजलक्षणमपको
भरतो नामाद्यध्वक्रधरः पट्खडाधिपति, अनसर्पण्या राज्यविभागकाले तेनादौ भुक्तत्वात् तयोगाद्भरत इत्या-
ख्याते वर्षः ।

अनादिसंज्ञासंबंधाद्वा ॥ २ ॥ अथना जगतोनादित्वादहेतुकाऽन्नादिसंबन्धपरिणामिनी भरत-
संज्ञा । अथ क भरत इत्यत्रोच्यते—

हिमवत्समुद्रत्रये मध्ये भरतः ॥ ३ ॥ हिमवतोऽद्रेक्षयाणां समुद्राणां पूर्वदक्षिणपराणां मध्ये
भरतो वेदितव्यः । स पुनर्गंगासिन्धूय विजयार्थेन च पद्मभागसायनः । कोसो विजयार्थो नाम ॥

पंचाशद्योजनविस्तारस्तदर्थोत्सेधः सक्रोशपद्मयोजनावगाहो रजताद्रिविजयार्थोऽन्व-
र्थः ॥ ४ ॥ चक्रमृद्विजयार्थवत्त्वाद्विजयार्थ इति शुणतः कृताभिधानो रजतादिस्तस्य पंचाशद्योजनानि
विस्तारः पञ्चविंशतियोजनान्युत्सेधः सक्रोशानि पद्मयोजनावगाहः पूर्वपरकोटिम्यावसो पूर्वपरजलधि
स्पृशति । तस्य पूर्वापरपार्श्ववाहू चत्वारि योजनशतानि अष्टाशीत्याधिकानि षोडश चैकोनविंशतिमाणा

योजनस्यार्धभागश्च सातिरेकः । निजयार्धोत्तरपार्धभ्यां दशयोजनसहस्राणि सप्त च शतानि निशतियोजना-
ना द्वादश चैकोननिशतिभागा योजनस्य किंचिद्विशेषानां । अस्या ज्याया धनुषः पृष्ठदशयोजनानां सहस्राणि
सप्तशतानि त्रिचत्वारिंशानि पचदश चैकान्ननिशतिभागा योजनस्य सविशेषा । निजयार्धदक्षिणपार्धज्या नव-
सहस्राणि सप्तशतान्यष्टचत्वारिंशानि योजनानां द्वादशभागः किंचिद्विशेषाधिका । अस्या ज्याया ध-
नुषः पृष्ठ नवसहस्राणि सप्तशतानि पदपञ्चदशराणि योजनानामेकश्च भागः सविशेषः । तस्योभयो पार्श्वयोर-
र्धयोजननिष्क्रमणपर्यन्तसमानायामावर्धयोजनोच्छ्रयपचधनुः शतविष्कम्भवनसमायामाभ्यां कचिक्काचिकनफस्त-
पिकाम्यामलकृतनहुतोरणोपेतपद्मनखेदिकाभ्यां प्रत्येकं परिशिषी सर्तुजफलकुमुमतरुनर्मडितौ वनखडौ ।
तस्य द्वे गुहे तमिभ्रवजप्रपातसङ्गे पचाशयोजनोद्गदक्षिणापते, प्राग्प्रत्यक्द्वादशयोजननिष्क्रमे, अष्ट-
योजनेत्सेपोत्तरदक्षिणद्वारद्वये, पदकोशपश्योजननिष्क्रमकोशनाहुल्याष्टयोजनोच्छ्रयनत्रमयकपाटे । याम्या
चक्रवर्ती उत्तरभरतनिजयार्धं याति । यतश्च गंगासिंधू निर्गते । तत्र चाम्यतरे निजयार्धप्रभवे प्रत्येकं दिनघौ
गंगासिंधू अनुप्रविष्टे, उन्मग्नजला निमग्नजला चान्धर्यसङ्गे । तृणादे पतितस्य द्रव्यस्याहस्योपरितलप्रक्षेपणादुन्मग्न-
जला । तथा तृणादे पतितस्याधस्तलप्रक्षेपणाजिमग्नजला । तस्यैवादेर्भूमितलाद्दशयोजनान्युत्प्लुत्योभयो पार्श्वयोर्द-
शयोजननिस्तारे पर्यन्तसमायामे द्वे निवाधरश्रेण्यौ भवत । तत्र दक्षिणश्रेण्या रथनूपुरचक्रवालादीनि
पचाशद्विधाभरणगराणि । उत्तरश्रेण्या गगननहुभादीनि पष्टिर्निवाधरनगराणि । तज्जिनासिनो निवाधरा भरतवत्
पदकर्मजानिन केनल प्रज्ञान्यादिविधाभरणमात्रादेव निशिष्टा । ततो दशयोजनान्युत्प्लुत्योभयो पार्श्वयोर्द-
शयोजननिस्तारे पर्यन्तसमायामे द्वे व्यतरश्रेण्यौ भवत । तत्र शक्रलोकपालना सोमयमनरुणवैश्रवणाणां
अभियोग्यव्यतरदेशानां निवासा भवति । ततः पचयोजनान्युत्प्लुत्य शिखरतल भवति दशयोजनविष्क्रम-
णपर्यन्तसमायाम् । तत्र प्राच्या दिशि पश्योजनक्रोशाधिकोच्छ्रायनिष्क्रम सिद्धायतनकूट पद्मनखेदिकापरिवृत्त
तस्योपर्युद्गदक्षिणायाम प्राग्प्रत्यगुनिस्तारं क्रोशायाम क्रोशार्धनिष्क्रम देशोनक्रोशोच्छ्राय पद्मनखेदिकापरि-
वृत्त अर्हदायतन पूर्वोत्तरदक्षिणद्वार अर्हदायतनवर्णनोपेत । तस्य पश्चादक्षिणार्धभरतकूट-खडकमपातकूट-माणि-
कभद्रकूट निजयार्धकूट पूर्णभद्रकूट तमिष्ठागुहाकूट-उत्तरार्धभरतकूट-वैश्रवणकूटनामान्यष्टौकूटानि सिद्धायतन
कूटसमोच्छ्रायविष्क्रमायामानि । तेषामुपरि दक्षिणार्धभरतदक्ष-वृत्तमास्पदेव माणिकभद्रदेव विजयार्धगिरिकुमारदे-
व-पूर्णभद्रदेव-कृतमालदेव उत्तरार्धभरतदेव-वैश्रवणदेवानां यथाक्रमं प्रास्तादा सिद्धायतनसमायामविष्क्रमोच्छ्रा-
या । सोऽयं निजयार्धपर्यन्तो नभः कूटैर्मुकुटेरिन्द्रतैर्गिरिराजत्व प्राप्त इवाभाति । अथो हैमवत इति कथं सङ्गाः ?

हिमवतो दूरभवः सोऽस्मिन्नस्तीति वा हैमवतः ॥ ५ ॥ हिमवानाम् पर्वतं तस्यादूरभन सो
स्मिन्नस्तीति वाऽणि सति हैमवतो वर्षं । क पुनरसौ ?

क्षुद्रहिमवन्महाहिमवतोर्मध्ये ॥ ६ ॥ क्षुद्रहिमवतमुत्तरेण दक्षिणेन महाहिमवतं पूर्वोपरसमु-
द्रयोर्मध्ये हैमवत ।

तन्मध्ये शब्दवान् वृत्तवेदाढ्यः ॥ ७ ॥ तस्य हैमवतस्य मध्ये शब्दवान्नाम पदहाकारं वृत्तत्वाद्
वृत्तवेदाढ्य इत्यन्वर्थसङ्गा योजनसहस्रोच्छ्राय अर्धतृतीययोजनशताग्रहाह उपरि मूले च योजनसहस्रायाम-
निष्क्रमस्तत्रिगुणसातिरेकपरिक्षेप पर्वतः, अर्धयोजननिष्क्रमादिपरिक्षेपायामशुक्तया पूर्वोदिदिग्निभागविनि-
वेशितुस्तोरणविभक्त्या पद्मनखेदिकालकृत । तत्तलमध्ये सप्तोशद्वयद्विपष्टियोजनोत्सेध सप्तोशैकविश-
योजननिष्क्रम स्वातिदेवविहार । अथ कथं हरिवर्षसङ्गाः ?

हरिवर्षमनुष्पयोगाद्हरिवर्षः ॥ ८ ॥ हरि सिंहस्तस्य शुक्ररूपपरिणामित्वात्तद्दर्शनमुप्याशु
मितत्वाद्हरिवर्ष इत्याख्यायते । क पुनरसौ ?

निपथमहाहिमवतोर्नतराले ॥ ९ ॥ निपथस्य दक्षिणतो महाहिमवत उत्तरतः पूर्वोपरसमुद्र-
योरंतराले हरिवर्षः ।

तन्मध्ये विकृतवान् वृत्तवेदादयः ॥ १० ॥ तस्य हरिष्यस्य मध्ये विकृतज्ञानाम् वृत्तवेदाङ्गं शब्द-
वद्वृत्तवेदादानं तुल्यवर्णनं । तस्योपर्यपरणदेगविहारः । अथ कथं विदेहमज्ञा ?

विदेहयोगाज्जनपदे विदेह्यपदेऽज्ञः ॥ ११ ॥ विगतदेहा विदेहा । के पुनस्ते ? येषां देहो
नास्ति, कर्मवधमतानाच्छित्तये वा सत्यपि देहे विगतशरीरसंस्कारास्ते विदेहास्तयोगाज्जनपदे विदेह्यप-
देऽज्ञः । तत्र हि मुनयो द्रोणेच्छेदार्थं यतमाना विदेहत्वमास्तुदन्ति । ननु च भरतैरावतयोरपि विदेहा ? सत्यं
सति कदाचिन् ॥ सर्वशालं, तत्र तु सततं धर्मोच्छेदाभावाद् विदेहाः सतीति प्रकर्षपक्षो विदेह्यपदेऽज्ञः ।
फ पुनरसौ ?

विषयनीलवतोरंतराले तत्सन्निवेशः ॥ १२ ॥ निधत्स्योत्तरात् नीलवतो दक्षिणाधोरापरममुद-
योरंतरं तस्य विदेहस्य सन्निवेशो दृष्टव्यः ।

शाखायामर्हदायतन क्रोशायामार्धक्रोशविष्कम्भदेशोनक्रोशोसेध । प्राच्या दिशि शाखाया तत्सुत्यप्रासादः, तत्र जवूडीपाथिपति-यतरेभरो नावृतनामा वसति । दक्षिणस्यां दिशि शाखाया प्रतीच्या च प्रासादयो शयनी-यानि रमणीयानि । तत्र पूर्वाचरापरोचरासु दिक्चनान्वृतदेवसामानिकाना चत्वारि जवूसहस्राणि । दक्षिणपूर्व-स्या दिशि अम्यतरपरिदेवाना द्वात्रिंशत्सहस्राणि । दक्षिणस्या अम्यपरिपदेवाना च त्रिंशत्सहस्राणि । दक्षि-णापरस्या दिशि बाह्यपरिपदेवानामष्टचत्वारिंशत्सहस्राणि । प्रतीच्यामनीकमहत्तराणा सप्ताना सप्तजम्ब, चतसृ-णामप्रमहिणीणा सपरिराराणा जम्ब, चतस्र । पूर्वदक्षिणापरोचरासु पौडशसहस्रा मरुक्षदेवाना च पौडशसहस्राणि । एते मुदर्शनजवूडक्षस्य परिवारभूता पूर्वोक्तपञ्चतेन समुदिता एक शतसहस्र चत्वारिंशत्सहस्राणि शत वैकाश्रिंशति । एते सर्व एष जवूडक्ष पञ्चमरेदिकापरिहृता सर्वरत्नकाचनपरिणामा मुक्तामणिहेमघटा-जालमास्पदाम्बजपताकाछत्रादिनयनिभूषिता । मुदर्शनाख्येयौ जवूडक्ष पञ्चमरेदिकापरिक्षिपेस्त्रिभिर्न नखैः परिक्षित । प्राथमिकनखे चतसृषु दिक्षु क्रोशायामक्रोशार्धविष्कम्भदेशोनक्रोशोसेधानि चत्वारि भवनानि । विदिक्षु चतस्र पुष्करिण्यो दशदशगैर्जनावगाहा पचाशद्योजनायाम् तदर्धविष्कम्भा चतु-ष्कोणा आयतचतुरस्रा शुचिमुखभिसिद्धिपूर्णा । तेषां भवनाना पुष्करिणीना चाष्टासु दिक्षु श्वेतान्युर्जितं सुवर्णनिर्वृतानि प्रत्येकमष्टौ कूटानि । तेषामुपरि प्रत्येक क्रोशायामक्रोशार्धविष्कम्भदेशोनक्रोशोच्छ्रया च-त्वार प्रासादा । नीलदक्षिणस्या दिश्येक योजनसहस्र तिर्यगतीत्य सीतामहानद्या उभयो पार्श्वयो पञ्च-योजनशतातरो समप्रिणी द्वौ यमकाद्री योजनसहस्रोऽप्यौ अर्धतृतीययोजनशतावगाहौ मूलमध्यमेष्टु यो-जनैकसहस्रार्धोऽयमयोजनशतपञ्चयोजनशतविष्कम्भौ । तस्योरपरि योजनद्विपञ्चार्धयोजनोच्छ्रयायौ सन्नौशैकात्रिंश-द्योजनविष्कम्भौ ताव प्रवेशौ प्रासादौ । तत्र यमकनामानौ देवौ वसत । प्राच्या दिशि द्वेऽर्हदायतने यमना-भ्यामशकपञ्चयोजनशतानि तिर्यगतीत्य सीतामहानद्या योजनसहस्रोदगपागायत पञ्चयोजनशतप्राक्प्रत्य विष्कम्भ दशयोजनावगाह नीलो नाम गह्वहरो भवति । हृदमध्ये जलस्योर्पपार्श्वयोजनाच्छ्रयाणि दशयो-जनागहानालानि मध्ये योजनविष्कम्भाणि क्रोशवतपत्राणि द्विक्रोशकीर्णकान्यप्रमूलयोर्द्विक्रोशविस्तराणि पत्राणि पञ्चद्वजपञ्चवर्णनोपेतानि । तत्र नीलसङ्घो नागेंद्रकुमारो वसति । तस्य पत्रानि जवूडक्षसप्तसयानि । नीलहृदाप्रागद्वरे दश काचनाद्रय समप्रिणयो योजनशतोसेधा पञ्चविंशतियोजनावगाहा मूलमध्यमेष्टु शतपञ्चसप्ततिपचाशद्योजनविष्कम्भा काचनपरिणामा । तेषामुपरि सन्नौशैकात्रिंशद्योजनासेधा सन्नौशपञ्च-दशयोजनविष्कम्भा प्रासादा काचनसङ्घदेवानामागता । तादृशा एव प्रत्यङ्ग-दशकाचनाद्रय । नीलहृदादपा-क् पञ्चयोजनशतानि तिर्यगतीत्योत्तरतुल्यहरो भवति उत्तरसङ्घनागेंद्रकुमारावास । नीलहृदतुल्यवर्णना, प्राक्-प्रत्यङ्गदशदशकाचन द्वय । लवङ्गदशदशकाचन पञ्चयोजनशता यतीत्य चद्रहृद, चद्रनागेंद्रकुमारावास । पूर्व-त्काचनाद्रयपक्ष । चद्रहृदादपाक् पञ्चयोजनशतानि तिर्यगतीत्यैरावतहृदो भवति ऐरावतनागेंद्रकुमारावास । पूर्व-वत्काचनाद्रयपक्ष । ऐरातहृदादपाक् पञ्चयोजनशतानि तिर्यगतीत्य माल्यवाचाम हृदा भवति मात्यरनागेंद्र-कुमारावास । पूर्ववत्काचनाद्रिशते पूर्वदिक्षुनिवेशे जिनावतनशत । मेरोरपाक् प्राच्या दिशि मगलावद्विपयात् प्रत्यङ्ग, निपयादुदङ्ग, सौमनसो नाम वञ्जारगिरि सर्वस्फटिकपरिणाम, गधमादनेन विष्कम्भयावोच्छ्रयावगा-हसंस्थानैस्तुल्य । तस्योपरि मेरुपर्यते सिद्धायतनकूटमर्हदायतनालकृत पूजाकूपपरिमाण । तस्य दक्षिणतो यथा-क्रम सौमनस-देवतुल्य-मगलायत्-पूर्वदिदेह-कनक काचन विशिष्ट-उज्जलकूटान्ययौ गधमादनकूटसमानानि । तत्र कनककूटस्योपरि प्रासादे सुवसा दिक्कुमारी, काचनकूटस्योपरि प्रासादे वसमित्रा दिक्कुमारी, शेषेण स्वकू-टनामानो देवा । मेरोरपाक् प्रतीच्या दिशि निपयादुदङ्ग पञ्चमद्विपयात् प्राङ् विशुप्रभो नाम वञ्जारगिरिस्तप-नीयपरिणामो गधमादनसमवर्णन । तस्योपरि मेरुपर्यते सिद्धायतनकूटमर्हदायतनालकृत । तस्य दक्षिणतो यथा-क्रम विशुप्रभ देवकुल-पञ्चमद्विपय-अपरदिदेह स्वस्तिक शतजाल-सीतोदा हिंगनामन्ययौकूटानि गधमादनकू-टसमानानि । तत्र पञ्चद्विपयकूटस्योपरि प्रासादे वारिषेणा नाम दिक्कुमारी, स्वस्तिककूटस्योपरि प्रासादे वला नाम

प्रत्यक् पुष्कलाभ्याः प्राक् सीताया उदक् नीलदपाम् देवारण्य नाम वन, तस्य द्वे सहस्रे नर च शतानि द्वाविंशतिर्योननाना सीतामुखे निष्कभ । पौडगमहन्त्राणि पञ्चशतानि द्धानन्यधिकानि योजनाना द्वौ चैकान्ननिशतिभागौ आयाम । सीताया अणक् निपभादुदह वसत्रिपयाप्राक् लणसमुद्रोदिकाया प्रत्यक् पूर्वोदेवारण्य । सीताया दक्षिणतः पूर्वोदेहध्वतुभिर्निधारपर्यंतैस्तिस्सुमिश्च विभगनदीभिर्निभक्ता-
 ष्ठा भिन्न अष्टभिश्चक्रधरैरुपभोग्य । तत्र त्रिकटो वैष्णकट अजनः आमाजनधेतै वक्षारा ।
 तेयामतरेषु, तप्तजला मत्तजला उन्मत्तजला चेति तिस्रो निभगनय । एतैर्निभक्ता अष्टौ जनपदा —
 वस्ता-मुस्ता-महानस्ता-असवती-रम्य-रम्यक-रमणीय-मगलानय । तेषां मध्ये राजधान्य — सुर्मा-बुडला
 अपराजिता प्रभाकरी-अक्रान्ती पद्मान्ती-शुभा-रत्नसचयान्ती-मगर्ग्यः । तेषु जनपदेषु द्वे द्वे नद्यौ
 रत्तारक्तोदासहे । एको विजयार्थ । तेया सर्वेया निष्कमायामादिवर्णना पूर्ववद्वेदितव्याः । वक्षारपर्यंतपु
 प्रत्येक चत्वारि कटानि सिद्धायतन-स्वनाम पूर्वापरदेशनामानि । सीताया उत्तरतटे दक्षिणतटे च
 प्रतिजनपद त्रीणि त्रीणि सीर्यानि मागध-वरदा प्रभाससशानि, तानि समुदितानि अष्टचत्वारिंशत्सीथानि,
 पूर्वविदेहे । सीतोदया महानया अपरविदेहो द्विधा विभक्तो दक्षिण उत्तरधेति । तत्र दक्षिणो भागश्चतुर्भ-
 वक्षारपर्यंतैस्तिस्सुमिश्च निभगनदीभिर्निभक्तोऽष्टा भिन्न । अष्टाभिश्चक्रधरैरुपभोग्य । तत्र शब्दवत् निष्कतामत्-
 आशीनिप-मुखावहसशाध्वत्यारो वक्षारादय । तेयामतरेषु क्षीरोदा सीतोदा क्षौतोऽतर्गाहिनी चेति तिस्रो विभ-
 गनय । एतैर्निभक्ता अष्टौ जनपदा पद्म-सपन्न-महापद्म-पद्मावर्त शङ्ख-जलिन्-कुमुद सरिदाख्या । तेया मध्ये रा-
 जधान्य अश्वपुरी सिंहपुरी महापुरी अरजा विरजा अशोका क्षीतशोका चेति मगर्ग्यः । तेषु जनपदेषु द्वे द्वे
 नद्यौ रत्तारक्तोदासहे । एको विजयार्थ । तेया सर्वेया निष्कमायामादिवर्णना पूर्ववद्वेदितव्याः । वक्षारपर्य-
 तेषु प्रत्येक चत्वारि कटानि सिद्धायतन स्वनाम पूर्वापरदेशनामानि । देवारण्य द्वेऽपि पूर्ववद्वेदितव्ये । उत्तरो
 विभागश्चतुर्भिर्निधारपर्यंतैस्तिस्सुमिर्निभगनदीभिश्च विभक्तोऽष्टा भिन्न । अष्टाभिश्चक्रधरैरुपभोग्य । तत्र चन्द्र-
 सूर्य-नाग-दैत्यसशाध्वत्यारो वक्षारपर्यंतः । तेयामतरेषु गर्भारमालिनी फेनमालिनी धर्ममालिनी चेति तिस्रो
 विभगनय । एतैर्निभक्ता अष्टौ जनपदा वप्त्र-सुरप्र महावप्त्र-वप्त्रवत्-वल्गु-सुरगु-नाथिल गधिमालिसिन्हा ।
 तेया मध्ये राजधान्य विजया वैजयन्ती जयन्ती अपराजिता चक्रपुरी खड्गपुरी अयाण्या अवध्या कति
 मगर्ग्यः । तेषु जनपदेषु गगासिंघुसङ्गे द्वे नद्यौ । एको विजयार्थ । तेया सर्वेया निष्कमायामादिवर्णना पूर्व-
 वद्वेदितव्याः । वक्षारपर्यंतपु प्रत्येक चत्वारि कटानि सिद्धायतनस्वनामपूर्वापरदेशनामानि । सीतोदाया अपि
 सीर्यानि, सीताया इषाष्टचत्वारिंशत् । निदेहस्य मध्ये मेरुर्नरनवतियोजनसहस्रोत्सेध धरणीतले सहस्रावगाह
 दशसहस्राणि नवतिश्च योजनाना दश चैकादशभागा । अधस्तलेस्य विस्तारः एकत्रिंशसहस्राणि नवति-
 श्चातायैकादश च योजनानि किञ्चित्-न्यूनानि । अधस्तलेऽस्य परिधि दशसहस्राणि योजनाना । भूतलेस्य
 निष्कभ एकत्रिंशसहस्राणि षट्शतानि त्रयविंशानि योजनानि किञ्चित्-न्यूनानि । तत्रास्य परिधि सचतुर्वेन
 त्रिखड त्रिधेयि । चत्वारि वनानि भद्रशालवन नदन सोमनस पाण्डुक चेति । भूमितले भद्रशालवन पूर्वा-
 परदिशोर्द्वाविंशतियोजनसहस्राण्यायत । दक्षिणोत्तरदिशोर्ध्वतृतीययोजनशतान्यायत । एकयार्थयोज-
 नोच्छ्रायपञ्चशतधनुर्विष्कभवनसमायामया बहुतोरणविभक्तया पद्मनरोदिकाया परिवृत । मेरोश्चतसृषु दिक्षु
 भद्रशालवने पद्मोत्तर-नील-स्वस्तिक-अजन-कुमुद पलाश अवतस रोचनसजान्याष्टौ कृतान्येकैकस्या दिशि
 द्वे द्वे कूटे भवत । तत्र मेरो प्रागुदक्कूले सीताया पद्मोत्तरकट । मेरो प्राक्, अपाक्कूले सीताया नीलकूट ।
 मेरोरपाक् सीतोदाया प्राक्कूले स्वस्तिककूट । मेरोरपाक् सीतोदाया प्रत्यक्कूले अजनकूट । मेरो प्रपक् सीतोदाया
 दक्षिणकूले कुमुदकूट । मेरो प्रत्यक् सीतोदाया उत्तरकूले पलाशकूट । मेरोरुदक् सीतायाः प्रत्यक्कूले अवतसकूट ।
 मेरोरुदक् सीताया प्राक्कूले रोचनकूट । तान्येतानि सर्वाणि कूटानि पचविंशतियोजनानामहानानि योजन

शतमूलविस्ताराण पचसप्ततियोजनमव्यभिक्कभाणि पचाशद्योजनाप्रविस्ताराणि पञ्चररेदिकापरिवृतानि ।
 तेषामुपरि मध्यदेशभाजः सक्रोत्रैकत्रिंशद्योजनोत्सेधा पचदशयोजनद्विगुण्युत्तायामव्यभिक्का अष्टा प्रासादाः ।
 तेषु स्वकूटनामान् सोमयमवरुणवैश्रवणानां लोकपालानामाभियोग्यान्कैरात्रतरुपविकरणसमर्थाः दिग्गजैश्च
 देवा वसति । तत्र पञ्चोत्तरनीलस्वास्तिकाजनकूटेषु शक्रलोकपालानां भौमविहाराः । कुमुदपलाशान्तसरोचनकू-
 टेषु ऐशानलोकपालानां भौमविहाराः । मेरोः प्राक् सीतायाः प्रत्यक् पचाशद्योजनाव्यभिक्काणि षोडशयोजनो-
 च्छ्रायतदर्धव्यभिक्कभतावत्पवेशप्रगुदग्दक्षिणद्वाराणि नानामणिकाचनरजतपरिणामानि सहस्रजिह्वेनापि वर्ण-
 यितुमशक्यानि, यानि सहस्राक्ष सहस्रमक्ष्या निस्तैर्यं मिलेकमानोपि सततं न तृप्तिमुपयाति । तेषां पुरस्ता-
 द्योजनशतायामतदर्धव्यभिक्कभसातिरेकषोडशयोजनोच्छ्राया मुखमडपाः । तेषां पुरस्ताद्योजनशतायामतदर्ध
 व्यभिक्कभसातिरेकषोडशयोजनोच्छ्राया प्रेक्षागृहाः । तेषां पुरस्ताच्चतुष्पष्टियोजनायामव्यभिक्कभास्तत्रिगुणसातिरे-
 कपारधय स्तूपाः । तेषां पुरस्ताच्चैत्यवृक्षादीनि षोडशयोजनायामानि तदर्धव्यभिक्कभाणि तान्दुस्तेधानि
 प्रत्येकं चतुस्तोरणविभक्तानां पञ्चररेदिकानां चतुर्भिश्च परिवृतानि । तेषां मध्ये सिद्धार्थनामना-
 चैत्यवृक्षा सिद्धार्थतीर्थक्षरप्रतिवृत्तिपवित्रीकृताः षोडशयोजनोच्छ्राया चतुर्थोत्तरोत्तमयोजनव्यभिक्कभसकथा
 द्वादशयोजनोच्छ्रायतान्द्रादुल्लवितपाः । तेषां प्राक् नानामणिरत्नमयपीठानिरेक्षितानि षोडशयोजनोच्छ्रायगव्यू-
 तनिष्कभायाममहेंद्रवृक्षाः । ततः प्राङ् नदारायां पुष्करिण्यां योजनशतायामतदर्धव्यभिक्कभदशयोजना
 यगाहाः अर्हदायतनमध्यदेशनिवेशितानि षोडशयोजनायामतदर्धव्यभिक्कभोच्छ्राया रत्नमया देवछात्राः । तत्र
 पचधनुःशतोत्सेधा कनकमयदेहास्तपनीयहस्तपादतलतालुजिह्वा लोहिताक्षमणिपरिक्षिप्ताकस्फाटिकम
 णिनयना अरिष्टमणिमयनयनतारका रजतमयदत्तपक्त्या निद्रुमच्छायाधरपुट्टा अजनमूलमयपद्मभूतला
 नीलमणिविरचिततासिताचितकेशा प्रगृहीतसितमिलवरचामराग्रहस्तोभयपार्श्वस्थत्रिभूमणिकनकविक्रताम-
 रणालकृतपद्मनागमिथुनाः सुस्निग्धास्तसहस्रलक्षणव्यजनाकिता वैदूर्यदडमणिममुक्ताजालालंकृतारत्नशलाका
 शतकाचनतुर्विवरजतच्छदच्छादिकच्छा भद्रयजनस्तम्भनन्दनपूजनायर्हा अर्हत्प्रतिमा अनाद्यनिधना अष्ट-
 शतसङ्ख्या निशिष्टगुणवर्णितगुणा अष्टशतकलशभृगाराधुपकरणपरिवारा वर्णनातीतविभवा मूर्ता इव
 जिनधर्मा निराजते । ततो भूमिजलापचयोननशतान्युत्प्लव्य 'उत्स्येति वा पाठः' पचयोजनशतनिष्कभ
 मेरुसमायाममडल पञ्चररेदिकापरिस्फित वृत्तवलयपरिधि नदनवन । तत्र बाह्यगिरिनिष्कभ मनसहस्राणि
 नन च शतानि चतुःपचाशानि योजनानां पट् चैकादशभागाः । तपरिधिरष्टत्रिंशसहस्राणि चत्वारि
 शतानि एकान्नाशीत्यधिकानि सातिरेकाणि योजनानां । अन्यतरगिरिव्यभिक्कभेष्टौ सहस्राणि ननशतानि
 चतुःपचाशानि योजनानां पट् चैकादशभागाः । तपरिधिरष्टत्रिंशसहस्राणि त्रीणि शतानि षोडशानि
 योजनानामष्टौ चैकादशभागाः । चतसृषु दिक्षु चतस्रो गुहाः-प्रप्या दिशि मणिगुहा, अपाप्या मध्वगुहा,
 प्रतीप्या चारणगुहा, उदीप्या चद्रगुहा । ता एतास्त्रिंशद्योजनव्यभिक्कभायामा साधिकनरतियोजनपरिधय
 पचाशद्योजनाग्राहाः । तामु यथासङ्ख्यं सोमयमवरुणवैश्रवणां विहाराः । मेरो दूर्गोत्तरदिशि नदनवने
 बलभद्रकूटं योजनसहस्रोच्छ्राय मूलमप्यामेधु योजनसहस्रार्धोच्छ्राययोजनशतपचयोजनशतविस्तारः । तत्रिगुण-
 सातिरेका परिधिस्तस्योपरि भद्राधिपतेरागताः । मेरोदचतसृषु दिक्षु द्वे द्वे कूटे-प्राप्या दिशि तानन
 दनमदिरे । अपाप्या निरधहैमथते । प्रतीप्या रजतरुचने । उदीप्या सागरचित्रवन्ने । अष्टारयेतानि कूटानि
 पचयोजनशतोच्छ्रायानि मूलमप्यामेधु पचशतपचसप्तत्यधिकशतत्रयार्धनृत्यजनतयोजननिष्कभाणि । तेषामुपरि
 द्विपष्टियोजनद्विगुण्युत्तायामा सर्वांश्चैकत्रिंशद्योजनव्यभिक्कभास्तान्प्ररोषा ण्यथै प्राप्तादाः । तेषु मेरुरो-
 मेवन्ती-सुमयमालिनी-सोयधरा-विचित्रा पुष्करमात्र अनिदिता-मन्त्रा अष्टै दिक्षुमार्यं यथाक्रमं परिवर्ति ।
 मेरोदक्षिणदूरस्यां दिशि उत्पलगुम्फा नलिन उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-
 निभा-कजल-प्रभाधतल पुष्करिण्याः । अस्तोत्तरस्यां दिशि ध्यानानां-श्रीचन्द्रा श्रीनलिन्या श्रीमहिनाधन्यो

वाप्य । उत्तरपूर्वस्या दिशि पद्मा पद्मगुल्मा कुमुदा कुमुदप्रभाश्चतस्रो वाप्य । ता सर्वा पद्माशयो-
जनायामतदर्धविष्कम्भदशयोजनावगाहा चतु कोणा आयतचतुरस्रा । तासा मध्ये प्रत्येकमैकैक प्रासाद
द्विपष्ठियोजनार्धयोजनास्तेषु सगन्धूतैकत्रिंशद्योजनविष्कम्भस्तान्यदेश । तत्र दक्षिणस्या दिशि विदिशोः
प्रासादा शकस्य भौमविहारा । उत्तरस्या दिशि विदिशोरैशानस्य भौमविहाराः । मेरोश्चतस्रु दिक्षु
नदनवने चत्वारि जिनायतनानि षट् त्रिंशद्योजनोत्सेधानि पचाशद्योजनायामतदर्धविष्कम्भाणि तान्यवशानि
अष्टयोजनोच्छ्रापतदर्धविष्कम्भायामप्राग्द्वाराणि 'प्रामुदगपागद्वाराणीत्यपिपाठ' अर्हदायतनवर्णनोपेतानि ।
नदनात्मभूमिभागाद्विपष्ठियोजनसहस्राणि पचशतान्युत्सृज्य ह वलयपरिधिपचयोजनशतविष्कम्भ पचवररे-
दिकापरिक्षित सौमनस्यन । तत्र बाह्यगिरिविष्कम्भश्चत्वारि सहस्राणि द्वे शते द्वासप्ततिश्च योजनानामष्टौ
चैकादशभागाः । तत्परिधिर्द्योदशसहस्राणि पचशतान्येकादशानि योजनाना षट्चैकादशभागा । अभ्य-
तरगिरिविष्कम्भस्त्रीणि सहस्राणि द्वे शते द्वासप्ततियोजनानामष्टौ चैकादशभागा । तत्परिधिर्दशसहस्राणि
श्रीणि शतान्येकान्नपचाशानि योजनाना त्रयश्चैकादशभागा किंचिद्विशेषोना । बलभद्रकूटदिवकुमारीकू-
टाष्टकहीन सौमनस्य । षोडशात्र वाप्य नदननापसिद्धशायामविष्कम्भवगाहास्तन्मध्यदेशे भवनानि । पचा-
शद्योजनायामतदर्धविस्तारषट्त्रिंशद्योजनोच्छ्रायाणि । चतुर्दिश चत्वार्यर्हदायतनानि अष्टयोजनोच्छ्रिततदर्ध-
विस्तारतावत्प्रवेशप्रामुदगपागद्वाराणि जिनायतनवर्णनोपेतानि । सौमनसात्ममाद् भूभागात्पदत्रिंशत्सहस्राण्यारुह्य
योजनानि वृत्तवलयपरिधिपाण्डुकवन चतुर्नवत्युत्तरचतु शतविष्कम्भ पञ्चवररेदिकापरिवृत्त चूलिका परीत्य
स्थित । शैखर मेरोरेकयोजनसहस्रविष्कम्भ तत्परिधिस्त्रीणि सहस्राणि पञ्चव्यधिक शत योजनाना साविक ।
पाण्डुकवनषड्मध्यदेशभाविनी चत्वारिंशद्योजनोच्छ्राया भूलम्ब्याग्नेषु द्वादशाष्टचतुर्थयोजनविष्कम्भा मुहुरा
चूलिका । तस्या प्राच्या दिशि पाण्डुकशिला उदग्दक्षिणायामा प्राक्प्रवर्त्यविस्तारा । अपाच्या पाण्डुकवलयशिला
प्राक्प्रत्यगायामा उदग्दक्षिणविस्तारा । प्रतीच्या रक्तकवलयशिला उदगपश्चिस्तीर्णा । उदीच्या अतिरिक्तवलय-
शिला प्राक्प्रवर्त्यगामता उदगपश्चिस्तीर्णा । तत्रार्जुनमुनर्णमयी पाण्डुकशिला । रजतपरिणामा पाण्डुकनलशिला ।
विद्रुमवर्णी रक्तकवलयशिला । जाम्बूनदमुनर्णमयी अतिरिक्तकवलयशिला एताश्चतस्रोपि पचयोजनशतानामतदर्धवि-
ष्कम्भाश्चतुर्थयोजनवाहुल्या अर्धचन्द्रसस्याना अर्धयोजनोत्सेधपचधनु शतविष्कम्भशिलसमायामैरुपपन्नवररेदिका-
परिवृत्ताः श्वेतरक्तमकस्तूपिकाळकृतचतुस्तोरणद्वारविराजिताः । तासामुपरि बहुमध्यदेशभावीनि पचधनु -
शतोत्सेधायामतदर्धविष्कम्भाणि प्राद्मुखानि सिंहासनानि । गौरस्ते सिंहासने पूर्वनिदेहजान्, अपाध्ये भरत-
जान्, प्रतीध्ये अपरनिदेहजान्, उदीध्ये ऐरावतजास्तीर्थकराश्चतुर्विकापदेवाधिपा सपरिनारा महत्या निभूत्या
क्षीरोद्वारपरिपूर्णाष्टसहस्रकनककलशैरभिषिचति । अत्रापि षोडशपुष्करिण्य पूर्वनिदेहित्या । चूलिकापाश्च-
तस्रु महादिक्षु सकोशप्रवर्धिशयाजनायामाभि द्विगभ्यूताधिकषोडशयोजनविष्कम्भाणि पचनिशतिवोजनो-
च्छ्रायाणि योजनोत्सेधतदर्धविष्कम्भतान्येधशरागपागद्वाराणि चत्वार्यर्हदायतनानि अर्हदायतनवर्णनोपेतानि ।
मद्रशाल्पन्नमानिनि भूतले लोहिताक्षकल्पपरिक्षेप । तत ऊर्ध्वमर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य द्वितीय पञ्च-
वर्णः । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य तृतीयस्तपनीयवर्णः । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य चतुर्थो
वैदूर्यवर्णः । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य पचमो नीलवर्णः । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य षष्ठो
हरितालवर्णः । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य जम्बूनदमुनर्णवर्णो भवति । अयं भूम्यग्राही योजनसह-
स्रायाम प्रदेशः पृथिव्युपलालुक्ताश्चर्याचतुर्विधपरिणाम उपरि वैदूर्यपरिणाम प्रथमकाड । सपरिणमय
द्वितीय काड । जाम्बूनदमय तृतीय काड । चूलिका वैदूर्यमयी । मेरस्य त्रयाणा लोकाना मानदड ।
अस्याधस्तलदधोलोक । चूलिकामूलादूर्ध्वमूर्धूलोक मध्यमप्रमाणस्तिर्ध्विस्तीर्णस्तिर्ध्वलोकः । एत च कुन्ना-
ऽन्वर्धनिर्वचन नियते । लोकत्रय मिनातीति मेररिति । तस्य भूमितलदारम्याऽऽक्षिखरादैकादशिकी प्रदे-
शानि । एकादशसु प्रदेशेषु एकप्रदेशो ह्ययते । एकादशसु गन्धूतेषु एकगन्धूत ह्ययते । एकादशसु योजनेषु

एकयाजनं हायते एव सर्वत्र शिखराद् भूमितलस्याथ एकादशमु प्रदेशेषु एकं प्रदेशो वर्धते । एकादशमु योजनेषु एकं योजनं वर्धते । एव सर्वत्र अवस्तलात् । अथ कथं रम्यकमज्ञा ?

रमणीयदेशयोगाद्रम्यकाभिधानं ॥ १४ ॥ यस्माद्रमणायैदेशं सरित्पर्यन्तकाननादिभिर्भुक्तस्तस्मादसौ रम्यक इत्यभिधीयते । अन्यत्रापि रम्यकदेशयोगः समानः इति चेन्न रूढिनिशेपमललाभाद्गोचरवृत्तिरतः । अत एव सञ्ज्ञाया को विहितः । कः पुनरसौ ?

नीलरुक्मिणोरंतराले तत्संनिवेशः ॥ १५ ॥ नीलादुदक् रुक्मिणोऽपाक् पूर्वापरसमुद्रयोरंतराले तस्य रम्यकस्य संनिवेशो दृष्टव्यः ।

तन्मध्ये गंधवान् वृत्तवेदाढ्यः ॥ १६ ॥ तस्य रम्यकस्य मध्ये गंधवानाम् वृत्तवेदाढ्यं शब्दवद् वृत्तवेदाढ्येन तुल्यगणनस्तस्योपरि प्रासादे पद्भेदो वसति । अथ कथं हैरण्यवतसञ्ज्ञा ?

हिरण्यवतोऽदूरभवत्वाद् हैरण्यवतव्यपदेशः ॥ १७ ॥ हिरण्यवान् रुक्मिणामा पर्वतस्तस्याऽदूरभवनत्वाद् हैरण्यवतव्यपदेशः । कः पुनरसौ ?

रुक्मिशिखरिणोरंतराले तद्विस्तारः ॥ १८ ॥ रुक्मिण उदक् शिखरिणोऽपाक् पूर्वापरसमुद्रयोरंतराले तस्य हैरण्यवतस्य विस्तारो वेदितव्यः ।

तन्मध्ये माल्यवान् वृत्तवेदाढ्यः ॥ १९ ॥ तस्य हैरण्यवतस्य मध्ये माल्यवानाम् वृत्तवेदाढ्यं शब्दवद् वृत्तवेदाढ्येन तुल्यगणनं । तस्योपरि प्रासादे प्रभासदेवो वसति । अथ कथं मेरावतसञ्ज्ञा ?

मेरावतक्षत्रिययोगादैरावताभिधानं ॥ २० ॥ रत्नारक्तयो बहुमध्यदेशमाविनी अयोध्या नाम नगरी । तस्यामुपज्ञं मेरावतो नाम राजा तत्परिपालितत्वाज्जनपदस्यैरावताभिधानः । कः पुनरसौ ?

शिखरिसमुद्रन्यातरे तदुपन्यासः ॥ २१ ॥ शिखरिणो गिरेस्त्रयाणां पूर्वापरोत्तराणां समुद्राणां मध्ये तस्यैरावतस्य उपन्यासो वेदितव्यः ।

तन्मध्ये पूर्वरात्रिजयार्थः ॥ २२ ॥ तस्यैरावतस्य मध्ये त्रिजयार्थो रजतगिरिः पुनर्नवेदितव्यः । धैरिभक्तानि सप्तक्षेत्राणि व्याख्यातानि । के पुनस्ते कथं व्यवस्थिताः इत्यत आह—

**तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमन्महाहिमवन्निपथनीलरुक्मिशिखरिणो
वर्धरपर्वताः ॥ ११ ॥**

तानि विभजतीत्येव शीला तद्विभाजिनः पूर्वापरान्ध्यामायता पूर्वापरकोटिभ्यां एव णज्जलधिराक्षिप्तं इत्यर्थं तद्विभाजित्वादेन तेषां वर्धरपर्वतदेशोऽसंकरेण भरतादिनर्तना धारणात् । कथं हिमनानिति सञ्ज्ञा ?

हिमाभसंरंधाद्धिमवद् व्यपदेशः ॥ १ ॥ हिममस्यास्तीति हिमनानिति व्यपदेशः । अन्यत्रापि तत्संग्रहः इति चेत् रूढिनिशेपमललाभात्तत्रैव वृत्तिः । कासौ हिमनानियुज्यते—

भरतहेमवतयोः सीमनि स्थितः ॥ २ ॥ भरतस्य हेमवतस्य च सीमनि व्यवस्थितं क्षुद्रहिमवान् वेदितव्यः । कथं पुनरस्य क्षुद्रत्वम् ? महाहिमवदपेक्षया । सूत्रेऽनुक्तं कथं गम्यते ? इति चेत् महाहिमवत्प्रयोगादेव । सति हि क्षुद्रे महावमियर्वाक्षुद्रत्वं गम्यते । स पञ्चविंशतिं योजनानग्राहं योजनशतोऽंशं योजनसहस्रं द्विपञ्चाशयोजनानां द्वादशैकान्विशतिभागो तस्य विष्कम्भः । तस्योत्तरपार्श्वे ज्या चतुर्विंशतिसहस्राणि नवशतानि द्वाविंशतिं योजनानामेकैकान्विशतिभागो देशोनः । अस्या ज्याया धनुः पञ्चविंशतिसहस्राणि द्वे शते त्रिंशत्पञ्चाशच्चैकान्विशतिभागः साधिका । तस्य पूर्वापरपार्श्वग्राहं प्रत्येकं पञ्चसहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चाशयोजनानि पञ्चदश चैकान्विशतिभागः साधिकार्धभागश्च । तस्योपरि

प्राचीदिशि सिद्धायतनकुट्ट पञ्चयोजनशतोच्छ्रयमूलविष्कम्भ पञ्चसप्तत्यधिकशतत्रयमध्यविष्कम्भ अर्धतृतीय-
शताप्रविष्कम्भ । तत्रिगुणसंतिरेकपरिधि, तस्योपरि षट्त्रिंशद्योजनोच्छ्रय पञ्चाशद्योजनोद्गादक्षिणायाम पञ्च-
विंशतियोजनप्राङ्प्रयमिस्तार तावत्पञ्चमष्टयोजनोत्सेधतदर्धविष्कम्भ तावत्पञ्चोद्गादक्षिणपूर्वद्वारमर्हदाय-
तन । द्वारत्रये सातिरेकाष्टयोजनोच्छ्रयपञ्चाशद्याजनायामतदर्धविष्कम्भमाश्रयोमुखमडपा । सातिरेकाष्टयोज-
नोच्छ्रयपञ्चाशद्योजनायामविष्कम्भाणि त्रीणि प्रेक्षागृहकाणि । पौरुष्यप्रेक्षागृहात्प्राक् स्तूपादयः पूर्वोक्ता ।
चैत्यालयाभ्यतरवर्णना पूर्ववद्वेदितव्या । तेषां सवपाभेन परिक्षेप्य चतुस्तोरणद्वारविमक्ता पञ्चवरवेदिका ।
तत् प्रतीच्या दिशि दशकूटानि । हिमवद्भरते जगगा-श्रीरोहितास्या सिंधु-मुर हेममत-वैश्वणकूटाभिधानानि
यथाक्रम वेदितव्यानि सिद्धायतनकूटतुल्यानि । तेषामुपरि प्रासादा दशैव समोपद्वयाद्विषयवियोजनोत्सेधा-
समोपेक्षत्रिंशद्योजनविष्कम्भास्ताव प्रवेशाः । तेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसति । हिमवद्भरतहेमवतवै-
श्वणकूटेषु देवा इतरेषु देव्य । अथ कथं महाहिमरसज्ञा ?

महाहिमवति चोक्तं ॥ ३ ॥ किमुक्त ? हिमामिसन्नवाद्भिन्नमदभिधान । महाश्चासौ हिमवाश्च
महाहिमनानित्यसत्यपि हिमे हिमवदाख्या । इन्द्रगोपनत् । क पुनरसौ ?

हैमवतहरिवर्षयोर्विभागकरः ॥ ४ ॥ हैमतादुदङ् हरिवर्षादपाङ् तयोर्विभागकरो महाहिमगन्तु
वेदितव्य । स द्वियोजनशतोच्छ्रयः पञ्चाशद्योजनावगाह चचारि योजनसहस्राणि द्वे च शते दशोत्तरे
दश चैकान्नविंशतिभागा तस्य विष्कम्भ । पूर्वापरपार्श्ववाहू प्रत्येक नययोजनसहस्राणि द्वे च शते
षट्सप्तत्यधिके योजनानां नव चैकान्नविंशतिभागा अर्धभागश्च साधिका । तस्योत्तरपार्श्वे व्या त्रिपञ्चाशद्योज-
नसहस्राणि नन च शतानि एकत्रिंशानि षट्चैकान्नविंशतिभागा साधिका । तस्या अप्याधनु सप्तपञ्चाशद्यो-
जनसहस्राणि द्वे शते निनयुत्तरे दश चैकान्नविंशतिभागा साधिका । तस्योपर्यप्यौ कूटानि सिद्धायतन-महा
हिमवत्-हैमवत रोहित हरि हरिकाता-हरिवर्ष-त्रैदुर्यकूटाभिधानानि । क्षुद्रहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि
जिनायतनप्रासादास्तु तुल्या एष । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा दम्यश्च वसति । अथ कथं निपथसज्ञा ?

निपीधंति तस्मिन्निति निपथः ॥ ५ ॥ यस्मिन् देवा देव्यश्च श्रीडार्थं निपीधति स निपथ
पृथोदरादिपाठात् सिद्ध । अन्यत्रापि तत्तुल्यकारणत्वात्प्रसङ्गः इति चेत् सद्विविशेषवत्त्वमात्रम् । क पुनरसौ ?

हरिविदेहयोर्मर्यादाहेतुः ॥ ६ ॥ हरिवर्षादुदङ् निदेहादपाङ् तयोर्मर्यादाहेतुर्निपथ इत्याख्यायते ।
ए चतुर्षोऽयोजनशतोत्सेध, योजनशतावगाह षोडशयोजनसहस्राण्यप्यौ च शतानि द्वाचत्वारिंशानि द्वौ
चैकान्नविंशतिभागा तस्य विष्कम्भ । पूर्वापरपार्श्ववाहू प्रत्येक विंशतियोजनसहस्राणि पञ्चषष्ट्यधिकमेक
च शत द्वौ चैकान्नविंशतिभागा अर्धभागश्च साधिका । उत्तरपार्श्वे चतुर्नवतिसहस्राणि षट्पञ्चाशमेक
च योजनशत द्वौ चैकान्नविंशतिभागा साधिका । तस्या धनुरेक योजनशतसहस्र चतुर्विंशतिसहस्राणि
त्रीणि च शतानि षट्चत्वारिंशानि नव चैकान्नविंशतिभागा साधिका । तस्योपरि नवकूटानि सिद्धायतन-
निपथ—हरिवर्ष-पूर्वविदेह हरिपृथि-सीतोदा-अपरविदेह—रुचकनामानि, क्षुद्रहिमन् कुटतुल्यप्रमाणानि ।
तेषामुपरि जिनायतनप्रासादास्तुल्या । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसति । अथ कथं नीलसज्ञा ?

नीलवर्णयोगानीलव्यपदेशः ॥ ७ ॥ नीलेन वर्णेन योगापर्वतो नील इति व्यपदिश्यते । सज्ञा
वास्य, वामुदेवस्य कृष्णव्यपदेशवत् । क पुनरसौ ?

विदेहरम्यकविनिवेशविभागी ॥ ८ ॥ स नीलव्यप पर्वत विदेहस्य रम्यकस्य च विनिवेश
विभजते । स निपथेन व्याख्यातप्रमाण । तस्योपरि नवकूटानि सिद्धायतन-नील पूर्वविदेह-सीतान्कीर्तिनारी
कात-अपरविदेह-रम्यक-आदर्शककूटसन्नानि, क्षुद्रकहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायतनप्रासादा
स्तुल्या । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसति । अथ कथं रुक्मिसज्ञा ?

१ ग पुस्तके तत्रिगुणसंतिरेकपरिधि, इति पाठः । २ नाम पाठः ग पुस्तके ।

रूपमसद्भावाद्भुक्मीत्यभिधानं रूपमस्यास्तीति रूपमीत्यभिधानं ॥ ९ ॥ अन्यत्रापि तत्त
भवाद्विद्वत्शब्दशेषे श्रुति । करिवत् । क पुनरसौ २

रम्यकहैरण्यवतविवेककरः ॥ १ ॥ रम्यकस्य हैरण्यतस्य च विवेकं करोत्यसौ । स महाहिमवता
तुल्यप्रमाण । तस्योपरि अष्टौ कूटानि सिद्धायतन रुक्मि रम्यक-नरकाता-बुद्धि-रूप्यकूल हैरण्यत-मणिकाचन
कूटाख्यानि क्षुद्रहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायतनप्रासादास्तुल्याः । प्रासादेषु स्वकूटनामानो
देवा देव्यश्च वसति । अथ कथं शिखरिसंज्ञा २

शिखरसद्भावाच्छिखरीति संज्ञा ॥ ११ ॥ शिखराणि कूटा यस्य सतीति शिखरीति संज्ञायते ।
अन्यत्रापि तत्सद्भावे रूढिवशाद्विशेषे श्रुति शिखरिवत् । क पुनरसौ २

हैरण्यवतैरावतसेतुबंधः स गिरिः ॥ १२ ॥ हैरण्यतस्यैरावतस्य च सेतुबंध इव स गिरि
रवस्थितः क्षुद्रहिमनतुल्यप्रमाण । तस्योपर्येकादश कूटानि सिद्धायतन शिखरि हैरण्यवत-रसदेवा-रक्तावला
श्लक्ष्णकूला-रुक्मि-नाशदेवाः ऐरावत-मणि काचनकूटनामानि क्षुद्रहिमनतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायत
नप्रासादास्तुल्याः । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसति । तेषां वर्णविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

हेमार्जुनतपनीयवैदूर्यरजतहेममयाः ॥ १२ ॥

त एते हिमनदादयः पर्वता हेमादिमया वेदितव्या । मयः प्रत्येक परिसमाप्यते यथाक्रमं हिमनदा-
दयः सबध्यते । हेममयो हिमनान् चानपट्टवर्णः, अर्जुनमयो महाहिमनान् शुक्लः, तपनीयमयो निपथ तरणा
दित्यवर्णः, वैदूर्यमयो नीलः मयूरप्रीवाभः, रजतमयो रुक्मी शुक्लः, हेममयः शिखरी चानपट्टवर्ण इति षडपि
चैतेऽद्वयः प्रत्येक उभयपार्श्वगतार्थयोजनविष्कभाद्रिसमायामाभ्या बहुतारणनिभक्तकपधरवदिकापरिवृत-
धनखंडाभ्यामुपेता । पुनरपि तद्विशेषणार्थमेनाह—

मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥ १३ ॥

नानावर्णप्रभावादिगुणोपेतैर्मणिभिर्विविधचित्राणि विचित्राणि, मणिविचित्राणि पार्श्वाणि येषां त इमे
मणिविचित्रपार्श्वा ।

अनिष्टसंस्थाननिवृत्त्यर्थमुपर्यादिवचनं ॥ १ ॥ अनिष्टसंस्थाननिवृत्त्यर्थमुपर्यादिवचनं क्रियते
च शब्दो मध्यसमुच्चयार्थः । यो येषां मूलविस्तारः स उपरि मध्ये च तुल्यः । तेषां मध्ये लब्धास्पदा हृदा उच्यते—

पद्ममहापद्मतिगिर्लङ्केसरिमहापुण्डरीकपुण्डरीकाः हृदास्तेषामुपरि ॥ १४ ॥

पद्मादिभिः सहचरणादध्रदेषु पद्मादिव्यपदेशः ॥ १ ॥ पद्म महापद्म तिगच्छ केसरि महापुण्डरीक
पुण्डरीकमिति पद्मनामानि तैः सहचरणात् हृदेषु पद्मादिसंज्ञावृत्तिर्भवति । तेषां हिमनदादीनामुपरि यथाक्रमं तैः
हृदा वेदितव्याः । तत्राद्यस्य संस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कम्भो हृदः ॥ १५ ॥

प्राक् प्रत्यक् योजनसहस्रायाम् उदगपार्श्व पचयाजनशतविस्तारः षड्रमयतलः, त्रिभिधमणिकनक
रजतत्रिचित्रतटः श्वेतनरकन-रूपि-काल-कृतचतुस्तारणनिभक्तार्थयोजनासेधपचधनुः शतत्रिष्कभहृदसमाया-
मैकपद्मनरवदिकापरिवृतः चतुर्दिग्गतचतुर्वेदनखड्गमदितः विमलस्फटिकमणिल्लङ्गमभीराध्वजगिरि त्रिभि
धजैलज्जुमुमपरिभाजितः शरदि प्रसन्नचद्रतारागजिभिराजितपर्यंतपरीतत्रिचित्रपयोधरपटलः, त्रिपर्यस्तो
नभोभाग इव विभाति पद्मनामा हृदः । तस्यैत्राग्राहप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

१ रसनतीत्यपि पाठः । २ ग पुस्तके कृतद्वय इमं हृदः । ३ ग पुस्तके जलबुभपरिभाजित इति पाठः ।

दशयोजनावगाहः ॥ १६ ॥

अवगाहोऽथ प्रवेशो निम्नता । दशयोजनान्यवगाहोऽस्य दशयोजनावगाहः ।

तन्मध्ये योजनं पुष्करं ॥ १७ ॥

योजनप्रमाणं योजनं कोशायामपत्रत्वात्, कोशद्वयविष्कम्भकर्णिकत्वाच्च । योजनायामविष्कम्भजलतलात् क्रोशद्वयोऽप्यनालं तावद्बहुलपत्रप्रचयं घञमप्यमूलमरिष्टमणिः कदं रजतमणिमृडालं वैदूर्यमुप्रतिष्ठनालं, तस्य बाह्यपत्रं तपनीयपरिशिष्टं जाबूनदाम्पतरदलं तपनीयकेसरं नानामणिविचित्रमुर्णकर्णिकं पुष्करमङ्ग-
तम्यं तदर्धोत्सेधैरष्टशतसहस्रैः पद्मैः परिवृतं । तस्मात्पूर्वोत्तरापरोत्तरामु तिसृषु दिक्षु श्रियं सामानिकदेवानां चत्वारि पद्मसहस्राणि । दक्षिणपूर्वस्या दिश्यम्यतरपरिपदेजानां द्वात्रिंशत्पद्मसहस्राणि । दक्षिणस्या मध्यम-
परिपदेवानां चत्वारिंशत्पद्मसहस्राणि । दक्षिणापरस्या बाह्यपरिपदेवानामष्टचत्वारिंशत्पद्मसहस्राणि । अपरस्या सतानामनीकमहत्तराणां सप्तपद्मानि । चतसृषु महादिक्षु आरभ्यदेवानां षोडशपद्मसहस्राणि । तान्येतानि सर्वाणि परिवारपद्मानि तदर्धोत्सेधानि एकं शतसहस्रं चत्वारिंशत्सहस्राणि शतं च पञ्चाशत् । इतरेषां हृदानां पुष्कराणां चायामभिज्ञापनार्थमाह—

तद्विगुणद्विगुणाः हृदाः पुष्कराणि च ॥ १८ ॥

स च तच्च ते तयोर्विगुणद्विगुणस्तद्विगुणद्विगुणा ।

द्विगुणद्विगुणा इति द्वित्वं व्याप्स्यर्थं ॥ १ ॥ द्विगुणद्विगुणा इति द्वित्वं उच्यते । किमर्थं ? व्याप्स्यर्थं । द्विगुणेनोत्तरेषां व्याप्तिर्यथास्यादिति । केन द्विगुणा ? आयामादिना, पञ्चहृदस्य द्विगुणायामविष्क-
मावगाहो महापद्मम् । महापद्महृदस्य द्विगुणायामविष्कमावगाहोऽस्तिगिच्छहृदः । पुष्कराणि च किं ? द्वि-
गुणानि इत्यभिस्तन्मथ्यते ।

द्विवात्तयोर्बहुवचनाभाव इति चेन्न विवक्षितापरिज्ञानात् ॥ २ ॥ स्यादेत्तयोर्हृदयो पुष्क-
रयोश्च द्वित्वाद्विवचनं नोपपद्यते इति ? तन्न किं कारणं ? विवक्षितापरिज्ञानात् । आद्यताम्या पद्मपुडरीक-
हृदान्या तुल्यप्रमाणान्यामन्ये हृदा दक्षिणत उत्तरतश्च द्वेगुण्येन निर्दिष्टा इति विवक्षितोऽन्यायमर्थः । अतो बहु-
वचनमुपपद्यते । कथं पुनस्तच्छब्दे पूर्यनिर्दिष्टापेक्षे सत्यनिर्दिष्टार्थो गृह्यते ?

बहुवचननिर्देशात्तद्वर्णः ॥ ३ ॥ बहुवचननिर्देशात्तस्य ग्रहणं विज्ञायते । बहुवचननिर्देशात्
केतयदियं कथं न गृह्यते ?

व्याख्यानतो बक्ष्यमाणसंबंधाच्चाणिनिनिवृत्तिः ॥ ४ ॥ “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि
संदेहादलक्षणः” मित्यनिष्टस्य निवृत्तिर्भवति । अथवा बक्ष्यत एतत् उत्तरा दक्षिणतुल्या इति तदभिसंबंधाच्चेष्ट
संप्रत्ययः कर्तव्यः । तद्यथा— महाहिमनत उपरि बहुमप्यदेशभावी महापद्महृदः यो द्वियोजनराहस्यायामस्तदर्ध-
विष्कम्भो विवक्षितयोजनावगाहः । तन्मध्ये जलतलाद् द्विकोशोऽप्ययं योजनजलपत्रप्रचयं द्विकोशायामपत्रत्वाद्
योजनायामकर्णिकत्वाच्च द्वियोजनविष्कम्भं पुष्करं । तत्परिवारपद्मसहस्रा पुर्योक्तं । निपथस्योर्मि बहुमप्य-
देशभारु तिगिच्छहृदं चतुर्योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कम्भं, चत्वारिंशद्योजनावगाहः । तन्मध्ये जलतलाद् द्विको-
शोऽयं द्वियोजनबहुलपत्रप्रचयं योजनयामपत्रत्वाद् द्वियोजनाण्टकर्णिकत्वाच्चतुर्योजनायामविष्कम्भं पुष्करं ।
तत्परिवारपद्मसहस्रा पुर्योक्तं । नीलस्योपरि बहुमप्यदेशभावी केसरहृदं निर्गिच्छहृदतुल्यं पद्मानि च तत्तुल्य
प्रमाणानि । रुक्मिण उपरि बहुमप्यदेशभावी महापुडरीको हृदः महापद्महृदतुल्यः, पद्मानि च तत्तुल्यप्रमा-
णानि । शिखरिण उपरि बहुमप्यदेशभावी पुडरीको हृदः पद्महृदतुल्यः । पुष्कराणि च तद्वत्तपद्मप्रमाणानि ।
अत्र चोच्यते तच्छब्दस्य यदि द्विगुणशब्देन श्रुतिं क्रियते द्वित्वं सचातस्य प्राप्नोति । अथ वृत्तद्वित्वेन तच्छ-

व्यस्य वृत्ति क्रियते समुदायस्याऽसुवतत्वाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति । वीप्सायां द्वित्वे सति वाक्यमेनावतिष्ठत इति ।
नैप दोष तदित्यय निपात अपादानार्थे वर्तते । तद्विगुणास्ततो द्विगुणा द्विगुणा इत्यर्थः । तन्निवासिनीनां
देवीनां सञ्जाजीवितपरिवारप्रतिपादनार्थमाह—

तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीद्वीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः

ससामानिकपरिपत्का ॥ १६ ॥

तेषु पुष्करेषु कर्णिकामव्यमैकदेशविनिवेशेन शरद्विमलपूर्णचन्द्रसुतिहरा श्रीशायामश्रीशार्धविष्कभ-
देशोत्सेधां प्रासादास्तेषु निरसतीत्येव शीला देव्यस्तन्निवासिन्यः ।

श्यादीनामितरेतरयोगे द्वन्द्वः ॥ १ ॥ श्रीश्च ह्रीश्च धृतिश्च कीर्तिश्च बुद्धिश्च लक्ष्मीश्च श्रीद्वीधृ-
तिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्य इतीतरेतरयोगलक्षणो द्वन्द्वः । तेषु पञ्चादिषु हृदेषु यथाक्रमं देव्यः कृपादयो वसति ।

स्थितिविशेषनिर्ज्ञानार्थं पल्योपमवचनं ॥ २ ॥ देवीसामान्यस्थितौ विशेषनिर्ज्ञानार्थं पल्योप-
मा स्थितिरासा ता पल्योपमस्थितय इति ।

परिवारनिर्ज्ञानार्थं सामानिकपरिपत्कवचनं ॥ ३ ॥ परिवारप्रतिपत्त्यर्थं सामानिकपरिपद-
ग्रहणं क्रियते । समाने स्थाने भवा सामानिकाः । समानस्य तदादेशः इति ठञ् । सामानिकाश्च परिपदश्च
सामानिकपरिपदः, अन्यार्हितत्वात्सामानिकपदस्य पूर्वनिपातः सह सामानिकपरिपद्विर्वर्तते इति ससामानिकपरि-
पत्का । तेषां पञ्चानि निर्दिष्टानि तन्मध्यवर्तिषु प्रासादेषु वसति । यकाभिः सरद्विस्तानि क्षेत्राणि विभक्तानि उच्यते

गंगासिंधूरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकांतासीतासीतोदानारीनरकांतासुवर्ण-

रूप्यकूलारक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥ २० ॥

गंगादीनामितरेतरयोगे द्वन्द्व उदकस्य उदभाव उक्तः सरितो न वाप्यः । ता किमत्रा उत समीपाः ?
इत्यत आह—तन्मध्यगा इति । तेषां क्षेत्राणां मध्ये मध्येन वा गच्छतीति तन्मध्यगाः । एकत्र सर्वासां प्रसंगा-
निवृत्त्यर्थं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं चाह—

द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥ २१ ॥

द्वयोर्द्वयोरैकक्षेत्रं विषयः इत्यभिसंबन्धादेकत्र सर्वासां प्रसंगनिवृत्तिः ॥ १ ॥ निवृत्त्यो
हि वाक्यशेषः, वाक्य वक्तव्यधीनं हीतीच्छातो वाक्यशेषप्रकल्लते, द्वयोर्द्वयोरैकक्षेत्रं विषय इत्यभिसन्धात्सर्वासां
सरिता एकस्मिन् क्षेत्रे प्रसंगा निवर्तितो भवति ।

पूर्वाः पूर्वगा इतिवचनं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ तत्र पूर्वगाः सरितस्ता पूर्वगा पूर्वं
समुद्रं गच्छतीति पूर्वगाः । किमपेक्ष पूर्वत्वं सूत्रनिर्देशापेक्ष । यथेव गंगासिंध्यादयः सप्त पूर्वगा इति प्राप्तः ?
नैप दोष द्वयोर्द्वयोरित्यभिसंबन्धाद्द्वयोर्द्वयोः पूर्वा पूर्वगा वेदितव्या । ननु च यद्वयोर्द्वयोरिति ग्रहणं, अन्या-
र्थमुक्तं, अन्यार्थमपि भवत्यतन्मध्यार्थं भवति । इतरासा दिग्विभागप्रतिपत्त्यर्थमाह—

शेषास्त्वपरगाः ॥ २२ ॥

द्वयोर्द्वयोरवशिष्टा यास्ता अपरगा वेदितव्या अपरं समुद्रं गच्छतीत्यपरगाः तत्र पञ्च-
हृदप्रभवा पूर्वतोरणद्वारनिर्गता गंगा ॥ १ ॥ भ्रूलकहिमत् उपरि पद्महृदो कर्णितदन्तुस्तरणद्वार-
मण्डितः । तत्र पूर्वतारणद्वारेण निगता पचयोजनशतानि प्रादुमुत्पी गन्वा गंगाकूलं श्रोतमा रजस्यः । पचयोजन-

शतानि त्रयोविंशतिपदचैकान्वितमिभागान् अपाङ्गमस्ती गत्वा स्थूलमुक्तावलीव साधिकयोजनशतप्रमाण-
धाराप्रपाता सक्रोशपद्मयोजनविस्तारा योजनार्धबाहुल्या । पष्ठियोजनायामविष्कम्भे दशयोजनाग्राहे वज्रमय
तले श्रीदेवीप्रह्रमाणप्रासादमडितमध्ये सदिक्रोशदशयोजनोच्छ्रयाष्टयोजनायामविष्कम्भद्वीपालकृतातरे कुडे
पतिता दक्षिणतोरणद्वारेण विनि सृता अर्धगव्यूतावगाहा सक्रोशपद्मयोजनविस्तारा क्रमेण वर्धमाना भुजग-
कुटिलगामिनी खड्गप्रपातगुहामुखेन विजयार्थं व्यतीत्य दक्षिणमुखा दक्षिणार्धभरतमध्ये प्राप्य प्राङ्मुखी सती
मुखे सम्क्रोशयोजनावगाहा सार्धद्विपष्ठियोजनविस्तारा लज्जोदधि मागधातीर्थेन प्राविशत् ।

अपरतोरणद्वारादिनिर्गता सिंधुः ॥ १ ॥ पारत्वात्यतोरणद्वारादिनिर्गता पचयोजनशत गत्वा
सिंधूकूट बीचीवाहूपगुहेनाऽऽस्तास्य । गगार्धसिंधुकुडे पतिता तमिश्रगुहामुखेन विजयार्थं व्यतीत्य प्रमास-
तीर्थेनापरसमुद्रं प्राविशत् । तत्र गगाकुडद्वीपप्रासादे गगादेवी वसति । सिंधुकुडद्वीपप्रासादे सिंधूदेवी
वसति । हिमनत उपरि किञ्चित्प्राक् प्रत्यक् चातीत्य गगासिन्धोर्मध्ये द्वे पद्माकारे कूटे वैदूर्यपरिणामनाले
जलस्योपरि क्रोशमुत्तिष्ठते क्रोशद्वयायामविष्कम्भे लोहिताक्षमणिमयार्धगव्यूतायतपत्रे तपनीयकेसरेऽर्कमणिनि-
वृत्तगव्यूतायतकर्णिके । तयोर्कर्णिकयोर्मध्ये रत्नमयमेकैक कूट । तत्र चैकैक प्रासाद । प्राप्यकूटप्रासादे
पत्न्योपमरिधितिका यथा नाम देवी वसति । अतीत्यप्रासादकूटे पत्न्योपमरिधितिका एवणा नाम देवी वसति ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता रोहितास्या ॥ ३ ॥ पद्महृदस्येन उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता द्वे योज-
नशते पदसप्तत्युत्तरे पदचैकान्वितमिभागान् हिमनत उपरि उदङ्मुखी गत्वा गगातुल्यायामधाराप्रपातार्ध-
त्रयोदशयोजनविस्तारा योजनग्राहुल्या । विंशतियोजनशतायामविष्कम्भे विंशतियोजनाग्राहे वज्रतले श्रीदेवी-
प्रह्रमाणप्रासादमडितमध्ये सदिक्रोशदशयोजनोच्छ्रयाष्टयोजनायामविष्कम्भद्वीपालकृतातरे कुडे पतिता ।
तत कुडादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता उदङ्मुखी शब्दवद्वृत्तवेदाद्य प्रदक्षिणीकृत्यार्धयोजनेनाऽप्राप्ता
मल्लङ्मुखी सती प्रगवे क्रोशावगाहाऽर्धत्रयोदशयोजनविष्कम्भा मुखेऽर्धतृतीययोजनाग्राहा पचविंशतियो-
जनशतविष्कम्भा रोहितास्या अपरलज्जोदधि प्राविशत् । रोहितास्याकुडप्रासादे रोहितास्या देवी वसति ।

महापद्महृदप्रभवाऽपाच्यतोरणद्वारेण निर्गता रोहिन् ॥ ४ ॥ महाहिमनत उपरि महापद्महृदा
दपाच्यतोरणद्वारेण निर्गता षोडशयोजनशतानि पचोत्तराणि पचैकान्वितमिभागान् अपागाम्य पतिते-
त्यादि रोहितास्याया तुल्य । अथ तु विशेष साधिकद्वियोजनशतायामधारा । रोहिन्कुडप्रासादनिवासिनी रोहि-
देवी । सा रोहि महानदी पूर्वार्णव प्राविशत् ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता हरिकाता ॥ ५ ॥ तत एव महापद्महृदादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता
हरिकाता नाम महानदी रोहिदिधादितले गत्वा उदङ्मुखी साधिकाद्वियोजनशतधाराप्रपातद्वियोजनवाहुल्या
पचविंशतियोजनविस्तारा श्रीदेवीगृहतुल्यप्रासादमडितमध्ये सदिक्रोशयोजनोच्छ्रयाष्टयोजनायामविष्कम्भद्वी-
पालकृतातरे चत्वारिंशयोजनावगाहे चत्वारिंशद्विंशतयोजनायामविष्कम्भे वज्रतले कुडे पतिता । तत कुडादु-
दीच्यतोरणद्वारेण निर्गता प्रगवेऽर्धयोजनाग्राहा पचविंशतियोजनविष्कम्भा विकृतवद्वृत्तवेदाद्यमर्धयोजनेना-
ऽप्राप्य प्रदक्षिणीकृत्य मल्लङ्मुखी सती मुखे पचयोजनावगाहाऽर्धतृतीययोजनशतविष्कम्भा पाश्चात्याऽर्णव
प्राविशत् । हरिकाताकुडप्रासादे हरिकातादेवी वसति ।

तिर्गिच्छद्दप्रभवा दक्षिणद्वारनिर्गता हरिन् ॥ ६ ॥ निपधस्योपरि तिर्गिच्छद्दद् दक्षिण
तोरणद्वारेण विनि सृता हरिन्महानदी सप्तसहस्राणि चत्वारिंशतान्यकविंशानि योजनानामेक चैवान्वि-
शतिभागमदितले प्राङ्मुखी गत्वा पतितन्यादि सर्वं हरिकातातुल्य । अथ तु विशेष साधिकचतुर्थयोजन-
शतायामधारा । हरिङ्कडप्रासादनिवासिनी हरिदेवी । सा प्राप्यसुदधि प्राविशत् ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता सीतोदा ॥ ७ ॥ तत एव तिर्गिच्छद्दद्दुदीच्यतोरणद्वारेण

हरिदिवादितल गत्वैदम्मुखी साधिकचतुर्थोजनशतधाराप्रपाता चतुर्थोजनवाहुल्या पञ्चाशद्योजनावस्तारा, श्रीदेवीगहप्रमाणप्रासादमडितमध्ये सद्विक्रोशदशयोजनोच्छ्रयचतुष्पट्टियोजनायामविष्कभद्रीपालकृतातरे सा शीतिचतुर्थोजनशतायामरिष्कभे अशीतियोजनागहा वसतले कुडे पतितः । ततः कुडादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता देवकुरुपु चित्रविचित्रकटमध्येनोदम्मुखी गत्वाधेयोजनेनाऽप्राप्ता मेरुप्रदक्षिणीकृत्य निष्टप्रभविदीर्य अपरिविदेहमध्यगामिनी, प्रभवे योजनावगाहा पञ्चाशद्योजनावस्तारा मुखे दश योजनावगाहा पञ्चयोजनाशत-विस्तारा सीतोदा नाम महानदी पाश्चात्यसमुद्र प्राविक्षत् । सीतोदाकुडप्रासादनिवासिनी सीतोदा देवी ।

केसरिहृदमभवाऽप्याच्यद्वारनिर्गता सीता ॥ ८ ॥ नीलस्योपरि केसरिहृदादप्याच्यतोरणद्वारेण निर्गता सीता महानदीत्यादि सर्वे सीतोदातुल्यः । अयं तु विशेषः सीताकुडप्रासादे सीतादेवी वसति सा माल्यनत विदीर्य पूर्वविदेहमध्यगामिनी प्राप्यसमुद्रं प्राविक्षत् इति ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता नरकांता ॥ ९ ॥ तत एव केसरिहृदादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता नरकातामहानदीत्यादि सर्वे हरिता व्याख्यातः । अयं तु विशेषः नरकाताकुडप्रासादे नरकाता देवी वसति गधवद्वृत्तवेदाव्य प्रदक्षिणीकृत्य पाश्चात्यसमुद्रं प्राविक्षदिति ।

महापुंडरीकहृदमभवा दक्षिणतोरणद्वारनिर्गता नारी ॥ १० ॥ रुक्मिण उपरि महापुंडरीकहृदादक्षिणतोरणद्वारेण निर्गता नारी महानदीत्यादि सर्वे हरितातया व्याख्यातः । अयं तु विशेषः नारीकुडप्रासादे नारीदेवी वसति गधवद्वृत्तवेदाव्य प्रदक्षिणीकृत्य पूर्वोदधिं प्राविक्षदिति ।

उदीच्यद्वारनिर्गता रूप्यकूला ॥ ११ ॥ तस्मादेव महापुंडरीकहृदादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता रूप्यकूला महानदीत्यादि सर्वे तु रोहिता व्याख्यातः । अयं तु विशेषः रूप्यकूलाकुडप्रासादे रूप्यकूला देवी वसति माल्यनद्वृत्तवेदाव्य प्रादक्षिणीकृत्य प्रतीच्यसमुद्रं प्राविक्षत् इति ।

पुंडरीकहृदमभवाप्याच्यतोरणद्वारनिर्गता सुवर्णकूला ॥ १२ ॥ शिखारिण उपरि पुंडरीकहृदादक्षिणतोरणद्वारेण विनिर्गता सुवर्णकूला महानदीत्यादि सर्वे रोहितास्यया व्याख्यातः । अयं तु विशेषः सुवर्णकूलाकुडप्रासादे सुवर्णकूला देवी वसति । माल्यनद्वृत्तवेदाव्य प्रदक्षिणीकृत्य प्राप्यमर्गं प्राविक्षदिति ।

पूर्वतोरणद्वारनिर्गता रक्ता ॥ १३ ॥ तस्मादेव पुंडरीकहृदापूर्वतोरणद्वारेण विनिर्गता रक्ता महानदीत्यादि सर्वे गगया व्याख्यातः । अयं तु विशेषः रक्ताकुडप्रासादे रक्तादेवी वसति ।

प्रतीच्यद्वारनिर्गता रक्तोदा ॥ १४ ॥ तस्मादेव पुंडरीकहृदाप्रतीच्यतोरणद्वारेण विनिर्गता रक्तोदा महानदीत्यादि सर्वे स्थिता निर्गताः । अयं तु विशेषः रक्तोदाकुडप्रासादे रक्तोदा देवी वसति । माल्यसिंधुरक्तारक्तोदा मुजगडुदिलगतः अन्यत्र गिरितलधाराप्रपाताभ्यां । शेषा ऋजुगतः अन्यत्र मेहनामि गिरिप्रदेशेभ्यः । चतुर्दशाधेता अर्धयोजनाविष्कभनदीसमायामाभ्यामुभयपार्श्वनिर्गताभ्यां प्रत्येकमर्धयोजनातोत्तपच धनुःशतविष्कभवनसमायामपत्रवोदेकाद्वयपरिवृताभ्यां वनखडाम्यामलकृताः । तासां परिवारप्रतिपादनार्थमाह—

चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गंगासिंघादयो नद्यः ॥ २३ ॥

गंगासिंघाद्यग्रहणं प्रकरणादिति चेन्नानंतरग्रहणप्रसंगात् ॥ १ ॥ स्यामन्त गंगासिंघादिग्रहणमनर्थकं कुतः ? प्रकरणात् प्रकृता हि ता इति तत्र किं कारणं ? अनंतरग्रहणप्रसंगात् अनंतरस्य विधिर्ना भवति प्रतिषेधा वेति अपरगानामेव ग्रहणं स्यात् ।

गंगादिग्रहणमिति चेन्न पूर्वगाग्रहणप्रसंगात् ॥ २ ॥ अथ मन्त गंगादिग्रहणमेवास्तु अनंतरनिवृत्त्यर्थमिति तच्च न, कस्मात् ? पूर्वगाग्रहणप्रसंगात् गंगादयो हि पूर्वगा इति ।

नदीप्रहणात् सिद्धिरिति चेन्न द्विगुणाभिसंबंधार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्नयः प्रकृतास्ततो नदीप्रहणमंतरणापि नदीसंप्रत्ययसिद्धेस्तद्वहणं सर्वनदीसंप्रतिपत्त्यर्थं नविध्यति नार्थो गंगासिद्धादिप्रहणेनेति! तन्न किं कारणं! द्विगुणाभिसंबंधार्थत्वात्। द्विगुणा द्विगुणा इत्यस्याभिसंबंध इह कथं स्यादिति गंगासिद्धादिप्रहणं क्रियते। किं गतमेतदनेनाहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यं गतमित्याह कथं द्विगुणानुवृत्तौ गंगाचतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता तद्विगुणनदीसहस्रपरिवारा सिंधुरिति प्रसक्तिः तन्निवृत्त्यर्थं सिंधुप्रहणमिति। तत्र गंगासिद्धौ प्रत्येकं चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृते। ततो द्विगुणा द्विगुणाः परिवारनवो वेदितव्या आसीतोदायाः, ततः परतोऽर्धाहान उक्तो जंबूद्वीपविष्कम्भोनिधिह्रदसारिपर्वतवर्षनिवेशक्रमः। इदमिदानीं प्रतीयतां किमगूनि क्षेत्राणि तुल्यविस्ताराभ्युतविस्तारविशेषोस्तीत्यत आह—

भरतः पट्विंशतिपंचयोजनशतविस्तारः पट्वैकान्नविंशति-

भागा योजनस्य ॥ २४ ॥

पट्वधिका विंशतिः पट्विंशतिः पट्विंशतिरधिका येषु तानि पट्विंशतिनि पंचयोजनशतानि विस्तारोस्य पट्विंशतिपंचयोजनशतविस्तारो भरतः, किमेतावानेव नेत्याह पट्वैकान्नविंशतिभागा योजनस्य विस्तारोस्येव भिसंबध्यते। इतरेषां विष्कम्भविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

तद्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहांताः ॥ २५ ॥

ततो द्विगुणो द्विगुणो विस्तारो येषां स इमे तद्विगुणद्विगुणविस्ताराः।

वर्षधरशब्दस्य पूर्वनिपात आनुपूर्व्यप्रतिपत्त्यर्थः ॥ १ ॥ वर्षधरशब्दस्य पूर्वनिपातः क्रियते आनुपूर्व्यप्रतिपत्तिर्यथास्यादिति। इतरथा हि वर्षधरशब्द येषांशेति द्वंद्व वर्षशब्दस्य पूर्वनिपातः प्रसज्येत अस्मान्ततरत्वात्। नच लक्षणमस्ति आनुपूर्व्यप्रतिपत्त्यर्थः पूर्वप्रयोगः कर्तव्य इति? सत्यं नास्ति कठोक्तं ह्यपकाशु भवति लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति।

विदेहांतवचनं मर्यादार्थं ॥ २ ॥ विदेह अंतो येषां स इमे विदेहांता इति मर्यादा क्रियते।

इतरथा हि नीलाद्रपोपि द्विगुणद्विगुणविस्ताराः प्रसज्येरन्। तथाहि— हिमवतो विष्कम्भो द्विपचाशमेकं योजनसहस्रं द्वादश चैकान्नविंशतिभागाः। हिमवतस्य द्वियोजनसहस्र पचोत्तरशतं पंच चैकान्नविंशतिभागाः। महाहिमवतश्चत्वारि योजनसहस्राणि दशाधिकं द्वे शते दशचैकान्नविंशतिभागाः। हरिवर्षस्याष्टौ योजनसहस्राणि चत्वारि शतानि एकविंशति एकचैकान्नविंशतिभागः। निपथस्य षोडशयोजनसहस्राण्यष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशानि द्वौ चैकान्नविंशतिभागाः। विदेहस्य त्रयस्त्रिंशद्योजनसहस्राणि पट्टशतानि चतुरशीत्यधिकानि चत्वारश्चैकान्नविंशतिभागाः। यद्येवं भरतादीनां विदेहांतानां विस्तारक्रम उक्तः। अधोक्षरेषा कथमित्यत आह—

उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २६ ॥

उत्तरा ऐरावतादयः मीलांतभरतादिभिर्दिक्षिणैस्तुल्याः दृष्टव्या अतीतस्य पर्वतस्याप्यं विशेषो दृष्टव्यः (?)। अत्राह उक्तेषु भरतादिषु क्षेत्रेषु मनुष्याणां किं तुल्योनुभवादिः आहोस्विकत्वमिदं प्रतिविशेष इत्यत आह—

भरतैरावतयोर्वृद्धिद्वासौ पट्टसमयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्यां ॥ २७ ॥

इमौ वृद्धिद्दामौ! कस्य भरतैरावतयोर्ननु क्षेत्रं व्यवस्थितौ, अधिके कथं तयोर्वृद्धिद्वासौ! अत उत्तरं पठति तात्स्थ्यात्तच्छब्दसिद्धिर्भरतैरावतयोर्वृद्धिद्वासयोगः ॥ १ ॥ इहलोकं तात्स्थ्यात्तच्छब्दं भवति यथा गिरिस्थितेषु वनस्थितेषु दक्षमानेषु गिरिदाह इत्युच्यते। तथा भरतैरावतस्थेषु मनुष्येषु वृद्धिद्वासापयमानेषु भरतैरावतयोर्वृद्धिद्वासावुच्येते।

हरिदिवाद्रितल गन्धोदह्मुखी साधिकचतुर्योजनशतधाराप्रपाता चतुर्योजनबाहुल्या पञ्चाशद्योजनावस्तारा, श्रीदेवीगृहप्रमाणप्रासादमंडितमध्ये सद्भिन्नोद्गदगयोजनोच्छ्रायचतुष्पाष्ठियोजनायामभिष्कभक्षीपालकृतांतरे सा शीतिचतुर्योजनशतायामभिष्कभे अशीतियोजनाग्राहे वज्रतले कुंडे पतिता । ततः कुंडादुदीप्यतोरणद्वारेण निर्गता देवकुलद्वय चित्रचित्रकटमण्येनोदह्मुखी गत्वार्ययोजनेनाऽप्राप्ता मेरुप्रदक्षिणीकृत्य विष्टुप्रभ विदीर्य अपरविदेहमण्यगामिनी, प्रभवे योजनानग्राहा पञ्चाशद्योजनावस्तारा मुखे दक्ष योजनावग्राहा पञ्चयोजनावस्तार-विस्तारा सीतोदा नाम महानदी पश्चात्पायसमुद्र प्राविशत् । सीतोदाकुंडप्रासादनिवासिनी सीतोदा देवी ।

केसरिहृदमभवाऽपाच्यद्वारनिर्गता सीता ॥ ८ ॥ नीलस्योपरि केसरिहृदादुदीप्यतोरणद्वारेण निर्गता सीता महानदीत्यादि सर्वे सीतोदातुल्य । अयं तु विशेषः सीताकुंडप्रासादे सीतादेवी वसति सा मात्सरत विदीर्य पूर्वविदेहमण्यगामिनी प्राप्यसमुद्र प्राविशत् इति ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता नरकांता ॥ ९ ॥ तत एव केसरिहृदादुदीप्यतोरणद्वारेण निर्गता नरकांतामहानदीत्यादि सर्वे हरिता व्याख्यात । अयं तु विशेषः नरकांताकुंडप्रासादे नरकांता देवी वसति गन्धवद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्य पश्चात्पायसमुद्र प्राविशदिति ।

महापुंडरीकहृदमभवा दक्षिणतोरणद्वारनिर्गता नारी ॥ १० ॥ रुक्मिण उपरि महापुंडरीकहृदादक्षिणतोरणद्वारेण निर्गता नारी महानदीत्यादि सर्वे हरिकांतया व्याख्यात । अयं तु विशेषः नारीकुंडप्रासादे नारीदेवी वसति गन्धवद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्य पूर्वोदधि प्राविशदिति ।

उदीच्यद्वारनिर्गता रूप्यकूला ॥ ११ ॥ तस्मादेव महापुंडरीकहृदादुदीप्यतोरणद्वारेण निर्गता रूप्यकूला महानदीत्यादि सर्वे तु रोहिता व्याख्यात । अयं तु विशेषः रूप्यकूलकुंडप्रासादे रूप्यकूला देवी वसति मात्सरद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रतीत्यसमुद्र प्राविशत् इति ।

पुंडरीकहृदमभवापाच्यतोरणद्वारनिर्गता सुवर्णकूला ॥ १२ ॥ क्षिप्रारणि उपरि पुंडरीकहृदादक्षिणतोरणद्वारेण निर्गता सुवर्णकूला महानदीत्यादि सर्वे रोहिताख्या व्याख्यात । अयं तु विशेषः सुवर्णकूलकुंडप्रासादे सुवर्णकूला देवी वसति । मात्सरद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्य प्राप्यमर्गं प्राविशदिति ।

पूर्वतोरणद्वारनिर्गता रक्ता ॥ १३ ॥ तस्मादेव पुंडरीकहृदापूर्वतोरणद्वारेण निर्गता रक्ता महानदीत्यादि सर्वे गगना व्याख्यात । अयं तु विशेषः रक्ताकुंडप्रासादे रक्तादेवी वसति ।

प्रतीच्यद्वारनिर्गता रक्तोदा ॥ १४ ॥ तस्मादेव पुंडरीकहृदाप्रतीच्यतोरणद्वारेण निर्गता रक्तोदा महानदीत्यादि सर्वे सिन्धु वर्णित । अयं तु विशेषः रक्तोदाकुंडप्रासादे रक्तोदा देवी वसति । गंगा-सिंधुत्कारक्तोदा मुजगमुडिलगतयाः अन्यत्र गिरितलधाराप्रपाताभ्यां । केता जलगतवः अन्यत्र मेक्षनाभितीरे प्रदक्ष्म्यः । चतुर्दशाप्येता अर्थयोजनत्रिंशमनदीसमायामाभ्यामुभयपार्श्वगत्याभ्यां प्रयेकमर्थयोजनोत्प्रेषणं धनुःशतविक्षमवनसमायामर्गप्रसरोदिकाद्वयपरिवृताभ्यां वनपञ्चामामुद्रयाः । तासां परिवारप्रतिपादनार्थमाह—

चतुर्दशनदीसहस्रपवित्रता गंगासिंध्वादयो नद्यः ॥ २३ ॥

गंगासिंध्वाद्यग्रहणं प्रकरणादिति चेमानंतरग्रहणप्रमंगान् ॥ १ ॥ स्यामः गंगामित्यादिग्रहणमर्थकं पुनः प्रकरणात् प्रत्यादिता इति तत्र किं कारणं ? अनंतरग्रहणप्रमंगान् अनंतरस्य विधियां भवति प्रतिपत्तिरिति अत्रगानामत्र ग्रहणं स्यात् ।

गंगादिग्रहणमिति चेन्न पूर्वग्राग्रहणप्रमंगान् ॥ २ ॥ अत्र मनः गंगादिग्रहणमत्रानु अनंतरनिर्हणमिति तत्र न, यस्मात् पूर्वग्राग्रहणप्रमंगान् गंगादयो हि पूर्वा इति ।

नदीप्रहणात् सिद्धिरिति चेन्न द्विगुणाभिसंन्यार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्नयः प्रहृताम्लतो
नदीप्रहणमतेरणापि नदीममन्वयसिद्धेस्तद्महणमर्नदीममन्वयपर्यन्तं भविष्यति नाथो गगाभिष्यादिप्रहणेनेति
तत्र किं कारणं द्विगुणाभिसंन्यार्थत्वात् । द्विगुणा द्विगुणा इत्यस्याभिमन्व इह कथं स्यादिति गगासिष्या-
दिप्रहणं क्रियते । किं गतमतदनेनाहोस्वच्छादिक्यादर्थोभिस्य गतमित्याह कथं द्विगुणानुवृत्तौ गगाचतु-
र्दशानदीसहस्रपरिवृत्ता तद्विगुणनदीसहस्रपरिवारा मिधूतिरिति प्रसक्तिः क्वचिद्व्यर्थं सिद्धमहणमिति । तत्र गगाभि-
ष्यो प्रत्येकं चतुर्दशानदीसहस्रपरिवृत्ते । ततो द्विगुणा द्विगुणा परिवारनयो वेदितव्या आसीतोदाया, तत
परतोऽर्धहान उक्तो जनुर्द्वयपरिष्कभोभोनिधिहृदसरित्परितरगणेनेत्यत्रम् । इदमिदानीं प्रतीयतां विम-
शूनि क्षेत्राणि मुख्यविस्ताराण्युतविस्तारविशेषास्तीत्यत आह—

**भरतः पञ्चविंशतिपञ्चयोजनशतविस्तारः पञ्चैकान्नविंशति-
भागा योजनस्य ॥ २४ ॥**

पञ्चैका विंशति पञ्चविंशति पञ्चविंशतिरथिका येषु तानि पञ्चविंशति पञ्चयोजनशतानि विस्तारोऽस्य
पञ्चविंशपञ्चयोजनशतविस्तारो भरतः, किमेतानानेन नैयाह पञ्चैकान्नविंशतिभागा योजनस्य विस्तारोऽस्य-
भित्तव्यते । इतोऽपि निष्कभरितोपप्रतिपत्त्यर्थमाह—

तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहांताः ॥ २५ ॥

ततो द्विगुणो द्विगुणो विस्तारो येषां त इमे तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा ।

वर्षधरशब्दस्य पूर्वनिपात आनुपूर्व्यप्रतिपत्त्यर्थः ॥ १ ॥ वर्षधरशब्दस्य पूर्वनिपातं क्रियते
आनुपूर्व्यप्रतिपत्तिविधायादिति । इतरथा हि वर्षधराब्ध वर्षांभेति इह वर्षशब्दस्य पूर्वनिपातं प्रसज्येन अ-
स्या सतरस्यात् । न च लक्षणमस्ति आनुपूर्व्यप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वप्रयोगं कर्तव्य इति । सत्यं नास्ति षट्ठाक्ष ह्यप्राप्तु
मयति लक्षणोक्त्यो क्रियाया इति ।

विदेहान्वयनं मर्यादार्थं ॥ २ ॥ विदेह अतो येषां त इमे विदेहांता इति मर्यादा क्रियते ।
इतरथा हि नीलद्वयोपि द्विगुणद्विगुणविस्तारा प्रसज्येरन् । तथाहि— हिमवतो विध्वंसो द्विपञ्चाशमेकं यो-
जनसहस्रं द्वादशैकान्नविंशतिभागा । हेमवतस्य द्विपञ्चाशमेकसहस्रं पञ्चाशत्तशतं पञ्चैकान्नविंशतिभागा । महा-
हिमवतधन्यापि योजनसहस्राणि दशाधिकं द्वे शते दशैकान्नविंशतिभागा । हरिपर्वस्याष्टौ योजनसहस्राणि
चत्वारिंशतानि पञ्चविंशति पञ्चैकान्नविंशतिभागा । निषधस्य षोडशयोजनसहस्राण्यष्टौ शतानि द्विचत्वारिं-
शानि द्वौ यैकान्नविंशतिभागा । विदेहस्य प्रयागविंशतयोजनसहस्राणि षट्शतानि चतुर्दशविंशतानि चत्वार्यै-
कान्नविंशतिभागा । येषु भरतादीनां विदेहांतानां विस्तारक्रम उक्तः । अधोऽतोऽपि कथमित्यत आह—

उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २६ ॥

उत्तरा पेशवतादयः मालांतरभरतादिभिर्दक्षिणतुल्या दृष्टव्या भूतानस्य पूर्वतन्माप विज्ञेयो दृष्टव्यः (१) ।
अथाह उक्तेषु भरतादिषु क्षेत्रेषु मनुष्याणां किं मुख्यानुमगदि आलोच्यैव भिदस्ति प्रतीतिरिति इत्यत आह—

भर्तृरावतयोर्बुद्धिज्ञासौ पद्ममयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्यां ॥ २७ ॥

इमे बुद्धिज्ञासौ । यस्य भर्तृरावतयानेन क्षेत्रे व्यवस्थितौ, अधिकं कथं तदुद्दिष्टौ । अत्र उत्तर पटनि
तात्त्विक्याचत्तमसिद्धादभरतरावतयोर्बुद्धिज्ञासयोगः ॥ १ ॥ इत्यनेन तात्त्विकतादृश्यं
भरते यथा गिरिस्थितेऽपि यन्मन्त्रेण दक्षमनेन गिरिदाह इत्युत्पन्ने । तथा भरतरावतयोर्बुद्धिज्ञा-
सावतयमनेन भरतरावतयोर्बुद्धिज्ञासावतयोः ।

१ अथय पद्मोक्तोऽपि तानिभागा इति पाठः । २ ग. दुम्नके नाय पाठः ।

अधिकरणनिर्देशो वा ॥ २ ॥ अथवा भरतेरावतयोस्त्यधिकरणनिर्देशोऽस्य स चाधेयमाकाङ्क्ष-
तीति भरते ऐरावते च मनुष्याणां वृद्धिहासौ वेदितव्यौ । किं कृतौ पुनस्तौ ?

अनुभवायुःप्रमाणादिकृतौ वृद्धिहासौ ॥ ३ ॥ अनुभव उपभोगपरिभोगसप्त, आयु-
जीवितपरिमाण, प्रमाण शरीरोत्तेज इत्येवमादिकृतौ मनुष्याणां वृद्धिहासौ प्रत्येतव्यौ । किं हेतुकौ पुनस्तौ ?

कालहेतुकौ सच कालो द्विविध उत्सर्पिणी अवसर्पिणी चेति तद्भेदाः पद ॥ ४ ॥ प्रये-
कमन्वर्थसङ्गोच्यते—

अनुभवादिभिरवसर्पणशीलाऽवसर्पिणी ॥ ५ ॥ अनुभवादिभिः पूर्वोक्तैरवसर्पणशील्य हानि
स्वाभाविकाऽवसर्पिणीसमा ।

तद्विपरीतोत्सर्पिणी ॥ ६ ॥ तद्विपरीतैरेवोत्सर्पणशीला वृद्धिस्वामरिकोत्सर्पिणीत्युच्यते । तत्रा
वसर्पिणी पट्टिधा सुपमसुपमा सुपमा सुपमदु पमा दु खमसुपमा दु पमा अतिदु पमा चेति । उत्सर्पिण्यपि
अतिदु खमाद्या सुपमसुपमाता पट्टिधैव भवति । अवसर्पिण्या परिमाण दशसागरोपमकोटीकोव्य, उत्सर्पि-
ण्यपि तावत्येव । सौम्यी कल्प इत्याख्यायते । तत्र सुपमसुपमा चतस्रः सागरोपमकोटीकोव्य । तदादौ
मनुष्या उत्तरदुःखमनुष्यतुल्या । ततः क्रमेण हानौ सत्या सुपमा भवति तिस्रः सागरोपमकोटीकोव्य । तदादौ
मनुष्या हरिर्नर्पमनुष्यसमा । ततः क्रमेण हानौ सत्या सुपमदु पमा भवति द्वे सागरोपमकोटीकोव्यौ तदादौ
मनुष्या हेमन्तमनुष्यसमाना भवति । ततः क्रमेण हानौ सत्या दुःपमसुपमा भवति एकसागरोपमकोटी-
कोटीद्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्रोना, तदादौ मनुष्या विदेहजनतुल्या भवति । ततः क्रमेण हानौ सत्या दुःपमा
भवति एकविंशतिवर्षसहस्राणि । ततः क्रमेण हानौ सत्या अतिदु पमा भवति एकविंशतिवर्षसहस्राणि ।
एवमुत्सर्पिण्यपि विपरीतक्रमा वेदितव्या । अथेतस्मिन् भूमिषु कायस्थितिरत आह—

ताभ्यामपरा भूमयोवस्थिताः ॥ २८ ॥

ताभ्या भरतेरावताभ्यामपरा भूमय अवस्थिता भवति न हि तत्रोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यौ स्त । किं तामु भूमिद्व
मनुष्यास्तुल्यायुप आहोभित् कश्चिदस्ति प्रतिनिशेष ? इत्यस्तीत्याह—

एकद्वित्रिपत्योपमस्थितयो हेमवतकहारीवर्षकदैवकुरुवकाः ॥ २९ ॥

हेमवतादिभ्यो भवार्थं युक् मनुष्यप्रतिपत्त्यर्थः ॥ १ ॥ हेमन्तमया इत्येवमादिना विग्रहेण
बुद्धि कृते हेमवतकादिसिद्धिर्भवति ॥ निमर्थ ? मनुष्यप्रतिपत्त्यर्थ । तत्र भया मनुष्या प्रतिपद्येरन्निति ।

एकादीनां हेमन्तकादिभिर्यथासंख्यं संबंधः ॥ २ ॥ हेमन्तकादयस्त्रय एकादयस्त्रय तत्र
यथासंख्यं संबंधो भवति । एकपत्योपमास्थितायां हेमन्तका । द्विपत्योपमास्थितायां हारिवर्षा । त्रिपत्योपमास्थितायां
दैवकुरुवका इति । तत्र पचमु हेमन्तेषु सुपमदु पमा सदास्थिता । तत्र मनुष्या एकपत्योपमायुषो द्विधनुः
सहस्रोच्छ्रिताधनुर्धमक्ताहारा नीलोत्पलवर्णा । पचमु हरिवर्षेषु सुपमा सदास्थिता तत्र मनुष्या द्विपत्यो-
पमस्थितय चतुर्धापसहस्रोत्सेधा पष्टमक्ताहारा शङ्खवर्णा । पचमु दैवकुरुषु सुपमसुपमा सदास्थिता
तत्र मनुष्या त्रिपत्योपमायुष पञ्चधनु सहस्रोत्सेधा अष्टमक्ताहारा कनकवर्णा । अथोत्तरेषु कविसिद्धि
रित्यत आह—

अथोत्तराः ॥ ३० ॥

यथा रुक्षेणा , तथोत्तरा वेदितव्या । हेमन्तवर्षा हेमन्तवर्षेऽस्तुत्या । रम्यसा हरिर्नर्पस्तुत्या । दैवकुरु-
वकैरुत्तरास्तुत्या न्याख्याता । अथ विदेहपञ्चस्थितेषु का स्थितिर्विषया अत उच्यते—

विदेहेषु संख्येयकालाः ॥ ३१ ॥

सर्वेषु निदेहेषु सरयेयकाला मनुष्या । तत्र काल सुप्रमदु पमातोपम सदाप्रस्थित । मनुष्याश्च पच-
धनु शतोसेधा नित्याहारा उत्कषण पूर्वकोटिस्थितिका जघन्येनातर्मुहूर्ताद्युप ।

भरतस्य विष्कम्भो जंबूद्वीपस्य नवतिशतभागः ॥ ३२ ॥

किमभिदमुच्यते ननु पुरस्ताद्वरतस्य विष्कम्भो व्याख्यातः ।

पुनर्भरतविष्कम्भवचनं प्रकारान्तरमतिपत्त्यर्थः ॥ १ ॥ पुनर्भरतविष्कम्भ उच्यते प्रकारान्तरेण
प्रतिपत्ति कथं स्यादिति । भरतविष्कम्भप्रमाणं खड्डे छिद्यमानो जंबूद्वीप । ननु युत्तरेण खड्डशतेन परिच्छि-
द्यत इत्यर्थः ।

उत्तराभिसंघर्षार्थं वा ॥ २ ॥ अयना-उत्तरत्र यक्ष्यते 'दिर्घातकौखड्डे' 'गुष्करार्थे च' इति तद-
भिमतार्थं पुनर्वचनं कियते ।

तलमूलयोर्दशयोजनसहस्रविस्तारो लवणोदः ॥ ३ ॥ समे भूमितले द्वियोजनशतसहस्रवि-
ष्कम्भ इयुक्त पुरस्तात्, तस्य गार्तार्धत्रयदुभयतोऽर्धं कर्मण हान्या भूले दशयोजनसहस्रविस्तार तावद्विष्कम्भ-
जलतट योजनसहस्रान्गमाह समाद् भूमितलादूर्ध्वं षोडशयोजनसहस्रजलसंस्थेध धनराशिरियोऽष्टितजल
मृदगसंस्थान, एतन्मोदे वेदितव्यः ।

तन्मध्ये दिक्षु महापातालानि योजनशतसहस्रावगाहानि ॥ ४ ॥ तस्य लवणोदस्य मध्ये
चतसृषु दिक्षु रत्नेदिक्पाया पचनरतियोजनसहस्राणि तिर्यगतीत्य क्षितिनिरण्यानि वज्रगम्यतलपार्थानि,
अंजनसंस्थानानि प्रत्येकमैकयोजनशतसहस्रान्गमाहानि ताव मध्येविष्कम्भाणि तलमूलयोर्दशयोजनसहस्रवि-
स्ताराणि महापातालानि वेदितव्यानि चत्वारि पाताल-यडगामुख-यूपकेसर-कलबुकसंज्ञानि । तत्र प्राच्या दिशि
पाताल, प्रतीच्या बडगामुख, उदीच्या यूपकेसर, अपाच्या कलबुक । तेषामैकैकविभागैश्चत्वारि सहस्राणि योज-
नाना ग्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशानि याजनत्रिमासश्च साधिका । तेषामभ्यन्तरे वातस्तिष्ठति । मध्यत्रिभागे
वायुतोये । उपरित्रिभागे ताप । रत्नप्रमाखरपृथ्वीभागसन्निवेशिभवनालयगतकुमारतद्वनिताक्रीडाजनित-
ऽनिलसंक्षोभकृतपातालैर्मीलननिर्मीलनहंतुको वायुतोयनिक्रमप्रवेशो भवति । तत्कृता दशयोजनसहस्र-
विस्तारमुज्ज्वलस्योपरि पञ्चाशद्योजनानभूता जलवृद्धिः । तत उभयत आ रत्नेदिक्पाया सर्वत्र द्विगव्यूतप्रमा-
णा जलवृद्धिः । पातालेन्मीलनरेमोपशमनं हानि । पातालानां चतुर्णामप्यतराणि प्रत्येक द्वे शतसहस्रे सप्तविं-
शतसहस्राणि सप्ततिशत च योजनानां ग्रीणि च गम्युतानि साधिकानि ।

विदिक्षु क्षुद्रपातालानि दशयोजनसहस्रावगाहानि ॥ ५ ॥ त मध्ये चतसृषु विदिक्षु च नारि
क्षुद्रपातालानि दशयोजनसहस्रावगाहानि ताव मध्येविष्कम्भाणि मुखमूलयोर्दशयोजनसहस्रविस्ताराणि वेदित-
व्यानि । तेषामैकैकविभागैश्चत्वारि सहस्राणि ग्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशानि योजनानां योजनत्रिमासश्च साधि-
क । अन्धत्रिभागे वात, मध्यत्रिभागे वायुतोये, उपरि त्रिभागे तोय ।

तदंतरेषु क्षुद्रपातालानां योजनसहस्रावगाहानां सहस्रं ॥ ६ ॥ तेषा दिग्निदिग्निभागानां
पातालानां अन्तरेष्वष्टासुपि योजनसहस्रावगाहानां ताव मध्येविष्कम्भाणां मुखमूलयोस्तदर्थविस्ताराणां क्षुद्रपा-
ताडना सहस्रं प्रत्येतव्यः । तेषा त्रिभागा पूर्वंवेदितव्या । तत्रैकैकस्मिन्नंतरे क्षुद्रपातालानां मुक्ताबलीनदव-
स्थितानां शतपञ्चविंशमयान्यपि पातालानि सति । अतरालेषु सप्तसहस्राण्यष्टौ शता यशीतिश्च पातालसमुदायः ।

दिक्षु वेलधरनागाधिपतिनगराणि चत्वारि ॥ ७ ॥ रत्नेदिक्पायास्तिर्यग्द्वाच वारिश्चयोजन
सहस्राणि गत्वा चतसृषु दिक्षु द्वाच वारिश्चयोजनसहस्राणामभिष्कम्भाणि चत्वारि वेलधरनागाधिपतिनगराणि
भवति । तेषु वेलधरनागाधिपतय पत्न्योपमाद्युप दशकार्मुकोसेधा प्रत्येक चतसृभिरप्रमहिषीभिः परिहृ-

“अद क्रमेणैकपिपाठ (क) पुस्तके” । २ मृदग संस्थानानि इत्यपि ग पुस्तक पाठ ।

खड्गमलयविष्कम्भधत्वारि योजनशतसहस्राणि । तत्परिधिरैकचत्वारिंशद्योजनशतसहस्राणि दशसहस्राणि नव
योजनशतानि त्रिंशदोनैकप्रष्ट्युत्तराणि एकशतसहस्र अष्टसप्ततिसहस्राणि अष्टौ शतानि चत्वारिंशानि योजनानि । धातकीखडे वर्षधररुद्धेत्र । तत्परिधिपत्नीयावशिष्ट द्वादशद्विशतभागद्वय लब्ध । भरतविष्कम्भ उक्त ।

वर्षाणां वर्षधराणां सरितां वृत्तवेदाढ्यानां हृदानामन्येषां च तान्येवावगाहादीनि ॥६॥

वर्षधरा हिमवदादय उक्तोत्सेधामगाहा द्विगुणविस्ताराधत्वारोपि वृत्तवेदाढ्या उक्तोच्छ्रयामगाहसमा द्वि-
योजनसहस्रविस्तारा । यमनाद्री च व्याख्यातोत्सेधामगाहौ द्वियोजनसहस्रमूलविस्तारौ पचदशयोजनशत-
मप्येविष्कम्भो उपर्येकयोजनसहस्रविस्तारौ । काचनाद्रयश्च व्याख्यातोच्छ्रयावगाहा द्विगुणविस्तारा । हृदाश्च
पद्मादय षडपि द्विगुणायामविष्कम्भामगाहा । द्वीपा पद्मानि च द्विगुणायामविष्कम्भामगाहानि ।

भरतैरावतविभाजिताविष्वाकारगिरी ॥७॥ भरतैरावतयोर्विभागहेतू काळोदलवणोदस्पर्शिनौ

योजनशतावगाहौ चतुर्थयोजनशतोत्सेधौ अथ उपरि चैकयोजनसहस्रविस्तारौ काचनपरिणामौ इष्वाकारगिरी
भवत । तत्र धातकीखडे द्वौ मेरु पूर्वापरौ योजनसहस्रामगाहौ पचनवतियोजनशतमूलविष्कम्भौ धरणीतले
चतुर्नवतियोजनशतविस्तारौ चतुरशीतियोजनसहस्रोत्सेधौ योजनसहस्रविस्तारतलौ पूर्वोक्तप्रमाणभूतलिङ्गौ ।
समाद् भूमितलत्पचयोजनशतान्युत्प्लुत्य नदननन भवति, पचयोजनशतविस्तार पचपचाशद्योजनसह-
स्राणि पचशतानि च योजनानि । तत उत्प्लुत्य सौमनस नाम वन पचसप्तयोजनविष्कम्भ भवति । ततो-
ऽष्टाविंशयोजनसहस्राण्युत्प्लुत्य पाङ्कजन भवति । तयोर्दशसु प्रदेशेष्वेकप्रदेशश्चुद्धिः । जबुद्धीपे यत्र जबु-
द्धश्च तत्र धातकीखडे धातकीरुद्धश्च । परिवाराश्च पूर्वोक्तवर्णना । तन्निवासी द्वीपाधिपतिस्तत एव द्वीपस्य
धातकीखड इति नाम वेदितव्य । तत्र चमारातरस्स्यान्त वर्षा वर्षधराश्च चमाराकारा उभयजलधिस्पर्शिन ।
तत्परिक्षेपिकालोदसमुद्र टकच्छिन्नतीर्थ अष्टयोजनशतसहस्रवर्षाविष्कम्भ एकनवतिशतसहस्राणि सप्ततिश्च
सहस्राणि साधिकपचोत्तराणि षड्शतानि योजनाना तत्परिधि । काळोदपरिक्षेपिपुष्करद्वीप षोडशयोजन-
शतसहस्रमलयविष्कम्भ । तत्र द्वीपाभ्योन्निधिद्विगुणपरिस्फुटितवत् धातकीखडवर्षादिद्विगुणविधिप्रमाणविशेषाव
धारणार्थमाह—

पुष्करार्धे च ॥ ३४ ॥

च शब्द- किमर्थः ?

संख्याभ्यावृत्त्यनुवर्तनार्थश्चशब्दः ॥ १ ॥ द्विरित्येतस्या संख्याभ्यावृत्तेरनुवर्तनार्थश्चशब्दः ।

क्रियते, पुष्करार्धे च द्विभरतादयः संख्यायत इति । किं जबुद्धीपभरतादिसंख्या द्विरावर्त्यत इत्यभिसंबध्यते
आहोस्वित् धातकीखडभरतादिकसंख्येति जबुद्धीपभरतादिसंख्येव संबध्यते । अनतरा फल्गुनाभिसंख्यत
इति इच्छातो विशेषणसंबध इत्यतश्चेतदेव धातकीखडे हिमवदादीनामपि विष्कम्भः । पुष्करार्धे च हिमवदा-
दीनां द्विगुण इत्यत इति । नामानि च तान्येव वेदितव्यानि । अथ भरतस्य को विष्कम्भः ?

**एकान्नाशीत्युत्तरपंचशताधिकैकचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि भरताभ्यंतरविष्कम्भः स त्रि-
सप्ततिभागशतं च ॥ २ ॥** एकचत्वारिंशतसहस्राणि पचशतान्येकान्नाशीत्युत्तराणि योजनाना त्रिसप्त-
त्युत्तरभागशतं च भरताभ्यंतरविष्कम्भो वेदितव्यः ।

द्वादशपंचशतोत्तरत्रिपंचाशद्योजनसहस्राणि मध्यविष्कम्भो नवनवत्यधिकं च भागशतं । ३।
त्रिपंचाशतसहस्राणि योजनाना पचशतानि द्वादशानि नवनवत्याधिकं च भागशतं मध्यभरतविष्कम्भ ।

द्वाचत्वारिंशच्चतुःशतोत्तरपंचषष्टिसहस्राणि बाह्यविष्कम्भस्ययोदश च भागाः ॥ ४ ॥

पचषष्टिसहस्राणि योजनाना चत्वारिंशतानि त्रयोदशभागाः बाह्यभरतविष्कम्भ ।

वर्षाद्वर्षचतुर्गुणविस्तार आ विदेहाष्टगुण्यः ॥ ५ ॥ भरतचतुर्गुणविष्कम्भो द्विपवत, हैमवता-

ता वेत्तधरनागाश्च निवसति । तत्र द्वाचत्वारिंशन्नागसहस्राणि खणोदाम्यतरवेले धारयति । द्वासप्ततिनाग सहस्राणि बाह्या वेला धारयति । अष्टानिंशतिनागसहस्राणि अगोदक धारयति । तान्येतानि समुद्रितान्येक शतसहस्र द्वाचत्वारिंशच्च सहस्राणि ।

द्वादशयोजनसहस्रायामविष्कम्भो गौतमद्वीपश्च ॥ ८ ॥ रत्नवेदिकायास्तिर्गद्वादशयोजनसहस्राणि गत्वा द्वादशयोजनसहस्रायामविष्कम्भो गौतमस्य समुद्राधिपतेर्द्वीपश्च तत्र भवति । रत्नवेदिकायास्ति र्यङ्गपचनवतिप्रदेशेषु गतेषु एकप्रदेशवगाहः, पचनवतिहस्तेषु गतेष्वेकहस्तावगाहः, पचनवतियोजनेषु गतेष्वेकयोजनावगाहः, पचनवतियोजनशतेषु गतेष्वेकयोजनशतावगाहः, पचनवतियोजनसहस्रेषु गतेष्वेकयोजनसहस्रावगाहः । एरणोदस्याते यथा वेला तथा बहिरपि, विजयादीनि द्वाशणि च । अत्र एवणोदस्यैष वेला नान्योदधीना, तत्रैव च पातालाणि नान्यत्र । सर्वे च एवणोदादयः स्वयभूरमणपर्यन्ता एकयोजनसहस्रावगाहाः । द्वीपोदधिपर्यन्ते चोभे येदिके । या द्वीपाते ता द्वीपाना या समुद्राते ता समुद्राणा । एरणोद उच्छ्रितसत्तिलः, शेषा प्रसारजल । भिन्नरसाध्वत्वारः, त्रय उदकरसा, शेषा इक्षुरसा सागरा । एरणोदो खणरसजल । वारुण्यदो वारुणीरसजल । क्षीरोदः क्षीररसजल । घृतोदो घृतरसजल । फालोदपुष्करोदस्वयभूरमणोदा उदकरसा । एरणोदकालोदस्वयभूरमणोदा मत्स्यकूर्मादिजलचरावासा, नेतरे । एरणोदे नदीमुखे नवयोजनशरीरा मत्स्याः, सागराम्यतरेऽष्टादशयोजनशरीरा । कालेदे नदीमुखेऽष्टादशयोजनशरीरा मत्स्याः, सागराम्यतरे पञ्चविंशयोजनशरीरा । स्वयभूरमणोदे नदीमुखे पचनयोजनशरीरा मत्स्याः, सागराम्यतरे एकयोजनसहस्रशरीरा मत्स्याः । योऽयं वर्षपर्यन्तवर्षपुष्करादीना सख्याविष्कम्भादिनिधिरतो जम्बूद्वीपः, तद्विगुणो धातकीखण्डे इति प्रतिपादयितुमिच्छन्नाह—

दिर्घार्तकीखण्डे ॥ ३३ ॥

द्रव्याभ्यावृत्तौ मुजभाष इति चेन्न क्रियाभ्याहाराद् द्विस्तावानिति यथा ॥ १ ॥ स्यान्मत भरतादीनि द्रव्याणि अभ्याम्यन्तते न तु क्रिया ततो न मुजितिः तच्च, किं कारणः क्रियाभ्याहारात् । यथा द्विस्तान्नय प्राप्तौ इति मीयते इत्येवमाद्यभ्याहियमाणक्रियापेक्षया मुञ्च पत्तिः, एवमिहापि धातकीखण्डे भरतादयो द्विस्तस्याप्येत इत्येव सामर्थ्यप्रापितक्रियापेक्षया मुञ्चेदित्यर्थः । तच्च सत्यान द्विस्तस्वरूपभेदेन विष्कम्भादिभेदेन च । तत्र स्वरूपसत्त्वात् द्वी भरतो द्वी हिमनताभ्येनमादि । विष्कम्भादिसत्त्वात् जम्बूद्वीपे हिमनदादीनां वर्षधराणां यो विष्कम्भः तद्विगुणो धातकीखण्डे हिमनदादीनानिति ।

अथ धातकीखण्डे भरतस्य को विष्कम्भः उच्यते—

पट्टीष्ठशतानि चतुर्दशानि योजनानां धातकीखण्डभरताभ्यन्तरविष्कम्भः एकाक्षत्रिंशच्च भागशतं ॥ २ ॥ पट्टसहस्राणि पट्टशतानि चतुर्दशोत्तराणि योजनानां योजनस्य द्वादसद्विंशत् भागा एकाक्षत्रिंशच्च भागशतं धातकीखण्डभरताभ्यन्तरविष्कम्भः ।

सैकाक्षीति पंचनतधिकद्विंशत्सहस्राणि मध्यविष्कम्भः पट्टत्रिंशच्च भागाः ॥ ३ ॥ द्वादसहस्राणि योजनानां पंचनतान्येकत्रिंशत्तत्तानि पट्टत्रिंशच्च भागा धातकीखण्डभरतमध्यविष्कम्भः ।

सप्तचत्वारिंशत्पंचशताष्टादशसहस्राणि बाह्यविष्कम्भः पंचपंचाशच्च भागशतं ॥ ४ ॥ अष्टादसहस्राणि योजनानां पंचशतानि सप्तचत्वारिंशत्तानि पंचपंचाशच्च भागशतं बाह्यभरतविष्कम्भः ।

वर्षाद्वर्षप्रभृत्युगविस्तार आ विदेहात् ॥ ५ ॥ वर्षाद्वर्षप्रभृत्युगविस्तार आ विदेहादुत्पन्नः । भरतावतुर्गुणविष्कम्भो हेमनतः । हेमनतवतुर्गुणविष्कम्भो हरिनयः । हरिनयवतुर्गुणविष्कम्भो विदेह इति । तथा च भरतवतुर्गुणविस्तारपरायणः । परावतावतुर्गुणविस्तारो हेमनयवतः, हेमनयवतवतुर्गुणविस्तारो रम्यः । पारावती-

खड्गलपविष्कमध्वारि योजनशतसहस्राणि । तत्परिक्षेपिकचत्वारिंशद्योजनशतसहस्राणि दशसहस्राणि नव
योजनशतानि त्रिशोनेकपञ्चसुतराणि एकशतसहस्र अष्टशतसहस्राणि अष्टौ शतानि चत्वारिंशानि योजना-
नि । धातकीखण्डे वर्षधररुद्धक्षेत्र । तत्परिधिमपनीयाशष्ट द्वादशद्विशतभागद्वय लब्ध । भरतविष्कम उक्त ।

वर्षाणां वर्षधराणां सरितां वृत्तवेदाभ्यानां हृदानामन्येषां च तान्येवावगाहादीनि ॥६॥

वर्षधरा हिमवदादय उक्तोत्सेधानगाहा दिगुणविस्ताराद्यत्वारोपे वृत्तवेदाभ्या उक्तोद्गमाभ्याहसमा द्वि-
योजनसहस्रविस्तारा । यमकाद्री च व्याख्यातोत्सेधानगाहो द्वियोजनसहस्रमूत्रविस्तारो पञ्चदशयोजनशत-
मध्येविष्कमो उपर्येकयोजनसहस्रविस्तारो । काचनादयश्च व्याख्यातोद्गमाभ्याहः-दिगुणविस्तारा । द्वादश
पद्मादयः पदपि दिगुणायामविष्कमाभ्याहः । द्वीपाः पद्मानि च दिगुणायामविष्कमाभ्याहानि ।

भरतैरावतविभाजिनाविष्वाकारगिरी ॥७॥ भरतैरावतयोर्विभागहेतू काण्डोदलवर्णोदस्पर्शिनौ

योजनशताभ्याहौ चतुर्थयोजनशतोत्सेधौ अप उपरि चैकयोजनसहस्रविस्तारौ वाचनपरिणामी इष्याकारगिरी
भयतः । तत्र धातकीखण्डे द्वौ मेरुः पूर्वोपरी योजनसहस्राभ्याहौ पञ्चनवतियोजनशतमूलविष्कमौ धरणांतले
चतुर्नवतियोजनशतविस्तारौ चतुरशीतियोजनसहस्रोत्सेधौ योजनसहस्रविस्तारतलौ पूर्वोक्तप्रमाणभूतलिङ्गौ ।
समाद् भूमितलात्पञ्चयोजनशतान्युत्प्लुत्य नदनवन भवति, पञ्चयोजनशतविस्तार पञ्चपञ्चाशद्योजनराह-
स्याणि पञ्चशतानि च योजनानि । तत् उत्प्लुत्य सौमनस नाम वन पञ्चशतयोजनविष्कम भवति । ततो-
ऽष्टाविंशयोजनसहस्राण्युत्प्लुत्य पाङ्कजम भवति । तयोर्दशमु प्रदेष्टेकेकप्रदेशवृद्धिः । जंबूद्वीपे वन जम्बू-
वृक्षः सत्र धातकीखण्डे धातकीवृक्षः । परिगाराश्च पूर्वोक्तगणना । तन्निवासी द्वीपाधिपतिस्तत् एव द्वीपस्य
धातकीखण्ड इति नाम वेदितव्य । तत्र चमत्तारास्तस्याना वर्षा वर्षधराश्च चमत्ताराकार उभयजलविस्पर्शिनः ।
तत्परिक्षेपिकालोदसमुद्र टपश्चिन्नतीर्थः अष्टयोजनशतसहस्रलव्यविष्कम एकनवतिशतसहस्राणि भवतिश्च
सहस्राणि साधिकापचोत्तराणि षड्शतानि योजनाना तत्पारिधि । काण्डोदपरिक्षेपिपुष्करद्वीप पौंड्रशयोजन-
शतसहस्रलव्यविष्कमः । तत्र द्वीपाभौनिधिदिगुणपरिक्लृप्तित्त्र धातकीखण्डस्याद्विदिगुणविधिप्रमाणविशेषाय
धारणार्थमाह—

पुष्करार्धे च ॥ ३४ ॥

च शब्दः किमर्थः ?

संख्याभ्यामष्टयुनवर्तनार्थश्चशब्दः ॥ १ ॥ द्विरित्येतस्या संख्याभ्यामष्टयुनवर्तनार्थश्चशब्दः ।

क्षिपते, पुष्करार्धे च द्विभेगादयः संख्यायते इति । किं जंबूद्वीपभरतादिसहस्रा द्विरावर्त्य इत्यादिमन्त्रप्यते
आहोस्विद् धातकीखण्डभरतादिकमन्त्रेति जंबूद्वीपभरतादिसहस्रैव सवप्यते । अनंतरा कम्माभाभिन्नप्यत
इति इष्टातो विक्षेपमन्त्र इत्यतश्चेतदेव धातकीखण्डे हिमवदादीनामपि विष्कमः । पुष्करार्धे च हिमवदा-
दीनां दिगुण इत्यत इति । नामानि च तान्येव वेदितव्यानि । अथ भरतस्य को विष्कमः ?

एकात्राशीत्युत्तरपञ्चशताधिकैकचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि भरताभ्यंतरविष्कमः स त्रि-
सप्ततिभागशतं च ॥ २ ॥ एकचत्वारिंशत्सहस्राणि पञ्चशतान्येकात्राशीत्युत्तराणि योजनाना त्रिसप्त-
सुत्तरभागशतं च भरताभ्यंतरविष्कमो वेदितव्यः ।

द्वादशपञ्चशतोत्तरत्रिपञ्चाशद्योजनसहस्राणि मध्यविष्कमो नवनवत्यधिकं च भागशतं । ३ ।
त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि योजनाना पञ्चशतानि द्वादशानि नवनवत्यधिकं च भागशतं मध्यमनविष्कमः ।

द्वापत्वारिंशत्तुःशतोत्तरपञ्चपष्टिसहस्राणि बाह्यविष्कमश्चोदस्य च भागाः ॥ ४ ॥
पञ्चपष्टिसहस्राणि योजनाना चत्वारि शतानि त्रयोदशभागाः षड्भ्रमराविष्कमः ।

वर्षादर्पश्चतुर्गुणविस्तार आ विदेशादष्टव्यः ॥ ५ ॥ भरतापनुर्गुणविष्कमो देवराट्, देवराट्-

चतुर्गुणविष्कम्भो हरिर्वप, हरिर्गोवर्तुर्गुणविष्कम्भो विदेह इति । तथा भरतस्यविस्तार ऐरावत, ऐरावताश्चतुर्गुणविस्तारो हरिष्यवत, हरिष्यवताश्चतुर्गुणविस्तारो रम्यक इति । एककोटिद्वाचत्वारिंशत्तसहस्राणि त्रिंशत्सहस्राणि द्वे शते योजनानां सन्निभेषु चक्राजपचाशत् । पुष्कराधौ परिधि त्रीणि शतसहस्राणि पचपचाशत्सहस्राणि पदशतानि चतुरशीतिश्च योजनानि पुष्करार्धे पर्यन्तदक्षेत्रमपनीयाऽऽविष्ट द्वादशद्विशतभागाद्भूत लब्ध । भरतविष्कम्भ उक्त, वर्षपरिजयावृत्तपेदाख्यादय जन्मदीपवर्णनाया विहितोत्सेधाम्गाहा विहितद्विगुणविस्तारा पुष्करार्धे च वेदितव्या । इष्याकारौ मदरौ च ताजत्परिमाणवेन । यत्र जवूतभस्तत्र पुष्कर सपरिवार वेदितव्य तन्निवासिद्वीपाधिपतिस्तत एवाऽस्य द्वीपस्य नाम रूढ पुष्करद्वीप इति । अथ फथ पुष्करार्धसंज्ञा ।

मानुषोत्तरशैलेन विभक्तार्धत्वात्पुष्करार्धसंज्ञा ॥ ६ ॥ पुष्करद्वीपस्य बहुमध्यदेशभावी बल यवृत्तो मानुषोत्तरनामशैलस्तेन विभक्तार्धत्वात् पुष्करार्धसंज्ञा वेदितव्या । सप्तदशयोजनशतान्येकविंशान्यस्योच्छ्रय । चत्वारि योजनशतानि त्रिंशानि सक्रोशान्यम्गाह । द्वाविंशयोजनसहस्र मूलविस्तार । सप्तयोजनशतानि त्रयोविंशानि मध्यविस्तार । चतुर्विंशानि चत्वारि योजनशतान्युपरि विस्तार । सोयमभ्यतरमुखनिष्पण्णसिंहाकृतिरधेयवरास्युपमानमानुषोत्तरादि । तस्योपरि चतसृषु दिक्षु पचाशद्योजनानामतदर्धविस्तारसार्धयोजनसप्तविंशद्योजनोत्सेधानि अष्टयोजनोत्सेधतदर्धविष्कम्भताम्रप्रदेशद्वाराण्यर्हदायतनवर्णनोपेतानि चत्वार्यर्हदायतनानि प्रागादिषु दिक्षु प्रदक्षिणावृत्तानि । वैदूर्य-अम्भगर्भ सौगधिक-रुचक-लोहिताक्ष-अजनक-अजनमूल-कनक-रजत-रुष्टिक-अक-प्रगल्भ-वज्र-तपनीय-कूटसंज्ञानि चतुर्दशकूटानि पचयोजनशतोच्छ्रयाणि पचयोजनशतमूलविष्कम्भाणि पचसप्तसुत्तरत्रियोजनशतमध्यविष्कम्भाणि अर्धतृतीययोजनशतोपरिविष्कम्भाणि । तत्र चतसृषु दिक्षु त्रीणि त्रीणि कूटानि-पूर्वोत्तरस्या दिश्येक पूर्वदक्षिणस्या दिश्येक । तेषु यशस्वदादयः पत्योपमस्य तय सुपर्णकुमाराणां राजानो निवसति । प्राच्या दिशि वैदूर्यं यशस्वान्, अम्भगर्भं यशष्कात्, सौगधिकं यशोधर । अपाच्या रुचके नदन, लोहिताक्षे नदोत्तर, अजनकेऽशनिधौ । प्रतीप्यामजनमूले सिद्धार्थकनकं क्रमण, रजते मानुष । उदीच्या रुष्टिके सुदर्शन, अकेऽमोघ, प्रगल्भ सुप्रबुद्ध । पूर्वोत्तरस्यां वज्रे हनुमान् । पूर्वदक्षिणस्या तपनीये स्वाति । चतसृषु विदिक्षु पुनरिमानि चत्वारि कूटानि रत्न-सर्वरत्न-वलन-प्रमजननामानि पूर्वकूटपरिमाणानि । निषधाद्रिस्पृष्टभागे पूर्वदक्षिणस्या रत्ने पन्नगंडो वेणुदेव । नीलाद्रिस्पृष्टभागे पूर्वोत्तरस्या सर्वरत्ने सुपर्णदेव वेणुनीत । निषधाद्रिस्पृष्टभागेऽपरदक्षिणस्या वैलनकूटे वातेन्द्रो वेडन । नीलाद्रिस्पृष्टभागेऽपरोत्तरस्या प्रमजनकूटे वातेन्द्र प्रमजनो निवसति । अत्राह किमर्थं जवूदीपधराधरादिसख्या द्विरावृत्ता पुष्करार्धे कथ्यते न पुन कृत्वा एव पुष्करद्वीपे इत्यप्युच्यते—

प्राङ् मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ ३६ ॥

यस्मात् प्राङ् मानुषोत्तरान्मनुष्या न बहिः, ततो न बहिः पूर्वोक्तक्षेत्रविभागोस्ति । अथवा उक्तमिदं विप्रि-कल्याधिकारे 'कमिपिपीठिकाभ्रमरमनुष्यादीनामैकैकहृद्वानास्ति' तत्र न शयते बन्मनुष्या । इत्यतस्तदधिकरणविप्रप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते—जवूदीपादारम्य प्राङ् मानुषोत्तरान्मनुष्या न बहिरिति । व्याख्यातो मानुषोत्तरादि, नागादुत्तर कदाचिदपि त्रियाधराः ऋद्धिप्राप्ता अपि मानुषा गच्छति अन्यत्रोपपादसमुद्भाताभ्यां, ततोऽस्याऽऽर्यसंज्ञा । एव दिगुणदिगुणवर्त्यविष्कम्भेषु द्वीपसमूहेषु गतेष्वष्टमो नदीधरो द्वीपस्तस्य बल्यविष्कम्भ कोदेशत दिगष्टिसंख्ये चतुरशीतिश्च योजनशतसहस्राणि । तत्प्राधिद्व कोटिसहस्रे दिसप्ततिकोटयः प्रयत्तिशततसहस्राणि चतु पचाशत्यहस्राण्येक शत नवति योजनानि गम्यत च सायिक । तद्बहुमध्यदेशभाविनश्च सृषु दिक्षु चराशोऽजनगिरय योजनसहस्रावगाहाश्चतुरशीतियोजनसहस्रावगाहा मूढमध्याग्रेषूत्सेधसमाविष्कम्भा पटहाकारा । तेषां चतसृषु दिक्षु तिर्यगेक योजनशतसहस्रमतीत्य प्रत्येकं चतस्रो वाप्यो भवति । त्र पौरस्त्याजनगिरेरनदा-नदरती-नदीचरा-नदीधोपासंज्ञा योजनसहस्रावगाहा योजनशतसहस्रावगाहविष्कम्भा-

धनु कोणा मत्स्यकच्छपादिजलचरनिरहिता पद्मोत्पलादिजलरुहकुमुदसुअदितस्फटिकमणित्वच्छाभीरनारा । प्राच्या दिशि नदा शक्रस्य, अपाच्या नदवती ऐशानस्य, प्रतीच्या नदोत्तरा चमरस्य, उदीच्या नदिघोषा वैरोचनस्य । दाणिास्याजनगिरेर्रिजया वैजयती जयती अपराजिता चेति चतस्रो वाय्य पूर्वोक्तप्रमाणवर्णना श्रान्तलोकपालाना । प्राच्या दिशि रिजया वरुणस्य, अपाच्या वजयती यमस्य, प्रतीच्या जयती सोमस्य, उदीच्यामपराजिता वैश्रवणस्य । पाश्चात्याजनगिरेरशोका सुप्रवृद्धा कुमुदा पुडरीकिणी चेति चतस्रो वाय्य पूर्वोक्तप्रमाणवर्णना । पूर्वस्या दिशि अशोका वेणुदेनस्य, दक्षिणस्या सुप्रवृद्धा (सुप्रसिद्धा) वेणुतालस्य, अपरस्या कुमुदा वरुणस्य, उत्तरस्या पुडरीकिणी भूतानदस्य । उदीच्याजनगिरे प्रभकरा सुमना आनदा सुदर्शना चेति चतस्रो वाय्य पूर्वोक्तप्रमाणवर्णना, ऐशानलोकपालाना । प्राच्या दिशि प्रभकरा वरुणस्य, अपाच्या सुमना यमस्य, प्रतीच्या नदा सोमस्य, उदीच्या सुदर्शना वैश्रवणस्य । षोडशानामप्यात्तामम्यततराणि पचपष्टिसहस्राणि योजनाना पचशतानि पचचत्वारिंशानि । मप्यातराणि एक शतसहस्र योजनाना चत्वारिंशत्सहस्राणि पदशतानि द्वियोजनोत्तराणि । बाह्यातराणि द्वे शतसहस्रे योजनाना त्रयोविंशतिसहस्राणि पदशतान्येकपञ्चमुत्तराणि । षोडशानामपि तासा मध्येषु सहस्रागंगाह मूलमप्याग्रेषु दशयोजनसहस्रायाम्भिरिष्कभा तावदुत्सेधा पटहाकारा जाबूनदमया, अर्जुनसुरगर्षाखरत्नारधिमुखा इति कृतान्बर्धसहा षोडशानगरा । परितस्ता वाय्य । चत्वारि धनानि प्रत्येकमशोक-सप्तपर्ण-चपक चूतनामानि धापीसमायामानि तदर्धविष्कभाणि ।

पूर्वेणाऽशोकवन दक्षिणतः सप्तपर्णवनमाहुः अपरेण चपकवनमुत्तरतश्चूतवृक्षवन । १ ।

एतद्वापीकोणसमीपस्या प्रत्येक चत्वारो नगा रतिकराख्या अर्धतृतीययोजनशतागंगाह एकयोजनसहस्रोत्सेधा मूलमप्याग्रेषु तावदायाम्भिरिष्कभा पटहाकारा काचनमाणपरिणामा । सर्वे ते समुदिताश्चतुपष्टि । तत्र षोडश्यतरकोणस्या द्वात्रिंशन्नगा देवानामाक्रान्दनस्यानेरलकृता । ये बाह्यकोणस्या द्वात्रिंशदतिश्वरा अजनाद्रयो दधिमुखाश्च तेषा द्विपचाशदुपरि बहुमप्यदेशभानीनि प्राहुमुखानि योजनशतायामतदर्धनिष्कभाणि पचसप्ततियोजनोत्सेधानि अष्टयोजनोत्सेधतदर्धनिस्तारतामस्त्रेशपूर्वोत्तरदक्षिणद्वाराणि द्विपचाशदहृदायतनान्यहृदायतनवर्णनोपेतानि चातुर्मासिकमहामहिमाऽर्हाणि । पूर्वोक्तचतुपष्टिजनखड्गवहुमप्यदेशभाविन द्विपद्वियोजनोत्सेधा एकत्रिंशद्योजनायाम्भिरिष्कभा अष्टयोजनोत्सेधतदर्धनिस्तारद्वाराधनु पष्टिरेव प्रास्तादा । एतेष्वशोकश्वरानतसत्कादय पत्योपमायुष दशकार्मुकोत्सेधा स्वस्वननानामनो देवा निरसति । एव द्विगुणवलयानिष्कमेषु द्वीपसमुदेषु गतेष्वेकादशम कुडलवरद्वीप । तद्बहुमप्यदेशभाविनलयाकार सपूर्णपनराशुपमान कुडलनग योजनसहस्रागंगाह द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्रोत्सेध द्वाविंशदशसहस्रयोजनमूलनिस्तार त्रयोविंशसप्तसहस्रयोजनमप्यनिस्तार चतुर्विंशचतुर्थयोजनसहस्राप्यनिस्तार । तस्योपरि पूर्वादिदिग्भिन्नानीनि वक्त्र-वक्त्रप्रभ-कनक-कनकप्रभ-रजत-रजतप्रभ-सुप्रभ-महाप्रभ-अक-अकप्रभ-मणि-मणिप्रभ-स्फटिक-स्फटिकप्रभ-हिमवत् महेंद्रकूटसहानि षोडशकूटानि मानुषोत्तरकूटतुल्यप्रमाणानि । एकैकस्या दिशि चत्वारि चत्वार्यंसेयानि, पूर्वस्या दिशि वक्त्रे त्रिशिरा, पञ्चप्रभे पञ्चशिरा, कनके महाशिरा, कनकप्रभे महाभुज । अपाच्या रजते पञ्च, रजतप्रभे पञ्चोत्तर, सुप्रभे महापञ्च महाप्रभे वासुकि । अपरस्यामके स्थिरहृदय, अकप्रभे महाहृदय मणिकूटे श्रीवृक्ष, मणिप्रभे स्वस्तिक । उदीच्या स्फटिके मुदर, स्फटिकप्रभे निशालाक्ष, हिमवति पाडुर, महेंद्रे पाडुक । एते विशिरप्रभृतय पाडुकाता षोडशापि नाम्नेद्रा पत्योपमायुष पूर्वापरयोर्दिशो कुडलनगे एकयोजनसहस्रोत्सेधे-तान मूलनिष्कमे अर्धाष्टमशतमप्यनिष्कमे पचशताप्रविष्कमे कुडलवरद्वीपाधिपतेरायासौ द्वे कूटे । तस्यैवोपरि पूर्वादिदिक्षु चत्वार्यहृदायतनानि अजनाद्रिजिनायतनतुल्यप्रमाणानि । कुडलवरद्वीप-द्विगुणवलयनिष्कम कुडलरगेद, तद्द्विगुणवलयनिष्कम शखरद्वीप, तद्द्विगुणवलयनिष्कम शखरगेदः तद्द्विगुणवलयनिष्कम रचकरद्वीप । तद्बहुमप्यदेशभानी वलयाकार रचकरननग एकयोजनसहस्रागंगाह धनुशतीति योजनसहस्रोत्सेध, मूलमप्याग्रेषु द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्राप्यनिस्तार । तस्योपरि पूर्वादेषु दिक्षु चत्वा

रि कूटानि नद्यामर्तरुस्वस्तिक श्रीवृक्ष-वर्धमानसङ्गानि पचयोजनश्रोत्रोत्तेधानि मूलमध्याग्रेषु योजनसहस्राया-
मविष्कभाणि । प्राच्या दिशि नद्यामर्तं पञ्चोत्तरं, अपाच्या स्वस्तिके सुहस्ती, प्रतीच्या श्रीवृक्षे नील, उदीच्या
वर्धमानेऽजनगिरी । त एते पञ्चोत्तरादय चत्वारो दिग्गजेंद्रा पत्योपमायुष । तस्यैवोपरि पूर्वस्या दिशि वैड्य-
र्य-काचन-कनक-अरिष्ट दिक्स्वस्तिक-नदन-अजन-अजनमूलकजामान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि ।
वैड्ये विजया, काचने वैजयती, कनके जयती, अरिष्टेऽपराजिता, दिक्स्वस्तिके नदा, नदने नदोत्तरा, अजने
आनदा अजनमूलके नादी वर्धमाना । एता दिक्कुमार्य तीर्थंकरजन्मकाले इहाऽऽगत्याऽर्हन्मातृसमीपे
भृगारान् गृहीत्वाऽऽतिष्ठते । दक्षिणस्याममोघ-सुप्रबुद्ध-भदिर विमल रुचक-रुचकोत्तर चद्र-सुप्रतिष्ठसङ्गान्यष्टौ
कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि । अमोघे सुस्थिता, सुप्रबुद्धे सुप्रणिधि, भदिर सुप्रसुद्धा, विगले यशोधरा,
रुचके लक्ष्मीमती, रुचकोत्तरे कीर्तिमती, चद्रे वसुधरा, सुप्रतिष्ठे भिन्ना । एता दिक्कुमार्य इहाऽऽगत्या-
ऽर्हन्मातृसमीपे आदर्शपारिण्योऽतिष्ठते । अपरस्या लोहिताक्ष-जगत्कुमुम-पद्म नलिन कुमुद-सौमनस
यश - भद्राख्यान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि । लोहिताक्षे इलादेवी, जगत्कुसुम सुरादेवी, पद्मे
पुथिषी, नलिने पद्मावती, कुमुदे कानना, सौमनसे नवमिका, यशसि यशस्विनी, भद्रकूटे भद्रा । एता दिक्कु-
मार्य इहाऽऽगत्याऽर्हन्मातृसमीपे छात्राणि धारयत्य गायत्य आसते । उदीच्या स्फटिक-अक-अजन-काचन
रजत-कुडिल रुचिर-मुदर्शनसङ्गान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि । स्फटिकेऽलभूया, अके मिश्रकेश,
अजने पुडरीकिणी, काचने वारणी, रजत आशा, कुडले ही, रुचिरे श्री, मुदर्शने धृतिरिति । एता दिक्कु-
मार्य प्रगृहीतचामरा अर्हन्मातृ सेवते । पूर्वादेषु दिक्षु पुनरपराणि चत्वारि कूटानि विमल नित्यालोक
स्वयम्भू नित्योद्योतसङ्गानि । पूर्वस्या दिशि त्रिमले चित्रा, दक्षिणस्या नित्यालोक के कनकाचित्रा, अपरस्या स्वयं
प्रभे त्रिशिरा, उत्तरस्या नित्योद्योते सूर्यगण । एता विद्युत्कुमार्य इहाऽऽगत्या जिनमातृसमीपे भास्करवदु-
द्योत कुर्वत्य आसते । त्रिदिक्षु चत्वारि कूटानि वैड्य रुचक मणिप्रभ-रुचकोत्तमनामानि । पूर्वोत्तरस्या वैड्ये
रुचका, पूर्वदक्षिणस्या रुचके रुचकाभा, अपरदक्षिणस्या मणिप्रभे रुचकाता, अपरोत्तरस्या रुचकोत्तमे रुच-
कप्रभा एता दिक्कुमारीमहत्तरिका । त्रिदिक्षु पुनरपराणि चत्वारि कूटानि रत्न-रत्नप्रभ-सर्जरत्न-रत्नोद्यो-
द्यानि । पूर्वोत्तरस्या रत्ने विजया, पूर्वदक्षिणस्या रत्नप्रभे वैजयती, अपरदक्षिणस्या सर्वरत्ने जयती, अपरोत्तर-
स्या रत्नोद्योते अपराजिता । एता विद्युत्कुमारीमहत्तरिका । एता अष्टवर्षे महत्तरिका आगत्य तीर्थंकराणां
जातिकर्माणि कुर्वति । तान्वेतानि त्रिद्युत्कुमारीणा च कूटानि द्वादशार्थ्यकयोजनसहस्रोत्तेधानि मूलमध्याग्रेषु
एकसहस्राऽर्धाऽष्टमशतपञ्चशतविस्ताराणि । रुचकनगस्योपरि चतसृषु दिक्षु चत्वार्यर्हदायतनानि प्राङ्मुखा
न्यजनाद्रिजिनालयतुल्यप्रमाणानि । एव द्विगुणाद्रिगुणत्रयत्रिंशत्कभा असङ्ख्येया द्वीपसमुद्रा वेदितव्या । यो
मानुषोत्तराद्विदुक्त तस्मात्प्राम्भवत गतिनामपेक्षाभिधाना पूर्वोदिता द्विविधा कथं इति चतुष्यते—

आर्या म्लेच्छाश्च ॥ ३६ ॥

आर्या द्विविधा ऋद्धिप्राप्तेतरविकल्पात् ॥ १ ॥ गुणैर्गुण्यैर्द्विर्वा अयंते सन्त्यते इत्यार्या
ते द्विविधा ऋद्धिप्राप्तार्या, अर्द्धिप्राप्तार्योवेति ।

अर्द्धिप्राप्तार्याः पञ्चविधाः क्षेत्रजातिकर्मचारित्रदर्शनभेदात् ॥ २ ॥ येऽर्द्धिप्राप्तार्यास्ते
पञ्चविधा भवति क्षेत्रार्या जाल्यार्या कर्मार्या चारित्र्यार्या दर्शनार्यावेति । तत्र क्षेत्रार्या काशीकोशला
दिषु जाता । इत्याकुजातिमोजादिषु कुलेषु जाता जाल्यार्या । कर्मार्यास्त्रिधा सावयकर्मार्या अल्प-
सावयकर्मार्या असावयकर्मार्यावेति । सावयकर्मार्या थोडा असि-भसि कृषि-रिया शिल्प-वणिज्जर्मभेदात् ।
असिधनुरादिप्रहरणप्रयोगकुशला असिकर्मार्या । द्रव्यायन्ययादिलेखननिपुणा मपिकर्मार्या । हलबुलिशद
तालकादिकृष्णपकरणविधानविद कृषिवला कृषिकर्मार्या । आलेख्यगणितादिद्विसप्ततिकलावादता विद्या-

नुरारक्षसादिनिभायै शस्त्रकंटकमूर्षिकादिवृत्तैश्च दर्शनात् कालत्रयनिष्यत्तामालाभमुखदुःखादिसू-
चनं ऽस्ति । वातपित्तश्लेष्मदोग्दोषादयोरहितस्य पश्चिमरात्रिभागे चद्रसूर्यधरादिस्वमुद्रप्रवेगनसकलमहीमण्ड-
लोपगूहनादिशुभभृत्तैस्तैस्तानीयदेहपरकरभारुद्राग्निदिग्गमनाद्यनुभूतप्रदर्शनाद्यगामिजीवितमरणमुपगु-
त्वाद्यानिर्भायकं स्वप्नम् । एतेषु महाभिमेक्षेपु कौशलमष्टांगमहानिमित्तज्ञता । अतिसूक्ष्मार्थतत्परविचारगहने
(गौहने) चतुर्दशवर्गिण एव त्रिपयऽनुयुक्तेऽनवीतद्व्याहाराच्चतुर्दशपूर्वस्य प्रकृष्टश्रुतारणशीर्षांतरायध्वयो-
पशमाविभूताऽसाधारणप्रज्ञाशक्तिलामान्त्रि सशय निरूपण प्रज्ञाश्रमणत्व । परोपदेशमतरेण स्वशक्तिनिशेषा-
देन ज्ञानसयमविधाननिपुणत्व प्रत्येकबुद्धता । शक्रादिष्वपि प्रतिनधिषु सत्प्रतिहततया निरुत्तराभिधान
परधापेक्षणं च यादित्य । क्रियात्रिपया ऋद्धिर्द्वित्रिधा चारणत्वमाकाशगामिन्य चेति । तत्र चारणा अनेक-
त्रिधा जलजघाततुपुष्पपत्रध्वेष्यमृगिशिखायालवनगमना । जलमुपादाय बाष्पादिष्वप्यावाप्तुं जीवान्निराधयत्
भूमावेव पादोद्धारनिक्षेपकुशला जलचारणा । भुज उपर्याकाशं चतुरगुलप्रमाणे जघोक्षेपनिक्षेपशीघ्रकरण-
पटवः बहुयोजनशतासु गमनप्रवणं जघचारणा । एगमितरं च वैशित्तव्या । पर्यकायस्थानिपण्णा वा का-
योत्सर्गशरीरा वा पादोद्धारनिक्षेपशीघ्रमतेरेणाऽऽकाशगमनकुशला आशङ्कगामिनः । त्रिक्रियगोचरा
ऋद्धिरनेकत्रिधा—अणिमा महिमा लघिमा गरिमा प्राप्तिः प्राक्शाम्यमीशित्वं वशित्वमप्रतिघातौऽतर्धानं काम-
रूपित्वमित्येवमादि । तज्जाणुशरीरनिकरणमणिमा त्रिसृतिद्विमपि प्रीतिरप्याऽऽसित्वा तत्र च चक्रवर्तिपरिवार-
निभूतिं सृजेत् । भेरोरपि महत्तरशरीरनिकरणं महिमा । वायोरपि लघुतरशरीरता लघिमा । ब्रह्मादिपि गुरु-
तरशरीरता गरिमा । भूमौ स्थित्वाऽगुल्येमेण मेरुशिखरदिवाकरादिस्पर्शनसामर्थ्यं प्राप्तिः । अप्सु भूमावेव
गमनं भूमौ जल इवोन्मज्जनकरणं प्राक्शाम्य । त्रैलोक्यस्य प्रभुता ईशित्व । सर्वजीवनशार्करणलब्धिर्नैशित्व ।
अद्रिमये विपतीन गमनागमनप्रतीक्षात् । अदृश्यरूपशक्तित्वाऽतर्धानं । युगपदेनेकाकाररूपनिकरणशक्तिं
कामरूपित्वमिति । तपोतिशयाद्धिं सप्तत्रिधा उग्र-दीप्त-तप्त-महाघोर-तपोघोर-पराक्रमघोर-वृक्षचर्यमेवात् । चतु-
र्थपट्टाष्टमदशमद्वादशपञ्चमासादनशनयोनिष्वन्यतमयोगमारभ्याऽऽमरणादनिवृत्तका उपतपसः । महोपनास-
करणेपि प्रनर्धमानकायनाम्नानसन्ना निगधरहितनदना पञ्चोत्पलादिसुरभिनिश्वासा अप्रच्युतमहादीप्ति-
शरीरा दसितपसः । तत्तायसफटाहपतितजलकणनदाशुशुक्ताल्पाहारतया मलरुधिरादिभानपरिणामानि
हिताम्यनहारा तप्ततपसः । सिंहनि क्रीडितादिमहोपनासानुष्ठानपरायणयतयो महातपसः । वातपित्तश्लेष्म
सनिपातसमुद्भूतज्वरकाशश्वासशिक्षिच्छल्बुध्रप्रमेहादित्रिधरोगस्तथापितदेहा अप्यप्रभुताऽनशनकायकलेशादि
तपसो भीमश्मसानाद्रिमस्तकगुहादरीकदरशून्यप्राभादिषु प्रदुष्टयक्षराक्षसपिशाचप्रवृत्तेनालक्षपविकारेषु पर-
पशिरास्तानुपरसिहव्याप्रादिव्यालमृगभीषणस्वनपौरचौरादिप्रचरितेष्वभिरुचितावासाश्च धोरतपसः । त एव
गृहीततपोयोगनर्धनपरा धोरपराक्रमा । चिरोपिताऽऽस्वलितवृक्षचर्यनासा प्रकृष्टचारित्रमोहनायक्षयोप-
शमात् प्रणष्टदुःस्वप्ना धोरवृक्षचारिणः । बाललनना ऋद्धिर्द्वित्रिधा मनोवाक्कायमेवात् । तत्र मनं श्रुतारण
वीर्यारण्यध्यापशमप्रकर्षे सत्यतर्मुहूर्ते सकलश्रुतार्थचित्तनेऽवदाता मनोबलिनः । मनोजिह्वाश्रुतावरणशीर्षांत-
रायध्वोपशमातिशये सत्यतर्मुहूर्ते सकलश्रुतोच्चारणसमर्थो सततमुचेरुच्चारणे सत्यपि ध्रमनिरहिता अहो
नकठाश्च वागमलिनः । वीर्यारण्यध्वोपशमाविभूताऽसाधारणकायबलवान्मासिकचातुर्मासिकसावत्सरि-
कादिप्रतिमायोगधारणेपि श्रमक्लमनिरहिता कायबलिनः । औषद्धिर्द्वित्रिधा असाध्यानामप्यामयाना सर्वेभ्यः
निवृत्तिहेतुरामर्शकलजल्लमलपिटसर्वोपधिप्राप्तास्याविपद्यविपविकल्पात् । आमर्शनं सस्पर्शं यदीयहस्तं
पादायामर्शौपधिप्राप्तौ यैस्ते आमर्शौपधिप्राप्ता । श्लेष्मो निष्ठीवनगौपधिर्येषां ते श्लेष्मोपधिप्राप्ता स्नेहालव-
नो रजोनिचयो जल्ल स औपधि प्राप्ता येषां ते जल्लोपधिप्राप्ता । कर्णरुतनासाक्षिसमुद्भव मल औपधि
प्राप्त येषां ते मलोपधिप्राप्ता । निदुच्चार औपधिर्येषां ते निदुधौपधिप्राप्ता । अगमप्रत्यगनखदत्तकेशादिरव्यय-
व तत्तत्स्पर्शी बाष्पादिस्त्वैव औपधि प्राप्ता येषां ते सर्वौपधिप्राप्ता । उपविषसपृक्तोप्याहारो येषामास्थ-
गतो निर्विषी भवति यदध्यास्यानिर्गतनच श्रवणाद्वा महाविषपरीता अपि निर्विषी भवति ते आस्थानिवा

येषामालोकनमात्रादेवातितीव्रविपद्वृत्ता अपि सतः विगतत्रिषा भवति ते दृष्टिविषा । रसदिप्राप्तार्था पद्मिधा आस्पत्रिषा दृष्टिविषा क्षीरास्त्रिषा मध्वास्त्रिषा सर्पिरास्त्रिषा अमृताद्यविषाश्चेति । प्रकृष्टतपो-
वला यतयो य नुरते श्रियन्तेति स तत्क्षण एव महाविषपरीतो श्रियते, ते आस्पत्रिषा । उत्कृष्टतपसो यतय क्रुद्धा यमीक्षते स तद्वैरोन्नविषपरीतो श्रियते ते दृष्टिविषा । निरसमव्यञ्जन येषा पाणिपुटत्रिषिन्त क्षीररस-
गुणपरिणामि जायते, येषा वा वचनानि क्षीरवक्षीणाना सतर्पकाणि भवति ते क्षीरास्त्रिषा । येषा पाणि-
पुटपतित आहारो नीरसोपि मधुररसवीर्यपरिणामो भवति, येषा वचासि श्रोतृणां ॥ खार्दितानामपि मधुगुण-
पुष्पति ते मध्वास्त्रिषा । येषा पाणिपात्रगतमज रूक्षमपि सर्पिरसवीर्यनिपाकानाम्भोति, सर्पिरिव वा येषा भापि-
तानि प्राणिना सतर्पकाणि भवति ते सर्पिरास्त्रिषा । येषा पाणिपुटप्राप्त भोजन यकिंचिदमृततामास्क-
दति, येषा वा व्याहृतानि प्राणिना अमृतवदनुप्राहकाणि भवति तेऽमृतास्त्रिषा । क्षेत्रदिप्राप्तार्था द्वेधा-
अश्लीणमहानसा अक्षीणमहालयाश्चेति । ळामासतरायक्षयोपशमप्रकर्षप्राप्तस्यो यतिभ्यो यतो भिन्ना दीयते-
ततो भाजनाच्चक्रधरस्त्वधवारोपि यदि भुजीत तद्विसे नात्र क्षीयते ते अश्लीणमहानसा । अश्लीणमहालय-
लब्धिप्राप्ता यतयो यत्र वसति देवमनुष्यतैर्योगेना यदि सर्वेपि तत्र निरसेषु परस्परमनाधमाना सुखमासते-
त एते सर्वे ऋदिप्राप्तार्था ।

म्लेच्छाः द्विविधाः अंतरद्वीपजाः कर्मभूमिजाश्चेति ॥ ४ ॥ म्लेच्छा द्विविधा वेदितव्या-
अतरद्वीपजा कर्मभूमिजाश्चेति । तत्रातरद्वीपा रणोदधेरष्टासु दिक्ष्वष्टौ, तदन्तरे चाष्टौ । हिमवच्छिखरिणो-
रुभयोश्च निजपार्श्वोरन्तरेष्वष्टौ । तत्र दिक्षु द्वीपा वेदिकावास्तिर्यक्पचयोजनशतानि प्रविश्य भवति । नि-
दिक्ष्वत्तरेषु च द्वीपा पश्चादेषु पचयोजनशतेषु गतेषु भवति । शैल्यतेषु द्वीपा पदेषु योजनशतेषु गतेषु
भवति । दिक्षु द्वीपा शतयोजननिस्तीर्णा, विदिक्ष्वत्तरेषु च द्वीपा तदर्धोष्कभा । शैलातेषु पचनिशतियो-
जननिस्तीरा । तत्र पूर्वस्या दिशि ण्कोरुका । अपरस्या लागूलिन । उत्तरस्याममापका । दक्षिणस्या निपाणिन ।
शशकपर्शशकुलीकर्णकर्णप्रावरणलवकर्णा । विदिक्षु अथ सिंह-ध-महिष-वराह-व्याघ्र-उल्लूक-कपिमुखा । अन्तरेषु
मेघनिष्पुमुखा । शिखरिण उभयोरन्तयोर्मस्यमुखा काळमुखा । हिमरत उभयारतयोर्हस्तिमुखादशमुखा । उत्तर-
निजपार्श्वोभयोरन्तयोर्गोमुल्लमेघमुखा । दक्षिणविजयार्थस्योभयोरन्तयोर्कोरुका मृदाहारा गुहानासिन, कैपा-
पुष्पफलाहारा वृक्षवासिन, सर्वे ते पत्योपमायुषः । ते चतुर्विंशतिरपि द्वीपा जलतलादेकयोजनो-
त्सेधा, तथा फालेदेऽपि वेदितव्या । एते अतरद्वीपजा म्लेच्छाः । कर्मभूमिजाश्च शक-यवन शनर पुलिदादयः । सा पुन-
कर्मभूमय इत्यत आह—

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्यः ॥ ३७ ॥

अथवा मोक्षमार्गोन्नेतव्यं प्रकृतं स किं सर्वेषु क्षेत्रेषु भवति ? न इत्याह कर्मभूमिभ्यः । सुत एतत् ?
भोगभूमिषु हि यद्यपि मनुष्याणां ज्ञानदर्शने स्तः चारित्र्यं तु नास्ति अनिरतभोगपरिणामिन्वात् । यद्यव कास्ता-
कर्मभूमयः ? इत्यतस्तत्प्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

कर्मभूमय इति विशेषणानुपपत्तिः सर्वत्र कर्मणोऽप्यापारात् ॥ १ ॥ अद्यश्चिन्त्य कर्मणो-
बधस्तत्फलानुभवनं च सर्वत्रैव मनुष्यक्षेत्रेषु साधारण-अतः कर्मभूमय इति विशेषणं नोपपद्यतः ?

न वा प्रकृष्टशुभाशुभकर्मोपार्जननिर्जराधिष्ठानोपपत्तेः ॥ २ ॥ न वा एष दोषः, किं कारणं ?
यत् प्रकृष्टं शुभकर्म सर्वार्थसिद्धिसौख्यप्रापकं तीर्थकरत्नमहर्दिनिर्वर्तकं चासाधारणं । अनुभूय कर्म च प्रकृष्टं सकल-
पृथिवीमहादुःखप्रापकं अप्रतिष्ठाननरकगमनं च कर्मभूमिभ्योपायते द्रव्य भव-क्षेत्र-काष्ठ भारापन्नत्वात्
कर्मबधस्य । सकलं च समारकारणनिर्जराकर्म वाग्रे प्रवर्तते अतो भरतादिभ्यैव कर्मभूमय इति युक्तो व्यपदेशः ।

१ फलकलसकलपृथिवीमहादुःखप्रापकमिति च पुस्तके पाठः ।

षट्कर्मदर्शनाच्च ॥ ३ ॥ पण्णां कर्मणां असि-कृषि-मपि-विद्या-वणिग्-शिल्पानामत्रेव दर्शनाच्च
कर्मभूमिव्यपदेशो युक्तिमान् ।

अन्यत्रशब्दः परिवर्जनार्थः ॥ ४ ॥ यथा न कश्चित्सर्वदा सर्वविघ्नभगमनं नयः अन्यत्र धर्मा-
र्थस्य, अन्योमार्ग एव न विद्यते इति धर्मे वर्जयित्वा धर्मकामयोरविघ्नभगमनं नयः धर्मेऽपि विघ्नं एव कार्य इति,
एवमिहापि विदेहाः कर्मभूमय इत्युक्ते विदेहाम्यंतरत्वादेव कुरूत्तरकुरूणामपि कर्मभूमित्वप्रसंगेऽन्यत्राचनारेव-
कुरूत्तरकुरूभ्योऽन्ये विदेहाः कर्मभूमयः । देवकुरूत्तरकुरवो हेमवतादयश्च भोगभूमय इति वेदितव्याः । सर्वा-
स्त्वेव भूमिषु मनुष्याणां स्थितिपरिच्छेदार्थमाह—

नृस्थिती परावरे त्रिपल्योपमातमुद्भूते ॥ ३८ ॥

यथासंख्यपथिसंबंधः ॥ १ ॥ त्रिपल्योपमातमुद्भूतयोपधासंख्यमभिसंबंधो वेदितव्यः । परा नृ-
स्थितिः त्रिपल्योपमा, अपराऽतमुद्भूता इति । त्रीणि पल्यानि उपमा यस्याः स्थितेः सा त्रिपल्योपमा । अंत-
र्गमोऽमुद्भूता यस्या सा अंतमुद्भूता । अत्राह किमिदं पैत्यं नाम ? इत्युच्यते— तत्परिच्छेदः प्रमाणविधिनिर्णयपुर-
स्सर इति प्रमाणविधिरेव तावदुच्यते—

प्रमाणं द्विविधं लौकिकलोकोत्तरभेदात् ॥ २ ॥ लौकिकं लोकोत्तरमिति प्रमाणं द्वेधा विभज्यते—

लौकिकं षोढा मानोन्मानावमानगणनाप्रतिमानतत्प्रमाणभेदात् ॥ ३ ॥ लौकिकं

मानं षोढा विभज्यते—मानमुन्मानमवमानं गणना प्रतिमानं तत्प्रमाणं चेति । तत्र मानं द्वेधा—रसमानं बीजमानं
चेति । घृतादिद्रव्यपरिच्छेदकं षोडशिकादिरसमानं । कुंडवादि बीजमानं । कुण्डलगरादिभाडं द्येनेक्षिष्य मीयते
तदुन्मानं निषर्तनादि । विभागेन क्षेत्रं येनावगाह्य मीयते तदवमानं दंडादि । एकद्वित्रिचतुरादिगणितमानं
गणनामानं । पूर्वमानापेक्षं मानं प्रतिमानं प्रतिमहृत्तत् । चत्वारि महाधिकतुणफलादि श्वेतसर्प एकः, यो-
ऽश्वाससर्पफलादि धान्यमायफलमेकं, द्वे धान्यमायफले गुंजाफलमेकं, द्वे गुंजाफले रूष्यमाय एकः, षोडशांश-
मायकाः धरणमेकं, अर्धतृतापधरणानि सुवर्णानि सुवर्णं, स च कंसः, चत्वारः कंसाः पलं, पलशतं तुला,
अर्धकंसः त्रीणि च पञ्चानि कुडवः, चतुःकुडवः प्रस्थः, चतुःप्रस्थमादकं, चतुरादकं द्रौणः षोडशद्रौण-
खारी, विंशतार्यो याह इत्यादि नागरिकप्रमाणं । मणिजान्यश्वादेर्द्रव्यस्य दीपयुग्मायगुणविशेषादिमूल्यपरिमाण-
करणे प्रमाणमस्येति तत्प्रमाणं । तद्यथा— नागिरत्नस्य दीनिर्यावत्क्षेत्रमुपरि व्याप्नोति तानाप्रमाणं मुनर्णवृद्धं
मूल्यमिति । अथस्य च यागानुष्ठानपस्तानप्रमाणं मुनर्णवृद्धं मूल्यं । यागता रत्नस्यापिनः परितोऽयं तानाप्रमाणमूल्य-
मेवमन्येषामपि द्रव्याणां ।

लोकोत्तरं चतुर्धा द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् ॥ ४ ॥ लोकोत्तरं प्रमाणं चतुर्धा विभज्यते, पुनः !
द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् । तत्र द्रव्यप्रमाणं जघन्यमप्यमोहृष्ट एकपरमाणु द्वित्रिचतुरादिभेदसामकाममहा-
स्कंधात् । क्षेत्रप्रमाणं जघन्यमप्यमोहृष्टमेकपञ्चदशद्वित्रिचतुरादिभेदसामिच्छप्रमाणमवलोकात् । कालप्रमाणं
जघन्यमप्यमोहृष्टमेकद्वित्रिचतुरादिसमयानिश्चयमा अनंतकालात् । भावप्रमाणमुपरिोमः साकारानाकारभेदः,
जघन्यः रागनिर्गोतस्य, मध्यमोऽन्यजीवानां, उत्कृष्टः कैवलिनः ।

तत्र द्रव्यप्रमाणं द्वेधा संख्योपमाभेदात् ॥ ५ ॥ संख्याप्रमाणपुरमाप्रमाणं चेति द्वेधा द्रव्य-
प्रमाणं विभज्यते ।

तत्र संख्याप्रमाणं त्रिधा संख्येयासंख्येयानंतभेदात् ॥ ६ ॥ तत्र संख्येयप्रमाणं द्वेधा इतरे
रे नरत्ना इत्ये । जघन्यमजघन्योऽहृष्टमुहृष्ट चेति संख्येयं त्रिविधं । संख्येयप्रमाणं भगवत्कर्षं जन्तूनां पुण्यापान-

विष्कभा योजनसहस्रानगाहा बुद्ध्या कुशलाश्वात्वार कर्तव्या, शलाकाप्रतिशलाकामहाशलाकाख्याद्य
 योऽस्थिता चतुर्थोऽनवस्थित । अत्र द्वौ सर्पयो निक्षिप्तौ जघन्यमेतसह्येयप्रमाण तमनवस्थित सर्पपे पूर्णं
 गृहीत्वा कश्चिदेव एकैकं सर्पपमेकैकस्मिन् द्वीपे समुद्रे च प्रक्षिपेत् तेन विधिना स रिक्तः । रिक्त इति श-
 लाकाकुशले एकं सर्पपं प्रक्षिपेत् । यत्र अत्यसर्पयो निक्षिप्तस्तमैरधि कृत्वा अनवस्थित कुशूल परिकल्प्य
 सर्पपे पूर्णं कृत्वा ततः परेषु द्वीपसमुद्रेष्वेकैकसर्पपप्रदानेन स रिक्तः कर्तव्यः । रिक्त इति शलाकाकुशले
 पुनरेकं प्रक्षिपेत् । अनेन विधिनाऽनवस्थितकुशूलपरिवर्धनेन प्रतिशलाकाकुशले परिपूर्णं, पूर्ण इति एक
 सर्पयो निक्षेप्तव्यः । एव तावत्कर्तव्यो यावत् प्रतिशलाकाकुशूल परिपूर्णो भवति । परिपूर्ण इति शलाकाकुशले एकः
 सर्पपः प्रक्षेप्तव्यः सोऽपि तथैव परिपूर्णः । एवमेतेषु चतुर्ण्यपि पूर्णेषु उच्छृष्टसह्येयमतीत्य जघन्यपरीतासह्येय
 गत्वैक रूपं पतितं, ततः एकस्मिन् रूपेऽऽपनीते उच्छृष्टसह्येय भवति । मध्यमजघन्योच्छृष्टसह्येय यत्र सह्येयेन
 प्रयोजनं तत्राजघन्योच्छृष्टसह्येयं प्राह । यदसह्येयं तद्विविधं परीतासह्येयं युक्तासह्येयं असह्येयसह्येय
 चेति । तत्र परीतासह्येयं त्रिविधं जघन्योच्छृष्टमध्यमेदात् । एवमितरे चाऽसह्येये भिद्येते । तथाऽनतमपि
 त्रिविधं परीतानतं युक्तानतं अनतानतं चेति । तदपि प्रत्येकं पूर्ववन्निराधेयः । यजघन्यपरीतासह्येयं तद्विर-
 लीकृत्य मुक्तावलीकृता अत्रैकैकस्या मुक्ताया जघन्यपरीतासह्येयं देयः । एवमेतद्वर्गितं प्रापमिक्री मुक्तावली-
 मपनीयं यान्येकैकस्या मुक्ताया जघन्यपरीतासह्येयानि दत्तानि तानि सर्पाण्य मुक्तावली कार्या । ततो यो
 जघन्यपरीतासह्येयसपीडनाभिष्यजो राशिः स देयः । एकैकस्या मुक्ताया एवमेतत्सर्वगर्गितं उच्छृष्टपरीतास-
 ह्येयमतीत्य जघन्ययुक्तासह्येयं गत्वा पतितमेकरूपं । ततः एकरूपेऽपनीते उच्छृष्टपरीतासह्येयं भवति । मध्यम
 जघन्योच्छृष्टपरीतासह्येयं यत्रावलिकया कार्यं तत्राजघन्ययुक्तासह्येयं प्राह यजघन्ययुक्तासह्येयं तद्विरलीकृत्य
 मुक्तावली रचिता । तत्रैकैकमुक्तायां युक्तासह्येयानि देयानि एवमेतत्सह्येयवर्गितमुच्छृष्टयुक्तासह्येयमतीत्य जघ-
 न्याऽसह्येयाऽसह्येयं गत्वा पतितं, ततः एकरूपेऽपनीते उच्छृष्ट युक्तासह्येयं भवति । मध्यमजघन्योच्छृष्ट-
 युक्तासह्येयं भवति । यजघन्याऽसह्येयासह्येयं तद्विरलीकृत्य पूर्वविधिना श्रीन्वारान् वर्गितसर्वगर्गितं उच्छृ-
 ष्टासह्येयं न प्राप्नोति ततो धर्माधर्मैकजीवलोकाकाशप्रत्येकशरीरजीवबाद्रीनिगोतशरीराणि पश्येत्तान्य-
 सह्येयानि स्थितिवधाभ्यन्तरसापस्थानान्यनुभागवधाभ्यन्तरसापस्थानानि योगप्रतिभागपरिच्छेदरूपाणि । चाऽस-
 ह्येयलोकोद्देशपरिमाणान्युत्सर्पिष्यन्तर्पिणीसमयाद्यं प्रक्षिप्य पूर्वोक्तारादौ श्रीन्वारान् वर्गितसर्वगर्गितं कृत्वा
 उच्छृष्टाऽसह्येयाऽसह्येयमतीत्य जघन्यपरीतानतं गत्वा पतितं । ततः एकरूपेऽपनीते उच्छृष्टाऽसह्येयाऽस-
 ह्येयं भवति, मध्यमजघन्योच्छृष्टाऽसह्येयाऽसह्येयं भवति । यत्रासह्येयाऽसह्येयेन प्रयोजनं तत्रा-
 जघन्योच्छृष्टाऽसह्येयाऽसह्येयं प्राह । यजघन्यपरीतानतं तत्पूर्ववर्गितमुच्छृष्टपरीतानतमतीत्य जघन्ययु-
 क्तानतं गत्वा पतितं । ततः एकरूपेऽपनीते उच्छृष्टपरीतानतं तद्वरति । मध्यमजघन्याच्छृष्टपरीतानतं अभ-
 ष्यराशिप्रमाणमार्गणे जघन्ययुक्तानतं प्राह । यजघन्ययुक्तानतं तद्विरलीकृत्यार्थैकैकस्य जघन्ययुक्तानतं
 दत्त्वा सह्येयवर्गितमुच्छृष्टयुक्तानतमतीत्य जघन्यमनतानतं गत्वा पतितं । ततः एकरूपेऽपनीतं उच्छृष्टयुक्तानतं
 भवति । मध्यमजघन्योच्छृष्टयुक्तानतं यजघन्याऽनताऽनतं तद्विरलीकृत्य पूर्ववन्न्वारान् वर्गितसर्वगर्गितमु-
 च्छृष्टाऽनताऽनतं न प्राप्नोति ततः सिद्धनिगोतजीवन्तपत्तिकाव्यातीताऽनागतकालसमयसर्वपुद्गलसर्व-
 ऽऽवादाप्रदेहाधर्माधर्मस्तिकायाऽगुरुचुगुणाननतान् प्राक्षिप्य प्रक्षिप्य श्रीन्वारान् वर्गितसर्वगर्गितं कृते उ-
 च्छृष्टाऽनताऽनतं न प्राप्नोति ततोऽनते वैराग्याने दर्शने च प्रक्षिप्ते उच्छृष्टाऽनताऽनतं भवति । ततः एव
 रूपेऽपनीतं जघन्योच्छृष्टाऽनताऽनतं भवति । यत्राऽनताऽनतं मागणं तत्राजघन्योच्छृष्टाऽनताऽनतं प्राह ।

उपमाप्रमाणमष्टविधं पत्यसाधरसूचीप्रतरधनांशुलजगच्छ्रेणीलोकप्रतरलोकाभेदात् ॥७॥
 अथादिमन्थरीनं अविभागऽनीद्विषं एकरसगंधवर्णं दिस्पर्शं परमाणु । अनतानतपरमाणुमघानपरिमाणादा

घन्यगतिपरिणतस्य परमाणो स्वावगाढप्रदेशव्यतिक्रमकाल परमनिषिद्धो निर्विभागः समय असंख्येया समया आगलिकाऽसंख्येयागलिका एक उच्छ्वसस्तामनेन निश्चस तावुमानुपहतस्य पुत प्राण एक । सप्तप्राणा स्तोकाः, सप्तस्तोका लयः, सप्त सप्ततिलया मुहूर्तः, त्रिंश मुहूर्ता अहोरात्रः, पचदशाऽहोरात्रा पक्षः, द्वौ पक्षौ मासः, द्वौ मासौ ऋतुः, ऋतुस्त्रयोऽयनः, द्वेऽयने सवत्सरः, चतुरर्थातिवर्षातसहस्राणि पूर्वांगः, चतुरशीतिपूर्वांगतसहस्राणि पूर्वं । एवमनयैव वृद्ध्या पूर्वांगपूर्वन्धुतामनयुतकुमुदागकुमुदपश्चागपश्चनल्लिगनल्लिनकमलागकमलतुत्यागतुव्यजटटागजटटअममागजमभहूहूअमहूहूलतागलतामहारताप्रभृतिसज्ञा । कालो वर्षगणनागम्य सख्येयो वेदितव्यः, ततः परोऽसख्येयः पत्योपमसागरोपमप्रमितः, ततः परोऽनतः कालोऽतीतोऽनागतश्च सर्वज्ञप्रत्यक्षः ।

भावममाणं पंचविधं ज्ञानं ॥ ९ ॥ पुस्ताब्ध्याख्यात । यथैते उक्तष्टजघन्ये स्थिती वृणा तथैव-

तिर्यग्योनिजानां च ॥ ३६ ॥

तिरश्चा योनिस्तिर्यग्योनिः का पुनरसौ ?

तिर्यङ्नामकर्मोदयापादितजन्म तिर्यग्योनिः ॥ १ ॥ तिर्यग्गतिनाम कर्मण उदयेनाऽऽपादितः जन्म तिर्यग्योनिरिति व्यपदिश्यते तिर्यग्योनौ जातास्तिर्यग्योनिजाः । तेषां तिर्यग्योनिजानां उक्तष्टा भवस्थितिः त्रिपत्योपमा, जघन्याऽतमुहूर्ता । मध्ये विकल्पः-सत्प्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

तिर्यक्ः त्रिविधाः एकैन्द्रियविकलैन्द्रियपंचैन्द्रियभेदात् ॥ २ ॥ एकैन्द्रियो विकलैन्द्रिया पंचैन्द्रियाश्चेति त्रिविधा तिर्यको वेदिम्या ।

द्वादशद्वारिः त्रिदशसप्तत्रिर्षसहस्राणि एकैन्द्रियाणामुक्तष्टा स्थितिर्यथासंभवं त्रीणि रात्रिदिवानि च ॥ ३ ॥ एकैन्द्रिया पचत्रिंशः पृथिवीकायिका अप्कायिका तेजस्कायिका वायुनायिका वनस्पतिकायिकाश्चेति-सत्र पृथिवीकायिका द्विविधा शुद्धपृथिवीकायिका खरपृथिवीकायिकाश्चेति । तत्र शुद्धपृथिवीकायिकानां उक्तष्टा स्थितिर्द्वादशवर्षसहस्राणि । खरपृथिवीकायिकानां द्वानिर्दशतिर्षसहस्राणि । वनस्पतिकायिकानां दशत्रिंशसहस्राणि अप्कायिकानां सप्तसहस्राणि वायुकायिकानां त्रीणि वर्षसहस्राणि तेज कायिकानां त्रीणि रात्रिदिवानि ।

विकलैन्द्रियाणां द्वादशवर्षा एकात्रपंचाशद्रात्रिदिवानि पम्मासाश्च ॥ ४ ॥ द्वौन्द्रियाणामुक्तष्टा स्थितिर्द्वादशवर्षा । त्रीन्द्रियाणां एकान्नपंचाशद्रात्रिदिवानि । चतुरिन्द्रियाणां पम्मासाः ।

पंचैन्द्रियाणां पूर्वकोटिनवपूर्वांगानि द्विचत्वारिंशद्वाप्तसप्तत्रिर्षसहस्राणि त्रिपत्योपमा च ॥ ५ ॥ पंचैन्द्रिया तिर्यग्योना पचत्रिंश जलचरा, परिसर्पा, उरगा, पक्षिण, चतु पादश्चेति । तत्र जलचराणामुक्तष्टा स्थितिः मल्यादीनां पूर्वकोटी । परितर्पणा गोधानकुलादीनां नवपूर्वांगानि । उरगाणां द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि । पक्षिणां द्वाप्तसप्तत्रिर्षसहस्राणि । चतुः पादा त्रीणि पत्योपमानि । सर्वेषां तेषां जघन्या स्थितिरतर्मुहूर्ता । किमर्थो योगविभागः ?

पृथग्योगकरणं यथासंख्यनिवृत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ अत्येकमुभयथा स्यातामिति यथासंख्यनिवृत्त्यर्थो योगविभागः क्रियते । अथेतेषां भवस्थितिः कायस्थितिः का ? का पुनरनयोर्विशेषः ? एकमवधिपया भवस्थितिः कायस्थितिरककायापरित्यगेन नानाभवग्रहणविषया । यथेवमुच्यतां कस्य का कायस्थितिः ? उच्यते-पृथिव्यसे जोगायुकायिकानां कायस्थितिरुक्तष्टा असंख्येया लोकाः । वनस्पतिरूपिरुप्याऽनतः कालः असंख्येया पुद्गलपरिवर्ता आगलिकाया असंख्येयमागमात्रा । विकलैन्द्रियाणां असंख्येयानि वर्षसहस्राणि । पंचैन्द्रियाणां तिर्यङ्मनुष्याणां तिस्रः पत्योपमा पूर्वकोटीपृथक्त्वेनाऽभ्यधिका । तेषां सर्वेषां जघन्या कायस्थितिरतर्मुहूर्ता । देवनारकाणां भवस्थितिरैव कायस्थितिरिति ।

इति तत्त्वार्थराजवार्तिके व्याख्यानालंकारे तृतीयोच्चाय समाप्तः ।

* अथ चतुर्थोऽध्यायः प्रारभ्यते । *

असकृदेवशब्द उक्तः भवप्रत्ययेनधिदेवनारकाणामित्येवमादिषु तत्र न ज्ञायते के देवाः ? कियंतो वा ? इति सन्निधयार्थमित् उत्तरं प्रक्रम्यते । अथवा सम्यग्दर्शनविषयज्ञानभेदप्रस्थाननिर्णय तदधिकरणभूता-
धस्तिर्यग्लोकनिवेशकमो व्याख्यात इतस्तद्विशेषप्रतिपक्षये ऊर्ध्वलोकविभागो वक्तव्यः तत्र बहुवक्तव्यसद्भा-
वप्यधिपतिप्रतिपादनपुरस्सरस्तदधिकरणविभागनिर्णय इतीदमुच्यते—

देवाश्चतुर्णिकायाः ॥ १ ॥

देवगतिनामकर्मोदये सति द्युत्पाद्यर्थावरोधाद्देवाः ॥ १ ॥ अतरगहेतो देवगतिनामकर्मो-
दये सति बाह्यद्युत्पादिक्रियासबधमतनीय दीन्यतीति देवा इति व्यपदिश्यते । एकत्वेन निर्देशः कर्तव्यः देव-
श्चतुर्णिकाय इति सजात्यभिधानाद्बहुनामर्थानां प्रतिपादको भवति ! इत्यत उत्तरं पठति—

बहुत्वनिर्देशोऽतर्गतभेदप्रतिपक्ष्यर्थः ॥ २ ॥ इन्द्रादिकृताः स्थित्यादिजनितार्थाऽतर्गता बहवो
देवभेदाः सति तेषां तेषां प्रतिपक्ष्यर्थं बहुत्वनिर्देशः क्रियते ।

स्वधर्मविशेषापादितसामर्थ्यात् निचीयंत इति निंकायाः ॥ ३ ॥ तस्य देवगतिनामक-
र्मोदयस्वधर्मविशेषापादितभेदस्य सामर्थ्याभिचीयत इति निंकायाः संघाता इत्यर्थः । चत्वारो निंकाया येषां
ते चतुर्णिकायाः । के पुनस्ते ? भवनवासिनो व्यतरा ज्योतिष्का वैमानिकाश्चेति । तेषां लेख्यावधारणार्थमुच्यते

आदितस्त्रिषु पीतांतलेक्ष्याः ॥ २ ॥

आदित इति वचनं विपर्यासनिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ अते अन्यथा वा ग्रहणं मा विज्ञायंति आदित
इत्युच्यते । आदौ आदितः

द्वयेकनिवृत्त्यर्थं त्रिग्रहणं ॥ २ ॥ द्वयोरैकस्य च निवृत्त्यर्थं त्रिग्रहणं क्रियते । अथ चतुर्णां निवृ-
त्त्यर्थं कस्मान्न भवति ? आदित इति वचनात् ।

लेख्यावधारणार्थं पीतांतवचनं ॥ ३ ॥ पदलेख्या उक्ता. तत्र चतसृणां लेखानामवधारणार्थं
क्रियते पीतांतग्रहणं । पीत तेजः इत्यर्थः । पीता अंतं यासा ताः पीताताः, पीताता लेख्या येषां ते पीतांतलेख्याः ।
तैर्नैतदुक्तं भवति—आदितस्त्रिषु निंकायेषु भवनवासिज्योतिष्कनामसु देवानां कृष्णा नीला कापोता पीतेति
चतस्रो लेख्या भवतीति । तेषां निंकायानामतर्विकल्पप्रतिपादनार्थमाह—

दशाष्टपंचद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यताः ॥ ३ ॥

चतुर्णां दशादिभिर्भेदयोरुपपन्नसंबन्धः ॥ १ ॥ चतुर्णां देवनिंकायानां दशादिभिः संख्या-
शब्दैः यथासंख्यममिसंबन्धो वेदितव्यः । दशविकल्पा भवनवासिनः, अष्टविकल्पा व्यतरा, पंचविकल्पाः
ज्योतिष्का, द्वादशविकल्पा वैमानिका इति । सर्वेषां वैमानिकानां द्वादशविकल्पातः पातित्वे प्रसक्ते तद्व्य-
पोहार्थमाह—

कल्पोपपन्नपर्यंतवचनं प्रवेष्टकादिष्वुदासार्थं ॥ २ ॥ प्रवेष्टकादयो वक्ष्यन्ते तेषां द्वादशविक-
ल्पोपपन्नार्थो मा विज्ञायंति विशेषणमुपादीयते । अथ कथं कल्पाः ?

इन्द्रादिविकल्पाधीनकरणत्वात्कल्पा रूढिवशात् ॥ ३ ॥ इन्द्रादयः प्रक्रारा वक्ष्यमाणा दश
एषु कल्प्यन्ते इति कल्पाः । भवनवासिषु च दशविकल्पसद्भावात् कल्पप्रसंग इति चेन्न रूढिगणदिति निशे-

पोक्तत्वात् कल्योपपन्ना कल्योपपन्ना कल्योपपन्ना पर्यन्ता येना ते इमे कल्योपपन्नपर्यन्ता । कल्योपपन्ना इति कथं वृत्ते 'साधन' कृतेति वा मयूरव्यसकादित्वाद्वा वा । पुनरपि तद्विशेषप्रतिपरार्थमिदमाह—

इंद्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिपदात्मरत्नलोकपालानीकप्रकीर्ण काभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

परमैश्वर्यादिद्रव्यपदेशः ॥ १ ॥ अन्यदेवाऽऽसाधारणाणिम दिग्रहणयोगादिद्रा ।

तत्स्थानाहर्त्वात्सामानिकाः ॥ २ ॥ तेषामिन्द्राणाणामाद्वैश्वर्यमर्जितं यत् स्थान आयुर्जीव्य-
रिवारभोगोपभोगादितस्तेषां समाने, समाने भवा सामानिका "सामानस्य तदोदेषः" इति ठञ् । महत्तरपि-
तगुरुपाप्यायतुल्या ।

मंत्रिपुरोहितस्थानीयास्त्रायस्त्रिंशः ॥ ३ ॥ यथेह राज्ञा मन्त्रिपुरोहिता हितानुशासिनस्तथा
तत्रैवाणां त्रायस्त्रिंशो वेदितव्या । कथं त्रायस्त्रिंशो 'त्रायस्त्रिंशति जाता त्रायस्त्रिंशो "दृष्टे नान्नि च जाते च
अण्डिद्वा निधीयते" इत्यभिधानमस्तीति अण्डिद्भवति । ननु च भेदाभावाद्वृत्तिर्न प्रमाति । तत्स्थानसंख्येय
भेदनिश्चया आधाराधेयत्वापपत्तेश्चैवमिति । स्वार्थकेऽणु, त्रायस्त्रिंशदेन त्रायस्त्रिंशो इति द्वैत इति बहुत्वनि-
देशादतमादिनत् ।

व्यस्यपीठमर्दसदृशाः पारिपदाः ॥ ४ ॥ परिपदि जाता भवा वा पारिपदा ते व्यस्यपीठ-
मर्दसदृशा वेदितव्या ।

आत्मरक्षाः शिरोरक्षोपमाः ॥ ५ ॥ आत्मानं रक्षतीति आत्मरक्षास्ते शिरोरक्षोपमा । आह-
तावरणा प्रहरणोपता रौद्रा घृष्टतोवस्थापिन । अपायाभावात्तत्कल्पनावैयर्थ्यमिति चेन्न तद्विविशेषस्थापना-
र्थत्वात् प्रीतिप्रकर्षहेतुत्वात् च ।

आरक्षकार्थचर (वर) समा लोकपालाः ॥ ६ ॥ लोकं पालयतीति लोकपाला अर्थचरा
(वरा) रक्षकसमा ते वेदितव्या ।

दंडस्थानीयान्यनीकानि ॥ ७ ॥ पदान्यादीनि सप्तानीकानि दंडस्थानीयानि वेदितव्यानि ।

प्रकीर्णकाः पौरजनपदकल्पाः ॥ ८ ॥ यथेह राज्ञा पौरा जनपदाश्च प्रीतिहेतवः तथा तत्रै-
वाणां प्रकीर्णकाः प्रत्येतव्याः ।

आभियाग्याः दाससमानाः ॥ ९ ॥ यथेह दासा बाहनादिव्यापारं कुर्वन्ति तथा तत्राऽऽभि-
योग्याः बाहनादिभारान्नेषुगति । आभिमुख्येन योगोऽभियोगः अभियोगे भवा आभियाग्या ततः स्वार्थे
चातुर्यार्णवादिवद्यणु । अथवा अभियोगे साधन आभियोग्याः अभियोगमर्हतीति वा ।

अंत्यवासिस्थानीयाः किल्बिषिकाः ॥ १० ॥ किल्बिषं पार्षं तदेवामस्तीति किल्बिषिकाः
तेऽन्यत्रासिस्थानीया मता ।

एकश इति वीप्सार्थे शब्दः ॥ ११ ॥ एकेकस्य निकायस्य एकश इति वीप्सार्थे द्योत्ये शब्द प्र-
युज्यते । एत इन्द्रादयो दश निकल्पाश्चतुर्षु निकायेषु, उत्सर्गेण प्रसक्तास्ततोऽपवादार्थमाह—

त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या व्यंतरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

व्यंतरेषु ज्योतिष्केषु त्रायस्त्रिंशान् लोकपालाश्च वर्जयित्वा इतरेऽष्टौ विकल्पा दृष्टव्याः । अथ तेषु
निकायेषु किमेकैकस्येदं उक्तंऽन्यः प्रतिनियमः वादिचदस्तीत्याह—

१ जैनैर्दीयसूत्रमिदं । २ इत इति जैनैर्दीयसूत्रं 'तद्विज्ञा इति पाणिनीयसूत्रस्थाने ।

पूर्वयोर्द्वाः ॥ ६ ॥

पूर्वयोरिति वचनं प्रथमद्वितीयनिकायप्रतिपत्त्यर्थं ॥ १ ॥ प्रथमस्य द्वितीयस्य च निकायस्य प्रतिपत्त्यर्थं पूर्वयोरिति द्विवचनं कियते । कथं पूर्वचन्द्रो द्वितीयं गमयति ? तृतीयापेक्षया पूर्णोपपत्तेः । चतुर्थोपेक्षया तृतीयस्यापि पूर्ववत्त्वप्रसंग इति चेन्न प्रत्यासत्तेर्द्वितीयस्यैवोपादानात् । अथ कथमत्र भेदः ? ननु व्यतिरिक्तानां भेदेन निर्देशो न्याय्यः, उच्यते—

समूहसमूहिनाः कथंचिदर्थान्तरत्वापपत्तेर्भेदविवक्षा ॥ २ ॥ सञ्ज्ञात्क्षणप्रयोजनादिभिः कथंचिदर्धान्तरत्वं समूहसमूहिनोर्लोकं दृष्टं । यथा ग्रीहीणा राशिः, आभ्राणां वनमिति । तथा देवानां निकायश्च भेदविवक्षायां अधिकरणत्वेन सम्प्रतिधत्वेन वा निर्देशः ।

द्वाः इत्यन्तर्नीतवीप्सायां निर्देशः ॥ ३ ॥ द्वौ द्वानिद्वौ येना ते द्वौद्वा इति वीप्सार्थमतर्नीय निर्देशः कियते यथा द्विपदिका त्रिपदिका इति युज्यते । तत्र वीप्सागतिर्गीप्सायां वुनो विधानात्, इह तु न निधानमस्ति यथा तर्हि सप्तपर्णाष्टापदमिति चाच्यते वीप्सायामिति गम्यते, तथेहापि वीप्सार्थसंप्रत्ययः । के पुनस्तद्विवक्षितवीप्साविषयत्वेन विनक्षिताः ? इत्यत्रोच्यते— भजनवासिषु तानत् द्वात्रिंशदङ्गुलमाणां चमरो वैरोचनश्च । नागकुमाराणां धरणो भूतानदश्च । त्रिपुरकुमाराणां हरिसिंहो हरिकातश्च । मुपर्णकुमाराणां वैशु दवो वैशुधारी च । अग्निकुमाराणां अग्निशिखोऽग्निमाणश्च । वातकुमाराणां वैलश्च प्रभजनश्च । रतनितकुमाराणां सुवोषो महावीरश्च । उदधिकुमाराणां जलकृत्तो जलप्रभश्च । द्वीपकुमाराणां पूर्णो वशिष्ठश्च । दिक्कुमाराणां अमितगतितरमितगहनश्चेति । व्यतिरेक्यपि द्वौ किन्नराणामिदौ किन्नर किंपुरुषश्च । किंपुरुषाणां संपुरुषो महापुरुषश्च । महोरगाणां अतिकायो महाकायश्च । गधर्गाणां गीतरतिगीतयशाश्च । यक्षाणां पूर्णभद्रो माणिभद्रश्च । राक्षसानां भीमो महार्भीमश्च । पिशाचानां कालो महाकालश्च । भूतानां प्रतिरूपोऽप्रतिरूपश्च । अथ एषां देवानां मुख कीदृशमित्युक्ते मुखविवक्षाधर्ममुच्यते—

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ७ ॥

प्रवीचार इति कोय शब्दः ।

मैथुनोपसेवनं प्रवीचारः ॥ १ ॥ प्रविपूर्वाच्चेर सञ्ज्ञाया घञ् । प्रविचरणं प्रवीचारं मैथुनव्यवहार इत्यर्थः । काय प्रवीचारो येना ते इमे कायप्रवीचाराः ।

आह्रग्रहणमभिधिष्यर्थः ॥ २ ॥ आह्रग्रहणमभिधिष्यर्थो वेदितव्य ईशानोधिपतिः “तस्येदम्” इत्यादि, ऐशान कल्पः । आ एतस्मादधो ये देवास्ते कायप्रवीचाराः सक्लिष्टकर्मत्वा मनुष्यवत्स्त्वीविषयसुखं मनुभवतीत्यर्थः । आह्रग्रहणे हि क्रियमाणे ऐशाने कल्प देवान्वर्जमित्येवमर्थः संप्रतीयेत ।

असंहितानिर्देशोऽसंदेहार्थः ॥ ३ ॥ असंहितानिर्देशोऽसंदेहार्थः । “देवानां दिव्युच्यमाने सदेहः स्यात् किमाहतमृतं दिवशब्दोऽप्याहार्य इति, अथवा विमुच्यः ? सहायमनिष्ट कल्प्यते पूर्वयोरित्यधिकारात् ऐशानापूर्वयोरित्यधिकारप्रहणात् । इतरेषां मुखविभागेऽनिर्ज्ञाते तत्प्रतिपादनार्थमाह—

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ ८ ॥

शेषग्रहणं किमर्थं ?

उक्तावशिष्टसंग्रहार्थं शेषग्रहणं ॥ १ ॥ उक्तानामवशिष्टानां संग्रहार्थं शेषग्रहणं कियते । के पुनस्ते ? सनत्कुमारादिकल्पनिवासिनः, इतरथा हि प्रैवेयकादिष्वपि संप्रत्ययः स्यात् परेऽप्रवीचारा इति वक्ष्यमाणमनवधारितविषयः स्यात् । स्पर्शश्च रूपं च शब्दश्च मनश्च स्पर्शरूपशब्दमनासि स्पर्शरूपशब्दमनसु प्रवीचारो येना ते इमे स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः । अत्र चोच्यते—

विषयविवेकापरिज्ञानादनिर्देशः ॥ २ ॥ इमे स्पर्शप्रवीचारा इत्यादिविषयविवेकापरिज्ञानाद-
यमनिर्देशः, अगमको निर्देशः ।

द्वयोर्द्वयोरिति वचनात्सिद्धिरिति चेन्नाऽऽर्षविरोधात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत द्वयोर्द्वयोरिति वक्तव्य
तेन 'विषयविवेकसिद्धिर्भवति इति' तन्न । किं कारणं ? आर्षविरोधात् । अपि श्रुतं सानकुमारमाहेंद्रयोर्देवा
स्पर्शप्रवीचारा । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलातवकापिष्ठेषु रूपप्रवीचारा । शुक्रमहाशुक्रसतारसहस्रारेषु शब्दप्रवीचारा । आ-
नतप्राणताऽऽरणाऽच्युतेषु मनः प्रवीचारा ।

इंद्रापेक्षयेति चेन्नाऽऽनतादिषु दोषात् ॥ ४ ॥ स्यादेतदिंद्रापेक्षया द्वयोरिति वचनार्थविरोधिः ।
तद्यथा— सानकुमारमाहेंद्रयोर्द्वयोर्देवा स्पर्शप्रवीचारा । ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोरेक इद्र, लातवकापिष्ठयो-
रप्येक, तयोर्देवा रूपप्रवीचारा । शुक्रमहाशुक्रयोरेक इद्र, सतारसहस्रारयोरेकस्तयोर्देवा शब्दप्रवीचारा
इति । तन्न । किं कारणं ? आनतादिषु दोषात् । आनतादिषु चत्वार इद्र । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? यथा-
गममिति स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ।

न वा पुनः प्रवीचारग्रहणादिप्रार्थनैः ॥ ५ ॥ कथं प्रवीचारग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतं "काय-
प्रवीचार इति" । ननु च तद्बृत्तावुपसर्जनीभूतमक्षयमनुवर्तयितुं ? अर्थवशात् अनुवर्तत इति व्याख्यायते ।
एनं वक्तव्यं शेषा स्पर्शरूपशब्दमन स्थिति । एवमप्यनुवर्तमानं प्रवीचारशब्दः भावसाधनो वृत्तिमतेरेण शेषा
इत्यनेन सामानाधिकरण्यं न प्रतिपद्यते, शेषाणामिति तर्हि निर्देशः कर्तव्यः, एव सिद्धे यपुनः प्रवीचारग्रहणं
तस्यैतत्प्रयोजनं, इष्टप्रवीचारसिद्धिः कथं स्यात् इति । क पुनरिष्टः ? आर्षविरोधी सानकुमारमाहेंद्रयोर्देवान्
मैथुनसुखप्रेमसौम्यत्वे चान् विदित्वा देव्यः उपतिष्ठते, तदगस्पर्शनमात्रादेव प्रीतिमुपलभते विनिवृत्तेच्छाश्च
भजति तथा देव्योपि । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलातवकापिष्ठेषु देवा दिव्यागनास्वभावसुभगशृंगाराकारविलासचतुरमनो-
म्यवेपरूपालोकनमात्रादेव परं सुखमवाप्नुवति । शुक्रमहाशुक्रसतारसहस्रारेषु देवा सुरवन्तितानां मधुरसगी-
तमृदुहसितकधनभूषणरघोषदर्शनभ्रमणरसायनं पीयैष परां प्रीतिमास्कुदति । आनतप्राणताऽऽरणा-
ऽच्युतकल्पेषु देवा स्वागनामनसकल्पमात्रादेव परं सुखमनुभवति । अथोत्तरेण किं प्रकारं सुखं ? इयुक्ते
तन्निश्चयार्थमाह—

परैः प्रवीचाराः ॥ ६ ॥

पर इति किमर्थमप्रवीचारा इत्येव सिद्धं उत्तरेणाग्रहणं ?—

परवचनं कल्पातीतसर्वदेवसंग्रहार्थं ॥ १ ॥ कल्पातीतानां सर्वेषां देवानां समग्रार्थं परवचनं
क्रियते इतरथाऽनिष्टमपि कल्पयितुं शक्येत ।

अप्रवीचारग्रहणं प्रकृष्टसुखमतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ प्रवीचारो हि वेदनाप्रतीकारस्तदभावे तेषां
परमसुखमनवरतमित्येतस्य प्रतिपत्त्यर्थमप्रवीचारा इत्युच्यते । उक्तमादिनिकायदेवा दश विकल्पा इति तेषां
सामान्यनिर्देशोपसंज्ञानिर्ज्ञानार्थमाह—

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥ १० ॥

भवनेषु वसनशीला भवनवासिनः ॥ १ ॥ भवनेषु वसतीत्येवशांला भवनवासिन इति प्रथ-
मनिकायस्य सामान्यसंज्ञा ।

असुरादयस्तद्विकल्पाः ॥ २ ॥ भवनवासिनामसुरादयो दश विकल्पा द्रष्टव्याः ।

सर्वे नामकर्महेतुकाः ॥ ३ ॥ सर्वे ते नामकर्मोदयापादिता वेदितव्याः ।

अस्यंति देवैः सहासुरा इति चेन्नाऽऽर्षवर्णवादात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं युद्धे देवैः सहास्यति प्रह-

रणादीनित्यमुदा इति । तन्न, किं कारणं अवर्णवादात् । अवर्णवाद एष देवानामुपरि मिथ्याज्ञाननिमित्त । कुतः ।
महामभावत्वात् ॥ ५ ॥ ते हि सौधर्मदयो देवा महाप्रभावा, न तेषामुपरि इतरेषा निरुद्धव-
छानां मनसापि प्रातिलोभ्येन वृत्तिरस्ति । अपि च—

वैरकारणाभावात् ॥ ६ ॥ तेषा प्रतिविशिष्टशुभकर्मोदयापादितविभायानामर्हत्वाभोगानुभव-
न्मात्रतन्त्राणा परदारहरणादिनिमित्त न वैरमस्ति ततो नासुराः सुरैर्युज्यते । अथ ते कथं कुमाराः ।
कौमारवयोविशेषविक्रियादियोगात्कुमाराः ॥ ७ ॥ सर्वेषा देवानामवस्थितत्रय स्वभावत्रयेपि
कौमारवयोविशेषस्वभावस्वरूप विक्रियावत्कुमारपदुद्भूतत्रयेपभाषाऽऽभरणप्रहरणारणयानवाहनव च उत्पन्न,
रागक्रोधने प्रियत्व चेत्येतरेषां गत् कुमारा इति व्यपदिश्यते ।

प्रत्येकमभिसम्बन्धः ॥ ८ ॥ तस्य कुमारशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्ध क्रियते—असुरकुमारा नाग-
कुमारा इति एवमादि । अत्राह क तेषा भवनानि । इत्यत्रोच्यते—

अस्या रत्नमभाषाः पंकवहुलभगेऽसुरकुमाराणां भवनानि चतुःपष्ठिशतसहस्राणि ॥ ९ ॥
अस्माज्जम्बूद्वीपात् तिर्यग्गपागसंस्थेयान् द्वीपसमुद्रान् अतीत्य पक्वद्वलभागे चमरस्याऽसुरैर्द्रस्य चतु-
स्त्रिंशद्भवनशतसहस्राणि, चतुःपष्ठि सामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंश, तिस्र परिपद, सप्तानीकानि,
चत्वारो लोकपाळा, पञ्चममहिष्य, चत्वारि चतुःपष्ठपुत्तराणि आत्मारक्षसहस्राणि, एव विभन्नपरिवार दक्षि-
णाधिपति दिव्यान् भोगान् अनुभवति । तथोत्तरस्यां दिशि वैरोचनस्य त्रिंशद्भवनशतसहस्राणि, चतुःपष्ठि-
सामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंश, तिस्र परिपद, सप्तानीकानि, चत्वारो लोकपाळा, पञ्चममहिष्य,
चत्वारि चतुःपष्ठपुत्तराणि आत्मारक्षसहस्राणि, एव विभन्नपरिवार उत्तराधिपति दिव्यान् भोगान् अनुभूते ।

खरपृथ्वीभगे उपर्यधश्चैकैर्योजनसहस्रं वर्जयित्वा श्रेये नवानां कुमाराणां भव-
नानि भवन्ति ॥ १० ॥ तद्यथा— अस्माज्जम्बूद्वीपात्तिर्यग्गपागसंस्थेयान् द्वीपसमुद्रानतीत्य धरणस्य
नागराजस्य चतुश्चत्वारिंशत् भवनशतसहस्राणि, पष्ठि सामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंश, तिस्र परि-
पद, सप्तानीकानि, चत्वारो लोकपाळा, पञ्चममहिष्य, पञ्चममहिष्य, पञ्चममहिष्यसहस्राण्याख्यायते । तथाऽस्माज्जम्बूद्वीपात्ति-
र्यग्गपागसंस्थेयान् द्वीपसमुद्रान् अतीत्य भूतानन्दस्य नागैर्द्रस्य चत्वारिंशद्भवनशतसहस्राणि, अवशिष्ट धर-
णैर्द्रस्यैव । तान्येतानि नागकुमाराणां चतुरशीति भवनशतसहस्राणि । तथा मुपर्णकुमाराणां द्विसप्तति
भवनशतसहस्राणि । तत्र वेणुदस्य दक्षिणाधिपते अष्टत्रिंशद्भवनशतसहस्राणि । इतरद्वर्णेर्द्रवनेय । उत्त-
राधिपतेर्येणुधारिण चतुस्त्रिंशद्भवनशतसहस्राणि । अत्राष्ट धरणैर्द्रवनेय । विद्युदमिस्तनितोदधिद्वीपदिव्य-
माराणां पण्णामपि प्रत्येक पट्टसप्ततिर्भवनशतसहस्राणि । तत्र दक्षिणेंद्राणां हरिसिंहाभिधिरमुपोपजलकांत
पूर्णमितगतीनां प्रत्येक चत्वारिंशद्भवनशतसहस्राणि हरिकाताभिमाणरमहायोषजलप्रमयशिष्टाभितगहनानां
उत्तराधिपतीनां प्रत्येक पट्टत्रिंशद्भवनशतसहस्राणि । यातनुमाराणां पण्णयतिर्भवनशतसहस्राणि । तत्र
वैलवस्य दक्षिणेंद्रस्य पञ्चाशद्भवनशतसहस्राणि । उत्तराधिपते प्रमजनस्य पट्टचत्वारिंशद्भवनशतसहस्राणि ।
सर्वेषा एषा धरणैर्द्रवनेय । तान्येतानि भवनानि समुदितानि सप्तकोट्यो द्विसप्ततिश्च शतसहस्राणि । द्विती-
यनिकायसामायविशेषसंज्ञाधारणार्थमाह—

न्यंतराः किन्नरकिंपुरुषमहोरगगंधर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥ ११ ॥

विविधदेशांतरनिवासितराह न्यंतराः ॥ १ ॥ त्रिभिर्देशांतराणि येषां निवासोऽस्ति न्यंतरा
इत्यन्वयः । सामान्यसंज्ञपमथानामपि निबन्धानां ।

किंनरादयस्तद्विकल्पाः ॥ २ ॥ तेषां व्यतराणामष्टौ विकल्पा किंनरादयो दृष्टव्याः ।

नामकर्मोदयविशेषतस्तद्विशेषसंज्ञाः ॥ ३ ॥ देवगतिनाम्नो मूलस्य उत्तरोत्तरप्रकृतिभेदस्योदयाद्विशेषसंज्ञा भवति । किन्नरनामकर्मोदयात् किन्नरा, किंपुरुषनामकर्मोदयात् किंपुरुषा इत्यादि ।

क्रियानिमित्ता एवेति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् क्रियानिमित्ता एवेता संज्ञा, किंनरान्

कामयत इति किन्नरा । किंपुरुषान् कामयत इति किंपुरुषा । पिशिताशनात् पिशाचा इत्यादि २ तत्र, किं कारण २ उक्तत्वात् । उक्तमेतत् अवर्णवाद एव देवानामुपरीति । कथं २ न हि ते शुचिवैक्रियिकदेहा अशुच्यौदारिकशरीरान् नरान् कामयति नापि पिशितमश्नति । मासमदिरादिषु दृष्टा लोके प्रवृत्तिरिति चेन्न श्रौढामुखनिमित्तत्वात्, मानसाहाराणि च । क पुनस्तेषामावासा २ इत्यत्रोच्यते— अस्माज्जम्बूद्वीपात्तिर्यगपाग-संस्थेयान् द्वीपसमुद्रान् अतीत्य उपरिष्टस्तरपृथिवीभागे किन्नरस्य किन्नरोदस्य असंस्थेयानि नगरशतसहस्राणि वर्ण्यते, तस्य चत्वारि सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपद्, सप्तार्णिकानि, चतस्रोप्रमहिष्य षोडशाल्म-रक्षसहस्राणि । उदीच्या दिशि पूर्ववदेव किन्नरोदः । किंपुरुषस्यादग्निभवनपरिवारः । एव ज्ञेयाणां पण्णा दक्षिणेंद्राणां सत्पुरुषातिशयगीतिरतिपूर्णमद्रस्यरूपकालाख्याना दक्षिणे भागे आवासाः । तथा महापुरुष महाकायगीतयशोभाणिभद्राऽप्रतिरूपमहाकालानां तु उत्तराधिपतीनां तु उत्तरभागे आवासास्तावत् एव वेदितव्याः । राक्षसैर्द्रस्य भीमस्य दक्षिणस्या दिशि पक्वबहुलभागेऽसंस्थेयानि नगरशतसहस्राणि, आख्याय-ते । उत्तरस्या दिशि महाभीमस्य राक्षसैर्द्रस्य पक्वबहुलभागेऽसंस्थेयानि नगरशतसहस्राणि वर्ण्यते । षोडशानां मपि एषा व्यतराणां सामानिकादिपरिवारास्तुल्याः । भूमितलेपि द्वीपादिसमुद्रदेशप्रामनगरात्रिकचतुष्कचत्वरगृहागणरथ्याजलाशयोद्यानदेवकुलदीनि असंस्थेयानि, आवासशतसहस्राणि तेषामाख्यायते । तृतीय-निकायस्य सामान्यविशेषसंज्ञासंकीर्तनार्थमाह—

ज्योतिष्काः सूर्याचंद्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥ १२ ॥

द्योतनस्वभावत्वाज्ज्योतिष्काः ॥ १ ॥ द्योतन प्रकाशन तत्त्वभावत्वादेया पचानामपि विक-

ल्पाणां ज्योतिष्का इतीयमन्वर्थं सामान्यसंज्ञा । तस्या सिद्धिः—

ज्योतिःशब्दात्स्वार्थे के^१ निष्पत्तिः ॥ २ ॥ ज्योतिःशब्दात्स्वार्थे के सति ज्योतिष्का इति निष्प-द्यते । कथं स्वार्थे क २ यत्रादिषु पाठात् ।

प्रकृतिर्लिङ्गानुवृत्तिप्रसंग इति चेन्नतिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं यदि स्वार्थिकोय क ज्योतिःशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् कातस्यापि नपुंसकलिङ्गता प्राप्नोतीति २ तत्र । किं कारण, अतिवृत्तिदर्श-नात् । प्रकृतिर्लिङ्गातिवृत्तिरपि दृश्यते यथा कटीर समीरशुद्धार इति ।

तद्विशेषाः सूर्यादयः ॥ ४ ॥ तेषां ज्योतिष्काणां सूर्यादयः पञ्च विकल्पा दृष्टव्याः ।

पूर्ववत्तन्निवृत्तिः ॥ ५ ॥ तेषां संज्ञाविशेषाणां पूर्ववत्तन्निवृत्तिर्देतव्या देवगतिनामकर्मविशेषोदयादिति ।

सूर्याचंद्रमसावित्यानश्च देवताद्वन्द्वे ॥ ६ ॥ सूर्यश्च चंद्रमाश्च द्वन्द्वे कृते पूर्वपदस्य २ देवताद्वन्द्वे

इत्यानञ् भवति ।

सर्वत्र प्रसंग इति चेन्न पुनर्द्वन्द्वग्रहणादिष्टेवृत्तिः ॥ ७ ॥ स्यादेतत् यदि “देवताद्वन्द्वे” इत्यानञ्

भवति इहापि प्राप्नोति ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारा किन्नरकिंपुरुषादयः असुरनागादय इति तत्र किं कारण २ आनञ् द्वन्द्व इत्यत द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्ववृत्तिर्नश्यते इति ।

पृथग्ग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थं ॥ ८ ॥ सूर्याचंद्रमसोर्ग्रहादिभ्यः पृथक् ग्रहणं कियते प्राधा-न्यख्यापनार्थं । ज्योतिःकेषु हि सर्वेषु सूर्याणां चंद्रमसा च प्राधान्यं । किं कृतं पुनस्तत् २ प्रमाणादिकृतं ।

१ के प्रत्यय इत्यर्थः । २ जैनदीय सूत्र । ३ पुनर्द्वन्द्वग्रहणे इष्टे वृत्तिर्जायते पाठोऽथ ख-पुस्तके ।

सूर्यस्यादौ ग्रहणं अल्पाचतरत्वात् अम्यर्हितत्वाच्च ॥ ९ ॥ सूर्यशब्द आदौ प्रयुज्यते
कुत अल्पाचतरत्वात् अम्यर्हितत्वाच्च सर्वाभिवसमर्थाद्धि अम्यर्हित सूर्य ।

ग्रहादिषु च ॥ १० ॥ किमल्पाचतरत्वात् अम्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिपातः इति वाक्यविशेषः ।
ग्रहशब्दस्तावत् अल्पाचतरोऽम्यर्हितश्च तारकाशब्दानक्षत्रशब्दोऽम्यर्हितः । न्व पुनस्तेषां निरासः इत्युच्यते-अस्मात् समात् भूमिभागादूर्ध्वं सप्तयोजनशतानि नवयुत्तराणि उत्प्लुत्य सर्वज्योतिषां अधो-
भाविन्यस्तारकाश्चरति । ततो दक्षयोजनान्युत्प्लुत्य सूर्याश्चरति । ततोऽर्शतियोजनायुत्प्लुत्य चद्रमसो
भ्रमति । ततस्त्रीणि योजनान्युत्प्लुत्य नक्षत्राणि । ततस्त्रीणि योजनानि उत्प्लुत्य बुधा । ततस्त्रीणि
योजनानि उत्प्लुत्य शुक्रा । ततः त्रीणि योजनान्युत्प्लुत्य बृहस्पतयः । ततः चत्वारि योजनान्युत्प्लुत्य अगार-
का । ततः चत्वारि योजनान्युत्प्लुत्य शनैश्चराश्चरति । स एष ज्योतिर्गणगोचरः नमोऽवकाशः दशाधिक-
योजनशतगुणं तिर्यगस्तस्यातद्वीपसमुद्रप्रमाणो घनोदधिर्गते । उक्तं च—

१ णवदुत्तरसप्तसया दससीदिच्चदुतिगं च दुगचदुवकं ।

तारारविससिरिक्खा बृहभग्गाचगुरुअंगिरारसणी ॥ १ ॥

तत्राभिजित् सर्गम्यतरचारी, मूलं सर्गहिचारी, भरण्या सर्वाधश्चारिण्य, स्वाति सर्वोपरिचारी ।
तप्ततपनीयसमप्रभाणि लोहिताक्षमणिमयानि अष्टचत्वारिंशद्योजनैकपट्टिभागविष्कभायामानि तत्त्रिगुणाध-
कपरिधीनि चतुर्विंशतियोजनैकपट्टिभागवाहुल्यानि अर्धगोलकाकृतानि षोडशभिर्देवसहस्रैरुद्गानि सूर्यप्रिमा-
नानि, प्रत्येकं पूर्वदक्षिणोत्तरान् भागान् क्रमेण सिंहकुजरवृषभतुरगरूपाणि विहृत्य चत्वारि चत्वारि देव-
सहस्राणि वहति । एषामुपरि सूर्यारण्यं देवास्तेषां प्रत्येकं चतस्रोऽप्रमहिष्यः । सूर्यप्रमां सुसीमा अर्चिमाणिनी
प्रभकरा चति । प्रत्येकं देवीचतुः सहस्रविकरणसमर्थाः । ताभिः सह दिव्यसुप्तमनुभवतोऽसंख्येयज्ञातसहस्राधि-
पतयः सूर्यो परिभ्रमति । निमलमृणाऽप्यर्णान्यकमयानि चद्रप्रिमानानि षट्पचाशद्योजनैकपट्टिभागविष्क-
भायामानि अष्टाविंशतियोजनैकपट्टिभागवाहुल्यानि, प्रत्येकं षोडशभिः देवसहस्रैः पूर्वादियु दिक्षु क्रमेण
सिंहवृजराश्वदृपमरूपविकारिभिरुद्गानि । तेषामुपरि चद्राख्या देवाः । तेषां प्रत्येकं चतस्रोऽप्रमहिष्यः चद्रप्रभा
सुसीमा अर्चिमाणिनी प्रभकरा चति, प्रत्येकं चतुर्देवीरूपविकरणषट्वस्ताभिः सह सुखमुपभुजतश्चद्रमसो-
ऽसंख्येयप्रिमानातसहस्राधिपतयो विहरति । अजनसमप्रभाणि अरिष्टमणिमयानि राहुप्रिमानान्येकयो-
जनायामविष्कभाऽप्यर्धचतुर्तीयधनुः शतगुह्यानि । नमस्तिलकाप्रभाणि रजतपरिणामानि शुक्रप्रिमानानि गम्भी-
रतायामविष्कभाणि, जायमुक्ताद्युतीनि अकमणिमयानि बृहस्पतिप्रिमानानि देशोनगम्भीरतायामविष्कभाणि,
वनकमयान्यर्जुनशर्णाणि बुधप्रिमानानि, तपनीयमयानि तप्ततपनीयामानि शनैश्चरप्रिमानानि, लोहिताक्ष
मयानि तप्तकनकरूपाण्यगारकप्रिमानानि, सुधादिप्रिमानाऽप्यर्धगम्भीरतायामविष्कभाणि । शुक्रादिप्रिमानानि
राहुप्रिमानान्युत्प्लुत्याहुल्यानि । राह्यादिप्रिमानानि प्रत्येकं चतुर्भिः देवसहस्रैरुद्गते । नक्षत्रप्रिमानानां प्रत्येकं
चत्वारि देवसहस्राणि याहकानि । तारकाप्रिमानानां प्रत्येकं द्वे देवसहस्रं याहकः । राह्याद्यभिषाग्यानां रूप
विकाराश्चद्रनेयाः । नक्षत्रप्रिमानानां उक्त्यो विष्कमः क्रोशः । तारकाप्रिमानानां वेपुल्यं जघन्यं क्रोशः
चतुर्भागः । मध्यमः साधिकः काशचतुर्भागः । उक्तं अर्धगम्भीरः । ज्योतिर्ध्वजप्रिमानानां सर्वजघन्यवेपुल्यं
पचधनुः शतानि । ज्योतिषार्मिदाः सूर्या चद्रमसस्तौ चाऽमव्याताः । ज्योतिष्याणां गतिरिगेयप्रतिपत्त्यर्धमाह—

मेरुप्रदिक्षाणां नित्यगतयो नृलोके ॥ १३ ॥

मेरुप्रदक्षिणवचनं गत्यंतरनिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ मेरुः प्रदिक्षणा मेरुप्रदक्षिणा इत्युच्यते ।
विमर्षः । गत्यंतरनिवृत्त्यर्थं विररीता गतिर्भाभूत् ॥

गतेः क्षणे क्षणेऽन्यत्वात् नित्यत्वाभाव इति चेन्नाऽऽभीक्ष्ण्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ २ ॥
अयं नित्यशब्दः कूटस्थश्चित्रिचलेषु भागेषु वर्तते, गतिश्च क्षणे क्षणेऽन्या, ततोऽस्या नित्येति विशेषेण नोप-
पद्यत इति चेन्न । किं कारणं ? आभीक्ष्ण्यस्य विवक्षितत्वात् । यथा नित्यप्रवृत्तितो नित्यप्रवृत्तिरिति आभी-
क्ष्ण्य गम्यत इति । एवमिहापि नित्यगतयः अनुपरतगतयः, इत्यर्थः ।

अनेकांताच्च ॥ ३ ॥ यथा सर्वभाष्येषु द्रव्यार्थदिशात् स्यान्नित्यत्व, पर्यायीदेशात् स्यादनित्यत्व
तथा गतावपीति नित्यत्वमविरुद्धमपि ज्ञेयात् ।

नृलोकग्रहणं विपर्ययार्थं ॥ ४ ॥ ये अवर्तुर्तायेषु द्वीपेषु द्वयोश्च समुद्रयोर्ज्योतिष्कास्ते । मेरुप्रदि-
क्षणा नित्यगतयः मान्ये इति विपर्यायधारणार्थं नृलोकग्रहणं क्रियते ।

गतिकारणाभावादयुक्तिरिति चेन्न गतिरतामिद्योग्यदेवबहनात् ॥ ५ ॥ स्थान्मत् इहलोके
भाषानां गतिः कारणरती दृष्टा न च ज्योतिष्कविमानानां गते कारणमस्ति ततस्तदयुक्तिरिति तत्र । किं
कारणं ? गतिरतामिद्योग्यदेवबहनात् । गतिरता हि अभियोग्यदेवा बहतीत्युक्तं पुरस्तात् ।

कर्मफलविचित्रभावाच्च ॥ ६ ॥ कर्मणा हि फलं वैचित्र्येण पच्यते ततस्तस्य गतिपरिणामि-
त्वेनैव कर्मफलमवबोद्धव्यं । एकादशभिः योजनततैरेकाविंशैर्मैरुमप्राप्य ज्योतिष्काः प्रदक्षिणाश्चरति । तत्र
जबूद्वीपे द्वौ सूर्या, द्वौ चद्रमौ, पद्मपञ्चाशन्नक्षत्राणि, पद्मसप्तत्यधिकं ग्रहशतं, एक कोटीकोटिशतसहस्रं त्रय-
विंशत्कोटीकोटिसहस्राणि नवकोटीकाटिशतानि पञ्चाशच्च कोटीकोट्यस्तारकाणां । एरणोदि चत्वारः सूर्या,
चत्वारश्चन्द्रा, नक्षत्राणां शतं, द्वादश ग्रहाणां, त्रीणि शतानि द्वापञ्चाशानि द्वे कोटीकोटिशतसहस्रे सप्तपञ्च
कोटीकोटिसहस्राणि नव च कोटीकोटिशतानि तारकाणां । धातव्यखडे द्वादश सूर्या, द्वादश चन्द्रा, नक्षत्रा-
णां त्रीणि शतानि, पद्मत्रिंशानि ग्रहाणां, सहस्रं पद्मपञ्चाशन्नक्षत्राणि सप्तत्रिंशच्च कोटी
कोटिशतानि तारकाणां । कालेदे द्वाचत्वारिंशदादिस्य, द्वाचत्वारिंशच्चन्द्रा, एकादश नक्षत्रशतानि, पद्मसप्त-
त्यधिकानि पद्मत्रिंशत् ग्रहशतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि अष्टाविंशति कोटीकोटिशतसहस्राणि द्वादशकोटीकोटि-
सहस्राणि नवकोटीकोटिशतानि पञ्चाशत्कोटीकोट्यस्तारकाणां । पुष्करार्धे द्वासप्तति सूर्या, द्वासप्ततिश्चन्द्रा,
द्वे नक्षत्रसहस्रं, पौडशत्रिपष्ठि ग्रहशतानि, पद्मत्रिंशानि अष्टचत्वारिंशत्कोटीकोटिशतसहस्राणि द्वाविंशति काली-
कोटिसहस्राणि द्वे कोटीकोटिशते तारकाणां । बाह्ये पुष्करार्धे च ज्योतिषामियमेव सख्या ततश्चतुर्गुणा पुष्कर-
शरोदे, ततः परा द्विगुणाद्विगुणा ज्योतिषा सख्या अवसेया । जघन्य तारकातरं गम्यतसप्तभागः । मध्यं पञ्चाशत्
गम्यतानि । उत्कृष्टं योजनसहस्रं । जघन्य सूर्यातरं चद्रातरं च नवनवति सहस्राणि योजनानां पद्मशतानि चत्वारिंश-
दाधिकानि । उत्कृष्टमेकं योजनं सप्तसहस्रं पद्मशतानि पद्मचतुसराणि । जबूद्वीपादिषु एकैकस्य चद्रमसः, पद्म-
पञ्चकोटीकोटिसहस्राणि नवकोटीकोटिशतानि पञ्चसप्ततिश्च कोटीकोट्यस्तारकाणां । अष्टाशीतिर्मेघाः प्रह्ला,
अष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि । परिवारः सूर्यस्य चतुरशीतिर्मण्डलशतं । अशीति योजनशतं जबूद्वीपस्य अतरमत्र-
गाह्यं प्रकाशयति । तत्र पञ्चपष्टिरभ्यतरमण्डलानि । एरणोदस्यातस्त्रीणि त्रिंशानि योजनशतान्यत्रगाह्यं
प्रकाशयति । तत्र मण्डलानि बाह्यान्त्येकन्नत्रिंशतिशतं, द्वियोजनमेकैकमण्डलातरं, द्वे योजने अष्टचत्वारिंश-
योजने त्र्यष्टिभागाश्च एकैकमुद्रयातरं, चतुश्चत्वारिंशद्योजनसहस्रे अष्टाभिश्च सप्तैर्विकैरप्राप्य मेरुं सर्वो-
भ्यतरमण्डलं सूर्यं प्रकाशयति । तस्य विष्कम्भो नवनवति सहस्राणि पद्मशतानि चत्वारिंशानि योजनानां ।
तदाहनि मुहूर्ता अष्टादश भवति । पञ्चसहस्राणि द्वे गते एकपञ्चाशद्योजनानां एकान्नत्रिंशद्योजन-
पष्टिभागाश्च मुहूर्तगातिक्षेत्रं । सर्वगाह्यमण्डले चरन् सूर्यः पञ्चचत्वारिंशत्सहस्रैः त्रिभिश्च शतैः त्रिंशैर्योजनानां
मेरुमप्राप्य भासयति । तस्य विष्कम्भः एकं सप्तसहस्रं पद्मशतानि च पञ्चपष्टिभ्यक्तानि योजनानां । तदा दिवसस्य

द्वादश मुहूर्ता । पचनहस्त्राणि त्रीणि शतानि पचोत्तराणि योजनाना पचदशयोजनयष्टिभागाध मुहूर्तगति-
क्षेत्र । तदा एकत्रिंशद्याजनसहस्रेषु अष्टसु च योजनशतेषु अर्धे द्वात्रिंशेषु रिक्तो दृश्यते । सर्वभ्यतरमडल
दर्शनविषयपरिमाणं प्रागुक्तं । मध्ये हानिवृद्धिरुक्तो यथागम वेदितव्यः । चद्रमडलानि, पचदशद्वीपानगाह,
समुद्रानगाहश्च सूर्यवेदितव्यः । द्वीपाम्बतरे पच मडलानि । समुद्रमध्ये दश । सर्वबाह्याभ्यतरमडलविष्कम्भ-
त्रिभिः, मेरुचद्रातरप्रमाणं च सूर्यन्तः प्रत्येतव्यः । पचदशाना मडलानामतराणि चतुर्दश । तत्रैकैकस्य
मडलातरस्य प्रमाणं पचत्रिंशद्योजनानि योजनैकपट्टिभागास्त्रिंशत् तद्भागस्य चत्वारः सप्तभागा ३५-३० ४ ।
सर्वभ्यतरमडले पचसहस्राणि त्रिसप्तत्यधिकानि योजनाना ६१ ७ सप्तसप्ततिर्भागशतानि चतुश्चत्वारिंश-
नि मडल त्रयोदशभिर्भागसहस्रैः सप्तभिश्च भागशतैः पचविंशैः स्थित्वा अवशिष्टानि । चद्र
एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति सर्वबाह्यमडले पचसहस्राणि शतं च पचविंश योजनाना एकान्नसप्ततिर्भागशतानि
ननयधिकानि मडल त्रयोदशभिः भागसहस्रैः सप्तभिश्च भागशतैः पचत्रिंशैः स्थित्वाऽवशिष्टानि ।
चद्र एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति दर्शनविषयपरिमाणं सूर्यवेदितव्यः । हानिवृद्धिनिधानं च यथागम अवसेयः ।
पचयोजनशतानि दशोत्तराणि सूर्याचद्रमसोऽक्षरक्षेत्रविष्कम्भः । गतिमग्न्योतिः सबन्धेन व्यनहारकालप्रति-
पत्त्यर्थमाह—

तत्कृतः कालविभागः ॥ १४ ॥

तदिति किमर्थः ?

गतिमग्न्योतिःप्रतिनिर्देशार्थं तद्वचनं ॥ १ ॥ गतिमता ज्योतिषा प्रतिनिर्देशार्थं तदियु-
ष्यते । न हि केवलं गत्या नापि केवलं योतिर्भिः कालं परिच्छिद्यते, अनुपलब्धेरपरिवर्तनाच्च । ज्योतिः परिवर्त-
नलभ्यो हि कालपरिच्छेदः । कालो द्वित्रिभ्यो व्यानहारिको मुख्यश्च । तच्च व्यानहारिकः कालविभागः तत्कृत-
सययानलिकादिर्व्याख्यातः त्रियात्रिंशेषपरिच्छिन्नः अन्यस्यापरिच्छिन्नस्य परिच्छेदहेतुः । मुख्योऽन्यो वक्ष्यमाणल-
क्षणः । आह— न मुख्यं कालोऽस्ति सूर्यादिगतित्व्यतिरिक्तो लिङ्गाभावात् अपि च कलानां समूहः काल-
कलाश्च क्रियानयध्वरा, किं च पचारितकायोपदेशात् पचैवास्तिकाया आमगम उपदिष्टा न पृथक् ततो न
मुख्यं कालोऽस्ति इत्यपरीक्षिताभिधानमेतत्तुल्यत्वाद्भुक्तं लिङ्गाभावात् नानास्ति मुख्यः काल इत्यत्रोच्यते त्रियायां
काल इति गौणव्यनहारदर्शनात् मुख्यसिद्धिः । योयमादित्यगमनादी क्रियेति रुद्धे काल इति व्यनहारः काल-
निर्वर्तनार्थकः मुख्यस्य कालस्यास्तित्वं गमयति । नहि मुख्ये गम्यसति बाह्यो गौणे गोशब्दस्य व्यन-
हारो युज्यते ॥

अत एव न कलासमूह एव कालः ॥ २ ॥ अत एव, कुत एव मुख्यस्य कालस्यास्ति नादेन,
कलानां समूह एव काल इति व्यपदेशो नोपपद्यते । कल्प्यते क्षिप्यते प्रेर्यते येन क्रियानुद्ध्य स कालस्तस्य
विस्तरेण निर्णय उत्तरत्र वक्ष्यते ।

प्रदेशप्रचयाभावादन्तिस्त्रायोऽनुपदेशः ॥ ३ ॥ प्रदेशप्रचयो हि कायः ॥ एयामस्ति ते
अस्तिकाया इति जीवादयः पचैव उपदिष्टाः । कालस्य त्वेकप्रदेशत्वादस्तिस्त्रायन्वाभावात् । यदि हि अस्ति-
त्वमेव अस्य न स्यात् षट्द्रव्यापदेशा न युक्तः स्यात् । कालस्य हि द्रव्यत्वमस्यागमेऽपरलक्षणाभावात्
स्वलक्षणापदेशनसद्भावात् । इतरत्र ज्योतिषमस्याश्रयतेपादनार्थमाह—

बहिरवस्थिताः ॥ १५ ॥

बहिरित्युच्यते कुतो बहिः ? नृलोकात् । कयमगम्यते ? अर्थमशादिभक्तिपरिणाम इति ॥

१ दिवा इति पाठात्तरं ।

* वृत्तलोके नित्यगतिवचनादन्यत्रावस्थानासाद्धिरित्येन्नोभयासिद्धेः ॥ १ ॥ स्यान्मत
वृत्तलोके नित्यगतय इति वचनात् अन्यत्र अवस्थान ज्योतिषा सिद्ध अतो बहिरवस्थिता इति वचनमनर्थक,
इति तन्न । किं कारण ? उभयासिद्धे । वृत्तलोकादन्यत्र बहिर्ज्योतिषामास्तत्वमवस्थान चाऽप्रसिद्ध अतस्तदुभय-
सिद्ध्यर्थं “बहिरवस्थिता” इत्युच्यते । असति हि वचने वृत्तलोके एव सति नित्यगतयश्च इत्यङ्गम्यते । तुरीयस्य
निकायस्य सामान्यसञ्ज्ञाकीर्तनार्थमाह—

वैमानिकाः ॥ १६ ॥

वैमानिकग्रहणप्रार्थनार्थ ॥ १ ॥ इत ऊर्ध्वं ये वक्ष्यते तेषु वैमानिकप्रत्यय कथं स्यात् इत्यभि-
कार क्रियते । विशेषेण आत्मस्थान् सुरुक्तिनो मानयतीति विमानानि विमानेषु मया वैमानिका । तानि
विमानानि त्रिविधानि इदं श्रेणि-पुष्पप्रकीर्णकमेवेन । तत्रेदं कविमानानि इदं बन्धुष्वेव स्थितानि । तेषां
चतसृषु दिक्षु आकाशप्रदेशश्रेणिवदवस्थानात् श्रेणिविमानानि । निदिक्षु प्रकीर्णपुष्पकत् अवस्थानात्
पुष्पप्रकीर्णकानि । तेषां वैमानिकानां भेदत्वबोधनार्थमाह—

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १७ ॥

कल्पोपपन्नाः कल्पोपपन्नाः कल्पानतीताः कल्पातीताः । प्रवेयकादिषु नवादिकल्पना-
संभवात् कल्पत्वमङ्गः इति चेन्न उक्तत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मत नवश्रेयिका नवानुदिशा पञ्चानु-
चरा इति च कल्पनासम्भवात् तेषामपि कल्पत्वप्रसङ्ग इति तन्न । किं कारण ? उक्तत्वात् । उक्तमेतदिन्द्रादि-
दशतया कल्पनसङ्ख्यात् कल्पा इति । नवश्रेयिकादिषु इन्द्रादिकल्पना नास्ति तेषामहमिन्द्रत्वात् । तेषामव-
स्थानविद्यपनिर्णयार्थमाह—

उपर्युपरि ॥ १८ ॥

उपर्युपरिवचनमतिर्यग्मस्यति प्रतिपत्त्यर्थ ॥ १ ॥ न ज्योतिष्कवर्चिर्वगवस्थिता नापि
न्यतरन्दसंस्थितय इति प्रतिपत्त्यर्थमुपर्युपर्युच्यते । कथमत्र हित्व ? सामौल्येऽशेषोपर्युपरीते । ननु च
नात्र सामौल्यमस्ति अतश्चेययाजैर्नोचरत्वात् तेषां नैव दोषः, तुल्यजातीयेनाऽव्यवधानं सामौल्यं न च तेषां
तुल्यजातीयं व्यवधानं विरहितं । इदं निवार्यते— किमत्राद्ये मत्वेन कल्प्यमाना देवा उत विमानानि
आर्हस्यत् कल्पा इति किं वा कामचारः ।

देवा इति चेन्नाजनिष्ठत्वात् ॥ २ ॥ यदि देवा उपर्युपर्युत्पन्नेनाभिसम्बध्यते, तत्र, किं कारण, अ-
निष्ठत्वात् वगना हि उपर्युपरि अवस्थानमनिष्ट ।

विमानानि इति चेन्न श्रेणप्रकीर्णकानां तिर्यगवस्थानात् ॥ ३ ॥ अथ विमानान्युपर्युप-
रीति कल्प्यते तदपि नोपपद्यत । श्रेणिप्रकार्यकानां तिर्यगवस्थानात् । श्रेणिविमानानि पुष्पप्रकीर्णकविमा-
नानि च प्रतीदृक् तिर्यगवस्थितानि इति इहेष्यते ।

कल्पा इति चेददोषः ॥ ४ ॥ यदि कल्पा न दोषो भवति ‘यथा न दोष तथास्तु’ कल्पा हि
उपर्युपरि स्थिता इति ।

उपसर्जनत्वादनभिसंबध इति चेन्न दृष्टत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्कल्पोपपन्ना इत्यत्र कल्पग्रह-
णमुपसर्जनं तेनात्र संबधो नोपपद्यते इति तन्न । किं कारण ? दृष्टत्वात् दृष्टो हि उपसर्जनभूतस्यापि अर्थस्य
सुदृष्टापेक्षितस्य विशेषणनाभिसंबधः । राजपुरुषोऽयं, कस्य ? राज इत्येवमिहापि प्रत्यासत्तेः सुदृष्टा उपसर्जन-
मपि कल्पग्रहणमभिसम्बध्यते उपर्युपरि कल्पा इत्यर्थः । कल्पातीतेषु किमभिसम्बध्यते ? विमानानि । यदेव
किमस्तु कल्पविमानेषु ते देवा भवति इत्यत्र आह—

१ युगसमस्थिति इत्यपि पाठोत्तर ।

२ जैनन्दीय सूत्र ।

३ योजनातरत्वात् ।

सौधर्मेशानसानत्कुमारमाहेंद्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलातवकापिष्ठशुकमहाशुक्रश-

तारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाञ्च्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजय-

वैजयंतजयंताप्पराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ १९ ॥

१. रुधमेगा सौधर्मादीना कल्पाभिधान २

चातुरर्थिकेनाऽणा स्वभावतो वा कल्पाभिधानं ॥ १ ॥ चातुरर्थिकेनाऽणा स्वभावतो वा कल्पाभिधानं भवति । अथ कथमिद्राभिधानं ३

स्वभावतः साहचर्यादिद्राभिधानं ॥ २ ॥ स्वभावतो वा साहचर्याद्वा इद्राभिधानं दृष्टव्यम् ।

तत्कथमिति चतुष्यते-सुधर्मा नाम सभा अस्मिन्स्तीत्यण् सौधर्म कल्प, तदस्मिन्स्तीत्यण् । तत्कल्पसाहचर्यादिद्रोपि सौधर्म । ईशानो नाम इद्र स्वभावत, ईशानस्य निवास कल्प ऐशान, "तस्य निवास" इत्यण्, तत्साहचर्यादिद्रोपि ऐशान । सनत्कुमारो नाम इद्र स्वभावत तस्य निवास कल्प सानत्कुमार, तत्साहचर्यादिद्रोपि सानत्कुमार । माहेंद्रो नाम इद्र स्वभावत तस्य निवास कल्प माहेंद्र, तत्साहचर्यात् इद्रोपि माहेंद्र । ब्रह्मा इद्र तस्य लोको ब्रह्मलोक कल्प, एव ब्रह्मोत्तरश्च । ब्रह्मण इद्रस्य निवास, ब्रह्म इति कल्पाभिधानं भवति, तत्साहचर्याद्ब्रह्म इतीन्द्रस्याऽभिधानम् । लातवस्य इद्रस्य निवास लातव कल्प तत्साहचर्याद्वा इद्रापि लातव । शुक्रस्य इद्रस्य निवास शौक कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोपि शौक, अथवा शुक्र कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोपि शुक्र । शतारस्येन्द्रस्य निवास शतार इति कल्प तत्साहचर्यादिद्रोपि शतार, अथवा शतार कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोपि शतार । सहस्रारस्याप्येव । आनतस्येन्द्रस्य निवास आनत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रापि आनत, अथवा आनत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोप्यानत । प्राण तस्य इद्रस्य निवास प्राणत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोपि प्राणत, अथवा प्राणत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोपि प्राणत । आरणस्य इद्रस्य निवास आरण कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोप्यारण । अथवा आरण कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोप्यारण । अच्युतस्येन्द्रस्य निवास अच्युत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोप्यच्युत, अथवा अच्युत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोप्यच्युत । लोकपुरस्य प्रीयास्थानीयत्वात् प्रीया प्रीयासु भवानि ग्रैवेय-फाणि विमानानि तत्साहचर्यात् इद्रा अपि ग्रैवेयका । विजयादयोऽन्वर्धसज्ञा अभ्युदयविघ्नहेतुविजयात् । सर्वार्थानां सिद्धे च विजयादीनि विमानानि तत्साहचर्यात् इद्रा अपि विजयादिनामान् । अथ किमर्थं सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्ग्रहणं न तै सह द्वद्व कर्तव्यम् ४

सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्ग्रहणं स्थित्यादिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ विजयादिषु चतुर्षु जघन्या

स्थितिर्द्वात्रिंशत्सागरोपमा साधिका । उक्तृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा । सर्वार्थसिद्धे जघन्योक्तृष्टा च त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा । य प्रभाव सर्वार्थसिद्धेकदेवस्य नासौ सर्वविजयादिदेवाना इत्येवमादिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं विजयादिभ्यः सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्ग्रहणं क्रियत ॥

ग्रैवेयकादीनां पृथग्ग्रहणं कल्पातीतत्त्वनिर्ज्ञापनार्थं ॥ ४ ॥ सौधर्मादयः अच्युताता द्वादश

कल्पा ततोऽन्ये कल्पातीता इत्येतस्य निर्ज्ञापनार्थं ग्रैवेयकादीनां पृथक् ग्रहणं क्रियते ।

नवशब्दस्य घृत्यकरणं अनुदिशसूचनार्थं ॥ ५ ॥ नवशब्दस्य ग्रैवेयकशब्देन वृत्ति कर्तव्या

नवग्रैवेयकोऽस्ति । तदकरणं अन्यान्यपि नव सन्ति इत्येतस्य सूचनार्थं । तेन अनुदिशसग्रहं कृतो भवति ।

इतरथा हि लघ्वर्था वृत्ति क्रियेत । किमिदमनुदिशमिति प्रतिदिशमित्यर्थः । दिक्शब्दस्य शरं प्रभृतिषु उपा, दानात् अनुदिश विमानानि । आकारातो वा दिशाशब्दो दिक् पर्यायवाची इति तेनानोदृष्टिः ।

उपपुर्णरीत्यनेन द्वयोर्द्वयोरभिसंबन्धः ॥ ६ ॥ आगमाऽपेक्षया न्यवस्था भवति इति उपपुर्ण

रीत्यनेन द्वयोर्द्वयोरभिसंबंधो वेदितव्यः । प्रथमौ सौधर्मज्ञानकल्पौ तयोरुपरि सानत्कुमारमाहेदौ । तयोरुपरि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरो । तयोरुपरि छांतवकापिष्ठौ । तयोरुपरि शुक्रमहाशुक्रौ । तयोरुपरि सतारसहस्रारौ । तयोरुपरि आनतप्राणतौ । तयोरुपरि आरणाऽच्युतौ ।

प्रत्येकमिंद्रसंबंधो मध्ये प्रतिद्वयं ॥ ७ ॥ प्रत्येकमिंद्रसंबंधो वेदितव्यः मध्ये प्रतिद्वयं । सौधर्मज्ञानकल्पयोर्विदौ । सानत्कुमारमाहेदयोर्द्वौ । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोरेकः ब्रह्मनामा । छांतवकापिष्ठयोरेको छांतवाऽऽक्षयः । शुक्रमहाशुक्रयोरेकः शुक्रसंज्ञः । सतारसहस्रारयोरेकः सतारनामा । आनतप्राणयोर्द्वौ । आरणाऽच्युतयोर्द्वौ ।

तथोच्चरयोः पृथग्वचनमर्थवत् ॥८॥ एवं कृत्वा उत्तरयोः पृथग्वचनमर्थवत् भवति । आनतप्राणतयोरारणाऽच्युतयोरिति । इतरथा हि लब्धे एक एव द्वयः कियते तद्यथा-अस्माद्भूमितलाब्धः नवतियोजनसहस्राणि चत्वारिंशच्च योजनान्युत्कृष्टं सौधर्मज्ञानकल्पौ भवतः, तयोरेकत्रिंशद्विमानप्रस्ताराः-ऋतु-चंद्र-विमल-वल्गु-वीर-अरुण-नंदन-नलिन-लोहित-कांचन-वंचन-मास्तक-दीश-वैदूर्य-रुचक-रुचिर-अंक-स्फटिक-तपनीय-मेघ-हारिद्र-पद्म-लोहिताक्ष-वज्र-नंदावर्त-प्रभंकर-पिष्ठाक-गज-मस्तक-चित्र-प्रभासंज्ञाः । मंदरचूलिकाया उपरि ऋतुविमानं, तयोरंतरं बालाप्रमाणं । ऋतुविमानाच्चतसृषु दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः, प्रत्येकं द्विपाष्ठविमानसंख्या । विदुषु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि एवं एकैकश्रेणीविमानहानिरा-प्रभाविमानादेदितव्या । एकैकप्रस्तारांतरमसंख्येयानि योजनशतसहस्राणि, तत्र प्रभासंज्ञादिदं कविमानाक्षिणरयां दिशि श्रेण्यां द्वात्रिंशद्विमानसंख्यायामष्टादशश्रेणीविमानं तत्कल्पविमानं । तस्य स्वस्तिकवर्धमान-विधुताख्यास्त्रयः प्राकाराः । तत्र बाह्यप्राकारांतरनिवासीनि अनीकानि पारिपदाश्च, मध्यप्राकारांतरवासिनस्त्रायजिंशाः, विमानाम्यंतरप्राकारनिवासी देवराजः शक्रः सौधर्म इति चोच्यते । तस्य विमानस्य चतसृषु दिक्षु चत्वारि नगराणि कांचन-अशोकमंदिर-मस्तार-गल्वसंज्ञानि । तस्य द्वात्रिंशद्विमानशतसहस्राणि, प्रयजिंशत् त्रायजिंशाः, चतुरशीतिराभ्ररक्षसहस्राणि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, चतुरशीतिः सामानिकसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः, पद्मा शिवा मुजाता मुलता अंजुका कालिंदी श्यामा मातुरित्येता अष्टावप्रमहिष्यः । अन्यानि चत्वारिंशद्बहुभिकानां देवीनां सहस्राणि । सर्वाश्चेत अग्रमहिष्यो बहुभिकाश्च प्रत्येकं पंचपत्न्योपमस्थितिकाः षोडशदेवीसहस्रपरिवृताः । एकैका चाऽग्रमहिषी बहुभिकाश्च षोडशदेवीरूप-सहस्रविकरणसमर्थाः । तत्र शक्रस्याम्यंतरपरिपत् समिता नाम, द्वादशसहस्राणि देवानां पंचपत्न्योपमायुषां । चंद्रा नाम मध्यपरिपत् चतुर्दशसहस्राणि देवानां चतु पत्न्योपमायुषां । जातुर्नाम बाह्यपरिपत् षोडशसहस्राणि देवानां त्रिपत्न्योपमायुषां । आम्यंतरपरिपदि देवानामेकैकस्य देव्यः सप्तशतसंख्या अर्धतृतीयपत्न्योपमस्थितयः । मध्यमपरिपदि देवानामेकैकस्य देवस्य देव्यः पटशतसंख्या-द्विपत्न्योपमस्थितयः । बाह्यपरिपदि देवानामेकैकस्य देवस्य देव्यः पंचशतसंख्या-अव्यर्धपत्न्योपमस्थितयः, तावदेवीरूपविकरणसमर्थाः । अष्टनामपि-अग्रमहिषीणामम्यंतरपरिपत् सप्तदेवीशतानि । मध्यमपरिपत् षड्देवीशतानि । बाह्यपरिपत् च-देवीशतानि । एतासु तिस्रसु अपि परिपत्सु देव्यः; अर्धतृतीयपत्न्योपमस्थितयः । पदातपश्च गजवृषभरथनर्तकीगंधर्वाण्यनि सप्तानीकानि पत्न्योपमस्थितानि । अनीकमहत्तराश्च पत्न्योपमायुषः । तत्र वायुर्नाम पदात्पनीकमहत्तरः सतभिः कक्षाभिः परिवृतः । प्रथमा कक्षा चतुरशीतिः पदातिचतसहस्राणि । द्वितीया तद्द्विगुणा । एवं द्विगुणा द्विगुणा पदातिसंख्या आ सप्तम्याः । हरिरथानीकमहत्तरः । ऐरावतो गजानीकमहत्तरः । दामपतिर्गृध्रमानीकमहत्तरः । मातुली रथानीकमहत्तरः । नीलंजना नर्तकी गणमहत्तरिका । अरिष्ट-यशस्वो नाम गंधर्वाणीकमहत्तरः । एषां पञ्चामप्यनीकानां संख्या पदातिसंख्याया तुल्या, सैषा विक्रियाकृता । प्राकृती तु एकैकस्यानीकस्य पटशतसंख्या । तेषां प्राकृतानां देवानां प्रत्येकं षट्शतसंख्यानामेकैकस्य देवस्य पटदेवीशतानि । एकैका चात्र देवी षट्देवीरूपविकरणसमर्था अर्धपत्न्योपमस्थितिका । सप्तानामप्यनीकमहत्तराणामेकैकस्य पटदेवीशतानि एकैका चात्र देवी देवीषट्पत्न्योपमस्थितिका । अग्रम-

रक्षाणां चतुरशीतिसहस्रसख्यानां पत्योपमायुषामेकैकस्य द्वे द्वे देवीशते, एकैका चात्र देवी पद्देवीरूपविकरणसमर्था अर्धपत्योपमस्थितिका । शक्रस्य बाळको नामाऽऽभियोग्य पत्योपमायु, जबूद्रीपप्रमाणयानविमानविक्रियासमर्थ, तस्य पद्देवीशतानि एकैका चात्र पद्देवीरूपविकरणसमर्था अर्धपत्योपमस्थितिका । प्राच्यां दिशि स्वयंप्रभे विमाने सोमो लोकपाल अर्धतृतीयपत्योपमायु, तस्य चत्वारि सामानिकसहस्राणि अर्धतृतीयपत्योपमायूयि, चत्वारि देवीसहस्राणि अर्धतृतीयपत्योपमायूयि । चतुर्णांमपि लोकपालानां चतस्रोऽमर्हिष्यः अर्धतृतीयपत्योपमायुष । सोमस्याम्यतरपरिपत् ईषा नाम पचाशदेवा सपादपत्योपमायुष । दृढा नाम मध्यमपरिपत् चत्वारि देवशतानि सपादपत्योपमायूयि । चतुरता नाम बाह्यपरिपत् पचदेवशतानि सपादपत्योपमायूयि । अपाच्या दिशि वरज्येष्ठ विमाने यमो नाम लोकपाल शेष सोमवत् । प्रतीच्या दिशि अजने विमाने यरुणो नाम लोकपाल पदोनत्रिपत्योपमायु । ईषा नाम तस्याऽम्यतरपरिपत् पष्ठिर्देवाः अर्धपत्योपमायुष । मध्या दृढा पचदेवशतानि देशोनाप्यर्धपत्योपमायूयि । बाह्या चतुरता पद्देवशतानि देशाधिकाप्यर्धपत्योपमायूयि । तिसृष्वपि परिपत्सु स्वभर्तृस्थितयो देव्य, शेष सोमवत् । उदीच्या दिशि वज्रविमाने वैश्रवणो नाम लोकपाल त्रिपत्योपमायु, तस्याऽम्यतरपरिपत् ईषा सप्ततिर्देवा अर्धपत्योपमायुष । मध्या दृढा पद्देवशतानि देशोनाप्यर्धपत्योपमायूयि । बाह्या चतुरता सप्तदेवशतानि सपादपत्योपमायूयि । तिसृष्वपि परिपत्सु स्वभर्तृस्थित्यर्धस्थितयो देव्य, शेष सोमवत् । चतुर्णां लोकपालानामेकैकस्याऽर्धचतुर्थकोटीसख्या अप्सरस । सौधर्मैद्रकविमानानां एकत्रिंशच्छ्रेणीविमानानां चत्वारि सहस्राणि त्रीणि शतानि एकसप्तत्यधिकानि । पुष्यप्रकीर्णकविमानानां एकत्रिंशच्छतसहस्राणि पचनवतिः सहस्राणि पचशतान्यष्टनवत्यधिकानि । तान्येतानि समुदितानि द्वात्रिंशद्विमानशतसहस्राणि भवतीत्युक्त सौधर्मकल्पः । तथा तस्मात् प्रभाविमानात् उदक्क्षेत्र्या द्वात्रिंशद्विमानविरचिताया यदष्टादश तत्कल्पविमान, तस्य परिवारवर्णना पूर्ववद्देदितव्या । तस्य पति—ऐशानो देवराज, यस्याऽष्टाविंशतिर्निमानशतसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्पञ्चविंशतिः देवा, अशीति सामनिकसहस्राणि, तिस्र परिपदः, सप्तानीकानि, अशीतिरात्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपाला । श्रीमती सुसीमा सुमित्रा वसुधरा जया जयसेना अमला प्रभा चैत्यष्टावप्रमहिष्यः सप्तपत्योपमस्थितय । द्वात्रिंशद्विमानसहस्राणि सप्तपत्योपमायूयि । अन्यतरपरिपत्समिता दशदेवसहस्राणि सप्तपत्योपमायूयि । चद्रा मध्यमा परिपत् द्वादशदेवसहस्राणि पदपत्योपमायूयि । जातुर्बाह्यपरिपत् चतुर्दशदेवसहस्राणि पचपत्योपमायूयि—छुपुपराक्रम पदात्मनीकमहत्तर, अमितगति अश्वानीकमहत्तर, दुमकांतो वृषभानीकमहत्तर, किन्नरी रयानीकमहत्तर, पुष्यदत्तो गजानीकमहत्तर, गीतपशा गधर्बानीकमहत्तरः श्वेता नर्तकी गणमहत्तरिका । तत्र पदात्मनीकमहत्तरस्य प्रथमा कक्षा अशीतिर्देवसहस्राणि, द्वितीया द्विगुणा, एव द्विगुणा द्विगुणा आसप्तम्या । एव शेषाणामप्यनीकानां त्रिक्रिया सख्याता । एते सर्वे अनीकदेवा । तन्महत्तराश्च साधिकपत्योपमायुष । ऐशानस्य दक्षिणस्यां दिशि समे विमाने सोमो नाम लोकपालः, अर्धपचपत्योपमायु । तस्याम्यतरपरिपद पष्ठिर्देवा । मध्यपरिपत् पचदेवशतानि । बाह्यपरिपत् पद्देवशतानि सप्त च देवा । अपरस्यां दिशि सर्गोत्तमं यमो लोकपाल अर्धपचपत्योपमायु, शेष सोमवत् । उत्तरस्यां दिशि शुभदे वरुणो लोकपाल पचपत्योपमायु । तस्याम्यतरपरिपदशीतिदेवा । मध्यमपरिपत् सप्त देवशतानि बाह्यपरिपदष्टौ देवशतानि । पूर्वस्यां दिशि अमिते विमाने वैश्रवणो लोकपाल पादोनपचपत्योपमायु । तस्याम्यतरपरिपत् सप्ततिदेवा । मध्यमपरिपत् पद्देवशतानि । बाह्यपरिपत्सप्तदेवशतानि । ईशानस्य पुष्यको नाम आभियोग्यो देवः बाळकतुल्य जबूद्रीपप्रमाणपुष्यकयानविमानविकरणसमर्थ, शेष शक्रवज्रयः । एवमुत्तरश्रेणिविमानपुष्यकप्रकीर्णकाधिपतीशानो वर्णितः । प्रमाविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनसहस्राणि, उत्प्लव्य सानलु मा रमाहैद्रकलपौ भरत । तयोः सप्तविमानप्रस्तारा—अजन-वनमाळ-नाग-गरुड-डागळ-बडमद्र-चक्राभिधाना । तत्राजनविमानाचतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः । निदिक्षु पुष्यप्रकीर्णकविमानानि । तदैकैकस्यां विमानश्रेण्यां एकत्रिंशद्विमानानि एव श्रेणीविमानानि एकैकहीनान्याचक्रात् । तेषामतराण्यपि बहूनि योजनशतसहस्राणि । चक्राख्यादतविमानादक्षिणश्रेण्या पचविंशतिविमानविराजिताया पचदशकल्पविमान सौधर्म-

फल्यविमानसदृश । तस्याधिपतिः सान कुमारो देवराज - यस्य द्वादशविमानशतसहस्राणि, त्रयास्त्रिंशत्त्रायोस्त्रिंशः देवा, द्विसप्तति सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपद, सप्तानीकानि, द्विसप्तति आत्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः । अष्टावप्रमहिष्य शक्राप्रमहिषीसमाना नवपत्न्योपमायुष । एकैका चात्राऽष्टादशभिः देवीसहस्रैः परिहृताः द्वात्रिंशद्देवीसहस्रविकरणसमर्था । अष्टावन्त्यानि बह्वभिकाना सहस्राणि तावदायुर्विकरणसमर्थानि । समिताभ्यतरपरिपदद्वौ देवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायूषि । चद्रा मध्यपरिपदशदेवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायूषि जातुर्बोद्धपरिपत् द्वादशदेवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायूषि । अभ्यतरपरिपदेवानां-एकैकस्य सप्तदेवीशतानि पचपत्न्योपमायूषि । मध्यमपरिपदेवानां एकैकस्य पद्देवीशतानि पचपत्न्योपमायूषि । बाह्यपरिपदेवानां एकैकस्य पचद्वीशतानि पचपत्न्योपमायूषि । सर्वाणि च तानि तावद्विक्रियासमर्थानि । तस्यानीकमहत्तरा शक्रानीकमहत्तरसमाना अर्धचतुर्थसागरोपमायुष । पदातीनां प्रथम कक्षा द्विसप्ततिसहस्राणि । द्वितीया तद्विगुणा । एव द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्या । तथा शेषेष्वपि पदसु अनीकेषु अनीकमहत्तराणामेकैकस्य त्रीणि देवीशतानि पचपत्न्योपमायूषि । आत्मरक्षदेवानां एकैकस्य द्वा-शत पचपत्न्योपमायु । बाळकविमानाभियोग्यदेवस्याऽऽयु, अर्धचतुर्थानि सागरोपमाणि । त्रीणि देवीशतानि पचपत्न्योपमायूषि । पूर्वोदिष्ट दिक्षु स्वयंप्रभ-यज्येष्ट स्वयंजन-बल्यविमानवासिनः सोमयमवरुणवैश्रवणा, चत्वारो लोकपालाः । एषामेकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, दशदशदेवीशतानि, चतस्रोऽप्रमहिष्य, तिस्रः परिपद । सागरोपमस्थिता सोमयमौ । पादाधिकतावदायुर्वर्ण । अर्धाधिकतावदायुर्वैश्रवण । सोमयमयोरभ्यतरपरिपदचत्वारिंशदेवा । मध्यमपरिपत् त्रीणि देवशतानि । बाह्य परिपदचत्वारि देवशतानि । वरुणस्याभ्यतरपरिपदपचाशदेवा । मय्या चत्वारि देवशतानि । बाह्य पचदेवशतानि । वैश्रवणस्य अभ्यतरपरिपत् पष्ठिदेवा । मय्या पचदेवशतानि । बाह्य परिपत् पद्देवशतानि । चतसृष्वपि अभ्यतरपरिपदसु देवानामायु, त्रीणि सागरोपमाणि । एकैकस्य देवीशत । चतसृष्वपि मध्यमपरिपदसु देवानामायु देशोनानि त्रीणि सागरोपमाणि । एकैकस्य सप्ततिर्देव्य । चतसृष्वपि बाह्यपरिपदसु देवा अर्धतृतीयसागरोपमायुष । एकैकस्य पचाशदेव्य । तस्माच्चक्रविमानादुत्तरस्या दिशि, श्रेण्या पचविंशतिविमानमडितया पचदशकल्पविमान पूर्वोक्तवर्णन । तस्येश्वरो महेंद्रो देवराजः । यस्याऽष्टौ विमानशतसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशच्चपत्रिंश दवा, सप्तति सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपद । सप्ततिरात्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाला । ऐशानाप्रमहिषीतुल्यसहा अष्टावप्रमहिष्यः एकादशपत्न्योपमायुष । अष्टौ चाल्य बह्वभिकाना सहस्राणि तावदायुषि । शेष सान कुमारप्रमहिषीबलभिकान् । समिताभ्यतरपरिपत् पद्देवसहस्राणि । चद्रा मध्यमपरिपत् अष्टौ देवसहस्राणि । जातुर्बोद्धपरिपत् दश-देवसहस्राणि । तिसृष्वपि परिपदसु देवानां सान कुमारपरिपदेवस्थितेरधिका स्थिति । शेषो देवीगणपरिमाणायु, विक्रियासामर्थ्यादिभिः सान कुमारपरिपदत् । अनीकमहत्तराणामाष्टौ ऐशानवद्वेदितव्या । पदात्यनीकस्य प्रथमकक्षा सप्ततिर्देवसहस्राणि, द्वितीया तद्विगुणा, एव द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्या । तथा शपेष्वापि पदसु अनीकेषु । अनीकमहत्तराणां एकैकस्य त्रीणि देवीशतानि, एकैका चाऽत्र सप्तपत्न्योपमस्थितिका । आत्मरक्षानामायु साधिकार्धचतुर्थानि सागरोपमाणि । एकैकस्य सप्तपत्न्योपमायुषा देवीनां शत । दक्षिणादिषु दिक्षु सम-सर्वतोमद्र मुभद्र-समितविमानवासिनः सोमयमवरुणवैश्रवणलोकपाला । एकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, तावत्सख्या देव्य, चतस्रोऽप्रमहिष्य, तिस्रः परिपद । तत्रार्धचतुर्थसागरोपमस्थितिर्वर्णन, तदूनस्थितिर्धनद, ततोऽप्यूनस्थितिः सोमयमौ, सोमयमयोरभ्यतरपरिपत् पचाशदेवा । मय्या चत्वारि देवशतानि । बाह्य पचदेवशतानि । वैश्रवणस्याभ्यतरपरिपत् पष्ठिदेवा । मय्या पचदेवशतानि । बाह्य पद्देवशतानि । वरुणस्याभ्यतरपरिपदसप्ततिर्देवा । मय्या पद्देवशतानि । बाह्य सप्तदेवशतानि । लोकपालचतुष्टयाभ्यतरपरिपदेवानामेकैकस्य देवीशत । मध्यमपरिपदेवानां एकैकस्य सप्ततिर्देव्य । बाह्यपरिपदेवानां एकैकस्य पचाशदेव्य । आयुश्च तेषां यथासक्य । साधिकानि समानि देशोनानि च त्रीणि सागरोपमाणि । पुण्यक्यान विमानाभियोग्यदेव साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुः, तस्य देवानां साधिकाद्विसागरायुष शत । शक्रविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उप्लुप ब्रह्मलोकवक्षोत्तरकल्पौ स्त । तयोश्चत्वारो विमानप्रस्तारा अरिष्टो

रक्षाणां चतुरशीतिसहस्रसंख्यानां पत्योपमायुषामेकैकस्य द्वे द्वे देवींश्चते, एकैका चात्र देवी पद्देवीरूपविकरणसमर्थार्थार्धपत्योपमस्थितिका । शक्रस्य बाळको नामाऽऽभियोग्य पत्योपमायु, जंबूद्वीपप्रमाणयानविमानविक्रियासमर्थ, तस्य पद्देवीशतानि एकैका चात्र पद्देवीरूपविकरणसमर्थार्थार्धपत्योपमस्थितिका । प्राच्यादिशि स्वयंप्रभे विमाने सोमो लोकपाल अर्धतृतीयपत्योपमायु, तस्य चत्वारि सामानिकसहस्राणि अर्धचतृतीयपत्योपमायूषि, चत्वारि देवीसहस्राणि अर्धतृतीयपत्योपमायूषि । चतुर्णामपि लोकपालानां चतस्रोऽम्बहिव्यः अर्धतृतीयपत्योपमायुषः । सोमस्याभ्यतरपरिपत् ईषा नाम पञ्चाशदेवाः सपादपत्योपमायुषः । दृढा नाम मध्यमपरिपत् चत्वारि देवशतानि सपादपत्योपमायूषि । चतुरता नाम बाह्यपरिपत् पञ्चदेवशतानि सपादपत्योपमायूषि । अपाच्या दिशि वरयेष्टे विमाने यमो नाम लोकपाल शेष सोमवत् । प्रतीच्या दिशि अजने विमाने वरुणो नाम लोकपालः षडोमत्रिपत्योपमायु । ईषा नाम तस्याऽभ्यतरपरिपत् षष्ठिर्देवाः अभ्यर्धपत्योपमायुषः । मय्या दृढा पञ्चदेवशतानि देशोनाभ्यर्धपत्योपमायूषि । बाह्या चतुरता पद्देवशतानि देशाधिकाभ्यर्धपत्योपमायूषि । तिसृष्वपि परिपत्सु स्वमर्तुस्थितयो देव्यः, शेष सोमवत् । उदीच्यां दिशि वज्रविमाने वैश्रवणो नाम लोकपाल त्रिपत्योपमायु, तस्याऽभ्यतरपरिपत् ईषा सप्ततिर्देवाः अभ्यर्धपत्योपमायुषः । मय्या दृढा पद्देवशतानि देशोनाभ्यर्धपत्योपमायूषि । बाह्या चतुरता सप्तदेवशतानि सपादपत्योपमायूषि । तिसृष्वपि परिपत्सु स्वमर्तुस्थित्यर्धस्थितयो देव्यः, शेष सोमवत् । चतुर्णां लोकपालानामेकैकस्याऽर्धचतुर्थतोदीसख्या अपसरत् । सौधर्मेद्रकविमानानां एकत्रिंशच्छ्रेणीविमानानां चत्वारि सहस्राणि त्रीणि शतानि एकसप्तत्यधिकानि । पुण्यप्रकीर्णकविमानानां एकत्रिंशच्छतसहस्राणि पञ्चनवतिः सहस्राणि पञ्चशतान्यष्टनवत्यधिकानि । तान्येतानि समुदितानि द्वात्रिंशद्दिमानशतसहस्राणि भवती युक्तः सौधर्मकल्पः । तथा तस्मात् प्रभारिमानात् उदक्छ्रेण्यां द्वात्रिंशद्दिमानविरचितायां यदष्टादश तत्कल्पविमान, तस्य परिचारवर्णना पूर्ववद्देवदित्यः । तस्य पति-ऐशानो देवराजः, यस्याऽष्टात्रिंशतिर्विमानशतसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशद्वात्रिंशः देवाः, अशीतिः सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, अशीतिरात्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः । धीमती मुसीमा सुमित्रा यमुधरा जया जयसेना अमला प्रभा चैत्यघानममहिव्यः सप्तपत्योपमस्थितयः । द्वात्रिंशद्ब्रह्मिकासहस्राणि सप्तपत्योपमायूषि । अभ्यतरपरिपत्समिता दशदेवसहस्राणि सप्तपत्योपमायूषि । चद्रा मध्यमा परिपत् द्वादशदेवसहस्राणि पदपत्योपमायूषि । जातुर्बाह्यपरिपत् चतुर्दशदेवसहस्राणि पञ्चपत्योपमायूषि—उपपुराक्रमः पदात्यनीकमहत्तरः, अमितगतिः अघानीकमहत्तरः, हुमकांतो ह्रस्वमानिकमहत्तरः, किन्तो रयानीकमहत्तरः, पुण्यदत्तो गजानीकमहत्तरः, गीतयशा गधर्नीकमहत्तरः, श्वेता नर्तकी गणमहत्तरिका । तत्र पदात्यनीकमहत्तरस्य प्रथमा कक्षा अशीतिर्देवसहस्राणि, द्वितीया द्विगुणा, त्रिगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । एतः शेषाणामप्यनीकानां निरुद्धा सख्याता । एते सर्वे अनीकदेवाः सन्महत्तराश्च साधिकपत्योपमायुषः । ऐशानस्य दक्षिणस्यां दिशि समे विमाने सोमो नाम लोकपालः ; अर्धपञ्चपत्योपमायुः । तस्याभ्यतरपरिपद् षष्ठिर्देवाः । मय्यपरिपत् पञ्चदेवशतानि । बाह्यपरिपत् पद्देवशतानि सप्त च देवाः । अपरस्यां दिशि सर्पतोम्रे यमो लोकपाल अर्धपञ्चपत्योपमायु, शेषः सोमवत् । उत्तरस्यां दिशि मुम्रे वरुणो लोकपालः पञ्चपत्योपमायुः । तस्याभ्यतरपरिपदशीतिदेवाः । मय्यमपरिपत् सप्त देवशतानि बाह्यपरिपदष्टे देवशतानि । पूर्वस्यां दिशि अमिते विमाने वैश्रवणो लोकपालः पादोनपञ्चपत्योपमायुः । तस्याभ्यतरपरिपत् सप्ततिर्देवाः । मय्यमपरिपत् पद्देवशतानि । वारापरिपत् सप्तदेवशतानि । ईशानस्य पुण्यको नाम आभियोग्यो देवः बाळरुतुल्यः जंबूद्वीपप्रमाणपुण्यकयानविमानविकरणसमर्थः, शेषः शक्रजैवः । एवमुत्तरश्रेणिविमानपुण्यकप्रकीर्णकधिपतीशानो वर्णितः । प्रभारिमानादूर्ध्वं बहूनि योजनसहस्राणि, उत्तुल्य सानतुमा रमाह्रदकलो भवतः । तयोः सप्तविमानप्रस्तारा-अजन-यनमाळ-नाग-गरुड-उंगळ-यलमद्र-चक्राभिराणाः । तत्रांजनविमानाचतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गता । निदिक्षु पुण्यप्रकीर्णकविमानानि । तत्रैकैकस्यां विमानश्रेण्यां एकत्रिंशद्दिमानानि एव श्रेणीविमानानि एकैकहीनान्याचक्रान् । तेषामतराण्यपि बहूनि योजनशतसहस्राणि । पञ्चादपादतविमानादक्षिणश्रेण्यां पञ्चत्रिंशतिविमानविरचितायां पृषदराक्यविमान सौधर्म-

कल्पविमानसदृश । तस्याधिपतिः सानत्कुमारो देवराज - यस्य द्वादशनिमानशतसहस्राणि, त्रयास्त्रिंशत्त्रयोविंशतिः देवाः, द्विसप्ततिः सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, द्विसप्ततिः आत्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः । अष्टावप्रमहिष्यः शक्राग्रमहिषीसमानाः नवपत्न्योपमायुषः । एकैका चात्राऽष्टादशभिः देवीसहस्रैः परिभृताः द्वात्रिंशदेवीसहस्रविकरणसमर्थाः । अष्टान्यानि बहुभिकाना सहस्राणि तावदायुर्विकरणसमर्थानि । समिताम्यन्तरपरिपदद्वयं देवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुषि । चन्द्रा मध्यपरिपदद्वयदेवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुषि । जातुर्नोद्यपरिपत् द्वादशदेवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुषि । अम्यन्तरपरिपदेवानां-एकैकस्य सप्तदेवीशतानि पचपत्न्योपमायुषि । मध्यमपरिपदेवानां एकैकस्य पद्देवीशतानि पचपत्न्योपमायुषि । बाह्यपरिपदेवानां एकैकस्य पचदेवीशतानि पचपत्न्योपमायुषि । सर्वाणि च तानि तावद्विक्रियासमर्थानि । तस्मान्नीकमहत्तराः शक्रानीकमहत्तरसमाना अर्धचतुर्थसागरोपमायुषः । पदातीमा प्रथमकक्षा द्विसप्ततिसहस्राणि । द्वितीया तद्विगुणा । एव द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । तथा शेषेष्वपि पदसु अनीकेषु अनीकमहत्तराणामेकैकस्य त्रीणि देवीशतानि पचपत्न्योपमायुषि । आत्मरक्षदेवानां एकैकस्य देवीशतं पचपत्न्योपमायुः । बालकनिमानाभियोग्यदेवस्याऽऽयुः, अर्धचतुर्थानि सागरोपमाणि । त्रीणि देवीशतानि पचपत्न्योपमायुषि । पूर्वदिषु दिक्षु स्वयम्प्रभ-वरज्येष्ठ स्वयजन-बन्धुविमानवासिनः सोमयमवरुणवैश्रवणाः चत्वारो लोकपालाः । एषामेकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, दशदशदेवीशतानि, चतस्रोऽग्रमहिष्यः, तिष्ठः परिपदः । सागरोपमस्थितौ सोमयमौ । पादाधिकतावदायुर्वरुणः । अर्धाधिकतावदायुर्वैश्रवणः । सोमयमयोरभ्यन्तरपरिपदचत्वारिंशदेवाः । मध्यमपरिपत् त्रीणि देवशतानि । बाह्या परिपदचत्वारि देवशतानि । वरुणस्याऽभ्यन्तरपरिपत्पचाशदेवाः । मध्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या पचदेवशतानि । वैश्रवणस्य अभ्यन्तरपरिपत् पाष्टिर्देवाः । मध्या पचदेवशतानि । बाह्या परिपत् पद्देवशतानि । चतसृष्वपि अभ्यन्तरपरिपत्सु देवानामायुः, त्रीणि सागरोपमाणि । एकैकस्य देवीशतं । चतसृष्वपि मध्यमपरिपत्सु देवानामायुः देशानि त्रीणि सागरोपमाणि । एकैकस्य सप्ततिर्देव्यः । चतसृष्वपि बाह्यपरिपत्सु देवा अर्धतृतीयसागरोपमायुषः । एकैकस्य पचाशदेव्यः । तस्मान्बालविमानादुत्तरस्या दिशि, श्रेण्या पचनिशतिविमानमडितया पचदशकल्पविमान पूर्वोक्तनर्णन । तस्यैधरो महद्देवो देवराजः । पस्याऽष्टी विमानशतसहस्राणि । त्रयास्त्रिंशत्त्रयोविंशतिः देवाः, सप्ततिः सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपदः । सप्ततिरात्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपालाः । ऐशानाग्रमहिषीतुल्यसत्त्वा अष्टावप्रमहिष्यः एकादशपत्न्योपमायुषः । अष्टौ चास्य बहुभिकाना सहस्राणि तावदायुषि । शेष सानत्कुमाराग्रमहिषीबहुभिकायत् । समिताम्यन्तरपरिपत् पद्देवसहस्राणि । चन्द्रा मध्यमपरिपत् अष्टौ देवसहस्राणि । जातुर्नोद्यपरिपत् दशदेवसहस्राणि । तिसृष्वपि परिपत्सु देवानां सानत्कुमारपरिपदेवस्येतरपिका स्थिति । शेषो देवीगणपरिमाणायुः, विक्रियासामर्थ्यादिनिधि सामत्कुमारपरिपदत् । अनीकमहत्तराणामाख्याः ऐशानवद्वेदितव्याः । पदात्सनीकस्य प्रथमकक्षा सप्ततिर्देवसहस्राणि, द्वितीया तद्विगुणा, एवं द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । तथा शेषेष्वपि पदसु अनीकेषु । अनीकमहत्तराणां एकैकस्य त्रीणि देवीशतानि, एकैका चाऽत्र सप्तपत्न्योपमस्थितिका । आत्मरक्षाणामायुः साधिकार्धचतुर्थानि सागरोपमाणि । एकैकस्य सप्तपत्न्योपमायुषा देवीनां शतं । दक्षिणादिषु दिक्षु सम-सर्वतोमद्र सुमद्र-समितविमानवासिनः सोमयमवरुणवैश्रवणलोकपालाः । एकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, तावत्सख्या देव्यः, चतस्रोऽग्रमहिष्यः, तिष्ठः परिपदः । तत्रार्धचतुर्थसागरोपमस्थितिवरुण, तद्रूनस्थितिर्धनद, ततोऽप्यूनस्थितौ सोमयमौ, सोमयमयोरभ्यन्तरपरिपत् पचाशदेवा । मध्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या पचदेवशतानि । वैश्रवणस्याऽभ्यन्तरपरिपत् पाष्टिर्देवाः । मध्या पचदेवशतानि । बाह्या पद्देवशतानि । वरुणस्याभ्यन्तरपरिपत्सप्ततिर्देवाः । मध्या पद्देवशतानि । बाह्या सप्तदेवशतानि । लोकपालचतुष्टयाभ्यन्तरपरिपदेवानामेकैकस्य देवीशतं । मध्यमपरिपदेवानां एकैकस्य सप्ततिर्देव्यः । बाह्यपरिपदेवानां एकैकस्य पचाशदेव्यः । आयुश्च तेषां यथासंख्यं । साधिकानि समानि देशानि च त्रीणि सागरोपमाणि । पुण्यकयाननिमानाभियोग्यदेवः साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुः, तस्य देशानां साधिकद्विसागारायुषा शतं । शक्रनिमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उष्टु यः ब्रह्मलोकानलोत्तरकल्पौ स्तः । तयोश्चत्वारो निमानप्रस्तारा अरिष्टो

देयतामितो ब्रह्म ब्रह्मोत्तर इति । अरिष्टविमानाच्च चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः । चतुर्विंशति-
विमानगणना विदिक्षु पुष्पप्रतीर्णकान्येभ्यः एकैकश्रेणिविमानहान्यो नेतव्याः आ ब्रह्मोत्तरात् । तेषां प्रस्ताराणां
मतराप्यपि बहूनि योजनशतसहस्राणि । ब्रह्मोत्तरविमानादक्षिणश्रेण्यां एकविंशतिविराजितायां द्वादश-
कल्पविमानं पूर्वोक्तवर्णनं । तस्याधिपतिः ब्रह्मो देवराजः, यस्य साधिके द्वे विमानशतसहस्रे । त्रयस्त्रिंशत्त्रा-
यस्त्रिंशः देवाः । पद्मिंशत्सामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । पद्मिंशदात्मरक्षसहस्राणि
चत्वारो लोकपालाः । पद्मादयः शक्राग्रमहिर्षीतुल्यसंज्ञा अष्टाग्रमहिष्यः त्रयोदशपत्न्योपमस्थितयः चतुर्देवी
सहस्रपरिवृताः । द्वे च बल्लभिकासहस्रे त्रयोदशपत्न्योपमस्थितिके । एकैकग्रमहिर्षी बल्लभिका चतुष्पष्टिदेवी
रूपसहस्रविकरणसमर्था । समिताभ्यन्तरपरिपत् चत्वारि देवसहस्राणि अष्टसागरोपमायूपि । अभ्यन्तरपरिपदे-
वानामेकैकस्य पंचाशदेव्यः । मध्यमपरिपदेवानां चत्वारिंशदेव्यः । बाह्यपरिपदेवानां त्रिंशदेव्यः । बाह्यप्यादयः
सप्तानीकमहत्तरा अर्धाष्टमसागरोपमायुयः । तत्र बायोः पदात्यनीकमहत्तरस्य प्रथमकक्षा पद्मिंशत्सहस्राणि,
द्वितीया तद्दिगुणा, एवं द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । सर्वेषामनीकमहत्तराणामेकैकस्य अर्धनुतीयानि देवी
शतानि चतस्रोग्रमहिष्यः । आत्मरक्षदेवानामायुः अर्धाष्टमानि सागरोपमाणि । एकैकस्य पंचाशदेव्यः ।
बालकामिगोपदेवोपि तावदायुर्देवाकः । पूर्णादिषु दिक्षु स्वर्गप्रमथरूपेष्टस्वर्गजननरुगुविमानशसिनः सोम-
यमथरुगुविश्रवणाः लोकपालाः तेषामेकैकस्य पंचसामानिकशतानि पंचदेवीशतानि चतस्रोग्रमहिष्यः । अर्धा-
ष्टमसागरोपमायुर्धनदः, तद्गुणपूर्वरुणः, सतोप्यूनस्थितौ सोमयमौ । सोमयमयोरभ्यन्तरपरिपद्मिंशदेवाः ।
मय्या द्वे देवशते । बाह्या त्रीणि देवशतानि यरुणस्याभ्यन्तरपरिपद्मिंशदेवाः । मय्या त्रीणि देवशतानि । बाह्या
चत्वारि देवशतानि । वैश्रवणस्याभ्यन्तरपरिपद्मिंशदेवाः । मय्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या पंचशतानि ।
चतसृषु अभ्यन्तरपरिपद्मिंशदेवानामायुरष्टौ सागरोपमाणि । मध्यपरिपदेवानां देशोनान्यष्टौ सागरोपमाणि । बाह्य
परिपदेवानां तान्येष्टार्धाष्टमानि । तेषां देव्यो यथासंख्यं पंचाशच्चत्वारिंशत्त्रिंशच्च वेदितव्याः । ब्रह्मोत्तरादुत्तर-
श्रेण्यामेकविंशतिविमानायां द्वादशकल्पविमानं पूर्ववत् । तस्याधिपतिः ब्रह्मोत्तरः, यस्य न्यूने द्वे विमानशतस-
हस्रे, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशः देवाः, द्वात्रिंशत्सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, द्वात्रिंशदात्म-
रक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः । ऐतावंत्राग्रमहिर्षीतुल्यसंज्ञा अष्टाग्रमहिष्यः पंचदशपत्न्योपमायुयः । द्वे च
बल्लभिकासहस्रे तावदायुर्षी, अवशिष्टं ब्रह्मदेवत् । ब्रह्मोत्तरस्याभ्यन्तरपरिपद्मिंशत् समिता द्वे देवसहस्रे । चंद्रा मय्या
चत्वारि देवसहस्राणि । जातुर्बाह्या पद्मदेवसहस्राणि । अवशिष्टं ब्रह्मदेवपरिपद्मत् । पुष्पकामिगोप्योपि तद्देव ।
पदात्यनीकस्य प्रथमकक्षा द्वात्रिंशदेवसहस्राणि इतरद् ब्रह्मदेवत् । आत्मरक्षाश्च तद्देव । दक्षिणादिदिक्षु
सोमादयो लोकपाला ब्रह्मदेवनेयाः । ब्रह्मोत्तरविमानादूर्ध्वं बहुयोजनशतसहस्राणि उत्प्लुष्य अंतश्चकापिष्टौ
कल्पो भवतः । ययोर्द्वौ विमानप्रस्तारौ ब्रह्मद्वयलंताताह्वयौ । तत्र छांतवविमानादक्षिणश्रेण्यां एकत्रयविंशति
विमानविरचितायां नवमं कल्पविमानं पूर्वोक्तपरिवारं । तस्याधिपतिर्छांतो नाम देवराजः । तस्याधिकानि
पंचविंशतिविमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशः देवाः । चतुर्विंशतिः सामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः ।
सप्तानीकानि चतुर्विंशतिरात्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपालाः । शक्राग्रमहिर्षीसमानसंज्ञा अष्टावगुमहिष्यः
सप्तदशपत्न्योपमायुयः । त्र्येकं द्वाभ्यां देवीसहस्राभ्यां परिवृताः । अन्यानि च बल्लभिकानां तावदायुर्षां
पंचशतानि, एकैका ग्राममहिर्षी बल्लभिका च एकैकैकशतसहस्रं अष्टाविंशतिं च देशीसहस्राणि यिकरोति ।
समिताभ्यन्तरपरिपद् एक देवसहस्र । तत्रैकैकस्य साधिकानि दशसागरोपमाणि आयुः, सप्ताशीतिश्च देव्यः ।
मय्या चंद्रा द्वे देवसहस्रे । तत्रैकैकस्य देशोनानि दशसागरोपमाण्यायुयः, पंचसप्ततिश्च देव्यः । जौतुर्बाह्या चत्वारि
देवसहस्राणि तत्रैकैकस्य मध्यपरिपदेवायुयः किंचिन्न्यूनमायुः, त्रिंशद्विंशश्च देव्यः । बालकामिगोप्यो बाह्यपरिपदे-
वायुः, पष्टिंशत्स देव्यः । अनीकानां तमहत्तराणां चायुः मध्यमपरिपदेवायुयः किंचिन्न्यूनमायुः । सर्वेषां प्रथमकक्षा
चतुर्विंशतिः सहस्राणि, सतो द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः, तत्रैकैकस्य देवस्य महत्तरस्य च पष्टिदेव्यः । पूर्णादिषु
दिक्षु स्वर्गप्रमथरूपेष्ट-स्वर्गजननरुगुविमानशसिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । तत्रैकैकस्य चत्वारि सामानि-

कशतानि, अर्धतृतीयानि देवीशक्तानि चतस्रोऽप्रमहिष्य, तिस्रः परिपदः, जातुपरिपदश्चापुर्व्वश्रवण, ततो न्यूनापुर्व्वरुण, ततो न्यूनापुषौ सोमयमौ । सोमयमयोरन्यतरपरिपद्विशतिर्देवा, मध्या देवशत, बाह्या द्वे देवशते । वरुणस्यान्यतरपरिपद्विशदश । मध्या द्वे देवशते । बाह्या त्रीणि देवशतानि । वैश्रवणस्यान्यतरपरिपद्विशदशदेवा । मध्या त्रीणि देवशतानि । बाह्या चत्वारि देवशतानि । सर्वान्यतरपरिपदेवानामसुरेकादशसागरोपमाणि । मध्यमपरिपदेवानां तावदेव किञ्चिन्न्यूनाणि । बाह्यपरिपदेवानां ततोपि किञ्चिन्न्यूनाणि । तेषां यथाक्रम पचविंशति विंशति पचदशदेव्य । जातवविमानादुत्तरश्रेण्या, एकान्विशतिनिमानविराजिताया नवम कल्पविमान पूर्वोक्तवर्णन । तस्याधिपति कापिष्ठ । यस्योनानि पचविंशति विमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंश आयस्त्रिंश देवा । द्वाविंशति सामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । द्वाविंशतिरामरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाठा । श्रीमत्यादयोऽष्टावप्रमहिष्य पचशतसख्याश्च बह्वभिका एकान्विशतिपस्योपमायुष । अवाशिष्ठ उतर्वेदवत् । परिपदश्च सर्वेषामनीकानां प्रथमकक्षा द्वाविंशति सहस्राणि, इतरह्युतर्वेदवत् । आमरक्षादिविधिश्च तथैव ज्ञेयः । अथ तु विशेषः जातुपरिपदश्चापुर्व्वरुण । तत ऊनायु वैश्रवण । ततो न्यूनायुषौ सोमयमौ । जातवविमानाद्द्विनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य महाशुक्रो नाम विमानप्रसारो भवति । शुक्रमहाशुक्रौ स्त । ततो महाशुक्रविमानात् दक्षिणश्रेण्या अष्टादशविमान परिमडितायां द्वादश कल्पविमान पूर्वोक्तपरिवार । तस्याधिपति शुक्रो नाम देवराज । यस्याधिकानि विंशति विमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंश आयस्त्रिंश देवा । चतुर्दशसामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । चतुर्दशाऽऽमरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाठा । पद्मादयोऽष्टावप्रमहिष्य, एकैकं चात्र दशभिर्देवीसहस्रैः परिहृता बह्वभिकाश्च अर्धतृतीयशतसंख्या । एकैका यत्राप्रमहिषी बह्वभिका चैकविंशतिपस्योपमायुषी द्वे देवीरुपशतसहस्रे पद्मचाशत च देवीरुपसहस्राणि विकरोति । समिताम्यतरपरिपत् पचदेवशतानि चतुर्दशसागरोपमायुषि । तत्रैकैकस्य त्रिचत्वारिंशदेव्य । चक्ष्रा मध्या एक देवसहस्र देशोनचतुर्दशसागरोपमायु, तत्रैकैकस्याऽष्टाविंशदेव्य । जातुवांसा द्वे देवसहस्रे मध्यमपरिपदनायुषी, अत्रैकैकस्य पच त्रिंशदेव्य । अनीकानां महत्तराणां च जातुवदायु । सर्वेषां प्रथमकक्षा चतुर्दशदेवसहस्राणि एकैकस्य पचाशदेव्य । बाह्यकामियोग्योपि तावदायुर्देवीक । आमरक्षाश्च पूर्वादितिक्षु स्वयप्रभ-वरज्येष्ठ-स्वयजन-वस्तु विमानवासिन सोमादयश्चत्वारो लोकपाठा । धनदस्य जातुवदायु, ततो न्यूनापुर्व्वरुण, ततो न्यूनायुषौ सोमयमौ । तयोरन्यतरपरिपदश्च देवा । मध्या पचाशत् । बाह्या देवशत । वरुणस्यान्यतरपरिपत् विशतिर्देवा । मध्या देवशत । बाह्या द्वे देवशते । वैश्रवणस्यान्यतरपरिपद्विशतिर्देवा । मध्या द्वे देवशते । बाह्या त्रीणि देवशतानि । सर्वान्यतरपरिपदेवानामायु पचदशसागरोपमाणि । मध्यपरिपदेवानामयुस्तान्येव देशोनानि । बाह्यपरिपदेवानामायु सार्धचतुर्दशसागरोपमाणि । तेषां यथाक्रम विंशति पचदश दश च देव्यो भवति । महाशुक्रविमानादुत्तरश्रेण्या अष्टादशविमानशोभितायां द्वादश कल्पविमान । तस्याधिपति महाशुक्र यस्योनानि विंशति विमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंश आयस्त्रिंश देवा । द्वादशसामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । द्वादशामरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाठा । श्रीमत्यादयोऽष्टावप्रमहिष्य अर्धतृतीयशतसंख्याश्च बह्वभिका त्रयोविंशतिपस्योपमायुष । शेष शुक्रवत् । तिस्रोपि परिपदः शुक्रवद वेदितव्या । अनीकानां प्रथमकक्षा द्वादश देवसहस्राणि । शेष शुक्रवत् । आमरक्षाणां पुष्यकामियोग्यस्य च तथैव विधिः । दक्षिणादिद्विदिक्षु सम-सर्व तोमद्र सुमद्र, समितविमाननिवासिन सोमादयश्चत्वारो लोकपाठा । शुक्रजातुपरिपद समीप्यतिर्व्वरुण । तत ऊनायुर्व्वैश्रवण सता न्यूनायुषौ सोमयमौ शेष शुक्रवत् । महाशुक्रविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य सहस्रार एकविमानप्रसारो भवति । यत्र दक्षिणोत्तरी शतारसहस्रारकल्पौ तत्र सहस्रारविमाना दक्षिणश्रेण्या सप्तदश विमानगणनाया नवक कल्पविमान । तस्याधिपति शतारो नाम देवराज । यस्याधिकानि त्रीणि विमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंश आयस्त्रिंश देवा । चत्वारि सामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । चत्वारि आमरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाठा । पद्मादयोऽष्टावप्रमहिष्य पचविंशतिपस्योपमायुष । एकैका चात्र पचभिर्देवीशतैः परिहृता पचदेवीरुपशतसहस्राणि द्वादशदेवीरुपसहस्राणि विकरोति, द्विपाठिर्बह्वभिकास्ता-

वदायुर्विक्रिया । समिताम्यतरपरिपदधर्तृतीयानि देवशतानि साधिकपोडशसागरोपमायूपि । तेषामेकैकस्यैकविंशतिर्देव्य । चद्रा मध्या पचदेवशतानि देशोनपोडशसागरोपमायूपि तेषा, एकैकस्याऽष्टादशदेव्य । जातुर्बाह्या एक देवसहस्रं चद्रायुरूनायु तेषामेकैकस्य पचदशदेव्य । सर्वेषामप्यनीकानां महत्तराणां च जातुवदायु । प्रथमकक्षा चत्वारि देवसहस्राणि एकैकस्य चत्वारिंशदेव्य । पूर्वादिदिक्षु स्वयंप्रभादिविमाननिवासिन सोमादयश्चत्वारो लोकपाला । जातुपरिपत्समानयुर्वैश्रवण, तत् ऊनायुर्वरुण, ततोऽप्यूनायुषौ सोमयमौ । तयोर्म्यतरपरिपत्पचदेवा मध्या पचविंशतिर्देवा । बाह्या पचाशदेवा । वरुणस्याम्यतरपरिपदेवा मध्या पचाशदेवा । बाह्या देवशत । वैश्रवणस्याम्यतरपरिपत् पचदशदेवा । मध्या देवशत बाह्या द्वे देवशते । सर्वाभ्यतरपरिपदेवानामायु सप्तदशसागरोपामाणि । मध्यपरिपदेवानामायु तान्येव देशोनानि । बाह्यपरिपदेवानामायु सार्धानि षोडशसागरोपामाणि । तेषा यथाक्रमं पचदशदशपचदेव्यो भवति । सहस्राविमानादुत्तराणामायु सार्धानि षोडशसागरोपामाणि । तस्याधिपतिः सहस्रा यस्योनानि त्रीणि विमानश्रेण्यां सप्तदशविमानभूषिताया नमः कल्पविमान । तस्याधिपतिः सहस्रा यस्योनानि त्रीणि विमानश्रेण्यां सप्तदशविमानभूषिताया देवा, द्वे सामानिकसहस्रे, तिस्रः परिपद, सप्तानीकानि, द्वे आमरक्षसहस्रे, चत्वारो लोकपाला । श्रीमत्पादयोष्टावग्रमहिष्य सप्तविंशतिपत्न्योपमायुष । शेष शतार्द्धवत् । परिपदा मरक्षाऽनीकाभियोग्यवर्णना च शतार्द्धवत् । अथ तु विशेष — अनीकानां प्रथमकक्षे द्वे देवसहस्रे । दक्षिणादिदिक्षु सम-सर्वतोमद्र सुमद्र-समितविमाननिवासिन सोमादयश्चत्वारो लोकपाला । तेषामेकैकस्य द्वे सामानिकशते, षष्टिर्देव्य, चतस्रोप्रमहिष्य, तिस्रः परिपद । शेष शतार्द्धवत् । शतार्द्धजातुपरिपत् सप्तशतार्द्धवत् । ततोऽप्यूनायुर्वरुण । ततोऽप्यूनायुषौ सोमयमौ । शेष शतार्द्धवत् । सहस्राविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य आनतप्राणताऽऽरणाच्युतकल्पा सति । तत्र पञ्चविमानप्रस्तारा आनत-प्राणत पुष्पक-सातक-रारण अभ्युत्सङ्गाक्ता । तत्रानतविमानाच्चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्या निर्गता । विदिक्षु पुष्पप्रक्षीर्णकानि । तत्रैकैकस्यां विमानश्रेण्यां षोडशश्रेणिविमानानि । एवमौपरिष्टेषु पचसु विमानप्रस्तारेषु एकश्रेणिविमानहानिर्वेदितव्या । तत्रारणाच्युतविमानाराक्षिणश्रेण्या एकादशविमानविरचितायां षष्ठ कल्पविमान । तस्याधिपतिरारणो नाम देवराज यस्याधिकान्यधर्चतुर्गानि विमानशतानि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशा देवा, दशसामानिकशतानि, तिस्रः परिपद, सप्तानीकानि, दश मरक्षशतानि, चत्वारो लोकपाला । पद्मादयोष्टावग्रमहिष्य अष्टचत्वारिंशत्पत्न्यापमायुष । एकैका चात्राऽर्धतुतायै देवीशते परिवृता दशदेवीरूपशतसहस्राणि विकरोति । बल्लभिकाश्च पचदश तावदायुर्विक्रिया । समिताम्यतरपरिपत् पचविंशतिर्देवशत, तत्रैकैकसाधिकविंशतिसागरोपमायुर्दशदेवीक । चद्रा मध्या अर्धतृतीयानि देवशतानि, तत्रैकैक देशोनविंशतिसागरोपमायुस्तिरष्टदेवीक । जातुर्बाह्या पचदशशतानि तत्रैकैक अर्धविंशतिसागरोपमायुस्ति पञ्चदेवीक । अनीकानां प्रथमकक्षा एकदेवसहस्र । सर्वेषां देवानां तमहत्तराणां च एकैकस्य त्रिंशदेव्य । आमरक्षाणां च त्रिंशत्बाह्याभियोग्यस्य चद्रायुष ऊनमायु, त्रिंशदेव्य । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभादिविमाननिवासिन सोमादयश्चत्वारो लोकपाला । तेषामेकैकस्य सामानिकशत । द्वात्रिंशदेव्य । चतस्राप्रमहिष्य । तिस्रः परिपद । जातुसमानायुर्वैश्रवण । ततोऽप्यूनायुर्वरुण । ततोऽप्यूनायुषौ सामयमौ । तयोर्म्यतरपरिपत्पचदेवा मध्या पचविंशति । बाह्या पचाशत् । वैश्रवणस्याम्यतरपरिपत्पचदेवा । मध्या पचाशत् । बाह्या शत तेषा यथाक्रमं एकविंशतिसागरोपमाणि तान्येव देशोनानि तान्येव चार्धोनान्यापुरवगतव्य । सप्त पच तिसृश्च दव्यो ज्ञया । आरणाच्युतविमानादुत्तरश्रेण्या एकादशविमानभूषिताया षष्ठ कल्पविमान । तस्याधिपतिरप्युता नाम देवराज । यस्योनान्यधर्चतुर्गानि विमानशतानि । त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशा देवा । दश सामानिकशतानि । तिस्रः परिपद । सप्तानीकानि । दश आमरक्षशतानि । चत्वारो लोकपाला । श्रीमत्पादयोष्टावग्रमहिष्य पचपचाशत्पत्न्योपमायुष, बल्लभिकाश्च पचदश तावदायुष, अश्लिष्ट-आरणेन्द्रवत् । परिपदादिविधिश्च तथैव नेप । अथ तु त्रिंशत् पचपचोपमायुष । ततोऽप्यूनायुर्वरुण । ततोऽप्यूनायुषौ सामयमौ । त एते लोकानुयोगापदेशेन चतुर्दशोक्त । इह द्वादश इष्यते पूर्वोक्तं क्रमणं अष्टात्तरकापिष्ठमहाशुक्रसहस्रार्द्धाणां दक्षिणैर्द्रानुर्गतिं तत्वात् आनतप्राणतकल्पयोध एकैकैर्

व्यात् । सौधर्मविमानसख्या प्राप्नुक्ता । ऐशानेऽष्टाविंशतिर्विमानशतसहस्राणि । अणिविमानानि चतुर्दशशतानि सप्तपचाशानि । पुष्पप्रकीर्णकानां सप्तविंशतिः शतसहस्राणि अष्टनवतिः सहस्राणि पचशतानि त्रिचत्वारिंशानि । सानत्कुमारो द्वादशविमानशतसहस्राणि अणिविमानानां पचशतानि पचनवत्यधिकानि प्रकीर्णकानां एकादशशतसहस्राणि नवनवतिः सहस्राणि चत्वारि शतानि पचोत्तराणि । माहेंदेऽष्टे विमानशतसहस्राणि अणिविमानानां ; एक शतं पण्यवस्थधिकं, प्रकीर्णकानां सप्तशतसहस्राणि नवनवतिसहस्राणि अष्टौ शतानि चतुश्चत्वारि । ग्रहज्येकब्रह्मोत्तरकल्पयोः चत्वारि विमानशतसहस्राणि अणिविमानानां त्रीणि शतानि चतुःपण्यधिकानि । प्रकीर्णकानां त्रीणि शतसहस्राणि नवनवतिः सहस्राणि । षट्छतानि षट्त्रिंशानि । सप्तवकापिष्टयोः पचाशतसहस्राणि अणिविमानानां शत अष्टपचाश प्रकीर्णकानामेकानपचाशसहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशति । शुक्रमहाशुक्रयोः अवारिशतसहस्राणि अणिविमानानां त्रिसप्ततिः । प्रकीर्णकानां एकानचत्वारिंशत्सहस्राणि नवशतानि सप्तविंशतिः । शतारसहस्रारकल्पयोः पद्मविमानसहस्राणि अणिविमानानां एकानसप्ततिः । प्रकीर्णकानां एकानचत्वारिंशतानि एकत्रिंशतिः । आरणाप्युत्तरकल्पयोः सप्तविमानशतानि अणिविमानानां त्रीणि शतानि त्रिंशतिः । प्रकीर्णकानां त्रीणि शतानि सप्तव्यधिकानि । चतुर्दशशतं कल्पविमानेषु विमानसख्या चतुरशीतिः शतसहस्राणि पण्यवतिः सहस्राणि सप्त च विमानशतानि, आरणाप्युत्तरविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राण्युत्प्लव्य सति । तत्राधोऽधैवेयकविमानानि, येषु त्रयो विमानप्रस्ताराः सुदर्शनान्मोघसुप्रबुद्धाः । तत्र सुदर्शनं द्वावचतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यः । तत्रैकैकस्या विमानश्रेण्यां दश विमानानि । सुदर्शनादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि-उत्प्लव्यत्पादस्ति अमोघो नाम विमानप्रस्तारः । अत्रापि चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः अत्रैकस्या विमानश्रेण्यां नवविमानानि । अमोघादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लव्य अस्ति सुप्रबुद्धो नाम विमानप्रस्तारः । अत्रापि चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्निर्गताः । एकैकस्या विमानश्रेण्या अष्टौ विमानानि, निष्पत्येतेषु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि न संति । तान्येकादशोत्तरविमान शत सुप्रबुद्धविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लव्य सति । तत्र मध्यमधैवेयकविमानानि येषु त्रयः प्रस्ताराः 'यशोवसुमन्-विशाला', पूर्वपदत्रापि एकैकश्रेणिविमानान्या पचसप्तति अणिविमानानि, पुष्पप्रकीर्णकानि द्वात्रिंशत्, तान्येकानि सप्तोत्तर शत सुविशालविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लव्य सति । तत्रोपरिमधैवेयकविमानानि येषु त्रयः प्रस्ताराः सुमनाः सीमनाः प्रीतिकर इति पूर्वपदत्राप्येकैकविमानान्या एकानचत्वारिंशत् अणिविमानानि द्वापचाशपुष्पप्रकीर्णकानि, तान्येकानि समुदितानि एकनवतिविमानानां प्रीतिकरविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लव्य सति । तत्राऽनुदिशविमानानि येष्वेक एवाऽऽदित्यो नाम विमानप्रस्तारः तत्र दिक्षु विदिक्षु चत्वारि चत्वारि अणिविमानानि । प्राच्या दिशि अर्धविमान, अपाच्यामर्चिमाळी, प्रतीच्या वैरोचन, उदीच्या प्रभास, मध्ये आदित्याख्य । विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकानि चत्वारि । पूर्वदक्षिणस्या मर्चिप्रम । दक्षिणापरस्या अर्धमध्य । अपरोत्तरस्या अर्चिरावर्त । उत्तरपूर्वस्यामर्चिर्वेतिष्ट । तान्येकानि नवादि-त्पविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि-उत्प्लव्य सति । तत्रानुत्तरविमानानि यत्रैक एव सर्वार्थसिद्धि-सदौ विमानप्रस्तारः । दिक्षु प्रदक्षिणानि विजयजयप्रतजयतापराजितविमानानि चत्वारि मध्ये सर्वार्थसिद्धि-संज्ञ, पुष्पप्रकीर्णकानि न सति । सौधर्मज्ञानयोर्विमानानि सप्तविंशत्येकयोजनशतवाङ्मयानि पचयोजनशतोच्छ्र-याणि । सानत्कुमारमाहेंद्रयोः त्रिंशत्लोकब्रह्मोत्तरकाल्यतवकापिष्टेषु शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्राण्यु आनतप्राणताऽऽरणाऽप्युत्तेषु नवसु धैवेयकेषु अनुदिशाऽनुत्तेषु च गिम्भानां बाहुल्यमेकैकयोजनविहीन । उच्छ्रयश्च एकैकयोजनशताधिको यथाक्रम वेदितव्यः । तान्येकानि अष्टादशप्रकीर्णकविमानानि कानि चित् सख्येययो-जनविस्ताराणि कानिचिदसख्येययोजनविस्ताराणि । यानि सख्येयविस्ताराणि तानि सख्येययोजनशतवि-स्ताराणि यान्यसख्येयविस्ताराणि तानि ; असख्येययोजनशतसहस्रविस्ताराणि । सौधर्मज्ञानयोर्विमानानि पचवर्णानि कृष्णनीलरक्तहारिद्रशुक्लवर्णानि । सानत्कुमारमाहेंद्रयोः चतुर्वर्णानि कृष्णहीनानि । ब्रह्मलोकब्रह्मो-त्तरकाल्यतवकापिष्टेषु त्रिवर्णानि विमानानि कृष्णनीलवर्जितानि । शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्राणाऽऽनतप्राण-

तारणाच्युतेषु दिवर्णानि विमानानि हारिद्रशुक्लवर्णानि । ग्रैवेयकानुदिशानुत्तरविमानानि शुक्लवर्णान्येव, परम-
शुक्ल सर्वार्थसिद्धिविमानं । एषामधिकृतानां वैमानिकानां देवानां परस्परतो विशेषप्रतिपर्ययमाह—

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीर्द्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥२०॥

स्वोपात्तायुष उदयात् स्थानं स्थिविः ॥ १ ॥ स्वेनोपात्तस्य देवायुषः उदयात्तस्मिन्भवे तेन
शरीरेण स्थानं स्थितिरुच्यते ।

शापानुग्रहलक्षणः प्रभावः ॥ २ ॥ शापोऽनिष्टापादनं, अनुग्रह इष्टाप्रतिपादनं तल्लक्षणः, प्रवृद्धो
भाव प्रभाव इत्याख्यायते ।

सद्देवोदये सति इष्टाविषयानुभवत्वं सुखं ॥ ३ ॥ सद्देवोदयमूलहेतौ सति वास्तव्येष्टविषयस्य
उपनिपाते तद्विषयमनुभवत्वं सुखमिति कथ्यते ।

शरीरवसनाभरणादिदीप्तिर्द्युतिः ॥ ४ ॥ शरीरस्य वसनस्याऽऽभरणादीनां च दीप्तिः द्युतिरिति
उपाख्यायते ।

लेश्याशब्द उक्तार्थः ॥ ५ ॥ लेश्याशब्द उक्तार्थ एव वेदितव्यः लेश्याया विशुद्धिः लेश्याविशुद्धिः ।

इन्द्रियावधिभ्यां विषयाभिसंबन्धः ॥ ६ ॥ विषयशब्दस्य इन्द्रियावधिभ्यामभिसंबन्धो भवति ।
इन्द्रियं चाऽवधिश्च इन्द्रियावधी तयोर्विषय इन्द्रियावधिविषय इति ।

इतरथा हि तदाधिक्यप्रसंगः ॥ ७ ॥ अक्रियमाणे ह्येवमभिसंबन्ध उपर्युपरि देवेषु इन्द्रियाणा-
माधिक्यं प्रसज्येत ।

स्थितिग्रहणमादौ तत्पूर्वकत्वादितरेषां ॥ ८ ॥ स्थितिग्रहणमादौ क्रियते तत्पूर्वकत्वादितरेषां
प्रमावादीनां । स्थितिमतां हि प्रमावादयो नाऽस्थितस्येति ।

तैभ्यस्तैर्वाऽधिका इति तसिः ॥ ९ ॥ तैभ्यः स्थित्यादिभ्यः आधिका इति 'अपादानेऽहीय-
रुहोरिति' तसिः । तैर्वाधिका इति तसिप्रकरणे 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तसिः' उपर्युपरि वैमानिका
इत्यनुवर्तते तैरेवमभिसंबन्धत्वं उपर्युपरि वैमानिकाः प्रतिकल्पं प्रति प्रस्तार च स्थित्यादिभिरधिका इति ।
तत्र स्थितिः-उत्कृष्टा जघन्या च । सा उपरिष्टाद्वक्ष्यते । इह तु वचनं येषां समा भवति तेषामपि गुणतो-
धिकत्वज्ञापनार्थं । यः प्रमाणः सौधर्मकल्पदेवानां विग्रहानुग्रहविक्रियापराभियोगादिषु, उपर्युपरि ततोऽनं-
तगुणः । मदाभिमानतया अत्यसंक्रिष्टत्वाच्च न प्रवर्तते । एवं सुखादयोपि प्रत्येतव्याः । लेश्यानिषमः उपरि-
वक्ष्यते इह तु वचनं यत्र विधानं समानं तत्रापि कर्मविशुद्धितोषिका भवति इति प्रतिपादनार्थं । यथा
स्थित्यादिभिरुपर्यधिका एव गत्यादिभिरपि इत्यतिप्रसंगे तन्निवृत्त्यर्थमाह—

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥२१॥

देशांतरमाप्तिहेतुर्गतिः ॥ १ ॥ उभयनिमित्तान्नाच् उत्पद्यमानः कायपरिसंदो गतिरिच्छुच्यते ।

शरीरमुक्तलक्षणं ॥ २ ॥ औदारिकवैकिथिःऽऽहारकतेजसकार्मणानि शरीराणि इत्यत्र शरीर-
मुक्तलक्षणं ।

लोभकपायोदयान्मूर्छा परिग्रहः ॥ ३ ॥ लोभकपायवेदनीयस्य उदयान्मूर्छासंरुत्यः परिग्रह
इत्याख्यायते ।

मानकपायोदयापादितोभिमानः ॥ ४ ॥ मानकपायवेदनीयस्य उदयापादितोऽहंकारः अभि-
मान इति कथ्यते । गतिश्च शरीरं च परिग्रहश्च अभिमानश्च गतिशरीरपरिग्रहाभिमानाः तैः गतिशरीरपरि-

प्रहाभिमानत । तसिप्रकरणे 'आद्यादिम्य उपसख्यान, इति तसि । यदि हि अयादानविवक्षा स्यात्
अहीयरुहोरिति प्रतिषेध स्यात् ।

गतिग्रहणमादौ लक्षणद्वययोगात् ॥ ५ ॥ गतिग्रहणमादौ क्रियते कुत ? लक्षणद्वययोगात्
द्वेदे सुधिस अत्याप्तर, इति ॥

ततः शरीरग्रहण तस्मिन् सति परिग्रहोपपत्ते ॥ ६ ॥ तत पर शरीरग्रहण क्रियते कुत ?
तस्मिन् सति परिग्रहोपपत्ते । सति शरीरे परिग्रहा भेद बुद्धिरुपजायते ।

तद्वत्त्वेपि केवलिन परिग्रहेच्छाभाव इति चेन्न देवाधिकारात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् शरीर्येपि
केवलिन भेदमिति सक्त्यो न विषते ततोऽय हेतुम्यभिचार इति तच्च, किं कारण ? देवाधिकारात् ।
देवा हि रागादिमत-अधिकृता, तेषामनश्य सति शरीरे परिग्रहाभिलाषण भवितव्यमिति नास्ति व्यभिचार ।

तन्मूलत्वात्तदनतरमाभिमानगूहणं ॥ ८ ॥ परिग्रहमूलो हि लोकऽभिमानो दृष्ट, ततोऽय तद-
नतर ग्रहण क्रियते । उपर्युपर्युपरि तेषां तनापर्युपरि देवानां उक्ता गत्यादयो हीना वेदितव्या । तद्यथा-
सौधमैशानयोर्देवा श्रीडादिनिमित्ता गतिं महाविषयत्वेन मुहुर्मुहुर्दृष्ट्या वाऽधिक्रामास्कदति न तथोपरि देवा
विषयाभिष्मगोद्रेकामात्रात् । ततस्तानिमित्ता गतिरपि क्रमेण दीयते । शरीरमपि सौधमैशानयोर्देवानां
सप्तरात्रिप्रमाण । सनकुगारमाहेंदयो षडरत्निप्रमाण । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलातयकापिष्टेषु पचारात्ति । छुन-
महासुक्रशतारसहस्राण्यु च चतुररत्ति । आनतप्राणतयोरर्धचतुर्पारत्ति । आरणाच्युतयोररत्तिनितयप्रमाण ।
अधोमैत्रेयकेषु अर्धतृतीयारत्ति, मध्यममैत्रेयकेषु अरत्तिद्वयमात्र, उपरिमैत्रेयकेषु अनुदिशविमानेषु च
अभ्यधोमैत्रेयकेषु, अनुचोत्तोरत्तिप्रमाणमात्र । परिग्रहोपि विमानपरिवारादिलक्षण उपर्युपरि हीन इत्युक्त पुर-
स्तात् । कुत पुनरुपर्युपरि परिग्रहाभिमानहानिरप्युपपत्ते—

प्रतनुकषापत्वात्पसक्रेषावधिविशुद्धितत्त्वाच्चलोकनसंवेगपरिणामानामुत्तरात्तराधिनयाद
भिमानहानिः ॥ ९ ॥ प्रतनुकषापत्वात्पसक्रेषो भवति, ततोऽयधिविशुद्धिर्जायते, सक्रेषवशादवधि
हीयत इत्युक्त पुरस्तात् । ततोऽयधिविशुद्धि उपर्युपरि देवा शरीरमानसदु खपरीतान् नारकतैर्यम्योनमा-
नुषान् प्रक्रेषेणाऽवलोकयति । ततस्तानिमित्तसंवेगपरिणाम ससाराद्भीरुता, उपजायते । ततो दु खं दृष्टुं
दुरतयु परिग्रहोपि अभिमाना हीयते । किं च—

विशुद्धपरिणामप्रकर्षनिमित्तत्वाच्च उपर्युपर्युपपत्तेः ॥ १० ॥ इह विशुद्धपरिणामभेदनिमित्त
पुण्यकर्मव्यतिष्ठत्प, तान्मूर्च्छो देहेषु उपपद्यते इति उपर्युपरि अभिमानहानि । कारणसदृश हि कार्यं दृष्टमिति ।
तद्यथा—तैर्मयानेषु अतस्त्रिण पर्वाता पक्षेद्विषा सख्येयवर्षायुष, अत्यशुभपरिणामवशेन पुण्यवधमनुभूय
भवनवासिषु व्यतरयु च उपपद्यते । त एव सज्जिनो मिथ्यादृष्टय, सासादनसम्यग्दृष्टयश्चाऽऽसहस्रारादुत्पद्यते
त एव सम्यग्दृष्टय सौधमैशानयोर्देवा अच्युतातेषु जायते । असख्येयवर्षायुष, तिर्यहमनुष्या मिथ्यादृष्टय सासा
दनसम्यग्दृष्टयश्चाऽऽप्यतिव्येस्य उपजायते । तापसाद्योक्तुष्टा त एव सम्यग्दृष्टय सौधमैशानयोर्देवा मानुभवति ।
मनुष्याश्च सख्येयवर्षायुष मिथ्यादर्शना सासादनसम्यग्दर्शनाश्च भवनवासिषु भूतिपूपरिमैत्रेयकातेषु उप
पादमास्कदति । परित्राजकाना दवेषूपपाद आ ब्रह्मलोकत् । आजीवकाना आ सहस्रारात् । तत ऊर्ध्वमन्यलिङ्गाना
नास्त्युपपाद । निर्मयलिङ्गधराणामेव-उत्कृष्टतपानुष्ठानोपचितपुण्यवधाना । असम्यग्दर्शनानामुपरिमैत्रेयका
तेषु उपपाद तत ऊर्ध्व सम्यग्दर्शनज्ञानचरणप्रकर्षोपेतानामेव जम नेतरय । श्रावकाणां सौधमैशानयोर्देवा-
नां तेषु जम नाधो नोपरीति परिणामविशुद्धिप्रकाययोगादेव कल्पस्थानानिश्चये योगोवसय । पुरस्तात्त्रिपु
निकायेषु देवानां उपाधिधिरुक्त इदानीं वैमानिकेषु उपाधिधिरुक्तिपर्ययमाह—

पीतपद्मशुक्लेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २२ ॥

किमर्थं पृथग्देश्याभिधानं क्रियते ननु यत्रैवान्यो देश्याविधिः तत्रैवं वक्तव्यं ! अत उत्तरं पठति—
पृथग्देश्याभिधानं लघ्वर्थं ॥ १ ॥ पृथग्देश्याभिधानं क्रियते लघ्वर्थं तत्र हि पाठे क्रियमाणे
 धैर्याभिधानां स्वामिनां भेदेन निर्देशः कर्तव्यः स्यात् । अथ कोऽयं निर्देशः ? पीतपद्मशुक्लेश्या इति । पीता च
 पद्मा च शुक्ला च पीतपद्मशुक्लाः ता देश्या येषां त इमे पीतपद्मशुक्लेश्या इति । यच्च द्वे पुंवदभावात् निर्देशो
 नोपपद्यते ! नैष दोषः औत्तरपदिकं ह्रस्वत्व, यथाकार्यविपरिणामाद्वा सिद्धं । “दुतायां तपरकरणे मय्यमविलेवि-
 तयोरुपसंख्यानमि” त्यत्रौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वमेवविहापि वेदितव्यं ।

तत्र कस्य फा देश्या इत्यत्रोच्यते—

सौधर्मशानीयाः पीतलेश्याः ॥ २ ॥ सौधर्मशानीया देवाः पीतलेश्या दृष्टव्याः ।

सानत्कुमारमार्द्ध्रियाः देवाः पीतपद्मलेश्याः ॥ ३ ॥ सानत्कुमारे मार्द्धे ५ देवाः पीतपद्म-
 लेश्याः प्रत्येतव्याः ।

ब्रह्मलोकप्रसोत्तरलान्तवकापिष्ठेषु पद्मलेश्याः ॥ ४ ॥ चतुर्थेऽ देवाः पद्मलेश्याः दृष्टव्याः ।

शुक्रमहाशुक्रवतारसहसारेषु पद्मशुक्लेश्याः ॥ ५ ॥ चतुर्थेऽ देवाः पद्मशुक्लेश्या विज्ञेयाः ।

आनतादिषु शेषेषु देवाः शुक्लेश्याः ॥ ६ ॥ आनतादिषु शेषेषु देवाः शुक्लेश्याः प्रत्येतव्याः ।
 तत्राप्यनुदिशानुचारेषु परमशुक्लेश्याः ।

शुद्धमिश्रलेश्याविकल्पानुपपत्तिः सूत्रेऽनभिधानादिति चेन्न मिश्रयोरन्यतरग्रहणात् यथा-
 लोके ॥७॥ स्यान्मतं-उक्तो देश्याविकल्पः शुद्धो मिश्रश्च नोपपद्यते, कुतः ! सूत्रेऽनभिधानात् इति तन्न,
 किं कारणं ! मिश्रयोरन्यतरग्रहणात्, यथालोके । तद्यथा-छत्रिणो गच्छन्तं सछत्रिण्यपि छत्रिण्यपदेशः एवविहापि
 मिश्रयोरन्यतरग्रहणेन ग्रहणं भवति इति पीतपद्मलेश्याः पूर्णग्रहणेन परग्रहणेन वा गृह्यन्ते, एवं पद्मशुक्ल-
 लेश्या अपीति नास्ति दोषः ।

द्वित्रिशेषग्रहणादग्रहणमिति चेन्नोच्छातः संबंधोपपत्तेः ॥ ८ ॥ स्यान्मतमेवमपि ग्रहणं नोप-
 पद्यते कुतः ? द्वित्रिशेषग्रहणात् सूत्रे द्वौ पञ्चते द्वयोः पीतलेश्याः, त्रिषु पद्मलेश्याः, दोषेषु शुक्लेश्या इति
 तच्चानिष्टमिति, तन्न किं कारणं ? इच्छातः संबंधोपपत्तेः । एवं हि संन्यः क्रियते द्वयोः कल्पयुगल्योः पीत-
 लेश्याः, सानत्कुमारमार्द्ध्रयोः पद्मलेश्याया अनिवृत्तातः । ब्रह्मलोकदिषु त्रिषु कल्पयुगलेषु पद्मलेश्याः शुक्रमहा-
 शुक्रयोः शुक्लेश्याया अनिवृत्तातः । दोषेषु शतारादिषु शुक्लेश्याः पद्मलेश्याया अनिवृत्तातः, इति नास्त्यार्षविरोधः ।

सप्तारतस्रश्रमस्तु ॥ ९ ॥ अथवा पाठांतरमाश्रित्य किं पुनः तत् पीतमिश्रपद्ममिश्रशुक्लेश्याः । द्वि-
 त्रिचतुश्चतुःदोषेऽप्यिति, ततो न कश्चिदार्पितोषः ।

निर्देशवर्णपरिणामसंक्रमकर्मलक्षणगतिस्वापित्वसाधनसंख्यासंग्रहसंज्ञकालांतरभावा-
 दननुत्पत्तौ साध्या लेश्याः ॥ १० ॥ एतन्निर्देशादिभिः शोडशभिरनुयोगद्वारैः देश्याः साधयितव्याः ।
 तत्र निर्देशास्तावत्-कृष्णलेश्या नीललेश्या कपोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या चेति । धर्मी भ्रमर-
 पुरकटफलोत्ततपत्नीपद्मसंग्रहणः यथाक्रमं देश्याः । यथांतरमासां अनन्तरिकल्पं, एकद्वित्रिचतुःसंख्येयाऽ-
 संख्येयाऽनन्तरकृष्णगुणयोगात् कृष्णलेश्याऽनन्तरविरह्या । एवमितरं अपि । परिणामः-संख्येयलोकप्रदेश-
 प्रमाणेषु अतद्वेयपगुणेषु कथायोदयस्थानेषु उल्लेखमप्यमत्रयन्यातकेषु संज्ञाहान्या परिणामात्मनः अनुभा-
 रितम् । कृष्णनीलकपोतलेश्याः परिणमन्ते तथा जघन्यमप्यमोऽकृष्टांशकेषु निशुद्धिद्वारा तिस्रः शुभाः तत्रः
 पद्मशुक्लेश्याः परिणमन्ते । तथोल्लेखमप्यमत्रयन्यातकेषु निशुद्धिहान्या तिस्रः शुभाः परिणमन्ते । तथा जघ-
 न्यमप्यमोऽकृष्टांशेषु संज्ञाविह्वला तिस्रः, अनुभाः परिणमन्ते । एकैका चात्र देश्या असंख्येयलोकप्रदेशप्रमाण

परिणामाऽप्यन्तसापस्थाना । सक्रम , कृष्णलेस्यासक्रियमानो नान्यां लेस्यां सक्रामति, कृष्णलेस्यैव पदस्थान-
पतितेन सक्रमेण वर्धते तद्यथा—कृष्णलेस्याया यत्प्राथमिक सङ्केशस्थानं तत्. स्थानादनन्तभागाम्यधिका
वृद्धिरसङ्केशभागाऽप्यधिका वा सङ्केशभागाऽप्यधिका वा सङ्केशगुणाम्यधिका वा असङ्केशगुणाम्यधिका वा ।
अनन्तगुणाम्यधिका वा । तथा हीयमानापि लेस्यांतरसक्रमं न करोति कृष्णलेस्यैव पदस्थाननिपतितसक्रमेण
हीयते तद्यथा—कृष्णलेस्याया यदुत्कृष्टसङ्केशस्थानं तत् स्थानादनन्तभागहान्या असङ्केशभागाहान्या सङ्केश-
भागाहान्या वा सङ्केशगुणहान्या वा असङ्केशगुणहान्या वा अनन्तगुणहान्या वा, यदा कृष्णलेस्या अनन्तगुणहा-
न्या हीयते तदा नीललेस्याया उत्कृष्ट स्थानं सक्रामति तदैव कृष्णलेस्यासक्रियमानस्य एको विकल्पो वृद्धौ
स्वस्थानसक्रमा नाम । हानौ पुनर्द्वौ विकल्पो स्वस्थानसक्रम परस्थानसक्रमश्चेति । एवमितरावपि लेस्यास्तु
वृद्धिहान्यो सक्रमविकल्पविधिवेदितव्य । अथ ॥ विशेष शुक्ललेस्यस्य त्रिशुद्धिवृद्धौ लेस्यांतरसक्रमा नास्ति
स्वस्थानसक्रमोस्ति । सङ्केशवृद्धौ त्रिशुद्धिहानौ तु स्वस्थानसक्रमोप्यस्ति परस्थानसक्रमोपि । मध्यलेस्याना हानौ
वृद्धौ च उभावपि सक्रमौ स्त । अनन्तभागपरिवृद्धि कया परिवृद्ध्या ' सर्वजीवैरन्तभागपरिवृद्ध्या । अस-
ङ्केशभागापरिवृद्धि कया परिवृद्ध्या ' असङ्केशयत्नेकभागपरिवृद्ध्या । सङ्केशभागापरिवृद्धि कया परि-
वृद्ध्या ' उत्कृष्टसङ्केशभागापरिवृद्ध्या । सङ्केशगुणवृद्धि कया परिवृद्ध्या ' उत्कृष्टसङ्केशगुणपरिवृद्ध्या ।
असङ्केशगुणपरिवृद्धि कया परिवृद्ध्या ' असङ्केशयत्नेकगुणपरिवृद्ध्या । अनन्तगुणपरिवृद्धि कया परिवृद्ध्या '
सर्वजीवाऽनन्तगुणपरिवृद्ध्या । लेस्याकर्म उच्यते—जबूस्लमक्षण निदर्शनं कृत्वा, स्तब्धनिष्ठपञ्चाखानुशाखा
विडिकाद्येदनपूर्वकं फलभक्षणं स्वयं पतितफलभक्षणं चोरितं कृष्णलेस्यादयः प्रपतन्ति । अथ लक्षणमुच्यते-
" अनुनयान्मुपगमोपदेशप्रहणवैरामोचनाऽतिचट्यदुर्मुखवनिर्लुक्पताङ्गेशनमारण्यरितोषणादि कृष्ण
लेस्यालक्षण, । ' आलस्यविक्षानहानिकार्यानिष्ठपन्नभीरुताविषयातिगुद्विमायातृष्णातिमानवचनाऽनृतमाभिता
चापलालितुन्धयादि नीललेस्यालक्षण, । ' भास्यैर्पैश्वर्यपरपरिभवाऽऽमप्रशसापरपरिवादवृद्धिहायगणना
ऽऽमीयजीवितनिराज्ञताप्रशस्त्यमानघनदानमुद्धमरणोद्यमादि कपोतलेस्यालक्षण, । वृद्धमित्रतासालुप्सोश्च
सत्यवाददानशीला मीयकार्यसपादनपटुविज्ञानयोगसर्वधर्मसमयदर्शनादितेजोलेस्या लक्षण । ' सयराक्ष्य
क्षमोपेतपठितसात्त्विकदानविशारदचतुरर्जुगुल्फेदन्तापूजाकरणनिरतत्वादि पद्मलेस्यालक्षण, । ' वैरागमोह
विरहिरिपुद्रोषाप्रहणनिदाननर्जनसर्गसाधनत्रयार्थभौदासीन्यभयोमार्गानुष्ठानादि शुक्ललेस्यालक्षण, । गति
रुच्यते कपोतलेस्यापरिणत आत्मा कां गतिं गच्छतीति चर्विशालितनित्येपु लेस्याशकेषु आयुषो प्रहणहृतव-
अष्टावशका मध्यमा । पुत पुनरन्तदनुगम्यते, इति चेत् अष्टाभि- अक्षरं मध्यमन परिणामेनाऽऽयुष-
मिति इत्यार्षोपदेशात् । शेषा अष्टादशलेस्याशका गतिविशेषहेतु पुण्यपापविशेषोपचयहतुवाचत्वा तदपेक्षो
मध्यमपरिणाम तद्याग्यायुर्वैधहर्तुर्भजति तत आयुर्नामकर्मोदमापादिता गतिविशेषो लक्ष्यवशादवसेय ।
तद्यथा उत्कृष्टशुक्ललेस्याशकपरिणामादात्मानं कालं कृत्वा सर्वार्थसिद्धं याति । जघन्यशुक्ललेस्याशकपरिणामात्
शुक्लमहाशुक्लशतारसहस्रारान् याति । मध्यमशुक्ललेस्याशकपरिणामात् आनन्तादिषु प्राक् सर्वार्थसिद्धादुपपद्यते
उत्कृष्टपद्मलेस्याशकपरिणामात् सहस्रारमुपगच्छति जघन्यपद्मलेस्याशकपरिणामात् सानुवृत्तमारमोहैर्द्वौ याति
मध्यमपद्मलेस्याशकपरिणामात् ब्रह्मलोकादिषु आशतरादुपपद्यते । उत्कृष्टतेजोलक्ष्याशकपरिणामात् सानु-
वृत्तमारमोहैर्द्रव्यस्य चन्द्रकश्रेणिविमाना यास्कदति । जघन्यतेजोलक्ष्याशकपरिणामात् सौभर्मेशानप्रथमैर्द्रव्यश्रेणि
विमानानि याति। सच्यमतजालक्ष्याशकपरिणामात् चन्द्रादीर्द्रवश्रेणिविमानाद् आबलभद्रैर्द्रवश्रेणिविमानेभ्य रुप-
पद्यते । उत्कृष्टकृष्णलेस्याशकपरिणामात् अप्रतिष्ठानमवितिष्ठति । जघन्यकृष्णलेस्याशकपरिणामात् पच-
म्यामघ ईर्द्रकनरक ताम्रशस्त्रक सश्रयते । मध्यमकृष्णलेस्याशकपरिणामात् हिमैर्द्रकादिषु आ महारौरवा
दुपजायते । उत्कृष्टनीललेस्याशकपरिणामात् पचम्या मध्यैर्द्रकमवाप्नुवति । जघन्यनीललेस्याशकपरिणामात्
वालुकायां तप्तैर्द्रक याति । मध्यमनीललेस्याशकपरिणामात् वालुकायां तप्तैर्द्रकादिषु शर्षपैर्द्रकातपु उत्पद्यते ।
उत्कृष्टकपोतलेस्याशकपरिणामात् वालुकाप्रभायां सप्रज्वलितनरक याति जघन्यकपोतलेस्याशकपरि-
णामात् रत्नप्रभायां सम्रतक याति । मध्यमकपोतलेस्याशकपरिणामात् रौक्कादिषु आ सज्जलितैर्द्रकादुपप-

यते । मध्यमकृष्णनीलकपोततेजोलेश्याशकपरिणामात् मग्नवासिन्व्यतरज्योतिष्कपृथिव्यबुवनस्पतिन्
 व्रजति । मध्यमकृष्णनीलकपोतलेश्याशकपरिणामात् तेजोवायुकायिकेषु जायते । देवनारका स्लेश्याभि
 तिर्यग्मनुष्यानुयोग्यानां याति । स्वामित्वमुपयते—रत्नप्रभाशर्कराप्रभयो नारका कपोतलेश्या । बालुका-
 प्रभाया नीलकपोतलेश्या । पकप्रभाया नीललेश्या । घूमप्रभाया नीलकृष्णलेश्या । तम प्रभाया कृष्णलेश्या ।
 महातम प्रभाया परमकृष्णलेश्या । मग्नवासिन्व्यतरज्योतिष्का कृष्णनीलकपोततेजोलेश्या । एकद्वित्रिच
 तुरिन्द्रिया सङ्घिष्टत्रिलेश्या । असङ्घिष्टपंचेन्द्रियतिर्यच सङ्घिष्टचतुर्लेश्या । सङ्घिष्टपंचेन्द्रियतिरर्धा मनुष्याणां च
 मिथ्यादृष्टिसादादनसम्पद्यद्विसम्पद्भिर्मिथ्यादृष्टसयतसम्पद्यद्वाना पदपि लेश्या । सयतासयतप्रमत्तसयताऽ
 प्रमत्तसयतानां तिस्रः शुभा । अपूर्णकरणादीनां सयोगकेतव्यतानां शुक्ललेश्यैव । अयोगकेतव्यलिनीऽलेश्या ।
 सौधर्मेशानीया तेजोलेश्या । सानकुमारमार्हद्वीया तेजःपद्मलेश्या । ब्रह्मब्रह्मोत्तरार्त्तप्रकापिष्ठेषु देवा पद्मल
 श्या । शुक्लमहाशुक्लशतारसहस्ररेपु पद्मशुक्ललेश्या । आनतादिष्वासवार्धसिद्धात् शुक्ललेश्या । सवार्धसिद्धा पर-
 मशुक्ललेश्या । साधनमुप्यते—द्रव्यलेश्या नामकर्मेदयानिमित्ता । भावलेश्या कषायोदयक्षयोपशमप्रशमप्रक्षय
 कृता । सत्त्वा कथ्यते—कृष्णनीलकपोतलेश्या एकशः द्रव्यप्रमाणेनाऽनताऽनता । अनतानताभिरुत्सर्पि
 ण्यवसर्पिणीभिर्नापहियते कालेन । क्षेत्रेणाऽनतानतलोकसास्तेजोलेश्या । द्रव्यप्रमाणेन ज्योतिर्देवा, साधिका
 पद्मलेश्या । द्रव्यप्रमाणेन सङ्घिष्टपंचेन्द्रियतिर्यग्योनीनां सख्येयभागा शुक्ललेश्या पत्योपमस्याऽसख्येयभागा ।
 क्षेत्रमुपयते—कृष्णनीलकपोतलेश्या एकत्र स्वस्थानसमुद्घातोपपादै सर्ल्लोके यतते । तेजःपद्मलेश्या
 एकत्र स्वस्थानसमुद्घातोपपादैकलोकस्याऽसख्येयभागे शुक्ललेश्या स्वस्थानोपपादाभ्यां लोकस्यासख्येय
 भागे समुद्घातेन लोकस्यासख्येयभागे 'असख्येयेषु भागेषु' सर्वलोके वा । स्पर्शनमुप्यते—कृष्णनीलकपो
 तलेश्ये स्वस्थानसमुद्घातोपपादै सर्ल्लोके स्पृष्ट । तेजोलेश्यै स्वस्थानेन लोकस्यासख्येयभाग, अष्टौ चतु
 र्दशभागा वा देशोना । समुद्घातेन लोकस्याऽसख्येयभाग—अष्टौ नव चतुर्दशभागा वा दशोना । उपपा
 देन लोकस्यासख्येयभागा अप्यर्धचतुर्दशभागा वा देशोना । पद्मलेश्यै स्वस्थानसमुद्घाताभ्यां लोकस्या
 सख्येयभाग अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोना । उपपादेन लोकस्यासख्येयभाग पञ्चचतुर्दशभागा वा देशो
 ना । शुक्ललेश्यै स्वस्थानोपपादाभ्यां लोकस्यासख्येयभाग स्पृष्ट षट्चतुर्दश भागा वा देशोना । समुद्घा
 तेन लोकस्याऽसख्येयभाग षट्चतुर्दशभागा वा दशोना, असख्येया वा भागा सर्ल्लोको वा । काल
 उच्यते—कृष्णनीलकपोतलेश्यानां एकशः जघन्येनाऽमूर्त, उर्कपेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधि
 कानि सप्तदशसागरोपमाणि साधिकानि सप्तसागरोपमाणि साधिकानि । तत्र पद्मशुक्ललेश्यानामकश
 कात्ते जघन्येन, अतमूर्त, उर्कपेण द्वे सागरोपमे साधिक अष्टादश सागरोपमाणि साधिकानि त्रयस्त्रिं
 शत्सागरोपमाणि साधिकानि । अतरमभिधीयते—कृष्णनीलकपोतलेश्यानां—एकशः अतर जघन्येनाऽतमूर्त
 हूर्त, उर्कपेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधिकानि । तत्र पद्मशुक्ललेश्यानामकश, अतर जघन्येनाऽतमूर्त
 हूर्त उर्कपेणानत कालाऽसख्येया पुद्गलपरिवर्ता । भावो व्याख्यायते पदपि लेश्या भीदयिकभावा
 क्षरीरनाममोहनीयकर्मेदयापादितत्वात् । अल्पबहुत्व कथ्यते—सर्गत स्तोका शुक्ललेश्या पद्मलेश्या अस
 रपवगुणा अन्ध्या अनतगुणा कपोतलेश्या अनतगुणा नीललेश्या त्रिशेषाधिका कृष्णलेश्या त्रिशे
 पाधिका । आह—कल्योपपन्ना इत्युक्त तत्रेदं न ज्ञायत के कल्या ' इत्यत्रोप्यते—

प्राग्भवेयकेभ्यः कल्याः ॥२३॥

इदं न ज्ञायते कुत आरभ्य कल्या भवति इति सौधर्मादिप्रहणमनुवर्तत तेनापमर्थो लभ्यत सौधर्मादय
 कल्या इति । यद्यपि तदनन्तरमेवेदं वक्तव्य ' अत उत्तर पठति—

सौधर्मादनन्तर कल्याभिधाने व्यवधानप्रसङ्गः ॥ १ ॥ यदि सौधर्मादनन्तर कल्याभिधान
 क्रियते व्यवधान प्रसज्येत । कस्य ' सितिप्रभावादिसूत्रप्रत्यक्ष । सति च व्यवधाने तेन विधायमानोऽर्थ

कल्पेऽप्येव स्यात् अनंतरत्वाद् भ्रमेयकादिषु न स्यात् व्यवहितत्वात् । इह पुनः पाठे सति शिखादिविशेष-
विधिरविशेषेण सिद्धो भवति । अथ के कल्पातीताः ?

कल्पातीतसिद्धिः परिशेषात् ॥ २ ॥ कल्पातीतानां सिद्धिर्भवति । कुतः ? परिशेषात् परिशिष्टा
अमी भ्रमेयकादयोऽनुसराताः ।

भवनवास्यापतिप्रसंग इति चेत् उपर्युपरीत्याभिसंबन्धात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् परिशिष्टा यदि
कल्पातीताः भवनवास्यादीनामपि वैमानिकत्वमपि प्रसज्येत इति, किं कारणं ? उपर्युपरीत्यभिसंबन्धात् । उप-
र्युपरि वैमानिका नाधस्तात् इति, तेन कल्पातीता अहमिद्रा एव । कथं पुनस्तेषामहमिद्रत्वं ? सामानिकादि
विकल्पाभावात् ।

चतुर्गिःकार्योपदेशानुपपत्ति पद्मसप्तसंभवादिति चेन्न तत्रैवांतर्भावात् लौकांतिकवत् ॥ ४ ॥
स्यान्मतं च गतो देवनिकाया इत्युपदेशो नोपपद्यते इति । कुतः ? पद्मसप्तसंभवात् । पणिकायाः सभवति भवन
पातालव्यतरण्येति श्चकल्पविमानाधिष्ठानात् । भवनवासिनो दशविधा उक्ताः । पातालवासिनो लवणोदादि
समुद्रावासाः सुस्थितप्रभासादयः । व्यतरा अनारुतप्रियदर्शनादयः जंबूद्वीपाधिपतयः । ज्योतिष्काः पंचविधा
व्याख्याताः । कल्पोपपन्ना द्वादश वर्णिताः । विमानानि भ्रमेयकादीनि उपदिष्टानि । अथवा सप्तदेवनिकायाः त
एनाऽऽकाशोपपन्नैः सह, आकाशोपपन्नाश्चत्वारदशविधाः पांशुतापि-लवणतापि-तपनतापि-भवनतापि-सोम-
कायिक-यमकायिक-वरुणकायिक-वैश्रवणकायिक-पितृकायिक-अनलकायिक-रिष्टक-अरिष्ट-संभवा इति तत्र किं-
कारणं ? तत्रैवांतर्भावात्, लौकांतिकवत् । यथा लौकांतिकानां कल्पवासिभ्यस्तर्भावात् न निकायांतरत्वं ।
तथा पातालवासिना आकाशोपपन्नानां व्यतरेष्वंतर्भावात्, कल्पवासिना च वैमानिकत्वात् न निकायांतरत्वं ।
इति नास्ति चातुर्गिःप्राप्तिरिति । आह य एते दृष्टान्तेनोपात्ताः लौकांतिकास्ते कस्मिन् कल्पे भवतीत्यत्रोच्यते ।

ब्रह्मलोकालया लौकांतिकाः ॥ २४ ॥

एव्य तस्मिं लोके इत्यालयः ॥ १ ॥ यत्र प्राणिन एव लीयते स आलयो निवास इत्यर्थः
ब्रह्मलोक आलयो येषां ते ब्रह्मलोकालयाः ।

सर्वब्रह्मलोकदेवानां लौकांतिकत्वप्रसंग इति चेन्न लोकांतोपश्लेषात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्ब्रह्म-
लोकालया इत्यविशेषाभिधायकत्वात् सर्वेषां लौकांतिकत्व प्रसज्येत इति ? तत्र किं कारणं ? लोकालोकोपश्लेषात्
ब्रह्मलोकस्यातो लोकांत तस्मिन् भवा, लौकांतिकाः । अथवा जातिजरा मरणाकीर्णो लोकः तस्यातो लोकांतः
तत्प्रयोजना लौकांतिका, ते हि परीतसत्सारा ततश्च्युता एक गभवांस-अवाप्य परिनिर्वाति । तेषां सामा-
न्येनोपदिष्टानां भेदप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोयतुपिताव्यावाधारिष्ठाश्च ॥ २५ ॥

फ इमे सारस्वतादयः ।

पूर्वोत्तरादिषु दिक्षु यथाक्रमं सारस्वतादयः ॥ १ ॥ पूर्वोत्तरादिषु अष्टासु अपि दिक्षु यथा
क्रममेते सारस्वतादयो देवगणावेदितव्याः । तद्यथा अरुणसमुद्रभवः मूले सत्येययोजनविस्तारः तमस्कध-
समुद्रब्रह्मलोककारः अस्तितीव्राधकारपरिणाम स ऊर्ध्वं क्रमवृद्ध्या गच्छन् मर्त्येऽप्येव च सत्येययोजनबाहुल्यः
अरिष्टविमानस्याधोभागे समेत कुक्कुटबुटीवदवस्थितः तस्योपरि तमोराजयोष्टासुपत्य अरिष्टेन्द्रकाविमानस-
प्रणिश्रयः । तत्र चतसृष्वपि दिक्षु ब्रह्म गताः तिर्यगालोकातात्, तदनंतरेषु सारस्वतादयो देवाः । तत्र पूर्वो-
त्तरकोणे सारस्वतविमान, पूर्वस्या दिशि आदित्यविमान, पूर्वदक्षिणस्यां बन्धिनिमान, दक्षिणस्यामरुणाधिमान,

दक्षिणापरक्रोणे गर्दतोयविमानं, अपरस्या तुषितविमानं, अपरोत्तरक्रोणेऽव्याघ्रविमानं, उत्तरस्यामरिष्टविमान ।

चशब्दसमुच्चिताः तदंतरालवर्तिनः ॥२॥ तेषामतरालेषु चशब्दसमुच्चिताः द्वादशवृत्त्या देवगणाः प्रत्येतव्याः । तद्यथा—

अग्न्याभमूयाभचंद्राभसत्याभश्रेयस्करक्षेमकरवृषभेष्टकामवरनिर्माणरंजोदिगंतरक्षितात्म-
रक्षितसर्वरक्षितमरुदस्वध्विष्वऋषाः ॥ ३ ॥

एते अग्न्याभादयः षोडश देवगणाः लौकातिक्रमेदाः कथ्यन्ते । सारस्ततादित्यातर अग्न्याभसूर्याभाः, आदित्यबृहस्पतरे चद्राभसत्याभाः, बन्धरूपांतराले श्रेयस्करक्षेमकराः, अरुणगर्दतोयातराले वृषभेष्टकामचराः, गर्दतोयतुषितमध्ये निर्माणरंजोदिगतरक्षिता, तुषिताव्याघ्रमध्ये आत्मरक्षितसर्वरक्षिताः, अव्याघ्रारिष्टो-
त्तराले मरुदस्व, अरिष्टसारस्वतातरे अश्वविष्वाः, तान्येतानि विमानानि तन्निवासिना तयोमात् तत्सा-
रस्वताः सप्तशतसंख्याः, आदित्याश्च सप्तशतगणनाः, बह्वयः सप्तसहस्राणि नवोत्तराणि, तुषिताश्च
तावत् एव, अव्याघ्राद्या एकादशसहस्राणि एकादशानि, अरिष्टा अपि तावत् एव । चशब्दसमुच्चितानां
संख्येत्युच्यते—अग्न्याभे देवाः सप्तसहस्राणि सप्ताधिकानि । सूर्याभे सुरा नवसहस्राणि नवाधिकानि ।
चद्राभे सुराः एकादशसहस्राणि एकादशानि । सत्याभे विबुधाः त्रयोदशसहस्राणि त्रयोदशानि । श्रेयस्करे
देवाः पचदशसहस्राणि पचदशाधिकानि । क्षेमकरे अमराः सप्तदशसहस्राणि सप्तदशानि । वृषभेष्टे
सुरा एकादशविंशतिः सहस्राणि एकान्शविंशतिश्च । कामरेऽमराः एकविंशतिः सहस्राणि एकविंशतिश्च ।
निर्माणरंजसि देवाः त्रयोविंशतिः सहस्राणि त्रयोविंशतिश्च । दिगतरक्षिते देवाः पचविंशतिः सहस्राणि पचविं-
शतिश्च । आत्मरक्षिते सुराः सप्तविंशतिः सहस्राणि सप्तविंशतिश्च । सर्वरक्षिते विबुधाः एकान्शविंशतसह-
स्राणि एकान्शविंशच्च । मरुति देवाः एकत्रिंशतसहस्राणि एकत्रिंशच्च । वसुनि सुराः त्रयस्त्रिंशतसहस्राणि त्र-
यस्त्रिंशच्च । अश्वे सुराः पचत्रिंशतसहस्राणि पचत्रिंशच्च । विष्वे देवाः सप्तत्रिंशतसहस्राणि सप्तत्रिंशच्च
एते चतुर्विंशतिः लौकातिक्रमैः समुदिताः चत्वारिंशतसहस्राणि अष्टसप्ततिश्च शक्तानि पञ्चतराणि ।
सर्वे ते स्वतन्त्राः हीनाधिकत्वाभावात्, विषयवर्तिबिरहादेवैर्ययः, तव इवरेषा देवानामर्चनीयाः चतुर्दशपूर्व-
धराः सततं ज्ञानभावनावहितमनसः ससारान्तित्यमुद्रिग्नाः अनित्याशरणायनुपेक्षासमाहितमानसाः अति-
विशुद्धसम्यग्दर्शनाः धीर्धरानिष्क्रमणप्रतिबोधनपराः । नामकर्मेणाऽसंख्येयोत्तरात्तरप्रकृतिः वात् ससारिणा-
जीवानां सङ्गाः शुभाशुभनामकर्मेदयापादिताः वेदितव्याः । एतस्य कर्मणशरीरप्रणालिरूपा आश्रयापेक्ष-
यापादितसुखदुःखानां भव्याभ्यभेदाहितद्वैविध्यना प्राणिना ससारोऽनादिः, अपर्ययस्तानः अन्येषां
मोहोपशमप्रवृत्तन प्रत्यादृताना अप्रतिपतितसम्यग्दर्शनाना परीतविषयः सप्ताद्यानि भवप्रहणानि उत्कर्वेण
वर्तन्ते । जद्यन्येन द्विप्राणि अनुवर्ष्याच्छ्रियते । प्रतिपतितसम्यक्त्वाना तु भाव्ये । आह—प्रतिपतितसम्य-
क्त्वेऽपि किमविशेष एव आहोस्वित् कश्चिदस्ति प्रतिविशयः । इत्यत्रोच्यते ॥

विजयादिषु द्विचरमाः ॥२६॥

विजयादिषु इति ।

आदिशब्दः प्रकारार्थः ॥ १ ॥ अयं आदिशब्दः प्रकारार्थोदष्टव्यः तेन विजयवैजयंतजयताप-
राजिताऽनुदिशविमानानामिष्टानां ग्रहणं सिद्धं भवति । क. पुनरत्र प्रकारार्थः । अहर्निद्राश्च सति
सम्यग्दृष्ट्युपपादः । सर्वार्थसिद्धग्रहणप्रसंग इति चेन्न तेषां परमोच्छ्रितत्वात् । सर्वार्थसिद्ध इत्यवर्धननिर्देशात्
एकचरमत्वसिद्धेः ।

द्विचरमत्वं मनुष्यदेहद्वयापेक्षं ॥ १ ॥ चरमशब्द उक्तार्थः द्वौ चरमौ देहौ येषां ते द्विचरमाः
तेषां भावो द्विचरमत्वः । एतन्मनुष्यदेहद्वयापेक्षमवगतव्यः । विजयादिभ्यः च्युता अप्रातिपतितसम्यक्त्वा

मनुष्येष्टपृथग् सयममाराध्य पुनर्विजयादिपृथग् च्युताः मनुष्यभयमवाप्य सिध्यति इति द्विचरमदेहत्वं । इतरथा हि द्वौ मनुष्यभयौ, एको देवभयश्चेति त्रिचरमत्वं स्यात् न द्विचरमत्वं । कुत पुनः मनुष्यदेहस्य चरमत्वमिति चेदुच्यते—

मनुष्यदेहस्य चरमत्वं तेनैव मुक्तिपारिणामोपपत्तेः ॥ ३ ॥ यतो मनुष्यभयमवाप्य देवनाटक-
तैर्यग्योता सिध्यति न तेभ्य एवेति मनुष्यदेहस्य चरमत्वं ।

एकस्य चरमत्वमिति चेन्न औपचारिकत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं एकस्य भयस्य चरमत्वं, अत-
त्वात् न द्वयोस्ततो द्विचरमत्वमुक्त इति तन्न, किं कारण ? औपचारिकत्वात् येन देहेन साक्षान्मोक्षोऽवाप्यत
स मुख्यधर्मः, तस्य प्रत्यासन्नो मनुष्यभयः तत्प्रत्यासत्तेधर्म इत्युपचर्यते । देवभवेन व्यवहितत्वात् प्रत्या-
सत्यभाव इति चेन्न 'येन नाव्ययधान तेन व्यवहितेपि वचनप्राण्यादिति' ।

आर्षविरोध इति चेन्न प्रश्रवशेषोपपत्तत्वात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं विजयादिषु द्विचरमत्वमार्थे
विरोधि । कुत, त्रिचरमत्वात् एव ह्यार्थ उक्तमतरविधाने—अनुदिशानुत्तरविजयवैजयतजयतापराजितविमान
वासिना, अतर जघन्येन वर्षपृथक्त्व, उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे सातिरेके इति । तस्यायमर्थः तेभ्य च्युताः
मनुष्येष्टपृथग् अष्टनर्णान् सयममाराध्य अतर्मुहूर्तेन विजयादिषु भयमाप्नुवति इति जघन्येन वर्षपृथक्त्व ।
केचित्तेभ्यश्च्युताः मनुष्येष्टपृथग् सयममवाप्य सौधर्मैशानकल्पयो जनित्वा पुनरपि मनुष्यभयमनुभूय विजया-
दिषु जायते इति उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे साधिके इति ततो मनुष्यभयत्रयोपपत्तेर्द्विचरममुक्तमिति तन्न, किं
कारण ? प्रश्रवशेषोपपत्तत्वात् । एव हि व्याख्याप्रज्ञसिद्धिकेयुक्त विजयादिषु देवा मनुष्यभयमास्तेदव
कियतीर्त्यागता विजयादिषु कुर्वति इति गौतमप्रश्ने भगवतोक्तं जघन्येनैको भय आगता उत्कर्षेण
गत्यागतिभ्या द्वौ भवौ, सर्वाधिसिद्धौ च्युता. मनुष्येष्टपृथग् तेनैव भवेन सिध्यतीति न लौकातिकवदेकभयिका
एवेति विजयादिषु द्विचरमत्वं नार्थविरोधि कल्पातरोत्तरपनपेक्षत्वात् प्रशस्येति । आह उक्तं भवति जीवस्य
औदयिकेषु भोगेषु तैर्यग्योनिगतिरौदयिकी, स्थितौ चोक्तं तिर्यग्योनिजाना चेति । आश्रयविधाने च दृश्यते
माया तैर्यग्योनस्येति । तद्वक्तव्यं के तिर्यग्योनय इति अत्रोच्यते ।

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ २७ ॥

अयुक्तोऽय निर्देश औपपादिकमनुष्येभ्य इति, कुत ? मनुष्यशब्दस्य अल्पाचरत्वात् पूर्णनिपात.
प्राप्नोति. ? अमर्हितवान्नेष दोष औपपादिकस्य पूर्णनिपात । कथममर्हितत्वं ? देवानामौपपादिकध्वत-
र्भावात्, देवा स्थितिप्रभावादिभिरमर्हिता इति व्याख्याता ।

वृत्तेभ्य औपपादिकमनुष्येभ्योऽन्ये शेषाः ॥ १ ॥ औपपादिका उक्ता । देवमारकमनुष्य
व्याख्याता प्राह मानुषोत्तरान्मनुष्या इति । तेभ्योऽन्ये ये ते शेषा तिर्यग्योनय ।

सिद्धप्रसंग इति चेन्न सांसारिकप्रकरणात् ॥ २ ॥ स्यान्मत औपपादिकमनुष्येभ्योऽन्यत्व सिद्धा-
नामप्यस्ति इति तिर्यग्योनिप्रसंग इति तन्न, किं कारण ? सांसारिकप्रकरणात् । संसारिण प्रकृता तेन
तेभ्योऽन्ये संसारिण एव तिर्यग्योनयो न सिद्धा । अथ केय तिर्यग्योनिः ?

तिरोभावातिर्यग्योनिः ॥ ३ ॥ तिरोभावोऽन्यभवात् उपवाह्यत्वमित्यर्थः ततः कर्मोदयापादित-
भावा तिर्यग्योनिरित्यारब्धायते । तिरश्च योनिर्येषा ते तिर्यग्योनय ते च त्रसंस्थावरादिविकल्पा व्याख्याता ।

देवादिवत्तदाधारनिर्देश इति चेन्न सर्वलोकन्यापित्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत यथा देवाना
मूर्ध्वलोक, मनुष्याणां तिर्यग्येक, नारकाणांमधोलोक आधारविशेष उक्तः तथा तिरश्चामपि आधारो
निर्दिष्टव्य इति तन्न, किं कारण सर्वलोकन्यापित्वात् । सर्वलोकन्यापित्वं कथमेवमिति चेदुच्यते—

सूक्ष्मवाटरभेदात् ॥ ५ ॥ तिर्यचो द्विधा सूक्ष्मा बादराधेति । सूक्ष्मनामकर्मोदयापादितभावा. तत्र

सूक्ष्माः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः सर्वलोकव्यापिनः । बादराः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः विकलेंद्रियाः,
पचेंद्रियाश्च कचिदेव वर्तन्ते न सर्वत्र ।

द्वितीयेऽध्याये तन्निर्देश इति चेन्न कृत्स्नलोकभावात् ॥६॥ स्यादेतद्वितीयेऽध्याये एषा
तिरथा निर्देशः कर्तव्यः नात्रेति ? तन्न किं कारणं ? कृत्स्नलोकभावात् अयमेव तन्निर्देशो युक्तः सर्वालो-
कानुस्कातदाधारनिर्देशः सुगम इति ।

शेषसंप्रतिपत्तेश्च ॥ ७ ॥ नारकादीन् सर्वानुक्त्वा तेभ्योऽन्ये शेषास्तिर्यच इति शेषसंप्रतिपत्तिश्च
भवति इति इहैव तन्निर्देशो युक्तः । स्थितिरिदानीं वक्तव्या सा नारकाणां मनुष्याणां तिरथा चोक्ता देवाना-
मुच्यते । सत्र चादी निर्दिष्टानां भवनवासिनां स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

स्थितिरसुरनागसुपर्णाद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्धहीनमिता ॥८॥

असुरादीनां सागरोपमाद्विभिरभिसंबंधो यथाक्रमं ॥ १ ॥ असुरादीनां सागरोपमादिभि-
र्यथाक्रममभिसंबंधो वेदितव्यः । इयं स्थितिरुक्ता जघन्या प्युत्तरत्र वक्ष्यते । तथा-असुराणां सागरोपमा स्थितिः,
नागानां व्रीणि पल्योपमानि, सुपर्णाणां अर्धतृतीयानि, द्वीपानां द्वे, शेषाणां षण्णां अर्धपक्षोपमं । आदि-
देवनिकायस्थित्यभिधानानंतरं व्युत्तरज्योतिष्कस्थितिवचने क्रमप्राप्ते सति तदुल्लंघ्य वैमानिकानां स्थितिरुच्यते
कृतः ? तयोरुत्तरत्र छद्मनोपायेन स्थितिवचनात् । तेषु च आदाबुद्विषयोः स्थितिर्विधानार्थमाह ।

सौधमैशानयोः सागरोपमेऽधिके ॥९॥

द्विवचननिर्देशाद् द्वित्वमिति ॥१॥ सागरोपमे इति द्विवचननिर्देशाद् द्वे सागरोपमे इति गम्यते ।

अधिके इत्यधिकार आ सहस्रात् ॥ २ ॥ अधिके इत्ययं अधिकारो दृष्टव्यः । आ कुतः ?

आ सहस्रात् । तेन सौधमैशानयोर्देवानामुक्ता स्थितिः द्वे सागरोपमे सातिरके प्रत्येतव्ये । उत्तरयोः
स्थितिर्विशेषप्रतिपर्यर्धमाह ।

सानत्कुमारमोहेंद्रयोः सप्त ॥१०॥

अधिकारात्सागराधिकमं प्रत्ययः ॥ १ ॥ सागरग्रहण, अधिकग्रहण च अनुवर्तते तेनायमर्थो
छन्यते सानत्कुमारमोहेंद्रयोर्देवानामुक्ता स्थितिः सप्तसागरोपमाणि साधिकानि इति । ब्रह्मजोकादिष्व-
प्युतातेषु स्थितिर्विशेषप्रतिपर्यर्धमाह ।

त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपंचदशभिरधिकानि तु ॥ ११ ॥

सप्तग्रहणस्य व्यादिभिरभिसंबंधः ॥ १ ॥ द्वयोर्द्वयोः सप्तग्रहण प्रकृतं तस्यैव निर्दिष्टः व्यादि-
भिरभिसंबंधो दृष्टव्यः । सप्तत्रिभिरधिकानि सप्तसप्तभिरधिकानीत्यादि ।

तुशब्दो विशेषणार्थः ॥ २ ॥ तुशब्दो विशेषणार्थो दृष्टव्यः । किं विशिनष्टि ? अधिकशब्दोऽनुप-
समानः चतुर्भिरेह संरूप्यते नोत्तराभ्यामित्ययमर्थो विशेष्यते । तेनायमर्थोः भवति ब्रह्मजोकाद्भेदोत्तरयोः
दशसागरोपमाणि साधिकानि । छांतयकापिष्टयोश्चतुर्दशसागरोपमाणि साधिकानि शुक्रमहाशुक्रयोः षोडश-
सागरोपमाणि साधिकानि क्षतारमहक्षारयोरष्टदशसागरोपमाणि साधिकानि । आनतप्राणनयेर्षिदशतिः
सागरोपमाणि । आरणाप्युनयोर्द्वौ त्रिदशतिः सागरोपमाणि उल्लंघ्य स्थितिरिति । ननु च तुशब्दोऽनर्थकः
अधिक इत्यधिकारो आत्महारादिभ्युक्तवान् ? न, अतस्मात्सिद्धेः । तत उर्ध्वं स्थितिर्विशेषप्रतिपर्यर्धमाह ।

आरणाच्युतादर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥

अधिकारादधिकसंबंधः ॥ १ ॥ अधिकग्रहणमनुवर्तते तेनेह संबंधो वेदितव्यः एकैकेनाधि-
कान्तीति । किमर्थं नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिष्विति पृथग् ग्रहणं ?

ग्रैवेयकेभ्यो विजयादीनां पृथग्ग्रहणमनुदिशसंग्रहार्थं ॥ १ ॥ ग्रैवेयकविजयादिष्वित्युच्य-
माने अनुदिशविमानानामसंग्रहः स्यात् ततस्तत्संग्रहार्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते ।

प्रत्येकमेकैकवृद्धाभिसंबंधार्थं नवग्रहणं ॥ ३ ॥ ग्रैवेयकोधित्युच्यमाने यथा विजयादिषु सर्वेषु
एकमेव सागरोपममधिक तथा सर्वेषु ग्रैवेयकेषु एकमेव सागरोपममधिकमिति प्रतीयते तस्मान्नवग्रहणं कि-
मर्थं । नवसु प्रत्येकमेकैकस्य सागरोपमस्य आधिक्यं यथा स्यादिति । अथ सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्ग्रहणं किमर्थं ?

सर्वार्थसिद्धपृथग्ग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थं ॥ ४ ॥ यथाऽयस्ताज्रवयोत्कर्षस्थितिविकल्पः तथा
सर्वार्थसिद्धेर्भाष्ये इत्येवमर्थे-पृथग्ग्रहणं क्रियते । तेनायमर्थो वेदितव्यः अधोग्रैवेयकेषु प्रथमे त्रयोविंशतिः
सागरोपमाणि । द्वितीये चतुर्विंशतिः, सागरोपमाणि । तृतीये पचविंशतिः सागरोपमाणि । मध्यमग्रैवेयकेषु
प्रथमे षड्विंशतिः सागरोपमाणि । द्वितीये सप्तविंशतिः सागरोपमाणि । तृतीये अष्टविंशतिः । उपरिमग्रैवेयकेषु
प्रथमे एकान्विंशत् । द्वितीये त्रिंशत् । तृतीये एकत्रिंशत् । अनुदिशनिमानेषु द्वात्रिंशत् । विजयादिषु त्रयस्त्रिंशत् ।
सागरोपमाणि उक्त्या स्थितिः । सर्वार्थसिद्धयस्त्रिंशदेवेति । अत्राह मनुष्यतिर्यग्योनिजानां परापरस्थितौ
व्याख्याते । देवानां किं—उक्तद्वैव न वेत्युच्यते—

अपरा पत्योपममधिकं ॥ ३३ ॥

अपरा जघन्येत्यर्थः स्थितिरित्यनुवर्तते व्याख्यातपरिमाणपत्योपम । केवा ! देवानामियं जघन्या स्थितिः ।
सौधर्मैशानयोर्देवानां कथं गम्यते ?

पारिशेष्यपारसौधर्मैशानयोरपरा स्थितिः ॥ १ ॥ भवनवास्यादीनां जघन्या स्थितिर्विश्रुते सान-
त्कुमारादीनां च परतः परतः पूर्वापूर्वान्तरेति ततः परिशेषात् सौधर्मैशानयोर्देवानां साधिकं पत्योपमं
जघन्या स्थितिर्वेदितव्या । तत ऊर्ध्वं जघन्यस्थितिप्रतिपादनार्थमाह ।

परतः परतः पूर्वापूर्वानंतराः ॥ ३४ ॥

परस्मिन् देशे परतः तस्य वीप्साया द्विव । पूर्वशब्दस्यापि । किमुक्तं भवति पूर्वा पूर्वा या स्थितिर्लुप्तया सा
सा उपरि देवानां जघन्येत्येतदुक्तं भवति । किमविशेषणं ? नेत्याह ।

अधिगृह्णानुवृत्तेः सातिरेकसंप्रत्ययः ॥ १ ॥ अधिकग्रहणमनुवर्तते ! क्व प्रकृतं । “अत्रा-
पत्योपममधिक” इत्यत्र सातिरेकसंप्रत्ययो भवति । सौधर्मैशानयोः परा स्थितिः द्वे सागरोपमे साधिके । तनन्तु-
मारमाहर्द्वयोः सातिरेके जघन्या स्थितिः । सानन्तुमारमाहर्द्वयोः परा स्थितिः सप्तसागरोपमस्य साधिके,
तानि सातिरेकाणि ब्रह्मलोकमोक्षलोकयोर्जघन्या स्थितिरित्यादि । आ कुतोऽयमधिकः ?

आ विजयादिभ्योधिकारः ॥ २ ॥ आ विजयादिभ्योऽनुसरेण्य, अनुसरेण्यो वेदितव्यः । कथं
गम्यते, सर्वार्थसिद्धस्य पृथग् ग्रहणात् इत्युक्तं पुनस्तात् ।

अनंतरेत्पवचनं पूर्वोक्तैरिति चेन्न व्यवहिते पूर्वशब्दप्रयोगात् ॥ ३ ॥ स्यात्तु इति चेन्न
नात् आनंतर्पप्रतीतिः अनंतरेति वचनमनर्थकमिति तत्र, किं कृतं ? अत्रैवेति पूर्वशब्दप्रयोगात् । अत्र हि
पूर्वशब्दः व्यवहितेति प्रयुज्यते तद्यथा पूर्वं मयुरायाः पादोत्पत्तिः । अत्र पूर्वशब्दप्रयोगात् । अत्र हि
सा ब्रह्मलोकमोक्षलोकयोर्जघन्या स्थितिरित्येवमिति । अत्र तत्रैवेति पूर्वशब्दप्रयोगात् । अत्र हि
स्थितिरुक्ता जघन्या सूत्रेऽनुक्ता ताम्प्राकृत्यानीत्युच्यते । अत्रैवेति पूर्वशब्दप्रयोगात् ।

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥३५॥

चशब्दः किमर्थः ?

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥१॥ शब्दाक्रियते प्रकृतसमुच्चयार्थः । किं प्रकृत ? परतः परतः पूर्वापूर्वाऽनन्तरा अपरा स्थितिरिति । तेनायमर्थोऽलभ्यते रत्नप्रभाया नारकाणां परा स्थितिरिकं सागरोपं सा शर्कराप्रभाया जघन्या । शर्कराप्रभायामुत्कृष्टा स्थितिः त्रीणि सागरोपमाणि बालुकाप्रभायां जघन्येत्येवमादि तद्व्यासो व्याख्यातः पुरस्तात् । अथ प्रथमायां पृथिव्या का जघन्या स्थितिः ? इत्यत आह ॥

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायां ॥३६॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । अथ भवनासिना का जघन्या स्थितिरित्यत आह ।

भवनेषु च ॥३७॥

चशब्दः किमर्थः ? प्रकृतसमुच्चयार्थ इति, एतेन भवनासिनामपरा स्थितिर्दशवर्षसहस्राणि इत्यभिसंबध्यते । व्यंतराणां तर्हि का जघन्या स्थितिरित्यत आह ॥

व्यंतराणां च ॥ ३८ ॥

च शब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थ इत्येव तेन व्यंतराणामपरा स्थितिः दशवर्षसहस्राणि इत्यभगम्यते ।

परा व्यंतराणां प्रागभिधातव्येति चेन्न छाद्यवार्थत्वात् ॥१॥ स्यादेतद्यथाऽन्येषां देवनिकायानां परा स्थितिः प्रागुक्ता तथा व्यंतराणामपि परा प्रागभिधातव्या इति ? तन्न । किं कारण ? छाद्यवार्थत्वात् यदि परा स्थितिः प्रागुच्यते पुनः दशवर्षसहस्रग्रहणं क्रियते तथा सति गौरव स्यात् । यद्येवं-अमीषा का परा स्थितिः ? इत्येतदाह ।

परा पल्योपममधिकं ॥ ३९ ॥

स्थित्यभिसंबधात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ १ ॥ स्थितिरित्यनुवर्तते तेनाभिसंबधात् परेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो दृश्यः । इदानीं ज्योतिष्काणां परा स्थितिर्वक्तव्येत्यत आह ।

ज्योतिष्काणां च ॥ ४० ॥

च शब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः इत्येव तेनैवमभिसंबध्यते ज्योतिष्काणां च परा स्थितिः पल्योपममधिकमिति । आह-अपरा ज्योतिष्काणां कियती स्थितिरित्यत आह-

तदष्टभागोऽपरा ॥ ४१ ॥

तस्य पल्योपमस्याष्टभागो ज्योतिष्काणामपरा स्थितिरित्यर्थः । अत्राह-ज्योतिष्काणां पल्योपममधिकं परा स्थिति इत्याविशेषाभिधानेन ज्ञायते चद्रादानां किं स्थितिविशेषः ? इत्यत्रोच्यते ।

चंद्राणां वर्षशतसहस्राधिकं ॥ १ ॥ चंद्राणां वर्षशतसहस्राधिकं पल्योपमं परा स्थितिः ।

सूर्याणां वर्षसहस्राधिकं ॥ २ ॥ वर्षसहस्राधिकं पल्योपमं सूर्याणां परा स्थितिः ।

शुक्राणां शताधिकं ॥ ३ ॥ शुक्राणां वर्षशताधिकं पल्योपमं परा स्थितिः ।

बृहस्पतीनां पूर्णा ॥ ४ ॥ बृहस्पतीनां पूर्णपल्योपमं परा स्थितिः साधिकं ।

शेषाणामर्थ ॥ ५ ॥ शेषाणां ग्रहाणां बुधादीनां पल्योपममर्थं परा स्थितिः ।

नक्षत्राणां च ॥ ६ ॥ नक्षत्राणां-अर्धपल्योपमं परा स्थितिः ।

नारकाणां चतुर्मासः ॥ ७ ॥ पल्योपमस्य चतुर्मासस्तारकाणां परा स्थितिः ।

तदष्टभागो जघन्योभवेष्टा ॥ ८ ॥ तस्य पत्योपमस्याष्टभाग- जघन्या स्थिति उभयेषा तार-
काणां नक्षत्राणां च भवति ॥

शेषाणां चतुर्भागः ॥ ९ ॥ शेषाणां सूर्यादीनां पत्योपमचतुर्भागो जघन्या स्थितिर्वेदितव्या । अथ
लौकांतिकदेवानां का स्थितिः ? इत्यब्रवीत् ।

लौकांतिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषां ॥ ४२ ॥

अष्टसागरोपमस्थितयो लौकांतिकाः ॥ १ ॥ एकैः लौकांतिकानां स्थितिः । का ॥ अष्टौ
सागरोपमाणि । सर्वे ते शुक्लवर्णाः पचहस्तोत्सेधशरीरा ।

व्याख्यातो जीवः ॥ १ ॥ सम्प्रदर्शनस्य विषयप्रदर्शनमुखेनोपन्यस्तेषु जीवादिषु आद्यां जीव
पदार्थो व्याख्यात ।

स च एकोऽनेकात्मकः ॥ ३ ॥ स जीव एक- अनेकात्मनो भवति । कुत एकस्याऽनेकात्म-
काविति चेत् अत्रोच्यते ।

अभावविकल्पात् ॥ ४ ॥ अभूत नास्तीत्येकस्मिन्भाव- न हि अभाव- अभावात्मना निघते
तद्विद्वद्वास्तु नानारूपो भाव इतरथा हि तयोरविवेक एव स्यात् ।

स तु षोडश भिद्यते जायतेऽस्ति विपरिणमते कथंते अपक्षयते विनश्यतीति ॥ ५ ॥ तत्र
उभयनिमित्तनशादात्मलाभभाष्यमानो भाव , जायत इत्यस्य विषय । यथा मनुष्यगतिनामकर्मोदयापेक्षया
आत्मा मनुष्यादित्वेन जायत इत्युच्यते । तस्यापुनरिति निमित्तवशादवस्थानमस्ति । सतोऽवस्थातरानातिर्विप-
रिणाम । अनिष्टतत्त्वैस्त्वभावनस्य भावतरेणाऽऽधिक्यं वृद्धिः । क्रमेण पूर्वभावैकदेशनिष्ठतिरपक्षय । तत्पर्या
यसामान्यविनिश्चित्विनाशः । एव प्रतिक्षणवृत्तिभेदादनतरस्या जायते इति नानात्वता भावस्य । अथवा सन्
हेयव्याप्यगतिनिष्ठभावगाहनासख्येयप्रदर्शनादिनिधनचेतनत्वादिना । किं च-

अनेकवाग्विज्ञानविषयत्वात् ॥ ६ ॥ इह लोके एकोऽर्थोऽनेकशब्दाभ्यो भवति तथाभि-
धेयपरिणामे सति तेषां शब्दानां तत्र प्रयोगात् । प्रयोगो हि प्रतिपादनविधौ तस्या शब्दार्थाबुद्धानपि
साधकौ । शब्दस्वापद्वयजकत्वासाधक । अर्थोऽपि व्यग्यत्वात् कर्मभावमापद्यमान तसमकालमेव स्वातन्त्र्य
मनुभवति , तस्मिन् सति क्रियाप्रवृत्ते , यथा तदुल्ला कर्मरूपापक्षा एव कर्तृतामास्कदति येनोच्यते
कर्मकारकमिति , अतः तस्मिन् सति अनेक- शब्द प्रयुज्यते यथा घट पार्थिव मूर्तकः सहेयो नवे
महान् इत्यादि । एवमात्मकत्वा च विज्ञानगामालक्ष्य भवति तैर्विना तस्याभानात् । सर्वे ते घटस्य
आत्मानः । तथाऽऽत्मन्यपि अनेकवाग्विज्ञानालम्बनदर्शनादेकस्यानेकाऽऽत्मकत्वमवसेय । अपि च-

अनेकशक्तिप्रचिहत्वात् ॥ ७ ॥ यथा घृतं क्लृप्यति तर्पयति उपहृह्यतीति अनेकशक्तिः । घटो वा
जलधारणाहरणादिलक्षणयाऽनेकया शक्त्या प्रचित- । तथा आत्मनोऽपि द्रव्यक्षेत्रकालभावनिमित्तवशादने-
कप्रकारप्राप्तियोग्यबहुशक्तियोगादनेकात्मकत्व । इत्यर्थः-

वस्तुंतरसंघर्षानिर्भूतानेकसंबधिरूपत्वात् ॥ ८ ॥ यथैको घटः पूर्वपरातरितद्रासन्नघपुरा-
णसमर्थसमर्थदेवदत्तकृतचैत्राभिकत्वसख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोगविमागादिभेदादनेक्यपदेशमाभवति स-
न्धानामानव्यात् ॥ संबधिनमोक्ष्य तस्य तस्य पर्यायस्य भावात् । अथवा-

पुद्गलानामानव्यात्तत्तत्पुद्गलद्रव्यमपेक्ष्य एकपुद्गलस्यस्य तस्यैकस्यैव पर्यायस्याऽन्यत्व
भावात् ॥ ९ ॥ यथा प्रदेशिन्या मध्यभाभेदात् यदन्यत्वं न तदेवानामिकाभेदात् । माभूत् मध्यमानामि-
कयारेकत्व मध्यभाभेदिन्यन्यत्वहेतुत्वेनाऽविशेषादिति । नचैत परावधिकमेवार्थसत्त्व । यदि मध्यमासामर्थ्यात्
प्रदेशिन्या हस्यव जायत शशविषाणेपि स्याच्छक्रमुष्टौ वा । नापि स्वत एव परापक्षमात्रं तद्व्यक्त्यभावात् ।

तस्मात्तस्यानंतपरिणामस्य द्रव्यस्य तत्तत्सहकारिकारणं प्रतीत्य तत्तद्रूपं वक्ष्यते । न तत् स्वत एव नापि परकृतेभ्यः । एवं जीवोपि कर्मनोक्तमविषयवस्तुत्करणसंबन्धभेदाविभूतजीवस्थानगुणस्थानमार्गणास्थानविक-
स्याऽनंतवर्त्यरूपः प्रत्येतव्यः । इत्यथ—

अन्यापेक्षाभिव्यंग्याऽनेकरूपोत्कर्षाधिकर्षपरिणतगुणसंबन्धित्वात् ॥ १० ॥ यथा एको
घट एकद्वित्रिचतु सख्येयाऽसख्येयानतावस्थोत्कर्षाधिकर्षात्मकगुणादिपरिणतिप्रतियोगिद्रव्यापेक्षासहकारिका-
रणाभिव्यजनया आत्मीयानतनीलनीलतरादिपरिणामः । तथा जीवोपि परद्रव्यसंबन्धोपेक्षाभिव्यक्ततीव्राद्य-
स्याविशेषक्रोधाद्यविभागपरिच्छेदाऽनंतरूपत्वादानेकः । इत्यथ—

अतीतानागतवर्तमानकालसंबन्धित्वात् ॥ ११ ॥ इह समुदायावयवप्रपञ्चसविषयेणातीतेन कालेन,
उत्पत्तिनिर्जानसमावनविषयेण च अनागतेन कालेन, साधनप्रवृत्त्यविरामगोचरेण च वर्तमानेन कालेन
सबधात् मृदादिद्रव्य तस्मिन् तस्मिन् कालेऽनेकभेदमापद्यमान इष्ट । वर्तमानमात्रत्वे पूर्वत्वात् अपरत्वाच्च ।
अवध्यभावे वर्तमानस्याप्यभावो व्यथापुनरुपपन्नवत् । तथा जीवस्यापि अनाद्यतीतकालसंबन्धपरिणतैः
अनागतानतकालवशावर्तिभिः वर्तमानकालोद्भूतवृत्तिभिश्च पर्यापैरर्थव्यजनभेदादृद्धैर्विध्यमास्तद्विः अभिस-
मंघादनतरूपता । इत्यथ—

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वात् ॥ १२ ॥ उत्पादादीनामानस्य अनन्तकाले एकस्मिन् च काले । यथा
घट एकस्मिन्नेव काले द्रव्यतः पार्थिवत्वेन उत्पद्यते न जलत्वेन । देशत इहत्वेन न पाटलीपुत्रकान्तेन ।
कालतो वर्तमानकालतया नातीतानागतताभ्यां । भासतो महत्त्वेन नास्पत्वेन । एतेषां च एकैक उत्पाद सजाती-
यान्यपार्थिवानेकघटातरगतेभ्यः सौवर्णादीनाद्विजातीयघटातरगतेभ्यो वा अत्यन्तविजातीयपट्याद्यनतमूर्तामूर्त-
द्रव्यांतरापन्नेभ्यो वा उत्पादेभ्यो भिद्यमानः तावद्भेदमुपपद्यते अन्यथा तैरावशिष्टः स्यात् । तथा तदैवानुपप-
न्नानद्रव्यसंबन्धकृतोर्ध्वाधस्तिर्यगतारितानतरितैकातरादिदिग्भेदमहदस्पत्वादिगुणभेदरूपायुत्कर्षाधिकर्षानंतभेद-
त्रिलोकत्रिकालत्रियसंबन्धियशमभिद्यमानरूपो वा उत्पादोऽनेको भवति । तथाऽनेकावयवकामकसंक्षेपप्रदेशभेद-
इष्टविषयोत्पादनानारूपतया वा अनेक उत्पादः । उदकादिधारणाहरणप्रदानाधिकरणभयहर्षशोकपरिताप-
भेदजननादित्यकार्यप्रसाधनेन वा अनेक उत्पादः । तदेव तावत् एव तत्प्रातिपक्षभूता विनाशा, पूर्वेण वि-
नष्टस्य उत्तरेणानुत्पादात् उभयत्रिपक्षभूताः स्थितयोपि तदैव तावत् तदाधारभूता, अनवस्थितस्य
व्यथापुनरुत्पादविनाशसंभवात् । अभावप्रसंगाच्च । घट उत्पन्न इति यदा वर्तमानकालता तदा
अनभिनिर्दृष्टत्वात् पूर्वापराभूतसाध्यमानमावाभिधानाच्चासत्त्व । उत्पत्त्यनंतरं तु विनाशोऽभ्युपगम्यमाने
सत्तन्भूतानस्थाभिधाधिक्रोत्पन्नशब्दवाच्यत्वाभावात्—उत्पादेभ्यमात्रो विनाशेभ्यमात्र इति भावाभावात्तदाश्रयो
व्यनहारो विरोधमुपगच्छेत् । बीजशब्दभ्यमावाच्य उत्पादविनाशशब्दवाच्यत्वाभ्येव तत्तत्तत्पद्यमानता उत्पन्नता
विनाशश्चेति तिस्रोऽस्या अभ्युपगंतव्याः । तथा जीवस्याप्येकस्य द्रव्याधिकर्षापातार्थकमोचरसामान्याविशेषा-
नतशक्त्यपेक्षार्पितस्थित्युत्पत्तिनिरोधानतरूपत्वात् अनेकत्वं प्रत्येतव्यम् । इत्यथ—

अन्वयव्यतिरेकात्मकत्वाच्च ॥ १३ ॥ इह घट एकोऽप्यन्वयव्यतिरेकामतया अनेको इष्टः
सदचेतननवपुराणत्वादिभिः । तथा आत्मापि एकोऽन्वयव्यतिरेकामकनया अनेक प्रत्येतव्यः । के पुनर-
न्वया. सुदृशभिधानानुवृत्तिर्निग्न अनुमीयमानाविच्छेदाः स्वस्मभूताऽस्तित्वाऽऽमवज्ञात् वदष्टव्यकर्तृत्वभो-
क्तृत्वाऽमूर्तत्वाऽसंख्यातप्रदेशत्वावगाहनातिसूक्ष्मत्वागुरुत्वावहेतुकाऽऽनादिसंबन्धित्वोर्गतातिस्यमापादय ।
अथ के व्यतिरेकाः । यागृगिज्ञानव्यावृत्तिर्निग्नसमधिगम्यपरस्परनिवृत्तगुणा उत्पत्तिरिति विपरिणामश्रद्धास-
विनाशधर्माः गतीन्द्रियक्रामयोगेदकावयवज्ञानसंयमदर्शनलेखासम्पत्त्यादयः ॥

तस्य शब्देनाभिधानं क्रमयोगपदार्था ॥ १४ ॥ तस्यैकस्य जीवस्यानेकप्रमकस्य प्राप्यापने
ताम्यः प्रवर्तमानो हेत्वा व्यतिष्ठते क्रमेण योगपदेन वा न ह्युत्तीयो वाक्यार्थोऽस्ति ॥

ते च कालादिभिर्भेदाभेदार्थपात् ॥१५॥ ते च क्रमयौगपदेककालादिभिर्भेदाभेदार्थपाद्भवतः । यदा वक्ष्यमाणकालादिभिस्तत्त्वादीनां धर्माणां भेदेन विश्वा सदैकस्य शब्दस्यानेकार्थप्रत्यायनशक्त्वाभावात् क्रम । यदा ॥ तेषामेव धर्माणां कालादिभिर्भेदेन वृत्तमात्मरूपमुच्यते तदैकत्वमापन्नस्य अनेकाशेपरूपस्य प्रतिपादनसम्भवात् यौगपद्य ।

तत्र यदा यौगपद्यं तदा सकलादेशः ॥ १६ ॥ स एव प्रमाणमियुच्यते । सकलादेशः प्रमाणाधीन इति वचनात् ॥

यदा तु क्रम तदा विकलादेशः ॥१७॥ स एव नम इति व्यपदिश्यते । विकलादेशो नपाधीन इति वचनात् । कथं सकलादेशः ?

एकगुणमुत्वेनाऽप्येवस्वरूपसंग्रहात् सकलादेशः ॥ १८ ॥ यदा अभिन्नमेकं यस्तु एकगुणरूपेण उच्यते गुणिनां गुणरूपमन्तरेण विशेषप्रतिपत्तेरसम्भवात् । एको हि जीवोऽस्तित्वादिष्वेकस्य गुणरूपेणाऽभेदवृत्त्या अभेदोपचारेण वा निरुक्तः समस्तो यत्तु भिष्यते विभाष्येनमित्यस्य प्रतिषेधिनो गुणांतरस्य तत्रानाश्रयाणात्, तदा सकलादेशः । कथमभेदवृत्तिः कथं वा अभेदोपचारः ? द्रव्याधीनानाश्रये तदन्यतिरेकादभेदवृत्तिः । पर्यायार्थत्वेनाश्रये परस्परस्यतिरेकेषु एकत्वपचारोपात्ततथाऽभेदोपचारः ।

तत्राऽऽदेशवशात्सप्तभंगी प्रतिपदं ॥१९॥ तत्र तस्मिन् सकलादेश आदेशवशत् सप्तभंगी प्रतिपद वेदितव्या । तद्यथा—स्यादस्त्येव जीव १ स्यान्नास्त्येव जीव २ स्यादवक्तव्य एव जीव ३ स्यादस्ति चनास्ति च ४ स्यादस्ति चाऽवक्तव्यश्च ५ स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च ६ स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्च ७ इत्यादि । उक्त च-

पुच्छवशेण भगा सत्तेव दुः समवति जसस जया ।

सत्तुदित पउच्चदि सामण्णाण सदा णियदा ॥ १ ॥

इति । तत्र स्यादस्त्येव जीव इत्येतस्मिन् वाक्ये जीवशब्दो द्रव्यवचनः विशेष्यत्वात् । अस्तौति गुणवचनो विशेषणत्वात् । तयोस्तामान्यार्थविच्छेदेन विशेषणविशेष्यसंबन्धव्योक्तनार्थ एवकारः । तेनेतरानिवाचेप्रसंगे तात्त्विकप्रदर्शनार्थः स्याच्छब्दप्रयोगः, स च लिङ्गतप्रतिरूपको निपातः । तस्यानेकातविधिबिचारादिषु बहुष्वपसु समवसु इह निवक्षावशात् अनेकातार्थो गृह्यते । यद्यप्यनेकातार्थः तैर्न सर्वस्योपादानात् इतरेषां पदानां आनर्थक्यं प्रसज्यते । नैव दोषः समायेनोपादानेनैव विशेषार्थानां विशेषोऽनुप्रयोज्यः । वृक्षशब्दस्य सामान्यशब्दत्वात् धवादिविशेषप्रतिपादने धवाद्युपादानवत् । अथवा स्याच्छब्दोपमनेकातार्थस्य व्योतकः । व्योतकश्च वाचकप्रयोगसन्निधिमतरेणाऽभिप्रेतार्थव्योक्तनाय नालमिति तद्व्योत्यधर्माधारत्वाभिधानायेतत्प्रयोगः क्रियते । अथ केनोपादोऽनेकातार्थोऽनेन व्योत्यते ? उक्तमेतदभेदवशात् अभेदोपचारेण वा प्रयुक्तशब्दाप्यतामेवाऽऽस्कदति इतरे धर्मा इति । एवमितरेष्वति वाक्येषु अर्थप्रकल्पनं प्रत्येतव्यम् । यथैव स्यादस्त्येव जीव इत्येवैव सकलादेशेन जीवद्रव्यगतानां सर्वेषां धर्माणां समग्रान् उत्तरेषां भगानां मानर्थक्यमासजतिः । वाच्य दोषः गुणप्रधानव्यवस्थाविशेषप्रतिपादनार्थत्वात् सर्वेषां भगानां प्रयोगोऽर्थवान् । तद्यथा—द्रव्यार्थिकस्य प्रधान्ये पर्यायगुणमात्रे च प्रथमः । पर्यायार्थिकस्य प्रधान्ये द्रव्यगुणमात्रे च द्वितीयः । तत्र प्रधान्यं शब्देन विवक्षितत्वाच्छब्दाधीनं शब्देनानुपात्तस्यार्थो गम्यमानस्याऽऽप्राधान्यः । तृतीये तु गुणप्रधान्ये उभयस्याप्राधान्यं शब्देनाभिधेयतयानुपात्तत्वात् । चतुर्थस्तुभयप्रधानं क्रमेण उभयस्यास्यादिशब्देन उपात्तत्वात् । तयोत्तरे च भगाः वक्ष्यते । तत्रास्तित्वैकांतवादिन जीव एव अस्ति इत्यश्रयणे अजीवनास्तित्वप्रसंगमयादिष्टतोवधारणविधिरस्त्येव जीव इति नियच्छति तथाऽवधारणसामर्थ्यात् शब्दप्रापितादभिप्रायवशवर्तिनं सर्वपात्य जीवस्याऽस्तित्वं प्राप्नोति । सर्वेणाऽस्तित्वेन व्याप्त इति पुद्गलास्तित्वेनापि जीवस्यास्तित्वं प्राप्तं शब्देन तया प्रापितत्वात्, शब्दप्रमाणकाश्च वषमर्थाधिगमे । स्यान्मत-अस्तित्वसामान्येन व्याप्तिर्न चास्तित्वविशेषे यथा-

मनाऽस्ति नास्ति च नास्तित्वस्यात्मनेति, स्यादस्ति स्यान्नास्ति इतरथा हि वस्तुभावः स्यात् । कथं अभावो हि निरपेक्षोऽन्यत्तन्मयं च वस्तु प्रतिपादयेत् अन्यत् अन्वयाप्रतिष्ठमात् । भावोपि वा अभावानिरेपेक्षः सर्व-
रूपवस्तु प्रतिपादयेत् ध्यातिरेकाप्रतिष्ठमान् । न सर्वथा सत्ता सर्वभावरूपेण वा शक्यं मन्त्रितं किं हि वस्तु
सर्वामकं सर्वभावरूपं वा दृष्टमिति ! तद्वि वस्तुत्वे न स्यात् । सर्वभावरूपत्वात् खण्ड्यवत् । वस्तुत्वं
सर्वव्यक्तत्वात्तद्व्यक्त्यं प्रतिपत्तु, असाधारणत्वात् वस्तुत्वे वा वस्तुत्वं वा दर्शनात् श्रावणत्ववत् अभावता हि
भावरूपत्ववैलक्षण्यात् क्रियागुणव्यपदेशाभावात् अवतिष्ठते । भावतापि अभावरूपवत्त्वात् क्रियागुणव्यपदे-
शवरतात् सिध्यतीति परस्परापेक्षे भावभाववरूपत्वेपि वाऽभावः स्वसद्भावं भावभावं च अपेक्षमाणः
सिध्यति । भावोपि स्वसद्भाव अभावभावं च वाऽपेक्ष्य सिद्धिमुपयाति । यदि तु अभाव एकातेनाऽस्ति
इत्यभ्युपगम्येत ततः सर्वव्यक्तमनाऽस्तित्वात् स्वरूपसद्भावत्वात्तनापि स्यात् तथाच भावभाववरूपसंस्कारादस्थित-
रूपत्वादुभयोप्यभावः । अथ एकातेन नास्ति इत्यभ्युपगम्येत ततोपि यथा भावत्वात् नास्ति तथाऽभावव्य-
क्त्यपि न स्यात् । ततश्चाऽभावस्याऽभावान् भावस्याऽप्रतिपक्षत्वात् भावमात्रमेव न स्यात् तथा उपपन्नादप्यपि
भावा एव अभावभावरूपत्वात् घटवत् इति सर्वभावरूपसंगः । एव भावास्तित्वेकतिपि योग्यं । तस्माद्भावः
स्यादस्ति स्यान्नास्ति तथा अभावोऽप्येवं । जीवोपि स्यादस्ति स्यान्नास्तित्वसंगः । एव स्वात्मनि घटादिवस्तु-
सिद्धौ च भावभावयोः परस्परापेक्षत्वात् । यदुच्यते अर्थात् प्रकरणाद् घटं अप्रसक्तायाः पटादिसत्तायाः
किमिति निषेधः क्रियते ? इति तदुक्तं किं तु घटे अर्थत्वात् अर्थसामान्यात् पटादिमर्थार्थप्रसंगः समवयवः ।
तत्र विशिष्टपटार्थस्य अभ्युपगम्यमानं पटादिसत्तारूपस्यार्थसामान्यत्वं प्रापितस्य अर्थतत्त्वस्य निरासनेव
आत्मानं शक्नोति लब्धुं । इतरथा हि असौ पटार्थ एव न स्यात् पटाद्यर्थरूपेणाऽनिरुक्तत्वात् पटाद्यर्थस्वरूप-
वद्विपरीतो वा । यथास्य पटादिरूपेणाभावः सोपि घटधर्म एव तदधीनत्वात् भाववत् अतोऽसौ स्वपर्याय एव,
परेण तु विशेष्यमाणत्वात् परपर्याय इत्युपचर्यते । स्वपरविशेषणाय च हि वस्तुस्वरूपप्रकाशनमिति । अथा-
ऽस्त्येव जीव इत्यत्राऽस्तिसन्दर्भादप्यार्थात् भिन्नत्वभावो जीवसन्दर्भाच्चोऽर्थः स्यात् अभिन्नत्वभावो वा ?
यदि अभिन्नत्वभावः ततो यत् सदर्थस्य रूप जीवसन्दर्भात्स्यापि तदेव रूपमिति । ततोऽन्यधर्मानवकाशात्
द्विशिष्टार्थता स्यात् ततश्च सामानाधिकरण्याऽभावात् विशेषणविशेष्यत्वाभावात् घटकुट्टसद्वत् अन्यतरा-
प्रयोगश्च स्यात् । किं च सत्यस्य सर्वव्यप्यायविषयत्वात् तदभिन्नत्वभावस्य जीवस्यापि तादात्म्यमिति सर्वस्य
तत्त्वस्याऽविशेष्यकजीवत्वप्रसंगः । सत्त्वभावत्वाच्च जीवस्वरूपचैतन्यतद्विकल्पशान्नादिबोधोदितारकत्वादि
सर्वविशेषणत्वाभावत्वप्रसंगश्च स्यात् । जीवत्वभावत्वात्तस्तिवत्त्व आत्मनि पुनरुदादिषु च सत्यव्याभिधान-
हेतुत्वाभावात् जीवत्ववत् । अथाऽयं दोषो मामूत इति अस्तिसन्दर्भात्तान् अर्थात् भिन्नत्वभावो जीवसन्दर्भाच्च
प्रतिज्ञायते । एवमपि स्वतो जीवस्याऽसद्व्यप्यप्रसंगः । ततश्च नास्ति जीवोऽस्तिसन्दर्भात्तान् विरिक्तत्वात्
पराविशेषणान् निरर्थक्येवा ततश्च तदधीनत्वाच्च मोक्षादिव्यवहारभावः । अस्तित्वस्य च जीवाद्यर्थातरत्ववत्,
इतोऽप्येव भिन्नत्वात् निराभ्यव्यादभाव एवेति तदाभ्यव्यादहारभावः । किं च अस्तित्वान्निराभ्यव्यादत्व
जीवस्य कः स्वभाव इति वक्तव्यं यथास्य स्वभाव इत्युच्यते च सर्वो न स्यात् असम्भवात्तान् उपपन्नम् ।
तस्मात् स्याद्विर्भावत्वं स्यादभिन्नार्थत्वं वाऽभ्युपगम्यते । पर्यायार्थोद्देशात् भवन्नजीवनभेदादस्तिजीवसन्दो
तद्व्यतिरेकेण तद्व्यवहारेणाप्रहणान् स्याद्विर्भावोऽन्यार्थोद्देशात् तद्व्यतिरेकान् तद्व्यवहारेण प्रहणान्
स्यादभिन्नार्थो । तस्मात् स्यादस्ति स्यान्नास्तीति सिद्धे । इत्थं स्यादस्ति स्यान्नास्ति अधोभिधानप्रत्ययानां
तथाप्रसिद्धेः । कथिराह—जीवार्थो जीवसन्दो जीवप्रत्यय इत्येवात्रितय एके विचारमिदं । तथाहि वर्णा-
धर्मिणः अस्तित्वमेवात्रियं तागु क्रियागु प्रहृष्टाः तस्मादस्तेवेति । तमिदं प्रत्ययं नास्त्येव विज्ञानम्य द्वे-
स्तावत्प्रत्ययानुसन्धेः विज्ञानमेव तथा परिणतं समवत् कल्पयति । प्रत्ययजीवोपि नास्त्येव विज्ञानम्य द्वे-
रूपेणाऽनाद्येव स्यात् । स्वतस्तु विज्ञानं न जीवो नाप्यजीवः प्रकाशमात्र केनचिदपि निरूपेण, अनिरूप्यत्वात्
यपि निरूप्येत समजानयन् असदाकारेणैव निरूप्येत । नास्ति ज्ञानं असदाकारत्वात् तद्विरागवत् । अभि-
धानमपि नास्ति । तदि पदरूपं वा स्यात् वाक्यरूपं वा तन्मध्ये वा पुनरुदादिषु वा उपपन्नैतज्जी-

प्रशब्दग्रहणं तत्परिकल्पितैर्वर्णभागैरनुक्रमेणाऽऽहिबशक्तिकामु बुद्धिषु शक्तिपरिपाकप्राप्तौ प्रत्यस्तमितसकल
वर्णभागविषयविज्ञानं जीवशब्दत्वेनाऽप्यवसीयते नत्वभिधानजीवः कश्चिदस्ति तदपि विज्ञानं क्षणिकत्वात्
प्रत्यर्थवशवर्तित्वाच्च । एकस्य पूर्वापरीभूतार्थप्रत्यवभासनासम्भवात्साहचर्येवेति । यद्येवं वाध्यवाचकसंबंधोऽलोके
रूढः प्रत्याख्यातः स्यात् ततश्च लोकविरोधः । तन्नास्तित्वे परीक्षाप्रयासश्च विफलः स्यात् इत्यमुपगंतव्यं
जीवः स्यादस्ति स्यान्नास्तीति । अतः द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकमात्मसात् कुर्वन् व्याप्रियते । पर्यायार्थिकोऽपि
द्रव्यार्थिकमिति उभावपि इमी सकलादेशौ तृतीयो विकल्पः उच्यते । द्वाभ्यां गुणाम्यामेकस्यैवाऽभिज्ञस्या-
भेदरूपेण युगपद्भूतमिष्टत्वात् । तत्र यथा प्रथमद्वितीययोर्विकल्पयोरैकस्मिन् काले एकेन शब्देन एकस्या
र्थस्य समस्तस्यैव एकेन गुणरूपेणाभिधानं क्रमादेव यदा द्वाभ्यां प्रतियोगिभ्यां गुणाम्यामवधारणः काम्या
युगपदेकस्मिन् काले एकेन शब्देन एकस्यार्थस्य कृत्स्नस्यैवाभेदरूपेणाभिधित्वा तदा अवाप्यः तद्विधार्थस्य
शब्दस्य वा भावात् तत्र युगपद्भावो गुणानां कालादिभिरभेदेन विवक्षितानां वृत्तिः न च तैरभेदोऽत्र
संभवति । के पुनस्ते कालादयः ?

“ काल आत्मरूपमर्थसंबन्धः उपकारो गुणिदेशः संसर्गः शब्दः ॥ ५० ॥ इति तत्र येन
कारणेन विरुद्धाः भवन्ति गुणास्तेषामेकस्मिन् काले कचिदेकवस्तुनिवृत्तिर्न दृष्टा अतस्तयोर्नास्ति वाचकः
शब्दः तथादृश्यभावात् । अत एकस्मिन्नात्मनि सदसत्त्वे प्रविभक्ते असत्सर्गात्मरूपे अनेकांतरूपे न स्तः ।
एककाले येनात्मा तथोच्येत ताभ्यां विविक्तं च परस्परत आत्मरूपं गुणानां नान्योन्यात्मनि वर्तते । यत
उभाम्यां युगपदभेदेनोच्यते । न च विरुद्धत्वात् । सदसत्त्वादीनां एकांतपक्षे गुणानामेकद्रव्याधारा वृत्तिरस्ति यतः
अभिज्ञाधारत्वेनाऽभेदो युगपद्भावः स्यात् । येन केनचित् शब्देन वा सदसत्त्व उच्येयाता । न च संबंधतो-
ऽभिज्ञता गुणानां संभवति भिन्नत्वात् संबंधस्य । यथा छत्रदेवदत्तसंबन्धोऽन्यः दंडदेवदत्तसंबन्धात् कारणयोः
संबन्धिनोर्भिन्नत्वात् न तावकेन संबन्धेनाभिज्ञौ । एवं सदसत्त्वयोरात्मना सह संबंधस्य भिन्नत्वात् न संबन्धे-
नापि युगपद्वृत्तिसंभवः यतः शब्देनोच्यते । समवाय इति चेन्न तेनापि भिन्नेन भवितव्यं भिन्नाभिधानप्रत्य-
यहेतुत्वात् संयोगवत् । न च गुणाः उपकारेणाऽभिज्ञाः यतो द्रव्यस्य गुणाधीन उपकारो नीलरक्ताद्युपरजनं
ते च स्वरूपतो भिन्ना । यच्च तेषामात्मनि नीलरक्तत्वापस्ति रूप यावच्च नीलनीलतरादि तावता द्रव्यं रजयति
अतस्तेषामुपकारोपि भिद्यत एव । एवं सदसत्त्वयोर्भिन्नत्वात् सत्त्वेनोपरक्त सदसत्त्वेनोपरक्त असंज्ञोपकारसा-
हचर्यं यतः तदभेदेन शब्दो वाचकः स्यात् । नचैकदेशे गुणिन उपकारः संभवति येनैकदेशोपकारेण सहभावो
भवेत् । नीलादेशुगुणस्य कृत्स्नस्य हि गुणोपकारकत्वं द्रव्यस्य च पटादेः समस्तस्योपकार्याव । गुण उपकारको
गुणी उपकार्य इति । नचैकदेशो गुणगुणिनोः । अतः कृत्स्नबो. उपकार्योपकारकरूपसिद्धिर्न भवेदेव यतो
देशतः सहभावान् कश्चिच्छब्दो वाचकः कल्पेत् । नचैकांतपक्षे गुणानां समुष्टमनेकामक रूपमस्ति
अवधूतैकांतरूपत्वात् सत्त्वासात्वादेशुगुणस्य । यथा शयलरूपव्यतिरिक्तौ परस्परविरिक्तौ शुक्रकृष्णौ गुणौ
असंयुक्ता नैकस्मिन्नेष सहवर्तितुं समर्थौ अवधूतरूपत्वात् । अतः ताभ्यां सत्सर्गाभावात् एकांतपक्षेन युग-
पदभिधानमस्ति अर्थस्य तथा वर्तितुं शक्यभावात् । तद्विधिस्य च अर्थसंबन्धस्याऽभावात् । नचैकः शब्दो
द्वयोर्गुणयोः सहवाचकोऽस्ति । यदि स्यात् सच्छब्दः स्थाय्यवदसदपि सत्कुर्वान् न च तथा लोके सप्रत्ययोऽस्ति
तयोर्विशेषशब्दत्वादेव मुक्तान् कालादियुगपद्भावासंभवात् । शब्दस्य च एकस्य उभयार्थवाचिनेऽनुपलब्धेः
अवक्तव्य आत्मा । अथवा वस्तुनि मुख्यप्रवृत्त्या तुल्यबलयोः परस्परभिधानप्रतिबन्धे सति दृष्टविपरीतनिर्गुण-
त्वापत्तेः विवक्षितोभयगुणत्वेनाऽनभिधानात् अवक्तव्यः अयमपि सकलादेशः परस्परवधारितविधिरूपै-
कामकाम्यां गुणाम्यां गुणविशेषणत्वेन युगपदुपक्षिप्ताम्यां अविवक्षितानांभेदस्य वस्तुनः समस्तस्य एकेन
गुणरूपेणाभेदवृत्त्या अभेदोपचारेण वा विधातुं प्रकृतत्वात् । स च अवक्तव्यशब्देन अन्यथ पदभिर्वचनैः पर्या-
यांतरविवक्षया च वक्तव्यत्वात् स्यादक्तव्यं । यदि सर्वथा अवक्तव्य इत्यपि वा वक्तव्यः स्यात् कुतो वंभोक्षा-
दिप्रक्रियाप्ररूपविधिः ? । ताभ्यामेव क्रमेणाभिधितार्थां तथैव वस्तुसकलस्वरूपसंग्रहात् चतुर्थोऽपि विकल्पः
सकलादेशः अयमपि स्यादित्येवार्थपठितव्यः सर्वयोगमात्रकत्वे परस्परविरोधात् उभयदोषप्रसंगाच्च, कथमेतं निरु-

यन्ते—सर्वसामान्येन तदभावेन च १ विशिष्टसामान्येन तदभावेन च २ विशिष्टसामान्येन तदभावसामान्येन च ३ विशिष्टसामान्येन तद्विशेषेण च ४ सामान्येन च विशिष्टसामान्येन च ५ द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च ६ धर्मसमुदायेन तद्व्यापारेकेण च ७ धर्मसामान्यसंबन्धेन तदभावेन च ८ धर्मविशेषसंबन्धेन तदभावेन च ९ तथा सर्वसामान्येन तदभावेन इह द्विविधोऽर्थः श्रुतिगम्याऽर्थाधिगम्यश्च । तत्रानपेक्षितवृत्तिनिमित्तः श्रुतिमात्रप्रापितः श्रुतिगम्यः । अर्थप्रकाशसंभवाभिप्रायादेशेन न्यायान् कल्पितोऽर्थाधिगम्यः । तत्र आत्मा भवतीति सर्वप्रकारानाश्रयणादिच्छावशात् कल्पितेन सर्वसामान्येन वस्तुत्वेन भवतीति प्रथमः । तद्व्यतिरिक्तपक्षेणाऽभावसामान्येनाऽवस्तुत्वेन नास्त्यात्मा इति द्वितीयः । आत्मामेव युगपदभेदविशेषायां वाचकामावाकाभिधीयत इति तृतीयः । आत्मामेव क्रमेणापि ताम्यामुभयरूपं वस्तु-उच्यते इति चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तदभावेन च यथाश्रुतत्वात् श्रुत्युपात्तेन आत्मन्येवामित्येन सतत्त्वात्मेनैव अस्त्यत्मा इति प्रथमः । यथाश्रुतप्रतियोगिवात् अनात्मत्वेनैव नास्त्यत्मा इति द्वितीयः । युगपदुभयार्थां आत्मानामावसदसत्त्वाभ्यामवक्तव्यः । आत्मामेव क्रमेणापि ताम्यामुभयरूपं वस्तु-उच्यते इति चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तदभावसामान्येन च यथाश्रुतत्वात् आत्मत्वेनैवास्तीति प्रथमः । अन्युपगमाविरोधमयात् वसवत्तरामना । श्रुत्युदक्जलमवचटपटगुणकमोदिसौख्येण प्रकाशेण सामान्यतो नास्तीति द्वितीयः । आत्मामेव युगपदभेदविशेषायां वाचकामावाकाभिधीयत इति तृतीयः । विशिष्टसामान्येन तद्विशेषेण च आत्मविशेषेण मनुष्यत्वेन नास्त्यात्मा । आत्मवस्तुगुणव्यापकत्वात् सत्सत्त्वाभ्याम्-एकत्वे युगपदवक्तव्यः । पर्यायणाभिधेयत्वाच्चतुर्थः । सामान्येन विशिष्टसामान्येन चाप्येवैकत्वेन द्रव्यत्वेन अस्त्यात्मा । विशिष्टेन सामान्येन प्रतियोगिनाऽनार्थत्वेन नास्त्यात्मा । ताम्यां तु द्रव्यत्वानामवसदसत्त्वाभ्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण ताम्यां वक्तव्यत्वात् चतुर्थः । द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च वस्तुनस्तथा तथा समवात् तां तां विवक्षामाश्रित्याविशेषरूपेण द्रव्यत्वेनास्त्यात्मा तत्प्रतियोगिना विशेषरूपेण गुणत्वेन नास्त्यात्मा । ताम्यां तु द्रव्यत्वगुणत्वसदसत्त्वाभ्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण तदुभयव्याप्ताचारत्वाच्चतुर्थः । धर्मसमुदायेन तद्व्यापारेकेण च त्रिकालगोचरानेकशक्तिज्ञानादिधर्मसमुदायरूपेणाऽऽमासि । तद्व्यापारेकेण नास्त्यनुपलब्धेः । ताम्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण अभिधेयतामनुभवति इति चतुर्थः । धर्मसामान्यसंबन्धेन तदभावेन च गुणरूपगतसामान्यसंबन्धविशेषायां यस्य कस्यांचित् धर्मस्य आश्रयत्वेन अस्त्यात्मा । न तु कस्यांचिदपि धर्मस्याश्रयो न भवतीति । धर्मसामान्यानां प्रत्वेन नास्त्यात्मा । आत्म्या युगपदवक्तव्यः । पर्यायेण तु तदुभयविशेष्यत्वाच्चतुर्थः । धर्मविशेषसंबन्धेन तदभावेन च धाऽनिकधर्मिणोऽन्यतमधर्मसंबन्धेन तद्विपक्षेण चाविशेषायां यथास्त्यात्मा । नित्यत्वेन निरवयवत्वेन चेतनत्वेन वा तेषामेकान्यतमधर्मप्रतिपक्षेण नास्त्यात्मा । युगपत्ताभ्यामवक्तव्यः । क्रमेण तदभिधानविषयत्वाच्चतुर्थः । पंचमो मग उच्यते—त्रिभिः आत्मभिर्यशः जीवस्यानेकद्रव्यात्मकस्याऽनेकपर्यायामकस्य च किंचिद्रव्यार्थविशेष पर्यायार्थविशेष वा आश्रित्यास्तीत्युच्यते । एक आत्मा तस्यैवाऽन्य आत्मा द्रव्यसामान्य पर्यायसामान्य तद्विशेषद्वयं धाऽंगीकृत्य युगपदविभक्त्याविशेषायां वचनगोचरातीतः । यथा स्यादस्त्यात्मा द्रव्यत्वेन द्रव्यविशेषेण वा जीवत्वेन मनुष्यत्वादिना वा द्रव्यपर्यायसामान्यमुरीकृत्य वस्तुत्वसत्त्वमवस्तुत्वात् सर्वं च युगपदभेदविशेषायामवक्तव्यः विशेषद्वयं वा मनुष्यत्वादि यतः सर्वेपि तस्यैकस्यैव ते आत्मनो विद्यते तदैवेति । ततः स्यादस्ति चाऽवक्तव्यश्च जीवः । अयमपि सकलदेशः, अशोभदविशेषायां एकांशमुखेन सकलसंग्रहात् । तथा पञ्च त्रिभिः आत्मभिर्यशः यतो वस्तुगत नास्तित्वमवक्तव्यरूपानुविद्ध नातिरिक्ततामभेदं शक्यं कल्पयेत् वस्तुनस्तथापि यावात् । तत्र नास्तित्व पर्यायत्रयं । स च पर्यायो युगपद्वृत्तः क्रमवृत्तौ वा सहसृत्तौ वा जीवस्य पर्यायः अविराधात् । सहावस्थायां सहसृत्तेः गतीद्रव्यापयोग्येदकपायज्ञानसंप्रदादिः । क्रमवृत्तौ ॥ क्रोधादिदेवादिवास्त्यादिलक्षणः । तत्र गत्यादिन्यतिरिक्तः क्रोधादि-कमवृत्तधर्मस्तत्त्वैतत्परमात्रादेशांतरमृत एकः, अवस्थितः । इत्याहो जीवो नाम नास्ति किं तु त एव धर्मोऽस्यां समिविद्य जीवव्यपदेशमात्रः इति अस्यां कल्पनायां नास्तित्वं । यश्च वस्तुत्वेन सन्निति

सुवर्णगुलीयकमिति । न दोष इति । तत्र किं कारणं ? तत्रान्यविशेषनिवृत्त्यर्थत्वात् । तत्र हि सुवर्णशब्दप्रयोगः स्वर्णदेः प्रमाणांतरस्य च निवृत्त्यर्थः, सुवर्णस्येदमगुलीयकं न रूपादेर्न भाषादेर्वेति, न तथेह अजीवस्य काया अजीवकाया इति विशेषणेन कदाचिदप्यतिरिच्यते ।

अस्तु वाऽविरोधात् ॥४॥ अथवास्तु भिन्नाधिकरणा वृत्तिः । कुतः ? अविरोधात् । यस्माज्जीवोपि कायः पंचास्तिकायोपदेशात्, अतस्तानि वृत्त्यर्थोऽत्राऽजीवशब्दप्रयोगः । अजीवस्य कायो न जीवस्येति । किं च-

कथंचिज्जेशोपपत्तेः ॥ ५ ॥ केनचित्प्रकारेण संज्ञालक्षणप्रयोजनाद् भेद उपपद्यते यथा सुवर्णस्यां गुलीयकमित्यत्र सुवर्णं सामान्यं तद्विशेषोऽगुलीयकं तयोः सामान्यविशेषयोः संज्ञालक्षणादिभिः कथंचिज्ज्ञानात् । यदि सर्वथैकत्वं स्यात् सुवर्णसामान्यस्यागुलीयकवत् कुडलादिषु वृत्तिर्न स्यात् । सुवर्णसामान्यवद्वाऽगुलीयं तस्य कुडलादिषु वृत्तिः स्यात् । तत एवाव्यभिचर्यः प्रयोगो युक्तः, सुवर्णस्येदमगुलीयकं न रूपादेर्वेति । यदि सर्वथैकत्वं स्यात् व्यपदेश एव न स्यात् । तथा अजीवानां काया इत्यत्रापि कायशब्दः प्रदेष्टव्यः । प्रदेशश्च धर्मादीनां वक्ष्यते, ते च तेभ्यः संज्ञालक्षणादिभिः कथंचिद्विज्ञाः । अन्यथा एकांतैकत्वे धर्मादीनामेकत्वान्न प्रदेशानामप्येकत्वं स्यात् । प्रदेशानां बहुत्ववत् धर्मादीनां बहुत्व प्रसज्येत, तत एव अन्य निवृत्त्यर्थः प्रयोगो युक्तः, अजीवानां काया न जीवस्येति । यदि सर्वथैकत्वं स्यात् व्यपदेश एव न स्यात्, ततो भेदोपपत्तेः युक्ता भिन्नाधिकरणा वृत्तिः । ननु चाभेदेऽपि लोके व्यपदेशो दृष्टः यथा शिलापुत्रकस्य शरीरं, राहोः शिर इति, न हि शिलापुत्रकादन्यच्छरीरमस्ति नापि राहोरन्यच्छिरः शिरामात्रादिति । अत्राप्यस्ति भेदः । कुतः ? शक्तितः । योऽनेकक्रियानिष्पादनशक्तिभेदेन भिन्नरूपः शिलापुत्रकः तस्येदं शरीरं एकक्रिया विषयमिति शब्दप्रकल्पिताद्भुद्धिभेदाद्वा कथंचित्पृथक्त्वमप्यपत्तेयं कुतश्चेतदेवं तदन्यानिवृत्त्यर्थं विशेषणं उपादीयते । शिलापुत्रकस्येदं शरीरं न मनुष्यादेः, राहोरिदं शिरः नान्यस्य इत्येकैकैकत्वे हि अन्यमिष्यति न स्यात् । यथा सुवर्णस्य सुवर्णं, घटस्य घट इति ॥

अजीव इत्यभारमात्रप्रसंग इति चेन्न भावांतरमतिपचैरनवबत् ॥ ६ ॥ स्यान्मत्तं न जीवोऽजीव इत्युक्तेऽभाविभावं प्रसज्येत यथा न भावः अभाव इति तत्र । किं कारणं ? भावांतरमतिपत्तेः । कथं ? अनवबत् । यथा नायमथ अनय इत्युक्ते नामावसंप्रत्ययः किंतु नत्रियुक्तमन्यसंज्ञाधिकरणे तथा-साधे इति अन्यस्मिन् भाव एव तुल्योदरैकज्ञादिलक्षणे गर्दभे संप्रत्ययो भवति । एवमिहापि नाय जीव इति प्रतिषेधात् नामावे संप्रत्ययः, किं ॥ अन्यस्मिन् भाव अनुपयोगरक्षणे धर्मादी प्रतिपत्तिर्भवति । साह-इत्याभावात् अप्रतिपत्तिरिति चेन्न सत्त्वद्रन्यत्वादिभिः सादृश्यापपत्तेः । अंशोक्तं यथा न भावः, अभावः इत्युक्ते अभावमात्रसंप्रत्यय इति तदप्युक्तं सत एव पररूपत्वादिभिः अभावशब्दगोचरत्वोपपत्तेः ॥

अथर्ववेदोक्तैवार्थः कायशब्दः ॥ ७ ॥ इवार्थमन्यतरीकृत्य अत्र कायशब्दः प्रयुक्तः । काया न काया इति । क सप्रमार्थः ? यद्यौदारिकादिशरीरनामकर्मोदयवशात् पुद्गलधीयते कायाः । तथा धर्मादीनां भेदादिपौराणिकप्रदेशचयनात्कायत्वं ।

तद्वप्रश्नं प्रदेशावयवबहुत्वज्ञापनार्थं ॥ ८ ॥ तस्य कायशब्दस्य ग्रहणं क्रियते । यिमर्थः ? प्रदेशायवयवबहुत्वज्ञापनार्थः । मुख्यरूपेणाविद्यमानत्वेऽपि श्रुतार्थां सुखावयवार्थं प्रथया द्रव्यपरमाण्ववगाहमात्रवने प्रदिष्टं इति प्रदेशाः, प्रदेशा एवावयवाः प्रदेशावयवाः तेषां बहुत्वस्य ज्ञापनार्थं ॥

नासंख्येयाः प्रदेशाः यथोपपन्नजीवानामिति शास्त्रमहोक्तः ॥ ९ ॥ न ताप्रयोजनं व्यपश्यते कुतः ? अन्यत् एव तत्तत्सिद्धेः । यवते हि, असंख्येयाः प्रदेशाः यथोपपन्नजीवानां इत्यतः प्रदेशाः प्रदेशवद्वत् सिद्धः ।

नार्यः कायप्रकरणेन प्रदेशसंख्यावधारणार्थमिति चेन्नातोप्यनिश्चयात् ॥ १० ॥ स्यादेतत्
‘असंख्येयाः प्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवानां’ इति अनेन प्रदेशसंख्यावधारणं कियते । कुतः ? यथाणां संप्रपञ्च-
शासंख्येयत्वप्रतिपत्तेः । ततः एकैकस्याऽसंख्येयप्रदेशख्यापनार्थं कायग्रहणमिति तत्र । किं कारणं ? अतोप्य-
निश्चयात् । कायग्रहणादपि नास्ति निश्चयः प्रदेशप्रचयमात्रप्रतिपत्तेः । कुतस्तर्हि तन्निश्चयः ?

लोकालोकेश्वराह इत्यादि वचनात् तन्निश्चयः ॥ ११ ॥ यदयं लोकालोकेश्वराह इत्युक्त्वा
धर्माधर्मयोः कृत्स्न इत्यादि वक्ष्यते । तेन तस्य प्रदेशपरिमाणस्य निश्चयोभवति ।

अप्रदेशैकद्रव्यत्वमसंग इति चेन्न उक्तत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् कायग्रहणात् प्रत्येकप्रदेशैक-
द्रव्यता प्राप्नोति अतस्तन्निवृत्त्यर्थं कायग्रहणमिति ? तत्र किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् ‘असंख्येयाः
प्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवानां’ इति वक्ष्यते ॥

आर्षानुवादार्थमिति चेन्न तदवस्थत्वात् ॥ १३ ॥ स्यादेतत् आर्षमेव प्रवृत्तं पंचास्तिकाया
इत्यतः तदनुवादार्थं कायग्रहणमिति तच्च न । कस्याह ? तदवस्थत्वात् । असंख्येयाः प्रदेशाः इत्यनेनैव
ऽर्षानुवादस्य कृतत्वात् ।

स्वभावापरित्यागार्थमिति चेन्न नित्यावस्थितवचनात् सिद्धेः ॥ १४ ॥ स्यान्मतं कायस्य-
भावापरित्यागार्थं कायग्रहणमिति तत्र । किं कारणं ? नित्यावस्थितवचनात् सिद्धेः । वक्ष्यते हि “नित्यावस्थिता
न्यरूपाणीति” संतः एव स्वभावापरित्यागः सिद्धः । तर्हि कायग्रहणं न कर्तव्यं ? कर्तव्यं । किं च प्रयोजनं ?

तत्सिद्धावसंख्येयप्रदेशावधारणसिद्धेः ॥ १५ ॥ तस्य कायशब्दस्य पञ्चस्थितिः अस्तिकायेषु
प्रदेशार्थपर्यवहृत्यार्थस्य सिद्धौ सत्यां लतवचनमवधारणार्थं युज्यते । असंख्येयाः प्रदेशाः न संख्येयाः
नाप्यनन्ता इति विधिपूर्वकत्वादवधारणस्य ।

अद्वयप्रदेशमतिषेधार्थं च ॥ १६ ॥ अद्वयशब्दो निपातः कालबाधो स वक्ष्यमाणलक्षणः
तस्य प्रदेशप्रतिषेधार्थमिह कायग्रहणं कियते । यथाणां प्रदेशमात्रत्वात् द्वितीयादयोऽस्य प्रदेशाः तं सती-
त्यप्रदेशोऽणुः । तथा कालपरमाणुरपि एकप्रदेशत्वादप्रदेश इति ।

धर्मादयः संज्ञा सामाविषयः ॥ १७ ॥ धर्मादयः संज्ञाः सामाविषयो दृष्टव्याः । आहोति हि
प्रवचनेऽनादिनिधनेऽहंदादिभिः यथाकालं, अभिव्यक्तज्ञानदर्शनातिशयप्रकाशैरवयवोत्पत्तयसंज्ञैः कदा
‘एताः संज्ञाः ज्ञेयाः ॥

क्रियानिमित्ता वा ॥ १८ ॥ अथवा क्रियानिमित्ता एताः संज्ञा वेदितव्याः । कथमिति चेदुच्यते-

स्वयं क्रियापरिणामिनां साविष्णवावधानादर्थः ॥ १९ ॥ स्वयं क्रियापरिणामिनां जीवपुद्-
गानां यस्मात्साविष्यं दधति तस्मादर्थ इत्याख्यायते ॥

तद्विपरीतोऽधर्मः ॥ २० ॥ तस्य विपरीतलक्षणः अधर्म इत्याख्यायते ॥

आकाशतिगस्मिन् द्रव्याणि स्वयं (वा) काशेव इत्याकाश ॥ २१ ॥ जलादीनि द्रव्याणि
तदाकाशं स्वयं चाऽऽर्यायणयोग्यमपीदं आका-

शब्दकाशदानाह ॥ २२ ॥ अथवा इतरेषां द्रव्याणां अशब्दकाशदानादकाशमिति पृथग्दरादिषु
निषेधितः शब्दः ।

प्रदेशग्रहणार्थं धर्माधर्मैकजीवानां इति उक्तं पाठः ॥ अतएव धर्माधर्मैकजीवानां इति उक्तं पाठः ।

गुणसंद्रावो (संद्रावात्) द्रव्यमिति चेन्न एकांते दोषोपपत्तेः ॥१२॥ स्यादेतद् गुणसंद्रावो द्रव्यमित्येतल्लक्षणमनवयं । गुणः संद्रयते प्राप्यते गुणान्वा संद्रयति प्राप्नोति इति द्रव्यमिति ! तत्र किं कारणं ? एकांते दोषोपपत्तेः । कथमिति चेदुच्यते-गुणोऽप्यत्र द्रव्यं अन्यद्वा स्यात् अन्यद्वा ? यथनन्यत् कर्तृ-कर्मभेदाभावात् निर्देशो नोपपद्यते । अपि च एकांतानन्यत्वे हि गुणा एव वा स्युः द्रव्यमेव वा । यदि गुणा एव, द्रव्याभावे वदविनाभावविना गुणानामपि निराधारत्वादभावः स्यात् । अथ द्रव्यमेव एवमपि अलक्षणत्वात्तर-विषाणत्वकल्पना द्रव्यस्य स्यात् । अथान्यत्वं गृह्यते एवमप्येकांतानन्यत्वं स्यात् यस्मादभ्युपगम्योच्यते गुणैः संद्रयते द्रव्यमिति लक्षणं नोपपद्यते गुणानां निष्क्रियत्वे द्रव्यं प्रत्याभिमुख्येन द्रवणाभावात् । दिक्का-लयाकाशा च क्रियावद्भ्यो वैधर्म्यात् निष्क्रियाणि । एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः । निःक्रिया इति वच-नात् । गुणान् संद्रयति इति च लक्षणं नोपपद्यते निःक्रियद्रव्याणां गुणान् प्रति द्रवणाभावात् । किं च—

स्वतोऽसिद्धत्वात् ॥ १३ ॥ यथावाग्निपरिक्षेपादिलक्षणान् आमादीन् स्वतःसिद्धान् देवदत्तः सिद्धः प्राप्नोति न तथा गुणाः स्वतः सिद्धा सति यान् प्राप्नुयाद् द्रव्यं । आह—

पाकजदर्शनात् तत्तिसिद्धिः ॥ १४ ॥ पार्थिवेषु परमाणुषु अग्निसंयोगात् औष्ण्यापेक्षात् श्यामा-शुच्छेदेन रक्तापारंभे च ननु प्राप्यते गुणैर्द्रव्यं । उच्यते—

ननु युतसिद्धत्वप्रसंगात् ॥ १५ ॥ यदि द्रव्यमवतिष्ठते रूपादयो विनश्यंति प्रादुर्भवन्ति ननु युतसिद्धा द्रव्यरूपादय इत्यासक्त । अथाऽयुतसिद्धाः समवायसंबन्धात् इति मतं ? ननु द्रव्यवत्तन्मिस्यत्व-प्रसंगः । एवं सति अयुतसिद्धिर्भवति यदा रूपादयस्तदा द्रव्यं यदा द्रव्यं तदा रूपादय इति ? नन्येवं सति यथा द्रव्यं नित्यं तथा रूपादयोपि नित्याः, यथा रूपादीनामनित्यत्वं तथा द्रव्यस्येति प्राप्ते त्वस्य-वृत्तित्वं । किं च—

विरोधात् पंडितमूर्खवत् ॥ १६ ॥ यदि पंडितो न मूर्खः अथ मूर्खो न पंडितः तथा यदि समवायसंबन्धात् द्रव्यादयुतसिद्धाः रूपादयः न विनश्यति न वात्यस्यते, अथ निमश्येत्पुन्यते च द्रव्यं नावतिष्ठत इति कुतस्त्वोऽयं न्यायः । ननु गुणैर्द्रव्यते गम्यते उपलभ्यते तदिति द्रव्यं ? कस्मात् अर्थोत्तरत्वात् । न हि घटेन पट उपलभ्यते अनन्वयत्वात् । अथोपलभ्यते द्रव्यगुणलक्षणभेदेन कल्पनातिरोधः । आह भेदे एव उपलभ्योपलंभकमात्रो दृष्टः अग्निधुमादिषु, नाऽभेदे स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । ननुगुणस्यप्रमोदमानं स्पृशति इति ! उच्यते युज्यते अग्निधूमादिषु मिश्रज्वरे लक्ष्यलक्षणभावः पृथक्सिद्धरूपत्वात् न च द्रव्यगुणानां पृथक् प्रसिद्धरूपता व्यतिरेकेण किंतुपलब्धेः । यद्वांत स्वात्मनि वृत्तिविरोध इति तदप्येनांतग्रहणात् सूक्तं न भवति । दृश्यते हि स्वात्मस्यपि वृत्तिः यथा प्रदीपः स्वात्मानं प्रकाशयति न तस्य स्वरूपप्रकाशने प्रदी-पांतरमपेक्षते । यथेपेक्षत पटादिवदप्रकाशकत्वमेवाऽस्य स्यात् । किं च तस्य तत्त्वस्योपदेष्टा स्वात्मानं वेत्ति वा न वा ? यदि न वेत्ति स्ववचनविरोधः आत्मन्यात्ममनसोः संयोगनिरोधात् आत्मप्रत्यक्षमिति वचनात् ।

असर्वज्ञत्वप्रसंगश्च ॥ १७ ॥ यद्यात्मानमेवास्मी न वेत्ति कथं इतरद्विजानीयात् तत स्वपरविशेषान-भिज्ञत्वात् असर्वज्ञत्व प्रसज्यते । अथ वेत्ति ननु स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् द्रव्यात्मका एव पर्यायाः द्रव्यं लभ्य-यतीति साधूक्त । यो हि मन्यते गुणसमुदायमात्रं द्रव्यं नातोऽन्यत् किंचदिति तस्यापि गुणसंद्रावो द्रव्यमिति तल्लक्षणं नोपपद्यते । कुतः ? कर्तृकर्ममात्रदेव । गुणसमुदायमात्रद्रव्यवादिनां हिवादिनां, न गुणाः पृथक् संति नापि समुदायः ततोऽन्योस्ति । येनां कुतश्चित् भेदात् कर्तृकर्ममात्रो भवेत् । ननुचाऽभेदेऽपि कर्तृकर्ममात्रो दृष्टः यथाऽऽत्मानं प्रदीपः प्रकाशयति इति तत्रापि कथंचित् भेदेन भवितव्यं, भासुरस्य रूपस्य द्रव्यस्य च स्यात् भेददर्शनात् । यदि सर्वथैवाऽभेदः स्यात् सर्वं द्रव्यं भासुररूपं स्यात् भासुरस्य च द्रव्यस्य सर्वथैव तादृश्य प्रसज्येत दृश्यते च भासुरदिमावः । न च समुदायकल्पना गुण्यते गुणानां पृथक्स्वरूपानुपलब्धेः । दृश्यते भावादीनां पृथगुपलभ्यमानरूपाणां समुदायः । नापि गुणकल्पनोपपद्यते गुण्यते निराभ्यते वैरर्थात्ते गुणाः निरोपणानीत्यर्थः । न च गुणिनं निरोधं य किंचिदतरेण गुणानां गुणत्वं भवति । किंच समुदायो गुणस्यो-

ऽन्यावा स्यादन्यो वाऽनक्तव्यो वा । अन्यत्वानन्यत्वयोर्हि विहिताः दोषाः यद्ययत्न्य* स्ववचननिरोध प्रसज्यते यदि समुदायोऽस्ति नापक्तव्य अवक्तव्यो न समुदायोस्ति सत सञ्ज्ञोपपत्तेः, अनक्तव्यस्य च सर्ववागोचरात्यये निरात्मकत्वप्रसगात् इति शिष्टेतरवचनवत् अन्यत्वोपपत्तेश्च । यदि वक्तव्यलक्षणगुणा समुदायो न वक्तव्यलक्षण, ननु च लक्षणभेदादन्यत्व सिद्ध । किं च रूपादिपरमाणुसमुदायमात्रत्व गुर्वादेः धर्मांतरस्याऽप्रादुर्भावात्, अणूनामर्तादियस्वमान्वयतिक्रमाभावात् द्वयभेद आतिरूप स्यात् । स एवे-
मिति चेत् प्रत्यक्षानुमानयो तदात्मासयोश्च अविशेषप्रसंग स्यात् । द्वय भव्य इति अयमपि द्रव्यशब्दः
एकतवादिना न भुभजति स्वतोऽसिद्धस्य द्रव्यस्य मन्यार्थासमवायत् । संसर्गवादिनस्तावत् गुणकर्मसत्ता-
द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषेभ्यो द्रव्यस्यान्यतमन्यत्वे स्वरविपाणकस्य स्वतोऽसिद्धत्वात् न भवनक्रियायाः
कृतृत्व युज्यते । परतः सिद्धिरपि स्वतोऽसिद्धस्य न सम्भवति स्वरविपाणवत् । गुणसमुदायमात्रत्वेपि समु-
दायस्य सङ्ख्या कल्पितस्याऽसत्तया गुणानां प्रत्येक भूतपुलम्बत्वाच्चद्वयतिरेकाच्चाऽसत्त्वमिति भवनक्रि-
यायाः कर्तृता दुरुपपादा । अनेकातवादिनस्तु गुणसंघावां द्रव्य, द्रव्य भव्य इति चोपपद्यते । पर्यायिपर्या-
ययो कथंचिद्भेदोपपत्तेरित्युक्त पुरस्तात् ।

धर्मादिसामनाधिकरण्याद्बहुवचनं ॥ १८ ॥ प्रकृताः धर्मादयो बहव तत्सामानाधिकरण्याद्बहु-
वचनेन निर्देश क्रियते ॥

धर्मादीन्पेक्ष द्रव्याणि नान्यानीति पुल्लिङ्गप्रसंग इति चेन्न आविष्टलिङ्गात्वात् ॥ १९ ॥
स्यादेतत् यदि तत्सामानाधिकरण्याद्बहुवचन क्रियते सत एव पुल्लिङ्गमपि प्राप्नोति इति । ते हि अजीवकाया
सक्ता पुल्लिङ्गा इति । तत्र किं कारणं ? आविष्टलिङ्गात्वात् । आविष्टोक्त्यैव द्रव्यशब्द वचनादियत् स्याल्लिं
न जहाति । अनतरत्वाच्चतुर्णामेव द्रव्यव्यपदेशप्रसंगे अन्योपादानार्थमिदमुच्यते—

जीवाश्च ॥ २ ॥

जीवशब्दो व्याख्यातार्थः ॥

जीवत्वादिति चेन्न प्रतिपिद्धत्वात् ॥ १ ॥ स्यादेतत् जीवत्व नाम सामान्यविशेषोस्ति तेन यो-
गाज्जीवा इति । तत्र किं कारणं ? प्रतिपिद्धत्वात् । द्रव्यत्ववदस्य प्रतिषेधो वेदितव्यः । किं च—

अनवस्थाप्रतिज्ञाहानिदोषप्रसंगात् ॥ २ ॥ यो जीवत्वसंयोगाज्जीव इति प्रत्ययाभिधाने कल्प-
यति स पृष्ठव्य-जीवत्ये केन योगात् प्रत्ययाभिधानवृत्तिरिति । सत्रापि अन्यत एवेति चेत् अनवस्थाप्रसंगः ।
अथाऽनवस्थादोषो माऽवलपत् इति जीवत्ये स्वत एव वृत्तिरभ्युपगम्यते ननु प्रतिज्ञाहानिस्तेऽर्थांतरसर्गात्
सर्वत्र वृत्तिरिति, तद्वर्ज्येऽपि स्यात् । अथ मतमेतत् जीवत्ये प्रदीपवत् स्वत एव वृत्तिरिति जीवे कोऽप-
रितोषः । आह पदार्थांतरत्वादेव जीवजीवत्वयो न जीवचनत् जीवे स्वतः प्रत्ययाभिधानसिद्धिः, यस्मात् न
पदार्थांतरधर्मः पदार्थांतरे भवेत्तुमर्हति पदार्थांतरत्वादेव अन्यथा पदार्थसंस्कारप्रसंगः स च नास्त्यतो नानव
स्थाप्रतिज्ञाहानिदोषो स्त इति । उच्यते—

न पदार्थांतरत्वासिद्धे ॥ ३ ॥ यदि जीवजीवत्वयो पदार्थांतरत्व अभ्यनियत् अपि तर्हि धर्म-
सकराभावोऽस्म्यत् ननु पदार्थांतरत्वमस्ति इत्युक्तं पुरस्तात् स्वतोऽसिद्धत्वात् । किं च प्रतिज्ञाहानि-
स्ते प्रसजति यदि पदार्थांतरधर्मः पदार्थांतरे न भवेत्, सत्ताया सदिति प्रत्ययाभिधानहेतुत्वलक्षणो धर्मः
द्रव्यगुणकर्मसु न स्यात् । अथ योगेपि सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्व सत्ताया एवेति चेत् न सति द्रव्यगु-
णकर्माणि स प्रत्ययाभिधानहेतुत्वरिरहन् स्वरविपाणयन् इत्यासक्तः । तत सिद्धमेतत् जीवनिर्दिष्टोपलक्षित-
द्रव्यविशेषविनयाऽनादिपारिणात्मिकी जीवसंज्ञेति ॥

द्रव्यलक्षणयोगाप्रवर्णनीति चेन्न नियमार्थत्वात् ॥४॥ स्यान्मतं उत्पादयदधौव्यदयुक्त स-
दिति द्रव्यलक्षण वक्ष्यते तेन योगात् धर्मादीनां द्रव्यत्व मिदं नार्थेनेन द्रव्यसह्ययनेन इति ! तन्न । किं का-
रण ! नियमार्थत्वात् । नियमार्थोऽयमारम्भ धर्मोऽधर्माऽऽकाशपुद्गल जीवाश्च वक्ष्यामाणलक्षणेन कालेन
सह पदेव द्रव्याणीति । तेनान्यवादिपारिकल्पितानां दिगादीनां निवृत्तिः सिद्धा । कथमिति चेत् उच्यते-प्रथि-
व्यसेजोवायुमनांसि पुद्गलद्रव्येऽतर्भवन्ति रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वात् । वायोर्मेनसस्य रूपादियोगाभावा इति चेन्न
रूपादिमत्त्वात् । वायुस्तावत् रूपादिभान् स्पर्शवत्त्वात् घटादिवत् । चक्षुरादिकरणप्राप्तत्वाभावात् रूपाय-
भाव इति चेन्न परमाज्वादिषु अतिप्रसंगात् । मनापि द्विनिध द्रव्यमनो भावमनश्चेति । तत्र भावमनो
ज्ञान तस्य जीवगुणत्वादात्मन्यतर्भाव । द्रव्यमनस्य रूपादियोगात् पुद्गलद्रव्यनिकारः । तद्योगाभावोऽनु-
पलम्पमानत्वात् इति चेत् परमाण्वादिषु विधर्मस्त्वपि वृत्तेः सशयहेतुत्व । रूपादिमन्मनो ज्ञानोपयोगकरणत्वात्
चक्षुरिन्द्रियवत् । अमूर्तेषु शब्दे ज्ञानोपयोगकरणत्वदर्शनात् व्यभिचारी हेतुरिति चेन्न तस्य पीडलिकत्वात्
मूर्तिमत्त्वोपपत्तेः । परमाज्वादीनामतीन्द्रियत्वेपि रूपादिमत्कार्यदर्शनात् रूपादिमत्त्वमनुमीयते न तथा बाधना
ममसा च रूपादिमत्कार्य उपलम्प्यते यतोऽवसीयते रूपादिमत्त्वमेवामिति चेन्न तेषामपि तदुपपत्ते । सर्वेषां
परमाणूनां सर्वरूपादिमत्कार्यव्यतिथिप्रसिद्धताम्युपगमात् : न च केचित् पार्थिव्यादिजातिविशेषयुक्ताः परमा-
णवः सन्ति जातिसंकरेण आरम्भदर्शनात् । दिशोपयाकाशोऽतर्भावः आदित्योदयाद्यपेक्षया आकाशप्रदेशय-
त्किपु इत इदमिति व्यवहारोपपत्तेः ॥

जीवा इति बहुवचनं वैविध्यरूपापनार्थं ॥ ५ ॥ जीवा इति बहुवचनं क्रियते वैविध्यरूपाप-
नार्थं । विविधा हि जीवाः संसारिणो मुक्ताश्चेति । संसारिणां गतीन्द्रियादिचतुर्दशमार्गणास्थानविकल्पात्
मिष्यादृष्टादिकचतुर्दशगुणस्यानभेदात् सूक्ष्मवादरादिचतुर्दशजीवस्थानविकल्पाच्च विविधा । मुक्ताश्च
एकद्वित्रिःचतुःसहस्रेयासहस्रेयानतसमयसिद्धपर्यायभेदाश्रयात् मुक्तिहेतुशरीराकारानुभेदादपि स्वक्षेत्रपरक्षेत्रा-
मगाहनादिभेदाच्च विविधाः ।

एकयोग इति चेन्न जीवानामेव प्रसंगात् ॥ ६ ॥ स्यान्मत एक एव योगः कर्तव्यः द्रव्याणि
जीवा इत्येव चशब्दाकरणात् लब्धिरिति तन्न किं कारण जीवानामेव प्रसंगात् । तथा सति जीवा एव
द्रव्याणि न धर्मादीनि इत्यनिष्टमासम्भवेत् ॥

बहुवचनादिति चेन्न उक्तत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद्द्रव्याणीति बहुवचनात् धर्मादीनां जीवानां च
द्रव्यसंज्ञा सिध्यतीति । तन्न । किं कारण ! उक्तत्वात् । उक्तमेतत् जीवा इति बहुवचनं वैविध्यरूपापनार्थं इति ।
तत्सामानाधिकरण्यात् द्रव्याणि इति बहुवचनं न्यायप्राप्त इति न ततो धर्मादिगतिः ॥

अधिकारादिति चेन्न जीवावबद्धत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् 'अजीवकाया' धर्मधर्माकाशपुद्गला'
इत्यजीवाधिकारान् एकयोगेपि जीवाजीवोर्द्रव्यसंज्ञा सेस्यति इति ! तन्न किं कारण ! जीवावबद्धत्वात् ।
द्रव्यशब्दोऽयं जीवावबद्ध इति जीवानामेव द्रव्यसंज्ञा श्रामोति ॥

सत्यप्यधिकारे यत्नमात्राच्च ॥ ९ ॥ अनुवर्तमाना अपि विधयो नचानुवर्तनादेव भवति किं
तर्हि यत्नाद्भवतीति जीवानामेव द्रव्यसंज्ञा स्यात् अजीवानां न स्यात् यत्नाभावात् । तत् पृथग्योगग्रहण
भ्याम् । एव च कृत्वा च शब्दोप्यर्थवान् भवति । उक्तानां द्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ४ ॥

नित्यशब्दो धौव्यवचनः ॥ १ ॥ अयं नित्यशब्दः धौव्यवचनो वेदितव्यः । नेदुं त्वोऽन्याकृपातः
किं पुनरिह नित्यम् !

तद्भावाव्ययो नित्यत्वं ॥ २ ॥ यन भावेन उपलक्षितं द्रव्यं तस्य भावस्याऽव्ययो नित्यत्वमु-
च्यते । वक्ष्यते 'तद्भावाभाव्यय नित्यमिति' । धर्मादीनि द्रव्याणि गतिहेतुवादिविशेषलक्षणद्रव्यार्थादशास्त्र-
अस्तित्वादिसामान्यलक्षणद्रव्यार्थोद्देशाच्च कदाचिदपि न व्यपतीति नित्यानि ।

इयत्त्वानतिवृत्तेरवस्थितानि ॥ ३ ॥ धर्मादीनि पदपि द्रव्याणि कदाचिदपि पङ्क्तिं इयत्त्वानाति-
वर्तते । ततोऽवस्थितानीत्युच्यते । अथवा धर्माधर्मलोकाकाशैकजीवानां गुल्पात्सख्येयप्रदेशात् । अलोकाकाशास्य
पुद्गलानां चाऽनतप्रदेशत्व कालस्याप्येकप्रदेशत्वमित्येतदित्यत्र, तस्यानतिवृत्ते अवस्थितानीति व्यपदिश्यते ।

गतार्थत्वात्तद्वक्तव्यमिति चेन्न परिणामानेकत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत नित्यवचनेनैव गतार्थ-
त्वात् अवस्थितानीति न वक्तव्यं न हि नित्यत्वमतिक्रम्यावस्थित्वमस्तीति । तत्र किं कारणं ? परिणामानेकत्वात् ।
धर्मादीनामेकगतपरिणामोऽस्ति गतिस्थित्युपग्रहादिपर्यायोत्पादव्ययमस्ति तिलक्षण, अतः किं ? अमुष्मिन्
परिणामानेकत्वेपि न मूर्तिमत्त्वोपयोगपरिणामो भवति धर्माधर्मकालाकाशानां, नापि जीवानामेकतनत्व
पुद्गलानां च अमूर्तत्वं अवस्थितवचनात् ।

विरोधादुक्तमिति चेन्न उभयनयसद्भावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् परिणामानेकत्वं येनाभिष्टमव-
स्थितत्वमिति एतद्विद्वद्वमिति तन्न । किं कारणं ? उभयनयसद्भावात् । धर्मादीनां सर्वेषां द्रव्याणां द्रव्यार्थिक-
पर्यायार्थिकाऽन्यतरगुणप्रधानभावापेक्षाभेदात् स्थित्युत्पत्तिनिरोधात्मकमविरुद्धमवस्थितविशेषण, वा नित्यग्रह-
णमवस्थितविशेषणं विज्ञायते । यथा गमनागमनाद्यनेकपर्यायसद्भावव्यभिचरणप्रजल्पनसद्भावात् नित्यप्रजल्प-
तो देवदत्त इत्युच्यते । तथोभयकारणवशोपनीतोत्पादनिरोधसमवेपि अमूर्तत्वादित्वभानं कदाचिदपि धर्मा-
धर्मादीनि न जहतीति नित्यावस्थितानीत्युच्यते ।

क्रियावत्त्वनिवृत्त्यर्थमवस्थितवचनमिति चेन्न निःक्रियाणीत्याम्नातत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत्
परिस्पदाभिक्रिया क्रियाया निवृत्त्यर्थमवस्थितवचनमिति । तत्र किं कारणं ? निवृत्तिक्रियाणीत्याम्नातत्वात् ।

अरूपग्रहणं द्रव्यस्वतत्त्वनिर्ज्ञानार्थं ॥ ७ ॥ अरूपग्रहणं कियते द्रव्यस्वतत्त्वनिर्ज्ञानार्थं । न वि-
द्यते रूपं येषां ताव्यरूपाणि । रूपव्युदासापरादविनाभावानां रसादीनामपि व्युदासो वेदितव्यः । अरूपाणि
अमूर्तानीति यावत् ।

वृत्तौ पक्षत्ववचनात् पदद्रव्योपदेशव्याघात इति चेन्न अभिप्रायाऽपरिज्ञानात् ॥ ८ ॥
स्यान्मत वृत्तावुक्तमवस्थितानि धर्मादीनि न हि कदाचित्पक्षत्व व्यभिचरतीति ततः पदद्रव्याणीत्युपदेशस्य
व्याघात इति ? तन्न । किं कारणं ? अभिप्रायापरिज्ञानात् । अपरमभिप्रायो वृत्तिकरणस्य—कालश्चेति पृथग्
द्रव्यलक्षणं कालस्य वक्ष्यते तदनपेक्षादिकृतानि पक्षैव द्रव्याणीति पदद्रव्योपदेशविरोधः । यथा सर्वेषां
द्रव्याणां नित्यावस्थितानि इत्येतत् साधारणं लक्षणं तथा अरूपत्वमपि प्राप्तमतस्तदपवादार्थमाह—

रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥

रूपशब्दस्याऽनेकार्थत्वे मूर्तिपर्यायग्रहणं शास्त्रसामर्थ्यात् ॥ १ ॥ रूपशब्दोऽनेकार्थ-
स्त्वचिद्रव्यं वर्तते गारूपाणि गोद्रव्याणि इत्यर्थः । क्वचित् स्वभावे वर्तते चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपं स्वभाव-
इत्यर्थः । क्वचिद्रव्यासं वर्तते दशरूपमप्ययनं कार्यं दशभारानम्पासं कार्यं इत्यर्थः । क्वचिच्छ्रुतौ वर्तते
स्वरूपं शब्दस्य स्यात् श्रुतिरित्यर्थः । क्वचिन्महामूर्तयु वर्तते रूप-चत्वारि महामूर्तानि उपादाय रूपं चेति ।
क्वचित् गुणविशेषं वर्तते चक्षुर्ग्रहणयोग्यो याऽर्थस्तद्रूपमिति । क्वचित् मूर्तिपर्यायवचनं रूपिद्रव्यं मुक्तिमद्रव्य-
मित्यर्थः तत्रैव मूर्तिपर्यायवचनो रूपशब्दो गृह्यतव्यः । कुत ? शास्त्रसामर्थ्यात् । अहमोक्तं हि गणधरावधारित-
श्रुते शास्त्रेऽभिहितं रूपिद्रव्यं मूर्तिमद्रव्यमिति । तस्मान् रूपिणं पुद्गलं मूर्तिमतं पुद्गलं इत्यर्थः । का-
पुन मूर्ति ? रूपादिसत्त्वानपरिणामो मूर्तिः । रूपमादिर्येषां त इमं रूपादयः क पुनस्त ? रूपरसगंधस्पर्श-

शः । परिमडलत्रिकोणचतुरस्रायतचतुरस्तादिताकृतिः सस्यान । तै रूपादिभिः सस्यनेष परिणामो मूर्ति
रितारुपायते ।

गुणविशेषवचनग्रहणं वा ॥ १ ॥ अथवा रूपमित्यनेन गुणविशेषो गृह्यते । चक्षुर्महणयोगः ।

रसाद्यग्रहणमिति चेन्न तदविनाभावात् तदन्तर्भावसिद्धेः ॥ ३ ॥ स्यादेतत् गुणविशेषग्रहणे
सति रसादीनामग्रहणं प्रसक्तमिति । तन्न । किं कारणे तदविनाभावात् तदन्तर्भावसिद्धेः । रूपाविनाभावितो
हि रसादयो रूपग्रहणेन गृह्यते ।

इनोनुत्पत्तिरभेदादिति चेन्न कथंचिद्व्यतिरेकसिद्धेः ॥ ४ ॥ स्यादाकृतं सति भेद इत्युच्यते
ईदृशं यथा दंडोऽस्यास्तीति दंडोति न च तथा रूपं द्रव्याद्विन्नमस्ति तस्यैव रूपादिपर्यायपरिणामात् । तत्
इत्युच्यते नोपपद्यते रूपमेवामस्ति ते रूपिणः इति । तन्न किं कारणे कथंचिद्व्यतिरेकसिद्धेः । यद्यपि पुद्गल
द्रव्यादनन्यद्वयं तत्परिणामात् द्रव्यार्थदेशाद् व्यतिरेकेणाऽनुपलब्धेः । तथापि पर्यायार्थिकनयविशेषावि-
जृम्भिते रूपाविनाशे पुद्गलास्थानात् उत्पादानुपायनादादिमदनादिमन्यात् अन्यव्यतिरेकरूपवाग्विशान
वृत्तिहेतुव्यादित्येवमादिभिः हेतुभिः कथंचिद्व्यतिरेकं सिध्यतीति तदपेक्ष इत्येव प्रादुर्भावः सिद्धः । तेनैव
व्यपदेशाच्च अनन्यत्रापि लोक व्यपदेशो दृष्टः । आसन्नान् आमा सारयान् वृक्ष' इति । नहि आमनोऽन्य
आमास्ति । नापि वृक्षादन्यः सारः तथापि व्यपदेशो दृश्यते । एवमिह अनन्यत्रापि व्यपदेशो वेदितव्यः ।

पुद्गला इति बहुवचनं भेदप्रतिपादनार्थं ॥ ५ ॥ पुद्गला इति बहुवचनं क्रियते । किं प्रयोजनम्
भेदप्रतिपादनार्थं । भिन्ना हि पुद्गला परमाणुभेदात् स्फुटभेदाच्च । तद्विकल्पा उपरिष्टाद्वक्ष्यते । अप्राद
किं पुद्गलवद्वर्मादीन्यपि द्रव्याणि मत्वेकं भिन्नानि । इत्यत्रोच्यते ।

आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥ ६ ॥

अभिधिधावाद् मयोनः ॥ १ ॥ अभिभिधिरभिध्यातिः, तस्मिन्नर्थे अपमाह प्रयुज्यते तेनाऽऽ-
काशास्यापि एकद्रव्यवत्संपत्तिरिति मयति । यदि हि मर्यादायां गृह्यते आकाशात्तर्भाशो न स्यात् । शीघ्री-
मानुर्गताश्रिय इदमुक्तं तेन धर्माधर्मोक्तशानि गृह्यते ।

एकद्रव्यः संख्यावचनः ॥ २ ॥ अन्याऽसहायचनेस्त्वर्यमभ्येयमेकद्रव्यं, सहाय-
वचनो दृष्टव्यः ।

तत्संख्याद्रव्यस्यैकवचनप्रसंग इति चेन्न धर्माद्येक्षया बहुत्वसिद्धेः ॥ ३ ॥ स्यात्तत्
यद्यप्येकद्रव्यं सहायवचनः तेन समानाधिकरण्याद्द्रव्यद्रव्यस्याप्येकवचनमेव प्राप्नोतीति । तन्न किं
कारणं धर्माद्येक्षया बहुत्वसिद्धेः । धर्मादीनि बहूनि द्रव्याणि तदपेक्षया बहुवचनं प्रयुज्यते । एकास्यानेवा-
र्थप्रत्यापनशक्तियोगात् ।

एकैकमित्यस्तु कृत्वा ॥ ४ ॥ अत्र कश्चिदाह आ आकाशादेकमित्येवतापदम् गृह्यं कुतः
कृत्वा । कथं द्रव्यमिति । प्रमिद्वयाह्वयमिति । धर्मादीनि पदद्रव्याणि इति प्रमिद्वयमिति द्रव्यमिति
पति तस्मादनर्थकं द्रव्यग्रहणमिति ।

स्य च ससारमोक्षक्रियापरिस्तरस्य विरोधः स्यात् । आह कालद्रव्य किं एकेमेनेकमिति उत्तरत्राऽस्य निर्णयो वक्ष्यते । अधिकृतानामेवेकद्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते -

निःक्रियाणि च ॥ ७ ॥

उभयनिमित्तापेक्षः पर्यायविशेषो द्रव्यस्य देशांतरव्याप्तिहेतुः क्रिया ॥ १ ॥ अन्यतर क्रियापरिणामशक्तियुक्तं द्रव्यं, बाह्यं च नोदनामिधाताद्यपेक्ष्योत्पद्यमानः पर्यायविशेषः, द्रव्यस्य देशांतरव्याप्तिहेतुः क्रियेत्युपदिश्यते । उभयनिमित्त इति विशेषणं द्रव्यस्वभावनिवृत्त्यर्थं । यदि हि द्रव्यस्वभावः स्यात् क्रियापरिणामिनो द्रव्यस्याऽनुपपत्तिक्रियत्वप्रसंगः । द्रव्यस्य पर्यायविशेष इति विशेषणं अर्थांतरभावनिवृत्त्यर्थं । यदि हि क्रिया द्रव्यादधीतरभूता स्यात् द्रव्यनिश्चलत्वप्रसंगः । देशांतरव्याप्तिहेतुरिति विशेषणं ज्ञानादिरूपादिनिवृत्त्यर्थं ।

तस्याः प्रादिद्वयस्याऽन्यपदार्थगतिः ॥ २ ॥ तस्या क्रियायाः प्रादिवृत्त्या अयपदार्थगतिर्भवति नि क्राताभि क्रियाया निःक्रियाणीति ।

निःक्रियत्वादुत्पादाभावा इति चेन्न अन्ययोपपत्तेः ॥ ३ ॥ स्यादेतद्वर्मादीनि द्रव्याणि यदि नि क्रियाणि ततस्तेषां उत्पादो न भवेत् क्रियापूर्वका हि घटादीनामुपादो दृष्टः । उत्पादाभावाच्च व्ययमान इति सर्वद्रव्याणां उत्पादादिनित्यरूपकल्पनाभ्याघात इति तच्च । किं कारणं ? अन्योपपत्तेः । क्रियानिमित्तोत्पादाभावेऽपि एषां धर्मादीनामन्यथापादः कल्प्यते । तद्यथा द्वित्रिंशत् उत्पाद स्वनिमित्त परप्रत्ययश्च । स्वनिमित्तस्तावत् अनतानामगुरुद्रुमुणानामागमप्राप्ताभ्यादभ्युपगम्यमानानां पदस्थानपतितया वृद्ध्या हान्या च वर्तमानानां स्वभावादेषामुपादो व्ययश्च । परप्रत्ययोपि अदमदेर्गतिस्त्वय्यग्राह्यहेतुर्नाम् । क्षण क्षणे तेषां भेदान् तद्वेतुर्वर्मापि भिन्नमिति परप्रत्ययापेक्ष उत्पादो विनाशश्च व्यग्रहियते ।

निःक्रियत्वात् गतिस्त्वय्यग्राहनाक्रियाहेतुत्वाभावा इति चेन्न बलाधानमात्रत्वादिद्वित्रिंशत् ॥ ४ ॥ स्यादेतच्चैतानि नि क्रियाणि गतिस्त्वय्यग्राहनाक्रियाहेतुत्वं एषां नापपद्यत ? क्रियानति हि जलादीनि मत्स्यादीनां गत्यादिनिमित्तानि दृष्टानि इति ? तच्च किं कारणं ? बलाधानमात्रत्वात् । इद्वियन्त । यथा दिदक्षोऽभ्युद्विष्य रूपोपलब्धौ बलाधानमात्रमिष्टं न तु चक्षुष तत्सामर्थ्यं इद्विष्यतिरोपयुक्तस्य तदभावात् । यथा वाऽऽयु सक्षयान् आत्मनि शरीरानि क्राते सदपीडिष्य रूपानुपलब्धौ समर्थं न भवति ततो ज्ञायते आत्मन एवेतस्सामर्थ्यं इद्विषयाणां तु बलाधानमात्रमिति । तथा स्वयमेव गतिस्त्वय्यग्राहनाक्रियापरिणामिना जीनपुद्गलानां धर्माधर्माकाशद्रव्याणि गत्यादिनिवृत्तौ बलाधानमात्रत्वेन निराक्षितानि न तु स्वयं क्रियापरिणामीनि । कुत पुनरेतदेवमिति चेदुच्यते-द्रव्यसामर्थ्यात् । यथा-आकाशमगच्छत्सर्वद्रव्यः सवद्भन चास्य सामर्थ्यमन्यस्यास्ति । तथा च नि क्रियात्वेप्येषां गत्यादिक्रियानिवृत्तिं प्राप्ते बलाधनमात्रत्वमसाधारणमन्येय ।

चक्षुर्दोऽभिहितसंबंधार्थः ॥ ५ ॥ चक्षुर्द्वयं क्रियते अभिहितानामेकद्रव्याणां सत्रयार्थः । अतो धर्माधर्माकाशानां नि क्रियत्वनिमित्तमाजीवपुद्गलानां स्वतः परतश्च क्रियापरिणामिन्य सिद्धः । अत्र कश्चिदाह आत्मा सर्वगतः सति क्रिय क्रियाहेतुगुणसमयायात् परत्र क्रियाहेतुरिति तत्प्रतिविधानार्थमाह—

द्रव्यस्य क्रियापरिणामिनोऽर्थांतरे तत्परिणाममामर्थ्यं वायुवत् ॥ ६ ॥ यथा वायु स्वयं क्रियापरिणतत्वात् वनस्पतौ क्रियानिमित्तः । तथा मनः क्रियापर्यायस्वभावात् पर्यायतरावज्ञानावरणक्षयक्षयोपशमागोपांगानामलाभाद्यधे सति विहायेमातिनामोदयापादितशक्तिविशेषे च सति त्रय्यामनुतिष्ठत हस्तादिषु क्रियोत्पत्तिर्युक्तं न तु नि क्रियस्यात्मनः परत्र क्रियाहेतुत्वं युक्तं । तत्र यदुक्त आत्मसंयोगप्रयत्नान्या हस्ते कर्मस्येतदपार्काणि । कथमिति चेदुच्यते—

अतत्परिणामस्य तदभावो व्योमवत् ॥ ७ ॥ यथा व्योमो निःक्रियस्य घटादिषु सत्यपि संयोगे न क्रियाहेतुत्वं । तथाऽऽत्मनो नि क्रियस्य सत्यापि संयोगे हस्तादिषु न क्रियाहेतुत्वं युक्तं । किं च—

उभयोः निःक्रियत्वात् ॥ ८ ॥ ययोभयोर्जावन्धयो सवधेन दर्शनशक्तिप्रादुर्भावोऽस्ति । तथाऽऽत्मसयोगप्रयत्नयो निःक्रियत्वात् क्रियाहेतुत्वमयुक्त । कथं नि क्रियत्वमिति चेदुच्यते—दिक्कालावाकाश च क्रियावद्भयो वैधर्म्यात् नि क्रियाणि । एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याता । नि क्रिया इति वचनात् ।

संयोगप्रयत्नयोः गुणत्वात् निःक्रियत्व अग्निसंयोगवदिति चेन्नास्मादिष्टसिद्धेः ॥ ९ ॥ स्यान्मतं यथा अग्निसंयोग उष्णापेक्ष परत्र घटादौ पाकजान् रूपादीनारभते नात्माधारेऽग्नौ । तथाऽऽत्मसयोगप्रयत्नयोरदृष्टापेक्षयो हस्तादौ क्रियाहेतुत्व युक्त नात्मनीतिः । तत्र किं कारणं अस्मादिष्टसिद्धेः । यथा-अग्निसंयोगो रूपादिमद्रव्यगुण परत्र घटादौ रूपादिमति रूपाद्यततोत्पत्तिहेतुर्भवति । तथाऽऽत्मसमागप्रयत्नावपि परत्र हस्तादौ क्रियामारभमाणौ क्रियावद्भ्यगुणाविति क्रियावत्त्वमात्मनोऽस्मादिष्ट सिद्ध ।

तत्सामर्थ्याभावाच्च ॥ १० ॥ य उक्तोऽग्निसंयोगो दृष्टत न तस्य तत्सामर्थ्यमस्ति । कुत ? अनुष्णाशी-तस्याऽप्रेरकस्यानुपघातिनोऽप्रातस्य संयोगस्य रूपाद्युष्णोत्पत्त्याहेतुत्वासम्भवात् । तस्मात् असौ-असिद्धो दृष्टातो दार्ष्टान्तिकार्थसिद्धये नाह ।

गुरुत्ववदिति चेन्न तुल्यत्वात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यथा नि क्रिय गुरुत्व लोष्टे वर्तमानं तृणादौ क्रियाहेतु । तथाऽऽत्मसयोगप्रयत्नौ नि क्रियावपि सत्तौ हस्तादौ क्रियाहेतु इति । तत्र किं कारणं ? तुल्यत्वात् । अग्निसंयोगेन तुल्यमेतत् यथा क्रियापरिणामिनो लोष्टस्य गुणो गुरुत्व परत्र क्रियाहेतु । तथाऽऽत्मसयोगप्रयत्नावपि क्रियापरिणामिद्रव्यगुणाविति क्रियावत्त्वमात्मन सिद्ध । किं च नि क्रियस्य गुरुत्वस्याऽ-स्पर्शकस्याऽप्रेरकस्यानुपघातिनोऽन्यत्र क्रियाहेतुत्व नोपपद्यते इति दृष्टतोऽसिद्धः ।

द्रव्यमेव तथापरिणत क्रियाहेतुरिति धर्मास्तिकायवदिति चेन्न वैपम्यात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं यथा धर्मास्तिकाय नि क्रिय जीवपुद्गलानां गतिहेतु तथाऽऽत्मसंयोगादि नि क्रियोपि परत्र क्रियाहेतुरिति । तत्र किं कारणं ? वैपम्यात् । युज्यते धर्मास्तिकायस्य पुद्गलमति प्रत्यवेरकत्व, नि क्रियस्यापि वलाधानमात्रत्वदर्शनात् । आत्मगुणस्तु अपरत्र क्रियारमे प्रेरको हतुरिष्यते तद्वादिभिर्न च नि क्रियद्रव्यगुण, प्रेरको भवितुमर्हति इति वैपम्य । किं च धर्मास्तिकायाख्ये द्रव्यमाश्रयकारणं भवतु न तु नि क्रियामद्रव्यगुणस्य ततो व्यतिरेकेणाऽनुपलभ्यमानस्य क्रिय या आश्रयकारणत्व युक्त अर्थांतरभावे च सत्त्वमिति वैपम्य । किं च—

शरीरे क्रियाभावो जीवस्य निःक्रियत्वात् आकाशप्रदेशवत् ॥ १३ ॥ यथाऽऽकाशप्रदेशो नि क्रिय शरीरे क्रियारभहेतुर्न भवति तथात्मा तद्गुणश्च नि क्रियत्वात् क्रियाहेतुर्न भवेत् । किं च एकातेनाऽमूर्तस्य नि क्रियस्य शरीरण सह सबधाभावात् परस्परकारो नोपपद्यते आकाशप्रदेशेन ।

शरीरविद्योगे नि क्रियत्वप्रसंग इति चेन्न अम्युपगमात् ॥ १४ ॥ स्यान्मतं यस्य कर्मणशरीरसवधे सति तत्प्रणालिकापादिता क्रिया आप्नोभिप्रेता तस्यादृष्टविधकर्मसंक्षये शरीरविद्योगात् अशरीरस्याभवो नि क्रियत्व प्रसक्तमिति । तत्र किं कारणं ? अम्युपगमात् कारणाभावात् कार्याभावा इति कर्मनोऽकर्मनिमित्ता या क्रिया सा तदभावं नास्तीति नि श्चिक्त्व मुक्तस्याम्युपगम्यतेऽस्माभिः । अथवा परनिमित्तक्रियानिवृत्तावपि स्वामाविकी मुक्तस्योर्गतिरम्युपगम्यते प्रदीपयत् । अथवा स्याच्छरीरविद्योगे मुक्तस्य नि क्रियत्व पद्यते त्रीयज्ञानदर्शनाच्चित्तमुत्थानुभवनादय क्रिया अम्युपगम्येत् । अम्युपगम्यते ॥ तस्मादयमदोष शरीरविद्योगादात्मनो नि क्रियत्वप्रसंग इति ।

वक्ष्यमाणत्वाच्च पूर्वप्रयोगादिभिः ॥ १५ ॥ वक्ष्यते चोत्तरत्र मुक्तानां क्रिया । कथं ? पूर्वप्रयोगादिभिः ।

पुद्गलानामपि द्विविधा क्रिया विसृता प्रयोगनिमित्ता च ॥ १६ ॥ पुद्गलानां द्विविधा क्रिया वक्ष्यते सा द्दित्वा भवति विसृता प्रयोगनिमित्ता चेति ।

साऽऽनन्धा स्वात्मविशेषभावात् ॥ १७ ॥ सा क्रिया तद्वेतोरनया वेदितव्या । कुत ? स्वाम

विशेषभावात् । यथान्नेर्नान्यदौष्यं स्वात्मविशेषभावात् । यत्तन्वत्स्यात् ? अग्नेरभावप्रसंगः स्यात् अलक्षणत्वात् । तथा क्रियापि क्रियावतो नान्या स्वात्मविशेषभावात् । यदन्या स्यात् ? द्रव्यस्यासंपदत्वं स्यात् क्रियायाश्चाऽभावः, तस्मादनन्या क्रिया ।

अर्थातरत्वेपि योगाद्यपदेशो दंडदंडिवदिति चेन्न स्वतोऽसिद्धत्वात् ॥ १८ ॥ अर्थातरत्वेपि क्रियायाः तद्योगाद्रव्यस्य क्रियावच्छपदेशः दंडदंडिवदिति च यदि मतं तदपि नोपपद्यते । कुतः ? स्वतोऽसिद्धत्वात् । मुच्यते स्वतःसिद्धेन दंडेन योगात् देवदत्तस्य दंडिन्यपदेशः । नच तथा क्रिया स्वतः सिद्धा व्यतिरेकेणानुपलब्धेः । तस्मात्तद्व्यपदेशो न युक्तः ।

समवायादिति चेन्नाऽविशेषप्रसंगात् ॥ १९ ॥ स्यान्मतं सत्यमेतत् न दंडदंडिवद्योगः, स्वतःसिद्धप्रभावात् । कथं तर्हि समवायो नामाऽयुतसिद्धिलक्षणः संबधोस्ति तनैकत्वमिव नीतस्य द्रव्यस्य क्रियावच्छपदेशो भवतीति ? तन्न । किं कारणं ? अविशेषप्रसंगान् । अयुतसिद्धिलक्षणधेतुसंबधः क्रियाक्रियावतोरिति, यद्द्रव्यं सैव क्रिया या च क्रिया तदेव द्रव्यमित्यविशेषः प्राप्नोति तथा सति पदार्थांतरकल्पनाव्याघातः । पदार्थांतरत्वं चेदभ्युपगम्यते न नामाऽयुतसिद्धिलक्षणः संबधः ।

अनन्यत्वे द्वयोरैकात्म्यमिति चेन्न कथंचिन्यतिरेकसिद्धेः ॥ २० ॥ स्यादेतच्छादि क्रियाक्रियावतोरनन्यत्वमभ्युपगम्यते तयोरैकात्म्यं प्रसज्यते दृष्टा च नानात्मता-द्रव्यमवस्थितं, क्रिया क्षणिकामिका, द्रव्यमकारणं, क्रिया कारणवतीति । यथैकात्म्यं स्यात् द्रव्यस्यावस्थानवत् अकारणत्ववत् क्रियाया अप्यवस्थानमकारणत्व च स्यात् विपर्ययो वेति । तन्न । किं कारणं ? कथंचिद्व्यतिरेकसिद्धेः । अत एवाऽस्माभिः कथंचिदनन्यत्वमवसीयते ऐकात्म्यं मा व्यह्वयीति ।

क्रियावत्त्वे सत्यनित्यत्वमिति चेन्न व्यभिचारात् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् यदि क्रियावत्त्वमभ्युपगम्यते जीवस्यानित्यत्वं प्राप्नोति । दृष्टा हि क्रियावतां प्रदीपादीनामनित्यतेति ? तन्न । किं कारणं ? व्यभिचारात् । महदहंकारादीनां परमाण्यादीनां च क्रियावतामपि नित्यत्वदर्शनात् व्यभिचारी हेतुः । अथ सर्वानित्यत्ववादा आत्मानित्यत्वे हेतुं ह्यात् असिद्धो हेतुः “सर्वे प्रत्ययजाक्चैव सर्वे चैव निरीहकाः” इति क्रियावत्त्वनिवृत्तात् । किं च—

अभ्युपगमात् ॥ २२ ॥ अभ्युपगम्यतेऽस्माभिः क्रियावतां जीवादीनां पर्यायार्थिकनयादेशात् अनित्यत्वं ततो न बाधाकरोऽयं हेतुः ॥

असिद्धे ॥ २३ ॥ नदं क्रियावत्त्वमस्मान् प्रति सिद्धं द्रव्यार्थिकनयादेशात् निष्क्रियत्वोपपत्तेः । एतेन प्रदीपादिदृष्टान्तसिद्धिश्च योज्या । किं च—

अनुत्पादव्ययोत्पादव्ययदर्शनात् ॥ २४ ॥ पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात् सर्वे भावा अनुत्पादव्ययदर्शनात् निष्क्रिया नित्याश्च । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यात् सर्वे भावा उत्पादव्ययदर्शनात् सक्रिया अनित्याश्चेति ।

अनेकांतोपपत्तेः ॥ २५ ॥ एकांतवादिमिहिता दोगा नानेकांतवादे अस्माकं उच्यते । अनीयकाया इत्यत्र कायग्रहणे प्रदेशास्तित्वमात्रत्वं निश्चातं नत्वियत्तावधारिता प्रदेशानां, अतस्तन्निर्धारणार्थमिदमुच्यते—

जसंख्येयाः प्रदेशा धर्माऽधर्मैकजीवानां ॥ ८ ॥

संख्याविशेषातीतत्वादसंख्येयाः ॥ १ ॥ संख्यान संख्या गणनेत्यर्थः । स्वच्छाणेन परस्परतो विशेष्यत इति विशेषः । संख्यायाः संख्यैव वा विशेषः संख्याविशेषः तामातीकता ये तेऽसंख्येयाः न केनचित् संख्यातुं शक्यत इति यावत् ।

तदनुपलब्धेरसर्वज्ञत्वप्रसंग इति चेन्न तेनात्मनाऽवसितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं यदि ते न

केन चिदपि संख्यातुं शक्यते, प्राप्तं तर्हि तदनुपलब्धेरसर्वज्ञत्वमिति ! तन्न किं कारणं ? तेनात्मनावसितत्वात् यथानतमनतात्मनोपलभमानस्य न सर्वज्ञत्वं हीयते तथाऽसंख्येयमसंख्येयात्मनाऽवबुध्यमानस्य नास्ति सर्वज्ञत्वहानिः । न हि अन्यथावस्थितमर्थमन्यथा वेत्ति सर्वज्ञेययार्थज्ञत्वात् । अर्थस्य चाधिगमे त्रिविधं मानं व्याख्यातं संख्येयमसंख्येयमनंतमिति तत्रेहाऽजघन्योक्तृष्टसंख्येयं परिगृह्यते ।

प्रदिश्यते इति प्रदेशः ॥ ३ ॥ कथं प्रदिश्यते ? परमाण्ववस्थानपरिच्छेदात् । वक्ष्यमाणलक्षणो-
द्रव्यपरमाणुः स यावति क्षेत्रेऽवतिष्ठते स प्रदेश इति व्यवहियते । ते धर्माधर्मैकजीवाः तुत्याऽसंख्येयप्रदेशाः ।
तत्र धर्माधर्मौ निःक्रिया व्याप्य स्थिताः । जीवस्तावत् प्रदेशोपि संहरणविसर्पणस्वभावत्वात् कर्मनिर्वर्तितं
शरीरं अपु वृहद्वाधितिष्ठेस्तावदवगाह्य वर्तते । यदा तु लोकभूरणं भवति तदा मंदरस्याधक्षिप्रवज्रपटलयोर्मध्ये
जीवस्याष्टौ मध्यप्रदेशाः व्यवतिष्ठते इतरे प्रदेशाः ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च कृत्स्नं लोकाकाशमनुते ।

एकद्रव्यस्य प्रदेशकल्पनोपचारतः इति चेन्न मुख्यक्षेत्रविभागात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतेमकद्रव्य-
स्य प्रदेशकल्पना उपचारतः स्यात् । उपचारश्च मिथ्योक्तिर्न तत्त्वपरीक्षायां अधिक्रियते प्रयोजनाभावात् ।
न हि मृगतृष्णिकया मृपार्थात्मिकया जलकृत्स्नं क्रियते इति ? तन्न किं कारणं ? मुख्यक्षेत्रविभागात् । मुख्य
एव क्षेत्रविभागः अन्यो हि घटावगाह्यः आकाशप्रदेशः इतरावगाह्यश्चान्य इति । यदि अन्यत्वं न स्यात्
व्याप्तित्वं व्याह्रियते ॥

निरवयवत्वामुपपत्तिरिति चेन्न द्रव्यविभागाभावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् यदि मुख्य एव वि-
भागोऽमुपगम्यते निरवयवत्वं तर्हि नोपपद्यते इति ? तन्न किं कारणं ? द्रव्यविभागाभावात् । यथा घटो
द्रव्यतो विभागवान् सावयवः न च तथैषां द्रव्यविभागोऽस्तीति निरवयवत्वं प्रयुज्यते ॥

भेद्यत्वादात्मनामेकग्रहणं ॥ ६ ॥ भेदा आत्मानो बहवः इत्यर्थः तत एकग्रहणं क्रियते नाना-
जीवापेक्षया हि अनंतप्रदेशत्वं स्यात् ॥

कथंचित्प्रदेशभेदोपपत्तेः संबन्धनिर्देशः ॥ ७ ॥ एकश्चासौ जीवश्च एकजीवः धर्मश्चाधर्मश्चैकजी-
वश्च धर्माधर्मैकजीवाः तेषां धर्माधर्मैकजीवानां प्रदेशा इति संबन्धनिर्देशः क्रियते । कुतः ? कथंचित्प्रदेशभेदोपपत्तेः ।

अमरूपेयप्रदेशा इत्यस्तु छुट्वात् इति चेन्नोचरार्थत्वात् भेदकरणस्य ॥ ८ ॥ स्यान्मते-
मसंख्येयप्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवाः इत्यस्तु सूत्रं, कुतः ? छुट्वादिति ? तन्न किं कारणं ? उत्तरार्थं । द्रव्य-
प्रधाने हि निर्देशे सति प्रदेशानामुपसर्जनत्वात् उच्यत्वाभिसंबन्धो न स्यात् । ततः प्रातिसूत्र प्रदेशग्रहणे
क्रियमाणे गौरवं स्यात् । कश्चिदाह—

प्रदेशकल्पना निरवयवत्वादौपचारिकी सिंहवत् ॥ ९ ॥ धर्मादीनां या प्रदेशकल्पना
सा औपचारिकी । कुतः ? निरवयवत्वात् । कथं ? सिंहवत् । यथा विशिष्टपंचेन्द्रियतिर्यग्नामकर्मोदया-
पादितविशेषे कौर्ष्यशौर्यादिगुणप्रकाराधिष्ठाने खरवखोप्रदंष्ट्राभासुरकेसरकपिलनयनतारकाधवयवविशिष्टे
केसरिणि सिंहशब्दोऽप्यवसितः माणवके अतद्रूपे भक्तयाऽप्यारोप्यते । तथा पुद्गलेषु मुख्यः प्रदेशशब्दः
धर्मादिषु भक्त्योपपद्यते इति ।

नवा प्रत्ययाभेदात् ॥ १० ॥ नवा औपचारिकी, कुतः ? प्रत्ययाभेदात् । ॥ मुख्यप्रत्ययात् सिंह
विशेषात् अप्यनसानरूपात् माणवके सिंह इति गौणप्रत्ययोऽप्यारोपरूपो भिन्न उपलभ्यते । न च तथा
पुद्गलेषु धर्मादिषु च प्रदेशप्रत्ययो भिन्नोऽस्ति उभयत्राग्राहभेदतुल्यत्वात् इतथ—

उभयत्र सोपपदत्वात् ॥ ११ ॥ सिंहत्वात् सिंहशब्दो निरुपपदो मुख्यं गमयति सोपपदो गौणं, सिंहो
माणवक इति, न तथा प्रदेशशब्दविशेषोऽस्ति पुद्गलेषु धर्मादिषु च, सोपपदत्वात्, घटस्य प्रदेशाः धर्मादीनां
प्रदेशाः इति सतो भास्यत्र विशेषः । इतश्च हेलपेक्षामावात् सिंहे प्रसिद्धः शौर्यादिधर्मः तदेकदेशसादृश्यं
माणवके गौणव्यवहारस्य हेतुरस्ति । न तथा पुद्गलेषु प्रसिद्धं हेतुमन्वेद्यं धर्मादिषु प्रदेशोपचारः क्रियते-
तेषामपि स्वाधीनप्रदेशत्वात् तस्मादुपचारकल्पना न युक्ता ।

स्वतोवधारणामावात् नाजसा इति चेन्नाऽत्यंतपरोक्षत्वात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं यदि घटादि-
वत् धर्मादीना, आजसा' प्रदेशा मवेयुर्ननु घटादिवदेव स्वत' प्रदिश्येरन् । घटादीना हि प्रदेशा प्रविादयः
आजसाः स्वत एव प्रदिश्यते न द्रव्यात्तरत, नत्वेव धर्मादीनां प्रदेशा स्वतः प्रदिश्यते परमाण्ववगाह-
परिच्छेदात्वात् अतो न मुख्य इति ? तन्न । किं कारणं ? अत्यंतपरोक्षत्वात् । युज्यते घटादीनां प्रत्यक्षत्वात्
स्वत एव प्रदेशावधारण । अत्यंतपरोक्षास्तु धर्मादयः तत एषा मुख्य अपि प्रदेशाः न शक्या स्वात्मन्येवाव-
धारयितु न गौणप्रदेशत्वात् ।

अर्हदागमप्रामाण्यात् ॥ १३ ॥ युगपत् सकलपदार्थत्वावभासनज्ञानातिशयेनार्हता आविष्कृत
आगमः गणचैरनुस्मृतवचनरचनः श्रुताख्य', तच्छिष्यप्रशिष्यप्रज्ञावीचिपरंपरासमुपनीतोस्ति । तस्य प्रामा-
ण्याद्धर्मादीनां क्षेत्रप्रदेशाः मुख्य इत्येतदभ्युपगतव्य । तद्यथा एकैकस्मिन्नात्मप्रदेशेऽनतानता ज्ञानावर-
णादिकर्मप्रदेशाः अवतिष्ठते । एकैकस्मिन् कर्मप्रदेशे अनतानता जीवद्वारिकादिशरीरप्रदेशा' । एकैकस्मिन्
शरीरप्रदेशे अनतानता बैलसोपचयप्रदेशाः स्निग्धगुडरेण्वायुपचयवदवतिष्ठते । तथा धर्मादिप्रदेशेष्वपि । किं च-

स्थितास्थितवचनात् ॥ १४ ॥ भावात्तरपरिणामे सुखदुःखानुभवने क्षोधादिपरिणामे वा जीव-
प्रदेशाना उद्भवनिधनपरिस्पंदस्याप्रवृत्तिः स्थिति' । प्रवृत्तिरस्थितिरित्युच्यते । तत्र सर्वकाल जीवाद्यमप्य-
मप्रदेशा' निरपमादाः सर्वजीवाना स्थिता एव । केवलानामपि अयोगिना सिद्धाना च सर्व प्रदेशा, स्थिता
एव । व्यायामदुःखपरितोषेक्षेपरिणतानां जीवाना यथोक्तमप्यप्रदेशमर्जिताना इतो प्रदेशा, अवस्थिता
एव । शेषाणा प्राणिना स्थिताश्चाऽस्थिताथेति वचनान्मुख्या एव प्रदेशाः । किं च—

इंद्रियपरिणामवचनात् ॥ १५ ॥ इह वीर्यांतरायमतिश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशान्तगोपागनामलामो-
पष्टंभात् उत्सेधागुलस्यासक्येयभागप्रमितानां विशुद्धाना आत्मप्रदेशाना चक्षुरादीन्द्रियपर्यायपरिणाम उक्तः
प्रतिविशिष्टप्रदेशत्वात् परस्परस्थानासक्रमेण साक्षाच्च दृश्यते तस्मान्मुख्या एवाऽऽत्मप्रदेशा' । किं च—

द्रव्याणां धतिनियतप्रदेशावस्थानात् ॥ १६ ॥ इहान्येषु आकाशप्रदेशेषु पाठलिपुत्र स्थितं
अन्येषु च मधुरा अतो नानाऽऽकाशप्रदेशाः । यस्यैकातेनाऽप्रदेशमाकाशे तस्य यदेशपाठलीपुत्र तद्देशभा-
विन्येव मधुरापि स्यात् । किं च—

लभयदोषमसंगात् ॥ १७ ॥ ससारस्य पिंडस्य कर्णशङ्कुत्पतरे अदृष्टविशेषसंस्कृतमाकाशे श्रोत्रमिति
यदाख्यायते तत्कृत्स्न वाऽऽकाशं स्यात् न वा ? यदि कृत्स्न ननूर्ध्वमवस्तिर्यग्गणस्थितस्पर्शवद्द्रव्याभिधातोप-
जाः सर्वे शब्दाः सदा सर्वे, जीवैरुपलभ्या इत्यासक्त । अथैष दोषो मा प्रापत् इति प्रतिनियताकाशप्रदेशाः
श्रोत्रमितिभ्यते । नन्वाकाशप्रदेशाना बहुत्वात् यत्प्रतिज्ञातं न सत्वाकाशप्रदेशा मुख्य इति तद्वा । अथवा
परमाणुराकाशेन शब्देन वा समुज्यते न वा ? यदि कृत्स्नेन नन्वेवमणुमात्रमाकाशमाकाशमात्रोवाऽणु प्राप्नोति
अथ एकप्रदेशेन समुज्यते ननु निरपवादमेतत् सिद्धं मुख्य एवाऽऽकाशप्रदेशा इति । किं च—

कर्माभावमसंगात् ॥ १८ ॥ इहोत्पन्नकर्मसु आश्रय आश्रयात्तराद्रियोऽय आश्रयात्तरेण सप्रेषपति
इति एषः कर्मण' स्वभावः सत्वेव प्रदेशत्वमाकाशस्य सिद्ध । इतरथा हि कर्मभावप्रसंगः प्रदेशावरत-
क्रमामावात् । किं च—

एकानेकप्रदेशत्वं प्रत्यनेकांतात् पुरुषवत् ॥ १९ ॥ यथा सुसामान्यपौरुषेयशरीरद्रव्यार्थादेशात्
स्यादेकत्वं । तस्यैव शिरं पृष्ठोरुदरपाणिपादागुलिर्षोऽङ्गोपागपर्वीयार्थादेशात् स्यादेकत्वं । अथवा पुरुष-
द्रव्यार्थादेशात्स्यादेकत्वं । स्वजात्यपरित्यागेन पावकलावकादिपर्यायार्थादेशात् स्यादेकत्वं । पितृभागिनेयभ्रातृ-
न्यमातुलादिपर्यायार्थादेशात् वा स्यादेकत्वं । पञ्चेन्द्रियाण्येभ्योधाविपटुदुःकुशलशीलत्वदिपर्यायार्थादेशाद्वा
स्यादेकत्वं । तथा धर्माधर्मकान्मानवीचाना आत्मीयदन्यार्थादेशात् स्यादेकप्रदेशत्वं प्रतिनियतप्रदेशपर्यायार्था
देशात् स्यान्नानात्वं इत्यनर्कोतः ।

संसारिणश्च व्यवहारतः सावयवत्वात् ॥२०॥ व्यवहारादव्यवहारतः व्यवहारनपारिणादित्यर्थः
कः पुनर्व्यवहारः, अनादिकर्मविशेषधनश्रद्धत्वं । अतस्तदावेवात् तदनुविधापित्वे सति सावयवत्वोपपत्तेः संसारिणो
जीवस्य प्रदेशात् । शुद्धनयादेसात्तुपयोग्यत्वभावस्याऽऽमनोऽप्रदेशत्वं । अथाकाशस्य कति प्रदेशाः ? इत्यत आह-

आकाशस्यानंताः ॥ १ ॥

अनंता इत्यन्यपदार्थनिर्देशः ॥ १ ॥ अंतोवसानमित्यर्थः अनिशामानोऽतो येषां त इमेऽनंताः ।
अन्यपदार्थनिर्देशोऽयं । के पुनस्ते ? प्रदेशाः । कुतः ? प्रत्यासत्तेस्तदभिसेवधोपपत्तेः ।

असंख्येयानंतयोरविशेष इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत असंख्येयानंतयोर्नास्ति विशेषः ।
कुतः ? इत्येयत्तापरिच्छेदाभावात्तुल्यत्वादिति तन्न । किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तो नयोर्भेदः नृश्रित्या परारं इत्यत्र ।

अनंतत्वादपरिज्ञानमिति चेन्नातिशयज्ञानदृष्टत्वात् ॥ ३ ॥ स्वादंतत् सर्वज्ञेयानंतं परिच्छिन्नं वा
अपरिच्छिन्नं वा ? यदि परिच्छिन्नं उपलब्धवसानत्वात् अनंततत्त्वमस्य हीयते । अथापरिच्छिन्नं तत्त्वरूपानवबो-
धान् असंख्यत्वं स्यादिति ? तन्न । किं कारणं ? अतिशयज्ञानदृष्टत्वात् । यत्तत्त्वैरिच्छितं ज्ञानं क्षायिकं अतिशय-
यत् अनंतानंतपरिमाणं तेन तदनंतमवबुध्यते साक्षात् । तदुपदेशादितरेनुमानेनेति न सर्वज्ञत्वहानिः । नच
तेन परिच्छिन्नमित्यर्थः सांतं अनंतोऽनंतमिति ज्ञातत्वात् । किं च—

सर्वेषामधिपतिपत्तेः ॥ ४ ॥ नात्र सर्वे प्रधादिनो विप्रतिपद्यते । केचित्तावदाहुः अनंता लोक-
धातवः इति । अपरे मन्यन्ते दिक्कालात्माकाशानां सर्वगतत्वात् अनंत्यमिति । इतरे वृषते प्रकृतिपुरुषयोरनं-
तस्य सर्वगतत्वादिति नचेत्तेषामनंतत्वादपरिज्ञानं, नापि परिज्ञानरमात्रादेव तेषामनंतत्वं । तस्मात् नैतद्युक्तं
अनंतायादपरिज्ञानमिति ।

सर्वज्ञाभावप्रसंगाच्च ॥ ५ ॥ यत्सार्थानामानंन्यमपरिज्ञानकारणं तस्य सर्वज्ञाभावः प्रसजति ।
अनंतो हि ज्ञेयः तत्त्वानेत्यादेव नच कश्चिन् परिच्छेत्तास्तीति, अथातत्त्वं स्यात् संसारो मोक्षश्च नोपपद्यते ।
कथमिति चेदुच्यते—जीवाधेसांताः सर्वेषां हि मोक्षप्राप्ती ससारेच्छेदेः प्राप्नोति । तद्व्याप्युत्तमनां पुनस्तद्व्यप-
भ्युपगमे ॥ मोक्ष एव न स्यात् अनाप्यतिप्रत्यात् एकेकैर्ममपि जीवे कर्मादिभावेन व्यतिरिक्ताः पुद्गला
अनंतास्तेषां अंतररे सति कर्मनोक्तकर्मविपरिकरणाभावात् संसारभावः तदभावाद्योक्ष न स्यात् । तथा-
त्तातानागतकाळयोरंतरपथे प्राक् पश्चाच्च काळव्यवहाराभावः स्यात् । नचास्ती युक्तः ? अतः प्रादुर्भावाभावात्
सतत्त्वानेतन्निमाशानुपपत्तेरिति । तपाकाशस्मांतवराभ्युपगमे सतो बहिर्धनत्वप्रसंगः । नास्ति चेदन्तत्वाका-
शेनापि भरितव्यमित्यनंततयाभावाच्च । उक्तममूर्तानां प्रदेशपरिमाणमिदानीं मूर्तानां पुद्गलानां प्रदेशपरिमाणं
निर्ज्ञातव्यमित्यत आह—

संख्येयासंख्येयाश्च पुद्गलानां ॥ १० ॥

चक्षुर्दोऽनंततत्त्वमुच्यते ॥ १ ॥ अनंता पुद्गलानां समुच्चयार्थशब्दः विद्यते । संख्ये-
यासंख्येयाः अनंताश्चेति । के पुनस्ते ? प्रदेशाः इत्यनुवर्तते कस्यांचिपुद्गलद्वयस्य व्यपुषादेः संख्येयाः
प्रदेशाः यस्य विदसंख्येयाः अनंताश्च ।

अनंतानंतोपसंगमनिमित्ता चेन्नाऽनंतसामान्यान् ॥ २ ॥ स्वादंतदन्तयोरनंतप्रदेशाश्च पुद्गलाः
सति तदुपगमप्रसंगे उपगमक्यानं वर्तन्यमिति ? तन्न । किं कारणं ? अनंतसामान्यात् । अनंतप्रमाणं त्रिभिः समुक्तं
परीतानंतं पुक्तानंतं अनंतानंतं चेति । तत्तत्त्वमनंतमनंतमनंतमनंतं अनंतमनंतमनंतं इति नानासंख्येयान् ।

अधिकरणविरोधादानंत्याभावाच्च इति चेन्न सूक्ष्मशरीरानामावगहनमावधत्वात् ॥ ३ ॥
इत्यादि असंख्येयानंतो लोकः, अनंतप्रदेशस्य च रक्षस्यताधिकरणमिति विशेषः ततो नान्यमिति ।
तन्न । किं कारणं ? सूक्ष्मशरीरानामावगहनमावधत्वात् । परममनंतो हि सूक्ष्मभोजन परिमाणः एवैवैवैव-

नप्याकाशप्रदेशे अनतानता अवतिष्ठते । अवगाहनसामर्थ्यमप्येवामव्याहृतमस्ति येन एकैकस्मिन्नपि प्रदेशे-
ऽनताऽनताना अवस्थानं न विरुध्यते । किं च—

अनेकांतात् ॥ ४ ॥ नायमेकांत 'अल्पाऽधिकरणे महद्ब्रह्म नावतिष्ठते' इति । कुतः ।

प्रचयविशेषात् संघातविशेषः ॥ ५ ॥ संघातविशेषः इत्यर्थे पुद्गलना हि प्रचयविशेषात् । अल्पक्षेत्रे
बहूनामवस्थानं दृष्ट । कथं 'सहस्रविसर्पितचक्रकादिगधादिवत् । यथात्वे कुड्मलावस्थे चपकं सूक्ष्मप्रचय-
परिणामात् सहस्राक्षपकपुष्पगधावयवाः तस्यापिनो बहवोऽवतिष्ठमाना दृष्टा । तस्मिन्नेव विसर्पिते स्थूलप्रचय
परिणामाद्विनिर्गताक्षपकगधावयवाः सर्वदिग्न्यापिनो दृष्टाः । यथा धिल्वे कुरीपपटले दारुपिंडे च प्रचयविशे-
षावगाढाः सतः पुद्गलाः अग्निना दह्यमानाः प्रचयविशेषेण धूमभावेन दिङ्मण्डलान्यापिनो दृष्टा । तथाह्येपि
छोकाकाशेऽनंतानतानां च जीवपुद्गलानामवस्थानमिति नास्ति विरोधः । पुद्गलानामित्यविशेषवचनात्
परिमाणोरपि प्रदेशवत्प्रसंगे तत्प्रतिषेधार्थमाह—

नाणोः ॥ ११ ॥

अणोः प्रदेशा न संतीति वाक्यशेषः । कुतो न संतीति चेदुच्यते—

प्रदेशमात्रत्वात् ॥ १ ॥ यथाकाशप्रदेशस्यैकप्रदेशभेदाभावात् अप्रदेशवत्त्व । एवमणोरपि प्रदेशमा-
त्रत्वात् प्रदेशभेदाभावः । किं च—

ततोऽल्पपरिमाणाभावात् ॥ २ ॥ न हि अणोरल्पीयान् अस्ति यतोऽस्य प्रदेशाः भिद्येरन् । अतः
स्वयमेवाद्यंतपरिमाणानादप्रदेशेण । किं च—

अन्वर्थसंज्ञत्वात् ॥ ३ ॥ यथा प्रदीपनात् प्रदीप इत्यन्वर्थसंज्ञा तथाऽणुरितिपमप्यन्वर्थसंज्ञा
अणुत्वात्सूक्ष्मत्वात् अणुरिति । यदि अणोरपि प्रदेशाः स्युः 'अणुत्वमस्य न स्यात् प्रदेशप्रचयरूपत्वात् तत्प्रदे-
शानामेनाणुत्व प्रसंग्येत ।

अप्रदेशत्वादभावः खरविषाणवदिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् यथा खरविषाणमप्रदे-
शत्वात्मास्ति तथाणुरपि भवेत् इति । तन्न । किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् प्रदेशमात्रेण, न खरविषाण-
वदप्रदेश इति ॥

आदिमध्यांतव्यपदेशाभावादिति चेन्न विज्ञानवत् ॥ ५ ॥ स्यान्मत आदिमध्यांतव्यपदेश-
परमाणोः स्याद्वा न वा 'यद्यस्ति भ्रदेशनत्वं प्राप्नोति । अथ नास्ति खरविषाणवदस्याभावः स्यादिति ' तन्न
किं कारणं ? विज्ञानवत् । यथा विज्ञानमादिमध्यांतव्यपदेशाभावेऽप्यस्ति तथाणुरपि इति । उत्तरत्र च तस्या-
स्तित्वं वक्ष्यते । एवामवभूतप्रदेशानां धर्मादीनामाधारप्रतिपत्त्यर्थमाह—

लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

अनंतरत्वात्पुद्गलानामवगाहप्रसंग इति चेन्न समुदायापेक्षत्वात् ॥ १ ॥ स्यादेतदंतरताः
पुद्गलाः तत्क्षेपाभेदे लोकाकाशेऽवगाहः इत्ययमर्थ आसक्त इति । तन्न किं कारणं ? समुदायापेक्षत्वात् ।
धर्मादीनि द्रव्याणि समुदितान्यत्रापेक्ष्यते तत्रानंतरमिदमवहितमिति विवेको नास्ति ततः सर्वद्रव्याणामा-
धारगतिः सिद्धा भवति ॥

आकाशस्यापि अन्याधाररूपनेति चेन्न स्वप्रतिष्ठत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत यथा धर्मादीनां
लोकाकाशमाधारः तथाऽऽकाशस्याप्यन्येनाधारेण भवितव्यमिति तन्न । किं कारणं ? स्वप्रतिष्ठत्वात् । तस्मिन्
प्रतिष्ठाऽस्येति स्वप्रतिष्ठमाकाश । स्वाभेदात्स्याधेय आधारत्वेत्यर्थः । कुतः ?

ततोऽधिकप्रमाणद्रव्यांतराधाराभावात् ॥ ३ ॥ न हि आकाशादधिकप्रमाण द्रव्यांतरमास्ति यत्र-
आकाशमाधेय स्यात् ततः सर्वतो विरहितांतस्याधिकरणांतरस्याऽभावात् स्वप्रतिष्ठमवसेय ।

तथाचानवस्यानिवृत्तिः ॥४॥ एवं च कृत्वाऽनवस्थादोषनिवृत्तिर्भवति । यतः स्वप्रतिष्ठमाकाशं न तस्यान्यदधिकरणं द्रव्यांतरमस्ति । अन्याधिकरणत्वे हि तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यदित्य-
नवस्था प्रसज्यते । किं च—

परमार्थतयात्मवृत्तित्वात् ॥ ५ ॥ एवंभूतनयादेशात् सर्वद्रव्याणि परमार्थतयाऽऽत्मप्रतिष्ठानि
व्याधाराधेयमावः । कुतोऽनवस्था ।

अन्योन्याधारताव्याघात इति चेन्न व्यवहारतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥ स्यान्मतं यदि सर्वाणि
द्रव्याणि परमार्थतया स्वात्मप्रतिष्ठानि ननु यदुक्तं वायोराकाशमाधिकरणं, उदकस्य वायुः पृथिव्या उदकं,
सर्वजीवानां पृथिवी, अजीवा जीवाधाराः, जीवाश्चाऽजीवाधाराः, कर्मणामधिकरणं जीवाः, जीवानां
कर्माणि, धर्मो धर्मकाळा आकाशाधिकरणा इत्येतस्याऽन्योन्याधारतया व्याघात इति । तत्र किं कारणं
व्यवहारतः तत्सिद्धेः । सर्वमिदमुक्तं अन्योन्याधारत्वं व्यवहारनयवशात् त्वनलभादेशात्सिध्यति । व्यावहारि-
कमेतत् आकाशो वातादीनामवगाह इत्याधारांतरकल्पनायामनवास्थाप्रसंग इति । परमार्थतस्तु आकाशनत्
वातादीन्यपि स्वात्माधिष्ठानानि तात्कथमिति चेदुच्यते ।

क्रियाविष्टकर्तृकर्पोधारवत् ॥ ७ ॥ क्रिया द्विविधा कर्तृसमवायिनी कर्मसमवायिनी चेति ।
तत्र कर्तृसमवायिनी आस्ते गच्छतीति । कर्मसमवायिनी आंदनं पचति कुशूलं भिनत्तीति । तदाविष्टस्य
कर्तुः कर्मणश्चाधार आसनादिः स्यात्त्यादिश्च । तत्र व्यवहारनयवशात् क्रियायाः द्रव्यमधिकरणं तदाविष्टस्य
द्रव्यस्य द्रव्यांतरं । परमार्थस्तु एवंभूतनयवशात् क्रिया क्रियात्मन्येव । द्रव्यमपि स्वात्मन्येव । तथा लोकाकरो
ऽवगाहो धर्मादीनामिति व्यवहारनयादेशादुक्तं । परमार्थतस्तु सर्वद्रव्याणि स्वात्माधिकरणानि ।

आकाशधर्मादीनामाधाराधेयत्वात् कुंडवदरवत् भसंग इति चेन्नाऽयुतसिद्धेः तदर्थ-
नात् शरीरे हस्तवत् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् यथा कुंडे वदराणि इत्याधारः कुंडं, आधेयानि वदराणीति पूर्वा-
परकाण्डत्वं । युतसिद्धिश्च तेषां तथाधारत्वात् पूर्वमाकाशं पश्चादधर्मादीन्योषयत्वादिति युतसिद्धितोनादिव्या-
घात इति । तत्र किं कारणं ? अयुतसिद्धेः तदर्शनात् । कथं ? शरीरे हस्तवत् । यथा हस्तशरीरयोर्गुण-
पत् उत्पत्तौ पूर्वापरत्वेऽसति अयुतसिद्धस्य हस्तस्य शरीरमाधारः । तथाकाशधर्मादीनामनादिपारिणामिक
योगपयसिद्धावसति पूर्वापरिमाने भवत्याधाराधेयत्वं । किं च—

अनेकांतात् ॥ ९ ॥ नैतदेकांतिकं युतसिद्धव्याधाराधेयत्वं नायुतसिद्धयेति । क्षंभसारादिषु
कुंडवदरादिषु च दर्शनात् । तस्मादनेकांतान्नायमुपालभः । अथ लोकाकाश इत्युच्यते को लोकः नाम ?

यत्र पुण्यपापफललोकं स लोकः ॥ १० ॥ पुण्यपापयोः कर्मणोः फलं गुणद्वयलक्षणं यत्र-
लोक्यते स लोकः क पुनरसौ ? आत्मा ।

लोकर्तृति वा लोकः ॥ ११ ॥ लोकति पदमनुपलभते अर्थानिति लोकः ।

इतरद्रव्यालोकमसंग इति चेन्न रूढौ क्रियाया ध्युत्पत्तिमात्रनिमित्त्वात् ॥ १२ ॥
स्यादेतत् द्विधायुक्तेन क्रमेण जीवत्येव लोकत्वं प्राप्तं इतरेषां द्रव्याणां अत्रोक्तत्वं ततश्च पदव्यवहारो
लोक इत्यार्षविरोधः इति । तत्र किं कारणं ? रूढौ क्रियाया ध्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । यथा गच्छति
इति गौरिति ध्युत्पत्तौ स्थित्यादीनां न गोचरनिवृत्तिः । तथा लोकनाल्लोक इति ध्युत्पत्त्यापि धर्मोदीनामपि
न लोकत्वं हीयते ॥

लोकपत इति वा लोकः ॥ १३ ॥ सर्वदेवाऽनन्ताऽप्रतिह्नकेवदर्शनेन लोक्यते यः स लोकः ।
नेन धर्मादीनामपि लोकत्वं सिद्धं ॥

आत्मनो लोकत्वमसंग इति चेन्न स्वात्मलोकनात् ॥ १४ ॥ लोकत्वेन आत्मा तस्य लोकत्वं

प्राप्नोति लोक्यत्वाभावादिति तत्र किं स्वात्मलोकनात् । योसौ सर्वज्ञः बाह्यं लोकमानः स आत्मानमपि लोकते इति लोकत्वमस्य सिद्धं । इतरथा हि तस्य सर्वदर्शित्वाभावः आत्मानवलोकनात् । आत्मानमनवलोकमानस्य बाह्यलोकनासंभवश्च घटादिवत् । यथा घटादिरात्मानमपश्यन्नपरान पश्यति ।

अलोकस्यापि लोकत्वप्रसंग इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतं यदि लोक्यत इति लोकः, अलोकस्यापि लोकत्वं प्राप्नोति सर्वदर्शना लोक्यत्वात् । अयालोकं न लोकते सर्वदर्शित्वमस्य हीयते नचैतद्दृष्टं तस्माद्लोकप्रसंग इति ? तत्र किं कारण उक्तत्वात् रुद्विविशेषलज्जामात् विशेषे वृत्तिरिति ।

उभयविशेषणभावाद्वा ॥ १६ ॥ अथवा उभयविशेषणमिहोपादीयते । यत्रस्येन सर्वज्ञेन लोक्यते यः स लोक इति नचाऽलोकस्येनाऽलोको लोक्यते ततो नालोकस्य लोकत्वप्रसंगः ॥

तस्याऽऽकाशं लोकाकाशं जलाशयवत् ॥ १७ ॥ यथा जलस्य आशयस्थानं जलाशय इत्युच्यते । तथा लोकस्याकाशं लोककाशमिति स्थानापेक्षः सबोधवसेयः । धर्माधर्मपुद्गलकालजीवा यत्र लोक्यते स लोक इत्यधिकरणसाधनो घञ् । किं पुनरधिकरणं ? आकाशं । लोक एवाकाशं लोकाकाशमिति समानाधिकरणलक्षणा वृत्तिः तस्मिन्वस्थानं धर्मादीनां द्रव्याणामतः आकाशं परब्रह्मण्यवशात् द्वेधा विभज्यते लोकाकाशमलोककाशं वेति । लोकाकाशं धर्माधर्मतुल्याऽसंख्येयप्रदेशं । बहिःसमतादनन्तमलोककाशं । तत्रावधिपमाणानामवस्थानमेदं स भवान् विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

निरवशेषव्याप्तिप्रदेशनार्थं कृत्स्नवचनं ॥ १ ॥ यथाऽग्निकदेशे घटस्यावस्थानं न तथा धर्माधर्मयोः लोकाकाशेऽवगाहः । किं तर्हि ? तिलेषु तैलवदिति निरवशेषव्याप्तिप्रदेशनार्थं कृत्स्नवचनं क्रियते । धर्माधर्मौ हि लोकाकाशमशेष नैरतयेण व्याप्य स्थितौ । कथमेतौ परस्परप्रदेशाविरोधः ?

अमूर्तिस्वात्त्रयाणां परस्परप्रदेशाविरोधः ॥ २ ॥ मूर्तिमतोपि केचित् जलभस्मसिकतादयः एकत्र अविरोधेनाऽवतिष्ठते किमुताऽमूर्तानि धर्माधर्माकाशानि । तस्मादमूर्तित्वादेया परस्पराविरोधो वेदितव्यः ।

अनादिसंबन्धपरिणामाच्च ॥ ३ ॥ भेदसंघातपरिणामपूर्वकादिमत्संबन्धानां स्वविघ्नानां स्वधानां केषां चित् प्रदेशानिरोधः स्यात् न ॥ धर्मादीनां सद्बन् आदिमान् सबन्धः । परिणामिकाऽनादिसंबन्धात्तेषां, ततश्च अग्न्याग्न्यप्रदेशाविरोधः सिद्धः । ततो विपरीतानां मूर्तिमता अभ्रदेशसंबन्धेऽनन्तप्रदेशानां पुद्गलानामवगाहनविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानां ॥ १४ ॥

एकप्रदेशादिष्वित्यवयवेन त्रिग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थः ॥ १ ॥ एकश्चासौ प्रदेशश्चैकप्रदेशः एकप्रदेश आदिष्वेतां स इमे एकप्रदेशादयः । के पुनस्ते ? प्रदेशाः । कुतः ? एतत्तुल्यजातमित्यात् उपलक्ष्योपलक्षणयोः सोमशर्मादिवत् । प्रदेशग्रहणानुवृत्तेर्वा तेष्वेकप्रदेशादिषु इति त्रिग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थं सर्वोदिवत् । तैनेकप्रदेश उपलक्षणभूतोऽप्यतर्मवति । भाज्यो विकल्पो भजनीयो भाज्यः पृथक् कर्तव्यः विकल्पे भाज्य इत्यनर्थतर्कः । कः पुनरसी ? अवगाह इत्यनुवर्तते । तद्यथा—एकस्य परमाणोरेकत्रैव आकाशप्रदेशेऽवगाहः द्वयोरेकत्रोभयत्र च बद्धयोरबद्धयोश्च, त्रयाणामेकत्र द्वयोश्चिषु च बद्धानामबद्धानां च । एव सख्येयासख्येयाऽनन्तप्रदेशानां स्वधानामेकसख्येयासख्येयप्रदेशेषु लोकाकाशे अवस्थानं प्रत्येतव्यं ।

एकप्रदेशेनैकस्यावस्थानमशुक्तमिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं भवतु तावद्धर्मादीनां एकप्रदेशेऽवस्थानं अमूर्तिस्वभावत्वात् । मूर्तिमता पुद्गलानां एकप्रदेशेऽवस्थानमशुक्तं भवति । युक्तं चेत् प्रदेशस्य विभागवत्त्वं प्रसक्तं अवगाहिनां चैकत्वमिति ? तन्न । किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् मध्यविशेषादिति चैकग्रहस्थानमिति । किं च—

एकापवरकेऽनेकप्रकाशवस्थानदर्शनादविरोधः ॥ ३ ॥ यथैकस्मिन्नपवरके बहवः प्रकाशाः
पतन्ते न च क्षेत्रविभागः । नापि एकक्षेत्रावगाहित्वात् तेषां प्रकाशनामेकत्वं तथैकस्मिन् प्रदेशे अनन्ता अपि
संबद्धाः सूक्ष्मपरिणामात् असकरोण व्यवतिष्ठत इति नास्ति विरोधः । किंच—

द्रव्यस्वभावस्याऽचोदनाहत्वात् ॥ ४ ॥ द्रव्याणां हि स्वभावाः श्रुतिनियताः सन्ति न ते चोद-
नार्हाः । एव भवतु मैव भूदिति । यथाऽन्यादीनां दहनादयः तृणादीनां च दाहान्वादमस्तथा मूर्तिमत्त्वेपि
अवगाहनस्वभावस्योदकस्मिन्नपि प्रदेशे बहूनां स्फुटानामवरोधो न विरोधाय कल्प्यते । किं च—

आर्पोक्तत्वात् सूक्ष्मनिगोतावस्थानवत् ॥ ५ ॥ सर्वज्ञानघोषितार्थसारं गणधरातुस्मृतवचन-
रचनं शिष्यप्रतिशिष्यप्रबंधानुपरमादव्युच्छिन्नसत्तान् आर्पमवितथमस्ति—

ओगाढगाढाणिचिदो पोभगलकाएहि सव्वदो ओगो मुहुमे हि वादरेहि अणंताणंतेहि विविहे हि ॥ १ ॥
इत्येवमदि । अतस्तत्प्रामाण्यादपि उक्तोवगाहोऽवसेयः । यथैकनिगोतजीवशरीरेऽनन्ता निगोतजीवाः
तिष्ठन्ति । साधारणाऽऽह्वरप्राणापानजीवितमरणत्वात् साधारणा इत्यन्वर्थसहा इत्येतदागमप्रामाण्या-
दवसीयते तथैव भेदमपीति । अथ जीवानामवगाहः कथमित्यत इदमुच्यते—

असंख्येयभागादिषु जीवानां ॥ १५ ॥

असंख्येयभागादिष्विति चोक्तः । किमुक्तः ।

अवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थ इति ॥ १ ॥ असंख्येयानां भागानामेको भागोऽसंख्येय-
भागः असंख्येयभाग आदिर्यथा ते असंख्येयभागादयः । असंख्येयभागादिषु संख्येयभागादिषु किं भाग्यः ?
अवगाह इत्यनुवर्तते । अत्राह कस्याऽसंख्येयभागादिष्विति ?

लोकाकाशप्रकरणाचदभिसंबंधः ॥ २ ॥ लोकाकाश इत्यनुवर्तते अतस्तदभिसंबंधो न वेदि-
तव्यः । ननु च असावधिकरणनिर्देशः संबंधनिर्देशो न चेन्नार्थः ।

अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः ॥ ३ ॥ यथोक्तानि देवदत्तस्य गृहाणि आमत्रयस्वैनं देवदत्तमिति ।
गम्यते । एवमसंख्येयभागादिषु इत्यनेनभिसंबंधात् लोकाकाश इत्येव निर्देशः । लोकाकाशात्यत्यर्थवशात्
विभक्तिः परिणम्यते । तद्यथा—लोकस्य प्रदेशाः असंख्येयाः भागाः कृताः सत्रैकस्मिन्नसंख्येयभागे एको
जीवोऽवतिष्ठते । तथा द्वित्रिचतुरादिष्वपि असंख्येयभागेषु च सर्वलोकादवगाहः प्रत्येतद्व्यः । नानाजीवानां
॥ सर्वलोके एव ।

असंख्येयत्वाविशेषादवगाहाविशेष इति चेन्नाऽसंख्येयस्याऽसंख्येयविकरयत्वात् ॥ ४ ॥
स्यान्मत् एकस्मिन्नप्यसंख्येयभागे प्रदेशा असंख्येयाः द्वित्रिचतुरादिष्वपि असंख्येया एव ततो नास्ति जीवा-
नामवगाहविशेष इति ? तन्न । किं कारणं ? असंख्येयस्यासंख्येयाविकल्पत्वात् । अनवगम्योत्कृष्टासंख्येयस्य हि
असंख्येया विकल्पाः । अतोऽवगाहविकल्पो जीवानां सिद्धः ।

प्रमाणविरोधादवगाहायुक्तिरिति चेन्न जीवद्वैविष्यात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् यदैकस्मिन् लो-
कस्यासंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते द्रव्यप्रमाणेनाऽनंतानंतो जीवराशिः लोकाकाशे प्रमाणाविरोधात् न
स्यानुमर्हति इति ? तन्न । किं कारणं ? जीवद्वैविष्यात् । जीवाः वादराः सूक्ष्माश्च इति तत्र वादराः सप्रतिपा-
तशरीराः सूक्ष्माः जीवाः सूक्ष्मपरिणामादेव सशरीरत्वेपि परस्परेण वादरेच न प्रतिहृत्य इत्यप्रतिपातश-
रीराः । ततो यत्रैकमूक्ष्मनिगोतजीवस्तिष्ठति तत्रानंतानन्ताः साधारणशरीराः वसन्ति । वादराणां च मनुष्या-
दीनां शरीरेषु संख्येयसंख्येयजादीनां जीवानां प्रतिशरीरं बहूनामनस्थानमिति नास्त्यवगाहविरोधः । यदि
वादरा एव जीवा अमविविधमपि तर्हि अवगाहाविरोधोऽजनिष्यत् ।

कथं सशरीरस्यावगमोऽप्रतिपातवमिति च दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ दृश्यते हि बालापकोटिनामृष्टि-
रहिते घनवह्वापसमिचितले वज्रमयकपाटे बहिः समन्तात् वज्रलेपयित्ते अपवरके देवदत्तस्य मृतस्य मूर्ति-

मञ्जानावरणादिकर्मतैजसकामाणिशरीरसंबन्धित्वेपि गृहमभिलैव निर्गमनं । तथा सूक्ष्मनिगोतानां अप्यप्रतिघातिः न वेदितव्यं । अत्राह—लोककाशतुल्यप्रदेशः एको जीव इत्युक्तं तस्य कथं लोकस्यासंख्येयभागादिषु वृत्तिः ? ननु सर्वलोकव्याप्त्यैव भवितव्यमित्यत्रोच्यते—

प्रदेशसंहारविसर्पाम्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

कार्मणशरीरवशात् उपायसूक्ष्मवादशरीरानुवर्तनं प्रदेशसंहारविसर्पः ॥ १ ॥ अमूर्तस्वभावस्याप्यात्मनः अनादिसंबन्धं प्रत्येकत्वात् कथंचिन्मूर्ततां विभक्तः, लोककाशतुल्यप्रदेशस्यापि कार्मणशरीरवशात् उपायसूक्ष्मशरीरमधितिष्ठतः, शुष्कचर्मवत् सकोचनं प्रदेशसंहारः । बादरशरीरमधितिष्ठतो जले तिष्ठन् विसर्पणं विसर्पः ।

ताभ्यामसंख्येयभागादिषु वृत्तिः प्रदीपवत् ॥ २ ॥ यथा निरावरणव्योमप्रदेशावधूतप्रकाशपरिमाणः प्रदीपः शरावमनिकापवरकाद्यावरणवशात् तत्परिमाणप्रकाश उपलभ्यते । तथा तान्मा प्रदेशसंज्ञाविसर्पाम्यां असंख्येयभागादिषु परिच्छिन्ना वृत्तिरात्मनोऽवगन्तव्या ।

तद्वदनित्यत्वप्रसंग इति चेन्नेष्टत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् परिसंहारविसर्पणस्वभाव आत्मा प्रदीपादिवदेवास्यानित्यत्वं प्रसजतीति ? तन्न । किं कारणं ? इष्टत्वात् । इष्टमेव तदात्मनः कार्मणशरीरापादितप्रदेशसंहारविसर्पपर्यायादेशादनित्यत्वं । अथवा इष्टत्वादित्येवैतत्, प्रदीपादेः संकोचविकाशस्वभावत्वेपि कपिद्रव्यसामान्योद्देशान्नित्यत्वं तथात्मनोपीति न बाधाकरो दृष्टतः ।

सावयववाद्विशरणप्रसंग इति चेन्न अमूर्तस्वभावापरित्यागात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत्तं प्रदीपादिवत् यदि प्रदेशसंहारविसर्पचानात्मा अतः संसारिणः घटादिवत् छेदभेदादिभिः प्रदेशविशरणप्रसंगः संततश्च शून्यता प्राप्नोति इति ! तन्न । किं कारणं ? अमूर्तस्वभावापरित्यागात् । बन्धं प्रत्येकत्वे सत्यपि लक्षणभेदादप्यन्वमापद्यमानः नामूर्तस्वभाव जहातीति घटादिवत् न प्रदेशविशरणमस्ति किंच—

अनेकात्वात् ॥ ५ ॥ यो शेकातेन संहारविसर्पवानेवात्मा सावयवश्चेति ब्रूयात् तं प्रत्ययमुपालभो पटामुपेयात् । यस्य त्वनादिपारिणामिकचैतन्यजीवद्रव्योपयोगादिद्रव्यार्थादेशात् स्यान्न प्रदेशसंहारविसर्पवान् । द्रव्यार्थादेशश्च स्यान्निरवयवः । प्रतिनियतसूक्ष्मवादशरीरपेक्षनिर्माणानामोदयपर्यायार्थादेशात् स्यान् प्रदेशसंहारविसर्पवान् । अनादिकर्मबन्धपर्यायार्थादेशश्च स्यात् सावयवः तं प्रत्यनुपालेभः । किं च—

तत्प्रदेशानामकारणपूर्वकत्वादशुबत् ॥ ६ ॥ यस्यावयवाः कारणपूर्वका भवन्ति तस्यावयवविशरणं भवति । अत्रयुग्मेति विशिष्यन्ते इत्यवयवाः । यथा पटादेरेकतत्त्वादिसंघातकारणत्वात् तत्त्वादिविश्लेषे विशरणं भवति न तथात्मनः अन्यद्रव्यसंघातपूर्वकाः प्रदेशाः । कुत ? तत्प्रदेशानां अकारणपूर्वकत्वात् । यथाणीः प्रदेशाः नान्यद्रव्यसंघातपूर्वकाः ततो नासावयवविविश्लेषपूर्वकमनित्यत्वमाप्नोति किंतु संघातेनाऽनित्यः । तथात्मप्रदेशानामपि नान्यद्रव्यपूर्वकत्वमतः प्रदेशवत्त्वात् आत्मा सावयवोपि नावयवविश्लेषादनित्यः । किं तु गत्यादिपर्यायादेशादनित्यः ।

तत एव प्रतिप्रदेशं गुणविशेषामावो घटवत् ॥ ७ ॥ कुत एव ? प्रदेशानामकारणपूर्वकत्वादेव । यथा घटस्य प्रदेशाः अन्यद्रव्यसंघातपूर्वका इति तेषु प्रतिप्रदेश रूपादिगुणविशेषो दृष्टः, न तथात्मप्रदेशा अन्यद्रव्यसंघातपूर्वकाः इति न तेषु प्रतिप्रदेशं मुखादिगुणविशेषो भवति । यदि हि अन्यद्रव्यसंघातपूर्वकाः स्युः आत्मनः प्रदेशाः तेषु घटवत् मुखादिविशेषकृत् स्यात् ततश्चात्मनो बह्व्य प्रसज्येत । तथाणीः निरवयव एकजातीयो गुणः शुद्धादिककाले भवति एक एव न भिन्नजातीयस्तथात्मनि निरवयवे एकजातीयगुणः शुद्धादिककाले भवति एक एव । अत्र काश्चिदाह—वर्षातपाम्यां किं व्योमन्धर्ममप्यस्ति तयोः फलं, वैर्षोप-

मभेत् सोऽनित्यः खेतुल्यभेदस्तत्फलमित्यत्रोच्यते—पिष्टपेषणमेतदमूर्तत्वं प्रति नित्यानित्यत्वं च प्रत्यने-
कांतिकत्वात् उपलभ्यमान इति ।

पुद्गलवदेकपदेशादिषु वृत्तिप्रसंग इति चेन्न शरीरप्रमाणानुविधानात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत
प्रदेशसहारविसर्पणाम्यमेव पुद्गलवदेकप्रदेशादिषु जीवस्य वृत्तिः प्राप्नोतीति ! तन्न किं कारणं ? शरीरप्रमा-
णानुविधानात् । कर्मणशरीरवशादुपात्त महत्स्य वा शरीरमधितीत्यति संसारी जीव इत्युक्तं, नचैकप्रदेशादिक
शरीरमस्ति जघन्येनाऽऽगुलस्याऽऽसह्येयभागप्रमाणात्वात् । अतो नास्यैकप्रदेशादिषु वृत्तिरस्ति ।

वृत्तानामेतत्प्रसंग इति चेन्न देशोनां त्यविग्रहप्रमाणावस्थानात् ॥ ९ ॥ स्यादेतत् यदि शरी-
रप्रमाणानुविधानात् आत्मनो नैकप्रदेशादिषु वृत्तिः मुक्तानां तर्हि तदभावात्तत्प्रसंग इति ? तन्न किं कारणं ?
देशोनात्यविग्रहप्रमाणावस्थानात् । येन शरीरेण मुक्तिमवाप्तवान् जीवस्तत्प्रमाणमेव देशोनमवलम्ब्यतिष्ठति,
न ततो वृद्धिर्नापि हानिः पुनः प्रदेशसहारविसर्पकारणाभावात् । अत्राह—

न धर्मादीनां नानात्वं कुतः देशसंस्थानकालदर्शनस्पर्शनावगाहनाद्यभेदात् ॥ १० ॥
देशास्तावदेवामभिन्नं, यस्मिन् देशे धर्मोऽस्थितः तस्मिन्नेतरेतेषामवस्थानात् । संस्थानमप्यभिन्नं यदेव धर्मस्य
संस्थानमाकारः तदेवेतरेषां । कालश्चाभिन्नश्चिदु कालेषु धर्मादीनां तुल्यवृत्तित्वात् । दर्शनमप्यनिश्चितं येषु
यत्रैको धर्मः प्रत्यक्षज्ञाननिर्भिष्टः तत्रैवेतरेषामपि दर्शनमप्यविशिष्टं । धर्मादीनि द्रव्याणि सर्वात्मनाऽन्योन्यं
स्पृशतीत्यनगाहनं चाऽभिन्नमेवा सर्वगतत्वात् तथा अरूपत्वद्रव्यत्वज्ञेयत्वादिभिरप्यपिशपोऽवसेयः ।
अत्रोच्यते—

नातस्त्वत्सिद्धेः ॥ ११ ॥ यत एव धर्मादीनां देशादिभिः अविशेषस्तथा चोच्यते अत एव नाना-
त्वसिद्धिः, यतो नासति नानात्वेऽविशेषसिद्धिः । नलोकस्याविशेषोक्तिः । किं च यथा रूपरसादीनां तुल्यदेशा
विधानमेव नैकत्वं तथा धर्मादीनामपि नानात्वमिति । आह रूपादीनां तुल्यदेशावपि चाधुपन्वादि
निश्चितलक्षणोपेतत्वात् नानात्वं युक्तं न तथा धर्मादीनां विशेषकरं किंचित्लक्षणमुक्तं । स्यादेतत् यदि न
लक्षणेन, आसति तु भिन्नलक्षणं । किं पुनस्तत् ? इत्यत उच्यते पठति ।

गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १२ ॥

अथवा अणुसंक्षेपभेदात् पुद्गलानां, असंख्येयप्रदेशात्वाच्च आत्मनो अवगहिता एक प्रदेशादिषु
पुद्गलानां असंख्येयमागादिषु च जीवानां अवस्थानं युक्तमुक्तं । तुल्ये पुनः असंख्येयप्रदेशावपि कृत्रिमो-
प्यापिनेव धर्माधर्मयो न पुनरसंख्येयमागादिवृत्तिरिति, एव तत्कथमनुपादिहेतुमुत्तरमाणां शक्यमप्यत्र
भ्रमः—अनेसेपमसशयः । यथा मत्स्वगमनस्य जटमुपमहकारणमिति नासति जटे मत्स्वगमनं भवति । तथा
जीवपुद्गलानो प्रयोगान्वितत्वा परिणामनिमित्ताहितप्रकारं गतिस्थितिलक्षणां त्रिव्यं स्वत एवाऽऽरम्भमाणानां
सर्वत्र भावान् तदुपमहकारणाम्यामपि धर्माधर्माभ्यां सर्वगतत्वाभ्यां भवितव्यं नास्ततोऽप्योर्गतिस्थितिरिति
ध्योपित्वदर्शनार्थं इदमुच्यते—

इयस्य देशांतरमाप्तिहेतुः परिणामो गतिः ॥ १ ॥ इयस्य कक्षाम्यंतरहेतुस्तन्निधोने सति
परिणममानस्य देशांतरमाप्तिहेतुः परिणामो गतिरियुच्यते ।

तद्विपरीता स्थितिः ॥ २ ॥ इयस्य स्पदेशादभ्यन्तरेण हेतुर्गतिनिष्ठिरूपं स्थितिरवगतव्या ।

वपग्रहोनुग्रहः ॥ ३ ॥ इयस्यो शतयतननिर्भवे च कारणभावोऽनुग्रह उपग्रह इत्याख्यायते ॥

गतिस्थित्युपग्रहावित्यनेकविग्रहसंभवदर्यानिर्णयः ॥ ४ ॥ विग्रहपूर्वको हि लोके वृत्तिर-
स्याधीनश्चो भवति गतिस्थित्युपग्रहौ इत्यत्र तु अनेकविग्रहसंभवान् नाभ्यर्थानिर्णयः । तत्तथा—गतिश्च

स्थितिश्च गतिस्थिती गतिस्थिती उपग्रहो गत्योस्तौ गतिस्थित्युपग्रहौ । गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहौ । गतिस्थिती एव वा उपग्रहो गतिस्थित्युपग्रहौ इति ? नैव दोषः ।

अन्यपदार्थवृत्तिभावो गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मविलयवचनात् ॥ ५ ॥ नात्रान्यपदार्थवृत्तिः सम्भवति । कुतः ? गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मविलयवचनात् ।

न पट्टीवृत्तिर्द्विवचननिर्देशात् ॥ ६ ॥ नैव पट्टी वृत्तिः गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहाविति । कुतः ? द्विवचननिर्देशात् । यदि हि अत्र पट्टीवृत्तिः स्यात् उत्तरपदार्थस्य भावस्यैकस्य प्राधान्यात् उभयैकवचननिर्देशः क्रियते । भेदेन च प्रयोजनाभावात् ।

परिशेषात् समानाधिकरणा वृत्तिः ॥ ८ ॥ परिशेषात् समानाधिकरणक्षणा वृत्तिर्भेदितव्या गतिस्थिती एव उपग्रहो गतिस्थित्युपग्रहाविति ।

तथा च द्वित्वोपपत्तेः ॥ ८ ॥ एव च कृत्वा द्वित्वमुपपन्नं भवति । गतिस्थित्योर्भेदात् तस्मात्मानाधिकरण्यात् भेदसिद्धेः । कथं सामानाधिकरण्यं ? कर्मसाधनत्वात् उपग्रहो गतिस्थित्युपग्रहौ गतिस्थिती इति ।

धर्माधर्मयोरिति कर्तुर्निर्देशः ॥ ९ ॥ धर्माधर्मयोरित्ययं कर्तुर्निर्देशो दृष्टव्यः कर्म ? कर्तरि पट्टीविधानात् । कां कियामपेक्ष्य कर्तृत्वं विवक्षितं ? उपकार इत्युच्यते—उपकारोति क्रियायाः कर्तृत्वं उपकार इति । किं साधनोप शब्दः ? भावसाधनः ।

उपकार इति भावसाधनश्चेत् पूर्वेण सामानाधिकरण्यामुपपात्तिरर्थात्तरवृत्तेः ॥ १० ॥ यद्युपकरणमुपकार इति भावसाधनशब्दः, गतिस्थित्युपग्रहावित्यनेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते कुतः ? अर्थात्तरवृत्तेः । धर्माधर्मयोरुपकारो गतिस्थित्युपग्रहाविति । कुतः ? अर्थात्तरवृत्तेः । उपकारो हि धर्माधर्मयोर्यतः कर्तृत्वप्रक्रियत्वात् । करोतेः उपग्रहमात्रेण तु गतिस्थिती जीवपुद्गलेष्विति । एव तर्हि कर्मसाधनः ।

कर्मसाधनश्चेद्वचनभेदानुपपत्तिः ॥ ११ ॥ यदि कर्मसाधनः वचनभेदो नोपपद्यते सामानाधिकरण्यात् द्विवचनं प्राप्नोति ॥

नवा सामान्योपादानात् ॥ १२ ॥ नैव दोषः किं कारणं ? सामान्योपादानात् । यथा साधोः कार्यं तत्तद्भुते इति प्राक्तासामान्यमपेक्ष्य लघ्वैकवचनं कार्यशब्दः पश्चाद्दिशेषसन्निधानेनैव नोपात्तं वचनं जहाति । तदिहापि उपकारशब्दोपपात्तातरगैकवचनो मित्तवचनपदात्तरापेक्षायामपि न वचनात्तरसक्रमं करोति ।

पट्टीवृत्तिर्वा भावसाधनत्वोपपत्तेः ॥ १३ ॥ अथवा गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहाविति पट्टी वृत्तिरियं । कुतः ? भावसाधनत्वोपपत्तेः उपग्रहणमुपग्रह इति भावसाधनोप शब्दः । तथा उपकारशब्दश्च भावसाधन उपकरणमुपकार इति । ननु चोक्तं भावस्यैकत्वात् द्विवचननिर्देशो नोपपद्यते इति नैव दोषः—

यथासंख्यप्रतिपक्षयोर्द्विवचनप्रयोगः ॥ १४ ॥ धर्माधर्मौ द्वौ गतिस्थित्युपग्रहौ द्वौ तयोः सामान्यात् यथासंख्यं स्यात् इति द्विवचनप्रयोगः क्रियते । एकवचने हि सति यथा भूमिरेकैराधादीनां गतिस्थित्योरुपग्रहे वर्तन्ते । तथा धर्म एक एव जीवपुद्गलानां गतिस्थित्योरुपग्रहं कुर्यात् । तथाऽधर्मोपि इत्ययमर्थो गम्येत । अन्यतरस्य वैयर्थ्यमिति चेन्नानेकसहायकारणदर्शनात् । तेनैतदुक्तं भवति जीवपुद्गलानां स्वयमेव गतिपरिणामिना तदुपग्रहकारणत्वेनानुमीयमानो धर्मास्तिकायः । तेषां जीवपुद्गलानां स्वयमेव स्थितिपरिणामिना तदुपग्रहकारणत्वेनानुमीयमानोऽधर्मास्तिकायः इति सर्वत्र च तत्प्रयोजनदर्शनात् सर्वगतौ चैताविति ।

उपग्रहावचनमुपकारेण कृतत्वात् ॥ १५ ॥ उपग्रहावचनमनर्थकं । कुतः ? उपकारेण कृतत्वात् । उपग्रह उपकार इत्यनर्थतरः । तेन गतिस्थिती धर्माधर्मयोरुपकार इत्यस्तु उच्यते ।

तयोः कर्तृत्वप्रसंग इति चेन्नोपकारवचनात् यथ्यादिवत् ॥ १६ ॥ स्यादेतत् गतिस्थित्योः

तथा च सर्वोत्तमो चैकत्वप्रसंगः, यदि व्यापित्वादाकाशस्यैव गतिस्थित्युपग्रहः कल्प्यते ननु यप्रत्यर्थ-
नियतबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मोपसंस्कारगुणोपपत्तेर्व्यवस्थातः शास्त्रसामर्थ्याच्च नाना आत्मान इति
व्यवस्थितं तद्विरूप्यते । अपर आहुः—अथो गुणाः सत्त्वरजस्तमोभिधानाः प्रसादलाघवशोपतापावरणसाद-
नादिभिनस्वभावा इति । यदि व्यापित्वादाकाशस्यैव गतिः स्थितिरित्युपग्रहाविष्टौ ननु सत्त्वस्य व्यापित्वात्
शांपतापादयो रजोधर्माः सादनावरणादयश्च तमोधर्माः सत्त्वस्यैवेपितव्याः । तथेतरयोऽपि प्रतिपक्षधर्मा
इति संकरप्रसंगः । तथा सर्वक्षेत्रज्ञानां चैकत्वप्रसंगः चैतन्यस्वरूपाविशेषात् आदानभोगाविशेषाच्च । अन्ये
मन्यते—रूपणानुभवनिमित्तग्रहणसंस्कृताभिसंस्करणाखनप्रशुभ्रित्वभावलक्षणा रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञा-
नाभिधानाः पंचस्कथाः इति । तत्र यद्येकस्यैव सर्वधर्माः कल्प्यते नासति विशानेऽनुभवनादयः संभवेतीत्य-
नुमयादयो विज्ञानस्यैव कल्परन् । तथा सति शेषस्कंधनिवृत्तौ स्वनिवृत्तिरपि स्यात्, नचैतत् सर्वमिष्टं,
तस्मादभ्युपगम्यतामाकाशस्य विगुणेषु न धर्मोपसंस्कारोः प्रयोजनं नास्तीति सिद्धौ धर्मोपसंस्कारोः ।

अभयानुग्रहात् परस्परप्रतिबंध इति चेन्न स्वतः परिणामसामर्थ्यस्याऽनुग्रहाकांक्षित्वात्
कुटनपनयाद्विपरीपयत् ॥ २४ ॥ स्यान्मतं यथा तुल्यबलाभ्यां शकुताभ्यामाकृष्यमाणौ मांसपिंडः
यान्तक्षेत्रमेकेनाऽऽकृष्यते तदादितरेण अपकृष्येतेति नास्योत्कर्षापकर्षगतिविधिः संभवति । तथा जगद्-
व्यापित्वात् धर्मोपसंस्कारोऽपि धर्मोपग्रहात् आत्मपुद्गलानां गतिस्तदैवाधर्मोपग्रहात् स्थितिरिति गतेः प्रतिबन्धः ।
यथा वाऽधर्मोपग्रहात्स्थितिस्तदैव धर्मोपग्रहात्स्थितिः स्थितेः प्रसिद्धः एव तेषां न गतिर्न स्थितिरित्युभया
भावः इति ? तन्न । किं कारणं ? स्वतः परिणामसामर्थ्यस्य अनुग्रहाकांक्षित्वात् । कथं ? कुटनपनयाद्विपरीप-
यत् । यथा कुटस्य गतिपरिणामसमर्थस्य यद्विरूपग्राहिकां ननु सा तस्य गतेः कर्त्री, यद्यसमर्थस्यापि कर्त्री
भवेत् मूर्छितसुप्ततादीनामपि यद्विषयवाहकः स्यात् । यथा वा नयनस्य स्वतो दर्शनसमर्थस्य प्रदीप उप-
ग्राहकः न तु प्रदीपो नेत्रस्य दर्शनशक्तेः कर्ता । यद्यसमर्थस्यापि कर्ता स्यात् मूर्छितसुप्ततादीनामपि
दर्शनं कुर्यात् । तथात्मपुद्गलानामपि स्वयमेव गतिस्थितिरिति धर्मोपग्रहात् धर्मोपग्रहात् गतिस्थित्योर्न
कर्तारौ । यदि कर्तारौ स्यातां स्यात्तत्स्थितिविरोधः । अतोऽनुग्रहाकांक्षित्वात् दोषः । किं च—

कचिदुपग्राहकाभावेपि गतिस्थितिदर्शनात् पतत्रिषत् ॥ २५ ॥ यथा पतात्रिणः प्रकृष्ट-
गतिस्थितिरिति परिणामसामर्थ्यात् जलतुल्यबाहोपग्राहकानामपि धर्मोपग्रहात् गतिस्थितिर्न दृष्टे तथे-
तरेषामपि द्रव्याणां धर्मोपग्रहात् गतिस्थितिर्न दृष्टिरिति तदुपपत्तिः ।

तत्राप्याकाश निमित्तमिति चेदुक्तं ॥ २६ ॥ यदि तत्रापि पतत्र्यादिव आकाशमुपग्राहकमस्ती-
ति कल्प्यते । उक्तमेतन्नाकाश गतिस्थित्युपग्रहकारण अवगाहनलक्षणावाच्यतेति ॥

अनेकांताच्च समप्रविर्कलं द्रियवत् ॥ २७ ॥ यथा नायमेकांतः सर्वश्चक्षुष्मान् बाह्यप्रकाशोपग्रहा-
त् रूपं गृह्णातीति, यस्मात् द्वापि मार्जारादयः स्वजातिविशेषोपात्तनयनबलादेव विनापि बाह्यप्रदीपाद्युपग्र-
हात् रूपग्रहणसमर्था । मनुष्यादयस्तु तथादर्शनशक्त्यभावात् प्रदीपाद्युपग्रहमपेक्ष्यत इत्यनेकांतः । यथा
वा नायमेकांतः सर्व एव गतिमतो यद्यथाद्युपग्रहात् गतिमारभते नवेति यस्मात् समप्रविर्कलो बाह्ययष्ट्या-
द्युपग्रहात् विनापि धर्मोपग्रहात् गतिमारभते नैव चक्षुर्विकलः स तु समाविषमादिभूप्रदेशादर्शनात् तद्विशेषाविष्क-
रणसमर्था यद्विषयवध्यं गतिमारभते इत्यनेकांतः । तथा नायमेकांतः सर्वेषां आत्मपुद्गलानां सर्वे बाह्योप-
ग्रहेतव्यः सतीति । किंतु केषांचित् पतत्रिषत्तृतीनां धर्मोपग्रहात् अपरेषां जलादयोपीत्यनेकांतः ।

अनुपलब्धेरभावा इति चेन्न स्वतीर्थकराद्यभावप्रसंगात् ॥ २८ ॥ स्यान्मतं नच धर्मोपग्र-
होः अनुपलब्धेः खरविपाणवत् । सन्ना हि यद्यथादीना उपलब्धिरस्ति तदुपकारश्च निम्नोक्ततादिभूप्रदेशे
भेददर्शनं दृष्टं नच तथा धर्मोपग्रहो वा लभ्यते नापि तदुपकार इत्यसत्त्वमिति ? तन्न । किं कारणं ? स्वतीर्थ-
कराद्यभावप्रसंगात् खरविपाणवत् । यथा खरविपाणं अनुपलब्धेरसत्त्वं तथा स्वतीर्थकरपुण्यापुण्यपरलोका-
दीनामप्यसत्त्वमिति, नचाऽसत्त्वमिष्टं ततो हेतोर्व्यभिचारः । किं च—

अनुपलब्ध्यसिद्धेः ॥ २९ ॥ भगवदहर्षसर्वज्ञप्रत्यक्षज्ञानगोचरत्वात् तत्प्रणतिपरमागमप्रमाणगम्यत्वात् तदनुसारिस्वकार्यदर्शनाच्चनुमानविषयत्वाच्च धर्माधर्मयोरुपलब्धेरनुपलब्धिलक्षणा न हेतुरस्मात्प्रसिद्धः । नच हेतुः स्वयमसिद्धः साध्यमर्थं साधयितुं अल ।

अत एव विवादात् ॥ ३० ॥ यत एव यष्ट्यादिवत् न प्रत्यक्षौ धर्माधर्मावत एव विवादः, किमनुपलब्धेः स्वरूपिण्यदभावेऽनयोक्त एवाऽऽकाशमूलोदकादिवत् अभाव इति । न हि यत एव विवादः तत एव निर्णयो भवितुमर्हति । किं च-

कार्यस्यानेकोपकरणसाध्यत्वात् तत्सिद्धेः ॥ ३१ ॥ इह लोके कार्यमनेकोपकरणसाध्य इष्टं यथा मृत्पिंडो घटकार्यपरिणामप्राप्तिं प्रति गृहीताभ्यतरसामर्थ्यः बाह्यकुलालदण्डचक्रमृत्तदकफालाकाशाद्यनेकोपकरणापेक्षः घटपर्यायेणाऽऽविर्भवति । नैक एव मृत्पिंडः कुलालादिबाह्यसाधनसन्निधानेन विना घटात्मनाविर्भवितुं समर्थः । तथा पतत्रिप्रभृतिद्रव्य गतिस्थितिपरिणामप्राप्तिं प्रत्यभिमुख नांतरेण बाह्यानेककारणसन्निधिं गतिं स्थितिं वा प्राप्तुमलमिति तदुपग्रहकारणधर्माधर्मोक्तिकापसिद्धिः । ततः किं ? अनुमानविरोधो वेदितव्यः ।

संसर्ग एव हेतुरिति चेन्न कारणनियमाभावप्रसंगात् ॥ ३२ ॥ स्यान्मत नानेककारणसाध्यं कार्यं किं तर्हि ? संसर्ग एव हेतुः कार्यात्मलाभस्य, विवक्तानां तत्त्वादीनां कार्याभिसामर्थ्याभावात् इति । तत्र किं कारणं ? कारणनियमाभावप्रसंगात् यस्मात्तस्माच्चित्कारणसंसर्गोऽपटनिष्पत्तिरस्तु नोपेक्ष्य प्रतिविशिष्टत्वादिकारण (नियमाभावप्रसंगात्) विषयसंसर्गापेक्षत्वादनेककारणत्वसिद्धिः । किं च-

एकस्य कारणस्य संसर्गाभावात् ॥ ३३ ॥ अनेककारणसाध्यत्वात् संसर्गस्य । संसर्गकारणव-प्रतिज्ञाहानिरपि च संसर्गकारणानां संयोगविशेषः संयोगिनां बहुत्वादनेकः । तस्मान् साध्यत्वात् कार्यस्य अनेककारणत्वसिद्धिः । किं च-

स्वसमयविरोधात् ॥ ३४ ॥ नच वयमेतंपक्षाः यनोपलभ्यते प्रत्यक्षेण तस्माद्वीति । यस्य तु वादिन एषोभिप्रायस्तस्य स्वसमयविरोधः । तद्यथा-सर्वे हि वादिनः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षार्थवादिनः । कैचित्तान्वादुः-प्रत्येक रूपपरमाणुनेऽतीन्द्रियास्तसमुदायोऽनेकपरमाणुक इन्द्रियमाहो नाम चित्तचित्तसकलिकरमतीन्द्रियमिति । अपर आहुः-व्यक्तस्य पृथिव्यादेः प्रधानपरिणामस्य प्रत्यक्षत्व, सत्त्वादीनां गुणानां परमात्मनां चाऽप्रत्यक्षमिति । अन्ये तु मन्यन्ते-महदनेकद्रव्यत्वात् रूपाद्योपलब्धिरित्येवमादिनाऽनेकपरमाणुसमुदायभावेन निष्पन्नाः पृथिव्यादयस्तद्विषयाश्च रूपादयस्तत्समग्रायिनः सख्याग्ररिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागादयश्च प्रत्यक्षाः, अण्वाकाशादयोऽप्रत्यक्षा इति । यष्ट्यादिननुपलब्धेः धर्माधर्मयोरभावः प्रतिज्ञायेत ? ननु विज्ञानादीनां सरसादीनां अण्वादीनां चाऽप्रत्यक्षत्वादभावः स्यादिति स्वसमयविरोधः । अर्थेण कार्यदर्शनात् अस्तित्वमनुमीयते धर्माधर्मयोः को मत्सरः । किं च-

स्वदीपजीवितमरणादिवत्तत्सिद्धिः ॥ ३५ ॥ यथा त्वदीपजीवितमरणमुखदुःखादीनां मनुष्यमात्राप्रत्यक्षाणां अतिशयज्ञानाभिरुपलभ्यमानस्वरूपाणां अस्तित्व । तथा तावकानप्रमाणगोचरातीतयोरपि परमर्षिसर्वज्ञदृष्टयोः धर्माधर्मयोरस्तित्वमिति को विरोधः । किं च-

ज्ञानादिवदिति चेन्न उक्तत्वात् ॥ ३६ ॥ स्यादेतन् ज्ञानादीनामाकारिणामानां च द्रव्यादीनां निर्दृष्टिः परस्परान्नया न धर्माधर्मास्तिकापस्यानीयद्रव्यातसम्भवात् । तथा जीवपुद्गलेषु गतिस्थितिरिणामा अपि अन्योन्याध्रया इति धर्माधर्माभाव इति ? तत्र । किं कारणमुक्तत्वात् । उक्तमेतत् पत्रिप्रभृतीनां गतिस्थितिकारणेन साधारणेन बाह्येन भावितव्यमिति । किंच-ज्ञानादिद्रव्यादिविरागणामपि निर्दृष्टेः कालो हेतु बाह्योऽतीतान्युपगमादसमस्तमाधिः ।

अदृष्टहेतुके गतिस्थिती इति चेन्न पुद्गलेष्वभावात् ॥ ३७ ॥ स्यामतमदृष्टो नामाऽऽमगुणोस्ति यदेतुक् सुखदुःखविपाक तत्साधनसन्निधानं च । एव च कृत्योक्त अप्रेरुर्ध्वञ्चलन, वायोश्च तिर्यग्गमन अगु-
मनसोश्चाद्य कर्मस्येतान्यदृष्टकारितानि उपर्यपिणमपसपणमसितपीतसयोगा कार्यान्तरसयोगाश्चेति अदृष्टकारि-
तानि इत्यादि तदेतुके गतिस्थिती इति । तन्न । किं कारणं ? पुद्गलेष्वभावात् । अचतनत्वात् पुद्गलानां पुण्या-
पुण्यकारणाभावात् तत्कृतमतिस्थित्यभावदोषः ।

यस्योपकारस्तादर्थ्या क्रियाप्रवृत्तिरिति चेन्नाऽन्यधर्मस्यान्यत्र क्रियारम्भे सामर्थ्याभावात् ॥ ३८ ॥
स्यादेतत् यस्य घटादय उपकरिष्यति तस्य पुनोऽदृष्टाद् घटादिकगतिस्थिती भवत इति ? तन्न । किं कारणं
अन्यधर्मस्याऽन्यत्र क्रियारम्भे सामर्थ्याभावात् । न हि स्वाश्रये क्रियामनारभमाण अन्यत्र क्रियाहेतुरस्तीत्युक्त
पुरस्तात् । किं च—

पुण्यापुण्यात्ययेपि गतिस्थितिदर्शनात् ॥ ३९ ॥ विनिर्मुक्तपुण्यापुण्यवचानां सिद्धानां गति-
स्थिती इत्येते ततो नादृष्टहेतुके गतिस्थिती ॥

अमूर्तत्वाद्गतिस्थितिनिमित्तत्वानुपपत्तिरिति चेन्न दृष्टांताभावात् ॥ ४० ॥ स्यामत रूपा-
दिगुणविरहितत्वात् अमूर्तो धर्मोवर्मावस्युपगम्येते । ततस्तयोर्गतिस्थितिहेतुव नोपपद्यते इति ? तन्न ।
किं कारणं ? दृष्टांताभावात् । न हि दृष्टातोस्ति येनामूर्तत्वात् गतिस्थितिहेतुत्व निवर्तते । किं च—

आकाशप्रधानविज्ञानादिवचत्सिद्धेः ॥ ४१ ॥ यथाकाशममूर्तमपि सर्वपदार्थानामवगाहनप्रयोजनमुपपादयति । यथा वा प्रधानममूर्तमपि पुरुषार्थप्रवृत्त्या महदादिविकारमापद्यमानं पुरुषस्यापकरोति ।
यथा वा विज्ञानममूर्तमपि सन्नामरूपोपपत्तौ निमित्तं विज्ञानप्रत्यय नामरूपमिति वचनात् । यथा वाऽपूर्वाख्यो
धर्मः क्रियया अभिव्यक्त सन्नमूर्तोपि पुरुषस्योपकारी वर्तते । तथा धर्माधर्मयोरपि गतिस्थित्युपपन्नोऽवसेयः ।
अत्राह—यद्यतीन्द्रिययोर्धर्माधर्मयोरुपकारसम्बन्धनास्ति त्वमन्धियत तदनन्तरमुद्दिश्य नमसाऽतीन्द्रियस्याधिगमे क
उपकारक इत्यश्रोष्यते—

आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

आकाशशब्दो व्याख्यातार्थः ॥

अवगाहशब्दो भावसाधनः ॥ १ ॥ अवगाहनमवगाह इति भावसाधनोऽवगाहशब्दो वेदितव्य
अवगाहोऽनुपवेश इत्यर्थः ।

धर्माधर्मयोरवगाहं प्रति कर्तृत्वादानादिसंरंभनिवृत्तिरिति चेन्नौपचारिकत्वात् व्याप्ति-
ज्ञावात् ॥ १ ॥ स्यामत यथा जलमवगाहते हस्त इति न जलहस्तयोरनादिस्संबन्धः । तथाकाश धर्माध-
र्मोऽवगाहते इत्युपपन्नमात्रं अनादिस्संबन्धो निवर्तत इति । तन्न । किं कारणं ? औपचारिकत्वात् । औपचारिको
ऽपमवगाहः । कुत क्रियामावात् । कुतस्तिर्ह उपचारः ? व्याप्तिज्ञावात् । यथा गमनाभावेपि सर्वगतमाकाश-
मियुप्यते व्याप्तिज्ञावात् । तथा गुल्यावगाहक्रियामानेपि लोककाशेपि सर्वत्र व्याप्तिदर्शनात् व्यवहियते
धर्माधर्मयोर्लोककाशोऽवगाह इति ।

अयुतसिद्धामाधाराधेयत्वानुपपत्तिरिति चेन्न तत्रापि दर्शनात् पाणिछेत्तावत् ॥ ३ ॥
स्यादेतत् युतसिद्धानां लोके दृष्ट आधाराधेयभावः यथा कुड्मन्दरोदीना । अयुतसिद्धाश्चेते आकाशधर्मा-
धर्मा अभासिपूर्वका प्राप्यभावात् तत आधाराधेयभावो नोपपद्यत इति ? तन्न । किं कारणं ? तत्रापि दर्शनात्
यथा युतसिद्धभावे पाणी छेलेति आधाराधेयभावो दृष्टः तथा लोककाशे धर्माधर्मादिव्याधेयाधारभावः सिद्धः ।

दृष्टत्वादीश्वरैश्वर्यवत् ॥ ४ ॥ यथेष्टरस्यैश्वर्यस्य बाध्युतसिद्धेऽपि ईश्वरे ऐश्वर्यमिति व्यवहारो दृष्टः
स्तथा लोकाकाशे धर्मधर्माविति व्यपदेशो युक्तः ।

अनेकांताच्च तत्सिद्धिः ॥ ५ ॥ नायमेकांतः अनादिसवधौ धर्माधर्मौ अयुतसिद्धौ वेति । किं तर्हि !
स्यादनादिसवधौ स्यान्नाऽनादिसवधौ स्यादयुतसिद्धौ स्यान्नाऽयुतसिद्धावित्यादि । तद्यथा—पर्यायार्थिकगुण-
भावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात् व्ययोदयमावात् स्यादनादिसवधौ अयुतसिद्धौ च । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्याया-
र्थिकप्राधान्यात् पर्यायाणां व्ययोत्पादसद्भावात् स्यान्नाऽनादिसवधौ नायुतसिद्धौ चेत्पादो योग्यः । ततः किं !
कथंचित् अवगाहः आधारार्थेयभावश्च सिद्धो भवति ॥

जीवपुद्गलानां मुख्योपवगाहः क्रियापरिणामात् ॥ ६ ॥ जीवानां पुद्गलानां च मुख्योपवगाहो
वेदितव्यः । कुतः ? क्रियापरिणामात् । यथा हंसो जलमपवाहते इति मुख्यो व्यपदेशः तथा जीवपुद्गला आका-
शमगाहते क्रियापरिणामात् इति मुख्यो व्यपदेशोऽवसेयः ।

आकाशस्यावकाशदानसामर्थ्यात् परस्पर प्रतिघाताभाव इति चेन्न स्थूलानामन्योन्य
प्रतिघातात् ॥ ७ ॥ स्यान्मत यद्यवकाशदानसमर्थमाकाशं तस्य च सर्वत्र सन्निधानात् भूतानां परस्परप्र-
तिघातो न स्यात् । दृश्यते च बज्रादिभिर्लोहादीनां भिष्यदिभिश्च गगदीनां ततोऽस्याऽवकाशदानसामर्थ्यं
हीयत इति । तन्न । किं कारणं ? स्थूलानामन्योन्यप्रतिघातात् । स्थूला हि परस्परतः प्रतिहन्यन्ते न सूक्ष्मास्ते-
षामन्योन्यप्रदेशशक्तियोगात् न तस्य तावता अवकाशदानसामर्थ्यं हीयते ।

असाधारणलक्षणत्वानुपपत्तेरिति चेन्न सर्वावगाहविशेषलक्षणोपपत्तेः ॥ ८ ॥ स्यादेतत् यदि
सूक्ष्मभावात् इतरेपि पदार्थाः अन्योन्यावकाशदानं कुर्वन्ति माकाशस्य इदं असाधारणलक्षणं । असाधारणे
हि लक्षणेऽस्तित्यनुमीयतेऽतस्तदभावादाकाशाभावं इति । तन्न । किं कारणं ? सर्वावगाहविशेषोपपत्तेः । यथा
भूम्यादिषु अश्वादिगतिरित्युपपन्नहस्तेषां असाधारणलक्षणेनानुमीयते धर्माधर्मौ । तथा सर्वद्रव्यावगाहविशेष-
लक्षणोपपत्तेराकाशस्यास्तित्वमनुमीयते ॥

अलोकाकाशे तदभावादभाव इति चेन्न स्वभावापरित्यागात् ॥ ९ ॥ स्यान्मत यद्यवकाश-
दानलक्षणमाकाशे अलोकाकाशेऽनगाहिनामभावात् तल्लक्षणभावात् लक्ष्यानवधारणप्रसंगः इति । तन्न
किं कारणं ? स्वभावापरित्यागात् । यथा हस्त्यावगाहकस्याभावेऽवगाहत्वजलस्य न हीयते । तथा अवगा-
हित्वाभावेऽपि नाऽलोकाकाशस्य अवकाशदानसामर्थ्यानिः ॥

अज्ञातत्वादभाव इति चेन्नासिद्धेः ॥ १० ॥ स्यादेतत् नास्त्याकाशमज्ञातत्वात् खरविषाणवत्
इति । तन्न । किं कारणं ? असिद्धेः । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यात् स्वप्रत्ययागुणलघुगुणवृद्धिहानि-
विकल्पपेक्षया अवगाहकजीवपुद्गलप्रत्ययावगाहभेदेविवक्षया च आकाशस्य जातत्वोपपत्तेः हेतोरसिद्धिः ।
अथवा व्ययोत्पादौ आकाशस्य दृश्येते यथा चरमसमयस्याऽसर्वज्ञस्य सर्वज्ञत्वेनोत्पादस्तथोपलब्धेः ।
असर्वज्ञत्वे न व्ययस्तयानुपलब्धेः । एव चरमसमयस्यासर्वज्ञस्य साक्षादनुपलब्धमकाशं सर्वज्ञत्वोपपत्तौ
उपलभ्यत इति उपलब्धत्वेनोत्पन्नमनुपलब्धत्वेन च भिनिष्टे । यदि तेनाऽग्निष्टमनुपलब्धं च
स्यात् सर्वज्ञत्वमेवास्य न स्यात् । अतो व्ययोत्पाददर्शनात् असिद्धो हेतुः । बुद्धिश्चल्लक्षणस्य
खरविषाणस्य स्वकारणसन्निधाने सति ज्ञेयत्वात् अस्तित्वाच्च साम्यसाधनधर्मासिद्धता दृष्टांतस्य, खरो मृतः
गौर्जातः च एव इत्येकजीवविवक्षायां खरव्यपदेशमाजो जीवस्य गौर्जातिसंक्रमे विषाणोपलब्धेः । अथ
खरविषाणस्यापि जात्यास्तित्वसद्भावात् उभयधर्मासिद्धता । निरन्वयविनश्वरत्वे तु स्थूलभावान् लोक-
सम्बन्धहारलोपः स्यात् ।

अनावृत्तिराकाशमिति चेन्न नामधत् तत् सिद्धेः ॥ ११ ॥ स्यादेतत् नाकाशं नाम किं-

चिद्वसवसि आरणाभावमान हि तत् इति । तत्र किं कारणं, नामरत्तसिद्धे । यथा नामरत्तनादि अमूर्तत्वात् अनावृत्त्यपि सदस्तौत्यभ्युपगम्यते । तथा आकाशमपि वस्तुभूतमित्यनुसरेत् ।

शब्दलिङ्गत्वादिति चेन्न पौद्गलिकत्वात् ॥ १२ ॥ स्यामत नामगाहेन आकाशमनुमीयते कुतस्तर्हि । शब्दलिङ्गत्वात् । शब्दो ह्याकाशगुणं वाताभिषातवाहानिमित्तवशात् सर्वत्र उत्पद्यमान इन्द्रियप्रत्यक्षं अन्यद्रव्यासम्बन्धी गुणिनमाकाशं सर्वगतं गमयति ।

गुणानामाधारपरतन्त्रत्वादिति तन्न किं कारणं पौद्गलिकत्वात् ॥ १३ ॥ पुनश्चद्रव्यमिह करोति शब्दं, नाकाशगुणं तस्योपरिष्ठत्वं युक्तिर्वक्ष्यते ।

प्रधानविकार आकाशमिति चेन्न तत्परिणामाभावात् आत्मवत् ॥ १४ ॥ स्यामत प्रधानं नाम सररजस्तमसां साम्यरूपमस्ति प्रसवस्वभावकम् । तद्विकारा महदाद्यस्तद्विकारविशेषः कश्चित् आकाशमिति तत्र । किं कारणं ? तत्परिणामाभावात् आत्मवत् । यथा परमात्मना नियन्त्रितान् निरूपितान् अनन्तबाधविशेषान् आनिभावातिरोभावात् परिणामाभावः । तथा प्रधानस्यापि नित्यवनिष्क्रियत्वानन्तबाधविशेषात्मन्युत्तपरिणामं तदभावात् प्रधानविकाराकाशकल्पनाभ्यावात् । किं च यथा घटस्य प्रधानविकारस्याऽनित्यं वमूर्तित्वमसर्वगतत्वं च । तथा आकाशस्य स्यात् । विषयवा वा । उपकारप्रकरणाभिसम्भेनदमुच्यते

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानां ॥ १५ ॥

शरीरे सत्युत्तरेषां प्रवृत्तिदर्शनात् आदौ तद्वचनं ॥ १ ॥ सति शरीरेऽभिष्टानभूते उत्तरेषां प्राणादीनां बोधेयानां प्रवृत्तिरिति कृत्वा शरीरं प्रधानमतस्तस्यादौ ग्रहणं कियते ।

तदनन्तरं बाहुपादान् पुरुषहितावाप्तिमूलत्वात् ॥ २ ॥ तदनन्तरं बाहुपादान् कियते । कुत । पुरुषहितावाप्तिमूलत्वात् । पुरुषस्य हि बाहू हिते प्रवर्तिका धात्रेन्द्रियद्वारेण ।

अन्येन्द्रियोपसंख्यानमिति चेन्न शब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यामत चक्षुरादीन् पौद्गलिका इत्यनुपसंख्यानमिति । तत्र । किं कारणं ? चशब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वात् । उत्तरसूत्रे वक्ष्यते चशब्दः, स इष्टसमुच्चयार्थो भवति ।

आत्मप्रदेशाच्चक्षुराद्यग्रहणमिति चेन्न द्रव्येन्द्रियस्य पौद्गलिकत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् उक्ते बाहुलासंख्येयभागप्रमिता आत्मप्रदेशा ज्ञानावरणार्थोत्तरायक्षयौपशमनिमित्ताश्चक्षुरादिष्वपदेशमाजो न पौद्गलिका इत्यनुपसंख्यानमिति । तत्र । किं कारणं ? द्रव्येन्द्रियस्य पौद्गलिकत्वात् । अगोपागनामलभनिमित्ता हि द्रव्येन्द्रियपरिणामा पौद्गलिका औमन उपकारे वर्तते ।

मनोग्रहणप्रसंगाच्च ॥ ५ ॥ यदि ज्ञानावरणार्थोत्तरायक्षयौपशमनिमित्तत्वाच्चक्षुराद्यग्रहणं न्याय्यं मन्यते मनसोऽप्यग्रहणं प्राप्नोति मनोऽपि हि नो इन्द्रियारण्यस्योपशमापन्नः ।

अनवस्थितत्वात् मनोग्रहणमिति चेन्नाऽनवस्थानेऽपि तन्निमित्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यामत यथा चक्षुरादिव्यपदेशमाजं आत्मप्रदेशा अवस्थिता नियतेऽपदेशान् न तथा मनोवस्थितमस्ति । अत एव तदनिन्द्रियमित्युच्यते तत्ताऽस्य न पृथग्ग्रहणीमिति तत्र । किं कारणं ? अनवस्थानमिति तन्निमित्तत्वात् । यत्र यत्र प्राणिमान् सत्र तत्र आत्मप्रदेशा अगुलासंख्येयभागप्रमिता मनोव्यपदेशमाजः ।

बाह्वग्रहणप्रसंगाच्च ॥ ७ ॥ यदि आत्मपरिणामाच्चक्षुराद्यग्रहणं कल्प्यते वाच्योऽप्यग्रहणं, बाह्वपि ज्ञानावरणार्थोत्तरायक्षयौपशमनिमित्तत्वाच्च ।

बाह्विर्विनि स्तानामात्मपरिणामाभावाच्चद्रहणमिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतद्बाह्विर्विनि

सृता वाक्पुद्गला आभरणानामन भवति तदर्थं पृथग्ग्रहण इति । तन्न । किं कारण । उक्तं वाक् । उक्तमेतदुत्पत्-
द्भिरेवाऽस्माभिक्षुरादीनि द्रव्येन्द्रियाणि पौद्गलिकानीति । तस्मात् सूक्तं चशब्दस्येष्टमुच्चयार्थत्वादिति ।

ततो मनोगूढं तद्वत्तस्तिद्धे ॥९॥ तत पश्चात् मनोग्रहणं क्रियते । कुत ? तद्वत्तस्तिद्धे ।
यस्यात्मनः शरीरमस्ति वाग्निवर्तनसामर्थ्यं च, तस्य हि तद्वत्तीति ।

अंते प्राणापानोपादनं सर्वससारिकार्यत्वात् ॥ १० ॥ अतः तु प्राणापानोपादानं क्रियते ।
कुत ? सर्वससारिकार्यत्वात् । सर्वेषां हि ससारिणां जीवानां प्राणापानलक्षणं कार्यमस्ति ।

पुद्गलद्रव्यलक्षणार्थमिति चेन्न वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ११ ॥ स्यात्ततः शरीराद्भूतं प्राणापानमह-
णमिदं पुद्गलद्रव्यस्य लक्षणार्थं नोपकारप्रतिपादनार्थमिति ? तन्न । किं कारण ? वक्ष्यमाणत्वात् । वक्ष्यते
हि उत्तरत्र पुद्गललक्षणं व्यापि, इदं आत्मोपकारकत्वादुपग्रहप्रकरणे उच्यते ।

प्रत्यक्षत्वादनुपदेशः इति चेन्न केपांचिदप्रत्यक्षत्वात् ॥१२॥ स्यादेतत् धर्मादीनां गयुप-
ग्रहादिप्रयोजनमुक्तं युक्तं तेषां अप्रत्यक्षानामपि गमहेतुत्वात् । शरीराद्युपग्रहाभिधानं तु पुद्गलानामयुक्तं प्रत्य-
क्षत्वात् । यो हि द्र्यात् पुरस्तात् आदित्य उदेति पश्चादस्त गच्छति, मधुरो गुडः, कटुकः शृंगिवरमिति किं
तेन कृतं स्यादिति ? तन्न । किं कारण ? केपांचित् प्रत्यक्षत्वात्, औदारिकैः क्रियाकारहरकतैजसकार्माणश-
रीराणि सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षाणि, तदुदयापादितवृत्तिगुपचयशरीराणि कानि चित् प्रत्यक्षाणि च । मनोऽव्यक्ष-
मेव । वाक्प्राणापानाः केचित् प्रत्यक्षाः, केचिदप्रत्यक्षाः, इन्द्रियगोचरातीतत्वात्-अतः पुद्गलोपकारस्फुटी-
करणार्थं शरीराद्युपदेशः क्रियते ।

शरीराद्युक्तानि ॥ १३ ॥ शरीराण्यौदारिकादीनि व्याख्यातानि पौद्गलिकानि ।

कार्मणमपौद्गलिकमिति चेन्न तद्विपाकस्य मूर्तिमत्संबन्धनिमित्तत्वात् ॥ १४ ॥ स्यादेतत्
कार्मणं पौद्गलिकं न भवति । कुत ? अनाकारत्वात् । आकारवता हि औदारिकार्थानां पौद्गलिकत्वं युक्तं
कार्मणं तु अनाकारमिति ? तन्न । किं कारण ? तद्विपाकस्य मूर्तिमत्संबन्धनिमित्तत्वात् । यथा ब्रह्मादीनामु-
दकादिद्रव्यसंबन्धप्रापितपाकानां पौद्गलिकत्वं दृष्टं तथा कार्मणमपि गुडकटकादिमूर्तिमद्द्रव्योपनिपाते सति
विपश्यमानत्वात् पौद्गलिकमित्यवतयेत् । न हि अमूर्ते किंचिन्मूर्तिमत्संबन्धे सति विपश्यमानं दृश्यमिति ।

वाग् द्विधा अपि पौद्गलिकी तन्निमित्तत्वात् ॥ १५ ॥ द्विधा वाक् भागवाक् द्रव्यवागिति
स्त्रीभ्यां पौद्गलिकी, कुतस्तन्निमित्तत्वात् पुद्गलकार्यत्वादित्यर्थः । भागवाक् तावद्वीर्यतरायमतिश्रुतज्ञानावरण-
क्षयौपशमार्गोपागनामलाभनिमित्तत्वात् पौद्गलिकी, तदभावे तद्व्यवभावात् । तत्सामर्थ्योपतेन क्रियावत्तामना
प्रेर्यमाणा पुद्गला वाक्त्वेन विपरिणमत इति द्रव्यवागपि पौद्गलिकी श्रोत्रेन्द्रियविषयत्वात् । पुनः कुतो न
गृह्यते ? इति चेदुच्यते—

पुनरग्रहणं तद्विषयवदसंहरत्वात् ॥ १६ ॥ यथा तद्विषयं चक्षुषोपलब्धं निष्पत्तिशीर्षत्वात्
पुनर्न दृश्यते तथा श्रोत्रेण उपलब्धं वाक् निष्पत्तिशीर्षा पुनर्न श्रूयते । अथ कथं चक्षुरादिभिरस्त्री न गृह्यते ?

चक्षुरादिग्रहणाभावो प्राणग्राह्यसाधनुषलब्धिवत् ॥ १७ ॥ यथा प्राणप्राप्ते गन्धद्रव्ये तद-
विनाभाविनं सतोपि रसादयो नोपलभ्यन्ते । तथा श्रोत्रेन्द्रियविषयोपि श्रोत्रेन्द्रियेन गृह्यते सूत्रं वात् ।

अमूर्तिरिति चेन्न मूर्तिग्रहणप्रेरणारोधदर्शनात् ॥१८॥ स्यादेतत् अमूर्तं शब्दः अमूर्तगुण-
त्वादिति ? तन्न । किं कारण ? मूर्तिग्रहणप्रेरणारोधदर्शनात् । मूर्तिमता इन्द्रियेण शब्दो गृह्यते नचामूर्तः
कश्चिद्विषयमाप्नोति । प्रेर्यते च मूर्तिमता पश्यनेन अर्कतुल्यशिवत् दिगतरस्येन प्राप्तात्वात्, नचाऽमूर्तस्य
मूर्तिमता प्रेरणं प्रयुज्यते । अवश्यमेव च शब्दः नलजिह्वादिभिः कुल्याजलवत्, नचाऽमूर्तं किंचिन्मूर्तिमता-

उपस्थितमान इष्टमिति । अत्राह—नैते हेतवः यस्तावदुच्यन्ते इन्द्रियप्राज्ञत्वादिति श्रोत्रमाकाशमयममूर्तस्य प्राहकमिति को विरोधः । यश्चाप्यते प्रेरणादिनासौ प्रेर्यते गुणस्य गमनाभावात् । देहातरस्थेन कथं गृह्यते इति चेत् सयोगाद्विभागात् शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिरिति शब्दातरारम्भान् ग्रहण । वेगवद्भ्रूयाभिघातात् तदना-
रम्भेऽग्रहण न प्रेरणमिति । योप्युच्यतेऽवरोधादिति स्पर्शवद्भ्रूयादिभिघातादेव दिगन्तरे शब्दातरानारम्भान् एकदिक्कारमे सति अवरोध इव लक्ष्यते न तु मुख्योत्तीत्युच्यते—नैते दोषाः । श्रोत्र तावदाकाशमय इति नापपद्यते आकाशस्यामूर्तस्य कार्यातरारम्भशक्तिविरहान् । अष्टयशादिति चेर्चित्यमेतत्—किमसावष्टय आकाश सत्करोति उतात्मानमाहोस्वित् शरीरैकदेशमिति । न तावदाकाशो सत्कारो मुख्यते अमूर्तत्वात् अन्यगुण-
त्वादसम्बन्धाच्च । आत्मन्यपि शरीरादत्यन्तमन्यत्वेन कल्पिते नित्ये निरवयवे सत्काराधानन मुख्यते तदुपार्जनफला-
दानाऽसम्भवात् । नापि शरीरैकदेशं मुख्यते अन्यगुणात्वात् अनभिसम्बन्धाच्च । किं च मूर्तिमत्सम्बन्धजनितवि-
पासपक्षिदर्शनात् श्रोत्रं मूर्तमेवेत्यवसंयं यदुच्यते—स्पर्शवद्भ्रूयाभिघातान् शब्दातरानारम्भ इति छात्पातिता नो
रतद्वृष्टिः । स्पर्शवद्भ्रूयाभिघातादेव मूर्तित्वमस्य सिद्धं । न हि अमूर्तः कश्चित् मूर्तिमता निह्नयते । तत् एव
च मुख्यवरोधः सिद्धः स्पर्शवदनभिघाताभ्युपगमात् ।

अभिधवादिदर्शनाच्च मूर्तः शब्दः इत्यवगंतव्यं ॥ १९ ॥ यथा तारकादयो भास्करप्रभाभिवाल्-
तिमतः । तथा सिंहागजभेयादिशब्दैर्वृद्धिः शकुनिकतादयोऽभिभूयते । तथा कसादिषु पतिता ध्वन्य-
तारारमे हेतवो भवन्ति । गिरिगह्वरादिषु च प्रतिहताः प्रतिशुद्धान्मास्कदति । अत्राह—अमूर्तेरप्यभिधवा-
द्व्यते यथा विज्ञानस्य सुतादिभिः मूर्तिमद्विस्तृता नाप्यं निक्षयहेतुः । इत्युच्यते । नाप्यव्यभिचारः विज्ञानस्य
क्षायोपशमिकस्य पौद्गलिकाभ्युपगमात् । इतरथा हि आकाशवत्प्रतिभूयते ।

मनश्च द्वितयं पौद्गलिकं तन्मयत्वात् ॥ २० ॥ द्विप्रकारं मनो भावमनो द्रव्यमनश्चेति तदुभय-
मपि पौद्गलिकं । कुतः ? तन्मयत्वात् । भावमनस्तावत् लक्ष्युपयोगलक्षण पुद्गलावलम्बनत्वात् पौद्गलिकं ।
द्रव्यमनश्च ज्ञानावरणार्थावतरापक्षयोपशमलाभप्रत्यया गुणदोषविचारस्मरणादिप्राणिधानाभिमुखस्याऽऽत्मनो-
नुप्राहका, पुद्गला, वीर्यवित्तोपायार्जनसमर्था मनस्त्वेन परिणता इति कृत्वा पौद्गलिकं आकाशमय ।

अर्थांतरमिति चेन्न अनेकातात् इन्द्रियवत् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् अर्थांतर आत्मनो मन इति ।
तन्न । किं कारणं ? अनेकातात् इन्द्रियन् । यथा वीर्यावतरापक्षानावरणक्षयोपशमापेक्षस्य आत्मन एवाद्रिय-
रिणामादेशात्स्यादनन्यद्विद्विष, इन्द्रियनिवृत्तावपि आमनोऽऽस्थानात् । स्यादन्यत् तथाऽऽत्मन एव तत्क्षयो-
पशमापेक्षस्य मन परिणामादेशात् स्यादनन्यत् मनोनिवृत्तावामनोऽऽस्थानात् स्यादन्यत् ।

अवस्थायीति चेन्न अनंतरसमयमनुपुतेः ॥ २२ ॥ स्यादेतत् अवस्थापि मनः, न तस्य निवृ-
त्तिरिति । तन्न । किं कारणं ? अनंतरसमयमनुपुते । मनस्त्वेन हि परिणताः पुद्गलाः गुणशेषविचारस्मरणादि
कार्यं कृत्वा तदनंतरसमय एव मनस्त्वान् ग्रह्यवन्ते ।

आदेशवचनाच्च ॥ २३ ॥ नायमेकांतः अवस्थाम्येव मन इति । कुतः ? आदेशवचनात् । द्रव्या-
र्थादेशान्नमनः स्यादवस्थापि, धर्माद्यदिज्ञानं स्यादनन्यथापि ।

एकद्रव्यमिति चेन्नाऽऽमाद्वर्णात् ॥ २४ ॥ स्यादेतत् एकद्रव्य मन प्रत्यात्मं वर्तते इति, तन्न
च “प्रयत्नाधौगपचात् ज्ञानार्थगदचात्तक मनः” इति । तन्न । किं कारणमसामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यं
परमाणुमात्रवात् । परमाणुमात्रं हि मन तदात्मनेन्द्रियेण युक्तं सत् स्वप्रयोजनं प्रति व्याप्यते इत्यभिमतं ।
तत्रेदं विचार्यते तदात्मैन्द्रियस्या सर्वात्मना वा संबध्यते तदेकदेशेन वा ? यदि सर्वात्मना तयोरोन्द्रिययो-
रर्थांतरभावात् व्यतिरिक्तयोरन्यतरेण सर्वात्मना सम्बन्धः स्यात्, अणोः मनसः नोभास्या युगपद्विरोधात् ।
अग्राग्येन देशेनाऽऽत्मनः सद्रूप्यते अन्यदेशेनेन्द्रियेणैव सति प्रदेशात्तन्न मनसः प्रसक्तं तदानीष्टमनुमात्रत्वात्
मनसः । किं यथात्मा मनसा सर्वात्मना संबध्यते न्नसोऽनुमात्रत्वात्मानोऽप्यनुत्वं, आत्मनो विमुन्यात् मनसो च

त्रिभुवं प्रसज्यते । अथैकदेशेनाऽऽत्मा मनसा सयुज्यते ननु प्रदेशस्थमात्मनः प्रसक्तं । ततश्चतुष्टयत्रयद्वयस-
न्निकर्षजज्ञानमुखदुःखादीनां प्रदेशवृत्तिवात् आमनः । कश्चित् प्रदेशो ज्ञानादियुक्तः कश्चित् प्रदेशो ज्ञानादिवि-
रहित इति । यत्र ज्ञानादिनिरोहितस्तत्तात्मलिङ्गमाभावात् तदभावा इति सर्वगतत्वाभावात् स्यात् । तर्होद्वेगेण मनो
यदि सर्वात्मना सयुज्यते इन्द्रियस्याणुमात्रत्वाच्चाणुत्वं । अथैकदेशेन मन इन्द्रियेण सयुज्यते न तर्हि अणु
तत् । किं च गुणगुणिनोरन्यत्वात्नित्यस्याश्च मनसः सयोगविभागपरिणामाभावात् नास्यात्मना नर्चेन्द्रियैः सयो-
गविभागो स्तः । अथ सयोगविभागाम्या मनः परिणमते न तर्हि नित्यम् । न च गुणगुणिनोरन्यत्वं । अचेतन-
स्याश्च मनसः अनैनेय इन्द्रियेणाऽनैनेय चामना संयोज्य नैन्द्रियार्तपरिति विशेषज्ञानाभावात् । प्रतिनियतात्मे-
न्द्रियसयोगाभावात् कर्मरदिति चेन्न । पौरुषेयपरिणामानुरजित्वात् कर्मणः स्याच्चेतन्यं, पुद्गलद्रव्यादेशाच्च स्वाद-
चेतनत्वमिति विपमो दृष्टातः । सौक्ष्म्याच्च मनसश्चक्षुरादीनां रूपादिग्रहणयोग्यत्वाभावात् अणुना मनसा
चक्षुरादेः कृत्स्नस्याऽनधिष्ठितत्वात् । यावान् देशश्चक्षुरादीनामणुना मनसाधिष्ठितस्तावता एव रूपादिग्रहणसा-
मर्थ्यं भवेत् । न कृत्स्नस्य, दृष्ट च कृत्स्नग्रहणं तस्मान् नाणु ।

आहु संचारितीति चेन्न अचेतनत्वात् ॥ २५ ॥ स्यान्मतं अणुमात्रमपि सम्मनः आहु संचारित्वात्
कृत्स्नग्रहणेहेतु इति । तन्न किं कारणमचेतनत्वात् । न हि अचेतनस्य मनसः बुद्धिपूर्विका सर्वत्र व्यावृत्तिर्युक्ता ।

अदृष्टवशादिति चेन्न क्रियापरिणामाभावात् ॥ २६ ॥ स्यादेतत् पुरुषेण प्रेयमाणमलात-
चक्रमाहु संचरणात् सर्वत्रोपलभ्यते, तथाऽदृष्टवाशान्मनसो भ्रमणमिति । तन्न । किं कारणं ? क्रियाप-
रिणामाभावात् । क्रियानता हि पुरुषेण प्रेयमाण मलातचक्र सर्वत्रोपलभ्यते इत्येतद्युक्तं, अदृष्टः पुनरात्मगुणः
स्वयमक्रियोऽन्यत्र क्रियाहेतुरित्येतदयुक्तमित्युक्तं पुरस्तात् ।

अनादिसंबन्धमिति चेन्न संयोगित्वात् ॥ २७ ॥ स्यादेतत् अनादिसंबन्ध मनः स्वभावत एवेति
तन्न । किं कारणं ? संयोगित्वात् । अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगः इत्यणुमनोनादिनाभ्युपगम्यते इति
मनोब्रह्मस्याऽऽत्मनाऽनादिसंबन्धः । क्षायोपशमिकवाच्च नार्हतस्य आत्मनाऽनादिसंबन्ध मन इति सिद्धमास्ति ।

तत्परित्यागविरोधाच्च ॥ २८ ॥ यदि अनादिसंबन्ध मनो भवेत् अतोऽस्य परित्यागविरोधः
स्यात् । अस्ति च परित्यागः अतो नानादिसंबन्ध मनः ।

कर्मवादिति चेन्न अनेकातात् ॥ २९ ॥ स्यादेतत् यथा जीवकर्मणोरनादिसंबन्धेऽपि कर्मपरित्यागा-
विरोधः, तथा मनसोऽपि । तन्न । किं कारणं अनेकातात् । नायमेकात जीवकर्मणोरनादिसंबन्ध इति, किं
तर्हि ? कर्मसंबन्धसत्त्वपेक्षया स्यादनादिसंबन्धः, मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययापादितसंबन्धभेदापेक्षया स्यादादिमान्,
अतोऽस्य तत्प्रत्यनीकभावात्प्रकर्षसन्निधौ परित्याग इति नास्ति विरोधः ।

इन्द्रियमहकारिवेदनावगमादिति चेन्न चेतनास्वभावत्वात् ॥ ३० ॥ स्यादेतदिन्द्रियाणां सहकारि-
कारण मनः । कुत ? चक्षुरादिभिरिष्टानिष्टरूपरसादिनिषेधोपलब्धौ तत्तान्नाशने सुखदुःखवेदनागमान् आमैत्र
नान्योऽस्य व्यापारोस्ति इति ? तन्न । किं कारणं ? चेतनास्वभावत्वात् । निष्ठप्राय विडम्बन् इन्द्रियपरिणामात्
इन्द्रियमनश्चेतनास्त्राभावात् इन्द्रियाण्येव वेदनावगमं कुर्वति । अस्त्येतदेव यदि मनोऽतरेण इन्द्रियाणां वेदना-
वगमो न स्यात् एकैन्द्रियविकलेन्द्रियाणामसंज्ञिपचेन्द्रियाणां च वेदनागमो न स्यात् ।

पृथगुपकारानुपलम्भात् तदभाव इति चेन्न गुणदोषाविचारादिदर्शनात् ॥ ३१ ॥ स्यान्मत
नास्ति मनः पृथगुपकारानुपलम्भात् इति ? तन्न । किं कारणं ? गुणदोषविचारादिदर्शनात् मनसः । मन उप-
लब्धिमत आत्मना मनस्त्वेन परिणमिता पुद्गलाः तिमिराधकारादिबाह्याम्यतरैर्द्रियप्रतिघातहेतुसन्निधानेपि
गुणदोषविचारस्मरणादिव्यापारे साचिन्मनुभवति अतोऽस्त्यतः करण मनः ।

विज्ञानमिति चेन्न तत्सामर्थ्याभावात् ॥ ३२ ॥ स्यान्मत न मनो नामाऽन्यदस्ति किं तर्हि
विज्ञानमेव किञ्चिन्मनः इति व्यपदिश्यते । उक्तं च-

पण्णामनंतरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मनः ।

इति तन्न किं कारणं ? तत्सामर्थ्याभावात् । वर्तमानमेव विज्ञानं बाह्यमर्थं नाप्यबोद्धुमळ किमग पुनरतीत । वर्तमानं तादात्म्यज्ञानं क्षणिकं पूर्वोत्तरविज्ञानसम्बन्धनिरुद्धकं कथं गुणदोषविचारस्मरणादिव्यापारे साचिब्यं कुर्यात् अनुस्मरणं हीद स्वयमनुभूतस्वार्थस्य दृष्टं नानुभूतस्य । न च क्षणिककाले तत्तन्भवति । एकसत्तानपतितत्वात् तदुपपत्तिरिति चेन्न तदवस्तुत्वात् तदतीतमत्यन्तमसत् कथमिव गुणदोषविचारस्मरणादो सहायी भवेत् । आलपरिज्ञानं बीजशक्तिरूपं सदनास्थितमालम्बनं भवतीति चेत्, तस्य एकस्य कालांतरावस्था रित्याभ्युपगमे क्षणिकप्रतिज्ञाहानिः । चेत्तदालम्बनाभावात् ।

प्रधानविकार इति चेन्न अचेतनत्वात् ॥ ३३ ॥ स्यादेतत् न पौद्गलिकमनः । किं तर्हि ? प्रधान- विकारः, प्रधानस्य महदहकारादिभावेन परिणामिनः कश्चिद्विकारविशेषो मनः इत्याख्ययने इति । तन्न । किं कारणं ? अचेतनत्वात् । प्रधानमचेतनं तद्विकाराश्च तदात्मका इति घटउदचेतनस्य तस्य गुणदोषविचारणादि- व्यापारे साचिब्यभावात् । किं च मनः कारणं विचारादेः कर्ता पुरुष प्रधान वा स्यात् ? न तावात् पुरुषः निर्गुणत्वात् । सात्विका हि गुणदोषविचारादयो न च प्रधानं तस्याऽचेतनत्वात् । न हि लोके किंचिदचेतन- गुणदोषविचारादेः कर्तृ दृष्टं । किं च —

तदव्यतिरेकात्तदभावः ॥ ३४ ॥ प्रधानत्वात् सत्त्वरजस्तमसां साम्याऽन्योन्यारूपात् महदहकारा- दयः परिणामाः वैषम्यरूपाः व्यतिरेका वा स्युरव्यतिरेका वा । यदि व्यतिरेकः कार्यकारणैरुचैकात्म्य- प्रतिज्ञाहानिः । अधव्यतिरेका प्रधानमेव न परिणामा नाम केचन सतीति मनसो निवृत्तिः ।

कोष्यो वायुरह्णसलक्षणः प्राणः ॥ ३५ ॥ वीर्यातरापज्ञानावरणक्षयोपशमागोपागनामोद- वापेक्षिणाऽऽत्मना उदस्यमानः कोष्यो वायुरह्णसलक्षणः प्राण इत्युच्यते ।

बाह्यो वायुरभ्यन्तरीक्रियमाणोऽपानः ॥ ३६ ॥ तेनैवाऽऽत्मना बाह्यो वायुरभ्यन्तरीक्रियमाणो- 'निःश्वासलक्षणोऽपान इत्याख्यायते । एतावन्मात्रमात्रादिणो जीवितहेतुत्वात् ।

समूर्तिमत्त्वं प्रतिघातादिदर्शनात् ॥ ३७ ॥ तयोः प्राणापानयोः तेषां बाह्यमनं प्राणापानानां वा मूर्तिमत्त्वमवगतव्यं । कुत ? प्रतिघातादिदर्शनात् । प्रतिभयहेतुभिरशनिशब्दादिभिर्मनसः प्रतिघातो दृश्यते, सुरारिभिश्चाऽभिभवं । हस्तपृष्ठादिभिरात्म्यसंस्पर्शात् प्राणापानयोः प्रतिघात उपलभ्यते, श्लेष्मणा चानि- भवः नचाऽमूर्तस्य मूर्तिमद्विरविघातादयः स्युः ।

अत आत्मास्तित्वसिद्धिः प्राणापानादिकर्मणः तत्कार्यत्वात् ॥ ३८ ॥ अत आत्मनोस्तित्वं प्राप्तिवत् । कुत प्राणापानादिकर्मणः तत्कार्यत्वात् । यथा यत्रप्रतिमाचेदिति प्रयोक्तुरस्तित्वं गमयति । तथा प्राणापानादिकर्मापि क्रियावत्मात्मनः साधयति । असति तस्मिन्प्रवृत्ते । नाकस्मान् नियमदर्शनात् । न विज्ञानादि कुत, तेषाममूर्तत्वे प्रेरणशक्तिविरहात् । न रूपस्वभूतं तस्याचेतनत्वात् । सर्वेषां निरीहकस्यान् कर्माभाव इति चेन्न देशांतरप्राप्त्यभावप्रसंगात् । वायुधातुविशेषाद् देशांतरे प्रादुर्भावं क्रियापुनरुच्यते न मुख्यं क्रियास्ति । 'मूर्तिर्येषां क्रिया सैवेति' वचनान् इति चेन्न वायुधातुविशेषात्तत्त्वार्थान् । वायुधातुरपि निःक्रियः स कथमिव देशांतरप्रादुर्भूतिहेतुः स्यात् । क्षणिकत्वाभ्युपगमादनगसितानां कर्माभाव इति चेन्न असिद्धत्वात् अपुक्तेः ।

प्राण्यमत्वाद्बुद्धैकवद्भावप्रसंग इति चेन्नाऽंगाग्निद्वे तदभावात् ॥ ३९ ॥ स्यान्मतं शरीरं च वाक्च मनश्च प्राणश्चाऽपानश्च शरीरवाहमनः प्राणापाना इति द्वे द्वे कृते एकगद्वायं प्राप्नोति । कुत ? प्राण्यमत्वात् इति । तन्न । किं कारणं ? अगाग्निद्वे तदभावात् । प्राण्यगानामनं यो द्वे तस्यैकगद्वायः उक्तं अगमनयन एकदेश इत्यनर्थात्, शरीरमत्राणि चास्त्यैकवद्भावो न भवति । अथवा वागादीनि नागानि दत्तादिवदनास्थितत्वात् । अथवा द्वैकवद्भावः सर्वं समाहारविषयः समाहारैश्चरुप्राणिविरयाणां युक्तं, नानाप्राणिस्वार्थेते विवक्षिताः ततो नास्त्यैकवद्वायः ।

पुद्गलशब्दो निर्दिष्टार्थः ॥ ४० ॥ पुद्गलशब्दस्यार्थो निर्दिष्ट पुगिलनाम् पूरणमत्तनाम् पुद्गला ।

उपग्रहमकरणात्कर्तरि षष्ठी ॥ ४१ ॥ उपग्रहशब्दः प्रकृतः स च कर्मसाधनः तेन कर्तुं शक्नु-
मन्नाम् पुद्गलानामेति कर्तरि षष्ठी द्रष्टव्या । तेन शरीरादिपरिणामरामनां पुद्गलाः उपग्रहीतार इत्युक्त-
मभवति । ते चामानः सक्रिया कर्ममर्तुमस्ता सत शरीरादिष्टतमुपकारं सद्बन्धुर्भूय अनुभवरत्नान्पादुक ।
एकातनि क्रियन्ते अत्यनुदत्ते च शरीरादिभिः नयभावात् तत्कृतोपकारमात्रं सक्रियाहेतुताभावेति
सम्भारामाय तदभावात् कुतो मोक्षः । यथा चैतच्छतुष्टयं गमनव्याहरणचित्तनप्रज्ञादिभवेन परिणाम-
विशेषाहितमनुग्रहकं पौद्गलिकवान् तथाऽप्यपि तत्कृत एवोपकारः । इति प्रदर्शयन्नाह-

सुखदुःसजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

माद्यमत्ययवशात् सद्देवोदयादात्मनः प्रसादः सुख ॥ १ ॥ यदात्मस्य सद्देव कर्म दृष्टादि-
माद्यमत्ययवशात् परिपाकमुपयाति तदात्मनः प्रसादः प्रीतिरूपं सुगमिन्याप्यायते ।

तथाऽसद्देवोदयाद् आत्मपरिणामो यः संकल्पमाय स दुःखमिति ॥ २ ॥ तथा तेन प्रशरेण
माद्यमत्ययवशेनेत्यर्थः । असद्देवोदयादात्मपरिणामो यः सद्देवप्रापः स सुखमिति वक्ष्यते ।

भवस्त्विति निमित्तापुद्ग्लसंबन्धिनो जीवस्य प्राणापानलक्षणक्रियाविशेषाद्युपरमो जीवितं
॥ ३ ॥ भवधारणकारणमपराधं कर्म तदुदयापादितं भवस्त्विति आधानस्य जीवस्य पूर्वोक्तस्य प्राणा-
पानलक्षणस्य क्रियाविशेषाविच्छेदो जीवितमिति प्रसक्तम् ।

तदुच्छेदो मरणं ॥ ४ ॥ तस्य जीवितोच्छेदो जीवस्य मरण इत्यवश्यम् ।

सुखप्रदणमादौ तदर्थत्वात्परिस्पन्दस्य ॥ ५ ॥ सर्वेनां प्राणिनां परितरं सुगमिन्यां ततोऽभ्य-
महणमादौ क्रियते ।

तदनन्तरं दुःखवचनं तत्प्रतिपक्षत्वात् ॥ ६ ॥ सुगमस्य हि प्रतिरुद्धमूलं दुःखं अर्थाभिहेतुना
ततोऽस्य वचनं तदनन्तरं क्रियते ।

जीविनस्तदुपपद्वचनात् तदनन्तरं जीवितमरणं ॥ ७ ॥ यत्र तदुपपद्वचनात् जीविनो
भवति ततः तदनन्तरं जीवितमरणं क्रियते ।

अने मात्पस्यान्मरणस्याने वचनं ॥ ८ ॥ अयुःश्रवणमिदं मरणमेव प्रतीतिरवश्यम् इति
तदुपादाने अने क्रियते । सुगमं च दुःखं च जीवितं च मरणं च सुगमदुःखयोरेव मरणमिति तदुपादाने
सुगमदुःखयोरेव मरणमिति प्रतीतिरवश्यम् ।

लघ्वर्थमेकसूत्रीकरणमिति चेन्नाऽऽशकानिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ १२ ॥ स्यामत शरीरवाङ्मन
प्राणापाना सुखदुःखजीवितमरणप्रापप्रहाश्च पुद्गलानामित्येकमन सूत्र कर्तव्य लघ्वर्थमिति । तन्न । किं
कारण ? आशकानिवृत्त्यर्थत्वात् । शरीरवाङ्मन प्राणापाना हतवश्चत्वार सुखदुःखजीवितमरणानि च फलानि
चत्वारि तर्पा यथासख्यमनिष्टमाश्रय्य तन्निवृत्त्यर्थं नानायागकरण । उत्तरसूत्रं सुखादिसंबधनार्थं च ।

तदनुपपात्तिर्नित्यानित्यपक्षयोर्विकारावस्थानाभावात् ॥ १३ ॥ तेषां सुखादाना अनुपपात्ति
क ? नित्यपक्षेऽनित्यपक्षे च । कुत ? विकारावस्थानाभावात् । तद्यथा—नित्यपक्षे तावत् । आमना पूर्व-
परकालतुल्यत्वान् परिणामांतरसक्रांतिलक्षणस्य विकारस्याभावात् सुखादिकल्पनमयुक्त । अनित्यपक्षे चाव-
स्थानाभावात् सुखादिसंबधेनुपपन्न । अवस्थितस्य हि इष्टानिष्टशब्दस्पर्शादिसन्निपाते सति सुखादिप्रभव
स्यात् स चाकस्मान्न भवति । किं तर्हि ? कुशलकुशलभावनाप्रसक्त । कुशलकुशलभावना च स्मृत्यभिन्न-
धिचेष्टाभिर्निवृत्तिलक्षणा । स्मृत्यादयश्चानवस्थितस्य न सभरतीत्यता नित्यानित्यामकस्य आमन सुखादि-
निरूपण निरवयव । आह अजीवद्रव्यचतुष्टयस्य यथा परानुग्रह साततिक किमेवमात्मनमप्युत स्या विधि-
रस्तीत्यत्राप्यत—

परस्परप्राप्तौ जीवानां ॥ २१ ॥

कर्मव्यतिहारविषयः परस्परशब्दः ॥ १ ॥ कर्मव्यतिहार क्रियाव्यतिहार इत्यर्थं तद्विषयोय
परस्परशब्द ।

परस्परस्योपग्रह परस्परप्राप्तौ ॥ १ ॥ क पुनरसौ ? स्वामिभृत्यादिभावेन वृत्ति परस्परप-
ग्रह । स्वामी भृत्य आचार्य शिष्य इत्येवमादिभावेन वृत्ति परस्परप्राप्तौ इयुच्यते । स्वामी तावत् धितया
गादिना भूयादानामुपग्रहे वर्तते । भूयाश्च हितप्रतिपादनन आहितप्रतिषेधेन वा । आचार्य उभयलोकफलप्रदो-
पदेशदर्शनेन तदुपदेशविहिताक्रियानुप्राप्तनेन च शिष्याणां अनुगृहे वर्तते । शिष्या अपि तदनुकूलवृत्त्या ।

प्रकृतत्वादुपग्रहावचनमिति चेन्नानतरचतुष्टयमतिनिर्देशार्थत्वात् ॥ २ ॥ स्यादेतन् प्रकृत
मुपग्रहावचनमस्ति तदभिसंबधात् पुनरुपग्रहावचन अनर्थकमिति ? तन्न । किं कारण ? अनतरचतुष्टय-
प्रतिनिर्देशार्थत्वात् । नापूर्वं कश्चित् परस्परप्राप्तौ जीवानामस्ति, अनतरसूत्रे निर्दिष्ट सुखादिचतुष्टयो-
पग्रह एवेति प्रदर्शनार्थं पुनरुपग्रहावचन ।

स्त्रीपुंसरतिवदनियमप्रदर्शनार्थं च ॥ ३ ॥ यथा स्त्रीपुंसौ यौगपदेन रतिक्रियां परस्परस्योप
कुर्वत न तथा सुखाद्युपग्रहे नियम इति प्रदर्शनार्थं च पुनरुपग्रहावचन क्रियते । जीवा हि कश्चित् स्वस्य
मुख कुर्वन् परस्यकस्य सुख करोति कश्चिद्द्वयो कश्चिद्बहुना । कश्चिद्दुःखमाप्नोति कुर्वन् परस्यैकस्य द्वयो
बहुना वा करोति । कदाचिद्दो बहुवा वाऽऽमान सुख दुःख वा कुर्वन् परस्यैकस्य द्वयार्थबहुना वा सुख दुःख
मुपादयति । एवमितरत्रापि योज्य । आह—यदि अयस्य सतोपकारिणा भवितव्य सत्त्व कालोऽभिमत ।
किमुपकार ? इत्यत्रोच्यते तस्य खलु वक्ष्यमाणस्वतन्त्रस्याऽमूर्ते —

वर्तनापरिणामक्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥ २२ ॥

अथवा यथा धर्मादीनामस्तित्वस्याऽऽविर्भावक उपकार उक्तो गत्यादि तथा कालस्यापि प्रतिनियत
उपकारोस्ति वससूचकोस्ति उत नास्ति ? अस्त्युपकार । यथेयं स उच्यता इत्यत आह वर्तनादीनि ।

करणाधिकरणयोर्वर्त्तनेति चेत्पुटि सति जीवसंगः ॥ १ ॥ स्यादेतत् वर्ततेऽनया अस्या चेति
विगृह्य वर्तनाशब्दो नि पाद्यत इत्येव सति परवापुटि सति टिप्पणा जीवमिति कथं तर्हि सिद्धि ?

णिजताद्युचि वर्तना ॥ २ ॥ स्त्रीलिंगे कर्मणि भावे वा णिजताद्युचि सति वर्तनेति भवति । वर्त्यते
वर्तनमात्रं वा वर्तनेति ॥

अनुदात्तेच्चात्ताच्छीलिको वा ॥ ३ ॥ अथवा वृत्तिरयमनुदात्तेत्तस्ताच्छीलिको युच् वर्तनशील
वर्तनेति । का पुनर्वर्तना ।

प्रतिद्रव्यपर्यायधर्तर्नातैरुसमया स्वसत्तानुभूतिर्वर्तना ॥ ४ ॥ द्रव्यस्य पर्यायो द्रव्यपर्यायः
द्रव्यपर्याय प्रति प्रतिद्रव्यपर्याय । अतर्नात एकः समयोऽनया सांस्तर्नातैकसमया, पुनरसौ स्वसत्तानुभूतिः,
उत्पादव्ययधौव्यैक्यश्रुतिः सत्ता न ततोऽन्या काचिदाति स्वसत्ताप्रतिनियता असाधारणीत्यर्थः बुद्ध्यभिधाना
नुप्रवृत्तिर्लिङ्गानुमीयमाना सादृश्योपचारादेकापि सती जीवाजीवतद्देवप्रभेदैः संबंधमापयमाना निशिष्टशक्ति-
भिरयसवर्धते । तस्या अनुभूतिः स्वसत्तानुभूतिर्वर्तनेत्युच्यते एकस्मिन्नाविभागिनि समये धर्मादीनि द्रव्याणि
पट्वपि स्वपर्यायैरादिमदनादिमद्विरूपाद्रव्ययधौव्याविकल्पैर्वर्तते इति कृत्वा तद्विषया वर्तना ।

सानुपानि की व्यावहारिकदर्शनात् पाकवत् ॥ ५ ॥ यथा व्यावहारिकस्य पाकस्य तंदुलवि-
ह्वेदलक्षणस्यैवमपरिणामस्य दर्शनादनुमीयते-अस्ति प्रथमसमयादारभ्य सूक्ष्मपाकाभिनिर्वृत्तिः प्रतिसमय-
मिति । यदि हि प्रथमसमयेऽन्युदकसन्निधाने कश्चित् पाकविशेषो न स्यात् । एवं द्वितीये तृतीये च न
स्यात् इति पाकाभाव एव स्यात् । तथा सर्वेषामपि द्रव्याणां स्वपर्यायाभिनिर्वृत्तौ प्रतिसमयं दुरधिगमा
निःपत्तिरभ्युपगतव्या ।

तल्लक्षणः काळः ॥ ६ ॥ सा वर्तना लक्षणं यस्य स काळ इत्यवसेयः । समयादीनां क्रियाविशे-
षाणां समयादिनिर्वृत्त्यानां च पर्यायाणां पाकादीनां स्वात्मसद्भावानुभवनेन स्वत एव वर्तमानानां निर्वृत्तेर्बहि-
रगो हेतुः समय पाक इत्येवमादित्यसंज्ञाकृदित्यद्भावे काळ इत्ययमवधारो कस्यापि भवतीति तद्व्यवहारदे-
वतुनाऽन्येन भवितव्यमित्यनुमेयः ।

आदित्यगतैरिति चेन्न तद्वतावपि तत्सद्भावात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् आदित्यगतिनिमित्ता द्रव्याणां
वर्तनेति ? तन्न । किं कारणं ? तद्वतावपि तत्सद्भावात् । सवितुरपि द्रव्याणां भूतादिव्यवहारविषयभूतायां क्रिये
त्येव कदापि वर्तनादर्शनात् तद्वेतनान्येन काळेन भवितव्य ।

आकाशप्रदेशनिमित्तेति चेन्न तां प्रत्यधिकरणभावाद्भाजनवत् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् आकाश-
प्रदेशनिमित्ता वर्तना नान्यस्तद्देतुः फालेस्तीति- ? तन्न किं कारणं तां प्रत्यधिकरणभावात् भाजनवत् ।
यथा भाजनं तंदुलानामधिकरणं नतु तदेव पचति तेजसो हि स व्यापारस्तथाकाशमप्यादित्यगत्यां दिवर्त-
नायामधिकरणं न तु तदेव निर्वर्तयति काळस्य हि स व्यापारः ।

सत्तात इति चेन्न तस्या अप्यनुग्रहात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं सत्तानाम सर्वपदार्थानां साधारण्यसि
तद्देतुका वर्तनेति तन्न । किं कारणं ? तस्या अप्यनुग्रहात् काळानुगृहीतवर्तना हि सत्तेति ततोऽन्येन काळेन
भवितव्य ।

द्रव्यस्य स्वजात्यविरत्यागेन प्रयोगविसृत्तलक्षणो विकारः परिणामः ॥ १० ॥ द्रव्यस्य
चेन्नस्येतरस्य वा द्रव्यार्थिकनयस्य अत्रिपक्षातो न्यगभूतानां सां द्रव्यजाति अजहतः पर्यायार्थिकनयार्पणान्
प्राधान्यं विभ्रता केन चित् पर्यायेण प्रादुर्भातः पूर्वपर्यायनिवृत्तिपूर्वको विकारः प्रयोगविसृत्तलक्षणः परिणाम
इति प्रतिपत्तव्यः । तत्र प्रयोगः पुद्गलविकारस्तदनपेक्षा विक्रिया विसृता । तत्र परिणामो द्विविधः अना-
दिरादिमांध । अनादिर्लोकसंस्थानमदराकारादिः । आदिमान् प्रयोगजो वैसृत्तसिद्ध । तत्र चेतनस्य द्रव्य-
स्योपशमिकादिर्भाषः कर्मापशमाद्यपेक्षोऽपौरुषेयत्वात् वैसृत्तसिद्ध इत्युच्यते । ज्ञानशीलभावनादिलक्षणः आचा-
र्यादिपुरुषप्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगजः । अचेतनस्य च यददेः घटसंस्थानादिपरिणामः कुलाछादिपुरुष-
प्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगजः । इंद्रधनुरादिनामापरिणामो वैसृत्तसिद्धः । तथा धर्मादेरपि परिणामो योग्यः ।

परिणामाभावः सत्त्वासत्त्वयोर्दोषोपपत्तेरिति चेन्न पक्षांतरत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतं नास्ति
परिणामः कुतः सत्त्वासत्त्वयोः दोषोपपत्तेः । बीजमवुरेत्याह न वा ? यदि सद्पदुरे बीजमवुराभावो बीजवत् ।

अथास्तत् न बीजमकुरत्वेन परिणत अकुरे तत्त्वभावाभावात् अतः परिणामाभाव इति । तन्न । किं कारण ? पक्षातरत्वात् । यथा सत्पक्षदोषो नाऽसत्पक्ष स्पृशति पक्षातरत्वात् । असत्पक्षदोषोपि सत्पक्ष तत एव । तथा सदसदेकातपक्षदोषाण्यनेकातपक्ष न स्पृशत पक्षातरवादेव, इतरथा हि पक्षसंकरप्रसंगः । उभयदोषप्रसंग इति चेन्न जाल्यतरत्वनिरसिहस्वरूपत्वं । शालिनीजादिव्यादशात् अकुरे स्याद्व्यञ्जमस्ति यथान्वयो ष्टेद स्यात्कालविशेषाभावः प्रसज्येत । शालिनीजादिपर्यायार्थदशात् स्यादकुर नास्ति बीज यद्यपि परिणाम स्यात् अन्यथा वृत्तिदर्शनमयुक्तं स्यात् ।

प्रतिषेधाभावाच्च ॥ १२ ॥ इदमस्ति, त्वं पृष्ठ्य 'परिणाम' सन्नाप्रतिषिध्येताऽसन्वेति उभयपक्षे च प्रतिषेधाभावः । यदि सन् सत्त्वादिव न प्रतिषिध्येत । अथ सन्नपि प्रतिषिध्येत । ननु परिणामप्रतिषेधोपि सत्त्वात् प्रतिषिध्यत इति प्रतिषेधाभावः । तदभावादप्रतिषिद्ध परिणामः । अथ प्रतिषेध सत्त्वादप्रतिषिद्ध ननु परिणामोपि सत्त्वात् अप्रतिषिद्धः । अथाऽसन् परिणामः 'अमत्त्वादिव खरविषाणवत् न प्रतिषिध्यते' इति प्रतिषेधाभावः । अथवा यस्य परिणामो नास्ति स वक्तृवनापरिणत बाध्यास्याभ्यर्थस्याभिधेयत्वेनापरिणाम अभिधानस्य च बाधक्येनापरिणाम इति वक्तृवाच्यवचनानामभावात् प्रतिषेधाभावः, तदभावादप्रतिषिद्ध परिणाम स्थितः ।

अन्यानन्यत्वदोषादिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १३ ॥ स्यामत नास्ति परिणाम कुत ? अन्यानन्यत्वयोर्दोषात् । बीजादकुरोऽयं वा स्यात् अनया वा ? यदि अन्यो बीजादकुरे ? न तर्हि बीजपरिणामोऽकुरे । अधानन्यो बीजादकुरे न तर्हि अकुरोस्ति बीजादनन्यत्वात् । उक्तं च—स्याबेदीज परिणत नान्यो बीजाच्च सौऽकुरे तच्च नैव यदि हान्यो न तस्माच्च सौऽकुरे ? तन्न । किं कारण ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् पक्षातरत्वात् दोषाभाव इति । स्याद्वीजादकुरान्य स्यादन य । यस्मात् प्रागकुरोपादात् बीजोऽकुरपर्यायो नासीत् पक्षाच्च जात तस्मात् बीजादकुरे पर्यायार्थदशान् स्यादन्य । यस्माच्च शालिनीजजातिविशिष्टोऽयं अकुरोऽसत्तस्माच्छालिनीजजात्यामकद्रव्यार्थदशात् बीजादकुरे स्यादन्य ।

स न च व्यवस्थिताव्यवस्थितदोषादिति चेन्मानेकातात् ॥ १४ ॥ स्यामत बीजोऽकुरत्वेन परिणतोऽकुरे बीज व्यवस्थित वा स्यादन्यवस्थित वा ? यदि व्यवस्थितः ? बीजस्य व्यवस्थानात् विरोधात् अकुराभावः । अथाव्यवस्थित न तर्हि बीजमकुरत्वेन परिणत तस्मादुभयत्र दोषाभास्ति परिणाम इति ? तन्न । किं कारण ? अनेकातात् । यथा मनुष्यायुर्नामकर्मोदपादगोपगपर्यायानास्कदन् निष्ठमाय पिंडनन् अगुल्युपांगपरिणामात् अगुलिरामा अता वीर्योतराथक्षयापशमापेक्षोऽगुल्यामा सकोचनप्रतारणपर्यायावास्कदन् अनादिपारिणामिकचैतमद्रव्यार्थदशात् स्यात् सन्, पौद्गलिकपरिवृत्तावस्थितपुल्लुभमपर्यायार्थदशात् न स्यात् सन्, अत एव स्यादन्य स्यादनवस्थित । तथैकैश्रियवननामागुरुदयाश्रित आमेय बीजपर्यायमास्कदन् निष्ठमाय पिंडनन् बीजपरिणामात् बाजव्यपदेशभाक् । अतः किं ? अनादिपारिणामिकचैतमद्रव्यार्थदशात् स्यात् सत् तत पौद्गलिकशालिनीजाल्यैकैश्रियरूपरसस्पर्शशब्दपर्यायार्थदशाच्च स्यात् सत्, तत एव स्यादन य स्यादनवस्थित । पौद्गलिकशालिनीजपयायार्थदशात्, स्यादसन् अत एव स्यादन य स्यादनवस्थित । इत्यवमनेकाताश्रयणादेकातपक्षदोषापातुमभावात् ।

वृक्षभावप्रसंग इति चेन्नान्यहेतुत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादतन् नास्ति परिणाम । कुत ? वृक्षभावप्रसंगात् । यदि बीजमकुरत्वेन परिणमेत बीजमात्रं स एवाकुरे स्यात् । पय परिणामदधिवत् । ततो वृक्षभावः । उक्तं च—

किंचान्यवदि तद्वीजं गच्छेदकुरतामिह ।

निवृद्धिरकुरस्य स्यात् कथं बीजादपुष्कलम् ॥ १ ॥

भीमोदकरससत्रधाद्वृद्धिरिति चेन्न परिणामाभावप्रसंगात् । उक्तं च—

अपेष्टं ते रसेर्भीमैरौदकैश्च विवर्धते ।

नन्वेष्टं सति बीजस्य परिणामो न युज्यते ॥ १ ॥

भीमोदकरसद्रव्यांतरसंचयात् वृद्धिरिति चेन्न द्रव्यांतरसंयोगेऽपि वृद्ध्यभावात् । यदि भीमोदकरसद्रव्यांतराणि संयोगवृद्ध्या वर्धते ननु वृद्ध्यभावः जतुसंयोगे काष्ठवृद्ध्यभावात् । उक्तं च -

धातुस्त जतुना काष्ठं यथा स्थूलत्वमुच्छति ।

तनु काष्ठं तथैवास्ते जतु चात्र विवर्धते ॥ १ ॥

तथैव यदि तद्बीजमास्ते येनात्मना स्थितं ।

रसाश्च वृद्धिं कुर्वन्ति बीजं तत्र करोति किं ॥ २ ॥

इति ? तन्न । किं कारणं ? अन्यहेतुत्वात् । बीजमात्रः अंकुरोभवेत् इति प्रवृत्ता त्वयैवाम्युक्तः परिणामः । यस्तु भवता दोष उपन्यस्तः वृद्ध्यभावाप्रसंग इति नासौ युक्तः । कुतः ? अन्यहेतुत्वात् । यथा मनुष्याः पुनर्मादयाम्या जातो चाठः चाष्टसावित्र्यकिरणादिसंबंधोपक्षस्तन्यनयनीताद्याहारमनुभवन् अम्यंतरपीर्याः तारायक्षयोपशमार्निर्माविताहारजरणसामर्थ्यकायाभिप्रवृत्ताः उपयुक्ताहारसादिपरिणामानिर्माणनामकर्मोदपापेक्षो वर्धते । तथा घनस्फटिविशेषायुर्नोमोदपक्षो बीजाधिष्ठानो बीजोऽकुरो जातः भीमोदकरसाहारं तसायःपिडयत् आत्ममाकुर्वन् बाह्यसावित्र्यकिरणसंतापाम्यतरर्यांतरापक्षयोपशमार्निर्माविताहुरकायाभिप्रवृत्तात् भीमोदकरसान् जरयन् स्वानुरूपनिर्माणरूपोदपापेक्षो वर्धते । अयं तु वृद्धमावदोषः एकांतवादिनामेव भरति । निस्त्वैकंति तारद्विपरिणामायात् वृद्धभावात् । क्षणिकैकांतवादेऽपि प्रतीत्य समुत्पादाम्युपगमात् तानतैधिगमे तावत् एषोपगमात् वृद्धभावात् । किं च सर्वेषां क्षणिकत्वात् अंगुरस्य तत्कारणाभिमतानां च भीमोदकरसादीनां युगपद्भाविनाशः स्यात् पौर्यापयेण वा । यदि युगपत् । नास्ति तत्कृता वृद्धिः, न हि वृद्धिहेतयो विनश्यतोऽन्यस्य विनश्यतोर्धस्य वृद्धिं कुर्वतो दृष्टाः । अथ पौर्यापयेण । विनश्यतोऽकुरस्य भीमादयः किं कुर्वन्ति विनष्टा वा किं कुर्वन्ति । अनेकांतवादिनां तु अंकुरो भीमादयश्च द्रव्याप्यदेसात् स्थानित्वाः पर्यायादेशाच्च स्यात्क्षणिका इति वृद्ध्युपपत्तिः ।

क्षणिकरूपे मयं च भेदाभ्युपगमात् वृद्धिरिति चेन्न तदभावात् ॥ १६ ॥ स्यान्मतं भाषानां क्षणिकत्वेऽपि वृद्धियुज्यते कुतः प्रबंधभेदाभ्युपगमात् । त्रिविधो हि प्रबंधः सभागरूपः क्रमापेक्षः अनियमधेति तत्र प्रदीपात् प्रदीपकश्च प्रमुच्यते स्रोतसः स्रोत एवेति सादृश्यात् सभागरूपः प्रबंधः । ॥ संततिपरिणामः क्रमोपलब्धमात्रं घाटकुमारबीजानुरागविच्छेदः क्रमापेक्षः । कुतलासनेकवर्णप्रबंधानियमो मेषप्रधनुरादिध्यानवतः सतोस्ति वृद्धिरिति ? तन्न । किं कारणं ? तदभावात् । इदमिह संप्रधार्यं सतोर्धो प्रबंधः स्यात् सदसतोऽसतोर्धो ? न तावदसतोः प्रबंधः संख्यामुताकाशकुसुमयोः । नापि सदसतोः खरखरविशालयोः । परिशेषात् सतोर्धे । क्षणिकरूपे तु पूर्वोत्तरकथं पौर्यापेक्षाम् क्षणस्तितरनिमि प्रबंधभावात् । अस्ति च क्षणिकप्रतिज्ञाहानिः । आह क्षणिकत्वेऽपि तुलांतनामोन्नामयत् युगपदुत्पादविनाशभावात् अर्धप्रबंध इत्यस्ति वृद्धिरिति, उच्यते । यदि युगपदुत्पादविनाशयोः वृत्तिः ? कार्यकारणभावाभावात् सत्येतरगोत्रिभाषणम् ।

धौग्यैकांतं परिणामाभावाज्जेकदोषप्रसंगात् ॥ १७ ॥ धौग्यैकानि य उक्तः परिणामः "अथ सितस्य द्रव्यस्य धर्मांतरानिष्टौ धर्मानोरुपजनने च परिणामः, अवस्थितस्य हि धौग्यादिलक्षणस्य द्रव्यस्य क्षीरधर्मनाप्रतिष्ठौ दधिधर्मनाप्रतिष्ठौ परिणाम इति" न नोपपद्यते । युगः ? अनेकदोषप्रसंगात् । न हि तस्य द्रव्यमवस्थितमस्ति यस्य परिणामो भवेत् । अयास्ति समुदायव्यतिरिक्तं द्रव्यं ननु युगसमुदायमात्रद्रव्यप्रतिज्ञाहानिः । किं च ।

उपयदोषप्रसंगात् ॥ १८ ॥ इदमिह मीमांस्यं—यानि वर्तन्ते यद्योऽवर्तन्ते यच्च न वर्तन्ते तदे-

तत्रितय गुणसमुदायमात्र वा स्यात् नतोऽयद्वेति । यदि गुणसमुदायमात्र ननु ॥ एवासौ प्राक् पश्चाच्च गुणसमुदाय कात्र कस्य वा परिणाम । अन्येन नाम निवृत्तन अन्येनावस्थितनाऽन्येन बोधनेन भवितव्यमिति न्याय्य । अथायदिति गृह्यते एवमपि गुणसमुदायमात्रप्रतिज्ञाहानि किं च—प्रोच्येकातविरोध एकश्वेद्वर्गो निवर्तते एकश्वदुपपत्तेऽनित्यताप्राप्तेरिति । किंच—समुदाय गुणभ्यो वा अयो वा स्यादनयो-
 वा । यदनय ? गुणा एतत् समुदायकल्पनान्याधात, तदभावाच्च तदभिनाभाभिना गुणानामप्यभाव । अथाय समुदाय ? पुनरत्र प्रतिज्ञाविरोध परस्परभिनाभाभिना स्वरूपशून्यत्व च स्यात् । कुत परिणामकल्पना । यच्चाक्त पूर्वभानस्यान्यभानासि परिणाम इति तदयुक्त । कस्मात् ? उभयदोषप्रसंगात् शब्दादीनां सुखादिसमन्वयभानानुपपत्ति शब्दादिभाननिवृत्तिर्वेति, यदि पूर्वभावस्य अन्यभानापत्ति परिणाम । सुखदुःखमोहानां शब्दादिभानापत्ते शब्दादिप्रसुखादिसमन्वयभानानुपपत्ति । किं कारण ? पूर्वभावस्यायभानापत्ति परिणाम इति प्रतिज्ञानात् । अथ पूर्वभावस्य नायभानापत्ति सुखादिसमन्वयात् कथं तर्हि पूर्वभानस्यायभावापत्ति परिणाम ? । तथैव सुखाद्यनस्थानात् शब्दादिभानानुपपत्ति प्रस-
 जति, सा चानिष्टा, तस्मात् न पूर्वभानस्यान्यभावापत्ति परिणाम । किं च ।

अभावस्यापरिणामात् ॥ १९ ॥ यद्यनामना नास्ति न तस्य तद्भावापत्ति विद्यते । यथा अभावस्य अभावात्मनाऽभावात् तस्याप्रत्यापत्ति । एव गुणानां स्थूलत्वेन अभावात् तद्भावापत्तिरयुक्ता । अ-
 यासि तद्भानस्तत् परिणामानुपपत्ति तद्भावात् यन्नामना यद्विद्यते तस्य न पुनस्तद्भावापत्ति, नष्टभावा-
 अभावात्मकत्वापुनरभावा भवति । एकमेकाते कारणस्याभयथा परिणामानुपपत्ते अनकात् आश्रयणीय । पर्यायार्थादेशात् स्यादयभावापत्ति । द्रव्योदशात् स्यान्नायभावापत्ति परिणाम इति । तथा द्रव्या-
 र्थादेशात् स्यादवस्थितस्य द्रव्यस्य परिणाम पर्यायार्थादेशात् स्यादनवस्थितस्यपि । अथ का क्रियेत्यत्रोच्यते—

क्रिया परिस्पदात्मिका द्विविधा ॥ २० ॥ द्रव्यस्य द्वितयनिमित्तवशात् उपपद्यमाना परिस्पदा-
 मिका क्रियेत्यवस्थायते । सा द्विविधा पूर्वान् प्रयोगविक्षसामिमित्ता । प्रायोगिकी शकटादीनां । विलसतानिमित्ता
 मेघादीनां ।

स्थित्यग्रहणमिति चेन्न परिणामावरोधात् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् यदि परिस्पदात्मिका क्रिया इ-
 व्यते स्थितेरग्रहण प्राप्नोति गतिनिवृत्तिर्हि स्थितिरिति । तन्न । किं कारण ? परिणामावरोधात् । स्थितिर्हि परि-
 णामेऽतर्भवति ।

परिणामग्रहणमेकमेवास्ति इति चेन्न भावद्वैविध्यरूपपनार्थत्वात् ॥ २२ ॥ स्यामत यथा
 स्थिति परिणामेऽतर्भवति तथा क्रियापि तत्रैकमेकमुच्यते इति परिणामग्रहणमेकमेकमुच्यते इति । किं कारण ?
 भावद्वैविध्यरूपपनार्थत्वात् । द्रव्यस्य हि भावो द्विविध परिस्पदामक अपरिस्पदामकश्च । तत्र परिस्पदा-
 मक क्रियेत्सादृश्यापत्ते, इतर परिणाम, इत्यत्रा रणापनार्थं पृथग् ग्रहण ।

क्षेत्रप्रशंसाकालनिमित्तात् परत्वापरत्वानवधारणमिति चेन्न कालोपकारप्रकरणात् ॥ २३ ॥
 स्यामत क्षेत्रप्रशंसाकालनिमित्ते परत्वापरत्वे । तत्र क्षेत्रनिमित्ते—परत्वापरत्वे तावदाकाशप्रदेशाल्पबहुत्वापेक्षे ।
 एकस्यां दिशि बहूनाकाशप्रदेशानती य स्थित पर । तत् अल्पानतीत्य स्थितोऽपर । प्रशंसाकृते अहिंसादि
 प्रशस्तगुणयोगात् परो धर्मं तद्विपरीतोऽर्भोऽपर इति । कालहेतुके शतमर्ष पर, शतशतमर्षोऽपर अतो
 ऽर्भेऽपरात् परत्वापरत्वयोरनन्तरणमिति । तन्न । किं कारण ? कालोपकारप्रकरणात् । कालहेतोऽत्र परत्वाप-
 रत्वे गृह्यते दूरतन्निर्देशावस्थापिना कुलस्थानिरयो तपस्विचाण्डालयो सन्निकृष्टदशे चाण्डाले पर इति
 व्यवहारो दृश्यते । निप्रकृष्टे च तपस्विनि अपर इति ते एत परत्वापरत्वे कालकृते इह गृह्यते ।

वर्तनाद्युपकारलिङ्गः काल ॥ २४ ॥ उक्ता वर्तनादय उपकारा यस्याऽर्थस्य लिङ्गं स काल
 इत्यनुमीयते । तथा चेत् “येन भूतानामपचयाध्यापचयाश्च लब्धयते स काल इति” ।

वर्तनाग्रहणमेवास्ति चेन्न कालत्रैविध्यप्रदर्शनार्थत्वात् भ्रमं च ॥ २५ ॥ स्यान्मतं वर्त-
नाग्रहणमेवास्तु कालास्तित्वस्यापि तद्विकल्पत्वात् परिणामादीनामिति । तन्न किं कारणं ? कालत्रैविध्यप्रद-
शनार्थत्वात् प्रपञ्चस्य । द्विविधः कालः परमार्थकालः व्यवहाररूपश्चेति । तत्र परमार्थकालः वर्तनादिभिः
गत्यादीनां धर्मादिवत् वर्तनायाः उपकारकः । स किंस्वरूप इति चेत् उच्यते—यद्यन्तो लोककाशे प्रदेशा-
स्तावन्तः कालाणवः परस्परं प्रत्यग्रथाः एकैकस्मिन्नाकाशप्रदेशे एकैकवृत्त्या लोकस्यापि नः मुख्योपचारकप्रदे-
शकल्पनाभावाज्जिवययाः । मुख्यप्रदेशकल्पना हि धर्माधर्मजीवाकाशेषु पुद्गलेषु च व्युत्पादितेषु स्तब्धेषु
परमाणुपूतचारप्रदेशकल्पना, प्रथमशक्तियोगात् । उभयथा च कालाणूनां प्रदेशकल्पनाभावात्, धर्मास्त-
ितादिवत् कायत्वाभावात् । अत एव विनाशहेतुत्वाभावात् नित्याः । परप्रत्ययोत्पादविनाशसद्भावादनिताः । सूक्ष्मे
सूत्रमार्गाकाशच्छिद्रमत् परिच्छिन्नमूर्तेर्वैषि रूपादियोगाभावान् अमूर्ताः । निष्क्रियाश्च प्रदेशांतरसंक्रमाभावात् ।
व्यवहारकालः परिणामादिलक्ष्यः, कालवर्तनया लब्धकालव्यपदेशः, कुतश्चिन् परिच्छिन्नः, अपरिच्छिन्नस्य
परिच्छेदहेतुः ।

कालत्रैविध्यसिद्धिः परस्परारेखत्वात् ॥ २६ ॥ भूतो वर्तमानो भविष्यमिति त्रिविधः कालः
सिद्धः । कुतः ? परस्परारेखत्वात् । यथा दृश्यवृत्तिमनुसरतो देयदत्तस्य एकैककर्म प्रति प्राप्तः प्राप्नुवत्
प्राप्त्यन्व व्यपदेशस्तथा तात्कालाणून्नुसरतो द्रव्याणां क्रमेण वर्तनापर्यायमनुभवतो भूतवर्तमानभविष्य-
व्यवहारसद्भावः । तत्र परमार्थकाले भूतादिव्यवहारो गौणः । व्यवहारकाले मुख्यः । परहारापेक्षयासौ यद्वाक्य-
थापरिणतं कालपरमाणुं प्राप्नोति तद्व्यव तेन कालेन वर्तमानसमयसितिसंबन्धवर्तनया वर्तमानकालः, काठ-
णुरपि वर्तयन्तद्रूपमनतिश्रांतसंबन्धं वर्तनाख्यो भवति, तदेव कालवद्भात् अनुभूतवर्तनासंबन्धं भूतं, काठ-
णुरपि भूतः, तदेव वर्तयन् स्थितिसंबन्धवर्तनपेक्षं भविष्यदिति व्यपदिश्यते, कालाणुश्च भविष्यमिति । एवं
सवित्तुल्यमयमतिवचनपेक्षया आबलिकोक्तसमाणसोक्तकल्पनालिकामुहूर्ताऽहोरात्रपक्षमात्ययनादिस वि-
स्तृतिपरिवर्तनकालवर्तनया व्यवहारकालो मनुष्यक्षेत्रे संभवति इत्युच्यते तत्र ज्योतिषां गतिपरिणामात् । न
वेदिः निवृत्तगतिव्यापारमात् ज्योतिषां । मनुष्यक्षेत्रसमुत्पन्ने ज्योतिर्गतिमपयारलिकादिना परिच्छिन्नेन क्रिया-
कालेन काठवर्तनया कालाख्येन ऊर्ध्वमग्निरूपं प्राणिनां संक्षेपामक्षेपानेतानतकालगणनाप्रभेदेन
कर्ममन्त्रापरिधितपरिच्छेदः सर्वत्र जगद्व्यप्यमोक्तव्यवस्थः कियते ।

क्रियामात्रमेव कालस्त्वव्यतिरेकेणानुपलब्धिरिति चेन्न तदभावे कालाभिधानलक्षणेन सं-
गतः ॥ २७ ॥ स्यान्मतं क्रियामात्रमेव कालः कुतस्तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेः । सर्वोयं काठव्यवहारः
क्रियाकालः किय हि क्रियांतरं परिच्छिन्ना अन्यक्रियापरिच्छेदे वर्तमाना कालाख्या भवति । योपि समयो
नाम सिद्धिरुच्यते ॥ परमाणुपरिवर्तनक्रियासमय एव काठसामान्यमामानाधिकरण्यात्, न समयपरिमा-
णापरिच्छेदकत्वः । ततः सूक्ष्मतरः कश्चिदग्नि कालः, मग्नयक्रियाकाल आशीका, तत्राप्य उच्छ्वास-
इत्यदि सप्तक्रियाकालापरिच्छिन्ना आबलिक उच्छ्वासपरिच्छेदे वर्तमाना काठव्या । एवमुत्तरादि
योगः । छेदोपि तेषां मोदोर्ध्वमग्निरूपपरिच्छेदे वर्तमानः कालः इति क्रिया काल इति ।
तन्न किं कारणं तदभावे काठक्रियाव्यतिरेकेणानुपलब्धेः ? क्रियाकाल इत्येव व्यवहारः सर्व उच्छ्वास मात्रेण
कालं मुहूर्तं कृतमिति । किं तु समय उच्छ्वासो निष्पातो मुहूर्तः इति स्वतःशक्तिमिच्छा नो काठ इत्यभि-
धानमस्मान्भवति । यथा देवदत्तसंज्ञा निवृत्ते सिद्धे द्रव्यभिरनमस्तमः स भवतीति द्रव्यसंज्ञासिद्धिः ।
तथा काठसिद्धिरपि । इतरथा काठव्यवहारमात्रप्रमेयः स्यात् ।

वर्तमानाभावापसंगाच्च ॥ २८ ॥ एतत् क्रियामात्रमेव कालो नाम्नः कश्चिदग्नि वर्तनाग्रहणः
तस्य वर्तमानकाठभावः प्रसक्तः । यद्यपि उच्यते—यत् इति यः प्रसिद्धाग्नः प्रसिद्धाग्नः यः प्रसिद्धाग्नो मोद-
नागतः न च तस्य रंशं कश्चिद्व्यवधाननिवृत्तनागातिवचनः प्रसिद्धे वर्तमानेन परित्यजेत । वर्तमानाग्रहणं च
पुनरांतरागताविष्येते सद्भावे सत्त्वव्यवस्थाः स्यात् । एतन् आरंभद्विरागानः क्रियाकालायां वर्तमान

इति आरगाय प्रभृता यस्मिन् काले भवति कर्तारः कार्यस्यानिष्ठात् तन्मन्वमकालमिच्छंतीति तदप्युक्तम् ।
 कुतः ? अम्युपगमप्रियोधात् । पूर्वं क्रियाकाल इत्युक्तं पश्चात् क्रियासमूह इति । क्षणिकानां क्रियावपयानां मम-
 हामनाच्च । यस्य पुनरन्योन्यलक्षणः कालः तस्य प्रथमसमयक्रियावर्तनया आरंभमुपादाय द्वितीयादि-
 समयक्रियाविशेषाणां द्रव्यावर्तयानस्यानमनुभवतां समुदायमुपचर्य, तत्समूहसाध्यवटादेरापरिसमाप्तेरिते
 घटादिक्रियेति वर्तमानकालसिद्धिः कल्प्यते । यदि व्यतिरेकेणानुलब्धेः काले नास्तीत्युच्यते ? ननु क्रिया-
 याः क्रियासमूहस्य बाभावः । कारकाणां हि प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न तस्यः प्रवृत्तिर्व्यतिरिक्ता उपलभ्यते ।
 यथा सर्पात्मलभ एव कौटिल्यं न तु तत्तस्माद्व्यतिरिक्तमुपलभ्यते एवं क्रियाणीति । तथा क्रियारपरेभ्यो
 व्यतिरिक्तो न तत्समूह उपलभ्यते तदामन्त्रत्वात् अतस्तयोरभावाप्रसंगः स्यात् । किं च क्रिया क्रियांतरस्य
 परिच्छेदिका कालव्यपदेशभागावबुधपन्नमनस्यस्थानात् । स्थितौ हि लोके प्रस्थादिः परिमाणविशेषः प्रीक्षा-
 देवस्थितस्य परिच्छेदको दृष्टः । नच तथा क्रियास्थिता, स्थितिऽक्षणमात्राबलं नान्म्युपमनात् । न हि स्वय-
 मनस्यस्थितः कश्चिदनवस्थितस्य परिच्छेदको दृष्टः । प्रदीपपरिस्पन्दत् इति चेत् यथा प्रदीपोऽनवस्थितः
 परिस्पंदस्यानवस्थितस्य परिच्छेदे वर्तते तथा क्रियापीति एतच्चायुक्तं असिद्धत्वात् प्रदीपपरिस्पंदश्च क्षणिक
 इति नास्माभिरन्युपगम्यते स्वकार्यस्य प्रकाशजादेरनेकक्षणसाध्यत्वात् । समूहस्य परिच्छेदकभावादिति चेन्न
 क्षणिकानां समूहाभावात् । शब्दवदिति चेन्न । यथा क्षणिकानां वर्णवर्णानां समुदायः पद्माक्षयरूपः तथा
 क्रियानयनानामित्येतदप्यसप्त असिद्धत्वादेव । न हि वर्णवर्णनयः क्षणिकाः, देशांतरस्थधैरुविषयमावाप्ति-
 दर्शनात् । शब्दांतरारभात् तत्प्रतिसिद्धिरिति चेन्न क्षणिकस्यारंभशक्तिरिहात् । यस्मिन् क्षणं स्वयमात्मलभ-
 मापद्यते न तदान्यमुत्पादयति असत्त्वात् । उत्तरक्षणं च नारभते उत्तरपन्नतराप्रवर्तित्वात् । आसन्नसदय-
 स्याको हि क्षण उत्पत्तिः काल इति व्यपदिश्यते । उत्तरकालमस्य सत्त्वं ? इत्युपचित्यनहार एव न स्यात् । पूर्व-
 विज्ञानाहितसत्कारबीजाधारभूतायां बुद्धौ समुदायकल्पनेति चेन्न तस्या अपि तादात्म्यात् । यस्य तु द्रव्या-
 धदिशात् स्थानिरेवा बुद्धिरपि तस्य वस्तुनि पुद्गलं च क्रियानयनसमूहस्य शक्तिन्याक्तिसरूपेण व्यवस्थितस्य
 कालवर्तनया प्रतिलब्धकालव्यपदेशस्य परिच्छिन्नस्यान्यपरिच्छेदे वृत्तिरुपपद्यते इति व्यवहारकालमिद्धिः ।
 तत्राग्निद्वी च मुखपकालसिद्धिः इत्युक्तम् । अथ किमर्थं परस्वापररूपयोः पृथग्ग्रहणं वर्तनापरिणामक्रियापरत्वा-
 परत्वानीयेव वक्तव्यम् ।

परस्वापरत्वयोः पृथग्ग्रहणं परस्वापेक्षत्वात् ॥ २९ ॥ परत्वापरत्वे पृथग्ग्रहेते । कुतः ? परस्व-
 रापेक्षत्वात् । परस्व रूपेक्षपरत्वं भवति । अपरत्वं व्यपेक्ष परत्वमिति । अथ किमर्थं वर्तनाग्रह-
 णमादौ क्रियते ?

वर्तनाग्रहणमादौ अभ्याईतत्वात् ॥ ३० ॥ वर्तनाग्रहणमादौ क्रियते कुत ? अभ्याईत्वात् ।
 कथमभ्याईतत्वं ? वर्तनापूर्वकत्वात् परमार्थकालप्रतिपक्षेः । तन्निमित्तत्वात् व्यनहारकालविगमस्याप्राधान्यं ।
 अप्राह उक्तं भवता शरीरादीनि पुद्गलानामुपकार इति तत्रांतरायाजीवं ? परिभाषते तत्कथमिदं प्रोच्यते—

स्पर्शरसगंधवर्णवतः पुद्गलाः ॥ ३३ ॥

स्पर्शग्रहणमादौ विषयबलदर्शनात् ॥ १ ॥ स्पर्शग्रहणमादौ क्रियते । कुत ? विषयबलदर्शनात् ।
 सर्वेषु हि विषयेषु स्पर्शं य वदं दृश्यते । स्पष्टमाहिर्निद्रादियेषु स्पर्शस्यादौ ग्रहणव्यक्तिः, सर्वमतारिजानग्रहण-
 योग्यात्वाच्च ।

रसमसंग इति चेन्न स्पर्शे सति तज्जावात् ॥ २ ॥ स्थान्मनं यदि विषयबलात् आदौ स्पर्शोऽ-
 र्थातः ननु विषयबलात् आदौ रस एवाप्येव । स्पर्शमुपनिष्कृतेषु रसस्यापारदर्शनात् इति ? तत्र ।
 किं कारणं ? स्पर्शे सति तज्जावात् तत्रापि सति स्पर्शे रसस्यापार इति स्पर्शग्रहणमेवादौ व्यायः । तत् एवा-
 नंतर रसनचने रसग्रहणानंतरमावित्तान् रसग्रहणस्य । तदनंतरं रसग्रहणं क्रियते ।

वायौ तदभावात् व्यभिचार इति चेन्न तत्राप्यभ्युपगमात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् वायुं स्पर्शं
वान् इति तदनंतरं रसग्रहणाभावात् व्यभिचार इति ? तत्र किं कारणं तत्राभ्युपगमात् । रूपादयो हि
स्पर्शाग्निनामग्निं घटादिभिरवायावप्यभ्युपगम्यत । स्पर्शश्च सत्ता रूपादीनामपि, ग्रहणं कस्मान् ? इति चत्
स्थूलविषयग्राहि-राच-भुरादानां घ्राणोदियविषयत्वं । वायौ सतामपि रूपादीनामग्रहणं ।

रूपात् प्राग् गन्धवचनं अचाक्षुषत्वात् ॥ ४ ॥ रूपात् प्राक् गन्धवचनं कियते । किं कारणं ?
अचाक्षुषत्वात् ॥

अते वर्णग्रहणं स्यौल्ये सति तदुपलब्धे ॥ ५ ॥ सर्वेषां अते वर्णग्रहणं कियते । कुत ? स्यौ-
ल्ये सति तदुपलब्धे ॥

नित्ययोगं मनुविधानं ॥ ६ ॥ स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च वर्णश्च स्पर्शरसगन्धवर्णास्त येन सति ते
स्पर्शरसगन्धवर्णानंत इति नियोगे मनुविधानं दृष्टव्यं । यथा क्षीरिणो न्यमोधा इति क्षारेण नियमागमात्
मन्वर्थाविधानं । तथा अनादिपारिणामिकस्पर्शादिगुणसामान्यनित्ययोगे मनुविरिति स्पर्शादीनामनंतपर्या-
यत्वेऽपि मौल्यभेदप्रसिद्धयर्थमितं कियते ।

मृदुकाठिनगुदलघुशीतोष्णस्निग्धरूतस्पर्शभेदाः ॥ ७ ॥ एते मृदादयोऽष्टौ स्पर्शस्य मूल-
भेदा दृष्टव्याः ।

तिक्तकटुकाम्लमधुरकपाया रसप्रकाराः ॥ ८ ॥ तिक्तादयः पञ्च रसप्रकाराः वेदितव्याः ।

गंधं सुरभिरसुरभिश्च ॥ ९ ॥ गंधो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्चेति ।

वर्णाः पञ्चधा नीलपीतशुक्रकुण्डलोहितभेदात् ॥ १० ॥ नीलादिभिः पञ्चभिः प्रकारैः वर्णाः
भिद्यते एषां च स्पर्शनादीनामेकैकस्य एकद्वित्रिचतुः सत्त्वेयास्तत्त्वेयानतगुणपरिणामोत्तमस्य । सकलरूपा-
दिद्रव्यधर्मनिर्देशात् अवशिष्टविक्रियप्रतिपत्त्यर्थमाह—

शब्दबंधसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपो-

द्योतवंतश्च ॥ १४ ॥

शब्दादीनामभिहितनिर्वचनानां परिभाषाद्वानां मनुना अभिसरन् ॥ १ ॥ शब्दादीनां
निर्वचनेन प्रतिबन्धार्थानां परस्परपेक्षायां सत्यां द्वे कृत्वा मनुना सत्रयो योजयितव्यं । तद्यथा—शपत्य
धेमाह्वयति प्रव्यायति शप्यते येन शपनमात्रं वा शब्दः । वज्राति व-यतेऽसौ वप्यतेऽनेन वधनमात्रं वा
धध । लिंगेन आमानं सूयति सूय्यतेऽसौ सूय्यतऽनेन सूचनमात्रं वा सूच्य, सूच्यस्य भावः कर्म वा सी-
क्ष्य । स्थूलयते परिहृयति स्थूलयतेऽसौ स्थूलयतऽनेन स्थूलनमात्रं वा स्थू । स्थूलस्य मात्रं कर्म वा
स्थौल्यं । सतिष्ठते सत्स्थायतेऽनेन सतिष्ठति या सस्थानः । भित्ति भिद्यते भेदमात्रं वा भेदः । पूर्वोपात्ता
शुभकर्मोदयाम् ताम्पति आमा तप्यतेऽनेन तपनमात्रं वा तपः । पृथिव्यादिघनपरिणाम्युपलभात् दहति
प्रकाशावरणानुत्पाकारणं द्रियतं छिनत्त्या मानमिति वा छायाः । असद्व्यादायात् आनपत्यामान आतप्यने
ऽनेन आतपनमात्रं वा आतपः । निरावरणमुज्जयति उद्यायतऽनेन उद्योतनमात्रं वा उद्योतः । शब्दश्च
पथश्च सीक्ष्य च स्थौल्यं च सस्थानं च भेदश्च तमश्च छाया च आनपथ उद्योतश्च शब्दपथसीक्ष्यस्थौल्यम-
स्थानभेदतमश्छायातपोना ते येषां सति तं शब्दपथसीक्ष्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोजोषतश्च ।

शब्दो देहाभापालक्षणविपरीतरात् ॥ २ ॥ शब्दो देहाभापालक्षणविपरीतरात् । कुत ? भाष्यदृष्टान-
विपरीतरात् भाषालक्षणो विपरीतश्चेति ।
भाषात्यक् उभयथा असरीकृतेनरविक्रयात् ॥ ३ ॥ तत्र भाषामकं शब्दं उभयथा

कल्प्यते कुतः अक्षरीकृत इवकस्यात् । अक्षरीकृत शास्त्राभिव्यजकः स एव न पुरातनमदान् आर्यमलच्छ-
व्यवहारहेतु । अत्रार्णमको द्वौदियादीनामतिशयज्ञानस्वरूपप्रतिपादनहेतुश्च । स एव सर्व प्रायोगिकः ।

अभाषात्मको द्वेधा प्रयोगविस्तरानिमित्तत्वात् ॥ ४ ॥ अभाषात्मक शब्दो द्वेधा विभज्यते ।
कुतः प्रयोगविस्तरानिमित्तत्वात् ।

तत्र वैस्तसिको चलाहकादिप्रभवः ॥ ५ ॥

प्रयोगश्चतुर्धा तत्तद्विततधनसौपरिभेदात् ॥ ६ ॥ प्रयोगजः शब्द चतुर्धा भिद्यते । कुतः तत्-
विततधनसौपरिभेदात् । तत्र चर्मततनात्तत पुष्करमेरौदुर्दुरादिप्रभवः । वितत तन्नीकृतो धीणासुघोपादि-
समुद्भूतः । धनस्तालघटाळालनाद्यभिघातजः । सौपिरो वशदासादिनिमित्तः । स शब्द आकाशगुणः
इति केवाचित् दर्शनं तदयुक्तं इत्युक्तं पुरस्तात् । अपरे मन्यते धनयः क्षणिका, क्रमजन्मानः स्वरूपप्रति-
पादनादेवोपलक्षणशक्तिका नार्थांतरमरोधयितुमशक्यं । यदि समर्था स्तु पदस्य इय पदार्थेषु प्रतिवर्णं वर्णा
येषु प्रत्ययः स्यात् । एकेन चार्थे कृते वर्णान्तरोपादानमनर्थकं स्यात् । नापि क्रमजन्माना सहभाष सधा-
तोक्ति योऽर्थेन युज्यते । अतस्तेभ्योऽर्थप्रतिपादने समर्थः शब्दात्मा अमूर्तो नित्योऽतीन्द्रियो निरवयवो निः
क्रियो ध्वनिभिः अभिव्यज्य इति अभ्युपगम्यः । इत्येतच्चानुपपन्नः । कुतः । व्यग्यव्यजकभावानुपपत्तेः ।
व्यग्यत्वात् शब्दात्मा स्वेन स्वरूपेणावस्थितो वा व्यज्येत अनवस्थितो वा । यदि स्वरूपेणावस्थितो व्यज्येत
तत्रापि द्वैतं भवति । ध्वनिसन्निधेः प्राक् पश्चाच्चानुपलब्धेः । सौक्ष्म्यं वा हेतुः स्यात् प्रतिव्यक्तं वा किञ्चित् ।
यदि सौक्ष्म्यानुपलब्धे सर्वकालमस्याग्रहणमेव स्यात् आकाशादिवत् । अथ ध्वनिसन्निधाने सौक्ष्म्यमस्य
स्यात् । विकारप्राप्ते नित्यत्वं हीयते । न हि किञ्चित् प्रतिव्यक्तमस्ति घटोपलब्धौ तमोनात् । प्रमाणावस्तमो
न वस्तुतरमिति चेन्न अतिशयवचनात् । (सपक्षत्वाच्च) सम्प्रवृत्ताच्च नीलादिवर्णवत् । स्वरूपेणानवस्थितश्चेत्
नासी व्यग्यः कार्यं स्यात् ध्वनिसन्निधाने स्वरूपप्राप्तेस्तत एवैष ध्वनीना व्यजकत्वमुक्तं । किञ्च—
आद्यो वर्णध्वनिः शब्दात्मा सकलस्य वा व्यजकः स्यात् एकदेशस्य वा । यदि सकलस्य इतरेषां
ध्वनीना आनर्थक्यं स्यात् । अथैकदेशस्य निरवयवत्वमस्य हीयते । किं च स ध्वनिर्व्यजकः स्फोटस्य
वा उपकारं कुर्यात् श्रोत्रस्य उभयस्य वा । न तावत् पृथिवीगन्धस्य जलसेचकवत् स्फोटस्य उपग्रहे वर्तते,
तस्य नित्यत्वात् विकारप्राप्त्यनभ्युपगमात् । नचामूर्तस्याभिव्यज्यस्य विक्रियोपपद्यते । नापि चक्षुषोर्जनवत्
श्रोत्रस्योपकारं वर्तते ध्वनिरस्य गुणांतरोपादानशक्तमभावात् । युज्यते नेत्रस्याजनमुपकारकमिति तिमिरा-
दिदोषहृन्मनदर्शनात् न तथोपहृतश्रवणस्य ध्वनिकृतमुपकारकं किञ्चिदनुपलभ्यमानं । अथ कर्णोद्विगस्य
उपग्रहे वर्तते न तत्रार्थावबोधनान् उपग्रहाऽन्योस्ति तदभ्युपगमेनैव कृतत्वात् स्फोटकत्वेना अन-
र्थिका । नाभ्युपगमोपग्रहोपि युक्तं प्रत्येकमयुक्तत्वादिव । किं च ते धनयः न स्फोटाभिव्यक्तिहेतवो
भवति उपपत्तिक्षणादूर्ध्वमनवस्थानात् उत्पत्तिक्षणे वास्तव्यान् । अथ क्षणिका अपि सतः, अभिव्यक्तिहेतवः
कथेदानीं मनसो मत्सरः । अर्थप्रत्यागमने तदभ्युपगमे च स्फोटकत्वेना व्यर्थः ।

प्रदीपवदिति चेन्न तस्यासिद्धत्वात् ॥ ७ ॥ गोपत्यनतरापवर्गी प्रदीप आत्मजाने देशातरस-
मधनिमित्तक्रियापरिणामविप्रकृष्टदेशस्वघटादिप्रकाशनदर्शनात् ।

कर्मवदिति चेत् असिद्धत्वादेव ॥ ८ ॥ कर्मव्यक्तयः क्षणिका सस्यः कर्मत्व जातिमभिव्यज-
यतीत्यसिद्धमस्मान् प्रति द्रव्यगुणकर्मविषयसामान्यविशेषस्यार्थांतरभूतस्थानभ्युपगमात् । कर्मणोपि द्रव्यात्
अपृथग्भूतस्य द्रव्यार्थवस्थानाभ्युपगमात् । किं च अभिव्यजकाभिव्यज्यवैधर्माच्च यथा मूर्तः, क्रियावान्
प्रदीपोभिव्यजकः तद्व्याख्याश्च घटादयः क्रियावतो मूर्तिमतो दृष्टः । नच तथा ध्वनेर्मूर्तिः, क्रियावाश्च तद्व्या-
ख्यः स्फोटोपि न तद्वर्म ततोऽभिव्यक्त्यभावः । किं च स्फोटः ध्वनेरन्यो वा स्यात् अनन्यो वा । यदनन्यः
सादात्म्यं प्राप्नोति व्यग्यत्वाभावश्च भेदाभावात् । अथान्यः तस्य श्रोत्रोपलभ्यत्वमावः । किं च व्यग्यत्वे सति
अनित्यत्वं स्यात् स्फोटस्य घटादिवत् विज्ञानेन व्यग्यत्वात् । आकाशादेर्वैभिचार इति चेन्न मूर्तिमता व्यग्य-

त्वादिति विशेष्यवचनात् । किं च यस्य व्यग्यत्व तस्य कार्यत्वमपि दृष्टं यथा घटादेः न तथा स्फोटस्य कार्यत्वमस्ति । नित्यत्वान्मुपगमादिति व्यंग्यत्वाभावः ।

महदादिवादिति चेत् साध्यसमत्वात् ॥ ९ ॥ यथा महदादि व्यंग्यमेव न कार्यं तथा स्फोटोपीति तत्र साध्यसमत्वात् । यथेदं स्फोटमव्यग्यत्वं साध्यं तथा महदादेरपीति । किंच दृष्टा-
ताभावात् । नचापूर्तं कश्चिन्निलो निरवयवो मूर्तिमत्ताऽनित्यत्वेन सामयवेन व्यग्यो दृष्टः तदभावात् साध्यं सिद्ध्यभावात् तस्मात् ध्वनिरूप एव शब्दो दिशक्तिरन्मुपगतव्यः । स च पुद्गलद्रव्यार्थादेशात्ताऽनन्तत्वात् स्यान्नित्यः । श्रोत्रोपलब्ध्यपीयसामान्यास्थित्यपेक्षया कालांतरस्यापिप्रतिसमयस्थितिभेदापेक्षया क्षणिक इति च जैनेश्वरदर्शनमननय ॥

बंधोपि द्विधा विस्तसाप्रयोगभेदात् ॥ १० ॥ बंधोऽपि द्वैतियमश्नुते । कुतः ? विस्तसाप्रयोग भेदात् । वैस्तसिकः प्रायोगिकश्चेति ।

आद्यो द्वेधा आदिमदनादिविकल्पात् ॥ ११ ॥ आद्यो वैस्तसिको बंधो द्विधा भिद्यते । कुतः ? आदिमदनादिविकल्पात् । तत्रादिमान् स्मिधरुक्षगुणनिमित्तविशुद्धराजलधराप्रमिद्रधनुरादिविषयः । अना-
दिरपि वैस्तसिकबन्धो धर्माधर्माकाशानामेकशः त्रैविध्यान्नाविधः । धर्मास्तिकायबन्धः धर्मास्तिकायदेशबन्धः धर्मास्तिकायप्रदेशबन्धः । अधर्मास्तिकायबन्धः अधर्मास्तिकायदेशबन्धः । अधर्मास्तिकायप्रदेशबन्धः । आका-
शास्तिकायबन्धः आकाशास्तिकायदेशबन्धः आकाशास्तिकायप्रदेशबन्धश्चेति । कुत्तो धर्मास्तिकायः तदर्थं देशः, अर्थार्थं प्रदेशः, एवमधर्माकाशयोरपि । कालाणुनामपि सतत परस्परविश्लेषाभावात् अनादिः । एकजीवप्रदेशानां च सहरणनिसर्पणस्वभावान्वपि परस्परविश्लेषाभावात् अनादिबन्धः । धर्माधर्मकाला-
काशानां परस्परनियोगाभावात् अनादिबन्धः । नानाजीवानामपि सामान्यापेक्षया इतरद्रव्यैः सह बन्धः, अनादिः । पुद्गलद्रव्येष्वपि महास्वर्गादीनां सामान्यादनादिबन्धः । एव सर्वद्रव्यविषयबन्धे सति पुद्गलप्रकर-
णात् तद्विषयो बन्धः परिगृह्यते ।

विस्तसा विधिविपर्यये निपातः ॥ १२ ॥ पौरुषेयपरिणामापेक्षाविधिः तद्विपर्यये विस्तसाशब्दो निपातो दृष्टव्यः । विस्तसा प्रयोजना वैस्तसिको बन्धः ।

प्रयोगः पुरुषकायवाङ्मनःसंयोगलक्षणः ॥ १३ ॥ पुरुषस्य कायवाङ्मनःसंयोगः प्रयोग इत्युच्यते । प्रयोगप्रयोजनो बन्धः प्रायोगिकः स द्वेधा अजीवविषयो जीवाजीवविषयश्चेति । तत्राजीवविषयो जनुकाष्टादिलक्षणः । जीवाजीवविषयः कर्मनोकर्मबन्धः । कर्मबन्धो ज्ञानावरणादिरष्टधा वक्ष्यमाणः । नो-
कर्मबन्धः औदारिकदिनिषयः । स पुनः पञ्चविधः आलपनाऽऽलेपनसंश्लेषशरीरशरीरिभेदात् । रथशकटादीनां लोहरज्जुनरनादिभिरालपनादाकर्षणात् बन्धः आलपनबन्धः । अनेकार्थत्वात् धातूनां लपिः आकर्षणक्रियो-
ज्ञेयः । कुड्यप्रासादादीनां मृत्पिण्डेष्टकादिभिः प्रलेपदानेन अन्योन्यालेपनात् अर्पणात् आलपनबन्धः । धातूना-
मनेकार्थत्वात् आहूर्णस्य छिदः अर्पणक्रियस्य ग्रहणः । जनुकाष्टादि संश्लेषबन्धः । शरीरबन्धः पञ्चधा औदारि-
कमनोकार्थत्वात् आहूर्णस्य छिदः अर्पणक्रियस्य ग्रहणः । जनुकाष्टादि संश्लेषबन्धः । शरीरबन्धः पञ्चधा । तत्रौ-

... शैरन्यो-यानुप्रवेशान् औदारिकौदारिकशरीरनोकर्मबन्धः

प्रथमः । औदारिकतैजसशरीरनोकर्मप्रदेशानां औदन्यानुप्रवेश औदारिकतैजसशरीरनोकर्मबन्धो द्वितीयः ।

औदारिककर्मणशरीरनोकर्मप्रदेशानामन्यानुप्रवेशः औदारिककर्मणशरीरनोकर्मबन्धस्तृतीयः । औदारिक-
तैजसकर्मणशरीरनोकर्मप्रदेशानामन्यानुप्रवेशः औदारिकतैजसकर्मणशरीरनोकर्मबन्धश्चतुर्थः । अनेन

विधिना वैकियिकवैकियिकशरीरनोकर्मबन्धः वैकियिकतैजसशरीरनोकर्मबन्धः वैकियिकतैजसशरीरनोकर्म-
बन्धः । वैकियिक तैजसकर्मणशरीर नोकर्मबन्धः । आहारकाहारकशरीरनोकर्मबन्धः । तैजसतैजसशरीरनो-

रनोकर्मबन्धः आहारककर्मणशरीरनोकर्मबन्धः आहारकतैजसकर्मणशरीरनोकर्मबन्धः । तैजसतैजसशरीरनो-

कर्मवध तैजसकर्मणशरीरनोक्तमवध । कर्मणकर्मणशरीरनोक्तमवधश्चेति । योग्यः । शरीरवधो द्वेधा
अनादिरादिमांध । अष्टजीवमध्यप्रदेशानामुपर्यधश्चतुर्णां रुचकत्रयद्वयस्थितानां सर्वकालमन्योन्यापरिणामात्
अनादिसम्बन्धः । इतरेषां प्रदेशानां कर्मनिमित्तसहरणविसर्पणस्वभावत्वादादिमान् । अथवा यथा क्रोधप-
रिणत आत्मैव क्रोधः तथा तत्ताय पिंडवत् शरीरेण सह बन्ध प्रत्यात्मनः एकत्वादात्मैव शरीरमिति व्यप-
देशात् पूर्वोक्ताः पचदश त्रिकल्पाः शरीरविषयत्वेन योग्याः । औदारिकादिशरीरभेदापेक्षायां प्रागुक्ता विक-
ल्पा । अत्राह—कर्मनोक्तमणो कः प्रतिनिधेश इत्युच्यते—आत्मपरिणामेन योगाभावालक्षणेन कियत
इति कर्म तदात्मना स्वतन्त्रीकरणे मूलकारण । तदुदयापादित पुद्गलपरिणाम आत्मन मुखदु खवलाधान-
हेतुः, औदारिकशरीरादिः ईषत्कर्म नोक्तमैत्युच्यते । किं च स्थितिभेदान्नेद कर्मणा स्थितिरुत्तरत्र वक्ष्यते ।
नोक्तमणा स्थितिरुच्यते । औदारिकत्रैक्यिकशरीरयो स्वायु प्रमाणास्थितिर्निर्णयः । तत्रौदारिकशरीरस्य
त्रिपक्षोपपत्त्या स्थितिः । यस्मादेकसमयादारम्य आ त्रिपक्षोपपत्तिसमाप्तेरवस्थानः । वैक्यिकशरीरस्य त्रय-
क्षिप्तसागरोपमा स्थितिः, यस्मादेकसमयनिर्णयसागरोपमा त्रयक्षिप्तसागरोपमात्पक्षमयादवस्थानः । आह-
रकशरीरस्य अतमुद्भूतपरिणामा स्थितिः । तैजसशरीरस्य पटपृष्ठसागरोपमा स्थितिः । कर्मणशरीरस्य
कर्मस्थितिः, ज्ञानावरणाद्येनैककर्मस्थितिसमयेप्यात्मनैव कर्मस्थितिर्मादा । औदारिकत्रैक्यिकतैजसका-
र्मणशरीरकर्मणामेकैकस्य विंशतिसागरोपमकोटीकोट्य स्थितिः । आहारकशरीरकर्मणोऽन्तेःकोटीकोट्यः
स्थितिः ॥

सौक्ष्म्यं द्विविधं अंत्यमापेक्षिकं च ॥ १४ ॥ सौक्ष्म्यं द्विविधं वेदितव्यं । कुतः ? अंत्यमापेक्षिकं
चेति । तत्राऽत्य परमाणूनां । आपेक्षिकं विलामलकयदरादीनां ।

तथा स्थौल्यं ॥ १५ ॥ तेनैव प्रकारेणान्य आपेक्षिकं चेति द्विविधं स्थौल्यमवगतव्यं । तत्राप
जगद्व्यापिनि महास्फुटः । आपेक्षिकं वदरामलकविल्वतालदिषु ।

सत्स्थानं द्वेपेक्षलक्षणं अनित्यलक्षणं च ॥ १६ ॥ सत्स्थानमावृतिर्द्वेषा भिद्यते हृत्प-
क्षमनित्य लक्षणं चेति ।

वृत्तपञ्चचतुरस्रायतपरिमंडलादित्यमतोन्यदनित्यं ॥ १७ ॥ वृत्तं त्र्यस्र चतुरस्रमायत परि-
मंडलमित्येवमादि सत्स्थानमित्यलक्षणं । अतोऽन्यन्मेवादीनां सत्स्थानं अनेकविधं, इत्यभिदमिति निरूपणा-
भावात् अनित्यलक्षणं ।

भेदः षोडशकचूर्णखंडचूर्णिकाप्रतराणुचटनविह्वलात् ॥ १८ ॥ भेद षोडश भिद्यते । कुतः ?
उत्तरादिविह्वलात् । तत्रोत्तरः—काष्ठादीनां कपनादिभिरुत्तरणं । चूर्णो—यनगोधूमादीनां सक्तुकाणि-
कादि । खंडो—घटादीनां कषाट्टकार्कणदिः । चूर्णिका—मायमुद्रादीनां । प्रतरोऽक्षपटलादीनां । अणु-
चटनं तत्ताय पिंडादिष्वयोधगादिभिरभिहृत्यमानेषु स्फुटिगनिर्गमः ।

तमो दृष्टिप्रतिबंधकारणं ॥ १९ ॥ दृष्टेः प्रतिबंधकं यस्तु तम इति व्यपदिश्यते । यदपहरन्
प्रदीपः प्रकाशको भवति ॥

छायां प्रकाशावरणनिमित्ता ॥ २० ॥ प्रकाशावरणं शरीरादि यस्या निमित्तं भवति सा छाया

सा द्वेषा तद्वर्णादिविकारप्रतिबंधमात्रग्रहणविकल्पात् ॥ २१ ॥ सा छाया द्वेषा व्यतीतवृत्ते ।
कुतः ? तद्वर्णादिविकारात् प्रतिबिम्बमात्रग्रहणाच्च । आदर्शतलादिषु प्रसजद्रव्येषु मुखादिच्छाया तद्वर्णादिपरिणता
उपलभ्यते । इतरत्र प्रतिबिम्बमात्रमेव । अत्राह—विपरीतग्रहणं कुतः ? प्राक्मुखस्य प्रत्यङ्मुखं छाया दृश्यते !
इति प्रसजद्रव्यपरिणामविशेषाद्भवति । अत्र चोद्यते नादर्शतलादिच्छायासद्भावः, किं तर्हि ? नयननिर्गतेन
रश्मिना घनद्रव्यात् प्रतिहतनिवृत्तेन स्वमुखस्यैव ग्रहणं इति तदयुक्तं विपर्ययसग्रहणाभावात्प्रसगात् ।
हुज्यादिषु अतिप्रसगात् ग्रहणशक्त्यभावाच्च । निपर्यामग्रहणाभावात्प्रसगात् यति प्रतिनिवृत्तेन नयन

रश्मिना स्वशरीरस्यैव ग्रहणं प्राङ्मुखस्य प्राङ्मुखमेव ग्रहणं स्यात् । विपर्ययसहेत्वभावात् कृत्वादिपु
यातिप्रसंगः स्यात् । नयनरश्मेः प्रतिघातस्य तत्रापि सद्भावात् । नाप्यसौ नयनरश्मिः शरीरान्निष्कातः
मनसाऽनधिष्ठितो प्रहीतुं शक्नोति ॥

आतपः उष्णप्रकाशलक्षणः ॥ २१ ॥ आतप आदित्यनिमित्त उष्णप्रकाशलक्षणः पुद्गलपरिणामः

उद्योतश्चंद्रमणिखद्योतादिविषयः ॥ २३ ॥ चंद्रमणिखद्योतादीनां प्रकाश उद्योत उच्यते ।

क्रियोपसंख्यानं पुद्गलपरिणामादिति चेन्न धर्माधर्माकाशानां क्रियया प्रतिपेवसंबन्धे-
नोक्तत्वात् ॥ १४ ॥ स्यादेतत् क्रिया उपसख्यातव्या । कुतः ? पुद्गलपरिणामात् इति ! तत्र किं
कारणं ? धर्माधर्माकाशानां क्रियाप्रतिपेवे सवधेनोक्तत्वात् ।

कालस्यापि क्रियावत्त्वप्रसंग इति चेन्न पूर्वज्ञानभिधानात् ॥ २५ ॥ स्यान्मत यदि धर्माध-
र्माकाशानां क्रियापरिणामप्रतिपेधात् सामर्थ्यात् पुद्गलानां क्रियावत्त्वमनुमीयते । ननु कालस्यापि क्रियावत्त्व-
प्रसङ्गत इति ! तत्र किं कारणं ? पूर्वज्ञानभिधानात् “अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलः” इत्यत्र ।
तत्र हि पाठे ‘आ आकाशादेकद्रव्याणि नि.क्रियाणि’ इत्यतः कालस्य बहिर्भावात् न पुद्गलवत् क्रियावत्त्व-
भवेत् । अथवा पूर्वज्ञानभिधानात् । कः ? द्रव्याणि जीवाः कालश्चेति । यदि कालस्य क्रियावत्त्वमिष्टं भवेत्
तत्र पठ्येत तथा सति जीवाश्चेति चशब्दाकरणात् लघुसूत्रं स्यात् । पुनः कालश्च इत्यवचनाच्च ।
अनन्तसमयार्थं पुनः कालश्च इति कर्तव्यमिति चेन्न आकाशस्यानन्तताः कालस्य चेति सिद्धत्वात् । एवं
लघीयता न्यायेन सिद्धे यदुत्तरत्र निर्देशे कालश्चेति वचनं तेन ज्ञायते नास्ति कालस्य क्रियावत्त्वमिति । तच्च
नि क्रियावत्त्वपरिस्पदात्मिका क्रिया प्रत्यवसेय, नचास्त्यादिक्रिया प्रति । तस्मादनादिपारिणामिकास्त्यादिक्रि-
याद्रव्यार्थदेशात् स्यात् क्रियावान् कालः । देशांतरप्रापणसमर्थपरिस्पदक्रियाविशेषपरिणामाभावादेशाच्च
स्यानि क्रियः ।

सा दशमकारा प्रयोगबंधाभावाच्छेदाभिधातावगाहनगुरुबहुसंचारसंयोगस्वभावनिमि-
त्तमेवात् ॥ २६ ॥ सैषा क्रिया दशप्रकारा वेदितव्या । कुतः प्रयोगादिनिमित्तमेवात् । तत्तथा—

इक्ष्वेरबबीजमुदगशब्दजतुगोलफनौद्रव्यपापाणालुमुसुरजलदमारुतदीनां इषुचक्रकणवादीनां प्रयोगग-
तिः । परंढतिङ्कबीजानां वधाभावगतिः । मृदगभेरीताखादिशब्दपुद्गलानां छिन्नानां गतिः छेदगतिः ।
जतुगोलककदुदारपिंडादीनां अभिवातगतिः । नौद्रव्यपोतकादीनां अवगाहनगतिः । पापाणाय रक्षागतिः ।
गुरुगतिः । अलुबुद्भुतात्कर्तृत्वादीनां लघुगतिः । सुरासौतीरकादीनां संचारगतिः । जलधरमुसुरादीनां
वायुनाजिह्वस्यादीनां सयोगगतिः । मारुतपावकपरमाणुसिद्धज्योतिष्कादीनां स्वभावगतिः । वायोः केवलस्य
तिर्वगतिः । भस्त्रादियोगादानियता गतिः । अग्नेरूर्ध्वगतिः । कारणवशादिगतरगतिः । परमाणोरनियता ।
सिन्धतामूर्ध्वगतिरेव । ज्योतिषां निलम्भणं नृलोके ।

मत्त्वर्थीयप्रयोगादन्यत्वं शब्दादीनां दंडवदिति चेन्न अनेकातात् ॥ २७ ॥ स्यान्मत
यद्यन्यत्वे सत्त्वे सति सवधे मत्त्वर्थीयो दृश्यते । दंडो देवदत्त इति तथा अत्रापि मत्त्वर्थीयदर्शनात् शब्दा-
दीनां अन्यच्च तद्वद्भेदोऽनुमीयत इति ? तत्र किं कारणं ? अनेकातात् । अनन्यत्वेपि छेदे मत्त्वर्थीयो
दृश्यते सारवास्तवः आमवान् पुरुष इति । कथञ्चित् अन्यत्वेपपत्तेश्च । शब्दादीनां पुद्गलस्यः भेदा-
र्थादेशात् स्यादन्यत्वं । शब्दादिपरिणामे च तत्ताव पण्डितवत् तादात्म्योदशात् स्यादन्यत्वं । अत्राह—यदि
स्पर्शादयश्च शब्दादयश्च पुद्गलपरिणामा क्रियार्थमेवा पृथग्ग्रहणं ननु एक एव योग कर्तव्यः ? इत्यत्रोच्यते ।

पृथग्ग्रहणं केषांचिदुभयपर्यायप्रापनार्थं ॥ २८ ॥ स्पर्शादयः परमाणूनां स्वभावां च भवति
शब्दादयस्तु स्वभावानामेव व्यक्तिरूपेण भवति । सौम्यवद्वर्ग्य इत्येतस्य विशेषस्य प्रतिपरार्थं पृथग्-
योगकरणं । सौम्य ॥ अन्यमणुष्येव आपेक्षिक स्वधेयु । यदेवं सौम्यग्रहणं पूर्वस्य एव कर्तव्यं ? इह
कारणं सौम्यप्रतिपक्षप्रतिपत्त्यर्थं ।

स्पर्शादीनामेकजातीयपरिणामरूपापनार्थं च ॥ २९ ॥ स्पर्शादीनां गुणानामेकजातीय इत्यं-
तस्यार्थस्य खयापनार्थं च क्रियते पृथक् ग्रहणं । तद्यथा—स्पर्श एको गुणः काठिन्यलक्षणः खजालपरि-
त्यगेन पूर्वोत्तरस्वगतिभेदनिरोधोपजननसतत्या वर्तनात्, द्वित्रिचतुः सङ्ख्येयासङ्ख्येयानतगुणकाठिनस्पर्श-
पर्यायैरेव परिणमते न मृदुगुल्लङ्घादिस्पर्शैः । एव मृदादयोपि योज्या । रसश्च तिस्रः एक एव गुणः रस-
जातिमजहत् पूर्ववन्नाशोपादानुभवन् द्वित्रिचतुः सङ्ख्येयासङ्ख्येयानतगुणतिस्रमेरेव परिणमते न कटुक-
दिरसैः । एव कटुकदायो वेदितव्याः । गन्धश्च सुरभिरेको गुणः खजातिगन्धहृत्प्रेरक्यादिगुणसुरभिगन्धपर्या-
यैरेव परिणमते नासुरभिगन्धैः । एवमसुरभिगन्धो बाध्यः । वर्णश्च शुक्ल एको गुणः खजालपरित्यागेन पूर्व-
व्यादिशुक्लवर्णैरेव परिणमते न नीलादिभिः । एव नीलादयोपि च नेतव्याः । अथ यदा कठिनस्पर्शो मृदु-
स्पर्शेन, गुरुलघुना, क्षिप्तो रूक्षेण, शीत उष्णेन, परिणमते । तिस्रश्च कटुकादिभिः सुरभिश्चेतरेण, शुक्लश्च
कृष्णादिभिः, इतरं चेतरे, सयोगे च गुणांतरैस्तदा कथं ? । तत्रापि काठिनस्पर्शजातिमजहत् मृदुस्पर्शेनैव
विनाशोत्पादौ अनुभवन् परिणमते नेतैरेवमितरत्रापि योग्यः ।

नोदनाभिघाताद्युपसख्यानमिति चेन्न चशब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वात् ॥ ३० ॥ स्यान्मतं नोद-
नाभिघातादयः पुद्गलपरिणामाः सति तेषामत्रोपसख्यानं कर्तव्यमिति ? तत्र किं कारणं ? चशब्दस्येष्टसमु-
च्चयार्थत्वात् । ये पुद्गलपरिणामा आगमे इष्टाः तेषामिह चशब्देन समुच्चयः क्रियते । अत्राह—यदेयमर्थं
पृथग्योगकरणमुच्यते तस्य स्पर्शादिपरिणामाः पुद्गलाः के वा तदुभयभाजः ? इत्यत्रोच्यते—

अणवः स्कंधाश्च ॥ २५ ॥

प्रदेशमात्रभाविस्पर्शादिपर्यायमसबसामर्थ्येनाण्यते शब्दंते इत्यणवः ॥ १ ॥ प्रदेशमात्र-
भाविभिः स्पर्शादिभिः गुणैस्ततः परिणमत इत्येव अण्यते शब्दंते ये ते अणवः । सौक्ष्म्यादात्मादयः
आत्ममण्या आत्मात्माश्च । उक्तं—

अतादि अतमञ्ज अतते णेव इदीए गेञ्च ।

ज दव्व अविजामी त परमाणु विजाणीहि ॥ १ ॥

स्थौल्याद्भ्रूणनिक्षेपणादिव्यापारास्कंदनात् स्कंधाः ॥ २ ॥ स्थौल्यभावेन भ्रूणनिक्षेपणा-
दिव्यापारास्कंदनात् स्कंधा इति सङ्गाप्यते रूढा क्रिया कश्चित् सति उपलक्षणवेनाश्रिता इति भ्रूणा-
दिव्यापारायोग्येभ्यः स्तंशुकादिषु स्कंधाख्या वर्तते ।

उभयत्र जात्यपेक्षां बहुवचनं ॥ ३ ॥ अनंतभेदा अपि पुद्गला अणुत्वात्वा रक्तपञ्चान्या वा द्वैवि-
ध्यमापद्यमानाः सर्वे गृह्यन्ते इति तज्जात्याधारानतभेदसूचनार्थं बहुवचनं क्रियते ।

अणुस्कंधा इत्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न उभयत्रसंबन्धार्थत्वात् भेदकरणस्य ॥ ४ ॥ स्यान्मतं
अणवः स्कंधा इति कारणं युक्तं लघुत्वादिति ? तत्र किं कारणं ? उभयसूत्रसंबन्धार्थत्वात् भेदकरणस्य । स्पर्श-
रसगन्धवर्णव्रतोऽणवः शब्दवधसौख्यस्थौल्यस्थानभेदतमदंयातपोच्यते एतश्च स्कंधा इति । वृत्तौ पुनः सत्यां
समुदायत्वापर्यवसानम् । अत्रयवार्थाभावात् भेदेनाभिसंबन्धं कर्तुं न शक्यः ।

कारणमेव तदंत्यमित्यसमीक्षिताभिधानं कथंचित् कार्यत्वात् ॥ ५ ॥ कारणमेव तदंत्यमिति
केचित् कथयति परमाणुं, तदसमीक्षिताभिधानं । कुतः ? कथंचित् कार्यत्वात् । परमाणुर्हि केनचित्
प्रकारेण कार्यं “भेदादणु” इति वक्ष्यमाणत्वान् ।

आविरोध इति चेन्नैव शब्देनाऽवधारणात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् कथंचित् कार्यत्वोपपत्तौ कारणस्य
अप्रतिषेधात् आविरोध इति ? तत्र । किं कारणं ? एवमन्वेदनाऽवधारणात् । एत एवकारणं ततोऽप्यवधारणा-
रामिति कारणमेव परमाणुर्न कार्यमिति कार्यव्यतिषेधात् ।

के पुन स्कथा ?

परिप्राप्तबंधपरिणामाः स्कथाः ॥ १६ ॥ बधो वक्ष्यते त परिप्राप्ता येऽणव ते स्कथा इति ऋषदेशमर्हति । ते त्रिविधा स्कथा स्कथदशा स्कथप्रदेशाश्चेति । अनतानतपरमाणुबन्धविशेष स्कथ । तदर्थं देश । अर्घार्थं प्रदेश । तद्वदा पृथिव्यस्तेजोऽयम स्पर्शादिशब्दादियथा ॥ पृथिवी तावत् घटादि लक्षणा स्पर्शादिशब्दाद्यात्मिका सिद्धा । अगोपि तद्विकारत्वात् तदालम्बक साक्षात् गधोपलब्धेः । तत्समागि ना पार्थिवद्रव्याणां गध तद्गुण इत्युपलभ्यत इति चेन्न साध्यतान् तद्विषयमकालादर्शनात् तदविनाभावाच्च तद्गुणा एवेति निश्चय कर्तव्य । गधवदम् रसत्वात् आप्रफलवत् । तथा तेजोपि स्पर्शादिस्वभावक तद्वत्कार्यत्वात् घटवत् । स्पर्शादिमतां हि काष्ठादीनां कार्यं तेज । किं न तत्परिणामात् । उपयुक्तस्य हि आहारस्य स्पर्शादिगुणस्य वातपित्तश्लेष्मविपरिणाम । पित्तं च जठराग्नि । तस्मात् स्पर्शादिमत्तेज । तथा स्पर्शादिशब्दादिपरिणामो वायु स्पर्शवत्त्वात् घटादिवत् । किं च—तत्परिणामात् । उपयुक्तस्य स्पर्शादिगुणस्य वातपित्तश्लेष्मविपरिणाम । वातश्च प्राणादि । ततो वायुरपि स्पर्शादिमान् इत्यवसेय । एतेन अन्ये च चतु खिद्रि एकगुणा पृथिव्यादय पार्थिवादिजातिभिन्ना इति तदर्थेन प्रयुक्त । आह किमेवा अणुस्कथलक्षण परिणामोनादि । उत आदिमान् ? इत्युच्यते—स खट्वपत्तिमत्त्वादादिमान् प्रतिज्ञायते । यद्येवमभिधीयतां कस्मान्निमित्ताद्भुत्पद्यत इति । तत्र स्कथानां तावदुत्पत्तिहेतुप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

भेदसंघातेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २६ ॥

संहतानां द्वितयनिमित्तवशात् विदारणं भेदः ॥ १ ॥ बाह्याभ्यतरविपरिणामकारणसन्निधाने सति संहतानां स्कथानां विदारणनानाव भेद इत्युच्यते ॥

विचिक्तानां एकीभावः संघातः ॥ २ ॥ पृथग्भूतानां एकत्वापत्ति संघात । इति कथ्यते । ।

द्वित्वाद्विवचनप्रसंग इति चेन्न बहुवचनस्यार्थविशेषज्ञापनार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् भेद-संघातयोर्द्वित्वात् द्विवचनेन भवितव्यमिति ? किं कारण ? बहुवचनस्यार्थविशेषज्ञापनार्थत्वात् । अतो-भेदेन संघातः भेदसंघात इत्यस्याप्याबिरोध कृतो भवति ।

उत्पूर्वं पदिवर्जित्यर्थः ॥ ४ ॥ उत्पूर्वं पदिवर्जित्यर्थो दृष्टव्य उत्पद्यते जायत इति यावत् ।

तदपेक्षो हेतुनिर्देशः ॥ ५ ॥ भेदसंघातेभ्य इत्ययं हेतुनिर्देश तदपेक्षो वेदितव्य । निमित्तकार-णहेतुषु सर्वासा प्रदर्शनात् इति भेदसंघातेभ्य करणेभ्य उत्पद्यते इति हेतुवर्गते । तथा—द्वयो पर-माण्वो संघाताद्विप्रदेशस्कथ उत्पद्यते । द्विप्रदेशस्य अणोश्च त्रयाणां वाऽणूनां संघाताद्विप्रदेश । द्वयो द्विप्र-देशयो त्रिप्रदेशयो त्रिप्रदेशस्याणोश्चतुर्णां वाऽणूनां संघाताच्चतु प्रदेश । एव संख्येयानां असंख्येयाना-मनतानां च संघातात्त्रय-प्रदेश । एषामेव भेदान् द्विप्रदेशपर्यन्तात् स्कथा उत्पद्यते । एव भेदसंघाताभ्यां एकसमाधिकाम्नां द्विप्रदेशादय स्कथा उत्पद्यते । अन्यतो भेदेन अन्यस्य संघातेनेत्येवमुक्तानामणुस्कथा नामविशेषेण भेदादिहेतुकोत्पत्तिप्रसंगे विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

भेदादणुः ॥ २७ ॥

सामर्थ्यादिवधारणप्रतीतेरेवकाराबचन अन्वक्ष्यवत् ॥ १ ॥ यथा च कश्चित् अयो न मक्षयति इत्यन्वक्षणासिद्धे अन्वक्षणाग्रचनात् अप एव मक्षयतीत्यवधारण गम्यते । एव भेदसंघातेभ्य उपपद्यते इत्यनेनेवाणोर्भेदाद्भुत्पत्ति सिद्धया पुनर्वचनवधारणार्थं भवति—भेदादेणु न संघातात् नापि भे-दसंघाताभ्यामिति । अत्राह संघातादेव स्कथानामा मलाभसिद्धेर्भेदसंघातग्रहणमनर्थकमिति तद्ग्रहणप्रयो जनप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ॥ २८ ॥

अनतानतपरमाणुसमुदयनिष्णाद्योपि कश्चिच्चाक्षुष कश्चिच्चाऽचाक्षुष । तत्र योऽचाक्षुष ॥ कथ

चाक्षुषो भवतीति चेदुच्यते—भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः न भेदादिति । कात्रोपपत्तिरिति चेद्भ्रमः—सूक्ष्मपरिणा-
मस्य स्कन्धस्य भेदसौक्ष्म्यपरित्यागान् अचाक्षुषत्वमेव । सूक्ष्मपरिणतः पुनरपरः सत्यपि तद्भेदेऽन्यसंघाता-
ंतरसयोगात् सौक्ष्म्यपरिणामोपरमे सौल्योत्पत्तौ चाक्षुषो भवति । अत्राह—गतिस्थित्यवगाहनवर्तनानाशरीरादि-
परस्परौपकाराद्यनुमितास्तित्वं धर्मादि पुरस्ताद्भ्रममिवाख्यात तत्कथं । सद्रव्यलक्षण, धर्मादिद्रव्यमित्यत्र प्रियते
सत्त्वात् यत्सत्तद्भ्रमं । यद्येवं प्राप्तमिदं सतः किं लक्षणं । इत्युच्यते यदिद्रियप्राप्तमतीन्द्रियमपि बाह्याभ्यामिक-
निमित्तापेक्ष, उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्त्वेदितव्यमिति वाक्यशेषः । अथवा धर्मादि सत्त्वात् द्रव्यमित्यवधूतं ।
सत्त्वात् अभिधीयता किं तत्सत् इति ? तत् इदमुपादिक्षत—

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ २९ ॥

अथवा यद्युपकारसद्भावात् धर्मादिद्रव्यं सद्भिन्नक्षितं तदा नोपकरोति तदा तदसत्त्वप्रसंग इत्युच्यते—
असत्यपि उपकारविशेषे यस्मात् सामान्ये द्रव्यलक्षणत्रये सन्निहिते उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्तद्रव्यं भविष्य-
तीत्यर्थः ।

स्वजात्यपरित्यागेन भावांतरावाप्तिरुत्पादः ॥ १ ॥ चेतनस्य अचेतनस्य वा द्रव्यस्य स्वजाति-
मनहृतः निमित्ततयात् भावांतरावाप्तिरुत्पादनमुत्पाद इत्युच्यते । मृत्पिण्डस्य घटपर्यायवत् ।

तथा पूर्वभावविगमो व्ययः ॥ २ ॥ तेन प्रकारेण तथा स्वजात्यपरित्यागेन इत्यर्थः पूर्वभाववि-
गमो व्ययन व्यय इति कथ्यते । यथा घटोत्पत्तौ पिंडाकृतेः ।

ध्रुवे स्यैर्यकर्मणोर्ध्रुवतीति ध्रुवः ॥ ३ ॥ अनादिपारिणामिकत्वभावत्वेन व्ययोदयभावात्
ध्रुवः स्थिराभवति इति ध्रुवः, ध्रुवस्य भावः कर्म वा ध्रौव्यं । यथा पिण्डघटावयवसासु मृदावयवत् ।

अन्येनान्यसंयोगे दंडिदिति चेन्न अंतर्नातसत्ताक्रियस्य युजेराश्रितत्वात् ॥ ४ ॥
स्यान्मन उत्पादश्च व्ययश्च ध्रौव्यं च उत्पादव्ययध्रौव्याणि । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त-
मिति निर्देशो नोपपद्यते । कुतः । अन्येनान्यस्य योगात् दंडिदिति । तन्न । किं कारणं । अंतर्नातसत्ताक्रियस्य
युजेराश्रितत्वात् । कथं पुनः युजे, सत्ताक्रिय इति चेदुच्यते—सर्वे धातवो मायवचनाः भावश्च सत्ता
क्रिया इत्यनर्थांतर । तामेव सर्वे शब्दाः स्वार्थोपनिधनेनावच्छिद्यवच्छिद्य विवर्थावृत्ति । उत्पादव्ययध्रौ-
व्ययुक्तं सदिदि यावत् तावदुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमिति । सर्वधातूनां सत्तार्थत्वे एधादीनां शृङ्गादिप्रतिनिपता-
धेन्याभाव इति चेन्न सत्तार्थत्वे सत्येधादीनां शृङ्गाद्यर्थप्रवृत्तेर्नासतां तरविशेषादीनां शृङ्गादिपर्यायत् ।

उत्पादव्ययध्रौव्यवदिति न्याय्यमिति चेन्न उपाख्यमपरिहारतुल्यत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्-
यचनर्नातसत्ता क्रिया युजिः परिगृह्यते उत्पादव्ययध्रौव्यवदित्येतदेव न्याय्यमिति । तन्न । किं कारणं ।
उपाख्यमपरिहारतुल्यत्वात् । यथा गोम्योऽन्यत्वे देवदत्तस्य गोमानिति व्ययदेशो भवति न तथा उत्पाद-
व्ययध्रौव्येभ्योऽन्यद्रव्यमिति मर्यादो नोपपद्यते इति उपाख्यो न निवर्तते । अनन्योपि लोक-
मर्यादोपपत्तेरने—आमसान् आमाः सारवान् सारः इति परिहारश्च तस्यः ।

समाधिवचनत्वाद्वा ॥ ६ ॥ अथवा समाधिवचनोयं युजिः परिगृह्यते । युक्तं समाहित इत्यर्थः ।
समाधानं च तावदेव तादात्म्यमिति यावत् । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमवयवमप्यर्थः ।

कथंचिदन्यत्वोपपत्तेर्वा ॥ ७ ॥ यथा वा पर्यायेभ्यः पर्यायिणः कथंचिदन्यत्वाऽन्योपपत्तेः ।
संगतवचन एव वा युक्तशब्दो न्याय्यः । यदि हि सर्वथा अनन्यत्वं स्यात् तदयमात्रप्रसंगः स्यात् ।

गच्छन्त्यस्य प्रसंगसाधनेकार्यसंभवे विवक्षितोऽस्तित्वसंभत्ययः ॥ ८ ॥ सत्त्वः प्रसंगा-
दिषु दृश्ययोगः । प्रसंगायां तावत्—सापुनः प्रसंगः पुनः इत्यर्थः । कश्चिदादरे—मकरेति अदरे
अदरेति । कश्चित्तिचे—सद्वृत्तमयम् विद्यमानमदरेत्यर्थः । कश्चित् प्रवृत्तमदरे—प्रवृत्तः सत्त्वः

कथमनृतं द्रव्यात् प्रसृजित इति प्रज्ञायमान इत्यर्थः । तत्रेह विनिरुद्धात् अस्तित्ववचनो वेदितव्यः ।

व्ययोत्पादाभ्यतिरेकाद्द्रव्यस्य ध्रौव्यानुत्पत्तिरिति चेन्नाभिहितानवबोधात् ॥ ९ ॥
स्यादेतत् व्ययोत्पादाभ्यामव्यतिरेकात् द्रव्यस्य व्ययोत्पादादमकत्वात् ध्रुवत्व नोपपद्यते इति । तन्न । किं
कारणं अभिहितानवबोधात् । द्रव्यार्थावस्थानात् ध्रौव्यमभिहितं व्ययोत्पादाभ्यां व्यतिरेकात् । यदि च
व्ययोत्पादाभ्यामव्यतिरेकात् ध्रौव्यमभिहितं स्यात् तदव्यतिरेकात् अग्राह्यं भवेत् । यदि वा व्ययोत्पादा-
भ्यां व्यतिरेकात् द्रव्यं ध्रुवं द्रव्यादपि व्यतिरेकात् व्ययोत्पादयोर्ध्रौव्यं प्रसज्येत । अथवाऽभिहितानवबो-
धात् नैकातेन व्ययोदयाम्यामव्यतिरेको द्रव्यस्याभिहितः । यदि स्यात् तदव्यतिरेकात् तद्वापच-
ध्रौव्याभावः स्यात् । यस्तु केनचित् प्रकारेण व्ययोत्पादाभ्यां व्यतिरेकः केनचिदव्यतिरेकः । व्ययोत्पाद-
काले द्रव्यार्थावस्थानात् स्यादव्यतिरेकः । द्रव्यज्ञात्परित्यागात् स्यादव्यतिरेकः । तत् एकातपक्षोपाधमा-
भान् एकातव्यतिरेके हि द्रव्यं प्रत्याख्याय अन्यत्र व्ययोदयादुपाधव्येयात् । एकांतिकाव्यतिरेके च
एकलक्षणत्वात् अन्यतराभाविऽनाश्लेषस्याप्यभावः स्यात् ।

स्ववचनविरोधाच्च ॥ १० ॥ यदि व्ययोत्पादाभ्यतिरेकान् द्रव्यस्य ध्रौव्यं यत्नेन स्वपक्षसिद्धये
हेतुर्व्यपदिश्यते स साधकत्वादव्यतिरेक इति पक्षस्यापि साधकः स्यात् । परपक्षस्य वा यो दूषक इति ततोऽव्य-
तिरेकात् स्वपक्षस्यापि दूषक इति वचनविरोधः ततश्च न युक्तमुक्तं व्ययोत्पादाभ्यतिरेकात् ध्रौव्यानुत्पत्तिरिति ।

उत्पादादीनां द्रव्यस्य चोभयया लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिरिति चेन्न अन्यत्त्वाभ्यतिरेकं
प्रत्यनेकांतोपपत्तेः ॥ ११ ॥ स्यान्मत उत्पादव्ययध्रौव्याणि द्रव्यादर्थांतरभूतानि वा स्य जनार्थातर-
भूतानि वा । यदर्थांतरभावः कल्प्येत तानि सत्त्वानि ततोऽन्यत्वात् द्रव्यत्वाभावः स्यात् तदभावे च निरा-
धारत्वात् उत्पादादीनामभाव इति लक्ष्यलक्षणभावो नोपपद्यते । नहि असता वैध्यापुत्राकाशकुसुमादीनां
लक्ष्यलक्षणभावोऽस्ति । अथानर्थातरमिष्येत । लक्ष्यमेव लक्षणमिति दृष्टविरोधः स्यात् इति । तन्न । किं कारणं
अन्यत्त्वानन्यत्वं प्रत्यनेकांतोपपत्तेः । पर्यायिणं पर्यायाणां च स्यादन्यतरं स्यादनन्यत्वं । यथैकस्य मनुष्यस्य
जातिकुलरूपादिभिः अनिशिष्टस्य अनेकसमपातराविर्भूतपितृपुत्रभ्रातृभगिनेयादयो धर्मा परस्परतोऽनिशिष्टा
उपलभ्यन्ते न तेषां भेदात्तस्य भेदः । नापि तस्याभेदात्तस्यामभेदः । तत् पितृत्वादिव शक्यपेक्षया नानामनु-
व्यत्वापेक्षया न पृथग् । तथा द्रव्यस्यापि बाह्यान्मतरेहेतुनिशयापादिताः पर्यायाः कथंचिद्भिन्ना द्रव्यार्पणात्
कथंचिदभिन्ना इति नास्तरं न लक्ष्यलक्षणभावाभावः । तस्मादुत्पादादित्रयैक्यवृत्तिः सत्ता तद्युक्तं द्रव्यमि-
त्यस्यैव । अत्राह—द्रव्यस्यात्मभूतोऽन्यथा धर्मः । तथा पर्यायोऽप्यामभूतो द्रव्यस्येति तन्निश्चितवद्द्रव्यनिश्चित-
कल्पनायामुच्छेदमसंग इत्यत्र द्रुमहे स्यादेतदेव यदि क्रमेण पिंडघटकगळादिबद्धिद्रव्याजीवानुपयोगात्पादि-
क्षणं परिणामं कादाचित्कं स्यात् । यत् सत्यपि व्ययोत्पादवचने पर्यायाणां—

तद्भावाव्ययं नित्यं ॥ ३० ॥

किं अप्यवस्थाम् । द्रव्यमिति वाक्यशेषः । तद्भाव इत्युच्यते । कस्तद्भावः ।

मत्प्रभिज्ञानहेतुना तद्भावः ॥ १ ॥ तदेवेदमिति स्मरणं त्रसभिज्ञानं तदकस्मान्न भवति इति
योस्य हेतुः स तद्भावः भवनं भावः तस्य भावस्तद्भावः । येनात्मना प्राग्दृष्टं वस्तु तेनैवात्मना पुनरपि भावात्
तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते । यद्यस्यतविरोधमभिनयप्रादुर्भावमात्रमेव स्मरणानुपपत्तेः सदधीनलोकसंस्पर्शद्वारा
विरूप्यते । तत् तद्भावेनाभ्यस्य नित्यमिति निधीयते ।

विरोध इति चेद्दर्मांतराश्रयणात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं विरुद्धं न न्येति उल्लेखमान एव नोपपद्यते
इति विरोधः, ततो न युक्तमिति तन्न । किं कारणं धर्मांतराश्रयणात् यदि येन रूपेण व्ययोदयपक्ष्यना तेनैव
रूपेण नित्यता प्रतिज्ञापेन स्याद्विरोधः । जनकत्वापेक्षयैव पितापुत्रन्यपदेशवत् । ननु धर्मांतरसंश्रयणात्
पुनरपि विध्यादर्शनाकुलितचेता निरूपितमपि त्रितया मकृत्यमप्रतिपक्षमान आह—

स्वमेवान्तगुणस्निग्धेन बधो न विद्यते । एवं त्रिगुणस्निग्धस्य पंचगुणस्निग्धेन बधोऽस्ति, शेषे पूर्वोत्तरेन भवति । चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति बधः, शेषे पूर्वोत्तरेनास्ति । एव शेषेष्वपि योज्यं । तथा द्विगुणरूक्षस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षेनास्ति बधः । चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति बधः, तस्यैव द्विगुणरूक्षस्य पंचगुणरूक्षादिभिदत्तरेनास्ति बधः । एव त्रिगुणरूक्षादीनामापि द्विगुणाधिकैर्बधो योज्यः । एव भिन्नजाती-यश्चैव द्विगुणस्निग्धस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षेनास्ति बधः । चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति बधः । उत्तरे पंचगुण-रूक्षादिभिर्नास्ति एव त्रिगुणस्निग्धादीनां पंचगुणरूक्षादिभिरस्ति । शेषे पूर्वोत्तरेनास्ति बध इति योज्यः ।

उक्तं च— णिद्वस्स णिद्वेण दुराहिणं लुक्खत्तस्स लुक्खेण दुराहिणं ।

णिद्वस्स लुक्खेणउवेदि बधो जहण्णवज्जो विसमे समे वा ॥ १ ॥

एवमुक्तेन त्रिभिर्ना बधे सत्यणूनां द्वेषणकाचनतानतप्रदेशानसानस्कन्धोत्पत्तिर्वेदितम्या ।

तुशब्दो व्यावृत्तिविशेषप्रतिपत्त्यर्थः ॥ १ ॥ तुशब्दः क्रियमाणः प्रतिषेध व्यावर्तयति—बध च विशेषयति । अत्राह किमर्थं सयोगजातीयपुद्गलानां बधो नाम धर्मः कल्प्यते, न प्राप्तपाद्यात्मकवादेनैव सर्वसामूहिकव्यवहारसिद्धिरित्युच्यते—सयोगेऽपि सति प्राप्तमात्रेण कृतार्थत्वात् परस्परानुप्रवेशनिरुक्त्यौ स्निग्धरूक्षगुणौ स्कन्धौ परमाणूनां सयोगमात्रत्वात् पारिणामिकौ न स्यातां, शुक्लदृष्ट्यतन्तुसयोगावस्थानवत्ततोऽप्यमारम्भः ।

बधेऽधिको पारिणामिकौ च ॥ ३६ ॥ -

प्रकृतत्वाद्गुणसंमत्त्वयः ॥ १ ॥ प्रकृतं गुणप्रदं सदभिसंबन्धाद्गुणसंप्रत्ययो भवतीत्यधि-
कगुणापिति ।

भावांतरापादानं परिणामकत्वं किञ्चनगुडवत् ॥ २ ॥ यथा किञ्चगुडो हि मधुररसः पतितानां रेण्वादीनां स्वगुणापादानात्परिणामकः । तथाऽन्योपि अधिकगुणः अल्पीयसः परिणामक इति कृत्वाद्विगुणा-दिरिन्धरूक्षस्य चतुर्गुणादिरिन्धरूक्षपरिणामको भवतीति, ततः पूर्वीवस्थाप्रपञ्चपूर्वकं तार्तार्यक्रमस्यस्पर्श-प्रादुर्भवतीत्येकस्वकत्वमुपपद्यते, इतरथा हि शुक्लदृष्ट्यतन्तुसयोगे सत्यव्यपरिणामकत्वात् सर्वविविक्तरूपेण-
भावतिष्ठते, इत्येते हि स्थेये सति वर्णरसगवस्पर्शानामवस्थातरमानं शुक्लपीतादिसयोगे शुक्लपत्रपर्णादि प्रादुर्भाववत् ।

समाधिकाविरत्यपरेषां पाठः ॥ ३ ॥ बधे समाधिकौ परिणामिकाविरत्यपरे सूत्रं पठति, द्विगुण-
स्निग्धस्य द्विगुणरूक्षेऽपि परिणामक इति ।

तदनुपपत्तिरार्थविरोधात् ॥ ४ ॥ सः पाठो नोपपद्यते, कुत ? आर्थविरोधात् । एव लुक्-
सर्वे वर्णरसगवस्पर्शानामवस्थातरमानं शुक्लपीतादिसयोगे शुक्लपत्रपर्णादि प्रादुर्भाववत् । समाधिगतायां समरूक्षतायां च भेद इति तदनुसारेण च सूत्रमुक्तं । गुणसाम्ये सदृशानामभिव्यक्त-
समगुणानां बधप्रतिषेधादन्धे सम परिणामक इत्यर्थविरोधविज्ञो न विद्वद्भाष्य ।

विषये समे चास्ति बन्धः इति वचनाद्बिरोध इति चेन्नार्थाज्ञानात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं जय-
म्यवर्णो निषमे समे चास्ति इति वचनात्समगुणस्यापि बध इत्यमुपगमनास्ति विरोध इति चेन्न किं-
कारणं ? आर्थाज्ञानात् । नापमस्यार्थः समगुणस्य बन्ध इति कस्तर्हि ? समस्तुन्यजातीयः । निषमोऽस्तुन्यजा-
तीयः । समस्य चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति बधः । विषमस्य चतुर्गुणरूक्षस्य षड्गुणस्निग्धेना-
स्तिबध इत्यममार्गस्तत्रैतस्य किमर्थोऽयमारम्भ इत्युच्यते पौद्गलिक कर्माभ्यासानतानतप्रदेशं वाथराध्यनो-
योगनिमित्तविलसोपचितानतप्रदेशस्निग्धरूक्षपरिणत बन्धमायातमानं ज्ञानावरणादिमावेन त्रिशसागरो-
पमकोटिकोऽप्यवस्थानमावृत्तपरिणामकापादितपरिणामादनादिरेव विश्रम्भयतीति । अत्राह—उक्तं भवता
द्रव्याणि जीवाजीवाश्चेति तत्र किमुपेक्षत एव द्रव्याणां प्रमिद्विराहोर्हिद्विभूतानोऽप्यन्यत्राप्यने—लक्षणेनोऽपि
प्रसिद्धिः । तत्सत्यमिति चेदुच्यते—

गुणपर्यायवद्द्रव्यं ॥ ३७ ॥

गुणाश्च पर्यायाश्च गुणपर्यायास्ते यस्य सतीति तद्गुणपर्यायवदिति मनुनोपपद्यते अनर्थोत्तरभावात् । अर्थोत्तरभावेऽभावप्रसङ्ग इति उत्तर पठति—

अनन्यत्वेऽपि लोके सुवर्णाशुलीयकवद्यपदेशदर्शनात्मस्वर्गीयसिद्धेः ॥ १ ॥ अनन्यत्वेऽपि लोके न्यपदेशो दृश्यते, यथा सुवर्णस्यागुलीयकमिति । तथा लक्षणतः कथंचिद्भेदोपपत्तेः गुणपर्यायेभ्योऽनन्यत्वे कथंचिद्भेदसिद्धेः मन्वर्थीयमुपपद्यते ।

गुणाभावादपुक्तिरिति चेन्नाहंमवचनहृदयादिषु गुणोपदेशात् ॥ २ ॥ गुणा इति सज्ञा संज्ञांतराणां, अहंतानां तु द्रव्य पर्यायश्चेति द्वितीयमेव तत्र अतश्च द्वितीयमेव तद्द्रव्योपदेशात् । द्रव्याधिक पर्यायार्थिक इति द्वारेण मूढनयो यदि गुणोऽपि कश्चिन्स्यात्, तद्विषयेण मूढनयेन तृतीयमन भवितव्यम् । न चास्त्यसाविश्वतो गुणाभावात्, गुणपर्यायवदिति निर्देशो न उपपद्यते 'तत्र किं कारणं' अहंतप्रचनहृदयादिषु गुणोपदेशात् । उक्तं हि अहंत् प्रचने "द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा" इति । अन्यत्र चोक्त—

गुण इति द्रव्यविभाग द्रव्यवियारोपपन्नयो भणितो ।

तस्मिन् अणून् द्रव्यं बहुद्वयसिद्धं हवति णिच ॥ १ ॥ इति

यदि गुणोऽपि विद्यते ननु चोक्त—तद्विषयस्तृतीयो मूढनयः प्राप्नोति 'नैव दोष द्रव्यस्य द्वा-
वात्मानौ सामान्य विशेषश्चेति । तत्र सामान्यमुत्सर्गोऽन्वयः गुण इत्यनर्थातरः । निरायो भेदः पर्याय इति पर्यायशब्दः । तत्र सामान्यानेषां नयो द्रव्याधिकः । विशेषविषय पर्यायार्थिकः । तदुभय समुदितममुतासि-
द्धरूप द्रव्यमित्युच्यते । न तद्विषयस्तृतीयो नयो भवितुमर्हति, विकल्पादेशत्वात्त्वानाना । तत्समुदायोऽपि प्रमाणगोचरः सकलदेशत्वात्प्रमाणस्य । गुणा एव पर्याया इति वा निर्देशः । अथवा उत्पद्यमानधर्मिण्याणि न पर्यायाः । न तेभ्योऽन्ये गुणा सन्ति ततो गुणा एव पर्यायाः । इति सति सामानाधिकरण्ये मतौ सति गुणपर्यायवदिति निर्देशो गुण्यते ।

विशेषणानुपपत्तिरर्थभेदादिति चेन्न मतान्तरनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ ३ ॥ इयादेनचयि गुणा एव पर्याया विशेषणमपार्थक्यं, कुत 'अर्थभेदात्ततो गुणवदिति वा पर्यायवदिति वा यत्तद्व्यमिति तत्र किं कारणं' मतान्तरनिवृत्त्यर्थत्वात् । मतान्तरे हि द्रव्याद-ये गुणा परिकल्पिता, न ते मतिः । अर्थांतरभावे सत्यनुपलब्धिप्रसङ्गात् । अतो द्रव्यस्य परिणमन परिवर्तन पर्यायः । तद्भेदा एव गुणा न भिन्नजातीया इति मतान्तरनिवृत्त्यर्थत्वात् विशेषणमर्थक्यम् । उक्तानां द्रव्याणां लक्षणा निर्देशात्तद्विषय एव द्रव्यव्यवसाय प्रसक्ते, अनुक्तद्रव्यसत्त्वचनार्थमिदमह—

कालश्च ॥ ३८ ॥

यथोक्तद्रव्यलक्षणोपेतत्वाद्वद्द्रव्यं ॥ १ ॥ यथोक्तद्रव्यलक्षण उपादय्यधौव्ययुक्तसत्, गुणपर्यायनद्रव्यमिति च तेन लक्षणोपेतत्वात् कालश्च द्रव्यमित्यनगम्यते । कथं लक्षणोपेतत्वमित्युच्यते ।

आकाशदिवचन्निर्मदिः ॥ २ ॥ यथाकाशादीनां लक्षणं तथा कालस्यापि सिध्यति । धौव्यं तावत्कालस्य सप्रत्यय स्वभावाव्यवस्थानात् । व्ययोदयौ परप्रत्ययौ अगुरुलघुगुणवृद्धिहान्यपेक्षया स्वप्रत्ययौ च । तथा गुणा अपि कालस्य साधारणासाधारणरूपाः सन्ति । तत्रासाधारणं वर्तमानहेतुत्वं साधारणाश्चावे-
तनत्वमूर्तत्वसूत्रमत्यागुरुलघुवादयः । पर्यायाश्च व्ययोत्पादलक्षणा योज्याः । तस्यास्तिवच्छिन्नं सन्निवेशक्रमश्च न्याय्यता ।

आह द्रव्यत्वे सति किमसौ कालः आकाशवदेक उत सव्येयोऽसव्येयोऽनतो वेति 'अत्रोच्यते—

सोऽनंतसमयः ॥ ३९ ॥

व्यवहारकालप्रमाणवधारणार्थं वचनम् ॥ १ ॥ मुख्यं परमार्थकालाणवः । धर्मवैशेषिक्य-

प्रदेशतुल्या सख्येया व्याख्याता । इदं तु वचनं व्यवहारकालप्रमाणावधारणार्थं क्रियते सांप्रतिकस्यैकस्मिन्
यिकल्प्यतीतानागतौ समया अतीतीता इति कृत्वा अनता व्यपदिश्यते ।

मुरूपस्यैव वानंतपर्यायवर्तनोहेतुत्वात् ॥ १ ॥ अथवा मुरूपस्यैव कालस्य प्रमाणावधार-
णार्थमुच्यते । अनतपर्यायवर्तनोहेतुत्वादिकोऽपि कालाधुरनत इत्युपचर्यते । समयः पुनः परमातिरुद्धकाल-
लासः तद्वचनविशेष आवलिकादिर्व्याख्यातः ।

आह—गुणपर्यायवद्व्यमित्युक्तं तत्र के गुणा इत्यत्रोच्यते—

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४० ॥

आश्रयशब्दोधिकरणसाधनः कर्मसाधनो वा ॥ १ ॥ अयमाश्रय शब्द अधिकरणसाधनः,
गुणा यत्राश्रयन्ते स आश्रय इति पुल्लिङ्गे ण्य । अथवा कर्मसाधनः गुणैराश्रियत इत्याश्रय । द्रव्यशब्द उक्तार्थः
द्रव्यमाश्रयो येषां ते द्रव्याश्रयाः ।

निर्गुण इति विशेषणं द्व्यणुकादिनिवृत्त्यर्थं ॥ २ ॥ द्रव्याश्रया गुणा इत्युच्यमाने द्व्यणुका-
दिष्वपि गुणसमस्य स्मात्, कारणद्रव्याश्रयाणि कार्यद्रव्याणीति तत्तत्तन्निवृत्त्यर्थं निर्गुणा इति विशेषेण-
मुपादीयते । द्व्यणुकादीनां हि रूपादयो गुणाः सतीति तन्निवृत्तिः कृता भवति ।

पर्यायाणां गुणत्वप्रसंग इति चेन्न द्रव्याश्रया इति विशेषणात्तन्निवृत्तेः ॥ ३ ॥ स्या-
न्मतं यदि गुणा द्रव्याश्रया इत्येतत्तत्त्वलक्षण गुणानां पर्यायाणामपि घटसत्त्वानादीनां तदुभयमस्तीति
गुणस्य प्राप्नोतीति, तत्र किं कारणं ? द्रव्याश्रया इति विशेषेणात्तन्निवृत्तेः । ननु द्रव्याश्रया इति विशेषेण
तदाश्रयत्वमतिपरपर्यं तदतरेणापि सिध्यति कुतः ? सामर्थ्यतः । निराश्रयगुणाभावात् । आश्रयात्तरामावाद्य,
तत्तत्तदनर्थक पर्यायनिवृत्त्यर्थं भवति । किं शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमिति पर्यायनिवृत्तिर्गुणैः ? न । इत्याह

मत्त्वर्थे वा निवृत्तिविधानात् ॥ ४ ॥ इति मत्त्वर्थेऽन्यपदार्थे वृत्तिमत्त्वर्थश्च नित्ययोगे विषय
इति नित्ययोगोऽत्र वेदितव्यः । नित्य द्रव्यमाश्रय्य ये वर्तन्ते ते गुणा इति । पर्याया पुनः कदाचिच्छेदा इति
न तेषां ग्रहणः । तेनान्वयिनो धर्मा गुणा इत्युक्तं भवति तद्यथा जीवस्यास्तित्वादयः, ज्ञानदर्शनादयः । पुद्ग-
लस्याचेनत्वादयः रूपादयश्चेति । पर्याया पुनः घटज्ञानादयः कपालादियिकाराद्यः । आहारादयः परिणामशब्दः
असकृन्नु तत्स्यार्थो वर्णितः । तस्मादुच्यता क परिणामः । इति—

तद्भावः परिणामः ॥ ४१ ॥

अथवा गुणा द्रव्यादर्थान्तरभूता इति केवाचिर्दर्शनं, तर्हि भवतः सम्मतः ? नेत्याह—यद्यपि कथंचि
रूपपदेसादिभेदेहृत्त्वपेक्षया द्रव्यादग्ये तथापि तद्व्यतिरेकात्परिणामाद्यानन्ये । यद्यपि स उच्यते क परिणाम
इति । तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते, तद्भावः परिणामः ।

धर्मादीनां येनात्पना भवनः सः तद्भावः परिणामः ॥ १ ॥ धर्मादीनि द्रव्याणि येनात्पना
भवति तत् तद्भावः सत्त्वं परिणाम इत्याग्न्यायते ।

तत्स्वरूपं व्याख्यातं ॥ २ ॥ तस्य परिणामस्य स्वरूपं व्याख्यातं । तः ? धर्मनापरिणाम
क्रिया इत्यत्र ।

स द्विधाऽनादिरादिर्माद्यः ॥ ३ ॥ न एव परिणामो द्विधा भिन्ने । अनादिरादिर्माद्येति ।

तत्रानादिर्धर्मादीनां गत्युपग्रहादि । न दोषस्तस्मिन् धर्मादीनि द्रव्याणि माक्, यथाह पुपग्रहादि । प्राप्ता
गत्युपग्रहादि पश्चाद्दर्मादीनि इति, किं तर्हि ? अनादिरेषां संवधः । आदिमशब्दः यथाप्रत्ययापरितोषात् ।
अत्राये धर्माधर्मकालाकारोऽनु अनादिपरिणाम आदिमान् जीवपुद्गल इति वदितं तदुक्तं । पुनः ?
कर्मद्रव्याणामनात्पनाकारवत्त्वं, अन्यथा नित्याभावप्रसंगात् । कथं तर्हि माद्यः ?

नयद्वयवशात्सर्वत्र तदुभयसिद्धिः ॥ ४ ॥ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयविवक्षावशात्, सर्वेषु धर्मादिद्रव्येषु ॥ उभयः परिणामोऽवसेयः । अयं तु विशेषः धर्मादिषु चतुर्षु द्रव्येष्वन्यतरोऽप्येवनादिरादि-
मादौ परिणामः आगमगम्यः जीवपुद्गलेषु कथंचिप्रत्यक्षगम्योपि ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके न्याख्यानानुष्ठाने पंचमोऽध्यायः ॥

अथ पष्ठोऽध्यायः ।

आह—अत्रैवपदार्थो व्याख्यात इदानीं तदनंतरोद्देशभागाच्चरपदार्थो व्याख्येय इति ततस्तत्प्रसि-
द्धार्थमिदमुच्यते—

कायवाचनःकर्मयोगः ॥ १ ॥

कायादीनामितरेतरयोगलक्षणो द्वंद्वः ॥ १ ॥ कायश्च वाक्च मनश्च कायवाच्यनासि इती-
रेतरयोगे द्वंद्वः ।

वाच्यनसः प्रसंग इति चेन्न बहुषु तदभावात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्वाच्यनसमिति प्राप्नोतीति तत्र
किं कारणं ! बहुषु तदभावात् । द्वयोः हि साधिशिस्तेन बहुषु न भवति । कायवाच्यनसां कर्म कायवाच्यनस्क-
र्मेति । कृतमिदं 'सः' इति सत्त्वं, कायादयः शब्दा व्याख्यातार्थाः ।

कर्मशब्दस्यानेकार्थत्वे क्रियावाचिनो ग्रहणमिहाभ्यस्यासंभवात् ॥ ३ ॥ कर्मशब्दोऽने-
कार्थः क्वचित्कर्तुरीप्सितमेव वर्तते यथा घटे करोतीति । क्वचित्पुण्यापुण्यरचनः यथा कुशलाकुशल-
कर्मेति । क्वचिच्च क्रियावचनः यथा उत्प्रेषणमवशेषेणमाकुचन प्रसारण गमनमिति कर्माणीति । तत्रेह
क्रियावचिनो ग्रहणं । कृतः । अन्यस्यासंभवात् । तत्कथमिति चेदुच्यते—

न कर्तुरीप्सिततमस्येतरस्योभयस्य च विवक्षासंभवात् ॥ ४ ॥ कर्तुं क्रिया आनुमिदतमं
कर्म तत्त्रिपिधं निर्वर्त्य विकार्य-प्राप्यं चेति त्रितयमपि कर्तुरन्यत् । तत्र यदि कायादीनो कर्तृत्व कर्मान्वाध्याप्यं,
नचातोऽन्यत्पुण्यमहीतमस्ति । अथ कर्मत्वं कायादीनां कर्ताऽन्यो वाच्यः । न चातो सगृहीतोऽस्ति । अथ
शुगन्कर्तृत्वं चेदित तच्चासंभवात् असत् । तस्मात्कर्तुरीप्सिततमं नेह परिगृहीतम् ।

नापि पुण्यापुण्यलक्षणशुत्तरसूत्रस्य सामर्थ्यात् ॥ ५ ॥ नापीह पुण्यापुण्यलक्षणं कर्म गृह्यते
कृतः । उत्तरसूत्रसामर्थ्यात् । यदि पुण्यापुण्यलक्षणमिह गृह्येत, ॥ आश्रयः शुभः पुण्यस्येत्युत्तरसूत्रारभो-
नर्थकः स्यात् ।

कर्तुरीप्सिततमं वाच्यनः कर्तृत्वात् ॥ ६ ॥ अथवा सामर्थ्यं सन्निहितं इहात्मा कर्ता तस्य कर्तु-
रीप्सिततमचात्पारिभाषिकं कर्म गृह्यते ।

कर्त्रादिमाधनेष्विच्छातो विशेषोऽध्यवसेयः ॥ ७ ॥ कर्मशब्दस्य कर्त्रादिषु साधनेषु संभवात्
स्वेच्छातो विशेषोऽध्यवसेयः ।

वीर्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमापेक्षेणात्मनामपरिणामः पुद्गलेन स्वपरिणामः न्यत्ययेन च निश्चय-
व्यवहारनयोपेक्षया किरत इति कर्मकरणप्रशसाविवक्षायां कर्तृधर्मप्यारोपे सति स परिणामः । कुशल-
मकुशलं च द्रव्यभावरूपं करोतीति कर्म । आत्मनः प्राधान्यविवक्षायां कर्तृत्वे सति परिणामस्य कारणत्वं
पपत्ते । बहुलपेक्षया क्रियतेऽनेन कर्मेत्यपि यवति । साध्यसाधनभावाच्चानभिसाया स्वरूपावशिष्यतत्त्वकथ-
नात् कृतिः कर्मेत्यपि भवति । एव शेषकारकोपपत्तिश्च योज्याः ।

योगशब्दस्यापि तथैव ॥ ८ ॥ तेनैव प्रकारेण योगशब्दस्यापि कर्त्रादिसाधनसंभवो योम्यः ।

प्रदेशतुल्याः सङ्ख्येया व्याख्याताः । इदं तु वचनं व्यवहारकालप्रमाणावधारणार्थं क्रियते सांप्रतिकस्यैकसम
पिकव्यप्यतीतानागताश्च समया अन्तातीता इति कृत्वा अनन्ता व्यपदिश्यते ।

मुख्यस्यैव वानंतपर्यायवर्तनोहेतुत्वात् ॥ २ ॥ अथवा मुख्यस्यैव कालस्य प्रमाणावधार-
णार्थमुच्यते । अनंतपर्यायवर्तनोहेतुत्वादकोऽपि कालाणुरनंत इत्युपचर्यते । समयः पुनः परमानिरुद्धका-
लांशः तत्प्रचयविशेष आवलिकादिव्याख्यातः ।

आह-गुणपर्यायवद्भव्यमित्युक्तं तत्र के गुणाः इत्यत्रोच्यते-

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४० ॥

आश्रयशब्देधिकरणसाधनः कर्मसाधनो वा ॥ १ ॥ अयमाश्रय शब्दः अधिकरणसाधनः,
गुणा यत्राश्रयन्ते स आश्रय इति पुह्लिगे ण्यः । अथवा कर्मसाधनः गुणैराश्रियत इत्याश्रयः । द्रव्यशब्द उक्तार्थः
द्रव्यमाश्रयो येषां ते द्रव्याश्रयाः ।

निर्गुण इति विशेषणं द्व्यणुकादिनिवृत्त्यर्थं ॥ २ ॥ द्रव्याश्रया गुणा इत्युच्यमाने व्यणुका-
दिष्वपि गुणसंप्रत्ययः स्म्रात्, कारणद्रव्याश्रयाणि कार्यद्रव्याणीति ततस्तन्निवृत्त्यर्थं निर्गुणा इति विशेषेण-
मुपादीयते । द्व्यणुकादीनां हि रूपादयो गुणाः संतीति तन्निवृत्तिः कृता भवति ।

पर्यायाणां गुणत्वमसंग इति चेन्न द्रव्याश्रया इति विशेषणात्तन्निवृत्तेः ॥ ३ ॥ स्या-
न्मतं यदि गुणा द्रव्याश्रया इत्येतच्चाल्लक्षण गुणानां पर्यायाणामपि घटस्तथानादीनां तदुभयमस्तीति
गुणत्वं प्रान्नोतीति, तत्र किं कारणं ? द्रव्याश्रया इति विशेषेणात्तन्निवृत्तेः । ननु द्रव्याश्रया इति विशेषणं
तदाश्रयत्वमतिपर्ययं तदंतरेणापि सिध्यति कुतः ? सामर्थ्यतः निराश्रयगुणाभावात् । आश्रयान्तराभावाच्च,
ततस्तदनर्थकं पर्यायनिवृत्त्यर्थं भवति । किं शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमिति पर्यायनिवृत्तिर्गृह्यते ? न । इत्याह

मन्वर्थे वा निवृत्तिविधानात् ॥ ४ ॥ इति मन्वर्थेऽन्यपदार्थे वृत्तिर्मन्वर्थश्च नित्ययोगे विद्यत
इति नित्ययोगोऽत्र वेदितव्यः । नित्यं द्रव्यमाश्रित्य ये वर्तन्ते ते गुणा इति । पर्यायाः पुनः कादाचित्का इति
न तेषां ग्रहणं । तेनान्वयिनो धर्मा गुणा इत्युक्तं भवति तद्यथा जीवस्यास्तित्वादयः, ज्ञानदर्शनादयश्च । पुत्र-
छस्याच्चेनत्वादयः रूपादयश्चेति । पर्यायाः पुनः घटज्ञानादयः कपालादिविकाराश्च । आहानोक्तः परिणामशब्दः
असकृन्नु तु तस्यार्थो वर्णितः तस्मादुच्यता कः परिणामः ? इति-

तद्भावः परिणामः ॥ ४१ ॥

अथवा गुणा द्रव्यादर्शानरभूता इति केषांचिदर्शने, तत्किं भवतः सम्मत ? नेत्याह-यद्यपि कथंचि-
च्छपदेशादिभेदहृत्वेक्षणया द्रव्यादन्ये तथापि तद्व्यतिरेकात्परिणामाभावादनन्ये । यद्येव स उच्यतां कः परिणाम
इति ? । तन्निबन्धपार्थम्यमुच्यते, तद्भावनः परिणामः ।

धर्मादीनां येनात्मना भवनं सः तद्भावः परिणामः ॥ १ ॥ धर्मादीनि द्रव्याणि येनात्मना
भवति सा तद्भावः तच्च परिणाम इत्याह्वयते ।

तत्स्वरूपं व्याख्यातं ॥ २ ॥ तस्य परिणामस्य स्वरूपं व्याख्यातं । कः ? धर्मानापरिणाम
क्रिया इत्यत्र ।

स द्विधाऽनादिरादिर्माश्च ॥ ३ ॥ एव परिणामो द्विधा भिद्यते । अनादिरादिमाश्चेति ।

तत्रानादिर्धर्मादीनां गत्युपग्रहादिः । न ह्येतदस्ति धर्मादीनि द्रव्याणि प्राक्, पश्चाद्गुणमुपग्रहादिः । प्राप्ता
गत्युपग्रहादिः पश्चाद्धर्मादीनि इति, किं तर्हि ? अनादिरेषां संबंधः । आदिमाश्च बाह्यप्रत्ययापादितोत्पादः ।
अत्रान्ये धर्माधर्मज्ञातकाशेषु अनादिपरिणामः आदिमान् जीवपुद्गलौ इति वदन्ति तदयुक्तं । कुतः ?
सर्वद्रव्याणामनापादमकारवत्त्वं, अन्यथा नित्याभावप्रसंगात् । कथं तर्हि माद्यं ?

नयद्वयवशात्सर्वत्र तदुभयसिद्धिः ॥ ४ ॥ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयविवक्षावशात्, सर्वत्र धर्मादिद्रव्येषु ॥ उभयः परिणामोऽवसेय । अयं तु विशेष धर्मादिषु चतुर्षु द्रव्येष्वप्यतपरोक्षत्वेनादिरादिभाश्च परिणाम आगमगम्यः जीवपुद्गलेषु कथञ्चित्प्रत्यक्षगम्योपि ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे पंचमोऽध्यायः ॥

अथ पष्ठोऽध्यायः ।

आह—अत्रावपदार्थो व्याख्यात इदानीं तदनन्तरोद्देशभागावपदार्थो व्याख्येय इति तत्तत्तत्प्रसिद्धार्थमिदमुच्यते—

कायवाङ्मनःकर्मयोगः ॥ १ ॥

कायादीनामितरेतरयोगलक्षणो हृदः ॥ १ ॥ कायश्च वाक्च मनश्च कायवाङ्मनासि इतीतरयोगे द्वयः ।

वाङ्मनसः प्रसंग इति चेन्न बहुषु तदभावात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्वाङ्मनसमिति प्राप्नोतीति तत्र किं कारणं बहुषु तदभावात् । द्वयो हि सविधितेन बहुषु न भवति । कायवाङ्मनसां कर्म कायवाङ्मनस्कमेति । कृतमिक 'स' इति सत्त्वं, कायादयश्चान्दा व्याख्यातार्था ।

कर्मशब्दस्यानेकार्थत्वे क्रियावाचिनो ग्रहणमिहान्यस्यासंभवात् ॥ ३ ॥ कर्मशब्दोऽनेकार्थं क्वचित्कर्तुरीप्सितमेव वर्तते यथा घटे करोतीति । क्वचिपुण्यापुण्यवचनः यथा कुशलाकुशलं कर्मेति । क्वचिच्च क्रियावचनं यथा लक्ष्मणमवक्षेपेणमाकुचनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणीति । तत्रेह क्रियावचिनो ग्रहणं । कुतः ? अन्यस्यासंभवात् । तत्कथमिति चेदुच्यते—

न कर्तुरीप्सिततमस्येतरस्योभयस्य च विवक्षासंभवात् ॥ ४ ॥ कर्तुं क्रियया आप्नुमिच्छतमं कर्म तत्त्रिविधं निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति त्रितयमपि कर्तुरन्यत् । तत्र यदि कयादीनां कर्तृत्वं कर्मान्यद्व्याच्यं, नचातोऽन्यसूत्रमहीतमस्ति । अथ कर्मत्वं कयादीनां कर्ताऽन्यो वाच्यः । न चासौ सगृहीतोऽस्ति । अथ युगपत्कर्तृत्वं चेद्विदुः तच्चासंभवात् असत् । तस्मात्कर्तुरीप्सिततममेव परिगृह्येत ।

नापि पुण्यापुण्यलक्षणवृत्तरसूत्रस्य सामर्थ्यात् ॥ ५ ॥ नापीह पुण्यापुण्यलक्षणकर्मं गृह्यते कुतः ? उत्तरसूत्रसामर्थ्यात् । यदि पुण्यापुण्यलक्षणमिह गृह्येत, स आस्रवः शुभः पुण्यस्येत्सुतरसूत्रारभोन्मेषकः स्यात् ।

कर्तुरीप्सिततमं वारम्भं कर्तृत्वात् ॥ ६ ॥ अथवा सामर्थ्यं सन्निकितं इहात्मा कर्ता तस्य कर्तुरीप्सिततमत्वात्पारिभाषिकं कर्म गृह्यते ।

कर्त्रादिमाथनेष्विच्छातो विशेषोऽध्यवसेयः ॥ ७ ॥ कर्मशब्दस्य कर्त्रादिषु साधनेषु समभावात् स्वेच्छातो विशेषोऽध्यवसेयः ।

धीयान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमापेक्षेणात्मनामपरिणामः पुद्गलेन स्वपरिणामः व्यत्ययेन च निश्चयव्यवहारनयापेक्षया त्रियत इति कर्मकरणप्रशस्त्याविवक्षायां कर्तृधर्मपारोपे सति स परिणामः । कुशलमकुशलं च द्रव्यभावरूपं करोतीति कर्म । आत्मनः प्राधान्यविवक्षायां कर्तृत्वे सति परिणामस्य कारणत्वे पपत्ते । बहुलापेक्षया क्रियतेऽनेन कर्मैवपि भवति । साध्यसाधनभावानभिसाया स्वस्वरूपावस्थिततत्त्वकथनात् कृतिः कर्मैवपि भवति । एव केपकारकोपचिच्च योज्याः ।

योगशब्दस्यापि तथैव ॥ ८ ॥ तेनैव प्रकारेण योगशब्दस्यापि कर्त्रादिसाधनसमवो योग्यः ।

त्रैविध्यानुपपत्तिरात्मपारिणामाविशेषादिति चेन्न पर्यायविवक्षान्यापाराद्रूपादिवत् ॥ ९ ॥
स्यान्मत योगस्य त्रैविध्यं नापद्यते कुत ? आत्मपारिणामाविशेषात् । आत्मा हि निरवयवद्रव्य तत्पारिणामो
योग सोऽविशिष्ट इति तन्न, किं कारणं पर्यायविवक्षान्यापाराद्रूपादिवत् । यथा घटस्यैकत्वमजहतश्चक्षुरादि
करणसंबन्धनशार्द्रूपादिपरिणामभेदः । तथात्मन एकत्वेऽपि पर्यायभेदात् योगस्य भेदो ज्ञेयः ।

चक्षुरादिग्रहणनिमित्तत्वाद्रूपाध्यवसायस्येति चेन्नात्माभेदेऽपि कायादीनां पूर्वकृतक-
र्मापादितसामर्थ्योपलब्धात् ॥ १० ॥ स्यादेतदुच्यते घटस्य रूपादिभेद ध्ववसाय । कुत ? चक्षुरा-
दिग्रहणनिमित्तत्वात् । ग्रहणभेदाद्धि लोके प्राज्ञभेदो दृष्टः न तथात्मन इति, तन्न किं कारणं ? आत्माभेदे-
ऽपि कायादीनां पूर्वकृतकर्मापादितसामर्थ्योपलब्धात् । तद्यथा पुद्गलविपाकिनः शरीरनामकर्मण उदयापादिते
कायवाङ्मनोऽनर्गणान्पतमाल्वने सति धीर्योऽतरायमत्यक्षराचारणक्षयोपशमापादितभ्यतरवाङ्मन्यसिद्धि-
वाङ्मन्यपारिणामाभिमुख्यस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो ध्यायोगः । अभ्यतरधीर्यातरायनोऽद्रिपावरणक्षयोपशमा-
मकमन उपलब्धिसिद्धिदाने पूर्वोक्तवाङ्मननिमित्तत्वात् न च सति मनः परिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो मनोयोगः ।
धीर्यातरायक्षयोपशमसद्भावे च औदारिकादिसप्तविधकायवर्गणान्पतमाल्वऽनापेक्षात्मप्रदेशपरिस्पन्दः काययोगः-
यदि क्षयोपशमलब्धिरभ्यन्तरहेतुः क्षये कथं ? क्षयेऽपि हि सयोगकेऽलिनः त्रिविधो योग इष्यते । अथ क्षय-
निमित्ताऽपि योगः कल्प्यते अयोगकेवललिङ्गां सिद्धानां च योगः प्राप्नोति ? नैष दोषः क्रियापरिणामिनः आत्मन
स्त्रिविधवर्गणाल्बनोपेक्षः प्रदेशपरिस्पन्दः । सयोगकेऽलिनो योगविधिर्विद्यते, तदाऽलबनभावात् उत्तरेषां
यागविधिर्नास्ति ।

अनेकांताश्च लावकादिवत् ॥ ११ ॥ यथा देवदत्तस्य जातिबुलरूपसञ्चालक्षणसम्बन्धावाविशेषा-
देकत्वमजहतः बाह्योपकरणसंबन्धोपनीतभेदलान्कायावकादिपर्यायानास्तद्वत् । स्यादेकत्वः स्यादेनेकत्वमित्यने-
कान्तास्तथा प्रतिनियतक्षायोपशमिक-शरीरादिपर्यायार्थदेशा स्यात्त्रैविध्यं योगस्य, अनादिपारिणामिकाम्प्र-
त्यर्थदेशात्स्यादैकविध्यमित्यनेकाः । ततो नापमुपालभः ।

ध्यानं योग इति चेन्न तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतद्रूपान योगशब्दार्थः न काय-
वाङ्मनस्कमेति तन्न किं कारणं ? तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । शुद्धे समाधिबन्धनस्य योगः । समाधि ध्यानीय-
नर्थान्तरं स तु वक्ष्यते । इहाश्चनप्रतिपादनार्थत्वात् त्रिविधः क्रियायोग इत्युच्यते ।

समुदाये योगव्यपदेशमसङ्ग इति चेन्न प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेः ॥ १३ ॥ स्यान्मत यथा
गर्गा शतं दण्डयतामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवति न प्रत्येकदण्डयन्ति । कुत ? समुदाये वाक्य-
परिसमाप्तेः, तथा कायवाङ्मनस्कर्मसमुदाये योगव्यपदेशः प्रसक्त इति चेन्न किं कारणं ? प्रत्येकं वाक्यपरि-
समाप्तेः । यथा देवदत्तजिनदत्तशुद्धता भोग्यतामिति भुजि प्रत्येकं परिसमाप्यते । तथा योगव्यपदेशोऽपि
प्रत्येकं त्रिषु कर्मसु वदितव्यः ।

अत्राहाम्युपेय आहितत्रैविध्या क्रियायोग इति प्रकृत इदानीं निर्दिश्यतां विंशत्येव आत्मन इत्युच्यते
योगयोगशब्दाभिपयः सत्सारिणः पुरुषस्य प्रयोगस्त्रिविधः —

स आस्रवः ॥ २ ॥

कायवाङ्मनस्कर्मास्रव इत्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न योगाप्रत्यारूप्यानात् ॥ १ ॥ स्यान्मत
कायवाङ्मनस्कर्मास्रव इत्यस्तु सूत्रं, कुत लघुत्वादिति तन्न किं कारणं ? योगाप्रत्यारूप्यानात् । योगशब्दो
हि आगमे प्रसिद्धः, तस्यार्थो प्रत्याख्यातः स्यात् ।

कायवाङ्मनस्कर्मास्रव आस्रव इति चेन्न सर्वयोगास्रवप्रसंगात् ॥ २ ॥ अथ मतमेत-
त्कायवाङ्मनस्कर्म योग आस्रव इत्येकयोगः कर्तव्यस्तथा सति तच्छब्दस्यावचनात्, योगविभागस्य चा
वरणात् निर्देशश्च लघुर्भवति, योगशब्दार्थस्याप्रत्याख्यातो भवति इति । तन्न किं कारणं ? सर्वयोगास्रवप्र-

सङ्गात् । केवलिसमुदात्तकाले हि दण्डकपाटप्रतरलोकपूर्णयोगस्याप्यासन्नत्वं प्रसज्येत । अस्वास्त्रत्व को दोषः ? सूक्ष्मयोगत्व तन्नेष्येत तन्निमित्तश्च बन्धोऽस्य, तद्विपरीतता प्राप्नोति । अपि च वर्गणालम्बन निमित्तो योग आसन्नः इष्यते, नच दण्डादियोगस्तदालम्बनहेतुः, तस्मादस्यासन्नत्व नेष्यते । यद्येवं दण्डादिन्यापारकाले नासन्नत्वादबधकत्व प्राप्नोति इष्यते च बन्धः ? नैव दोषः । न दण्डादियोगनिमित्तो बधः किं तर्हि ? कायवर्गणानिमित्तः आत्मप्रदेशपरिस्पन्दोऽस्ति तन्निमित्तस्तत्र बन्धः ।

एकयोगेऽपि तत्प्रयोजनकारणात्तदप्रसङ्ग इति चेन्न योगविभागकरणसामर्थ्यात्तत्प्रतीतिः ॥ ३ ॥ यथा केवलिनः सत्स्वपीदियेषु तदव्यापारात्, इन्द्रियजकर्मबन्धभावात् । तथा दण्डादियोगे सत्यापि तत्पूर्वकबन्धाभावात् आसन्नत्वमस्य । योगविभागत्रेदकयोगेऽपि व्यावर्तत इति तन्न किं कारण ? योगविभागकरणसामर्थ्यात्तत्प्रतीतिः । सति हि योगविभाग उद्दिष्टयोगः स आसन्नो भवति नान्य इत्ययमर्थोऽवगन्तुं शक्यते तेनान्योऽपि योगोऽस्तीति सूच्यते । एकयोगं पुनः सति तत्सार्थस्याप्रतीतिः, सर्वस्य योगस्यासन्नत्वं प्रसज्यत एव । अथासन्नविधानं कुतो भवति ?

तत्प्रणालिकया कर्मासन्नव्यापाराभिधानम् ॥ ४ ॥ सल्लिख्याद्वारं तदासननकारणत्वात् आसन्न इत्याख्यायते । तथा योग्यप्रणालिकया आत्मनः कर्म आसन्न इति व्यपदेशमर्हति ।

कपायविलसस्य तदुपश्लेष आर्द्रवस्त्रेषुवत् ॥ ५ ॥ यथाऽर्द्रवासः समान्ताद्वातानां रेणुमुपादत्ते, तथा कपायसार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति । यथा बानिष्ठताय विण्णोऽम्भसि प्रक्षित अम्भः समन्तादात्मसात्करोति । तथा सकपायो जीवो योगानीतं कर्म समन्तादादत्ते ।

आह कर्म द्विविधं पुण्य पाप चेति तस्य किमविवक्षेण योगः आसन्नगुह्यतुराहेस्विदस्ति कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

शुभः पुण्यस्याऽशुभः पापस्य ॥ ३ ॥

प्राणातिपातादनुत्तमापणवधवर्धितनादिरशुभः ॥ १ ॥ प्राणातिपातादनुत्तमानैमिधुनप्रयोगादिरशुभः काययोगः । अनुत्तमापणपुर्यासस्यवचनादिरशुभो वायुयोगः । वधवर्धितनेर्ष्यासूयादिरशुभो मनोयोगः ।

ततोऽनंतविकल्पादन्यः शुभः ॥ २ ॥ तस्मादनंतविकल्पादशुभयोगादन्यः शुभयोग इत्युच्यते । तद्यथा अर्हिसाऽस्त्यग्रजश्चर्यादि शुभकाययोगः । सत्यहितमित्तभिपणादिः शुभो वायुयोगः । अर्हदादिभक्ति तपोविचित्रतृप्तविनयादिः शुभो मनोयोगः । आह्लासस्तुत्यलोकात्वाद्ध्यवसायावस्थानानां कथमनंतविकल्पस्य ? इत्युच्यते । अनन्तानतपुद्गलप्रदेशप्रचितज्ञानावरणरीर्यातरायदेशसर्वघातिद्विविधस्पर्धकक्षयोपशमादेशाद्योगत्रयस्यात्मनः । अर्हतानतपुद्गलकर्मापानकारणाद्वा, अनन्तानतनानाजीवनिपयभेदाद्वा नन्तः । यथा योगस्य शुभाशुभमस्त्वम् ? ।

शुभाशुभपरिणामनिर्णयस्तत्त्वानुमाशुभव्यपदेशः ॥ ३ ॥ शुभपरिणामनिर्णयतो योग शुभः । अशुभपरिणामनिर्णयतोऽशुभः इति कथ्यते । न शुभाशुभकर्मकारणत्वेन । यद्येवमुच्यते शुभयोग एव न स्यात् शुभयोगस्यापि ज्ञानावरणादिबधहेतुत्वाम्पुगमात् ।

पुनात्यात्मानं पूयतेऽनेनेति वा पुण्यं ॥ ४ ॥ कर्मणः स्वातन्त्र्यविनक्षाया पुनात्यात्मानं धीणयतीति पुण्यं । पारतन्त्र्यविनक्षाया करणत्वेनापत्तेः पूयतेऽनेनेति वा पुण्यं तत्सद्ब्रह्माद्युत्तरत्र वक्ष्यते ।

तत्प्रतिद्वंद्विरूपं पापं ॥ ५ ॥ तस्यपुण्यस्य प्रतिद्वंद्विरूप पापमिति विज्ञायते । पाति रक्षत्यात्मानं यस्माच्छुभपरिणामादिति पापाभिधानं तदसद्ब्रह्माद्युत्तरत्र वक्ष्यते ।

उभयमपि पारतन्त्र्यहेतुत्वादविशिष्टमिति चेन्नैष्टानिष्टानिमित्तभेदात्तत्तद्वेदः ॥ ६ ॥ आत्मनः यथा निगच्छस्य कनकमयस्यास्य स्वतन्त्रीकरणं फलं इत्यमिष्यविशेषः । तथा पुण्यं पापं चात्मनः

पारतन्त्र्यनिमित्तमविशिष्टमिति नात्र संकल्पभेदो युक्त इति तन्न, किं कारणं ? इष्टानिष्टनिमित्तभेदात्-
सिद्धेः । यदिष्टगतिजातिशरीरैर्द्रियविषयादिनिर्वर्तकं तत्पुण्य । अनिष्टगतिजातिशरीरैर्द्रियविषयादिनिर्वर्तकं
यत्तत्पापमित्यनयोर्थं भेदः । तत्र शुभो योग पुण्यस्यास्त्व । अशुभः पापस्य ।

शुभपरिणामस्य घातिकर्मनिमित्तत्वात्तदनिर्देश इति चेत्तत्रपुण्यपापापेक्षत्वात् ॥ ७ ॥
स्यादेतच्छुभः पुण्यस्येत्यनिर्देशः अगमको निर्देशः अनिर्देशः कुत ? घातिकर्मबन्धस्य शुभपरिणामहेतुत्वा
दिति तन्न किं कारणं ? इतरपुण्यपापापेक्षत्वात् । अघातिकर्मसु पुण्य पाप चापेक्षेदमुच्यते कुतः ? घातिकर्म-
बन्धस्य स्वविषये निमित्तत्वात् । अथवा नैवमनधारणं क्रियते शुभः पुण्यस्येति कथं तर्हि ? शुभ एव
पुण्यस्येति तेनाशुभ पापस्यापि हेतुरित्यविरोधः । यदेव शुभः पापस्यापि भवति अशुभ पुण्यस्यापि भवती
त्यन्युपगमः कर्तव्यः, सर्वोत्कृष्टस्थितानां उत्कृष्टकृष्टहेतुकरत्वात् । उक्तं च-

सम्यग्द्विदोष मुक्तसं गौदुःखसं सफलैरेषेण ।

विपरीदे दुःखघण्णो आयुगतिगवज्जससाण ॥ इति

ततः सूत्रद्वयमनर्थकमिति । नानर्थकं अनुभागबन्धं प्रत्येतदुक्तं । अनुभागबन्धो हि प्रधानभूतः
तन्निमित्तत्वात्सुखदुःखविपाकस्य । तत्रोत्कृष्टविशुद्धपरिणामनिमित्तः सर्वशुभप्रकृत्यानामुत्कृष्टानुभागबन्धः ।
उत्कृष्टसंज्ञेऽपरिणामनिमित्तः सर्वशुभप्रकृत्यानामुत्कृष्टानुभागबन्धः । उत्कृष्टं शुभपरिणामः । अशुभज-
घन्यानुभागबन्धहेतुत्वेऽपि भूयसः शुभस्य हेतुरिति शुभः पुण्यस्येत्युच्यते । यथास्यापकारहेतुरपि बहूपकार-
सद्भावादुपकार इत्युच्यते । एवमशुभ पापस्येत्यपि । उक्तं च-

शुभपगदीणं विसोधिषं तिष्ठमसुहाणसकिलेसेण ।

विपरीदे दुःखघण्णो अणुमगो सन्वपगदीण ॥ इति

आह किमयमाश्रयः सर्वसंसारिसमानफलारम्भहेतुराहोस्विकथिदस्ति विशेष इत्यत्रोच्यते-

सकपायाकपाययोः सांपरायिकेर्थापथयोः ॥ ४ ॥

आश्रयवस्योभयस्वामिकत्वाद्द्वयीप्रसिद्धिः ॥ १ ॥ उभौ-आश्रयवस्य स्वामिनौ सकपायोऽकपाय-
श्चेति । तस्याश्रयवस्यान्येऽपि स्वामिनार्होवेत्यकल्पनया द्वयीप्रसिद्धिरवसेया । कोऽत्र कपायः ?
कपत्यात्मानमिति कपायः ॥ २ ॥ श्रोत्रादिपरिणामः कपति हिनस्मरमानं कृगतिप्रापणा-
दिति कपायः ।

कपायवद्वाश्लेषहेतुत्वात् ॥ ३ ॥ अथ वा यथा कपायो गेयप्रोधादिः श्लेषहेतुस्तथा क्रोधादिरप्या-
त्मनः कर्मश्लेषहेतुत्वात्कपाय इत्युच्यते । सह कपायेण वर्तते इति सकपायः । न विद्यते कपायोस्त्वैक-
पायः । सकपायश्चाकपायश्च सकपायाकपायौ तयोः सकपायाकपाययोः ।

समन्तात्पराभव आत्मनः संपरायः ॥ ४ ॥ कर्मभिः समन्तादात्मनः पराभवोऽभिभवः संप-
राय इत्युच्यते ॥

तत्प्रयोजनं सांपरायिकं ॥ ५ ॥ तत्प्रयोजनं कर्म सांपरायिकमित्युच्यते यथा ऐदमहिकमिति ।
ईरणमीर्या योगमतिः ॥ ६ ॥ ईर्त्यर्थार्थद्वारे ण्यः । ईरणमीर्या योगमतिरिति यावत् । तद्वा-
रकमीर्यापथ । सा ईर्याहार पन्था यस्य तदौर्यापथ कर्म । सांपरायिकं च ईर्यापथं च सांपरायिकेर्थापथे तयोः
सांपरायिकेर्थापथयोः यथा सत्त्वमभिसम्बन्धो भवति । सकपायस्यात्मनः सांपरायिकस्य कर्मण आश्रयो भवति ।
अकपायस्य ईर्यापथस्येति । तथा-सांपरायः कपाय इत्यर्थः । मिथ्यादृष्ट्यादीनां सूत्रमसांपरायोतानां कपायोदये
ऽपि तच्छीलत्वादिनामानां योगवशादानीतं कर्म भावेनोपादिलभ्यमाण आर्द्रचर्ममिथितरेणुवत् स्थितिमापद्यमान
संपरायिकमित्युच्यते । उपसातक्षीणकपाययोः योगिनश्च योगवशादुपात्तकर्मकपायाभावाद्द्विधामात्रे शुष्क-
पतितलोष्ठवत् अनन्तरसमयवर्तमानमीर्यापथमित्युच्यते ।

अजायदित्युभयत्र पूर्वनिपातप्रसंग इति चेन्नातिबहुवक्तव्यतया तयोर्भ्यर्हित-
त्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदकपायशब्दस्येयमर्थशब्दस्य चाजायदिति पूर्वनिपातः प्राप्नोति ? तत्र किं कारणम् ?
अतिबहुवक्तव्यतया तयोर्भ्यर्हितत्वात् सकपायशब्दस्य सापरायिकशब्दस्य चाभ्यर्हितत्वमिति पूर्वनिपातो
भवति । यदि सापरायिकशब्दो बहुवक्तव्यः तस्य के भेदाः ? इत्युच्यते

॥ इन्द्रियकपायाव्रतक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥ ५ ॥

इन्द्रियादय उक्तलक्षणा द्वंद्वविषयाः ॥ १ ॥ इन्द्रियादीनामुक्तलक्षणानां द्वंद्वो वेदितव्यः ।
इन्द्रियाणि च कपायाश्च अव्रतानि च क्रियाश्च इन्द्रियकपायाव्रतक्रिया इति स चायं द्वय इतरेतरयोगलक्षण
इति बहुवचनं भवति ।

पञ्चादीनां संख्याशब्दानां संख्यया वृत्तिः ॥ २ ॥ पञ्चादीनां संख्याशब्दानां संख्याशब्देन सह
वृत्तिर्दृष्टव्या पञ्चाधिका विंशतिः पञ्चविंशतिः । पञ्च च चत्वारश्च पञ्च च पञ्चविंशतिश्च पञ्चचतुःपञ्च-
पञ्चविंशतिः सा संख्या येषां ते पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसंख्याः ।

पूर्वशब्दो व्यवस्थावचनः ॥ ३ ॥ अयं पूर्वशब्दो व्यवस्थावचनं अतीतसूत्रे यः प्राक् निर्दिष्टस्तस्मैति ।
भिद्यते इति भेदाः ॥ ४ ॥ परस्परतो भिद्यते विशिष्यते इति भेदाः प्रकार इत्यर्थः ।

यथासंख्यमभिसंबंधो व्याख्यानतः ॥ ५ ॥ यथासंख्यमभिसंबंधोऽत्र दृश्यः । कुतः ? व्या-
ख्यानतः । पञ्चेन्द्रियाणि चत्वारः कपायाः, पञ्चाव्रतानि पञ्चविंशति क्रिया इति ।

इन्द्रियादीनामात्मनोऽनन्यत्वान्यत्व प्रत्यनेकांत ॥ ६ ॥ इन्द्रियादीनामात्मन अनन्य-
त्वान्यत्व प्रत्यनेकांतो वेदितव्यः । तद्यथा—अनादिपारिणामिकचैतन्यद्रव्यार्थोद्देशादिन्द्रियादीनां भेदाभा-
दनन्यत्वम् । कर्मोदयक्षयोपशमनिमित्तपर्यायार्थोद्देशाद्वैदोपपत्तेः स्यादन्यत्वम् । इन्द्रियादिनिवृत्तौ द्रव्यावस्थानाच्च
स्यादन्यत्वं तत एव पर्यायभेदात्पञ्चादिसंख्यानिर्देश उपपन्नो भवति । तत्र पञ्चेन्द्रियाणि स्पर्शादीन्मुक्तानि ।
क्रोधादयः कपाया अनन्तानुन्यादिक्रिया वक्ष्यते । हिंसादीन्यव्रतानि प्रमत्तयोगाः प्राणभ्यपरोपण
हिंसेत्येवमादिलक्षणानि वक्ष्यते । पञ्चविंशति क्रिया उच्यते—

सम्यक्त्वमिध्यात्वप्रयोगसमाधानेर्यापथक्रियाः पञ्च ॥ ७ ॥ तत्र चैवगुरुप्रवचनभूजादि
लक्षणा सम्यक्त्ववर्धिनी क्रिया सम्यक्त्वक्रिया । अन्यदेवतास्तवनादिरूपा मिथ्यात्वहेतुका प्रवृत्तिर्मिथ्यात्व-
क्रियाः । गमनागमनप्रवर्तनं कायादिभिः प्रयोगक्रिया । वीर्यांतरापञ्चानावरणक्षयोपशमे सति अगोपागो-
पदंभादात्मनः कायकात्मनोयोगनिर्मुक्तिसमर्थपुद्गलग्रहणं वा सत्यस्य सतः अविरतिं प्रत्यभिमुख समादान-
क्रिया । ईर्यापथकर्मनिमित्ता ईर्यापथक्रिया । एता पञ्चक्रियाः ॥

प्रदोषकपायाधिकरणपरितापप्राणातिपातक्रियाः पञ्च ॥ ८ ॥ क्रोधावेशात्प्रदोषिकी क्रि-
या सा क्रोधस्वभाविकेति क्रोधमहणेनैव गृहीते पौनरुक्त्यमिति चेन्न । क्रोधनिमित्तत्वात् । क्रोधो हि
प्रदोषहेतुः, अतः कार्यकारणभेदादपौनरुक्त्यः । निमित्तनिमित्तिकभेदाच्च । इष्टद्वारविच्छहरणादिनिमित्तादि-
नापि पिशुनत्वभावत एव कुर्याति । तथा दृष्टिविषादयश्च । उक्तं—

अणिमित्तमेव कोर्ई कम्मस्सव सगदो कसायाण ॥

उदय उनेदि जायो चदइव महग्गह पन्वे ॥

तथा भृगुलोहिततीव्रलोलजिह्वैर्हरिषादूर्ध्वकूर्चैर्निर्गर्हितैः सुजगैश्च सर्वैरन्तातरोवैः समरूपाण्यसतां
विचेष्टितानि इत्यनिमित्तं क्रोध निमित्तवानुप्रदोषः । प्रदुष्टस्य सतोऽन्युपमं कारयिकी क्रिया । हिंसोप-
करणदानादाभिकरणकी क्रिया । दुःखोत्पत्तिव्रतत्वात्पारितापिकी क्रिया । आयुरिन्द्रियषष्ठप्राणानां नियोगक-
रणप्राणातिपातिनी क्रिया एता पञ्चक्रियाः ।

दर्शनस्पर्शनमन्ययसंपतानुपातनाभोगक्रियाः पंच ॥ ९ ॥ रागादिकृतत्वात्प्रमादिनः रमणीयरूपावलो-
कनाभिप्रायो दर्शनक्रिया । प्रमादवशात्स्पृष्ट्यसचेतनानुबंधः स्पर्शनक्रिया । ननु इन्द्रियग्रहणादेव सिद्धिर्द-
र्शनग्रहणमनर्थकमिति नैप दोषः । पूर्वैन्द्रियविज्ञानग्रहण । इह तत्पूर्वपरिस्पंदग्रहण । अपूर्वोधिकरणोत्पादा
नास्त्रात्ययिकी क्रिया । स्त्रीपुरुषशुभचातिदेशेऽन्तर्मलोत्सर्गकरण समान्तानुपातक्रिया । अत्रमृष्टादृष्टभूमी
कापादिनिक्षेपोऽनाभोगक्रिया । एताः पंचक्रियाः ।

स्वहस्तनिसर्गविदारणाज्ञान्यापादनानां साक्षाक्रियाः पंच ॥ १० ॥ या परेण निर्वर्त्य
क्रियां स्वय करोति सा स्वहस्तक्रिया । पापादानादिप्रवृत्तिविशेषाम्यनुज्ञान निसर्गक्रिया । आलस्याद्वा प्रशस्त-
क्रियाणामकरण पराचरितसात्रयादिप्रकाशनं विदारणक्रिया । यथोक्तमाज्ञावाक्यकादिषु चारित्रमोहांद-
याकर्तुमशक्नुवताऽन्यथाप्ररूपणादाज्ञान्यापादिका क्रिया । साक्षाद्विज्ञान्यां प्रवचनोपदिष्टविधिकर्तव्य
तानादरोऽनां साक्षा क्रिया । ता एताः पंचक्रियाः ।

आरंभपरिग्रहमायाभिध्यादर्शनापत्याख्यानाक्रियाः पंच ॥ ११ ॥ छेदनभेदनविस्मसनदि-
क्रियापद्वयं, अन्येन वारभे क्रियमाणे ग्रहणे आरंभक्रिया । परिग्रहाविनाशार्था पारिमाहिका क्रिया । ज्ञानदर्शना
दिषु निवृत्तिर्वचनं मायाक्रिया । अन्य मिथ्यादर्शनक्रियाकरणकारणाविष्टं प्रसंसादिभिर्द्वयति यथा
साधु करोषीति सा मिथ्यादर्शनक्रिया । संयमचातिकर्मोदयनशादनिवृत्तिप्रत्याख्यानक्रिया ।

इन्द्रियकपायाव्रतानां क्रियास्वभावानतिवृत्तेः क्रियावचनेनैव गतत्वात्प्रपंचमात्रप्रसंग इति
चेन्नानेकांतात् ॥ १२ ॥ स्यान्मते इन्द्रियकपायाव्रताम्यपि क्रियास्वभावानि तत्तत्तेषां क्रियाग्रहणेन
ग्रहणादनर्थकमुपादानं, सति चोपादाने प्रपंचमात्रव प्राप्नोतीति तत्र किं कारणं ? — अनेकांतात् । नायमे-
कांतः इन्द्रियकपायाव्रतानि क्रियास्वभावान्येवेति, कुतः ? नामस्थापनाद्व्येन्द्रियकपायाव्रतेषु परिस्पंदाभावात् ।
यतो नाभेदियादौ न क्रियास्ति नाममात्रत्वात् । स्थापनायां च न मुख्यक्रियास्ति तदेवेदमिति बाधुद्विप्रवृ-
त्तिमात्रनिमित्तत्वात् । द्वये च प्रभृत्येन्द्रियकपायाव्रतक्रियापरिणामे अनागत्येन्द्रियकपायाव्रतक्रियापरिणा-
माभिमुखे वा सांप्रतिस्तेन्द्रियकपायाव्रतानामभावात् परिस्पंदात्मिका क्रियास्ति । अथवा नायमेकांतः,
इन्द्रियकपायाव्रतानि क्रियास्वभावान्येवेति कुतः ? आदेशवचनान् । द्रव्याधिकगुणभावे पर्यायाधिकप्राधान्यतः
इन्द्रियकपायाव्रतानां स्यात् क्रियास्वभावान्तरितवृत्तिः । पर्यायाधिकगुणभावे द्रव्याधिकप्राधान्यात्तत्क्रियास्व-
भावान्तरितवृत्तिरिति । किं च—

शुभेतरास्त्वपरिणामाभिमुखत्वात् इन्द्रियकपायाव्रतानां द्रव्यास्त्वत्वात् ॥ १३ ॥ शुभेतरास्त्व
परिणामाभिमुखत्वादिन्द्रियकपायाव्रतानां द्रव्यास्त्वत्वं, भावास्त्वः कर्मादाने तच्च पंचविंशतिक्रियाभिरास्त्रयति
कर्मोदयतर्धमिन्द्रियकपायाव्रतचनम् ।

नया प्रतिज्ञातविरोधात् ॥ १४ ॥ नया एतद्व्ययोजनमस्ति । किं कारणं ? प्रतिज्ञातविरोधात् । पश्यति-
ज्ञातं कपायाव्रतकर्मयोग आस्त्र इति तद्विरूप्यते । द्रव्यास्त्व इत्यभ्युपगमात् । कार्यकारणक्रियाकृत्वाप
विषये ज्ञापनार्थं वा । निमित्तनेमित्तकविशेषज्ञापनार्थं (तर्हि) पृथगिन्द्रियादिग्रहणं क्रियते तत्पृष्टान्नादयः
मुख्यस्यादयः हिनस्तादयश्च क्रिया आस्त्र इमाः पुनस्तत्प्रभावाः पंचविंशतिक्रिया सत्त्वेतेषु त्रिषु प्राच्येषु
परिणामेषु भवंति—यथा मुर्छा कारण परिग्रहः कार्यं तास्मिन्सति पारिमाहिकी क्रिया । स्वात्तरक्षणरिनाश
संस्कारादिदृष्ट्या । तथा क्रोधः कारण प्रदोषश्च कार्यं तास्मिन् सति प्रादोषिका क्रिया । मानः कारण
कार्यमप्रगतिः तस्यां सत्यामूर्त्तिधिकरणोत्पादनस्वाद्यापयती क्रिया । माया कारण कार्यं दुष्टिद्विक्रिया तस्यां
तस्यां ज्ञानदर्शनचरितेषु मायाप्रवृत्तिक्रिया । प्राणतिगतः कारण कार्यं प्राणतिगतिक्रिया । मृदाया-
दादत्तादानाद्वक्त्रवर्षाणि कारण कार्यमसंयमेदसादाकाश्यादिषु क्रिया एवमिदंरथापि बोधं ।

वथा गोत्वमेकं न खंडमुंदादीनां गोद्रव्याणां विशेषक गोप्रत्ययाभिधानहेतुत्वात् तथा भाव सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्वात् न तीव्रादीनां विशेषक इति ? तन्न किं कारणं ? बुद्धिविशेषव्यापारात्, बौद्धोपं व्यापार तीव्रादिपरिणामानां विशेषकः । कथं ?—

भावद्वैविध्यात् ॥ ९ ॥ द्वित्रिषो हि नोद्रव्याणां भाव परिस्पदरूपः इतरथ । तत्रापरिस्पदो द्रव्याणां अस्तित्वभावोनादिः । परिस्पदरूपस्तु व्ययोत्पादात्मकः भादिमान् । तत्र योऽपरिस्पदः स सामान्यमात्रगतोभावः नासौ तीव्रादीनां विशेषकः । यस्तु कथादिक्रियालक्षणे भावः स कथादिमत्वस्य युगपत्तीव्रादीनां च विशेषकः कायवाच्यनस्कर्योगाधिकारान् सोऽयं विशेषः बौद्धाव्यापारात् विभाव्यते । अथवा भाववचनात् आत्मनोऽन्यतिरेकात् तीव्रादीनामपि भावसिद्धिः । किं च—

भावभूयस्त्वात् ॥ १० ॥ असंख्येयलोकपरिणामा हि भावा एवैकभिन्नमपि कथायादिपरिणामे ततो भावबहुत्वोपपत्तेः युगपदसभवात् एकस्य भावस्य, अयुक्त सवधः इत्ययमोच्यते, योपि स्वगमसाऽयं भावः एकः तथापि बौद्धाद् व्यापारात्सवधः ।

वीर्यस्यात्मपरिणामत्वात् पृथग्ग्रहणमिति चेन्न तद्विशेषवतो व्यपरोपणादिपञ्चस्रवफलभेदज्ञापनार्थत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मत पृथग् वीर्यग्रहणमनर्थकः । कुत ? आत्मपरिणामत्वात्, जीवाधिकरणस्य हि परिणामो वीर्यमधिकरणग्रहणेनैव गृह्यत इति ? तन्न किं कारणं ? तद्विशेषवतो व्यपरोपणादिपञ्चस्रवफलभेदज्ञापनार्थत्वात् । वीर्यवतो हि आत्मनः तीव्रतीव्रतरादिपरिणामविशेषो ज्ञायते ।

तथा च तीव्रादिग्रहणसिद्धिः ॥ १२ ॥ तेन प्रकरणे तथा आस्रवफलभेदज्ञापनेनेत्यर्थः । तीव्रादीनां पृथग्ग्रहणं सिद्धं भवति । इतरथा हि जीवाधिकरणस्वरूपत्वात् तीव्रादीनां पृथग्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

तन्निमित्तत्वाच्छरीराद्यानस्यसिद्धिः ॥ १३ ॥ कार्यभेदेनावश्यं कारणभेदपूर्वेण भवितव्यम् । उक्ताश्चानंता आस्रवभेदा अनुमागनिकत्वात् ततः सत्कार्यमात्मनः शरीराद्यानस्य सिध्यति । कार्यनस्य च कारणानस्यस्यानुमानः । अत्राह अधिकरणमुक्त तत्स्वरूपमभिज्ञातमतस्तदुच्यतामिति तत्र भेदप्रतिपादनद्वारेण अधिकरणस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमिदमुच्यते—

अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ७ ॥

उक्तलक्षणा जीवाजीवाः ॥ ११ ॥ जीवानामजीवानां च लक्षणा व्याख्यात पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं ?

पुनर्वचनमधिकरणविशेषज्ञापनार्थः ॥ २ ॥ पुनर्वचनं कियते अधिकरणविशेषज्ञापनार्थः । जीवानामधिकरण इत्यर्थविशेषो ज्ञापयितव्य इति । क पुनरसौ हिंसाद्युपकरणमात्र ।

द्विवचनप्रसंग इति चेन्न पर्यायाणामधिकरणत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् मूलपदार्थयोर्द्वित्वात् जीयक्षा जीवश्च जीवाजीवाविति द्विवचनं प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? पर्यायाणामधिकारत्वात् । न जीवा जीवसामान्यमधिकरणत्वं विमर्ति किं तर्हि पर्यायाः येन केनचित् पर्यायेण विशिष्टं द्रव्यं अधिकरणमित्याख्यायते ततो बहुवचनं न्यायप्राप्तः ।

जीवाजीवाधिकरणमित्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न वृत्तिद्वयेऽप्यभिप्रेतार्थगत्यभवात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् जीवाजीवाधिकरणमित्येतत्सूत्रमस्तु कुत ? लघुत्वादिति तन्न किं कारणं ? वृत्तिद्वयेऽप्यभिप्रेतार्थगत्यभावात् । अत्र द्वितयी वृत्तिः स्यात् जीवाजीवावेवाधिकरणं जीवाजीवयोर्वाधिकरणं जीवाजीवाधिकरणमिति न तावत्सामानाधिकरण्यलक्षणा वृत्तिरुपपद्यते जीवाजीवत्वविशेषणविशिष्टाधिकरणमात्रप्रतिपत्तेः आस्रवविशेषोपज्ञापनाभावात् अभिप्रेतार्थगत्यभावात् । नापि भिन्नाधिकरणा वृत्तिः युज्यते तयोराधारमात्रप्रतिपत्तेः, अभिप्रेतत्वात्सर्वविशेषार्थगत्यभावात् इति । न च तयोराधिकरणं व्यतिरिक्तमुपद्रव्यते तस्मादस्तु तयोराद्य एव पाठः । अथ आस्रवविशेषार्थगत्यभावात् इति । न च तयोराधिकरणं व्यतिरिक्तमुपद्रव्यते तस्मादस्तु तयोराद्य एव पाठः । अथ जीवाजीवाधिकरणं कस्य ? आस्रवः प्रकृत तस्येव भिसंबन्ध्यते । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः अर्थः—

ब्रह्माद्विभक्तिपरिणामोपपत्तेरास्त्रवस्येत्यमिसवधः । पयोज्यानि देवदत्तस्य गृहाणि आमत्रयस्यैव देवदत्तमिति व्यर्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवति । एवमिहाप्यधिकरण जीराजीवो कस्य ? आस्त्रवस्येत्यमिसवधोऽर्थरक्षाद्वेदितव्य । सद्भयमधिकरण दशप्रकार त्रिपलवणक्षारमधुकाष्ठस्नेहाग्निदु प्रयुक्तकायवाय्वनोयोगमेदान् । किमेतावन्नेव भेद आहोस्त्वित् कश्चिदन्योऽप्यस्ति । अस्तीत्याह—यद्येव आद्यत्वेन तावद्भेद कथ्यतामिन्नत्रोच्यते—

आद्यं संरभसमारंभारंभयोगकृतकारितानुमतकपायविशेषैस्त्रि-

स्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥ ८ ॥

आद्याग्रहणं सामर्थ्यात् सिद्धेरिति चेन्न विस्पष्टार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्वान्त आद्यमहणमनर्थक कृत सामर्थ्यात् सिद्धे । किं पुन सामर्थ्यं ? वक्ष्यमाणानन्तरसूत्रे परवचन तेनाद्यमिदं विज्ञाप्यते इति तन्न किं कारणं ? विस्पष्टार्थत्वात् । अनुमानिके हि सति समव्यये प्रतिपत्तेर्यौरेव स्यात् ।

प्रयत्नविशेष संरभः ॥ २ ॥ प्राणव्यपरोपणादिषु प्रमादजत प्रयत्नविशेष संरभ इत्युच्यते ।

साधनसमभ्यासीकरणं समारभः ॥ ३ ॥ साध्याया क्रियाया साधनानां समभ्यासीकरणं समाहारं समारभ इत्याख्यायते ।

प्रक्रम आरंभः ॥ ४ ॥ प्रशब्दस्यादिकर्मणि प्रवृत्ते आदौ क्रम प्रक्रम आरभ इति विज्ञाप्यते । ओष्ठ आदिकर्मणो द्योतनत्वात् ।

तत्त्वकथनात् सर्वे भावसाधनाः ॥ ५ ॥ संरभण संरभ, समारभण समारभ, आरभण आरभ, इति ।

व्याख्यातार्थो योगशब्दः ॥ ६ ॥ योगशब्दस्यार्थो व्याख्यात कायवाय्वनस्कर्मयोग इति ।

कृतवचनं स्वातन्त्र्यमतिप्रचर्य ॥ ७ ॥ स्वातन्त्र्यविशिष्टेनात्मना यत्प्रादुर्भाषितं तत्कृतमित्युच्यते ।

कारिताभिधानं परमयोगापेक्षं ॥ ८ ॥ परस्व प्रयोगमपेक्ष्य सिद्धिमापद्यमानं कारितमिति कथ्यते ।

अनुमतशब्दं प्रयोजकरूपं मानसपरिणामप्रदर्शनार्थं ॥ ९ ॥ यथा मौनव्रतिकक्षुण्णमान् पश्यन् क्रियमाणस्य कार्यस्याप्रतिपेक्षात् अन्युपगमात् अनुमता । तथा कारयिता प्रयोक्तृत्वात् तत्समर्थकारणावहितमनं परिणामं अनुमतेत्युच्यते ।

अभिहितलक्षणाः कपायाः ॥ १० ॥ कपायाणां लक्षणमाभिहितं कथयारमान, अतः कपाया इति ।

विशिष्ट्यते विशिष्टिष्वं विशेषः ॥ ११ ॥ विशिष्ट्यतेऽर्थोऽर्थांतरादिति विशेषः । अथवा विशिष्टिष्वं विशेषः ।

तस्य प्रत्येकमभिसंबंधः ॥ १२ ॥ स विशेषशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते—संरभविशेषं समारभविशेषं इत्यादि ।

विशेषैरिति निर्देशानुपपत्तिः क्रियापदमावात् ॥ १३ ॥ यथा देवदत्तेन मुक्तपाणिना कृतमिति क्रियाप्रयोगे सति कर्तृकरणनिर्देश उपपद्यते न तथेह क्रियापदमस्तीति विशेषैरिति निर्देशो नोपपद्यते ?

न वा वाक्यशेषापेक्षत्वात् ॥ १४ ॥ नैव दोषः । किं कारणं ? वाक्यशेषापेक्षत्वात्, क्रियापदमत्रोपस्कृपते । संरभसमारभारंभयोगकृतकारितानुमतकपायविशेषैर्मिथ्यते इति । अप्रयुक्तत्रियापेक्षा हि कारकविवक्षा दृश्यते शकुल्या लड प्रविशपिंडीमिति यथा ।

अधिकृताभिसंबंधाद्वा ॥ १५ ॥ अथवाधिकृतो भेदश्चन्द पूर्वस्य भेदा इत्यतः स इहाभिसंबन्धत इति तदपेक्ष कारकनिर्देशो वेदितव्यः ।

त्रिसिखिचतुरिति मुञ्जतानां यथाक्रममभिसंबन्धः ॥ १६ ॥ एते त्रयस्त्रिंशद्वाक्षतुशब्दश्च सं-
भादिभिः यथान्त्रमभिसंबन्धते मुञ्जता सरभसमारभारभास्त्रय योगास्त्रय कृतकारितानुमतास्त्रय
कपायाश्चत्वार इत्येतेषां गणनाभ्यावृत्ति मुचा चोत्पत्तेः ।

एकश इति वीप्सार्थनिर्देशः ॥ १७ ॥ एकशब्द वीप्सार्थयोजन 'सख्यैकाद्वीप्सायां' इति शसु
एकमेक इत्यादीन् भेदान्नयेदित्यर्थः ।

सरभादित्रयस्यादौ वचनं वस्तुत्वात् ॥ १८ ॥ सरभादित्रयमिदं वस्तु वस्तुतद्भेदेहेतुत्वात्
इतरेषां, अतोस्यादौ वचनं कियते ।

योगादीनामानुपूर्व्यवचनं पूर्वापरविशेषणत्वात् ॥ १९ ॥ योगादीनामानुपूर्व्यवचनं कियते
कुतः ? पूर्वापरविशेषणत्वात् । तस्मात् क्रोधादिचतुष्टयकृतकारितानुमतभेदात् कायादियोगानां सरभसमारभा
रभा विशेष्याः प्रत्येकं पदत्रिंशद्विकल्पा । तत्र सरभस्तावत् क्रोधकृतकायसरभ मानकृतकायसरभ माया-
कृतकायसरभ लोभकृतकायसरभ । क्रोधकारितकायसरभ मानकारितकायसरभ मायाकारितकायसरभ
लोभकारितकायसरभ । क्रोधानुमतकायसरभ मानानुमतकायसरभ मायानुमतकायसरभ लोभानुमतका-
यसरभश्चेति द्वादशधा सरभः । क्रोधकृतकायसरभ मानकृतकायसरभ मायाकृतकायसरभ लोभकृत-
कायसरभ । क्रोधकारितकायसरभ मानकारितकायसरभ मायाकारितकायसरभ लोभका-
रितकायसरभ । क्रोधानुमतकायसरभ मानानुमतकायसरभ मायानुमतकायसरभ लोभानुमत-
कायसरभश्चेत्येव समारभेऽपि द्वादशधा । क्रोधकृतकायसरभ मानकृतकायसरभ मायाकृतकायसरभ
लोभकृतकायसरभ । क्रोधकारितकायसरभ मानकारितकायसरभ मायाकारितकायसरभ लोभका-
रितकायसरभ । क्रोधानुमतकायसरभ मानानुमतकायसरभ मायानुमतकायसरभ लोभानुमतकायसरभश्चेत्येवमारभेऽपि
द्वादशधा एते संपिडिता कायविकल्पा पदत्रिंशत् । उक्तं च—

सरभो द्वादशधा क्रोधादिकृतादिकायसयोगात् ।

आरभसमारभो तथैव भेदास्तु पदत्रिंशत् ॥ १ ॥ इति ।

तथा धाङ्मानसयोरपि प्रत्येकं पदत्रिंशत् । त एते संपिडिता जीवाधिकरणस्त्रयभेदाः, अष्टोत्तर-
शतसंख्या भवति ।

चशब्दः क्रोधादिविशेषोपसंग्रहार्थः ॥ १० ॥ चशब्दं कियते क्रोधादीनां विशेषणम् उपसम-
हार्यं । तेनानतानुवर्ण्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंग्रहणयोः शक्यपामभेदात् द्वात्रिंशदुत्तरचतुः शतगणना विकल्पा
वेदितव्याः । कथमेतां, आस्त्रयवमिति चेदुच्यते—

सरभादीनां क्रोधाद्याविष्टपुरुषकर्तृकाणां तदसुरजनाधिकरणभावो नीलीपटवत् ॥ २ ॥
यथा नील्या प्रक्षिप्तं पटं नील्यनुरजनाजीवी भवति तथा सरभादिक्रियाणामनतानुवर्ण्यादिकरायाणिष्टाना-
मनुरजनाऽर्जावाधिकरणत्वं सिद्धं । निरूपितविल्यादाणाधिकरणाद्विलक्षणस्य सापराधिकनिमित्तविविद्धदोषस्य
भेदमपि पश्यार्थमिदमुच्यते—

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगानिसर्गा द्विचतुर्दित्रिभेदाः परं ॥ ९ ॥

निर्वर्तनादीनां कर्मसाधन भावो वा ॥ १ ॥ एते निर्वर्तनादयः शब्दाः कर्मसाधना वेदितव्याः
निर्वर्त्यते इति निर्वर्तना । निक्षिप्यत इति निक्षेपः । सयुग्यतेऽसौ संयोगः । निवृत्त्यतेऽसौ निसर्ग इति ।
अथ— निर्वर्तनादयः निर्वर्तनं निर्वर्तना । निक्षिप्यति निक्षेपः । संयुग्यते संयोगः । निवृत्तिर्निसर्ग इति ।

सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन चाधिकरणसंरंभः ॥ १ ॥ अधिकरणशब्दोऽनुवर्तते तस्येह सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वाभिसंयत्ता दृष्टव्य । यदा कर्मसाधना एते शब्दास्तदा सामानाधिकरण्येन संबन्धः । निर्वर्तनेन अधिकरणमित्यादि । यदा तु भावसाधनास्तदा वैयधिकरण्येन निर्वर्तना-निक्षेपसंयोगानिसर्गलक्षणा भावाः परमाधिकरणं निशिष्यतीति अप्याह्वयमाणक्रियापदोपेक्षया कर्मनिर्देशः । निर्वर्तना निष्पादना, निक्षेपः स्थापना, संयोगो मिश्रमाण, निर्गमः प्रवर्तन ।

द्विचतुर्द्विभिन्नेदा इति ऋद्वर्षोऽन्यपदार्थनिर्देशः ॥ ३ ॥ द्वौ च चत्वारश्च द्वौ च प्रपञ्चश्च द्विचतुर्द्विभेदः । ते भेदाः एषा ते द्विचतुर्द्विभिन्नेदाः इति ब्रह्मगमोऽन्यपदार्थं प्रत्येकव्यः ।

परवचनमनर्थकं पूर्वत्राद्यवचनात् ॥ ४ ॥ परवचनमनर्थकं कुतः ? पूर्वत्राद्यवचनात् ।

अस्मिन् सति पूर्वत्राद्यवचन अनर्थकं अर्थापत्तिसिद्धेः ॥ ५ ॥ अस्मिन् परवचने सति पूर्वसूत्र आद्यवचनमनर्थकं । कुत ? अर्थापत्तिसिद्धेः ।

अर्थापत्तिरनैकात्मिकीति चेन्न प्रयासमाश्रयात् ॥ ६ ॥ स्यादेतन् अर्थापत्तिरनैकात्मिकी इष्टा यथा हि असति मेघे वृष्टिर्नास्तीत्युक्ते अर्थादापन्न मति मेघे वृष्टिरस्तीति । सत्यपि मेघे कदाचिद्वृष्टिर्नास्तीत्यर्थापत्तिरनैकात्मिकीति ? तत्र किं कारणं ? प्रयासमाश्रयात् । प्रयासमाश्रयतश्च अर्थापत्तिरनैकात्मिकीति । अहिंसाधर्म इत्युक्ते अर्थापरया हिंसाधर्म इति न सिध्यति ? सिध्यत्येव । असति मेघे च वृष्टिरित्युक्ते सति मेघे च वृष्टिरित्युक्ते सति मेघे वृष्टिरित्यपि सत्येन मेघे इति नास्ति दोषः ।

असंरंभार्थत्वादिति चेन्न निवर्त्याभावात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् असति परशब्दे अमनंभार्थमिदं स्यात् तत् सन्नर्थं परशब्दोपादानमिति ? तत्र किं कारणं ? नियत्याभावात् । किमयन्नियममस्ति येनेदमनन्ध स्यात् ? ननु सारमादिक जीवाधिकरण नियम्यमस्ति न तस्य सन्नर्थत्वादाय जीवाधिकरण सारमादिविशिष्टमिति । तत् परिशेषान् अजीवाधिकरणमेवेदमिति व्यर्थं परवचन एतेन प्रहृष्टवाचिन प्राप्तम् । केन ? नियत्याभावात् इत्यनेन न हि निहृष्ट जीवाधिकरणं य प्रहृष्टन जीवाधिकरणन नियम्येन ।

इष्टवाचिरिति चेन्नात एव ॥ ८ ॥ स्यादेतत् इष्टवाचिपरशब्द इति यथा पर धाम गत इति इष्ट धाम गत इति ? तत्र किं कारणं ? अत एव । कुत एव नियत्याभावात् इत्येव निमित्तम् । यस्मिन् सति नियत्ये इष्टवाचिपरशब्दोऽर्थवान् स्यात् ।

नचाऽन्यार्थेदात् ॥ ९ ॥ नचानर्थकं कुत अन्यार्थत्वात् परशब्दोपमन्वार्थं सारमादिभ्यांऽन्यत् निर्वर्तनादीत्यर्थं निर्वर्तनादीनामप्यमभिरणाममज्ञानात्रीणाभिरणानिग्न्यामिति विश्वायेत । अथवा उत्तमेनान् विस्पष्टार्थत्वादिति ॥

इष्टार्थसंरत्नपादा ॥ १० ॥ अथवा इष्टार्थः, तेन परशब्देन मप्रत्ययत्वे । कः पुनरिष्टार्थ इति चेदुच्यते—

निर्वर्तनाधिकरणं द्विविधं मूलोत्तमभेदात् ॥ ११ ॥ अजीवाधिकरण निर्वर्तनादुत्तमं देहा व्यवसिष्टे । पुनः ? मूलोत्तमभेदात् । मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरण उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणं चेति । तत्र मूलपचरिपानि शरीराणि पाह्मन प्राणायानाथ । उत्तर काष्ठपुस्तकचित्रकर्मादि ।

निक्षेपधनुर्थाऽप्रत्ययशब्दाद् प्रमार्जनसहस्रानामभोगभेदात् ॥ १२ ॥ निक्षेपधनुर्था निक्षेपे कुतः । अत्रान्यशेषाद् प्रमार्जनसहस्रानामभोगभेदात् अवश्यवैशिष्ट्यनिक्षेपनिकरणं द्वुप्रवृष्टनिक्षेपनधिकरणं सहस्रानिक्षेपनधिकरणं अनाभोगनिक्षेपनधिकरणं चेति ।

संयोगो द्विधा भक्तानोपकरणभेदात् ॥ १३ ॥ संयोगो द्विधा विभज्यते । कुतः ? मननान्ते-पररत्नभेदात् । मननान्तसंयोगाधिकरणानुपकरणमप्येकाधिकरणं चेति ॥

निसर्गस्त्रिधा कायादिभेदात् ॥ १४ ॥ निसर्गस्त्रिधा कल्प्यते कुतः ? कायादिभेदात् । कायनि-
सर्गाधिकरण वाह्निसर्गाधिकरण मनोनिसर्गाधिकरण चेति । आह-आहितत्रैविध्यानतपर्यायः काय
वाह्नमनसा परिणामः आस्रवशब्दाभिलाष्यः किमसौ सकलसापरायिकार्जनहेतुरकल्पेन प्रणिधीयमान ?
नेत्युच्यते कश्चिन् कस्याचिन् कुतश्चित् कायिकादिव्यापाराविशेषं सति यस्मान्नियमेनैव-

तत्प्रदोपनिह्वमात्सर्यांतरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ १० ॥

ज्ञानकीर्तनानंतरमनभिव्याहरततोः पैशून्यं प्रदोषः ॥ १ ॥ मर्यादिज्ञानपचकस्य मोक्षप्रापण
प्रति मूलसाधनस्य कीर्तने कृते कस्य चित् अनभिव्याहार अतः पैशून्यपरिणामो यो भवति स प्रदोष
इति कल्प्यते ।

पराभिसंधानतो ज्ञानव्यपलापो निह्वः ॥ २ ॥ यत्किंचित् परनिमित्तमभिसंधाय नास्ति
न पेयोत्यादिज्ञानस्य व्यपलपन वचन निह्व इत्युच्यते ॥

पावघथावदेयज्ञानामदानं मात्सर्यं ॥ ३ ॥ कुतश्चित् कारणात् आत्मना भावितज्ञान दानार्हं-
मपि योग्याय यतो न दीयते तन्मात्सर्यं ॥

ज्ञानव्यवच्छेदकरणं अंतरायः ॥ ४ ॥ कलुषेणात्मना ज्ञानस्य व्यवच्छेदकरणमंतराय इति
भण्यते ।

वाकायाभ्यां ज्ञानवर्जनमासादनं ॥ ५ ॥ कायेन वाचा च परप्रकाशज्ञानस्य वर्जनमासादन
वेदितव्यं ।

मशस्तज्ञानदूषणमुपघातः ॥ ६ ॥ स्वमतेः कलुषभावायुक्तस्याप्ययुक्तमन्वर्ततेः दोषोद्भावन दूष-
णमुपघात इति विज्ञायते ॥

आसादनमेवेति चेन्न सतोविनयाद्यनुष्ठानात् ॥ ७ ॥ स्वादेतत् एव सति उपघात आसादन
मेव प्राप्नोति ? तत्र किं कारणं ? सतो विनयाद्यनुष्ठानात् । सतो हि ज्ञानस्य विनयप्रकाशनादिगुणकीर्त-
नानुष्ठानमासादन । उपघातस्तु ज्ञानमज्ञानमेवेति ज्ञाननाशाभिप्राय इत्ययमनयोभेदः । तदित्यनेन किं प्रतिनि-
र्दिश्यते ?

तदिति ज्ञानदर्शनप्रतिनिर्देशः ॥ ८ ॥ तदित्यनेन ज्ञानदर्शने प्रतिनिर्दिश्यते तयोः प्रदोपनिह्व
मात्सर्यांतरायासादनोपघाताः तत्प्रदोपनिह्वमात्सर्यांतरायासादनोपघाता इति । कथं पुनरप्रकृतयोरसशब्दित
योस्तदित्यनेन परामर्शः स्यात् ?-

सामर्थ्यात्तदभिसंज्ञकः ॥ ९ ॥ सामर्थ्यात्तदभिसंज्ञकस्यो अभिसंज्ञकस्यो भवति । किं सामर्थ्यात्
ज्ञानदर्शनवरणयोरालम्ब इति वचनसामर्थ्यात्तत्प्रदोषादय इति सर्वत्र क्रियते । अयं ज्ञानदर्शनवस्तु तत्सा-
धनेषु च का प्रतिपत्तिस्तदासादनप्रदोषादयश्च तत्त्वदोषादिग्रहणेनैव गृह्यते तन्निमित्तत्वात् ।

तुल्यास्रवत्वादेकत्वमिति चेन्न वचनविरोधात् ॥ १० ॥ स्यान्मत तुल्यास्रवत्वादनयोरेकत्वं
प्राप्नोति । तुल्यकारणानां हि लोके एकत्वं दृष्टमिति ? तत्र किं कारणं ? वचनविरोधान् । यदि तुल्यास्र-
त्वात् ज्ञानदर्शनारणयोरेकत्वं ननु कठारिसयोगविभागितुल्यहेतुत्वात् वचनसाधकदूषकत्वाविशेषे यत्रोप-
दिष्टस्तत्रासाधकत्वाद्बचनविरोधः । अयं तुल्यतोषि वचन स्वपक्षस्य साधक, परपक्षस्य दूषकमेवेति तं
साधकदूषकधर्मयोरेकत्वमिति मतं ननु युक्तं तुल्यहेतुत्वादेकत्वमिति । तद्धि न

दृष्टागमव्याघातात् ॥ ११ ॥ दृष्टागमव्याघाताच्च नैतदुक्तं यत् तुल्यहेतुकानां एकत्वं तस्य प्रार्थि-
डादितुल्यहेतुकानां घटशरावादीनां नानात्व व्याहृत्य इति दृष्टव्याघातः । प्रधानतुल्यनिमित्तानां महद
हकारादीनामनिदातुल्यप्रत्ययानां पुष्पापुष्पानेव्यसस्फारादीनां चतुष्टयसन्निर्गमनिशिष्टकारणरूपदिज्ञान-
शुभद्रादीनां चैकत्वमित्यागमव्याघातः ।

आवरणाभावे साहचर्यात् ॥ १२ ॥ आवरणव्यतसंख्य केवलिनि युगपत् केवलज्ञानदर्शनयोः साहचर्यं, भास्करे प्रतापप्रकाशासाहचर्यवत् । तत्त्वज्ञानयोस्तुल्यास्त्वत्वं युक्तम् ।

इतरत्र क्रमवृत्तिर्जलसमवेताग्निप्रतापमदीपमकाशवत् ॥ १३ ॥ इतरस्मिन् सावरणे ज्ञान-दर्शनयोः क्रमेण वृत्तिः, यथा जलसमयायिनोऽग्नौ प्रताप एव न प्रकाशः । प्रदीपस्य च प्रकाश एव न प्रतापः । तथा छत्रस्य च यदा ज्ञानोपयोगः न तदा दर्शनोपयोगः ।

अतीतानागतयोर्दर्शनाभावस्तद्वृत्तज्ञानाभावादिति चेन्न निरावरणत्वात् ॥ १४ ॥ स्थान्तनास्त्यतीतेऽनागतं च दर्शनं, कुतः ? तद्वृत्तज्ञानाभावात् । अस्पृष्टे विषये च ज्ञानमुत्पद्यते स्पृष्टे विषये च दर्शनं न ह्यतीतानागतयोः विनष्टानुपपन्नत्वे सत्यसत्तात् स्पृष्टविषयत्वे सति इति । तत्र ज्ञानमेव दर्शनमिति केवलिनातीतानागतदर्शित्वमयुक्तं । तन्न किं कारणं ? निरावरणत्वात् । यथा भास्करस्य निरस्तघनपटलावरणस्य यत्र प्रकाशस्तत्र प्रतापः यत्र च प्रतापस्तत्र प्रकाशः । तथा निरावरणस्य केवलिभास्करस्याऽऽविष्यमाहात्म्यं विभूतिविशेषस्य यत्र ज्ञानं तत्रावश्यं दर्शनं यत्र च दर्शनं तत्र च ज्ञानं । किं च—

तद्वद्वृत्ते ॥ १५ ॥ यथा हि असङ्गतमनुपदिष्टं च जानाति तथा पश्यति किमत्र भवतो हीयते । किं च—

विकल्पत्वात् ॥ १६ ॥ यथा द्रष्टृष्टे विषये च सावरणस्योपदेशाभावे न ज्ञानमस्ति केवलिनोपि किं तद्वद्वति । तथा सावरणस्य विषये स्पृष्टे च दर्शनमवृत्ते न केवलिनस्तद्वद्विष्यति इति सिद्धं केवलिनस्त्रिकाशलोचनदर्शनम् । भवतु तावन्निरावरणत्वात् केवलिनोऽतीतानागतयोर्दर्शनप्रवृत्तिरवधिज्ञानिनः सावरणस्य कथं दर्शनमित्यत्रोच्यते—

करणनिरपेक्षक्षयोपशमशक्तिविशेषयोगादवधिज्ञानिनः ॥ १७ ॥ यद्यप्यवधिज्ञानिनः अप्यवधिज्ञानमस्ति तथाप्यवधिदर्शनावरणक्षयोपशमविशेषस्य करणनिरपेक्षत्वात् केवलदर्शनवत् अनुपदेशापूर्वकमवृत्ते अतीतानागतयोर्स्पृष्टानुपपत्त्येव अवधिदर्शनं प्रवर्तते ।

मनःपर्ययदर्शनमप्यस्त्विति चेन्न कारणाभावात् ॥ १८ ॥ यथावधिज्ञानं दर्शनपूर्वकं तथा मनःपर्ययज्ञानेनापि दर्शनपुरस्सरेण प्रवृत्तमिति चेन्न किंकारणं ? कारणाभावात् । न मनःपर्ययदर्शनावरणमस्ति दर्शनावरणवत्तद्वद्विषयोपदेशात् । तदभावात् तत्क्षयोपशमाभावः तन्निमित्तमनःपर्ययदर्शनोपयोगाभावः । किं च—

परकीयमनःप्रणालिकया तदधिगमात् ॥ १९ ॥ मनःपर्ययज्ञानं स्वाविषयेऽवधिज्ञानवत् न स्वमुखेन वर्तते । कथं तर्हि ? परकीयमनःप्रणालिकया । ततो यथा मनातीतानागतानर्थोद्धितयति न तु पश्यति तथा मनःपर्ययज्ञानमपि भूतमविष्यतीति चेत् न पश्यति । वर्तमानमपि मनोविषयविशेषाकारिणं प्रतिपद्यते तत् सामान्यपूर्वकवृत्त्यभावान्न मनःपर्ययदर्शनाभावः । अलमतिप्रसंगिन्या कथया प्रकृतं प्रस्तूयते ।

भिन्नास्तत्त्वं वा प्रदोषादीनां विषयभेदाद्भेदसिद्धे ॥ २० ॥ अथवा भिन्नास्तत्त्वं ज्ञानवत् ज्ञानदर्शनावरणयोर्वैदित्यम् । कुतः प्रदोषादीनां विषयभेदाद्भेदसिद्धे । ज्ञानविषया हि प्रदोषादयो ज्ञानावरणस्यास्तया । दर्शनविषयाश्च दर्शनावरणस्येति । अपि चाचार्योपाध्यायप्रबन्धीकवाक्याल्लाप्ययनप्रद्वामाभ्यासादव्यानादराश्रयवर्णनीयोपरोधबहुश्रुतमर्गमिथ्योपदेशबहुश्रुतारमानस्वपक्षपरिग्रहपडितत्वस्वपक्षपरिग्रहागावहप्रदोषो सूत्रादसाध्यपूर्वकज्ञानाधिगमशास्त्राधिक्रियप्राणातिपातादयं ज्ञानावरणस्यास्तया । दर्शनमासर्वोत्तरायनेनोत्पादनेन्द्रियप्रबन्धीकस्वदृष्टिगौरवायतत्वापितादिवाशयनाल्लाप्यनान्तिक्यपरिग्रहसम्पादितमद्भुतकुतीर्थप्रशासाप्राणव्यपरोपणयतिजनजुगुप्सादयो दर्शनावरणस्यास्तया इत्यस्ति आस्त्यभेदः । यथा अनयोः कर्मप्रकृतोत्तरास्त्यभेदस्तथा—

दुःखशोकतापाक्रंदनबधपरिदेवनान्यात्मपरोमयस्थानान्यसद्देवस्य ११

पीडालक्षणः परिणामो दुःखं ॥ १ ॥ विरोधिदव्योपनिपातामिलपितवियोगानिष्ठनिष्ठुरव्रवणा
दिवाहसाधनापेक्षादसद्देवोदयादुत्पद्यमानः पीडालक्षणः परिणामो ह्युत्तमिष्याख्यायते ।

अनुग्राहकसंबंधविच्छेदे वैकृत्यविशेष शोकः ॥ २ ॥ अनुग्राहकस्य बाधवादेः सम्बन्धविच्छेदे
तद्वताशयस्य चिन्ताखेदलक्षणः परिणामो वैकृत्यविशेषो मोहकर्मविशेष शोकोदयापेक्षः शोक इत्युच्यते ।

परिवादादिनिमित्तादाविलातःकरणस्य तीव्रानुशयस्तापः ॥ ३ ॥ परिवादः परिभवः
परुषवचनश्रवणादिनिमित्तापेक्षया कलुषातःकरणस्य तीव्रानुशयः परिणामः ताप इत्यभिधीयते ।

परितापजाधुपातप्रचुरविलापाद्याभिन्पक्तं क्रंदनमाक्रंदनं ॥ ४ ॥ परितापानिमित्तेनाशु-
पातप्रचुरविलापेनागविकारादिना चाभिन्पक्तं क्रंदनमाक्रंदनं प्रत्येत्यम् ।

आयुरिन्द्रियवल्लभाभावियोगकरणं बधः ॥ ५ ॥ भवधारणकारणस्यायुषः रूपादिमहानिमित्तानां
इन्द्रियाणां कायादिवर्णालबनवलस्योद्भूतसंलक्षणस्य च प्राणस्य परस्परवियोगकरणं बध इत्यवधार्यते ।

संलेशमवर्णं स्वपरानुग्रहाभिलाषविषयमनुकंपामात्रं परिदेवनं ॥ ६ ॥ संलेशपरिणामात्-
मनः स्वपरानुग्रहाभिलाषविषयः अनुकंपाप्रचुरः परिदेवनमिति परिभाष्येत ।

दुःखजातीयत्वात् सर्वेषां पृथगवचनमिति चेन्न कतिपयविशेषसंबन्धेन तज्जात्याख्या-
नात् ॥ ७ ॥ स्यान्मत शोकादयो हि सर्वे दुःखजातीयाः, ततो दुःखग्रहणादेव सिद्धः पृथगेषां वचनमन-

र्थकमिति ? तन्न किं कारणं ? कतिपयविशेषसंबन्धेन तज्जात्याख्यानात् यथा गौरित्युक्ते अनिर्ज्ञातविशेषे तत्प्र-
तिपादनार्थं खड्गमुडशुक्लरूपाण्युपादानं क्रियते । तथा दुःखविषयास्त्रयस्यैव लोकाभेदसमवात् दुःख-

मित्युक्ते विशेषानिर्ज्ञानात् कतिपयविशेषानिर्दर्शनेन, तद्विवेकप्रतिपत्तिः कथं स्यादिति शोकाद्युपादानं क्रियते ।
एते खल्वपि विषयः सुप्रमिहीता भवति । येषु लक्षणं प्रपच्छेति ।

कथंचिदन्यत्सौपपत्तेः ॥ ८ ॥ यथा मृषिदघटकपालादीनां मूर्तिमद्रूपद्रव्यादीनां स्यादनन्यत्वं ।
प्रतिनियतसंस्थानादिपर्यायादेशात् स्यादन्यत्वं । तथा दुःखशोकातापाक्रंदनबधपरिदेवनानामपीति सामा-

न्यादेशात् स्यादुःखपरिणामादनन्यत्वं, प्रसर्धनियतहेतुभेदाहिताविशेषदुःखशोकातापाक्रंदनबधपरिदेवनपर्या-
यादेशात् स्यादन्यत्वं ।

दुःखादीनां कर्त्रादिसाधनभावः पर्यायिपर्याययोर्भेदा भेदविवक्षोपपत्तेः ॥ ९ ॥ दुःखा-
दीनां शब्दानां कर्त्रादिसाधनत्वमप्यसेयम् । कुत ? पर्यायिपर्याययोर्भेदाभेदाविवक्षोपपत्तेः । यदा पर्यायिपर्याययो-

र्भेदविनक्षा तदा तस्मात् पित्रवत्तत्परिणामादायैव दुःखयतीति दुःखमिति कर्तृसाधनत्वं । यदा पर्यायिपर्याययो-
र्भेदविवक्षा तदा दुःखवत्यनेनास्मिन्निति वा दुःखमिति कारणादिसाधनत्वं वस्तुस्वरूपमात्रकथनम् । दुःखेन

दुःखमिति भावसाधनत्वं वा । एव शोकादिष्वपि योग्यम् ।
तदेकातावधारणेऽनुपपन्नं अन्यतरैकांतसंग्रहात् ॥ १० ॥ कर्त्रादिसाधनत्वं दुःखादीनामे-

कातावधारणेऽनुपपन्नम् । कुत ? अन्यतरैकांतसंग्रहात् । पर्यायमात्रत्वे तावदसत्यात्मनि विज्ञानादीनां परणादिसा-
धनत्वमप्युक्तं कर्तृरभावात् । स्वातन्त्र्यशक्तिविशिष्टाधीपक्षाणि हि शेषकारकाणि तदभावादायमास्तेषु ।

कर्तृसाधनत्वमपि वा युक्तं कारणादिसाध्यन्येषामावात् । न च तेषां विज्ञानादीनां परस्परं प्रति साचिन्त्यमस्ति
युगपदुपजायमानत्वात् सन्येतरगोविषाणवत् । नाप्यतीतानागतानां वर्तमानं प्रति सहायभावोऽस्ति असत्त्वाद्-
व्यापुष्ववत् ।

क्षणिकत्वाच्च पूर्वानुभूतस्मरणाभावात् शोकादिपरिणामाभावः ॥ ११ ॥ पूर्वानुभूत-
त्वं न च विनष्टं चित्तपतः शोकादयो भवति । न च क्षणिकत्वादे स्मरणमस्ति तदभावाच्छोकाद्य-

भाव । सतानादिति चेन्न तदभावादिस्तुक्तत्वात् । भावसाधनमपि नोपपत्तिर्धर्म भाववतमतरेण भावस्य कृत्यमावात् । द्रव्यमात्रे च क्रियागुणिरहात् पुरुषस्य निगुणव नि क्रियव वा दधानस्य सुखदुःखादिपरिणामप्राप्तिं प्रति कर्तृत्वाभाव । तदभावात् करणादानामप्यभाव । अथ कणादि-साधनभाव कल्प्यते न तर्हि निगुणत्व निष्क्रियव चात्मनावातिष्ठत । तथाऽचतनस्यापि दुःखादिपरिणाम प्रति कर्तृत्वाभावानुपपन्न । दुःखादाना घटादिचतनस्य दशाना । यद्यचतनस्यापि दुःखादयोभ्युपगम्येरन् चेतनाचतनवारविशेष स्यात् । नि क्रियत्पञ्चमानमिच्छा पुरुषस्य दुःखादय इति चेन्न नि क्रियस्य धर्माधर्मोपार्जनविध्यमात्रत् त फलानुभवनाभावाच्च ।

तान्वात्मपरोभयस्थानि क्रोधाद्यानेषात् ॥ ११ ॥ तानि दुःखादीनि क्रोधाद्यानशात् आत्मपरोभयस्थानि भवति । तद्यथा—यदा क्रोधाद्याविष्ट आत्मा स्वस्थिन् दुःखादायुत्पादयति तदा मस्थानि भवति । यदा पुनरीश्वर कषायवशात् परस्य दुःखादीनि जनयति तदा परस्थानि भवति । यदा तूत्तमर्णादय अवमणादिनिरोध वर्तमाना तज्जनितानि क्षुब्धपासादीनि बाष्पुनति तदोभयस्थानि ।

विद्यादीनामवगमनार्थत्वादिनिर्देश इति चेन्न विदेध्वेतनार्थस्य ग्रहणात् ॥ १२ ॥ स्यामत इमं चकारो विदय विदतिविदतिविद्यतय अवगमनलाभविचारसङ्गादर्थो एतेषां कस्यचिदपि सप्रहेऽभिप्रेतस्वार्थस्यागनेरनिर्देश इति तन्न किं कारणं । विदध्वेतनार्थस्य ग्रहणात् । विदे चुरादिप्यतस्य चेतनार्थस्येदं वेद्यमिति ।

तदसद्वेद्यमप्रशस्तत्वात् ॥ १३ ॥ तद्वेद्यमसदिति विशेष्यते । कुत ? अप्रशस्तत्वात् । अनिष्टफलप्रादुर्भाव्यकरणत्वावप्रशस्तमित्याख्यायते ।

दुःखाभिधानमादौ प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ दुःखग्रहणमादौ कियते । कुत ? प्रधानत्वात् । कुत पुनरस्य प्राधान्यं ? तद्विकल्पत्वात् । इतरेषां किमेतन्नत एव विकल्पा ? नत्याह—

शोकादिग्रहणस्य विकल्पोपलक्षणत्वादन्यसङ्ग्रह ॥ १५ ॥ इमे शोकादयः दुःखविकल्पा दुःखविकल्पानामुपलक्षणार्थमुपादीयते ततोन्मेषामपि सप्रहे भवति । के पुनस्त ? अशुभप्रपञ्चापरपरिवादपैश्यायानुकपानावपरपरितापनागोपागच्छदनेमननाडनप्रासनतजनभसनतक्षणपिशसनवधनरोधनमर्दनमननाहनविह्वेडनहेपणकायरीक्षपरिनिदा मप्रशस्तसङ्केताप्रादुर्भावनायुर्वहमानतानिर्दयत्वसरस्वपरपणमहारभपरिमहविश्रमोपघातवक्रशीलतापापकर्मजीवित्वानर्थद्वेषमिश्रणशतजालपाशवागुरापजरयत्रोपायसंनवनलाभियोगशस्त्रप्रधानपापमिश्रभावा । ते दुःखादय आत्मपरोभयस्या असद्वेद्यस्यास्रवा येदितभ्या ।

स्वतीर्थकरोपदेशभिरोधादशुक्तिरिति चेन्न सर्वथा प्रश्नविनिवृत्ते ॥ १६ ॥ स्यादतत् पदि दुःखाधिकरणमसद्वेद्यहेतु । ननु नाभ्यानशनादितप करण दुःखहेतुरिति तदनुष्ठानापदेशन स्वतीर्थकरस्य विकल्प तद्विराध च दुःखादीनामसद्वेद्यास्त्रवस्याशुक्तिरिति ? तन्न किं कारणं ? सर्वथा प्रश्नविनिवृत्ते न तावदाहितस्य प्रश्न उपपद्यत स्वतीर्थकरोपदेशव्याघातप्रसगात् । यस्य क्षणिकत्वाद तस्यापि न युज्यते । सर्वदुःखसंयानामकात्म्याभ्युपगम हिंसादिवत् दानादरस्यङ्गशब्दन दुःखहेतुस्य वादिति । तथेतरपामपि हिंसादीनां दुःखहेतुत्वं पापास्त्रवहतुनाभ्युपगच्छता यमनियमपारपालनविविधवपानुष्ठानदुःखरोपनासव्रक्षचर्यादीनां दुःखहेतुत्वात् तदनुष्ठानाविशेषप्रसगान्नापपद्यते प्रश्न । किं च—

द्वेपासमघात् ॥ १७ ॥ यथानिष्टद्रव्यसंपर्काद्वोपचौ दुःखात्यसि न तथा बाह्याभ्यतरतप प्रवृत्तौ धर्मध्यानपरिणतस्य यत्नरसनकेशलुचनादिकरणकारणापादितकायकशस्ति द्वेपासमय । तस्मान्नासद्वेद्यबधोक्षि । प्राधाद्यान्ने द्वि सति स्वपराभयदुःखादीनां पापास्त्रवहतुत्वमिष्टं न केवलाना । किं च—

आहितप्रसादत्वात् ॥ १८ ॥ यथा यतिरहिंसादिकरणकारणायत वादाहितप्रसाद तथायमुपवासादिकरणकारणेव्याहितप्रसाद अनशनादितप करोतीति दुःखाद्यमात्र । किं च—

प्रायश्चित्तोपदेशात् ॥ १९ ॥ कादाचित्कान्यकारणाविर्भूतक्रोधादिपरिणामे च सति तदुत्तिष्ठार्थं प्रायश्चित्तविधानं क्रियते ततः कथमिर यतेः-अनशनादितपश्चरणे क्रोधादिपरिणामो भवेत् ! किं च-

अनुग्रहबुद्ध्या तव्यापाराद्गंडपाटनवत् ॥ २० ॥ यथा मियक् कृष्णादीकृतचेताः संयतस्योपरि अनुग्रहबुद्ध्या गंडं पाटयंस्तत्र क्रोधाद्यभावात् नापुण्यं ब्रूयति । तथा अनादिसंसारिकजातिजरामरणवेदनाजिघांसं प्रत्यागूर्णो यतिः तदुपाये प्रवर्तमानः स्वपरस्वदुःखादेतुत्वे सत्यपि क्रोधाद्यभावात् पापस्याबंधकः । किं च-

मनोरत्त्या सौख्याभिधानात् ॥ २१ ॥ यथा दुःखाभिभूतानामपि संसारिणां यत्र मनोरतिस्तत्र सौख्यं तथानशनादिकरणस्य यत्तर्मनोरतिःसौख्यसामिप्यात् अदोषः । उक्तं च-

पुरे घने वा स्वजने जने वा प्रसादश्रेष्ठे द्रुमकोटरे वा ।

प्रियांगनाऽकेऽथ शिलातले वा मनोरतिं सौख्यमुदाहरति ॥ १ ॥

इति । यद्यसद्वेयस्यामी प्रयोगाः यथा द्वितीयस्य क आक्षर इत्युच्यते-

भूतवृत्त्यनुकंपादानसरागसयमादियोगः क्षांतिःशौचमिति
सद्वेद्यस्य ॥ २२ ॥

आयुर्नामकर्मोदयवशाद्भवनाद्भूतानि ॥ १ ॥ तासु तासु योनिष्वायुर्नामकर्मोदयवशाद्भवनाद्भूतानि सर्वे प्राणिन इत्यर्थः ।

प्रताभिसंबंधिनो व्रतिनः ॥ २ ॥ प्रतानि वक्ष्यन्ते अहिसादीनि तदभिसंबंधिनो ये ते व्रतिनः । ते द्वेधा आरंभं प्रति निवृत्तौस्तुक्याः संयताः गृहिणश्च संयतासयताः ।

अनुकंपनमनुकंपा ॥ ३ ॥ अनुग्रहादीकृतचेतसः परपीडामात्मस्थाभिरुत्थितोऽनुकंपनमनुकंपा । भूतानि च व्रतिनश्च भूतव्रतिष्वनुकंपा भूतप्रत्यनुकंपा । 'साधनं कृत्वा बहुलमिति' वृत्तिः । यथा गल्लोपक इति । मयूरव्यंसकादित्वाच्च ।

स्वस्य परानुग्रहबुद्ध्याऽतिसर्जनं दानं ॥ ४ ॥ आत्मीयस्य वस्तुनः परानुग्रहबुद्ध्या अतिसर्जनं दानमिति कथ्यते ।

संपरायनिवारणप्रवणोऽस्तीणाश्रयः सरागः ॥ ५ ॥ पूर्वोपात्तकर्मोदयवशादस्तीणाश्रयः सन् संपरायनिवारणं प्रत्यागूर्णमनाः सराग इत्युच्यते ।

प्राणीन्द्रियेष्वनुमप्रवृत्तेर्विरतिः संयमः ॥ ६ ॥ प्राणेष्वेकैन्द्रियादिषु चक्षुरादीनिन्द्रियेषु चाऽनुमप्रवृत्तेर्विरतिः संयम इति निधीयते । सरागस्य संयमः सरागसंयमः । सरागो वा संयमः सरागसंयमः ।

आदिशब्देन संयमासंयमाऽकामनिर्जरावात्तपोनुरोधः ॥ ७ ॥ संयमासंयमः अकामनिर्जरा वात्तप इत्येतन्नामोदिशब्देनानुरोधः क्रियते । तत्र संयमासंयमः अनात्यतिक्रियते । विषयानर्थनिवृत्तिं चात्माभिप्रायेणापुर्नतः पारतन्त्र्याद्भोगनिरोधोऽकामनिर्जरा यथार्थप्रतिपत्त्यभावादशानिनो वात्ता मिष्यादृष्टपादपस्तेषां तपः वात्तपः अग्निप्रवेशकारीपसादनादिप्रतीतः ।

निरवयवक्रियाविशेषानुष्ठानं योगः ॥ ८ ॥ निरवयवस्य क्रियाविशेषस्यानुष्ठानं स योगः समाधिः । सम्यक् प्रणिधानमित्यर्थः । दंडभासिनश्चर्यं च तस्य ग्रहणं क्रियते । भूतप्रत्यनुकंपादानं च सरागसंयमादयश्च भूतप्रत्यनुकंपादानसरागसंयमादयस्तेषां योगः भूतप्रत्यनुकंपादानसरागसंयमादियोगः ।

धर्ममणिधानात्कोषादिनिवृत्तिरिति ॥ ९ ॥ कोषादे कषायस्य शुभपरिणामभावनानुर्विका निवृत्तिरिति श्रुतिरित्युच्यते । ननु क्षम्यमिति पित्वात् अङ्गि क्षमेति भवितव्यं सत्यमेवमेतत् यदि भूमादिषु पठितस्य ग्रहणं स्यात् । इदं दिवादिपठितस्य क्षम्यं सहनं इत्यस्य रूपः ।

लोभप्रकाराणामुपरमं शौचं ॥ १० ॥ लोभप्रकारस्य उपरतं शुचिरित्युच्यते तस्य भावः कर्म वा शौचः । कः पुनर्लोभप्रकारः ? स्वद्रव्यात्यागपरद्रव्यापहरणसान्नासिकानिह्वादाय । इति करणप्रकारार्थहेतुत्वं प्रकारादिव्यवच्छेदादिषु दृष्टप्रयोग इति शब्दः । तत्रेह प्रकारार्थो गृह्यते एवप्रकारा सद्देयस्यास्रवा इति ।

वृत्तिपसगो लघुत्वादिनि चेन्नान्योपसंग्रहार्थत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतं वृत्तिरत्र व्याख्या सयमा दियोगक्षान्तिशौचानीति । कुत ? लघुत्वादिनि ? तत्र किं कारणं ? अ-योपसंग्रहार्थत्वात् ।

इति करणानर्थक्यमिति चेन्नोभयग्रहणस्य व्यक्त्यर्थत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् यद्यवृत्तिकरणम-योपसंग्रहार्थमिति शब्दोपादानस्यापि तदेव प्रयोजनमिति तस्यानर्थक्यमिति तत्र किं कारणं ? उभयग्रहणस्य व्यक्त्यर्थत्वात् । व्यक्त्यर्थमुभयं गृह्यते । के पुनस्ते गृह्यमाणा अर्हन्पुत्राकरणपरतापतावालवृद्ध-तपस्विवैषामुल्याद्योगार्जयविनयप्रधानतादयः ।

व्रतिग्रहणमनर्थकमिति चेन्न प्राधान्यरूपापनार्थत्वात् ॥ १३ ॥ स्यान्मतं भूतग्रहणादेव सिद्धव्रतिग्रहणमनर्थकं सामान्यनिर्देशस्य सर्वविशेषव्यापित्वाविरोधादिति ? तत्र किं कारणं ? प्राधान्यरूपापनार्थत्वात् । भूतेषु यानुकपा तस्या व्रतिष्यनुकपा प्रधानभूतल्ययमर्थः ख्याप्यते ।

नित्यानित्यात्मकत्वेऽनुकपादिसिद्धिर्नान्यथा ॥ १४ ॥ इत्यत्रान्वयपदशान्तितामजहतमैमिचिकपरिणाममुत्वेनानित्यतामस्फुटत जीवस्यानुकपादयः परिणामविशेषो गुच्यते नान्यथा । यदि नित्यत्वमेव स्यात् विक्रियाभावात् अनुकपादिपरिणयभावः तदभ्युपगमे च नित्यताव्याघातः । क्षणिकैकातेपि पूर्वोत्तरावमाहकैकनिष्ठानाभावात् अनुकपादिप्रच्यवः । सस्फुरादिति चेन्न तस्याप्यनित्यत्वात् । ज्ञानाज्ञानभावि-यानुपपत्तिः । आह उक्ता सदसप्रकारस्य वेदनीयस्योपादानहेतवः । अथ अनंतरस्यानतप्रसाहससारास्पदकारणस्य मोहस्यात्मलाभे को हेतुरित्यत्रोच्यते—

केवलश्रुतसंघर्षधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १५ ॥

करणक्रमव्यवधानातिवर्तिज्ञानोपेता केवलिनः ॥ १ ॥ करणचक्षुरादि, कालमर्देन वृत्ति-क्रमः, कुल्यादिनाऽतर्धानं व्यवधानं एतान्यतीत्य वर्तते । ज्ञानावरणस्यात्यतस्तक्षये आधिभूतमात्मनः स्वाभाविकं ज्ञानं तद्वत् अर्हती भगवतः केवलिन इति व्यपादिश्यते ।

तदुपदिष्टं बुद्धयतिशयार्द्धियुक्तगणधराधारितं श्रुतं ॥ २ ॥ तैर्व्यपगतरागद्वेषमोहैरुपदिष्टं बुद्धयतिशयार्द्धियुक्तं गणधरैर्यधारितं श्रुतमित्युच्यते तद्विस्तरतो व्याख्यातः ।

इन्द्रजयोपेतः श्रवणगणः सद्यः ॥ ३ ॥ सम्यग्दर्शनादिरत्नव्यवधानापरणा चतुर्निधाना श्रवणानां गणः सद्य इति कथ्यते ।

एकस्यासद्यत्वमिति चेन्नानेकव्रतगुणसंहननादेकस्यापि सद्यत्वसिद्धेः ॥ ४ ॥ स्यादेतत् सद्यो गणो वृद्धिभवनधीतरः तस्य कथमकास्मिन् वृत्तिरिति ? तत्र किं कारणं अनेकव्रतगुणमहननादेकस्यापि सद्यत्वसिद्धेः उक्तं च—

सद्यो गुणसंघादो कम्माणविमोक्षदो ह्यदि सद्यो ।

दसणणाणचरित्ते सघादितो ह्यदि सद्यो ॥ १ ॥

अहिंसादिरुक्षणो धर्मः ॥ ५ ॥ तस्मिन् जिनप्रवचने निर्दिष्टाहिंसादिरुक्षणो धर्म इत्युच्यते ।

देवशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ ६ ॥ देवाश्चतुर्णिकाया इत्यत्र देवशब्दो व्याख्यातार्थः ।

अतः कलुषदोषादसद्भूतमलोद्भावनमवर्णवादः ॥ ७ ॥ गुणरसु महत्सु स्वमतिकलुषदोषात् असद्भूतमलोद्भावनमवर्णवादः इति वर्ण्यते । केवलश्रुतसंघधर्मदेवानामवर्णवादः केवलश्रुतसंघधर्मदेवा-
वर्णवादः ।

पिंदाभ्यवहारजीवनादिवचनं केवलश्रु ॥ ८ ॥ पिंडाम्यवहारजीविनः केवलदशानिर्हरणाः
अलांबुपात्तपरिग्रहाः फालभेदवृत्तज्ञानदर्शनाः केवलिन इत्यादिवचनं केवलश्रुवर्णवादः ।

मांसपक्षणानवद्याभिधानं श्रुते ॥ ९ ॥ मांसपक्ष्यमक्षणं मधुसुरापानं वेदनादितमैथुनोपसेवा-
रात्रिभोजनमित्येवमाद्यनवद्यमित्यनुज्ञानं श्रुतेऽवर्णवादः ।

शूद्रस्त्वाशुचित्वाद्याविभावनं संघे ॥ १० ॥ एते श्रवणाः शूद्राः अस्मानमलदिग्भागा अशु-
चयो दिगम्बराः निरपत्रया इहैवेति द्वे खमनुभवति परलोके कुतश्च सुखिन इत्यादिवचनं संघेऽवर्णवादः ।

निर्गुणस्त्वाद्यभिधानं धर्मे ॥ ११ ॥ जिनोपदिष्टो दशविकल्पो धर्मः निर्गुणः तदुपसेविनो ये ते
चासुरा भवति । इत्येवमाद्यभिधानं धर्मावर्णवादः ।

सुरामांसोपसेवाघोषणं देवावर्णवादः ॥ १२ ॥ सुरा मांसं चोपसेवन्ते देवाः अहस्यादि-
व्यासक्तचेतसः इत्याद्याघोषणं देवावर्णवादः ॥

दर्शनं मोहयति मोहनं वा दर्शनमोहः ॥ १३ ॥ दर्शनमुक्तलक्षणं तत्सार्थश्रद्धानमित्यत्र, दर्शनं
मोहयतीति दर्शनमोहः दर्शनस्य मोहनं वा दर्शनमोहः तस्य दर्शनमोहस्यैते आसन्नत्रा वेदितव्याः । आह
यदेते दर्शनमोहस्यापादकाः परिणामा निश्चीयन्ते । क इदानीमन्तरोद्विष्टस्य चारित्रमोहस्यास्य इत्यत्रोच्यते—

कपायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १४ ॥

द्रव्यादिनिमित्तवक्ता कर्मपरिपाक उदयः ॥ १ ॥ प्रागुपास्य कर्मणः द्रव्यादिनिमित्तव-
क्ता कलप्राप्तिः परिपाक उदय इति निश्चीयते । कपायो निरुक्तः । कक्षस्य उदयः कपायोदयः तस्मात्
कपायोदयात् ।

तीव्रपरिणामशब्दाद्युक्तार्थः ॥ २ ॥ तीव्रमद इत्यत्र तीव्रशब्दो व्याख्यातार्थः तद्वाक् परिणामः
इत्यत्र परिणामशब्दो वर्णितार्थः ।

‘चारित्र्यं मोहयति मोहनं वा चारित्रमोहः ॥ ३ ॥ चारित्रमुक्तलक्षणं तन्मोहयति मोहनं वा
तस्य चारित्रमोह इति निर्दिश्यते तस्य चारित्रमोहस्य कपायोदयनिमित्तः तीव्रपरिणामो यः स आसन्न इति
वेदितव्यः । स किंस्वरूपः ? इति चेदुच्यते—जगदनुग्रहतः प्रशीलव्रतभावितात्मतपास्विजनगहणधर्माधिपसन्नतद-
सरायकरणशीलगुणदेशसयसविरातिप्रच्यवनमधुमद्यमासविरतचित्तभ्रमापादानवृत्तसंक्षुब्धसाह्वित्तिग्रात्रतधार-
णस्वपरकपायोत्पादनादिलक्षणः कपायेवेदनीयस्यास्य । उत्पन्नासदीनाभिहासिस्त्विकंदपोहसनवहुप्रलापा-
महासंश्लेषा हास्यवेदनीयस्य । विचित्रपरकीडनपरतौचिल्यावर्जनवहुप्रिधपीडाभावदेशाद्यनौत्सुक्यप्रतीति-
सजननादः रतिवेदनीयस्य । परासतिप्रादुर्भावनरतिविनाशनपापशीलसंसर्गताकुललक्रियामोत्साहनादि,
अरतिवेदनीयस्य । स्वशोकामोदशोचनपरदुःखाविष्करणशोकस्पृताभिनदनादि, शोकवेदनीयस्य । स्वयं भय-
परिणामपरभयोत्पादननिर्देयत्वत्रासनादिभयवेदनीयस्य । सहर्मापन्नचतुर्णोपशेषार्गकुलक्रियाचारप्रणजु-
गुप्तापरिवादशीलत्वादिजुगुप्सावेदनीयस्य । प्रकृष्टकोषपरिणामातिमानितेष्व्यापाराजीकाभिधायितातिस-
धानपरत्वप्रवृद्धरागपरांगनामनमादरवामलोचनामात्राभिध्यगतादिः स्त्रीवेदस्य । शोकक्रोधजैर्ज्ञानिर्वृत्यानुसि-
क्तचालोमत्वागनासमवायात्परागत्वस्वदारसंतोषेर्ष्याविशेषोपरमज्जानगंधमास्याभरणानादरादि पुत्रवेदनीय-

स्य । प्रचुरतोऽधमानमायालोभपरिणामगुह्योद्विग्नपरोपणखीपुसानग्न्यसनिस्वशीलव्रतगुणधारिप्रमृग्यभित्त-
प्रथमपरांगनावस्फुटनरागतीव्रानाचारदिर्नपुसकवेदनीयस्य । आह—मोहनीयस्थानेनाविकल्पस्यास्त्रभेदो
निर्दिष्ट । इदानीं आयुधतुल्यस्यास्त्रभेदो वक्तव्य इति । तत्राप्यस्य निप्रतःकालपरिपाकस्यायुध कारण-
प्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

बह्वारंभपरिग्रहत्वं नारकस्यायुधः ॥ १५ ॥

संख्यावैपुल्यवाचिनो बहुशब्दस्य ग्रहणमविशेषात् ॥ १॥ अथ बहुशब्द अस्त्येव संख्यापदं एकः,
द्यौ बहु इति । अस्ति वैपुल्यवाची बहुरोदनो बहुसूय इति । तस्य द्विप्रकारस्यापि ग्रहणमिह न विरुध्यते ।
कृतः विशेषात् ।

आरंभो ह्येतत् कर्म ॥ २ ॥ हिंसनशीला हिंसा तेषां कर्म ह्येव आरभ इत्युच्यते । बहुव आरम्भा
बह्वारंभा बहुव आरंभो बह्वारम्भ ।

ममेदमिति संकल्प परिग्रहः ॥ ३ ॥ ममेदं भवतु बहुमस्य स्वामीत्यात्मामीयाभिमानः संकल्पः
परिग्रह इत्युच्यते । बह्वारम्भः परिग्रहा यस्य स बह्वारम्भपरिग्रहः तस्य भावः बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुधः
आत्मनो भवति । एतदुक्तं भवति—परिग्रहप्रणिधानप्रयुक्ता तीव्रतरपरिणामा हिंसापरा बहुशो विज्ञासाधन-
मताः भाविताश्च तत्कृतकर्मात्मसात् करणात् तताय पिडयन् अहितनोधाधर्षा नारकस्यायुध आत्मव इति
संक्षेपः । तद्विस्तारस्तु मिथ्यादर्शनद्विष्टाचारतोऽरुष्टमानतावीर्यभेदसदृशरोपतीव्रलोभानुरागानुकपादीनभाव-
परपरितापात् प्रणिधानबधबधनाभिनिवेशप्राणभूतजीवसत्त्वाजस्रोपघातपरिणामप्राणबधभक्तानृतवचनशील-
त्वपरस्वहरणानिमृताभिन्नगपरिणाममैधुनोपसवनानिरतिमहारभवशीकृतोद्विग्नताकामभोगाभिलाषप्रवृत्त्या नै-
शील्यपापनिमित्ताहाराभिप्रायस्थिरवैरवृत्तिसास्मीक्षितकदनफारितानिरनुग्रहस्वाभाव्ययातिसमयभेदसार्धकरासा-
दनकृष्णलेश्याभिजातरीदृश्यानमरणकालावादिदक्षिणो विधेय । आह उक्तो नारकस्यायुध आत्मव तैर्द-
म्योनस्यदानीं वक्तव्य इत्यत्रोच्यते—

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

चारित्र्यमोहोदयात् कुटिलभावां माया ॥ १ ॥ चारित्र्यमोहकर्मोदयाविर्भूत आत्मन कुटिल
स्वभावा मायेति व्यपदिश्यते । सा माया निवृत्तिस्तैर्यग्योनस्यायुध आत्मन इति संक्षेपः । प्रपचस्तु-मि-
थ्यालोपप्रभमदेशनामस्फारंभपरिग्रहमिहकृतिफूटकर्माभिभेदसदृशरोपनि शीलताशब्दालिङ्ग्यचनः । तिस्रधानमि-
थ्यताभेदकरणानर्थोद्भावनवर्णगधरसस्पर्शाभ्युत्पादनजातिकुलशीलसदृशणविसवादनभिसाधिमिथ्याजीवित्व-
सदृगुणव्यपलापासदृगुणव्यापननीलकपोतलेश्यापारिणामार्तध्यानमरणकालतादिलक्षण प्रत्येतव्य । आह—
व्याख्यातस्तैर्यग्योनस्यायुध आत्मन । इदानीं मानुषस्यायुध को हेतुरित्यत्रोच्यते—

अल्पारंभपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥

नारकायुरासवविपरीतो मानुषस्य ॥ १ ॥ नारकायुरासवो व्याख्यात तद्विपरीतो मानुष-
स्यास्त्रव इति संक्षेपः व्यास्तु—मिथ्यादर्शनालिंगितमतिविनीतस्वभावताप्रकृतिभद्रतामार्दवाजर्वसमाचार-
मुखप्रज्ञपनीयताबालकाराजिसदृशरोपप्रगुणव्यवहारप्रायताऽल्पारंभपरिग्रहसतोऽभिरतिप्राणयुपघातविरमणप्र-
दोषकर्ममिष्टित्वागताभिमायणामौर्ख्यप्रकृतिमधुरतालोकयात्रानुग्रहोदसीन्यानुसृत्यल्पसकलशतगुरुदेवता—
तिथिपूजासविभागशीलताकपोतपीतलेश्योपलेश्यधर्मध्यानमरणकालतादिलक्षण । किमेताननेवायुधो मानुष-
स्यास्त्रव इत्युच्यते—

स्वभावमार्दवं च ॥ १८ ॥

उपदेशान्तेर्ष स्वभावमार्दवं ॥ २ ॥ श्रुदोर्माव कर्म वा मार्दवं । स्वभावेन मार्दवं स्वभावमार्दवं च ।

नास्तत्सिद्धे ॥ ३ ॥ नैव दोष । कुत ? अतस्तत्सिद्धे । यत एव सम्पक्त्वे सौधर्मादिभित्ति
नियम्यते तत एव तयोरपि नियमसिद्धिः । नासति सम्पक्त्वे सारागसयमसयमासयमव्यपदेश इति । आह—
आयुषोऽनंतरं यन्निर्दिष्टं नाम तस्य क आसन्न इत्यत्रोच्यते—तत्र तद्विषयमशुभं शुभं वेति । तत्राशुभनामा-
सुवप्रतिपक्षार्थमारम्यते—

योगवक्रता विसर्वादनं चाऽशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥

कायवाङ्मनसां कौटिल्येन वृत्तिर्योगवक्रता ॥ १ ॥ कायवाङ्मनासि व्याख्यातानि तेषां
कुटिलता योगवक्रता इत्युच्यते । अनार्जव प्रणिधानमिति यावत् ।

विसर्वादनमन्ययावर्तनं ॥ २ ॥ अन्वेन प्रकारेण प्रवर्तनं प्रनिपादनं विसर्वादनमिति विहायते ।

योगकृतैवेति चेत्सत्यमात्रमात्रेणैव तद्भावप्रयोजकत्वात् पृथग्बचनं ॥ ३ ॥ स्यादेतत् अयथा-
प्रवर्तनं विसर्वादनं तदेव योगवक्रतापीति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति ? सत्यमेवमेतत् किंतु आमात्रेणैव तद्भाव-
प्रयोजकत्वात् पृथग्बचनं । सम्यगभ्युदयनि श्रयसार्थास्तु क्रियास्तु प्रवर्तमानमन्य कायवाङ्मनोभिर्विसर्वाद्-
यति—मैव कार्परीष कुर्विति कुटिलतया प्रवर्तनं विसर्वादनं । आत्मगता योगवक्रता, इत्ययमनयोर्भेदः ।

चशब्दोक्तसमुच्चयार्थः ॥ ४ ॥ चशब्दं क्रियते अनुक्तस्यासन्नवस्य समुच्चयार्थः । क पुनरसौ ?
मिथ्यादर्शनपिष्टानतास्थिरचित्तवशात्कृतमानतुलाकरणसुवर्णगणितत्वाद्यनुकृतिकुटिलसाक्षित्वागोपागम्या-
वनवर्णगधरसस्पर्शान्यथाभावनयंत्रपजरक्रियाद्व्यातरविषयसंबन्धनिर्कृतिभूयिष्ठतापरिनिदात्मप्रशसानृतवचन-
परद्वयादानमहारभरिप्रहोष्वल्वेपस्त्वमदपरुपासत्यप्रलापाक्रोशमोखर्यसीभाग्योपयोगवशीकरणप्रयोगपरकुतू-
हलोत्पादनलकारादरचै यप्रदेशगधमात्यघूपादिमोषणविलंबनोपहासेष्टकापाकदवाग्निप्रयोगप्रतिमायतनप्रतिश्र-
यारामोद्यानविनाशतीव्रक्रोधमातमायालोभपापकर्मोपजीवनादिलक्षण । स एव सर्वोऽशुभस्य नाम्नः ।

आह—अथ शुभनामकर्मण क आसन्न इत्युच्यते—

तद्विपरीतं शुभस्य ॥ २३ ॥

अशुभोऽविस्वादनं च ॥ १ ॥ तद्विपरीतं कायवाङ्मनसा ऋजुवमविसर्वादनं च तद्विपरीत-
मित्युच्यते । चशब्दन धार्मिकदर्शनसन्नमसद्भावानयनससरणभीरुताप्रमादबर्जनासभेदचरिततादयो यथो-
क्ताऽशुभविपरीता परिणामा शुभनाम्ना आसन्ना प्रत्येत या । आह—विभेतागानय शुभनामास्त्रविधि ।
उत कश्चिदस्ति प्रतिविशेषः ? इत्युच्यते—यदिदं तार्थकरनामकर्म अनतानुपमप्रभावमचिन्त्यभूतिवि-
शेषकारणं त्रैलोक्यनिजयकरं तस्यासन्नविधिविशयोस्तीति । यथेयमु-पता तस्यासन्न इत्यत इदमस्मिन्ने—

दर्शनविशद्विर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोग-

संवेगौ शक्तितस्यागतपसा साधुसमाधिर्वैयावृत्त्यकरणमर्हदा-

चार्यवहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकपापरिहाणिमार्गप्रभावना

प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ॥ २४ ॥

जिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थे मोक्षवर्तमाने रुचिः निःशंकितत्वाद्यष्टांगा दर्शनविशुद्धिः ॥ १ ॥

जिनन भगवताऽर्हता परमैष्ठिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थलक्षणे मास्त्रवर्मनि रुचिर्दर्शनविशुद्धिः । तस्या अष्टावगानि-
नि शक्तिरन, नि कांक्षता, विचिकित्साविरह, अमूढदृष्टिता, उपबृहण, स्थितिकरण, वासत्य, प्रभाव-
चेति । तत्रहलोकपरलोकन्याधिमरणास्रयमारक्षणकात्मिकसप्तविधमयाविनिर्मुक्तता—अर्हदुपदिष्टे या प्रवचने
किमिदं स्याद्वा नवेति शकानिरासो नि शक्तिरत्वं । उभयलोकविषयोपभोगाकाशानिदृष्टि कुद्व्यवस्था

ज्ञानतपोजिनपूजाविधिना धर्मप्रकाशनं मार्गप्रभाशनं ॥ १२ ॥ ज्ञानरविप्रभया परसमपख-
योततिरस्कारिण्या, सचपसा महोपयामादिलक्षणेन सुरपतिनिष्ठरप्रकपनाहेतुना, जिनपूजया वा भव्यजन-
कमलखड्गप्रबोधनप्रभाकरप्रभया, सद्धर्मप्रकाशनं मार्गप्रभावनमिति समाम्यते ।

वत्से धेनुवत्सधर्मणि स्नेहः प्रवचनवत्सलत्वं ॥ १३ ॥ यथा धेनुर्वत्सेऽकृत्रिमस्नेहमुत्पादयति
तथा सधर्माणमनलोक्त्य तद्गतस्नेहद्विष्कृतचित्ता प्रवचनवत्सलत्वमित्युच्यते । य सधर्मणि स्नेहः स एव
प्रवचनस्नेह इति । तान्येतानि षोडशकारणानि सम्बन्धाव्यमानानि व्यस्तानि समस्तानि च तीर्थकरनाम-
कर्मास्तत्रकारणानि प्रत्येतव्यानि । आह—नामानतरनिर्देशमात्रेण गोत्रस्योपादाने किं निबधनमिति प्रतिवि-
धीयते—तद्वैविध्ये सति आचस्य तावत्—

परात्मनिंदाप्रशंसे सदसद्गुणच्छादनोद्भावे च नीचैर्गोत्रस्य ॥ १५ ॥

दोषोद्भावेनेच्छा निंदा ॥ १ ॥ तत्प्यस्य वाऽतत्प्यस्य वा दोषस्योद्भावनं प्रतीच्छा मनःपरिणामाव-
क्षेपो निंदेत्युच्यते ॥

गुणोद्भावनविधायः प्रशंसा ॥ १ ॥ सद्गुणस्यासद्गुणस्य वा गुणस्योद्भावनं प्रशंसिमाय प्रशंसे-
त्युपादिश्यते । परस्य आत्मा च परात्मानौ निंदा च प्रशंसा च निंदाप्रशंसे परात्मनो निंदाप्रशंसे परात्मनि-
दाप्रशंसे यथासत्कृपमभिमवधः । परनिंदा आत्मप्रशंसेति यावत् ।

अनुबभूतवृत्तितच्छादनं ॥ ३ ॥ प्रतिवधकहेतुसन्निधाने सति अनुबभूतवृत्तितानिर्वर्णनं,
छादनमित्यवसीयते ॥

प्रतिवधकाभावे प्रकाशितवृत्तितोद्भावनं ॥ ४ ॥ प्रतिवधकस्य हेतोरभावे प्रकाशितवृत्तितो उद्भा-
वनमिति व्यपदेशमर्हति सत्त्वास्तत्र सदसती ती च ती गुणा च सदसद्गुणी, छादनं चोद्भावनं च छादनोद्भा-
वने सदसद्गुणयोः छादनोद्भावेन सदसद्गुणच्छादनोद्भावेन, अत्रापि यथासत्कृपमभिसंधः । सदगुणच्छाद-
नमदसद्गुणोद्भावनमिति ।

गुप्यते तदिति गोत्रं ॥ ५ ॥ गुप्यते शक्यते तदिति गोत्रं उणादिकेन व्रदा निष्पातिः ।

नीचैरित्यधिकरणप्रधानः शब्दः ॥ ६ ॥ नीचैरित्यत्र शब्द अधिकरणप्रधानो दृष्टव्य नीचैः
स्याने वेनात्मा क्रियते तन्नीचैर्गोत्रं तस्यास्त्रकारणान्येतानि परनिंदादीनि । तत्प्रपञ्च उच्यते—जातिकुलवध-
करणतीर्थकरादिशेषादिः । आहोपपादितः नीचैर्गोत्रस्यास्त्रं, इदानीमुच्चैर्गोत्रस्यास्त्रनिधिः क इति ।
अत्रोच्यते—

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २६ ॥

नीचैर्गोत्रास्त्रवप्रतिनिर्देशनार्थस्तच्छब्दः ॥ १ ॥ प्रत्यासत्तत्तादित्यनेन नीचैर्गोत्रास्त्रं प्रति-
निर्दिश्यते ।

विपर्ययोऽन्यथावृत्तिः ॥ २ ॥ अन्येन प्रसारेण वृत्तिर्विपर्यय इति व्यपदिश्यते तस्य विपर्यय-
तद्विपर्ययः । क. पुनरसौ—आत्मनिंदा परप्रशंसे सदगुणोद्भावनमदसद्गुणच्छादनं च ।

शुरुष्ववनतिर्नीचैर्वृत्तिः ॥ ३ ॥ गुणोत्कृष्टेषु विनयेन अत्रनिर्नीचैर्वृत्तिरित्याख्यायते ।

अनहंकारतानुत्सेकः ॥ ४ ॥ विज्ञानादिभिर्दृष्टस्यापि सत्तत्त्वतः तत्कृतमदरिहोऽनहंकारतानुत्सेक
इत्युच्यते । तान्येतानि उत्तरस्योच्चैर्गोत्रस्यास्त्रकारणानि भवति । प्रपञ्चस्तु विप्रियत—जातिकुलरूपवन्नदीयं

परिज्ञानैश्वर्यतपोविशेषवत्तः आत्मोत्कर्षाप्रणिधानं परावज्ञानोद्धत्यनिंदास्तवोपहासपरपरिवादनिवृत्तिः विनि-
हृतमानता धर्मेऽर्जनपूजाऽभ्युत्थानाजलिप्रणर्तितेन्दना-ऐदंयुगानान्यपुरुषदुर्लभगुणस्याभ्यनुत्सिक्तता । अहका-
रात्यये नीचैर्नृत्तिता भर्माश्रतस्यैव द्रुतमुजः स्वमाहात्म्याप्रकाशनं धर्मसाधनेषु परमसंभ्रम इत्यादि । आहोक्तः
सप्तविधकर्म प्रत्याह्वयविकल्पः । इदानीमष्टमस्य कर्मणोत्तरायस्यास्त्यविधिः कः ? इत्यत्रोच्यते-

विघ्नकरणमंतरायस्य ॥ २७ ॥

दानादिविहननं विघ्नः ॥ १ ॥ दानादीन्युक्तानि दानलभभोगोपभोगवीर्याणि चैत्यत्र तेषां विह-
ननं विघ्न इत्युच्यते ।

अथैवं कविपानं ॥ ३ ॥ “स्यान्नापाव्यधिहनेर्युष्यर्थमिति” कविषिः । विघ्नस्य करणं विघ्नकरणमंत-
रायस्यास्त्व इति संक्षेपः । तद्विस्तारस्तु विधियते—ज्ञानप्रतिषेधस्तत्कारोपघातदानलभभोगोपभोगवीर्याणां
नानुलेपनगंधमास्याच्छादनविभूषणशयनासनमध्यभोज्यरेयलेह्यपरिभोगविघ्नकरणविभवसमृद्धिविस्मयद्रव्याप-
रित्यागद्रव्यासंप्रयोगसमर्थनाप्रमदावर्णशब्ददेवतानिवेद्यानिवेद्यप्रहणनिरवचोपकरणपरित्यागपरवीर्यापहरणधर्म-
व्यवच्छेदनकुशलाचरणतपस्विगुरुचैत्यपूजाभ्याघातप्रमजितकृपणदीनानाथवस्तुपात्रप्रतिश्रवप्रतिषेधक्रियापर-
निरोधवदनगुह्यागच्छेदनकर्णनासिकौष्ठकर्तनप्राणिवधादिः । अत्र चोच्यते सूत्रेनुपात्तः सर्वास्तवप्रपचः कथ-
मेव गंतुं शक्यते ! इत्यत्रोच्यते—

इतिरुणानुवृत्तेः सर्वत्रानुक्तसंग्रहः ॥ ३ ॥ इति करणोनुवर्तते । क प्रकृतः ? क्षांतिसौ-
च्यमिति सङ्ख्यस्येत्यतः तत्रानुक्तार्थसंग्रहः सर्वत्र वेदितव्यः । प्रकारार्थो हि इतिकरण इति ।

स्वोपात्तकर्मवशादात्मनो विकारः शौंडातुरवत् ॥ ४ ॥ एवमुक्तेनास्त्यविधिर्नोपात्तं कर्माष्ट-
विधं ज्ञानावरणादिसंज्ञक वक्ष्यमाणं मूलोत्तरप्रकृतिभेद यत्तन्निमित्त आत्मा सत्साराविकारमनुपगतमनुभवति ।
यथा शौंडः स्वशुचिविशेषान्मदमोहविभ्रमकरौ मदिरा पीत्वा तत्परिपाकवशात् अनेकविकारमारकंदति ।
यथा वा आतुर अप्यभोजनकृत् वातादिविकारमनुभवति ।

अनपदिष्टेष्टकत्वादास्तनानियम इति चेन्न स्वभावाभिर्व्यञ्जकत्वाच्छास्त्रस्य ॥ ५ ॥
स्यान्मतं य उक्त आस्तनानियमो ज्ञानावरणादीनां तत्प्रदेष्टुमिच्छादिः स नोपपद्यते कुतः ? अनपदिष्टेष्टकत्वात् ।
नात्र हेतुरपदिष्टः येनास्तनानियमं प्रतिपद्यमहि । यच्च नाम संहतुः तद्विदुषा प्राप्नोति ? तत्र किं कारणं ?
स्वभावाभिर्व्यञ्जकत्वात् शास्त्रस्य । यथा प्रदीपो घटादीनां स्वभावाभिर्व्यनक्ति तथा शास्त्रमपि सतामेवार्थानां
प्रकाशकं, तत्राय परिणाम इदं वीर्यं द्रव्यावर्जनसमर्थं इति स्वभावव्याख्यानादुपालभभावाः ।

तत्तिसद्विरतिशयज्ञानदृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ तस्य शास्त्रस्य सतामर्थानामभिर्व्यञ्जकत्वं दृष्टं कुतः अ-
तिशयज्ञानदृष्टत्वात् । भगवतामर्हतामतिशयगुणज्ञानं युगपत्सर्वार्थानुभासनसमर्थं प्रत्यक्षं तेन दृष्टं यच्छास्त्रं
सदर्थोपदेशकं, अतस्तत्प्रामाण्यात् ज्ञानावरणादास्तनानियमप्रसिद्धिः ।

सर्वाविसंवादाद्योपालम्बनवृत्तिः ॥ ७ ॥ तत्र प्रवादितो न विसंवादते-पृथिव्यादीनां द्रव्याणां
कठिनद्रवोष्णचञ्चनादित्यभावानां रूपादीनां च गुणानां चाधुनादिप्रतिनियतस्वभावादीनां चोत्प्रे-
षणादीनां च संपादनविभागनिरपेक्षकारणत्वादित्यभावानामभ्युपगमात् । तथा सत्त्वरजस्तमसां गुणानां
प्रकाशप्रवृत्तिनियमस्वभावानामभ्युपेतत्वात् । तथा अविद्यानां सत्कारादिप्रतिनियतकारणस्वभावानामित्यव्या-
ततो नपिमुपालम्बः आस्तनानियमभावात् इति ।

तत्प्रदोषादीनां सर्वास्त्वित्यास्तनानियमाभाव इति चेन्न अनुभागाविशेषनियमोपपत्तेः ॥ ८ ॥
स्यादेतत् यत्प्रदोषनिवृत्तयः ज्ञानावरणादीनामाश्रयाः प्रतिनियता उक्त्य, ते सर्वेषां कर्मणां आश्रया
भवन्ति । ज्ञानावरणे व्यप्यमाने युगपदितरेषामपि बन्ध इष्यते आगमे, तस्मादास्तनानियमभावात् इति ? तस्य

किं कारणं ? अनुभागाविशेषनियमोपपत्तेः । यद्यपि तत्त्वदोषादिभिः इत्यादिप्रमाणानां सर्वानां प्रवृत्तीनां प्रदे-
शादिबंधनियमो नास्ति तथापि अनुभागाविशेषनियमहेतुत्वेन तत्त्वदोषनिवृत्त्यादयः प्रविभज्यन्ते ।

इति तत्त्वार्थवार्तिकं व्याख्यानालंकारे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

आम्यत्रपदार्थो व्याख्याप्रतिपक्षोक्तोऽष्टोत्तरशतभेदसंख्यो बहुविचारः स द्वेषा पुण्यपापलक्षणसामान्यादि-
कनिमित्तरात् । तत्र पुण्यपापयो व्याख्येयः प्रधानस्यान् तदूर्वकत्वान् मोक्षस्य । यदेवमुप्यतां फलं क्रिया-
विशेषाः प्रारम्भ्यमाणास्तस्यास्त्रया भवेतीत्यत्रेऽप्यने प्रतिभिः सत्रनिर्धारिते मन्त्राविशेषलक्षणत्वात् (?) मनस्य
तत्त्वमिदमिदमुप्यते । अथवा 'कायशास्त्रमनरकर्म योगः स आद्यश्च शुभः पुण्यस्येति' सामान्येनोक्तः तद्वि-
शेषप्रतिपक्षवर्धमिदमुप्यते । अथवा उक्तमेतत् सर्वेच्छास्त्रविधाने भूतवत्यनुसंधेति तत्र न ज्ञायते किं मनः ?
योजयतीति तन्निर्धारणार्थमिदमुप्यते—

हिंसानृत्तस्तेषामब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्ब्रतं ॥ १ ॥

हिंसादयो निर्देक्ष्यमाणलक्षणाः ॥ १ ॥ प्रमत्तयोगात् प्राणव्ययरोपणं हिंसरेषामादिभिः सूत्रैः
हिंसादीनां लक्षणं निर्देक्ष्यते ।

विरमणं विरतिः ॥ २ ॥ पारिव्रज्योपवासमध्यपक्षयोपशमनिमित्तोपशमिनादिपारिव्रज्यविर्भावत्
विरमणं विरतिः ।

प्रमत्तमभिसंधिकृतो नियमः ॥ ३ ॥ मुक्तिर्दूरेकारिणामोभिमतिः इदमेवेत्यमेव वा कर्मव्यमित्यस्य-
निवृत्तिः नियमः । अभिसंधिना वृत्तः अभिमतिरुत्तः सर्वत्र मनस्यपदेन भागवदिति ।

हिंसानृत्तस्तेषामब्रह्मपरिग्रहेभ्य इत्यपादाननिर्देशः ॥ ४ ॥ हिंसानृत्तस्तेषामब्रह्मपरिग्रहेभ्य इत्य-
पादाननिर्देशो लक्ष्यः ।

धुवत्वाभावात्तदनुपपत्तिरिति चेत् शुद्धपवाये धुवत्त्वविवक्षोपपत्तेः ॥ ५ ॥ स्वामनं मात्रा-
पादानां मुपपत्तेः पुनः धुवत्त्वभावात् धुवत्त्वेन हि प्रमिदोर्थः अपादानसंज्ञा भवति यथा प्रमादागच्छति
इति, न तथा हिमादयः परिणामा धुवत् कारणत्वात्, तदप्येवमादानाप्रतीतिः । अथ हिमादिपरिणत आ मेव
हिमादिगतादेशभगिति द्रव्याधीशान् धुवत्त्व कल्पते । एवमेति ततो विरतिर्नोपपत्तेः निवृत्त्यात्तमादवा-
दानवमपुक्तामिति । तत्र, किं कारणं ? शुद्धपवाये धुवत्त्वविवक्षोपपत्तेः । यथा धर्मद्विरसनान्यत्र न एव मनुष्यः
समिप्युद्, न परति दुष्कर्म धर्मः काय शब्दप्रमाणप्रमाणमिति स शुद्धा भवत्य निवर्तते । एव
मिदमिति एव मनुष्य प्रमादोपपत्तेः स परति य एते हिमादयः परिणामाः पापहेतवः पापकर्मणि च
प्रार्थमानाभिहित राजानो ददयन्ति परत्र च बहुविध दुःखमशान्तीति स शुद्धा संप्रत्य निवर्तते ततो
शुद्धा धुवत्त्वविवक्षोपपत्तेः अपादानस्य पुनः ।

अहिंसायाः प्रधानत्वादादौ तद्वचनमित्यनेषां तत्परिपालनार्थम् ॥ ६ ॥ अहिंसा सर्वेषु
भूतेषु प्रसननयनदूषनमदी क्रियते । पुनः पुनः प्रथम्य ! इत्येषां तत्परिपालनार्थम् । इत्यपि हि
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

विरतिरुत्तः प्रत्येकं परिसमाप्यते ॥ ७ ॥ हिंसापि विरतिः, अन्त्यादिरतिः, क्षेत्रादिरतिः,
अभ्यन्तो विरतिः, परिपट्टद्वितीयाः । यदेव—

विषयभेदादिरतिभेदे बहुवचनसंगः ॥ ८ ॥ यथा शुद्धिर्द्वन्द्वदोषां पञ्चकानां भेदात् पञ्चो

भिद्यते । दीपाको ग्रयः पाका इति । एवं वक्तव्यहिसादिभेदात्यागस्यापि भेदोपपत्तेः । विरतेष्वेदत्वं प्राप्नोति इति ।

ननु तद्विषयविरमणसामान्योपादनात् ॥ ९ ॥ नृवा एष दोषः किं कारणं । तद्विषयविरमण-
सामान्योपादानात् । नात्र विषयभेदोद्वेगो विवक्षितः । यथा गुडसिल्लीदीनदीनां पाक इति सामान्ये विवक्षिते
एकवचनं तथा विरमणसामान्यस्य विवक्षितत्वादिकवचनं न्याय्यं । तत् सर्वसाधननिवृत्तिलक्षणसामा-
न्यिकपेक्षया एकं व्रतं, भेदपरतत्रच्छेदोपस्थापनापेक्षया पंचविधं व्रतं, अत्र काश्चिदाह—

हिसादिभ्यो निवृत्तिवचनमनर्थकं संवरैर्तर्भावात् ॥ १० ॥ हिसादिभ्यो निवृत्तिव्रतमिति आ-
लम्बप्रकरणे विधानमिदमनर्थकं कृतः संवरैर्तर्भावात् ।

प्रतिज्ञापात्रमिति चेन्न धर्माभ्यन्तरत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतं प्रतिज्ञामात्रमेतत् संवरैर्तर्भाव इति ?
तत्र किं कारणं ? धर्मस्यतरत्वात् । दशविधो हि धर्मो वक्ष्यते तत्र संयमे भावकायप्रतिपेक्षापथभैक्ष्यशयनास-
नप्रतिष्ठापनवाक्याष्टविधाविशुद्धिलक्षणे अहिसादीनमंतर्भावः ।

सत्यादिषु च तत्प्रपंचार्थ उपन्यास इति चेन्न तत्रैवाकरणात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् तस्य
संयमस्याप्यं प्रपञ्चो यथा स्यादित्यहिसादीनां उपन्यास इति ? तत्र किं कारणं ? तत्रैवाकरणात् । यदि
तस्यैवायं प्रपञ्चः तत्रैव क्रियेत प्रकरणोत्कर्षकरणे प्रयोजनाभावात् ।

न संवरो व्रतानि परिरूप्यदर्शनात् ॥ १३ ॥ व्रतानि संवरव्यपदेशं नाहति कृतः परिरूप्यदर्श-
शनात् । परिरूप्यो हि दृश्यते अनुत्तादत्तादानपरित्यागे सत्यवचनदत्तादानक्रियाप्रतीतिः ।

गुण्यादिसंवरपरिकर्मत्वाच्च ॥ १४ ॥ गुण्यादिलक्षणः संवरो वक्ष्यते तस्यैव परिकर्म-
व्रतानि, कृतव्रतपरिकर्मा हि साधुः सुखेन संवरं करोतीति तत्तद्वत् प्रयव्यमवसेय ॥

रात्रिभोजनविरत्युपसरूपानामिति चेन्न भावनातर्भावात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतमिदं रात्रिभो-
जनविरत्युपसंख्यानं कर्तव्यं तदपि षष्ठमश्रुतमिति । तत्र किं कारणं ? भावनातर्भावात् । भावनासु हि
अंतर्भवति रात्रिभोजनविरमणं ।

अनिर्देशादिति चेन्न आलोकितपानभोजनवचनात् ॥ १६ ॥ अथ मतमेतत् भावनासु नि-
र्देशमायाद्युक्तमिति ? तत्र किं कारणं ? आलोकितपानभोजनवचनात् । वक्ष्यते अहिसाव्रतपरिपालनायाली-
कितपानभोजनभाजना कार्या इति ।

प्रदीपादिसंभवे सति रात्रावपि तत्प्रसंग इति चेन्नानेकारंभदोषात् ॥ १७ ॥ स्यान्मतं
यथालोकनार्थं दिवाभोजनं, प्रदीपचंद्रादिप्रकाशाभिव्यक्तं रात्रौ भोजनं कार्यमिति । तत्र किं कारणं ? अने-
कारमदोषात् । अन्यादिसमारंभकरणलक्षणो हि दोषः स्यात् ।

परकृतप्रदीपादिसंभवे तदभाव इति चेन्न चंक्रमणाद्यसंभवात् ॥ १८ ॥ स्यादेतत् परकृत-
प्रदीपादिसंभवे नारंभदोषः इति तत्र किं कारणं चंक्रमणाद्यसंभवात् । ज्ञानादित्यस्येदियप्रकाशपरीक्षितमा-
त्रेण युगमात्रपूर्वपिंशी देवकाले पर्यव्ययतिः मिहानु शुद्धामुपादीयतेत्याचारोपदेशः, नचप्यं विधिः रात्रौ
भवतीति चंक्रमणाद्यसंभवः ।

दिवानीतस्य रात्रौ भोजनप्रसंग इति चेन्नोक्तोत्तरत्वात् ॥ १९ ॥ स्यान्मतं दिवा प्राग्
पर्यव्य केनचिद्भोजनेन भोजनाद्यानीयं रात्रावुपयोगः प्रसक्त इति ? तत्र किं कारणं उत्तरोत्तरत्वात् । उक्तो-
त्तरोत्तरत्वं प्रदीपादिसमारंभ इति, नेह संयममाधनमाणीयं भोक्तव्यमिति । नापि निरसंगस्य पाणिप्राप्तपुटा-
हारिणः आनयनं संभवति । भाजनीतरसंगे अनेकारणदर्शनादतिदीनत्वस्तिप्रसंगादचिरादेव निवृत्तिपरि-
णामासंभवाच्च । भाजनेनानीतस्य परीक्ष्य भोजनं संभवतीति चेन्न योनिप्राप्त्युत्पत्त्यस्य संयोगविभागगुणदोष
विचारस्य तदानीभित्तोपपत्तेरानीतस्य पुनर्दोषदर्शनात् विसर्जनेऽनेकदोषोपपत्तेश्च ।

सप्तमोऽध्यायः ।

स्फुटाभिव्यक्तेश्च दिवाभोजनं युक्त ॥ १० ॥ यथा रविप्रकाशस्य स्फुटार्थाभिव्यक्तत्वा
 न्निर्मिदेशादात्जनचक्रमणायनपानादिपतितमितरत्र स्पष्टमुपलभ्यते । न तथा चद्रादिप्रकाशानामस्फुटार्थाभि-
 व्यक्तत्वात् । स्फुटा भूम्यानुपलब्धिरस्तीति दिवाभोजनमेव युक्तं तदेतदविशेषादिति । पञ्चतयैष पञ्च-
 ताभिधान निरत्याश्रयविवक्षाद्वयसम्भवादभिधेयात्मभूतधर्मोपादानादभिधानाना व्यक्तिसुपदेशवद्भिधमनु-
 भवतीत्याह—

देशसर्वतोऽणुमहती ॥ २ ॥

कुतश्चिद्व्यपते इति देशः ॥ १ ॥ कुतश्चिदवयवान् दिश्यत इति देश प्रदेश । एकदेश इत्यर्थः ।

सप्तत्यशेषानवयवानिति सर्वः ॥ २ ॥ सरति गच्छति अशेषानवयवानिति सर्व इत्युच्यते ।

देशश्च सर्वश्च देशसर्वो देशसर्वाभ्या देशसर्वतः । विरतिरित्यनुवर्तते । हिंसादेशतो विरतिरणुवर्त ।
 सर्वतो विरतिर्महत्त्वतः । अणु च महत् अणुमहती इति व्रतापेक्षया नपुंसकलिङ्गनिर्देशः ।

आह न हिनस्मि नावृत वदामि नादत्तमाददे नागना स्पृशामि न परिमहमुपाददे इति एवोऽभि-
 संधिः । योऽत्राऽसमर्थभाषनापुर कथं यथाप्रतिज्ञाताभिघातमाह स्यात् इत्यत्रोच्यते—यस्मादविहितनेमा-
 भावयितव्याः पूर्वमार्थादिसंज्ञा ।

तत्स्थैर्यार्थ भावनाः पञ्च पञ्च ॥ ३ ॥

भावनाशब्दः कर्मसाधनः ॥ १ ॥ अयं भावनाशब्दः कर्मसाधनो दृष्टव्यः । वीर्यातरायक्षयोप-
 शमचप्राप्तिमोहोपसंगक्षयोपशमागोपागनामलाभापेक्षेणाऽऽत्मना भावर्षेण सा इति भावना ।

पञ्च पञ्चेत्यत्र वीप्सायां शम्भसंग इति चेन्न कारकाधिकारात् ॥ २ ॥ स्यादेतत् पञ्चपचे-
 त्यस्मिन् निर्देशो वीप्साविविधिते वीप्सायां शसा भवितव्य पञ्चश इति तथा सति लघुश्च निर्देशो भव-
 तीति । तत्र किं कारणं कारकाधिकारात् । कारकादिति तत्र वर्तते नचाऽत्र कारकत्वमस्ति इति शसा
 न भवितव्यः ॥

क्रियाप्राहारात् कारकत्वमिति चेन्न विकल्पाधिकारात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् पञ्च पञ्च भाव-
 येत् इत्येवमादि क्रियापदाध्याहारे कारकत्वोपपत्तौ शसा भवितव्यमिति तत्र किं कारणं विकल्पाधिका-
 रात् । वेत्यनुवर्तते तेनात्र शसा (?) [शम्भ] न भवति । ननु लघुत्वात् शसा निर्देशः कर्तव्यः प्रति-
 पत्ते गौरवमाभूत् इति द्वित्वमेव कृतं वाक्यध्याहारे हि क्रियमाण प्रतिपत्तेर्गौरव स्यात् इति । तस्य पञ्चविधस्य
 व्रतस्य स्थैर्यार्थ एकैकस्य पञ्च पञ्च भावना वेदितव्या ।

यद्येवमुच्यते अहिंसाव्रतस्य का इत्युच्यते—

वाङ्मनोऽनुशीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकित-

पानभोजनानि पञ्च ॥ ४ ॥

वाङ्गुप्तिर्मनोऽनुशीर्यासमिति रादाननिक्षेपणसमितिरालोकितपानभोजनमित्येता पञ्च अहिंसाव्रतस्य
 भावना ॥

अयं द्वितीयस्य व्रतस्य का ?

क्रोधलोभभीरुत्वहांस्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पञ्च ॥ ५ ॥

क्रोधप्रत्याख्यानं लोभप्रत्याख्यानं भीरुप्रत्याख्यानं हांस्यप्रत्याख्यानं अनुवीचिभाषणं चेतरेता पञ्च
 भावनाः सप्तमव्रतस्य ज्ञेयाः । अनुवीचिभाषणं अनुलोमभाषणमित्यर्थः । ननु अप्रशस्यक्रियस्यापि वचसो
 अनुवीचिभाषणमापन्नं ? नैष दोषः पुण्याश्रयस्य प्रकृतत्वात् अप्रशस्यक्रियानुवीचिभाषणस्यानधिकारः ।
 विचार्य भाषणमनुवीचिभाषणमिति वा । इदानीं तृतीयस्य व्रतस्य भावना वक्तव्या—

शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्ष्यशु-

द्विसद्धर्माविसंवादाः पच ॥ ६ ॥

शून्यागारेषु गिरिगुहातरुकोटरादिस्थास । परकीयेषु च मोचितश्चावास । परेषा उपरोधाकरण ।
आचारशास्त्रमार्गेण भैक्ष्यशुद्धिर्वा । ममेद तवेदमितिसद्धर्माभि — आनेसवाद इत्यता पच अदत्तादानविर-
मणव्रतस्य भावना प्रत्येतव्या । अथदानीं ब्रह्मचर्यस्य भावना कथ्यते—

स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहरांगनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृष्ये

ष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पचः ॥ ७ ॥

। स्त्रीरागकथाश्रवणवर्जनं तन्मनोहरागनिरीक्षणविरह पूर्वतरतानुस्मरणपरित्याग वृष्येष्टरसानुभवन-
निरास स्वशरीरसंस्कारत्यागश्चेति चतुर्थव्रतस्य भावना पच विज्ञया । अतः पर पचमव्रतस्य भावना
निर्देष्टव्या —

मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पंच ॥ ८ ॥

पचानामिन्द्रियाणां स्पर्शादीनामिष्टानिष्टेषु विषयेषु उपनिषत्तितेषु रागद्वेषवर्जनानि पचाऽस्य आर्कि-
चयस्य व्रतस्य भावना प्रत्येतव्या । किंचायद्यथामीषां व्रतानां दृढिमार्थं भावना प्रतीयते तद्विषयिभिरिति
भावनोपदेशः तथा तदर्थं तद्विराधिष्वपीत्याह—

हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनं ॥ ९ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसार्थानां नाशकापायो भय वा ॥ १ ॥ अभ्युदयनि श्रेयसार्थानां क्रियासा-
धनानां नाशकोऽनर्थ अपाय इत्युच्यते । अथवा एहलौकिकादिसप्तविध भयमपाय इति कथ्यते ।

अवद्य गर्ह ॥ २ ॥ गर्हमवद्यमिति न्यायत् । अपायश्च अवद्य च अपायावद्य । अपायावद्योर्दर्शनं
अपायावद्यदर्शनं भावयितव्यं । क्व ? इहामुत्र च । केयुः ? हिंसादिषु । कथमिति चेदुच्यते—हिंसायां तावत्
हिंसा हि नित्यादृजनीय सततानुबद्धवैरश्च । इहैव च वधवधपरिरुग्णादीन् प्रतिबभूव । प्रेत्य चाशुभां गतिं
गर्हितश्च भवति इति हिंसायां व्युत्पन्नं श्रयान् । तथा अनृतवदी श्रद्धया न भवति इहैव च जिह्वाज्ज्वालीन्
प्रतिभभूव । मिथ्याभ्यासवान् दुःखितश्च बह्वैरभ्या बहूनि व्यसनानि अवप्नोति । प्रत्य चाशुभां गतिं
गर्हितश्च भवति इति अनृतवचनात् व्युत्पन्नं श्रयान् । तथा स्तेन परद्रव्याहरणासक्तमतिं सवस्मादृज-
नीयो भवति । इहैवाभिघातवधवधहस्तापादकर्णनाशात्तरोष्ठोऽङ्गुलसंस्पर्शहरणादीन् प्रतिबभूव । प्रेत्य चाशुभां
गतिं गर्हितश्च भवतीति स्तेयात् व्युत्पन्नं श्रयान् । तथा अमलचारी मदभिभूतमादृशयिताचितं वनगज-
इव वनितावचिता पित्रा वधवधपरिरुग्णादीन् अनुभवति । माहाभिभूतत्वाच्च कायानभिज्ञा न किंचिदपि
कुशलमाचरति । परागनाल्लिङ्गनासगकृतवतिश्च इहैव वैरानुबधिनं लिङ्गोऽङ्गुलवधवधमनस्वरणादीन् अपा-
यान् प्राप्नोति । प्रेत्य वाऽशुभां गतिमनुने गर्हितश्च भवतीति । अता विरतिरामहेता । तथा परिमहेश्वर-
शक्तुनिरिव गुहातमासन्नं अयथा तदार्थना पतत्रिणां, इहैव तत्कार्यादीनामभिमानीयो भवति । तद्वर्जन-
रक्षणप्रशयवृत्ताश्च दापान् बहूनाप्राप्ति । नचास्य तृप्तिर्भवतीति निरागम । लभामिभूतत्वाच्च कार्याका-
र्यापक्ष्मा भवति प्रत्य वाऽशुभां गतिमास्कदति । लुब्धायमिति गर्हितश्च भवति इति तद्विरमण श्रेय । एव
हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनं भावनीयं । हिंसादिषु भावनातरप्रतिपादतामिदमुच्यते—

दुःखमेव वा ॥ १० ॥

अत्र चागते दुःखमसद्व्योदयकृतं परिताप हिंसादयः क्रियाविशेषः । कथं दुःखमनं हिंसादयः ?
इत्यत्रोच्यते—

दुःखमेवेति कारणे कार्योत्पत्त्याग्रेयमनयानवत् ॥ १ ॥ यद्यन्त्रं वै प्राणाः इति प्राणकारणे
अन्ते प्राणोपचारः तथा दुःखकारणेन हि दुःखमेव इत्युक्तं नो वेदितव्यः ।

कार्यकारणे वा धनप्राप्तवत् ॥ २ ॥ अथवा यथा श्रवणकारणजननान्, अन्तेपानकारणाः
प्राणाः इति प्राणकारणे श्रवणे प्राणोपचारः । उक्तं—

यदेनद्रविणं माम प्राणा घने बहिष्मयः

स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनं ॥ १ ॥ इति

तथा हिंसादयोऽसंज्ञकारणं, अमद्वेषकर्म दुःखकारणमिति दुःखकारणकारणेऽपि हिंसादिषु दुःखं
मेवेत्युपचारः ।

सर्वरस्य भावनमात्ममादिकं ॥ ३ ॥ तदेनद्रविणं भावने परमात्मसाक्षिकं अयगतव्यं ।
तद्यथा—नमोऽद्रिष्यं यथा वधविपीडनं तथा सर्वमजानां । यथा मम मिथ्याख्यापनकटुकपक्षपादीनि
वचांसि शृण्वतः अतिनीदृशं खमनुमूढं मुनयश्च एव सर्वजानां । यथा च भवेद्विषयवियोगे व्यसन-
मूर्धमुपजायते एव सर्वमजानां । यथा च मम कर्मात्रनपरिमये परकृते सति मानसपीडातितीक्षा जायते
तपेतरयां । यथा च मम परिग्रहेषु अप्राप्तेषु प्राप्तिनिष्ठेषु कांक्षारक्षाशोकद्वन्द्वं तथा सर्वप्राणिनामिति
हिंसादिभ्यो व्युत्पन्नः परमः, हिनः ।

स्पर्शकृत् सुखमिति चेन्न वेदनाप्रतीकारत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतन् न सर्वं दुःखमिव किं तर्हि
स्पर्शकृत् सुखमप्यस्ति परमनामृदुमुमगमात्रमदृष्टयणान् रतिमुत्सुपुष्याय इति । तत्र । किं कारणं ?
वेदनाप्रतीकारत्वात् । यथा स्वर्गमांशविरकटपमांशदीर्घा कष्टा बाध्यमानः नगमुग्गसकटशर्करादिभिः
छिन्नगोत्रा इभिराद्वैतुरनरुद्रयो दुःखमपि तस्मिन्मिति मन्यते । तथा मैथुनोपसेयी मोहादसुखमपि
सुखमिति मन्यते । दुःखं यन्निष्ठाच्च दुःखमेवेति भावनीय । यथैते क्रियाविशेषाः तात्पर्येण भाव्यमानाः
प्रत्यूषाणां जनयति तथामणि तादृष्यात् ऐहिकप्रयोजनविनिवृत्तामुत्पन्नं अवहितचेतसाऽनस्र भाव्यमाना-
नि प्रतप्तपदमापादयतीत्यह—

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च सत्त्वगुणाधिकक्षिप्तमानाविनयेषु ॥ १ ॥

परेषां दुःखानुत्पत्त्यभिहापो मैत्री ॥ १ ॥ स्वकायवाह्मणेभिः कृतकारितानुमतविशेषणैः
परेषां दुःखानुत्पत्तौ, अभिलाषः मित्रस्य भावः कर्म वा मैत्री ।

वदनप्रसादादिभिरभिव्यज्यमानातिर्गक्तिरागः प्रमोदः ॥ २ ॥ वदनप्रसादेन नयनप्र-
स्फादनेन रोमांचोद्भवेन स्तुत्यमीक्षणसंज्ञाकीर्तनादिभिश्च अभिव्यज्यमानातिर्गक्तिरागः प्रफुल्लेण मोदः
प्रमोद इत्युच्यते ।

दीनानुग्रहभावः कारुण्यं ॥ ३ ॥ शरीरमानसदुःखाम्यादितानां दीनानां प्राणिनां अनुमहात्मकः
पारिणामः करुणस्य भावः कर्म वा कारुण्यमिति कथ्यते ।

रागद्वेषपूर्वकपक्षपाताभावो माध्यस्थ्यं ॥ ४ ॥ रागद्वेषाच्च कस्य चित् पक्षे पतनं पक्षपातः
तदभावात् मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थस्य भावः कर्म वा माध्यस्थ्यं ।

अनादिकर्मवचनशात् सीदतीति सत्त्वाः ॥ ५ ॥ अनादिनाशविधकर्मसंतानेन तीव्रदुःखयो-
निषु चतसृषु गतिषु सीदतीति सत्त्वाः ।

सम्यग्ज्ञानादिभिः प्रकृष्टा गुणाधिकाः ॥ ६ ॥ सम्यग्ज्ञानदर्शनादयो गुणारतेः प्रकृष्टा गुणा-
धिका इति विश्रियते ।

११ अथनिम्नं च एते प्राणा एते आदिभ्यः पुंस्तम ।

असद्वेद्योदयापादितलेशाः क्रियमानाः ॥ ७ ॥ असद्वेद्योदयापादितशरीरमानसदुःखसंत-
पान् क्रियत इति क्रियमानाः ।

तत्त्वार्थश्रवणग्रहणाभ्याससंपादितशुणा अविनेयाः ॥ ८ ॥ तत्त्वार्थोपदेशश्रवणग्रहणाभ्या-
सविनीयते पात्रीक्रियत इति विनेयाः । न विनेया अविनेया । एतेषु तत्त्वाद्विषयैः तत्त्वार्थोदयेन पंचाक्रमं भावयि-
तव्यानि । तद्यथा क्षमयामि सर्वजीवान्, क्षामयामि सर्वजीवेभ्यः, प्रीतिर्मे सर्वसत्त्वैः, धैर्यं मे न केनचित् इति ।
मैत्री सत्त्वेषु भावयितव्या । सम्यग्ज्ञानचारित्र्याधिक्येण ब्रह्मनास्तुतिर्यथावृत्त्यकरणदिभिः प्रमोदो भावनीयः ।
मोहाभिभूतेषु मूर्तिश्रुत्याज्ञानविभगपरिगतेषु निपयतयाग्निना दह्यमानमानसेषु हिताहितविपरीतप्रवृत्तिः
गान्य । अविनेयेषु ग्रहणधारणविज्ञानोद्-
भवसत्त्वेषु भूतयतः परिपूर्णानि अहिंसादीनि व्रतानि भवति । किमेतावानेव अभिनवांश्च शुककर्मोदान्
निवृत्तिपूर्णे महाव्रतधारिणा क्रियाकलपः प्रणिधातव्यो नेत्याह—

जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थ ॥ १२ ॥

जगत्कायशब्दाद्युक्तार्थौ ॥ १ ॥ जगच्छब्दः कायशब्दश्च उक्तार्थौ दृष्टव्यौ ।

स्वेनात्मना भवन् स्वभावः ॥ २ ॥ स्वेनात्मना असाधारणेन धर्मेण भवन स्वभाव इत्युच्यते
जगच्च कायश्च जगच्छब्दो जगत्काययोः स्वभावौ जगत्कायस्वभावौ

संसारद्वौ भवता संवेगः ॥ ३ ॥ संसारद्वौ विविधेदेनाकाराद् मीरुता सनेजन संवेग इत्युच्यते ।

रागकारणभावात् विषयेभ्यो विरंजनं विरागः ॥ ४ ॥ चारित्रमोहोदयाभावे तस्योपशमात्
क्षयात् क्षयोपशमाद्वा शब्दादिभ्यो विरंजनं विराग इति व्यपसीयते । विरागस्य भावः कर्म धर्मैराग्यः । संवेगश्च
वैराग्य च संवेगवैराग्ये संवेगवैराग्याभ्यां संवेगवैराग्यार्थं जगत्कायस्वभावौ भावयितव्यौ । तद्यथा—जग-
त्स्वभावस्तान् आदिमदनादिमन्परिणामद्रव्यसमुदायरूपं तालवृक्षसंस्थानं अनादिनिधनं । अत्र जीवा
चनस्य गतिषु नानाविधेषु च भोज भोजं परिभ्रमति नचात्र किंचित्प्रयत्नमस्ति । जलबुद्बुदोपमं जीवितं
त्रिगुणैरादिनिर्गन्तव्यं अकला भोगसपद इत्येवमादि । कायस्वभावश्च अनित्यता दुःखहेतुत्व नि सार-
ता अशुचिचित्तियेवमादि । एव भावयत संवेगः सजायते । तत आरभपरिमहदोषदर्शनाद्विरतिः धर्मं
बहुमानो धर्मैर्कषु च धर्मधरणे धर्मिकदशने च मन प्रसाद । उत्तरोत्तरमुपपत्तिपत्तौ च ध्वेद्वेति
वैराग्यं च भवति शरीरभोगाभोगसंसारनिर्दलक्षण । एव भावनेपेत्त. सम्यग्गतानि परिपालयति । ता
एता ईशो व्रतभाषणा. सर्वेषु पदार्थेषु सर्वथा निर्येषु सत्तु निष्क्रियाभावात् नोपपद्यते, निष्क्रियामुपगमे
च निष्क्रियप्रतिशेधोऽस्ति । सर्वधैर्यानिर्येषु चाऽनेकश्रवणनृत्त्येव सत्तमभावात् अनेकधर्मविषयकविज्ञानाभावाच्च
स्मरणानुपपत्तिर्भावनभावात्, अनेकश्रवणादिन. पुन. द-धार्मिकनयादेस्तान् नित्यतामवग्रहमानस्य उभय-
निमित्ततयात् उपायतिनिर्वाची प्रयाभिमुख्यमादधानस्य स्मरणोपपत्तेः । निष्क्रियोपपत्तेश्च भावनातिदि ।
अत्राह उक्तं भवता हितादिनिवृत्तिर्भवति तत्र न जानीम के हितादय. निवारितेषा इति ?

अत्रोच्यते युगपदन्नपन्नात् तदुत्पन्ननिर्देशस्य क्रमप्रमगे यामापादौ चोदिता सैव तावत्—

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥

अनवच्छेदितप्रचारविशेषः प्रपत्तः ॥ १ ॥ इन्द्रियाणां प्रचारविशेष अनवधायं प्रपत्तं ते
यः स प्रमत्तः ।

अव्यपत्तरीकृतेवार्थो वा ॥ २ ॥ अथवा अव्यपत्तरीकृतवार्थः प्रमत्त इत्युच्यते । फः पुनरित्यर्थः ।
यमा मुराषः प्रवृत्तद्वयान् कार्याकार्यसाध्याद्यभिप्रेत्या जीवस्वभवात्प्राणव्यपत्तिस्तान् विज्ञानं कर्माणि.
दयाविष्टः हिंसावारणेन स्थित. अहिंसायां सामान्येन यग्न इति प्रमत्तः ।

“ जले जतु स्थले जतुराकाशे जतुरेव च ।

जतुमालाकुले लोके कथं भिक्षुरहिंसक ॥ इति ।”

सोप्रायकाश न लभते । भिक्षोर्ज्ञानध्यानपरायणस्य प्रमत्तयोगाभावात् । किंच स्थूलसूक्ष्मजीवाभ्युपगमात् ।

सूक्ष्मा न प्रतिपीड्यते प्राणिनः, स्थूलमूर्त्यः ।

ये शक्यास्ते विवर्ज्यते का हिंसा सत्यतामन ॥ १ ॥

अत्र कश्चिदह—साधूक्त भवता प्राणव्यपरोपणं हिंसति । प्राणान् परस्परतो वियोगो हिंसा न कश्चित् प्राणी विद्यते इति । अत उत्तर पठति ।

प्राण्यभावे प्राणाभावः कर्तुरभावात् ॥ १३ ॥ यदि प्राणी न स्यात् प्राणानामभावः । कुत ? कर्तुरभावात् । इह कुशलाकुशलाभकर्मपूर्वका प्राणा तच्च कर्मासति कर्तरि न भवतीति प्राणाभावः स्यात् अतः प्राणसद्भावे एव प्राणिनोऽस्तित्वं गमयति । सदशादिकरणसद्भावेऽयस्कारसंसिद्धिबन्धः । किंचासति प्राणिनि रूपणानुभवनोपलभननिमित्तसहजसत्परणभित्तलक्षणा रूपेणदनासद्भाविज्ञानसत्कारा विभित्तशक्तित्वात् परस्परपरोपकारप्रतिनिवृत्तौत्सुक्या क्षणिकत्वात् स्वप्रयोजनं प्रत्यप्यसमर्थाः हिंसानिवृत्तिहेतवो न भवति । स्थूलभित्तभिक्षुराहितानां व्यधिकरणरुदेकाधिकरणेष्वनुपपत्तेः । एकेनापि विकले प्राणातिपातान् अभ्युपगमात् । अपि च उत्पत्त्यनंतरं विनाशाभ्युपगमे विरोधस्याहेतुकत्वात् प्राणातिपातलक्षणस्य विनाशस्य हिंसको हेतुर्न भवति इति तत्फलानभिसम्बन्धः । अथाहेतोरपि तत्फलमिष्यते । अहिंसको नाम न कश्चिदस्ति भिन्नसत्तानोत्पत्तिहेतुर्हिंसक इति चेन्नाऽसत् उत्पत्तेर्होत्रभावात् । अथासत् उत्पत्तेर्हेतुरिष्यते सतो विनाशे हेतुः स्यादिति को विरोधः । आह—अभिहितलक्षणापहिंसानतरोरिदं अद्वयं किं-लक्षणं भिन्नत्रोच्यते—

असदविधानमनृतं ॥ १४ ॥

असदिति नञासत्प्रतिषेधाच्छून्यार्थसमत्वयमसंगः ॥ १ ॥ न सदसदिति नञासत्प्रतिषेधं क्रियते तेन शून्यार्थसमत्वस्य प्रसङ्गते तेन नास्ति तत् किंचिदित्येवमाद्येवावृत्तं स्यात् यदसत् सदिति श्रूयते न तदद्वयं स्यात् ।

न वा सच्छब्दस्य प्रशंसार्थवाचित्वात् ॥ २ ॥ न चैव दोषः किं कारणं सच्छब्दस्य प्रशंसार्थवाचित्वात् । न सदसत् अभ्रसत्प्रतिषेधं यावत् ।

अभिधानशब्दं करणादिसाधनं ॥ १ ॥ अयमभिधानशब्दं करणादिषु साधनेषु दृश्यः । अभिधीयते अनेन अभिधा वा अभिधानमिति । असतोऽर्थस्याभिधानं असदभिधानं ।

प्रतं सत्प्राप्ये ॥ ४ ॥ अन्तर्निवेशतः पदं सत्प्राप्ये दृश्यं सत्प्राप्यं साधु सत्यं प्रत्यक्षायकारणानिष्पादकायात् । न भ्रममनृतं ।

मिथ्यादृष्टमित्यस्तु लघुत्वात् इति चेन्न विपरीतार्थमात्रसमत्वयमसंगत्वात् ॥ ५ ॥ स्यात्तत् मिथ्यादृष्टमिष्यते शून्यमनृतं । कुत ? लघुत्वात् । शून्यं हि नाम यदस्य गमनं च तत् कर्तव्यमिति । तत्र । विचारणं विपरीतार्थमनृतं यमसंगत्वात् । अथ हि मिथ्याशब्दं विपरीतार्थं वर्तते । तेन भूतनिक्षेपे अभूतोद्भावे च यदभिधानं तद्वानृतं स्यात् नास्ति आत्मा नञि परस्परं इति दामयनं । इत्यत्र अन्तर्निवेशतः पदं सत्प्राप्ये दृश्यं सत्प्राप्यं साधु सत्यं प्रत्यक्षायकारणानिष्पादकायात् । न भ्रममनृतं ।

यत्पु विदग्धार्थविषय परमार्थविदग्धार्थं तत्र स्यात् । अगतिरिति पुनरुक्तमने अभ्रमार्थं यत् तन्मनृतमनृतं भवति । तेन विपरीतार्थस्य परमार्थविदग्धत्वात् स्यात्तन्मनृतमनृतं भवति । अथाऽऽनृतं न तदिति दृश्येयं तत्र किं स्यात् ? इत्यत्र अह—

अदत्तादानं स्तेयं ॥ १५ ॥

आदानं ग्रहणं अदत्तस्याऽऽदानं अदत्तादानं स्तेयमित्युच्यते ॥

सर्वमदत्तमाददानस्याङ्कुशलकल्पनार्था कर्मादेयमात्मसात्कुर्वतः स्तेयप्रसंगः ॥ १ ॥
यद्यविशेषण अदत्तस्य आदानं स्तेयमित्युच्यते कर्माद्यनिधे अन्येनाऽदत्तमाददानस्य स्तेयं प्राप्नोतीति । एते-
न नो कर्मणि चोदितं भवति ।

न दानादानयोर्पञ्चैव प्रवृत्तिनिवृत्तौ तत्रैवोपपत्तेः ॥ १ ॥ नैव दोषः येषु मणिमुक्ताहिरण्या-
दिषु दानादानयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसमयः तेष्वन्ये स्तेयस्योपपत्तेः, तेन कर्मणि नास्ति प्रसंगः ।

इच्छामाश्रमिति चेन्न अदत्तादानग्रहणात् ॥ १ ॥ स्यादेतत् इच्छामाश्रमिद यस्य दानादानसं-
भ्रमस्तस्य ग्रहणमिति । तत्र किं कारणं ? अदत्तादानग्रहणात् । यस्य हि दानादानं संभ्रमतः तस्य ग्रहणमङ्कु-
शलं यदि हि कर्मादानमपि स्तेयं स्यात् अदत्तादानमप्येतत् विशेषणमयुक्तं स्यात्, प्रसक्तस्यादत्तमिति प्रति-
षेधोपपत्तेः ।

कर्मापि हि 'किमर्थं कस्मैचिन्न दीयत इति चेन्न हस्तादिकरणग्रहणविसर्गासंभवात्
हृस्मत्स्यात् ॥ ४ ॥ अथ मतमेतत् किमर्थं कर्म न कर्मं चिद्येत इति श्रूयते ननु छोक्रादः प्रसिद्धः आ-
रामविहारादिपादपाना कल अन्यस्मै जलसेवेन दीयते इति । तत्र किं कारणं ? हस्तादिकरणविसर्गासंभवात् ।
यथा मज्जपात्रादि हस्तादिकरणादीयते अन्यस्मै च दीयते न तथा कर्म हस्तादिभिरादीयते अन्यस्मै च
दीयते । कुतः ! हृस्मत्स्यात् । हृस्म हि कर्म हस्तादिग्रहणविसर्गयोग्यं न भवति । कथं तर्हि तदादीयते !

शरीराहारविषयपरिणामतस्तद्व्यपः ॥ ५ ॥ स्पर्शकीयेषु शरीरेषु आहारेषु शब्दादिनिषेधेषु च
रागद्वेषरूपात्तादिविकल्पात् परिणामात् तस्य कर्मयोगो भवति ततः स्वपरिणामरशीकृतत्वाच्च नाप्यस्मै
दीयते । यद्येवं नित्यकर्मव्यपः प्राप्नोति ? नैव दोषः ।

आसन्ननिरोधे सति संवृतत्वाद्वाप्यभावः ॥ ६ ॥ आसन्ननिरोधो यद्यप्येव गुण्यादिखड्गः
तस्मिन् सति संवृतत्वात् नास्ति कथं इति निरवयवमात्रः । अतो यत्रैवैहलौकिकोपकारविशेषादानाभिप्राय-
स्तत्रैव अदत्तादानप्रवृत्तिः ।

शब्दादिविषयपरिणामादाराधनादानास्तेयप्रसंग इति चेन्न अप्रमत्तत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत्
शब्दादिविषयपरिणामादाराधन्यदत्तानि आददानस्य भिक्षो स्तेयं प्राप्नोतीति । तत्र किं कारणं ? अप्रमत्तत्वात् ।
सत्त्वतो ह्यप्रमत्तस्य क्षान्तिः शास्त्रदृष्ट्या शब्दादिविषयपरिणामादाराधनादानेति विरतस्यास्तेयप्रसिद्धे, सामान्य-
तां मुक्तत्वात् दत्तमेव वा तत्पर्यं । तथा हि अपि विहितद्वारादीन् न प्रविशति ।

शब्दादिनिमित्तपरमादानात् स्तेयप्रसंग इति चेन्न उक्तत्वात् ॥ ८ ॥ स्यात्तत्तं धर्माक्रिया
संभेदेन धर्मोपपत्तेः सति प्रज्ञास्त स्तेयं प्राप्नोतीति । तत्र किं कारणं । उक्तत्वात् । उक्तमेतत् दानादानममशो-
भ्यं तत्र स्तेयप्रसंग इति ।

ममत्वाधिकाराधान्यप्राप्तप्रसंगः ॥ ९ ॥ ममत्वयोगान् प्राणव्यपरोक्षं हिमेत्यतः प्रमत्तयोगप्र-
हणं अनुवर्तते । तेन प्रमत्तरस्य स्तेयं शब्दादिषु योगत्रयेणाऽऽभिमुद्रयादामनः प्रमत्तस्य नास्ति । अतः
तस्यैव धर्मोपपत्तेः न दोषः परिशेषात् प्रमत्तस्य मृग्यसति च परकीयद्रव्यादाने त्रिधापि तदादानाद्यर्थो-
पपत्त्यात् स्तेयं तदपि प्राणिशरीराकारणतत्त्वात् पापं च इत्युच्यते । अत्राह व्याख्यात रिसादिप्रवृत्त्यर्थः ।
तदाऽऽमृतं विच्छेदयित्वाऽऽमृतं—

मेधुनमवह ॥ १५ ॥

मेधुनमेते । निषेधे । निषेधरस्य मन्त्रो मेधुनः ।

॥ चारित्रमोहोदयात् प्रमत्तस्य मिथुनस्य कर्म मैथुनमित्युक्तं नमस्काराद्युपयुक्तस्य चाऽप्रमत्तत्वात् चारित्र-
मोहोदयाभावात् सत्यपि वेदनादिमिथुनकर्मणि न मैथुन ।

अहिंसादिगुणवृद्धिप्राप्तिर्ब्रह्म ॥ १० ॥ अहिंसादयो गुणा यस्मिन् परिपाल्यमाने बृहति वृद्धि-
मुपपत्तिं तद्ब्रह्मेत्युच्यते । न ब्रह्मे अब्रह्म किं तन्मैथुन । तत्र हिंसादयो दोषा पुच्यन्ति । य स्यान्मैथुनसेवन-
प्रवणं स्थाण्ड्यश्चरिण्यन् प्राणिनो हिर्नास्तं यथागदमाचष्टे अदत्तमादत्ते सचतनमितरं च परिग्रहं गृह्णाति ।
अत्राह उक्तं भनता हिंसादिचतुष्टयस्य विशेषलक्षणमिदानीमिदमुच्यतां परिग्रहस्य किं लक्षणमित्यत्राप्यते ।

मूर्च्छा परिग्रहः ॥ १७ ॥

मूर्च्छेत्युच्यते । केय मूर्च्छा ?

बाह्याभ्यन्तरोपधिसंरक्षणादिव्यापृतिर्मूर्च्छा ॥ १ ॥ बाह्यानां गोमहिषमणिमुक्तादीनां चेतना-
चेतनानां अभ्यन्तराणां च रागादीनामुपधीनां संरक्षणार्जनसंस्कारादिलक्षण-यापृति मूर्च्छेति कथ्यते ।

वातपित्तश्लेष्मविकारपुंसंग इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं वातपित्तश्लेष्मणाम-
न्यतमस्य दोषस्य प्रकोपान् उपजायमानो विकारो मूर्च्छेति ? तत्र किं कारणं विशेषितत्वात् । मूर्च्छेरिय मोह-
सामान्ये वर्तमानः बाह्याभ्यन्तरोपधिसंरक्षणादिविषय परिगृहीत इति विशेषितत्वात् इदार्थसम्ययो भवति ।
सामान्यचोदनाश्च विशेष्यतिष्ठत इति ।

बाह्यस्याप्रसंग इति चेन्नाभ्यात्मिकप्रधानत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् मूर्च्छेयनेन आध्यात्मिक-
परिग्रहं परिगृह्यते । तेन बाह्यस्य परिग्रहश्च न प्राप्नोतीति ? तत्र किं कारणं ? आध्यात्मिकप्रधानत्वात्
ममेति सकल्प आध्यात्मिकं परिग्रहं स प्रधानभूत इति तस्योपादानं कियते तस्मिन् सप्रहीते तत्कारणं
स्याप्यनुपगमे प्रतीते । अथ यदा बाह्यं प्राप्नोत्येन इत्येतं कथं तस्य समग्रं मूर्च्छाकारणत्वात् बाह्यस्य मूर्च्छा-
व्यपदेशः । यथार्थं वै प्राणा इति प्राणकारणे अने प्राणोपचारः । तथा मूर्च्छाकारणत्वात् बाह्यपरिग्रहो मूर्च्छे-
ति व्यनहियते ।

ज्ञानदर्शनचारित्र्येषु संगः परिग्रहः इति चेन्न प्रमत्तयोगाधिकारात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं
यथाभ्यात्मिकेपि रागादावात्मपरिग्रामे संगः परिग्रह इत्युच्यते । ज्ञानदर्शनचारित्र्येष्वपि संगः परिग्रहः प्राप्नो-
तीति ? तत्र किं कारणं ? प्रमत्तयोगाधिकारात् । तत्र ज्ञानदर्शनचारित्र्ययोः प्रमत्तस्य मोहाभावात् न मूर्च्छा
स्ति इति निःपरिग्रहत्वं सिद्धं । किंच तेषां ज्ञानादीनां अहेयत्वात् आत्मस्वभावात्तद्विषयपरिग्रहश्च । रागा-
दयः पुनः कर्मोदयतत्रा इत्यनात्मस्वभाववादेया ततस्तत्पु सफल्यः परिग्रह इति युज्यते ।

तन्मूर्च्छाः सर्वदोषानुपशान्तिः ॥ ५ ॥ तन्मूर्च्छाः सर्वदोषानुपशान्तिः ॥ ५ ॥ तन्मूर्च्छाः सर्वदोषानुप-
शान्तिः ममेदमिति हि सति सकल्ये रक्षणादयः सजायते । तत्र च हिंसावश्यं भाविनी तदर्थमनृतं जल्पति
चौर्यं चारुति मैथुने च कर्मणि प्रतियतते तन्मूर्च्छा नरकादिषु दुःखप्रकाराः । इहापि अनुपगतव्यसन-
महार्णवावगाहनः । एवममूर्च्छाभिर्भावनाभिः स्थिररीकृतचेतसोपायव्यवधानेन विरक्तस्य ईश्वरसंसारिकियाकल्पा-
दुःखदुःखा निरस्तुकीकृतविषयकुतूहलस्य मैत्रीप्रमादकारुण्यमाध्यस्यप्रणिधानापादितसौहार्दस्य जन्म-
मरणपरिच्छेदितमतेरवलोकितशरीरस्वभावस्य मोक्ष प्रत्यग्रहितस्य यस्य सति व्रतानि स भवति—

निःशस्यो व्रती ॥ १८ ॥

अनेकधा प्राणिगणश्रवणाच्छ्रुत्यं ॥ १ ॥ विविधवेदनाशलाकाभिः प्राणिगणं शृणाति दिनस्ति
इति शस्य ।

आवाधकत्वादुपचारासिद्धिः ॥ २ ॥ यथा शरीरानुपवेशादिप्रहरणं शरीरीणो बाधाकरं शस्यं
तथा कर्मोदयविकारोपि शरीरमानसबाधाहेतुत्वात् शस्यमित्युच्यते ।

अणुव्रतोगारी ॥ २० ॥

अणुशब्दः सूक्ष्मवचनो द्रष्टव्यः । अणूनि व्रतानि, अस्य सोऽणुव्रतः । कथमणुत्वमिति चेत् उच्यते—
सर्वसावशानिवृत्त्यसम्भवात् । कुतस्त्वं असौ निवृत्तः ?

ह्रींद्रियादिव्यपरोपणान्निवृत्तः ॥ १ ॥ ह्रीन्द्रियादीनां जंगमानां प्राणिनां व्यपरोपणात् विधा
निवृत्तः अगारीत्याद्यमणुव्रतं ।

स्नेहद्वेषमोहावेशात् असत्याभिधानवर्जनप्रवणः ॥ २ ॥ स्नेहस्य द्वेषस्य मोहस्य चोदकात्
यदसत्याभिधानं ततो निवृत्तादरो गृहीति द्वितीयमणुव्रत ।

अन्यपीडाकराद् पार्थिवभवाद्युत्पादितनिमित्तादप्यदत्तात् प्रतिनिवृत्तः ॥ ३ ॥ अन्यपी-
डाकरं पार्थिवभवादिवशादवश्यं परित्यक्तमपि यददत्तं ततः प्रतिनिवृत्तादरः श्रावक इति तृतीयमणुव्रतं ।

उपात्तामुपात्तान्पांगनासंगाद्विरतरतिः ॥ ४ ॥ उपात्ताया अनुपात्तायाश्च अप्यागनायाः संगाद्वि-
रतरति, विरताविरत इति चतुर्थमणुव्रतं ।

परिच्छिन्नधनधान्यसंश्लेषवधिर्गृही ॥ ५ ॥ धनधान्यश्रेत्रादीनां इच्छावशात् कृतपरिच्छेदः गृ-
हीति पंचममणुव्रतं । आह श्रवणायसि विरतिमभ्युपगतस्य श्रावकस्य किमेतत्तानेव विशेषः आहांस्विदासि
काक्षिदम्योपीत्यत्रोच्यते—

दिग्देशानार्थदंडविरतिसामायिकप्रोपधोपवासोपभोगपरिभोगपरि- माणातिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्च ॥ २१ ॥

आकाशप्रदेशश्रेणी दिक् ॥ १ ॥ आकाशस्य प्रदेशाः परमाणुपरिच्छेदात्प्रविभक्ताः श्रेणीभूता
दिग्व्यपेदशमहति ।

आदित्यादिगतिविभेदस्तद्भेदः ॥ २ ॥ आदित्यादिगत्वोदयास्तमयपरिच्छिन्नया विभक्तस्तद्भेदः ।
प्राची दिक् दक्षिणा प्रतीची उत्तरा, ऊर्ध्वमधो विदिक्चेति ।

ज्ञानादीनां अवधूतपरिमाणः प्रदेशो देशः ॥ ३ ॥ ग्रामनगरगृहापवरकादीनामवधूतपरिमाणा-
नां प्रदेशो देश इत्युच्यते ।

उपकारात्पथे पापादाननिमित्तमनर्थदंडः ॥ ४ ॥ असत्युपकारे पापादानद्वेष्टुः अनर्थदंड
इति व्यग्रहिपतं । विरमण विरतिः निवृत्तिरिति यागम् । दिग्देशाननर्थदंडेभ्योविरतिः दिग्देशाननर्थदंडविरतिः ।
साधनं कृतेति वृत्तिः । विरतिशब्दः प्रत्येक परिसमाप्यते—दिग्विरतिः देशविरतिरनर्थदंडविरतिरिति ।

विरत्यग्रहणमधिकारादिति चेन्नोपसर्जनानभि संबंधात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् हि सादृत्येनैवाग्र-
हणपरिमहन्मो विरतिर्ब्रूव, इत्यत विरतिग्रहणमनुवर्तते, ततः पुनरिह विरतिग्रहणमनर्थकमिति ! तन्न । किं
कारण ! उपसर्जनानभि संबंधात् । तदनुवर्तमान विरतिग्रहण दिग्देशाननर्थदंडमहणेन उपसर्जनेन नाभि-
सम्पद्यते ततः पुनर्विरतिग्रहणं कियते ।

एकत्वेन गमनं समयः ॥ ६ ॥ समेकीभावे वर्तते तद्यथा संगतं घृनं संगतं तैः इत्युक्ते एकांशू-
तमिति गम्यते एकत्वेन गमनं समयः । प्रतिनियतत्रापनाद्धमनस्कर्म्मपर्यायार्थं प्रतिनियमन्यादात्मनो द्रव्या-
र्थेनैकत्वगमनमभिधेयः । समय एव सामायिक, समयः प्रयोजनं अस्म्येति वा सामायिक ।

उपेत्य तस्मिन् समेकीद्रियाणि इत्युपवासः ॥ ७ ॥ शब्दादिग्रहणं प्रति निवृत्तामुत्पत्तिं पंचा-

तत्रिविधं मायानिदानमिध्यादर्शनभेदात् ॥ ३ ॥ तदेतच्छब्दं त्रिविधं वेदितव्यं कुत.
मायानिदानमिध्यादर्शनभेदात्, माया निष्कृतिर्न चनेत्यनर्थतर । विषयभोगाकाक्षा निदान, मिध्यादर्शनमत-
स्वश्रद्धान । एतस्मात्त्रिविधाच्छब्दानि.कांतो नि शल्यो व्रतीत्युच्यते । अत्र कथिदाह—

विरोधाद्विशेषणानुपपत्तिः ॥ ४ ॥ नि.शल्य-व्रतित्वमित्येतदुभयं विरुद्धं ततो न नि शल्य-
त्वाद् व्रती भवितुमर्हति न हि ददसंबधाच्छत्री स्यात्, तस्मात् व्रताभिसंबधादेव व्रतीति वक्तव्य । शल्याभा-
वाच्च नि.शल्य इति ।

आनर्थक्यं वाऽन्यतरेण मतार्थत्वात् ॥ ५ ॥ यदि व्रतित्वानि शल्यस्तस्मात् व्रतित्वावद्रास्यं,
न नि.शल्य इति । यदि च नि शल्यत्वात् व्रती तस्मान्नि शल्य इत्येतान्द्रास्यं ।

न व्रतीति विरुद्धः इति चेन्न फलविशेषाभावात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् त्रिकल्पोत्र गृह्यते नि-
शल्यो वा व्रती वा इति ततो न विशेषणविशेष्यसंबधाभासो दोष इति । तत्र किं कारणं फलविशेषाभावात्
फलविशेष्यता हि लोके विकल्पो दृष्टः । यथा देवदत्तं घृतेन वा सूपेन वा दध्ना वा मोजयेत् इति । न
तथेह फलविशेष्योक्तिं नि शल्यो वा व्रती वेति उभयविशेषणविशिष्टस्यैकस्येष्टत्वात् ।

नवांगानिभावस्य विवक्षितत्वात् ॥ ७ ॥ न वा एष दोषः किं कारणं अगाणिभावस्य निवर्धि-
तत्वात् न हिंसाघुरपरिमाणप्रवृत्तसंबधात् व्रती भवति अतरेण शल्याभावः, सति शल्यापगमे व्रतसंबधात्
व्रतीति विवक्षितो यथा बहुक्षीरघृतो गोमानिति व्यपदिश्यते, बहुक्षीरघृताभावात् सतीत्यपि गोषु न गोमान्
तथा सशल्यत्वात् सस्त्वपि व्रतेषु न व्रती यस्तु नि.शल्यः स व्रती । तत्रैतत् स्यात् कथमेतदेव भविष्य-
तीत्युच्यते—

प्रधानानुविधानात् अप्रधानस्य ॥ ८ ॥ यथा तीक्ष्णेन परशुना तिनतीति तीक्ष्णगुणविशिष्ट-
परशुरप्रधानभूतं छेत्तु प्रधानस्योपकारे प्रवर्तते तथा नि शल्यस्त्वगुणविशिष्टानि व्रतानि गुणभूतानि तद्वतः
प्रधानस्य विशेषकाणि । आह—किंमेव व्रती व्यपगतशल्यत्रयो हिंसाद्यभावात् यथोक्तक्रियासमूहविजृम्भित-
परिणामः परिग्रहे निरपेक्षः । सर्व एव अगारसंबध प्रति निवृत्तीत्युच्यः प्रतिज्ञायते उत विरतोपि कश्चिन्
गृहीति निक्षीपत इति । अत्रोच्यते—अमीषामेव हिंसादीनां विरतिविशेषस्य भेदात् अधिकृतो व्रती वेषा—

अगार्यनगारश्च ॥ १९ ॥

प्रतिप्रयार्थितयानादगारं ॥ १ ॥ प्रतिप्रयार्थिभिः जनैरुच्यते गम्यते तदित्यगारं वेषम इत्यर्थः ।
अगारमस्यास्तीत्यगारं न प्रियते अगारमत्येत्वनगारः ।

अनिपमप्रसंग इति चेन्न भावागारस्य विवक्षितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं शल्यागारदेवकुली-
यानास्य मुनेरगारिव प्राप्त अनिवृत्तविषयतृष्णस्य कुताश्चिक्कारणात् त्रिमुष्यागारं वने वसत अनगारं
चेन्नियमप्रसंग इति । तत्र किं कारणं भावागारस्य विवक्षितत्वात् । चारित्र्यमोहोदये सति अगारसंबधे
भ्रमनिवृत्तपरिणाम अगारमित्युच्यते स यस्यास्यसौ वने वसन्नपि अगारीति व्यपदेशः, अर्हति । तदभावा-
दनगार इति च भवति ।

प्रतिकारणसाकल्यान् गृहस्थस्याव्रतित्वमिति चेन्न नैगमसंग्रहव्यवहारव्यापारात् नग-
रावासवत् ॥ ३ ॥ यथा गृहापरकादिनगरेकदेशे निवास्यपि नगरावास इति शब्दपते । तथा असक-
लप्रनोपि नैगमसंग्रहव्यवहारनयविशेषापेक्षया व्रतीति व्यपदिश्यते ।

राजपदा ॥ ४ ॥ यथा द्वारिजजनपदसहस्राधिपतिः सार्वभौमो राजेति । एकजनपदपतिः तदर्थ-
श्वरो वा न राजा न भवति भवत्येव । तथाष्टादशश्रीलसहस्रचतुरशीतिगुणशतसहस्रपरत्वादनगारं सप्-
तप्रत इति सप्ततामयतोषु व्रतधरत्वात् न व्रतीति न भवति भवत्येव । अत्राह हिंसादीनामप्यतमस्मात् य-
प्रतिनिवृत्तः स खल्वगारी व्रती नैव, किं तीर्हि पञ्चतप्या अपि विरतेर्वैकल्येन विवक्षित इत्युच्यते—

अणुव्रतोगारी ॥ २० ॥

अणुशब्द सूक्ष्मवचनो द्रष्टव्य । अणुनि व्रतानि, अस्य सोऽणुव्रत । कथमणुत्वमिति चेत् उच्यते—
सर्वसावधानिवृत्त्यसम्भवात् । कुतस्तर्हि असौ निवृत्तः ।

द्वीद्विद्यादिष्यपरोपणान्निवृत्तः ॥ १ ॥ द्वीद्विद्यादीनां जगमानां प्राणिनां व्यपरोपणात् निधा-
निवृत्त अगारीत्याद्यमणुव्रत ।

स्नेहद्वेषमोहावेशात् असत्याभिधानवर्जनप्रवणः ॥ २ ॥ स्नेहस्य द्वेषस्य मोहस्य चाद्वेकात्
षट्सत्याभिधानं ततो निवृत्तादरो गृह्यति द्वितीयमणुव्रत ।

अन्यपीडाकराद् पार्थिववषाद्युत्पादितनिमित्तादप्यदचात् प्रतिनिवृत्तः ॥ ३ ॥ अन्यपी-
डाकर पार्थिववषादिवशादवश्य परित्यक्तमपि यददत्तं तत् प्रतिनिवृत्तादरं श्रावक इति तृतीयमणुव्रत ।

उपात्तानुपात्तानुपागनासगाद्विरतरति ॥ ४ ॥ उपात्ताया अनुपात्तायाश्च अयागनायां सगादि-
रतरति, विरताविरत इति चतुर्थमणुव्रत ।

परिच्छिन्नधनधान्यक्षेत्राद्यवधिर्गृही ॥ ५ ॥ धनधान्यक्षेत्रादीनां इच्छावशात् कृतपरिच्छेदं गृ-
हीति पञ्चममणुव्रत । आह स्वधन्यासि विरतिमनुपगम्यतस्य भावकस्य किमतावानेष विशेष आह्लात्सिदिति
कश्चिदन्योपात्यत्रोच्यते—

दिग्देशानार्थदण्डविरतिसामायिकप्रोपधोपवासोपभोगपरिभोगपरि- माणातिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्च ॥ २१ ॥

आकाशप्रदेशश्रेणी दिक् ॥ १ ॥ आकाशस्य प्रदेशा परमाणुपरिच्छेदात्प्रविभक्ता श्रेणीकृता
दिग्व्यपदेशमर्हति ।

आदित्यादिगतिविभेदस्तद्भेदः ॥ २ ॥ आदित्यादिगत्योदयास्तमयपरिच्छिन्नया विभक्तस्तद्भेद ।
प्राची दिक् दक्षिणा प्रतीची उत्तरा, ऊर्ध्वमधो विदिक्चरति ।

ज्ञानादीनां अवधूतपरिमाणः प्रदेशो देशः ॥ ३ ॥ ग्रामनगरगृहापवरकादीनामवधूतपरिमाणा-
नां प्रदेशो देश इत्युच्यते ।

उपकारात्यये पापादाननिमित्तमनर्थदण्ड ॥ ४ ॥ असंख्युपकारे पापादानहेतु अनर्थदण्ड
इति व्यपह्रियत । विरमण विरति निवृत्तिरिति यावत् । दिग्दृष्टानर्थदण्डव्याविरति दिग्दृष्टानर्थदण्डविरति ।
साधनं कृतेति श्रुति । विरतिशब्द प्रत्येक परिसमाप्यते—दिग्विरति देशविरतिरनर्थदण्डविरतिरिति ।

धिरस्यग्रहणमधिकारादिति चेन्नोपसर्जनानभिसंबन्धात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् हिंसावृत्तस्तेषाम्
क्षपरिग्रहणो विरतिवृत्त, इत्यत विरतिग्रहणमनुवर्तते, तत् पुनरिह विरतिग्रहणमनर्थकमिति । तन्न । किं
करणं । उपसर्जनानभिसंबन्धात् । तदनुवर्तमान विरतिग्रहण दिग्दृष्टानर्थदण्डग्रहणेन उपसर्जनेन नाभिन्न-
वप्यते तत् पुनर्विरतिग्रहणं क्रियते ।

एकत्वेन गमनं समयः ॥ ६ ॥ समेकीभावे वर्तते तत्तथा सगतं घृतं सगतं सैध इत्युक्ते एकीभू-
तमिति गम्यते एकं वनं गमनं समयः । प्रतिनियतकायनाद्गमनस्कार्मपर्यायार्थं प्रतिनिवृत्तत्वादात्मना द्रव्या-
धेनेकत्वगमननिर्णयः । समय एव सामायिक, समय प्रयोजन अस्म्यति वा सामायिक ।

षडस्य तस्मिन् वसतीन्द्रियाणि इत्युपपास ॥ ७ ॥ शब्दादिग्रहणं प्रति निवृत्तौ मुक्त्यानि पचा-

पीद्रियाणि उपेत्य तस्मिन् वसंतीत्युपवासः । अशनपानमह्यलेहलक्ष्णचतुर्विधाहारपरित्याग इत्यर्थः ।
प्रोपवद्यब्दः पर्वपर्यायवाची । प्रोपये उपवासः प्रोपधोपवासः । साधनं कृतेतिवृत्तिः, संज्ञायामिति वा ।

उपेत्य भुज्यते इत्युपभोगः ॥ ८ ॥ उपेन्मात्रमात्रं कृत्य भुज्यते अनुभूयत इत्युपभोगः ।
अशनपानगंधमालादिः ।

परित्यज्ये भुज्यत इति परिभोगः ॥ ९ ॥ सकृद्रुक्त्वा परित्यज्य पुनरपि भुज्यते इति परि-
भोग इत्युच्यते । आच्छादनप्रावरणाच्छाकारशयनाशनगृहयानवाहनादिः । उपभोगश्च परिभोगश्च उपभोगप-
रिभोगौ उपभोगपरिभोगयोः परिमाणं, उपभोगपरिभोगपरिमाणं ।

संप्रममविनाशयन्नततीत्यतिथिः ॥ १० ॥ चारित्र्यलाम्बवोपेतत्वात् संप्रममविनाशयन् अतती-
त्यतिथिः । अथवा नास्य तिथिरस्ति इत्यतिथिः । अनियतकालगमनं, इत्यर्थः । संविमजनं सविभागः,
अतिथये संविभागः अतिथिसविभागः । अश्वघासादिवद्वाचिः ।

व्रतगृहणमनर्थकमिति चेदुक्तं ॥ ११ ॥ व्रतमित्यनुवर्तते पुनर्व्रतग्रहणमनर्थकमिति चेदुक्तं किं-
मुक्तं ? उपसर्जनानभिसंबंधादिति ।

व्रतसंपन्नश्च ब्रह्मः मल्येकमभिसंबध्यते ॥ १२ ॥ दिग्विरतिव्रतसंपन्नः देशविरतिव्रतसंपन्न इत्यादि ।
अथ किमर्था दिङ्निवृत्तिः ?

दुष्परिहारक्षुद्रजंतुमायस्वारिगृनिवृत्तिः ॥ १३ ॥ दुष्परिहारः क्षुद्रजंतुभिराकुला दिश अत-
स्तान्निवृत्तिः कर्तव्या ।

सत्यरिमाणं च योजनादिविरतिज्ञानवद्विः ॥ १४ ॥ तासां परिमाणं योजनादिभिः पर्व-
तादिप्रतिष्ठाभिज्ञानैः कर्तव्यं ।

अगमनेपि प्राणिष्वध्याम्यनुज्ञानमिति चेन्न निवृत्त्यर्थत्वात् ॥ १५ ॥ त्यागमत्तं दिक्परिमा-
णकरणात् अगमनेपि तदंतरावस्थितप्राणिगणत्रयध्याम्यनुज्ञानं प्रसक्तं अन्यथा वा दिक्परिमाणमनर्थक इति
तत्र । किं कारणं ? निवृत्त्यर्थत्वात् । कात्स्न्येन निवृत्तिं कर्तुं अशक्नुवतः शक्त्या प्राणित्रयविरतिं प्रत्यापूर्णस्यात्र
प्राणयाना भवतु वा मा वा भूत् । सत्यपि प्रयोजनभूयस्त्वे परिमितात् दिग्वधेर्बहिर्नोक्तत्वामिति प्रणि-
पानाच्च दोषः ।

तृष्णाप्राकारूपनिरोधतंत्रत्वाच्च ॥ १६ ॥ प्रवृद्धेच्छस्य आत्मनस्तस्यां दिशि विना यत्नात् मणि-
रत्नादित्येतोमोक्षेत्येवं अन्येन श्रोतसाहित्यमपि मणिपद्मादिसमाप्तिरुत्पन्नाप्राकारूपानिरोधः कथं संनिर्तो भवे-
दिति दिग्विरतिः श्रेयसी ।

ततो वहिर्महाव्रतप्रसिद्धिः ॥ १७ ॥ अहिंसापुण्यव्रतप्राणिभोग्यस्य परिमितादिगवधेर्बहिर्मनोना-
स्कापयोगेः कृतकारितानुमतविकल्पेः हिंसादिसर्वसायपनिवृत्तिरिति महाव्रतस्त्वममेव ।

तथैव देशनिवृत्तिः ॥ १८ ॥ यथा दिङ्निवृत्तिः कृता तथैव देशनिवृत्तिः कर्तव्या । मदीयस्य
गृहांतरस्य तटाकस्य वा मध्यं मुक्त्वा देशांतरं नास्तत्स्यां इति तन्निवृत्तौ पूर्वम् प्रयोजनं यदित्यर्थः ।
महाव्रतत्वं च बहिर्मन्यस्याप्य । अवयवयोर्विशेषः-दिग्विरतिः सार्वकाण्डिकी देशविरतिर्यथासात्किता-
यनियमेनेति ।

अनर्थदंडः पंचषा अपघ्यानपापोपदेशप्रमादाचारितहिंसाप्रदानाश्रुतेभेदात् ॥ १९ ॥
अनर्थदंडः पंचषा भिद्यते कुतः ? अपघ्यानपापोपदेशप्रमादाचारितहिंसाप्रदानाश्रुतेभेदात् ।
सत्रं परेषां जयपराजयवर्षाण्डेदस्वहरणादि कथं स्वादिभि मनसा धिंदनमपघ्यानं ॥ २० ॥

क्लेशतिर्यग्वाणिज्यावधारणमकारमकादिषु पापसंयुतं वचनं पापोपदेशः ॥ २१ ॥ तद्यथा
अस्मिन् देशे दासा दास्यः सुलभास्तानमु देशं नात्वा विक्रयकृते महानर्थलाभो भवतीति क्लेशवणि-
ज्या । गोमहिष्यादीन् अमुत्र गृहीत्वा अन्यत्र देशे व्यवहारे कृते भूरिवित्तलाभ इति तिर्यग्वाणिज्या । यागु-
रिकतौकारिकशाकुनिकादिभ्यो भृगवग्रहशकुतप्रभृतयोऽमुस्मिन् देशे सतीति वचनं वधकोपदेशः ।
आरमकस्य कृषीबलादिभ्यः क्षित्युदकजलनपवनवनस्पत्याभ्योऽनेनोपायेन कर्तव्यः इत्याख्यानमारभको-
पदेशः । इत्येव प्रकारं पापसंयुक्तं वचनं पापोपदेशः ।

प्रयोजनमंतरेणापि हृषादिछेदनभूमिकुहनसच्छिद्यसेचनाद्यवयवकर्म प्रमादाचरितमिति
कथ्यते ॥ २२ ॥

विषयस्त्रागिरञ्जुकशादंढादिहिंसोपकरणप्रदानं हिंसाप्रदानमित्युच्यते ॥ २३ ॥

हिंसारागादिमवर्धितदुष्टरूपाश्रयणाश्रयणव्यापृतिरश्रुभ्रुतिरित्याख्यायते ॥ २४ ॥
एतस्मादनर्थदंढाद्विरति कार्या ।

मध्येऽनर्थदंढग्रहणं पूर्वोत्तरातिरेकानर्थक्यज्ञापनार्थं ॥ २५ ॥ पूर्वयो दिग्देशयोक्त-
रयोक्षोपभोगपरिभोगयोरवधूतपरिमाणयोरनर्थक्यक्रमणादिविषयोपसेवनं च निष्प्रयोजनं न कर्म कर्तव्यमि-
त्यातिरेकनिवृत्तिज्ञापनार्थं मध्येऽनर्थदंढवचनं क्रियते ।

सामायिके नियतदेशकाले महाव्रतस्य पूर्ववत् ॥ २६ ॥ इति देशे, एतावति काले इत्यव-
धारिते सामायिके स्थितस्य महाव्रतस्य पूर्ववद्वेदितव्यं, अणुस्थूलकृताहिंसादिनिवृत्ते ।

संयमप्रसंग इति चेन्न तद्व्यातिकर्मोदयात् ॥ २७ ॥ स्यान्मतं सामायिके सर्वसानपानिवृत्ति-
लक्षणे स्थितस्य तस्य संयमः प्राप्नोतीति । तत्र । किं कारणं तद्व्यातिकर्मोदयात् । तस्य हि संयमव्यातिकर्मो-
दयोक्तीति न सप्ततत्त्व ।

महाव्रतत्वाभाव इति चेन्नोपचारात् राजकुले सर्वगतचैत्रवत् ॥ २८ ॥ यद्यप्यंतरसंयमया-
जतिकर्मोदयोदितं तदुदयेनावश्यं अनिवृत्तपरिणामेन भवितव्यं ततश्च महाव्रतस्य तस्य नोपपद्यत इति मतं । तत्र ।
किं कारणं उपचारात् । राजकुले सर्वगतचैत्रवत् । यथा पौरजनपदकोष्टागारादिषु बाह्येषु व्यापारेषु
सर्वेषु व्यापृतं स्नानानुलेपनशयनात् पुरादिव्यापारेषु अन्यतरस्य केषुचित् व्यापृतिमननुगच्छन्नि राजकुले
सर्वगतक्षेत्र इत्युपचर्यते । तथा हिंसादिषु बाह्येषु सर्वेषु अनाशकधिपणं अन्यतरसंयमव्यातिकर्मोदया-
पादितमदाविरतिपरिणामे सत्यपि महान्तं इत्युपचर्यते । एव च कृत्वा अभ्यस्यत्यापि निर्ममल्लिङ्गधारिणः
एकादशागम्यापिनः महाव्रतपरिपालनादसप्ततभावनस्यापि उपरिभैरेयकविमानवासितोपपन्ना भवति ।

स्नानगंधमाख्यादिविरहितोऽवकाशे शुचावुपवसेत् ॥ २९ ॥ स्वचरीरसंस्कारसंस्कारणस्ना-
नगंधमाख्यामरणादिभिर्विरहितः शुची अवकाशे साधुमिनासे चैत्यालये स्वप्रोपधोपशसगृहे वा धर्मतथा-
श्रवणश्रावणचित्तनावहिततः करणं सन्नुपवसेत् निरारम श्रमकः ।

भोगसंस्कारानं पंचाविधं त्रसघातप्रमादबहुवृत्तानिष्टानुपसेव्यविषयभेदात् ॥ ३० ॥
भोगपरित्यक्त्या पंचविधं प्रत्येतव्यं । कुत त्रसघातप्रमादबहुवृत्तानिष्टानुपसेव्यविषयभेदात् । तत्र मधु-
मासं सदा परिहर्तव्यं त्रसघातं प्रति निवृत्तचेतसा । मधुमुपसेव्यमानं कार्याकार्यनियेकसमोहकर-
मिति तद्वर्जनं प्रमादविरहायागुप्रेषः । केतव्यवर्जनं पुण्यादीनि बहुजनुपोनिस्थानानि शृंगवेरमूलकादि
हरिदानिवृत्तमुमादीन्यनंतकायव्यपदेशार्हाणि, एतेषामुपसेवने बहुघातोत्पन्नमिति तत्परिहारः श्रेयान् ।
यानवाहनभरणादिषु एतावदेवैष्टमतोऽन्यदनिष्टमित्यानिष्ठानिर्वर्तनं कर्तव्यं । न हि असत्यभिसाधिनियमे व्रत-

मिति इष्टानामपि चिन्मयविकृतवेषाभरणादीनामनुपसेव्यानां परित्यागः कार्यः, यावज्जीवं । अथ न शक्ति-
रसि कालपरिच्छेदेन वस्तुपरिमाणेन च शक्यनुरूप निवर्तनं कार्यम् ।

अतिथिसंविभागश्चतुर्विधोभिसोपकरणौपचर्यप्रतिश्रयभेदात् ॥ ११ ॥ अतिथिसंविभाग-
श्चतुर्धा भिद्यते कुतः । भिसोपकरणौपचर्यप्रतिश्रयभेदात् । मोक्षार्थमन्युच्यतायातिथये संयमपरायणाय शुद्धाय
छद्मचेतसा निरवया भिक्षा देया । धर्मोपकरणानि च सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्योपवृहणानि दातव्यानि । औपच-
र्यायोग्यमुपबोजनीय । प्रतिश्रयश्च परमधर्मश्रद्धया प्रतिपादयितव्य इति । चक्षुश्चो वक्ष्यमाणगृहस्थधर्म-
समुच्चयार्थः । कः पुनरसौ ?

मारणांतिकीं सहेखनां जोपिता ॥ २२ ॥

स्वायुरिन्द्रियवच्छसंस्थो मरणं ॥ १ ॥ स्वपरिणामोपात्तस्यायुषः इंदियाणां बलानां च कारण-
वशात् संस्थो मरणमिति मन्यते मनीषिणः ।

अंतःप्रहणं तद्भवमरणप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ मरणं द्विविधं नित्यमरणं तद्भवमरणं चेति । तत्र
नित्यमरणं समये समये स्थायुरादीनां निवृत्तिः । तद्भवमरणं भवोत्तरप्राप्त्यनतरोपश्लिष्ट पूर्वभरवि-
गमन । तत्रातप्रहणं कियते तद्भवमरणपरिग्रहार्थं । मरणवन्तो मरणांतः मरणांतः प्रयोजनमस्या
इति मारणांतिकी ।

सम्यक्कायकपायलेखना सहेखना ॥ ३ ॥ लिखेर्णतस्य लेखना वनूकरणमिति यावत् । काय-
स्य वाक्षस्य अम्यतराणां च कपायाणां तत्कारणहापनया क्रमेण सम्यक् लेखना । तां मारणांतिकीं सहे-
खनां जोपिता । सेविता गृहस्थमिसवधः ।

सेविताग्रहणं विस्पष्टार्थमिति चेन्नार्थविशेषोपपत्तेः ॥ ४ ॥ स्यान्मतं इह सेवितेत्यत्र विस्-
ष्टार्थं वक्तव्यमिति तन्न । किं कारणं ? अर्थविशेषोपपत्तेः । न केवलमिह सेवनं गृह्यते किं तर्हि ? प्राण्यर्थोपि ।
अपि प्रातिसेवनयोरिति यस्मात् । असत्त्वां प्राति बलाज सहेखना कार्यते सत्या हि प्राति स्वयमेव करोति ।

सहेखनाया जोपितेति प्राप्नोतीति चेन्न तुनः प्रयोगात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं यथा कटस्य
कर्तेति निमित्तिर्देशः तथा सहेखनाया जोपितेति प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? तुनः प्रयोगात् ।

आत्मवचकत्वसंग इति चेन्नाभ्यमत्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतं सहेखनामासितस्य स्वाभिसधि-
पूर्वकापुर्विनिवृत्तिरामनयः प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? अभ्यमत्तत्वात् । अभ्यमत्तयोगाद्धि प्राणव्यपरोपणं
हिमेष्टक, नचाह्य, प्रमादयोगोस्ति कुतः ।

रागाद्यभावात् ॥ ७ ॥ रागद्वेषमोहादिष्य हि निवशस्त्राशुत्तरकारणप्रयोगवशात् आत्मानं ध्यतः
स्वघातो भवति । न तथा सहेखना प्रतिपन्नस्य रागादयः सति ततो नात्मवधोपपत्तयः । उक्तञ्च—

रागादीणमणुया अहिसकतेति देसिद समये ।

तेसि चेदुण्ची हितेति जिणेहि जिदिट्ठा ॥ १ ॥

किञ्च—

मरणस्यानिष्टत्वात् ॥ ८ ॥ यथा वणिजः विविधवण्यदानादानसंचयपरस्य गृहविनाशोऽनिष्टः
तद्विनाशकारणे शोपस्थिते यथाशक्ति परिहरति दुष्परिहरे च पण्यविनाशो यथा भवति तथा यतते ।
एव गृहस्थोपि धनशीलपुण्यसंचयप्रवर्तमानस्वदाश्रयस्य शरीरस्य न पातमभिवांशति तदुपपन्नकारणे शोप-
स्थिते स्वगुणाविरोधेन परिहरति, दुष्परिहरे च यथा स्वगुणाविनाशो न भवति तथा यतति कथमम-
न्यो भवेत् । किञ्च—

समयानभिसंधानात् ॥ ९ ॥ यथा तपस्यः शीतोष्णजमुखदुःखानभिसंधानात् नाभिसंहितमु-
खदुःखसंबन्धेऽपि मुखदुःखकृतरागद्वेषाभावात् न मुखदुःखकृतकर्मबंधमाह । तपार्हत्प्रणीतां सहेयनां दुर्ग-
जोषितमरणानभिसंधानात् अनभिसंहितात्मीयमरणसंबन्धे रागद्वेषाभावात् नात्मबन्धकः । किंच—

स्वसमयविरोधात् ॥ १० ॥ यथा क्षणिकवादिनः, अक्षणेकाः सर्वे भावाः इति व्रततः स्वम-
यविरोधस्तथा यदा सत्वश्च भवति सत्वसज्ञा भवति बन्धकश्च भवति बन्धचित्तं चास्योत्पन्नं भवति इत्येतां
चतुर्विधां चेतनां प्राप्य हिंसा जायत इति व्रततोऽसत्यात्मबन्धकत्वाच्चेति सहेयनां दुर्गतः आत्मबन्धकत्वं
जायत इत्याचक्ष्णाणस्यासचेतितकर्मबंधाभावात् समयविरोधः । अथ स्वसमयविरोधो माभूदिति चतुर्विधयेन
चेतनया कर्म भिर्यत इतीष्टं । ननु सहेयवनायां आत्मबन्धकचित्ताभावात् आत्माहिंसकत्वं मिदं । अथवा
यथा सदा मौनव्रतिकस्य मौनव्रतिकोत्पत्तीति बन्धनं स्वयंचसा विरुध्यते । तथा सर्वानात्मकवादिनः आत्मा-
भावादात्मनो बन्धकत्वमाप्यक्षाणस्य सर्व्यात्मकार्यसत्वबन्धनविरोधः । अथ स्वसमयविरोधो माकृत्यादिति सर्व-
व्यक्तमिष्टं । नन्वात्माभावात् आत्मबन्धमायः । योऽपि मृत्वात् निःक्रिय आत्मेति तस्य पुनः साधनतः सेयितां
सहेयवनामातिष्ठमानस्यात्मबन्धकत्वं भवतीत्यभिलपतः आत्मनोनिःक्रियत्वं प्रतिज्ञाहानिः । निःक्रियत्वान्मुप-
गमे चात्मबन्धप्राप्त्युपादभनाभावः । आह—

कदा अनेन सहेयवनायां प्रयतितत्पमिलमोष्यते—

जरारोगेन्द्रियहानिभिरावबध्दकपरिहाये ॥ ११ ॥ जरसा शरीरदूषिण्या यदा प्रवृत्तजंघावन्तीर्वी-
भवति रोगश्च वातादिविकारजनितैरभिदुतः प्रधीर्गोद्विषयश्च भवति तदा आरक्ष्यरुपरिक्षयमपेक्षमाणं स्तु-
तिमान् प्रामुकाशनपानकोपवाससेवनानादिना क्रमेण प्रधीयमाणशरीरपलः आमरणाद्वायनानुपेक्षासमाधि-
बुधः शालोक्तेन विधिना सहेयवनां जोषिता उत्तमार्थस्याराधको भवति ।

एकयोगकरणं न्याय्यमिति चेन्न कदाचित्कस्यचित्तां प्रत्याभिमुख्यज्ञापनार्थत्वात् ॥ १२ ॥
स्वादित्त्वं पूर्वसूत्रेण इह एक एव योगः कर्तव्यः, लब्धर्थ इति । तस्य किं कारणं ! कदाचित् कस्यचित् तां
प्रत्याभिमुख्यज्ञापनार्थत्वात् । सप्ततयशालवतः कदाचित् कस्यचिदेन गृहिणः सहेयवनाभिमुख्यं न सर्व-
स्येति । किंच—

वेदमपारित्यागिनस्तदुपदेशात् ॥ १३ ॥ वेदमपारित्यागिनः दिग्विरत्यादितमनवशीलोपदेशतः ।
वेदमपारित्यागिन तु ध्यायकत्वेनैव गृहिणः सहेयवनेत्येवमर्थो भेदेनोपदेशः ।

अविशेषविधिवृत्तिपादनार्थत्वाद्वा ॥ १४ ॥ अयं सहेयवनाविधिः, न ध्यायकस्यैव दिग्विर-
क्षादिसालवतः ! किं तर्हि सप्ततयशीर्षाति अविशेषज्ञापनार्थत्वाद्वा पृथगुपदेशः कृतः । अत्राह उक्तं भवता
निःशब्दो प्रतीति तत्र चोक्तानि शब्दानि मायानिदानमिष्यादर्शनसत्त्वानि ततः सत्प्रादृष्टिना प्रतीना
भवितव्यं । तत्सत्प्रादृष्टेर्न किं निरवधारमुत तापमादमियुष्यते । कस्यचित्मेहनीपायस्थाविशेषान् कदा-
चिदिमे भवन्त्यपवादाः—

शंकाकांक्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्य-

गृह्येरतीचाराः ॥ २३ ॥

निःशंकितचारस्यो व्याख्याताः दर्शनविशुद्धिरित्यत्र । तत्प्रतिगृह्यताः शंकास्यो वेदिन्याः ।
अथ प्रशंसासंस्तवा यो विशेषः ?

सारमानसविषयभेदात् प्रशंसासंस्तवभेदः ॥ १ ॥ मनसा विष्यादृष्टिज्ञानवारीप्रगुणोद्भावनं
प्रशंसा । ज्ञानभूतगुणोद्भावनबन्धन सत्त्व इत्यपमनयोर्भेदः ।

प्रकरणादगार्यवधारणमिति चेन्न सम्यग्दृष्टिग्रहणस्य उभयार्थत्वात् ॥ २ ॥ स्वाम्तं अगारिभ्रतशीलप्रकरणमिदमतः तस्यैव सम्यग्दृष्टः शंकादयोतिचाराः प्रसक्ता नानगारस्येति ! तन्न । किं कारणं ? सम्यग्दृष्टिग्रहणस्योभयार्थत्वात् । पुनः सम्यग्दृष्टिग्रहणमेवमर्थं सम्यग्दर्शनसामान्यस्येतिचारा इति । यद्येवमर्थं सम्यग्दृष्टिग्रहणं नार्थेनित्, अगारिग्रहणं निवृत्तमित्याह्वयेयं ? नैवं शक्यं उत्तरत्राङ्गारिग्रहणानु-
वर्तनस्येष्टत्वात् ।

दर्शनमोहोदयादतिचरणमतीचारः ॥ ३ ॥ दर्शनमोहोदयात्तत्त्वार्थभ्रद्धानादतिचरणमतीचारः
अतिक्रम इत्यनर्थोत्तरं । एते शंकादयः पंच सम्यग्दर्शनस्यातिचाराः ।

अष्टांगत्वात् सम्यग्दर्शनस्यातिक्रमणाच्चावप्तमेवेति चेन्नात्रैवांतर्भावात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत्
सम्यग्दर्शनमष्टांगं निःशंकितत्वादित्युक्तं उक्तं तस्यातिचारेरपि तावद्भिरेव भवितव्यमित्यवष्टावतिचारा
उपदेष्टव्याः ? इति तन्न किं कारणं ? अत्रैवांतर्भावात् । अतशीलानां पंच पंचातिचारान् विवक्षुणा आचा-
र्येण प्रशंसासंस्कारयोरितरेतरानंतर्भावसम्यग्दृष्टेरपि ग्रंथं वातिचारा उक्ता इति न दोषः ।

आह—सम्यग्दर्शनस्याप्यस्य अतशीलपत्राचितजिनधर्मकमलकर्णिकाकारस्यागार्यनगारयोः साधा-
रणाः शंकादयोतिचारा व्याख्याताः । इदानीं अतशीलानां अतिचारगणना कर्तव्येति । तत्र अतशील-
तिक्रमेयत्वात्प्रापनार्थमिदमुच्यते—

अतशीलेषु पंच पंच यथाक्रमं ॥ २४ ॥

प्रतानि अहिंसादीनि । शीलानि दिग्विरत्यादीनि । प्रतानि च शीलानि च अतशीलानि । तेषु
अतशीलेषु ।

अतग्रहणमेवास्त्विति चेन्न शीलविशेषयोजनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्वाम्तं अतग्रहणमेवास्तु
दिग्विरत्यादीनि अपि प्रतान्येव अतश्चेतदेवं यदाह 'अतिथिसंविभागप्रतसंपन्नधेति' ! तन्न किं कारणं ? शील-
विशेषयोजनार्थत्वात् । अभिसंधिपूर्वको नियमो प्रतमिति कृत्वा दिग्विरत्यादीन्यपि प्रतानि भवन्ति । किंतु
अतपरिरक्षणं शीलमित्यस्य विशेषस्य योजनार्थं शीलग्रहणं तेन दिग्विरत्यादीनि शीलग्रहणेन गृह्यते ।

सामर्थ्याद्गृहिमतसंपत्त्ययः ॥ २ ॥ यद्यपि इदं सूत्रमविशेषेणोक्तं तथापि सामर्थ्याद्गृहिमत
ग्रहणमवसेयं । किं सामर्थ्यं ? वक्ष्यमाणप्रवचपष्ठेदादिप्रवचनं । ते हि वक्ष्यपष्ठेदादयो गृह्यस्येन नानगारस्येति ।

पंच पंचेति वीप्सायां द्वित्वं ॥ ३ ॥ पंच पंचेत्येतत् वीप्सायां द्वित्वमरसेयं ततो नवयवामि-
धानं वीप्सायामिति अनवयवेन अतशीलानि पंचसंख्यया व्याप्यन्ते । ननु च लघ्वर्थं पंचश इति शसा
निर्देशः कर्तव्यः । सत्यमेवमेतत् व्यक्त्यर्थं वाक्येन निर्देशः कियते ।

यथाक्रमवचनं वक्ष्यमाणातिचारकमसंवेपनार्थं ॥ ४ ॥ वक्ष्यमाणा अतिचारा अहिंसा-
दिभिः क्रमेणाभिसम्यप्यंतामित्येवमर्थं यथाक्रमरचनं कियते । यो यः क्रमो यथाक्रमं क्रमानतिवृत्त्यर्थः ।

आह यदेवं तस्मादुच्यतां तावदाद्यस्य प्राणव्यपरोपणनिवृत्तलक्षणस्यानुव्रतस्य केतिचाराः ? येभ्यो
निवृत्ता निरपवादो भवतीत्युच्यते—

बंधवधच्छेदातिभारारोपणानपाननिरोधाः ॥ २५ ॥

अभिमतदेशगतिनिरोधहेतुर्वधः ॥ १ ॥ अभिमतदेशगमनं प्रयुज्युक्तस्य सप्रतिनंभेदः पादा-
दिषु रग्मादिभिः, व्यतिपंगो बंध इत्युच्यते ॥

प्राणिपीडाहेतुर्वधः ॥ २ ॥ दंढकशावेजादिभिरभिधातः प्राणिनां यथ इति गृह्यते तेन प्राणिन्य-
परोपणं, ततः प्राणेषास्य विनिवृत्तत्वात् ।

छेदोपापनयनं ॥ ३ ॥ कर्णमासिकादीनां अवयवानां अपनयनं छेद इति कथ्यते ।

न्याय्यभारादतिरिक्तभारवाहनमतिभारारोपणं ॥ ४ ॥ न्याय्यादनपेताद्वारादतिरिक्तस्य भारस्य वाहनमतिभोभाद्रवादीनामतिभारारोपणमिति गण्यते ।

क्षुत्पिपासानाधनमन्नपानानिरोधः ॥ ५ ॥ तेषामेव गरादीनां कुतश्चित् कारणात् क्षुत्पिपासानाधोत्पादनमन्नपाननिरोध इत्याख्यायते । एते पञ्च अहिंसापुत्रतस्यातिचाराः ।

मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहार- साकारमंत्रभेदाः ॥ २६ ॥

मिथ्यान्यप्रवर्तनमतिसंथापनं वा मिथ्योपदेशः ॥ १ ॥ अन्युदयनि श्रेयसार्थेषु क्रियाविशेषेषु अन्यस्यान्यथा प्रवर्तनमतिसंथापनं वा मिथ्योपदेश इत्युच्यते ।

संवृतस्य मकाशनं रहोभ्याख्यानं ॥ २ ॥ स्त्रीपुंसान्यां एकांतिमुष्ठितस्य क्रियाविशेषस्य प्रकाशनं यत् रहोभ्याख्यानं तद्वेदितव्यम् ।

परप्रयोगादन्यानुक्तपद्धतिकर्म कूटलेखक्रिया ॥ ३ ॥ अन्येनानुक्तं किञ्चित् परप्रयोगवशात् एव तेनोक्तं अनुष्ठितमिति वचनानिमित्तं लेखनं कूटलेखक्रिया ।

हिरण्यादिनिक्षेपेऽल्पसंख्यानुज्ञावचनं न्यासापहारः ॥ ४ ॥ हिरण्यादेर्द्रव्यस्य निक्षेपपूर्वस्मृतसंख्यस्याल्पसंख्यानामाददानस्यैवामिहानुज्ञावचनं न्यासापहार इत्याख्यायते ।

अर्थादिभिः परगुह्यमकाशनं साकारमंत्रभेदः ॥ ५ ॥ अर्थप्रकरणागनिकारभूक्षेपादिभिः पराकृतमुपलभ्य तदाविष्करणमसूयादिनिमित्तं यत्साकारमंत्रभेद इति कथ्यते । त एते सत्यमतस्य पञ्चातिक्रमाः ।

स्तेनप्रयोगतदाहतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानो- न्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २७ ॥

भोषकस्य त्रिधा प्रयोजनं स्तेनप्रयोगः ॥ १ ॥ मुष्णत स्वयमेव वा प्रयुक्तं अन्येन वा प्रयोजयति प्रयुक्तमनुमन्यते वा यत् स स्तेनप्रयोगो वेदितव्यः ।

चोराणीतग्रहणं तदाहतादानं ॥ २ ॥ अप्रयुक्तेनाननुमतन चोरेणानीतस्य ग्रहणं तदाहतादानं प्रत्येतव्यं । तत्र को दोषः परपीडाराजमयादयः प्रतीता । एतेन विरुद्धराज्यातिरिक्तमादयो व्याख्याता ।

उचितादभ्यधादानग्रहणमतिक्रमः ॥ ३ ॥ उचितान्यायान् अन्येन प्रकारेण दानग्रहणमतिक्रम इत्युच्यते । विरुद्धं राज्यं विरुद्धराज्येऽतिक्रमं विरुद्धराज्यातिक्रमः । तत्राल्पमूल्यलभ्यानि महार्थाणि द्रव्याणीति प्रयत्नः ।

कूटप्रत्यस्तुकादिभिः कथञ्चिद्विषयप्रयोगो हीनाधिकमानोन्मानः ॥ ४ ॥ प्रस्थादिमानं तुलागुमानं । एतेन न्यूनेनान्यस्मै देयं अधिकेनात्मनो ग्राह्यमित्येवमादिकूटप्रयोगं हीनाधिकमानोन्मानमित्याख्यायते ।

कृत्रिमहिरण्यादिकरणं प्रतिरूपकव्यवहारः ॥ ५ ॥ कृत्रिमं हिरण्यादिभिः वचनापूर्वकोन्मपहारः प्रतिरूपकव्यवहार इति न्यपदिश्यते । त एते पञ्च अदत्तादानविरतेरतीचाराः ।

परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमनानंगक्री- डाकामतीव्राभिनिवेशाः ॥ २८ ॥

सद्वेद्यचारित्रयोर्होदयाद्विवहर्न विवाहः ॥ १ ॥ सद्वेद्यस्य चाग्निमोहस्य चोदयात् विवहर्न कन्यामरण विवाह इत्याख्यायते । परस्य विवाह परविवाहः । परविवाहस्य करण परविवाहकरण ।

अयनशीलेत्वरि ॥ १ ॥ ज्ञानावरणक्षयोपशमापादितकलागुणज्ञतया चरित्रमोहखीविदोदयप्रकर्षादिगोपगिनामोदयावष्टभाश्च परपुराणेति गच्छतीत्येवशीला इत्वरि । ततः कुसाया कः । इत्वरिका । अपरिगृहीता च परिगृहीता च अपरिगृहीतापरिगृहीते । या गणिकात्वेन पुंश्चालत्वेन वा परपुरुषमगमनशीला अस्वामिका अपरिगृहीता । या पुनः एकपुरुषमर्तुका सा परिगृहीता । इत्वरिके च ते अपरिगृहीतापरिगृहीते च इत्वारिकापरिगृहीतापरिगृहीते तयोर्गमन इत्वारिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमन ।

अनंतेषु क्रीडा अनंगक्रीडा ॥ ३ ॥ अंगं प्रजनन भोनिश्च ततोन्पन्न क्रीडा भगमक्रीडा । अनेकविधप्रजननविकारेण जघनादन्यत्र चांगे रतिरित्यर्थः ।

कामरूप प्रवृद्धः परिणामः कामतीव्राभिनिवेशः ॥ ४ ॥ कामस्य प्रवृद्धः परिणामः अनुपरतवृत्त्यादि । कामतीव्राभिनिवेश इत्युच्यते । एते पञ्च स्वदारसतोषप्रतत्प्रातिचाराः ।

दीक्षितातिवाक्यतैर्यग्योन्थाद्रीनामनुपसंग्रह इति चेन्न कामतीव्राभिनिवेशगूहणात्सिद्धेः ॥ ५ ॥ स्यान्मत दीक्षिता अतिवाला तैर्यग्योनीत्येवमादीना अनुपसंग्रह इति १ तन्न किं कारणं कामतीव्राभिनिवेशग्रहणात् सिद्धे । दीक्षितादिषु हि परिहर्तव्यासु वृत्ति कामतीव्राभिनिवेशाद्भवति । उक्तोऽत्र दोषः राजभक्त्योकापवादोऽतिः ।

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २९ ॥

क्षेत्रवास्त्वादीनां द्वयोर्द्वयोर्द्वि भावः कुप्यात् ॥ १ ॥ क्षेत्रवास्त्वादीनां द्वयोर्द्वयोः द्वयोः भवति । किं-आवलोकेत्याह-प्राक्कुप्यात् । क्षेत्र च वास्तु च क्षेत्रवास्तु, हिरण्यं च सुवर्णं च हिरण्यसुवर्णं, धनं च धान्यं च धनधान्यं, दासी च दासश्च दासीदास । क्षेत्रवास्तु च हिरण्यसुवर्णं च धनधान्यं च दासीदास च कुप्य च क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यानि । दासीदासमिति गमाश्चादिषु निपातनात् एकशेषभावात् । क्षेत्र सस्याधिकरण, वास्तु आगार, हिरण्य रूपादिभ्यश्चहारतन, सुवर्णं प्रतीत, धन गवादि, धान्यं त्रीणादि दासीदास भृत्यस्त्रीपुमवर्गः कुप्य क्षौमकार्पासकौशेयचन्दनादि ।

तीत्रलोभाभिनिवेशादतिरेकाः प्रमाणातिक्रमाः ॥ २ ॥ एतस्यानेन परिग्रहोऽयमनातोऽन्य इति परिच्छिन्नात् क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यादतिरेका, अतिलोभप्रमाण प्रमाणातिक्रमा इति प्रमाणाख्यायते । ॥ एते पञ्च परिग्रहपरिमणयानि क्रमा उक्ता प्रतानामतिचाराः । शीलानामतिचारा बह्व्यते । तद्यथा —

ऊर्ध्वाधर्क्यग्न्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि ॥ ३० ॥

परिमितादिगवधिष्यतिलंघनमतिक्रमः ॥ १ ॥ परिमितस्य दिग्गमेरातिलंघनमतिक्रम इत्युच्यते

स सपासनास्त्रिविधः—ऊर्ध्वातिक्रमः अधोतिक्रमः नियमतिक्रमश्चेति ॥ १ ॥

तत्र यथंतापारोहणादूर्ध्वातिक्रमः ॥ ३ ॥ परंततत्तत्तदूर्ध्वादीनामारोहणादूर्ध्वातिक्रमो भवति ।

पृष्ठावतरणादेरधोतिक्रमः ॥ ४ ॥ व्यावतरणादेः, अधो दिग्गमेरतिशृङ्खितमित्या ।

विक्रमवेशादित्यन्तगतोचाराः ॥ ५ ॥ भूमिभिर्दिगिरिद्रीप्रदेशादित्यन्तगतोचारा इत्युच्यते ।

अभिष्टुतिताया दिशो लोभावेनादाधिक्याभिसंधिः संप्रवृद्धिः ॥ ६ ॥ प्राग् दिशं योजनादिभिः परिच्छिद्य पुनर्लोभप्रशक्ततोषिकाकांक्षेण क्षेत्रवृद्धिरित्यभ्यवसीयते ।

* इच्छापरिमाणेऽतर्भावात् पौनरुक्त्यमिति चेन्न तस्यान्याधिकरणत्वत् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् इच्छापरिमाणे पचमेऽपुनरेतत् अस्यांतर्भावात् पुनर्ग्रहणं पुनरुक्तमिति * तत्र । किं कारणं * तस्यान्याधिकरणत्वात्, इच्छापरिमाणं क्षेत्रास्त्वादिविषय इदं पुन दिग्विरमणमन्यार्थं अस्या दिशि त्वमे जीवितमलाभे च मरणमताऽन्यत्र लाभेपि न गमनामिति, न तु दिशि क्षेत्रादिविव परिग्रहबुद्ध्यात्मनात्करणत्वात् परिमाणकरणमस्ति, ततोऽर्थविशेषोऽस्यावसेयः ।

तदतिक्रमः प्रमादोद्बोध्यसांगादिभिः ॥ ८ ॥ तस्यैतस्य दिक्परिमाणस्यातिक्रमः प्रमादात्, बोद्धाद् व्यासगाद् भवतीत्यवसयः ।

अननुस्मरणं स्मृत्यंतर्गधानं ॥ ९ ॥ अनुस्मरणं परामर्शनं प्रत्येक्षकमन्यनर्थोत्तरं । इदमिदं मया पाजनादिभिर्गर्भज्ञानं कृतमिति तदनापः स्मृत्यंतरगधानं । त एतं पंच दिग्विरमणस्यातिक्रमाः ।

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ॥ ३१ ॥

अन्यमानयेत्याज्ञापनमानयनं ॥ १ ॥ आपमना सकल्पिते देशे स्थितस्य प्रयोदनवद्यात् परिक-
चिदानयेत्याज्ञापनं आनयनमित्याख्यायते ।

एवं कुरिति विनियोगः प्रेष्यप्रयोगः ॥ २ ॥ परिच्छिन्नदेशाद्बहिः स्वयमगत्वा अन्यमन्यता-
नीयं प्रेष्यप्रयोगेणैवाभिप्रेतव्यापारसाधनं प्रेष्यप्रयोगः ।

अभ्युत्कासिकादिकरणं शब्दानुपातः ॥ ३ ॥ व्यापारकरात् प्रकरात् उदिरयान्युत्कासि-
कादिकरणं शब्दानुपात इति शब्ध्यते ।

स्वविग्रहरूपणं रूपानुपातः ॥ ४ ॥ मम रूपं निरीक्ष्य व्यापारमचितानिष्पादयति इति स्ववि-
ग्रहरूपणं रूपानुपात इति निर्णीयते ।

लौघादिनिपातः पुद्गलक्षेपः ॥ ५ ॥ फर्मकरात् प्रकरानुदिश्य लौघपाद्यनिपातः पुद्गलक्षेप इति
कथ्यते । त एतं देशविरमणस्य पचातिक्रमाः ।

कथं पुनरतिक्रम इत्युच्यते—

स्वयमनाक्रममन्येनाक्रमयतीत्यतिक्रमः ॥ ६ ॥ यस्मात् स्वयमतिक्रमन् अभ्येनातिक्रम-
यति तदातिक्रम इति व्यपदिश्यते । यदि हि स्वयमतिक्रमणं, प्रतलोप एवास्य स्यात् ।

कंदर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरि-
भोगानर्थक्यानि ॥ ३२ ॥

रागोद्रेकात् प्रहामभिभोऽशिष्टवाक्प्रयोगः कंदर्पः ॥ १ ॥ चरित्रमोहोदयापादितात् रागो-
द्रेकात् प्रहाससयुक्तो योऽशिष्टवाक्प्रयोगः स कंदर्प इति निर्णीयते ।

तदेवोभयं परत्र द्रष्टव्यकर्मयुक्तं कौत्कुच्यं ॥ २ ॥ रागस्य समावेशाद्वाप्यवचनं अशिष्टवचनं
इत्येतद्भयं परत्र द्रष्टव्यं कायकर्मणा युक्तं कौत्कुच्यमित्युच्यते ।

धाट्यर्थायमवदधदुपलपित्वं मौखर्यं ॥ ३ ॥ अशालीनतया यत्किंचनानर्थकं वदुपलपनं
मौखर्यमिति प्रत्यतः ।

असमीक्ष्य प्रयोजनमाधिक्येन करणमधिकरणं ॥ ४ ॥ अधिरूपभावे यतंते, करोतिश्चाधूर-
प्रादुर्भावे, प्रयोजनमसमीक्ष्य आधिक्येन प्रवर्तनमाधिकरणं ।

तत्प्रेषा कायवाङ्मनोनिपयभेदात् ॥ ५ ॥ तदाधिकरणं त्रेधा व्यवतिष्ठते । कुत ! कायवाङ्मनो-
विपयभेदात् । तत्र मानस परानर्थककाव्यादिचित्तन, वागगतं निष्प्रयोजनकथाछूयान परपीडाप्रधान यत्-
किंचनवक्तृत्व, कायिक च प्रयोजनमन्तरेण गच्छतिष्ठनासीनो वा सचित्ततरपत्रपुष्पफलच्छेदनभेदनकुटन-
क्षेपणादीनि कुर्यात् । अग्निविषक्षारादिप्रदान चारभयेवमादि तत्सर्गमसमीक्ष्याधिकरण ।

यावतार्थेनोपभोगपरिभोगौ सोर्धस्ततोन्वयस्याधिक्यमानर्थक्यं ॥ ६ ॥ यस्य यावतार्थेन उप-
भोगपरिभोगौ प्रकल्प्येते तस्य ताजानर्थ इत्युच्यते ततोन्वयस्याधिक्यमानर्थक्यं भवति ।

उपभोगपरिभोगघर्नेऽतर्भावात् पौनरुक्त्यमसंग इति चेन्न तदर्थानवधारणात् ॥ ७ ॥
स्यदितन् उपभोगपरिभोगघर्नेऽतर्भावात् पौनरुक्त्यमसंग इति ? तन्न, किं कारण ! तदर्थानवधारणात् ।
इच्छावशात् उपभोगपरिभोगपरिमाणवग्रहः सावद्यप्रत्याख्यानं चेति तदुक्त । इह पुन, कल्पस्यैव
आधिक्यमित्यतिक्रम इत्युच्यते । नन्वेवमपि तद्वनातिचारावभावात् इदं वचनमनर्थक ? नानर्थक सचित्ता-
घातिक्रमवचनात् । असमीक्ष्याधिकरणमित्यत्र 'सुप्सुपेति' वृत्तिः । मयूरव्यसकादिस्वाहा । त एते पञ्चानर्थ-
द्वन्द्वितरेतीचारा ।

योगदुःप्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अयं योगशब्दो व्याख्यातार्थो दृष्टव्यः । कः ! कायवाङ्म-
नष्कार्मयोग इत्यत्र ।

दुष्टं प्रणिधानमन्यथा वा दुःप्रणिधानं ॥ २ ॥ प्रणिधान प्रयोगः परिणाम इत्यनर्थातर । दुष्टं
याप प्रणिधानं दुःप्रणिधानं अन्यथा वा प्रणिधानं दुःप्रणिधानं । तत्र कौचादिपरिणामनसात् दुष्टं प्रणि-
धानं शरीरावयवना अनिष्टतमवस्थान, वणसस्काराभावाद्योगमकल्पचापत्वादि बागगत, मनसोऽनर्पितत्वं च,
इत्यन्यथा प्रणिधानं ।

अनादरोनुत्साहः ॥ ३ ॥ इतिकर्तव्यं प्रत्यसाकल्पात् यथाकथञ्चित् प्रवृत्तिरनुत्साह अना-
दर इत्युच्यते ।

अनैकान्तर्यं स्मृत्यनुपस्थानं ॥ ४ ॥ अनैकान्तर्यमसमाहितमनस्कता स्मृत्यनुपस्थानमित्याख्यायते ।

मनो दुःप्रणिधानं तदिति चेन्न तत्रान्वाचित्तनात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् स्मृत्यनुपस्थानं तन्मनो-
दुःप्रणिधानमेवति तस्य महणमनथकमिति ? तन्न किं कारण ? तत्रान्वाचित्तनात् तत्र हि अन्यत् किञ्चित्
अचित्तयश्चित्तमत एव वा विषये श्राव्यावेश औदासी येन वाऽऽरम्भ न मनसः । इह पुन परिस्पदनात्
चित्ताया एकान्तेणानवस्थानमिति निस्पष्टमन्यतर । रात्रिदिनि यस्य वा प्रमादाधिक्य साचर्यानुपस्थान । त
एते पञ्च सामायिकस्यातिक्रमाः ।

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणाना-

दरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥

प्रत्यवेक्षणं चाक्षुषो व्यापारः ॥ १ ॥ जतम सति न सति चेति प्रत्यवेक्षणं चाक्षुषो व्या-
पारः प्रतीयते ।

ममार्जनमुपकरणोपकारः ॥ २ ॥ शृद्दनोपकरणेन यत् किञ्चित् प्रयोजनं तत् प्रमार्जनं प्रत्येत्ये ।

तस्य प्रतिषेधविशिष्टस्योत्सर्गादिभिः संबंधः ॥ ३ ॥ तस्योभयस्यं प्रतिषेधविशिष्टस्य ज्ञात-

गौदिभिस्त्रिभिः प्रत्येकमग्निसवधो भवति अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोसर्ग इत्यादि । तत्राऽप्रत्यवेक्षिताया मुनि
मूत्रपुरीषोत्सर्गः अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य अर्हदाचार्यपूजापकरणस्य, गधमात्म्यधूपादरात्मपरिधानाद्यर्थस्य
यस्त्रपानादेशाऽऽदानमप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य प्रावरणादेः सस्तरव्योपक्रमण ।

आवश्यक्येष्वादर्शः ॥ ४ ॥ अनुसाहो भवति । कुत ? क्षुद्रम्यर्दिसत्वात् । स्मृत्यनुपस्थानं व्याख्यात
त एते पञ्च प्रापधोपवासस्यातिचारा ।

सचित्तसंबंधसंमिश्राभिपवदुःपकाहाराः ॥ ३५ ॥

मह चित्तेन वर्तत इति सचित्तः ॥ १ ॥ चित्तं विज्ञानं तेन सह वर्तत इति सचित्तं, चेतना-
वद्रूपमित्यर्थः ।

तदुपश्लिष्टः संबंधः ॥ २ ॥ तत्र चित्तवत्ता द्रव्येणोपश्लिष्टः संबंध इत्याख्यायते । सवध्यत
इति संबंधः ।

तद्व्यतिकीर्णः संमिश्रः ॥ ३ ॥ तत्र सचित्तेन द्रव्येण व्यतिकीर्णः समिश्र इति कथ्यते ।
समिश्रवत् इति समिश्रः ।

पूर्वेणाविशिष्ट इति चेन्न तत्र संसर्गमात्रत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतः सवधेनाविशिष्टः समिश्र इति
तत्र । किं कारणं ? तत्र संसर्गमात्रत्वात् । सचित्तसवधे हि संसर्गमात्रं विगृहीतं इह तु सूक्ष्मजन्तुव्याकुलये
विभागीकरणस्याशक्यत्वात् नानाजातायद्रव्यसमाहारः सूक्ष्मजन्तुष्य आहारः समिश्र इष्टः । कथं
पुनरस्य सविधादिषु वृत्तिः ? प्रमादसमोहाभ्यां सचित्तादिषु वृत्तिः । क्षुद्रपिपासादुरत्वात् त्वरमाणस्य सवि-
त्तादिषु अक्षानाय पानायानुलपनाय परिधानाय वा वृत्तिर्भवति ।

द्रवो दुष्य वाऽभिपवः ॥ ५ ॥ द्रवः सौवीरदिकं दृश्यं वा द्रव्यमभिपवः इत्यभिधीयते ।

अस्म्यक् पक्वो दुष्पक्वः ॥ ६ ॥ अतस्तदुलपावेनाविच्छेदनेन वा दुष्पु पक्व आहारः दुष्पक्व
इत्युच्यते । ननु दुष्पक्व इति प्राप्नोतीति तत्र । किं कारणं ? कृच्छ्रार्थविवक्षाभावात् न भवति । तस्याभ्यवहारे
को दोषः ? इन्द्रियमदवृद्धिः स्यात् । सचित्तप्रयागा या वातादिप्रकायो वा । तत्प्रतीकारविधाने स्यात् पापलेपः ।
अतिथयश्चैनं परिहरयुरिति । त एते पञ्च उपायोगपरिभोगमह्यमानमयादाभ्याः ।

सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ॥ ३६ ॥

सचित्ते निक्षेपः सचित्तनिक्षेपः ॥ १ ॥ सचित्तो व्याख्यातः ; सचित्तं पञ्चपत्रादौ निधानं
निक्षेप इत्युच्यते । साधनं कृतंति वा मयूरकषसकादिद्वयाद्वा वृत्तिः ।

प्रकरणात् सचित्तेनाऽपिधानं ॥ २ ॥ अपिमानमापरणमि वर्थः । प्रकरणरसात् सचित्तना-
पिधानमिति विशेष्यते, इतरथा हि प्रागविकरणत्वेन निर्दिष्टं सचित्तग्रहणं नाभिसम्बन्धेत ।

अन्यदातुद्गैर्गर्पणं परव्यपदेशः ॥ ३ ॥ अथत्र दातारः सति दीयमानोऽप्ययमप्यस्यति वा
अर्पणं परव्यपदेश इति प्रतिपद्यते ।

प्रयच्छतोऽप्यादराभावो वात्सर्यः ॥ ४ ॥ प्रयच्छतापि सतः आदरमनरेण दानं मात्सर्य-
मिति प्रतीयत ।

अकालं भोजनं कालातिक्रमः ॥ ५ ॥ अनगाराणां अयोम्यकाळे भोजनं कालातिक्रम इति
कथ्यते । पचातिथिसन्निमागशीलभ्रया प्रणीता — सप्तानामपि शीलानामतीचारा उक्ता, उच्यन्तः ।
अथ सत्त्वज्ञानाया मरणविशेषापादानसमर्थाया अनुपदिष्टचित्तेनारम्भाया कर्ताचारा भवतात्पत आह —

जीवितमरणाशंसा मित्रानुरागसुखानुबंधनिदानानि ॥ ३७ ॥

आकाङ्क्षणमाशंसा ॥ १ ॥ आकाङ्क्षणमभिधायः आशंसत्युच्यते । जीवितं च मरणं च जीवितमरणे बयोरारंसा जीवितमरणाशंसा ।

अवश्यमेवैतत्परीरस्यावस्थानादरो जीवितार्थसा ॥ २ ॥ शरीरमिदमवस्थं हेय जलबुद्बुद-
नित्यं अस्यावस्थानं कथं स्यादित्यादरो जीवितार्थसा प्रत्येतन्या ।

जीवितसंश्लेशान्मरणं प्रति चित्तानुरोधो मरणाशंसा ॥ ३ ॥ रोगोपद्रवाकुलतया प्राप्तजीवित-
संश्लेशस्य मरणं प्रति चित्तस्य प्रणिधानं मरणाशंसा इति व्यपदेशमर्हति ।

पूर्वकृतसहपांशुकीदनाद्यनुस्मरणान्मित्रानुरागः ॥ ४ ॥ व्यसने सहायत्वमुत्सवे संभ्रम इमे-
वमादिषु कृतं वाच्यं युगपत् श्रीङ्गनक्रियेवमादीनामनुस्मरणात् मित्रानुरागो भवति ।

अनुभूतप्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबंधः ॥ ५ ॥ एवं मया मुक्तं शयितं क्रीडित-
मित्येवमादि प्रीतिविशेषं प्रति प्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबंध इत्यभिधीयते ।

भोगाकाङ्क्षा नियतं दीयते चित्तं तस्मिन्स्तेनेति वा निदानं ॥ ६ ॥ विषयसुखोत्कर्षाभि-
क्षायो भोगाकाक्षा तया नियतं चित्तं दीयते तस्मिन्स्तेनेति वा निदानमिति व्यपदिश्यते । त एते पञ्च संश्ले-
खनायाः क्रमव्यतिक्रमाः ।

अत्राह उक्तं भवता तीर्थकरत्वकारणकर्मास्त्वनिर्देशो शक्तिरूप्यागतपत्नी इति, पुनश्चोक्तं शीलवत-
विधानेऽतिथिसंविभाग इति तस्य दानस्य लक्षणमीनर्ज्ञातं तदुच्यतामित्यत आह—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानं ॥ ३८ ॥

स्वपरोपकारेनुग्रहः ॥ १ ॥ स्वस्य परस्य चोपकारः अनुग्रह इत्याख्यायते । स्वोपकारः पुण्य-
संचयः परोपकारः सम्प्रदानादिदृष्टिः ॥

स्वशब्दो धनपर्यायवचनः ॥ २ ॥ आश्रमास्मीयक्तातिधनपर्यायवाचित्वे स्वशब्दस्य धनपर्यायवाचि-
नो ग्रहणमिह दृष्टव्यं । अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानं वेदितव्यं ।

अत्राहोक्तं दानं तस्मिन्निगिष्टफलमाहोस्वित् अस्ति कश्चित् प्रतिविशेष इत्यब्रवीत्—

विधिद्रव्यदानतृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३९ ॥

प्रतिग्रहादिक्रमो विधिः ॥ १ ॥ प्रतिग्रह उच्यतेऽस्यापन पादप्रक्षालन अर्चनं प्रणमनमित्येवमा-
दिक्रियाविशेषाणां क्रमो विधिरित्याख्यायते ।

विशेषो गुणकृतस्तस्य प्रत्येकमभिसंबंधः ॥ २ ॥ परस्परतो विशिष्यते विशिष्टिर्न विशेषः
स गुणकृतस्तस्य प्रत्येकमभिसंबन्धो भवति विधिविशेषः, द्रव्यविशेषः, दातृविशेषः, पानविशेष इति ।
तत्र विधिविशेषः प्रतिग्रहादिषु आदरादादरकृतो भेदः ।

तप-स्वाध्यायपरिवृद्धिरेतत्त्वादिद्रव्यविशेषः ॥ ३ ॥ दीयमानेनादौ प्रतिगृह्यतेऽस्तप स्वाध्या-
यपरिणामविद्वद्धिकारणत्वादिद्रव्यविशेष इति भाष्यते ।

अनुसूयाविषादादिदातृविशेषः ॥ ४ ॥ प्रतिग्रहीतरी अनुसूया त्यागेऽविषादः दिव्यतो ददतो
दत्तवत्तश्च प्रीतिमोगः कुशलमभिसंधिता दृष्टफलानुपेक्षिता निरुपरोधत्वमनिदानरामित्येवमादिः दातृ-
विशेषोपसंगः ।

मोक्षकारणगुणसंयोगः पात्रविशेषः ॥ ५ ॥ मोक्षकारणैः सम्पद्दर्शनादिभिः गुणैः योगः पात्रविशेष इति प्रतीयते ।

ततश्च फलविशेषः सित्यादिविशेषाद्बीजफलविशेषवत् ॥ ६ ॥ ततश्च विद्यादिविशेषादान-फलविशेषा भवति यथा क्षित्यादिकारणविशेषसन्निपाते सति नानाविधबीजफलविशेष इति ।

निरात्मकत्वे सर्वभावानां विद्यादिस्वरूपाभावः ॥ ७ ॥ निरात्मका सर्वे भावा इत्यस्मिन् दर्शने विद्यादिस्वरूपाभावः स्यात् । अस्ति चेद्विद्यादिस्वरूपं ? निरात्मकाः सर्वे भावा इत्यमुष्य सगरस्य व्याघातः ।

क्षणिकत्वाच्च विज्ञानस्य तदभिसंधानाभावः ॥ ८ ॥ क्षणमात्रबलविनि विज्ञाने पात्रभूतो यद्य्विस्तपःस्वाध्यायपरायणो मामनुगृहीष्यति । अस्मै च देयमिदं व्रतशीलभावनापरिग्रहणकर । अप्यत्र विधिरित्यभिसन्धिर्न स्यात् ।

पूर्वोत्तरक्षणविषयसंस्कारावग्रहसमर्थकज्ञानाभावात् नित्यत्वाद्भवमिच्छिक्यत्वाच्च ॥ ९ ॥ यस्यापि दर्शनं सत आरम्भोऽकारणत्वाच्चित्तत्वं ज्ञानगुणादर्थोत्तरभूतत्वाद्वत्त्वं सर्वगतः कश्चिच्छिक्यत्वं तस्य तत एव विद्याद्यनुपपत्तिः ।

क्रियागुणसमवायादुपपत्तिरिति चेन्न तत्परिणामाभावात् ॥ १० ॥ स्यादेतन् अर्थांतरत्वेपि इहेदं बुद्धिलक्षणात् समवायादेकत्वापत्ताच्च तद्व्यपदेशोपपत्तेः विद्याद्युपपत्तिरिति ! तत्र । किं कारणं ? तत्परिणामाभावात् । यथा देवदत्तस्य दंडयोगाद्विष्यपदेशोऽपि न दंडत्वभावापत्तिः तथाप्यनौपि क्रियागुणवन्व्यपदेशापि तत्त्वभावसकृमाभावः ततश्चाधिकृतविद्याद्यभाव एव ।

क्षेत्रस्य वाचेतनत्वात् ॥ ११ ॥ यस्यापि दर्शनं चतुर्विधसतिविधं क्षेत्रं अचेतनं, क्षेत्रज्ञचेतनः पुरुष इति तस्यापि क्षेत्रस्याचेतनत्वाद्विद्याद्यभिसंधानाभावो घट्टादिषु । अथासि विद्याद्यभिसंधिर्न तर्हि अचेतनं क्षेत्रं, क्षेत्रज्ञस्य च नित्यत्वात् छुद्रत्वात् निःक्रियत्वादेव विद्याद्यनुपपत्तिः ।

स्याद्वादिनस्तदुपपत्तिर्नेकांशाश्रयणात् ॥ १२ ॥ स्याद्वादिनस्तु तेषां विद्यादीनां उपपत्तेः कुतः ? अनेकांशाश्रयणात् । स्यान्नित्य आत्मा स्यादनित्य इत्येवमाश्रयनेकांशाश्रयणादेकातद्वादिशेषाभावः ।

इति तत्त्वार्थराजवार्तिकव्याख्यानालंकारे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

आश्रयवदार्थं नक्तः । अक्षरप्राप्तं बंध व्याचक्ष्वह । स पुनश्चेतनेतरद्वन्द्वपरिणामः नामादिचतुष्टय-धर्मभागपि द्वयभायसंघः विशेषाद्द्वयैवमवस्थां विभर्ति । तत्र जनुकाष्टरञ्जुनिगलादिलक्षणं द्वयबंध बहु-प्रकारं हित्वा प्रकरणसामर्थ्याद्भावबध म्रमः । स द्वेषा कर्मनोक्तमवधभेदात् । मातापितृपुत्रकं हसंबधः नोक्तमवधः । यः पुनः अयमितरः कर्मबधः । तं पौनर्भक्तिकर्मवधसंततिसंज्ञावादादिमतमनादिमतं च प्रतिजानीमहे बीजाकुराद्भूमिस्ततानवत् । आस्तामेतावन्त्याख्यानं इदमेव तावद्रे वक्ष्य-इमे वधहेतवो यैरय बधः प्रवर्तत इति । इतरथा हि नपपदार्थप्रवृत्तये पुनस्तद्वेतवः प्रणेतव्याः स्युः । स्यादेतत् कार-णाभावाद् वयमप्रसिद्धिसामर्थ्यमिमेत्येव वार्तमानिमौक्षप्रसंगान् ।

अकस्माच्च तदभावात् ॥ १ ॥ यद्यकस्माद्वधः मोक्षः केस्मानाकस्मात्, न चाकस्माद्वधमोक्षौ तदर्थप्रक्रियाया विरोधप्रसगात् । अतो वधमुक्त्वा मापुनर्वोच इति आदौ एव वधकारणनिर्देशाऽनुष्ठेयः । कार्य कारणयोश्च पूर्वापरभावात् पूर्वं कारण वाच्यं पश्चात् कार्यमुच्यते । न वक्तव्या पुनरिह यस्मात् पष्ठसप्तमयोः विविधफलानुग्रहतत्रास्तवप्रकरणवशात् सप्तपञ्चाः, आत्मनः कर्मरथहेतवो व्याख्याताः । के पुनस्त ?

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगा बंधहेतवः ॥ १ ॥

क पुनरेते ? उक्ताः

मिथ्यादर्शनं क्रियास्वंतर्भूतं ॥ १ ॥ पचविंशतिः क्रिया उक्ताः तास्वंतर्भूत मिथ्यादर्शनं दृष्टव्यं ।

* विरतिप्रतिपक्षभूताप्यविः ॥ २ ॥ विरतिर्व्याख्याता तत्प्रतिपक्षभूता अविरतिरपि तत्रैव वर्णिता-इदियकपायाप्रतक्रिया इत्यत्र ।

आज्ञाव्यापादनानाकांक्षक्रिययोरंतर्भावः प्रमादस्य ॥ ३ ॥ आज्ञाव्यापादनक्रियानाकांक्ष-
क्रियापनयोः प्रमादस्यातर्भावा वेदितव्यः । सच्च प्रमादः कुशलेष्वनादरः मनसोऽप्रणिधान ।

कपायाः क्रोधादयः प्रोक्ताः ॥ ४ ॥ क्रोधादयाऽनतानुबध्यप्रत्याख्यानसञ्चलनाविकल्पाः कपा-
याः प्रोक्ताः । क्व ? इदियकपायाप्रतक्रिया इत्यत्रैव ।

योगः कायादिविकल्पः प्रवृत्तः ॥ ५ ॥ योगश्च कायादिविकल्पः प्रवृत्तः । क ? काय-
वाङ्मनस्कर्मयोग इत्यत्र ।

मिथ्यादर्शनं द्वेषा नैसर्गिकपरोपदेशनिमित्तभेदात् ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनं द्वेषा व्यवातिष्ठते
कुतः ? नैसर्गिकपरोपदेशनिमित्तभेदात् ।

तत्रोपदेशनिरपेक्षं नैसर्गिकं ॥ ७ ॥ तत्र परोपदेशमतरेण मिथ्याकर्मोदयवशात् यदाविर्भवति
तत्पर्याश्रितानलक्षणं तन्नैसर्गिकमिति व्यवसीयते ।

परोपदेशनिमित्तं चतुर्विधं क्रियाक्रियावाद्याज्ञानिरुवनेनैयिकमतविकल्पात् ॥ ८ ॥
परोपदेशनिमित्तं मिथ्यादर्शनं चतुर्विधं अवगतव्यं । कुत ? क्रियाक्रियावाद्याज्ञानिरुवनेनैयिकमतविकल्पात् ।

चतुरशीतिक्रियावादाः इति कौकलकांडे विदिप्रभृतिमतविकल्पात् ॥ ९ ॥ कौकलकांडे
विद्विक्तीशिकहस्तिमश्रुमान्कपिकरामशहारिताश्चतुर्दशालयनदिमतविकल्पात् क्रियावादाश्चतुरशीतिविधा
दृष्टव्याः ।

अशीतिशतमाक्रियावादानां ॥ १० ॥ मरीचिकुमारोद्धकपिलगार्ग्यव्याघ्रभूतिषाद्धलिकमादर-
मौद्गल्यनप्रभृतिदर्शनभेदात् अक्रियावादा अशीतिशतसंख्याः प्रत्येतव्याः ।

आज्ञानिकवादाः सप्तपष्टिसंख्याः साकल्यवाष्कलप्रभृतिहाष्टिभेदात् ॥ ११ ॥ साकल्यवा-
ष्कलकुयुपि सात्यमुग्रिचारायणकुटमाध्यदिनीमोदपैण्यत्यादवादरायणस्त्रिष्टुद्वेति कायनरसुजैमिनिप्रभृतिहाष्टि-
भेदात् सप्तपष्टिसंख्या आज्ञानिकवादा द्वेया ।

वैनयिकानां द्वात्रिंशद्विष्टपाराशरदिभार्गवेदात् ॥ १२ ॥ वास्त्रिष्टपाराशरजतुर्कर्णगल्मीकि-
रोमहर्षिजसत्यदत्तव्यासैलापुत्रौपमन्युर्द्वेदत्तापस्थूलदिभार्गवेदात् वैनयिका द्वात्रिंशद्गणना भवति । त एते
मिथ्योपदेशभेदाः त्रीणि शतानि त्रिपठ्युत्तराणि । अत्र चोच्यते-वादरायणरसुजैमिनिप्रभृतीनां भुतित्रिहि-
तक्रियानुग्राहिना कथमाज्ञानिकत्वमिष्यते प्राणिपक्षवर्गसाधनाभिप्रायात् । न हि प्राणिवधः पापहेतु-
धर्मसाधनत्वमावलुमर्हति ।

आगमप्रामण्यात् प्राणिवधो धर्महेतुरिति चेन्न तत्प्रागमत्यासिद्धेः ॥ १३ ॥ स्यादतत

अपौरुषेयो वेदागमोस्ति तस्य कर्तृदोषानुपगमश्चकामावात् प्रामाण्यमतस्तत्र प्रणीतः प्राणिवधो धर्महेतुरिति । तन्न । किं कारणं ? तस्यागमकत्वासिद्धेः । सर्वप्राणिहितानुशासने हि प्रवृत्त आगमः । न हिंसाविधायि वचः आगमो भवितुमर्हति दस्युजनवचनम् । किंच—

अनवस्थानात् ॥ १४ ॥ यथाय पुष्य मय पुनर्वसु इति वितंतादियचोनवस्थानात् अप्रमाण तथा वेद एव कश्चित् प्रदेशे धर्महेतु पशुवध उक्तः । पशुवधनं सर्वान् कामान् न वामांति “यज्ञो हि भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधो वधः” इति च । कश्चिन् पुनरजे. त्रिगर्भपरमोषितैर्वाजैरजः पिष्टमयं कृत्वा यष्टव्यमिति, हिंसा परिहृता । अतो नवस्थानाच्च वेदागमस्याप्रामाण्यम् । किंच—

परमागमे प्रतिपिद्धत्वात् ॥ १५ ॥ अर्हता भगवता प्रोक्ते परमागमे प्रातिपिद्धः प्राणिवधः सर्वत्र हिंसाविरतिः श्रेयसीति । अतः परमागमे प्रतिपिद्धत्वात् न धर्महेतुः प्राणिवधः ।

तदसिद्धिरिति चेन्नातिशयज्ञानाकरत्वात् ॥ १६ ॥ स्मर्यमत आर्हतस्य प्रवचनस्य परमागमत्वमसिद्धं तस्य पुरुषकृतिरेव सति अयुक्तमिति तन्न । किं कारणं ? अतिशयज्ञानाकरत्वात् । यदिदं जीवादिपदार्थस्वरूपनिरूपणं नयप्रमाणाद्यधिगमोपायप्रपितयुक्तिवधमाक्षादिप्रतिपादनसमर्थमित्येवमादीनामातिशयज्ञानानामाकर आर्हत आगमः, रत्नानामियोदधि, अतोऽस्य परमागमत्वम् ।

अन्यत्राप्यतिशयज्ञानदर्शनादिति चेन्नात एव तेषां संभावात् ॥ १७ ॥ स्यान्मतमन्यत्रापि अतिशयज्ञानानि दृश्यते । कल्पव्याकरणछन्दोग्योतिषादीनि ततो नैकातिकत्वात् नाथ हेतुरिति । तन्न । किं कारणं ? अत एव तेषां समत्वात् । आर्हतमेव प्रवचनं तेषां प्रभवः । उक्तम्—

सुनिश्चितं न परतन्त्रयुक्तिस्तुरति याः काश्चनस्तत्सपदः ।

तवैव ता पूर्वं महार्णवाधिता जग प्रमाणं जिनवाक्यविशुद्धम् ॥ इति ।

सिद्धत्वेन

अद्वयमात्रमिति चेन्न भूयसांमुपलब्धेरन्ताकरत्वात् ॥ १८ ॥ स्यादेतत् आर्हतमेव प्रवचनं सर्वेषां अतिशयज्ञानानां प्रभवः इति अद्वयमात्रमतत्वं न युक्तिक्षममिति । तन्न । किं कारणं ? भूयसांमुपलब्धेरन्ताकरत्वात् । यथा ग्रामनगरपत्तनादिषु दृश्यमानानामपि रत्नानां तत्प्रभयत्वमध्यवस्यति लाकं, भूयसांमुपलब्धेरन्ताकरत्वात् प्रभवः इति अध्यवसीयते । तथा सर्वातिशयज्ञानविधानत्वात् जैनमेव प्रवचनं आकर इत्यगम्यते ।

तदुद्भवत्वात्तेषांपि प्रामाण्यमिति चेन्न निःसारत्वात् काचादिवत् ॥ १९ ॥ अथ मतमेतत् यदि वेदव्याकरणादीनां अर्हत्प्रवचनोद्भवत्वमभ्युपगम्यते तेषां प्रामाण्यात् तद्विहितहिंसाद्यनुष्ठानदानादिवक्तव्यं दातृकारणम् इति तन्न । किं कारणं ? निःसारत्वात् यथा काचमशिक्षारसवृक्षादीनां रत्नाकरसमुद्भवत्वेपि निःसारत्वम् । तथा वेदादीनां जिनशासनसमुद्भूतसमुद्भूतानपि न प्रामाण्यमित्यतस्तत् । किंच—

सर्वेषामविक्षेपप्रसंगात् ॥ २० ॥ यदि हिंसा धर्मसंघनं मत्स्वगंधशाकुनिककौकरिकादीनां सर्वेषामविक्षेपः धर्मावाप्तिः स्यात् । ततश्चाहिंसालक्षणो धर्म इत्येवमादिप्रवचनमयुक्तं स्यात् ।

यज्ञात्कर्मणोऽन्यत्र वधः पापावेति चेन्नोभयत्र तुल्यत्वात् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् यज्ञे पशुवधः प्रत्ययायहेतुर्न भवति अन्यत्र पापहेतुरिति न अहिंसालक्षणधर्मावरोधः इति । तन्न किं कारणं ? उभयत्र तुल्यत्वात् । उभयत्र हि अतो दुःखहेतुत्वं तुल्यम्, अतः फलेनापि समेन भावितव्यम् । अतर्वेदिगतं पशुवधः प्रत्ययायहेतुः प्राणविवोगहेतुत्वात् । नहिर्वेदिपशुवधवत् ।

विपर्ययो वा तादृश्यात् सर्वस्येति चेन्न साध्यत्वात् ॥ २२ ॥ स्यादेतत् “यद्वाक्यं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयमुवा । इत्यमित्येतस्य यज्ञार्थत्वात् न तस्य विनियोक्तः पापमिति । तन्न किं कारणं ? साध्यत्वात् । साध्यमेतत् स्वयमुवा यज्ञार्थं पशवः सृष्टा इति” किंच—

अन्ययोपयोगे दोषमन्वात् ॥ १३ ॥ यद्धि यदर्थं तस्यान्ययोपयोगे दोषो दृष्टः यथा श्लेष्म-
प्रशमनार्थं औषधं, अन्यथा प्रयुज्यमानं दांपकरं तथा यज्ञार्थं पशुसर्ग इति कृत्वा क्रयविक्रयादिषु त्रिषु-
माणेषु कर्तुरनिष्टकलावाप्तिः प्रसज्येत ।

मंत्रप्राधान्याददोष इति चेन्न प्रत्यक्षविरोधात् ॥ १४ ॥ स्यान्मतं यथा विष मंत्रप्राधान्या-
दुपयुज्यमानं न मरणकारणं । तथा पशुवधोपि मंत्रसंस्कारपूर्वकः क्रियमाणो न पापहेतुरिति ! तत्र किं
कारणं प्रत्यक्षविरोधात् । यथा मंत्रेणाऽसंस्क्रियमाणं गौरवह्निं प्रत्यक्षतः उपलभ्यते । यथा वा विना रज्जुनिग-
लादिबन्धेभ्यो जलमनुष्यादिस्तम्भयतः प्रत्यक्षतः प्रतीताः मन्त्रजलादेव केवलान् । तथा यदि मन्त्रेभ्यः एव
केवलमेवो याज्ञे कर्मणि पशुनिपातयतः दृश्येरन् मन्त्रबलं श्रद्धायेत । दृश्यते ॥ रज्जादिभिर्मारणं तस्मात्
प्रत्यक्षविरोधात् मन्त्रमहे न मन्त्रसामर्थ्यमिति ।

हिंसादोषाविनिवृत्तेः ॥ २५ ॥ अभ्युपगम्योच्यते—यथा शस्त्रादिभिः प्राणिनो न्यापादयन्-
शुभाभिसन्धिं पापेन बध्यते तथा मन्त्रैरपि पशून् मारयन् दुष्कर्मबन्धो भवेदेवेति हिंसादोषो न निवर्तते ।

नियतपरिणामनिमित्तस्यान्यथाविधिनिषेधासंभवात् ॥ २६ ॥ नियतं शुभाशुभलक्षणं
परिणामं प्रतीत्य पुण्यपापकर्मबन्धो भवति । नासावन्यथा विधातुं निरुद्धं वा शक्यते । यदि स्याद-
संचेति तत्कर्मबन्धोऽभ्युपगमे बधमोक्षप्रक्रियाविरोधः स्यात् ।

कर्तुं संभवाच्च ॥ २७ ॥ 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गं काम' इति 'अग्निहवनादिक्रियायाः कर्ता विडो
वा स्यात् भौतिकः पुरुषो वा' । यदि भौतिकः विडः तस्याचेतनत्वात् घटादिवत् पुण्यापुण्यलक्षणक्रिया-
संचतनाभावात् कर्तृत्वाभावः । अथः पुरुषः स नित्यो वा स्यात् क्षणिको वा ? यदि क्षणिकः मंत्रार्थानु-
स्मरणस्य प्रयोगानुविधानचिंतनाद्यभावात् न कर्तुंमुपपन्नः । अथ हि नित्यः स्यात् पूर्वापरकालतुल्यत्वात्
विक्रियाविरहे दूरोदय कर्तृत्वं व्यावृत्तं ततः कर्तुंरभावात् क्रियाफलानभिसंबन्धः, पुरुष एवेदः सर्वं यच्च भूतं
यच्च मायमिलेयमाद्युपनिषद्वाक्यप्राप्त्याच्च, एकपुरुषैकातत्त्वप्राप्त्या यच्च घातकादिविवेकाभावः । चेतना-
शक्तिपरिणाममात्राभ्युपगमे च दृश्यस्य विरूपस्याभावात् प्रत्यक्षविरोधः । प्रमाणतदाभासाविशेषप्रसंगस्तु,
निर्विकल्पपुरुषतत्त्वकल्पनायां च निर्विकल्पकत्वादिविकल्पमाभावाभावयोः सगर्वचननिरोधप्रसंगक्षेति विषय-
तुल्यातुरनिरूपित वैदिकवचनं न प्रामाणिकं कर्तव्यं । एव परंपदेशनिमित्तमिध्यादर्शननिरूपणा अन्ये च
संक्षेपेण योग्याः, ऊहाः । परिणामविकल्पात् असंक्षेपेणाथ भवति । अनन्ताः, अनुभागाभेदाद्यनैतर्गिकं
मिध्यादर्शनं तदप्येकद्वित्रिचतुरिद्विपासाक्षिपचेदियसंज्ञितं ब्रह्मेष्टशबरपुलिदादिपरिमहादनेकविधं ।

पंचविधं वा ॥ २८ ॥ अथवा पंचविधं मिध्यादर्शनमवगतव्यम्—एकांतमिध्यादर्शनं विपरीतमि-
ध्यादर्शनं सदायमिध्यादर्शनं वैयर्थिकमिध्यादर्शनं आह्वानिकमिध्यादर्शनं चेति । तत्रैतदमेवमेवेति धर्मि-
धर्मशरीरभिविवेक एकांतः, पुरुष एवेद सर्व इति वा । नित्य एव वा अनित्य एवेति सप्रगो निमेषः,
केवली कण्ठाहारी स्त्री सिद्धयतीत्येवमादिनिर्णयः । सम्प्रदर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गः किं स्याद्वा नयेति
मतिद्वैत सत्तायः । सर्वदेवतानां सर्वसमयानां च समदर्शनं वैयर्थिकं । हिताहितपरीक्षाविरह आह्वानिकश्च ।

अविरातिक्रियायोगाद्वाद्वापंचविंशतिप्रयोदशभेदाः ॥ २९ ॥ अत्रिभिः कथायः योगः
इत्येते द्वादश-पंचविंशति-प्रयोदश भेदाः दृष्टव्याः । तत्र पृथिव्यप्तेजोवायुवनश्चैतन्यप्रमकायचक्षुः श्रोत्रघ्राण-
रसनस्पर्शननोऽदिपेषु हननासंयमनाविरतिभेदात् द्वादशविधा अत्रिभिः । योदश कथायाः नव नोपपायाः,
इष्टदेवो नोभद इति पंचविंशतिः कथायाः । चत्वारः मनोयोगाः चत्वारो वाक्ययोगाः, पच फापपायाः इति
प्रयोदशविकल्पो योगः । आहारकथायोगाऽऽहारकमिध्यायोगयोः समतमयते समवात् पचदशापि भवन्ति ।

प्रमादोनेकविधिः ॥ ३० ॥ मातृकापतिनियेर्वापयभेदपननासनप्रतिष्ठापनवाक्पशुद्विधशानाद्यविध-
संपादयगमामादंवा प्रेक्षो जगन्मगपत्य — विपशानुमाहमेतदुदनेकविधः प्रम दोषमेव ।

समुदायावयवयोर्बन्धहेतुत्वं वाक्यपरिसमाप्तेर्वैचित्र्यात् ॥ ३१ ॥ मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतुत्वं समुदायेऽवयवे च वेदितव्यम् । कुत ? वाक्यपरिसमाप्तेर्वैचित्र्यात् । तत्र मिथ्यादृष्टे पञ्चापि समुदिताः बन्धहेतवः । सासादनसम्यग्दृष्टि-सम्यक्मिथ्यादृष्टि-असयतसम्यग्दृष्टीनामविरत्यादयश्चत्वारः । समतस्यतस्या-विरतिमिथा प्रमादकपाययोगाश्च । अमत्तस्यतस्य प्रमादकपाययोगा । अप्रमत्तादीनां चतुर्णां कपाययोगौ । शातक्षीणकपायसयोगकेवलिनः एक एव योगः । अयोगकेवली, अवयवहेतुः । तत्र च मिथ्यादर्शनादिविकल्पानां प्रत्येकं बन्धहेतुत्वमवगतव्यम् । न हि सर्वाणि मिथ्यादर्शनानि एकस्मिन्नात्मनि युगपत् सम्भवति । नापि हिंसा दय सर्वे परिणामाः ।

अविरतेः प्रमादरूप चाविशेष इति चेन्न विरतस्यापि प्रमाददर्शनात् ॥ ३१ ॥ स्यादेतत् प्रमादोपि, अविरतिरेवेति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति तन्न । किं कारणं ? विरतस्यापि प्रमाददर्शनात् विरतस्यापि पञ्चदशप्रमादा सम्भवति-विकथाकपायैर्द्विपानिद्राप्रणयलक्षणाः ।

कपायाविरत्योरभेद इति चेन्न कार्यकारणभेदोपपत्तेः ॥ ३३ ॥ स्यादेतत् कपायाविरत्योर्निरति भेद उभयोरपि हिंसादिपरिणामरूपत्वादिति ? तन्न । किं कारणं ? कार्यकारणभेदोपपत्तेः । कारणभूता हि कपाया कार्यात्मिकाया हिंसाविरतेरप्यन्तरभूता इति ।

आह—प्रपञ्चेनोपपादितान् बन्धहेतुभिरजम्भ इदं तु सदृशं, अमूर्तरात्मनो हस्ताद्यसम्भवे सायादानशक्तिविरहात् कथं सम्बन्धो भवतीति ? इमे श्रूयन्ते

आत्मकर्मसंबन्धसंततः पूर्वोपरीभाषानवधारणान् ॥ ३४ ॥ नैवमवधार्यते-पूर्वमात्मा पश्चात् कर्मणि प्राक् वा कर्मण्यवर आत्मेति ऐकतिकाऽमूर्तत्वेन दृष्टं तत् कार्माणशरीरसंबन्धात्तत्ताय पिंडाभ इव-

सकपायत्वाजीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः ॥ २ ॥

पुनः कपायग्रहणमनुवाद इति चेन्न कर्मविशेषाशयवाचित्वात् जठराग्निवत् ॥ १ ॥ यथा जठराग्न्याशयात्पुनः पुनः पुनः कपायग्रहणं तथा कपायेषु सन्तु तीव्रमदमम्यमकपायाशयानुरूपे स्थित्यनुभवेन भवत इति एतस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं बन्धहेतुविधानं कपायग्रहणं निर्दिष्टं पुनरुच्यते ।

जीवान्निधामं प्रचेदितत्त्वात् ॥ १ ॥ यच्चोदितममूर्तिरहस्तो जीवः कथं कर्मादत्त इति तस्य प्रतिबच्चनार्थं जीव इत्यभिधीयते ।

जीवनाविनिर्मुक्तत्वाद्वा ॥ ३ ॥ जीवनमायुस्तदविनिर्मुक्तोऽयं कर्मादत्ते न विनिर्मुक्त इति, अतश्च जीववचनम् ।

कर्मणो योग्यानि पृथग्विभक्त्युच्चारणं वाक्यांतरज्ञापनार्थं ॥ ४ ॥ कमयोग्यानि लिङ्गनिर्देशात् सिद्धं कर्मणो योग्यानि पृथग्विभक्त्युच्चारणं वाक्यांतरज्ञापनार्थं क्रियते किं पुनस्तद्वाक्यांतरं ? कर्मणो जीवः सकपायो भवतीत्येकं वाक्यम् । एतदुक्तं भवति कर्मण इति हेतुनिर्देशः, कर्मणो हेतोर्जीवः सकपायो भवति, नाकर्मकस्य कपायलेशोऽस्ति तत् जीवकर्मणोरनादिसम्बन्ध इति । द्वितीयं वाक्यं-योग्यान् पुद्गलानादत्त इति एतदुक्तं भवति अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति शाकर्मण इति हेतुनिर्देशः इह सम्बन्धनिर्देशः संपद्यते, सकपायत्वाजीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्त इति ।

पुद्गलवचनं कर्मणस्तादात्म्यरूपापनार्थं ॥ ५ ॥ पुद्गलत्मकं कर्मत्वेतस्य विशेषस्य व्यापनार्थं पुद्गलग्रहणं क्रियते ।

तदसिद्धमिति चेन्नामूर्तेर्गुणग्रहोपघाताभावात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् पौद्गलिकं कर्मत्वेतदसिद्धं आमगुणवात् तस्येति ? तन्न । किं कारणं ? अमूर्तेरनुग्रहोपघाताभावात् । यथाऽऽकाशमूर्तिरदिगादीनाममूर्तानां नानुग्राहक उपघातकं च तथैवामूर्तेः कर्मापूर्तरात्मनोनुग्राहकोपघातयोर्हेतुर्न स्यात् ।

आदत्त इति प्रतिज्ञातोपसंहारार्थे ॥ ७ ॥ यत्प्रतिज्ञात सकपायत्वाद् जीवो बंधमनुभवति इति तस्योपसंहारार्थं इदमुच्यते आदत्त इति ।

अतस्तदुपश्लेषो बंधः ॥ ८ ॥ अतो मिथ्यादर्शनाशानेक्षादार्द्धकृतस्यात्मनः सर्वतो योगविशेषात् तेषां सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनां अनंतप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मभावायोग्यानामधिभागोपर्युक्तो बंध इत्याह्वयते ।

तद्भावां मदिरापरिणामवत् ॥ ९ ॥ यथा भाजनविशेषं प्रक्षेप्तानां विविधरसबीजपुष्पफलानां मदिराभावेन परिणामः तथा पुद्गलानामपि आत्मनि स्थितानां योगकपायवशात् कर्मभावेन परिणामो वेदितव्यः ।

सवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं ॥ १० ॥ स एष बंधो नान्योस्तीत्यन्यनिवृत्त्यर्थं सवचनं क्रियते तेन गुणि-
गुणबंधो निर्वर्तितो भवति । यदि हि गुणिगुणबंधः स्यात् मुक्त्यभावः प्रसज्येत, गुणस्यभावापरित्यागा-
द् गुणिनः, स्वभावापरित्यागे च गुणिनोप्यभाव इति मुक्त्यभावः ।

करणादिसाधनेष्वयं बंधशब्दो दृष्टव्यः ॥ ११ ॥ तत्र करणसाधनस्तावत् पश्यतेऽनेनास्मेति बंधः । “ हल ” इति करणे घञ् । कः पुनसौ मिथ्यादर्शनादिः । ननु स बंधहेतुरुक्तः कथं बंधो भवितु-
मर्हति सत्यमेवमेतत् अभिनवद्रव्यकर्मोदाननिमित्ताद् बंधहेतुरपि सन् पूर्वोपाचरुर्महेतुकत्वात् कार्यतामाहं-
दन् तदनुविधानात् आत्मनोऽस्वतन्त्रीकरणत्वात् करणव्यपदेशमर्हतीति तदनेनात्मनात्मसात्क्रियते इति कर्मसाधनत्वमपि च युक्तिम् । ज्ञानदर्शनाव्यावाधानामगोत्रानंतरावस्थलक्षणं पुरुषसामर्थ्यं प्रतिगन्नाति
बंधः इति कर्तृसाधनत्वमपि चोपपत्तिमन् एष बंध इति भावसाधनो वास्तवतन्त्रीक्रियामाप्रविषक्षायो । ननु
भावसाधने सामानाधिकरणं नोपपद्यते ज्ञानावरणं यध इति नैप दोषः तदव्यतिरेकत्वाद् भावस्य तद्वत्ता सामाना-
धिकरण्यं भवति । यथा ज्ञानमेगात्मेति । एगमितरसाधनयोजना च कर्तव्या ।

तस्योपचयापचयसद्भावः कर्माऽऽपचयदर्शनाद्रीहिकोष्टागारवत् ॥ १२ ॥ यथा कोष्टागारे
ग्रीहिणामन्येया निर्गमादपरेषां च प्रवेशानात् उपचयापचयौ दृष्टौ तथातादिकर्मणकोष्टागारस्यान्येषां कर्मणां
भोगादानदानाभ्येतरेषामुपचयापचयौ स्तः ।

आह किमप्ययं एकरूप एव आहोस्वित् प्रकारा अपि अस्य संतीत्यस्य इदमाह—

प्रकृतिस्थित्यनुभव (भाग) प्रदेशास्तद्विधयः ॥ ३ ॥

अकर्तरीत्यनुवृत्तेरवादानसाधना प्रकृतिः ॥ १ ॥ स्त्रियां क्तिरित्यत्र अकर्तरीत्यनुवर्तते तस्मा-
दपादाने प्रकृतिशब्दो व्युत्पद्यते प्रक्रियते अस्या ज्ञानावरणादिरर्थानवगमादिति प्रकृतिः ।

भावसाधनौ स्थित्यनुभवौ ॥ २ ॥ स्थानं स्थितिः अनुभवमनुभव इति भावसाधनत्वगमनयो-
रवर्गसम्बन्धः ।

कर्मसाधनः प्रदेशशब्दः ॥ ३ ॥ प्रदिस्यतेऽमाविति प्रदेशः कर्मणि घञ् ।

प्रकृतिः स्वभाव इत्यनर्थोत्तरं ॥ ४ ॥ यथा निरस्य का प्रकृतिः तित्तावरणमायः । गुह्यस्य
का प्रकृतिः मधुरतावरणमायः । तथा ज्ञानावरणीयस्य का प्रकृतिः अर्थानवगमः । प्रकृतिः स्वभाव इत्यनर्थो-
त्तरं । एवं दर्शनारणस्य अर्थानालोचनं, वेद्यस्य सदसद्व्यग्रणस्य मुख्यदुःखमश्वेदनं, दर्शनमोहस्य तत्पर्यायो-
त्थदानं, चारित्र्यमोहस्याऽगमनः परिणामः, आयुषो भवधारणं, नाम्नो नारकादिनामकरणं, मोक्षस्य उपपत्तिः च
स्थानधराशब्देन, अतस्तस्य दानादिविघ्नकरणं तदेव एषाण कर्म प्रक्रियते प्रभवदस्या इति प्रकृतिः ।

तत्स्वभावाप्रच्युतिः स्थितिः ॥ ५ ॥ तस्य स्वभावस्य अच्युतिः स्थितिरच्युत्यने । यथा
जलमोहस्योदित्यदिशितानां माधुर्यस्वभावाप्रच्युतिः स्थितिः । तथा ज्ञानावरणादीनामर्थानवगमादिस्वभावा-
प्रच्युतिः स्थितिः ।

तद्रसविशेषोनुभवः ॥ ६ ॥ यथा-अजागोमहिष्यादिर्क्षीराणा तीव्रमदादिभावेन रसविशेष तथा कर्मपुद्गलाना स्वगतसामर्थ्यविशेषोनुभव इति कथ्यते ।

इयत्तावधारणं प्रदेशः ॥ ७ ॥ कर्मभावपरिणतपुद्गलस्वकार्णा परमाणुपरिच्छेदेनाधारण प्रदेश इति व्यपदिश्यते ।

विधिशब्दः प्रकारवचन ॥ ८ ॥ अयं विधिशब्द प्रकारवचनो दृष्टव्य विधय प्रकार इति । यावत् तस्य विधयस्तद्विधय वधप्रकारा इत्यर्थः । ॥ एते प्रकृयादयश्च नारो वधप्रकारा ।

तत्र योगनिमित्तौ प्रकृतिप्रदेशौ ॥ ९ ॥ तपु वधनिकल्पे प्रकृतिवध प्रदेशवध इत्येतौ द्वौ योगनिमित्तौ वदितव्यौ ।

स्थित्यनुभवा कृपापहेतुकौ ॥ १० ॥ स्थितिवशेनुभवन इत्येतौ द्वौ कृपापहेतुनौ प्रये-
तव्यौ तत्प्रकारप्रसूयमेदात् तद्व्यविचित्रभाव । कारणानुरूप हि कार्यमिति ।

आद्यो द्वेषा मूलोत्तरप्रकृतिभेदात् ॥ ११ ॥ आद्य प्रकृतिवध द्वेषा विभज्यते । कुत ? मूलो
त्तरप्रकृतिभेदात् । यद्यव कारता मूलप्रकृतय इत्यत्रोच्यते—

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रांतरायाः ॥१॥

सामानाधिकरण्ये सति पूर्वोत्तरवचनविरोध इति चेन्नोभयनवधर्मविवक्षासद्भावात् ॥१॥
स्यादेतत् ज्ञानावरणादयोंतरायाता प्रकृतिवधो नाय इति ज्ञानावरणादिभि सामानाधिकरण्यात् आद्य-
शब्दस्य बहुवचनप्रसंग इति ? तत्र किं कारण ? उभयनवधमनिरक्षसद्भावात् । द्वैतार्थिकनवधियस्य
सामान्यस्य विवक्षात प्रकृतिवध एक इत्याद्यशब्दादेकवचनप्रयोग कृत , तस्य विशेषा ज्ञानावरणादय
पर्यायार्थिकनवधियमभूता प्राधान्येन विवक्षिता इति तस्य बहुवचनप्रयोग कृत । इत्येतौ हि लोके
सत्यपि सामानाधिकरण्ये वचनभेदा । यथा प्रमाण द्योतार , गावा धनमिति ।

यथासंभव कर्त्रादिष्ठापनत्वं ज्ञानावरणादिशब्दानां ॥ ९ ॥ ज्ञानावरणादय शब्दा-
कर्त्रादिषु यथासंभवं साधयितव्या । तद्यथा—आवृणोति आश्रित्यतेऽनेन वा इत्यावरण, आवरणशब्द
प्रत्येक परिसमाप्यते ज्ञानावरण दर्शनावरणमिति । ननु करणावरणयोरनन्तरं, कथं कर्तरि बहुलपेक्षया । वेद्यत
इति वेदनीय “कर्मण्यनीय ” माह्वति मुक्षतऽननति वा मोह , कथं ज्ञानावरणीय दर्शनावरणाय मोहनी
यमिति ? बहुलपेक्षया कर्तव्यनीय । एवमेव गच्छति नारकादिभयमित्याहुः । जाह्नवसि प्रकृत , एतेर्णि
हेमुनि । समयस्यामान नम्रकादिष्ठापने नृम्यतमनेति नाम उष्णादिषु निपातित शब्द । उर्ध्वनीचेष्ट
गृयते शब्दात्तननेति गोत्र । अतर मध्य दानुदेयादीनामतर मध्यमति ईयते दाननेत्यंतराय ।

यद्विद्योति वा ॥ १ ॥ यस्मिन् मध्येऽवस्थिते दात्रादीनां दानादिक्रियाभार , दानादीष्टाया
वहिर्भावो वा स्रोतराय ।

प्रयोगपरिणामादागच्छदेवाऽविशिष्ट कर्माऽऽवरणादिविशेषैरिष्यन्त्ये अन्नादेर्यातादि-
विकारवत् ॥ ४ ॥ यथाऽज्जादेरभ्यवहितमाणस्यानेकविकारसमर्थागतपितृष्टेभ्यस्तत्समायेन परि
णामविभाग तथा प्रयोगापेक्षानतरेण कमाण्यावरणानुभवनमाहापादानभरणनानाजातिनामगोत्र
व्यवच्छेदकरणसामर्थ्यवैभक्त्युपेक्षाऽऽमनि सन्निधानं प्रतिपद्यते ।

ज्ञानावरणमेव मोह इति चेन्नार्थांतरभावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् सति मोहे हिताहितपरीक्ष
णाभावात् ज्ञानावरणादिविशेषो मोहस्येति तत्र । किं वारण ? अर्थोत्तरभावात् । यावत्समर्थस्यावगम्यापि
इदमेवेति सद्दुत्थाप्रदान , यतः त मोह । ज्ञानावरणेन ज्ञानं तथायथा वा न गृह्णाति ।

कार्यभेदे च कारणान्यत्वात् ॥ ६ ॥ यथा भिन्नलक्षणाङ्कुरदर्शनात् चीजकारणान्यत्वं तथैवा-
ज्ञानचारित्रमोहकार्यांतरदर्शनात् ज्ञानानरणमोहनीयकारणभेदोऽप्यवसीयते ।

ज्ञानदर्शनयोरन्यत्वं प्रयुक्तं ॥ ७ ॥ ज्ञानदर्शनयोरन्यत्वं पुरस्ताद्विहितं अतः किं ? ज्ञानदर्शन
कार्यान्यत्वात् यत् क्षयक्षयोपशमकरणे ज्ञानदर्शने तयोरपि ज्ञानदर्शनावरणयोरन्यत्वं सिद्धम् ।

ज्ञानावरणस्याविशेषेपि प्रत्यासन्नं मत्यादीनामविशेषो जलवत् ॥ ८ ॥ यथाभो नभसः पत-
देकरसं भाजनविशेषात् विध्वम् रसत्वेन विपरिणमते । तथा ज्ञानशक्त्युपरोधस्वभावविशेषात् उपनिपतत्
कर्म प्रत्यासन्नं सामर्थ्यभेदात् मत्याद्यावरणभेदेन व्यवतिष्ठते ।

एतेनेतराणि व्याख्यातानि ॥ ९ ॥ इतराणि दर्शनावरणादीनि मूलोत्तरप्रकृत्यविकल्पयति उत्ते-
नैव क्रमेण व्याख्यातानि भवन्ति । अत्र चोद्यते—

पुद्गलद्रव्यस्यैकस्यावरणसुखदुःखादिनिमित्तत्वानुपपत्तिर्विरोधात् ॥ १० ॥ एकस्य पुद्गल-
द्रव्यस्यावरणसुखदुःखादिनिमित्तत्वं नोपपद्यते कुतः ? विरोधात् ।

न वा तत्त्वाभाव्याद्भेदाहपाकप्रतापप्रकाशसामर्थ्यवत् ॥ ११ ॥ न वैप दोषः । किं कारणं ?
तत्त्वाभावात् । यथाग्रेकेस्यापि दाहपाकप्रतापप्रकाशसामर्थ्यं न विरुध्यते, तथैकस्यापि पुद्गलद्रव्यस्यावर-
णसुखदुःखादिनिमित्तत्वं न विरुध्यते । किंच—

अनेकातिष्ठत्वात् ॥ १२ ॥ एकानेकलक्षणत्वात् द्रव्यस्य स्यादेकत्वं स्यादनेकत्वं । द्रव्यार्थदेशात्
स्यादेकं पुद्गलद्रव्यं । अनेकपरमाणुजिग्धरक्षवधापादितानेकात्मकस्फुटपर्यायार्थदेशात् स्यादनेकं ततश्च
नास्ति विरोधः ।

पराभिप्रायेणैन्द्रियाणां भिन्नजातीयानां क्षीराद्युपभोगे वृद्धिवत् ॥ १३ ॥ पराभिप्रायेणे
दमुच्यते यथा पृथिव्यग्नेजोवायुभिरारब्धानामिन्द्रियाणां भिन्नजातीयानां क्षीरघृतादिव्येकमप्युपयुज्यमानं
अनुप्राहकं दृष्टं तथैवमपि इति ।

वृद्धिरैकैवेति चेन्न प्रतीन्द्रियवृद्धिभेदात् ॥ १४ ॥ स्वादेतत् वृद्धिरैकैव, तस्या घृताद्यनुप्राहकमिति
न विरोध इति ? तन्न किं कारणं ? प्रतीन्द्रियवृद्धिभेदात् । यथैन्द्रियाणि भिन्नानि तथैवेन्द्रियवृद्धयोपि भिन्नाः ।

तथैवातुल्यजातीयेषु नातुल्यहसिद्धिः ॥ १५ ॥ तथा भिन्नजातीयेन क्षीरेण तेजोजातीयस्य
चक्षुषोनुप्राहः । तथैवात्मकर्मण्येतेनचेतनत्वात् अतुल्यजातीय कर्मरामनोनुप्राहकमिति सिद्धम् । किमेतत्
यानिच सख्याविकल्पः ? नेत्युच्यते—

एकादिसंख्येयविकल्पश्च शब्दतः ॥ १६ ॥ एकादयः सख्येयविकल्पा भवन्ति शब्दतः तत्रैक
स्त्वावत् समादानकर्मबन्धः विशेषाणामविवक्षितत्वात्—

सेनावनवत् ॥ १७ ॥ यथा सैनिकानां तुरगादीनां भेदानां अविवक्षायां समुदापादेशात् एका सेना ।
यथा वा अशोकतिलकवकुलादीनां भेदेनाविवक्षायां सामान्यादेशात् एक वन । स एव पुण्यपापभेदाद्विविधः ।
यथा स्वामिभूमादेशात् द्विविधा सेना । त्रिविधो बन्धः अनादिः सातः । अनादिरनन्तः । सादिः सातधेति ।
मुजाकाराप्यतरावस्थितभेदाद्वा प्रकृतिस्थितनुभवप्रदेशाच्चतुर्विधः, द्रव्यक्षेत्रकालभग्नभावनिमित्तभेदात् पञ्च-
विधः । पञ्चजीवनिकापयिकल्पात् षोडश व्यपदिश्यते । रागद्वेषमोहक्रोधमानमायालोभहेतुभेदात् सप्ततयी
वृत्तिमनुभवति । ज्ञानानरण्यादिविकल्पादष्टधा, एव सख्येया विकल्पाः शब्दतो योग्याः । चराब्देनाप्यवसाय
स्थानविकल्पात् असप्तयेयाः । अनन्तानन्तप्रदेशरूपपरिणामाविधिरनन्तः । ज्ञानावरणायनुभवाविभागपरिच्छे-
दापेक्षया वा अनन्तः ।

क्रमप्रयोजनं ज्ञानेनात्मनोधिगमात् ॥ १८ ॥ क्रमप्रयोजनमिदानीं वक्तव्यं तदुच्यते ज्ञानावरणं सर्वेषामादावुक्तं कुतः । ज्ञानेनात्मनोधिगमात् । ज्ञानं हि स्वाधिगमनिमित्तत्वात् प्रधानं ।

ततो दर्शनावरणमनाकारोपलब्धेः ॥ १९ ॥ ततः पश्चात् दर्शनावरणमुच्यते कुतः अनाकारोपलब्धेः साकारोपयोगादि अनाकारोपयोगो निकृष्टोऽनभिष्यक्तग्रहणात् । उत्तरेभ्यस्तु प्रकृष्यते अर्थोपलब्धितत्त्वात् ।

तदनन्तरं वेदनावचनं तदव्यभिचारात् ॥ २० ॥ तदनन्तरं वेदना उच्यते कुतस्तदव्यभिचारात् ज्ञानदर्शनाऽव्यभिचारिणी हि वेदना घटादिष्वप्रवृत्ते ।

ततो मोहाभिधानं तद्विरोधात् ॥ २१ ॥ ततः पश्चात् मोहोभिधीयते कुतस्तद्विरोधात् । तेषां ज्ञानदर्शनमुखदुःखानां निरोधात् । मूढो हि न जानाति न पश्यति न च सुखदुःखं वेदयते । ननु च मूढानामपि सुखदुःखज्ञानदर्शनानि उपलभ्यते । यदि हि विरोधः स्यात् सुखदुःखज्ञानदर्शनानि मिथ्यादृष्टसंयतानां न स्युः । नैष दोषः क्वचिद्विरोधात् इत्युच्यते—न सर्वत्र मोहाभिभूतस्य हि कस्यचित् हितादिसविधेकादिर्नास्ति ।

आयुर्वचनं तत्समीपे तन्निर्वचनत्वात् ॥ २२ ॥ तत्समीपे आयुर्वचनं कियते कुतस्तन्निर्वचनत्वात् । आयुर्निर्वचनानि हि प्राणिनां सुखादीनि ।

तदनन्तरं नाशवचनं तदुदयापेक्षत्वात् प्रायोनामोदयस्य ॥ २३ ॥ तदनन्तरं नाम वचनं कियते कुतः । तदुदयापेक्षत्वात् प्रायो नामोदयस्य । आयुर्दयापेक्षो हि प्रायेण गत्याद्युदयो लक्ष्यते ।

ततो गोत्रवचनं प्राज्ञशरीरादिकाभस्य संशब्दनाभिष्यक्तेः ॥ २४ ॥ परिप्रातशरीरादिकाभस्य हि पुंसो गोत्रोदयनिमित्तं शुभाशुभं संशब्दनं अभिष्यज्यते ततो नाम्नोन्तरं गोत्राभिधानं कियते ।

परिशेषादन्तैरायवचनं ॥ २५ ॥ अन्यस्याभावात् परिशेषात् अतः अतरायवचनं कियते । आह उक्तो मूलप्रकृतिर्वधोऽष्टविधः । अथ द्वितीयं पुनस्तत्परप्रकृतिर्वधः कविर्विध इत्यत्रोच्यते—

पञ्चनवष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्विपञ्चमेदोयथाक्रमं ॥ ५ ॥

पञ्चादीनां पञ्चांशानां द्वंद्वपूर्वोन्यपदार्थनिर्देशः ॥ १ ॥ पञ्च नव च द्वौ च अष्टाविंशतिश्च पञ्चदश द्विचत्वारिंशश्च द्वौ च पञ्च च पञ्चनवष्टाविंशतिश्चतुर्द्विचत्वारिंशद्विपञ्च, ते भेदा यस्य स भवति पञ्चनवष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्विपञ्चभेदः, इति द्वंद्वगर्भोऽन्यपदार्थनिर्देशो वेदितव्यः ।

द्वितीयग्रहणमिति चेन्न परिशेषात्सिद्धेः ॥ २ ॥ स्यादेतत् द्वितीयग्रहणं कर्तव्यं द्वितीय उत्तरप्रकृतिर्वध एवभेद इति सप्रत्ययः कथं स्यात् इति । तत्र किं कारणं परिशेषात् सिद्धेः । आधो मूलप्रकृतिर्वधो व्याख्यातः, ततः परिशेषात् उत्तरप्रकृतिर्वधसप्रत्ययः सिद्ध्यति ।

भेदशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते ॥ ३ ॥ अयं भेदशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते पञ्चभेदो नान्यभेदः इत्यादि ।

यथाक्रमं यथानुपूर्वम् ॥ ४ ॥ योयः क्रमः यथाक्रमं यथानुपूर्वमित्यर्थः पञ्चविधं ज्ञानावरणं नान्यविधं दर्शननावरणमित्यादि । यद्येवमाद्यमावरणं केषां पञ्चानामित्यत्रोच्यते—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानां ॥ ६ ॥

मत्यादीन्पुस्तकलक्षणानि ॥ १ ॥ मत्यादीनि ज्ञानानि पुस्तकलक्षणानि वेदितव्यानि । कः आद्योऽप्याद्ये ।

मत्यादीनामिति पाठो लघुत्वादिति चेन्न प्रत्येकमभिसंबंधार्थत्वात् ॥ २ ॥ स्वान्तं मत्यादीनि ज्ञानानि उक्तानि तेषामिहादिशब्दोपलक्षितानां पाठोऽप्युक्तो लघुत्वादि । तत्र किं कारणं । प्रत्येक-

मभिसंबंधार्थ इह प्रतिपदं पाठः क्रियते । मतेरावरणं श्रुतस्यावरणमित्यादि । इतरथा हि मत्यादीनामित्यु-
च्यमाने तेषामेकमावरणमिति सप्रत्ययः स्यात् ।

वचनात् पंचसंख्यापत्तीतिरिति चेन्न प्रत्येकं पंचत्वप्रसंगात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् पंच ज्ञाना-
वरणस्योत्तरप्रकृतयः इत्युक्तं, मत्यादीनि च ज्ञानानि पचोक्तानि ततो वचनात् पंचसंख्यासंप्रत्ययः इति ?
तत्र किं कारण ? प्रत्येकं पंचत्वप्रसमात् । वचनात् मत्यादीनां प्रत्येकं पंचावरणानीत्यनिष्टं प्रसज्येत । प्रति-
पदप्रकरणे पुनः सति सामर्थ्यादिद्वयार्थसंप्रत्ययः शक्यते कर्तुं । अत्र कश्चिदाह—

पत्यादीनां सत्त्वासत्त्वयोरावृच्यभावः ॥ ४ ॥ इदमिह संप्रधार्य सतां मत्यादीनां कर्मावरण
भवेत् असतां चेति । किंचातः ? यदि सतां प्राप्तात्मलाभत्वात् सत्त्वादेव आवृत्तिर्नोपपद्यते । अथासतां
नन्वावरणाभायः । नहि खरविषाणवदसदान्वियते ।

न बादेशवचनात् ॥ ५ ॥ नयैव दोषः । किं कारण ? आदेशवचनात् । कथञ्चित् सतामावरणं कथ-
चिदसतां । द्रव्यार्थादेशेन सतां मत्यादीनामावरणं । पर्यायार्थादेशेनासतां । यदैकातेन सतामावरणं क्षायो-
पशमिकत्तमेयां न स्यात् । अयैकातेनासतामेवमपि क्षायोपशमिकत्वं नोपपद्यते असत्त्वात् । सत-
त्त्वावरणदर्शनात् । सतो हि नभसः मेघपटलादिना आवरणं दृश्यते तथा सतां मत्यादीनां आवरण-
मिति को विरोधः ।

अर्थांतरभावाच्च प्रत्याख्यानावरणवत् ॥ ६ ॥ यथा न कुटीभूतं प्रत्याख्यानं नाम कश्चित्
पर्यायोऽस्ति, यस्यावरणात् प्रत्याख्यानावरणस्य भवेत् किंतु प्रत्याख्यानावरणसामिष्यात् आत्माप्रत्याख्यान-
पर्यायेण नोपपद्यते इति, अतः प्रत्याख्यानावरणस्य आवरणत्वम् । तथा न कुटीभूतानि मत्यादीनि कानिचित्
सति येषमावरणात् मत्याद्यावरणानां आवरणस्य भवेत् किंतु मत्याद्यावरणसमिधानि आत्मा मत्यादिज्ञानप-
र्यायैर्नोपपद्यते इत्येतां मत्याद्यावरणानां आवरणत्वम् । अपर आह—

अभ्यस्योत्तरावरणद्वयानुपपत्तिस्तदभावात् ॥ ७ ॥ इदमिह संप्रधार्य मनःपर्ययज्ञानगमन-
शक्तिः केवलप्राप्तिसामर्थ्यं चाभ्यस्य स्याद्वा न वेति ? यदि स्यात्तस्याभ्यस्यत्वानुपपत्तिः । अथ नास्ति तदुभय-
सामर्थ्याभावात् तदावरणकल्पना व्यर्थेति उत्तरस्यावरणद्वयस्य नोपपत्तिः ?

नचोक्तत्वात् ॥ ८ ॥ नयैव दोषः किं कारणमुक्तत्वात् । उक्तमेतत् । आदेशवचनादिति । द्रव्या-
र्थादेशेन सतोर्मेन पर्ययकेवलज्ञानयोरावरणं । पर्यायार्थादेशेनासतोरापि चोक्तं—‘अर्थांतरभावाच्च प्रत्याख्या-
नावरणवदिति’ । यदि द्रव्यार्थादेशेन मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानं चास्यभ्यस्यस्य अभ्यस्यत्वस्य, प्राप्नोति । न
सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रशक्तिमानाभ्याभ्यां भव्याभ्यस्यत्व कल्प्यते । कथं तर्हि—

सम्यक्त्वादिब्यक्तिभावाभावाभ्यां भव्याभ्यस्यत्वमिति विकल्पः कनकेतरपापाणवत् ॥ ९ ॥
यथा कनकभावव्यक्तियोगमभाष्यति इति कनकपापाण इत्युच्यते तदभावादपपापाण इति । तथा सम्य-
क्त्वादिपर्यायव्यक्तियोगाहो यः स भव्यः तद्विपरीतोऽभ्यस्य इति चोच्यते—

ज्ञानावरणादज्ञातिदुःखितः ॥ १० ॥ ज्ञानावरणोदयेनोपरतज्ञानसामर्थ्यः ह्यस्तस्मृतिधर्म-
श्रवणनिवृत्तुक ज्ञानानमानकृतं च बहुदुःखमनुभवति । आह उक्तं ज्ञानावरणोत्तरप्रकृतिविकल्पः ।
इदानीं दर्शनावरणस्य वक्तव्यं इत्यत आह—

-चक्षुरचक्षुराधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचला-
प्रचलाप्रचलास्त्यानगृह्यथ ॥ ७ ॥

चक्षुरादीनां दर्शनावरणसंबंधात् भेदनिर्देशः ॥ १ ॥ चक्षुष्याचक्षुष्याधिष्ठं केवलं च चक्षुर-
चक्षुराधिकेवलानि तेषां चक्षुरचक्षुराधिकेवलानां दर्शनावरणानीति भेदनिर्देशः । दर्शनावरणसंवाद्भेदतय्यः ।

मदखेदकमविनोदार्थः स्वापो निद्रा ॥ २ ॥ मदखेदकमानां विनोदाय यः स्वापः स निद्रा इत्युच्यते कथं निपूर्वस्य द्रातेः कुत्साक्रियस्याङि निद्राशब्दनिष्पत्तिः । यत्सन्निधानादात्मा निद्रायते कुत्स्यते सा निद्रा । यतेर्वा स्वप्नक्रियस्य निद्रा ।

उपर्युपरि तद्वृत्तिर्निद्रानिद्रा ॥ ३ ॥ तस्या निद्राया उपर्युपरि पुनः पुनः वृत्तिः निद्रा-निद्रा इत्युच्यते ।

प्रचल्यस्यात्मानमिति प्रचला ॥ ४ ॥ या क्रिया आत्मानं प्रचलयति सा प्रचलेत्युच्यते । पञ्चादिदृक्क्षणे अचिः । सा पुनः शोकग्रममदादिप्रमत्ता । विनिवृत्तौद्रियव्यापारस्यातः प्रीतिजनमात्रहेतु आसी-नस्यापि नेत्रगात्रक्रिया सूचिता ।

पौन पुन्येन सैवाहिता वृत्तिः प्रचलाप्रचला ॥ ५ ॥ सैव प्रचला पुनः पुनरावर्तमाना प्रचलाप्रचलेत्युच्यते ।

स्वप्ने यया धीर्यविशेषाविर्भावः सा स्थानगृद्धिः ॥ ६ ॥ यत्सन्निधानाद्बीजकर्मकरण बहुकर्मकरण च भवति सा स्थानगृद्धिः कथं स्थापतेरनेकार्थत्वात् स्वप्नार्थ इह गृह्यते । गृह्येति दीप्तिः । स्थाने स्वप्ने गृह्यति दीप्यते यदुदयादात्मा रौद्र बहुकर्म करोति सा स्थानगृद्धिः ।

नानाधिकरणाभावात् धीप्सानुपपत्तिरिति चेन्न कालादिभेदतस्तन्नेवासिद्धेः ॥ ७ ॥ स्थानमन्तं नानाधिकरणविषया धीप्सा न चेह नानाधिकरणत्वमस्ति एकात्मगोचरत्वात् ततो धीप्साभावात् असति द्वित्वे निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलेति निर्देशो नोपपद्यत इति । तच्च । किं कारणं ? कालादिभेदात् तन्नेद-सिद्धेः । इह एकस्यापि वस्तुनः कालकृताद्गुणभेदाद् भेदो दृश्यते पटुर्भवान् पटुरासीत् पटुतर एव स इति । तथा देशकृतादपि-मधुराया इष्टः, पुनः पाटलीपुत्रे दृश्यमान उच्यते, अन्यत्र स्वमांसि सपन्न इति । एवमि-हापि कालादिभेदात् भेदोपपत्तेः धीप्सा युज्यते ।

आभीक्ष्ण्ये वा द्वित्वप्रसिद्धिः ॥ ८ ॥ अथवा मुहुर्मुहुर्वृत्तिरामाक्ष्य तस्य विवक्षायां द्वित्वं भ-वति यथा गेहमनुप्रवेशामस्त इति ।

निद्रादिकर्मसद्वेपोद्भात् निद्रादिपरिणामसिद्धिः ॥ ९ ॥ निद्रादिकर्मणः सद्देहास्य चोदयात् निद्रादिपरिणामसिद्धिर्भवति तत्र हि शोककृमादिनिगमदर्शनान् सद्देवोदयः स्फुटोदगतव्यः । असद्देहास्य च मदोदयः ।

निद्रादीनामभेदेनाभिसंबन्धः ॥ १० ॥ निद्रा च निद्रानिद्रा च प्रचला च प्रचलाप्रचला च स्थानगृद्धिश्च निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्थानगृद्धयः । अनुवर्तमानेन दर्शनावरणेनाभेदेनाभि-संबन्धः क्रियते ।

निद्रादीनामभेदेनाभिसंबन्धो विशेष इति चेन्न विवक्षातः संबन्धात् ॥ ११ ॥ स्यादेतत् चक्षुरादीनां भेदानिर्देश निद्रादीनामभेदानिर्देश एकमेव दर्शनावरणमपेक्ष्य क्रियमाणो विरुद्ध इति । तत्र । किं कारणं ? निवक्षात् संबन्धात् विवक्षावशाद्धि भेदेनाभेदेन च संबन्धो न विरुध्यते ।

अथ चक्षुरादिदर्शनानरणोदयात् आत्मा किमवस्थो भवति । अत्रोच्यते—

चक्षुरचक्षुर्दर्शनावरणोदयात् चक्षुरादीन्द्रियालोचनविकलः ॥ १२ ॥ चक्षुर्दर्शनावरणस्याच-क्षुर्दर्शनावरणस्य चोदयात् आत्मा चक्षुरादीन्द्रियालोचनविकलो भवति एकैन्द्रियभावेन विकलैन्द्रियभावेन च पचैन्द्रियस्वेप्सुपहतैन्द्रियलोचनसामर्थ्यं भवति ।

अवधिदर्शनावरणोदयादवधिदर्शनविषयकः ॥ १३ ॥ अवधिदर्शनावरणोदयादवधिदर्शनावधि-र्शनः संपद्यते ।

केवलदर्शनावरणोदयादनाविर्भूतकेवलदर्शनः ॥ १४ ॥ केवलदर्शनावरणस्य कर्मण उदयात् अनाविर्भूतकेवलदर्शनः, अप्रत्यक्षसितससारोवतिष्ठते ।

निद्रानिद्रानिद्रोदयात्तमोवहातमोवस्था ॥ १५ ॥ निद्राया उदयात् तमोवस्था निद्रानिद्राया उदयात् महातमोवस्था सजायते ।

प्रचलाप्रचलाप्रचलोदयाच्चलनातिचलनभावः ॥ १६ ॥ प्रचलोदयादासीनो घूर्णमानश्चलनय नगाग्र. पश्यन्नपि न पश्यति । प्रचलाप्रचलोदयादासीनोऽतिघूर्णमानः स्वल्पमानमपि शरनाराचादिभिः शिरो- गप्रत्यंगादि यस्किंचिन्न पश्यति । आह यत्तत्कर्म तृतीयगणनामगात् तस्योत्तरप्रकृतिविकल्पो न निर्हात इत्यत्रोच्यते—

सदसद्वेद्ये ॥ ८ ॥

यस्योदयादेवादिगतिषु शारीरमानसशुक्लमाप्तिस्तत्सद्वेद्यं ॥ १ ॥ देवादियु गतिषु बहुप्रका रजातिविशिष्टास्तु यस्योदयात् अनुगृहीतद्रव्यसवधापेक्षात् प्राणिना शारीरमानसानेकत्रिधिशुक्लपरिणामस्तत्- वेद्यः । प्रकृस्तं वेद्यं सद्वेद्यं ।

यस्फलं दुःखमनेकविधं तदसद्वेद्यं ॥ २ ॥ नारकादिषु गतिषु नानाप्रकारजातिविशेषावकीर्णान्तु कायिकं बहुविध मानसं भातिदुःखं जन्मजरामरणप्रियाप्रियोगाप्रियसंयोगव्याधिप्रधवधादिजनितं दुःखं यस्य फलं प्राणिनां तदसद्वेद्यं । अप्रशस्तं वेद्यं असद्वेद्यं । आह व्याख्याता वेदनीयस्य प्रकृतिवधः । अथ खलु मोहनीयस्याष्टाविंशतिप्रभेदस्य किमाख्या. प्रकारा इत्यत्र ज्ञमः—

दर्शनचारित्रमोहनीयाकपायाकपायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः
सम्यक्त्वमिध्यात्वतदुभयान्यकपायकपायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगु-
प्सास्त्रीपुनपुंसकवेदाः अनंतानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनवि-
कल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ॥ ९ ॥

दर्शनादिभिस्त्रिद्विनवषोडशभेदानां यथासंख्येन संवेद्य- ॥ १ ॥ दर्शनादयश्चत्वारः त्र्याद- योपि तेषां यथासंख्येन सवधो भवति—दर्शनमोहनीयं त्रिभिधं चारित्रमोहनीयं द्विभेदः अकपायवेदनीयं नवविधं कपायवेदनीयं षोडशविधमिति ।

तत्र दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं सम्यक्त्वमिध्यात्वतदुभयानीति ॥ २ ॥ तत्र दर्शनमोहनीयं त्रिभेदमनगतव्यः । कुत्र सम्यक्त्वमिध्यात्वतदुभयानीति इति । तद्वधं प्रत्येकं भूत्वा सत्कर्मपेक्षायां त्रैविध्यमार्कं दति । तत्र यस्योदयात् सर्वज्ञप्रणीतमार्गपराङ्मुखः तत्स्वार्थब्रह्मानिरस्तुको हिताहितविभागासमर्थो मिध्या- दृष्टिर्भवति तन्मिध्यात्वः । तदेव सम्यक्त्वं शुभपरिणामानिरुद्धस्वरसं यदौदासीन्येनावस्थितमागमानं धर्मानं न निरुणद्धि । तद्वेदयमानः पुरुषः सम्यग्दृष्टिरित्यभिधीयते । तदेव मिध्यात्वं प्रक्षालनविशेषात् क्षीणाक्षीण- मदशक्तिक्रोदवत् सामिश्रस्वरसं तदुभयमिध्यात्वायते सम्यक्त्वमिध्यात्वमिति यावत्, यस्योदयादात्मनः अर्थशुद्धमदकोद्वैदनोपयागापादितमिध्यापरिणामरुदुभयात्मको भवति परिणामः ।

चारित्रमोहनीयं द्वेधा कपायकपायभेदात् ॥ ३ ॥ चारित्रमोहनीयं द्वेधा विभज्यते अकपाय- कपायभेदात् कपायप्रतिषेधप्रसंग इति चेत्तेषां तदर्थत्वात् नन । यथा अलोमिकादंका इति । नास्याः कच्छपयद्दो माभावः किंतु छेदयोग्यलोमाभावेपि ईष्यप्रतिषेधादलंमिकेत्युच्यते तथा नोकपाया अकपायाः हास्यादय इति । जैत्रां सर्वेष्वेवाकपायत् किंतु परोपपद्मात् श्वत्त्ववृत्तरीत्यप्रतिषेधः । यथा स्या स्वाम्युपपद्मात् प्रमुदुतः स्रज्जिपांतां प्रति वर्तते स्वामिनिवर्तनाच्च निवर्तते । तथा क्रोधादिकपायापपद्मात् ईष्यप्रतिषेधे सति हास्या-

दीनां प्रवृत्तेः । क्रोधाद्यप्रवृत्तौ च निवृत्तेरकपायत्वम् । कथमीपत्प्रातिषेधगतिरिति चेद्व्याख्यानतः ।

अकपायवेदनीयं नत्रविधं हास्यादिभेदात् ॥ ४ ॥ अकपायवेदनीयं नत्रविधं, कुतः ? हास्यादिभेदात् । तत्र यस्योदयान् हास्याविभिस्तद्वा स्य । यदुदयादेशादिष्वौत्सुक्यं सा रतिः । अरतिस्तद्विपरीता । यद्विपाकं शोचनं स शोकः । यदुदयादुद्देशं तद्व्यसन्नविधिः । कुत्साप्रकारो जुगुप्सा । यथेवं कुत्साप्रहणमेतत्तु लघुत्वात् । न अर्थविशेषोपपत्तेः । आत्म्यायदात्सवरणं जुगुप्सा । परकीयकुलशीलादिदोषाविष्करणायक्षेपभर्त्सनप्रवृत्त्या कुत्सा । यस्योदयान् स्त्रीणान् भावान् मार्दवास्फुटस्त्रैव्यपदनावेशनेत्रविभ्रमास्फालनमुत्पुस्कामादीन् प्रतिपद्यते स स्त्रीवेदः । तस्योद्भूतवृत्तिवितरयोः पुनपुसकयोः सत्कर्मद्रव्यावस्थानान्यभ्यासः । ननु लोके प्रतीतं योनिमृदस्तनादि स्त्रीवेदलिंगं न तस्य नामकर्मोदयनिमित्तत्वात्, अतः पुंसोपि स्त्रीवेदोदयः । कदाचिद्यापितोषि पुनरोदयोप्याम्यतरविशेषात् । शरीराकारस्तु नामकर्मनिर्वर्तितः । एतेनैतरी व्याख्यातौ । यस्योदयात् पौंसान् भावानास्क्रुदति स पुवेदः । यत्कर्मोदयात् नपुंसकान् भावान् प्रमज्जति ॥ नपुंसकवेदः ।

कपायवेदनीयं पोटश्चविधं अनन्तानुबन्ध्यादिविकल्पात् ॥ ५ ॥ कपायवेदनीयं पोटश्चविधं द्रष्टव्यं, कुतः ? अनन्तानुबन्ध्यादिविकल्पात् । तद्यथा कपाया क्रोधमानमायालोभाः । स्वपरोपघातनिरनुग्रहाहितक्रौर्यपरिणामोऽमर्षः क्रोधः, स चतु प्रकारः पर्वतपृथ्वीबालुकोदकराजितुल्यः । जायायुक्तेकावष्टभात् पराप्रणतिर्मानः शैलस्तभारिषदाकलतास्तमानश्चतुर्विधः । परातिसघानतयोपहितकौटिश्यमायः प्रणिधिर्याया प्रत्यासन्नशपरोपचितमूल्यमपशृङ्गगोमूत्रिकावल्ग्वनीसदृशी चतुर्विधा । अनुग्रहप्रवणद्रव्याद्यभिकां क्षोभेशो लोभः कुमिरागकज्जलकर्महरिद्रारगसदृशश्चतुर्विधः । तेषां क्रोधमानमायालोभानां चतस्रोवस्थाः— अनन्तानुबन्धिनः अप्रत्याख्यानावरणाः प्रत्याख्यानावरणाः सञ्जलनाश्चेति । अनन्तसहस्रकारणत्वाग्निध्यादर्शनमनन्तं तदनुबन्धिनांऽनन्तानुबन्धिक्रोधमानमायालोभाः । यदुदयादेशविरतिसयमासयमाख्यामह्यामपि कर्तुं न शक्नोति ते देशप्रत्याख्यानामावृण्वत अप्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः । यदुदयाद्विरतिं कृत्स्ना सयमाख्या न शक्नोति कर्तुं ते कृत्स्न प्रत्याख्यानामावृण्वतः प्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः । संमन्त्रीभावे वर्तते सयमेन सहावस्थानादेकीभूताः ज्वलति सयमो वा उज्जलति एतेषु सत्स्वपीति सञ्जलना क्रोधमानमायालोभाः । त एते समुदिता पोटश्च कपाया भवेति । आह व्याख्यातगणैर्वादिशसु-चरप्रकृतिभेद मोहनीयमधायुषधतुर्विधस्य को नामनिर्देश इत्यत्रोच्यते —

नारकतैर्यग्योनमानुषदेवानि ॥ १० ॥

नारकादिषु भवसंवेधेनायुर्व्यपदेशः ॥ १ ॥ नारकादिषु भवसंवेधेनायुषो व्यपदेशो भवति । नरकेषु भव नारक तैर्यग्योनी भव तैर्यग्योन मनुष्येषु भव मानुष देवेषु भव दैवमिति ।

यन्नावाभावयेर्जीवितभरणं तदायुः ॥ २ ॥ यस्य भवान् आयुः जीवितं भवति यस्य चाभावात् मृत इत्युच्यते तद्व्यवधारणमायुरित्युच्यते ।

अन्नादि तन्निमित्तं इति चेन्न तस्योपग्राहकत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदन्नादि तन्निमित्तं तत्त्वामात्राभयोजीवितभरणदर्शनादिति ? तत्र किं कारणं ? तस्यानुग्राहकत्वात् । यथा घटभवने मृत्पिण्डो-मूलकारणं तस्योपग्राहकं दण्डादि तथाभ्यन्तरं भवधारणस्य कारणमायुः, अन्नादि तस्योपग्राहकं, अतश्चेतदेवं यत्कीणाद्युपोऽन्नादिसन्निधानेपि मरणं दृश्यते ।

देवनारकेषु चान्नाद्यभावात् ॥ ४ ॥ देवेषु नारकेषु चान्नाद्यभावात् भवधारणमायुरधीनमेवेत्यवसेय । तेषां हि कादाचित्क आहारोऽनाभोगो व्याख्यातः ।

नरकेषु तीव्रशीतोष्णवेदनेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं तन्नारकायुः ॥ ५ ॥ नरकेषु तीव्र-
शीतोष्णवेदनाकरेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं भवधारणं भवति तन्नारकायुः ।

क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिकृतोपद्रवमनुष्येषु तिर्यक्षु यस्योदयादसन्नं तत्तैर्यग्योनं ॥ ६ ॥
क्षुत्पिपासाशीतोष्णदशमशफादिविषिव्यसेनविधेयीकृतेषु तिर्यक्षु यस्योदयादसन्नं भवति तत्तैर्यग्योनमायु-
रवगतव्य ।

शारीरमानुपसुखदुःखधृतिष्वप्यनुष्येषु जन्मोदयात् मनुष्यायुषः ॥ ७ ॥ शारीरेण मान
सेन च सुखदुःखेन समाकुलेषु मनुष्येषु यस्योदयाजन्म भवति तन्मानुषमायुरवसेयं ।

शारीरमानससुखमायेषु देवेषु जन्मोदयात् देवायुषः ॥ ८ ॥ शारीरेण मानसेन च सुखेन
प्रायः समाविष्टेषु देवेषु यस्योदयाजन्म भवति तदैवमायुःवगतव्यं । कदाचित् प्रियाविप्रयोगात् महर्द्धिदेव-
निरीक्षणात् च्यवनलिङ्गाज्ञाहानिमात्राभ्याम्लभदर्शनाच्च मानसेन दुःखमाविर्भवतीति ज्ञापनार्थं प्रायमहर्णं ।
आह व्याख्यातमायुश्चतुर्विधं तदनन्तरमुद्दिष्ट यन्मायुःकर्म तदुत्तरमकृतिसमाख्याः का इत्यत्रोच्यते ।

गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबंधनसंघातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगंध-
वर्णानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्ये-
कशरीरत्रसप्तभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशस्कीर्तिसेतराणि
तीर्थकरत्वं च ॥ ११ ॥

यदुदयादात्मा भवति गच्छति सा गतिः ॥ १ ॥ यस्य कर्मण उदयवशात् आत्मा भवति
प्रत्यभिमुखो भ्रष्टामास्कदति सा गतिः, गम्यत इति गतिरित्युच्यमानेपि स्वद्वयवशात् कस्मिंश्चित्तिविशेषे
वर्तते गोशब्दप्रयुक्तियत् । इतरथा हि यदात्मा न गच्छति च तदा गतिर्भवति सत्कर्मवस्थायां च गति-
व्यपदेशो न स्यात् । सा चतुर्विधा नरकगतिस्तिर्यग्गतिर्मनुष्यगतिर्देवगतिश्चेति । यन्निमित्तं आत्मनो
नारकभावः तन्नरकगतिनाम एव शेषेष्वपि योग्य ।

तत्राव्यभिचारिसादृश्यैकीकृतोऽर्थात्मा जातिः ॥ २ ॥ तामु नारकादिगतिषु अव्यभिचारिणा
सादृश्येन एकीकृतोर्थात्मा जातिरिति व्यपदेशमर्हति । तन्निमित्तं जातिनाम तस्यचक्षि-—एकैन्द्रियजाति-
नाम द्वौन्द्रियजातिनाम त्रीन्द्रियजातिनाम चतुरिन्द्रियजातिनाम पञ्चैन्द्रियजातिनाम चेति । यदुदयादात्मा
एकैन्द्रिय इति शब्दते तदकैन्द्रियजातिनाम एव शेषेष्वपि योग्य ।

यदुदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिस्तच्छरीरनाम ॥ ३ ॥ यस्योदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिर्भवति
तच्छरीरनाम । पञ्चविधं—औदारिकशरीरनाम वैक्रियिकशरीरनाम आहारकशरीरनाम तैजसशरीरनाम
कार्मेणशरीरनाम चेति । तेषां विज्ञाप्य व्याख्यातः ।

यदुदयाद्गोपाङ्गविवेकस्तद्गोपाङ्गनाम ॥ ४ ॥ यस्योदयाच्छिरःपृष्ठोरुवाट्टरदनालङ्काराणिपा-
दानामष्टानामङ्गानां तद्भेदानां च लडाटनासिकादीनां उपानां विज्ञेयो भवति तद्गोपाङ्गनाम । तन्निमित्तं
औदारिकशरीराङ्गोपाङ्गनाम वैक्रियिकशरीराङ्गोपाङ्गनाम आहारकशरीराङ्गोपाङ्गनाम चेति ।

यन्निनिष्ठा परिनिष्पत्तिस्तन्निर्माणं ॥ ५ ॥ अङ्गोपाङ्गानां यन्निनिष्ठा परिनिष्पत्तिस्तन्नि-
र्माणमिति ज्ञायते तद्विविधं स्थाननिर्माणं प्रमाणनिर्माणं चेति । तन्नातिनामकर्मोदयापेक्षं चभुगादीनां
स्थानं प्रमाणं च निर्बन्धयति । निर्माणेऽनेन इति हि निर्माणं ।

शरीरनामकर्मोदयोपात्तानां यथोप्योन्यसंश्लेषणं तद्वर्धनं ॥ ६ ॥ शरीरनामकर्मोदयस्या-
दुपात्तानां पुद्गलानामप्योन्यप्रदेशमश्लेषणं यतो भवति तद्वर्धनमित्याख्यायते । तस्याभावे शरीरप्रदेशानां
दाहनिचपयत् असंपर्कः स्यात् ।

अविवरभावेनैकत्वकरणं संपातनामकर्म ॥ ७ ॥ यदुदयादौदारिकादिशरीराणां विवरविरहि-
तान्योन्यप्रदेशानुपवेशेनैकस्यापादनं भवति तत्संपातनाम ।

यदेतुका शरीराकृतिनिर्वृत्तिस्तत्संस्थाननाम ॥ ८ ॥ यदुदयादौदारिकादिशरीराकृतिनिर्वृत्ति-
र्भवति तत्संस्थाननाम श्रयेत्यर्थः । तत् षोढा प्रविमग्नये समचतुरस्त्रसंस्थाननाम, न्यग्रोधपरिमंडलसंस्थान-
नाम, स्वानिसंस्थाननाम, कुञ्जरुसंस्थाननाम, वामनसंस्थाननाम, हुंडकर्मस्थाननाम चेति तथोपाधोम-
ध्येय समप्रविभागेन शरीरावयवसन्निवेशनव्यवस्थापनं कुशलशिथिलनिर्वृत्तिसमस्थितिचक्रवत् अवस्थानकरं
समचतुरस्त्रसंस्थाननाम । नाभेकपरिष्टद्रव्यस्यो देहसंनिवेशस्यावस्थापकालीयस्य ज्वरकं न्यग्रोधपरिमंडल
संस्थाननाम, न्यग्रोधाकारसमतापीत्यादम्बर्थः । तद्विपरीतसन्निवेशकरं स्वातिसंस्थाननाम मूर्ध्नाकतुल्या-
कारं । पृष्ठप्रदेशादिवहुपुद्गलप्रचयविशेषलक्षणस्य निर्वर्तकं कुञ्जरुसंस्थाननाम । सर्वगोपांगहस्तकव-
रभाविशेषकारणं वामनसंस्थाननाम । सर्वगोपांगानां हुंडसंस्थितत्वात् हुंडसंस्थाननाम ।

यदुदयादस्थिबंधनविशेषस्तत्संहननं ॥ ९ ॥ यद्योदयादस्थिबंधनविशेषोभवति तत्संहननं
तत्स्थिबंधनं—वज्रर्धननाराचसंहनननाम, वज्रनाराचसंहनननाम नाराचसंहनननाम, अर्धनाराचसंहनननाम,
फीलिकासंहनननाम, असंप्राप्तनृपादिकासंहनननाम चेति । तत्र वज्राकारोमपास्थिसंधि प्रत्येक मध्ये पक्ष्य-
बंधनं सनाराचं मुसंहनं वज्रर्धननाराचसंहननं । तदेव वलयबंधनविराहितं वज्रनाराचसंहननं । तदेवोमप
वज्राकारबंधनमपेतामश्लेषबंधनं सनाराच नाराचमेहननं । तदेवैकाग्रं सनाराचं इतराप्रानाराचं अर्ध-
नाराचसंहननं । तदुभयमते सफीलकं फीलिकासंहननं । अंतरसंप्राप्तपरस्परस्थिसंधि बहिःसिरास्युपासंध-
दित असंप्राप्तनृपादिकासंहननं ।

यदुदयात्स्पर्शरसगंधवर्णविकल्पा अष्टपंचद्विषंश्चसंख्यास्थानि स्पर्शनमादीनि ॥ १० ॥
यथोदयात्स्पर्शप्रादुर्भावः तत्स्पर्शनाम तदष्टविधं—ककंशनाम, मृदुनाम, गुह्यनाम, छुनाम, स्निग्धनाम,
रूक्षनाम, शीतनाम, उष्णनाम चेति । दन्तिमिलौ रसविरुद्धः तद्वसनाम तत्पंचविधं—तिक्तनाम,
कटुकनाम, कषायनाम, आम्लनाम, मधुरनाम चेति । यदुदयपक्षो गंधस्तद्वर्धनाम तद्विधिं सुरभि-
गंधनाम, अगुरभिगंधनाम चेति । यदेतुको वर्णविभागस्तद्वर्णनाम तत्पंचविधं—कृष्णवर्णनाम, नीलवर्ण-
नाम, रक्तवर्णनाम, हारिद्रवर्णनाम, शुक्रवर्णनाम चेति । अथेतनेषु स्पर्शादयः कथमित्येतत् त
कर्मोदयकृतास्ते पुद्गलव्यवस्थापरिणामाः ।

यदुदयात्पूर्वशरीराकारविनाशस्तदनुपूर्व्यनाम ॥ ११ ॥ यत्पूर्वशरीराकाराऽविनाशः पश्योदया-
द्भवति तदानुपूर्व्यं नाम । तच्छत्रुविधं नरकगतिप्राप्त्योन्यानुपूर्व्यनाम तिष्यगतिप्राप्त्योन्यानुपूर्व्यनाम मनुष्य-
गतिप्राप्त्योन्यानुपूर्व्यनाम देवगतिप्राप्त्योन्यानुपूर्व्यनाम चेति । यदा छिन्नापुमन्युत्पत्तिर्यस्या पूर्वेण शरीरेण विपु-
र्यते तदेव नरकभवं प्रत्यभिमुख्य तत्र पूर्वशरीरसंस्थानानिर्हृत्कारणं विप्रहृतावुदति तन्नरकगतिप्रा-
प्त्योन्यानुपूर्व्यनाम, एव शेषवर्जं योग्यं । ननु च तन्निर्माणनामकर्मसाध्यं कलं नानुपूर्व्यनामोदयकृतं ! नैव
दोषः पूर्वोपकृतेऽममकात् एव पूर्वशरीरनिर्हृतो निर्माणनामोदयो निवर्तते तस्मिन्निवृत्तेऽष्टविकर्म तत्रस-
कामागनशरीरमवधिना आगमनः पूर्वशरीरसंस्थानानिनाशकारणमनुपूर्व्यनामोदयमुपैति । तस्य कालो विप्रह-
रणी जन्मवेनैकः समयः, उत्कर्षेण त्रयः समयाः । अजुगनौ तु पूर्वशरीराकारविनाशे सति उत्तरशरीरयो-
गपुद्गलमहानिर्माणनामकर्मोदयस्यापारः ।

यदिमिदमपुरुषधुनं नदमुकधुनाम ॥ १२ ॥ यथोदयदयविद्वन् गुरुनामः एव ते

न वार्कतुल्यलघुत्वाद्द्वयं गच्छति तदगुरुलघुनाम् । धर्मादीनामजीवानां कथमगुरुलघुत्वमिति चेत् अनादि-
पारिणामिकागुरुलघुत्वगुणयोगात् । मुक्तजीवानां कथमिति चेत् अगादिकर्मनोऽकर्मसम्भानां कर्मोदयकृत-
मगुरुलघुत्व, तदस्यैतद्विनिर्मुक्तौ ॥ स्वाभाविकमाविर्भवति ।

यदुदयात्स्वयंकृतोद्भवनाद्युपघातस्तदुपघातनाम् ॥ १३ ॥ यस्योदयात् स्वयंकृतोद्बन्धनमरु-
त्प्रपतनादिनिमित्त उपघातो भवति तदुपघातनाम् ।

यन्निमित्तः परशस्त्राद्याघातस्तत्परघातनाम् ॥ १४ ॥ परशब्दोऽन्यपर्यायवाची फलकाद्यावरण-
सन्निधानेऽपि यस्योदयात् परप्रयुक्तशस्त्राद्याघातो भवति तत्परघातनाम् ।

यदुदयाग्निवृत्तमातपनं तदातपननाम् ॥ १५ ॥ आतपति येन आतपनमातपतीति यातप ।
तस्य निर्वर्तकं कर्म आतपननाम् । तदादित्ये वर्तते ।

यन्निमित्तमुद्योतनं तदुद्योतनाम् ॥ १६ ॥ उद्योत्यते येन उद्योतनं बोधोतः तन्निमित्तं कर्म
उद्योतनाम् । तर्धप्रख्योतादिषु वर्तते ।

यदेतुश्च्छासस्तदुच्छासनाम् ॥ १७ ॥ उच्छुसनमुच्छ्वासः प्राणपानकर्म तद्यदेतुक-
तदुच्छ्वासनाम् ।

विहाय आकाशं तत्र गतिनिर्वर्तकं विहायोगतिनाम् ॥ १८ ॥ विहायाकाशं तत्र गति-
निर्वर्तकं विहायोगतिनाम् तद्विनिर्वाहं प्रशस्तप्रशस्तनिकल्पाम् । वरवृषभद्विरदादिप्रशस्तगतिफारण
प्रशस्तविहायोगतिनाम् । उच्छ्वराद्यप्रशस्तगतिनिमित्तमप्रशस्तविहायोगतिनाम् चेति । सिध्यजीवपुद्गलानां
विहायोगतिः कुत इति चेत् सा स्वाभाविकी । ननु च विहायोगतिनामकर्मोदय पक्ष्यादिष्वेव प्राप्नोति
न मनुष्यादिषु 'कुतः' विहायसि गत्यभावात् । नैष दोषः सर्वेषां विहायस्येव गतिरवगाहनशक्तियोगात् ।

एकात्मोपभोगशरीरकारणता यतस्तत्प्रत्येकशरीरनाम् ॥ १९ ॥ शरीरकर्मोदयात् निर्व-
र्तमानं शरीरमेकात्मोपभोगकारणं यतो भवति तत्प्रत्येकशरीरनामकर्म । एकमेकवर्तमानं प्रति प्रत्येकं शरीर ।

यतो बह्वात्मसाधारणोपभोगशरीरं तत्साधारणशरीरनाम् ॥ २० ॥ बहूनामात्मनामुपभो-
गहेतुत्वेन साधारणं शरीरं यतो भवति तत्साधारणशरीरनाम् तदुदयवर्तिनो जीवाः कीदृशा इति चेदुच्यते—
साधारणाहारादिपर्याप्तिस्तुष्टयजन्ममरणप्राणापानानुमहोपघाताः साधारणजीवाः । यदैकस्याहारशरीर-
द्रियप्राणापानपर्याप्तिनिवृत्तिस्तदैवानतानामाहारादिपर्याप्तिनिवृत्तिः । यदैको जायते तदैवानतानां जन्म ।
यदैवैको म्रियते तदैवानतानां मरणम् । यदैकस्य प्राणापानमहणविसर्गो तदैवानताः प्राणापानमहणविसर्गो
कुर्वन्ति । यदैक आहारादिनानुगृह्यते तदैवानताः तेनाहारेणानुगृह्यते । यदैकोऽग्निविषादिनोपहृण्यते
तदैवानतानां उपघातः ।

यदुदयाद्द्वाद्विषादिषु जन्म तत्त्रयसनाम् ॥ २१ ॥ यस्योदयाद् द्वाद्विषादिषु प्राणिषु जगमेषु
जन्म उभयोः तत्रसनाम् ।

यन्निमित्तं एकैर्द्रियेषु प्रादुर्भावः तत्स्थायरनाम् ॥ २२ ॥ एकैर्द्रियेषु दृष्टिभ्यस्तेजोवायुरन-
स्पृष्टिकायेषु प्रादुर्भावो यन्निमित्तो भवति तत्स्थायरनाम् ।

यदुदयादन्यप्रीतिप्रभवस्तत्सुभगनाम् ॥ २३ ॥ निरुपावृत्तिरपि सन् यदुदयात्परेण प्रीतिहे-
तुर्भवति तत्सुभगनाम् ।

यदुदयात् रूपादिगुणोपेतोऽपि अप्रीतिकारस्तदुदुर्भगनाम् ॥ २४ ॥ रूपादिगुणोपेतोऽपि सन्
यस्योदयात् परेणमप्रीतिहेतुर्भवति तदुदुर्भगनाम् ।

यन्निमित्तं मनोज्ञस्वरनिर्वर्तनं तत्सुस्वरनाम ॥ २५ ॥ मनोज्ञस्वरनिर्वर्तनं यन्निमित्तमुपजायते प्राणिनस्तत्सुस्वरनाम ।

तद्विपरीतं दुःस्वरनाम ॥ २६ ॥ तद्विपरीतफलत्वात् तद्विपरीतं अमनोज्ञस्वरनिर्वर्तनकारं दुःस्वरनाम ।

यदुदयाद्रमणीयत्वं तच्छुभनाम ॥ २७ ॥ यदुदयादृष्टं श्रुतो वारमणीयो भवत्यामा तच्छुभनाम ।

तद्विपरीतमशुभनाम ॥ २८ ॥ तद्विपरीतफलं दृष्टं श्रोतुश्चरमणीयकरं अशुभनाम ।

सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं सूक्ष्मनाम ॥ २९ ॥ यदुदयादन्यजीवानुपग्रहोपघातायोग्यसूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं भवति तत्सूक्ष्मनाम ।

अन्यवाचाकारशरीरकारणं वादरनाम ॥ ३० ॥ अन्यवाचानिमित्तं त्वूलं शरीरं पतो भवति तद्वादरनाम ।

यदुदयादाहारादिपर्याप्तिनिर्वृत्तिस्तत्पर्याप्तिनाम ॥ ३१ ॥ यस्योदयात् आहारादिपर्याप्तिभिरामांतमुद्धूतं पर्याप्तिं प्राप्नोति तत्पर्याप्तिनाम । तपद्बिध-आहारपर्याप्तिनाम, शरीरपर्याप्तिनाम, इन्द्रियपर्याप्तिनाम, भाषापर्याप्तिनाम, मन पर्याप्तिनाम चेति । अत्राह प्राणापानकर्मादये वायानिष्क्रमणप्रवेशनात्मकं फलमुद्भासकमोदयेपि तदेवेति नास्त्यनयोर्विशेष इत्युच्यते—

इन्द्रियकानिन्द्रियभेदात्तद्विशेषः ॥ ३२ ॥ शीतोष्णसंबन्धजनितदुःखस्य पंचेन्द्रियस्य यावुज्जासति श्वासौ दीर्घनादौ श्रोत्रस्पर्शनेन्द्रियप्रत्यक्षौ तावुद्भूतसंयामोदयजौ, यौ तु प्राणापानपर्याप्तिनामोदयकृतौ सर्वसत्तारिणः श्रोतृस्पर्शानुपलभ्यत्वादतीन्द्रियौ ।

पद्बिधपर्याप्त्यभावेतुरपर्याप्तिनाम ॥ ३३ ॥ यस्योदयात् षडपि पर्याप्ती पर्यापयितु आत्मा असमर्थो भवति तदपर्याप्तिनाम ।

स्थिरभावस्य निर्वर्तकं स्थिरनाम ॥ ३४ ॥ यदुदयात् दुष्करोपवासादितपस्करणेपि अगोपागानां स्थिरस्य जायते तत्स्थिरनाम ।

तद्विपरीतमस्थिरनाम ॥ ३५ ॥ यदुदयादीषदुपवासादिकरणात् स्वस्थशरीरतोष्णादिसन्धाश्च अगोपागानि कृपीभवति तदस्थिरनाम ।

प्रभोपेतशरीरताकरण, आदेयनाम ॥ ३६ ॥ यस्योदयात् प्रभोपेतशरीरं दृष्टमुपजायते तदादेयनाम ।

निष्प्रभशरीरकरणमनादेयनाम ॥ ३७ ॥ निष्प्रभ शरीरं यस्योदयादापद्यते तदनादेयनाम । अत्राह तेजस नाम सूक्ष्मशरीरमस्ति तन्निमित्ता शरीरप्रभा नादेयकर्मनिमित्तं युज्यते— सर्वसत्तारिजानशरीरप्रभाविशेषप्रसंगं स्यात् तेजसस्य सर्वेषां साधारणत्वात्, तत् आदेयकर्मोदयनिमित्ता प्रभेति युक्त ।

पुण्यगुणख्यापनकारणं यशस्कीर्तिनाम ॥ ३८ ॥ पुण्यगुणानां ख्यापनं यदुदयाद्भवति तत्तयशस्कीर्तिनाम प्रत्येतव्य । ननु यश कीर्तिरित्यनयोर्नास्त्यर्थविशेष इति पुनरुक्तत्वप्रसंगः । नैव दोषपशोनाम गुण कीर्तनं सशब्दनं कीर्ति, यशस कीर्ति यश कीर्तिरित्यस्यैवभेदः ।

तत्प्रत्यनीरुक्कलमयशस्कीर्तिनाम ॥ ३९ ॥ पापगुणख्यापनकारणं अयशस्कीर्तिनाम वेदितव्य ।

आर्हत्यकारणं तीर्थकरत्वं नाम ॥ ४० ॥ यस्योदयादाहंत्वमचित्यविभूतविशेषयुक्तमुपजायते तत्तीर्थकरत्वं नाम कर्म प्रतिपत्तव्य ।

गणधरत्वादीनामुपसंख्यानमिति चेन्नाऽन्यनिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥ यथा तीर्थकरत्वनाम ।

कर्मोत्थये तथा गणधरत्वादीनां उपसख्यानं कर्तव्यं, गणधरचक्रधरवासुदेवनलदेवा अपि विशेषाद्विधुक्ता इति चेत् तन्न । किं कारणं ? अन्यनिमित्तत्वात् । गणधरत्वं श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तं चक्रधरत्वादीनि उच्चैर्गोत्रविशेषहेतुकानि ।

तदेव तीर्थकरत्वस्यापीति चेन्न तीर्थप्रवर्त्तनफलत्वात् ॥ ४१ ॥ स्यामत् तदेव उच्चैर्गोत्र तीर्थकरत्वस्यापीति निमित्तं भवतु किं तीर्थकरत्वनाम्नेति ? तन्न । किं कारणं ? तीर्थप्रवर्त्तनफलत्वात् तीर्थप्रवर्त्तनफलं हि तीर्थकरनामेष्यते न चोच्चैर्गोत्रोदयात् तदभाष्यते चक्रधरादीनां तदभावात् । किमर्थं विहायोग-
ल्यतानां प्रत्येकशरीदिभिरेकवाक्यत्व न कृतं ?

पूर्वेषां प्रतिपक्षविहात् एकवाक्यत्वाभावाः ॥ ४३ ॥ पूर्वं गत्यादयो विहायोगल्यता प्रति पक्षविरहिता प्रत्येकशरीरादयः सेतरग्रहणेन विशेषयितुमिष्टास्तत्क्षेपां एकवाक्यभावो न कृतः । अथ किमर्थं तीर्थकरत्वस्य पृथग्रहणं ?

प्रधानत्वात्तीर्थकरत्वस्य ॥ ४४ ॥ तीर्थकरत्व हि प्रधानभूत सर्वेषु शुभकर्मसु तत्तत्तत् पृथग्रहणं क्रियते ।

अंस्तत्वाच्च ॥ ४५ ॥ प्रत्यासन्ननिष्ठस्य तत्त्वोदयो जायते तत्तत्तत्वाच्च पृथग्रहणं क्रियते । आह उक्ता सौत्तरप्रकृतिष्वधभेदा विविधभावनामनिर्वर्तनाहितान्यर्थसङ्गा पृष्टी कर्मप्रकृतिः । अथ सप्तमी कियत्प्रकारेणोच्यते—

उच्चैर्नचैत्र ॥ १२ ॥

गोत्रं द्विविधमुच्चैर्नचैरिति विशेषणात् ॥ १ ॥ गोत्रं द्विविधं द्रष्टव्यं उच्चैर्नचैरिति विशेषणात् उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रमिति । तत्र कीदृशमुच्चैर्गोत्रं कीदृशा नीचैर्गोत्रं ?

यस्यादयात् लोकपूजितेषु कुलेषु जन्म तदुच्चैर्गोत्रं ॥ २ ॥ लोकपूजितेषु कुलेषु प्रथितमाहात्म्येषु इत्याकुपयदुकुहरिजातिप्रभृतिषु जन्म यस्यादयाद्भवति तदुच्चैर्गोत्रमस्येयम् ।

गर्हितेषु यत्कुलं तन्नीचैर्गोत्रं ॥ ३ ॥ गर्हितेषु दरिद्राप्रतिज्ञातदुःखाकुलेषु यत्कुलं प्राणिनां जन्म तन्नीचैर्गोत्रं प्रत्येतव्यम् । आह व्याख्यातौ गोत्रभेदौ तदनन्तरमुदित्वातरायस्य किमाख्या प्रकारा इत्यत्रोच्यते

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणां ॥ १३ ॥

दानादीनामंतरायापेक्षयाऽर्थव्यतिरेकनिर्देशः ॥ १ ॥ अतराय इति वर्तते तदपेक्षया दानादीनामर्थव्यतिरेकं क्रियते दानस्यातरायो लाभस्यातराय इत्यादि ।

दानादिपरिणामव्याघातहेतुत्वात् तदुत्पपदेशः ॥ २ ॥ यदुदयाशानुकामो न प्रयच्छति लघुकामोपि न लभ्यते मोक्षमिच्छन्नपि न मुक्ते उपभोक्तुं भिच्छन्नपि नोपभुक्तं उत्सहितुकामोपि नोत्सहते । ता एते पञ्चातरायव्यपदेशा वेदितव्याः ।

भोगोपभोगयोरविशेष इति चेन्न गधादिशयनादिभेदतस्तद्वेदमिदं ॥ ३ ॥ स्यामत् भोगोपभोगयोरविशेषं कृतं ? सुखानुभवनानिमित्तत्वाभेदादिति ? तन्न किं कारणं ? गधादिशयनादिभेदतस्तद्वेदमिदं गधमात्म्यशिरस्त्रानवस्त्रान्नपानादिषु भोगव्यवहारः । शयनासनागनाहस्यश्वरथादिपपभोगोपपदेशः । ता एता ज्ञानावरणादीनां उत्तरप्रकृतयः सङ्ख्येया उक्ता । ज्ञानावरणस्य नाष्ट-
ऽसङ्ख्येया अपि भवतीत्यासौपदेशः । व्याख्यात प्रकृतिवचनविकल्पः, अतः परं स्थितिवचनविकल्पः
इत्यास्याम् ।

आह व्याख्यास्यति भवान् स्थितिबधे इदं तु संशेपमेव किमसाधयिष्यति लक्षणात् पूर्वस्मात् प्रकृतिवधात् विशिष्टात् अर्थात्तरभूतकर्मविषय आहोन्वित् तस्यैव प्रथमकल्पिककर्मणः प्राकृतिवधव्यपदे-
शवत् पर्यायातरनिर्देश इति । अत्र ब्रूमहे—अस्थानेऽयं सशयं कुत ? यस्मादेतासामेव प्रकृतीनां अने-
कभेदानां यथास्मनिर्जीणानां यावत् कालमवस्थान आश्रयनिनाशभावात् तस्मिन् स्थितिबधनिवक्षा
सा पुन स्थितिरुभयथा—परापरा च । प्रकृष्टात् प्राणिधानात् परा निकृष्टात् प्राणिधानात् अपरा । मयेवं
उच्यतां कियत्कालाय कर्मप्रकृतिरित्यत्रोच्यते सति वक्तव्ये—

आदितस्तिसृणामंतरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटी- कोट्यः परा स्थितिः ॥ ४ ॥

आदित इति वचनं मध्यांतनिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ मध्ये अते वा तिसृणां ग्रहणं माभूदित्येवमर्थ-
मादित इत्युच्यते आदौ आदित तत्रा प्रकरणे—‘आयादिव्य उपसंख्यानमिति’ तस् ।

तिसृणामिति वचनं अवधारणार्थं ॥ २ ॥ आदित इत्युच्यमाने इयतीनां प्रकृतीनां ग्रहणमित्य-
वधारणं न स्यात् अतोऽवधारणार्थं तिसृणामित्युच्यते ।

अंतरायस्य चेति क्रमभेदवचनं समानस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ मूलप्रकृतिक्रममुल्लूक्यता-
यस्य चेत्युच्यते समानस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं । का पुनरसौ समानस्थितिः ? त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः । उक्तप-
रिमाणं सागरोपम ।

कोटीकोट्य इति द्वित्वे बहुत्वानुपपत्तिः इति चेन्न राजपुरुषवचस्मिद्धेः ॥ ४ ॥ स्यान्मत
यथा प्रामो प्रामो रमणीय इति वीप्ताया द्वित्वेनैव गतत्वात् बहुवचनं न प्रयुज्यते तथा कोटीकोट्य इत्य-
त्रापि वीप्ताया द्वित्वेन गतत्वात् बहुवचनं न प्रामोति । तत्र । किं कारणं ? राजपुरुषवत्तत्सिद्धे ।
यथा राजं पुरुषं राजपुरुषं इति । एव कोटीनां कोट्यः कोटीकोट्य इति इत्तिष्ठत्या ।

पराभिधानं जघन्यस्थितिनिवृत्त्यर्थं ॥ ५ ॥ परेत्युच्यते किमर्थं ? जघन्यस्थितिनिवृत्त्यर्थं परा
उरुहृष्टा इत्यर्थः । सा फल्यति चेदुच्यते—

संज्ञिपंचेन्द्रियपर्याप्तकस्य परा स्थितिः ॥ ६ ॥ सञ्ज्ञि पंचाद्रियस्य पर्याप्तकस्य ज्ञानदर्शनावरण-
वेदनीयांतरायाणां त्रिंशत् सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिर्भवति ।

अन्येषामागमात् संश्रवणः ॥ ७ ॥ अन्येषामेकैन्द्रियादीनामागमात् सप्रत्ययो भवति । तद्यथा
एकैन्द्रियपर्याप्तकस्य एकसागरोपमसप्तभागाल्लयः । द्वैन्द्रियपर्याप्तकस्य पञ्चविंशतिसागरोपमसप्तभागा-
न्वयः । त्रैन्द्रियपर्याप्तकस्य पञ्चाशत्सागरोपमसप्तभागाल्लयः । चतुरिन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमशतसप्तभा-
गाल्लयः । अस्तञ्चिपंचेन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्रसप्तभागाल्लयः । सञ्ज्ञिपंचेन्द्रियपर्याप्तकस्यातः सागरो-
पमकोटीकोट्यः । एकैन्द्रियापर्याप्तकस्य त एव भागाः पल्लोपमासंख्येयभागोनाः । द्विचिपंचेन्द्रि-
याऽपर्याप्तसञ्ज्ञिनां त एव भागाः पल्लोपमासंख्येयभागोनाः । यस्य कर्मणः स्थितिमतिर्लब्धान्यकर्मस्थितिरभि-
हिता तस्य खलु वेदनीयान्तरोदेशमाजः—

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते । इयमपि परा स्थितिः सञ्ज्ञिपंचेन्द्रियपर्याप्तकस्यावसेया ।
इतरेषामेकैन्द्रियादीनां यथागमं । तद्यथा—पर्याप्तकैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामेकपञ्चविंशतिसागरोपमा-
णि यथासंख्यपर्याप्तकैकैन्द्रियस्य पल्लोपमासंख्येयभागोनां सैव स्थितिः । द्वैन्द्रियादीनामपि सैव पल्लोपमा-
संख्येयभागोनां पर्याप्तकसञ्ज्ञिपंचेन्द्रियस्य सागरोपमसहस्रं तस्यैवापर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्रं पल्लोपमास-
ंख्येयभागोनां, अपर्याप्तसञ्ज्ञिनः अतः सागरोपमकोटीकोट्यः ।

आह निर्दिष्टा पञ्चानां कर्मप्रकृतीनां स्थिति अथोपरिष्ठयो का परा स्थितिरित्यत्रोच्यते—

विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥ १६ ॥

सागरोपमकोटीकोट्य परा स्थितिरित्यनुवर्तते इयमप्युल्लङ्घा सङ्गिपचेंद्रियपर्याप्तकस्य, एकेंद्रियादीनां यथागम तद्यथा-एकेंद्रियपर्याप्तकस्यैकसागरोपमसप्तभागौ द्वौ । द्वीन्द्रियपर्याप्तकस्य पञ्चविंशतिसागरोपम सप्तभागौ द्वौ । त्रीन्द्रियपर्याप्तकस्य पञ्चाशत्सागरोपमसप्तभागौ द्वौ । चतुरिन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमसप्त सप्तभागौ द्वौ । असाङ्गिपचेंद्रियापर्याप्तकस्य अत सागरोपमकोटीकोट्य । एकेंद्रियापर्याप्तकस्य तावत् भागौ पल्योपमासङ्ख्यभागोनौ । द्वित्रिचतु पचेंद्रियापर्याप्तकासङ्गिनां सप्त स्थिति पल्योपमासङ्ख्यभागाना ।

आह आयुष कोट्युल्लङ्घा स्थितिरित्यत्रोच्यते—

त्रयस्त्रिंशत् सागोपमाण्यायुषः ॥ १७ ॥

पुन सागरोपमग्रहण कोटीकोटीनिवृत्त्यर्थं, परा स्थितिरित्यनुवर्तते एव अस्याप्युल्लङ्घा स्थिति सङ्गि पर्याप्तकस्यैव । इतरेषा यथागम तद्यथा असाङ्गिपचेंद्रियपर्याप्तकस्य पल्योपमस्यासङ्ख्येयभाग , शेषाणां उल्लङ्घा पूर्वकोटी ।

आह अष्टानामपि कर्मप्रकृतीनां व्याख्याता परा स्थिति । अथ तासामेव का जघन्या स्थितिरित्युपदिश्यते-अयंकर्मस्थितिविशेषाधिकत्वात् । आनुपूर्व्योल्लघनेन अमुष्यैव तावत् स्वसंवेद्यफलस्य वेद्यस्य वेदितव्या स्थिति —

अपरा द्वादश मुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १८ ॥

सूक्ष्मसांपराय इति वाक्यशेष ।

अथानुपूर्व्यविशयात्यये सति मोहायुर्व्यवहितयोरन्ययो का जघन्या स्थितिरित्युच्यते—

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ १९ ॥

अत्रापि सूक्ष्मसांपराय इति वाक्यशेष । मुहूर्ता इत्यनुवर्तते । अपरा स्थितिरिति च ।

अथान्यासा कर्मप्रकृतीनां का जघन्या स्थितिरित्युच्यते—

शेषाणामंतर्मुहूर्ता ॥ २० ॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । तत्र ज्ञानदर्शनान्तरणातरायाणां सूक्ष्मसांपराये मोहनीयस्यानिवृत्तिनादर सांपराये आयुष सङ्ख्येयवर्गीयुस्तु तिर्यक्षु मनुष्येषु च ।

आह उभयां ज्ञानान्तरणादीनामभिहिता स्थिति, अथानुभव किंलक्षण इत्यत्रोच्यते—

विपाकोऽनुभवः ॥ २१ ॥

विशिष्ट पाको नानाविधो वा विपाकः ॥१॥ ज्ञानान्तरणादीनां कर्मप्रकृतीनां अनुग्रहोपवातामिकानां पूर्वस्मिन्तीव्रमदमात्रनिमित्तो विशिष्ट पाको विपाक । द्रव्यक्षेत्रकालभयभावलक्षणनिमित्तभेदजनितवैदरूप्यो नानाविधो वा पाको विपाक असाधनुभव इत्यादिवाच्यते । शुभपरिणामानां प्रवर्धभावात् शुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोऽनुभव अशुभप्रकृतीनां निवृष्ट । अशुभपरिणामानां प्रकथभावात् अशुभप्रकृतीनां प्रकृष्टानुभव शुभप्रकृतीनां निवृष्ट । स एव प्रत्ययशब्दपादोऽनुभवो द्विधा प्रवर्तते स्वमुखेन परमुखेन च । सर्वासां मूलप्रकृतीनां स्वमुखेनैवानुभव । उत्तरप्रकृतीनां तु तुल्यजातीयानां परमुखेनापि भवति-आयुर्दर्शन चारित्रमोहवर्जानां । न हि नारकायुर्मुतेन तिर्यगायुर्मनुष्यायुर्ना विपश्यते । नापि दर्शनमाह चारित्रमोहमुमुखेन चारित्रमोहो वा दर्शनमोहमुखेन । आह अम्युपम प्रागुपचितनानाप्रकारकर्मविपाकोऽनुभव इति १२ ॥ न विजानीम किमय सङ्ख्यातोऽप्रसङ्गात् इत्यत्रोच्यते प्रगग्यान्तोऽनुभूयत इति ममह तुत यत -

स यथानाम ॥ २२ ॥

ज्ञानावरणादीनां सविकल्पाणां प्रत्येकबन्धसंज्ञानिर्देशादनुभवसंप्रत्ययः ॥ १ ॥ ज्ञाना-
वरणस्य फल ज्ञानाभावः, दर्शनावरणस्य फल दर्शनशक्त्युपरोध इत्येवमाद्यन्वयसंज्ञानिर्देशात् सर्वासां कर्म-
प्रकृतीनां सविकल्पानां अनुभवसंप्रत्ययो जायते ।

आह यदि विपाकोनुभव इति ज्ञायते तत्कर्मानुभूतं सत् किमावरणवदवतिष्ठते ? आहोस्विक्षिणीदित्यारं-
भस्यनते इत्यत्रोच्यते—

ततश्च निर्जरा ॥ २३ ॥

पूर्वाभितकर्मपरित्यागो निर्जरा ॥ १ ॥ पीडानुग्रहानामान प्रदायाम्यवहृतौदनादिविकारवध्या-
वर्तते स्थितिक्षयादवस्थानाभावात् ।

सा द्विप्रकारा विपाकजतरा च ॥ २ ॥ सा द्विप्रकारा वेदितव्या । कुतः ? विपाकजतरा चेति ।
तत्र चतुर्गतावनेकजातिविशेषाग्धूर्णितं सप्तरमहर्णये चिर पारंभमत शुभाशुभस्य कर्मण औदायिकभाग-
दीरितस्य क्रमेण विपाककालप्राप्तस्य यथास्तदसद्व्यवसायपरविकल्पबद्धस्य तस्य तेन प्रकारेण वेद्यमानस्य
यथानुभवोदयावलीप्तोत्तानुप्रविष्टस्यारब्धकर्मस्वास्थितिक्षयादुदयागतपरिमुक्तस्य या निवृत्ति सा विपाकजा
निर्जरा । यत्कर्माप्राप्तविपाककालमोपक्रमिकविपाकविशेषसामर्थ्यादनुदीर्णं बलादुदीर्य उदयावलिं प्रवेश्य
वेद्यते आश्रयपनसादिपाकवत् सा अविपाकनिर्जरा ।

निमित्तांतरसमुच्चयार्थश्चशब्दः ॥ ३ ॥ तपसा निर्जरेति वक्ष्यते तस्य समुच्चयार्थश्चशब्दः
क्रियते । ततश्च भवति अन्यतथेति ।

संवरत्परत्र पाठ इति चेन्नानुभवानुवादपरिहारार्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत संवरानिर्जरा प-
रत्र पठितव्या यथोद्देशे तथा निर्देश इति । तत्र । किं कारण ? अनुभवानुवादपरिहारार्थत्वात् तत्र
हि पाठे क्रियमाणे विपाकोनुभव इति पुनरनुवाद कर्तव्य स्यात् ।

पृथक् निर्जरावचनमनर्थकं धर्मैतर्भावादिति चेन्नाऽर्यापरिज्ञानात् ॥ ५ ॥ स्यान्मत यथा
पुण्यपापयो पृथग्ग्रहणं न कृतं तथैतर्भावात् तथा निर्जरा अपि उक्तेन क्रमेण अनुभवबोधैतर्भावेति इति पृ-
थगस्या प्रहणमनर्थकमिति । तत्र । किं कारण ? अर्यापरिज्ञानात् । फलज्ञानसमर्थमनुभव इत्युच्यते ।
ततानुभूतानामातर्प्याणां पुद्गलानां निवृत्तिनिर्जरेत्ययमर्थभेदः । एव च कृत्या ततश्चेति अपादाननिर्देश-
उपपन्नो भवति इतरथा हि भेदाभावात्तत्पचते ।

लघ्वर्थमिहैव तपसेति वक्तव्यमिति चेन्न संवरानुग्रहतत्त्वत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् लघ्वर्थमिहैव
'ततो निर्जरा तपसा चेति' वक्तव्यं पुनर्निर्जराग्रहणमाकर्ण्यमिति । तत्र । किं कारण ? संवरानुग्रहतत्त्वत्वात् ।
तपसा निर्जरा च भवति सपरश्चेति ।

धर्मैतर्भावात् संवरहेतुत्वमिति चेन्न पृथग्ग्रहणस्य प्राधान्यव्यापनार्थत्वात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं
उत्तमक्षमामार्दवाज्जादियोगे उत्तमं तप संवरहेतुरिति वक्ष्यते ततस्तत्रातर्भावात् संवरहेतुत्वसिद्धेः इह
वचनाच्च निर्जराहेतुत्वनिर्ज्ञानात् पृथक् तत्र तपोग्रहणमनर्थकमिति । तत्र । किं कारण ? पृथग्ग्रहणस्य
प्राधान्यव्यापनार्थत्वात् । सर्वेषु संवरनिर्जराहेतुषु तपः प्रधानभूतमित्येतस्य व्यापनार्थं पुनस्तपोग्रहणं क्रि-
यते । उक्तं च—

कायमणोवचिगुत्तो चोत्तरसाचेदुदे अणेरग्रिह ।

सो कम्मणिज्जराए विपुलाए बहुदि मणसोत्ति ॥

ततः तपोवचने गौरवं जनयति इति न कृतं । ताः पुनः कर्मप्रकृतयो द्विविधाः-धातिका अधा-
तिकाश्चेति । तत्र ज्ञानदर्शनावरणमोहादितराख्या धातिकाः । इतरा अधातिकाः । धातिकाश्चापि द्विविधा
सर्वधातिका देशधातिकाश्चेति । तत्र केवलज्ञानावरणनिदानिद्राप्रचलाप्रचलास्यानगृह्णिनिद्राप्रचलाकेवलदर्श-
नावरणद्वादशकपायदर्शनमोहाख्याः विंशतिप्रकृतयः सर्वधातिकाः । ज्ञानावरणचतुष्कदर्शनावरणत्रयातरा-
यपंचकसंश्लक्ष्णनोक्तपायसंज्ञिकाः देशधातिकाः । अवज्ञिष्टाः प्रकृतयः, अधातिकाः । तथेदमपरमवसेयं—
शरीरनामादयः स्पर्शाताः अगुरुलघूपाघातपरघातातपोयोतप्रत्येकशरीरसाधारणशरीरस्थिरास्थिरशुभाशुभ-
निर्माणनामाख्याश्च पुद्गलविपाकप्रदाः । अनुपूर्व्यनाम क्षेत्रविपाककरं, आयुर्भेदधारणफलं । अवशिष्टाः
प्रकृतयोजीवविपाकहेतव इत्येवमनुभगवधो व्याख्यातः । इदानीं प्रदेशबंधो वक्तव्यस्तस्मिंश्च वक्तव्ये सति इमे
निर्देष्टव्याः किहेतवः कदा ? कुतः ? किस्वभावाः ? कस्मिन् ? किपरिमाणाश्चेति ? तदर्थमिदं यथासंख्यप-
रिगृहीततत्प्रश्नापेक्षा भेद सूत्र प्रणीयते ।

नामप्रत्ययाः सर्वतोयोगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः

सर्वात्मप्रदेशेष्वनंतानंतप्रदेशाः ॥ २४ ॥

नामः प्रत्यया नामप्रत्ययाः । नामेति सर्वाः कर्मप्रकृतयः, अभिधीयंते स यथानामेति वचनात् ।

नामासां प्रत्यय इति चेन्न समयविरोधात् ॥ १ ॥ अथमतमेतत् नामप्रत्ययो यासां ताः
नामप्रत्यया इति-तत् । किं कारणं ? समयविरोधात् । एव हि विग्रहे क्रियमाणे नामकर्म एव सर्वासां
प्रकृतीनां प्रत्यय इति प्रकृत्युक्तं समयविरुद्धं । अनेन हेतुभाव उक्तः ।

सर्वेषु भवेषु सर्वतः ॥ २ ॥ 'इत्यनेनान्यतोपीति' तस्मिन् कृते सर्वेषु भवेषु सर्वत इति भवति ।
अनेन कालोपादानं कृतं । एकैकस्य जीवस्य अतिक्रान्ता अनन्ता भवा आगामिनः सङ्ख्येया असङ्ख्येयाः
अनन्ता वा भवा भवन्ति तेषु सर्वेष्वेवैति ।

योगविशेषादिति वचनं निमित्तनिर्देशार्थं ॥ ३ ॥ योगो व्याख्यात कापवाष्पनस्कर्म्मलक्षणः ।
परस्परतो विशिष्यते इति विशेषः । ततो योगविशेषान्निमित्तात्कर्म्मभावेन पुद्गला आधीयत इति योगविशेषा-
दित्यनेन निमित्तनिर्देशः कृतो भवति ।

सूक्ष्मग्रहणं ग्रहणयोग्यस्वभावप्रतिपादनार्थं ॥ ४ ॥ ग्रहणयोग्याः पुद्गलाः सूक्ष्मा न स्थूला
इति प्रतिपादनार्थं सूक्ष्मग्रहणं कियते ।

एकक्षेत्रावगाहवचनं क्षेत्रांतरनिवृत्त्यर्थं ॥ ५ ॥ आत्मप्रदेशकर्मपुद्गलैकाधिकरणव्यातिरिक्तक्षेत्रा-
ंतरनिवृत्त्यर्थमेकक्षेत्रावगाह इति वचनं कियते ।

स्थिता इति वचनं क्रियांतरनिवृत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ स्थिताः कर्मभावमापद्यते न गच्छत इति क्रि-
यांतरनिवृत्त्यर्थं स्थिता इत्युच्यते । एष सूक्ष्मादिग्रहणेन कर्मयोग्यस्वभावानुवर्णनं कृतं भवति ।

सर्वात्मप्रदेशेष्विति वचनमेकपदेशाद्यपोहार्यं ॥ ७ ॥ एकद्वित्रिचतुरादिप्रदेशेऽप्यात्मनः कर्म-
प्रदेशाः न प्रवर्तन्ते, किं तर्हि ? ऊर्ध्वमधस्तिर्यङ्मु सर्वेऽप्यात्मप्रदेशेषु व्याप्य स्थिता इति प्रदर्शनार्थं ऊर्ध्वमध-
स्तिर्यङ्गसर्वात्मप्रदेशेष्वित्युच्यते ।

अनंतानंतप्रदेशवचनं प्रमाणांतररूपपोहार्यं ॥ ८ ॥ न सङ्ख्येयाः न चासङ्ख्येयाः नाप्यनन्ताः
इति प्रतिपादनार्थं अनंतानंतप्रदेशा इत्युच्यन्ते । ते खलु पुद्गलैकैका अमव्यानंतगुणा सिद्धान्तभागमि-
तप्रदेशाः घनागुलासङ्ख्येयमांगक्षेत्रावगाहिनः एकद्वित्रिचतुःसङ्ख्येयानंतसमवस्थितिकाः पंचवर्णरसादिगंधचतुः
स्पर्शभावाः अर्थाधिधर्मप्रकृतियोग्याः, योगवशात् आत्मना आत्मसात्क्रियत इति प्रदेशबंधः समासतो

वेदितव्य । आह वधपदार्थानन्तर पुण्यपापोपसङ्ख्यानं चादित तद्वधेतमूर्तमिति प्रत्याख्यात । तत्रेदं वक्तव्यं
कोत्र पुण्यप्रेष क पापवध इति तत्र पुण्यप्रकृतिपरिगणनापमिदमुच्यते—

सदेवशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यं ॥ २५ ॥

शुभग्रहणमायुरादीनां विशेषण ॥ १ ॥ शुभं प्रशस्तमित्यर्थं तदग्रहणमायुरादीनां विशेषण
इष्टव्य । शुभायुः, शुभनाम शुभगोत्रमिति ।

शुभायुस्त्रिविधः ॥ २ ॥ तिर्यगायुमनुष्यायुदवायुरिति एतन्नितय शुभायुरित्युच्यते ।

शुभनाम शतत्रिंशद्विकल्पं ॥ ३ ॥ शुभनाम सप्तत्रिंशद्विकल्पः, अग्रगतव्य । तद्यथा मनुष्यगतिः,
देवगतिः, पक्षेन्द्रयजातिः, पक्षशरणाणि, प्राण्यगापागानि, समचतुरस्रस्थान, वज्रपमनाराचसहस्रम्,
प्रशस्तवर्ण—गध—रस स्पर्शा, मनुष्यगतिः देवगत्यानुपूर्व्यद्वयं अगुरुलघुपरघाताङ्गुसातपापातप्रशस्तति
हायोगतय व्रत—वाटर—पयासि—प्रयेयशरीर—स्थिर—शुभ—सुभग—सुस्वर आदय—वशस्कातय
निमाण तीर्थकरनाम चेति शुभमेकमुच्चैर्गोत्रं सदेवमित्यथा द्वाचस्त्रांशं प्रकृतयः पुण्यसङ्गाः ।

अतोऽन्यत् पाप ॥ २६ ॥

अस्मात् पुण्यसङ्गकर्मप्रकृतिसमूहादयत् कर्म पापमित्युच्यते । तद्वद्वयसीतिविधः । तद्यथा ज्ञानावरण
प्रकृतयः पञ्च, दर्शनारणस्य नव माहनीयस्य षड्विंशतिः, पञ्चांतरायस्य, नरकगतिः, तिर्यगगतिः,
चतुष्पा जातायः, पञ्च सस्थानानि, पञ्च सहनानि, अप्रशस्तवर्ण—गध—रस स्पर्शा नरकगतितिर्यगायानु
पूर्व्यद्वय उपघाताप्रशस्तिहावागतिस्थावरसूक्ष्मापयातिसाधारणशरीराशुभद्रुभगास्थिरदुःस्वरानादयायशस्की
तीर्थश्चाति नामप्रकृतयः चतुस्त्रिंशत् असद्वय नरकयुः, मार्चैर्गोत्रमिति । एव व्याख्यातः सप्तपञ्चा वधपदाध
श्वधिमनः पपपकलज्ञानप्रयक्षप्रमाणगम्य तद्वर्पादिशामानुष्य ।

इति तत्त्वार्थवार्तिक व्याख्यानालंकारऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

अन्तमः सिद्धेयः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अत्राह योऽयं अनादिसत्तत्त्वैर्नामविजसुखदुःखहेतुः, अष्टविधविशेषापचितमूर्तिं नानाजातिनिग्रहो
त्पादनप्रवणं पौरुषण्यं सर्वोत्तमप्रदन्नेष्टनसमर्थं कमराय स कनाचिदुपायनापि नाम कत्याचत् अनात्य
क्तिकं स्यादिति । अत्राच्यते भवति हि कर्णाचिदात्यक्तिकस्तद्दिनाशः यस्मात्तदर्थमेव भगवद्विरुद्धादृष्टः ।

आसन्ननिरोधः सवरः ॥ १ ॥

अत्राह आह कथं पुनरेतदाहितवैचित्र्यं नानाम्भगापादित ज्ञानावरणादिकर्मसमरा नापयादिति ।
अत्रापत्तं सवरत् । कासी सवर इति । अत एवाह आसन्ननिरोधः सवर इति । अथवा वधपदार्थो
नानादृष्टः । इदानीं तदनन्तरोद्भवाजः सवरस्य निर्देशः प्राप्तकाल इत्यत इदमाह । आसन्ननिरोधः सवर
इति । कोयमासन्ननिरोधः ।

कर्मागमनिमित्ताऽप्रादुर्भूतिरास्रनरोधः ॥ १ ॥ कर्मागमनिमित्तं बहुविकल्पं व्याख्यातं तस्य कायवाह्मन-प्रयोगस्य स्वात्मलामहेतुत्वसन्निधानात् अप्रादुर्भूतिरास्रनरोध इत्युच्यते । अहं यदि अयमास्र-
नरोध व्याख्यायतामित्यत्र, इदानीं संसर इत्यत्राभिधीयते स न व्याख्यातव्यः । किं कारणं यस्मात्तन्निरोधे सति-
तत्पूर्वकर्मदांनाभावः सवरः कारणाभावात् कार्याभाव इति ॥ १ ॥ तस्मिन्नाद्ये नि-
रुद्धे तत्पूर्वकस्यानेकदुःखरीजजनकस्य वर्मण उपनिपाताभावो यः स संसारभित्तः, इति वाक्यशेषः ।

तथानिर्देशः कर्तव्य इति चेन्न कार्ये कारणोपचारात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् यद्ययमर्थ इष्टतथा
निर्देशः कर्तव्यः, यथा गमको भवति आस्रनरोधे सति संसर आस्रनरोधादिति वा ? तन्न । किं कारणं ?
कार्ये कारणोपचारात् । यथाज्ञं यैप्राणा इति अन्नकार्येषु प्राणेषु भजापचारः । तथाऽऽस्रनरोधकार्ये सवरे
आस्रनरोधोपचारः कृतः ।

निरुद्धतेऽनेन निरोध इति वा ॥ ४ ॥ अथवा नार्यं भावसाधनं निराक्षिर्निरोध इति । किं
तर्हि ? करणसाधनं निरुह्यते येन स निरोध इति । तथा संसरश्चापि करणसाधनः संश्रियतेऽनेनेति ।
क पुनरसौ ? शुपपादि, वक्ष्यमाणं तेन ह्युभयं क्रियते इति सामानाधिकरण्यं, सपयद्यते ।

योगविभागो वा ॥ ५ ॥ अथवा योगविभागोऽत्र दृष्टव्यः, आस्रनरोधो हितार्थिना कर्तव्यः
इति वाक्यशेषः । तस्य किं प्रयोजनमिति चेत् अत आह संसर इति । संसर प्रयोजनमस्येत्यर्थः । क पुनरसौ ?

मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययकर्मसवरणं संसरः ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनादयः प्रत्यया व्याख्याता,
तदुपादानस्य कर्मणः सवरणं संसर इति निर्भियते ।

स द्वेषा द्रव्यभावभेदात् ॥ ७ ॥ सवरा द्वेषा व्यतिष्ठते फलं ? द्रव्यभावेभेदात् ।

संसारनिमित्तक्रियाविनिवृत्तिर्भावसवरः इति ॥ ८ ॥ आत्मनो द्रव्यादिहेतुकभङ्गुत्तरावाप्ति-
संसारं तन्निमित्तक्रियापरिणामस्य निवृत्तिर्भावसवर इति व्यपदिश्यते ।

तन्निरोधे तत्पूर्वकर्मपुद्गलादानविच्छेदो द्रव्यसंवरः ॥ ९ ॥ तस्य संसारकारणस्य भाव-
सवरस्य निरोधे तत्पूर्वकस्य कर्मपुद्गलस्य निरासो द्रव्यसंसर इति निधीयते ।

तद्विभावनार्थं गुणस्यानविभागवचनं ॥ १० ॥ तस्य संसरस्य विभावनार्थं गुणस्थानविभाग-
वचनं क्रियते तद्यथा—

मिथ्यादृष्टिसासादनसम्पगृहसम्पहृदिमिथ्यादृष्ट्यसंपतसम्पगृहसंपतः संपतप्रमत्तसं-
यताऽप्रमत्तसंयतापूर्वकरणानिवृत्तिवाटसंपरायमूक्षमसांपरायोपशमकक्षपक्षोपाज्ञातक्षीणक-
पायवीतरागद्वेषसंयोग्ययोगकेवास्तिभेदात् चतुर्दशगुणस्य नविकल्पः ॥ ११ ॥ मिथ्यादृष्टि-
सासादनसम्पगृहसि सम्पहृदिमिथ्यादृष्टिः अमयतसम्पगृहसि सपतासपतः प्रमत्तसपतः अप्रमत्तसपतः अत्र
वैररणोपशमकक्षपक्षी अनिवृत्तिवाटसंपरायमूक्षमसांपरायोपशमकक्षपक्षी उपज्ञातकपाय-
वीतरागद्वेषस्य क्षाणत्वायवीतरागद्वेषस्य संयोगकेत्ययोगकेयवी चैव भेदात् चतुर्दशगुणस्थाननि-
कल्पो वेदितव्यः ।

तत्र मिथ्यादर्शनोदयवशीकृतो मिथ्यादृष्टिः ॥ १२ ॥ तत्र मिथ्यादर्शनमोदयेन वशीकृतो
जीवा मिथ्यादृष्टिर्भिधीयते । यकृतं तत्सार्थानामव्यपदेशभाति भवति तस्य निवृत्त्या, प्राग्व्यादवाता ।
ते सर्वे समासेन द्विधा व्यतिष्ठते—हितादिनपरीक्षाविरहिता परीक्षरक्षणी । तर्ह्येदियादयः सर्वे सन्नि-
पत्तामकवर्जिता हितादिनपरीक्षाविरहिता, पपातिका उभयेषु भवति ।

तदुदयाभावेऽनन्तानुबन्धिकायोदयविधेयीकृतः सासादनसम्पगृहसि ॥ १३ ॥ तस्य मि-
थ्यादर्शनस्यादयः । ननु त अनानुबन्धिकायोदयकृद्भूतातराग जीवः ससादनसम्पगृहसि तिपादवापते ।

मिथ्यादर्शनोदयनिवृत्ति कथमिति चेदुच्यते—अनादिमिथ्यादृष्टिर्भव्यं पद्भिर्शक्तिमोहप्रवृत्तिसत्कर्मकः सादिमिथ्यादृष्टिर्वा पद्भिर्शक्तिमोहप्रवृत्तिसत्कर्मकः सप्तविंशतिमोहप्रवृत्तिसत्कर्मको वा अष्टाविंशतिमोहप्रवृत्तिसत्कर्मको वा प्रथमसम्यक्त्व गृहीतुमारभमाण शुभपरिणामाभिमुख अतर्मुद्गर्तमनतगुणवृद्ध्या वर्धमानविशुद्धि, चतुर्षु मनोयागेषु अन्यतमेन मनोयोगेन, चतुर्षु वाग्योगेषु अन्यतमेन वाग्योगेन, औदारिकत्रैत्रियिककाययागयारन्यतरेण काययोगेन वा समाविष्ट हीयमाननूतनकथाय साकारापयोग त्रिषु वेदेष्वन्यतमेन वेदेन सङ्गेश्विरहित वर्धमानशुभपरिणामप्रतापेन सर्वकर्मप्रकृतीना स्थितिं हासयन्, अशुभप्रकृतीनामनुभागबन्धमपसारयन् शुभप्रकृतीनां रसमुद्भूतयन् त्रीणि करणानि कर्तुं उपक्रमते । अध्याप्रवृत्तकरण अपूर्णकरण आनृत्तिकरण चेति । तानि त्रीण्यपि करणानि प्रत्यक्रमनर्मुद्गर्तकाङ्क्षानि । तत्र अत कोटीकोटीस्थितिकानि कमाणा कृत्वा अध्याप्रवृत्तकरणस्य आदिसमय कालगदिलभ्युपेतं प्रविशति, इदं तु करणं प्राक् न कदाचिदाप्यप्रवृत्त अत एवास्यान्वर्थसङ्गा । अथेदं करणं न तथा प्राक् प्रवृत्तस्मिन्निधायप्रवृत्तमिति । तत्राप्ये समये जघन्या विशुद्धिरूपा, द्वितीये समये जघन्याऽनतगुणा, तृतीये समये जघन्या अनतानतगुणा एवमादि अतनुद्गर्तपरिसमाप्ते, तत प्रथमसमय उत्कृष्ट अनतगुणा द्वितीये उत्कृष्ट अनतगुणा एवमादि । अध्याप्रवृत्तकरणचरमसमाप्त भव्या एवमेत नानाजीवानामसङ्ख्येयलोकप्रमाणा परिणामविकल्पा समा विषमाश्च भवति । एषां समुदायरूपमथाप्रवृत्तकरण । अपूर्वकरणस्य प्रथमसमये जघन्या विशुद्धिरूपा तर्प्योत्कृष्टा अनतगुणा । द्वितीये समये जघन्या अनतगुणा, एवमादि, अतर्मुद्गर्तपरिसमाप्तेतस्त एते प्रथमसमये उत्कृष्टानतगुणा द्वितीये उत्कृष्टानतगुणा एवमादिमद्गर्तपरिसमाप्ते त एते नानाजीवानामसङ्ख्येयलोकप्रमाणा परिणामविकल्पा नयनन विन्मा एव परस्परत तेषां समुदायरूपमपूर्णकरणमत एवास्यान्वर्थापूर्णत्वाद्वर्धसङ्गा । अनिवृत्तिकरणकाले नानाजीवानां प्रथमसमये परिणामा एकरूपा एव द्वितीयसमये ततोऽनतगुणा एकरूपा एवमाऽतर्मुद्गर्तपरिसमाप्ते, तेषां समुदायरूपमनिवृत्तिकरणमन एवास्यान्वर्थनाम परस्परता निवृत्त्यभावादनिवृत्तिकरणमिति । अत्राध्याप्रवृत्तकरणेपि स्थितिखडनमनुभागखडन गुणश्रेणी गुणसकमो वा नास्ति केवलमनतगुणवृद्ध्या विशुद्धयश्च प्रशस्तप्रकृतीरनतगुणानुभागहीना ब्रह्माति प्रशस्तप्रवृत्तीन्धानतगुणरसवृद्ध्या । स्थितिमपि पक्षोपमसङ्ख्येयमागहीना । अपूर्णकरणानिवृत्तिकरणया स्थितिखडनीनि संभवति स्थितित्रयश्च क्रमेण हीयते । अशुभप्रकृतीनामनुभवबोधोऽनतगुणहान्या शुभप्रकृतीनां चानतगुणवृद्ध्यापयतते । तत्रानिवृत्तिकरणकारणतत्त्वेष्वेव भागेषु गतेष्वनतकरणमारभते येन मिथ्यादर्शनोदयनिवृत्तौ उदयपात क्रियते तत्तत्क्षरमसमये मिथ्यादर्शन त्रेधा विभक्त करोति । सम्यक्त्व मिथ्यात्व सम्यग्मिथ्यात्व चेति । एतासां तिसृणां प्रकृतीना अनतानुबन्धिकोपमानमायालोभाना चोदयाभावेऽतर्मुद्गर्तकाल प्रथमसम्यक्त्वं भवति । तदन्ते जघन्येन एकसमये उत्कर्षेणाधिकोत्कर्षेण यदानतानुबन्धिकोपमानमायालोभानामयतनस्योदयो भवति तदा सासादनसम्यग्दृष्टिरित्युच्यते अत एवास्यान्वर्थसङ्गा । आसादन निराधने सहासादनेन वर्तते इति सासादना सासादना सम्यग्दृष्टिर्भव्यं सोय सासादनसम्यग्दृष्टिरिति, तस्य मिथ्यादर्शनोदयभावेपि अनतानुबन्धुदयान् त्रीणि ज्ञानानि अज्ञानान्येव भवति अत एवास्यान्वर्थसङ्गा । अनत मिथ्यादर्शनं तदनुबन्धानादन्तानुबन्धीति । स हि मिथ्यादर्शनोदयफलमापादयन् मिथ्यादर्शनमेव प्रवेष्टवति ।

सम्यग्मिथ्यात्वाद्यात् सम्यग्मिथ्यादृष्टिः ॥ १४ ॥ सम्यग्मिथ्यात्वसाक्षिकाया प्रकृतेरुदयात् आत्मा क्षीणाक्षीणमदशाक्तिकोदयोपयोगापादितेयन्नुत्तरपरिणामवत् तत्त्वार्थश्रद्धानाश्रद्धानरूप सम्यग्मिथ्यादृष्टिरित्युच्यते । अत एवास्य त्रीणि ज्ञानानि अज्ञानमिथ्याणि इत्युच्यते ।

सम्यक्त्वोपेतश्चारिश्रमोहोदयादिषादिताऽवितरिसंयतसम्यग्दृष्टिः ॥ १५ ॥ औपशमिकेन क्षापोपशमिकेन क्षाधिकेन वा सम्यक्त्वेन समन्वित चारिश्रमोहोदयात् अत्यतमविरतिपरिणामप्रयोजोऽसंयत-

सम्यग्दृष्टिरिति व्यपदिश्यते । तस्य त्रिण्यपि ज्ञानानि सम्यग्ज्ञानव्यपदेशमर्हति । तत्त्वार्थश्रद्धानसमावेशात् इत ऊर्ध्वं गुणस्थानेषु नियमेन सम्यक्त्व ।

द्विविषयविरत्यविरतिपरिणतः सयतासंयतः ॥ १६ ॥ एतदादीनि गुणस्थानानि चारित्र-
मोहस्य क्षयोपशमादुपशमात् क्षयाच्च भवति । तत्रानतानुबधिकपायाः क्षीणाः स्युरक्षीणा वा तथा अप्र-
स्थाख्यानावरणकपाया वा प्रस्थाख्यानावरणकपाया सर्वघातिन एव तेषामुदये सति सञ्जलनकपायाः
नव नोकपायाश्च दशघातिन एव तेषामुदये सति सप्रमासयमलम्बिर्भवति । तद्योग्यया प्राणीन्द्रियविषयया
विरताविरतवृत्त्या परिणत सयतासयत इत्याख्यायते ।

परिमाप्तसयमः प्रमादवान् प्रमत्तसंयतः ॥ १७ ॥ अनतानुबधिकपायेषु क्षीणेष्वक्षीणेषु वा
प्राप्तोदयक्षयेषु अष्टाना कपायाणां उदयक्षयात् तेषामेव सदुपशमात् संजलननोत्पत्त्याणां उदये सयम-
लम्बिर्भवति । तन्मूलसाधनोपपादितोपजन वाह्यसाधनसन्निधानाविर्भावमापद्यमान प्राणैन्द्रियविषयभेदात्
द्वितीयौ वृत्तिमास्कदत्त सयमोपयोगमगमसात् कुर्वन् पचदशविधप्रमादवशात् किञ्चिन्प्रसङ्गादित्यारित्रपरि-
णाम प्रमत्तसयत इत्याख्यायते ।

प्रमादविरहितोऽप्रमत्तसंयतः ॥ १८ ॥ पूर्ववत्संयममास्कदन् पूर्वोक्तप्रमादविरहात् अविचलित-
संयमवृत्तिः, अप्रमत्तसयत समाख्यायते । इत ऊर्ध्वं गुणस्थानानां चतुर्णां द्विश्रेणो भवत । उपसम-
श्रेणी क्षपकश्रेणी चेति । यत्र मोहनीयं कर्मोपशम्यन्नात्मा आरोहति सोपशमकश्रेणी । यत्र तत्त्वानुसंग-
मयन्नुद्वेच्छति सा क्षपकश्रेणी ।

अपूर्वकरणपरिणाम उपशमकः क्षपकश्चोपचारात् ॥ १९ ॥ अपूर्वकरणपरिणामस्तद्विशुद्धि-
वशेन श्रणीमारोहयन्पूर्वकरण इति व्यपदेशमश्नुते तत्र कर्मप्रकृतीनां नोपशमो नापि क्षपः किन्तु पूर्वत्रात्तरत्र
च उपशम क्षय वाऽपेक्ष्य उपशमकः क्षपक इति च घृतघटगुदुपचर्यते ।

अनिवृत्तिपरिणामवशात् स्थूलभवेनोपशमकः क्षपकश्चानिवृत्तिवत्सोपशमो ॥ २० ॥
पूर्वोक्तानिवृत्तिपरिणामस्तद्विशुद्धि- कर्मप्रकृतीनां स्थूलभवेनोपशमकः क्षपकश्चानिवृत्तिवत्सोपशमोपशमोति
भाष्यते । तत्र उपशमनीया क्षयणीयाश्च प्रकृतय उत्तरत्र वक्ष्यते ।

सूक्ष्मभावोपशमात् क्षपणाच्च सूक्ष्मसापराया ॥ २१ ॥ सारराय कपाय स यत्र सूक्ष्म-
भावेनापशति क्षय च आपद्यते तौ सूक्ष्मसापरायौ वेदितव्यौ ।

सर्वस्योपशमात् क्षाणाच्च उपशान्तकपायः क्षीणककपायश्च ॥ २२ ॥ सर्वस्य मोहस्योप-
शमात् उपशान्तश्च उपशान्तकपाय क्षीणकपाय इति च व्यपदेशमर्हति ।

घातिकर्मक्षयादाविर्भूतज्ञानाद्यतिशयः केवली ॥ २३ ॥ घातिकर्मणा अत्यतक्षयात् आनि-
र्भूतस्वभावाच्च यत्केवलज्ञानाद्यतिशयविभूतिर्भगवान् केवलीत्यभिहित्यते ।

स द्विविधो योगभावाभावभेदात् ॥ २४ ॥ स केवली द्विधा भिद्यते कृत- योगभावाभावभेदात्
योगवान् सयोगीति गीयते तदभावादयोगीति च ।

तत्र मिथ्यात्वप्रत्ययस्य कर्मणः तदभावे संवरः शेषे ॥ २५ ॥ तत्र मिथ्यात्वप्राधान्येन
यत्कर्मस्वरति तन्निराधात् शेषे सासादनसम्यग्दृष्ट्यादौ तत्सर्वतो भवति । किं पुनस्तन्मिथ्या न-नपु-
सकपेदेनरकायुर्नरकगोत्रादिप्रिचतुरिन्द्रियजातिद्वुडकसंस्थानाऽसप्राप्तासृपाटिज्ञसंज्ञननरकगतिप्रयोगानु-
ग्याऽऽतपस्यावरसूक्ष्माऽपरातकसाधारणशरीरसंज्ञकपाडशप्रकृतितलक्षणं ।

असंयमस्त्रिविधोऽनेतानुबध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानोदयविकल्पात् ॥ २६ ॥ असंयम-
स्त्रिविधो वेदितव्य वृत्तः । अनेतानुबध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानविकल्पात् ।

तत्प्रत्ययस्य तदभावे संवराः ॥ २७ ॥ तत्प्रत्ययस्य कर्मणः तदभावे संवरोऽवसेयः । तद्यथा निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्यानगृह्यन्तानुबधिक्षोभमानमायालोभस्त्रीवेदातिर्यागुस्तिर्बगतिचतुः सस्थानचतुः संहननहिर्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्योत्थाऽप्रशस्तविहृष्येगतिदुर्मगदुःस्तराणादेयनीचैर्गोत्रसङ्गकानां पचयिराति-प्रकृतीनां अनन्तानुबधिकप्रायोदपकृतासयमप्रधानास्त्राणां एकैदियादयः सासादनसम्यग्दृष्ट्यन्ताः बंधकाः तदभावे तासामुत्तरत्र सवरः । अप्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभमनुष्यायुर्मनुष्यगलौदारिकशरीरतद-गोपांगवज्रर्पभनाराचसहननमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनामकानां दशाना प्रकृतीनां अप्रत्याख्यानकपायोद-पकृतासयमहेतूनां एकैदियादयः असयतसम्यग्दृष्ट्यन्ता बंधकाः तदभावाद्दूर्ध्वं तासां सवरः । सम्यग्मि-ध्यात्वगुणानयुर्न बध्यते प्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभानां चतसृणां प्रकृतीनां प्रत्याख्यानकपायोद-पकारणासयमास्त्रवाणां एकैद्विप्रभृतयः सयतासयत्ववसानाः बंधकाः । तदभावात् उपरिष्ठात् तासां सवरः ।

प्रमादोपनीतस्य तदभावे निरोधः ॥ २८ ॥ प्रमादोपनीतस्य कर्मणः प्रमत्तसंयतादूर्ध्वं तद-भावात्निरोधः प्रत्येतव्यः । किं पुनस्तत् ? असद्वेदवारतिशोकस्थिराशुभायशस्कीर्तिकिकल्प । देवायुर्बभारमकस्य प्रमाद एव हेतुः, अप्रमादोऽपि तत्प्रत्यासन्नः । ततः ऊर्ध्वं तस्य संवरः ।

कपायास्त्रवस्य तन्निरोधे निरासः ॥ २९ ॥ कपाय एवास्त्रो यस्य कर्मणः न प्रमादादिस्तस्य शान्तिरोधे तन्निरासोऽवसेयः, स एव कपायकः प्रमादादिविरहितः तीव्रमभ्यगजैश्चन्यभावेन त्रिषु गुणस्थानेषु भवत्यस्य । तत्रापूर्वकरणस्यादौ सङ्ख्येयभागे द्वे कर्मप्रकृती निद्राप्रचले बध्यते । तत ऊर्ध्वं सङ्ख्येयभागे त्रिंशत्प्रकृतयो-देवगतिपचैद्विजगतिवैक्रियिकाहारकतैजसकर्मणशरीरसमचतुरस्त्रसंस्थानवैक्रियिकाहारकश-रीरागोपांगवर्णगधरसस्पर्शदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यांगुलधूपचातपरपातोच्छ्वासप्रशस्तविहायोगतिजसरादरपर्या-प्तकप्रत्येकशरीरसिरशुभसुभगसुखरादेयनिर्माणतीर्थकरनामाख्याः बध्यते । तस्यैव चरमसमये बंधकराः चतस्रः प्रकृतयः हास्यरतिभयशुग्मासज्ञा बधमुपयाति । सा एताः तीव्रकपायास्त्राः तदभावाज्निर्दिष्टा-ज्जागादूर्ध्वं सजिर्वन्ते । अनिष्टचित्तादरसापरायस्यादिसमयादारम्य सङ्ख्येयेषु भागेषु पुवेदक्रोभसञ्चलनौ बध-मुपगच्छतः । तस्यैव चरमसमये क्रोभसञ्चलनौ बधमेति ता एताः प्रकृतयः मध्यमकपायास्त्राः, तदभावे निर्दिष्टस्य भागस्योपरिष्ठात् संवरमानुवसि । पचाना ज्ञानावरणानां चतुर्दशानावरणानां यशस्कीर्तेरुच्चैर्गो-त्रस्य पचानामतरायाणां च मदकपायास्त्रवाणां सूक्ष्मसापरायो बंधकः तदभावाद्दुत्तरत्र तेषां संवरः ।

केवलयोगानिमित्तं सद्दर्थं तदभावात्तस्य निरोधः ॥ ३० ॥ केरलेनैव यागेन सद्देषयेप-शातकपायक्षीणकपायसयोगिना बधो भवति तदभावादयोगकेरलिनस्तस्य संवरो भवति ।

अत्राह आस्त्रवनिरोधः सवर इति व्याख्यातं तदेवमार्जितमात्मलाभहेतुसन्निधाने सत्यासन्नता कर्मणां केन निरोधो भवतीति तत्र वक्तव्यमनेनास्त्रवनिरोधः ! इत्यत्राप्यतः—

सगुप्तिसमितिधर्मानुपेक्षापरीपहजयचारित्रैः ॥ २ ॥

संसारकारणगोपनादगुप्तिः ॥ १ ॥ यत संसारकारणात् आत्मनो गोपनं भवति सा गुप्तिः । भावे क्तिः । अपादानसाधनो वा यतो गोपनं सा गुप्तिरिति, कर्तृमाधनो वा क्तिञ्च गोपयतीति गुप्तिरिति ।

सम्पगयनं समितिः ॥ २ ॥ परप्राणिपीडापरिहारेच्छया सम्पगयनं समितिः । सपूर्वादिनां भावे-क्तिः । कर्तरि वा क्तिञ् ।

इष्टे स्थाने धत्त इति धर्मः ॥ ३ ॥ आत्मानमिष्टे नरेदमुर्देमुनीन्द्रादिस्थाने धत्त इति धर्मः । उणादिषु निष्पादितः ।

स्वभावानुचितनमनुपेक्षाः ॥ ४ ॥ शरीरादीनां स्वभावानुचितनमनुपेक्षा वेदितव्याः । अनुपूर्वा-दिक्षेः भावादिसाधनः, अकारः ।

सम्यग्दृष्टिरिति व्यपदिश्यते । तस्मै श्रोण्यापि ज्ञानानि सम्यग्ज्ञानव्यपदेशमर्हति । तत्रार्थश्रद्धानसमावेशात् इत ऊर्ध्वं गुणस्थानेषु नियमेन सम्यक्त्वम् ।

द्विविषयविरत्यविरतिपरिणतः सयतासंयतः ॥ १६ ॥ एतदादीनि गुणस्थानानि चारित्र-
मोहस्य क्षयोपशमादुपशमात् क्षयाच्च भवति । तत्रानतानुबधिकपाया क्षीणा स्फुरक्षीणा वा तथा अप्र-
त्याख्यानावरणकपाया वा प्रत्याख्यानावरणकपाया सर्वघातिन एव तेषामुदये सति सज्जलनकपाया-
न्न नोक्तपायाश्च दशघातिन एव तेषामुदये सति सपमासयमलम्भिर्भवति । तद्योग्यया प्राणीदिविविषयया
विरताविरतभूत्या परिणतः सयतासयत इत्याख्यायते ।

परिणामसयमः प्रमादवान् प्रमत्तसंयतः ॥ १७ ॥ अनतानुबधिकपायेषु क्षीणेष्वक्षीणेषु वा
प्राप्तोदयक्षयेषु अष्टानां कपायाणां उदयक्षयात् तेषामेव सदुपशमात् सज्जलननोक्तपायाणां उदये सयम-
लम्भिर्भवति । तन्मूलसाधनोपपादितोपजन बाह्यसाधनसाम्निधानाभिर्भाविमापद्यमान प्राणोदिविविषयभेदात्
द्वितर्या वृत्तिमास्कदत्त सयमोपयोगमालम्भात् कुर्वन् पञ्चदशविक्रमप्रमादवशात् किञ्चिदप्रत्याकृतचारित्रपरि-
णामः प्रमत्तसयत इत्याख्यायते ।

प्रमादविरहितोऽप्यपत्तसंयतः ॥ १८ ॥ पूर्ववत्सयममास्कदन् पूर्वोक्तप्रमादविरहात् अविचलित-
सयमवृत्तिः, अप्रमत्तसयतः समाख्यायते । इत ऊर्ध्वं गुणस्थानानां चतुर्णां द्वित्रेणौ भवतः । उपसम-
श्रेणी क्षपकश्रेणी चेति । यत्र मोहनीयं कर्मोपशम्यन्नात्मा आरोहति सोपशमकश्रेणी । यत्र तत्त्वयमुपग-
मयन्नुन्नच्छति सा क्षपकश्रेणी ।

अपूर्वकरणपरिणाम उपशमक क्षपकशोपचारात् ॥ १९ ॥ अपूर्वकरणपरिणामस्तद्विशुद्धि-
यशेन श्रेणीमारोहयन्पूर्वकरण इति व्यपदेशमनुते तत्र कर्मप्रकृतीनां नोपशमो नापि क्षयः किंतु पूर्वोत्तरत्र-
च उपशमः क्षयः वाऽपश्य उपशमकः क्षपक इति च घृतघटवदुपचर्यते ।

अनिवृत्तिपरिणामवशात् स्थूलभौवोनोपशमकः क्षपकश्चानिवृत्तिवादरसापराया ॥ २० ॥
पूर्वोक्तानिवृत्तिपरिणामस्तद्वशात् कर्मप्रकृतीनां स्थूलभौवोनोपशमकः क्षपकश्चानिवृत्तिवादरसापरायाविति
भाष्यतः । तत्र उपशमनीया क्षपणीयाश्च प्रकृत्य उत्तरत्र वक्ष्यते ।

सूक्ष्मभावनोपशमात् क्षणान्त्र सूक्ष्मतापराया ॥ २१ ॥ सापरायः कपायः स यत्र सूक्ष्म-
भावेनापशति क्षयः च आपद्यते तौ सूक्ष्मसापरायौ वदितव्यौ ।

सर्वस्योपशमात् क्षणान्त्र उपशतकपायः क्षीणकपायश्च ॥ २२ ॥ सर्वस्य मोहस्योप-
शमात् क्षणान्त्र उपशतकपायः क्षीणरूपाय इति च व्यपदेशमर्हति ।

घातिकर्मक्षपादाविर्भूतज्ञानाद्यतिशयः केवली ॥ २३ ॥ घातिकर्मणा अत्यतक्षपात् आत्रि-
भूतस्वभावाच्च यत्रेवज्ञानाद्यतिशयाभिर्भूतैर्भगवान् केवलीत्यभिहित्यते ।

स द्विविधो योगभावाभावभेदात् ॥ २४ ॥ स केवली द्विधा भिद्यते कुतः योगभावाभावभेदात्
योगवान् स योगीति गीयते तदभावादयोगीति च ।

तत्र मिथ्यात्वप्रत्ययस्य कर्मणः तदभावे सवरः शेषे ॥ २५ ॥ तत्र मिथ्यात्वप्रयोगेन
यत्कर्मास्तरति तन्निरोधतः शेषे सासादनसम्यग्दृष्ट्यादौ तत्सवरः भवति । किं पुनस्तन्मिथ्यात्व—ननु
सकृदन्तरकायुर्नरकमयेकदित्रिचतुरिद्वियजातिद्वडकसर-गनाऽसप्राप्तासुपाटिनासदननरकगतिप्रायोग्यानु-
सर्वाऽऽपस्थावत्सूक्ष्माऽपर्याप्तकसाधारणशरीरसङ्गकपादशमकृतिलक्षणः ।

असंयमस्त्रिविधोऽनेतानुर्बध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानोदयविकल्पात् ॥ २६ ॥ असंयम-
स्त्रिविधो वेदितव्यः कुतः ? अनतानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानाविकल्पात् ।

तत्प्रत्ययस्य तदभावे संवरः ॥ २७ ॥ तत्प्रत्ययस्य कर्मणः तदभावे संवरोऽवसेयः । तद्यथा निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्थानगृह्यन्तानुवाचिक्रोधमानमायालोभमनुष्यायुर्मनुष्यगलौदारिकशरीरतद-
सहननतिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्योद्योताऽप्रशस्ताविह्वयेगतिदुर्भगादु ररानादेयनीचैर्गोत्रसङ्गकानां पचविंशति-
प्रकृतीनां अनंतानुबन्धिकायोदयकृतासयमग्रधानास्त्राणां एकैन्द्रियादयः सासादनसम्पद्यञ्च्यताः बंधकाः
तदभावे तासामुत्तरत्र संवरः । अप्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभमनुष्यायुर्मनुष्यगलौदारिकशरीरतद-
गोपागवर्ज्यमनाराचसहननमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनामकानां दशानां प्रकृतीनां अप्रत्याख्यानकपायोद-
यकृतासयमहेतूनां एकैन्द्रियादयः असयतसम्पद्यञ्च्यताः बंधकाः तदभावादूर्ध्वं तासां संवरः । सम्यग्मि-
श्रयात्त्वगुणानुर्न बध्यते प्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभानां चतसृणां प्रकृतीनां प्रत्याख्यानकपायोद-
यकारणासयमास्त्राणां एकैन्द्रियप्रभृतयः सयतासयतावसानाः बंधकाः । तदभावात् उपरिष्ठात् तासां संवरः ।

प्रमादोपनीतस्य तदभावे निरोधः ॥ २८ ॥ प्रमादोपनीतस्य कर्मणः प्रमत्तसंयतादूर्ध्वं तद-
भावातिरोधः प्रत्येतद्व्यः । किं पुनस्तत् ? असद्वेद्यारतिशोकस्थिराशुभायशरङ्गातिविकल्पं । देवायुर्बधारभकस्य
प्रमाद एव हेतुः, अप्रमादोपि तद्व्यत्यसत्तः । ततः ऊर्ध्वं तस्य संवरः ।

कपायास्त्रवस्य तत्तिरोधे निरासः ॥ २९ ॥ कपाय एवास्त्रवो यस्य कर्मणः न प्रमादादिस्तस्य
तत्तिरोधे तत्तिरासोऽवसेयः स एव कपायकः प्रमादादिविरहितः सौम्रमध्यमजैद्यम्यभावेन त्रिषु गुणस्थानेषु
व्यवस्थितः । तत्रापूर्वकरणस्यादौ सङ्ख्येयभागे द्वे कर्मप्रकृती निद्राप्रचले बध्यते । तत ऊर्ध्वं सङ्ख्येयभागे
त्रिंशत्प्रकृतयो—देवगतिपचैन्द्रियजातिवैक्रियिकाहारकृतैजसकर्मणशरीरसमचतुरस्रसंस्थानवैक्रियिकाहारकश-
रीरागोपागवर्णगधरसत्पद्विद्वगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलघूपधातपरभातोच्छ्वासप्रशस्तविहायोगतिप्रसनादरपर्या-
प्तकप्रत्येकशरीरस्थिरशुभमभुगमुखरादेयनिर्माणतीर्थिकरनामाख्याः बध्यते । तस्यैव चरमसमये बंधकराः
चतस्रः प्रकृतयः हास्यरतिभयजुगुप्सासंज्ञा बध्यमुपयाति । सा एताः सौवकायास्त्रवाः तदभावादिर्दिष्टा-
न्नागादूर्ध्वं तन्निमित्ते । अनिवृत्तिवादरसांपरायस्यादिसमयादारभ्य सङ्ख्येयेषु भागेषु पुनर्वेदकोषसञ्चलनौ बंध-
मुपगच्छतः । तस्यैव चरमसमये कोभसञ्चलनो बध्यमेति ता एताः प्रकृतयः मध्यमकपायास्त्रवाः, तदभावे
निर्दिष्टस्य भागस्योपरिष्ठात् संवरमानुनति । पचानां ज्ञानावरणानां चतुर्दशनावरणानां यशस्कांतिरूपचैर्गो-
त्रस्य पचानामतरायाणां च मदकपायास्त्रवाणां सूक्ष्मसांपरायो बंधक तदभावादुत्तरत्र तेषां संवरः ।

केवलयोगनिमित्तं सदेयं तदभावाच्चस्य निरोधः ॥ ३० ॥ कालेनैव योगेन सदेयस्याप-
चांतकपायक्षीणकपायसयोगिनां बंधो भवति तदभावादयोगकञ्चलिनस्तस्य संवरो भवति ।

अत्राह आस्त्रनिरोधः संवर इति व्याख्यातं तत्रेदमर्निज्ञातमात्मलाभहेतुसन्निधाने सत्यास्त्रतां कर्मणां
केन निरोधो भवतीति तत्र वक्तव्यमनेनास्त्रनिरोधः । इत्यग्राह्यतः—

समुत्तिसमितिधर्मानुपेक्षापरीपहजयचारित्रैः ॥ २ ॥

संसारकारणगोपनाद्वृत्तिः ॥ १ ॥ यतः संसारकारणात् आत्मनो गोपनं भवति सा वृत्तिः ।
भावे किं । अपादानसाधनो वा यतो गोपनं सा वृत्तिरिति, कर्तृमाधनो वा किञ्च गोपयतीति वृत्तिरिति ।

सम्पगपनं समितिः ॥ २ ॥ परप्राणिपीडापरिहरेच्छया सम्पगपनं समितिः । संपूर्णदिणो भावे-
क्तिः । कर्तरि वा क्तिष् ।

इष्टे स्थाने धत्त इति धर्मः ॥ ३ ॥ आत्मानमिष्टे नरेन्द्रमुद्रेमुनीन्द्रादित्थाने धत्त इति धर्मः ।
उणादिषु निष्पादितः ।

स्वभावानुचितनमनुपेक्षाः ॥ ४ ॥ शरीरादीनां स्वभावानुचितनमनुपेक्षा वेदितव्याः । अनुपूर्वा-
दिक्षेः भावादिसाधनः, अकारः ।

परिपक्षत इति परीपहः ॥ ५ ॥ परिपूर्वात्सहेः कर्मण्यकारः परिपक्षत इति परीपहः । कथमकारः ! पचादिलक्षणोच् । ननु स कर्तरि विहितः यस्तर्हि स करणाधिकरणयोर्विहितो घञ् ! तर्हि कर्मण्येव । परीपह इति प्रामोति अनुब्रंघकृतमनिसं यथा ज्योतिषमिति । अथवा बहुलवचनात् कर्मण्यकारः 'अन्यस्यापीति' दीर्घः परांषहस्य जयः परीपहजयः ।

चारित्रशब्दो व्याख्यातः ॥ ६ ॥ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इत्यत्र चारित्रशब्दो व्याख्यातः । चर्यते तच्चारित्रमिति ।

संवृषवतो गुप्त्यादयः करण ॥ ७ ॥ संवरणक्रियायाः साधकतमत्वविवक्षायां गुप्त्यादीनां कारणभावः प्रत्येतव्यः । गुप्तिश्च सामेतिश्च धर्मक्षानुमेक्षा च परीपहजयश्च चारित्रं च गुप्तिसमितिधर्मानुमेक्षा-परीपहजयचारित्राणि तैर्गुप्तिसमितिधर्मानुमेक्षापरीपहजयचारित्रैरिति ।

संवर एव गुप्त्यादय इति चेन्नासन्ननिमित्तकर्मसंवरणात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं संव्रियतेनेनेति संवरः गुप्त्यादिभिश्च कर्म संव्रियते गुप्त्यादय एव संवर इति भेदनिर्देशो नोपपद्यते इति ! तन्न किं कारणं ! आसन्ननिमित्तकर्मसंवरणात् । संवरणमिह संवर इति संवर इति भावसाधनः । तस्य गुप्त्यादयः कारणत्वेन निर्दिश्यते । संव्रियते संवर इति कर्मसाधनो वा । गुप्त्यादिभिर्हि कर्म संव्रियत इति ।

स इति वचनं गुप्त्यादिभिः साक्षात् संबन्धनार्थं ॥ ९ ॥ संवरोधिकृतोपि पुन इति परामृश्यते । किमर्थं ! गुप्त्यादिभिः साक्षात् संबन्धनार्थं । तेन किं लब्धं ! नियमः कृतो भवति स एव संवरो गुप्त्यादिभिरेव नान्येनोपापेनेति तेन तीर्थाभिप्रेकदीक्षाशीर्षेणहारादेवताराधनादयो निवर्तिता भवन्ति रागद्वेषमोहोपात्तस्य कर्मणः अन्यथा निवृत्त्यसंभवात् । यदि हि स्यात् मात्स्यादीनामपि मुक्तो मोक्षः स्यात् रक्तादिष्टमूढानां च । एषां तत्त्वभेदकथन उत्तरत्र करिष्यते ।

आह किमेतरेष गुप्त्यादिभिः अयं संवरो निष्पाद्यते ! न । किं तर्हि ! अन्येन च । पथेयमुप्यता केन !

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

धर्मैर्भावात् पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति चेन्न निर्जराकारणत्वरूपापनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं धर्मविकल्पेषु उत्तमक्षमादिषु तपो वक्ष्यते । ततः संवरहेतुत्वासिद्धेः पृथगस्य ग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न किं कारणं ? निर्जराकारणत्वरूपापनार्थत्वात् ।

तपोनिर्जराकारणमपि भवतीति प्राधान्यवतिपरपर्यं च ॥ २ ॥ सर्वेऽसंवरहेतुः प्रधानं तप इत्यस्य प्रतिपरपर्यं च पृथग्ग्रहणं किंयते ।

संवरनिमित्तसमुद्ययार्थशब्द ॥ ३ ॥ संवरहेतुरपि तपो भवतीति एतस्य समुद्ययार्थशब्दः क्रियते तपसा हि अभिनवकर्मसंबन्धभावः पूर्वोपचितकर्मक्षयश्चाऽविपाकनिर्जराप्रोक्तेज्ञानात् तस्मात्तपोजातीयत्वात् ध्यानानां निर्जराकारणप्राप्तिः ।

तपोभ्युद्ययहेतुत्वाच्चिर्जराभाव इति चेन्नैकस्यानेककारणारंभदर्शनात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् तपोभ्युद्ययकारणमिदं देवैर्द्रादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वाम्पुगमात्ततोस्य निर्जरागत्वमनुपपन्नं ! तन्न किं कारणं ! एकस्यानेककारणारंभदर्शनात् । यथाभिरेको विभेदमस्मत्साक्षात्तत्वादिप्रयोजन उपलभ्यते । तथा तपोभ्युद्ययकर्मप्रपहेतुरित्यत्र को विरोधः !

गुणप्रधानकलापपक्षेर्वा-कृषीवस्तवत् ॥ ५ ॥ अथवा यथा कृषीवस्तव कृषिक्रियायां पट्टादस्य फलगुणप्रधानकलापिसंबन्धः तथा मुनेरपि तपक्रियायां प्रधानोपसर्जनस्युद्ययनिःशेषकलापिसंबन्धवत्ता-

हेदितव्य । आह गुण्यादय उदिष्टाः सवरहेतवः ते किंविपया. किंप्रकारा प्रत्येक च विंशामर्ष्याः ॥ इत्यत्राप्यते—

सति बहुउक्तव्ये आदादुद्देशमाजो गुप्तेरेव तावन्निराण क्रियते ।

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अयं योगशब्दो व्याख्यातार्थो दृष्टव्य । क 'कायवाहमन-
स्कर्म्म याग इत्यत्र ।

प्राकाम्याऽभावो निग्रहः ॥ २ ॥ प्राकाम्य यथेष्ट चारित्र तस्याभावो निग्रह इत्याख्यायते, योगस्य
निग्रहो योगनिग्रह ।

सम्यगिति विशेषणं सत्कारलोकरूपं कथायाः कान्तानिवृत्त्यर्थ ॥ १ ॥ पूजापुरस्तरा
क्रिया सत्कार. सप्तो महानिति, लोके प्रकाश लोकपक्तिः एवमार्थहलौकिकमनुदिश्य पारलौकिक च
विषयमुख्य अनेपेक्ष्य क्रियमाणो निग्रहो गुप्तिरिह परिगृहीतेति प्रतिपत्त्यर्थं सम्यगिति विशेषणमुपादीयते ।

तस्मात्कायादिनिरोधोऽभिहितकर्मणास्त्रवणे संवरप्रसिद्धिः ॥ ४ ॥ तस्मात् सम्यग्विशेषण
विशिष्टात् सल्लेशाप्रादुर्भावपरत्वात् कायादियोगनिरोध सति तन्निमित्त कर्म नास्त्रतीति कृत्वा संवरप्रसिद्धिरव-
गतव्या । तद्यथा तिलो गुप्त्य —कायगुप्ति वागुप्ति मनोगुप्तिरिति । तत्र यत्कायकमनिभूतस्याप्रत्यक्षेतिताप्रमा-
जितधरणिप्रदेशचक्रमणद्वन्धात्तराधाननिलोपशयनासनादिनिमित्त कर्म समुल्लंघते न तन्निगृहीतकायप्रचारस्या-
प्रमत्तस्याज्ज्ञेयमर्हति । यच्च वाचिकमनुष्ठितस्यासम्भवापिनाऽभिव्यक्त्यानादिहेतुक कर्म निपतति न तद्विनि-
वृत्तवाक्प्रयोगस्यास्त्रवति । यदपि मानसै. प्रदोषैः सुगद्व्याभिभूतस्यातीतानागतविषयामेलापिण आस्त्रवति
न तदालीकृतमनसः कदाचिदभ्युपनिपतति । आह यदि मूर्तिपरिस्वाग कास्त्र्येन कर्तुमशक्नुवतः सल्ले-
शनिवृत्तये योगनिरोध प्रतिज्ञायते स यावन्न भवति तावदेवनावश्य प्राणयागनिमित्त सःप्रत्यनीकभावात्
परिस्पद कर्तव्य, वाक्त्रयोगो वा प्रश्नापेक्ष. शरीरमलनिर्हरणार्थं तस्मिन् सति कथमस्य संवरस्या-
दित्यत्राप्यते—

ईर्याभापैपणादाननिक्षेपोत्सर्गः समितयः ॥ ५ ॥

सम्यग्ग्रहणेनाधिकृतेन मयेकमभिसंबधः ॥ १ ॥ सम्यगित्यनुवर्तते तेन प्रत्येकमिहाभिसंब-
धः क्रियते । सम्यगीर्या सम्यग्भाषा सम्यग्पेपणा सम्यगादाननिक्षेपो सम्यगुत्सर्ग इति ।

समितिरित्यन्वर्थसज्ञा वा तांत्रिकी पंचानां ॥ २ ॥ समितिरितीय अन्वर्थसज्ञा सम्यगितिः
समितिरिति । क प्रसिद्धा ! तांत्रिकी । केया ? पंचानामीर्यादीनां ।

तत्र त्रय्यायां जीववधपरिहार ईर्यासमिति. ॥ ३ ॥ विदितजीवस्थानादिविधेर्मुने, धर्माध-
प्रयतमानस्य सवितर्धुदिते चक्षुषो विषयग्रहणसामर्थ्ये उपजाते मनुष्यादिचरणपातोपहतायदायप्रायमाणै-
अनन्यमनस. शनैर्न न्यस्तपादस्य सकुचितायनस्य युगमात्रपूर्वनिरोक्षणाग्रहितदृष्टेः पृथिव्यारंभाभावात्
ईर्यासमितिरित्याख्यायते ।

अत्राह विदितजीवस्थानादिविधेरित्युक्तं तत्र न जायते कति जीवस्थानादीनि इत्यभ्युच्यते—

सूक्ष्मवादरैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियसप्तपञ्चिन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तकभेदाच्चतुर्दश जीवस्या-
नानि ॥ ४ ॥ एकैन्द्रियादय. प्राक् व्याख्यातलक्षणा. । तत्रैकैन्द्रिया द्विविधाः सूक्ष्मा वादराः । तत्र
सूक्ष्मा द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाः । वादरा द्विविधा. पर्याप्तका अपर्याप्तका इति । द्वीन्द्रिया द्विविधाः
पर्याप्तका अपर्याप्तका. त्रीन्द्रिया द्विविधा. पर्याप्तका अपर्याप्तकाः । चतुरिन्द्रिया द्विविधा. पर्याप्तका अपर्याप्तका;

पंचेन्द्रिया द्वित्रिधाः संक्षिप्तोऽसंक्षिप्तः । संक्षिप्तो द्वित्रिधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाः । असंक्षिप्तो द्वित्रिधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च एव जीवस्थानानि बोधेतव्यानि । तानि नामादयापादितान्येषाणि एकैन्द्रियजातिसूक्ष्मवादे-
पर्याप्तकाऽपर्याप्तकनामोदयजनितानि चत्वारि जीवस्थानानि एकैन्द्रियेषु । द्वैन्द्रियादिषु वादरनामोदय एव ।
निकलेंद्रियेषु द्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिपर्याप्तकापर्याप्तकनामोदयनिर्भरितानि पञ्चजीवस्थानानि । पंचेन्द्रियेषु
संप्रपञ्चपर्याप्तकापर्याप्तकनामोदयलब्धभेदानि चत्वारि जीवस्थानानि ।

हितमितासंदिग्धाभिधानं भाषासमितिः ॥ ५ ॥ मोक्षपदप्रापणप्रधानं फलं हितं, तद्विविधं
रहितं परहितं चेति । मितमनर्थकवद्बहुप्रलयनरहितं शुद्धार्थं व्यक्ताक्षर वाऽसंदिग्धं, एवंविधमभिधानं भाषा-
समितिः । तत्प्रपञ्चः—मिथ्याभिधानासूयाप्रियसभेदादत्यसत्प्रकृतसत्त्वभातकपापपरिहासाऽयुक्ताऽसम्भविष्ठु-
राधर्मविश्वदेशकालालक्षणतिसंस्तवादिवाग्दोषपरित्यागभिधानं ।

अघ्रादाद्युद्गमादिदोषवर्जनमेपणासमितिः ॥ ६ ॥ अनगारस्य गुणज्ञानं च पतं प्राप्तिरशरीर-
पट्टि समाधिपत्तनं निनापत्तोऽक्षप्रक्षणाभिर शरीरधारणमौषधभिर जाठराग्निदाहोपशमनिमित्तमन्नाशनान्नाद-
यतो देशकालसामर्थ्यादिनिमित्तमग्राह्यमव्यवहरतः । उद्गमोत्पादनं पणासयेजनप्रमाणकारणांगारधूमप्रत्यय-
नवक्रांतिपरिवर्जनमेपणासमितिरीति समाप्तयायते ।

धर्मोपकरणानां ग्रहणविसर्जनं प्रति यत्नमादाननिक्षेपणा समितिः ॥ ७ ॥ धर्माधिरोधिनां
परानुपरोधिनां द्रव्याणां ज्ञानादिसाधनानां ग्रहणे विसर्जने च निरीक्ष्य प्रपूज्य प्रवर्तनमादाननिक्षेपणा समितिः ।

जीवाविरोधेनांगमलनिर्हरणमुत्सर्गसमितिः ॥ ८ ॥ स्वावराणां जगमानां च जीवादीनां
अविरोधेनांगमलनिर्हरणं शरीरस्य च स्वापनं उत्सर्गसमितिः, अवगतव्या ।

वाक्यायगुप्तिरियमपीति चेन्न तत्र कालविशेषे सर्वनिग्रहोपपत्तेः ॥ ९ ॥ त्याग्यं ह्या-
समित्यादिलक्षणा वृत्तिं वाक्यायगुप्तिः, रक्षणं प्राणिपीडापरिहार इत्यनर्थानरमिति ! तत्र किं कारणं ! तत्र
कालविशेषे सर्वनिग्रहोपपत्तेः । परिमिनकाङ्क्षयति सर्वयोगनिग्रहो गुप्तिः । तत्रात्ममर्थस्य कुतश्चेदु-
वृत्तिः समितिरतो गमनभाषणम्यवहरणमहर्णानिक्षेपात्मगलक्षणसामानाधिक्यावप्रमत्तानां तत्प्रणालिव्यामृ-
तवर्माभावाभिभूतानां प्राप्तीदामेवः ।

पाशभावात् पाणिपुत्राहाराणां संवराभाव इति चेन्न परिग्रहदोषात् ॥ १० ॥ त्यागे-
रानु असति पात्रे पाणिपुत्रेन गुञ्जानस्य भिक्षोः पातिकाहारादिमित्रवाणानिपातदर्शनोदयनाममित्रमावात्
संवराभाव इति ! तत्र । किं कारणं ! परिग्रहदोषान् नैस्वमीयवर्गमातिप्रमानस्य पात्रग्रहणे मति तत्रगन्धगा-
दिभिराहाराः प्रसज्यते । तस्मात् स्वाधेन पाणिपुत्रेन मित्रावाधेनो मित्रा परीक्ष्य भुक्तव्यं निभुनस्य
तद्वत्तदोपाभावः । किं च—

दैन्यमसंगान् ॥ ११ ॥ कण्ठमन्वडा भाजनमादाय पर्यटतो भिक्षोर्दैन्यमागच्छते । गृहीतना-
भोगमपि भाजने सर्वत्र मुञ्चत तत्प्रशालनादिभिर्वा च दू परिहासः पापेभ्यः, स्वभाजनं देनापरे न. रा भो-
जने च आशानुबन्धनं स्यात् । स्वार्थविशिष्टभाजनादिकगुणाममराद्येन येन येनचित् भुञ्जानस्य दैन्यं स्यात् ।
ततः स्वशरपुत्रभाजनान्कल्पयित्वापि भिक्षोः ।

अन्नवत्तदमंग इति चेन्न तेन विनाऽप्यावात् ॥ १२ ॥ स्वादेनपथा मन्त्रमन्त्र गहन-
पदम परिवाप्य परगृहे परिचित् अन्नमन्त्रमन्नमन्नमनुभूयते मिथुना तथा मन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्र स्वार्थेन !
तत्र । किं कारणं ! तेन विनाऽप्यावात् चिरकालं तत्रः सोषकं चैन. सदस्य शरीरयात्रा कर्त्तव्यमेव न ग-
म्यमानि परिचित्प्रमुक्तः पदशक्तिमन्त्रमन्त्रमन्त्रेन म तथा भाजनमपि अन्नमन्त्रं स्यात् ।

अथ उक्तं गृहीतमित्रोः सारदेभ्योभिक्षादीनां नदनपरमुदितस्य धर्मस्य तत्रादेभ्यो गतर्नदित्यभि-
प्रेक्ष्येदमुपपत्तेः—

उत्तमक्षेपमांमार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागा- किंचन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते—

प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं धर्मवचनं ॥ १ ॥ अथ गुप्त्यादिप्रवृत्तिनिग्रहार्थं । समर्थानां प्रवृत्त्युपायप्रदर्शनार्थं द्वितीयमेवणादि । इदं पुनर्दशविधधर्माख्यानं, प्रवर्तमानस्य प्रमाद-
हारार्थं वेदितव्यं ।

क्रोधोत्पत्तिनिमित्ताविपद्याक्रोपादिसंभवे कालुष्योपरमः क्षमा ॥ २ ॥ शरीरस्थितिहेतु-
गार्थं परकुलान्युपगच्छतो भिक्षोर्दुष्टजनाक्रोशोपसहनावज्ञानताडनशरीरव्यापादनादीनां क्रोधोत्प-
त्तिनिमित्तानां सन्निधाने कालुष्याभावात् क्षमेत्युच्यते ।

जात्यादिमदावेशादभिमानाभावो मार्दवं ॥ ३ ॥ उत्तमजातिकुलरूपविज्ञानैश्वर्यश्रुतलामयीर्य-
ये सतस्तत्कृतमदावेशाभावात् परप्रयुक्तपरिमन्त्रनिमित्ताभिमानाभावो मार्दवं माननिर्हरणमरगतव्यं ।

योगस्यावक्रतार्जवं ॥ ४ ॥ योगस्य कायराक्ष्मनोलक्षणस्यावक्रता आर्जवमित्युच्यते ।

प्रकर्षप्राप्ता, लोभनिवृत्तिः शौचं ॥ ५ ॥ लोभस्य निवृत्तिः प्रकर्षप्राप्ता, शुचिर्भावः कर्म च-
मिति निश्चीयते ।

गुप्तावन्तर्भाव इति चेन्न तत्र मानसपरिस्पन्दप्रतिषेधान् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् मनोगुप्तौ शौच-
व्रतीति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति ? तत्र । किं कारणं ? तत्र मानसपरिस्पन्दप्रतिषेधात् । मनोगुप्तौ हि
तत् परिस्पन्दः सकलं प्रतिषिध्यते तत्रासमर्थेषु परकीयेषु वस्तुषु अनिष्टप्रणिधानोपरमार्थमिदमुच्यते ।

आकिंचन्येऽवरोध इति चेन्न तस्य नैर्मम्यप्रधानत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् आकिंचन्यं वक्ष्यते
स्वावरोधात् शौचग्रहणं पुनरुक्तमिति ? तत्र । किं कारणं ? तस्य नैर्मम्यप्रधानत्वात् । स्वशरीरादिषु स-
त्यपोहार्यमाकिंचन्यमिष्यते ।

तच्चतुर्विधं जीवितारोपेन्द्रियोपभोगमेवात् ॥ ८ ॥ लोभश्चतुःप्रकारः—जीवनलोभ आरो-
पेभ इन्द्रियलोभ उपभोगलोभश्चेति स प्रत्येकं द्विधा भिद्यते स्वपरविषयत्वात् अतस्तन्निवृत्तिरुक्षणं
चतुर्विधमनस्यैव ।

सत्तु साधुवचनं सत्यं ॥ ९ ॥ तन्तु प्रवृत्तेषु जनेषु साधुवचनं सत्यमित्युच्यते । तदश-
याद्व्यापातः ।

भापासमितावन्तर्भाव इति चेन्न तत्र साध्वसाधुभाषाव्यवहारे हितमित्यर्थत्वात् ॥ १० ॥
तत् सत्यग्रहणमनर्थकं । कुत भापासमितावन्तर्भावात् इति ? तत्र किं कारणं ? तत्र साध्वसाधुभाषा-
वारे हितमित्यर्थत्वात् । सत्यतो हि साधुषु असाधुषु च भाषाव्यवहारं कुर्वन् हितं मितं च ज्ञात् ।
या रागानर्थददादिदोषानुसंगं स्यादिति समीतिलक्षणमुक्तं । इह पुनः सत्त्वं प्रवृत्तिस्तद्वृत्ता वा तेषु
सत्यं ज्ञानचरित्रशिक्षणादिषु बह्विधं वक्तव्यमित्यनुज्ञायते धर्मोपबृंहणार्थं । अथ कं सयमः ? काश्चे-
न्भाषादिनिवृत्तिरिति ।

न भाषादिनिवृत्तिः संयमो मुपयन्तर्भावात् ॥ ११ ॥ गुप्तिर्हि निवृत्तिप्रवृत्त्या अतोव्रात-
त् सयमाभावः स्यात् । अपर आह कायादिप्रवृत्तिर्विशिष्टा, सयम इति ।

नापि कायादिप्रवृत्तिर्विशिष्टा समितिप्रसगात् ॥ १२ ॥ समितयो हि कायादिप्रवृत्तिदोष-
व्यं अतस्तत्रावन्तर्भावः प्रसज्यते ।

पचेंद्रिया द्वित्रिधा सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिन । सञ्ज्ञिनो द्वित्रिधा पर्याप्तका अपर्याप्तका । असञ्ज्ञिनो द्वित्रिधा पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च एव जीमृशानानि वदितव्यानि । तानि नामादयापादितामशपाणि एकेंद्रियजातिसूक्ष्मशरीर-पर्याप्तकाऽपर्याप्तकनामादयजनिनानि चत्वारि जायस्थानानि एकेंद्रियेषु । द्वैन्द्रियादिषु वादरनामोदय एव । विकलेंद्रियेषु द्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिपर्याप्तकापर्याप्तकनामादयनिर्जितानि पञ्जीवस्थानानि । पचेंद्रियेषु सव्यसंज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकनामादयलब्धमदानि चत्वारि जायस्थानानि ।

हितमितासंदिग्धाभिधान भापासमितिः ॥ ५ ॥ मोक्षपदप्रापणप्रधान फल हित, तद्विविध स्तहित परहित चेति । मितमनर्थकवहुप्रलपनरहित स्फुटार्थ व्यक्ताक्षर वाऽसंदिग्ध, एवविधमभिधान भापा-समिति । तत्प्रपञ्च — मिथ्याभिधानासूयाप्रियसभेदात्यसारशक्तिसंभ्रातृकपापपरिहासाऽयुक्ताऽसम्भयनिष्ठ-राधर्मोपदेशकालक्षणातिसस्तबादिबाग्दापरित्याभिधान ।

अथादाबुद्ध्यादिदोषवर्जनमेवणासमितिः ॥ ६ ॥ अनगारस्य गुणरत्नसचयसनाहिशरीरश-कटिं समाधिपत्तन निनापतेऽक्षत्रलक्षणमिव शरीरधारणमौषधमिव जाठराग्निदाहोपशमनिमित्तमन्नाद्यनास्यादयसो देशकालसामर्थ्यादिनिशिष्टमगाहितमभ्यवहरत उद्गमात्पादनवणासयोजनप्रमाणकारणागारधूमप्रत्यय-नयकादिपरिवर्जनमेवणासमितिरिति समाख्यायत ।

धर्मोपकरणानां ग्रहणविसर्जनेन वति यत्नमादाननिक्षेपणा समितिः ॥ ७ ॥ धर्माविरोधेनां परानुपरोधेनां द्रव्याणां ज्ञानादिसाधनानां ग्रहणे विसर्जने च निरीक्ष्य प्रसूय्य प्रवर्तनमादाननिक्षेपणा समिति ।

जीवाविरोधेनागमलनिर्हरणमुत्सर्गसमितिः ॥ ८ ॥ स्वावराणां जयमानां च जीवादीनां अविरोधेनागमलनिर्हरण शरीरस्य च स्वापन उत्सर्गसमिति, अवगतव्या ।

वाक्पापगुप्तिरियमपीति चेन्न तत्र कालविशेषे सर्वनिग्रहोपपत्तेः ॥ ९ ॥ स्यात्त इयां समित्यादिलक्षणा वृत्ति वाक्पापगुप्ति, रक्षण प्राणिपीडापरिहार इ यन्धीतरमिति । तन्न किं कारण । तत्र कालविशेष सर्वनिग्रहोपपत्ते । परिमितकालविषयो हि सर्वपापनिग्रहो गुप्ति । तत्रासमर्थस्य कुशलेषु वृत्ति समितिरतो गमनभाषणाम्यनहरणग्रहणनिक्षपात्तगलक्षणसमातिविधावप्रमत्तानां तत्प्रणालिकाप्रसू-तकर्मभाषानिभूतानां प्राप्ताद सत्तर ।

पात्राभावात् पाणिपुडाहाराणां संवराभाव इति चेन्न परिग्रहदोषात् ॥ १० ॥ स्यादे-तत् असति पात्रे पाणिपुटेन भुजानस्य भिक्षो पतिताहारानिमित्तप्राणातिपतदक्षीनोदपणासमिपमात्रात् सवरामाव इति । तन्न । किं कारण । परिग्रहदोषात् नैस्सर्गाचर्यामातिष्ठमानस्य पात्रग्रहण सति तत्संरक्षणा धिक्कृता दोष प्रसूयते । तस्मात् स्वापत्तेन पाणिपुटेन निदावाधदेशे स्थित्य परीक्ष्य भुजानस्य निभूतस्य तद्गतदोषाभावात् । किञ्च—

देन्यप्रसंगात् ॥ ११ ॥ कपालमन्यद्वा भाजनमादाय पर्यटतो भिक्षोर्देन्यमासज्यते । गृहिजना-नांतमपि भाजन सत्प्र मुलभ तत्प्रक्षालनादिविधी च दुःपरिहार पापलेप, स्वभाजनन देशात्तर नीत्या भो-जने च आशानुबधन स्यात् । स्वपूयविशिष्टभाजनादिकगुणासभगाद्य येन केनचित् भुजानस्य देन्य स्यात् । तत् स्वकरपुत्रभाजनाक्रान्त्यद्विशिष्टमास्त भिक्षा ।

अन्नवत्तत्प्रसंग इति चेन्न तेन विनाऽभावात् ॥ १२ ॥ स्यादतस्तथा प्राप्तन्यमन्न सत्कृत परम परि यज्य परगृहे यत्किञ्चित् असत्कृतमन्न अरसगनुभूयत भिक्षुणा तथा कपालायादानमपि स्यादिति । तन्न । किं कारण । तेन विनाऽभावात् चिरकाल तप साधिकापत सयतस्य शरीरयात्रा आहारमतेरण न स-भवतीति यत्किञ्चिप्राप्त्युक्तं षादाचित्कमभ्युपगम्यते न तथा भाजनमिति असमन्ता दृष्टान् ।

आह उक्त गुप्तिमयि सवरहेतुस्त्वभिदानीं तदनंतरमुद्दिष्टस्य धर्मस्य सवरहेतुत्वं सत्तर्गमितव्यभि-त्यपेक्षमुच्यते—

उत्तमक्षमांमार्द्वार्जवशौचसत्यसंयमंतपस्त्यांगा- किंचन्यग्रहचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते—

प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं धर्मवचनं ॥ १ ॥ आद्यं गुप्त्यादिप्रवृत्तिनिग्रहार्थं । तत्रासमर्थानां प्रवृत्त्युपायप्रदर्शनार्थं द्वितीयमेवमादि । इदं पुनर्दशविधधर्मास्थानं, प्रवर्तमानस्य प्रमाद-परिहारार्थं वेदितव्यं ।

क्रोपोत्पत्तिनिमित्ताविपक्षाक्रोपादिसंभवे कालुष्योपरमः क्षमा ॥ २ ॥ शरीरस्थिविहेतु-मार्गणार्थं परकुलान्मुपगच्छतो भिक्षोर्दुष्टजनाक्रोशोपसहनानज्ञानताडनशरीरव्यापादनादीनां क्रोधोत्प-त्तिनिमित्तानां सन्निधाने कालुष्याभावः क्षमस्तुच्यते ।

जात्यादिमद्रावेशादभिमानाभावो मार्दवं ॥ ३ ॥ उत्तमजातिकुलरूपविज्ञानैर्धर्मश्रुतत्वामरीर्य-स्यापि सतत्त्वलुप्तमद्रावेशाभावात् परप्रयुक्तपरिभयनिमित्ताभिमानाभावो मार्दवं माननिर्हरणमनंगतव्यं ।

योगस्यावक्रतार्जवं ॥ ४ ॥ योगस्य कायवाक्मनोऽक्षयस्यानकृता अर्जवमित्युच्यते ।

प्रकर्षमाप्ता, लोभनिवृत्तिः शौचं ॥ ५ ॥ लोभस्य निवृत्तिः प्रकर्षमाप्ता, शुचैर्भारः कर्म ख-शौचमिति निधीयते ।

गुप्तावर्तर्भाव इति चेन्न तत्र मानसपरिस्पन्दप्रतिषेधान् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् मनोगुप्ती शौच-मंतर्भवतीति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति । तत्र । किं कारणं ? तत्र मानसपरिस्पन्दप्रतिषेधान् । मनोगुप्ती हि मानसः परिस्पन्दः सकलः प्रतिपिप्यते तत्रासमर्थेषु परकीयेषु वस्तुषु अनिष्टप्रणिधानोपरमार्थमिदमुच्यते ।

आकिंचन्येऽवरोध इति चेन्न तस्य नैर्मम्यमयानत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् आकिंचन्यं यस्यते तथास्यानरोधात् शौचग्रहणं पुनरुक्तमिति । तत्र । किं कारणं ? तस्य नैर्मम्यप्रधानत्वात् । स्वशरीरादिषु स-त्काराद्यपोहार्यमाकिंचन्यमिष्यते ।

तच्चतुर्विधं जीवितारोग्येन्द्रियोपभोगमेवात् ॥ ८ ॥ लोभश्चतुःप्रकार — जीवनलोभ आरो-पलोभ इन्द्रियलोभ उपभोगलोभश्चेति स भवेक द्विधा भिद्यते स्वपरविययात् अतस्तन्निवृत्तिऽक्षयं शौचं चतुर्विधमनन्तर्यं ।

सरस्र साधुवचनं सत्यं ॥ ९ ॥ सन्सु प्रशस्तेषु जनेषु साधुवचनं सत्यामित्युच्यते । तदश-प्रकारं व्याख्यातं ।

भाषासमितावर्तर्भाव इति चेन्न तत्र साध्वसाधुभाषाव्यवहारे हितमिभार्थत्वात् ॥ १० ॥ स्यादेतत् सत्यग्रहणमनर्थकं । कुतः भाषासमितावर्तर्भावात् इति । तत्र किं कारणं ? तत्र साध्वसाधुभाषा-व्यवहारे हितमितार्थत्वात् । सयतो हि साधुषु असाधुषु च भाषाव्यवहारं कुर्वन् हितं मितं च नृपान् । अन्यथा रागानर्धद्विदोऽपानुमन्तं स्यादिति समितिलक्षणमुक्तं । इह पुनः सतः प्रशजितसन्नता वा तेषु साधु सत्यं मानचारित्रिक्षणादिषु बह्वपि यत्तव्यमित्यनुज्ञायते धर्मोपनृहणार्थं । अथ कः सयमः ? काश्चे-दाह—भाषादिनिवृत्तिरिति ।

न भाषादिनिवृत्तिः संयमो गुप्यंतर्भावान् ॥ ११ ॥ गुप्तिर्हि निवृत्तिप्रयणा अतोऽन-र्भावात् संयमाभावः स्यात् । अपर आह कायादिप्रवृत्तिर्विनिष्ठा, संयम इति ।

नापि कायादिप्रवृत्तिर्विनिष्ठा समितिप्रसंगात् ॥ १२ ॥ समितयो हि कायादिप्रवृत्तिशेष-निवृत्तयः अतस्तत्रांतर्भावः प्रमज्यते ।

असंस्थावरवधप्रतिषेध आत्यंतिकः संयम इति चेन्न परिहारविशुद्धिचारित्रांतर्भावात् ॥१३॥
अथ मतं द्वीन्द्रियादीनां व्रतानां पृथिवीकायिकादीनां स्थावरणां च प्राणिनां वधप्रतिषेध आत्यंतिकः
संयम इति तदपि नोपपद्यते । कुतः ? परिहारविशुद्धिचारित्रांतर्भावात् । वक्ष्यते हि चारित्र्यभेदेषु परिहार-
विशुद्धिलक्षणं चारित्र्यमिति तत्रांतर्भावात् पृथक् संयमग्रहणं अनर्थकं स्यात् । कस्तर्हि संयमः ।

समितपि प्रवर्तमानस्य प्राणीन्द्रियपरिहारः संयमः ॥ १४ ॥ ईर्ष्यासमित्यादिषु वर्तमानस्य
मुनेस्तत्परिपालनार्थं प्राणीन्द्रियपरिहारः संयम इत्युच्यते । एकैन्द्रियादिप्राणिपीडापरिहारः प्राणिसंयमः ।
शब्दादिचिन्द्रियार्थेषु रागानभिष्वग इन्द्रियसंयमः ।

अतोपहृतसंयमभेदसिद्धिः ॥ १५ ॥ एव च कृत्वाऽपहृतसंयमभेदसिद्धिर्भवति । संयमो हि
द्विविधः-उपेक्षासंयमोऽपहृतसंयमश्चेति देशकालविधानकृत्वं परोपरोधने उत्कृष्टकायस्य त्रिधागुत्तस्य रागद्वे-
षानभिष्वगलक्षण उपेक्षासंयमः । अपहृतसंयमस्त्रिविधः उत्कृष्टो मध्यमो जघन्यश्चेति । तत्र प्रासुक्यसत्त्वा-
हारमात्रादाधानस्य स्वार्थमितरज्ञानचरणकरणस्य बाधजंतुपनिपाते आरमान ततोपहृत्य जीवान् परि-
पालयत उत्कृष्टः, मृदुना प्रमूज्य जीवान् परिहरतां मध्यमः, उपकरणांतरेच्छया जघन्यः ।

तत्प्रतिपादनार्थः शुद्धषष्टकोपदेशः ॥ १६ ॥ तस्यापहृतसंयमस्य प्रतिपादनार्थः शुद्धषष्टकोप-
देशो दृश्यः । तद्यथा-अष्टौ शुद्धयः-मात्रशुद्धिः कायशुद्धिः विनयशुद्धिः ईर्ष्यापथशुद्धिः भिक्षाशुद्धिः
प्रतिष्ठापनशुद्धिः शयनासनशुद्धिः वाक्यशुद्धिश्चेति । तत्र मात्रशुद्धिः कर्मश्रयोपशमजनिता मोक्षमार्गदृष्ट्या-
हितप्रसादा रागाद्युपहृतरीतिता तस्यां सत्यां आचारः प्रकाशते परिशुद्धमितिगतचित्रकर्मरत् । कायशुद्धि-
निराकरणभरणा निरस्तसत्त्वरा यथाजातमलधारिणी निराकृतांगविकारा सर्वत्र प्रयत्नवृत्तिः प्रथममुप-
भूतिमिव मदर्थयतीति तस्यां सत्यां न स्वतोस्य भयमुपजायते नाप्यन्यतः तस्य । विनयशुद्धिः अहंरादिषु
परमैर्गुरुषु यथाई पूजाप्रणमनादिषु च यथाविधिभक्तियुक्ता गुरोः सर्वत्रानुसूचवृत्तिः प्रश्रव्याभ्याववाच-
नाकथाविश्रव्यादिषु प्रतिपत्तिः कुत्रालदेशकालमावायबोधनिपुणा आचार्यानुमतचारिणी, तन्मूलाः सर्वसंपदः ।
सैषा भूषा पुरुषस्य सैन नौः संसारसमुद्रतरणे । ईर्ष्याथशुद्धिः नानाविधजीवस्थानयोऽप्याभ्यावयोधजनित-
प्रयत्नपरिहृतजनुपीडाज्ञानादिव्यस्वैन्द्रियप्रकाशनिरीक्षितदेशगामिनी ह्यनविजितमभ्रांतविमलतल्लिखितार-
दिगतरावलोचनादिदोषरहितगमना तस्यां सत्यां संयमः प्रतिष्ठितो भवति विभर इव सुनीतो । भिक्षाशुद्धिः
परीक्षितोत्तमप्रपारा, मृदुशृंगपरस्वांगप्रदेशविधाना आचारसूत्रकालादेशप्रवृत्तिप्रतिपत्तिकुशला छाभाळाम-
मानापमानसमानमनोवृत्तिः लोकगर्हितयुत्तरिवर्जनपरा चंद्रगतिरिव दानाधिकगृहा, मिश्रितोपस्थाना दीना-
नाथदानशाला विराहपजनगेहादिपरिवर्जनोपलक्षिता दीनवृत्तिविगमा प्रासुक्यहारगवेषणप्रणिधाना आग-
मिहितनिरवयवानपरिप्राप्तप्राणयात्राकला, तत्प्रतिबद्धा हि चरणमपत् गुणतंपदिय साधुजनसेवानिवधना
सा छाभाळयामोः मुत्सविरस्योद्ध समस्तलोकादिशेति भाष्यते यथा सलीलमालंकारवरयुधतिभिरुजनीय-
मानयामो गोर्न तदगगतमीदृयनिरीक्षणरः तुण्मेवाति । यथा या तुणोत्पन्नानादेशस्य यथाछाभमध्य
बहरति न योजनामयदमन्त्रेणे तथा भिक्षुरपि भिक्षापरिवेषकजनमृदुलउत्तम्यपरेष्विडासाख्योक्तनिरमु-
कः शुद्धराहारयोऽजनाविशेष चानरेक्षमाणः यथागतमभ्यानि इति गौरिव चारो गोचार इति व्यपदिश्यते ।
तथा गवेषिणेति ॥ यथा शकटं रत्नभारसिंघूर्णं येन केनचित् रत्नेन अक्षयं च कृत्वा अभिउदितदेशा-
त्तर यतिगुणयति तथा मुनिरपि गुणरत्नभरितानंततुशकटीमनवधभिक्षापुरश्चर्यशेन अभिप्रतसमाधिरत्नं
प्राप्तयते तदभ्युपगममिति च नामकटं । यथा मोहागारे समुत्थितमनउं अनुचिना शुचिना या धारिणा समयति
गृही तथा यतिरपि उदराग्निप्रसमनमिति च निरूप्यते । दातुं जनवाधया विना वृत्ते मुनिर्भवददाहरतीति
भ्रमराहार इत्यपि परिभाष्यते । येन केनचित्त्वरोपेक्षयत्नपदुदगमत्तमनमार्गः वृत्तिरिव स्वादुनगरेण
येन व्यभृग्यमिति च निरूप्यते । प्रतिष्ठाननुदितारः सत्यतः नगरोमिषिण्यमिष्टीयनमुने चारप्रत्य-
पत्तये देशसिंघो च निश्चिन्तकालो जंतुपरोधमनरेण प्रपद्यते । संयमेन यथागतननुदितरेण स्त्री-

धुदचौरपानाख्यशौडशाकुनिकादिपापजननासा वज्यां शृगारविहारभूषणोज्ज्वलेपवेश्याकांडाभिरामगांत-
नृत्यवादित्राकुलशालादयश्च परिहर्तव्याः अमृतिमगिरिगुहातरोत्तरादयः कृत्रिमाश्च शून्यागारादयो सुक्त-
मोचितानासाः अनात्मोद्देशनिर्जिताः निरारम्भाः सेव्याः । वाक्यशुद्धिः पृथिवीकायिकारमादिप्रेरणरहिताः
परुषनिष्ठुरादिपरपीडाकरप्रयोगनिरुक्तका व्रतशीलदेशनादिप्रधानफला हितमितमधुरमनोहरा सयतस्य योग्या
तदधिष्ठाना हि सर्वसंपदः ॥

तपो वक्ष्यमाणभेदं ॥ १७ ॥ कर्मक्षयार्थं तप्यत इति तपः, तदुत्तरत्र वक्ष्यमाण द्वादश
विकल्पं अवसेप ।

परिग्रहनिवृत्तिस्त्यागः ॥ १८ ॥ परिग्रहस्य चेतनाचेतनलक्षणस्य निवृत्तिस्त्याग इति निर्द्धार्यते ।

अभ्यन्तरतपोविशेषोत्तमगृहणात्सिद्धिरिति चेन्न तस्यान्वर्थत्वात् ॥ १९ ॥ स्यान्मत वक्ष्यते
तपोभ्यन्तर षड्विंश तत्रोत्तमगृहणेन तपसा ग्रहणमस्य सिद्धमित्यनर्थक स्यात्तदग्रहणमिति तन्न । किं कारणं !
तस्यान्वर्थत्वात् । तद्धि नियतकाल सरोत्तमगृहणं । अयं पुनस्त्यागः, यथाशक्ति अनियतकालः क्रियते
इत्यस्ति भेदः ।

शौचवचनात्सिद्धिरिति चेन्न तत्रासत्यपि गर्दोत्पत्तेः ॥ २० ॥ अथ मत व्याख्यातं
शौचं तत्रास्यातर्भावात् त्यागग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न किं कारणं ? तत्रासत्यपि गर्दोत्पत्तेः असमिहिते प-
रिग्रहे कर्मोदयनशात् गर्दोत्पद्यते तन्निवृत्त्यर्थं शौचमुक्तं । त्यागः पुनः समिहितस्यापायः दान वा स्वयमेव,
अथवा सयतस्य योग्य ज्ञानादिदान त्याग इत्युच्यते ।

ममेदमित्यभिसंधिनिवृत्तिराकिंचन्यं ॥ २१ ॥ उपात्तेषु अपि शरीरादिषु सस्कारापोहाय ममे-
दमित्यभिसंधिनिवृत्तिराकिंचन्यमित्याख्याते । नास्य किंचनास्ति इत्यकिंचन तस्य भावः, कर्म चाकिंचन्य ।

अनुभूतांगनास्मरणतरुयाश्रवणस्त्रीसंशक्तशयनासननादिवर्जनाद्भ्रूचर्च्यं ॥ २२ ॥
मयानुभूतांगना फलागुणविस्तारदा इति स्मरण तरुयाश्रवण रतिपरिमलादिवासितस्त्रीसंशक्तशयनासनमि-
श्रवमादिवर्जनात् परिपूर्णब्रह्मचर्यमवतिष्ठते ।

स्वातंत्र्यार्थं गुरौ ब्रह्मणि चर्यमिति वा ॥ २३ ॥ अथवा ब्रह्म गुरुस्तस्मिन्धरण तदनुविधान-
धर्मत्वात्तत्र्यप्रतिपत्त्यर्थं ब्रह्मचर्यमित्याचर्यते ।

अन्वर्थसंज्ञाप्रतिपादनार्थत्वाद्वा पौनरुक्त्यं ॥ २४ ॥ अथवा सर्वेषामेव परिहारः । ययपि
गुप्तिसमित्यादिव्यतर्भूताः केचन इहोपादिष्यते तथापि तेषां संवरणधारणसामर्थ्याद्धर्म इत्येषा सज्ञा अन्व-
र्थेति प्रतिपादनार्थं पुनर्यचनमिति नास्ति पौनरुक्त्यं ।

तत्रावनाप्रवणत्वाद्वा सप्तप्रकारप्रतिक्रमणवत् ॥ २५ ॥ अथवा ऐर्योपधिकरात्रिदिवोपपाक्षि-
कचातुर्मासिकसायस्तरिकोत्तमस्थानीकलक्षण सप्तप्रकारप्रतिक्रमण गुप्त्यादिप्रतिष्ठानार्थं भाव्यते । तथो-
त्तमक्षमादिदशविधधर्मभावना गुप्त्यादिपरिपालनार्थेवेति तत्रातर्भूतानामपि पृथगुपदेशो युक्तः ।

उत्तमविशेषणं दृष्टप्रयोजनपरिवर्जनार्थं ॥ २६ ॥ यत्किंचिद्दृष्ट प्रयोजनमनुद्दिश्य क्रियमाणानि
क्षमादीनि संवरणकारणानि भवतीत्यस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थमुत्तमविशेषणमुपादीयते । उत्तमक्षमा उत्तम-
मार्दवमित्यादि । कथं पुनरेषा संवरहेतुत्वमिति चेदत्रोच्यते ।

सर्वेषां स्वगुणप्रतिपक्षदोषभावनात् संवरहेतुत्वं ॥ २७ ॥ सर्वेषामेवैषा उत्तमक्षमादीनां स्व-
गुणस्य प्रतिपक्षदोषस्य भावनात् संवरहेतुत्वमवसेप । तच्चथा—उत्तमक्षमायास्तत्त्ववत्—व्रतशीलपरिक्षण-
मिहागुत्र च दुःखानभिष्मगं सर्वस्य जगतः सम्मानसत्कारभावपरिपङ्क्त्यादिगुण तत्प्रतिपक्षस्य क्रोधस्य
धर्माधिक्यमोक्षप्राणनाशन दोष इति विचिंत्य क्षमितव्यं । किंच—

क्रोधनिमित्तस्य स्वात्मभावानुचिततनात् ॥ २८ ॥ परे प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्य आमानि भावचितन तादायिते मध्येते दोषा । किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीतीति क्षमितव्यमभावचितनादपि नन्ते मयि विद्यते दोषा अज्ञानादसौ ब्रवीति इति क्षमा कार्या । अपि च बालस्वभावचितन परोक्षप्रत्यक्षाक्रोशताडनमारणधर्मभ्रष्टनानामुचरोचरक्षार्थं । तद्यथा—परोक्षमाक्रोशति बाले क्षमितव्य एव सभावा हि बाला भवति दिष्ट्या च मा पराक्षमाक्रोशति न प्रत्यक्षमेतदपि विद्यते बालेष्ट्विति लाभ एव मतव्य । प्रत्यक्षमाक्रोशति योद्धव्य नियत एतत् बालेषु दिष्ट्या च मा प्रत्यक्षमाक्रोशति न ताडयति, एतदपि नियते बालेष्ट्विति लाभ एव मतव्य । ताडयत्यपि च मर्षितव्य दिष्ट्या च मा ताडयति न प्राणैर्वियोजयति इत्येतदपि विद्यते बालेष्ट्विति लाभ एव मतव्य । प्राणैर्वियोजयत्यपि तितिक्षा कर्तव्या दिष्ट्या च मा प्राणैर्वियोजयति न धर्माद्ब्रूयति इति । किंचायत्त ममैवापराधे यस्सुराचारित तमहदुष्कर्म तत्कलमिदमाक्रोशश्चननादि निमित्तमात्र पराश्रेति सहितव्यं । मार्दवोपेत गुरगोऽनुगृह्णाति साधन साधु-मन्यते ततश्च सम्पत्क्षानादीनां पात्रीभवति । तत् स्वर्गापरिगफलावाप्ति । मतिमलिनं मनसि व्रतशीलानि नाव-तिष्ठते । साधनश्चैनं परित्यजति च । तन्मूढा सर्वा रिपद । ऋद्धद्वयमधिरसति गुणा मायाचार नाश्र-यतऽगर्हिता च गतिर्भवति । शुद्ध्याचारमिहापि सम्मानयति, सर्वे निश्चभादयश्च गुणा तमधितिष्ठति, लोभ-भावनाक्राता हृदये नावकाश लभते गुणा, इह चायुज्ज्वाऽश्चिन्त्यसनमसावदनुते, सत्ययाचि प्रतिष्ठिता, सर्वा गुणसपद । अनृतभाषिण वधरोपि अवमन्यते, मित्राणि च परित्यजति, जिह्वाउद्देनसर्वस्वहरणादि व्यसनभागापि भवति, सयमे ह्यामहितं तमनुतिष्ठानिहैनं पूज्यते परं किमस्ति वाच्य असयत प्राणयध-विषयपरागेषु नित्यमवृत्तकर्मोशुभ सचिनुते तपः सवार्थसाधन तत एव ऋद्धय सजायते । तपस्विभिरप्यु-चितान्येव क्षेत्राणि लोके तीर्थमुपगतानि तद्यस्य न विद्यते स तृणाह्नुर्लक्ष्यते मुचति त सर्वे गुणा, नासौ मुचति ससार, उपधित्याग पुरुषहित यतो यत् परिग्रहादपेत ततस्ततोऽप्येवोदो व्यपगता भवति निरवधे मन प्रणिधान पुण्यविधान परिग्रहाद्या बलवती सर्वदोषप्रसवयानि न तस्या उपधिभि-तृप्तिरस्ति सलिलैरिव सलिलिनिधेरिह घडवाया अपि च कं पूरयति तु पूरमाशागतं दिनेदिने यत्रास्तमस्त-माधेयमाधारत्याय कल्पते । शरीरादिषु निर्ममव परमनिवृत्तिमगन्तोति । शरीरादिषु कृताभिन्वगस्य सर्वं कालमभिन्वग एव ससारे, ब्रह्मचर्यमनुपालयत हिंसादयो दोषा न स्पृशति । नि यभिरतगुरुकुलावासमधि-वसति गुणसपद । वरांगनाविलासविभ्रमविषयीकृत पापैरपि निषयीक्रियत । अजितेन्द्रियता हि लोके प्राणिनाशपात्री येवमुत्तमक्षमादिषु तप्रतिपक्षेषु च गुणदोषत्रिचारपूर्विकायां क्रोधादिनिवृत्तां सत्यां तन्निबधन-कर्मजवाभावात् महान् सवरो भवति ।

व्यक्तिचचनभेदात् निर्देशवैलक्षण्यमिति चेन्न सर्वेषां धर्मभावाव्यतिरेकस्यैकत्वादाविष्ट छिन्मत्वाच्च ॥ २९ ॥ स्थानमत यथा शुक्लं पदं शुक्ला शटी शुक्ल वस्त्र शुक्ल कनको शुक्ला कनका इति सामानाधिकरण्ये व्यक्तिचचनयोरभेदो दृश्यते नच तथेहाभेदं ततो निर्देशो विलक्षण इति । तत्र किं कारणं ? सर्वेषां धर्मभावाव्यतिरेकस्यैकत्वात् सर्वोत्तमक्षमादिषु सारणश्रणो धर्मभाव अस्ति सच एक तस्य विवक्षितत्वात् एकवचननिर्देशः । आविष्टल्लिगश्च धर्मशब्दं नान्यसब्रवे स्थल्लिगं जहाति । आह क्रोधाद्यनुपपत्तिं क्षमादिनिशयप्रयत्नकालान्नादियुक्तं तत्र कस्मात् क्षमादीनयमवलभते नायथा वर्तते इत्युच्यते यस्मात्तत्तायस्तिष्ठन्तु क्षमादिपरिणतेनामाहितेपिणा कृतव्या ।

अनित्याशरणसंसारेकत्वान्यत्याशुच्यासवसंवरनिर्जरा

लोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्त्वानुचितनयनुपेक्षाः ॥ ७ ॥

उपात्तानुपात्तद्रव्यसयोग्यविचारसंभावोऽनित्यत्व ॥ १ ॥ आत्मना रागादिपरिणा-मात्मना कर्मनोक्तमभावेन गृहीतानि उपात्तानि पुद्गलद्रव्याणि अनुपात्तानि परमाण्वादीनि तेषां द्रव्यात्मना नित्यत्वं पर्यात्मना सततं अनुपरतभेदसर्गावृत्तिनादनित्यं । इमानि शरीरैरेन्द्रियविषयोपभोगद्रव्याणि

समुदयरूपाणि जलबुद्बुदरदनरितित्वभावानि गर्भादिषु अवस्थाविशेषेषु सहोपलभ्यमानसयोगविपर्य-
याणि मोहादज्ञाज्ञो निरपता मयते न किञ्चिदस्य समुदित ध्रुवमस्ति आमना ज्ञानदर्शनोपयोगसमाभा-
दन्यदिति चिन्तनमनिरूपनानुपेक्षा एव ह्यस्य चिन्तयतस्तत्तु अभिप्यगाभावात् शुक्लज्जितगधमाभ्यादिषु इव
वियोगकालपि विनिपातो नापद्यते ।

क्षुधितव्याप्राभिद्रुतमृगशाववज्जंतोर्नरामृत्युरुजांतके परित्राणाभावो शरणं ॥ २ ॥

शरणं द्विविधं लौकिकं लोकोत्तरं च । तत्प्रत्येकं त्रिधा जीवजीवमिश्रकभेदात् तत्र राजा देवता
लौकिकं जीवशरणं, द्रुगादिकं लौकिकमजीवशरणं । ग्रामनगरादि मिश्रक । पंच गुरवो लोकोत्तरं जीव
शरणं, तत्प्रतिनिधायजीवशरणं, सधर्मोपकरणसाधुगर्गो मिश्रकशरणं । तत्र यथा मृगशावस्य एकाते
बलवता क्षुधितेन आमिषैपिणा व्याघ्रेणाभिद्रुतस्य न किञ्चित् शरणमस्ति तथा जन्मजरामृत्युव्याधि-
भ्रियविप्रयागाभ्रियसयोगेप्सितालाभदारिद्र्यदौर्मनस्यादिसमुत्थितेन दुःखेनाभिभूतस्य जतो शरणं न
निश्चितं, परिपुष्टमपि शरीरं भोजनं प्रति सहायि भवति न व्यसनोपनिपाते । यत्नेन सचिता अपि
न भ्रातारमनुगच्छति सजिभक्तमुखदुःखा सुदृढापि न मरणकालं परित्रापते । बध्नन् समुदिताश्च
रजा परीतं न परियाति अस्ति चेत् सुचारितो धर्मो व्यसनमहार्णव तरणोपायो भवति । मृत्युना नीयमानस्य
सहस्रनयनादयोपि न शरणं तस्माद्भव्यसनसकटं धर्म एव शरणं । सुदृढयोपि अनपार्या नान्यत्किञ्चिच्छ-
रणमिति भावनमशरणानुपेक्षा । एव ह्यस्याप्यनस्यत नित्यमशरणोष्माति भृशमुद्विग्नस्य सासारिकेषु भावेषु
ममवधिगमो भवति । भगवदहंस्तर्षज्ञप्रतीते एव वचसि प्रतिपन्नो भवेत् ॥

द्रव्यादिनिमित्ता आत्मनो भवांतरावाप्तिः संसारः ॥ ३ ॥ चतुर्विधाभावस्था

संसारः असंसारः नोसंसारः तत्रितयव्यपायश्चेति । तत्र संसारश्चतसृषु गतिषु नानायेनिनिकल्पासु परि-
भ्रमणं, अनागतितरसंसारं शिवपदपरमाप्तसुखप्रतिष्ठा, नोसंसारं सयोगकेगलेन चतुर्गतिभ्रमणाभावात्
असंसारं प्राप्यमात्राच्च ईपसंसारं नासंसारं इति । अयोगकवलिनं तत्रितयव्यपायं, तत्र भ्रमणाभा-
वात् सयोगकेगलेवत् । प्रदेशपरिस्पदगमात् असंसारप्राप्यमात्राच्च । दहपरिस्पदमात्रेपि देहिना सततं प्रदे-
शचलनमस्ति ततः सदा संसार एव । सिद्धानामयोगकगलिना च नास्ति प्रदेशचलनं इत्येतां त्रिधावसीयत ।
स पुनः संसारं काचिदनादिनिधनं अभ्योपेक्षया, अभ्यसामां पार्षणया च काचित् अनदिदृष्टेदवान्,
भ्रमनिशेषोपेक्षया सादि सनिधनं । नोसंसारं अनिधनं सादिरसंसारं तत्रितयव्यपायोऽतर्मुहूतकालं । तत्र
द्रव्यनिमित्तं संसारश्चतुर्विधः कर्मनोर्कर्मस्तुविषयाश्रयभेदात् । तत्र क्षेत्रहेतुको द्विविधः रजस्त्रपरक्षराविक-
ल्पात् । लोकाकाशातुल्यप्रदेशस्यात्मनः कर्मोदयशानं सहरणत्रिसर्पणधर्मणं हीनाधिकप्रदेशपरिणामावगा-
हिनः स्वक्षेत्रसंसारः । समूर्तनगर्भोपपादजमनयोनियविकल्पात्कालवनं परक्षेत्रसंसारः । कालो द्विविधः
परमार्थरूपो व्यग्रहाररूपश्चेति तयोर्लक्षणं प्राग्व्याख्यातं । तत्र परमार्थकालवर्तितपरिस्पदतरपरिणाम-
विकल्पः तत्पूर्वकालोऽप्यदशौपचारिककालत्रयवृत्तिः कालसंसारः । भवनिमित्तं संसारं द्वाविंश-
द्विधं पृथिव्यसज्जायुकायिकां प्रत्येकं चतुर्विधां सूत्रमादरपर्याप्तकापर्याप्तकभेदात् । वनस्पतिक-
यिका द्विधा प्रत्येकशरीरा साधारणाश्चेति । प्रत्येकशरीरा द्विधा पर्याप्तकापर्याप्तकभेदात् । साधा-
रणशरीराश्चतुर्गो सूक्ष्ममादरपर्याप्तकापर्याप्तकविकल्पान् निवर्तेद्विधा प्रत्येकं द्विधा पर्याप्तकापर्याप्तक-
विकल्पात् पंचेन्द्रियाश्चतुर्गो स्रष्टृसंज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकापक्षयेति । आश्रयनिमित्तं संसारं द्विधा स्वभा-
वपरमात्रात् स्वभावा मिथ्यादर्शनादि परमात्रो ज्ञानाश्रयमिदं कर्मरसादि एवमेतस्मिन्नजनकानवकुयो-
निकुलकाटिगुहातसहस्रसकटे संसारे परिभ्रमन् जीवः कर्मयन्त्रमोहितः पिता पितामहो भूत्वा भ्राता पुत्र-
पौत्रश्च भवति माता भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति किं बहुना स्वयमात्मनः पुत्रो भवतीत्येवमादि
संसारस्वभावचिन्तनं संसारानुपेक्षा । एव ह्यस्य भावयत संसारदुःखमादुद्धिमस्य ततो निर्वेदो भवति
निर्विण्णश्च संसारप्रहरणाय प्रवियते ।

जन्मजरामरणाद्युत्तिमहादुःखानुभवन् प्रति सहायानपेक्षत्वमेकत्वं ॥ ४ ॥ एकत्वमन-
कत्वमित्येतदुभय द्व्यपेक्षेत्रकालभावविकल्प । तत्र द्व्यैकत्व जीवादिव्य-यतमद्रव्यविषयत्वेनाऽभेदकल्पन ।
क्षेत्रैकत्व परमाण्ववगाहप्रदेशः । कालैकत्वमभेद समयः । भावैकत्व मोक्षमार्गः । तथानेकत्वमपि भेदविषय
नहि किंचिदेकमेव निश्चितमस्ति अनेकमत्र वा । एकमपि सामान्यापणया विशेषार्पणया । अनेकमपि तत्र परि-
प्राप्तवाह्याभ्यतरापथित्यागस्य सम्पद्धानादेकत्वनिश्चयमास्कदतः यथाख्यातचरित्रैककृति मोक्षमार्गो भावैकर
तत्प्राप्तये एक एवाह न कश्चिन्मे स्वजनः परजने वा व्याधिजरामरणादीनि दुःखानि परिहरति । वधुमि-
त्राणि स्मशान नातिवर्तते । धर्म एव मे सहायः सदानपायीति चिंतनमेकत्वानुपेक्षा । एव ह्यस्य भावयतः
स्वजनस्य प्रीत्यनुबन्धो न भवति परजनेषु च द्वेषानुबन्धो नैव जायते ततो निस्तगतामभ्युपगतो
मोक्षाय एव घटते ।

शरीराव्यतिरेको लक्षणभेदादन्यत्वं ॥ ५ ॥ अन्यस्य चतुर्धा व्यवतिष्ठते नामस्थापनाद्रव्यभा-
वाल्लवनेन आत्मा जीव इति नामभेदः, काष्ठप्रतिमेति स्थापनाभेदः, जीवद्रव्यमजानद्रव्यमिति द्रव्यभेदः, एक-
स्मिन्नपि द्रव्ये बालो युवा मनुष्यो देव इति भावभेदः । तत्र वधं प्रत्येकस्य सत्यपि लक्षणभेदादन्यत्वं
तत् कुशलपुरुषप्रयोगसन्निधौ शरीरादन्यत्वं । तद्व्यतिरेकण आत्मनो ज्ञानादिभिरनतैरहंपैरवस्थान मुक्त-
स्यस्य शिवपदमिति चोच्यते । तदवाप्तये वैद्विषय शरीरमतीन्द्रियोह, अहं शरीरं शोह, अनित्य शरीरं
निश्योह, आद्यतवच्छरीरमनाद्यतोह, बहूनि मे शरीरशतसहस्राणि अतीतानि ससारे परिभ्रमत स एवाह
अन्यस्तेभ्यः इत्येव शरीरादन्यत्वं मे किमग पुनर्वाह्यस्य परिग्रहेभ्य इति चिंतनं अन्यत्वानुपेक्षा । एव
ह्यस्य मनस्समाधानस्य शरीरादियु स्पृहा नोपपद्यते ततश्च श्रेयसि वर्तते ।

शरीरस्याशुचराशुभकारणत्वादिभिरशुचित्वं ॥६॥ शुचिर्बहुविधं लौकिकं लोकोत्तर चेति ।
तत्रामन प्रक्षालितकर्ममलकलकस्य स्वात्मन्यवस्थान लोकोत्तर शुचित्वं तत्साधन सम्पददर्शनादि तद्वत्तत् सा-
धन तद्विघ्नानानि निर्माणभूम्यादीनि यत्प्राप्युपायत्वाच्छुचि-पददेशमर्हति । लौकिकं शुचित्वं अष्टविध-का-
लाग्निभस्ममृत्तिस्नागोमयसलिलज्वाननिर्निषिक्तिसत्त्वभेदात् । तदिदं शरीरं शुचीकर्तुं नालं कुतः अत्यन्ताशु-
चित्वात् । शरीरनिमदाशुचराशुभकारणादिभिरशुचि लक्ष्यते । तद्यथा—आद्य तावत्कारण शरीरस्य शुक्ल शो-
णितं च तदुभयमत्यन्ताशुचि । उत्तरकारणमाहारपरिणामादिकवलाहारा हि प्रस्तमात्रः श्लेष्माशय प्राप्य
श्लेष्मणा द्रवीकृत अधिकमशुचि भवति, ततः पित्तं शयं प्राप्य पच्यमान आत्मीकृतः अशुचिरेव
भवति, पक्वा दाताशयमवाप्य वायुना विभज्यमानः खलसभावेन भिद्यते खलभाग मूत्रपुरीषादिमलविका-
रेण विविध्यत । रसभागः शोणितमासमदमग्नाशुक्रभावेन परिणमत । सर्वेषां चैषां अशुचीना भाजन
शरीरमशुकरन्तु अशुचप्रतीकारं खल्विदं शरीरं स्नानानुलेपनधूपप्रघर्षवाससात्मादिभिरप्यशुच्यमशुचि-
मपहर्तुं अगारतद्व्यतिमपि द्व्यपेक्षास्त्रयमभासपादयतीति जलादीनामशुचिहेतुत्व । सम्पददर्शनादि पुन-
र्भाव्यमान जीवस्याप्यतिकीं शुद्धिमाविर्भावयतीति तत्त्वतो भावनमशुचित्वानुपेक्षा । एव ह्यस्य सस्मरतः
शरीरनिर्वेदो भवति निर्दिष्टेष्व जन्मोदधितरणाय चित्त समापत्ते ।

आस्रवसंवरनिर्जराग्रहणमनर्थकमुक्तत्वादिति चेन्न तद्गुणदोषान्वेषणपरत्वात् ॥ ७ ॥
स्यान्मतमास्रवसंवरनिर्जरा वर्णिताः अतस्तासां हि पुनर्ग्रहणमनर्थकमिति तन्न । किं कारणं तद्गुणदोषा-
न्वेषणपरत्वात् । आस्रवदोषाश्चिंतनमुद्देशार्थमास्रवोपाक्षेपः । आस्रवा हि इहामुत्र चापायप्रसक्ता । महानदी
स्रोतोन्मेषादिः इन्द्रियादयः । तद्यथा—प्रभूतयत्रकोशोदकप्रमादावगाहनादिगुणसंपन्नसहचारिणः मदांवा व-
अन्तोवारणा हरितवधकीं शुष्कं नैन्द्रियप्रसक्तचित्ताः मनुष्याविषयतामुपगत्य वधवधनवाहनाकुशताडनपा-
र्षणवातादिजनित तीव्रदुःखमनुभवति नित्यमेव च स्वयूथस्य स्वच्छदप्रविचारमुल्लस्य च वनवासस्यानुस्मरतो
महांतं खेदमवाप्नुवति । तथैव च जिह्वेन्द्रियविषयलोकाः मृतहस्तिशरीरस्यस्रोतोवेगावगाहिषापसन्त व्यसन-

मुपनिपतति । घ्राणेंद्रियशशगतश्च औषधमधुप्लव्यपन्नगद्विनिपातमिच्छति । चक्षुरिन्द्रियविपर्ययकृताश्च दीपाळाकनलाळपतगरद् व्यसनप्रतापामिमुखा भवति । श्रोत्रोदयावपयसगाहृष्टमनसोऽपि गीतध्वनिनिपग-
मिस्मृततृणप्रसनहरिणवत् अनर्थेन्मुखा भवति । परत्र च नानाजातिषु गृह्णविषट् खमन्त्रालितासु पर्यटति ।
इत्येवमाद्यस्यदोषदर्शनमास्त्रवानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य चित्तयत् क्षमादिधमश्रयस्त्वमुद्भिर्न प्रत्यक्षते । सर्वे
एते आस्त्रप्रदोषा कूर्मस्तद्वृतात्मनो न भवति यथा महार्णव नावा विवरपिधानेऽसति क्रमाश्रितजङ्घ-
विच्छ्वे सति तदाश्रयाणां विनासोवश्यमासी, छिद्रपिधाने च निरुपद्रवमभिलषितदेशातरप्रापण । तथा-

कर्मागपद्भारसवरणे सति नास्ति श्रेयःप्रतिवध इति संवरणगुणानुचितनं संव-
रानुमेक्षा ॥ ८ ॥ एव ह्यस्य चित्तयत् सवरे नित्योद्युक्ता भवति ।

निर्जरा वेदनाविपाक इत्युक्तं ॥ ९ ॥ सा द्वेधा अमुद्भिर्पूर्वा कुशलमूला चेति । तत्र नरकादिषु
कर्मफलविपाकजा अमुद्भिर्पूर्वा साऽकुशलानुबन्धा । परीवहजये कृत कुशलमूला सा शुभानुबन्धा च । इत्येव
निर्जराया गुणदोषभायना निर्जरानुप्रेक्षा । एव ह्यस्यानुस्मरत कर्मनिर्जरायै वृत्तिर्भवति ।

लोकसत्त्वानादिविधिर्व्याख्यातः ॥ १० ॥ समतादनतस्यालोककाशस्य बहुमप्यदेशभाविनो-
लोकस्य सत्त्वानादिविधिर्व्याख्यातः तत्त्वभावनुचितनं लोकानुप्रेक्षा । एव ह्यस्याप्यवस्थतः तत्त्वज्ञानादि-
विशुद्धिर्भवति ।

रत्नत्रयस्वभावादिछाभस्य कृच्छ्रात्प्रातिपाचिः बोधिदुर्लभत्वं ॥ ११ ॥ उक्तच—
एगणिगोदसरीरे जीवा दम्ब्यमाणदो दिट्ठा ।

सिद्धे हि अणतगुणा सव्येण वितीदकालेण ॥ १ ॥

इत्यागमप्रामाण्यादेकस्मिन्निगोतशरारे जीवा मिद्वानामनतगुणा । एव सर्वलोकौ निरतर निश्चितः
स्थावरेतस्तत्र प्रसताबालिका समुद्रे पतिता यन्नसिधताकणिनेव दुर्लभा । तत्र च विकलेन्द्रियाणां भूयिष्ठत्वात्
पचेंद्रियता गुणेषु कृतज्ञतैव कृच्छ्रलभ्या । तत्र च तिर्यक्षु पशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु बहुषु सत्सु मनुष्यभावश्च-
तुष्यथे रत्नराशिर्वि दुरासदः, तत्प्रत्यये पुनस्तदुपपत्तिर्दग्धतरुपुद्गलतद्वात्पचिबन् दुर्लभा, तस्याभे च कुदशा-
ना हिताहितविचारणाविरहितपञ्चसमानमानवाकाङ्क्षाणां बहुतरात् मुदश पापाणेषु मणिरिवासुलभ । लभ्यपि
सुदंशे सुकुले जन्म कृच्छ्रलभ्यते, पापकर्मजीरुकुलकुलत्वात् लाकस्य । कुले हि जातिः । प्रायेण शीलविनया-
चारसपत्तिकरी भवति । सत्यामपि कुलसपदि दीर्घायुरिन्द्रियबलरूपनरोगस्वादीनि दुर्लभानि । सर्वेष्वपि तेषु
लभ्येषु सद्धर्मप्रतिलाभो यदि न स्यात् व्यर्थे जन्म वदनमिव दष्टिविकल, तमेव कृच्छ्रलभ्य धर्ममत्प्य विपय-
सुखे रजनं मस्मार्थं चदनदहनमिव विकल । विरक्तनिवन्मुखस्य तपोभायनाधर्मप्रभायनामुलमरणादिलक्षण
समाधिर्दुरापा तस्मिन् सति बोधिछाभ फलान्न भवतीति चिन्तनं बोधिदुर्लभरानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य
भावयत बोधिं प्राप्य प्रमादो न कदाचिदपि भवति ।

जीवस्थानगुणस्थानानां गत्यादिषु मार्गणालक्षणो धर्मःस्वाख्यातः ॥ १२ ॥ उक्तानि जीव-
स्थानानि गुणस्थानानि च तेषां गत्यादिषु मार्गणस्थानेषु स्वतन्त्रविचारणालक्षणो धर्मः जिनशामने स्वाख्यात
अत्राह—गत्यादय इत्युच्यते के पुनर्गत्यादय इत्यत्राच्यत गतीन्द्रियकाययोगवेदकपायज्ञानसंयमदर्शनलक्ष्या-
भग्यसम्पत्स्वसङ्गाहारकषु मार्गणा । गम्यत इति गति सा द्वेधा कर्मोदयकृता क्षायिकी चेति । कर्मोदय-
कृता चतुर्विधा व्याख्याता—नरकगति तिर्यग्गति मनुष्यगति । देवगतिश्चेति । क्षायिकी मोक्षगति ।
इदस्य लिंगमिद्रेण सृष्टिगति वा इन्द्रिय तद्द्रव्यभायमदेन द्विविधं सत् पचथा वर्णित एतौन्द्रियद्वीन्द्रियत्रैन्द्रिय
चतुरिन्द्रियपचेंद्रियभेदेन तत्कर्मकृत, अतीन्द्रियत्वादात्मन क्षायिक । आगमप्रत्युपचरितपुद्गलपिंड कायः
तत्सवधिजीव पट्टविध पृथिवीकायिकः अकायिक तेजस्कायिक वायुकायिकः मनसतिकायिक प्रस-
कायिकश्चेति । त्रसस्थाररनामकर्मनिशेधोदयापादिता एते भावाः । नामनर्मस्वतोच्छेदादकाया सिद्धाः ।

धीर्यांतरायक्षयोपशमलब्धमूर्तिरीर्यलब्धिर्योग । तद्वत् आमनो मनोवाक्कायवर्गणालंबन प्रदेशपरिस्पद
 उपयोगा योग । ॥ पचदशप्रकार चत्वारो मनायागा चत्वारो वाग्यागा सप्त काययोगाश्चेति । योगमव
 धाभाव आत्मन क्षायिक । तत्र सत्यमनोयोग मृषामनोयोग सत्यमृषामनायोग असत्यमृषामनोयोगश्चति
 चतुर्विधा मनायोग । मय्यवयवयोग मृषावाग्योग सत्यमृषावाग्योग असत्यमृषावाग्योगश्चेति चतुर्विधो वाग्या
 ग । औदारिककाययोग औदारिकमिश्रकाययोग वैक्रियिककाययोग वैक्रियिकमिश्रकाययोग आहारकका
 ययोग आहारकमिश्रकाययोग कर्मणकाययोगश्चति सप्तविध काययोग । आत्मप्रवृत्तिसमोहोत्पादो यद ॥
 नाकाशपनिशपादपनिमित्त त्रिविध स्त्रीनद पुत्रेदो नपुंसकनेदश्चेति । आमनि औपशमिक क्षायिक चापि
 गतउदय । चारित्रपरिणामकपणात् कपाय स चतुर्विध क्रोधमानमायालेभलभूणो व्याख्यात । अकपायस्य
 मामनश्चौपशमिक क्षायिक या । तत्कार्यान्वाधो ज्ञान तत्तच्चविधमुद्दिष्ट । मित्र्यादशनोदयापादितकाशु
 व्यमज्ञान त्रिविध । व्रतसमितिकपायदंडैर्यधारणानुव्रतननिग्रहयागजपलक्षण सयम पचविधा वक्ष्यते ।
 सयम सयमासयमश्चात्तौ स च सर्वशरीरमाहस्योदयोपशमात् क्षयोपशमात् क्षयाच्च भवति, तत्परिणामत्र
 परिहित सिद्धय क्षायिक । दर्शनारणक्षयक्षयोपशमानिभूतवृत्तिरालोचन दशन तच्चतुर्विधमुपदिष्ट चक्षुर-
 चक्षुरवधिकेनलदर्शनभेदात् । कपायस्थेपप्रकर्षाप्ररूपयुक्ता योगमूर्तिर्लेश्या सा पञ्चविधा कृष्णनीलकपो
 ततत्र पद्मशुक्लविकल्पात् । शरीरनामादयापादिता द्रव्यलेश्या । अलेश्यव क्षायिक । निर्वाणपुरस्कृतो
 भव्य तद्विपरीतोऽभय तदुभय पारिणामिक । विरहितमभय वामव्यपारिकत्यो मुक्त । तत्कार्य
 अज्ञानलक्षण सम्यक्त्वमुक्त दर्शनमोहस्योपशमात् क्षयोपशमात् क्षयाच्च भवति । सासादनसम्यक्त्व भव
 तानुरधिकपायोदयाद्भवतीत्यौदायिक, सम्यक्त्वमिथ्याय क्षायोपशमिक, मिथ्यावमौदायिक । शिक्षाक्रियाला
 पप्राही सही तद्विपरीतोऽसही । तत्र सञ्चित क्षायोपशमिक, असञ्चितमौदायिक । तदुभयाभाव क्षायिक ।
 उपमोगशरीरप्रायोगमपुद्गलग्रहणमाहारक । तत्प्राहार शरीरनामोदयात् विप्रहृतिनामोदयाभावाच्च भवति ।
 अनाहार शरीरनामउदयाभावात् विप्रहृतिनामोदयाच्च भवति । ताम्येतानि चतुर्दशमार्गणास्थानानि
 तेषु जीवस्थानानां सत्ता विचिंत्यते । तियग्मतौ चतुर्दशापि जीवस्थानानि सति । इतरासु तिसृषु द्वे द्वे
 पर्याप्तपर्याप्तकभेदात् । एकैदियेषु चचारि जीवस्थानानि । त्रिकुलैदियेषु द्वे द्वे, 'पञ्चैदियेषु चचार,
 पृथिव्यन्तेजोगायुःकायिकेषु प्रत्येक चत्वारि, वनस्पतिकायिकेषु षट् ऋतुकायिकेषु दश, मनोयोगे एक, जी
 वस्थान मञ्जिपर्याप्तक, याग्योग पच जावस्थानानि द्वित्रिचतुरिद्विपर्याप्तकसत्यसंज्ञिपर्याप्तकनामानि, काय
 योगे चतुर्दश सति । स्त्रीपेदपुत्रैदयो प्रत्येक चचारि जीवस्थानानि असंज्ञिसंज्ञिपर्याप्तकापयपितकाद्ययानि ।
 नपुंसकनेदे चतुर्दशापि सति । अनेदे एक जीवस्थान सञ्ज्ञिपर्याप्तकसज्ञ । चतुर्दपि कपायसु चतुर्दशापि
 जीवस्थानानि सति । अकपाये एकमेव सञ्ज्ञिपर्याप्तकाक्षय । मय्यज्ञानश्रुताज्ञानयोश्चतुर्दशापि सति । निभ-
 गमन पर्यपज्ञानप्राप्येव जीवस्थान सञ्ज्ञिपर्याप्तकारय । मतिश्रुताग्रविज्ञानेषु द्वे जीवस्थान सञ्ज्ञिपर्याप्तकापयाप्त
 कारये, कललज्ञाने एकमेव जावस्थान सञ्ज्ञिपर्याप्तकारय । सामाधिच्छन्दोपस्थापनपरिहारनिशुद्धिस्तस्मात्पराय
 यथाप्राप्तसयमासयमसु एकमेव जीवस्थान सञ्ज्ञिपर्याप्तकनामक । असयमे चतुर्दशापि सति । अचक्षुर्दर्शने
 चतुर्दशापि जावस्थानानि सति । चक्षुर्दर्शने त्रीणि जावस्थानानि चतुरिद्विपस इयसंज्ञिपर्याप्तकारयानि ।
 तेषामेवाऽपर्याप्तका लब्धौ सति न निवृत्तौ । अत्रधिदर्शने द्वे जीवस्थाने सञ्ज्ञिपर्याप्तकापयपितकसज्ञे ।
 केवलदर्शन सोपर्याप्तकारय । आयासु तिसृषु लेश्यासु चतुर्दशापि जीवस्थानानि सति । तेज पद्मशुक्ल
 लेश्यासु द्वे जीवस्थान सञ्ज्ञिपर्याप्तकापयपितकनामनी । अलेश्यत्व एक जीवस्थान सञ्ज्ञिपर्याप्तकाक्षय । अव्येषु
 अभव्यसु चतुर्दशापि जीवस्थानानि सति । औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसम्यक्त्वसासादनसम्यक्त्वसु
 जीवस्थाने सञ्ज्ञिपर्याप्तकापयपितकसज्ञ । सम्यग्मिथ्यात्वे एकमेव सञ्ज्ञिपर्याप्तकारय । मिथ्यात्व चतुर्द
 शापि सति । सञ्ज्ञे द्वे जीवस्थान पर्याप्तकापयपितकनामनी । असंज्ञिषु द्वादशमार्गस्थानानि । सत्यसंज्ञित्वाऽभा
 ये एक जीवस्थानमपर्याप्तकारय । कर्मोदयापेक्षयाहारे चतुर्दशापि सति । अनाहार सत्ताऽपर्याप्तकस्था-

सम्पादयताः । तेजःपद्मेत्ययोः संज्ञिमिष्यादृष्टिप्रभृतयः अप्रमत्तायसानाः । शुक्लेश्यायां संज्ञिमिष्या-
दृष्टिप्रभृतयः संयोगिकेत्यताः । अलेस्या अयोगिकेत्यताः । भव्यत्वे चतुर्दशपि गुणस्थानानि सति ।
अभ्यन्तरे प्रथममेव । ध्यायिकसम्पत्तये असयतसम्पादयताः अपयोगिकेत्यताः । वेदकसम्पत्तये अस-
यतसम्पादयताः अप्रमत्ताः । औपशमिकसम्पत्तये असयतसम्पादयताः उपसातकपापाताः ।
तासादनसम्पादयिताः एकमेव प्रत्येक । नारकेषु प्रथमायां पृथिव्यां ध्यायिकवेदकौपशमिकसम्पत्तयाः
असयतसम्पादयताः । इतरासु, भूमिकेषु वेदकौपशमिकसम्पत्तयाः तिर्यगु असयतसम्पादयिताः ध्यायिक-
वेदकौपशमिकसम्पत्तयानि सति । सयतासयतस्थाने ध्यायिकसम्पत्तयः नास्ति इतरद्वयमस्ति भोगभूमा-
येत्यादात् । तिर्यक्षु उभयोरपि स्थानयोः ध्यायिकसम्पत्तयः नास्ति । मनुष्यस्य क्षपणामारब्धतः पुन-
रप्युत्थेनैव धृतेः इतरद्वयमस्ति । मनुष्येषु असयतसम्पादयितासयतसयतसयतस्थानेषु ध्यायिकवेदकौपश-
मिकसम्पत्तयानि सति । भयनवासिभ्यतरायांतिष्कदेवेषु तर्हीषु सौधर्मज्ञानकल्पवासिनां देवेषु चाऽसयतस-
म्पादयिताः ध्यायिकसम्पत्तयः नास्ति इतरद्वयमस्ति । सौधर्मादिषु उपरिमर्मेवयफातं ध्यायिकवेदकौ-
पशमिकसम्पत्तयानि सति । अनुदिशानुत्तरविमानवासिदेवेषु ध्यायिकवेदकसम्पत्तयः स्तः । औपशमिक चस्ति
उपशमग्रन्थे मृतानां तत्संभवात् । संज्ञित्वे संज्ञिमिष्यादृष्टिपादयः क्षीणरूपायाः । असंज्ञित्वे एकैद्विपादयः
असंज्ञित्वे द्विपादाः तदुभयाभावे द्वे गुणस्थाने अस्ये । आहारं एकैद्विपादयः सयोगिकराष्ट्रियताः
अनाहारं पंचगुणस्थानानि । विप्रहृती मिष्यादृष्टिसासादनसम्पादयतासयतसम्पादयताः । प्रतरलोकादूर-
रणयोः सयोगिकेतिनोऽयोगिकेत्यताः । सिद्धा व्यतीतगुणस्थाना इत्येवमादिष्वृणो धर्मो निःश्रेयसमाप्ति-
हेतुरहो भगवद्विररंजिः स्वाद्यात् इति चित्तन धर्मस्वाद्यात्तानुप्रेक्ष्य । एवं ह्यस्य चित्तपतः धर्मा-
नुगात् सदा प्रतिपत्ता भवति । एव निश्चिन्तायनुप्रेक्षासंनिधाने उत्तमश्रमादिधारणा-महा-सयरो भवति ।

स्वरूपात् इति पुष्पसंग इति चेषम प्रादिदृष्टेः ॥ ११ ॥ स्थानत मुना योगे अङ्गार्थे
शुभा भवितव्यमिति तत्र किं कारण-प्रादिदृष्टेः । सोभन आकृतयः स्वाद्यात् इति प्रादिदृष्ट्या वृत्तिर्भवति ।

अनुमत्ता इति मावसाधनत्वे बहुवचनविरोधः ॥ १४ ॥ अपमनुप्रेक्षाशब्दो यदि भावसा-
धनः, बहुवचने नोपपद्यते तस्यैकत्वान् ।

कर्मसाधनत्वे साधनानाधिकार्यभावात् ॥ १५ ॥ स्थान कर्मसाधनत्वं एवमपि गुणत बहु-
वचनं साधनानाधिकार्यं तु नोपपद्यते अस्या अनुप्रेक्षा अत्यनुचितनमिति । अथानुचितनमेवानुप्रेक्षा एव-
मपि उचितवचनभेदविराट् ॥

न वा कृदभिहितस्य द्रव्यवज्जावात् ॥ १६ ॥ नैवदोषः । किं कारणं ? कृदभिहितस्य द्रव्यवज्जा-
वात् । कृदभिहितो नाम हि द्रव्यवज्जात् यथा पाकः पाको पाका इति तथाऽनुप्रेक्षितव्यवर्धनेनात् भारस्य
भेदे निश्चिते बहुवचन-न्यायपक्षः ।

निदमेव तावद्वक्तव्यं किमर्थमेते सङ्गते ? किमेवा पारिभाषिकी सङ्गा उतान्वर्या ? इत्यत्रोच्यते—

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिपोढव्याः परीपहाः ॥ ८ ॥

परीपहाऽमदृत्वादन्यसंज्ञा ॥१॥ सङ्गा च नाम यतो न लघीयसी । कुत एतत् ? लघ्वर्थं सङ्गाकरणमिति तत्र महत्याः सङ्गात्याः करणे एतत्प्रयोजनमन्यसंज्ञाः परीपहा इति यावत् । यथा विज्ञापते तद्विभाव्यते ।

प्रकरणात् संवरणमार्गप्रतिपत्तिः ॥ २ ॥ संवरो हि प्रकृतः अतस्तदभिसंबधान्मोक्षपदप्रापक-
संवरमार्गप्रतिपत्तिरिह वेदितव्याः ।

तदच्यवनार्थो निर्जरार्थश्च परीपहजयः ॥ ३ ॥ कर्मागमद्वाराणि सङ्गृह्यन्तं जैनेद्रान्मार्गागमा-
च्योष्महीति पूर्वमेव परीपहान् विजयते जितपरीपहाः सतः सैरनभिभूयमानाः प्रधानसंवरमाश्रित्याऽप्रति-
बन्धनक्षपकश्रेण्यारोहणसामर्थ्यं प्रतिपद्याभिन्नोऽसाहाः सकलसापरायिकप्रवृत्तसंशक्तयो ज्ञानध्यानपरशुभिः
छिन्नमूलानि कर्माणि विधूय प्रस्फोटितपक्षरेणवश्च पतत्विणः ऊर्ध्वं व्रजति इत्येवमर्थं परिपोढव्याः परी-
पहाः । “सोढ” इति पत्वाप्रतिषेधः । यद्येवमुच्यतां के परीपहाः ? कियतो वेत्यत इदमाह—

**क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिपद्याशय्याक्रोशवध-
याचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥**

क्षुधादयो द्वाविंशतिः परीपहाः ॥ १ ॥ त एते बाह्याभ्यन्तरद्वयपरिणामाः शारीरमानसप्रकृष्ट-
पीडाहेतवः क्षुधादयो द्वाविंशतिः परीपहा प्रत्येतव्याः । तद्विजये विदुषा सत्येन मोक्षार्थिना प्रतिपन्नः
कार्यः । तद्यथा—

प्रकृष्टक्षुदग्निप्रज्वलने धृत्यभसोपशमः क्षुज्जयः ॥ २ ॥ निवृत्तसर्वसंस्कारविशेषस्य शरीरमात्रोपकरणसं-
तुष्टस्य तपःसयमविलोप परिहरतः कृतकारितानुमतसकल्पितोद्दिष्टछिद्रकपागतप्रत्यात्तपूर्वकर्मपश्चात्कर्मदश-
विधदोषप्रमुक्तैपणस्य देशकालजनपदव्यवस्थापेक्षस्यानशानावरोमतप स्वाध्यायश्रमवेलातिक्रमावमौदर्या-
सद्वेदोदयादिभ्यः नानाहारैरुपशमं जठराग्निदाहिनी माकृता छेदिताग्निशिखं समताच्छरीरंन्द्रियद्वयसंक्षोभ-
करी क्षुधात्पचते तस्या प्रतीकार अकाले सयमनिरोधिभिर्वा द्रव्यै स्वयमकुरुतेत्येन क्रिमाणमसंवे-
मानस्य मनसा धानभिसदधतः, दुस्तेरय वेदना महाश्च कालो दीर्घा हेतिविपाद अनापद्यमानस्य ध्वग-
स्थिसिखावतानमात्रकलेसरस्यापि सतः आवश्यकक्रियादिषु नित्योद्यतस्य क्षुद्रश्राप्राप्तानर्थकारकबन्धनस्थम-
नुष्यपजरगततिर्यक्प्राणिनः क्षुदम्यर्दितान् परतत्रानपेक्षमाणस्य ज्ञानिनो धृत्यभसा सयमकुभधारितेन
क्षुदाग्निं शमयतः तच्छ्रुतपीडा प्रत्यगगणयन् क्षुज्जय इत्युच्यते ।

वदन्योदीर्घाणेतूपनिपाते तदश्राप्राप्तिः पिपासासहनं ॥ ३ ॥ स्नानावगाहनपरिपेक्षयागि-
नः पतत्त्रिवदधुवासनास्थस्थितिलवणास्निग्धरुक्षविकृताहारैष्म्यातपपित्तज्वरानशनादिभिर्दुर्दीर्घां शरीर-
द्रियोन्माधिनीं पिपासां प्रत्यनाद्रियमाणप्रतीकारमनसः निदाघे पटुतपनकिरणसत्तापिते अटव्यामासजे-
ष्वपि हृद्रेषु अफायिकजीवपरिहाच्छया जलमनादधानस्य सलिलसेकविवेकमूलाना लतेय ग्लानिमुपगतां
गात्रयष्टिमरगणय्य तप परिपालनपरस्य भिक्षाकालेपि इगिताकारादिभिः योग्यमपि पानमचोदयतः धैर्य-
कुंभावधारितशैलमुगधिप्रस्त्रातोयेन विध्यापयतः तृष्णाग्निशिखा संयमपरत्वं पिपासासहनमित्यवसीयते ।

पृथगवचनमेकाध्यादिति चेन्न सामर्थ्यभेदात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् क्षुत्पिपासयोः पृथग्वचन-
मनर्थकं कुत ऐकार्थ्यादिति ? तत्र किं कारणं ? सामर्थ्यभेदात् । अन्याद्वि क्षुधः सामर्थ्यमन्यापिपासायाः ।

अभ्यवहारसामान्यादिति चेन्नाधिकरणभेदात् ॥ ५ ॥ स्यान्मत अभ्यवहारसामान्यात् एका

धमिति ! तदयुक्तं कृतः अधिकरणभेदात् । अन्यद्वि श्रुतः प्रतीकाराधिकरणं अन्यत्विपासायाः ।

तैत्तिरीयसन्निधाने तत्प्रतीकारानभिधायत् संयमपरिपाठनं शीतक्षमा ॥६॥ परित्यक्त्वा-
सतः पक्षिचदनपथारिताख्यस्य शरीरमात्राधिकरणस्य शिशिरवसंतजलदागमादिष्वनवृक्षमूत्रपिण्डादिषु
पतितप्रायेयलेतुपारलस्यतिकर्ताशिरपथनाभ्यासहृतमूर्तेः तत्प्रतिक्रियासमर्थद्रव्यांतरान्यायनाभिसधा-
नात् नारकदुःसहशीतवेदनानुस्मरणात् तत्प्रतीकारचिकीर्षया परमार्थविलोपभयात् विद्यामन्त्रौषधपर्ण-
यल्कलत्तक्तृणाजिनादिसंभेदाभ्यासवृत्तमनसः परकीयमेव देहं मन्यमानस्य धृतिविशेषप्रवरणस्य गर्भागा-
रेषु भूषप्रचक्रप्ररूपरूपितप्रदीपप्रभवेषु वरांगनानवयौवनौष्णघनस्तननितम्बुजातरतर्जितश्रीतेषु निवासं
सुरतमुखरसाकरमनुभूतमसास्वाद्यबोधादस्मरतः विषादविरहितस्य संयमपरिपाठनं शीतक्षमेति भाष्यते ।

दाहमतीकारकाक्षापावाचारित्ररक्षणमुष्णसहनं ॥ ७ ॥ त्रैष्येण पटीपसा भास्करकिरणसमूहेन
संतापितशरीरस्य तृष्णानशनपित्तरोगघर्मश्रमप्रादुर्भूतोष्णस्य स्वेदशोषदाहाम्पदितस्य जलमधनजलाग्रा-
हनाद्येनपरिपेक्षावृत्तनीलनीलोत्पलरुदलीपत्रोक्षेपमाकृतजलतुलिकाचंदनचद्रागदकमलकल्हारादिपूर्वांनुभू-
तशीतलद्रव्यप्राथेनापेतचेतसः उष्णवेदना अतितीव्रा बहुकुर्यः परवशादयासा इदं पुनस्तपो मम कर्मक्षय-
कारणमिति तद्विरोधिना क्रियां प्रत्यनादराच्चारित्ररक्षणमुष्णसहनमिति समाधायते ।

दंशमशकादिबाधासहनमपतीकारं ॥ ८ ॥ प्रत्याख्यातशरीराच्छादनस्य कचिदपि अप्रतिबद्धा-
यसतः परकृतायतनगुहागुहारादिषु राज्ञो दिवा वा दंशमशकमक्षिकापिकशुकपुतिकायूकमरुणकटीटपि-
पीडितश्लेष्मिकादिभिः तीक्ष्णपातैर्मध्यमाणस्यातितीव्रवेदनोत्पादकैः अभ्यधितमनसः स्वकर्मरिपाकमनुचित
यतोविद्यामन्त्रौषादिभिः तन्निवृत्तिं प्रति निरुमुक्तस्य आशरीरपतनादपि निश्चिन्तात्मनः परवत्प्रमर्दनं प्रति
प्रवर्तमानस्य मदीधगपक्षिभुरस्य पिपुजनमेरितविविधशस्त्रप्रतिघातादपराङ्मुखस्य निःप्रागुहविजयोपल-
भनमिर कर्मागतपुतनापराभवं प्रत्यप्रयतनं दंशमशकादिबाधासहनमपतीकारमित्याख्यायते ।

दंशमशकमाश्रमसंग इतिचेष्टोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ९ ॥ स्यान्मर्तं दंशमशकस्यैव बाधाकारणस्य
महणे प्राप्नोतीति ! तन्न किं कारणं उपलक्षणार्थत्वात् । दशनपरितापकारस्य सर्वस्यैवेदं उपलक्षणं । यथा
काकेभ्यो रक्षता सर्पिरित्युपवातकोपलक्षणं ।

यथेवमन्यतरग्रहणं ॥ १० ॥ यथेमन्यतरग्रहणमेव कर्तव्यं ।

अन्यतरोपादाने स्वरूपग्रहणवसंगात् ॥ ११ ॥ द्वितीयरचनमुपलक्षणं संपद्यते ।

जातरूपधारणं नाम्न्यं ॥ १२ ॥ गुणितमित्रविरोधिपरिग्रहनिगुणितपरिग्रहप्रदचर्यमप्राधिकमो-
क्षसाधनचारित्रानुष्ठानं यथात्रास्तरं अभ्युक्तमादिशारं मिथ्यादशनाविद्येशद्वैष्ट परममाश्रमस्य नाम्न्यम-
भ्युपगतस्य स्वरूपाणि निस्त्रागुचिरीभ्रमकुण्डलभारैर्न पश्यतो मेराभ्यभावनाश्रयणमनोविक्रियस्याऽसमा-
वितमनुष्ठानस्य नाम्न्यदोषमश्रयणनारायणहजयसिद्धिरिति जातरूपधारणं उत्तमं धेयः प्राप्तिकारण-
मि युज्यते । इतरं पुनर्मनोविक्रियां निरोधुमनमर्थास्तूषकां सगठितं निर्गुह्यनाभाः कीर्तनकलकपीव-
राद्यार्णनानिष्ठं अतऽगताश्रयार्थम । तन्न कर्मसंरक्षणकारणं ।

संयमे रतिभावाद्दरिद्रीपरिपाजनयः ॥ १३ ॥ संयतस्य भुषाद्यपासपमरिरश्मिर्द्रवद्रव-
स्वतलपरिपाठनभावादेवसरेदंशमशकदंशमशकानुभवनभिरयंशजनपतलस्य मयुरभीमदुर्गनिवते दाहाहात्मा-
दिभिर्गते प्रादुर्भवा । धृतिविशेषाजिगरपत्रः धनरतिभावादादिष्वयमुत्तमतिर्विद्याहारसेवेन विनाककटुंति
चितपतः रतिरतिभावादादिदृष्टीदृश्य इति निधीयते ।

सर्वेषामाधिकारणत्वात् पूषणरतिग्रहणानर्पणमपि येषु धुषायमानेषु मोहोदयाच-

त्पञ्चते ॥ १४ ॥ स्यादेतत् क्षुधादीनां सर्वेषां अरतिहेतुत्वात् पृथगरतिग्रहणं अनर्थकमिति ! तन्न किं कारणं । क्षुधाद्यभावेऽपि मोहोदयाच्चवृत्तेः । मोहोदयाकुलितचतस्रो हि क्षुधादिवेदनाभावेऽपि सयमेऽरतिरूपजायते ।

वरांगनारूपदर्शनस्पर्शनादिविनिवृत्तिः स्त्रीपरीपहजयः ॥ १५ ॥ एकस्मिन् आरामभवनादिप्रदेशे रागद्वेषयौवनदर्परूपमदविभ्रमेन्द्रमादमलपानावेशादिभिः प्रमदासु बाधमानासु तदक्षिन्वन्नभ्रविकारशृंगारकोरविहारविडासलीलात्रिजृम्भकटाक्षविक्षेपसुकुमारस्निग्धमृदुपीनोज्ञतस्तनकलशनितातताम्रांदरपृथुजघनरूपगुणभरणगंधवस्त्रमाख्यादिप्रतिनिगृहीतमनोप्लुतेर्दर्शनस्पर्शनाभिलाषनिरसुकस्य स्निग्धमृदुविशदकुमाराभिधानतन्त्रीरशमित्रातिमधुरगीतश्रवणनिमित्तादरश्रोत्रस्य ससारण्यन्यसनपातालावगाढदुःखरौद्रार्तकुटिलध्यायिनः स्नेहानर्थविनिवृत्तिः स्त्रीपरीपहजय इति कथ्यते । अन्यवादिपारिकुरिता देवताविशेषाः ब्रह्मादयः तिष्ठोत्तमादेषगणिकारूपसंदर्शनलोछोचनविकाराः स्त्रीपरीपहजयान्नोद्भूतमानसमर्थाः ।

ब्रजपादोपनिग्रहधर्याविजयः ॥ १६ ॥ दीर्घकालाभ्यस्तगुरुकुलब्रह्मचर्यस्याधिगतवधभयोक्षपदार्थसत्त्वस्य कृपापनिग्रहपरस्य भावनापित्तमतेः सयमायतनभाक्तेहोदोऽज्ञातरातिथेः गुरुणाम्यनुज्ञातस्य नानाजनपदव्याहाराव्यहाराभिहस्य प्राप्ते एकरात्र नगरे पंचरात्र प्रकर्षेणावस्थातव्यमित्येव सयतस्य बायोरेव निःसगतामुपगतस्य देशकालप्रमाणोपेतमव्यगमनमनुभवतः क्लेशक्षमस्य भीमाटवीप्रदेशेषु निर्भयत्वात् सिंहस्य न सहायकृत्यमनपेक्षमाणस्य गुरुपकंशकटकदिभ्यधनजातपादखेदस्यापि सतः पूर्वोचितयानवाहनादिगमनमस्मरतः सम्यगब्रजपादोप परिहरतः चर्यापरीपहजये वेदितव्यः ।

सकल्पितासनादविचलनं निषयातिविज्ञा ॥ १७ ॥ संशानोयानशून्यायतनगिरिगुहागहारादिषु अनम्यसत्पूर्वेषु विदिनसयमक्रियस्य धैर्यसहायस्योस्ताहवतां निषयामधिरूढस्य प्रादुर्भूतोपसर्गरोगविकारस्यापि सतः तत्प्रदेशादविचलतः मन्त्रविद्यालक्षणप्रतीकाराननपेक्षमाणस्य धृज्जगत्प्रापविषयदेशाश्रयात्काष्ठोपलवनिश्चलस्यानुभूतमृदुकुप्यास्तरणादिदर्शसुखमविवर्णयतः प्राणिपीडापरिहारोद्यतस्य ज्ञानव्यानसाधनार्थनिधयः सकल्पितधारिणासनाकुटिकासनादिरतेषु पनदोपजयाजिपशातिविश्लेयाख्यायते ।

आगमोदितशयनात् अप्रच्यवः शून्यासहन ॥ १८ ॥ स्वाध्यायव्यानाच्चक्रमपरिखेदितस्य मौहूर्तिकीं खरविषमप्रचुरशर्कराकपालशकटातिर्घाताब्जेषु भूमिप्रदेशेषु निद्रामनुभवतः यथाकृतैकपार्श्वद्वयापतादशापिनः सजातवागविशेषस्य सयमार्थमस्येदमानस्यानुतिष्ठतः व्यतरादिभिर्वा धिग्रह्यमानस्य पञ्चयन प्रति निरसुकस्य मरणभयनिर्धिशकस्य निपतितदाकृवण्यपमतामुवचापरिवर्तमानस्य द्वीपशार्दूलमहोरगादिदुष्टसत्प्रचरितोऽयं प्रदेशोऽचिरादतो निर्गमनं श्रेयः, कदा नु रात्रीर्निमसतीति विपादमनादधानस्य सुखमासावप्यपरितुष्यतः पूर्वानुभूतनवनीतमृदुशयनरतिमनुस्मरत सम्यगागमोदितशयनादप्रच्यवः शून्यासहनमिति प्रसूतव्यम् ।

अनिष्टवचनसहनमाक्रोशपरीपहजयः ॥ १९ ॥ तीव्रमोहापिष्टमिध्यादृष्ट्यादिश्लेष्मण्डपाचारमत्तादृशशकितप्रयुक्तमाशन्दधिक्षारपरुषान्ज्ञानाक्रोशादीन्, कर्णपिरे चरणात्, हृदयशूलोद्भावकान्, क्रोधाज्वलनशिखाप्रवर्धनकरनाग्रियान्, शृण्वतोऽपि दृढमनसः, भस्मसात्कर्तुमपि समर्थस्य परमार्थान्गाहितचेतसः, शन्दमात्रश्रानिस्तदर्थविक्षणायानवृत्तव्यापारस्य, स्वरूपाशुभकर्मोदयो ममेव यतोऽमीमांसा प्रति द्वेप इत्येवमादिभिरुपायैरनिष्टवचनसहनमाक्रोशपरीपहजय इति निर्णयते ।

मारकेष्वमर्षापोहभावनं वधमर्षणं ॥ २० ॥ मामोयानाटनीनगरेषु नक्त दिवा चैकाकिनो निरावरणमूर्तेः समतात्पर्यद्विधौराक्षसल्लेख्यशत्रवरूपयधिरूर्ध्वपाकारिद्विपत्तरात्रिभिर्गाहितक्रोधिस्ताडनाकर्षणवधनशस्त्राभिधातादिभिर्यमाणस्याप्यनुपन्नैरस्यानश्यप्रणतुकमेनेदं शरीरं कुशलद्वारेणानेनापनीयते न मम व्रतशीलभायनाश्रसनमिति भावशुद्धस्य दह्यमानस्यापि सुगधमुत्सृज्यतश्चदनस्येव शुभपरि-

णामस्य स्वकर्मनिर्जराभिसदधानस्य दृढगते. क्षमौषधिवत्स्य मारकेषु मुहुरित्त्राणमर्गोहभावन वधमर्ष-
णमित्याद्यायते ।

प्राणात्ययेप्याहारादिषु दीनाभिधाननिवृत्तिर्याचनाविजयः ॥ २१ ॥ क्षुधाभ्यपश्रि-
मतपोरोगादिभिः प्रच्यावततीर्यस्य, शुष्कपादपस्थेव निराद्र्मूर्तेरुन्नतास्थिस्त्रागुजालस्य निम्नाक्षिपुटपरि-
शुष्काधराष्टक्षानपाङ्कपोलस्य, चर्मवत्सुक्षितागोपागत्वचः, स्थिथिलजानुगुल्फकटिवाहुपत्रस्य, देश-
कालक्रमोपपन्नकल्पादाविनः, वाच्यमस्य मौनिसमस्य वा शरीरसदर्शनमात्रव्यापारस्य, उज्जितमद्रस्य
प्रज्ञाख्यापनमनसः प्राणात्ययेप्याहारवसाविभेषजानि दीनाभिधानमुख्यैरुप्यार्गसंज्ञादिभिरवाचमानस्य
रत्नवणिजो भणिसदर्शनमिव स्वशरीरप्रकाशनमकृपणं मन्यमानस्य वदमानं प्रति स्वकरत्रिकशनमिव
पाणिपुटधारणमदीनमिति, गणयतः याचनसहनमवसीयते । अथत्वे पुनः कालदेवादीनानाथपाखडि-
बहुले जगत्समागंघैरनामविद्भिर्याचनमुप्राप्यते ।

अलाभेऽपि लाभवत्सत्तुष्टस्यालाभविजयः ॥ २२ ॥ वायुरदनेकदेशचारिणः अप्रकाशित-
धीर्यस्याभ्युपगतैककालभोजनस्य सङ्कम्पूतिसदर्शनव्रतकालस्य देहीति असम्यक्प्रयोगादुपरतस्या-
नुपात्तविप्रहृष्टप्रतिक्रियायाद्येदं श्वेदमिति व्यपेतककल्पस्य एकस्मिन् ग्रामे अलब्ध्वा ग्रामातरान्वेषण-
निरुत्तुकस्य पाणिपुटमात्रप्राप्तस्य, बहुषु दिवसेषु बहुषु च गृहेषु भिक्षामनवाप्त्याभ्यस्तक्लिष्टचेतसः नाथ
दाता तत्रान्योऽस्तीति व्यपगतपरीक्षस्य लाभादप्यलाभो मे परमं तपः इति सत्तुष्टस्यालाभविजयवैवर्धन्यः ।

नानाव्याधिप्रतीकारानपेक्षत्वं रोगसहनं ॥ २३ ॥ दुःखादिकरणमशुचिभाजन जर्णं
वज्रवपरिहेय । पित्तमारुतकफसन्निपातनिमित्तानेकामयवेदनाभ्यर्दितमन्वदीपमिव विप्रहं मन्यमानस्य
उपेक्षिकवाम्रप्युतेक्षितलाभ्यावृत्तचेष्टस्य शरीरयात्राप्रसिद्धे घणलेपनवद्यथोक्तमाहारमाचरतः । जलौ-
पधिप्राप्त्याचनेकतपोविशेषद्विभोगे सरपि शरीरनिःस्पृहत्वाप्रतीकारानपेक्षिणः पूर्वकृतपापकर्मणः कल-
मिदमनेनोपायेनानृणाभयानीति चिन्तयते। रोगसहनं संपद्यते ।

तृणादिनिमिषवेदनायां मनसोऽप्रणिधानं तृणस्पर्शजयः ॥ २४ ॥ यथाभिनिर्वृत्ताधिकर-
णशायिनः शुष्कतृणपत्रभूमिकटकफटकशिलातलादिषु प्रासुकेष्वसंस्कृतेषु व्याधिमार्गमनशीतोष्ण-
जनितध्रमविनोदार्थं शय्या निपद्या वा भजमानस्य तृणादिवाधितमूर्तेरुपपन्नरुदुर्विकारस्य दुःखमनभि-
चिन्तयतः तृणादिस्पर्शव्याध्याशोक्ततत्तातृणस्पर्शसहनमवगतव्यम् ॥

स्वपरमलापचयोपचयसंस्काराभावोधारणम् ॥ २५ ॥ जन्तुपीडापरिहारायाऽस्नानप्रतिह-
स्य, स्वेदपक्वदिवसवांगस्य, सिम्भरुद्रदृष्टीर्णकायस्य, (!) नखरोमस्मश्रुकेशभिक्षितसहजवाद्यमलसंपर्ककार-
णानेकत्वे निराकारस्य स्वगतमलपचये परमलापचये वा प्राणिहितमनसः कर्ममलपकापनोदायिबोधतस्य
पूर्वाभूतस्नानानुलेपनादिस्मरणपराङ्मुखचित्तनृत्तेर्मलधारणमाह्वयते ।

**केशकुंचने तत्संस्काराकरणे वा महत्स्वेदसहनोपसंस्थानमिति चेन्न मलपरीपहाव-
रोधात् ॥ २६ ॥** स्यादेतत्केशकुंचने तत्संस्काराकरणे वा महान् खेदः सजायते । तत्सहनमपरमुप-
संस्थायतव्यमिति तत्र किं कारणं ? मलपरीपहारोधात् । मलसामान्यसंग्रहं हि तदुत्तरमिति ।

मानापमानयोस्तुल्यमनसः सत्कारपुरस्कारानभिलाषः ॥ २७ ॥ चिरापिनव्रतचर्यस्य,
महातपायिनः, स्वपरसमयनिश्चयस्य, हितोपदेशपरस्य, तथामार्गकुशलस्य, बहुदूरः परयादिभिजयिनः,
प्रणामभक्तिप्रभ्रमासनप्रशानादीनि मे न कथिरुतोतीत्येवमत्रिचिन्तयतः, मानापमानयोस्तुल्यमनसः
सत्कारपुरस्कारानैराकारस्य श्रेयोव्यापिनः, सत्कारपुरस्कारपरीपहावो वेदितव्यः । सत्कारः पूजाप्रशसा-
न्यकः । पुरस्कारो नाम किशोरभक्तिव्यमनः करणमाम्रण वा ।

प्रज्ञोपकार्यावच्छेपनिरासः प्रज्ञाविजयः ॥ २८ ॥ अगपूर्वप्रकीर्णकविशारदस्य, कृतनम्र-
पार्थावधारिणः, अनुवादिनश्चिकाळविपर्यायविदः, शब्दन्यायाद्यागमनिपुणस्य मम पुरस्तादितरे भास्करप्र-
भाभिभूतोद्योतखद्योतवत् नितरामयभासते इति विज्ञानमदनिरासः प्रज्ञापरीपहजयः प्रत्येतव्यः ।

अज्ञानावमानज्ञानाभिलाषसहनमज्ञानपरीपहजयः ॥ २९ ॥ अज्ञोऽयं न किञ्चिदपि वेत्ति
पशुसम इत्येवमाद्यधिकेपवचनं सहमानस्याप्ययनार्थग्रहणपराभिभवदिष्टसक्तमुद्देशिरप्रव्रजितस्य विवि-
धतपोविशेषमराक्रांतमूर्तेः सकलसामर्थ्याप्रमत्तस्य, विनिवृत्तानिष्टमनोवाक्कायचेष्टस्याद्यापि मे ज्ञानातिशयो
नोरदयत इत्यनभिषदधत्तः अज्ञानपरीपहजयोऽवगतव्यः ।

प्रव्रज्याद्यनर्थकत्वासमाधानमदर्शनसहनं ॥ ३० ॥ संयमप्रधानस्य दुःखकरतपोनुष्ठायिनः परम
वैराग्यभावनाशुद्धदयस्य विदितसकलपदार्थतत्त्वस्याऽर्हाद्यतनसाधुधर्मपूजकस्य चिरतनस्य अद्यापि मे
ज्ञानातिशयो नोत्पद्यते महोपवसात्तनुष्ठायिनां प्रातिहार्यविशेषाः प्रादुरभूयन्ति प्रज्ञापमात्रमिदमनर्थक्यं
प्रव्रज्या, विरुल ब्रवणालनमित्येवमसमादधानस्य, दर्शनशुद्धियोगाद्दर्शनपरीपहसहनमवसातव्यम् । एवं परी-
पहान्, असंकल्पोपस्थितसहमानस्यासङ्क्षिप्तचेतसः रागादिपरिणामास्त्रवाभावान्महान्सवरो भवति ।

श्रद्धानालोचनग्रहणमविशेषादिति चेन्नाव्यभिचारदर्शनार्थत्वात् ॥ ३१ ॥ स्यादेतच्छ्रद्धान-
नमालोचनमिति द्विविधं दर्शनं तस्याविशेषेण ग्रहणमिह प्राप्नोति, कुतः ? अविशेषात् । न हि किञ्चिद्विशेष-
लिङ्गमिहाश्रितमस्तीति तत्र । किं कारणं ? अव्यभिचारदर्शनार्थत्वात् । मत्यादिज्ञानपञ्चकाव्यभिचारिश्रद्धानं
दर्शनं । आलोचनस्य क्षुतमनःपर्यवयोरप्रवृत्तेरतोऽस्याव्यभिचारिणः श्रद्धानस्य ग्रहणमिहोपपद्यते ।

मनोरथकवपनामात्रमिति चेन्न वक्ष्यमाणकारणसामर्थ्यात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतच्छ्रद्धानद-
र्शनग्रहणमिदमिति, स्वमनोरथपरिकल्पनामात्रमिति तत्र किं कारणं ? वक्ष्यमाणकारणसामर्थ्यात् ।
वक्ष्यते हि कारणं “दर्शनमोहातराययोरदर्शनालामाविति” ।

अवध्यादिदर्शनपरीपहोपसंख्यानमिति चेन्नावधिज्ञानाद्यभावे सहचरितदर्शनाभावाद्-
ज्ञानपरीपहावरोधात् ॥ ३३ ॥ स्यान्मतमवध्यादिदर्शनोपेता मुष्णु पश्यति नास्य किञ्चिदतिशयवद-
स्ति दर्शनं, गुणप्रत्यय च तदित्युक्त आगमे नूनमीस्मस्तद्योग्या गुणा न संतीत्यनमादिबचनसहनमवध्या-
दिदर्शनपरीपहजयः तस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तत्र किं कारणं ? अज्ञानपरीपहानरोधात् । तद्वृथमिति-
चेदुच्यते अनध्यादिज्ञानाभावे तत्सहचरितदर्शनाभावः । आदित्यस्य प्रकाशाभावे प्रतापाभाववत्तस्माद्-
ज्ञानपरीपहोऽवरोधात् । यद्येन श्रद्धानमपि दर्शनमपि ज्ञानाविनाभावीति प्रज्ञापरीपहो तस्यातर्भावः प्राप्नो-
तीति । नैव दोषः प्रज्ञाया सत्यामपि क्वचित्तरार्थश्रद्धानाभावाद् व्यभिचारोपलब्धेः ।

आह उपपादित परीपहजयात्सवरो भवतीति । इदमुच्यता किमेते सर्वे ससारमहर्णवाद्बुद्धितीर्षतममुं
प्रवक्ष्यामन्पुपगतमभिद्रवति उत कश्चित्प्रतिविशेष इत्यशोच्यते । अमी व्याख्यातलक्षणा धुधादयश्चारि-
त्रांतराणि प्रतिभाष्याः नियमेन पुनरनयोः प्रत्येतव्याः—

सूक्ष्मसांपरायच्छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

चतुर्दशवचनादन्याभावः ॥ १ ॥ चतुर्दशति वचनादन्यथा परीपहणामभावो वेदितव्यः ।
कुतः सख्याविशेषपरिभ्रष्टस्य नियमार्थत्वात् । चतुर्दशैव नान्ये इति ।

सूक्ष्मसांपरायेति नियमानुपपत्तिर्घोहोदयादिति चेन्न सन्मात्रत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं
युज्यते वीतरागच्छद्मस्थे निस्त्वरोपमोहनीयस्योपशमाक्षयाच्च तत्कृतवक्ष्यमाणपरीपहाट्टकाभावाच्चतुर्दश-
संख्यानियमः सूक्ष्मसांपराये तु मोहोदयसङ्गावाच्चतुर्दशेति नियमो नोपपद्यते इति । तत्र ? किं कारणं ?
तन्मात्रत्वात् । तत्र हि केवले लोभसज्जलनकपायोदयः स चासंतसूक्ष्मस्ततो वीतरागच्छद्मस्थकल्पत्वाच्च-
तुर्दशेति नियमस्तत्रापि युज्यते ।

तत एव परीपहाभाव इति चेन्न बाधाविशेषोपरमेऽपि तद्भावस्याविरध्यासितत्वात्स-
र्वार्थसिद्धस्य सप्तमीगमनसामर्थ्यवत् ॥ ३ ॥ अथ मत तत एव तयोः परीपहाभावः । कुत एव ?
मोहोदयान्मदोदयाभावात् । मदोदयाच्च यस्य हि क्षुधादिदेनाप्रकर्षोदयस्तस्य तत्सहनात्परीपहजयो
भवति न च मोहोदयवलाधानाभावे वेदनाप्रमयोस्ति तदभावात्सहनवचन भक्तिमात्रकृतमिति । तन्न ।
किं कारणं ? तद्भावस्याविरध्यासितत्वात् । यथा सर्वार्थसिद्धिवेदस्यानुपगतसंदेहोदयप्रकर्षस्यापि सप्तम-
पृथिवीगमनसामर्थ्यं न हीयते तथा वीतरामउद्यमस्य कर्मोदयसद्भावकृतपरीपहस्यपदेऽपि युक्तिमत्ररति ।

आह यदि शरीरवत्यात्मनि परीपहसन्निधानं प्रतिज्ञायते । अथ भगवत्युत्पन्नकेशलक्षणे कर्मचतुष्ट-
यकृत्तदुभयनवशवर्तिनि कियंत उगनिपततांल्यब्रवीते, तस्मिन्पुनः—

एकादश जिने ॥ ११ ॥

कैश्चित्कल्प्यंत इति वाक्यशेषः ।

वेदनीयोदयभावात् क्षुधादिप्रमंग इति चेन्न घातिकर्मोदयसहायाभावात्तत्सामर्थ्य-
विरहात् ॥ १ ॥ स्या-मत घातिकर्मप्रश्रव्यान्निमचोपरमे सति नाम्न्यारतिस्त्रीनिपद्याकोशयाचनालाभ-
सत्कारपुस्तारप्रज्ञानदर्शनानि माभूयन् । अमी पुनर्वेदनीयाश्रयाः खलु परीपहाः प्राप्नुयति भगवति जिने
इति ? तन्न । किं कारणं ? घातिकर्मोदयसहायाभावात् तत्सामर्थ्यविरहात् । यथा विपद्रव्यं मनीषधि-
मलादुपश्र्वाणमारणशक्तिकमुपयुज्यमान न मारणाय कल्प्यते तथा ध्यानात्मनिरिदग्धघातिकर्मधनस्यान्ता-
प्रतिहतज्ञानादिचतुष्टयस्यांतरायाभावात्तन्निर्ंतरमुपचीयमानशुभपुद्गलसंततेर्वेदनीयाख्यं कर्म कदापि प्रक्षी-
णसहायवत्त एवयोगप्रयोजनेनपादनं प्रत्यसमर्थमिति क्षुधाद्यभारः । तत्तद्वागोपचारादुत्पन्नकल्पनवत् ।
अथवा नाय वाक्यशेषः एकादश जिने कैश्चित्कल्प्यते इति, किं तर्हि ? एकादश संतीति । कथ उपचाराद्यथा-
मिर्यशेषनिरस्तज्ञानाररणे परिपूर्णज्ञाने एकाप्रचितानिरोधाभावेऽपि कर्मरज्जोविधूननफलसंभवात् ध्यानी-
पचारः । तथा क्षुधादिदेनाभावात्परीपहाभावेऽपि वेदनीयकर्मोदयवत्परीपहसद्भावात् एकादश जिने
संतीति उपचारो युक्तः ।

आह यदि सूक्ष्मसांपरायादिषु व्यस्ताः परीपहा अथ समस्ता वनेति ?—

वादरसांपराये सर्वे ॥ १२ ॥

वादरसांपरायाग्रहणात्प्रमत्तादिनिर्देशः ॥ १ ॥ वादरसांपराय इति नाम गुणस्थानविशेष-
परिग्रह किं तर्हि ? अर्थनिर्देशस्ततः प्रमत्तादीनां सेवतानां सामान्यग्रहणं । वादरः सांपरायो यस्य सोऽयं
वादरसांपराय इति ।

तत्र हि निमित्तविशेषस्यानुपक्षीणत्वात्सर्वे ॥ २ ॥ ज्ञानावरणादिनिमित्तविस्तयो वक्ष्यते ।
तस्यानुपक्षीणत्वात्सर्वे समयति । कस्मिन्पुनश्चारिते सर्वेषां सभयः ?—

सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविबुद्धिसंयमेषु सर्वसंभवः ॥ ३ ॥ एतेषां तयाणां चा-
रित्राणामन्यतमं सर्वं धुरतीपहादयो द्रष्टव्याः ।

आह गृहीतमेतत्परापहाणां स्थानविशेषावधारणं, इदं तु न विद्य, कस्याः प्रकृतेः कः कार्ये ?
इत्यत्रोच्यते—

ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

ज्ञानावरणे अज्ञानं न भवेति चेन्ना-पज्ञानावरणसद्भावे तद्भाववत् ॥ १ ॥ स्यादेतत् ज्ञा-
नावरणे सति अज्ञानमवधारणं भवति न प्रज्ञा ज्ञानस्वभावत्वादारमन इति । तन्न । किं कारणं ? अन्यज्ञानावर-
णसद्भावे तद्भावात् । प्रज्ञा हि ध्यायोपशान्तिश्चि अन्वस्मिन् ज्ञानावरणे सति मदजनयति न सकृदावरणश्रव इति

प्रज्ञाज्ञाने ज्ञानाररणे सति प्रादुःस्त इत्यभिसम्बन्धते ।

मोहोदयादिति चेन्न तद्वेदानां परिगणितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं मोहोदयादहं महाप्राज्ञो
नान्य इति मन्यते न ज्ञानावरणादिति । तत्र ! किं कारणं । तद्वेदानां परिगणितत्वात् । मोहभेदा हि
परिगणिता दर्शनचारिष्वव्याघातहेतुभावेन तत्र नायमतर्भवति । चारित्र्यतोऽपि प्रज्ञापरीपहसद्वाचतो
ज्ञानाररण एवेति निश्चयः कर्तव्यः ।

आह यद्यनयोरेककर्महेतुत्वमात्मलाभेऽवसीयते ॥ अदर्शनाद्यभयोः कां हेतुरिति चेत्—

दर्शनमोहांतराययोरदर्शनालाभो ॥ १४ ॥

विशिष्टकारणनिर्देशादवध्यादिदर्शनसंदेहाभावः ॥ १ ॥ दर्शनमोह इति विशिष्टमिह कारणं
निर्दिश्यते ततोऽवध्यादिदर्शनारिपयः संदेहो न भवति ।

अंतराय इति सामान्यनिर्देशेऽपि सामाख्याद्विशेषसंप्रत्ययः ॥ २ ॥ यद्यप्ययमताराय इति
सामान्यनिर्देशः तथापि सामाख्याद्विभांतायविशेषसंप्रत्ययो भवति ।

आह यथायं मोहनीयभेदे सत्यदर्शनपरीपहो भवति । अथ द्वितीयस्मिन् केषां जन्मेत्यत्रोच्यते—

चारित्र्यमोहे नागन्यारतिस्रीनिपद्याक्रोशयाचनासत्कारयुस्काराः ॥ १५ ॥

मोहोदयहेतुत्वं सामान्यादीनां प्रतिपद्यामहे पुनरोदयादिनिमित्तत्वात् ।

निपद्यापरीपहस्य मोहोदयहेतुत्वं प्राणिपीडार्थत्वात् ॥ १ ॥ मोहोदये सति प्राणिपीडाप-
रिणामः संजायते तत्परिपाठनार्थत्वात् निपद्यापरीपहोदयहेतुरित्यवसीयते ।

आहाम्युपेयः कर्मप्रकृतिविशेषत्रय अमी परीपहा उक्ता इति । अथानेकस्मिन् सति निमित्ते भवती-
त्यत्राभिधीयते—

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

उक्तादन्यनिर्देशः शेषा इति ॥ १ ॥ उक्ता प्रज्ञापरीपहादयः तेभ्योऽन्ये शेषा इति निर्दि-
श्यते । के पुनस्ते ! धृष्टीपासाशीतोष्णदक्षमशकचर्पाश्वभ्यामश्रोगतृणसार्शमलपरीपहाः ।

निमित्तात्कर्मसंयोग इति चेन्न तद्योगाभावात् ॥ २ ॥ स्यान्मन यथा चर्मणि द्विपिनं हति
निमित्तात्कर्मयोग इति निमित्तिविशेषाविधानं यथा वेदनीये इत्येवमादिनिर्देशो भवतीति । तत्र ! किं कारणं !
तद्योगाभावात् । कर्मसंयोगे हि तद्विभक्तिविधानं । न चान्न कर्मसंयोगोस्तीति तदभावाः । कथं तर्हि निर्देशः !

सन्निर्देशस्तदुपलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥ यथा गोपु दुदमानामु गतः । तदुपस्थागत इति निर्देशः ।
तथा वेदनाये सतीत्येवमादिः सन्निर्देशोऽसंशयः, कुतस्तदुपलक्षणत्वात् ।

आह व्याप्यातनिमित्तत्वं तदुपलक्षणविशेषः, प्रत्यागम प्रादुर्भवतः, कति युगपदतिष्ठत इत्यत्रोच्यते—

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नेकोनविंशतेः ॥ १७ ॥

आहभिविध्यर्थः ॥ १ ॥ आह्वयमभिविध्यर्थो दृष्टव्यः । तेन एकात्रविंशतिरिति क्वचिद्युगपद्वरंती-
त्यगम्यते । तत्कथमिति चेदुच्यते ।

शीतोष्णवृष्यानिपद्याचर्पाणामसहभावादेकान्नविंशतिसंभवः ॥ २ ॥ शीतोष्णपरीप-
हयोरेकः, श्वानिपद्याचर्पाणां चान्यतम एव भवति एतस्मिन्नात्मनि, कुतः ! सहानवस्थानात् । ततश्चपाणा
मगमे युगपदेकात्मनीयत्वेन सप्तशदेकात्रविंशतिरिच्छते योद्धव्यः ।

मज्ञाज्ञानवोर्विरादादन्यतराभावेऽष्टादशमसंग इति चेन्नापेक्षानो विरोधाभावात् ॥ ३ ॥

स्यान्मतं प्रज्ञाज्ञाने अपि विकल्हे तयोस्त्यतराभावेऽष्टदशशब्दस्याप्रसंग इति । तत्र किं कारणं ? अपेक्षातो-
विरोधाभावात् । श्रुतज्ञानापेक्षया प्रज्ञाप्रकर्षे सति अवध्याद्यभावापेक्षया अज्ञानोपपत्तेः ।

दंशमशकस्य युगपत्प्रवृत्तेरेकान्नविंशतिविकल्प इति चेन्न प्रकारार्थत्वान्मशकशब्दस्या॥४॥
स्यादेतत्प्रज्ञाज्ञानयोर्विरोधाद्युगपदसंभवे दंशमशकस्य युगपत्प्रवृत्तेरेकान्नविंशतिविकल्प इति । तत्र । किं
कारणं ? प्रकारार्थत्वान्मशकशब्दस्य एक एव ह्ययं परीपहः ।

दंशप्रहणात्तुल्यजातीयसंभन्ध इति चेन्न श्रुतिविरोधात् ॥ ५ ॥ अथ मतमेतदंशप्रहणा-
त्तुल्यजातीयसंभन्धस्ततो मशकशब्दस्य न प्रकारार्थत्वमिति ? तत्र । किं कारणं ? श्रुतिविरोधात् । यच्छब्द-
आह तत्र प्रमाणं न च दशशब्दः प्रकारमभिधत्ते ततोऽस्य विरोधः स्यात् ।

तुल्यमिति चेन्नान्यतरेण परीपहस्य निरूपितत्वात्॥६॥ यदि श्रुतिविरोधादन्यार्थकल्पनमुक्त-
मित्युच्यते । ननु मशकशब्देऽपि तत्तुल्यमिति प्रकारार्थत्वमस्य नोपपद्यते इति तत्र । किं कारणं ? अन्यतरेण
परीपहस्य निरूपितत्वात् । दशप्रहणेनैव परीपहे निरूपिते मशकप्रहणसामर्थ्यात्पकारार्थो विज्ञाप्यते ।

चर्याद्यविशेषादेकान्नविंशतिवचनमिति चेन्नारतौ परीपहमयाभावात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं
चर्यादीनां परीपहणामविशेषादेकत्र निपमाभावादेकत्वमित्येकान्नविंशतिवचनं क्रियते इति । तत्र । किं
कारणं ? अतौ परीपहजयाभावात् । यद्यत्र रतिर्नास्ति परीपहजय एवास्य व्युत्पद्यते । तस्माद्यद्योक्तप्रति-
द्विसान्निभ्यात्परीपहस्यभावाश्रयपरिणामात्मलाभनिमित्तविचक्षणस्य तत्परित्यागायापरप्रवृत्त्यर्थमौपोद्गतिकं
प्रकरणमुक्तं ।

निर्दिष्टः परीपहः यैरनाविष्टा विपश्चितोऽभिनयानि कर्माणि नोपचिन्वति पूर्वप्रचितानि च
निर्जल्पति । तदनन्तरं खलु कर्मनिर्हरणार्थमाहितसामर्थ्यं पुरुषसाध्यं यदवोचाम आरित्रं तच्चारित्रमोहो-
पशमक्षयक्षयोपशमलक्षणात्मविशुद्धिलब्धिसामान्यापेक्षयैक । प्राणिपीडापरिहारैरियदपिनिर्हरणं प्रवृत्तं किमेतद्वि-
धं । उत्कृष्टमध्यमजघन्यविशुद्धिमर्कयोपकर्षयोगात्तृतीयगणस्थानमनुभवति । विकल्पाद्विषयसारागयीतराग-
सकलावबोधगोचरसयोगायोगविकल्पाच्चातुरिध्यमप्यनुते । पक्षतयी च युचिमास्फुटति । तद्यथा—

**सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपरा-
ययथाख्यातमिति चारित्रं ॥ १८ ॥**

सामायिकशब्दोतीतार्थः ॥ १ ॥ अयं सामायिकशब्दोतीतार्थो दृश्यः । क-? दिग्देशानर्थदं-
निरितिसामायिक इत्यत्र । सामायिकमिति वा समासविषयत्वात् । अथवा अयतत्वायाः अनर्थाः, सत्वम्यपरा-
पणहेतवः, संगताः आयाः समायाः, सम्पन्ना आयाः समायास्तु भव, ते वा प्रयोजनमस्येति सामायिक-
मवस्थान ।

सर्वसाधयोगप्रत्यारूपानपरं ॥ २ ॥ सर्वस्य साधवयोगस्याऽभेदेन प्रत्याख्यानमस्तुभ्य प्रवृत्त-
मश्रुतकथां वा सामायिकं प्रत्याख्यायते ।

गुप्तिप्रसंग इति चेन्नेह मानसप्रवृत्तिमात्रात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्निवृत्तिरुत्तरसामायिकस्य गुप्ति-
प्रसंग इति ? तत्र । किं कारणं ? मानसप्रवृत्तिमात्रात् । अयं मानसप्रवृत्तिरस्ति निवृत्तिद्वयान्दं गुप्ति-
त्यस्ति भेदः ।

समितिप्रसङ्ग इति चेन्न तत्र तस्य प्रवृत्त्युपदेशात् ॥ ४ ॥ स्यान्मयं यदिप्रवृत्तिरूपं सामा-
यिक समितिद्वयं प्राप्तमिति तत्र । किं कारणं ? तत्र यत्तस्य प्रवृत्त्युपदेशात् । सामायिके हि चारित्रे
यत्तस्य समितिषु प्रवृत्तिरुद्दिश्यते । अत्र स्वयंकार्यभेदादस्य विभेदः ।

धर्मप्रसंग इति चेन्नाति वचनस्य कृत्स्नकर्मक्षयहेतुत्वज्ञापनार्थत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतदश-
विधो धर्मो व्याख्यातः तत्र संयमेतर्मात्रोऽस्य प्राप्नोतीति तत्र । किं कारणं ? अते वचनस्य कृत्स्नकर्म-
क्षयहेतुत्वज्ञापनार्थत्वात् । धर्मतर्भूतमपि चारित्र्यते गृह्यते मोक्षप्राप्तेः साक्षात्कारणमिति ज्ञापनाय ।

प्रमादकृतानर्थप्रवन्धविलोपे सम्यक् प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना ॥ ६ ॥ प्रसंस्थावरजंतु-
देशकालप्रादुर्भावे विरोधात्प्रत्यक्षत्वात्प्रमादवशादभ्युत्तनिरवयवक्रियाप्रवन्धविलोपे सति तदुपात्तस्य कर्मणः
सम्यक् प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना विज्ञेया ।

विकल्पनिवृत्तिर्वा ॥ ७ ॥ अथवा सावय कर्म हिंसादिभेदेन विकल्पनिवृत्तिः छेदोपस्थापना ।

परिहारेण विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिंस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्र्यं ॥ ८ ॥ परिहरण परिहारः
प्राणिबधान्निवृत्तिस्तेन विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिंस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्र्यं प्रत्येतत्त्वं । तत्पुनस्त्रिंशद्वर्षजातस्य
सवत्सरपृथक्स्य तीर्थकरपादमूलसेविनः, प्रत्याख्याननामभ्येयपूर्वपरगतस्य, जतुनिरोधप्रादुर्भावकालपरिणा-
मजन्मयोनिदेशद्रव्यस्वभावविधानज्ञानस्य, प्रमादरहितस्य, महावीर्यस्य, परनिर्जरस्य, अतिदुष्करचर्चानि-
ष्टाधिनः, तिस्रः सध्या वर्जयित्वा द्विगव्युत्तमामिनः संपद्यते । नान्यस्य ।

अतिसूक्ष्मरूपाय स्वात्सूक्ष्मसांपरायत्वं ॥ ९ ॥ सूक्ष्मस्थूलसत्त्वबधपरिहाराप्रमत्तत्वात्
अनुपहतोत्साहस्य अलङ्घितक्रियात्रिशेषस्य, सम्यग्दर्शनज्ञानमहामाकृतसमुक्षितप्रशस्ताभ्युत्तसायानिनिशो-
पलङ्घकमैधनस्य ध्यानत्रिशेषविप्रसीकृतकषायविपाकुरस्य, अपचयाभिमुखा नितस्तोकमोहबीजस्य, तत्तस्य
परिप्राप्तार्थसूक्ष्मसांपरायशुद्धिसंयतस्य, सूक्ष्मसांपरायचारित्रमाख्यायते ।

शुतिसमित्योरन्यतरत्रांतर्भाव इति चेन्न तद्भावेऽपि गुणविशेषनिमित्ताश्रयणात् ॥ १० ॥
स्यान्मतं शुतिसमित्योरन्यतरत्रांतर्भावतीदं चारित्र्यं प्रवृत्तिनिरोधात्, सम्यगयनाच्चेति ? तत्र । किं कारणं ?
तद्भावेऽपि गुणविशेषनिमित्ताश्रयणात् । लोभसज्ज्वलनादयः सांपरायः सूक्ष्मो भवतीत्यय विशेष आश्रितः ।

निरवशेषशान्तस्तीणमोहत्वादाख्यातचारित्र्यं ॥ ११ ॥ चारित्र्यमोहस्य निरवशेषोपशमात्,
क्षयाच्चात्मस्वभावात्सापेक्षाक्षणेनमाख्यातचारित्र्यमित्याख्यायते । पूर्वचारित्र्यानुष्ठापिभिराख्यातं न तु परि-
प्राप्तं प्राप्नोहक्षयोपशमान्यामित्याख्यात । अथशब्दस्यानतर्पार्थगृहितत्वाच्चिरवशेषमोहस्याधोपशमानंतरमा-
विर्भवतीत्यर्थः ।

यथाख्यातमिति वा ॥ १२ ॥ अथवा यथात्मसमाश्रितस्थितः । तथैवाख्यातत्वाद्यथाख्यातमि-
त्याख्यायते ।

इत्थेरुपादानं ततः कर्मसमाप्तिज्ञापनार्थत्वात् ॥ १३ ॥ हेतित्वेवं प्रकारव्यवस्थानिर्पयासादिगु-
ह्यप्रयोगे इतिरिह विवक्षातः समाप्तिशोतनो दृश्यः । ततो यथाख्यातचारित्र्यात् सकलकर्मक्षयसमाप्ति-
र्भवतीति ज्ञाप्यते ।

उत्तरोत्तरगुणप्रकर्षरूपापनार्थमानुपूर्व्यवचनं ॥ १४ ॥ सामाधिकारदानामानुपूर्व्यवचनमु-
त्तरोत्तरगुणप्रकर्षरूपापनार्थं कियते । तथा—सामाधिकारछेदोपस्थापनासयमत्राप्यत्रिशुद्धिर्निश्चरणा ।
ततः परिहारविशुद्धिचारित्र्यस्य जघन्या लब्धिरनंतगुणा, तस्यैवोक्त्या त्रिशुद्धिरनंतगुणाः । ततः सामा-
धिकारछेदोपस्थापनासयमोक्त्या विशुद्धिरनंतगुणाः । ततः सूक्ष्मसांपरायचारित्र्यस्य जघन्यत्रिशुद्धिरनंतगुणाः ।
तस्यैवोक्त्या त्रिशुद्धिरनंतगुणाः । ततो यथाख्यातचारित्र्यस्य त्रिशुद्धिः संपूर्णा प्रकर्षप्रकर्षविरहिता अनंत-
गुणा एव । पंच एते चारित्र्योपयोगा, शब्दविषयत्वेन सङ्ख्येयभेदाः । बुद्धप्रत्ययवसानभेदादसङ्ख्येयाः । अर्थ-
तोऽनंतभेदाश्च भवति । तदेतच्चारित्र्यं पूर्वार्थनिरोधकारणत्वात्परमसमरहेतुत्वसेयः ।

आहोक्त चारित्र्यं तदनंतरमुद्दिष्टं यत्पक्षा निर्जरं चेति तत्संशयानी तपसो विधानं कर्तव्यमित्यत्रोच्यते ।
तद्विधिं बाह्यमप्यतरं च तत्त्वत्वेन पश्यितं तत्र बाह्यस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

अनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यास नकायकेशा वाहां तपः ॥ १९ ॥

दृष्टफलानपेक्षं संयमप्रसिद्धिरागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमनशनवचनं ॥ १ ॥
यत्किंचिद्दृष्टफलं मत्रसाधनायनुदिश्य क्रियमाणमुपवसनमनशनमित्युच्यते । तत्किमर्थं ? संयमप्रसिद्धि-
रागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमवसेयम् ।

तद्विधिमवधृतानवधृतकालभेदात् ॥ २ ॥ तदनशनं द्वेधा व्यवातिष्ठते, कुतोऽवधृतानव-
धृतकालभेदात् । तत्रावधृतकालं सकृद्भोजनं चतुर्थमत्तादि, अनवधृतकालमादेहोपरमात् ।

संयमप्रजागरदोषप्रशमसतोपस्वाध्यायमुखसिद्ध्यर्थमावमोदर्य ॥ ३ ॥ आसितं भजे-
य औदनः तस्य चतुर्भागेनार्द्धमासेन वा अवममूनं उदरमस्यासावमोदरः, अवमोदरस्य भावः, कर्म वा
आवमोदर्यं, तत्किमर्थं ? संयमप्रजागरदोषप्रशमसतोपस्वाध्यायमुखसिद्ध्यर्थं ।

एकागारसप्तवेश्मैकरथ्यार्द्धमादिविषयः संकल्पोवृत्तिपरिसंख्यानं ॥ ४ ॥ भिक्षार्थिनो-
मुनैरेकागारादिविषयः सकल्पश्चिन्तावरोधः वृत्तिपरिसंख्यानमाप्तानिष्टस्यर्थमरागतस्य ।

वृत्तादिरसत्पजनं रसपरित्यागः ॥ ५ ॥
तद्विधुत्तेजोदिरसत्पजनं रसत्यागः ।

रसपरित्याग इति चेन्न मतोल्लेखनिर्दिष्टत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्महं रसशब्दोऽयं गुणजाची तद्व-
त्तथात्र परित्याग इति तस्माद्रसवत्परित्याग इति निर्देशः कर्तव्य इति । तत्र । किं कारणं ? मतो लुप्तनि-
र्दिष्टत्वात् । निर्दिष्टोऽत्र मतः यथा शुद्धः पट इति ।

व्यतिरेकाद्वा तत्संप्रत्ययः ॥ ७ ॥ अथवा न गुण व्यतिरिच्य शुणीं वर्तते ततः सामार्थ्याच्च-
हन्निर्देशः प्रतिपत्तव्यः । द्रव्यत्यागमुखेन रसपरित्यागो नान्यथेति ।

सर्वस्यागप्रसंग इति चेन्न प्रकर्षगतेः ॥ ८ ॥ स्यादेतत्सर्वमुपभोगार्हं पुत्रलद्रव्यं रसनत् । अतः
सर्वस्यागः प्राप्नोतीति तत्र । किं कारणं प्रकर्षगतेः । यथाभिरूपाय कन्या देयेति । अभिरूपतमे तत्प्रत्ययो
भवति तथा सर्वस्य पुत्रलद्रव्यस्य रसवत्त्वात् प्रकृष्टरसत्यागसंप्रत्ययो भवति । कश्चिदाह-

अनशननावमोदर्यरसपरित्यागानां वृत्तिपरिसंख्यानारोधात् पृथङ्निर्देशः ॥ ९ ॥
वृत्तिपरिसंख्यानमिदं सामान्यं भिक्षाचरणे नियमकारित्वात् । अतो अनशनानामोदर्यरसपरित्यागानां तेनै-
वापबद्धत्वात् पृथङ्निर्देशोऽनर्थकः ।

तद्विकल्पनिर्देश इति चेन्नानवस्थानात् ॥ १० ॥ अथ मतं तस्य वृत्तिपरिसंख्यानस्य विकल्प-
निर्दिष्टत्वात्, इति पृथगुपदेशः कर्तव्य इति चेन्न किं कारणं ? अनवस्थानात् ।

न वा कायचेष्टाविषयगणनार्थत्वाद् वृत्तिपरिसंख्यानस्य ॥ ११ ॥ न वा एष दोषः किं कारणं ?
भिक्षाचरणे प्रवर्तमानः साधुः एतावत्क्षेत्रत्रिपर्यां कायचेष्टां कुर्वीत, कदाचिद्यथासक्तिरिति विषयगण-
नार्थं वृत्तिपरिसंख्यानं क्रियते अनशनमभ्यनहर्त्तव्यविवृत्तिः । आरमोदर्यरसपरित्यागावम्यवहर्त्तव्येनर्देश-
निवृत्तिपराविति महान्भेदः ।

आवाधात्ययव्रह्मचर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्ध्यर्थं विविक्तशय्यासनं ॥ १२ ॥
शून्यागारादियु विविक्तिषु जनुपीदृशविरहितेषु संयतस्य शय्यासनं वेदितव्यं । तत्किमर्थं ? आवाधात्ययव्रह्म-
चर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्ध्यर्थं ।

कायक्लेशः स्थानमौनातपनादिरनेकधा ॥ १३ ॥ प्रतिमास्थानं वाचयमत्वं, आतपनं, वृक्षमूल
इत्येवमादिना शरीरखेदः कायक्लेश इत्युच्यते । स किमर्थ—

देहदुःखतितिक्षामुखानभिष्वंगप्रवचनप्रभावनाद्यर्थ ॥ १४ ॥ दुःखापनिपाते सति तितिक्षार्थं विषयमुखे वानभिष्वगार्थं प्रवचनप्रभावनाद्यर्थं च कायक्लेशानुष्ठानं क्रियते । इतरथा हि ध्यानप्रवेश-
काले मुचोदितस्य द्वंद्वोपनिपाते सति समाधानं न स्यात् ।

परीपहजातीयत्वार्थानुरूपत्वमिति चेन्न स्वकृतक्लेशापेक्षत्वात् ॥ १५ ॥ स्थानमतमयं
कायक्लेशः स्थानमौनादिः परीपहजातीयस्ततः पुनरुपदेशः पौनरुक्त्यं जनयतीति ? तत्र । किं कारण ! स्व-
कृतकायक्लेशापेक्षत्वात् । युद्धपूर्वो हि कायक्लेश इत्युच्यते । यतोयदृच्छयापनिपाते परीपहः । दृष्टफलानपेक्ष-
मित्येतत्सर्वत्रानुवर्त्तते । तर्हि कर्तव्यं—

सम्यगित्यनुवृत्तेर्दृष्टफलनिवृत्तिः ॥ १६ ॥ सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिरित्यतः सम्यग्रग्रहणमनुवर्त्तते
तेन दृष्टफलनिवृत्तिः कृता भवति सर्वत्र बाह्यत्वमस्य कुतः ।

बाह्यद्रव्यापेक्षत्वाद्वाह्यत्वम् ॥ १७ ॥ बाह्यमनशनादिद्रव्यमपेक्ष्य कियत इति बाह्यत्वमस्य प्राप्तं ।

परमरसक्षत्वात् ॥ १८ ॥ परेषां खल्वप्यनशनादिप्रत्यक्षं भवति ततश्चास्य बाह्यत्वम् ।

तीर्थर्ष्यगृहस्थकार्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ अनशनादि हि तीर्थर्ष्यगृहस्थैश्च क्रियते ततोऽप्यस्य बाह्यत्वं ।
कथं तद्धेतदनशनादितप इत्युच्यते—

कर्मनिर्देहनात्तपः ॥ २० ॥ यथाग्निः संक्षितं तृणादि दहति तथा कर्म मिथ्यादर्शनाद्यर्जितं निर्देह-
तीति तप इति निरूप्यते ।

देहेन्द्रियतापाम्ना ॥ २१ ॥ अथवा देहस्तेन्द्रियाणां च ताप करोतीत्यनशनादि तप इत्युच्यते ।
तत्तापादिन्द्रियनिग्रहः सुकरो भवति ।

उक्तं बाह्य तपः, अध्याम्यन्तरस्य के भेदा इत्युच्यते ।

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥

कुतः पुनरुत्तरत्वं ?

यतोऽन्यतां पानभ्यस्तत्त्वादुत्तरत्वं ॥ १ ॥ यतोऽन्यैस्तीर्थैर्नम्यस्तमनाजीढं ततोऽन्योत्तरत्वम्
अन्यन्तरमिति यावत् । अतःकरणव्यापाराखेदेन ततोऽस्यान्यन्तरत्वम् ।

बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वाच्च ॥ २ ॥ न हि बाह्यद्रव्यमपेक्ष्य वर्तमानं प्रायश्चित्तादि, ततश्चास्यान्यन्तर-
त्वमरसेपं ।

तद्वेदप्रतिपत्त्यर्थाह ।

नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदं यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥

नवादीनां भेदश्चन्द्रोपसंहितानामन्यपदार्थं वृत्तिः ॥ १ ॥ नवादीनां भेदश्चन्द्रोपसंहितानामन्य
पदार्थं वृत्तिर्भवति नव च चत्वारश्च दश च पञ्च च द्वौ च भेदा अस्य नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदमिति ।

द्विशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसंग इति चेन्न पूर्वसूत्रापेक्षत्वात् ॥ २ ॥ स्यादेतत् द्विशब्दस्य पूर्व-
निपातः प्रामोक्षि । द्वन्द्व—अल्पाक्षरमिति सूत्रप्रामाण्यास्तद्व्याप्याः अल्पीयस्या इत्युपसंहयानाचेति
तत्र । किं कारणं ? पूर्वसूत्रापेक्षत्वात् । पूर्वसूत्रे निहितानां च नवादिभिर्न्यायैकमपेक्षन्तः कथं स्यादिति
नैतद्युक्तं न उक्त्यनेन हि पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारिणामुक्त्यननुवर्त्तनं न च प्रयोजनेन उक्त्यनुवर्त्त-
नीयं नैव दोषः । राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते । उक्त्यानुविधानादुक्त्यननुवर्त्तनं ।

अनश्नावमोदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यास नकायक्लेशा बाह्यं तपः ॥ १९ ॥

दृष्टफलानपेक्षं संयमप्रसिद्धिरागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमनश्चनवचनं ॥ १॥
यत्किंचिदृष्टकल मत्रसाधनापनुदिश्य क्रियमाणमुपवसनमनश्चनमित्युच्यते । तत्किमर्थं ? संयमप्रसिद्धि-
रागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमवसेयम् ।

तद्विविधमवधूतानवधूतकालभेदात् ॥ २ ॥ तदनश्चनं द्वेषा व्यवतिष्ठते, कुतोऽवधूतानव-
धूतकालभेदात् । तत्रावधूतकालं सकृद्रोजनं चतुर्थभक्तादि, अनवधूतकालमादेशोपरमात् ।

संयमप्रजागरदोषप्रशमसंतोषस्वाध्यायसुखसिद्ध्याद्यर्थमावमोदर्यं ॥ ३ ॥ आशितं भवो-
य औदनः तस्य चतुर्भागेनाद्दिशासेन वा अवममूनं उदरमस्यासावमोदरः, अवमोदरस्य भावः, कर्म वा
आवमोदर्यं, तत्किमर्थं ? संयमप्रजागरदोषप्रशमसंतोषस्वाध्यायसुखसिद्धयर्थं ।

एकागारसप्तवेशमैकरथ्यार्द्धमापादिविषयः संकल्पोद्वृत्तिपरिसंख्यानं ॥ ४ ॥ भिक्षार्थिनो-
मुनेरेकागारादिविषयः संकल्पश्चित्तवरोधः वृत्तिपरिसंख्यानमाप्तानिदृश्यर्थमवगतं त्वं ।

दातेन्द्रियत्वतेजोहानिसंयमोपरोधन्यावृष्पाद्यर्थं घृतादिरसत्यजनं रसपरित्यागः ॥ ५ ॥
दातेन्द्रियत्व तेजोहानिः संयमोपरोधनिवृत्तिरिष्टेवमाद्यर्थं, घृतदाधिगुडतैलादिरसत्यजनं रसत्यागः ।

रसपरित्याग इति चेन्न मतोर्लुप्तनिर्दिष्टत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्मत्तं रसशब्दोऽयं गुणवाची तद्व-
त्तथात्र परित्याग इष्ट इति तस्माद्रसवपरित्याग इति निर्देशः कर्तव्य इति । तत्र किं कारणं ? मतो लुप्तनि-
र्दिष्टत्वात् । निर्दिष्टोऽन मनुः यथा शुक्र पद इति ।

व्यतिरेकाद्वा तत्संयमस्य ॥ ७ ॥ अथवा न गुणं व्यतिरेक्य गुणी वर्तते ततः सामान्यात्त-
द्वनिर्देशः प्रतिपत्तव्यः । द्रव्यत्यागमुखेन रसपरित्यागो नान्यथेति ।

सर्वस्वत्यागप्रसंग इति चेन्न प्रकर्षगतेः ॥ ८ ॥ स्यादेतत्सर्वमुपभोगार्हं पुत्रद्वयं रसवत् । अतः
सर्वस्वत्यागः प्राप्नोतीति तत्र । किं कारणं प्रकर्षगतेः । यथाभिरूपाय कन्या देयेति । अभिरूपतमे संभ्रम्यते
भवति तथा सर्वस्य पुत्रद्वयस्य रसवत्त्वात् प्रकृष्टरसत्यागसम्प्रत्ययो भवति । कश्चिदाह—

अनश्नावमोदर्यरसपरित्यागानां वृत्तिपरिसंख्यानारोधात् पृथङ्निर्देशः ॥ ९ ॥
वृत्तिपरिसंख्यानमिदं सामान्यं भिक्षाचरणे नियमकारित्वात् । अतो अनश्नावमोदर्यरसपरित्यागानां तेनै-
वावबद्धत्वात् पृथङ्निर्देशोऽनर्थकः ।

तद्विकल्पनिर्देश इति चेन्नानवस्थानात् ॥ १० ॥ अथ मत्तं तस्य वृत्तिपरिसंख्यानस्य विकल्प-
निर्देशव्याः, इति पृथगुपदेशः कर्तव्य इति चेन्न किं कारणं ? अनवस्थानात् ।

न वा कायचेष्टाविषयगणनार्थत्वाद्वृत्तिपरिसंख्यानस्य ॥ ११ ॥ न वा एष दोषः किं कारणं ?
भिक्षाचरणे प्रवर्तमानः साधुः एतावत्क्षेत्रविषयां कायचेष्टां कुर्वीत, कदाचिद्यथाशक्तिरिति विषयगण-
नार्थं वृत्तिपरिसंख्यानं क्रियते अनश्नानमव्यवहृत्येवनिवृत्तिः । आवमोदर्यरसपरित्यागाव्यवहृत्येकदेश-
निवृत्तिपरिविति महान्भेदः ।

आवाधात्यपन्नस्य चर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्धयर्थं विविक्तशय्यासनं ॥ १२ ॥
शून्यागारादिषु विनित्तु जलुपीडनिरहितेषु संयतस्य शय्यासनं वेदितव्यं । तत्किमर्थं ? आवाधात्यपन्नस्य
चर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्धयर्थं ।

कायक्लेशः स्थानमौनातपनादिरनेकधा ॥ १३ ॥ प्रतिमास्थानं वाचयमत्वं, आतपन, वृक्षमूल
इत्येवमादिना शरीरेखदः कायक्लेश इत्युच्यते । स किमर्थ—

देहदुःखतितिक्षासुखानभिष्वंगप्रवचनप्रभावनाद्यर्थे ॥ १४ ॥ दुःखापनिपाते सति तिति-
क्षार्थं विषयमुखे वानभिष्वंगार्थं प्रवचनप्रभावनाद्यर्थं च कायक्लेशानुष्ठानं क्रियते । इतरथा हि ध्यानप्रवेश-
काले मुचोदितस्य द्वंद्वोपनिपाते सति समाधानं न स्यात् ।

परीपहजातीयत्वात्पौनरुक्त्यमिति चेन्न स्वकृतक्लेशापेक्षत्वात् ॥ १५ ॥ स्थान्तमय
कायक्लेशः स्थानमौनादिः परीपहजातीयस्ततः पुनरुपदेशः पौनरुक्त्यं जनयतीति ? तन्न । किं कारणं ? स्व-
कृतकायक्लेशापेक्षत्वात् । बुद्धिपूर्वो हि कायक्लेश इत्युच्यते । यतोयदृच्छयोपनिपाते परीपहः । दृष्टफलानपेक्ष-
मित्येतत्सर्वत्रानुवर्त्तते । तच्च हि कर्तव्यं—

सम्यगित्यनुवृत्तेर्दृष्टफलनिवृत्तिः ॥ १६ ॥ सम्यग्गोपनिग्रहोऽसित्यतः सम्यग्ग्रहणमनुवर्त्तते
तेन दृष्टफलनिवृत्तिः कृता भवति सर्वत्र बाह्यत्वमस्य कुतः ।

बाह्यद्रव्यापेक्षत्वाद्वाह्यत्वम् ॥ १७ ॥ बाह्यमनशनादिद्रव्यमपेक्ष्य क्रियत इति बाह्यत्वमस्य बाह्य ।

परमपेक्षत्वात् ॥ १८ ॥ परेषां खल्वप्यनशनादिप्रत्यक्षं भवति ततश्चास्य बाह्यत्वम् ।

तीर्थ्यगृहस्थकार्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ अनशनादि हि तीर्थ्यगृहस्थैश्च क्रियते ततोऽप्यस्य बाह्यत्व ।
कथं तर्ह्येतदनशनादितप इत्युच्यते—

कर्मनिर्देहनात्तपः ॥ २० ॥ यथाग्निः संघितं तृणादि दहति तथा कर्म मिथ्यादर्शनाद्यर्जितं निर्देह-
तीति तप इति निरूप्यते ।

देहेन्द्रियतापाद्वा ॥ २१ ॥ अथवा देहस्येन्द्रियाणां च तापं करोतीत्यनशनादि तप इत्युच्यते ।
तत्तापादिन्द्रियनिग्रहः सुकरो भवति ।

उक्तं बाह्य तपः, अथाभ्यन्तरस्य के भेदा इत्यत्रोच्यते ।

प्रायश्चितविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥

कुतः पुनरुत्तरत्वं ?

यतोऽन्यतीर्थानभ्यस्तत्वादुत्तरत्वं ॥ १ ॥ यतोऽन्येस्तीर्थ्यैरनभ्यस्तमनालीढं ततोऽस्योत्तरत्वम्

अभ्यन्तरमिति यावत् । अतःकरणव्यापाराखेपेन ततोऽस्याभ्यन्तरत्वम् ।

बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वाच्च ॥ २ ॥ न हि बाह्यद्रव्यमपेक्ष्य वर्तमानं प्रायश्चित्तादि, ततश्चास्याभ्यन्तर-
त्वमवसेयं ।

तद्वेदप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

नवचतुर्दशपंचाद्विभेदं यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥

नवादीनां भेदशब्दोपसंहितानामन्यपदार्थे वृत्तिः ॥ १ ॥ नवादीनां भेदशब्दोपसंहितानामन्य
पदार्थे वृत्तिर्भवति नव च चत्वारश्च दश च पंच च द्वौ च भेदा अस्य नवचतुर्दशपंचाद्विभेदमिति ।

द्विशब्दस्य पूर्वाभिप्रायसंगति इति चेन्न पूर्वसूत्रापेक्षत्वात् ॥ २ ॥ स्यादेतत् द्विशब्दस्य पूर्व-
निपातः प्राप्नोति । द्वन्द्वे—अल्पात्तरमिति सूत्रप्रामाण्यात्सङ्ख्यायाः अल्पीयस्या इत्युपसङ्ख्यानाच्चेति
तन्न । किं कारणं ? पूर्वसूत्रापेक्षत्वात् । पूर्वसूत्रे विहितानां च ननादिभिर्यथाक्रममभिसम्बन्धः कथं स्यादिति
नैतद्युक्तं न लक्षणेन हि पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारिणामलक्षणमनुवर्त्यं न च प्रयोजनेन लक्षणमुल्लङ्घ-
नीय नैव दोषः । राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते । लक्ष्यानुविधानाल्लक्षणस्य ।

परोक्षेष्वपि कायवाचानोभिरंजलिप्रियागुणसंकीर्तनानुस्मरणादिः ॥ १॥ परोक्षेष्वप्युपनिषद्भिर्जलप्रियागुणसंकीर्तनानुस्मरणज्ञानानुष्ठायित्वादिः कायवाचानोभिरंजलिप्रियागुणसंकीर्तनानुस्मरणज्ञानानुष्ठायित्वादिः ।

किमर्थमिदं विनयमानम् ।

ज्ञानज्ञाभाचारविशुद्धिसम्यगाराधनाद्यर्थं विनयभावनम् ॥ ७॥ ज्ञानज्ञानः, आचारविशुद्धिः, सम्यगाराधनमित्येवमादीनां सिद्धिर्भवति विनयभावनेन । ततश्च निवृत्तिमुखमिति विनयभावनं क्रियते ।

आह विनयोवर्णितः, तदनतरोद्देशभाजो वैषाद्यस्येदानीं विवरणं कर्तव्यमित्यत इदानीमुच्यते—

आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्ष्यग्लानगणकुलसंघसाधुमनोज्ञानां ॥ २४ ॥

वैषाद्यस्यमित्यनुवृत्तेः प्रत्येकमभिसंबन्धः ॥ १ ॥ वैषाद्यस्यमित्यनुवृत्ते तेन प्रत्येकमभिसंबन्धो भवति । आचार्यवैषाद्यमुपाध्यायवैषाद्यमित्यादि ।

व्यावृत्तस्य भावः कर्म च वैषाद्यस्य ॥ २ ॥ कामचेष्टया द्रव्यातरेण वा व्यावृत्तस्य भावः कर्म वा वैषाद्यमित्युच्यते ।

आचरन्ति यस्माद्व्रतानीत्याचार्यः ॥ ३ ॥ यस्मात्सम्यग्ज्ञानादिगुणाधारादाहस्य व्रतानि स्वर्गापवर्गमुक्तामृतबीजानि भव्या हितार्थमाचरन्ति स आचार्यः ।

उपेत्य यस्मादधीयते इत्युपाध्यायः ॥ ४ ॥ विनेयेनोपेत्य यस्माद्व्रतशीलभावनाधिष्ठानादागम श्रुताख्यमधीयते स उपाध्यायः ।

महोपवासाद्यनुष्ठायी तपस्वी ॥ ५ ॥ महोपवासादिलक्षणं तपोनुतिष्ठति यः स तपस्वीत्युच्यते । कुत एतत् ? अतिशयार्थं मत्तर्थायप्रयोगात् ।

शिक्षाशीलः शैक्ष्यः ॥ ६ ॥ श्रुतज्ञानशिक्षणपरः अनुपरतत्रतभावनानिपुणः शैक्षक इति उच्यते । राजादिक्लिष्टशरीरो ग्लानः ॥ ७ ॥ राजादिभिः क्लिष्टशरीरो ग्लान इत्युच्यते ।

गणः स्थविरसंततिः ॥ ८ ॥ स्थविराणां सततिर्गण इत्युच्यते ।

दीक्षकाचार्याशिक्ष्यसंस्त्यायः कुलं ॥ ९ ॥ दीक्षकस्याचार्यस्य शिक्ष्यसंस्त्यायः कुलस्यपदेशमर्हति ।

चतुर्वर्णश्रमणनिबन्धः संघः ॥ १० ॥ चतुर्वर्णीनां श्रमणानां निबन्धः संघ इति समाख्यायते ।

चिरप्रव्रजितः साधुः ॥ ११ ॥ चिरकालभाषितप्रव्रज्यागुणः साधुरित्याम्नायते ।

मनोज्ञोऽभिरूपः ॥ १२ ॥ अभिरूपो मनोज्ञ इत्यभिधीयते ।

समतो वा लोकस्य विद्वत्तावकतृत्वमराकुलत्वादिभिः ॥ १३ ॥ अथ वा विद्वान्, वाभी, महाकुलीन इति यो लोकस्य समतः स मनोज्ञः, तस्य ग्रहणं प्रवचनस्य लोके गौरवोत्पादनहेतुत्वात् ।

असंयतसम्यग्दृष्टिर्वा ॥ १४ ॥ अथवा असंयतसम्यग्दृष्टिर्मेनेन इति गृह्यते ससारोपेतस्वरूपत्वात् । तेषां व्याधिपरीषद्भिर्मह्यत्वाद्युपनिपाते प्रागुक्तोपधिभक्तपानप्रतिश्रयपीठकटकसस्तरणादिभिर्धर्मोपकरणैस्तत्प्रतीकारः सम्यग्प्रत्यवस्थापनमिमेवमादि वैषाद्यस्य ।

वाद्यद्वयासंभवे स्वकायेन तदानुकूल्यानुष्ठानं च ॥ १५ ॥ वाद्यद्वयोपभक्त्यानादेरसंभवेऽपि स्वकायेन शृङ्गसिंहाणकावतर्मलापकर्षणादितदानुकूल्यानुष्ठानं च वैषाद्यमित्युच्यते ।

तत्पुनः किमर्थमिति चेदुच्यते,

समाध्याधानविधिक्रियाभावप्रवचनवात्सल्याद्यभिव्यक्त्यर्थं ॥ १६ ॥ समाध्याधानं

विक्रिस्ताभावः प्रवचनवत्सत्यं, सनाथता चेत्येवमाचामिव्यक्त्यर्थं वैयावृत्त्यभिप्यते । किमर्थं बहुना-
मुपक्षेपः क्रियते । ननु सधवैयावृत्त्य गणवैयावृत्त्यमिति वा वक्तव्यम् ।

बहूपदेशात्कचिन्निषेधेन प्रवृत्तिज्ञापनाय भूयसामुपन्यासः ॥ १७ ॥ बहुषु वैयावृत्त्या-
र्हेषूपदिष्टेषु कचिन्कस्याचित्प्रवृत्तिर्यथास्यादित्येवमाद्यर्थं भूयसामुपन्यासः क्रियते ।

आह व्याख्यातं वैयावृत्त्य तत्समोपदेशभाजः स्वाध्यायस्येदानीं निर्देशः करणीय इत्यत्राभिधीयते,—

वाचनापृच्छनानुप्रेक्षाभ्यामपधर्मोपदेशः ॥ २५ ॥

निरवधप्रंभार्थोभयप्रदानं वाचना ॥ १ ॥ निरवधप्रथस्यार्थस्य तदुभयस्य वा पात्रे प्रतिपादनं
वाचमेत्युच्यते ।

संशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा परानुयोगः पृच्छनं ॥ २ ॥ आत्मोक्तपराति-
संधानोपहाससंघोषप्रहसनादिविवर्जित संशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा प्रथस्यार्थस्य वा पर प्रत्यनु-
योगः पृच्छनमिति भाष्यते ।

अधिगतार्थस्य यनमाभ्यासोऽनुप्रेक्षा ॥ ३ ॥ अधिगतपदार्थप्रक्रियस्य तत्तायासिद्धवदपित-
चेतसो मनसाभ्यासोऽनुप्रेक्षा वेदितव्याः ।

घोषविशुद्धपरिवर्तनमाध्यायः ॥ ४ ॥ व्रतिनो वेदितसमाहारस्यैहलौकिकफलनिरपेक्षस्य द्रुत-
विश्रुतितादिघोषपदोपविशुद्ध परिवर्तनमाध्याय इत्युपदिश्यते ।

धर्मकथाद्यनुष्ठानं धर्मोपदेशः ॥ ५ ॥ दृष्टप्रयोजनपरित्यागादुन्मार्गनिवर्तनार्थं सदेहव्यावर्तना-
पूर्वपदार्थप्रकाशनार्थं धर्मकथाद्यनुष्ठानं धर्मोपदेश इत्याख्यायते । किमर्थोऽयं स्वाध्यायः ।

प्रज्ञातिशयप्रशस्ताभ्यवसायार्थः स्वाध्यायः ॥ ६ ॥ प्रज्ञातिशयः, प्रशस्ताभ्यवसायः प्रव-
चनस्थिति संशयोच्छेदः परवादिशकाभावः । परमसवेगः तपोवृद्धिरतिचारविशुद्धिरित्येवमाद्यर्थः स्वा-
ध्यायोनुष्ठेयः ।

आह वर्णितः पञ्चविधः स्वाध्यायः तदनन्तरमुद्दिष्टो यो न्युत्सर्गस्तस्य भेद इदानीं वक्तव्य इत्यत्राभिधीयते,—

बाह्याभ्यन्तरोपध्योः ॥ २६ ॥

न्युत्सर्ग इत्यनुवृत्तेर्व्यतिरेकनिर्देशः ॥ १ ॥ न्युत्सर्जनं न्युत्सर्ग इति भावसाधनं शब्दोनुव-
र्तते । तदपेक्षोऽयं व्यतिरेकनिर्देशः ।

वपधीयते बलाधानार्थमित्युपधि ॥ २ ॥ योर्थोऽन्यस्य बलाधानार्थमुपधीयते त उपधिरित्युच्यते ।

अनुपात्तवस्तुत्यागो बाह्योपधिः न्युत्सर्गः ॥ ३ ॥ आत्मनानुपात्तस्य एकत्वमनापन्नस्य वस्तुन-
स्यागो बाह्योपधिः न्युत्सर्गो वेदितव्यः ।

क्रोवादि भावनिवृत्तिरभ्यन्तरोपधिः न्युत्सर्गः ॥ ४ ॥ क्रोधमानमायालोभमिध्यात्वहास्यस्य-
रतिशोकमयादिदोषनिवृत्तिरभ्यन्तरोपधिः न्युत्सर्ग इति निश्चीयते ।

कायत्यागश्च नियतकालो यावज्जीव वा ॥ ५ ॥ कायत्यागश्चाभ्यन्तरोपधिः न्युत्सर्ग इत्युच्यते ।
स पुनर्द्विविधः । नियतकालो यावज्जीव चेति ।

परिग्रहनिवृत्तेरवचनमिति चेन्न तस्य धनहिरण्यवसनादिविषयत्वात् ॥ ६ ॥
स्यादेतन्महाप्रतोपदेशकाले परिग्रहनिवृत्तिरुक्ता ततः पुनरिदं वचनमनर्थकमिति तन्न । किं कारणं ? तस्य
धनहिरण्यवसनादिविषयत्वात् ।

धर्माभ्यन्तरे भावादिति चेन्न प्राप्नुकनिरवद्याहारादिनिवृत्तिर्नश्रत् ॥ ७ ॥ स्यादेतदश विधधर्मोत्तरीभूतस्याग इति पुनरिद वचनमनर्थकमिति तन्न किं कारण ! तस्य प्राप्नुकनिरवद्याहारा-दिनिवृत्तिर्नश्रत् ।

तस्य प्रापश्चित्ताभ्यन्तरत्वादिति चेन्न प्रविद्वद्भिभावात् ॥ ८ ॥ अथमतमेतत्प्रापश्चित्ताभ्यन्तरो व्युत्सर्गस्ततः पुनस्तस्य वचनमनर्थकमिति तन्न किं कारण ? तस्य प्रतिद्वद्भिभावात्तस्य हि व्युत्सर्गस्यासिचारः प्रतिद्वद्भि विद्यते । अयं पुनरनपेक्षः कियते इत्यस्ति विद्वेष ।

अनेकत्रावचनमनेनैव गतत्वादिति चेन्न श्रवत्यपेक्षत्वात् ॥ ९ ॥ अनेकत्र वचनमनर्थकमेवास्तु पर्याप्तमिति तन्न किं कारण ! श्रवत्यपेक्षत्वात् । कश्चित्सावय प्रत्याख्यायते क्वचिन्निरवद्यमपि नियत-प्राप्तं क्वचिदनिपतत्कालं पुरुषशक्त्यपेक्षत्वात्तद्विधधर्मस्योत्तरोत्तरगुणप्रकर्षादुत्साहोत्पादनार्थनाभ न पौन-दक्य । किमर्थं पुनर्व्युत्सर्गः,—

निःसर्गनिर्भयवज्जीविताश्चाव्युदासाद्यथो व्युत्सर्गः ॥ १० ॥ निःसर्ग निर्भयव जीवि-ताश्चाव्युदासः दोषोच्छेदो मोक्षमार्गभावनापरत्वमित्येवमाद्यथो व्युत्सर्गोऽभिधीयते । स द्विविधः ।

आह अन्त्यतरतपः षोढा प्रतिज्ञाय प्राप्न्यानादिति यत्तन्त्यस्त तपोध्यानाभिधानं तदनाविष्कृतार्थं प्राप्तिविचारकात्मित्येवोच्यते,—

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचित्तानिरोधो ध्यानमांतर्मुहूर्त्तात् ॥ २७ ॥

आद्यं संहननत्रयमुत्तमं ॥ १ ॥ वज्रवृषभनाराचसंहनन, वज्रनाराचसंहनन, नाराचसंहनन-मित्येतन्नितय संहननमुत्तम । कुतो ध्यानादिवृत्तिविशेषहेतुरेतात् । तत्र मोक्षस्य कारणमाद्यमेकमेव । ध्यानस्य त्रितयमपि उत्तमसंहनन ।

तस्य उत्तमसंहननस्यैकशब्दः संख्यापदं ॥ २ ॥ अ-या सहायाद्यनेकार्थसंभवे एक शब्दोऽत्र सख्यावाची गृह्यते ।

अंगयते तदंगमिति तस्मिन्निति वाग्रमुखं ॥ ३ ॥ अंगेर्गत्वर्थस्य कर्मण्यधिकरणे वा उणा-दी रनिपातितः । 'वज्रैर्बभ्राम इत्यत्र, अग्र मुखमित्यर्थः ।

चिंता अंतःकरणवृत्तिः ॥ ४ ॥ अतः करणवृत्तिर्येषु चित्तैरुच्यते ।

अनिपतक्रियार्थस्य नियतक्रियाकर्तृत्वेनावस्थानं निरोधः ॥ ५ ॥ गमनभोजनशयनाभ्ययनादिषु क्रियाविशेषेषु अनियमेन वर्तमानस्य एकस्य, एकस्याः क्रियायाः कर्तृत्वेनावस्थानं निरोध इत्यवगम्यते । एकमत्र मुख यस्य सोयमेकाग्रः । चिंताया निरोधः । चिंतानिरोधः । एकाम्रः चिंतानिरोधः । एकाम्रचित्तानिरोधः । कुतः पुनरसौ एकाम्रत्वेन चिंतानिरोधः ?

वीर्यविशेषादधीपशिखावत् ॥ ६ ॥ यथा प्रदीपशिखानिरायाधे प्रज्वलिता न परिस्पन्दते तथा निराकुले देशे वीर्यविशेषादवबुध्यमाना चिंता विना व्याप्येण एकाम्रणावतिष्ठते ।

अर्थपर्यायवाची वाग्रशब्दः ॥ ७ ॥ अथवा अंगयते इत्यमरर्थ इत्यर्थः । एकमम्र एकाम्रं । एकाम्रे चिंताया निरोधः । एकाम्रचित्तानिरोधः । योगविभागान्मयूरव्यसक्तादित्वाद्वा वृत्तिः । एकस्मिन्द्वन्द्वपरमाणौ भावपरमाणो वाऽर्थे चिंतानियम इत्यर्थः ॥

ध्यानशब्दो भावकर्तृकरणसाधनो विवक्षावशात् ॥ ८ ॥ अयं ध्यानशब्दः, भावकर्तृकरण-साधनो विवक्षावशाद्भेदितव्यः । तत्र ध्येयं प्रति अन्यादृक्तस्य भावमात्रेणाभिधाने ध्यातिर्ध्यानमिति भाव साधनो ध्यानशब्दः । ध्यामतीति ध्यानमिति बहुलपेक्षया कर्तृसाधनश्च उच्यते । करणप्रशसापरायाम-

भिधानप्रवृत्तो समीक्षितायां यथा साध्वसिश्चिञ्चोति प्रयोक्तृनिर्गल्ययोः सतोरप्युद्यमननिपातनयोरविशेष-
तत्रत्वाच्छेदनस्य कर्तृधर्मभ्यारोपं क्रियते तथा दिव्यासोरस्यात्मन ज्ञानावरणवर्पातिरायक्षयोपशमविशेष-
तत्रत्वात् ध्यानपरिणामस्य युज्यते कर्तृत्व । करणत्वमपि चास्य पर्यायपर्यायिणामेदपरिकल्पनासद्भावात् ।
युज्यते । अग्रेर्दाहपाकस्वेदादिक्रियाप्रवृत्तस्यात्मभूतौष्ण्यकरणपरिकल्पनवत् ।

एकांतपरिरूपनायां दोषविधानमुक्तं ॥ ९ ॥ अर्थांतरमात्रोऽनर्थांतरभाव एवेवेकांत-
कल्पनायां दोषविधानमुक्त आदिसूत्रे ।

मणीतपरिमाणो मुहूर्त्तः ॥ १० ॥ मुहूर्त्त इति काल विशेषयाचिशब्दः । तस्य परिमाण
प्राग्निहितम् ।

उत्तमसंहननाभिधानमन्यस्यैयस्काळाध्यवसायधारणसामर्थ्यात् ॥ ११ ॥ अन्यस्तंहन-
नमेतावत् काल चिंतानिरोधधारणे साधनभाव प्रत्यसमर्थमिति उत्तमसंहननग्रहणं क्रियते ।

एकाग्रवचनं वैयप्रधानिवृत्त्यर्थं ॥ १२ ॥ एकाग्रवचनं क्रियते वैयप्रधानिवृत्त्यर्थम् । व्यग्र हि
ज्ञानमेव न ध्यानमिति ।

चिंतानिरोधग्रहणं तत्स्वाभाव्यप्रदर्शनार्थं ॥ १३ ॥ यथा शुद्धिव्या कस्मिंश्चित्परिणाम-
विशेषे घटशब्दो वर्तते । एवं चिन्तायाः ज्ञानात्मिकायाः वृत्तिविशेषे ध्यानशब्दो वर्तते इति प्रदर्शनार्थं
चिंतानिरोध इति विशेष्यते ।

ध्यानमित्यविकृतस्वरूपनिर्देशार्थं ॥ १४ ॥ यत्तदविकृतमुत्तमं तत्, तत्स्वरूपनिर्देशार्थं ध्यान
वचनं क्रियते ।

मुहूर्त्तवचनादाहरादिविनिश्चायः ॥ १५ ॥ आहरादिकाळातरव्याप्यस्य मुहूर्त्तवचनं क्रियते ।
अतः परं दुर्द्धरत्वात् ।

अभावो निरोध इति चेन्न केनचित्पर्यायेणेष्टत्वात् ॥ १६ ॥ स्यान्मतमभावो निरोध इत्यनर्था-
तरं स चेत्, ध्यानशब्दार्थं खरविपाणयत् ध्यानमतस्यसज्जतिरिति । तन्न । किं कारणं ? केनचित्पर्यायेणेष्टत्वात् ।
अन्यच्चिन्ताभावविषयतायामसदेव ध्यानम् । विवक्षितार्थविषयव्यगमस्वभावसामर्थ्यापेक्षया सदेवेति चोच्यते ।

अभावस्य च वस्तुत्वाद्धेतव्यगत्वादिति ॥ १७ ॥ अभावोऽप्ययं वस्तुधर्मः कुत हेतव्यगत्वादिति
तत्त्वोभावाभावात् ।

एकार्थवचनं विस्पष्टत्वादिति चेन्नानिष्टप्रसंगात् ॥ १८ ॥ स्यान्मतमकार्थचिंतानिरोध
इत्यस्तु विस्पष्टत्वादिति तन्न किं कारणमनिष्टप्रसंगात् । किमनिष्टं 'वीचारोर्ध्वजनयोगसंक्रातिरिति'
वक्ष्यते तेनार्थसंक्रम इत्यते द्रव्यात्पर्याये पर्यायाच्च द्रव्ये । यद्येकार्थो निराध इह गृह्यते तद्विराधः स्यात् ।

एकाग्रवचने तुल्यमिति चेन्नाभिमुख्ये सति पौन पुन्येनापि प्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् ॥ १९ ॥
अथ मतमेतदेकाग्रवचनेऽपि तस्यानिष्टस्य प्रसंगः तुल्य इति चेन्न किं कारणमाभिमुख्ये सति पौन पुन्येना
ऽपि वृत्तिप्रज्ञानार्थत्वात् । अत्र मुखमिति ध्रुवमानेऽनेकमुखत्वं निवर्तितं एकमुखं तु सक्रमोऽभ्युपगत
एवेति नानिष्टप्राप्तिः ।

प्राधान्यवाचिनो वैकशब्दस्य ग्रहणं ॥ २० ॥ अथवा प्राधान्यवचनमेकशब्द इह गृह्यते
प्रधानस्य पुनः आभिमुख्येन चिंतानिरोध इत्यर्थः । आभिमुख्येऽप्यो गृहीतः ।

अगतीत्यप्रमात्मेति वा ॥ २१ ॥ अथ वा अगतीत्यप्रमात्मेत्यर्थः । द्रव्यार्थनयैकस्मिन्नात्म्यग्रे,
चिंतानिरोधो ध्यानं तत् स्ववृत्तित्वात् बाह्येयप्राधान्यापेक्षा निवर्तिता भवति ।

दिवसमासाद्यवस्थानवृत्त्युक्तस्तेति चेन्नैन्द्रियोपघातप्रसंगात् ॥ २२ ॥ स्यादेतद्व्याप्योपयोगेन दिवसमासाद्यवस्थानं नातमुद्गतादिति तत्र किं कारणमिन्द्रियोपघातप्रसंगात् ।

प्राणापानविनिग्रहो ध्यानामिति चेन्न शरीरपातप्रसंगात् ॥ २३ ॥ स्यादितरप्राणापानरु-
मेणो निग्रहो ध्यानमिति तत्र किं कारणं ? शरीरपातप्रसंगात् । प्राणापाननिग्रह इति तदुद्गतादेना
प्रकर्षात् । आधेय शरीरस्य पातः प्रसज्येत । तस्मान्मर्दमदप्रप्राणापानप्रचारस्य ध्यानं युज्यते ।

मात्राकाङ्क्षपरिगणनमिति चेन्न ध्यानातिक्रमात् ॥ २४ ॥ स्यान्मतं मात्राकाङ्क्षपरिगणनं ध्यान
मिति तत्र किं कारणं ? ध्यानस्यातिक्रमात् । मात्राभिर्यदि काङ्क्षणं क्रियते ध्यानमेव न स्यादियमप्यात् ।

विध्युपापनिर्देशः कर्तव्य इति चेन्न गुण्यादिप्रकरणस्य तादर्थ्यात् ॥ २५ ॥
स्यान्मतमेकाग्रचित्तानिरोधो ध्यानमिच्छेत्युक्तं किंतु तदुक्त्यस्य विध्युपापनिर्देशः कर्तव्य अनेन विधिना
अनेनोपायेन ध्यानं भवतीति तत्र किं कारणं ? गुण्यादिप्रकरणस्य तादर्थ्यात् । ध्यानविधानभावरूपमैव
हि गुण्यादिप्रकरणं प्रकृतं ।

संवरार्थं तदिति चेन्न प्रागुपदेशस्योभयार्थत्वात् ॥ २६ ॥ स्यान्मतं संवरप्रतिपत्त्यर्थं तद्व-
ज्यादि प्रकरणमुक्तं न ध्यानोपायप्रतिपत्त्यर्थं नवाऽन्वयार्थं प्रकृतमन्वयार्थं भवतीति तत्र किं कारणं ? प्रागु-
पदेशस्योभयार्थत्वात् । अन्वयार्थमपि प्रकृतमन्वयार्थं भवति च । तथा-

ताम्यश्च पानीयं पीयते । उपशुष्यते च शाल्यश्च भक्ष्यते ।

सकलध्यानधर्मासंग्रह इति चेन्न ध्यानप्राप्तये प्रणीतत्वात् ॥ २७ ॥ स्यान्मतं सकलध्यान
धर्मो नास्मिन्मूर्ते समहीत इत्यपरिपूर्णं लक्षणमिति तत्र किं कारणं ? ध्यानप्राप्तये प्रणीतत्वात् । तत्र हि
ध्यानलक्षणं सकलं प्राधान्येनोक्तं इह शानुगमिकमिति । तस्य ध्यानस्य सामान्येनोक्तस्य विकल्पमति-
परपर्यवेतिदमुच्यते,

आतर्लोद्रघर्म्यशुक्रानि ॥ २८ ॥

जलमर्दनमार्चिर्वा तत्र भवमार्च ॥ १ ॥ जलं दू. गं, अथार्चनमार्चिर्वा तत्र भवमार्च ।
रुद्रः क्रूरस्वार्कर्म रीद्र ॥ २ ॥ रोदपतति रुद्रः क्रूर इत्यर्थः । तस्यैव कर्म, तत्र भव वा
रीद्रानेत्युच्यते ।

धर्मादनपेतं धर्म्य ॥ ३ ॥ धर्मो वर्धितः, ततोऽनेतं ध्यानं धर्म्यमित्यादिवाच्यते ।
शुविगुणयोगाद्भुक्तं ॥ ४ ॥ यथा मन्त्रद्रव्यापातः शुविगुणयोगाद्भुक्तं यथा तथा तद्गुण
तापभ्यादावगतिरिजानमभ्यस्तमिति शुक्तिमिति निरूप्यते । तदेतच्चतुर्थं ध्यानं इति ध्यानमुच्यते । कृतः यथाप्रा-
प्तसाधनेनात् । अप्रशस्तं अनुष्ठातव्यकारणत्वात्, कर्मनिर्देशसाधनार्थोक्तत्वात् । किं पुनरर्थः ? चेदुच्यते,-

परे मोक्षहेतू ॥ २९ ॥

एकस्त्वेव परत्वमिति चेन्न स्वरहितेऽपि परवन्दनयोगात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमेकाधेयं पर-
त्वमुत्पत्ते न इत्येवमिति तत्र किं कारणं ? स्वरहितेऽपि परवन्दनयोगात् । तदप्या एव न्युक्त
पाठोऽप्युक्तमिति ।

दिवसननिर्देशाद्वा गौतमस्यापि संन्यतः ॥ २ ॥ अथवा जलमर्दनं लक्षणं तस्यैव दिवस-
पुत्रधर्मो दिवसननिर्देशात्कृतमिति प्रकृतं भवति ।

प्रायोपयोगोऽनुपपन्नः, पूर्वोऽपि संन्यासेऽनुपपन्नः ॥ ३ ॥ ये मोक्षहेतू इति वचनपरि-
च्छेदोऽपि संन्यासेऽपि निरूप्यते । एतच्च तस्यैव प्रमाणम् ।

आह किमेषां लक्षणमिति । तत्रानेकस्य वक्तव्यसमवे वाचः क्रमवृत्तेरायस्य लक्षणमतिपादनार्थ-
मिदमुच्यते ।

आर्तममनोज्ञस्य संप्रयोगे तदिप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥३०॥

अमियमनोज्ञं वाचाकारणत्वात् ॥ १ ॥ यदाप्रियं नस्तु विपकटकशत्रुशस्त्रादि तद्वाधाकारण-
त्वादमनोज्ञमिदमुच्यते ।

भृशमर्थातरचितनादाहरणं समन्वाहारः ॥ २ ॥ अर्थातरचितनादाधिक्येनाहरणमेकत्राघरोधः
समन्वाहारः । स्मृतेः समन्वाहारः स्मृतिसमन्वाहारः । अमनोज्ञस्योपनिपाते स कथं नाम मे न स्यादिति
सकल्पक्षिताप्रबंधः आर्तमित्याख्यायते ।

आह किमिदमनमिमते चेत्तद्वद्व्यपयोग्यसंप्रयोगहेतुकमेवार्थं निर्दिष्यते न किं तर्ह्यन्यथाप्येतत्प्रत्येतस्य-
नित्यम्यते,

विपरीतं मनोज्ञस्य ॥ ३१ ॥

प्रागुक्तनिमित्तविषयर्थाद्विपरीतं ॥ १ ॥ प्रागुक्तं यन्निमित्तं ततो पर्ययाद्विपरीतामित्यभिधी-
यते । तद्यथा मनोज्ञस्य विषयस्य विप्रयोगे संप्रयुक्ता प्रति या परिषयास्मृतिसमन्वाहार शब्दचो-
दिता अज्ञावभ्यार्तं ध्यानमिति निधीयते । यथा च प्रियसमवाये तदभावादाहितकालुष्यस्यार्तं प्रतिज्ञा-
यते । तथा ज्वरादिसतापाम्याहतमूर्तेः ।

वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

भकरणाद् दुःखवेदनासंप्रत्ययः ॥ १ ॥ यद्यपि वेदनाशब्दः सुखदुःखानुभवनविषयसामान्य-
ज्ञाथापि आर्तस्य प्रकृतत्वादुदुःखवेदनासंप्रत्ययो भवति । तस्मात्तद्विधीया प्रत्यागूर्णस्यानवस्थितमनसो
धैर्योपरमास्मृतिसमन्वाहार आर्तध्यानमवगतव्यं ।

अंगविक्षेपशोकाक्रंदनाधुपाताभिव्यक्तं तृतीयं ॥ २ ॥ यथानिष्ठसंप्रयोगेष्टविप्रयोगानुभवेदना-
समवायनिबधनमार्तं । तथा वेदमपि प्रीतिविक्षेपाभिष्वगमथरकामातुरमतेः पौनर्मविकाषिपसुखरसपृष्ठस्य
तत्संस्कारपरायणस्य कथादिखेदेहेतुकं ।

निदानं च ॥ ३३ ॥

“विपरीतं मनोज्ञस्य” इत्येव सिद्धमिति चेन्नाप्राप्तपूर्वविषयत्वाच्चिदानस्य ॥१॥ स्यादेतद्वि-
परीतं मनोज्ञस्येत्यनेनैव निदानं सुगृहीतमिति तत्र किं कारणमप्राप्तपूर्वविषयत्वाच्चिदानस्य मुखमाश्रया प्रवृत्ति-
तत्त्वाप्राप्तपूर्वमर्थानामिमुखादनागतार्थप्राप्तिनिवधननिदानमित्यस्ति विशेषः ।

तदेतच्चतुर्विधमार्तं कृष्णनीलकाशोतलेष्वानलाधानं, अज्ञानप्रभव पीरूपेयपरिणामतनुः पापप्रयो-
गाधिष्ठानं, परिभोगप्रसंगं, नानासकल्पासंग चर्माश्रयपरित्यागिकायाश्रयोपस्थानं अनुपशमप्रवर्द्धनं प्रमाद-
मूलमकुशलकर्मादानं कटुकविषाकासद्वयं तिर्यग्भवगमनपर्यवसानं तदेतस्मिन् स्वामित्तमिति चेदुच्यते,

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानां ॥ ३४ ॥

अविरताः असंयतसम्पृच्छताः । देशविरताः सयवासयताः सयताः, प्रमत्तसयताः पचदशप्रमा-
दोपताः । क्रियानुष्ठायिनः ।

कदाचित्माच्यमार्चध्यानत्रयं प्रमत्तानां ॥ १ ॥ निदानं वर्जयित्वा अन्यदार्चनं प्रमादोद-
योदेकात्कदाचित्प्रमत्तसयतानां भवति ।

आह व्याख्यातमाद्यमप्रसक्तं सञ्ज्ञादीभिः, अथद्वितीयं किं स्वभावसंज्ञाशमयस्वागिकमित्यत उच्यते,

हिंसानृत्तस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥

ध्यानोत्पत्तेर्हिंसादीनां निषिक्तभावादेतुनिर्देशः ॥१॥ हिंसादीन्युक्तलक्षणानि तानि रौद्रध्या-
नोत्पत्तेर्निषिक्ताभवतीति हेतुनिर्देशो विज्ञायते ।

तेन स्मृतिसमन्वाहाराभिसंबन्धः ॥ १ ॥ तेन—हेतुनिर्देशेनानुवर्तमानः स्मृतिसमन्वाहारोऽभि-
सम्बध्यते । हिंसायाः स्मृतिसमन्वाहार इत्याद्यविरतस्य भवतु रौद्रध्यान देशविरतस्य कथं—

देशविरतस्यापि हिंसाद्यावेशाद्द्वित्वादिसंरक्षणतत्रत्वाच्च ॥ ३ ॥ देशविरतस्यापि रौद्रध्यानं,
कृतः हिंसाद्यावेशाद्द्वित्वादिसंरक्षणतत्रत्वाच्च कदाचिद्विदितुमर्हति । तस्मिन्मार्गादीनामकारणं सम्यग्दर्शन-
सामर्प्यात् । अथ कथमिदं रौद्रध्यानं सयतस्य न भवति ?

तदपुक्तं संयते तदावेशे संयमप्रच्युतेः ॥ ४ ॥ संयतेरौद्रध्यानं न युज्यते कुतस्तदावेशे
संयमप्रच्युतेः । यदा रौद्रध्यानाग्निशिष्टो भवत्यात्मा न तदा संयमोऽत्रावतिष्ठते । तदेतच्चतुर्विधं रौद्रध्यानं
अतिकृष्णमालकापोतछेद्याबलाधानं प्रमादाधिष्ठानं नरकगतिकलाबसानं, एवमुक्ताप्रशस्तध्यानपारित-
भात्मा तत्तापिहिंसा इवोदकं कर्मादत्ते ।

आह परे मोक्षहेतु इति ये उपदिष्टेऽनिर्दिष्टसंज्ञाभेदस्वभावे तथोक्तावदाय किमभिधानप्रकाररत्नभाष-
विषयमित्यत्रोच्यते । तत्तल्लक्षणं सम्यग्ज्ञानबीजमुपशमार्थमप्रमादसत्चितं मोक्षमन्त्रधर्मानुबन्धि सुखफल-
त्रिविष्टपावसानं ।

आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यं ॥ ३६ ॥

प्रमत्ताप्रमत्तसंयतस्य विचित्तिर्विवेको विचारणं विचयः ॥ १ ॥ विचित्तिर्विचयो-विवे-
को विचारणेऽनर्थोत्तरः ।

तदपेक्षया आज्ञादीनां कर्मनिर्देशः ॥ २ ॥ तं विचयभावमपेक्षयाज्ञादीनां कर्मनिर्देशः क्रियते ।
आज्ञा चापायश्च विपाकश्च संस्थानं च आज्ञापायविपाकसंस्थानानि तेषां विचयः आज्ञापायविपाकसं-
स्थानविचयः तदर्थमाज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय ।

अधिकारात्स्मृतिसमन्वाहारसंबन्धः ॥ ३ ॥ स्मृतिसमन्वाहार इत्यनुवर्तते, तेन प्रत्येकमभि-
सम्बन्धो भवति । आज्ञाविचयाय स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि ।

तत्रागमप्रामाण्यादर्थव्यवधारणमाज्ञाविचयः ॥ ४ ॥ उपदेष्टुरभाषान्मदमुद्धिस्तात्कर्मोदपात्सू-
क्ष्मत्वाच्च पदार्थानां हेतुदृष्टातोपरमे सर्वज्ञप्रणीतमार्गं प्रमाणीकृत्य इत्यमेवेदं नाम्यथा वादिनो जिना इति
गहनपदार्थश्रद्धानादर्थव्यवधारणमाज्ञाविचयः ।

आज्ञाप्रकाशनार्थो वा ॥ ५ ॥ अथवा सम्यग्दर्शनविशुद्धपरिणामस्य विदितस्वपरिसम्यपदार्थ-
निर्णयस्य सर्वज्ञप्रणीतानाहितसौख्यमानस्तिकायादीनर्थानवधार्य एवमेतं इत्यन्यं प्रति पिपादयिषतः कथा-
मार्गे श्रुतज्ञानसामर्थ्यात्सिद्धात्ताविरोधेन हेतुनयप्रमाणविमर्दकर्मणा ग्रहणसहिष्णुं कृत्वा प्रमापतः, तत्त-
मर्थनायिस्तर्कनयप्रमाणयोजनपरः स्मृतिसमन्वाहारः सर्वज्ञाज्ञाप्रकाशनार्थत्वादाज्ञाविचय इत्युच्यते ।

संमार्गापायचित्तनमपायविचयः ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनपिहितचक्षुषां आचारविनयाप्रमादवि-
षयाः ससारविद्वद्भ्ये भर्तृविद्यानाहुल्यात् ।

अथवत् ॥ ७ ॥ तद्यथा जाल्याद्या बलवन्तोऽपि सत्पथात्प्रच्युताः कुशलमार्गदिशकेनाननुष्ठिताः
नोचान्तेद्यत्तीरपमोपलकठिनस्थाणुनिहितकटककुलाढ्यादुर्गपतिताः परिस्पन्दयतोऽपि न च मार्गमनुसर्तु-
मर्हति देशकाभावात्तथा सर्वज्ञप्रणीतमार्गादिमुखाः मोक्षार्थिनः सम्यग्मार्गापरिज्ञानात्सुदूरमेवापयन्तीति
संमार्गापायचित्तनमपायविचयः ।

असन्मार्गापायचित्तनमपायविचयः असन्मार्गापायसमाधानं वा ॥ ८ ॥ अथवा मिथ्या दर्शनाकुलितचेतोर्भिर्बादिभिः प्रणीतादुन्मार्गात्कथं नाम इमे प्राणिनोऽप्येषु । अनायतनसेवापायो वा कथं स्यात् पापकरणयत्नभावनागिनितुत्तिर्यो कथमुपजायते इत्युपायार्पितचित्तनमपायविचयः ।

कर्मफलानुभवनविवेके मति प्रणिधानं विपाकविचयः ॥ ९ ॥ कर्मणा ज्ञानावरणादीनां
द्रव्यक्षेत्रकालभूतप्रत्ययफलानुभवनं प्रति प्रणिधानं विपाकविचयः । तद्यथा मिथ्यादर्शनैकद्वित्रि-
चतुरिन्द्रियजात्यातपस्यावरसूक्ष्मापर्याप्तकसाधारणाख्यानां कर्मप्रकृतीनां प्रथमगुणस्थाने उदयो नोर्ध्व ।
अनतानुबन्धिकोद्यमानमायालोभानां प्रथमद्वितीयगुणस्थानयोर्दयो नोर्ध्व । सम्यग्मिथ्यात्वस्य सम्यग्मि-
थ्यादयो उदयो नोर्ध्व नाधः । अप्रत्याख्यानां कोद्यमानमायालोभनरुदेवाधुनैरकंदवगतैकैकिकशरीरागोपा-
गानुपूर्व्यचतुर्दुर्भगानादेयायशस्कीर्तिसङ्गानां सप्तदशानां कर्मप्रकृतीनामुदयाऽसयतसम्यग्दृष्टयेषु नोपरि ।
चतुर्णामानुपूर्व्याणां सम्यग्मिथ्यादृष्टानुदयो नास्ति शेषाणामस्ति । प्रत्याख्यानां कोद्यमानमायालोभतित्यगानुस्ति-
र्यगस्त्यद्योतनीचैर्नोत्रसङ्गानामष्टानां कर्मप्रकृतीनां विपाकं सयतासयतातपु नोपरि । निद्राविद्राप्रचलास्थान-
गुह्यनामिकानां तिसृणां कर्मप्रकृतीनां फलानुभवदमनुत्तरशरीरप्रसक्तसयतेषु नोपरि । आहारशरीराहा-
रशरीरागोपागानाञ्चोऽप्रमत्तसयते उदयः नोर्ध्व नाधः । वेदकसम्यक्त्वप्रकृतेरुदयोऽसयतसम्यग्दृष्ट्यादिध्वप्रम-
त्तसयतातेषु नोर्ध्व नाप्यधः । अर्धनाराचसहननकीलिकासहननासप्राप्तसृष्टिकासहननादयानां तिसृणां
प्रकृतीनामुदयोऽप्रमत्तसयतातेषु नोपरि । हास्यरत्यरतिशोकमयजुगुप्सादयानां पञ्चा कर्मप्रकृतीनाम-
पूर्वकरणचरमसमयातेषु फलानुभवनं नोर्ध्व । त्रयाणां वेदानां त्रयाणां सुखलवना चोदय अनिवृत्तबाद-
सापरायकालस्य शेषे सख्येयाभ्यागान्त्वोदयश्छेदः । लोभसज्ज्वलनस्य विपाकं सूक्ष्मसंपरायचरमसमयातेषु
नोपरि । वज्रनाराचसहनननाराचसहननयोर्दयः उपशतकषयातेषु नोर्ध्व । निद्राप्रचलयोर्दयः
क्षीणकषयायोपासतसमयातेषु नोपरि । पञ्चानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पञ्चानामतरायाणां
चोदयः क्षीणकषापचरमसमयातेषु नोपरि । अन्यतरवदनीयौदारिकतैजसकर्मणशरीरस्थानपट्टौदा-
रिकशरीरागोपागवज्रवृषभनाराचसहननवर्णगधरमस्पर्शगुह्यलघूपषातपरघातोन्मत्तप्रशस्तप्रशस्तविहायोग-
तिप्रत्येकशरीरास्थिरास्थिरशुभाशुभसुखरदुःखनिर्माणनामिकानां त्रिंशत्प्रकृतीनामुदयः सयोगकेरलिनक्ष-
रमसमये नोर्ध्व । अन्यतरवेदनीयमनुष्याध्वर्मुष्यगतितपचेंद्रियजातित्रसवादरपर्याप्तफलाभ्यागदययशस्की-
त्युच्चैर्गोत्रसङ्गकानामेकादशानां प्रकृतीनामुदयः अयोगकेरलिनक्षरमसमये नोर्ध्व । तीर्थकरनामकर्मोदयः
द्वयोः केवलिनैर्नोपरि नाप्यधः ।

अथयाकालविपाकः उदीरणोदयः ॥ १० ॥ तत्र मिथ्यादर्शनस्य उदीरणोदयः मिथ्यादृष्टौ उप-
शमसम्पत्तगमिमुख्यत्वं, चरमावलिमुत्सृज्येतरत्र भवति । एक-द्वित्रिचतुरादियजात्यातपस्थानरसूत्रमा-
पर्वोक्तसाधारणसङ्गिकानां नवानां प्रकृतीनामुदीरणोदय मिथ्यादृष्टौ भवति नोर्ध्वं । अनतानुबधि
क्षोभमानमायालोभानामुदीरणोदयो मिथ्यादृष्टिसादनसम्प्रादृष्ट्योर्नोपरि । सम्पगमिथ्यादृष्ट्योर्नोपरि । सम्पगमिथ्यादृष्ट्योर्नोपरि । सम्पगमिथ्यादृष्ट्योर्नोपरि ।
सम्पगमिथ्यादृष्ट्योर्नोपरि नाप्यध । अथवाह्यानावरणक्रोभमानमायालोभनरकगतिदेवगतित्रैकौपिकशरी-
रागोपागमुर्गमानादेययज्ञास्कीर्तिसङ्गिका एकादशप्रकृतय असयतसम्प्रादृष्ट्यतेपूदीर्णते नोर्ध्वं । नरकायणा-
देवायुपथ मरणकाले चरमावलिं मुक्त्वा असयतसम्प्रादृष्ट्यतेपूदीरणोदयो भवत्यधश्च नैर्ध्वं । चतुर्णामानु-
ष्योर्णानां निप्रहगतौ मिथ्यादृष्टिसादनसम्प्रादृष्ट्यसयतसम्प्रादृष्ट्यतेपूदीर्णोदयो नतरत्र । प्रत्याह्यानक्रो-
धमानमायालोभतिर्यग्गल्युद्योतनीचैर्गोत्राणा सप्ताना प्रकृतीनामुदारणादय सयतासयतातेषु नोपरि ।
तिर्यगायुषो मरणकाले चरमावलिं मुक्त्वा सयतासयतातेपूदीरणोदयो नोर्ध्वं । निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाह्या-
नगृह्णिसदसद्व्याना पञ्चाना प्रकृतीना प्रमत्तसयतातेपूदीरणोदयो नोपरिष्टात् । उत्तरशरीरार्तिपूर्वचरमा-
यस्या सह उदीरणोदयो नास्ति । आहारकशरीरागोपागनाद्यो. प्रमत्तसयते उदीरणोदयो नोर्ध्वं नाप्यध ।
मनुष्यायुष उदीरणोदय-मरणकाले चरमावलिं मुक्त्वा प्रमत्तसयतातेषु सम्पगमिथ्यादृष्ट्यतेपूदीर्णा-

दमो भवति नोपरि । वेदकसम्यक्स्थोदीरणोदयः असंयतसम्यग्दृष्ट्यादिष्वप्रमत्तसयतातेषु भवति नोर्ध्वं नाप्यधः । अर्धनाराचकीलिकासप्राप्तसृपाटिकासहननामुदीरणोदयः अप्रमत्तसयतातेषु भवति नोर्ध्वं । हास्यरत्नरतिशोकभयजुमुत्पाना पण्णा प्रकृतीनामपूर्वकरणचरमसमयातेषुदीरणोदयो भवति नोर्ध्वं । त्रयाणां वेदानां त्रयाणां सञ्चलनानां चोदीरणोदयो निवृत्तिवादरसापरायेषूपातेषु भवति नार्ध्वं । तस्मिन्निवृत्तिकाले शेषे ऊर्ध्वं सख्येयभागान् गत्वा उदीरणोदयेच्छेदः । लोभसंज्ञलनस्योदीरणोदयः सूक्ष्मसांपरायचरमावलीवर्जितेषु पूर्वेषु नोपरि । वज्रनाराचनाराचसहननयोरुपशातकपायातेषुदीरणोदयो नापरिधात् । समयोत्तरचरमावलीवर्जितक्षीणकपायातेषु निद्राप्रचल्यारूदीरणोदयो नोपरि । पचानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पचानामंतरायाणां च चरमावलीवर्जितक्षीणकपायातेषुदीरणोदयो नोर्ध्वं । मनुष्यगतिपंचैन्द्रियज्ञात्सौदारिकतैजसकामाणशरीरपटसंस्थानौदारिकशरीरागोपागवन्नृपभनराचसहननवर्णगंधरसस्पर्शागुहलघूपघातोच्छ्वासप्रशस्ताप्रशस्तविहायोगातिशयवादरपर्याप्तिप्रत्येकशरीरस्थिरस्थिरशुभाशुभमुभयगुणस्वरदुस्वरादययशस्कीर्तिनिर्माणोच्चैर्गोत्रसङ्गिकानामष्टाङ्गित प्रकृतीनां सयोगैकैवल्यचरमसमयातेषुदीरणोदयो नोपरि । तीर्थकरनाम्न उदीरणोदयः सयोगिकैवल्येव नोपरि नाप्यधः ।

लोकसंस्थानस्वभावावधानं संस्थानविचयः ॥ ११ ॥ लोकसंस्थानं प्राग्वर्णितं तद्वययानां द्वीपादीनां तत्स्वभावावधानं संस्थानविचयः ।

धर्मादनपेतं धर्म्यम् ॥ १२ ॥ धर्म उत्तमक्षमादिदशाविकल्पः, ततो नपेत धर्म्यं ध्यान । उत्तमक्षमादिभानावतः प्रवृत्तेः ।

अनुप्रेक्षाणां धर्म्यध्यानजातीयत्वात्पृथगनुपदेश इति चेन्न ज्ञानप्रवृत्तिविरूपत्वात् ॥ १३ ॥ स्यादेतदनुप्रेक्षा अपि धर्म्यध्यानेऽनर्जनतीति पृथगास्तनुपदेशोऽनर्थक इति तत्र किं कारणं ? ज्ञानप्रवृत्तिविरूपत्वात् । अनित्यादिविषयचित्तं यदा ज्ञानं तदानुप्रेक्षाव्यपदेशो भवति । यदा तत्रैकाग्रचित्तानिरोधस्तदा धर्म्यध्यानं ।

धर्म्यमप्रमत्तस्येति चेन्न पूर्वेषां विनिवृत्तिप्रसंगात् ॥ १४ ॥ कश्चिदाह धर्म्यमप्रमत्तस्येत्येवेति तत्र किं कारणं ? पूर्वेषां विनिवृत्तिप्रसंगात् । असंयतसम्यग्दृष्टिसयतासंयतप्रमत्तसयतानामपि धर्म्यध्याननिष्यते सम्यक्प्रमत्तत्वात् । यदि धर्म्यमप्रमत्तस्यैकेत्युच्येत तर्हि तेषां निवृत्तिः प्रसज्येत ।

उपशातक्षीणकपाययोश्चेति तन्न शुद्धाभावप्रसंगात् ॥ १५ ॥ कश्चिदाह उपशातक्षीणकपाययोश्च धर्म्यं ध्यानं भवति न पूर्वेषामेवेति तन्न किं कारणं ? शुद्धाभावप्रसंगात् उपशातक्षीणकपाययोर्हि शुद्धध्याननिष्यते तस्याभावः प्रसज्येत ।

तदुभयं तत्रेति चेन्न पूर्वस्यानिष्टत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतदुभयं धर्म्यं शुद्धं चोपशातक्षीणकपाययोरस्तीति ? तन्न । किं कारणं ? पूर्वस्यानिष्टत्वात्पूर्वं हि धर्म्यं ध्यानं श्रेष्ठोन्नीयते, अपि पूर्वेषु चेष्ट्यते ।

आह यदि धर्म्यध्यानमविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसयतातानां भवति, अथ शुद्धध्यानं कस्य ? इत्यत्रोच्यते तद्वययमाणं चतुर्विकल्पं तत्र प्रथमयोर्विकल्पयोः स्थाभिना निर्देशः क्रियते,

शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥

पूर्वविद्विषेयणं भुतकैवल्यिनस्तदुभयप्रणिधानसामर्थ्यात् ॥ १ ॥ सकलभुतपरस्याप्यशुद्धध्यानद्वयप्रणिधानसामर्थ्यं नेतरस्येति प्रतिपरपर्यं पूर्वविद्विषेयणमुपादीयते ।

चशब्दः पूर्वध्यानसमुच्चयार्थः ॥ २ ॥ चशब्दः क्रियते पूर्वस्य धर्म्यध्यानस्य समुच्चयार्थः । शुक्ले चाद्ये पूर्वविदो भवतः धर्म्यं चेति ।

विषयविवेकापरिज्ञानमिति चेन्न व्याख्यानतोविशेषप्रतिषेधः ॥ ३ ॥ स्यादेतच्च-
 शब्देन पूर्वस्य व्यानस्य समुच्चये क्रियमाणे नियमविवेको न ज्ञायते इति ? तत्र । किं कारणं ? व्या-
 ख्यानतो विशेषप्रतिषेधः । श्रेण्यारोहणात् प्रागुधर्मव्यान, श्रेण्योः शुक्लव्यानमिति व्याख्यास्यामः,
 आह—यथाये शुक्ले उपशातनिर्दग्धमोहयोर्नियमेन प्रतिज्ञायते अग्निशिष्टे कस्य भवत इत्यत्रोच्यते,

परे केवलिनः ॥ ३८ ॥

फेवल्लिङ्गशब्दसामान्यनिर्देशातहतोरुभयोर्ग्रहणं ॥ १ ॥ केरलीत्ययं शब्दः सामान्यवि-
 षयस्ततोऽन्विषयिभूतिरिशेषकैरुल्लङ्घनसाम्राज्यमनुभूतोरुभयोः सयोगयोगिकं गलिनां ग्रहणं । परे शुक्ल
 व्याने तयोर्भवतो न छप्रत्यस्य ।

आह अधकारमुद्यमविधातसाद्वादतस्या शुक्लव्यानाधिष्ठानप्रज्ञियां प्रति न व्याप्तिमहे—कुतः ?
 तल्लक्षणविशेषनिर्देशानुपलभात् । उच्यते स्यादेतदेव यद्यमूनि तस्य निशिष्ठानि पर्यायांतराणि न स्युः,—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तानि ॥ ३९ ॥

षड्यमाणलक्षणपेक्षया सर्वेषामन्वर्थत्वं ॥ १ ॥ षड्यमाणलक्षणमपेक्ष्य सर्वेषामन्वर्थत्व-
 मवसेयं । यदिदमुपाचक्षात्तुर्विध्यं शुक्लव्यानं तत्किमालम्बनमिति चेदुच्यते,—

व्येकयोगकाययोगायोगानां ॥ ४० ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अयं योगशब्दो व्याख्यातार्थं कायराज्यनस्कर्म्म योग इत्यन ।

यथासंख्यं चतुर्णामभिसंबंधः ॥ २ ॥ चतुर्णां त्रियोगादीनामुक्तैश्चतुर्भिः शुक्लव्यानविकल्पैः

सह यथासद्वयमभिसंबन्धो भवति । त्रियोगस्य पृथक्त्ववितर्कं, त्रिषु योगैश्चैकयोगस्यैकत्ववितर्कं, काययोग-
 स्य सूक्ष्मक्रियाप्रतिपात्तिः, अयोगस्य व्युपरतक्रियानिवर्तानि ।

तत्राद्यस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते ।

एकाग्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥

पूर्वविदारभ्यत्वादेकाग्रयसिद्धिः ॥ १ ॥ उभेऽपि परिप्राप्तश्रुतज्ञाननिष्ठेनारम्यते इत्ये-
 काग्रये इत्युच्यते,—

सवितर्कवीचार इति द्वन्द्वपूर्वोन्मेषदार्थनिर्देशः ॥ २ ॥ वितर्कश्च वीचारश्च वितर्कवीचारौ
 सह वितर्कवीचाराभ्यां वर्तते सवितर्कवीचारः ।

पूर्वत्वमेकस्यैवेति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ३ ॥ किमुक्तं तत्समीपवर्तिनस्तद्व्यपदेश इति द्विवचन-
 सामर्थ्यादुभयोर्ग्रहणं ।

तत्र यथासंख्यप्रसगनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ।

अवीचारं द्वितीयं ॥ ४२ ॥

पूर्वोर्द्धितोयं तदवीचार प्रयेतव्यः । अर्थात्—आद्यं सवितर्कं सवीचारं च भवति । द्वितीयं
 सवितर्कमवीचारमिति ।

अथ वितर्कवीचारयोः कः प्रतिविशेष इत्युच्यते,—

वितर्कः श्रुतं ॥ ४३ ॥

विशेषेण तर्कणगूढं वितर्कः श्रुतज्ञानमित्यर्थः यदि श्रुतज्ञाने वितर्कशब्दो वर्तते तर्हि पुनरापि

पृथग् अथ वीचारः किं लक्षणः ? इत्यत्रोच्यते ।

वीचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रांतिः ॥ ४४ ॥

अर्थो ध्येयः द्रव्य पर्यायो वा, व्यञ्जनं वचन, योगः कायवाङ्मनस्कर्म्मलक्षणः, संक्रांतिः परिवर्तनं । द्रव्य विहाय पर्यायमुपैति पर्याय त्यक्त्वा द्रव्यमित्यर्थसंक्रांतिः । एकं श्रुतवचनमुपाश्रय वचनातरं मालवते तदपि विहायान्यदिति व्यञ्जनसंक्रांतिः । काययोगं त्यक्त्वा योगांतरं गृह्णाति योगांतरं च त्यक्त्वाऽन्ययोगमिति योगसंक्रांतिः ।

एवं परिवर्तनं वीचार इत्युच्यते । तदेतसामान्यरिशेषनिर्दिष्टचतुर्विधं शुद्ध धर्म्यं च पूर्वोदितगुण्यादि बहुप्रकारोपाय संसारविनिवृत्तये मुनिर्ध्यातुमर्हति तदारभे च परिकर्मं भवति । यदेतत्समशरीरसहननं तथा परीपद्वबाधसहनशक्तिमतमात्मानमवगच्छति तदा ध्यानयोगपरिचयापोषकमते । कथमिति चेदुच्यते—पर्वतगुहाकदरदरीद्वन्द्वमकोटरनदीपुलिनपितृवनजीर्णोद्यानशृङ्गागारादीनामन्यतमेऽस्मिन्नवकाशे ध्यालमृगपशुपक्षिमनुष्याणामगोचरे तत्र यैरागतुमिच्छन्तुभिः परिवर्जितं नास्त्युष्ये नातिशीते नातिशरिते नार्पातपयर्जिते बाध्यात.करणरिशेषकारणयर्जिते (विरहिते) भूमेतले शुचावनुकूलस्पर्शे यथासुखमुपविष्टो वद्वपस्यकासनः समृद्धं प्रणिधाय शरीरयाष्टिमस्तन्वा स्वास्ते वामपाणितलस्वपोपरि दक्षिणपाणितलमुत्तलं समुपादाय नास्त्युन्मीलन्नातिनिमीलन्दतैर्दत्ताप्राणि सदधानः ईष्यकृतिमुखः प्रगुणमध्योस्तन्वमृत्सः प्रणिधानगधीरशरीरधरः प्रसन्नस्वरूपः, अनिमिषस्थिरसौम्यदृष्टिः । विनिहितनिद्रालस्यकामरागरस्यरतिशोकह्रास्यभयद्वेषविधिकृतिः । मन्दं भद्रं प्राणापानप्रचार इवेयमादिकृतपरिकर्मा साधु, नाभेरूर्ध्वं हृदये मस्तकेऽन्यत्र वा मनोवृत्तिं यथापरिचयं प्रणिधाय मुमुक्षुः प्रसस्तध्यानं भ्यायेत् । तत्रैकप्रमत्ताः उपश्रान्तरागद्वेषमोहो नैपुण्यान्निपुष्टीतशरीरकियो मदोच्छ्वासनिःश्वासः सुनिश्चिताभिनिवेशः क्षमावान् बाह्याभ्यतरान्द्रव्यपर्यायान्प्रायश्चाहितावितर्कसामर्थ्यं अर्थोपयत्ने कायवचसी च पृथक्त्वेन सक्रामता मनसाऽपराधितवलोसाहृदव्यवस्थितेनानिश्चितेनापि शस्त्रेण चिरात्तद् छिदीक्ष्वर मोहप्रकृतीरुपशमपन्धपयश्च पृथक्त्ववितर्करीचारध्यानभागभवति । पुनरिदं निश्चयपहानेययोगायोगांतरं व्यञ्जनाद्व्यञ्जनातरमर्थोदधीः तस्मादध्यानविधूयितमोहहरा ध्यानयोगाग्निरवर्तते । इत्युक्तं पृथक्त्ववितर्करीचारः । अनेनैव विधिना सतूलमूत्रं मोहनीयं निर्दिधिक्षन्नतनगुणविशुद्ध योगविशेषमाश्रित्य बहुतराणां ज्ञानावरणसहायिभूतानां प्रकृतीनां वधं निवृत्तये स्थिते. हासक्षयौ च कुर्वन्श्रमज्ञानोपयोगयाचिद्वचार्थव्यञ्जनयोगसंक्रांतिः । अपिचलितमत्ताः क्षीणरूपायां वैदूर्यमग्निनिखलेषां व्यात्या पुनर्न निवर्तत इत्युक्तमेकारवितर्कः । एवमेकारवितर्कशुद्धध्यानदेशानरतिदग्ध्यातिकर्मेधनं प्रमलितकण्डलानगभस्तिमण्डलं मेघपजरनिरोधनिर्गतं इव घर्मादिमर्माभास्यमाना भगवास्त्यर्थकर इतरो वा केरली लोकेश्वराणामभिगमनीयोक्ष्णीयश्चोःकर्त्रेणायुर्द्विकांठि देशोना विहृतं स यदातमुद्धर्तशेषयुक्तं, तनुल्यास्थितिरेयनामगोत्रश्च भवति तदा सर्वत्रात्मनसयोग बादरकाययोग च परिहाय सूक्ष्मकाययोगालम्बनं, सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिध्यानमास्तुतुमर्हति । यदा पुनरतमुद्धर्तशेषायुक्तस्ततोऽधिकारिपतिविशेषकर्मत्रयो भवति यागी, तदात्मोपयोगातिशयस्य सामायिकमद्वयस्य विविष्टकरणस्य महातरस्य लघुर्कपरिपाचनस्य शेषकर्मेणुपरिशातनशक्तिरयाम्बावाद्दृष्टादृष्टरत्नोत्कृष्टाणामेवामप्रदेशविशेषणतथतुर्भिः समरी. कुर्या पुनरपि तावद्विरेषं समये. समुद्राद्भ्रमेणविसरणः समीकृतस्थितिनिश्चयरूपचतुष्टयः पूर्वशरीरपरिमाणं भूया सूक्ष्मकाययोगेन सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति ध्यानं ध्यायति । ततस्तदनंतरं समुच्छिन्नक्रियाभिरतिध्यानमारभते । समुच्छिन्नप्राणापानान्तरासर्वत्रादयान्नायोगसर्वप्रदेशपरिस्पंदक्रियाव्यापारस्यात् समुच्छिन्नक्रियाभिरतिध्यायते । तस्मिन्तनुच्छिन्नक्रियानिवर्तने ध्याने सर्वबाधप्रतिरोधसर्वशेषकर्मशासनसामर्थ्यापि गिनः करयित. समुद्धर्तव्यव्यातचारित्र्यज्ञानदर्शनं सर्वसंसारदुःखजालरिष्यगो-उद्भवनं साध्वान्मो-

नवमोऽध्यायः ।

क्षकारणमुपजायते । स पुनरयोगिकं गौरी भगवास्तदा ध्यानानलनिर्दग्धसर्मलकलकवधो निरस्ताकिदृधातु-
पापाणजात्यकनकवह्नुध्यात्मा परिनिर्वाति । तदतादृविध तपः अभिनवकर्मनिरोधहेतुत्वात्सवरणकारण ।
प्राक्तनकर्मरजोमलनिधूननहेतुत्वाभिर्जराहेतुरपि ।

अत्राह सक्त परीपहजयात्तपसश्च कर्मनिर्जरा भवतीति तत्रेदं न ज्ञायते सर्वे सम्यग्दृष्टयः समनिर्जराः
आहोस्विदस्ति कश्चिःप्रतिविशेष इत्यस्तीत्याह,

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानंतवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशांत
मोहक्षपकर्षाणमोहजिनाः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥४५॥

प्रथमसम्यक्त्वादिप्रतिष्ठे अभ्यवसायविशुद्धिप्रकर्षादसंख्येयगुणनिर्जरात्वं दशाना मयपानाविष्टस्य
मदैकदेशनिगमादव्यक्तागमशक्तिरत् । प्रकृष्टनिद्रस्य वा तदेकदेशक्षयादल्पस्मृतिजन्मरत् विषमोहितमूर्तेर्वा
एकदेशविषप्रप्युत्थेतनाप्रतिष्ठभरत् । पितादिविकारोपजातमूर्च्छस्य वा मोहैकदेशनिष्टुत्तरभ्यक्तचैत-
न्यवत्, एकैन्द्रियध्वनतकायादिषु अनन्तकालमुत्पद्योत्पद्यपरिभ्रमतः विशेषलभ्या द्वीन्द्रियादि जन्म
यावत्पचैन्द्रिय इति कदाचित्पुनः प्रतिनिवर्तते । तदेव बहुकृत्वा निवर्तनारोहणबहुशतसहस्रपु कदाचि
त्पचैन्द्रियत्व नरकादिषु दीर्घकालमनुभूय घुणोत्कीर्णाक्षरसमानजातीयमानवेपु जन्मान्नुयात् । आत्मा
परिणामशुद्ध्या प्रक्षालितातरामाभ्युपदेशासम्भवात्सन्मार्गमलभमान. कुतैवप्रतिपादितमिध्यादर्शनो भूत्वा
पुनरपि ततो दुर्लभानि देशबुल्लादीन्यवाप्य सत्त्वस्य भ्रदित्रा विशुद्धोप्यसाय प्रतिभाशक्तियुक्तः भव्यः
पुनरपि ससारमहाजनपदातिथिर्भवति । अभिहितक्रमेण भूयोज्ञानारणकर्मैकदेशप्रशमोपजात-
विशुद्धिरूपदेशलब्धिसपन्न. । अथवा मौनोद् दर्शन कदाचिच्छृणुयात् प्रतिबधिनश्च कर्मण. न्यगमानात्
अद्वयात् कतकसपकोपिजनितकलुषतोयप्रसादवत् असद्भूताथोपदशमलीमस. मिध्यात्वोपशमात्मीणि-
तप्रसादः श्रद्धानामिमुखोऽभिलाषाभिमुख्यादसंख्येयगुणनिर्जरः अभूतपूर्वकरणप्रथमसम्यक्त्वाभिमुखो
रुचितजिनवचन उपशमसम्यग्दृष्टितामनुभवति । तत सम्यक्त्वभावनापुतरसविवर्धितविशुद्धि मिध्या-
त्वविचातिवैर्षाविर्भावे क्षुधमानम्राहितुपकरणतन्दुलविनेरुत्, मिध्यादर्शनकर्ममिध्यात्वसम्यक्त्वसम्यग्मि-
ध्यात्वविभागेन त्रिधा विमर्श सम्यक्त्व वेदयमान सद्भूतपदार्थश्रद्धानफल, वेदकसम्यग्दृष्टिर्भवति । ततः
प्रशमसवेगादिमन् जिनेद्रभक्तिप्रवर्धितविपुलभावनविशेषसंचारो यत्र केवलिनः सति भगवत्तत्र मोहं
क्षपयितुमारभते निष्ठापक पुनश्चातिसृषु गतिषु भवति स निराकृतमिध्यात्वः क्षाधिकसम्यग्दृष्टिरित्या-
ख्यायते । अथवा पूर्वोदित एव शकादिदोषविनिर्मुक्त. कुसमयैरक्षोभितमातिः उपलब्धसद्भावो मोहित-
मिष्टपठविप्रमुक्तदृष्टि, जैनैद्रपूजाप्रवचननात्सत्यसयमादिप्रशसादिपरतया क्षापितोपशमितदेशघातिकर्मा
संयमप्राप्त्या भ्रातकोऽपि स्यात् पूर्वनिर्दिष्टस्ततो विशुद्धिप्रकर्षात्पुनरपि सर्वगृहस्वसगविप्रमुक्तो निर्म-
धतामनुभवन् निरत इत्यभिलष्यते । एवमुत्तरोत्तरक्रमो वेदितव्योन्वयः । त एते दशाभ्युपयुपरि अस-
ंख्येयगुणनिर्जरा वेदितव्या ।

सपर इत्यसाधुरान्वाख्यानाभावादिति चेन्न चशब्देन मित्संज्ञोपलब्धेः ॥ १ ॥
स्यान्मत क्षपक इत्ययमसाधु कुतोऽन्वाख्यानाभावादिति तत्र किं कारणं चशब्देन मित्संज्ञोपलब्धे.
क्षे वै पै क्षप इत्यस्य कृतात्वस्य 'गिविप्युक्तिजनिजृष्टमुत्तरोपशमितो' चशब्देन मित्संज्ञाया सत्या द्दरताः सा-
धुर्भवति । प्रयुक्तानामन्वाख्यानात् प्रयागदर्शनाच्च ।

आह सम्यग्दर्शनसन्निधानेऽपि यचसंख्येयगुणनिर्जरात्वात्परस्परतो न साम्यमेवा हंत तर्हि श्राव-
कनदमी पूर्वसूत्रचोदिता न सर्वे विरतादयो गुणभेदात् निर्भयतामहंतीत्युच्यते । नैतदेव कुतो यस्माद्
गुणभेदान्योन्याविशेषेऽपि नैगमादिनयन्यापारात्सर्वेऽपि भवति ।

पुलाकवकुशकुशीलनिर्ग्रथसातका निर्ग्रथाः ॥४६॥

अपरिपूर्णव्रता उत्तरगुणहीनाः पुलाकाः ॥ १ ॥ उत्तरगुणेष्वनापेतमनसो प्रतेष्वपि क-
दाचिकचिपरिपूर्णतामपरिप्राप्तुतः अविशुद्धपुलाकसादस्यपुलाकव्यपदेशमर्हति ।

अखंडतम्रवाः शरीरसंस्कारद्विसुखयशोविभूतिमणवा वकुशाः ॥ २ ॥ नेत्रेभ्यं
प्रस्थिताः, अलङ्कितव्रताः शरीरैरुत्तरगुणविभूतानुवर्तिनः । ऋद्धिपरास्त्राभाः, शातगौरवाश्रिताः, अविशि-
कपरिवाराः छेदशरत्नयुक्ताः, वकुशाः । शबलपर्यायवाची वकुशसन्दः ।

कुशीला द्विविधाः प्रतिसेवनारूपायोदयभेदात् ॥ ३ ॥ कुशीला द्विविधा भवति कुतः !
प्रतिसेवनारूपायोदयभेदात् । अविशिकपरिग्रहाः परिपूर्णोभवाः कथांचिदुत्तरगुणविराशिनः प्रतिसेवनाकु-
शीलाः । प्रीत्यै जेषामश्लाघनादिसेवनादस्तीकृतान्यकथायोदयाः संश्रयनमात्रतयात् कथायकुशीलाः ।

उदके दंदरात्रिवत्संनिरस्तकूर्पाणोत्तर्हूर्तकेवञ्जानदर्शनमापिनो निर्ग्रथाः ॥ ४ ॥
उदके दण्डरात्रिर्विधा आश्वेन विषयमुपयाति तथाऽनभिष्यक्तोदयकर्मणः ऊर्ध्वं मुहूर्त्तौद्विषमान-
दर्शनकेवञ्जानभाजो निर्ग्रथाः

प्रक्षीणघातिकर्मणः केवलिनः स्नातकाः ॥ ५ ॥ ज्ञानारणादिघातिकर्मक्षयादाभिर्भूतकेव-
ञ्जानाद्यतिशयविभूतयः सयोगिशैलेतिनो लब्धास्पदाः केवलिनः स्नातकाः । “स्नातयेदसमासावेति”
स्वार्थिके के निष्पन्नः सन्दः स एते पंचनिर्ग्रथाः । कथिदाह—

प्रकृष्टप्रकृष्टमध्यमानां निर्ग्रथाभावधारित्रभेदाद्दृष्टव्यवत् ॥ ६ ॥ यथा गृहस्थधारित्रभे-
दात्निर्ग्रथन्यपदेशभाग् न भवति तथा पुलाकादीनामपि प्रकृष्टमध्यमधारित्रभेदात्निर्ग्रथन्यपदेश-
भाग् न भवति । किं च—

न वा दृष्टत्वाद्वाक्प्राप्तवत् ॥ ७ ॥ न येन दोषः कुतो दृष्टत्वात् प्राप्तिप्राप्तवत् । यथा ज्ञाना-
धारित्राभ्यपननादिभेदेन भिन्नेषु प्राप्तिप्राप्तवत् वर्तते तथा निर्ग्रथनसंदोषः । किं च—

संमहन्त्यवहारपेक्षत्वात् ॥ ८ ॥ यद्यपि निष्यन्यपेक्षया गुणहीनेषु न प्रवर्तते । तथापि सम-
हन्त्यवहारनपरिवक्षारसात्तकजविशेषसमहो भवति । किं च—

दृष्टिरूपमामान्यात् ॥ ९ ॥ सम्यग्दर्शनं निर्ग्रथरूपं च भूयोऽप्युपरिदक्षितं तत्तन्मात्रमभ्यो-
गात् सर्वेषु हि पुत्राकारिषु निर्ग्रथसन्दोषः युक्तः ।

भग्नव्रते वृत्तावतिप्रमंग इति चेन्न रूपाभावात् ॥ १० ॥ यदि भग्नव्रतोऽपि निर्ग्रथसन्दो-
षं वर्तते धारकेऽपि स्यादिति—अविश्रमसंगे नैव दोषः कुतो रूपाभावात् निर्ग्रथरूपमत्र नः प्रमाणं न च
धारके तदस्तीति नाभिप्रसंगः ।

अन्यस्मिन्स्वरूपेऽतिप्रमंग इति चेन्न दृष्ट्याभावात् ॥ ११ ॥ स्यादेतदपि रूपं प्रमाणम-
न्यस्मिन्मन्त्रे सत्त्वे निर्ग्रथन्यपदेशः प्राप्नोतीति तत्र । किं कारणं ? दृष्ट्याभावात् दृष्ट्या सह यत्र रूपं
तत्र निर्ग्रथन्यपदेशः । न त्वन्मात्र इति । अथ किमर्थः पुलाकादिभ्यः पदेषु धारित्रगुणयोऽतिप्रमंगो
वृत्तिविशेषव्यवहारार्थः पुत्राकारप्रदेशः क्रियते ।

ततो पुत्रासदीनां भूयो विधिवदतिरिक्तमभिरुच्यते,—

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपादस्थानविकल्पतः साध्या ॥ १२ ॥

ततो लक्षणत्वादिनिर्देश इति चेन्नाभ्युपगमात् । यथा तत्संदोषः ॥ १ ॥ स्यादेतदपि नोप-
पन्नमनसो नो निर्देशो न युक्त इति । तत्र किं कारणं ‘अवयवोऽर्हति’ वचनोऽपि ।

भवदादियोग इति चेन्नान्यत्रापि दर्शनात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं भवदादियोगे अन्यतोऽपि लक्षणं व्याक्रियते, नान्यत्रेति तत्सोनेत्युत्तिरिति तत्र । किं कारणमन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्र तसःप्रयोगो दृश्यते नार्थतो न शब्दतोनाभिधानतः स मध्यम इति ।

प्रतिसेवनेति पत्वाभावः क्रियातराभिसंबंधात् ॥ ३ ॥ यथा विगताः सेवकाः, अस्मादुपमा-
द्विसेवको ग्राम इति पत्य न भवति तथा प्रतिगता सेवना प्रतिसेवनेति क्रियातराभिसंबंधात् पत्य न भवति ।

पुलाकादयः संयमादिभिः साध्याः ॥ ४ ॥ एते पुलाकादयः पच निर्मयविशेषाः संयमादि
भिरष्टाभिरनुयोगैः साध्या व्याख्येया इत्यर्थः । तद्यथा कः कस्मिन्समये भवति ? पुलाकरकुशप्रतिसेवना
कुशीलाः द्वयोः संयमयोः सामायिकच्छेदोपस्थापनयोर्भवति । कपायकुशीला द्वयोः परिहारविशुद्धिस्त्रुमसाप-
राययोः पूर्वयोश्च । निर्मय स्नातकाः एकस्मिन्नेव यथाख्यातसमये । श्रुत-पुलाकरकुशप्रतिसेवनाकुशीलाः
लक्षणेणाभिन्नाक्षरदशपूर्ववराः । कपायकुशीला निर्मयाश्चतुर्दशपूर्ववराः । जघन्येन पुलाकस्य श्रुतमा-
चारवस्तु । वकुशकुशीलनिर्मयानां श्रुतमष्टौ प्रवचनमातरः । स्नातका अपगतधृताः केरलिनः ।
प्रतिसेवना—पंचानां मूलगुणानां रात्रिभोजनवर्जनस्य च पराभियोगात् बलादन्यतम प्रतिसेवमानः
पुलाको भवति । वकुशो द्वित्रिभिः उपकरणकुशः शरीरवकुशश्चेति । तत्र उपकरणाभिष्वक्तचित्तो विविध
विविचित्रपरिग्रहयुक्तः, बहुविधोपयुक्तोपकरणकाशी तत्संस्कारप्रतीकारसेवी भिक्षुरूपकरणरकुशो भवति ।
शरीरसंस्कारसेवी शरीरवकुशः । प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन् उत्तरगुणेषु काचिद्विराधनां
प्रतिसेवते । कपायकुशीलनिर्मयस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति तार्थमिति सर्वेषां तार्थकरणात्तीर्थेषु
भवति । लिङ्ग-द्वित्रिभिर्द्रव्यलिङ्गं भागलिङ्गं च भवालिङ्गं प्रतीत्य सर्वे पंच निर्मया लिङ्गिनो भवतीति ।
द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाग्याः । लेस्याः—पुलाकस्योत्तरास्तिष्ठो लेस्या भवति । वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः
पदपि । कपायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेश्चतस्र उत्तरा । सूत्रमसापरायस्य निर्मयस्नातकयोश्च शुद्धेन केरला
भवति । अयोगशैल प्रतिपन्नाः अलेस्याः । उपपाद-पुलाकस्य उत्कृष्ट उत्पादः, उत्कृष्टस्थितिषु देवेषु
सहस्रारे, वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयो द्वाविंशतिसांगरोपमस्थितिष्वारण्युत्तरकल्पयोः, कपायकुशीलनिर्मययो
स्त्रायत्रिसांगरोपमस्थितिषु । सर्वाधिसेद्धौ सर्वेषामपि जघन्य । सौधर्मकस्य द्वे सांगरोपमस्थितिषु स्नातक-
स्य निर्वाणमिति । स्थान-असङ्ख्येयानि संयमस्थानानि कपायनिमित्तानि भवति । तत्र सर्वजघन्यानि
लघ्विस्थानानि पुलाकरूपायकुशीलयोः, तौ गुणपदसङ्ख्येयानि स्थानानि गच्छतः, ततः पुलाको व्युत्ति-
यते । कपायकुशलप्रतिसेवनाकुशीलवकुशः शुगपदसङ्ख्येयानि स्थानानि गच्छति, ततो वकुशो
व्युत्तिष्ठते । ततोऽप्यसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलं व्युत्तिष्ठते । ततोऽप्यसङ्ख्येयानि
गत्वा कपायकुशीलो व्युत्तिष्ठते । अत ऊर्ध्वं अरूपायस्थानानि निर्मयः प्रतिपद्यते । सोप्यसङ्ख्ये-
यानि स्थानानि गत्वा व्युत्तिष्ठते । अतो ऊर्ध्वमेकं स्थानं गत्वा स्नातको निर्वाणं प्राप्नोतीत्येतेषां संयमल-
ब्धिरनंतगुणा भवतीति ।

इति तत्त्वार्थशास्त्रार्तिके व्याख्यानाल्लकारे नवमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

आह—आह्वरदोषानवलित्वा परित्यज्यतोऽपि कुशलस्य कर्मागमद्वारसंस्तरणादियुपपादितः सन-
रपदार्थः, तदनंतरनिर्देशभाविनी निर्जराभिधीयतामैव्यत्र नूनः-नासाविह पुनर्वक्तव्या वृत्तस्थशुभन-
सम्पदेन परमत्पुर्वैव व्याख्याता । यथानामोपमुक्तागिचिन्मलकर्मनिर्वाचनिर्जरा । तत्रानुमरः समस्त इति

चेन्नार्थस्याद्याद्यगरीयस्वरपरिहारार्थत्वात् । संस्मरन्तस्मिन्निर्देशोति चेत्तथैवाभिहिता “तपसा निर्देशोति” । अत एव गुप्तपाध्यस्तानं । इतरथा हि उभयहेतुत्वमिपर्ययेण यत्र कचनानभिधानं स्यात् ।

आह प्रकृत्या निर्देशा मोक्षोपधिपातयः । स चानुपसंप्राप्तकैवल्यज्ञानावस्थस्य नोपपद्यते । इत्यतः केवलज्ञानमेव तत्तत्तथा भवति तथोपदेष्टव्यमित्युच्यते । नैतदपि भूयो निर्देशाहं ब्रूयितव्यं कुतो यस्माज्ज्ञानप्रकरणे न्यायशतं,—

मोक्षक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयान्च केवलं ॥ १ ॥

अथवा सत्यादन्तेनज्ञानचारिप्राप्ते मोक्षमार्गे इत्युपधिप्य लक्षणात्प्रतिवेत्तनिर्देशादिभिर्निर्देशैर्निर्देशचारित्रे समर्पिते ज्ञाने च प्रमाणत्वभारं पचयिष्यमन्युपेत्य तत्र अनुपपद्यते लक्षणात्पत्तिहेतुमिपर्यये निर्वेशः प्रयोज्यः अतः परमिदं वक्तव्यमेवमुच्यते केवलमिति अत्र प्रमः—न यत्कथं पुनर्गमात्पुनरादेय व्याख्यातं सत्यनिर्देशादानीं कृतसंततिचारित्रिज्ञानाप्रतिवेत्तनिर्देशमोक्षक्षयान् ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयान् केवलं किमुच्यते इत्युपदिष्टमिति वाक्यशेषः ।

वृत्तिमसंगी लक्ष्यमिति चेन्न क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्वान्तमिदं वृत्तिनिर्देशः कर्तव्यः । मोक्षज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयहेतुत्वमिति किमर्थं लक्ष्यमिति तन्न किं कारणं । क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् । प्रागेव मोक्षक्षयपुनर्गमार्थमुद्धृतं क्षीयकतापस्यदेशमस्य तत्र पुनरुद्धृत्य ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयं कथं कथं केवलमस्मात्प्रोति ।

कालसर्वद्रव्यपर्यायस्वभावज्ञः सर्वत्राप्रतिहतदर्शनः अवाप्तानिरयमुपपुरुषाद्यः, जलधरिरोऽप्याद्यतीत-
स्वाकिरणकलापसौम्यदर्शनस्तारकाधिपतिरिव अवलितमूर्तिः केनच्यो भवति ।

आह व्याख्यातं प्रतिबधविनिर्मुक्तसम्यक्दर्शनानन्तर्यसमन्वितं केवलं, तदात्मलाभश्च सकल-
कर्मोच्छेदहेतुरभ्युपगतः । अथ किंलक्षणः कस्माच्च हेतोर्मात्रा भवतीत्युभयमभिधीयतामिदं सन्नेष्यते । तस्य
खलु भगवतः केवलपर्यायलब्ध्यात्मलाभस्य विप्रहृतः स्वप्रभावाजितानन्तर्यभाजः पूर्वदधकर्मचतुष्ट-
यस्याऽप्रच्युतवेद्यगोप्रायुषश्च ।

बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥१॥

मिथ्यादर्शनादिहेत्वभावाद्भिन्नवर्कमादानाभावः ॥ १ ॥ मिथ्यादर्शनादीनां पूर्वोक्तानामेव
कर्मास्त्रयहेतूनां विरोधिकारणाभावात् कार्याभाव इत्यभिन्नवर्कमादानाभावः ।

पूर्वोदितनिर्जराहेतुसन्निधाने चार्जितकर्मनिरासः ॥ २ ॥ पूर्वोदितानां निर्जराहेतूनां सन्नि-
धानेऽर्जितस्य च कर्मणो निरासो भवति । ताभ्यां बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यामिति हेतुलक्षणाभिभक्तिनिर्देश-
स्ततो भवतिथितहेतुसमीकृतशेषकर्मवस्थस्य युगपदात्यक्तिकं प्रत्येतन्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो माक्षः ।

आद्यभावादंताभाव इति चेन्न दृष्टत्वादंत्पबीजवत् ॥ ३ ॥ स्यान्नतः कर्मबंधसत्तानस्या-
द्यभावादंतेनाप्यस्य न भवितव्यं, दृष्टविपरीतकल्पनाया प्रमाणाभावादिति तन्न किं कारणं ? दृष्टत्वादस्य
बीजवत् । यथा बीजाकुरसंतानेऽनादौ प्रवर्तमानेऽस्यबीजमग्निनोपहताकुरशक्तिकर्मिण्यतोऽस्य दृष्टत्वा
मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययसंपराधिकसत्ताबनादौ भ्यानानलानेर्दग्धे कर्मबीजे भवाकुरोत्पादाभावान्मोक्ष इति
दृष्टमिदमपहोतुमशक्यं । उक्तं च,—

दग्धे बीजे यथास्पतं प्रादुर्भवेति नाकुरः ।

कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाकुरः ॥ इति ॥

कृत्स्नस्य कर्मत्वेन क्षयः कर्मक्षयः, सतो द्रव्यस्य द्रव्यरत्नं विनाशो नास्ति कथं तर्हि ? पर्यायेण, तस्यो-
त्पत्तिमरणादिनाशेन भवितव्यं, तन्मुखेन द्रव्यमपि व्यथयतीति व्यपदिश्यते । ततः पुनलद्रव्यस्य कार-
णवशात्कर्मत्वपर्यायमापन्नस्य तत्प्रत्ययनीकहेतुसन्निधाने तत्पर्यायनिवृत्तौ तस्य क्षयः इत्युपपत्तौ भवतीति
युक्तमेतत् कृत्स्नकर्मक्षय इति ।

भावसाधनो मोक्षशब्दो द्विविधो विप्रयोगक्रियामाश्रयतेः ॥ ४ ॥ मंथं असने इत्यस्य
मोक्षणं मोक्ष इति भावसाधनः शब्दा द्विविधः मोक्तव्यमोचकारपेक्षत्वात् । कुतः ? विप्रयोगक्रियामाश्रयतेः ।
कृत्स्नशब्देन कर्मोद्यधि सद्बन्धोदयोदीरणचतुर्विधव्यवस्थं परिगृहीतं तत्र बन्धोदयोदीरणानां क्षयविभागा गुण
स्थानभेदेन निर्दिष्टः, सत्कर्मोच्छेदस्तु न प्रतिपादितः स विव्रियत,—

कर्माभावे द्विविधः यत्नसाध्योऽयत्नसाध्यश्चेति ॥ ५ ॥ तत्र चरमदेहस्य नरकतिर्यग्दे-

हायुषाममात्रोऽयत्नसाध्यः —असत्त्वात् । यत्नसाध्य इत उर्ध्वमुच्यते असयतसम्पन्दश्चादिषु चतुषु गुणस्थानेषु
कस्मिंश्चिदनतानुबन्धिकोद्यमानमायालोभमिथ्यात्वसम्पन्निमित्तमिथ्यात्वसम्पत्कारण्यप्रकृतिसप्तकमिपतकरन शुभा-
व्यवसायनिर्दिष्टपरशुपातेन निर्मूलं निच्छिद्यते । निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्थानगृहिनरकगतितिर्यग्मात्रेक-
द्वित्रिचतुर्द्विजजातिनरकगतितिर्यग्मात्रिशाय्यानुपूर्व्यातपोदासत्थावरसूक्ष्मसारणनञ्जलानां षोडशानां प्र-
कृतीनां पृतेनौया युगपदनिवृत्तिवादासपरायस्तेन समाविचक्रेण विजययगान्छति । ततः पर कपाया-
ष्टकं नष्ट करोति स एव युगपन्नपुसकवेदः जीवेदश्च क्रमेण तत्रैव क्षयमुपगमात्, नोकसयद् चैकेनैव
प्रहारेण निपातयति । ततः पुनदेतच्छूलनक्रोधमानमायाः क्रमेण तत्रास्थवतिकं भसनमास्तदति ।
योगमज्जलनः सूक्ष्मसपरायते यात्यतः । निद्राप्रचले क्षीणकसयरीतरागद्वयस्थव्योपान्तमे सपये

क्षकारणमुपजायते । स पुनरयोगिकेनली भगवास्तदा ध्यानानलनिर्दग्धसर्मलकलकवधो निरस्ताद्विधातु-
पापाणजात्यकनकवह्नुभ्यामा परिनिर्वाति । तदेताद्विविध तपः अभिनवकर्मनिर्वाधहेतुत्वात्सवरणकारण ।
प्राक्तनकर्मजामलग्निधूनहेतुत्वाजिज्ञाहेतुरपि ।

अत्राह तत्त परीहजयात्तपसश्च कर्मनिर्जरा भवतीति तत्रेद न ज्ञायते सर्वे सम्यग्दृष्टयः समनिर्जराः
आहोस्तिदस्ति कश्चिःप्रतिविशेष इत्यस्तीत्याह,

**सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानंतवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशांत
मोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥४५॥**

प्रथमसम्यक्त्वादिप्रतिलोपे अथवसायविशुद्धिप्रकर्षादसंख्येयगुणनिर्जरात्वं दशानां मद्यपानाविष्टस्य
मदेकदेशविगमादव्यक्तांगमराक्तवत् । प्रकृष्टनिद्रस्य वा तदेकदेशक्षयादल्पस्मृतिजन्मन्त् पिप्रमोहितमूर्तेर्वी
एकदेशपिप्रच्युतेत्येतनाप्रतिलभन्त । पितादिविकारोपजातमूर्च्छस्य वा मोहैकदेशनिवृत्तेरव्यक्तचैत-
न्यवत्, ऐक्येन्द्रियव्यनतकायादिषु अनतकालमुत्पद्योत्पद्यपरिभ्रमतः विशेषलभ्या द्विन्द्रियादि जन्म
यावत्पचैन्द्रिय इति कदाचित्पुनः प्रतिनिवर्तते । तदेव बहुकृत्वा निवर्तनारोहणवद्भूतसहस्रेषु कदाचि
त्यचैन्द्रियत्वं नरकादिषु दीर्घकालमनुभूय धुणोत्कीर्णाक्षरसमानजातीयमानवेषु जन्मानामुयात् । आत्मा
पुनरपि ततो दुर्लभानि देशकुलादीन्याप्य संज्ञास्य धृदिना विशुद्धव्यवसाय प्रतिभाशक्तियुक्तः भव्यः
परिणामशुद्ध्या प्रक्षालितातराभाप्युपदेशासंभारासन्मार्गमलभमानः कुतार्थप्रतिपादितमिष्यादर्शने भूत्वा
पुनरपि सत्सारमहाजनपदातिभिर्भवति । अभिहितरूपेणैव भूयोऽज्ञानावरणकर्मैकदेशप्रशमोपजात-
विशुद्धिद्विपदेशादभिसम्पन्नः । अधया मौनीन्द्र दर्शने कदाचिच्छृणुयात् प्रतिबधिनश्च कर्मणः न्यमानात्
अद्वयात् कृतकसपकोपजनितकलुषतांयप्रसादवत् असद्गतार्थोपदक्षमलीमस मिथ्यारूपोपशमात्प्राणि-
तप्रसादः श्रद्धानाभिमुखोऽभिलाषाभिमुख्यादसंख्येयगुणनिर्जराः अभूतपूर्वकरणाप्रथमसम्यक्त्वाभिमुखो
रचितजिनवचन उपशमसम्यग्दृष्टामनुभवति । ततः सम्यक्स्वभावनामृतसन्निवर्द्धितविशुद्धि मिथ्या-
त्वविधातिवीर्याभिर्भावे क्षुधमानप्रीतिगुणरुणतन्दुलविरिक्तवत्, मिथ्यादर्शनकर्माभिव्याप्तसम्यक्त्वसम्यगिम-
ध्यात्वविभागेन त्रिधा विभज्य सम्यक्त्व वेदयमान सद्गतपदार्थश्रद्धानफल, वेदकमभ्यादाष्टिर्भवति । ततः
प्रशमसवेगादिमान् जिज्ञेद्व्रथाक्तिप्रवर्द्धितविपुलभावनाविशेषसंचारो यत्र केवलिनः सति भगवत्सज्ज मोह
क्षपयितुमारभते निष्ठापकः पुनश्चातिसुषु गतिषु भवति स निराकृतमिथ्यात्वः क्षायिकसम्यग्दृष्टिरित्या-
ख्यायते । अधया पूर्वोदित एव शकादिदोषविनिर्मुक्तः कुसमयैरक्षोभितमतिः उपलब्धसद्भावो मोहति-
मिरपदविप्रमुक्तदृष्टिः, जैनैरवृत्ताप्रवचनशःसहस्रयणदिप्रशसादिपरतया क्षपितोपशमितदेशचानिकरी
संप्रमप्राप्त्या धायकोऽपि स्यात् पूर्वनिर्दिष्टस्ततो विशुद्धिप्रकर्षात्पुनरपि सर्वगृह्यस्यगधिप्रमुक्तो निर्म-
यतामनुभवन् निरत इत्यभिलष्यते । एवमुच्यतेचरक्रमो वेदितव्योन्वर्थः । त एते दशाप्युपर्युपरि अस्त-
व्येयगुणनिर्जरा वेदितव्याः ।

क्षपक इत्यसाधुरन्वाख्यानाभावादिति चेन्न चञ्चन्देन पितृमज्ञोपलब्धेः ॥ १ ॥

स्यान्मत क्षपक इत्ययमसाधु कुतोऽन्वाख्यानाभावादिति तत्र कि कारण चञ्चन्देन मितसज्ञोपलब्धे
क्षे वै पै क्षय इत्यस्य कृतात्वस्य 'गिविप्युक्तिजविजृम्भुसुरजोमताश्चेति' चञ्चन्देन मितसज्ञाया सत्ता इत्यन्वात्ता-
धुर्भवति । प्रयुक्तानामन्वाख्यानात् प्रयोगदर्शनाच्च ।

आह सम्यग्दर्शनसन्निधानेऽपि यदसंख्येयगुणनिर्जरात्वात्परस्परतो न साम्यमेवा
कनदमो पूर्वसूत्राचोदिता न सर्वे विरतादयो गुणभेदात् निर्मयतामर्हतीत्युच्यते ।
गुणभेदादप्योन्वयविशेषेऽपि जैगमादिनयन्यापारात्सर्वेऽपि भवति ।

पुलाकवकुशकुशीलनिर्ग्रथसातका निर्ग्रथाः ॥४६॥

अपरिपूर्णव्रता उत्तरगुणहीनाः पुलाकाः ॥ १ ॥ उत्तरगुणेष्वापेतमनसो प्रतेष्वपि कदाचिक्वचित्परिपूर्णतामपरिप्राप्तुनतः अविशुद्धपुलाकसादस्यापुलाकव्यपदेशमर्हति ।

अखंडितव्रताः शरीरसंस्कारदिमुखयशोविभूतिमणवा वकुशाः ॥ २ ॥ निर्ग्रथं प्रस्थिताः, अखंडितव्रताः शरीरोपकरणविभूतानुवर्तिनः । ऋद्धियशस्काभाः, शातगौरवाश्रिताः, अविभक्तपरिवाराः छेदशबलयुक्ताः, वकुशाः । शरलपर्यायवाची वकुशशब्दः ।

कुशीला द्विविधाः प्रतिसेवनाकपायोदयभेदात् ॥ ३ ॥ कुशीला द्विविधा भवन्ति कुतः ? प्रतिसेवनाकपायोदयभेदात् । अविभक्तपरिग्रहाः परिपूर्णोभवाः कथंचिदुत्तरगुणविराडिनः प्रतिसेवनाकुशीलाः । प्रीक्षे जघाप्रक्षालनादिसेवनादृशीकृतान्यकपायोदयाः सज्जलनमात्रतत्रावात् कपायकुशीलाः ।

चदके दंदराजिवत्संनिरस्तकर्माणोत्तर्हृतकेवलज्ञानदर्शनप्रापिणो निर्ग्रथाः ॥ ४ ॥ उदके दण्डराजिर्यथा आधेन विजयमुपयाति तथाऽनभिव्यक्तोदयकर्माणः ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुन्निपगानदर्शनकेवलज्ञानभाजो निर्ग्रथाः

प्रक्षीणघातिकर्माणः केवलिनः ज्ञातकाः ॥ ५ ॥ ज्ञानावरणादिघातिकर्मक्षयादाविर्भूतकेवलज्ञानायतिशयविभूतयः सयोगिदौर्लभिनो लब्धास्पदाः केवलिनः ज्ञातकाः । “ज्ञातयेदसमाप्ताविति” । स्वार्थिके के निष्पन्नः शब्दः त एते पञ्चनिर्ग्रथाः । कश्चिदाह—

प्रकृष्टामकृष्टमध्यानां निर्ग्रथाभावधारित्रभेदावृहस्पवत् ॥ ६ ॥ यथा गृहस्थधारित्रभेदानिर्ग्रथव्यपदेशभाग्न भवति तथा पुलाकादीनामपि प्रकृष्टमध्यमचारित्रभेदानिर्ग्रथत्वं नोपपद्यते ।

न वा दृष्ट्वाद्वाक्त्राक्षणशब्दवत् ॥७॥ न वैप दोषः कुतो दृष्ट्वात् ब्राह्मणशब्दवत् । यथा जात्याचारित्राभ्यपनादिभेदेन भिन्नेषु ब्राह्मणशब्दो वर्तते तथा निर्ग्रथशब्दोऽपि । किं च—

समहव्यवहारपक्षेत्वात् ॥ ८ ॥ यद्यपि निश्चयनपापक्षया गुणहीनेषु न प्रवर्तते । तथापि संग्रहव्यवहारनयविवक्षावशात्सकलविशेषसंग्रहो भवति । किं च—

दृष्टिरूपसामान्यात् ॥ ९ ॥ सम्पददर्शेन निर्ग्रथरूपं च भूपावेशयुधविरहितं तस्मान्मान्ययोगात् सर्वेषु हि पुलाकादिषु निर्ग्रथशब्दो युक्तः ।

भग्नव्रते वृत्तावतिप्रसंग इति चेन्न रूपाभावात् ॥ १० ॥ यदि भग्नव्रतेऽपि निर्ग्रथशब्दो वर्तते ध्यानकेऽपि स्वादिति—अतिप्रसंगे, नैव दोषः कुतो रूपाभावात् निर्ग्रथरूपमत्र नः प्रमाणं न च श्रावकं तदस्तीति नातिप्रसंगः ।

अन्यस्मिन्स्वरूपेऽतिप्रसंग इति चेन्न दृष्ट्यभावात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यदि रूपं प्रमाणमन्यस्मिन्नपि सत्त्वे निर्ग्रथव्यपदेशः प्राप्नोतीति तत्र । किं कारणं ? दृष्ट्यभावात् दृष्ट्या सह यत्र रूपं तत्र निर्ग्रथव्यपदेशः । न रूपमात्र इति । अथ किमर्थः पुलाकादिव्यपदेशः चारित्रगुणस्योत्तरप्रकर्षं वृत्तिशेषरूपापनार्थः पुलाकाद्युपदेशः क्रियते ।

तेषां पुलाकादीनां भूयो विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते,—

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपादस्थानविकल्पतः साध्या ॥४७॥

तस्य लक्षणत्वादिनिर्देश इति चेन्नान्यतोऽपीति वचनात्सिद्धेः ॥ १ ॥ स्यादेतच्चसो नोत्पत्तेर्लक्षणमस्ति ततो निर्देशो न युक्त इति । तत्र किं कारणं ‘अन्यतोऽपीति’ वचनात्सिद्धेः ।

भवदादियोग इति चेन्नान्यत्रापि दर्शनात् ॥ २ ॥ स्यान्मत भवदादियोगे अन्यतोऽपि लक्षणव्याक्रियते, नान्यत्रेति तसोनेत्पत्तिरिति तत्र । किं कारणमन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्र तस प्रयोगो दृश्यते नार्थतो न शब्दतोनाभिधानतः स मध्यम इति ।

प्रतिसेवनेति पत्वाभावः क्रियांतराभिसंबंधात् ॥ ३ ॥ यथा विगताः सेवकाः, अस्मादस्मान् द्विसेवको ग्राम इति पत्य न भवति तथा प्रतिगता सेवना प्रतिसेवनेति क्रियांतराभिसम्बन्धात् पत्य न भवति ।

पुलाकादयः संयमादिभिः साध्याः ॥ ४ ॥ एते पुलाकादय पञ्च निर्मथनिशेषा संयमादिभिरष्टाभिरनुयोगैः साध्या व्याख्येया इत्यर्थः । तद्यथा क' कस्मिन्समये भवति ? पुलाकः कुशप्रतिसेवना कुशीलाः द्वयोः संयमयोः सामायिकच्छेदोपस्थापनयोर्भवति । कपायकुशीला द्वयोः परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाप-
राययोः पूर्वयोश्च । निर्मथ स्नातकाः एकस्मिन्नेव यथास्थायतसमये । श्रुत-पुलाकः कुशप्रतिसेवना कुशीलाः उत्कर्षेणाभिन्नाक्षरदशपूर्वधरा । कपायकुशीला निर्मथाश्चतुर्दशपूर्वधरा । जवम्येन पुलाकस्य श्रुतमा-
चारस्तु । वकुशकुशीलनिर्मथाना श्रुतमष्टौ प्रवचनमातरः । स्नातका अपगतश्रुताः केवलिनः । प्रतिसेवना—पंचाना मूलगुणाना रात्रिभोजनवर्जनस्य च परामियोगात् बलादन्यतम प्रतिसेवमानः पुलाको भवति । वकुशो द्विविधः उपकरणकुशः शरीरवकुशश्चेति । तत्र उपकरणाभिन्नेकचित्तो विविधविधित्रपरिग्रहयुक्तः, बहुविधोपयुक्तोपकरणकाशी तत्संस्कारप्रतीकारसेवी भिक्षुपकरणकुशो भवति । शरीरसंस्कारसेवी शरीरवकुश । प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन् उत्तरगुणेषु काचिद्विराधना प्रतिसेवते । कपायकुशीलनिर्मथस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति तथैवमिति सर्वेषां तीर्थकरणात्तीर्थेषु भवति । लिंग-द्विविध द्रव्यलिंग भावलिंग च भावलिंग प्रतीत्य सर्वे पञ्च निर्मथा लिंगिना भवतीति । द्रव्यलिंग प्रतीत्य भाग्याः । लेस्या—पुलाकस्योत्तरास्तिस्रो लेस्या भवति । वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः पदपि । कपायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेश्चतस्र उत्तरा । सूक्ष्मसापरायस्य निर्मथस्नातकयोश्च शुक्लैव केवला भवति । अयोगशैल प्रतिपत्ता । अलेश्या । उपपाद-पुलाकस्य उत्कृष्ट उत्पाद, उत्कृष्टस्थितिषु देवेषु सहस्रारे, वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयो द्वाविंशतिसागरापमस्थितिध्वारण-युतकल्पयोः, कपायकुशीलनिर्मथयो स्नातकस्नायत्रिंशत्सागरापमस्थितिषु । सर्वार्थसिद्धौ सर्वेषामपि जघन्य । सौधर्मकल्पे द्वे सागरापमस्थितिषु स्नातक-
स्थानस्थानानि पुलाककपायकुशीलयो, तौ युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छत, ततः पुलाको व्युच्छिद्यते । कपायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलवकुशा युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छन्ति, ततो वकुशो व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीला व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसंख्येयानि गत्वा कपायकुशीलो व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वं अकपायस्थानानि निर्मथ प्रतिपद्यते । सौम्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते । अतो ऊर्ध्वमेक स्थान गत्वा स्नातका निर्वाण प्राप्नोतीत्येतेषां संयमल-
भिरनतगुणा भवतीति ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालकारे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

आह—आसन्नदोषानवलितस्य परिस्रवदवतोऽपि कुशलस्य कर्मागमद्वारस्तरणादिद्युपपादितः सव-
रपदार्थ, तदनन्तरनिर्देशभाविनी निर्जराभिधीयतामित्यत्र ब्रूम—नासाविह पुनर्बलव्या कुतस्तपोनुभव-
संबन्धेन यस्मात्पुरेव व्याख्याता । यथानामोपयुक्तविचित्रफलकर्मनिवृत्तिनिर्जरा । तत्रानुभयः सप्राप्त इति

चेनार्थवशाच्छास्त्रगरीयस्यपरिहारार्थत्वाच्च । सन्नानतरनिर्देशाहेति चेत्तथैवामिहिता “तपसा निर्जरा चेति” । अत एव गुप्तवाक्यवसान । इतरथा हि उभयहेतुत्वविपर्ययेण यत्र कचनानभिधान स्यात् ।

आह प्रकृत्या निर्जरा मोक्षोभिधातव्यः । स चातुपसप्राप्तकेवलज्ञानावस्थस्य नोपपद्यते । इत्यतः केवलज्ञानमेव तानयथा भवति तथोपदेष्टव्यमित्युच्यते । नैतदपि भूयो निर्देशार्हं वेदितव्यं कुतो यस्माद्व्यानप्रकरणे व्याख्यातः—

मोक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलं ॥ १ ॥

अथवा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं इत्युपक्षिप्य लक्ष्णोत्पत्तिविषयनिबधनादिभिर्निर्देशैर्दर्शनचारित्रे समर्थितं ज्ञानं च प्रमाणस्वभावं पञ्चविधमस्युपेत्य तत्र चतुष्टयस्य लक्ष्णोत्पत्तिहेतुविषयनिबधनाः प्रकाताः अतः परमिदं वक्तव्यमेवमुत्पद्यते केवलमिति अत्र ब्रूमः—न वक्तव्यं पुनर्यस्मात्पुरस्तादेव व्याख्यातं सन्नानिरुपादानाकृतसत्ततिचारित्र्यभ्यानाग्निप्रज्जलितेधनमोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलं किमुत्पद्यते इत्युपदिष्टमिति वाक्यशेषः ।

वृत्तिप्रसंगो लब्धवर्धमिति चेन्न क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमिह वृत्त्यानिर्देशं कर्तव्यः । मोहज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयात्केवलमिति किमर्थो लब्धवर्धमिति तन्न किं कारणं ? क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् । प्रागेव मोहक्षयमुपनीयार्तमुद्धृतं क्षीणकपायव्यपदेशमनाप्य ततो युगपदज्ञानदर्शनानरणांतरायाणां क्षयं कृत्वा केवलमवगमोति ।

तत्क्षयहेतुः केवलोत्पत्तिरिति हेतुलक्षणविभक्तिर्निर्देशः ॥ २ ॥ तत्क्षयं केवलज्ञानोत्पत्तेर्हेतुरिति कृत्वा तदभिसंबन्धायोक्तिकया हेतुलक्षणया विभक्त्या निर्देशं क्रियते ।

तत्क्षयः प्रणिधानविशेषात् ॥ १ ॥ तेषां मोहादीनां क्षयो भवति कुतः ? प्रणिधानविशेषात् । परिणामविशेषादिति यावत् । तद्यथा—पूर्वाहितेन विधिना परमतपोविशेषैः प्रशस्ताप्यनसायप्रकर्षात् विशुद्धयत शुभाभिमतः प्रकृतयः स्फूर्तिर्भवति । अप्रशस्ताश्च तत्र भूयो विळीयते । तत्र कश्चिद्देवकसम्यग्दृष्टिप्रमत्तगुणस्थाने सप्तप्रकृत्युपशमात् श्रेण्याराहणामिमुखधारिणोहमुपशमयितुमारभते । अपर-असयत्सयतासयतप्रमत्तसयताप्रमत्तसयतगुणस्थानेषु कस्मिंश्चित्सप्तप्रकृती, क्षयमुपनीय क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा चारिणोहमुपशमयितुमुपक्रमते । ततोऽथाप्रवृत्तकरणमपूर्वकरणमनिवृत्ति-करणं च कृत्वा उपश्रमश्रेणिमारुह्यापूर्वकरणोपशमकगुणस्थानव्यपदेशमनुभूय तत्राभिननशुभाभिसंधितनूकृतपापकर्मप्रकृतिस्थित्यनुभागं विवर्द्धितशुभकर्मावुभव, अनिवृत्तिरादरसापराधोपशमकगुणस्थानमधिहृत्वा नपुंसकदेवदह्यविदेनोकपायपदकपुविदाप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसौधद्वयमायाद्वयलोभद्वययोऽवमानसज्जलनसंज्ञिका प्रकृती । क्रमेणापशमय्य ततः सूक्ष्मसापरायप्रथमतमये मायासञ्चलने चोपशमं गते सर्वमोहप्रकृत्युपशमात् उपशान्तकपायव्यपदेशमागमयति । आयुषं क्षयात् त्रियते । अथवा पुनरपि कपायानुदीरयन् प्रतिनिरर्त्तत । स एव चान्यो वा विशुद्धाभ्यवसायानुपरतोत्साहः पूर्ववत् क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा कर्मविशुद्ध्या महत्या विमुञ्चन् क्षयकश्रेणीमनुप्रपद्य तैरेव कारणैश्चाभिः पूर्ववदपूर्वकरणक्षयकतामादिलिप्य तत ऊर्ध्वं कपायाष्टकं क्षयं कृत्वा नपुंसकदेव नाशमापाद्य स्त्रीरदमुन्मील्य नोकपायपदकपुरे प्रक्षिप्य क्षययित्वा पुनरदं क्रोधसज्जलने, क्रोधसज्जलनं मानसज्जलने मानसज्जलनं मायासञ्चलने, मायासञ्चलनं च लाभसञ्चलने, सक्रमक्रमेण वादरकृष्टिनिभागेन विलयमुपनीय, अनिवृत्तिरादरसापरायक्षयकभावनमनाप्य, लोभसज्जलनं वनूळ्य सूक्ष्मसापरायक्षयकभावमनुभूय, निरवशेषं मोहनीयं निर्मूलकाय कययित्वा क्षीणकृष्णतामधिहृत्वा, अवतारितमोहनीयमार-उपान्तमे समये निद्राप्रचले प्रलयमुपनीय, पचानां ज्ञानानरणाणां चतुर्णां दर्शनावरणाणां पचानामतरायाणां चान्तसमये समुपगम्य तदनंतरं ज्ञानदर्शनस्वभावं केवलपर्यायमतकर्तव्यविभूतिविशेषं निःसपत्नमवाप्य निरुपलेषं कमलमिगमलः साक्षात्ति-

कालवर्द्धनस्यार्थपक्षभावः । तर्थापत्तिरहितदर्शनः । अथातिरिक्तवस्तुसम्बन्धः, अतः अनित्यत्वात् तत्त्वकिरणदाशयस्योपदर्शनस्त्वारकाधिपतिरिव जलनृतिः केवली भवति ।

आह व्याख्यात प्रतिबंधादिनिर्मुक्तसम्बन्धदर्शनानन्तर्यसम्बन्धित केवली, तदात्मकानस्य तत्त्वकर्तृत्वे हेतुत्वमुपगतः । अथ किलक्षणः कलाव हेतुत्वोऽं भवतीत्युभयमभिधीयतानिचयैः ध्ये । तस्य बहु भगवतः केवलस्यैव व्यापकस्य विभवतः स्वभावावितानतयापेमायः पूर्वदृग्बन्धनवस्तुद्वयस्याऽऽवृत्तवद्वेगोत्रावुपपन्नः ।

बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविशमोक्षो मोक्षः ॥१॥

निष्पाददर्शनादिहेत्वभावादभिनवकर्पादानाभावः ॥ १ ॥ निष्पाददर्शनादीना पूर्वोक्तानि च कर्मात्मकहेतूनां विरोधिकारणभावात् कार्याभाव इत्यभिनवकर्पादानाभावः ।

पूर्वादितनिर्जराहेतुसन्निधाने चार्जितकर्मनिर्णयः ॥ २ ॥ पूर्वोदितानां निर्जराहेतूनां सन्निधानेऽर्जितस्य च कर्मणो निरासो भवति । ताम्या दधहेतूनां विनिर्वाण्यनिति हेतुलक्षणादिनित्तिनिर्देशत्वात् । भवत्यतिहेतुसमोक्तवशेषकर्मव्यत्यय युगान्तरादिक प्रत्येतव्य कृत्स्नकर्मविशमो मोक्षः ।

आद्यभावादंवाभाव इति चेन्न दृष्ट्यादंत्ववीजवत् ॥ ३ ॥ त्याग्यत कर्मबंधतत्तानत्यापभावादंतेनाप्यस्य न भवितव्य, दृष्टिपरीतकल्पनाया प्रमाणाभावादिति तत्र किं कारण ? दृष्ट्यादस्य बीजवत् । यथा बीजाकुसंतानेऽनादौ प्रवर्तमानेऽन्तर्भावनाभिनेपहताङ्कुरादिकनिर्णयतोऽस्य दृष्टतया निष्पाददर्शनादिप्रत्ययसामानाधिक्यतत्तावनादौ ध्यानानलनिर्देशे कर्मबीजे भवाङ्कुरोत्पत्त्याभावात्तन्मोक्ष इति दृष्टानिदमनहोतुमशक्यं । उक्तं च,—

दग्धे बीजे यथासत्तं प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ।

कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहते भवाङ्कुर ॥ इति ॥

कृत्स्नस्य कर्मत्वेन क्षयः कर्मक्षयः, सतो द्रव्यस्य द्रव्यत्वेन विनाशो नास्ति कथं तर्हि ? पर्यायेण, तस्योत्पत्तिमरणादौ न भवितव्य, तन्मुखेन द्रव्यमपि व्यय मार्गति व्ययदिश्यते । ततः पुनर्द्रव्यस्य कारणवशात्कर्मचर्यापमानमप्यस्य तत्प्रत्ययानुसृतुमभिधाने तत्तन्निर्णयश्चैतत् तस्य क्षयः इत्युरासो भवतीति युक्तमेव कृत्स्नकर्मक्षय इति ।

भावसाधनो मोक्षप्रसङ्गो द्विविधो विप्रयोगक्रियामात्रगतेः ॥ ४ ॥ मंक्ष अतने इत्यस्य मोक्षेण मोक्ष इति भावसाधनं शब्दा द्विविधः नोक्त्यनाचकारेणत्वात् । कुतः ? विप्रयोगक्रियामात्रगतेः । कृत्स्नस्यैव कर्मक्षयं सद्रूपेणोपचरुत्विधनवत् प्रसिद्धं त तत्र कर्मोदोदात्ताणां क्षयविनाशा गुणस्थाननेन निर्दिष्ट, सत्कर्माच्छेदस्तु न प्रतिपादितः न विवियत,—

कर्पाभावो द्विविधः यत्नसाध्योऽयत्नसाध्यश्चेति ॥ ५ ॥ तत्र चरमेहेतस्य नरकतिर्गदे-

वायुगमनावोऽयत्नसाध्य —अतत्त्वात् । यत्नसाध्य इत उर्व्वमुच्यते अतनयतस्यमृदुदयादिषु चतुषु गुणस्थानेषु कर्त्तृनिश्चिदनानुबन्धितोऽनानुभावालोभनिष्पादनस्यमिदम्यातत्त्वस्यकल्पमकृतितत्त्वतत्त्वितनरकन गुणाध्यवसायनिश्चितपरशुपातेन निर्मूळ निच्छिद्यते । निदानिद्राप्रचलाप्रचलात्मनगृहीतरकगतिनिर्देशात्तत्तद्विचित्रुर्दिशतिनरकगतिविधेमातिशयोक्त्यालुर्ग्यातयोत्तथास्तस्मिन्नासारान्नक्षकाना वेदिताना प्रकृतीना पूर्वेनांश युगान्तरनिवृत्तिप्रदरनारायणेन समाधिचक्रेण विषयनरकान्तेति । ततः पर कथासाधकं नष्टं करोति स एव युगान्तरपुनरुदयेः साविदक्ष क्रमेण तत्रैव क्षयमुपगत, नोकारणस्य चक्रेण प्रहारेण निपातयति । ततः पुनरेतच्छब्दनोपमानमायाः क्रमेण तदुदरगतिक क्षयनमास्त्यति । येमसज्जलनः सूत्रसाधयाते यावत् । निद्राप्रचले क्षीणकथयतेतत्तत्प्रत्ययान्तने सनये

प्रलयमुपगच्छतः । पञ्चानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पञ्चानामतरायाणां च तस्यैवात-
समये प्रक्षयो भवति । अन्यतरवेदनीयदेवगत्यादारिकत्रैक्रियिकाहारकतैजसकार्माणशरीरवधनपचसपात-
संस्थानपट्टीदारिकत्रैक्रियिकाहारकशरीरागोपागपट्सहननपचप्रसृत्त्वर्णपचाप्रसृत्त्वर्णपचद्वयपचप्रसृत्तरस-
पचाप्रसृत्तरससर्गाष्टकदेवगतिप्राधान्यानुपूर्व्यागुरुद्वयवृत्तपरवातोऽनृशसप्रसृत्तिविहायोग्यपर्याप्तकप्रत्येक-
शरीरास्थिरास्थिरशुभानुभदुर्भगमुस्वरदुस्वरानादयायशस्कीर्तितानिर्माणनामनीचैर्गोत्राख्या द्वासप्ततिप्रकृतपः
अयोगकेवलिन उपालस्यसमयं विनाशमुपयाति । अन्यतरवेदनीयमनुष्यायुर्मनुष्यगतिपचैद्रियजाति-
मनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यं तस्योदरपर्याप्तकनुभगादेयशस्कीर्तितैजसनामोच्चैर्गोत्रसङ्गिकानां प्रयोदशानां
प्रकृतीनामयोगकेवलिनध्वरमसमये व्युच्छेदो भवति ।

आह किमासां पौद्गलिकीनामेव द्रव्यकर्मप्रकृतौना निरासान्मोक्षाऽऽसीयत उत भावकर्मणोऽनृत्यश्रोत्रपते-

औपशमिकादिभ्यस्त्वानां च ॥ ३ ॥

किं ! मोक्ष इत्यनुवर्तते ।

अप्यस्त्वग्रहणमन्यपारिणामिकानिचवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ अन्येषां जीवत्वादीनां पारिणामिकानां
मोक्षानुत्थायामानिवृत्तिज्ञापनार्थं भव्यग्रहणं क्रियते । तेन पारिणामिकेषु भव्यत्वस्य औपशमिकादीनां
च भावानामभारान्मोक्षो भवतीत्यवगम्यते । ननु च द्रव्यनिरासं अभिहितं तन्निमित्तानां निवृत्तिरपि दिव-
गम्यत इति नार्थोनेन यागेन नपदोष । नायमेकातः-निमित्तापाये न निमित्तकानां निवृत्तिः* अपि चार्थाव-
गमेऽपि सिद्धे साक्षात्प्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते-विस्पष्टार्थं वक्ष्यमाणलक्षणेनिर्देशार्थं,

आह यद्यपयगौ भाग्येवरते प्रतिज्ञायते ननु औपशमिकादिभावनिवृत्तिवत् सर्वक्षापिकनिवृत्तौ
अन्यपदेसो मुक्तस्य प्राप्नोतीति ? स्यादेतदेव यदि विशेषो नोच्येत अस्ति तु विशेष इति अपवाद-
विधानार्थमिदमुच्यते,—

अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥

अन्यत्रशब्दोप वर्जनार्थो दृष्टश्च, तन्निमित्त. सिद्धत्वभ्य इति विभक्तिनिर्देशः । यथा—“अन्यत्र श्रोण
भीष्माया सर्वे योद्धा परासुरा” इति ।

अन्यशब्दप्रयोगे तद्विज्ञानमिति चेन्न स्वार्थिभूत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमन्यशब्दप्रयोगे कौ-
विभक्तिर्विज्ञायते यथाऽन्यो देवदत्तादिति अन्यत्र शब्दोऽयं तस्मान्निर्देशो नोपपद्यते इति तन्न । किं कारणं ?
स्वार्थिकत्वात् । स्वार्थिकोऽयं न, केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वभ्योऽन्यस्मिन्नप्यभिधिरिति ।

अनंतरीयादिनिवृत्तिप्रसंग इति चेन्नात्रैवानर्थात् ॥ २ ॥ स्यादेतत्तत्प्रसङ्गादीनां चतु-
र्णां क्षापिशाना समसादितस्या निवृत्तिरनंतरीयादीनां प्राप्नोतीति ? तन्न । किं कारणं ? अत्रैवातर्थात्
ज्ञानदर्शनादिनाभाविनो द्यवतरीयादयः अत्रैवानर्भवति । अनंतसामर्थ्यहीनस्यानतान्त्रोपवृत्त्यभावात् ।
ज्ञानमयत्वाच्च मुरस्यति ।

बंधस्याव्यवस्थाश्चादिवदिनि चेन्न भिद्यद्दर्शनागुच्छेदे कार्यकारणनिवृत्तेः ॥ १ ॥
स्यादेतत्तथाऽन्यदीनामेकस्मिन् बंध उच्छिन्नेऽपि पुनर्यथातरसमसादव्यवस्था तथा जीवस्यापि कस्मि-
न्धिद्वयेऽप्यगतेऽपि यथातरप्रसंग इति तन्न । किं कारणं ? भिद्यद्दर्शनागुच्छेदे कार्यकारणनिवृत्तेः । पुन-
र्बंधत्वमात्राद्वाभावात् ।

पुनर्वंधप्रसंगो जानतः पश्यतश्च कारुण्यादिति चेन्न सर्वान्वयपरिज्ञायात् ॥ ४ ॥
स्यादेतद्भयमनर्णो निमग्न जगदसौ । जानतः पश्यतश्च कारुण्यमुत्पद्यते ततश्च बन्ध इति तन्न । किं कारणं

सर्वास्त्रपरिक्षयात् । भक्तिस्नेहकृपास्पृहादीनां रागविकल्पत्वाद्गीतरागे न ते संतीति ।

अकस्मादिति चेदनिर्घोषप्रसङ्गः ॥ ५ ॥ यदि कारणमंतरैरेव मुक्तस्य बंधः कल्प्यते ननु अनिर्घोषः स्यात् । मुक्तिप्राप्त्यनंतरमेव बंधोपपत्तेः ।

स्थानवत्त्वात्पात इति चेन्नानास्त्रवत्त्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत्स्थानवत्त्वान्मुक्तस्य पातः प्राप्नोतीति ! तन्न । किं कारणं ! अनास्त्रवत्त्वात् । आस्त्रवता हि यानपात्रस्याधःपतनं दृश्यते न चालवो मुक्तस्यास्ति ।

गौरवाभावाच्च ॥ ७ ॥ गौरववतो हि तालफलस्य तत्पतितवृत्तसंयोगाभावे पतनं दृष्टं नागौरवस्याकाशस्य न च गौरवमस्ति मुक्तस्येति पाताभावः । यस्य हि स्थानवत्त्वं पातकारणं तस्य सर्वेषां पदार्थानां पातः स्यात् स्थानवत्त्वादिशेषात् ।

परस्परोपरोध इति चेन्नावगाहनशक्तियोगात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत अवपः सिद्धावगाहः आकाशप्रदेशः आधारः, आधेयाः सिद्धा अनन्ताः ततः परस्परोपरोध इति ! तन्न । किं कारणं—अवगाहनशक्तियोगात् । मूर्तिमत्त्वपि नामानकमग्निप्रदीपप्रकाशेषु अल्पेऽप्यवकाशे न विरोधः किमग्नौ पुनरमूर्तिषु अवगाहनशक्तियुक्तेषु !

तत एव जन्ममरणद्वंद्वोपनिपातव्याघाधानिरहात् परमसुखिनः ॥ ९ ॥ तत एव मूर्तित्वादेवेत्यर्थः यस्य हि मूर्तिरस्ति तस्य तत्पूर्वकः प्रीतिपरितापसंबंधः स्यात्, न चामूर्तानां मुक्तानां जन्ममरणद्वंद्वोपनिपातव्याघादाऽस्ति, अतो निष्पीडावत्त्वात्परमसुखिनस्ते ।

न तस्यास्त्युपमानमाकाशपरिमाणवत् ॥ १० ॥ यथा परमाण्ववगाहक्षेत्रमारभ्य एकैकप्रदेशवृद्ध्या कल्प्यमानं सातिशय क्षेत्रमाकाशपरिमाणं पुनरिदमेतैः पुपमार्थकल्पनाभावान् अनुपमानं तथा सुखशब्दाधोऽपि प्रकर्षाप्रकर्षयोगात् ससारगतः सातः । मुक्तानां पुनः परमानंतपरिमाणयोगान्निरतिशय इत्यनुपमानः ।

अनाकारत्वादभाव इति चेन्नानीतानंतरशरीरानुविधायित्वात् ॥ ११ ॥ स्यादेतन्मुक्तानां परित्यक्तमूर्त्तीनामाकाराभावादभावः प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं—अनीतानंतरशरीरानुविधायित्वात् ।

शरीरानुविधायित्वे तदभावाद्द्विसर्पणप्रसंग इति चेन्न कारणाभावात् ॥ १२ ॥ स्यान्मत यदि शरीरानुविधायी जीवस्तदभावात्स्वाभाविकलोककाशप्रदेशपरिमाणत्वात्तावद्द्विसर्पणं प्राप्नोतीति ! तन्न । कुतः कारणाभावात् । पुनर्विसर्पणकारणाभावाच्च विसर्पति ।

नामकर्मसंबंधात् सहरणविसर्पणधर्मत्वं प्रदीपप्रकाशवत् ॥ १३ ॥ यथा प्रदीपप्रकाशोऽवधृतपरिमाणं शरावमानिकापवरकादिद्रव्योपष्टम्भान्महानल्पथं भवति तथा नामकर्मसंबंधात्परिच्छिन्नहरिमाणोऽपि जीवः सहरति विसर्पति च । तदभावाच्च सहारो विसर्पणं वा मुक्तस्य जीवस्य ।

मूर्त्तिर्बद्धैर्मर्यादिति चेन्नाभयलक्षणप्राप्तत्वात् ॥ १४ ॥ स्यान्मतं मूर्तेः प्रदीपप्रकाशः अभूर्त्तस्यात्मनः सहरणविसर्पणधर्मत्वं साध्ये दृष्टान्तो जोषपद्यते इति ! तन्न । किं कारणं ! अभयलक्षणप्राप्तत्वादुपयोगस्वलक्षणार्थक्षयाऽमूर्त्तः । नवपरिणामोपेक्षया मूर्त्तः । उक्तं च—

बंधं पडिप्यत्तं लक्ष्मणदो हवदि तस्स णाणच
तस्सा अमूर्त्तिमुतो णपयो होदि जीवस्स । इति ।

तस्मादस्यचिन्मूर्त्तत्वात्तत्वं साम्यमेव दृष्टव्येन ।

अनित्यत्वप्रसंग इति चेन्न तावन्मात्रस्य निर्दिदिक्षितत्वाच्चंद्रसूचीवत् ॥ १५ ॥ स्यादेतत्सहरणविसर्पणधर्मत्वादेव प्रदीपप्रकाशवदनित्यत्वं प्राप्नोत्यत्मन इति ! तन्न । किं कारणं ! तावन्मात्रस्य निर्दिदिक्षितत्वात्तथा चंद्रमुखी कन्येति बह्वन्धरे गुणा या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते तथा

तथागतिपरिणामाच्चाग्निशिखावत् ॥ ६ ॥ यथा तिर्यक्पुनस्वभावसमीरणसबधनिरुक्त्युक्ता प्रदीपशिखा स्वभावाद्दुपतति तथा मुक्तात्माऽपि नानागतिविकारणकर्मनिवारण सति ऊर्ध्वगतिस्वभावात्त्वा-
दूर्ध्वमेवरोहति ।

असंगत्वव्यपच्छेदयोरर्थादविशेषादनुवादप्रसंग इति चेन्नाऽर्थान्यत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेत-
दसंगत्वव्यपच्छेदयोरनार्थपर्ययविशेष इति पीनकक्ष्य प्राप्नोति—वज्रातिरापि व्यतिपग वर्तत इति ? तत्र ।
किं कारण ? अर्थान्यत्वात् । अन्योन्यानुप्रवेशे सत्यभिभागेनाप्रस्थान बधः । परस्परप्राप्तिमात्र संग इत्यस्यर्थ-
विशेषः । तस्मात्क्रियाकारणधर्माधर्माभावेऽपि हेतुतरान्मुक्तस्य गतिरप्यनुज्ञाप्यते ।

नोदाहरणमजाचूर्माकृतावेद्यादिति चेन्न तिर्यग्गमनप्रसंगात् ॥ ८ ॥ स्यादेतदजावृद्ध-
व्य मुक्तगमनीतिब्रह्मब्रह्मण न भवति कुतः कारुतावेद्यादिति तन्न । किं कारण ? तिर्यग्गमनप्रसंगात् ।
यदि भावतावेद्यात्तस्य गमन स्यात्तिर्यक्पुनस्वभावधर्मत्वान्मरुतस्तिर्यग्गमनमेव स्यान्नोर्ध्वम् ।

ऊर्ध्वगम्य भावे तद्भावप्रसंगोऽग्नेरौष्ण्याभावेऽभाववदिति चेन्न गत्यंतरनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ ९ ॥
स्यान्मत यथोष्णस्वभावस्याग्नेरौष्ण्याभावेऽभावस्तथा मुक्तस्योर्ध्वगमन स्वभावस्तद्भावेऽभावः प्राप्नोतीति-
चेन्न । किं कारण ? गत्यंतरनिवृत्त्यर्थत्वात् । तथा च मुक्तस्योर्ध्वमेव गमन न दिग्तरगमनमित्यप्य स्वभावो
नोर्ध्वं गमनमेवेति ।

ऊर्ध्वज्वलनवद्वा ॥ १० ॥ यथोर्ध्वज्वलनस्वभावावेऽप्यग्नेर्वैगवद्दृष्ट्याभिघातात्तिर्यग्ज्वलनेऽपि ना-
ऽग्नेर्वैनाशो दृष्टस्तथा मुक्तस्योर्ध्वगतिस्वभावावेऽपि तद्भावेभाव इति ।

अत्राह—ऊर्ध्वज्वलनस्वभावस्याग्नेर्वैगवदभिघातात्तिर्यग्ज्वलने सति विरोधादूर्ध्वज्वलनाभावो युक्तः । मु-
क्तस्य तु पुनः स्वभावात्तिलोपहेतुर्भावाद्ूर्ध्वगत्युपरमोनुपपन्न इत्युच्यते लोकातालोर्ध्वगतिर्मुक्तस्य कुतः ?

धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ९ ॥

गत्युपग्रहकारणभूतो धर्मास्तिकाया नोपपत्तीत्यलोके गमनाभावः । तद्भावे च लोकालोकाविभागा-
भावः प्रसज्यते ।

किं पुनरेते परिनिर्दिष्टाः कर्मणशरीरोपशमकादिभावनिरूपाख्या पयायान्तरेण शक्याः व्यपदेश्युः,
तातातान्वयहार एव निर्गारयितव्या इत्युच्यते—शक्याः । कथं ? यस्मात्तल्लु ।

क्षेत्रकालगतिलिंगतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञाना-

वगाहनांतरमंरूपाल्पबहुत्वतः साध्याः ॥ १० ॥

प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतत्रनयद्वयापेक्षया क्षेत्रादिभिः साध्याः सिद्धाः ॥ ११ ॥ एतेः क्षेत्रादिभिर-
नमद्वयवार्तादशभिरनुग्रहद्वारे प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतत्रनयद्वयापेक्षया साध्या चित्त्वा विकल्प्या । के
नस्त ? सिद्धा । तथा क्षेत्रेण तावत्—कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यति ।

सिद्धिक्षेत्रे कर्मभूमिषु वा ॥ १ ॥ सिद्धिक्षेत्रे कर्मभूमिषु वा प्रत्युत्पन्नविषयप्राप्तिनयार्पणेन
सिद्धिक्षेत्रे स्वप्रदेशे, आकाशप्रदेशे वा सिद्धिर्भवति । भूतानुग्रहतत्रनयविषयाणां जन्म प्रति पञ्चदशानु
कर्मभूमिषु सहस्रण प्रति मानुषधर्मे सिद्धिः । ऋतुसूत्रनय शब्दभेदाद्य त्रयः प्रत्युत्पन्नविषयप्राप्तिनयः
क्षेत्रा नया उभयभावाविषयाः ।

कालेन—कस्मिन्काले सिद्धि—एकसमये उत्तर्षिण्यसर्पिण्योर्या विज्ञेयेण प्रत्युत्पन्ननयार्पेक्षया एकसमये
सिध्यन् निर्दो भवति । भूतानुग्रहापननयार्पणया देहा जन्मनः सहस्रणतश्च । तत्र जन्मनः अविज्ञेयेण
उत्तर्षिण्यसर्पिण्योर्जातः सिद्धयति । विज्ञेयेणावसर्पिण्यां मुखमद्दुःखमाया अते भागे दुःखमनुग्रहाणां
च जातः सिद्धयति । दुःखमनुग्रहाणां जातः दुःखमायां सिद्धयति न तु दुःखमायां जातः । अन्यथा नैव

सिद्ध्यति । सहरणतः सर्वसिन्काळे अवसर्पिण्यामुत्सर्पिण्यां च सिद्ध्यति ।

गतां—कस्यां गतौ सिद्धिः ? सिद्धिगतौ मनुष्यगतौ वा विशेषः । प्रत्युत्पन्ननयाप्रयेण न सिद्धिगतौ सिद्ध्यति । भूतविषयनयापक्षया द्विधा कल्पना अनंतरगतौ एकांतरगतौ च । तत्रानतरगतौ मनुष्यगतौ सिद्ध्यति । एकांतरगतौ चतसृषु गतिषु जातः सिद्ध्यति ।

लिंगन—केन चित्सिद्धः । लिंगं त्रिविधो वेदः । अवेदत्वेन त्रिम्यो वा वेदेभ्यः सिद्धिः । वर्तमान-विषयविवक्षायामवेदत्वेन सिद्धिर्भवति । अतीतमोचनयापेक्षया अविशेषेण त्रिम्यो वेदेभ्यः सिद्धिर्भवति । भावं प्रति, न तु द्रव्यं प्रति । द्रव्यापेक्षया तु पुल्लिङ्गेनैव सिद्धिः । अपरः प्रकारः-लिंगं द्विविधं निर्ममलिंगं स-प्रमलिंगं चेति । तत्र प्रत्युत्पन्ननयाप्रयेण निर्ममलिंगं न सिद्ध्यति । भूतविषयनयापेक्षेन तु भजनीय । तीर्थेन-

तीर्थसिद्धिर्द्वेषा तीर्थं कुरेतरविकल्पात् ॥३॥ तीर्थसिद्धिर्द्वेषा भवति-तीर्थकारत्वेनेतरत्वेन च । सति के-चित्तीर्थंकरे सिद्धाः । अपरेऽन्यथा सिद्धा असति चेति । चारित्र्येण केन सिद्ध्यति । अन्यपदेशेनैकचतुःपञ्चविकल्पचारित्र्येण वा सिद्धिः । प्रत्युत्पन्नाच्च ते हि नयवशान्न चारित्र्येण व्यपदेशविरहितेन भावेन सिद्धिः । भूतपूर्वगतिर्द्विधा अनंतरव्यवहितभेदात् । आनंतयेण यथाक्यातचारित्र्येण सिद्ध्यति व्यवधानेन चतुर्भिः पञ्चभिर्वा । चतुर्भिस्तावत्—सामायिकच्छेदोपस्थापनासूक्ष्मसापरायणथाक्यातचारित्र्यैः । पञ्चभिस्तैरेव परिहारविशुद्धिचारित्र्याधिकैः ।

स्वशक्तिपरोपदेशनिमित्तज्ञानभेदात् प्रत्येकबुद्धबोधितविकल्पः । केचित्प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । परोपदेशमनपेक्ष स्वशक्त्यैवाविर्भूतज्ञानातिशयाः । अपरे बोधितबुद्धसिद्धाः, परोपदेशपूर्वकज्ञानप्रकर्षात्कदिनः । ज्ञानेन—एकेन द्वित्रिचतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैः सिद्धिः । प्रत्युत्पन्नमाहिनयनिरूपणया केवलज्ञानेनैकेन सिद्धिर्भवति । भूतपूर्वगत्या तु द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैर्भवति । द्वाभ्यां—मतिश्रुतज्ञानाभ्याम्—त्रिभिर्मतिश्रुतावधिभिः मतिश्रुतमनःपर्ययैर्वा । चतुर्भिर्मतिश्रुतावधिमनःपर्ययैः ।

अवगाहनं द्विविधं-उत्कृष्टजघन्यभेदात् ॥ ४ ॥ आत्मप्रदेशव्यापित्वमवगाहनं द्विविधं । उत्कृष्टजघन्यं चेति । तत्रोत्कृष्टं पञ्चधनु शतानि पञ्चविंशत्युत्तराणि । जघन्यमर्द्धचतुर्धनयः देशानां । मध्ये विकस्याः एतास्मिन्नवगाहं सिद्ध्यति पूर्वभावप्रज्ञापननयापेक्षया । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनेन तु एतास्मिन्नेव देशानि । किमतर सिद्ध्यता । अनंतरं च सिद्ध्यति सांतरं च ।

अनंतरं जघन्येन द्वौ समयौ उत्तरर्पणादौ ॥ ५ ॥ आनंतयेण जघन्येन द्वौ समयौ सिद्ध्यति साकर्पणादौ ।

सांतरं जघन्येनैकः समयः उत्तरर्पेण पञ्मासाः ॥ ६ ॥ सिद्ध्यतां सिद्धिविरहकाळोऽंतरं जघन्येनैकः समयः । उत्तरर्पेण पञ्मासाः प्रत्येतव्याः ।

जघन्येन एकउत्तरर्पेण अष्टशतमिति संख्या ॥ ७ ॥ एकसमये कति सिद्ध्यन्ति । जघन्येनैकः उत्तरर्पेणाष्टशतमिति संख्यावर्गतव्याः ।

क्षेत्रादिभिर्गभिधानां परस्परतः संख्याविशेषः अल्पबहुत्वं ॥ ८ ॥ क्षेत्रादिभिरेकादशाभि-रभिन्नानां परस्परतः संख्यात्रयोपत्यबहुत्वमिगुच्यते । तद्यथा—प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया सिद्धिध्वजे सिद्ध्यतीति-नास्त्यत्यबहुत्व । भूतपूर्वनयापेक्षया तु चिन्त्यते—क्षेत्रसिद्धा द्वेषा जन्मतः सहरणतश्च तत्रास्ये सहरणासि-द्धाः । जन्मनिदा सख्ययगुणाः । सर्वस्वाका उत्पत्त्योक्तसिद्धाः । अव्योक्तसिद्धाः सख्येयगुणाः । तिर्यग्यो-क्तनिदाः सख्ययगुणाः, सर्वस्वाकाः समुद्रसिद्धाः द्वीपसिद्धाः सख्येयगुणाः । एव तारदशितेन विशेषेण च सर्वस्वाकाः छायादनिदाः, कायोदसिद्धाः सख्येयगुणाः । जंबूद्वीपसिद्धाः सख्येयगुणाः । धात-कीपदनिदाः सख्येयगुणाः । पुष्करद्वीपार्द्रसिद्धाः सख्येयगुणा इति । काष्ठविभागविधेयः—उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी अनुत्सर्पिण्यनवसर्पिणी चेति । सर्वस्वाका उत्सर्पिणीसिद्धाः । अवसर्पिणीसिद्धाः विशेषाधिकाः,

अनुसर्तप्यवसर्पिणीसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । प्रत्युत्पन्नन्यापेक्षया एकसमये सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्व ।

गतिं प्रति—प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापननयस्य सिद्धिगतौ सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्व । भूतविषयनया-
पेक्षया धानतरगतौ मनुष्यगतौ सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्व । एकातरगतौ तु अल्पबहुत्वमस्ति । सर्वतः
स्तोकास्तिरग्योन्यनतरगतिरिति सिद्धाः । मनुष्येयोन्यनतरगतिरिति सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । नरकयोऽन्यनतरगतिरिति सिद्धाः
सङ्ख्येयगुणाः । देवयोऽन्यनतरगतिरिति सिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ।

वेदानुयोगे—प्रत्युत्पन्ननयाश्रयणे अवेदाः सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्व । भूतविषयनयाश्रयणे तु
सर्वतः स्तोकाः नपुंसकवेदसिद्धाः । छिन्दसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । पुवेदसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः ।

तीर्थानुयोगे—तीर्थकरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः ।

चारित्रानुयोगे—प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया अन्यपदेशेन सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्व । भूतविषयनयाश्रयणे
धानतरचारित्रप्रतिप्रेहे यथाख्यातचारित्राः सर्वे सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्व । व्ययधाने पञ्चचारित्रसिद्धाः ।
अन्ये चतुर्चारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा ।

प्रत्येकबुद्धबोधितबुद्धानुयोगे—अल्पे प्रत्येकबुद्धाः बोधितबुद्धाः सङ्ख्येयगुणाः ।

ज्ञानानुयोगे—प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनस्य केरलेन सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्व । पूर्वभावप्रज्ञापनस्य
सर्वस्तोका द्विद्वामसिद्धाः चतुर्द्वानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । त्रिद्वानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । एव तद्विशेषेण
विशेषेण च सर्वस्तोकाः । मतिश्रुतमन-पर्यवज्ञानसिद्धाः मतिश्रुतज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । मतिश्रुताव-
धिमान-पर्यवज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । मतिश्रुतावधिज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ।

अवगाहनानुयोगे—सर्वस्तोका जघन्यावगाहनसिद्धाः उत्कृष्टावगाहनसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । एव
मध्यसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः ।

अपाधस्ताद्यवभाषातरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा । उपरि यवमप्यातरसिद्धा विशेषाधिका ।

तद्व्यानुयोगे—सर्वस्तोका अष्टोत्तरशतसिद्धाः । अष्टोत्तरशतसिद्धादयः आपचास्तित्वेभ्यः अनतगुणाः
एकात्रपचास्तित्वद्वयः आपचविशतिसिद्धेभ्यः असङ्ख्येयगुणा । चतुर्विंशतिसिद्धादयः आ एकसिद्धेभ्यः सङ्ख्ये
यगुणाः । एवं निसर्गाधिगमयोऽन्यतरजत-पर्यवज्ञानात्मक शकायतीचारित्र्यमुक्त, प्रथमतएवानुकाशित्वया
भिष्यक्तिरक्षण विशुद्ध सम्यग्दर्शन । सम्यग्दर्शनोपलब्धिर्विशुद्ध च ज्ञानमधिगम्य, निक्षेपप्रमाणनिर्देशात्तस्य
क्यादिभिरप्युपायैर्जीवानां परिणामिनीदविकीपशमिकक्षायोपशमिकक्षायकाणां भारानां स्वतश्च विविधा
चेतनानां भोगसाधनानामुत्पत्तिप्रलयपरमात्रममात् निरक्तो भित्पुष्पस्त्रिगुण पञ्चममितो दशलक्षणधर्मो-
नुष्ठानात्तरकलदर्थनाम् । निर्माणमाप्तिरतनायाभिगर्हितश्रद्धासंगभावनारिभिरितारणा अनुप्रेक्षाभिः हिंसी-
कृतानभिभयं संहृतात्मा निरास्त्रस्त्राद्व्यपगताभिनयकर्मोपचय परीपह्ययाद्वाद्यात्मन्यतरतपोनुष्ठानादनुभ
वनाश्च । सम्यग्दर्शिनिरतनिरतना च दिनययतना परिणामाप्पयसामविशुद्धिस्थानातराणामस्तत्त्वेय
गुणोत्कर्षमाप्त्वा पूर्वोपचितं कर्म निर्वरय-सामायिकदीनां च सूत्रमापरायातना सयमविशुद्धिस्थानानामु-
त्तरोत्तरोपलभास्युलकादीनां च विमर्शना सयमासुपालनविशुद्धिस्थाननिरोपणामुत्तरोत्तरप्रीतरया घटमाना-
त्यतप्रहीणासैरोद्भवानो, धर्म्यध्यानीजपादयानसमाविरलः, शुश्रूष्यानीयकल्पयाश्च पृथक्चेकत्प्रतिर्कयो-
ध्यायतरस्मिन् वर्तमानो नानाविधपूर्वोदितहिंशेषमुक्त, वजानाभिपत्तचित्त, पूर्वोदितेन क्रमेण मोहादीन्
धर्म्यं नोत्वा सर्वज्ञानलक्ष्मीमनुभूय, ततः शेषकर्मक्षयाद्वास्त्वनिर्मुक्तः निर्दमपूर्वोपादानेयना निरुपादान
स्वाभिः, पूर्वोपात्तभवविषयोमात् हेतवभाषाचोत्तरस्याणदुर्वासात्तसमसमुद्गमनीय आत्यंतिकमैसातिकं
निरुपम निरतिशय निर्वाणसुखमवाप्नोतीति तत्त्वार्थभावनफलमेतत् । उक्तं च—

१ पञ्चमशिरेष शीयदभुतचतुर्विधविशेषतत्त्वार्थसाधनमोक्षतरकप्रकारेणा प्रकृतानुष्ठातृत्वात्प्रक्षिप्तं केनापि
न तु श्रद्धां विभूता धारतिर्योऽन्यथावेद्यतिरिक्तेन तत्त्वार्थराजधार्मिकमुत्तरार्थं धारयन्तुः प्राकारानां धारि
विभाषते ।

सम्यक्ज्ञानचारित्रसंयुक्तस्यात्मनो भृश । निरास्रवत्पाच्छिजायां नवाया कर्मसतती ॥ १ ॥
 पूर्वाजिन क्षपयतो यथोक्तैः श्रयहेतुभिः । ससारवीजं कात्स्न्येन गोदनीय प्रहीयते ॥ २ ॥ गुम्फ ।
 ततोतरायज्ञानधनदर्शनध्ना-न्यनतर । प्रहीयंतेऽस्य युगपत्त्रीणि कर्माण्यशेषतः ॥ ३ ॥
 गर्भसूत्र्या विनष्टाया यथा वाळा विनश्यति । तथा कर्मक्षय याति मोहनीये क्षय गते ॥ ४ ॥
 ततः क्षीणवत् कर्म प्राप्तोऽवाख्यातसपमं । बीजवचननिर्मुक्त स्नातकः परमेश्वरः ॥ ५ ॥
 शेषकर्मकटापक्ष शुद्धो बुद्धो निरामयः । सर्वज्ञः सर्वदर्शी च जिना भवति केवली ॥ ६ ॥
 कृत्स्नकर्मक्षयादूर्ध्वं निर्वणिमधिगच्छति । यथा दग्धेधनो वह्निर्निस्पादानसततिः ॥ ७ ॥
 दग्धे बाजे यथात्यत प्रादुर्भवति नाकुरः । कर्मराजे तथा दग्धे न राहति भगकुर ॥ ८ ॥
 तदनन्तरमेवोर्ध्वमालाकातास्त मच्छति । पूर्वप्रयोगासगत्यादूर्ध्व-छेदोर्ध्वगोरपैः ॥ ९ ॥
 कुण्डलचक्रडोलायामिदं चापि यथेष्यते । पूर्व. प्रयोगात्कर्मह तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥ १० ॥
 मृच्छपसगनिर्मोक्षायाथा दृष्टप्लवालुनः । कर्मसगविनिर्मोक्षात्तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥ ११ ॥
 एतद्वस्तुद्वेष्टामु बध्छेदायथा गतिः । कर्मवचनविच्छेदाज्जीवस्यापि तथेष्यत ॥ १२ ॥
 ऊर्ध्वगौरवमर्माणो जीवा इति जिनोक्तमैः । ज्ञानगौरवमर्माणं पुद्गल इति चादित ॥ १३ ॥
 यथाधरितयैर्गुरुं च लोष्टाव्यभिचरीचय । स्वभावतः प्रवर्तते तथैर्धर्मागतिरात्मना ॥ १४ ॥
 अतस्तु गतिवैकल्यं तेषां यदुपपद्यते । कर्मणः प्रतिघाताच्च प्रयोगाच्च तदिष्यते ॥ १५ ॥
 अथस्तिर्यक्तयोर्ध्वं च जीवानां कर्मजा गतिः । ऊर्ध्वमेव स्वभावेन भवति क्षीणकर्मणा ॥ १६ ॥
 द्रव्यस्य कर्मणा यद्वदुपपद्यते भवतीत्ययम् । सम तथैव सिद्धस्य गतिर्मोक्षे भवक्षयात् ॥ १७ ॥
 उत्पत्तिश्च विनाशश्च प्रकाशतमसोरिह । युगपद्भूतं यद्वद्वन्निर्माणकर्मणाः ॥ १८ ॥
 तन्नी मनोहा मुग्धि पुण्या परमभामुरा । प्राग्भारानामममुया लोकमूर्ध्नि व्यरक्षिता ॥ १९ ॥
 त्रिलोकतुल्यविभूता सितच्छत्रनिभा शुभा । ऊर्ध्वं तस्याः क्षितेः सिद्धाः लोकास्ते समवस्थिता ॥ २० ॥
 साक्षात्पादुपयुक्तास्ते कण्ठल्लहानदर्शने । सम्यक्प्रसिद्धतावस्थाः हेतुभावाच्च निष्क्रियाः ॥ २१ ॥
 ततोऽप्यूर्ध्वगतान्तर्यामि कस्मान्नास्तीति चम्पति । धर्मास्तिकायस्याभावात्स हि हेतुर्गतेः परः ॥ २२ ॥
 समारम्भयतीति सिद्धानामव्ययं सुख । अश्वानाधमिति प्रोक्त परम परमर्षिभिः ॥ २३ ॥
 स्वादतदशरीरस्य जेतोर्नष्टाष्टकर्मणः । कथं भवति मुक्तस्य मुखमियुत्तर शृणु ॥ २४ ॥
 लोके चतुर्विहार्थेषु मुखशान्दः प्रयुज्यते । त्रिष्ये वदनाभावे त्रिष्ये मोक्ष एव च ॥ २५ ॥
 मुखा यदि मुखो त्रयार्थवैशिष्ट्यं ह कल्पते । दुःखाभावे च पुरुष मुणितोऽस्मीति भाषते ॥ २६ ॥
 पुण्यकर्मणिगाकाव मुग्धमिष्टेद्विचार्यन । कर्मद्वन्द्वविमोक्षालं मोक्षे मुखमनुत्तम ॥ २७ ॥
 मुग्धम न यथा मुग्धा केचिदिच्छति निर्हति । तदयुक्तं किमन्यथा मुग्धातिनयतस्तथा ॥ २८ ॥
 श्रमद्रमद-र्यामदनम्यध मभगात् । मोहद्वन्द्वविमोक्षालं दर्शनमप्य कर्मण ॥ २९ ॥
 एतत् तत्पदं तर्था दृष्टादप्यन्यो न विद्यते । उपमन्येत तद्यनं तत्प्राप्तिक्रमं स्मृत ॥ ३० ॥
 त्रिगुणभेदः प्रमाणागमनानुमानयो । अयनं वा प्रसिद्धं च तत्तत्तानुपमं स्मृत ॥ ३१ ॥
 अन्यत् तद्गगनतमोर्ध्वं ते प्रमायित ॥ गृह्णेऽस्तीत्यत प्राप्तेर्न उच्यन्त्यरीश्वरा ॥ ३२ ॥

इति तत्प्राप्त्यर्थजार्थकल्याणानालकोरे दत्तमोऽध्यायः समाप्त ॥ १० ॥

ॐ हवि श्रीतत्त्वार्थरानजवार्तिकं समाप्त ॥ ॐ

राजवार्तिकस्य शुद्धयशुद्धिपत्रं ।

अशुद्धय	शुद्धय	पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धय	शुद्धय	पृ. सं.	पं. सं.
उष्णत्व कुत	उष्णत्वमिति चेत् उष्ण			तक्षणभेदात्	लक्षणभेदात्	१०	२०
	त्वस्योष्णत्व कुत	४	२४	त्रयः ।	त्रय । किंच-	"	२४
माभूदिति	अथानवस्था माभूदिति	"	२५	प्रतिवादिनो	न प्रतिवादिनो	"	२५
सबधेनोष्णत्व	सबधे नोष्णत्व	"	३२	अतस्त्वात्	असत्त्वात्	१५	१८
तत्त्वभावेन	तत्त्व भावेन	५	८	सम्यग्दर्शनादिव	सम्यग्दर्शनादेरिव	१७	९
तथा समवाय	तथा समवायः	"	१६	इति	इति अतोविवक्षि-		
इन्द्रियादिव्यपदे	इन्द्रादिव्यपदे-				तापरिज्ञानान्न सम्यगु-		
शब्दत्	शब्दत्	६	३०		क्व अधिगमाभाव इति	१४	
लक्षणभाव	लक्षणाभाव	७	३	वचनविकल्पा	वचनविकल्पापेक्षया		
छात्रस्य	दात्रस्य	"	८	पक्षेया	संख्येयासंख्येया ज्ञान		
पुष्पः	पुष्पः	"	१४		ज्ञेयविकल्पापेक्षया	"	३३
दृश्यते	दृश्यते	"	"	पर्यायार्थिक	पर्यायार्थिकप्राधान्यात्		
मोक्षापाय.	मोक्षोपाय	८	६	प्रधान्यात्		१८	१९
अनुपपत्तिः	अनुपपत्तिः	"	२२	अजीवात्	अजीवत्	"	२५
भवति	भवत्यधर्मेण	"	२८	निर्जीयते	निर्जीयते	"	३५
यतः	यतेः	९	५	अभावा	अभावो		१९ ५
अनुत्पत्ति	अनुत्पत्ति	"	१३	प्रत्ययोऽपनीताना	प्रत्ययोपनीताना	"	१७
विद्या	अविद्या	"	१२	पूर्वोक्तनाऽ	पूर्वोक्ताना	"	२१
चत्वार	चत्वार स्फुभाः	"	२६	विरोधाऽसत्त्वात्	विरोधोऽसत्त्वात्	२२	२५
अभिनदयाति	अभिनदयति	"	३३	शब्दादिना	शब्दादिना	२३	२९
दुःखदर्शन	दुःखेष्वनित्यानात्म-			निश्चेपातीति	निश्चेपातीति	"	३३
	फागुचिद्वु खदर्शन	"	३८	योजयितव्या	योजयितव्या	२५	२८
शरीरेंद्रियनिवृत्तेः	शरीरेंद्रियवृत्त्यादि-			युक्तागमाम्ना	युक्त्यागमाम्ना	२६	२
	निवृत्ते	१०	२८	पितृपुत्रादिसन्धवत्	पितापुत्रादिसन्धवत्	"	२५
उभयादोपोपपत्तेः	उभयया			देवदत्तम्यैरुत्वेन	देवदत्तस्यैकत्वेन	"	२९
दोपोपपत्तेः		"	३३	धर्मविकल्पप्रति	स्वामित्वादिका धर्म		
प्रागननुभूतवि	प्रागननुभूतावि-			पतिः	विकल्पप्रतिपत्ति	२७	२१
ज्ञेयान्	ज्ञेयान्	११	२६	तैरेव भावाधिके	तैरेव भवाधिके	३०	४

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
निर्जरात्मैव वा	निर्जरात्मैव वा स्थिति- जैष्येनैकसमयः, उ- त्कर्षेण मुहूर्तः, सादिः			करणस्य वाभिषे- यार्थत्वादथवा	इतिकरणस्य वाभिषेयार्थत्वात्		
	सपर्यवसाना वा	१२		इति	अथवा-इति	॥	११
संख्येयानंतविकल्पं, संख्येयासंख्येया	नंतविकल्पं	२०		द्रव्यता -	द्रवता	४३	१४
				नत्वप्रग्रहः ।	नत्वप्रग्रहः, निर्णयदर्शनात्	॥	२४
पृथग्गृहणं	पृथग्गृहणं	३१	८	निर्णयदर्शनादी- ईहायां			
घटक्षेत्रे	घटक्षेत्रं	१३		हायां		२५	
श्रुते	श्रुतं	३२	३	कस्मात् विशेषात्	कस्माद्विशेषात्	४४	२२
विशेषात्	विशेषान्	१७		नत्वनेकेति	नन्वनेकेति	३१	
कार्याश्रयान्	कायाश्रयान्	१८		यस्मैकेति	यस्यैकेति	३४	
मतेमेतत्	मतमेतत्	३३	२	संश्रयोने	संश्रयो न	३८	
कारण	करणं	१०		प्रतिज्ञानिः	प्रतिज्ञाज्ञानिः	४५	१०
निमित्तत्वा०	निमित्तत्वादंतःकरण निमित्तत्वा०	३५	३	सत्त्वप्रहणात्	सत्त्वप्रहणात्	१७	
तर्हि ?	किं तर्हि ?	१०		शब्दमगृह्णाति	शब्दमवगृह्णाति	२८	
श्रुत्वावधारणात्	श्रुत्वावधारणात्	१४		शास्त्राचंद्रयंसाम	शास्त्राचंद्रमसाव		
अधिगमोपर्यव- शास्त्रेण	अधिगमोपाययथा त्वेन	१७		भिषेति	भिषेति	४८	१८
प्रमाणव्यवस्था	प्रमाणव्यवस्थाकल्पना			व्यंजनावगृह	व्यंजनावगृहे	४९	२४
कल्पना		२८		शास्त्रिभेदेति	शास्त्रिभेदेति	५१	२७
ज्ञात्वभा०	ज्ञान्यः	३६	१०	प्रतिपत्तिः	प्रतिपत्तिः	५४	१२
अन्यस्यात् ।	अन्यस्यात्, अन- वस्था स्यात्	१७		शब्दमपि	शब्दमपि	१३	
अनवस्थास्यात्	प्रकाशवदिति			प्रकृतिपुरुष	प्रकृतपुरुष	१४	
काशवदिति		१८		अवयवेषु	समयेषु	५५	२८
संभवति	संभवति चक्षुर्नसोः प्राप्यकारित्वाभावात्	३७	६	तावत्संख्यात-तावत्संख्यातभेदेषु			
वितर्कः	अपेक्षा वितर्कः	३१		भेदेषु		११	
सिक्तसेनमिति	सिक्तसेनमिति	४१	७	देशावधिकः	प्रदेशावधिकः	५७	२९
अभ्युत्पन्नव	अभ्युत्पन्नवत्	३६		विपुलमतेद्रव्येति	विपुलमतेद्रव्यं	५९	२१
निमित्तत्वादिति	निमित्तत्वात्	४२	६	द्रव्यपर्यायेति	द्रव्येति	६०	१५
				कवलज्ञानं	केवलज्ञानं क्षायिक	६३	५
				क्षायिकत्वात्	क्षायिकत्वात्	१	२०
				विभंगज्ञामिति	विभंगज्ञानमिति	६४	१
				यथा	तथा	१	२

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
अविशेषापात्	अविशेषात्			अत्र सत्त्वप्रसंगात्	अत्रसत्त्वप्रसंगात्	८८	१३
ननु	न तु	६५	१३	नाद्यभयेति	नाद्योभयेति	"	१५
नयप्रकाशितोऽर्थेति	नयप्रकाशितार्थेति	"	२१	निर्वृत्यते ।	निर्वृत्यते	९०	२६
। कार्यं	कार्यं ।	"	२८	उपदिश्यते सा०	उपदिश्यते	"	"
फंचित्	फचिच्	"	३६	श्रेधा	सा श्रेधा	"	२७
द्रव्यत्वाविरोधात्	तदव्यतिरेकात्			प्रथमत्वं	पृथक्त्वं	९३	२१
	नैकत्वेन संग्रहः			संज्ञानां	संज्ञानाम्	९५	८
	जीवमिति चोक्ते			निवृत्ति	निर्वृत्ति	"	२२
	जीवाजीवतद्दे-			तादार्थ्यं	तादर्थ्यं	"	२३
	दप्रभेदानां द्रव्य			पुद्गलाधानेति	पुद्गलादानेति	"	२४
	त्वाविरोधात्	६६	१५	श्रेणिरानुपूर्व्येणानु	श्रेणेरानुपूर्व्ये	९६	४
तत्त्वादिकार्यं	तत्त्वादिषु पटादि			श्रेणिरिति	णानुश्रानि, इति		
	कार्यं	६८	३१	क्रियातरे	क्रियांतर	"	८
निबंधाः । दीनि	निबंधादीनि	६९	२	विमहोऽस्याऽवि	विमहोऽस्या अ	"	१६
स्ते	ते	"	७	महेति	विमहेति		
स्तथा	तथा	"	१३	मिश्राः	मिश्राः	९९	१
स्मान्	तस्मान्	७०	९	प्रकृतापेक्षार्थं	प्रकृतापेक्षार्थं	९९	२१
दिनकरोतेजो०	दिनकरतेजो०	७५	३१	प सहास्रणि	पद सहस्राणि	१००	३७
क्षयान्	क्षयान्, उपशमान्, ७६		३४	गर्भ एवेति	गर्भ इति, अथ नियमा		
पर्यायवाच्यमपि	पर्यायवत्त्वमपि	७८	१६	ई आरभे सति	जरायुजाड		
पारिणामिकश्च	पारिणामिकत्वमिति			जपोतानां गर्भ एवेति	१०१	२३	
	औदयिक एकविंशति-			शरीरनामकमेति	शरीरनामकमेति	१०२	११
	भेदः पारिणामिकश्च	"	३५	आह्रियते	आह्रियते	"	२३
सान्निपातिको	सान्निपातिको भाव			मृत्यतरेण	मृत्यतरेण	१०५	६
"	उक्तः, कस्य वा मिथ			भाज्यानि	स्यान्नतं भाज्यानि	१०६	९
	शब्देनाक्षेपः सान्नि			सप्तविध	सप्तविधकाययोग		
	पातिकोभावो	७९	२२	स्वामिप्ररूपणाया-	स्वामिप्ररूपणाया-		
लक्ष्यलक्षणयोर्व्य	लक्ष्यलक्षणयोर			मौदारिककाययोगः	मौदारिककाययोगः		
तिरेकादित	व्यतिरेकादिति	८३	७	औदारिकमिथ०	औदारिकमिथ०	१०८	२०
भवति	भवति अत्राह	८७	२७	अष्टपदेति	अष्टपदेति	"	२७
अत्राह उदभि-	उदभिसंबन्धे	"	२८	तपोवतानां	प्रकृततपोवतानां	"	"
संबन्धे				प्रकर्ष	प्रकर्षांपरूपे	"	३०

अनुवय.	शुजय.	पृ सं.	प. सं.	अनुवयः	शुजय.	पृ सं.	प. सं.
नद	नदाः	१०९	२१	पद्कोश	सकोश	१२१	९
त्वशरीर	स्वशरीर	॥	३८	निपथ	निपथ	१२२	८
इन्द्रियसम्पत्ति इन्द्रियवैषम्य प्रति		११०	४	अत्र	तत्र	॥	१४
उत्पन्नवेदनयोः उत्पन्नानुत्पन्न				सिता	सिता	,	३०
	वेदनयोः	१११	२९	उदक्प्राग्	उदगवाग्	॥	३३
कृते	अधिकृते	११२	३	पंच	पंचविंशति	१२४	११
ज्योती रसान्न-ज्योतीरस-अंजन-				मध्यभागे	मध्यभागे विजयार्थ		
मूलकाक	मूलिका अक	॥	१७		नामा रजतगिरिर्भरत	॥	२६
यक्षराक्षस	यक्ष	११३	६	महापुरी	महापुरी विजया		
सदेकं	सदेकं	११४	२		पुरी	१२५	१६
उभ्रात	विभ्रात	॥	११	नचति	नच	॥	२६
संस्तन	सतकसस्तनक	॥	१२	त्रिसद्विंशतिः	त्रिकाद	॥	२९
एकात	एकात	॥	१९	भूमिजलात्	भूमितलात्	१२६	२२
भ्यर्थातिर्नरकघत	भ्यर्थातिर्नरकघत			उदगवाग्	उदगवागायता	}	१२७-१९
सहस्राणि	सहस्राणि नवातिसह			विस्तीर्णा	प्रारूपत्यग्विस्तीर्णा		
	साधिकाणि श्रीणि च			अतिरिक्तकवला	अतिरिक्तकवला	॥	३०
	शतानि चत्वारिंशानि			हिमन्	हिमचन्	१२८	२२
	एतामुभापापि राशी			रक्तावली	रक्तावली	१३०	१०
	सर्पिर्द्वौ चपुरर्धाति			पचाशत्	पचाशत्	१३१	११
	नरकघतसहस्राणि	॥	३१	मागधार्ताधन	मागधार्ताधन	१३३	६
तेषां द्वि जपान्य तेषां द्वि जपान्य		११७	५	सिद्धमहर्षे	गमांसिद्धमहर्षे	१३५	५
नरके सहचरिता नरकसहचरिता		॥	२९	नीलात भरता	नीलाता भरता	॥	३८
अजपन्योऽष्टा जपन्योऽष्टा		११८	१८	दिभिः	दिभिः		
सम्पादयः	सम्पादयः	॥	३३	व्यवस्थितौ	व्यवस्थितावधिके	॥	३१
सगरिवारस्या	सगरिवारस्यामाभा			अधिके			
भारज	भारज	११९	१५	तात्पम्यात्तच्छब्द	तात्पम्याभात्तच्छब्द	॥	३२
शेषान्यां शक्ति शेषान्यांशक्ति		॥	३०	देमवननच	देमवने नयाः	१३६	०३
द्विरस	द्विरस	॥	३४	पञ्चिदश	पञ्चिदश	१३८	१५
परिधेयी	परिधेयी	१२०	१३	चत्वारिंशानि	चत्वारिंशानि	१३९	२
त्रिचोदन्	पञ्चचोदन्	॥	१८	चत्वारिंशानि	चत्वारिंशानि		
भाम्याते	भाम्याते	॥	२७		चत्वारिंशानि,		३५
कं धं	कोम्री	॥	३७	पदीच्यां नदा	पदीच्यामानदा	१४१	९

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
पाणिपुटविक्षिप्तं	पाणिपुटनिक्षिप्तं	१४५	४	असंख्येयगुणाः	तेजोलेदघा		
विदिधु	विदिधु ।	"	२०		असंख्येयगुणाः	१७२	३१
प्रंतरेपु	अंतरेपु ।	"	"	इति	इति तन्न	१७३	६
शिखिरिण-	शिखिरिण-			चत्वार दशविधा	द्वादशविधाः	"	१४
उभयोरंतयोः	उभयोरंतयोः	"	२१	नवोत्तराणि	नवोत्तराणि सप्ता-		
प्रतिशलाकाकू-	शलाकाकुशले परिपूर्णं				धिकानि अरुणाश्च		
शले परिपूर्णं	पूर्णं इति प्रति-				तावत् एव गर्द		
पूर्णइति	शलाकाकुशले	१४७	६		तोया नवसहस्राणि	१७४	१०
शलाकाकूशले	महाशलाकाकुशले	"	"	मारक	नारक	"	२६
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	"	८	सागरोपमेऽ	सागरोपमे		
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	"	१८	धिके	अधिके	१७६	१५
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	"	२४	निमानेपु	विमानेपु	१७७	१४
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	"	२६	नाशसंभवात्	नाशसंभवात्	१८०	२४
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	"	२९	सर्वप्रकारेण	सर्वप्रकारेणानित्य-		
पूर्णयुद्धारपल्यं	पूर्णमज्जापल्यं	१४८	२३	नित्यत्वेन	त्वेन	१८२	२
ग्रहणयोगादिद्राः	ग्रहणयोगादिद्रा-			इत्येव चेत्	इत्येवं चेतद्रव्य	"	१३
तीर्थाद्राः	तीर्थाद्राः	१५१	५	द्रव्य			
स्पर्श	स्पर्श	१५२	३०	अस्मत्प्रत्यक्षत्वं	अस्मत्प्रत्यक्षत्वं,		
एव	अत एव	१५३	१४		तथा अतीताना		
सात्पुरुषातिशय-	सात्पुरुषातिशय-	१५५	१३		गतकालान्यदेशस		
स्वरूप	प्रतिरूप	"	"		वैधित्तेनाप्यस्मत्प्रत्यक्षत्वं,		२१
पूर्वदक्षिणोत्तरान्	पूर्वदक्षिणोत्तरा-			सामानाधिकरण	सामानाधिकरण	१८६	२८
परान्	परान्	१५६	१६	सिद्ध ।	सिद्ध नार्थः काय-		
देवी	देवीरूप	"	१८		ग्रहणेन	१८८	३६
चतुर्देवीरूप	चतुर्देवीरूपसहस्र	"	२२	नार्थ कायग्रणेन	प्रदेशसंख्या		
साहचर्यादिद्राभि-	साहचर्यादिद्राभि-			प्रदेशसंख्या		१८९	१
धानं	धानं	१६०	७	मांसं	भास	१९०	७
मारुतज्ञ-द्वीश	मारुत-रुद्धीश	१६१	११	तत्परिच्छेदत्वात्	तत्परिच्छेदत्वात्	"	३४
।ध्यप्रकार	मध्यप्राकार	"	१७	स्वपरप्रत्ययोत्पाद	स्वपरप्रत्ययोत्पाद	१९१	३१
अष्टसागरोप	अष्टसागरोपमायूषि-			द्रव्यत्वस-	द्रव्यत्वसव	१९२	१७
मायूषि	चन्द्रा मध्यपरिपत्			वायान्	वायान्		
	पटुदेवसहस्राणि देशो			द्रव्यत्वस्यासम	द्रव्यत्वस्य सम	"	३१
	नाष्टसागरोपमायूषि			वायिकारणं	वायिकारण-		
	जतुव्याख्या अष्टौ देवस-						
	हसाणि अष्ट सागरोपमायूषि	१६४	८				

अनुवच्यः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अनुवच्यः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
ननु	ननु	"	३२	असंख्येयभागा	असंख्येयभागा		
सिद्धे	सिद्ध	"	३५	दयः	दयः	"	१६
त्वष्टोत्तरेः	त्वष्टोत्तरेः	१९३	१८	लक्षभेदः	लक्षभेदः	२१०	२१
तद्व्यञ्जकस्य	तद्व्यञ्जकस्य	"	३२	वृत्तिभारः	वृत्त्यभारः	२११	३
क्रियते ॥	क्रियते, पर्मादीन्येव नान्यानि	१९४	१४	समानाधिकरण	समानाधिकरण		
पर्मादीन्येव द्रव्याणि	पुक्तिगमसंगः			क्षणा	लक्षणा	"	८
नान्यानीति	पुक्तिग०	"	१५	तपःध्रुवे	तपःध्रुवे	"	२२
इत्येवं	इत्येवं च सति	१९६	२२	गतिस्थिती	यथाकाशोपमदाह-		
सन्धिरिति	सन्धिरिति	"	"	तिस्थिती		२१२	२२
येषिष्य	येषिष्य	"	२५	अन्योन्यमवेद्य	अन्योन्यमवेद्य	२१६	१५
इत्यत्रात्रा	इत्यत्र नानियतते			अज्ञातत्वात्	अज्ञातत्वात्	"	२५
विवर्तते		१९७	४	ब्रह्मदस्य	ब्रह्मदस्य	२१७	१९
आकाशादेक-	आकाशादेकेक-			वाग्मदण	वाग्मदण	"	२२
मिति	मिति	१९८-२०		उत्ततद्भिः	उत्तरद्भिः	२१८	१
दृष्टोऽप्रतिद्वः।	दृष्टोऽप्रतिद्वः, द्रव्यमेव तथाऽपरि			मत्त्वधत्तान्	अमत्त्वधत्तान्	"	१३
	मत्त्व कियदेतुरिति	२००-१६		मूर्तिमदण	मूर्तिमदण	"	२२
द्रव्यमेव तथाऽ	पर्मादिद्रव्य			अभ्युपगम्यते इति	अभ्युपगम्यते इति	२२२०	२०
परिजननं कियदेतुः	परिनि			आत्मेव नान्योऽस्य	नान्योऽस्य	"	२८
पर्मादिद्रव्यपरिनि		"	१७	इन्द्रियपरिणामान्	इन्द्रियपरिणामा		
पर्मादिद्रव्यान्वे	पर्मादिद्रव्यामाप्ते	"	२१	दात्मेव		"	२९
प धत्तव	धत्तव	"	२२	नानुभूतस्य	नान्यानुभूतस्य	२२१	४
अभ्युपगम्येत्	नानुभूतस्येत्	"	२१	येत्	न येत्	"	७
नानुभूतस्य	तन्मात्रस्य	२०१	३४	प्रधानत्वात्	प्रधानात्	"	१४
इहो नानुभूतस्य	इहो नानुभूतस्य			स्यादस्येति	स्यादस्येति	२२५	१७
धातव	धातव	२०३	२९	वननामागुः	वनमवतिनामागुः	"	२८
इ वननस्य	इ वननस्य			वीरो	वीरो	२२६	१३
नानु		२०४	२५	विधत्तमदण	विधत्तमदण	२२७	२२
दृष्टदेव	दृष्टदेव	२०५	१३	विधत्तमदण	विधत्तमदण	"	२२
नानु		२०६	३६	कोट्या	कोट्या	"	१२
नानु		२०८	२	क्रियाद्वय	क्रियाद्वय	२२८	११
				द्वयः । नानु, दृष्टः । नानु	द्वयः । नानु, दृष्टः । नानु		
				नानु	नानु	२३१	१५

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. स.	प. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. स.	प. सं.
फालांतरस्थायि-फालांतरस्थायी ।				सलिलवाद्यद्वारं	सलिलवादिद्वारं	२४	७१२
प्रतिस०	प्रतिस०	२३२	७	योग्यप्रणा	योगप्रणालिक्या	२५७	१५
लिङः	लिप	"	२९	निक्या		"	१३
चतुः	चतुश्चतुः	"	३०	समातात्	समतात्	"	१४
योगभावलक्षणेन	योगभावलक्षणेन	२३३	६	पुरुष	परुष	"	२१
एवकारणं	एवकारकरण	२३५	३५	कारणाद्वा	कारणाद्वा नत	"	२६
का एव वस्थस्य	काण्ववस्थस्य	२३६	६	कनकमयस्यास्य	कनकमयस्याय		
अनंतनत	अनतानत	"	१०		सस्य चा	"	३६
स्पर्शादिगुणस्य	आहारस्य स्पर्शा			मोडु	ओडु	२४८	१०
	दिगुणस्य	२३७	९	विपरीदे दु	विपरीदेण	"	११
किं कारण ?	तत्र किं कारण ?	"	१९	विसोधिप	विसोही	"	१७
ज्ञात्यर्थः	जात्यर्थः	"	२१	पयडीण	पयडीण	"	१८
च	न	"	३०	समातानु	समतानु	२५०	४
सद्व्यलक्षण	सद्व्यलक्षणं	२३८	४	विषये	विशेष	"	२९
पक्षस्यापि	परपक्षस्यापि	२३९	१३	तत्स्पृश्यत्यादय	सत्य स्पृश्यत्यादय	"	७
ननु	नतु	"	३६	प्रभावाः	प्रभवाः	"	३०
अव्यभिचारिणि	अव्यभिचारिणी	२४०	२	प्रायिकी	प्रात्ययिकी	"	३३
तद्विपरीत	तद्विपरीत	"	७	सेवमानो वा	सेवमानोऽसेव-		
जपन्यमिव	जपनमिव	२४१	२		मानोवा	२५१	५
उवेदि	हवेदि	२४२	८	कुर्वन्नकुर्वन्न वा	कुर्वन्नकुर्वन्वा	"	७
जहण्यज्जो	जहण्यज्जो	"	"	स्थान	स्थाने	"	१३
बधेऽधिको	बधेऽधिकौ	"	१५	पृथग्ग्रहण	पृथग्ग्रहण	२५२	१२
तुल्याः संख्येया	तुल्याऽसंख्येया	२४४		हिंसाधर्म इति न	हिंसाऽधर्म इति न		
पयः	पः	"	९	सिध्यति ?	सिध्यति न ?	२५५	१४
विशेषेण	विशेषणं	"	१२	असति मेपे च	असति मेपे न वृष्टि-		
तदव्यतिरेकात्	तदव्यतिरेकात्	"	२६	वृष्टिरित्युक्ते	रित्युक्ते सति मेपे		
मनःकर्म	मनस्कर्म	२४५	८	सतिमेपे वृष्टिरित्युक्ते	वृष्टिः		
बाह्मनसः	बाह्मनस-	"	११	सति मेपे वृष्टिः		"	"
प्रसगः	प्रसगः	"	११	नानुष्ठान	नानुष्ठान	२५६	१२
तत्र	तत्र	"	"	बन्धु	बन्धु	"	२६
युजे	युजेः	२४६	२२	तदसादन	तसाधन	"	२७
आदित्तैविध्याः	आदित्तैविध्या	"	२९	भोगनिरोधः	भोगोन्मोगनिरोधः	"	२९

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
कुतः विशेषात्	कुतः! अविशेषात्	२६३	८	इत्यवष्टा	इत्यष्टा	"	१०
अहित	आहित	"	१४	कालादिषु	कीलादिषु	"	३२
दीन	हीन	"	१५	तेन	न	"	३५
द्वौ पाको	द्वौ पाकौ	२७०	१	परपुरुषगमन	परपुरुषगमन	२८८	७
अंतर्भावः ।	अंतर्भावः सत्यादि			आगारं	अगारं	"	२३
	पु च	"	१२	मनस्कर्म्म	मनस्कर्म्म	२९०	१८
सत्यादिषु	तत्पञ्चा			विद्यादि	विध्यादि	२९३	३
तत्पञ्चा		"	१३	विद्यादि	विध्यादि	"	५
अभिधात	अभिधात	२७१	१२	विद्यादि	विध्यादि	"	१२
सधर्म	सधर्म	२७२	२	विद्यादि	विध्यादि	"	१३
नाशो	नासो	"	२४	विद्यादि	विध्यादि	"	१८
माध्यस्थानि च	माध्यस्थानि च	२७३	२२	विद्यादि	विध्यादि	"	२०
विनयेषु	विनयेषु	"	११	सञ्चलन	प्रत्याप्यानसंञ्चलन	३९४	१२
सामान्येन	सामान्येन न	२७४	३७	तस्यागमकत्वा	तस्यागमत्वासेजे		
दुःखो	तद्दुःखो	२७५	१३	सिजेः		२९५	२
असद्विधानं	असदभिधानं	२७६	१९	यथाद्यप्यय	यथाद्यःपुष्यःआद्यः	"	४
अनेन	अनेन, अभिधीयते	"	२६	कामान्बवान्नोति	कामान्बवान्नोति	"	५
द्वाराद्य	द्वाराद्य	२७७	२३	वधो वध	वधोऽवध	"	६
संगः	ममेति संकल्पः	२७८	२२	पशुत्ववत्	पशुत्ववद्विपर्ययोवा	"	३३
वाच्यं ।	वाच्यं-न प्रवीति	२८०	८	विपर्ययोवा ताद	तादप्यन्त		
नवरीति विरुद्धः	विरुद्धः	"	९	ध्यात्		"	१४
प्रतिकारणता	प्रतिकारणासाक			निपातयतः	निपातयतः	२९६	८
कृत्वात्	कृत्वात्	"	३१	यनैसंगिक	यनैसंगिक	"	३४
नार्धदंड	नार्धदंड	२८१	१५	विधि	विधिः	"	१३
शानादीनां	शानादीनां	"	२१	निरजेष्व	निरजेष्व	२९७	१४
शयनाशन	शयनाशन	२८२	६	इमे	इमं	"	१५
विक्रयकृते	विक्रये कृते	२८३	८	रिधिवि	रिधिवि	२९९	९
परिपालनादसंय-	परिपालनदेशसंयत			भेदा	भेदः	"	१९
तमायनस्यापि	भावस्यापि	"	२६	मत्यादीनाम	मत्यादीना		
नामिसिद्धतः	नामिसिद्धतः	२८५	१	विशेष	विशेष	३००	५
सम्बन्धजन	सम्बन्धजन	२८६	३	स्वभावविशेषात्	स्वभावविशेषात्	"	६
नम्बन्धजनस्य	नम्बन्धजनस्य	"	९	पच	पच च	३०१	२१

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ सं.	पं सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ सं	प सं.
अर्थांतराभावाच्च	अर्थांतरभावाच्च	३०२	२४	तस्त	स्तत	३१७	१५
गृह्ययश्च	गृह्ययश्च	"	३४	विद्वच्च	प्रशस्तविशुद्धयन्नप्रशस्त		
सा, निद्रा । यतेर्वा सा निद्रायतेर्वा		३०३	३	प्रकृती	प्रकृतीः	"	२१
स्वन्यमानमपि	स्वन्यमानमपि	३०४	६	तथा	तस्त	३१८	४
विरति	विरति	३०५	९	द्विश्रणौ	द्विश्रण्यौ	"	१४
अष्टपवतः	आष्टपवतः	"	२०	मिथ्यात्व नपुसक	मिथ्यात्व नपुसक	"	३०
शरीराकार	शरीराकाराविनाश			श्लोकस्थिर	श्लोकास्थिर	३१९	११
विनाशः		३०७	२८	अनुपूर्वादिक्षे	अनुपूर्वादिक्षेः	"	३३
विहायात्काश	विहाय आकाश	३०८	१४	सवर इति	सवर इति		
तच्छुभगनाम	तच्छुभगनाम	"	३३	इति	"	३२०	१२
निर्वर्तन	निर्वर्तन	३०९	१	ख्यापनार्थत्वात्	ख्यापनार्थत्वात्,		
भाषापर्या	भाषापानपर्याप्ति-				तपोनिर्जराकारण		
सिनाम	नाम भाषापर्याप्ति				मपि भवतीति	"	२६
उक्ता	उक्ता	"	१२	तपो निर्जरा	प्राधान्यं		
पचैद्रियपर्याप्तक	पचैद्रियापर्याप्तक	३११	१७	कारणमपि भव			
पर्याप्तसज्जिना	पर्याप्तकासज्जिना	"	२९	ततिप्राधान्यं		"	७७
असज्जिपचैद्रिया	असज्जिपचैद्रियपर्या-			पलालस्य	पलालस्य	"	३३
पर्याप्तकस्य	सिकस्य सागरोपम			क्रोपादि	क्रोशादि	३२३	७
	सहस्रभागौ द्वौ अप			लाभालयाभो	लाभालाभयो	३२४	२८
	र्याप्तसज्जिन	३१२	६	शुक्लो	शुक्लो	"	३७
त्रयस्त्रिंशत् सा	त्रयस्त्रिंशत्साग			पोद्व्य	सोद्व्य	३२६	६
गोपमा०	रोपमा०	"	९	दुष्कर्मः	दुष्कर्म	"	९
औदयिकभावा	औदयिकभावो			अन्यत्या	अन्यत्वा	"	३४
दीरितस्य	दीरितस्य	३१३	१०	पर्यात्मना	पर्यायात्मना	"	३८
तत्रत्वत्	तत्रत्वात्	"	२५	सचिता	सचितार्था	३२७	११
शतत्रिंशत्	सप्तत्रिंशत्	३१५	७	असंसारः प्राप्य	असंसारप्राप्य -		
प्रत्येत्यशरीर	प्रत्येकशरीर	"	१०	भावाच्च	भावाच्च	"	७०
नोपयात्	नोपेयात्	"	२६	नो ससार	नो ससारः,	"	२४
यस्माच्चित्रोपेसति	यस्मात्	११६	३	गालिका	बालुका	३२९	१९
तत्पूर्वककर्मादा	तन्निरोधे सति त-			तिर्यग्गता	तिर्यग्गतौ	३३१	४
नाभावः सवरः	तत्पूर्वककर्मादानाऽ			भावलिङ्गापेक्षया	भावलिङ्गापेक्षया न		
कारणाभावात्	भावाः सवरः शास्त्रा			द्रव्यालिङ्गापेक्षया	३३१	९	
कार्याभावात्	रणाभावात्कार्याभावः	"	४				

अनुद्धयः अनुद्धयः पृ. स. प. स.

सत्यमनोयोगेऽ	सत्यमनोयोगेऽसत्य		
सत्यमृपामनोयो	मृपामनोयोगे च संज्ञि		
च संज्ञिमिथ्या	मिथ्यादृष्टयः सयोग		
दृष्टयः क्षीणरू	केवल्यताः । मृषा		
पायवीतरागछ	मनोयोगे सत्यमृषा		
अस्थाताः	मनोयोगे च संज्ञि		
	मिथ्यादृष्टयः क्षीण		
	रूपायवीतरागछ		
	स्थाताः ।	११	१६
सत्याग	सयोग	११	१७
नित्यत्वाद्यनु	अनित्यत्वाद्यनुपेक्षा		
मेक्षा		३३२	१८
परिषोढव्याः	परिसोढव्याः	३३३	२
परीपद्वाऽमहत्वा	परीपद्वा इति महत्ता		
दन्वर्थसंज्ञा	दन्वर्थसंज्ञा	११	३
मार्गमतिपति	मार्गसंमतिमति	११	७
परिषोढव्याः	परिसोढव्याः	११	११
सोढ इति पत्या	सोढ इति पत्य		
मतिपेधः	मतिपेधः	११	१२
दीर्घा हे ति	दीर्घाहतिविपादं		
विपादं		११	२३
वचनमेका	वचनमेका	११	२३
परकीयमेव	परकीयमेव	३३४	६
प्रादुप्यनी	प्रादुप्यनी	११	३३
निमिषादर	निमिषादरभोजनस्य		
भोजनस्य		३३५	८
सत्तारण्य	सत्तारण्य	११	८
नित्येव	नित्येव	११	१३
पुरुष	पुरुष	११	१५
मनुस्मृत.	मनुस्मृत	११	२७
मंस्तारभावो	मंस्तारभावो मं		
धारणम्	धारणम्	३३६	२५
मिथ्यकट्टरद्वी	मिथ्यकट्टरद्वी		
पञ्चदम्य	पञ्चदम्य	११	२६

अनुद्धयः	अनुद्धयः	पृ. स. प. स.
निराकारस्य	निराकारस्य	११ २३
पुस्तकार	पुस्तकार	११ ३६
तन्मात्रत्वात्	तन्मात्रत्वात्	३३७ ३६
वादरसंपरया	वादरसांपराय	३३८ २४
यथा	तथा	३३९ २३
तन्न प्रमाणं	तन्नः प्रमाणं	३४० ८
तत्रतस्य	तत्र यतस्य	११ ३३
स्वभावावास्था	स्वभावावस्था	३४१ २१
हेतित्वेवं प्रकार	हेतुत्वंप्रकार	११ ३६
दृष्टप्रयोगे इति	दृष्टप्रयोग इति	११ २७
रत्नगुणाः	रत्नगुणाः	११ ३२
ओदनः	ओदनः	३४२ ९
मौर्द्वय	मौर्द्वय	११ १०
रसपरित्याग	रसपरित्याग	११ १५
पृथक् निर्देशः	पृथगनिर्देशः	११ २३
विविक्तपु	विविक्तपु	११ ३३
शरीरस्वेदः	शरीरपरितेदः	३४३ १
सक्तिमर्थ	सक्तिमर्थः	११ २
प्रापक्षित	प्रापक्षितं	११ २१
द्वेष्ट-अस्वाप्त	शाब्दान्ध्यासात् द्वेष्टे	
रमिति	गुरस्ताचतरमिति	११ ३२
तपद्वेष्ट	तपद्वेष्ट	३४४ ४
प्रसादनेःशस्या	प्रसादनेःशस्या	११ ७
नेःशस्यानर	नेःशस्यामनयवस्था	
स्थागृप्ताः	गृप्ताः	११ ८
भूयगामन्यागः	भूयगामुपन्यागः	३४७ ३
धर्मोपदेशः	धर्मोपदेशः	११ ६
उचमसंज्ञनं	उचमसंज्ञनं तस्य	
	उचमसंज्ञनस्य ।	३४८ १८
तस्म उचम	एकद्वन्द्वः संख्या	
मंजनस्यैक	परं ॥२॥	
द्वन्द्वः संख्या		
परं ॥२॥		

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
वाग्रमुखं	वाग्रं मुखं	॥	२१	उभेऽपि	उभे अपि	३५५	२१
व्याक्षेपण	व्याक्षेपेण	३४८	२९	रभ्यते	रभ्येत	॥	२१
काल विशेष	कालविशेष	३४९	७	भामाप्चमानो	भामास्यमानो	३५६	२७
चित्तानिरोध	चित्तानिरोध	॥	१४	निष्ठापक	निष्ठापक	३५७	२४
वृत्तिविज्ञाना	वृत्तिविज्ञापनार्थत्वात्			विप्रयुक्त	विप्रमुक्त	॥	२६
र्थत्वात्		॥	२९	प्रणवा	प्रवणा	३५८	४
निग्रह सति	निग्रहे सति	३५०	४	स्वरूपे	सरूपे	॥	२७
पर्यया	विपर्यया	३५१	१२	तसो लक्षणत्वा०	तसोऽलक्षणत्वा०	३५८	३३
आर्तध्यान	आर्तध्यानमवगंतव्य			परिस्पंदवतोऽपि	परिस्पंदवतोऽपि	३५९	३२
मवगंतव्यं	मंगविक्षेपशोकाकंद			किमर्थो लब्ध	किमर्थं लब्धमिति		
	नाश्रुपाताभिष्यक्तं			धमिति		३६०	१३
	तृतीयं	३५१	१९	गाहनशक्ति	गाहनशक्तियुक्तेषु		
संयतासंयताः	संयतासंयताःप्रमत्त			युक्तिषु :	मुक्तेषु ।	३६३	१२
संयताः प्रमत्त	संयताः			तत्क्षयेन	तत्क्षये न	३६४	४
संयताः		३५१	३१	मुक्तेषा	मृष्टिकालेषा	॥	२९
न	नचोन्नतदौल	३५२	३०	सिद्धिक्षेने कर्म			
नोर्द्ध	नोर्द्ध	३५२	४	भूमिषु वा	०	३६५	२९
पयसिकाशुभगा	पर्याप्तकसुभगा	॥	२३	सुखमदुःखमाया	सुपमदुःपमाया	॥	३५
मर्थ	धर्म	३५४	१५	नयवशाज	नययशाचेन	३६६	११
धर्मध्यानं	धर्मध्यानं	॥	२०				

तत्त्वार्थराजवार्तिकस्य लक्षणात्मकशब्दानां मनुक्रमः ।

शब्दः	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दः	पृ. सं.	पं. सं.
अगुरुलघुनाम	२०७	३७	अन्नपाननिरोधः	२८७	४
अजीवः	१८	२९	अन्यत्वं	३८८	१०
अजीवः	१९	५	अपर्याप्तिनाम	३०९	१७
अज्ञानजः	३३७	४	अपवर्तः	१११	९
अतिक्रमः	२८८	२९	अपायविचय	३५२	३१
अतिथिः	२८२	८	अपूर्वोपकरणोपशमकः	३१८	१७
अतिभारोपणं	२८७	२	अपूर्वकरणक्षपकः	३१८	१७
{ अध्याप्यातचारित्रं }	३४१	२०	अप्रतिघातः	१०५	७
{ यथाप्यातचारित्रं }			अप्रत्याप्यानक्रिया	२५०	१४
अदर्शनपरीपहः	३३७	८	अप्रमत्तसंयतः	३१८	१४
अधमः	१८९	२८	अभयदातृ	७३	१२
अधोऽनिवृत्तिः	२८८	३२	अभयः	७७	१५
अनर्धेर्द्वन्द्वः	२८१	२३	अभिमानः	१६८	३३
अनर्पितं	२४०	७	अभिपवः	२९१	१८
अनशनं	३४३	१	अभ्यन्तरोपाधिद्युत्सर्गः	३४७	२७
अनाकांक्षक्रिया	२५०	९	अमनस्कः	८७	१८
अनादरः	२९०	२२	अगदास्कीर्तिनाम	३०९	३०
अनादरः	२९१	४	अयोगकेवली	३१८	२९
अनादेयनाम	३०९	२४	अरतिजयः	३३४	३१
अनाभोगक्रिया	२५०	४	अरूपं	१९७	२०
अनांकः	१५१	२१	अर्थः	४६	३५
अनिद्विषयं	४२	१७	अर्पितं	२४०	५
अनिःसृतं	४५	१४	अयधिः	३२	५
अनित्यत्वं	३२६	३६	अयग्रहः	४२	३१
अनिवृत्तिपरिणामः	३१८	२०	अवमानं	१४६	१७
अनिवृत्तोपकरणोपशमकः	३१८	२०	अचमोद्वयं	३४२	७
अनुकंपा	२६०	१८	अवर्णवादः	२६२	२
अनुक्तं	४५	१५	अवसर्पिणी	१३६	७
अनुसंस्कः	१६	३४	अवस्थितं	१९७	४
अनुप्रेक्षा	३४७	१२	अवायः	४२	३५
अनुप्रेक्षा	३१९	३५	अविग्रहातिः	९६	२१
अनुभवः	२९९	१	अविनेयः	२७४	३
अनुमतं	२५३	२०	अविरतिः	२९४	८
अनुधेयि	९६	४	अलाभविजयः	३३६	११
अनंगप्रीति	२८८	१०	अलवहुत्वं	३०	२१

शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
अक्षरार्थ	१२७	५	आर्त	३५०	११
अनुभवायोगः	१४७	२०	आलोचनं	३५४	१२
अनुचिन्तयं	१२८	१८	आपदयक्षापरिहायः	२६६	१०
अनुननाम	३०९	५	आंशसा	२९२	२
अनुभवनयोगः	२४५	२१	आसादनं	२५६	१५
अनुभवायोगः	२४५	२१	आश्रयः	१८	३०
असंययेयः	१०४	६	आश्रयः	१९	१४
असंययेयपर्यायुः	१११	७	आसूयनरोधः	३१६	१
असंययेय	३०४	१३	आहारः	९७	३४
असमाध्याधिकरणं	२९०	१	आहारकरीरं	१०२	२३
असंयतसम्यग्दृष्टिः	३१७	३५			
असुरः	११६	१५	हायिका	२८८	५
अधिपनाम	२०९	२०	हंस्	१५१	५
			हंसिपं	९०	३
			हंसिपं	४२	१५
			हंसिपयधकिया	२४९	२६
			हंसा	४१	३३
आकाशं	१८१	२९			
आकिचयं	३२५	१७			
आक्रोशपरिपहः	३३४	२९	हंसापयधकिया	२४९	२६
आक्रन्दनं	२५८	८	हंसासमितिः	३२१	२७
आमगद्रव्यजीवः	२१	८	हंसा	४१	३३
आमगभाज्यजीवः	२१	१६			
आंगापांगनाम	३०६	२८	उद्योगं	३१०	१९
आचार्यः	३४६	१२	उद्योगसनाम	३०८	१२
आच्छादनं	२६७	१५	उद्योगसंवेद्यं	१०६	३३
आद्याविषयः	३५२	२५	उद्योगसमितिः	३२२	१५
आद्याविषादिकाक्रिया	२८७	९	उद्योगसं	१३६	९
आतपनाम	३०८	८	उद्योगः	१९	१६
आमरक्षः	१५१	११	उद्योगः	२६७	१९
आदाननिक्षेपसमितिः	३२२	१३	उद्योगसं	१४८	१६
आद्यनाम	२७९	२२	उद्योगनं	२६७	१७
आधिकारिणी की क्रिया	२८९	१३	उद्योगनाम	३०८	१०
आनयनं	२०७	२०	उद्योगनं	१४६	१६
आनुपपन्ननाम	१५१	२४	उद्योगसं	९०	३५
आभियोगः	९०	३७	उद्योगसं	९०	३२
आभ्यन्तरोपक्रमसं	९०	३६	उद्योगसं	२५६	१७
आभ्यन्तरोपक्रमः	३४७	१४	उद्योगसं	२०८	४
आभ्यासः	२५३	१३	उद्योगसं	३५६	३३
आरंभः	२६१	९	उद्योगसं	९८	१७
आरंभः	२५७	१२	उद्योगसं	३५६	३३
आरंभक्रिया	३३३	१२	उद्योगसं	२८२	३
आरंभं					

शब्दाः	पृ. सं.	प. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	प. सं.
उपभोगः	१०६	२६	क		
उपभोगः	७३	२१	कर्म	०५	२०
उपभोगपरिभोगानर्थक्यं	२००	७	कर्म	२४५	१४
उपयोगः	८२	१३	कर्मयोगः	०५	३०
उपयोगः	९१	७	कपायः	२४८	२३
उपपातः	२८१	३३	कामतीव्राभिव्यंदाः	२८८	१२
उपशमः	६९	८	कारितं	२५३	१९
उपशान्तकपायः	३१८	२५	कारुण्यं	२७३	२८
उपस्थापना	३४५	८	कार्मणं	१०२	२६
{ उभयं			कालः	३०	१२
{ प्रायश्चित्तप्रतिक्रमणोभयं }	३४४	३२	कालपरिमाणं	१४६	२७
उष्णपरीपहः	३१४	९	कालातिक्रमः	२९१	३२
ऊ			किद्विविकः	१५१	२७
ऊष्मांतिक्रमः	२८८	३१	कुलं	३४६	२१
ऊ			कूटलेपश्रिया	१८७	१२
श्रुतमतिः	५८	१	कुतं	२५३	१८
श्रुतसूत्रं	६६	३७	केयली	२६१	२४
ए			केयली	३१८	२७
एकत्वं	३२८	१	केपलं	३२	१७
एवंभूतः	६८	१३	कौतुक्यं	२८९	२९
एवणस्तमितिः	३२२	९	कंदर्पः	२८९	२७
ऐ			क्रिया	२२७	१९
ऐरायतपयः	१६८	१६	क्रियमानः	२७४	१
औ			क्षमा	३२३	७
औद्यिककपायः	७५	२२	क्षयः	३९	११
औद्यिकमिष्यार्थज्ञानं	७५	२८	क्षयोपशमः	५५	३७
औद्यिकशरीरं	१०२	१९	क्षांतिः	२६१	१
औद्यिकलिंग	७५	२५	क्षिप्रं	४५	१३
औद्यिकाज्ञानं	७५	३१	क्षुत्परीपहः	३३३	१८
औद्यिकासंयतः	७५	२	क्षीणकपायः	३१८	२५
औद्यिकाभिज्ञः	७५	४	क्षेत्रं	३०	७
औद्यिकगतिः	७५	१४	क्षेत्रपरिमाणं	१४१	२०
औद्यिकलेखा	७५	७	क्षेत्रवृत्तिः	२८९	१
अं			ग		
अंगप्रविष्टं	५१	११	गणनामानं	१६६	१७
अगपाद्यं	५४	१	गणः	३६१	२०
अंष्टं	१००	३०	गतिः	१६८	२८
अंतरा	३०	१६	गतिः	३०६	१६
अंतरायः	२०६	१३	गमः	९८	१५
			गुणाधिकाः	२०३	३६

शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
श्रुतिः	३१९	२९	त्यागः	३२५	८
ग्लानः	३४६	१९	प्रसः	८८	११
	घ		प्रसनाम	३०८	२८
घनशब्दः	२३१	८	प्रायस्त्रिंशः	१५१	९
	च		तीर्थकरत्ननाम	३०९	३१
चर्याजयः (परीपहः)	३३४	११	तृणस्पशजयः (परीपहः)	३३६	२१
चारिधं	७३	१	तैजसशरीरं	१०२	२५
चारिप्रमोहः	२६२	२४	तीर्थग्योनं	२०६	३
चारिप्रधिनयः	३४५	३०		द	
चित्तं	९९	२	दर्शनं	१३	३४
	छ		दर्शनक्रिया	२५०	२
छेदः	२८७	१	दर्शनमोहः	२६२	१५
छेदः	३४५	५	दर्शनविगुप्तिः	२६५	३०
छेदोपस्थापना	३४०	४	दर्शनविनयः	३४५	२७
	ज		दातृविशेषः	२०२	३१
जरायुः	१००	३३	दानं	२६०	२१
जातिः	३०६	२१	दिकु	२८१	१७
जीघः	१८	२४	दुःखं	२२२	११
जीघः	१९	३	दुःखं	२५८	२
जीघयं	७७	७	दुःप्रणिधानं	३९०	१८
जीघितशंसा	२९२	४	दुर्भंगनाम	३०८	३३
जीघितं	२२२	१३	दुःस्पृहः	२९१	१९
जघृक्षीपः	११९	१४	दुःस्पृहनाम	३०९	३
ज्योतिष्कः	१५५	२०	देवः	१५०	६
ज्ञानोपयोगः	२६६	१२	देशः	४८१	२१
ज्ञानविनयः	३४५	२४	देवायुः	३०६	८
ज्ञायकशरीरं	२१	१०	देवायुः	३०६	१
ज्ञायकमाधिव्यतिरिक्त	२१	११	दंशमशकादिसहनं (परीपहः)	३३४	१४
	त		धुतिः	१६८	१०
ततशब्दः	२३१	७	द्रव्यं	२०	३२
तत्त्वं	१४	५	द्रव्यं	२१	१
तत्त्वार्थः	१४	८	द्रव्यं	१९१	३१
तदाहृतादानं	२८०	२३	द्रव्यपरिमाणं	१४६	२६
तपः	२६६	२०	द्रव्यविशेषः	२९२	२९
तपस्यो	३४६	१६	द्रव्यसंवरः	३१६	२१
तापः	१५८	६		ध	
तिर्यगतीच्चारः	२८८	३३	धर्मः	१८९	२६
तिर्यग्योनिः	१४९	१२	धर्मः	२६१	३६
त्यागः	२६६	१७	धर्मः	३१९	३३
			धर्मस्वाध्यातः	३२९	२२

शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
धर्मापदेशः	३४७	१६	परिभाषः	२८२	५
धर्म्य	३५०	२४	पर्याप्तिनाम	३०९	१०
धारणा	४३	१	परव्यपदेशः	२९१	२८
ध्रुव	४५	१६	परोपहः	३२०	१
ध्रुवः	२३८	१६	परिहाराविशुद्धिः	३४१	८
			परोक्ष	३८	१
नपुंसकं	११०	१५	पात्रविशेषः	२९३	१
नयः	६५	२१	पारिग्रहिकीक्रिया	२५०	१२
नरः	११०	७	पारिणामिकत्वं	२४२	१८
नाम्यं	३३४	२५	पारितापिकी क्रिया	२४९	३४
नाम	२०	२६	पारिपङ्कः	१५१	१४
नारकः	११०	२३	पिपासासहनं (परीपहः)	३३३	२७
निग्रहः	३२१	७	पुद्गलः	१९०	७
निदा	२६७	१०	पुद्गलक्षेपः	२८९	२०
नित्यं	१९६	३४	पुलाकः	३५८	२
निदानं	२९२	१२	पृच्छनं	३४७	९
निद्रा	३०३	१	पोतः	१०१	१
निद्रानिद्रा	३०३	४	अजीर्णकः	१५१	२२
निद्रैषः	३५८	१०	प्रकृतिः	२९८	२४
निर्जरा	१८	३५	प्रचला	३०३	६
निर्जरा	३१३	७	प्रचला प्रचला	३०३	८
निर्जरा	१९	२४	प्रज्ञाधिजयः	३३७	१
निर्माणं	३०६	३१	प्रतिमामणं	३४४	३०
निर्वृत्तिः	९०	२५	प्रतिमान	१४६	१८
निपद्या तितिक्षा	३३५	१७	प्रतिरूपकव्यवहारः	१८७	३१
निपद्यः	१२९	२१	प्रतीयातः	१०५	६
निसर्ग क्रिया	२५०	७	प्रत्यक्षं	३८	११
निहुवः	२५६	९	प्रत्येक्षणं	२९७	३२
नचिर्गोत्रं	३१०	३१	प्रत्येकशरीरनाम	३०८	१९
नचिर्दृष्टि	२६७	३३	प्रदेशः	२९९	३
नीलः	१२९	३१	प्रदेशः	१०४	२
नैगमः	६५	३५	प्रदोषः	२५६	६
नो आगममायि जीवः	२१	१८	प्रभावः	१६८	६
न्यासापहारः	२८७	१४	प्रमत्तः	२७४	३३
			प्रमत्तसंयमः	३१८	१
परिग्रहः	१६८	३१	प्रमाणातिक्रमस	२८८	२५
परिग्रहः	२६३	११	प्रमाणं	३५	२१
परिणामः	६९	१८	प्रमाज्जनं	२९०	३४
परिणामः	२२४	२८	प्रमोदः	२७३	२५
परिदेयनं	२५८	१२	प्रयोगक्रिया	२४८	२४

शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
प्रवचनवत्सलत्वं	२६७	४	मरणाशंसा	२९२	६
प्रवीचारः	१५२	२२	मलधारणं	३३६	२५
प्रशंसा	२६७	१२	महाहिमवान्	१२९	११
प्रेष्यप्रयोगः	२८९	१४	मात्सर्यं	२५६	११
प्राणातिपातिकी क्रिया	२४९	३४	मात्सर्यं	२९१	३०
प्रादोषिकी क्रिया	२४९	३३	माध्यस्थ्यं	२७३	३०
प्रात्ययिकी क्रिया	२५०	३	माया	२६३	२२
			मायाक्रिया	२५०	१३
ब			मार्गप्रभावनं	२६७	१
बाह्यनिर्वृत्तिः	९०	२९	मार्दवं	३२३	१०
पादयोपकरणं	९०	१७	मित्रानुरागः	२९२	८
बोधिवुल्लभत्वं	३२९	१५	मिथ्यात्वक्रिया	२४९	२३
बन्धननाम	३०६	१	मिथ्यादर्शनक्रिया	२५०	१४
बन्धः	२८६	३२	मिथ्याहृष्टिः	३१६	३२
बन्धः	१८	३१	मिथ्योपदेशः	२८७	८
बन्धः	१९	१७	मिश्रः	६९	१३
ब्रह्म	२७९	३	मूर्च्छा	२७९	९
ब्रह्मचर्यं	३२५	१९	मैत्री	२७३	२३
			मैथुनं	२७८	११
भक्तिः	१६६	२८	मोक्षः	१६	१
भरतः	१२०	२४	मोक्षः	१६	२७
भवनवासी	१५३	३१	मोक्षः	८	६
भवः	५४	२६	मोक्षः	२८९	३१
भव्यः	७७	१३	य		
भावः	२१	१२	यशस्कीर्तिनाम	३०६	२७
भावः	३०	२४	याचनाविजयः (परीपह.)	३३६	३
भावप्रमाणं	१४६	२८	योगः	६५	२६
भावसंवरः	३१६	१९	योगचक्रता	२६५	६
भावी	२१	११			
भापासमितिः	३२२	६	र		
भूतं	२६०	१४	रम्यकवर्षः	११८	३
भेदः	२३७	१६	रसमानं	१४६	१६
भोगः	७३	१८	रसपरित्यागः	३४२	१३
			रहोभ्याख्यानं	२८७	१०
म			रुक्मिः	१३०	१
मतिः	३१	३३	रुद्रः	२४०	२३
मनःपर्ययः	५८	८	रूपानुपातः	२८६	१८
मन पर्ययः	३२	९	रूपी	१६७	२६
मनुष्यायुः	३०६	६	रोगसहनं (परीपहः)	३३६	१६
मनोदः	३४६	२४	रींद्रं	३५०	२२
मरणं	२८४	९			
मरणं	२२२	१६			

शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
ल			वृत्तिपरिसंख्यानं	३४२	१०
लक्षणं	८२	३३	वैक्रियिकशरीरं	१०	२१
लब्धिः	६१	५	वैयायुत्यं	२६६	२६
लब्धिः	१०७	६	व्यपरोपणं	२७५	१०
लवणोदः	११६	२३	व्ययः	२३८	१४
लामः	७३	१४	व्यवहारः	६६	२६
लोकः	२०६	२८	व्यवहारपत्यं	१४८	१६
लोकपालः	१५१	१६	व्युत्सर्गः	३४५	३
लोकाकांशं	२०७	६	व्यतरः	१५४	३३
व			व्यंजनं	४७	२२
वक्रशः	३५८	४	यती	२६०	१६
वधः	२५८	१०	श		
वधः	२८६	३४	शब्दः	६७	३०
वधमर्पणं	३३५	३६	शब्दानुपातिः	२८६	१६
वर्तना	२२४	३	शब्दासनं	३३५	२२
वहु	४४	२१	शरीरं	३०६	२५
वहुविधं	४५	११	शल्यं	२७६	३३
वाचना	३४७	७	शिखरी	१३०	७
वावरनाम	३०६	८	शीतः	६६	४
बाह्योपधिभ्युत्सर्गः	३४७	२५	शीतसमा	३३४	२
विकलादेशः	१८६	६	शीलप्रतेष्वनतिचारः	२६६	६
विम्रहगतिः	९५	२७	शुक्लं	३५०	२५
विघ्नः	२६७	६	शुभनाम	३०६	४
विचयः	३५२	१७	शैश्यः	३४६	१८
वीजमानं	१४६	१६	शोकः	२५८	३
विततशब्दः	२३१	७	शीघ्रं	३६१	४
विद्वारणक्रिया	२५०	८	शीघ्रं	३२३	१३
विदेहः	१२२	३	श्रुतं	३२	२
विधिः	२६२	२४	श्रुतं	२६१	२७
विनयसंप्रता	२६३	७	श्रुतं	३५	६
विपाकविचयः	३५३	४	श्रेणः	६६	२
विपुलमतिः	५८	३	स		
विरुद्धराज्यातिक्रमः	२८७	२५	सकलादेशः	१८१	९
विवाहः	२८८	३	सचित्तः	२९१	७
विविक्तशब्दासनं	३४२	३३	सचित्तनिक्षेपः	२६१	२४
वियेकः	३४५	१	सचित्तसंयंघः	२६१	६
विसंवादनं	२६५	८	सचित्तापिधानं	२६१	२६
विहायोगतेनाम	३०७	१४	सम्	२६	३४
वीतरागसम्पत्त्यं			सत्कारपुरस्कारानभिलाषः	३३६	३२
वीर्यं	७३	२४	सत्यः	२७३	३२

शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
शब्दाः			संख्या	३७	५
सद्वेद्यं	३०४	१०	संप्रहः	६६	११
सप्तभंगी	२४	१६	संघः	२६१	२६
समन्याहारः	३४१	६	संघः	३४६	२२
समनस्कः	८७	१७	संघातः	२३७	१८
समभिरुद्धः	६८	४	संघातनाम	३०६	४
समयः	२८१	३०	संज्ञा	९५	५
समादानक्रिया	२४६	२४	संमिश्रः	२९१	११
समाधिः	२६६	२३	संमूर्च्छा	११०	१४
समांभः	२४३	११	संमूर्च्छनं	६८	१४
समितिः	३१६	३	संयमः	३२४	५
समंतानुपातीक्रिया	३४०	४	संयमः	२६०	२५
सम्यक्त्यक्रिया	२४६	२३	संयतासंयतः	२१८	३
सम्यक्	१३	२७	संरंभः	१५३	१०
सम्यक्त्वं	७२	१३	संवरः	१६	२१
सम्यक्चारित्र्यं	३	२२	संवरः	१८	३३
सम्यग्दर्शनं	३	७	संवरः	३१६	१५
सम्यग्दर्शनं (सूत्रं)	१३	२६	संवरः	३८६	७
सम्यग्मिथ्यादृष्टिः	३१७	३२	संवृतः	९९	६
सम्यग्ज्ञानं	३	१७	संवेगः	२६६	१५
सयोगकेवली	३१८	२९	संसारः	२२७	१७
सरागः	२६०	२३	संसारः	८६	१३
सरागसम्यक्त्वं	१६	६	संसारः	८६	२६
सहजना	२८४	१४	संसारः	३०७	१४
साकारमंत्रमेदः	२८७	१६	संस्थानविषयः	३५४	१३
साधारणशरीरनाम	३०८	२१	संस्थाननाम	३०६	६
साधुः	३४६	२३	स्कंधः	२३५	२२
सांपरायः	२४८	२८	स्तनप्रयोगः	७८७	२१
सांपरायिकं	२४८	३०	स्त्यानगुह्यः	३०३	११
सामयिकं	२८१	३१	स्त्रीपरोपहजयः	१३५	३
सामानिकः	१४१	६	स्थावरः	८८	१७
सासादनसम्यग्दृष्टिः	३१६	२६	स्थापना	२०	२६
सुप्रानुबंधः	२६२	१०	स्थावर नाम	१०८	२९
सुखं	१६२	८	स्थितिः	२९८	३४
सुखं	२२२	९	स्थितिः	१६८	४
सुमगनाम	३०८	३१	स्थिरनाम	३०८	१८
सुस्वरनाम	३०६	१	स्नातकः	३५८	१३
सुष्मनाम	३०६	६	स्निग्धः	२४०	२१
सुष्मसांपरायः	३४१	१३	स्पर्धकं	७४	१२
सुष्मसांपरायः	३१८	२३	स्पर्शनक्रिया	२४०	२
● सोपिरशब्दः	२३१	८			

शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
ल					
लक्षणं	८२	३३	श्रुतिपरिसंख्यानं	३४२	१०
लब्धिः	६१	५	वैक्रियिकशरीरं	१०	२१
लब्धिः	१०७	६	घेयापृत्यं	२६६	२६
लघणोदः	११६	२३	ध्यपरोपणं	२७५	१०
लामः	७३	१४	व्ययः	२३८	१४
लोकः	२०६	२८	व्यवहारः	६६	२६
लोकपालः	१५१	१६	व्यवहारपत्न्यं	१४८	१६
लोकाकाशं	२०७	६	व्युत्सर्गः	३४५	३
व			व्यंतरः	१५४	३३
वक्रशः	३५८	४	व्यञ्जनं	४७	२२
वधः	२५८	१०	व्रती	२६०	१६
वधः	२८६	३४	श		
वधमर्पणं	३३५	३६	शब्दः	६७	३०
वर्तना	२२४	३	शब्दानुपातिः	२८६	१६
वहु	४४	२१	शब्दासनं	३३५	२२
वहुविधं	४५	११	शरीरं	३०६	२५
वाचना	३४७	७	शक्यं	२७६	३३
वादरनाम	३०६	८	शिखरी	१३०	७
बाह्योपधिर्व्युत्सर्गः	३४७	२५	शीतः	६६	४
विकलादेशः	१८६	६	शीतक्षमा	३३४	२
विप्रहृतिः	९५	२७	शीलव्रतिष्यनतिचारः	२६६	६
विघ्नः	२६७	६	शुक्लं	३५०	२५
विचयः	३५२	१७	शुभनाम	३०६	४
वीजमानं	१४६	१६	शैल्यः	३४६	१८
विततशब्दः	२३१	७	शोकः	२५८	४
विदारणक्रिया	२५०	८	शीचं	३६१	४
विदेहः	१२२	३	शीचं	३२३	१३
विधिः	२६२	२४	श्रुतं	३२	२
विनयसंपन्नता	२६१	७	श्रुतं	२६१	२७
विपाकविचयः	३५३	४	श्रुतं	३५	६
विपुलमतिः	५८	३	धेणिः	६६	२
विरुद्धराज्यातिक्रमः	२८७	२५	स		
विवाहः	२८८	३	सकलादेशः	१८१	९
विविक्रशब्दासनं	३४२	३३	सचित्तः	२९१	७
विवेकः	३४५	१	सचित्तनिक्षेपः	२६१	२४
विसंवादनं	२६५	८	सचित्तसंबन्धः	२६१	६
विहायोणतिनाम	३०७	१४	सचित्तापिधानं	२६१	२६
वीतरागसम्यक्त्वं			सत्	२६	३४
वीर्यं	७३	२४	सत्कारपुरस्कारानमिलायः	३३६	३२
			सत्यः	२७३	३२

शब्दा	पृ सं.	पं सं.	शब्दा.	पृ सं.	पं सं.
शब्दा			सख्या	३०	५
सद्वेद्य	३०४	१०	संग्रह.	६६	११
सप्तभंगी	२४	१६	संघ	२६१	२६
समन्वाहारः	३५१	६	सघ	३४६	२२
समनस्क	८७	१७	संघातः	२३७	१८
समभिरुद्ध	६८	५	संघातनाम	३०६	४
समय.	२८१	३०	संज्ञा	९५	५
समादानक्रिया	२४६	२४	संमिश्र	२९१	११
समाधिः	२६६	२३	समूच्छी	११०	१४
समारंभ	२५३	११	संमूच्छनं	६८	१४
समिति.	३१६	३	संयम.	३२४	५
समंतानुपातक्रिया	३५०	४	संयम.	२६०	२५
सम्पत्क्रिया	२४६	२३	संयतासंयतः	२१८	३
सम्बन्ध	१३	२७	संरंभ	१५३	१०
सम्बन्ध	७२	१३	सवर	१६	२१
सम्बन्धचारित्रं	३	२२	संवर	१८	३३
सम्बन्धदर्शनं	३	७	संवर	३१६	१०
सम्बन्धदर्शनं (सूत्रं)	१३	२६	सवरानुप्रेक्षा	३८२	७
सम्बन्धमिथ्यादृष्टि	३१७	३२	सद्युत	९९	६
सम्बन्धानं	३	१७	संवेगः	२६६	१०
सयोगकेवली	३१८	२९	संसार.	२७७	१३
सराग	२६०	२३	संसार	८	२६
सरागसम्पत्त्य	१६	६	संसार	८६	०६
सहजना	२८४	१५	संस्थाननाम	३०७	१४
साकारमन्त्रमेव	२८७	१६	संस्थानविचय	२८६	१३
साधारणशरीरनाम	३०८	२१	संस्थाननाम	३०६	६
साधुः	३४६	२३	स्कंध	२७९	२०
सापराय	२४८	२८	स्तेनप्रयोगः	२८७	२१
सापरायिकं	२४८	३०	स्थानगृद्धिः	३०३	११
सामयिक	२८१	३१	श्रीपरीपहजय	१३९	३
सामानिक	१५१	६	स्थावर.	८८	१३
सासादनसम्पत्ति	३१६	२६	स्थापना	२०	२५
सुखानुबंध	२६२	१०	स्थावर नाम	१०८	०९
सुखं	१६२	८	स्थितिः	२७८	३६
सुखं	२२२	९	स्थिति.	१६८	१
सुमगनाम	३०८	३१	स्थिरनाम	३०६	१५
सुस्वरनाम	३०६	१	स्नातक	२७८	१६
सूक्ष्मनाम	३०६	६	स्निग्ध	२७०	११
सूक्ष्मसापराय	३४१	१३	स्पर्धकं	१५१	१५
सूक्ष्मसापराय	३१८	२३	स्पर्शनक्रिया	२६९	५
सौपिरशब्द	२३१	८			

शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
रपरीनादिनाम	३०७	१३	हृ	२११	३४
रपरीने	३०	१	हरिष्यः	१२८	२७
रमृत्युपशयाने	२००	२४	हिमपात्र	२८७	२८
रमृत्युपतराधानं	२८१	१०	हीनतिधिकमानेभ्यमानं	१०१	२५
रवस्तिश्रिया	२५०	७	ईमघतः	१२८	१०
रवाध्यापः	३४७	१८	हरिष्यवर्गः		

इति कोपसूची ।

